

श्री सरस्वतीजीय नान मन्दिर जयपुर

आर्द्धतमप्रमाकरस्य
न न चतुर्थ मण्डप

श्रीमद्भास्करविरचितः
प्रमाणनयतत्त्वश्लोकालङ्कारः
जयपुर तयारख्या च

स्याद्वादरत्नाकरः

पुण्यपत्तनस्य

श्रीसवालबगनग्रेष्ठलाघाजीतनूनमोतीनाल इत्येते टिप्पणी-

मिष्टोद्धातेन च परिष्कृत्य सशोधित ।

यह ग्रंथ श्री गतनाजी रुग्नाथजी शिलदर,
(जि मिरोही-भागवाड) वाले तरफ से भेट

वीरसप्त २४५३

प्रथमेयमङ्गनावृत्ति ।

मूल्य रुप्यकद्वयम् ।

इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधाजी ' इत्येतैः पुण्यपत्तने (१९६ भवानी
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकैः न्यायसीटनाः)

तच्च,

पुण्यपत्तने सद्गणेशश्रेण्या ' लक्ष्मण भाऊराव कोकटे ' इत्यनेन
स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

वागड (कच्छ) देशोद्धारक दादा श्री जीनविजयजी महाराजना प्रसिद्ध
प्रातः स्मरणाय गातमूर्ति परमपूज्य आचार्यदेव
श्री विजयकनकमुरीश्वरजी महाराज

श्री प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

वीर सधमुरासुरेन्द्रमहितो वीर युवा सधिता ।
वीरेणामिहत स्वकर्मनिचयो वीराय नित्य नम ॥
वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुल वीरस्य घोर तपो ।
वीरे श्रीभूतिकीर्तिकीर्तितनिचय श्रीवीर ! भद्र दिश ॥ १ ॥

आर्हतमतप्रमादरसस्यायाश्चतुर्थो मयूर स्याद्वादरत्नाम्नाभिध
शासनदेवकृपया प्रकाश्यते । मोक्ष्य ग्रन्थ (८४०००) चतुरशीतिसहस्रप्र
थसत्यामको निरमायि श्रीवादिनेसूरिभिरिति कर्णपरम्परात समागता
प्रथिति । प्रहृष्ट प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्जनाचार्योणा सूरिणा च कृपया
लम्भि सत्तपारेच्छेदात्मको भागो ग्रन्थराजस्यास्य । अस्मन्मुद्रापितग्रन्था
तरत्रमेण समुद्यते चेदय तर्हि व्याख्याद् द्वादशशती पृष्ठानामिति समा
याम । सपूर्णो ग्रन्थपरुस्मिन् विभागे सप्रध्यते चेद्भवेद् वेरस्याय पिप
ठिपूणामनो विभागश्च समुद्य प्रकाशयितुमारब्ध एव । तत्र प्रथमो भाग
प्रथमपरिच्छेदात्मको मुद्रित । अयं च द्वितीयो विभाग । प्राय इत्येतच्च
प्रमाणे । भागान्तराणां प्रत्येक प्रतिमास मुद्रण स्यादिति समीहामहे ।
ग्रन्थराजोऽथ मोक्षयोगादिमतानां परामशरोऽतोऽवश्यमध्ययनार्हो न
केवलं स्याद्वात्मतानुयायिनां किन्तु भिन्नमतस्थानामपि म्याद्वादमतजि
नासूनाम् । अतः पूर्वमयूषवदस्यापि मूल्याल्पत्वरपरिशिष्टविस्तारग्रन्थात्
वहि परिचयात् न विस्तरमाहृतम् । सति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरि
शिष्टानि । किन्तु परिशिष्टादिकमतिमे विभाग एव मुद्रयितुमर्हम् । अग्र
तनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणा निर्देशस्य पूर्वं कर्तुमशक्यत्वात् । केवलं
टिप्पण्यादिभ्यः मथावसायोपयोगि तत्तत्स्थलेऽधोभागे निरदेशी । प्रतिपत्र
पक्षस्त्यक्त्वा निर्दिष्टा येषामुपयोग परिशिष्टदशनसोक्त्याय । अप्यत्र
पुस्तकानां यस्मान्न ग्रन्थनमस्तु न पत्रात्मकमिति सूचयन्ति केचिमहा
भागा पर तद्व्यक्तिशो ग्राहके स्वयमनुष्ठेयम् । अस्माभिस्तथा सपादने
येनाभिमतस्तदर्थं द्रव्यादिभ्यश्च्ययस्ते मुधय पीडितचेतसो भवेयुरिति
यथापूर्वं सरणिराहता । इतिविनिवेदक ।

आर्हतमतप्रमादरकार्यालय पुण्यपत्तनम् ।
वी स २४५३ दीपावलाचव ।

विद्वद्भ्रातृवद् —
मोतीलाल लाधानी

अस्ति पुस्तकमिदम्

॥ अथ द्वितीयः परिच्छेदः ॥
विनयश्रेयः

॥ नमः श्रीगुरुपादपङ्कजेभ्यः ॥

प्रयत्नेण यत्केनानमनस साक्षात्सुगोचरिण

नामावशनिर्गन्निश्चलदृश पश्यन्ति य योगिन ॥

य चाद्यापि परोऽमानवगतो निश्चिन्वते मादृशा-

स्त सर्वज्ञमुपास्यहे प्रतिकठ कल्याणसम्पत्तये ॥ २६५ ॥

प्रतिपान्ति प्रमाणस्य स्वरूपमथ तन्मस्यामाह—

तत् द्विभेद प्रत्यक्ष च परोक्ष चेति ॥ १ ॥

यत् स्वपरव्ययमायीत्यादि लक्षणतः स्वरूपेण प्रतिपन्न प्रमाण
तद्विभेद द्विप्रकारम् । तद्विभेदः प्रयत्नानुमानप्रकारेणापि मात्रोधीत्य-
भिमत समग्रप्रमाणभेदसङ्ग्रहपर सख्याप्रकार स्पष्टयनाह प्रत्यक्ष च
परोक्ष चेति ॥ अन्तर्निष्ठप्रतिपत्ति गत कायत्वेनाश्रित प्रत्यक्ष १०
“कुंगानिप्राप्त्य” इति तत्पुंस्त्वम् । ततश्च “द्विगुप्राप्तापन्नाल
पूर्वगतिममामेषु” परवर्तिताप्रतिषेधादभिधेयवर्तिताया त्रिलिङ्ग
प्रत्यक्षशब्दः मिद्व । एव च प्रत्यक्ष नान प्रत्यक्षो बोध प्रत्यक्षा
बुद्धिरित्यादयो व्यपदेशा प्रवृत्तन्ते । अक्षमस्य प्रति वर्तन इति प्रत्यक्ष-
मिति त्वयरीभावे “अव्ययीभावश्च” इत्यनेन सप्त नपुसकत्वं म्यात । १५

१ गुरुपादुकाव्य 'इति न प पुस्तकयो पाठ । २ अष्टादश निदेशास्तु
काष्ठा त्रिंशत् ता कथा इत्यमर १४११ कलास्यात्काशिश्रियया इत्यनेकाध
२४६५ ३ पाणिनिगुरु २७१८ ४ 'अति प्रति प्रत्यक्ष इति अव्ययीभाव' इति
पाणिनि ५४१०७ ५ द्विगुप्राप्तापन्नाल पूर्वगतिममामेषु प्रतिषेधा वाच्य' इति
कान्यायनवार्तिकम् २४२६ ६ पा २।४।१८

नन्वेव प्रत्यक्षशब्दस्य व्युत्पत्तौ कथमिन्द्रियानाश्रितस्य मानसम्यावे-

ध्यादेश्च प्रत्यक्षव्यपदेशः स्यादिति चेत् । उच्यते ।
मानसप्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वात् प्रत्यक्षव्यप- प्रवृत्तिनिमित्तस्य नत्वापि सद्भावात् । अक्षाश्रितत्वं
देशोपपादनम् । हि प्रत्यक्षशब्दन्य व्युत्पत्तिनिमित्त गतिक्रियेव गो-

५ शब्दस्य । प्रवृत्तिनिमित्तं त्वेकार्थसमवायिनाऽक्षाश्रितत्वेनोपलक्षितमर्थसा-
क्षात्कारत्वं गतिक्रियोपलक्षितं गोत्वमिव गोशब्दस्य । अन्याद्वि शब्दस्य
व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । इतरथा गच्छन्नेव गौर्गौ-
रिति व्यपदिश्येत नापरो व्युत्पत्तिनिमित्ताभावान् । जात्यन्तरविशिष्टं च
तुरगादिकं गतिक्रियापरिणत व्युत्पत्तिनिमित्तसद्भावाद्गोशब्दाभिधेयं

१० स्यात् ।

तथाऽक्षेभ्यः परतो वर्तत इति परोक्षमिति निपातनात् सिद्धिः ।

अक्षव्यापारनिरपेक्ष मनोव्यापारेणासाक्षादर्थपरि-
परोक्षशब्दस्य व्युत्पत्तिः ।
च्छेदकं यज्ज्ञानं तत्परोक्षमित्यर्थः । चशब्दौ

प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तुल्यकक्षता लक्षयतः । द्वयोरपि तयोः स्वपरव्यवसायि-
१५ ज्ञानत्वेन प्रामाण्यं प्रति विशेषाभावात् । तेन यदेकं व्याकुर्वन्ति प्रत्यक्षं
सकलप्रमाणज्येष्ठमिति । तत्प्रत्यादिष्टं भवति ।

अथोच्यते प्रत्यक्षं ज्येष्ठं प्रमाणं स्वार्थनिर्णयितवन्त्यानपेक्षत्वादिति ।

प्रत्यक्ष सकलप्रमाण-
ज्येष्ठमिति मनस्य तर्ह्यनुमानमपि ज्येष्ठमस्तु तत एव । न हि
२० खण्डनम् । तदपि तस्यामन्यापेक्षम् । स्वोत्पत्तौ तदन्यापेक्ष-
मिति चेत् । प्रत्यक्षमपि स्वोत्पत्तावन्यापेक्षमेव ।

तत्स्वनिमित्तमक्षादिकं तत्रापेक्षते न पुनः प्रमाणमन्यादिति चेत् ।
अनुमानमपि तथैव । न हि तदपि निश्चितं लिङ्गं हेतुमपेक्ष्य जाय-
मानमन्यत्प्रमाणमपेक्षते । यत्तु लिङ्गस्वरूपग्राहिप्रमाणं तदनुमानोत्प-
त्तिकारणमेव न भवति । लिङ्गपरिच्छित्तामेव चरितार्थत्वात् । अथ

१ अवधिमेव पर्यवक्ष्येवलानि मानसज्ञानानि । लक्षणाणि क्षत्रे २१-२२-२३
सूत्रेषु द्रष्टव्यानि । २ 'परोक्षे लिङ्' पा सू. ३-२-११५ इति निपातनात् ।

प्रत्यक्षपूर्वक प्रमाणान्तर प्रवर्तते इति प्रत्यक्ष ज्येष्ठम् । मैवम् । कम्यचि-
त्प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणान्तरपूर्वकत्वात् । तथा हि । वयस्य विलोक्य
भयादतितरलतारक कुरङ्गपोतकोऽय तरसा धरित्रीतलमाक्रामतीत्यादा-
सशब्दात् कुरङ्गपोतकोचर तथा स्मृत्यादे कुतूहलापुलितस्य प्रति-
पत्तुर्नैवकुलादिपदार्थविषय प्रत्यक्ष शब्दपूर्वक स्मृत्यादिपूर्वक च ५
प्रवर्तमान दृष्टमिति । अथ प्रत्यक्षपूर्वकमेव प्रमाणान्तर प्रवर्तते ।
प्रत्यक्ष तु प्रमाणान्तरपूर्वकमन्यथापीति तदेव ज्येष्ठम् । नैतदपि साधिष्ठम् ।
अवधारणम्यामिद्धे । अनुमानस्य तर्कपूर्वकत्वेन व्यग्रस्थिते । अथ तर्क-
म्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तत्पूर्वकम्यानुमानस्यापि परम्परया प्रत्यक्षपूर्वक-
त्वमिति चेत् । मैवम् । अनुमाने तर्कस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वासम्भवात् । १०
अथ विशब्दावमासित्वात् प्रत्यक्ष ज्येष्ठम् । तर्हि द्विचन्द्राद्यवमासि-
सवेदनम्यापि ज्येष्ठत्वापत्तिरिति ।

प्रत्यक्षपूर्वक प्रमाण
मिति चार्वाकमन
स्योपपादनपूर्वक
सङ्गमम् ।

चार्वाकचर्चाचतुरोऽथ कश्चि-

देव त्रयीति स्फुरिताभिमान ॥

प्रत्यक्षमेक घटते प्रमाण

१५

निरूप्यमाण न पुन परोक्षम् ॥२६६॥

तथाहि नानुमान तावप्रमाण गौणत्वात् । पक्षधर्मत्व हि तज्जनकस्य हेतो
स्वरूपम् । पक्षश्च धर्मधर्मिसमुदायात्मा । तदनिश्चये कथं तद्धर्मताया
हेतौ निश्चय । तनिश्चये वानुमाननेफल्यम् । ततोऽनश्य पक्षधर्मव्यवहार-
सिद्धये धर्मधर्मिसमुदाये रूपोऽपि पक्षशब्दस्तदेकदेशे धर्मिण्युपचरणीय । २०
तस्मादित्य पक्षस्य गौणत्वम् । तद्वैगुणत्वे च हेतोरपि गौणता ।
तद्धर्मत्वलक्षणत्वात्तस्य । तस्माद्वैगुणकारणजन्यत्वेन गौणमनुमानम् ।
गौणत्वाच्च न प्रमाणम् । अपि चार्थव्यवसायहेतु प्रमाण मनतीति
सकलहृत्यप्रतीतिम् । अनुमानाच्चाधव्यवसायो दु शक । तथा हि प्रतीय-
मानादर्थोदयान्तरप्रतीतिरनुमानम् । प्रतीयमानश्चार्थोऽर्थान्तरेण सम्बद्ध- २५

- स्तस्य गमको भवेदसम्बद्धो वा । न तावदसंबद्धः । अनिप्रसक्तेः ।
 अथ सम्बद्धः । ननु कुतस्तस्य तेन सम्बन्धासिद्धिः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा ।
 न तावत्प्रत्यक्षात् । अस्य प्रतिनियतदेशकालाकारगोचरचारितया
 सार्वत्रिकतत्सम्बन्धग्रहणशक्तेरभावात् । नाप्यनुमानात् । अनवस्था-
 ५ प्रसक्तेः । तदपि सवन्धग्रहणे सति यत् प्रवर्तते सम्बन्धग्रहश्च
 तत्राप्यनुमानान्तरादिति । किं चावस्थादेशकालभेदाद्विषयशक्तित्वेन
 भिन्नार्थक्रियाकारिणा भावानां सामान्येन स्वभावप्रतिबन्धः केनापि न
 निश्चेतुं शक्यः । शतशोऽन्यामलक्यादिफलानां कषायरसे स्वाद्यमाने
 क्षीरादेरवसेकेन माधुर्योपलम्भात् । तदुक्तम् । “ अवरथादेशकालानां
 १० भेदाद्भिन्नामु शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्रतीतिरिति दुर्लभा ॥ १ ॥ ”
 इति । न च साध्ये सत्येव साधनस्योपलम्भादनति चानुपलम्भादेव साध्य-
 साधनसवन्धसिद्धिरिति वाच्यम् । साधनानुपलम्भस्य साधनसङ्गावे
 साधनाभावे च सम्भवात् । यत्र ह्यनग्नौ धूमो न दृश्यते तत्र प्रमातु-
 शक्त्यभावः करणस्य सामर्थ्याघिरहो धूमस्याभावो चानुपलम्भे कारण-
 १५ मिति । अपि चानुमानस्य धर्मा धर्मस्तत्समुदायो वा साध्यः न्यात् ।
 तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः । धर्मिणः प्रसिद्धत्वेन साधनवैफल्यसंसक्तेः ।
 हेतोरनन्ययत्वानुपपन्नाच्च । न खलु यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र पर्वतनितम्ब
 इत्यन्वयः सम्भवति । द्वितीयपक्षेऽपि धर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपो वा
 साध्यः स्यात् । तत्र सामान्यरूपे सिद्धसाधनम् । न च तन्मात्रप्रतीति-
 २० किञ्चित्फलमुपलभामहे । न हि वह्निं दाहपाकादावुपयुज्यमानं
 प्रतीतम् । किं च सामान्यात्प्रतीतात्प्रवर्तमानः प्रतिपत्ता कथं नियत-
 दिग्गमिमुखमेव प्रवर्तते । न हि सामान्यं नियतदिक्म् । सकलव्यक्ति-
 व्यापित्वाभावप्रसक्तेः । अथ सामान्यस्य व्यक्तिः विनानुपपत्तेः प्रतीति-
 ताम्बिन्नन्यथानुपपत्त्या व्यक्तिप्रतीतेर्नियमेन प्रवृत्तिरित्युच्यते । ननु सामा-

न्यमभिमतया व्यक्तया पिना नोपपद्येत अकिमात्रेण वा । न तावन्मि-
मतया, व्यक्त्यन्तरेऽप्यस्य सम्भवात् । द्वितीयपदे तु अकिमात्रप्रती
तावप्यभिमतव्यत्तिप्रतीत्यर्थं पुनर्यनान्तर्गमाभ्येयमिति । विशेष्यस्य च
धर्मस्य साध्यत्वे नान्वयस्तुमयेत् । न यत्रत्येवानीननेन सात्पिरादिभ्व-
मात्रेण बहिना बहिमान्यवर्तनितम्ब इत्यत्र विशेषे सान्वयः सङ्गच्छते । ५
महान्मात्रा दृष्टान्ते तथाविधसाधनेन मम धूमस्य आप्यप्रताते । तत्र
धमोऽपि साध्य । नापि तममुपाय । तस्याप्यन्यत्रानन्वयात् । न हि यत्र
यत्र धूमस्तत्र तत्र बहिमापर्वतनिनम्ब इत्यन्यत्र प्रतीतिबुगमधिरोहनि ।
मूढानुमानविषयापहारिणोऽनुमाननिरोधस्य विशेष्यविद्वापरामिधान-
स्येष्टविधातृत्वं मन्त्रेहेतोर्विरुद्धाभ्यभिचारिणो वा सर्वानुमाने सम्मा- १०
व्यमानन्याच्च दुष्प्राप्य प्रामाण्यम् । तदुक्तम् ।

“ निशेषेऽनुगमामात्रात्प्रामाण्ये सिद्धमाधनात् ।

तदतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कृता ॥ १ ॥

अनुमाननिरोधो वा यदि नैष्टविधातृत्वं ।

विरुद्धाभ्यभिचारस्तु मर्मत्र मुलभोग्य ॥ २ ॥ ”

इति । किंच ।

नेष्टकालाभाभे-विचित्रात्मसु भस्तुषु ॥

अविनामावनिवमो न शस्यो लब्धुमज्जमा ॥ २६७ ॥

मरतप्यविनामात्र परिच्छेत्तु न शक्यते ॥

जगत्त्रयगतानिपत्त्यालोचनाद्विना ॥ २६८ ॥

न चायं गीतृता वासदूमात्रियक्तयोऽभिला ।

तावन्म्यापि धूमोऽर्मा याऽनमेगिति शस्यते ॥ २६९ ॥

ये तु प्रत्यक्तो विश्व पश्यन्ति हि मवादृशा ।

किं त्रियचतुषा तेषामनुमाने प्रयोजनम् ॥ २७० ॥

सामान्यद्वारकोऽप्यस्ति नाविनाभावनिश्चयः ।

वास्तवं हि न सामान्यं नाम किंचन विधने ॥ २७१ ॥

भूयोदर्शनगम्यापि न व्याभिरवकल्पते ।

सहस्रगोऽपि न दृष्टा व्यभिचारावधारणान् ॥ २७२ ॥

५

बहुकृत्वोऽपि वस्त्वात्मा तथेति परिनिश्चितः ।

देशकालादिभेदेन दृश्यते पुनरन्यथा ॥ २७३ ॥

भूयोदृष्ट्या च धूमोऽग्निसहचारीति गम्यतान् ।

अनग्नौ तु स नास्तीति न भूयोदर्शनादितिः ॥ २७४ ॥

न चाप्यदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिणः ।

१०

तत्रैव नियतत्वं हि तदन्याभावपूर्वकम् ॥ २७५ ॥

नियमस्यानुमांगत्वं गृहीत्वा प्रतिपद्यते ।

ग्रहणं चास्य नान्यत्र नास्तितानिश्चयं विना ॥ २७६ ॥

दर्शनादर्शनाभ्यां तु नियमग्रहणं यदि ।

तदप्यसदनग्नौ हि धूमस्येष्टमदर्शनम् ॥ २७७ ॥

१५

अनाग्निं च क्रिया सर्वं जगज्ज्वलनवर्जितम् ।

तत्र धूमस्य नास्तित्वं नैव पश्यन्ति योगिनः ॥ २७८ ॥

तदेवं नियमाभावात्सत्यपि ज्ञप्यसम्भवात् ।

अनुमानप्रमाणत्वदुराशा परिमुच्यताम् ॥ २७९ ॥

स्मृत्यादिकेऽपि विज्ञाने प्रमाणत्वमनोरथः ।

२०

त्यज्यतां येन संवादः स्वार्थे तस्यातिदुर्लभः ॥ २८० ॥

एवं चाध्यक्षमेकं कलयति जगतीमण्डले मानमुद्रा-

मन्यत्स्वर्गापवर्गप्रकटननिपुणं नैव किंचित् प्रमाणम् ॥

तस्मात्त्वान्तानुकूलं कवलयत सदा दत्त वित्तं प्रियेभ्यो

मा मा धूर्तोपदेशैर्वत कुरुत वृथा वञ्चनीं स्वस्य मुग्धा. ॥ २८१ ॥

१ 'हि दृष्टो' इति म. पुस्तके पाठः । २ 'च स्वात्मा' इति म. पुस्तके पाठः ।
३ 'नान्य' इति म. पुस्तके पाठः । ४ 'पश्यन्त्ययोगिनः' इति प. पुस्तके पाठः ।

चार्थाकृतस्कर किमित्थमरे निकाम

निदृज्ज गत्तासि विमर्षदनल्पत्वात् ।

किं नेव पश्यसि पुर पतत परोष

प्रामाण्यमाधकसुयुक्तिदृढप्रहारान् ॥ २८२ ॥

तथा हि यत्तादृचे प्रत्यक्षमेक घटते प्रमाणमिति । तत्र मुपटम् । ५
यत् स्वपरव्यवसायिनान्त्वं प्रमाणस्य स्वरूपं तस्य च परोक्षेऽप्यनु-
मानादौ निश्चयमानत्वात्कथं प्रत्यक्षमेक प्रमाणमिति नियमं साधयान् ।
तथा हि अनुमानादिकं प्रमाणं स्वपरव्यवसायिन्वात्मत्पक्षरदिति युक्ति-
माकलयन् कं सचेता प्रामाण्यमनुमानान्निर्दिशति । यच्चोक्तं
नानुमानं तावत्प्रमाणं गौणत्वात्त्यादि । तत्र यदि नाम सक्षिप्ता- १०
भित्तचेतोभिः शास्त्रकार्थमर्थमर्थमिसनुदाये सकेतितोऽपि पक्षशब्दस्तै-
देशे धर्मिष्युपचारेण प्रयुक्तो भवेन्नैतावता शास्त्रे पक्षशब्दाप्रतिपत्तौ
धर्मिणो गौणता । अनुमानममये पुनः प्राप्तेरिव तार्किकैरप्यप्रयुक्तपक्ष-
शब्देनैव धर्मिणः प्रत्यक्षतः प्रतीयमानत्वे कथं गौणता । तदगौणताया
च तदधिकरणस्य हेतोरप्यगौणत्वात्कथं तज्जन्यस्यानुमानस्य गौणस्य १५
गन्तुमेनुगुणम् । यच्चोक्तं तत्त्ववृत्तापुद्गलेन " लभ्यकागिणा
लाघनिकृत्वेनैव शब्दगिरचनव्यवस्था, न चैतावताऽनुमानस्य
गौणता, यदि च सार्धकृतेषु धर्मिधर्मत्वं हेतो रूपं द्रव्यत्वे, तदा
न काचिष्टगणेऽपि गौणी वृत्तिः " इति । यत्तु तेनैव परमलोकायन-
म्नयेन लोकव्यवहारैकपक्षातिना लोकप्रसिद्धप्रामाण्यमानानि पुनः २०
कृतस्य शास्त्रीयम्वगादिसाधकानुमानानि निराचिकीर्षता " प्रमाणस्य
गौणत्वात्प्रामाणादर्थनिश्चयो दुर्लभः " इति पाररेन्द्र मूत्र पृथाचाय
व्याख्याननिष्कारेण व्याख्यानयता इत्यभिहितं " हेतोः स्वमाध्य-
नियमग्रहणे प्रसारत्रयमिष्टं दर्शनाभ्यामभिगृह्यमाया दर्शनेन

विशिष्टानुपलब्धिर्महितेन भयोदर्शनप्रवृत्त्या च लोकव्यवहारपतितया,
तत्राद्येन ग्रहणोपायेन ये हेतोर्गमकन्वमिच्छन्ति तान् प्रतीदं स्रष्टं
लोकप्रसिद्धेष्वपि हेतुषु व्यभिचागदर्शनमस्ति तन्त्रसिद्धेष्वपि
तेन व्यभिचागदर्शनलक्षणगुणसाधर्म्यतः तन्त्रसिद्धहेतूनां

५ तथाभावो व्यवस्थाप्यत इति गौणत्वमनुमानस्य । अव्यभि-
चागवगमो हि लौकिकहेतूनामनुमेयावगमो निमित्तं स नास्ति
तन्त्रसिद्धेर्विति न तेभ्यः परेक्षार्थावगमो न्याय्योत इदमुक्तम-
नुमानादर्शननिश्चयो दुर्लभ इति " इति । तदन्ततस्तस्य वचन दर्शनादर्श-
नमात्रेण हेतुव्याप्तिग्रहणवादिनो जैमिनीयान्नुनोति न पुनस्तर्काभ्य-

१० सुदृढप्रमाणेन सर्वत्र साधनसंबन्धबोधोपाधिवाधिनो जैतान् । यथैव
हि तर्कप्रमाणेन लौकिकहेतूनामव्यभिचारनिश्चय कर्तुं शक्यस्तथा
तन्त्रप्रसिद्धहेतूनामपीति कथं न तेभ्योऽपि स्वसाध्यप्रतिपत्तिः । न
वाऽवश्यं बौद्धैरिवास्माभिरपि पक्षधर्मत्व हेतोः स्वरूपमिष्यते । येन
गौणहेतोर्जायमानमनुमानमपि गौणं स्यात् । अन्यथानुपपत्तेरेव तत्स्वरूप-

१५ पत्वेन स्वीकरणात् । तत्र गौणत्वादनुमानस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तमिति ।
अथास्पष्टस्वरूपत्वात्, स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्,
अर्थादनुपजायमानत्वात्, अवस्तुविषयत्वात्, वाध्यमानत्वात्, साध्य-
साधनयोः प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाभावाद्वा तस्याप्रामाण्यमुच्यते ।

तदप्यनुचितम् । यतो न तावदस्पष्टस्वरूपत्वादप्रामाण्यमनुमानस्य
२० घटते । यदि हि स्पष्टत्वं प्रमाणलक्षणं भवेत्तद्विद्वान्मनुमाना-
न्निवर्त्तमानं प्रामाण्यमादाय निवर्त्तत इत्यप्रामाण्यमस्योपपन्नं स्यात् ।
न चैतत्प्रमाणलक्षणलक्षणम् । द्विचन्द्रादिजाने स्पष्टत्वस्य सद्भावेऽपि
प्रामाण्यासम्भवात् । स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वमप्यनुमानस्य नावश्यं-
भावि । प्रत्यक्षवत्तस्य तन्निश्चयेऽभ्यासावस्थाया परनिरपेक्षत्वात् ।

२५ अनभ्यासावस्थाया तु स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्व प्रत्यक्षस्यापि विद्यते ।

प्रत्यक्षपूर्वकस्य चानुमानस्यासिद्धम् । तस्मान्प्रमाणपूर्वकत्वेन तस्या-
 मिधाम्यमानत्वात् । अस्तु वा प्रत्यक्षादेवानुमानस्य जन्म तथापि
 नाप्रामाण्यम् । प्रत्यक्षं ह्यनुमानस्य जन्मनि निमित्तम् । स्वमामग्रीत-
 श्चोपनायमानस्य तस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि तत् एवाप्रामाण्यापत्तिः ।
 किं च प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमानस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिदनु- ५
 मानपूर्वकत्वेनाप्रामाण्यानुपपत्तिः । दृश्यते हि सामान्यमनुमानानिश्चिन्य
 प्रत्यक्षमानस्य प्रमातुर्गुणानुपूर्विका प्रत्यक्षप्रवृत्तिः । अथानुपनायमा-
 नत्वमप्यनुमानस्याघटमानम् । प्रत्यक्षवत्तस्याप्यर्थावृत्त्येरेनुभूयमान-
 त्वात् । अस्तुविषयस्य चान्यासिद्धम् । प्रत्यक्षवत्सामान्यनिर्देशाम-
 काथगाचरत्वात्तस्य । न ह्यस्तुमृतापोहगोचरमनुमानं सांगतमर्जन- १०
 रिष्टम् । तत्र तद्गोचरत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । गान्धमानस्य च
 सम्यगनुमानस्यानुमानाभासस्य वा । प्रथमपक्षोऽनुपपन्नः । सत्यधूमा-
 दिसाधनाभ्यामनुमाने नायमानवस्यासम्भवात् । अनुमानाभासस्य
 तु तत्सम्भवे तस्यैवाप्रामाण्यं युक्तं न सम्यगनुमानस्य । अन्यथा प्रत्य-
 क्षाभासस्य वा यमानत्वेनाप्रामाण्योपलब्धात्सम्यक्प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्या- १५
 पत्तिः । सामान्यमाधनयोः प्रतिबन्धग्राहकप्रमाणाभासश्चासिद्धः । तका-
 म्यप्रमाणस्य तद्ग्राहकस्य सद्भावात् । तथा च सति ननु नुतन्तस्य
 तेन सम्बन्धसिद्धिः प्रत्यक्षानुमानाद्वेत्यादि प्रागुद्दिष्टं प्रयान्तिष्टम् ।
 सार्वत्रिकसम्बन्धप्रतीती च यथा तत्कस्य सामर्थ्यं तथा कथ-
 यिष्यत इति । २०

तस्माद्ब्रह्मस्यतिमतोपनिषाप्रियेण

प्रोक्ता प्रमाविमुखताऽनुमिताविद्यया ।

इत्थं विकल्पपरानुप्रलप्रद्वारं

सा चिच्छिद्ये सपत्ति मूलत एव सभ्या ॥ २८३ ॥

किं च यथार्थं प्रमाणं नायथार्थमिति गन्ता परं प्रतिपाद्यते तस्या । २५

तस्या काश्चिन्मयाया प्रामाण्यव्यक्ती पणित्यज्य यथाथाश्चाभ्युपगम्य

- यदीदृशं तत्प्रमाणं नान्यादृशमिति तं प्रति प्रतिपादनीयम् । एतच्चा-
नुमानाद्विना न प्रतिपादयितुं शक्यम् । न खलु पुरोवर्त्तिवर्त्तमान-
प्रतिनियतरूपत्वादिविषयोपारूढेन प्रत्यक्षेणैतत्प्रतिपादयितुं पायते ।
परश्च बुद्धिमत्त्वेन स्तम्भादिभ्यो विलक्षणः प्रतिपाद्यमानार्थग्रहणसमर्थो
५ निश्चितः सन् प्रतिपाद्यो भवति । न च तद्विश्वेऽनुमानादन्यस्य
सामर्थ्यम् । प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयप्रतिपत्तावेव सामर्थ्यात् । कथं
चानुमानानभ्युपगमे स्वस्याप्यवस्थापितप्रमाणप्रमेयव्यतिरिक्तप्रमाण-
प्रमेयस्य निषेधः । प्रत्यक्षस्यात्रासामर्थ्यात् । तदुक्तं कीर्त्तिना,
“ प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः
१० प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥ १ ॥ ” इति । अस्यार्थः । अवश्यमयं
चार्वाकोऽनुमानमपवदमानः प्रमाणाप्रमाणयोः स्थितिं स्थापयितुमनु-
मानं मन्येत । तदपवादे सैव तयोः स्थितिर्न घटते । तदा हि न घटेत्
यदि न सामान्येन क्रियते । सामान्येन च कर्त्तव्या । अनुभूताननुभूत-
स्वपरसन्तानवर्त्तिप्रमाणाप्रमाणव्यक्तिव्याप्त्या क्रियते यतः । तादृशी च
१५ प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिनः शक्यक्रियाप्रमाणेतरलक्षणयोगिनीनां विज्ञान-
व्यक्तीनां सर्वासामप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षाणां च परेभ्योऽनुपदेयत्वात् ।
अत उक्तम् । प्रमाणेतरसामान्यस्थितेः प्रमाणान्तरसद्भाव इति
तथाऽन्यधियो गतेः परचित्तज्ञानात् । अन्यदीया हि धीः काय-
वाग्यापारव्यवहाराम्या कार्यलिङ्गाभ्यामनुमीयते न प्रत्यक्षेणैव ।
२० कस्यचिच्च प्रतिषेधात् । न ह्यनुपलब्धिलिङ्गमनुमानमन्तरेण क्वचित्
किञ्चित्प्रतिषेद्धुं शक्यते । तदनेन सूत्रेण त्रिविधत्रिरूपस्वभावकार्यानु-
पलब्धिलिङ्गानुमानसद्भावः परेणाप्यभ्युपगतोऽन्यथा व्यवहारविलोपप्र-
संगादित्युक्तमिति । किं चानुमानस्यापहवस्तत्स्वरूपाभावान्निरवद्यतल-
क्षणाभावाद्वा स्यात् । न तावत्तत्स्वरूपाभावात् । तत्स्वरूपस्य सकल-
२५ जनप्रतीतत्वात् । न चेदमसिद्धम्, यतः

गोपालोऽपि प्रयत्नमिगलद्वाप्नन्नुप्रवन्धे ।

नेत्रे कर्तुर्मयुरमधुयुग्मञ्जरीम्लानिरेतो ॥

धूमोत्पीडात्तच्चिदपि समालोस्यमानान्प्रदेशे ।

जानात्येव ज्वलनमस्त्रिलक्षितशङ्कानकाश ॥ २८४ ॥

कथं चानुमानम्बन्धुपापलापैः प्रत्यक्षमेव प्रमाणमगोणत्वादित्यनुमानमुद्रया परम्प्रतिपादयतस्तत्र स्ववचनविरोधो न स्यात् । तथा च ।

सद्भावमम्यति सत्ताऽनुमितेर्मतस्य

स्वीयस्य सिद्धिमनर्थव च सन्तनोति ॥

आमात्यलौकिकममुष्य मनीषिलोके

लोकायतस्य सकलं चरितं तदेतत् ॥ २८५ ॥

१०

निरवयतलक्षणमावाप्तित्युक्तम् । हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणक साध्यविज्ञानमित्यादेर्निरवयतलक्षणस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । यत्प्यवस्थादेशकालमेवादित्याद्यभिहितम् । तदप्यभिधानमात्रम् । तत्कार्यप्रमाणमाहात्म्यतः सम्यगवगताया व्याप्तौ लिङ्गस्य स्वसाध्ये व्यभिचारामात्रात् । यत्र तु व्यभिचारस्तत्र प्रमातुरेवापराधो नानुमानस्य । तदाहुः । " प्रमातुरपराधोऽयं निशेषं यो न पश्यति । नानुमानस्य दोषोऽस्ति प्रमेयाव्यभिचारिणः ॥१॥ " यत्प्युक्तं तत्र प्रमातुः शून्यमान करणस्य सामर्थ्यविरहो धूमस्याभावो वानुपलम्भे कारणमिति । तदप्यसत् । प्रमातुः करणस्य च सामर्थ्यमद्भाननिश्चये यो धुमानुपलम्भस्तस्य धूमभावेनैव प्रयुक्तत्वाद्भूमभावस्य चाभ्यभावप्रयुक्तत्वेन निणयात्साध्यसाधनमनर्थसिद्धिः । यच्चान्यज्जल्पितं अनुमानस्य धर्मी धर्मस्तन्ममुदायो वा साध्यं स्यात्तित्यादि । तदपि न युक्तिमाप्नोति । प्रयोगकालापेक्षया साध्यस्य भेदान् । व्याप्तौ हि साध्यं धर्मसामान्यप्रयोगकाले तु तद्विशिष्टो धर्मीति वक्ष्यति । ततः कथं मिदमाधन

२०

हेतोरनन्वयो वा भवेत् । यदपि मूलानुमानविषयपट्टाणि इत्यादि-
प्रत्यपादि । तदपि न चतुरन्वयम् । सम्यग्माधने प्रयुक्तेऽनुमानविरोधादिषा-
सुप्रकरपातानामसम्भवान् । उक्तं च नन्ववृत्तां भट्टोद्धटेन “ सर्वत्र
५. मानविरोधविरुद्धाव्यभिचारिण ” इति । एवं च देशकालदशामेदे-
त्यादिकारिकाकदम्बकमपि विडम्बितमवबोद्धव्यम् । यदप्युक्तं स्मृत्या-
दिकेऽपीत्यादि । तदप्यनुपपन्नम् । स्वार्थं सवादस्य स्मृत्यादिकेऽपि
प्रमाणे समर्थयिष्यमाणत्वान् ।

एव स्वर्गापवर्गप्रकटनविहितौ बह्वक्षे पराक्षे

१० सम्प्राप्ते मानभावं अटिति विवटितौ नास्तिकन्याभिसन्धि ॥

तस्मादास्तिक्यमेकं मनसि शुभलनोद्धासजीमूतकल्पं

मत्वा सद्धर्मकर्म प्रतनुत सततं स्वग्रसिद्धये विदग्धा. ॥२८६॥”

अत्राह सांगतः । “प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वित्वमेवं न युज्यते ।

प्रत्यक्षमनुमानं चेत्येतत्तु वटततराम् ॥ १ ॥

१५ प्रत्यक्षमनुमानमिति द्रव्य-
मेव प्रमाणमिति सांगत-
तस्योपपादनपूर्वकं
स्वप्रमेयद्वैविध्यव्याप्यमाणद्वैविध्यमित्याकृतं भवत.

खण्डनम् ।

तदनुचितम् । तथाविधप्रमेयद्वैविध्यव्याप्यमाभवात् ।

एक एव हि सामान्यविशेषात्मार्थं प्रमेय. प्रमाणस्येति पुरस्तादुपपा-
दयिष्यते । यदि च प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणमात्रविषयत्वमिष्यते । तदा

२० ततः स्थिरस्थूराद्याकाराव्यवसायेन प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

विज्ञानमन्यगोचरमन्यत्रार्थं प्रवर्तकमितीदम् ॥

व्यक्तं भवता कैतवमभ्यस्तं सांगत कुतोऽपि ॥ २८७ ॥

भवतु वा प्रमेयद्वित्वं तथापि तन्प्रमाणद्वित्वस्य ज्ञातमज्ञातं वा
ज्ञापकं भवेत् । यद्यज्ञातम्, तर्हि तस्य सर्वत्राविशेषात्सर्वेषामप्यविशेषेणै

२१ तत्प्रतिपत्तिप्रसङ्गतो विप्रतिपत्तिर्न स्यात् । ज्ञातं चेत्, कुतस्तस्य

जाति । प्रत्ययानुमानाद्वा । न तात्पर्यत्वात् । तेन सामान्यम्या-
ग्रहणात् । ग्रहणे वा तस्य सविकल्पकत्वप्रमातिर्विषयसंकरश्च प्रमाण-
द्वित्वनिरोधी भवत प्रसज्येत । नाप्यनुमानात्, तेन स्वलक्षणम्या-
ग्रहणात् । स्वलक्षणपराङ्मुखतया हि भवतानुमानमभ्युपगतम् । द्वाभ्या
प्रमेयद्वित्वम्यानानेऽन्यतरम्यापि प्रमाणाद्वित्वनापक्त्वायोगः । अन्यथा ५
देयदत्तयनदत्ताभ्या प्रतिपन्नादूणद्वित्वाच्चदन्यतरम्यामिद्वित्वप्रतिपत्ति
म्यात् । द्वेऽर्थेऽपि द्विष्टो घमः । स च द्वयोर्नाने जायते नान्यथा ।
न ह्यनातसखवि-यस्य प्रतिपत्तुस्तद्वद्वित्वप्रतिपत्तिरस्ति । प्रमाणाद्वित्वाच्च
प्रमेयद्वित्वनसिद्धीकारे परम्पराश्रयनोपानुपगमः । मिद्वे हि प्रमेयद्वित्वेऽन
प्रमाणाद्वित्वसिद्धिस्तस्याश्च प्रमेयद्वित्वसिद्धिरिति । अथान्यतः १०
प्रमाणाद्वित्वस्य सिद्धिः । व्ययम्नर्हि प्रमेयद्वित्वोपन्यासः । ननु
प्रत्ययानुमानया स्वमतेन प्रत्ययसिद्धत्वात्प्रत्ययसिद्धमेव प्रमाणाद्वित्वम् ।
केवलं यस्तथाप्रतिपद्यमानोऽपि न व्यग्रहरति स प्रसिद्धेन प्रमेयद्व-
विध्यश्रयतरेण प्रवर्त्येत इति चेत् । तत्प्यसारम् । प्रमेयद्वैविध्य-
म्यामिद्वत्वेनाभिहितत्वात् । ननु मा सिध्यतु प्रमेयद्वैविध्यं तथापि न १५
प्रमाणाद्वित्वं व्याहरति रागादीनामनुमानान्तरत्वात् । शब्दादिक
हि परोक्षेणाधेन सह संग्रहममम्बद्धं वा तस्य गमकम् । न तावद-
सम्बद्धम् । अतिप्रमत्तात् । सम्बद्धं चेत्, तर्हि तल्लिङ्गमेव । तज्जनित
च नानमनुमानमेवेति चेत् । तत्प्यनुचितम् । प्रत्ययम्याप्येवमनु-
मानवप्रसङ्गात् । तपि स्वरिषयेण संग्रहं मत्तस्य गमकं नान्यथा । २०
समस्य प्रमातुः सदार्थप्रत्ययतापत्तेः । अथ स्वरिषयसम्बद्धत्वाविगे-
पेऽपि प्रत्ययानुमानयोः सामर्थ्यादिभेदान्प्रमाणान्तरत्वम् ।

शाब्दस्य सीमासङ्गमत्त
प्रमाणानुमानाच्च
पयस्य उच्यते
पतम् ।

मिनो तदानीं वत तुरिगवा
शाब्दोपमानेऽपि जमिनीया ॥

प्रमान्तरत्वं प्रतिपादयन्त

कथं त्वर्थेने प्रतिषेधनीया ॥ २८८ ॥

तथा हि ते सन्निरन्ते गाब्दं तावच्छब्दसामग्रीतः प्रभवति न चास्य प्रत्यक्षता । सविकल्पकस्यभावत्वात् । नाप्यनुमानता, त्रिरूपलिङ्गा-
प्रभवत्वान् अनुमानगोचरार्थाविषयत्वाच्च । तदुक्तम् ।

“ तस्मादनुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद्भवेत् ।

५ त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनान् ॥ १ ॥ ”

इति । यादृशो धूमादिलिङ्गजस्यानुमानस्य विषयो धर्मविशिष्टो धर्मी
तादृगेन विषयेण रहितत्वं गाब्दे सामान्यमात्रविषये सुप्रसिद्धं
त्रैरूप्यरहितत्वं च । तथा हि न शब्दस्य पञ्चधर्मत्वम् । धर्मिणोऽस-
म्भवात् । न वाऽर्थस्य धर्मित्वम् । तेन तस्य सम्यग्यमिद्वे. । न
१० वाप्रतीतिऽर्थे तद्धर्मतया शब्दस्य प्रतीतिः सम्भविनी । प्रतीति
वाऽर्थे तद्धर्मतया शब्दस्य प्रतीतिर्नोपयोगिनी । तामन्तरेणाप्यर्थस्य
प्रागेव प्रतीतेः । अथ शब्दो धर्मी अर्थवन्निति साध्यो धर्मः शब्द
एव च हेतुरिति चेत्, न । प्रतिज्ञार्थकदेशत्वप्राप्तेः । शब्दो हि
धर्मितयोपात्तः स एव हेतुरिति । अथ शब्दत्वं हेतुरिति न प्रतिज्ञा-
१५ र्थकदेशत्वम् । न । शब्दत्वस्यागमकत्वात् । अवान्तरसामान्यं तर्हि
गोशब्दत्वं हेतुर्भविष्यतीति चेत् । न । तस्यासिद्धत्वात् । उक्तं च ।
“ विषयोऽन्यादृशस्तावदृश्यते लिङ्गशब्दयोः ॥ सामान्यविषयत्वं च
पदस्य स्थापयिष्यते ॥ १ ॥ धर्माधर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्येतच्च
साधितम् । न तावदनुमानं हि यावत्तद्विषयं न तत् ॥ २ ॥
२० तद्विषयमिति धर्मविशिष्टधर्मविषयम् । “ अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन
पक्षः कस्मान्न कल्प्यते ॥ ३ ॥ प्रतिज्ञार्थकदेशो हि हेतुस्तत्र
प्रसज्यते । शब्दत्वं गमकं नात्र गोशब्दत्वं निपेत्यते ॥ ”
शब्दत्वं गमकं नात्रेति, अर्थविशेषो ह्यत्रानुमित्तितो न चास्य

१ मीमांसालोकवार्तिके सू. ५ शब्दपरिच्छेदे श्लो. ९८. २ मीमांसालो. सू.
५ अ. परि. श्लो. ५५-५६. ३ मी. लो. वा. सू. ५ शब्दप. श्लो. ६२. ४ मी.
श्लो. वा. सू. ५ अ. प. श्लो. ६३-६४.

शब्दत्व गमकर्मनैकान्निक्त्वात्तिति भाव । “ व्यक्तिरेव
 विशेष्यातां हेतुर्थका प्रमज्यते ॥ ४ ॥ ” अस्याथ - अत शब्द
 गोनञ्जन्यमामान्ययोगमक्त्वासिद्धत्वाभ्या हेतुत्वनिषेधात्प्रतिषेध
 शब्दलक्षणा ण्काथयत्वेन साध्यधर्मेण विशेष्या, हेतुतया वाङ्मिधा
 तया इति दुष्यतिहर प्रतिनार्यैकदेशत्वम् । शब्दस्य धर्मिन्त्वेन
 हेतुत्वेन चाऽभिधानादिति । न चाथावय शब्दस्यास्ति । विद्यमानस्य
 धर्म्येतृत्व नाविद्यमानस्य । यत्र हि धूमस्त्रावय्य बहिरन्तिचेन प्रसिद्धो
 ज्येता भवति धूमस्य । नन्वेव शब्दस्याधनान्वयोऽस्ति । न हि तत्त्व
 शब्दाप्रान्ते तैर्गोर्ज्यस्य सद्भाव । न खलु यत्र मृद्वीकान्तिशब्द समाख्यते
 तत्र मृद्वीकान्तिर्योऽप्यस्ति । नापि शब्दकालाऽप्यस्य भवति । तथा १०
 हि । “ वक्तु मर्मे यदाया करकमलमिलमालयो भूमिपाला । सोऽय
 शोण्डीर्ययया सुगिरमचयन्यत्र रिधम्मवुद्धिम् ॥ लङ्गातङ्गारुल्य
 सकलदुःखलयप्रोद्धर्तकानपत्र । क्रत्यादां चत्रर्ती गमननि म
 पुग गणन शक्यतु ॥ १ ॥ अमित्रेव महीतले हि स्त्रियत
 फालापुरो भूमिमृन्मोन्निष्ठिष्टिगीट्टोद्विष्टनापृष्टाभिपीठ सत् ॥ १५
 नि शैशानिनिरक्षणलमभुजं पुमां शिरोभूषण । श्रीमयो भवितामि
 रामस्मिमान्वाचारितयमभुव ॥ २ ॥ ” इत्यादिशब्दा सम्प्रति
 ध्यमानत्वेन वर्तमानान्दर्शस्तु मृतो भविष्यथेति कुत्रोर्ज्य शब्दस्या-
 न्वेतृत्वा । अय तन्म, निययाच्छब्दाना सवकालावस्थितगर्धन
 सत् ३ भित्तकालता । नापि भिद्वेगता । व्यापित्वात्मरन्ध्रावष्टः
 नाभिधने । अतो नियविनुन्वाद्देदन्वय शब्दानानिति । तत्र
 सर्वगन्धेषु दृष्टिचरे विमुचं च तुल्यमिति कृत्वा प्रनिनिद्येन
 गन्धेन प्रनिनिद्यतायामिधानं न प्राप्नोति । किं तर्हि येन कनचि
 प्यन्धेन मदर्शवायस्याभिधानं स्यात् । तेनायन सद् मन्त्र तै

काले वा तस्य शब्दस्य दृष्टत्वात् । तन्नान्ययस्य निश्चयः । नापि व्यतिरेकस्य, स हि साध्याभावे साधनाभावरूपः । न चासौ शब्दे सम्भवति । नित्यविभुत्वादेव । तदुक्तम् ।

“अन्वयो न च शब्दस्य प्रमयेण निरूप्यते ।

५ व्यापारेण हि सर्वेषामन्वेतृत्वं प्रतीयते ॥ १ ॥”

व्यापारेणेति सद्भावेन सत्तयेति यावत् ।

“यत्र धूमोऽस्ति तत्राभेरस्तिन्वेनान्वयः स्फुटः ॥

नत्वेयं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थोऽस्तीति निश्चयः ॥ १ ॥

न तावद्यत्र देशेऽसौ न तत्काले च गम्यते ।

१० भवेन्नित्यविभुत्वाच्चेत्सर्वार्थेऽपि यत्समम् ॥ २ ॥

तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद्यतिरेकस्य चागतेः ॥

सर्वशब्दरशेपार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥ ३ ॥” इति ।

सामग्रीभेदतो मेयभेदतश्चागमस्तन ॥

सीमान्क्रमतेनोपमानस्य
प्रमाणान्तरत्वव्यवस्था-

अन्तर्भवति नैवेत्यमनुमाने कथंचन ॥ २८९ ॥

१५

पनम् ।

प्रमाणं चैव मन्तव्यः प्रमेयाव्यभिचारतः ।

यथा प्रत्यक्षविज्ञानं यथा च लैङ्गिकी मतिः ॥ २९० ॥

उपमानमपि प्रमाणान्तरमेव । तस्य हि लक्षणम्, यथा,

“दृश्यमानाद्यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते ॥

सादृश्योपाधि तत्त्वज्ञैरुपमानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥”

२०

येन हि प्रतिपत्ता गौरुपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं गौरिव गवय इति श्रुतं तस्यारण्ये पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानमुत्पद्यते अनेन सदृशो गौरित्येव तदुपमानमिति । तस्य च विषयः सादृश्यविशिष्टः परोक्षो गोपिण्डस्तद्विशिष्टं वा सादृश्यम् । तच्च वस्तुभूतमेव । यदाह ।

१ मी. श्लो. वा मू. ५ अ प. श्लो. ८५. २ मी. श्लो. वा. सू. ५ अ. प. श्लो. ८६, ८७, ८८. ३ ' यथा ' इति नास्ति प. पुस्तके ।

“ मादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शस्यमपगाधितम् ।

भूयोऽयममामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥ १ ॥ ”

भूयसामवयवमामान्यानां जात्यन्तरोपलक्षितेऽयमिति योगो
यस्तत्सादृश्यम् । तच्च सदृशप्रत्ययोत्पत्तत्वेनार्थक्रियाकारित्वा-
द्वन्त्वेनेत्यर्थः । सनातीये सर्वावयवमामान्यसद्भावात्सादृश्यं नाम्तीति ७
नापनार्थं जान्यन्तमग्रहणमिति । अन्यं चानविगतार्थाधिगन्तृतया
प्रामाण्यम् । गवयविषयेण हि प्रत्ययेण गवयो निषधीकृतौ न त्वस-
न्निहितोऽपि सादृश्यमिच्छितो गौस्तद्विशिष्टं वा सादृश्यम् । यच्च पूर्वं
गोरिति प्रत्यक्षममूतम्यापि गवयोऽयन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि
तदपेक्षं तन्मादृश्यज्ञानम् । उक्तं च । “ तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सा- १०
दृश्येन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ १ ॥
प्रत्यक्षेणानुद्वेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते । मिश्रिष्टस्यान्यतोऽ-
भिद्वैरुपमानप्रमाणता ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे
च पात्रके ॥ मिश्रिष्टनिषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥ ३ ॥ ”
इति । न चेत् प्रत्यक्षम् । परोक्षविषयत्वात् सविस्तरपक्षत्वाच्च । १५
नाप्यनुमानम् । पञ्चमान्वयव्यतिरेकिणामसम्भवात्प्रत्यक्षवत् । तथा
क्षेत्रस्मद्गो गौरिति गवयसादृश्यविशिष्टे गव्यनुमेये सादृश्यं वा लिङ्गं
परिकल्प्यत गवयो वा । सादृश्यमपि गोगतं गवयगतं वा । न ताव-
द्गोगतम् । तद्वि गवयमादृश्यमिच्छितो नानान्यत्र प्रमेयैकदेशस्य गोध-
र्मिणो लिङ्गं परिकल्पितं न धर्मत्वेन गृह्यते । तथाप्रतीतिरभावात् । २०
तत्प्रमेयत्वाच्च तस्य प्रतिगार्थैकदेशत्वेन पञ्चधर्मत्वासम्भवान् लिङ्गता ।
नापि गवयगतम् । तत्र हि गृह्यमाणं सादृश्यं न गोसम्बन्धिन-
सादृश्यस्यानुमापनम् । वैयधिकरण्येन पञ्चधर्मासम्भवात् । नापि च
गवयो लिङ्गम् । गवा गहं सम्बन्ध्याभावात्तद्वन्मानुषपते । ३ च

- गवयगतं सादृश्यं सर्वेण प्रमात्रा सादृश्यविशिष्टगोज्ञानात्पूर्वं गव्यनुगतं दृष्टम् । न हि गोगवयौ युगपत्सर्वैः सदृशा लक्ष्येते । अपि त्वेकस्मिन्ननुपलक्षितसादृश्ये पूर्वं गवि दृष्टेऽपि द्वितीयं गवयलक्षणमर्थं पश्यतो वने सादृश्यसहित एवास्मिन् गवि तस्मिन्नेव काले बुद्धिरुत्पद्यते । न
- ५ चापि गवयः । कैरपि गवान्वयी दृष्टपूर्वः । येन गोस्तत्सादृश्यस्य वा लिङ्गता प्रतिपद्येत । न च गवयस्तत्सादृश्यं वा विपक्षाद्व्यावृत्त दृष्टम् । गोरभावेऽपि तयोः प्रवृत्तिदर्शनात् । यदाह भट्टः । “ न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्म्मार्थसम्भवात् ॥ प्राक्प्रमेयस्य सादृश्यं धर्म्मत्वेन न गृह्यते ॥ १ ॥ गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम् । प्रति-
- १० ज्ञार्थैकदेशत्वादगोगतस्य न लिङ्गता ॥ २ ॥ गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोलिङ्गत्वमृच्छति ॥ सादृश्यं न च सर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥ ३ ॥ एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ॥ सादृश्येन सहैवास्मिन्स्तदैवोत्पद्यते मतिः ॥ ४ ॥ न चापि गवयः कैश्चिदृष्टपूर्वो गवान्वितः । येन गोलिङ्गता गच्छेत्तत्सादृश्यस्य वा तदा ॥ ५ ॥
- १५ गवयश्च ससादृश्यो गोरभावे प्रवर्त्तते । विपक्षात्तेन नारत्येव व्यावृत्तिरुभयोरपि ॥ ६ ॥ ” इति ॥

सामग्र्यादिविभिन्नत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ॥

मतान्तरतया सिद्धमुपमानं ततः स्फुटम् ॥ २९१ ॥

अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम् । यदाह भाष्यकारः, “ दृष्टः श्रुतो

- २० मीमांसकमतेनार्थापत्तेः वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यैदृष्टकल्पनाऽ-
प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनम्
र्थार्पत्तिः ” इति । दृष्टः शाब्दव्यतिरिक्तप्रमाणपञ्चकाधिगतः । श्रुतः शाब्दप्रमाणाधिगतः ।

कुमारिलोऽप्येतदेव भाष्यकारवचो निवृण्वन्प्राह । “ प्रमाणपट्कवि-

१ मी. छा वा. सू. ५ उ प. लो. ४३, ४४, ४५, ४६. २ ‘मानान्तरतया’ इति म. पुस्तके पाठः । ३ ‘इत्यर्थकल्पना । यथा जीवति देवदत्ते गृह्णामावदर्शनेन वदिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना’ इति गवरस्वामिना मीमांसादर्शनगवरभाष्ये १-१-५. ४ मी. लो वा. सू. ५ अर्था. प. लो. १.

ज्ञातो यत्रार्योऽनन्यधामवन् । अदृष्ट कल्पयेदन्य सार्थापत्ति-
रुदाहृता ॥ १ ॥ " यत्र देशकालादौ प्रत्यक्षानुमानशाब्दोपमा-
नाथापत्त्यभावलक्षणै पङ्क्ति प्रमाणे परिच्छिन्नोऽथोऽन्यथा नोपपद्यते
यद्येवमूतोऽर्थो न भवेत्परोक्ष इति या परोक्षविषया कल्पना सार्था-
पत्ति प्रमाणम् । उदाहृतेति शरस्वामिना प्रतिपादिता । तत्र प्रत्यक्ष- ५
पूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा । प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नाद्वादाद्ब्रह्मेह न शक्तिकल्पना । न
हि शक्ति प्रत्यक्षेण परिच्छेद्या । अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानेन । अस्य
प्रत्यगावगतप्रतिबन्धलिङ्गप्रभवत्वेनाभ्युपगमात् । अर्थापत्तिगोचरस्य
चाऽर्थस्य सदैव प्रत्यक्षाविषयत्वात् । अनुमानपूर्विका यथा । सूर्य
गमनात्तच्छक्तियोगकल्पना । अत्र हि देशादेशान्तरप्राप्त्या सूर्य १०
गमनमनुमीयते । तस्माच्च तत्र गमनशक्तिसम्बन्धोऽर्थापत्त्या कल्प्यते ।
शाब्दप्रमाणपूर्विका यथा । पीनो देवदत्तो ण्वा न मुक्ते इति वाक्य-
प्रतिपन्नदिनाधिकरणभोजनाभावविनिष्टपीनत्वात्प्रत्यक्षानुपपत्त्या
कारणमूतरात्रिभोजनाभिधायक रात्रौ मुक्त इति वाक्यव्यण्डलक
कल्प्यते । रसायनोपयोगादेस्तु तत्कारणस्याभिधायक तत्र कल्पनार्हम् । १५
दिनाधिकरणभोजनाभाविशिष्टत्वेन पीनत्वस्य रसायनोपयोगादिनाय-
हेतुत्वात् । रसायनोपयोगादौ हि सर्वथा भोजन निषिध्यते न तु
ऽनाधिकरणतया । उपमानपूर्विका यथा । गवयोपमितस्य गोपिण्ड
स्योपमानप्रमाणप्राप्तताशक्तिकल्पना । अर्थापत्तिपूर्विका यथा ।
शब्दकर्तृकार्यप्रत्यायनानुपपत्तिप्रतिपन्नवाचकशक्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दे २०
नित्यत्वकल्पना । शब्दोच्चारणे हि सत्यन्यथानुपपत्त्या वाचिका
शक्तिस्तान्प्रतीयते । पुनरर्थापत्तिप्रमितवाचकशक्त्यन्यथानुपपत्त्या
शब्दस्य स्थायित्व प्रतीयते । अभावपूर्विका यथा । प्रमाणाभावाप्रमि-
ताद्वैतमनि जीववैराभावाच्चैत्रवहिर्भावकल्पना । चेतो वदिरन्ति
जीवनो वेदमन्यमानान्थानुपपत्तेरिति । दशोक्त मध्येन " तत्र प्रत्य-

क्षतो ज्ञानादाहादहनशक्तिता ॥ ब्रह्मणुमिता सूर्ये यानात्तच्छक्तियो-
ग्यता ॥ १ ॥ 'पीनो दिवा न भुंक्ते चेत्येवमादिवच. श्रुता ॥
रात्रिभोजनविज्ञानं शब्दार्थापत्तिरुच्यते ॥ २ ॥ "

रात्रिभोजनविज्ञानमिति रात्रिभोजनाभिधायकवाक्यशकलविज्ञानम् ।

५ गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तता ॥ १ ॥ अभिधानप्रसिद्धचर्यम-
र्थापत्त्यावबोधिता ॥ शब्दे वाचकसामर्थ्यात्तन्नित्यत्वप्रमेयता ॥ २ ॥
अभिधानान्यथाऽसिद्धेरिति वाचकशक्तता । अर्थापत्त्यवगम्यैव
तदनन्यगतेः पुनः ॥ ३ ॥ अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः
॥ ४ ॥ प्रमाणाभावनिर्णीतचैत्राभावविशेषितात् । गेहाच्चैत्रबहि-

१० भगवसिद्धिर्या त्विह दर्शिता ॥ ५ ॥ तामभावोत्थितामन्यामर्था-
पत्तिमुदाहरेत् ॥ ६ ॥ " इति । एतेषु चार्थापत्तिनिर्द्दर्शनेषु
प्रत्यक्षानुमानोपमानपूर्विकाणामर्थापत्तीना शक्तिः प्रमेयत्वेन दर्शिता ।
शब्दार्थापत्त्यभावप्रमाणपूर्विकाणा तु यथाक्रमं वाक्यशकलशब्द-
नित्यत्वचैत्रबहिर्भावा. । न च प्रत्यक्षानुमानोपमानपूर्विकाणामेवार्था-
पत्तीना शक्तिः प्रमेयेति नियमः । अन्यासामपि शक्तिगोचरत्वेन
१५ कचिद्दर्शनात् । तथा चार्थापत्तिपूर्विकयाऽर्थापत्त्या रूपप्राकट्यान्यथा-
नुपपत्तिप्रतिपन्नरूपोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपया चक्षुषो रूपपरिच्छेदन-
शक्तिः कल्प्यते ।

अर्थापत्ति. षोढा सेयं मानान्तरत्वमुपयान्ती ॥

२० सामग्रीविषयभिदा मनस्सु चेतस्विना वसतु ॥ २९२ ॥

अभावप्रमाणमपि प्रमाणान्तरम् । तथा हि । तस्य स्वरूपं प्रत्यक्षादेः

भीमासकमतेनाभावस्य सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकस्यानुत्पत्तिः । तदुक्तम् ।

प्रमाणान्तरत्वव्यव- " प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ॥

स्थापनम् ।

सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्य-

२५ वस्तुनि ॥ १ ॥ " इति । अस्यार्थः । प्रत्यक्षादेरर्थापत्तिपर्यन्तस्य

१ मी. श्लो. वा. सू. ५ अर्था प श्लो. ३, ५१. २ मी. श्लो. वा. सू. ५
अर्था प श्लो. ४, ५, ६, ७, ८, ९. ३ मी. श्लो वा सू ५ अभा प श्लो. ११.

यथानिपयमनुत्पत्तिरिमाप्रमाणलक्षणमित्यर्थ । तामेव प्रत्ययाद्यनुत्पात्त
 निवृणोति नात्मन इत्यादि । उत्तरपदार्थप्रतिषेधमात्रनिश्चयाभावात्
 नोऽपरिणामो वेत्याह । घटनानरूपतया परिणतम्यात्मनो घटसद्भाव
 प्रमेय । तद्रूपेणापरिणतस्य तु तन्भाव इत्यर्थ । उत्तरपदार्थपर्यु
 ष्मन्त्वन्वन्तरविवक्षाया विज्ञान चाऽन्यत्रस्तुनीत्याह । मृष्टेऽपि घटस्य- ७
 तिरिक्ते वस्तुनि घटनिवृत्तास्यो इह प्रदेष्टे पटो नास्तीति
 यद्विनान तदभावसन्नक प्रमाणमित्यर्थ । अयमाशय । इह प्रदेष्टे दृश्या-
 दर्शन चाऽस्ति तदनन्तर घटो नास्तीति ज्ञान चोत्पद्यते । तत्र घटाभावे
 प्रमेये दृश्योदशनमेव क्वाचित्प्रमाणत्वेन विवक्ष्यते । तत्र सात्मनोऽपरि-
 णामो वेति पश्य । अथ तन्नन्तर नास्तीति ज्ञान प्रमाणत्वेन निश्चयेत १०
 बोधकत्वेन वाचकप्रत्ययाभावेन च । तदा विज्ञान चाऽन्यत्रस्तुनीति पक्ष ।
 प्रथमपक्षे नास्तीति ज्ञान फलम्, द्वितीयपक्षे तु हानान्निवृद्धिरिति ।
 निपय पुनरस्य प्रमाणपञ्चकप्रवृत्त्ययोग्योऽमदश । यदुक्तम् । “प्रमाण-
 पञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ॥ वस्तुमत्तात्प्रोत्थं तत्राभाप्रमा-
 णता ॥ १ ॥” इति ॥ अन्वयार्थ । सदसद्रूपेणोभयात्मके वस्तुनि १५
 व्यग्रस्थिते सति यस्मिन्वस्तुरूपे वस्तुवशे सद्रूपे प्रमाणपञ्चकमथापि
 पर्यन्तं न जायते । किमर्थम् । वस्तुसत्तावरोधात्तम् । तत्राभावागे
 प्रमेयेऽभासस्य प्रमाणता । औचकत्वेन व्याख्यातवान् । “यत्र घटाख्ये
 वस्तुनि प्रत्यक्षादि सद्भावाद्वाक्यं नोपजायते । तस्य नास्तित्वा मृष्टदे-
 शाधिकरूपाभाप्रमाणस्य प्रमेयेति” । न चेन्मभावज्ञान प्रत्यक्षम् । २०
 अज्ञानपेक्षया केवलात्ममन सन्निरूपणैव समुत्पद्यमानत्वान् । उक्तं

१ 'सात्मन' इति म पुनर्के पाठ । २ 'यत्र' इति प पुनर्के पाठ ।
 ३ 'पटो' इति म पुनर्के पाठ । ४ 'तन्नन्तर' इत्यादि पश्य 'इयन्
 नास्ति' प ॥ पुनर्के पाठ । ५ 'प्रथमपक्षे' इत्यादि 'जायते' इत्यत म पुनर्के
 नास्ति । ६ मी श्रो वा सू ५ अभा प श्रो १ ७ मी श्रो वा सू ५
 अभा प श्रो २७

च “ गृहीत्वावस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं
 नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ १ ॥ ” अविकलस्फारिते चक्षुषि
 प्रदेशज्ञानं चोत्पद्यते नास्तीति ज्ञानं च इह प्रदेशे घटो नास्तीति ।
 निमीलिते तु चक्षुष्युभयोरप्यभावः । तत्र समाने तद्भावभावित्वे कथं
 ५ प्रदेशज्ञानमेवाक्षजं नतु नास्तीति ज्ञानमपीत्याशक्याभ्युपगम्य तद्भाव-
 भावित्वमन्यथासिद्धतामस्य दर्शयितुमियं कारिका भट्टेनाभिधेयः । इदं
 चात्र तात्पर्यम् । भूप्रदेशग्रहणसापेक्षमभावग्रहणम् । भूप्रदेशग्रहणं
 चेन्द्रियजमिति तद्भावभावित्वमन्यथासिद्धमभावज्ञानस्य । यथा हि
 विस्फारिते चक्षुषि दृग्व्यवस्थितेऽग्नौ रूपज्ञानं चोत्पद्यते स्पर्शज्ञानं
 १० च तत्र रूपज्ञानमेवाक्षजमिष्यते । स्पर्शज्ञानं त्वेकार्थसमवययिनो
 रूपादानुमानिकमिति तद्भावभावित्वं तत्रान्यथासिद्धम् । एवमिहापि ।
 गृहीत्वा स्मृत्वेति च जातृज्ञानयोरभेदात्समानकर्तृत्वाभिधानमिति ।
 अभावागेन सहेन्द्रियस्य सम्बन्धायोग्यत्वाच्च नेदमभावज्ञानं प्रत्यक्षम् ।
 यदाह । न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ॥ भावांशेनैव
 १५ संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥ ” अस्थार्थः । योग्यता
 हि कार्यदर्शनसमधिगम्या । सा चेन्द्रियाणां भावांशग्रहण
 एवोपलभ्यते नामावांश इति । न च धर्म्यभेदाद्भावांशेन महा-
 भावांशस्याभेदे सति योग्यतासिद्धेरिन्द्रियेण सम्प्रयोगतासम्भ-
 वात्तद्विषयं ज्ञानमव्यक्षमेवेत्यभिधेयम् । अभिन्ने धर्मिणि रूपरसयोरिव
 २० भावाभावांशयोरन्योन्यं भेदात् । तदुक्तम् । “ ननु भावादाभिन्नत्वा-
 त्सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ॥ न ह्यत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि
 नः ॥ १ ॥ ” अत्र पूर्वार्धेन प्रश्नः । उत्तरार्द्धेन तूत्तरम् ।
 यदि हि भावाभावयोरेकान्तेनाभेदः स्यात्ततो भावेनेन्द्रियसन्निकर्षे
 तदभिन्नस्य तस्यापि स स्यात् । न त्वेवमस्ति । अभावस्यापि रूपा-

दिवत्यन्तमभेत्तामावाप्तिरिति । न चैतन्मावचानमनुमानम् । लिङ्गा-
 मावात् । तदुक्तम् । " न चाप्यभ्यानुमानत्वं लिङ्गाभावात्प्रतीयते ॥
 भावाशो ननु लिङ्ग स्यात्तदानीमजिघृक्षणात् ॥ १ ॥ अभावाशे
 गतेर्जम भावाशे हाजिघृक्षिते । तस्मिन् प्रतीयमाने च नाभावे
 जायते मतिः ॥ २ ॥ न चैन तस्य धर्मन्व पदमत्यतिपद्यते ॥ " ५
 इति । अत्र भावाशो ननु लिङ्ग भ्याप्तिरिति प्रश्नः । छेप तु समा-
 चानम् । अयमाशयः । मूप्रदेशस्य धर्मिणि घटामावे प्रमेयेऽघटामा-
 वस्य वा लिङ्गत्वं स्याद्भूप्रदेशस्य वा । न तावत् घटामावस्येत्याह
 तदानीमपि नृत्तत्वात् । घटामावप्रतिपत्तिवेलायामप्रतीयमानस्य घटस्य
 कथं लिङ्गत्वम् । तत्प्रतिपत्तिवेलाया च तन्मात्रप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः । १०
 नापि भूप्रदेशस्य लिङ्गत्वम् । घटामावे प्रमेये भूप्रदेशस्य पञ्चतद्वर्त्मतया
 ग्रहणाभावात् । न चैष तस्य धर्मत्वमिति । एष इति पुरोव-
 स्थित भावमपरोक्षं निर्दिशति । यथार्थे पश्चादृते पदमतद्वर्त्मतया न हेतु-
 रित्युक्तमेवमेवोऽपि मूलतमावो न घटामावस्य धर्म इति । न चाभावाभ्य
 भावरूपेण प्रत्ययादिना प्रमाणेन परिच्छित्तिर्युक्ता । प्रयोगः । यो यथावि- १५
 विषयः स तथाविधेनैव प्रमाणेन परिच्छिद्यते । यथा रूपादिभावो भावरू-
 पेण प्रत्यक्षादिना । विवादात्म्यदीमूतश्चाभावस्तस्मादभावप्रमाणपरिच्छेद्य
 इति । यथाह । "मियो यद्वदभावा हि मानमप्येवमिष्यताम् ॥ भावात्मके
 यथा मेये नाभावाभ्य प्रमाणता ॥ १ ॥ तथैवाभावाभ्येऽपि न
 भावस्य प्रमाणता ॥ " इति । चतु प्रकारश्चाभावो व्यरम्भितः । २०
 प्रागभावप्रध्वसामवेतरेतराभावात्यन्ताभावभेदान् । उक्तं च, " धीरे
 दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ नाम्निता पयसो दग्धि
 प्रध्वसामावलक्षणम् ॥ १ ॥ गति योऽश्वाद्यभावस्तु मोऽन्योन्या-
 भाव उच्यते ॥ शिरमोऽन्यथा निम्ना वृद्धिनाऽन्यथाविता ॥ २ ॥

- शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ” इति । आसामर्थः । क्षीरमृदादौ कारणे दधिघटादिलक्षणं कार्यं नास्तीत्येवं यत् प्रतीयते लोके स प्रागभाव उच्यते । एव दधि क्षीरस्य यन्नास्तित्वमयं प्रध्व-
 साभावः । यस्तु गवादावश्वाद्यभाव सोऽन्योऽन्याभाव उच्यते । शश-
 ५ शृङ्गादिरूपेणालोच्यमानाः शशमूर्ध्नोऽवयवा वृद्धिकाठिन्याभ्यां रहिता
 अत्यन्ताभावः । स्वरूपेण तु ते भावा एवेति । अभावप्रमाणाभावे तु
 प्रागभावादित्तुप्रकाराऽभावव्यवस्था न स्यात् । यदाह ॥ “ क्षीरे
 दधि भवेदेवं दधि क्षीरं घटे पटः । शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं
 मूर्तिरात्मनि ॥ १ ॥ अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।
 १० व्योम्नि सस्पर्शकास्ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥ २ ॥ ” एवमिति यथा
 क्षीरे दधि एवं दध्यपि क्षीरमित्यर्थः । शशे शृङ्गमित्यतः प्रभृति
 अत्यन्ताभावासिद्धौ परेषां दोषप्रसञ्जनम् । आभावप्रमाण्यानाश्रयणे हि
 न शशादिषु शृङ्गादीनामत्यन्ताभावः सिद्धयति । परिपन्थिनश्च भूतै-
 तन्यवादिनो न निराकर्तुं शक्यन्ते । महाभूतानां वाय्वादीनामात्य-
 १५ न्तिको गन्धाद्यभावो न सिद्धयेत् । यथोत्तर हि चत्वारि महाभूतान्यैकै-
 कगुणरहितानीति स्थितिरिति । न चाभावस्यावस्तुत्वम् । द्रव्यादिव-
 द्विद्यमानत्वात् । तदुक्तम् । “ न चावस्तुन एते स्थुर्भेदास्तेनास्य
 वस्तुता ” इति । कारणादिस्वरूपत्वाच्च प्रागभावादेर्नावस्तुत्वम् ।
 तदाह “ कार्योदीनामभावः को भावो यः कारणादिनः ” इति ।
 २० वस्त्वेव हि सदसदात्मकमिति सिद्धान्तः । तत्र कथं वस्तुरूपस्यैवा-
 भावस्य निस्स्वभावत्वं भविष्यति । स एव हि कार्यस्य दध्नोऽभावो
 यस्तत्कारणस्य क्षीरस्य भावः । स एव च क्षीरस्याभावो यस्तत्कार्यस्य
 दध्नो भावः । किमिदानीं भावाभावयोरभेद एव । नेति वदामः ।
 भेदोऽपि ह्यनयोर्धर्मधर्मितया कियानप्यस्त्येव रूपादीनामिवेति । इत-

१ मी श्लो. वा सू ५ अभा. प श्लो ५, ६ २ भूतचैतन्यवादिन-चार्वाकाः ।
 ३ स्थितिः-शास्त्रमर्यादा । ४ मी श्लो. वा. सू ५ अभा प श्लो. ८.

श्चानुमानद्वयावस्थीयते वस्तुत्वममात्रम् । अभावो वस्तु अनुवृत्ति-
व्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तत्वात् प्रमेयत्वाद्वान्वित । यत्कम् । “ यद्वानुवृ-
त्तिव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्तो यतस्त्वयम् । तस्माद्व्यावृत्तिस्तु प्रमेयत्वाच्च
गृह्यताम् ॥ १ ॥ ” तत्रानुवृत्तिबुद्धि । चतुर्वर्ष्यभावोऽभार इत्ये-
काकार प्रथम । व्यावृत्तिबुद्धि । प्रागभातोऽय न प्रत्यक्षमात्र ७
इत्यादिभेदाकारप्रथम इति ।

एव स्वरूपमेदादोचरमेतात्सलस्य भेदाच्च ।

मित सिद्धमभाप्रमाणमपरप्रमाणेभ्य ॥ २९३ ॥

ततश्च—

सामान्योदेभ्यस्त शाब्दमुख्य मित्त मान भट्टनात्या प्रसिद्धम् ॥ १०

मानद्वित्व सांगतैक्य ते तस्मादातु व्यायनिष्ठा प्रतिष्ठा ॥ २९४ ॥

नन्वेव प्रत्यक्षपरोनमेदान्कथै नानामपि प्रमाणद्वैतियज्यमस्या ।

जनसिद्धा १ आगमादीना आगमादीना प्रमाणान्तरत्वप्रमिद्धैरविशेषान्ति
परोक्षेऽन्तर्भावान् प्रथमचेत । तेषा परोक्षेऽन्तर्भावान्ति त्रुम् । यथा
परा भेदेन द्विविध्य नास्ति
नमिति निर्णयि भासा यथैकलक्षणलक्षित तद्व्यक्तिभेदेऽप्येकमेव । यथा १५
सकलमनप्रमाणाना तत्र वैशद्यकलक्षणलक्षित चक्षुरादिप्रथमम् । अत्र
तत्रान्तर्भावनिष्पन्नम् ।

शब्दकलक्षणलक्षित च शाब्दादीनि । यथा हि

चक्षुरादिमामग्रीभेदेऽपि तज्ज्ञाने वैशद्यकलक्षणलक्षितत्वेनवामे प्रमिद्ध
तद्वत्तद्वत्तदिसामग्रीभेदेऽप्यैकैकलक्षणलक्षितत्वेनवामेद शाब्दादी-
नामस्तु । ननु परोक्षस्य स्मरणान्तिभेदेनैवामे परिगणयिष्यमाणत्वात् २०
मानादीना प्रमाणान्तरत्वमस्यैवैत्यसमीक्षिताभिधानम् । यस्मात्प्रमाण
प्रथमिनानेऽन्तर्भावयिष्यते । अथापतिस्त्वनुमानेऽन्तर्भवति । तथाहि
अथापत्युत्थापकोऽयोऽन्यथानुपपद्यमानेनानवगतोऽवगतो वाऽदृष्टाथ-
परिकल्पनानिमित्त म्यान् । न तावन्नवगत । अतिप्रमत्तान् । येन

- हि विनोपपद्यते तमपि परिकल्पयेदनवगतत्वाविशेषात् । अथ तं न कल्पयति, तर्हि येन विना नोपपद्यते तमपि न कल्पयेत् । अथावगतः, तर्ह्यर्थापत्तेरनुमानादभिन्नत्वम् । अन्यथानुपपद्यमानत्वेन प्रतिपन्नादेकस्मात्सम्बन्धिनो द्वितीयस्य प्रतीतेरत्राप्यविशेषात् । किं चार्थापत्त्युत्था-
- ५ पक्षस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानत्वावगमोऽर्थापत्तेरेव प्रमाणान्तराद्वा । प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । तथा ह्यन्यथानुपपद्यमानत्वेन । प्रतिपन्नादर्थ-
दर्थपत्तिप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तेश्चास्यान्यथानुपपद्यमानत्वप्रतिपत्तिरिति । अथ प्रमाणान्तरादर्थपत्त्युत्थापक्षस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानत्वावगमः । तर्हि भूयोदर्शनं विपक्षेऽनुपलम्भो वा । आद्यकल्पे क्वास्य भूयोदर्शनं
- १० साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि वा । यदि साध्यधर्मिणि, तदा भूयो-
दर्शनेनैव साध्यस्यापि तत्र प्रतिपन्नत्वादर्थपत्तेर्वैयर्थ्यम् । अथ दृष्टान्तधर्मिणि, तर्हि तत्र प्रवृत्तं भूयोदर्शनं साध्यधर्मिण्यप्यस्यान्यथा-
नुपपद्यमानत्वं निश्चाययति तत्रैव वा । तत्रोत्तरपक्षोऽयुक्तः । न खलु दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितान्यथानुपपद्यमानत्वाथोऽन्यत्र साध्यधर्मिणि
- १५ तथात्वेनानिश्चितस्त्वसाध्यं प्रसाधयति । अतिप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षे तु लिङ्गार्थापत्त्युत्थापकार्थयोर्भेदाभावः । ननु लिङ्गस्य दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तप्रमाणात्त्वसाध्यान्यथानुपपद्यमानत्वनिश्चयोऽर्थापत्त्युत्थापकार्थस्य तु साध्यधर्मिणि प्रवृत्तप्रमाणादित्यनयोर्भेदः । नैतद्युक्तम् । अर्थापत्तेर्वैयर्थ्यस्य तदवस्यत्वात् । न च लिङ्गं सपक्षानुगममात्रेण गमकं वज्रस्य
- २० लोहलेख्यत्वे पार्थिवत्वादिवत् । किं तर्हि व्याप्तिवलेन । तत्र च किं सपक्षानुगमेनेति प्रतिपादयिष्यते । तदभावे गमकत्वमेवास्य कथमिति चेत् । उच्यते । यथार्थापत्त्युत्थापकार्थस्य । तथा चार्थापत्तिरेवाखिलमनुमानमिति प्रमाणसंख्याव्याघातः । भवतु वा सपक्षानु-
गमाननुगमरूपो विशेषः । तथापि नैतावता तयोर्भेदः । अन्यथा
- २५ पक्षधर्मत्वसहितादनुमानात्तद्गृहीतमनुमानं प्रमाणान्तरं स्यादिति प्रमाण-

सस्याव्याघात । अस्ति चानुमान पक्षधम्मत्वरहितम् । नदीपूरोऽप्य-
 धोदेशे दृष्टं सन्नुपरिस्थिताम् । नियम्यो गमयत्येव वृत्ता वृष्टिं
 नियामिकाम् ॥ १ ॥ पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा ।
 सर्गलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते ॥ २ ॥ एव यत्पक्षधर्मस्य ज्येष्ठ
 हेत्वङ्गमिष्यते । तत्पूर्वोक्तान्यधर्मत्वदर्शनाव्यभिचार्यते ॥ ३ ॥
 इति भट्टेनाभिधानात् । नियमवत्तोऽर्थादर्थान्तरप्रतिपत्तेरविशेषात्तयो-
 रमेदे म्यसाध्याविनाभापिनोऽथादर्शान्तरप्रतिपत्तेरत्राप्यविशेषात्कथमनु-
 मानार्थापत्तेर्भेद स्यात् । अथ विपक्षेऽनुपलम्भात्तस्यान्यथानुपपद्य-
 मानत्वावगम । न । पार्थिवत्वादेरप्येव स्वसाध्याविनाभावित्वा-
 वगमप्रसङ्गात् । विपक्षेऽनुपलम्भस्याविशेषात् । सर्वात्मसम्बन्धिनोऽनुपल- १०
 भस्यसिद्धानैकान्तिकत्वाच्च । नन्वेव सकलानुमानोच्छेद अस्तु नाम
 तस्यात्र यो मूयोर्गनाद्विपक्षेऽनुपलम्भाद्वा व्याप्तिं प्रमाधयति ।
 नाम्नाकम् । प्रमाणान्तरात्प्रसिद्धम्युपगमात्, मीमांसकस्यापि
 नतस्तन्म्युपगमे प्रमाणसंख्याव्याघात ।

प्रत्यक्षानुपलक्षितान्विगतितर्याथान्विहार्यान्तर—

१५

म्यार्थापत्तिरियं न किन्तु सुमत्वे सैषाऽनुमान ध्रुवम् ॥

तन्मीमांसकरूपद्रूपमाणगणनात्यन्तानव नोचित

छेकाना परिपन्न नाम किमियं ज्ञाता त्वयाद्यापि भो ॥२९७॥

अत्र योगा सञ्जिरन्ते ।

अर्थापत्तिर्या प्रतिष्ठानुमाने

२०

नैयायिकमतेन शब्दे
 गगनम् ।

युष्मन्नीत्या हन्त तस्या वडाचित् ॥

ब्राह्म गतिर्मन्यतेऽनीन्द्रिया या

स्याप्या नेय न्यायमुद्रान्तिद्रि ॥२९६॥

- तथाहि । दहनादिषु तत्प्रसिद्धये स्फोटायन्यथानुपपत्त्यानुमानमा-
 युष्मता सम्मतम् । तच्च न सज्जतम् । दृष्टकारणादेव स्वरूपसहका-
 रिशक्तिरूपात्स्फोटानुत्पत्तेर्धटनात् । दहनस्य हि स्वरूपं दहनत्वं
 देहसंयोगादिस्तु सहकारी । तदुभयसम्भवेऽवश्यं तथा सम्पद्यमानं
 ५ स्फोटकार्यं कथमतीन्द्रियशक्तिकल्पनाकौशलमवलम्ब्येत । न चैवं
 प्रतिबन्धकमणिमन्त्रौषधादिसन्निधानेऽपि धनजयस्य स्फोटादिकार्य-
 कारित्वप्रमक्तिरिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकामावस्यापि सहकारित्वात्तस्य
 च तदानीमभावात् । प्रयोगश्चैतन्निषेधे दहनादयः स्वरूपसहकारि-
 रूपदृष्टशक्त्यतिरिक्तशक्तिभाजो न भवन्ति कार्यान्पादकत्वात् । यदित्यं
 १० तदित्यं यथा कर्म । तथा चैते तस्मात्तथा । उत्क्षेपणादिकं हि कर्म
 विभागेन निवर्तिते पूर्वसंयोगे उत्तरसंयोगोत्पादे स्वरूपलक्षणायाः
 पूर्वसंयोगप्रवृत्तसलक्षणसहकारिरूपायाश्च दृष्टशक्तेरतिरिक्तशक्तिभाग् न
 भवत्येवेत्युभयसम्प्रतिपन्नोऽयमर्थः । विष्णुभट्टस्त्वाह । “स्वरूप-
 सहकारिच्यतिरिक्ता शक्तिरस्तीति वाच्यमनर्थकं सर्वप्रमाणैरनुपल-
 १५ भ्यमानार्थत्वादित्यं तत्तथा यथाङ्गुल्यग्रे करिशतमारत इति वाक्यं
 यथोक्तसाधनं चैतत्तरमाद्यथोक्तसाध्यम्” । विमलशिवः पुनरन्यथा
 प्राह । “बह्व्यादिकं न स्वैकसमवेतातीन्द्रियकार्यकृच्चाक्षुषत्वे सति हेतु-
 त्वात् यदित्यं तत्तथा यथा गोत्वं तथा च विनादास्पदं तस्मात्तथा ।
 बह्व्यादिकं नातीन्द्रियकार्यकृदित्युच्यमाने प्राणिसमवेतादृष्टरूपाती-
 २०न्द्रियकार्यकृच्चस्यापि प्रतिषेधः स्यात्तदपोहाय स्वसमवेतेति । बह्व्या-
 दिकं हि प्राणिनामदृष्टं निमित्तकारणत्वेन करोति न तु तत्तत्र समवे-
 तम् । प्राणिसमवेतत्वात्तस्य । एवमपि बह्व्यादेराकाशादिनापि संयोग-
 कृच्चस्वभावः स्यात्तन्निषेधायाह एकेति । संयोगो हि न बह्व्यादावेव
 समवेतः हेतुत्वादित्युच्यमाने आत्मादिना स्वैकसमवेतातीन्द्रियाद-

एादिकार्ये जनकेन व्यभिचार स्थानत्परिहाराय चायुपत्य इति। अपि
 चार्मा शक्तिर्नित्याऽनित्या वा। आद्यपने मर्गदा कार्योत्पादप्रमङ्गः। तस्या
 मर्ग मर्गात्। ननु तन्नित्यत्वेऽपि महकारिणा कदाचित्कन्वप्रयुक्त का-
 र्यस्य कदाचित्कत्वम्। तदपेक्षयास्तस्या कार्यकारित्वप्रतिनानात्” इति।
 एतत्प्यनुपपन्नम्। शक्तिरूपनावयव्यप्रसक्ते । स्वरूपस्यैव सहकारिका- ५
 रणापेक्षस्य कार्योत्पादकत्वोपपत्ते । अनित्यत्वे तु स्वरूपसहकारिण रण
 सामर्थ्यसं पाद्येयमतीन्द्रियशक्त्यन्तरनिष्पाद्या वा । प्रथमपने कार्यमेव स्व-
 रूपसहकारिणक्षणसामर्थ्यमप्याद्यमस्तु। पर्याप्तमप्राप्तातिकातीन्द्रियशक्ति-
 कल्पनया । अतीन्द्रियशक्त्यन्तरनिष्पाद्यत्वेऽनगम्या । तस्यापि कदा
 चित्कतया तन्तरनिष्पाद्यत्वप्रसक्ते । तथा प्रतिकार्यमेका शक्तिर्नेका १०
 वा । न तावदेका, तद्वेदात्कायमेदाङ्गीकरणात् । अथानेका, तर्हि
 किं शक्तिशक्तिमतोर्भेदेऽभेदे भेदाभेदे वा । भेदेऽपसिद्धान्तप्रमङ्ग ।
 अभेदेऽपि स एव दोष । किंच । किं शक्तिभ्यस्तद्वानभिन्नस्तद्वतो
 वा शक्तय । प्रथमपने शक्तिस्वरूपवच्छक्तिमतोऽप्यनेकत्वमतीन्द्रियत्व
 च स्यात् । तात्पर्ये तस्यापि तावद्वा भेदातीन्द्रियस्वरूपस्वी- १५
 काराच्च । अन्यथा तत्तात्पर्यानुपपत्ति । द्वितीयविकल्पे तु शक्ति-
 मत्स्वरूपवच्छत्तीनामप्येकत्वप्रसक्ति । एकस्मादभिज्ञाना तत्स्वरूप-
 वत्नेकत्वानुपपत्ते । कुत कायनानावमम्भव । भेदाभेदपक्षस्तु
 निरोधात्तेषामममरीनि ।

तत्कार्ये भागानां स्वरूपसहकारिण रणा शक्ति ॥

२०

उपपत्तिमेति न पुन परोक्षरूपा पराभिमता ॥ २९७ ॥

मेव व्यतीतचनश्चापलमङ्गीकुम्भमिह यौगा ॥

शक्तिमत्त्वायुक्तो नय

विद्यस्य गन्तव्यम् ।

यस्मात्तीन्द्रियाया शक्तौ युक्ति स्फुरत्येव ॥ २९८ ॥

तथा हि । यत्तान्वाति दृष्टकारणादेव स्वरूपमत्कारिरूपाति-

त्याति । तत्रयम् । प्रतिपद्यकोपद्वान्नायम्यायामपि तत्र कायो २५

१ ' आद्यमगात्रं द्रव्यं क्षणमगुणं निवृत्ति ' इति ' वाचनं प्रथमं तत्रात्रप्रद्वये
 दृष्टत्वादात् । २ नन् इत्यपि च म पुनश्च ।

- त्पत्तिप्रसक्तेः । यत्पुनरिहोक्त प्रतिबन्धकभावमपि सहकारित्वा-
 दिति । तदप्यनौपयिकम् । यतः कोऽत्र प्रतिबन्धकस्याभावः सहकारी ।
 किं प्रागभावः प्रध्वंसोऽन्योन्याभावोऽन्यन्तभावो वा । यदि
 प्रागभावः, तर्हि प्रतिबन्धकस्य प्रध्वसे सत्यपि वा तस्मिन्नुत्तम्भकमणि-
 ५ सन्निर्या ततो दाहोत्पत्तिर्न स्यात् । एतेन यत्कन्दलीकारः प्राह
 “ मन्त्रादिसन्निर्या कार्यानुत्पत्तिरदृष्टं रूपमाक्षिपति यथाह्यन्वयव्य-
 तिरेकाभ्यामवधारितसामर्थ्यो वह्निर्दाहस्य कारणं नथा प्रतिबन्धक-
 मन्त्रादेः प्रागभावोऽपि कारणं स च मन्त्रादिप्रयोगे सति निवृत्त
 इति सामग्रीर्विगुण्यादेव दाहस्यानुत्पत्तिर्न शक्तिर्वकल्यात् ” इति ।
 १० तदपि प्रत्युक्तम् । उक्तर्नात्या प्रतिबन्धकप्रागभावस्य दाहं प्रति कार-
 णत्वासम्भवात् । नापि प्रध्वंसः सहकारी । तत्प्रागभावे तत्सत्त्वेऽपि
 चोत्तम्भकमण्युपनिपाते दाहानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । उभयदशायामपि तत्प्रध्वं-
 सस्य सहकारिणोऽसम्भवात् । नाप्यन्योन्याभाव । प्रतिबन्धकमप्या-
 दिसद्भावेऽप्यस्य सम्भवेन दाहोदयानुपपन्नात् । तत्प्रागभावप्रध्वंसाभाव-
 १५ योश्च समयेऽन्योन्याभावासम्भवेन दाहानुदयप्रसक्तेश्च । अत्यन्ताभा-
 वस्य च प्रतिबन्धकमप्यादावसम्भवादेव सहकारित्वं प्रत्याख्यातम् ।
 अथ कदापि प्रतिबन्धकस्य प्रागभावः कदापि प्रध्वंसः शिखिनि
 साखित्वमाश्रयति । तथा चाभिदधे विष्णुभट्टेन “प्रतिबन्धकप्रागभाव-
 प्रध्वंसाभावयोश्च नीलपीताद्यनेकविधानामिव यथासम्भवं कारणत्वं
 २० विशेषतः ” इति । तदपि नोपादेयम् । कार्यस्थैवमनियतहेतुकत्वप्रसङ्गात् ।
 अनियतहेतुकं चाहेतुकमेव । ननु किमिदममर्यादमुच्यते । अनियत-
 हेतुकं नैकहेतुर्भवति न पुनरहेतुकमेव । युक्तिरिक्तस्यैतद्वचः । यत्र
 खल्वसति कार्यं नोपजायत एव सत्येव तु जायते तदेव कारणमिति
 कार्यकारणकथासु कथयन्ति तार्किकाः । यदि तु तदन्तरेणापि कार-
 २५ णान्तरादुपजायमानं कार्यमुपलभ्यते तदा कथं तत्कार्यता । असत्यपि

तस्मिन्तद्वावादिति को हेतु म्यान् । अय कोऽय प्रसन्नोऽस्माकम् ।
 अभ्युपगम्यत एव भग्निरप्यनियतहेतुकत्वम् । तथा हि कदलीरीजा
 न्वि दागपावकप्लुष्टवीजादपि रम्भाम्भारम्भो वृश्चिकादिव गोमया-
 दपि वृश्चिकडिम्भारम्भ सम्प्रतिपन्न उभाभ्याम् । तन्न युक्तम् । अनि-
 यतहेतुत्वं म्याम्भाभिरनभ्युपगमात् । कन्लीकार्यजननमामर्थ्याभ्यया ५
 शक्त्यैरुया कन्लीरीजादिवत्कारणानामशेषाणामधिष्ठितत्वात् । वृश्चिक-
 गोमयान्वृश्चिककारणानामपि तज्जननमामर्थ्यमनर्थक्या शक्त्या सम
 लङ्घ्यतत्वात् । न च प्रतिग्रन्थकप्रागभावप्रत्यययोरपि स्फोटादिकाय
 जनकत्वमेक रूपमस्तीति वाच्यम् । यत किमि सामान्य धर्मो
 वा कश्चित् । नाद्य पन । अमात्रेषु भवता सामान्यानभ्युपगमात् । १०
 नापि द्वितीय । यतोऽय धर्मो दृश्य म्यान्तीन्द्रियो वा । न ताव
 दृश्य, तस्य तत्र कस्याचेत्पि भयक्षेणाप्रेक्षणात् । अतीन्द्रियस्य तु
 तस्य स्वीकारे प्रतिग्रन्थकप्रागभावेतिरुथिनकन्यापरित्यागकारण शक्ति-
 रेव भावेपु स्वीक्रियताम् । किं च, यदापि प्रतिग्रन्थकसन्निधमधिरसति
 वृशानुस्तदाप्युत्तम्भकमणिमत्रोपपत्तिरित्यमधीचीनस्य तस्य दहननि- १५
 र्माणैरपुण्यमैभिर्महि । तत्कथ प्रतिग्रन्थकामान सहकारी म्यान् ।
 अथासत्प्रतिपक्षस्य मणिमन्त्रादे प्रतिग्रन्थकत्वं प्रतिपाद्यते । यत्तहो-
 दयन कुसुमाञ्जली । "अमत्प्रतिपक्षो हि प्रतिग्रन्थकमिमतो मन्त्र
 प्रतिपक्ष" इति । उत्तम्भकसन्निधौ च सत्प्रतिपक्षत्वात्वाय प्रतिग्र-
 न्थक इति । नन्वेव वस्तुस्ते रुष्टकारकस्यैक सन्निधितोरपत्यच्य- २०
 चते । तथा हि यदा जानवेन्म प्रथम प्रतिग्रन्थक समनन्तरमुत्तम्भ
 कस्तदुत्तरमपर प्रौढप्रतिग्रन्थक सन्निधिभाग्भग्ननि । तत्र तावति-
 र्विवादमस्यापसीयते तद्वात्कार्योक्त्यणम् । न चेद् त्वन्मतेनोपपद्यते ।
 उत्तम्भकरूपप्रतिपक्षमत्त्वेनापगप्रौढप्रतिग्रन्थकस्य प्रतिग्रन्थकत्वासिद्धे ।

- अथासिद्धं विवक्षितोत्तम्भकस्य प्रतिपक्षत्वम् । यतः कश्चिदेवात्तम्भकः
 कस्यचिदेव प्रतिबन्धकस्य प्रतिपक्षः । तदयमुत्तम्भकः प्रथमोपस्था-
 यिन एव प्रतिबन्धकस्य प्रतिपक्षो न त्वपरस्य । तदपेक्षयोत्तम्भ-
 कान्तरस्यैव प्रतिपक्षत्वादिति चेत् । सोऽयं पक्षोऽनुद्भूतशिवैराल-
 ५ म्बिपेक्षलफलादानदोहदः । सपक्षप्रतिपक्षव्यवस्था हि भावा-
 नामविरुद्धविरुद्धकार्यकारित्वावसेया । नत्र प्रतिबन्धकस्य कार्यं
 बहिःप्रतिबन्धनं उत्तम्भकस्य पुनस्तदुत्तम्भनम् । तद्विद् यथा प्रथम-
 प्रतिबन्धकप्रति तदुत्तम्भनारूप्यविरुद्धकार्यकारित्वात्प्रतिपक्षतयोत्तम्भकः
 स्वीक्रियते । तथा परप्रौढप्रतिबन्धकमपि प्रति किं न तथाऽसौ
 १० स्वीक्रियते । विशेषाभावात् । अथोत्तम्भनस्वभावं कार्यं कुर्वन्नेवोत्त-
 म्भक उत्तम्भकता प्रतिपद्यते । प्रौढप्रतिबन्धकसन्निधौ चोत्तम्भकस्य
 तदुत्तम्भनरूपकार्यकारित्वाभावाच्चोत्तम्भकत्वमिति कथं तत्प्रतिपक्षत्व-
 व्यवस्थेति चेत् । तत्किमिदानीं दहनसन्निधाने शान्तिमनादधानस्य
 तुषारस्यापि प्रतिपक्षता न प्रतिपन्नवान् भवान् । कापि कदापि
 १५ तस्मिंस्तज्जातं यदां शीतकार्यदर्शनात्तुषारस्य प्रतिपक्षतोपगमे तद्वदे-
 वोत्तम्भकेऽपि जाङ्गले पादिकया किं न कोविदैः कक्षीकार्यसे । अपि
 चैवमुच्यमाने प्रतिबन्धकनिकटताया करतलमदहतो दहनस्यापि दह-
 नत्वं न व्यवतिष्ठेत् । अथ तदाप्यसौ स्वाश्रयमिन्धनं दहत्येवान्यथा
 निर्वाणत्वापत्तिस्तत्कथमदहनः । तर्हि दहनद्वयमुत्तम्भयितुमेकस्मिन्नु-
 २० त्तम्भके प्रयुक्ते तदन्यतरदहनोद्देशप्रयुक्तप्रौढापरप्रतिबन्धकनिकटतायामु-
 त्तम्भकोऽप्युत्तम्भयत्येव दहनान्तरमिति कथं नोत्तम्भकः । अथास्तु
 दहनान्तरापेक्षयाऽयमुत्तम्भकः का नः क्षतिः । प्रकृततदपेक्षया ताव-
 दनुत्तम्भकः एवासौ । तर्हि दहनोऽपि दाहान्तरापेक्षयैव दहनः
 करतलपेक्षया त्वदहन एवास्तु । अस्त्वमिति चेत् ।

अहह नैयायिक त्व स्वकृताशयसिद्धिमात्रलाप्स्यत्वात् ॥

लोक्यवहारमनु कथमवधारयामि नि शङ्क ॥ २९९ ॥

लोको हि प्रतिपक्षमपि दहन दहनमेव व्यग्रहरति । अथ न दहनस्य दाहनिगन्धनो दहनव्यवहारस्तस्य दहनत्वसामान्यनिवधनत्वात् । इतरत्रापि किं न तथा । अथोत्तम्भके नाम्युत्तम्भकत्वमामान्यनुत्तम्भनत्रियानिगधनत्वात्तद्व्यपत्तेरस्य पाचकाविवन्ति चेत् । दहनेऽप्येवमस्तु । अथोत्तम्भके तत्सामान्याभ्युपगमे प्रौढापरप्रतिपक्षकालेऽपि तस्य तत्प्रत्यक्षात्कायात्पत्तिप्रसङ्गः । बद्धावपि तुल्यमिदम् । किं च समाचक्ष्महे च हेतुरित्येव जनक किं तु युतोऽप्रयत्नया शक्या ।

१०

तत्प्रतिपक्षकाले च शक्तिरुत्तम्भकस्य सा ध्वस्ता ॥

तत्तुत्तम्भितग्रहेस्तत्र कथं भवतु कायवनि ॥ ३०० ॥

येन तु नोपगताऽमौ तस्येदृणि सङ्कटे निपतितस्य ॥

निम्सरणोपाय स्यान्पलायन यदि पर नान्य ॥ ३०१ ॥

नोत्तम्भकत्वमित्य तु ग्राणस्यैव कायमेति घटाम् ॥

१५

अस्मि प्रतिपक्षत्व प्रौढप्रतिपक्षकेऽस्य तत् ॥ ३०२ ॥

किं चोत्तम्भकापेक्षया प्रौढप्रतिपक्षके प्रतिपक्षत्व कनीश्वरोपि तत्पेक्षया पुनरुत्तम्भके न स्वीकरोषीति नाम्नैव नैयायिकोऽसि । उभयाविष्टान्तयोऽस्योभयत्रोपगमाहस्यैकत्रैवोपगमान् । अथ यममित्यन्यायस्य प्रयोगः स तस्य प्रतिपक्षः । न च प्रौढापरप्रतिपक्षकस्याभिसंधानेनैतदुत्तम्भकप्रयोगः किन्तु प्रथमप्रतिपक्षकस्येति चेत्, परिभाषामात्रमेतत् । निरुद्धकायकारित्वेनैव प्रतिपक्षत्वयथास्थितेऽस्तत्वात् । यथा च विद्यमाने वर्त्तयामि प्रतिपक्षके तमभिमन्याय दुर्बल उत्तम्भककेनापि सिद्धिप्राप्यते तदा क कुशललोपायस्ते । तदा हि तस्य

- त्वन्नीत्या समस्ति प्रतिपक्षत्वम् । तथा च सत्प्रतिपक्षस्य प्रति-
 वन्धकस्याप्रतिवन्धकत्वेन तदभावनिवन्धनः कार्योदयः किं न
 स्यात् । यत्तु हरिहरः प्राह “ न च दुर्बल उत्तेजकमन्त्रः
 स्तम्भकमन्त्रस्य प्रतिपक्षः । तस्मिन् सत्यपि स्तम्भकमन्त्रस्य
 ५ कार्यकरणदर्शनात् ” इति । तदस्यातिमनीषिमानितया लोकातिक्रान्त-
 प्रतिपक्षस्वरूपप्रतिपादनम् । लोके हि किमपि दुर्बलोऽपि तिमिरपरि-
 करः खरतरकरनिरन्तराक्रान्तदिग्मण्डलस्य मार्तण्डमण्डलस्योत्पत्तौ
 वलीयसः क्षोदीयानपि च प्रत्यर्थी प्रौढप्रतापाक्रान्तदिक्वक्रस्य
 सम्राजो महीयसः प्रोच्यते प्रतिपक्षः । किं च, यत एव प्रौढस्तम्भक-
 १० मन्त्रः सत्यप्युत्तम्भके तद्विरुद्धं कार्यं कुर्वन् दृश्यतेऽत एवोत्तम्भकः
 प्रतिपक्षो भवति प्रौढस्तम्भकस्य । लोकोऽपि खल्वपचिकीर्षुः प्रति-
 पक्षस्यैव विरुद्धमाचेष्टते नानुकूलस्योदासीनस्य वा । तदेवमुत्तम्भक-
 मणिसन्निधाने प्रतिवन्धकाभावस्याभावेऽपि कार्योत्पादान्नासौ सहकारी ।
 अपि चोत्तम्भकसन्निधौ प्रतिवन्धकस्याभावः प्रध्वसरूपः सहकारित्वेन
 १५ त्वया व्याक्रियते । स च किं प्रतिवन्धकधर्मिणः स्यादुत तद्धर्मस्योप-
 चारात्तु प्रतिवन्धकस्येत्युच्यते । नाद्यः पक्षः । मणिप्रमुखप्रति-
 वन्धकधर्मिणोऽप्रध्वस्तस्यैव प्रत्यक्षेण वीक्षणात् । नापि द्वितीयः ।
 यतः प्रत्यक्षोपलक्षितस्य रूपादेः कस्यचिदसौ स्यादतीन्द्रियस्य वा ।
 प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः । रूपादेरग्रेपस्याक्षुण्णतयाऽध्यक्षेण प्रेक्ष्यमाण-
 २० त्वात् । अतीन्द्रियस्य तु कस्यचित्तस्य प्रध्वंसस्वीकारे निष्कारणोऽ-
 त्यक्षशक्तिनिराकरणप्रयासः । किं च अकिञ्चित्करः किञ्चित्करो वा
 प्रतिवन्धकः स्वीक्रियते । नाद्यः पक्षः । अन्तरिक्षादिवदकिञ्चित्करस्य
 प्रतिवन्धकत्वस्यायोगात् । तथापि प्रतिवन्धकत्वे न कदाचित्कृपीटयोनिः
 स्फुट स्फोटघटनपाटवः प्रकटयेत् । नापि द्वितीयः । अतीन्द्रियशक्ति-
 २५ स्वीकारप्रमत्तात् । यदिहोदयनः पुनरुदीरयामास, “ सायंग्रीवैकल्यं

हि प्रतिनन्धपदार्यो मुख्य । स चात्र मन्त्रादिरेव । न त्वसौ
 प्रतिनन्धकः । तत किं तस्याकिञ्चित्करत्वेन । तत्प्रयोक्तारस्तु
 प्रतिनन्धारः । ते च किञ्चित्करा एवेति किमसमञ्जसम् ” इति ।
 सोऽयमधमर्णस्येव मणिमन्त्रादिविशेषस्य नामान्तरमारचयन्नप्युत्तमर्णा-
 न्निव गणितरूपणान्न तत् परित्रातुमीक्ष । यथा सत्त्वकिञ्चित्करम्या- ५
 न्नरान्तिवत् किञ्चित्पि प्रति प्रतिनन्धकत्वमपि कथं कल्प्यते । अथ
 कथये परहृदयानमिनतयैतत्तुक्त मणिमन्त्रादिप्रतिनन्ध इति प्रति-
 बन्धननिर्या व्यान्रियते । सा चाकिञ्चित्कर्येव । त्रियाणा निष्क्रिय-
 त्वात् । तन्नेतद्भवतो भावस्वभावात्तन्मिनामाविर्भावयति । मण्यादिर्हि
 द्रव्य तत्त्वधर्मसो प्रतिनन्धनिर्योच्यते । द्रव्यक्रिययोरैक्यानुपपत्तेरिति । १०
 उपचारादुच्यत एवेति चेत्, ननु कुत उपचार । कायकारणभावा-
 न्ति चेत्, तर्हि प्रतिनन्धनिर्याकृष्णान्मणिमन्त्राणि प्रतिनन्धकत्वं
 निश्चित्करत्वं चायातमित्यस्य प्रतिनन्धकत्वाभावात् किञ्चित्करत्वं च
 स्वोपन प्रज्ञापनन् कथं न लज्जे । कथं च तत्प्रयोक्तार प्रतिनन्धार
 त्रयीपि । तत्प्रयोक्तृत्वायमुपचारेण प्रतिनन्धकोऽभिधीयते इति चेत् । १५
 सोऽयं पारमार्थिकं पशु पृष्टन्तन्त्रितमुपचरितपशुत्वं पुमांसं पशुतत्वं वि
 प्रतिपादयन्नियतं स्वयमेव पशु । यदा च केनचित्परिपथिना तत्राप्य-
 विन्तिता मयद्भजनसन्निविसमुद्रता त्रियामापधिमनयनुद्धयमानेन
 तदुपरि दाहाय दहनो निहितस्तत्र कथमसा न गृह्णन्त्यात् ।
 तत्र हि न भवान् प्रतिनन्धको नापि त्वत्परिपन्थी । तत्परिपन्थिनो- २०
 भयोरपि तत्प्रयोक्तृत्वासम्भवात् । अथाय परिपन्थी प्रतिनन्धमजानन्नपि
 तन्मविधे घूमध्वन नियोजयन् प्रतिनन्धकं पश्य । हन्त तर्हि किमिति
 कोऽपि पाटलचटुले चतुर्या समारचयन्नतिविकटभ्रूकुटिसमाटोपमकट
 च ललाटपट्ट प्रकटयन् ररे दुराचारविचारमोचरावृत्तम्वपरमारदुरागते
 क यासीति नैयायिकनायकोऽपि भूत्वा तं प्रति पूकगोपि न पुन- २५
 निर्मगत एव सकटलोकोपचारैरुत्सिक मन्मन्दिप्रदीपपात्रप्रति-

- वन्धवन्धो विधीयता ज्ञेहानुबन्धः । समनुभ्यतां सज्जनसमालिङ्गनादि-
 प्रमोदसत्पर्यः किमत्र सत्रासेनेति प्रमोदनिर्भरं भाषसे । किं च
 इक्ष्यामकुक्षिर्कुम्भभुजगाकर्पणादिव्यमपि नासौ प्रतिबन्धकः किन्तु
 प्रदीपभिन्न एवायमित्यर्थं साक्षिभाव भजते । अथ येषु
 ५ देशकालादृष्टेषु सन्निहितेषु सत्सु पुरुषादिदृष्टकारणानुपपत्तौ-
 क्तिः । प्रतिबन्धस्तिष्ठति तत्र तेषां प्रतिबन्धकत्वं प्रति-
 पद्यामहे । यत्र तु तदुपपत्तौ कित्तस्तत्र तस्य तेषां तदिह च देशकाला-
 दृष्टाः प्रतिबन्धका भविष्यन्ति मामृन्पुरुष इति चेत् तर्हि यस्मिन्
 दहने सन्निहिते सति प्रतिबन्धस्तिष्ठति स स्वयमेव प्रतिबन्धक इत्यपि
 १० किं नास्थीयते । अथ प्रतिबन्धक्रियाविद्वानस्य प्रतिबन्धस्यापघ्यादेः
 प्रतिबन्धकक्रियाविषयतया सहकारिकारण दहनः कथं प्रतिबन्धकः
 स्यात् । तर्हि देशकालादृष्टा अपि तस्य तामादधतः स्ववस्थानहेतु-
 तया सहकारिणः कथं प्रतिबन्धकाः स्युः । ततो न मणिमन्त्रादि-
 प्रतिबन्धप्रयोक्ता प्रतिबन्धको युक्तः । अपि च यो यस्यान्वयव्यति-
 १५ रेकावनुविधत्ते स तस्य कार्यम् । न च स्फोटादिकार्यं प्रतिबन्धकाभावस्य
 तावनुविधत्ते । प्रतिबन्धकांसद्भावेऽपि ह्युत्तम्भकप्रयोक्तृसन्निधाने कार्यं
 जायते । यदा च कश्चित्प्रतिबन्धकमणिं वहिसन्निधौ विधाय
 स्वयमयासीद्देशान्तरम् । तदा तत्र प्रतिबन्धकाभावसद्भावेऽपि नोप-
 जायते । अथ मामृद्देशान्तरेऽपि सत्रसौ प्रतिबन्धको भविष्यति । एव
 २० तर्हि केनचित्प्रतिबन्धकमणेरुत्सारणेऽपि तस्य देशान्तरे सत्त्वात्कृतस्य-
 कार्योत्पादः । अथ यावद्यत्प्रयुक्तः प्रतिबन्धः सन्निहितो भवति तावदसौ
 तत्रस्थो अन्यदेशस्थो वा प्रतिबन्धक एवेति चेत् तर्हि सति सन्निहिते
 प्रयुक्ते प्रतिबन्धे यदोत्तम्भक उपदौक्यते तदापि प्रतिबन्धकसद्भावाद्द्वारापः

१ 'सत्पर्याप्तमत्र' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ 'कुक्षिकुम्भभुजगा' इति म. पुस्तके पाठः । ३ 'हन्त' इत्यधिक प. म. पुस्तकयोः । ४ 'प्रतिबन्धक' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । ५ 'प्रतिबन्ध' इति प. पुस्तके पाठः । ६ 'प्रतिबन्धरूपसद्भावे' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः ।

कायोत्पात् । असत्यप्रतिपक्ष एव प्रतिबन्धो भवतीति चासत्यप्रतिपक्षप्रति-
 चक्षकपराकरणेनैव निरस्तम् । तेन समानयोग्यमेतत्वात् । तस्मान्न
 भणिमन्त्राते प्रतिबन्धत्व तत्प्रयोक्तुं प्रतिबन्धकत्वं युक्तम् । अपर
 पुनराह । “ मन्त्रोच्चारणव्यापाराच्छिन्नमान्निकामिश्रियाच्छिन्न
 कालविशेषः प्रतिबन्धक ” इति । सोऽपि स्वगृहसार विमृश्यैव ५
 व्याजहार । तद्गृहे कालम्येस्त्वेन वर्णनात्तद्विरोधानामनुपपत्तेः । अथेते-
 वैतत्त्वरूपापेक्षयोषाधिविशेषापेक्षया पुनदुरपह्ना अन्य विशेषा इति
 चेत् । न । स्वस्वरूपेण सर्वथा विशेषामावे उपाधिविशेषसहस्रापेक्षयापि
 विशेषासम्भवात् । न हि विहाय स्वभावेनाहक पात्रकप्रसुगोपाधि
 सोऽपि दाहक भवति । कल्पिता विशेषा स्युः किं पुनस्तेभ्यः पार- १०
 मार्थिकार्थव्यवस्था सहच्छते । न खलु कल्प्यपावकान्यान्माणरकात्यार-
 मार्थिकपाकान्क्रियानिष्पत्तिरपलब्धचरी । तन् किं निगिष्टादृष्टा
 धिष्ठितकर्णशङ्कुस्यच्छिन्नमोदेशम्बमान श्रोत्रमपि शब्दोपलम्भार्थ-
 क्रिया माकार्पात् । ओमिति मूम । दृष्टा तावदियमभ्रान्ता चेति चेत् ।
 ननु न वयमेतामप्रब्रुमहे । किन्तु नेतादृशेन श्रोत्रेणासौ कर्तुं पार्यत १५
 इत्याचक्षते । यादृश च श्रोत्रं तत्र कल्प्यते तादृशमचिरेणैव वक्ष्याम ।
 तथा प्रतिबन्धकेन स्तम्भितस्य त्रिपम्य भक्षणे पश्चात्प्रतिबन्धकनिवृत्तौ मर-
 गप्रसङ्गः । अत्र हि प्रतिबन्धकेन रसामाव त्रियते अतिगयान्तरं वा । नाद्य
 पक्षः । नीरसत्वस्य विषेऽनुपलम्भाद्रसस्य तत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । ना
 प्यतिशयान्तरम् । अदृष्टकल्पनाप्रसक्तेः । यदि त्वतिगय कश्चिन्तीन्द्रिय २०
 कल्प्यते तदा तदाधिष्ठात्तिकल्पने को द्विद्वेषः । ततो न प्रतिबन्धका-
 भावः सहकारी वक्तुं युक्तः । अथ मामृदय सहकारी उत्तम्भकसद्भाव
 एव सहकारी भविष्यति । न वेत्तु कथं केवलवस्थायां म्धूलचाला-
 कलापकरालोऽपि ज्वलनो जनयतु नेहन्हनम् । उत्तम्भकस्य सहकारि-
 णस्तदानीमभावात् । अथ प्रतिबन्धकामावोत्तम्भकसद्भावाभ्यनुमयमपि २५

ततोऽभिमानितस्यैव तस्यादाह इति चेत् । तदसम्बद्धम् । निवृत्त-
 दहनानाद्यस्य करतलस्य दहनान्तरेणाप्यदाहप्रसङ्गात् । अथ
 तान्द्वान्नाभिप्रायप्रयुक्तमन्त्राभिमानितकरतलस्य प्रतिनियतदहनपे-
 यैः धीणा शक्तिः । अन्वेव तथापि प्रतिन्ययकामाये सति कुतस्तेनैव
 दृष्टानुना तस्यैव करतलस्य दाहः स्यात् । तदानीमन्येव शक्तिः सत्तातेति ५
 चेत्, ननु या जायमाना प्रतिन्ययकामावाचन्तिरदृष्टेशान्तिकारक-
 चदादृष्टार्थान्तराद्वा सत्तायेत्, न प्रथमं पन्था । तत्र एव स्फीटो-
 त्यभिनिर्देष्टुं शक्तिकल्पनावश्यकत्वात् । नापि द्विताय । तन्तिरदृष्ट-
 शान्तिकारकचक्षुःस्य प्रतिन्ययककालेऽपि सद्भावेन शक्त्यन्तरप्राप्ताभा-
 वप्रसङ्गात् । नापि तृतीया । अदृष्टार्थान्तरनिमित्ताकल्पने तत्र एव १०
 स्फीटोन्यप्रसङ्गात् इति । तन्तिरदृष्टस्य तुष्टमण्डपाटम्बरपाण्डित्यमात्रम् ।
 तथाहि प्रतिन्ययकेन दहनस्यैव शक्तिर्निनाश्यते । न च दारुणान्ति-
 नामपि दहनशक्तिः । तद्वानेकत्वेन शर्त्तानामनेकत्वस्याभ्युपगमात् ।
 न च कल्पनागौरवान्न कर्तव्यम् । प्रमाणापपन्नस्तुविषयवेन
 कल्पनागौरवस्यान्येष्वनान्तरात् । तथा चाहुः, “ प्रमाणान्त्यदृष्टानि १५
 कल्प्यानि सुखान्यपि ” इति । यद्वाम्बु करतलस्यैव दाहनाशक्त-
 र्विनाशः । दत्तुदनस्या पुनरन्यर्था कारणविकल्पितम् । न प्रकटयित्य
 माणहृषीटयोनिस्फीटघटनपटीय शक्तिमनुपात्तकारणानुसारेण नि-
 बन्तनीयम् ।

यत्पुनरुच्यतेन न्यगादि, “ किं प्रतिन्ययकेन शक्तिर्निनाश्यते २०

तद्वर्गो वा धर्मान्तरः वा जन्यते न वा
 स्मिणीति पृथक् । तत्राकिंकिरस्य प्रति-
 न्ययकत्वानुपपत्तिः । निपरीतधर्मान्तरनाने

तन्माये मन्येव कार्यमिदमात्रस्य कारणत्वस्वीकारः प्रागभावादि-

- विकल्पावकाशश्च । तद्धर्मविनाशे वा पुनरुत्तम्भकेन तत्तन्नेऽनियतहेतुकत्वम् । पूर्वं स्वरूपोत्पादकादिदानीमुत्तम्भकात्तदुत्पत्तेः । न च समानशक्तिकतया तुल्यजातीयतया नैवमिति साम्प्रतम् । विजातीयेषु समानशक्तिनिषेधात् । न च प्रतिबन्धकशक्तिरोगोत्तम्भको
- ५ निरुणाद्वि न तु भावशक्तिसुत्पादयतीति साम्प्रतम् । तदनुत्पादप्रसङ्गात् । कालविशेषात्तदुत्पादे तदेवानियतहेतुकत्वं सम्पद्यते ” इति । तत्र शक्तिनाशपक्ष एव कक्षीक्रियते । यत्पुनः पुनन्तदुत्पादेऽनियतहेतुकत्वमकथि । तत्र तथ्यम् । उत्तम्भकाच्छून्युत्पत्तेरनभ्युपगमात् । तस्य प्रतिबन्धकशक्तिसंहार एव व्यापारात् । शक्तसप्तार्चिः
- १० स्वरूपोदेव हि परिणामिकारणादसौ सम्पद्यत इति वक्ष्यते । नन्वस्तु सप्तार्चिरिव परिणामिकारणं शक्तेः किन्तु नत्र कालोऽपि सहकारी कथ्यते सकलकार्योत्पत्तावेतस्य सहकारित्वेन स्वीकृतत्वाच्च चाम्याग्निना साकमेकं किञ्चिद्रूप शक्तिजनकमस्ति विजातीयत्वादिनि कुतो नियतहेतुकत्वमिति चेत् । असदेतत् । कालस्याग्निना साकं समान-
- १५ शक्तिकतया तुल्यजातीयत्वसम्भवात् । यत्तु विजातीयेषु समान शक्तिनिषेधादित्यभिधायि । तत्र विजातीयत्वं सर्वथा घटितं कथञ्चिद्वाभिप्रेतम् । नाद्यः पन्थाः । सर्वथा विजातीयस्य कस्यचिदभावात् । जलज्वलनयोरपि द्रव्यत्वादिना समानजातीयत्वात् । द्वितीये तु पथि न कथंचित्समानजातीयताप्रतिक्षेपः । कथंचिद्विजातीयतायाः
- २० कथंचित्समानजातीयत्वाविनाभावित्वात् ।

हन्त नूतनतमोक्तिमुद्रया किं तत्रोद्भूतं तत्सखेऽनया ॥

या विदग्धघटित न मृष्यते तर्ककर्कशवितर्कवर्वरम् ॥३०३॥

ननु प्राप्य शक्तिं प्रतिबन्धकः प्रतिवध्नात्यप्राप्य वा । न ताव-

- २५ विक्लवप्रदर्शनपूर्वकमुद्रा-त्प्राप्य । शक्तिमतो मणिमन्त्रादिनाऽप्राप्तौ वित्तानां परम्परावि-तेनाभ्याः प्राप्तेरयोगात् । न हि हस्तेन पटा-क्षपाणां खण्डनम् । प्राप्तां तद्वत्तत्त्वादेः प्राप्तिः सम्भवति । अप्रा-

सम्य प्रतिबन्धे चक्रमादेन मणिमन्त्रादे सवम्या शक्ते प्रतिबन्ध
स्यादिति चेत् । नेतश्चतुरस्रम । योग्यतालक्षणसम्बन्धवशाद्योग्याया
एवाम्यास्तेन प्रतिबन्धोपपत्ते । न एतद् चुम्बकम्यापि प्रतिनियत
लोहाकषणे तेन सम योग्यतातोऽन्य सन्निकषादि सम्बन्धोऽस्ति ।
योग्यताया अनङ्गोकारे च कथमेतत्पि घटेत । यदुत,

५

कश्चिद्योगसमृद्धिलब्धविलसन्नि सीममाहात्म्यवान्

प्रियावेगविशेषसिद्धतिलकालङ्कारसम्कारत ॥

एका कामपि कामकामुकलतासत्राग्निनी कामिनी-

माकपत्यगिलास्तु न त्रिभुवननोदान्तरायासिनी ॥३०४॥

ननु बहे शक्तिनष्टा सती प्रतिबन्धकोचरकाल कुत समुत्पन्नत । १०

यत् एव शक्त्यन्तरसहिताद्बहिस्वरूपात्परिणामिकारणात्प्रथम तत्
एवेति नूनम् । यदि शक्त्यन्तररहितादेव प्रतिबन्धकोचरकालविशिष्टा-
द्बहिस्वरूपात्समुत्पत्त्यते तदा को दोष इति चेत् । न कश्चिदन्योऽ-
नियतहेतुरुत्पात । एव हि कल्पने दाहशक्तिपनकप्रत्यन्तरस्य
सर्वधाऽमावात्पूरं बहुधुत्पात्कारणेभ्य सम्प्रति तु बहिस्वरूपात्- १५
दुत्पत्तिप्रसक्त्याऽनियतहेतुकत्वम् । देशकालयोश्च यदि न शक्त्य-
न्तरमस्ति तदा कथं तौ सहकारिणौ स्याताम् । कुम्भादपि सहकारि-
त्वापत्ते । शक्त्यन्तरसाहित्ये तु यान्येव कारणानि दहनम्यरूप
देशकालादीनि तेनैकेन शक्त्यन्तरेण गृह्यतेन समाकलितान्येन
स्योदात्तिका शक्तिं घटयतीति पुतोऽनियतहेतुकत्वम् । ननु तच्छब्द- २०
न्तर प्रतिबन्धकोपस्थानावस्थायामप्यग्नि न वा । नास्ति चेत् ।
कुत प्रतिबन्धकोचरकालमुत्पद्यत । कालात् शक्त्यन्तरशालिनो
ज्यलनादेर्वा । कालात्तेश्च । गृहोत्पात्कशक्तिरपि तत् एवाम्नु किं
शक्त्यन्तरमग्नतेन दहनेन । प्रत्यन्तरशालिनो ज्यलनादेव तदुत्पाद-
स्वीकारे तु तत्पि प्रत्यन्तरमग्ननात्वं बहेन्पत्तिमदङ्गीकृत्यम् । २५
तत्प्येवमित्यन्यस्थानात् कश्चिन्नप्रतिबन्धकोचरकाल कायात्पत्ति

स्यात् । अथ दाहकारिशक्त्युत्पादिका शक्तिः प्रतिबन्धकावस्थायाम-
प्यस्ति । तर्हि तदानीमेवासौ स्फोटघटनलम्पटां शक्तिं किमिति
नोत्पादयति । किं प्रतिबन्धकामावस्य सहकारिणोऽभावाद्भिभूतत्वाद्वा ।
आद्ये कल्पे प्रतिबन्धकामाव एव सर्वत्र सहकारी कल्प्यता किमती-
न्द्रियशक्तिकल्पनाकलङ्केन । द्वितीये तु कोऽस्या अभिभवः ।
कार्योत्पत्त्यनाभिमुख्यमिति चेत् । तदपि पदार्थस्वरूपम्यैवास्तु किम-
नया । यदि चास्मत्पक्षे प्रकामं प्रद्विष्टाः शक्तिकल्पनेऽवगाढमभिनिविष्टाः ।
तथापि स्फोटोत्पादिकैव शक्तिस्तदानीमभिभूतास्तु किमनेनाज्जनातन-
यलाङ्गलदण्डाडम्बरविडम्बिना शक्त्यन्तरेण ।

१० भाति तवैष वयस्य वितर्क. कर्कशतर्कवितर्कपट्टनाम् ॥

निर्भरदुर्मगदुर्गतरामाविभ्रममङ्गितेन समान. ॥ ३०५ ॥

तथा हि यदुक्तम्, प्रतिबन्धकावस्थायाम् शक्त्यन्तरमस्ति न वेति ।
तत्रास्तीति नः पक्षः । यत्तुक्तं तदानीमेवासौ स्फोटघटनलम्पटां
शक्तिं किमिति नोत्पादयतीति । तदप्युक्तम् । तदानीमपि तस्यास्तया
समुत्पादनात् । यदि तदानीमपि तयाऽसौ समुत्पाद्यते कथं न कार्य-
जन्मेति चेत् । कार्यकरणक्षणे प्रतिबन्धकेन तस्याः प्रध्वंसात् ।
तज्जनिकाऽपि शक्तिः कथं न तेन प्रध्वस्यते इति चेत्, तदा
कुड्यकाण्डपटादिना प्रभावयवीव तज्जनको रत्नावयव्यपि किमिति
न प्रध्वस्यते इत्यभिधेयम् । तस्य ततो दूरदेशस्थत्वादिति चेत् ।

२० निकटस्थे तस्मिन् किमुत्तरं वितरसि । प्रभावयविनैव सार्द्धं तस्य
विरोधित्वादिति चेत् । तर्हि स्फोटोत्पादकशक्त्यैव साकं प्रतिबन्ध-
कस्य विरोधात् तस्या एव तेन निरोध इति तुल्यम् । कथमसौ
तदानीं तामुत्पादयतीति निश्चीयते इति चेत् । अविकलत्वात्तस्याः ।
यदा हि कारणमविकलन्तदा स्वकार्यमर्ज्यतेव । अविकलत्वमपि
२५ कुतो निश्चितमिति चेत् । तस्याः शक्तिस्वरूपकार्योपाज्जने स्वोत्पाद्य-
शक्त्यनास्कन्दिदहनसत्तामात्रापेक्षत्वात् । तस्य च प्रतिबन्धकाव-

स्थायामपि भावात् । ननु किमिय शक्तिरपि प्रेक्षाचक्षु । यत्त्वोत्पा-
द्यगन्तव्यनाम्कन्दित एव दहने तामादधानि । ननु किं बीजमपि
प्रेक्षाचक्षुर्यन्तसहकारिनिष्करपरिकरितमेवाङ्कुर कगेति । स्वभाव एवायभीट-
गस्येति पुनरत्रापि सुप्रापम् । नन्वमा शक्तिममुत्पात्तिका शक्ति कुत
समुत्पद्यते । यत एव जातेरेण । स हि तथा सहित एव स्वहेतोरूप
जायते । यत एवमा प्रिनश्यति सत एव सापि । ततो न प्रति-
बन्धकाद्यानद्वयभाविवात्तस्या ।

ननु स्फोटादिजनिका शक्ति शक्त्यन्तरसदृहता कार्यं करोत्यन्यथा

वा । आद्ये कल्पेऽनवस्था । द्वितीये तु शक्ति-

स्फोटादिजनिका शक्ति

शक्त्यन्तरसदृहता कार्यं वत्पदार्थस्वरूपमेव नि शक्तिरूपायकारि समस्तु १०

करो अन्यथावेति विदुः किं शक्त्या दृश्यम् । एतन्प्यसत्यम् ।

न्यपूषकं छण्डयितु

परकारणम् । क्षित्यादिसहकारिण्यपि समानत्वात् । तथाहि

क्षिति शक्त्यन्तरसदृहताङ्कुर करोत्यन्यथा वा । प्रथमेऽनवस्था ।

द्वितीये क्षितिबद्धीजमेव क्षितिसुण्णमङ्कुरकारि समस्तु किं क्षित्या दृश्यम् ।

अथ सदैव विश्वम्भराम्बररूपमहकारिपरिचित बीजमङ्कुरमारचयद्वि- १५

लोकितमिति कथं तामन्तरेण तस्याङ्कुरकरणकौशलमित्युपागममहासाहस

कतुमीदमहे इति चेत् । ननु भवतु क्षितिरूपे प्रत्यये सहकारिणी-

वमुत्तरम् । अत्यक्षे पुनरदृष्टे किं वक्ष्यसि । न च सहकारीदमङ्कुरो-

त्पत्ताविनि वाच्यम् । सर्वात्पत्तिमतामदृष्टसहकारिविशानुत्पत्तेरन्यथा

स्वीकारात् । अपि च शक्ति शक्त्यन्तरसदृहनेत्यादिविकल्पपरिकल्प-

नेन शक्तेरन्मूलने नियायामपि का ते प्रतिक्रिया । तथा हि यत्ना २०

क्याचिक्रियया कश्चित्किमपि फलमुत्पादयितुमभिलषति तदासी

क्रियापि क्रियायुक्ता फलोत्पादय कल्प्यते अन्यथा वा । आद्येऽनवस्था ।

द्वितीये तु देवदत्तान्निवे फलोत्पादकोऽस्तु किं क्रियया । अथ क्रियाया

अभावे निश्चितकालान्यथापि फलोत्पत्तिरित्यान्तोऽन्येव क्रिया । न २५

चान्या क्रियान्तरमुपेयम् । तदुपगमे हि तस्या द्रव्यत्वप्रमहो वाचक

प्रमाणं क्रियाया द्रव्याश्रितत्वादिति चेत् । इदं शक्तावपि तुल्यम् ।
 शक्तेरभावे हि बहुधादेर्विवक्षितकालादन्यदापि दाहोत्पात्तिः स्यादतोऽ-
 स्थेयव शक्तिर्न चास्या शक्त्यन्तरमुपेयं तदुपगमे हि नम्या द्रव्यत्व-
 प्रसङ्गो बाधक प्रमाणं शक्तोना द्रव्याश्रितत्वान् । शक्तिर्हि पर्यायो न
 ५ च पर्यायः पर्यायाश्रितो भवतीति । तन्किमशक्त एव शक्तिपर्यायः
 कार्यं कुरुते । क्रियापि किमक्रियैव कार्यं कुरुते इति समानम् । ननु
 क्रिया प्रत्यक्षसिद्धेव । शक्तिस्तु कार्यान्यथानुपपत्त्या परिकल्प्यते ।
 सा च व्याभिचारिणी । द्रव्यस्य सहकारितया व्यापियमाणेभ्यः
 पर्यायेभ्यः शक्तिरहितेभ्योऽपि कार्यात्पादात् । न हि पर्यायेषु शक्ति-
 १० रस्ति । तस्याः पर्यायत्वेन तदनाधारत्वादिति चेत् । तर्हि परमाण्वा-
 द्धतीन्द्रियद्रव्यवर्तिनीषु कार्याऽन्यथानुपपत्त्यैव प्रतीयमानानामु क्रियासु का
 वार्त्ता । ततः क्रियैव शक्तिरपि स्वीकर्तव्या ।

तदपि चात्र प्लवते यदजल्पि जयन्तेन पल्लवे “स्वरूपादुद्भवत्कार्यं
 सहकार्युपवृहितात् ॥ न हि कल्पयितुं शक्तं
 १५ पञ्चमन्ये जयन्तेन कृतान्य शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम् ॥ १ ॥ सर्वदा न च
 सर्वेषां सन्निधिः सहकारिणाम् ॥ स्वरूप-
 सन्निधानेऽपि न तदा कार्यसम्भवः ॥ २ ॥ मन्त्रे सति विषा-
 दीनां स्वकार्याकरणं तु यत् ॥ न शक्तिप्रतिग्रन्धात्तात्किन्तु
 हेत्वन्तरागमात् ॥ ३ ॥ मन्त्राभावो हि तद्वेतुर्धर्मा-
 २० दिसहकारिवत् ॥ मन्त्रभावस्ततस्तत्र हेत्वन्तरतया मतः ॥ ४ ॥
 तेषामम्लानरूपाणां ननु मन्त्रेण किं कृतम् ॥ कार्योदासी-
 नतामात्रं शक्तौ चैव नयः समः ॥ ५ ॥ न हि मन्त्र-
 प्रयोगेण शक्तिस्तत्र विनाश्यते ॥ मन्त्रवादिन्युदासीने पुनस्तत्कार्य-
 दर्शनात् ॥ ६ ॥ ” इति । किं चेदमुदासीनतामात्रं यदि धर्मः
 २५ कश्चिदसौ दृश्योऽदृश्यो वा । नाद्यः । तस्य कचिददर्शनात् । द्वितीये

तु नातीन्द्रियकल्पनया परिणीताभिनातकान्तयेव त्ययेत तद्वर शक्ति
कल्पनास्तु । न चेद शक्तावपि ममम् । तस्यास्तस्या प्रथमम्यो-
क्तवान् ।

यत्राम्या शक्तिसिद्धौ मज्जत्युदयनद्विप ॥

जयन्त हन्त का तत्र गणना त्वयि कीटके ॥ ३०६ ॥

तत्रैव स्वरूपसहकारिगतिरूपादृष्टेहेतरेव स्फोटान्कायमघटमान-
मतीन्द्रिया गतिं सप्तार्चिष समर्पयति । ये त्वस्यामन्यथानुपपत्तो
सत्या न ता म्बीकुपते महासाहसिकान्ते । यद्वा,

मेधे चारुचीशचापरचनारोचिष्णुचित्राञ्चिते

चञ्चत्तुज्जलकालकान्तिकलिते काम तथा गजति ॥

१०

किं फाक कुरुते कणापि किमपि प्रोद्भासिलाम्योत्सव

किं वा कौमलकण्ठनाललुलित केकीव केनायितम् ॥ ३०७ ॥

यच्च नृनादय स्वरूपसहकारिरूपदृष्टगत्यातिरिक्तमाजो न भव-

शक्तिरहितेष्वनुमानस्य न्नीत्याद्यनुमानमनादि । तत्र स्वरूपमहकारि-
रूपम् । अकन्योर्दृष्टत्वं प्रत्यक्षापेक्षया विवक्षितप्रमाणान्तरा-

११

पेक्षयापि वा । प्रथमपक्षे सकलकार्यात्पक्षिसहकारित्वेन स्वीकृतस्य

प्रामाण्यदृष्ट्यापि प्रत्ययानुपलक्ष्यत्वेन दृष्टप्रामावात् प्रनिषेध म्यान् ।

अथ प्रमाणान्तरापेक्षयापि दृष्टत्वं निवक्षितम् । तथा चान्दम्यानुमान

प्रमाणेन दृष्टत्वात्तदतिरिक्ताया ण्य शक्तेरभाव साध्यत इति चेत् ।

तर्हि मिदमायता । प्रमाणपरिदृष्टेभ्योऽतिरिक्तशक्तेरम्माभिरप्यमात्रा

२०

भ्युपगमात् । न त्वलु प्रामाणिक कश्चिन्प्रमाणपरिदृष्टादतिरिक्त वस्तु

स्वीकरोति । क्वचित् च तन्मायनाय स्फोटान्यथानुपपत्तिरनुमानमन-

न्तरमेव । कार्योत्पान्क रूढो हेतुरपि मोषाधि । अतीन्द्रियशक्यमात्रे

द्रव्यन्वामात्रमैव प्रयोनकत्वात् । श्यामत्व द्वय शाकाग्राहारपण्णिते ।

- ततो यथा यत्रैव आकाद्याहारपरिणतेः सद्भावः सत्यपि तन्पुत्रत्वे तत्रैव
 व्यामत्वमेवमिहापि यत्रैव कर्मादौ द्रव्यत्वाभावः सत्यपि कार्यात्पादकत्वे
 तत्रैव शक्यभाव इति । द्वितीयानुमानेऽपि सर्वप्रमाणैरनुपलभ्यमानार्थ-
 ५ त्वादिति हेतुरसिद्धः । तत्माधकस्यानुमानस्य दर्शितत्वात् अपि च
 सर्वप्रमाणैर्मवानेव नोपलभेत शक्तिशब्दस्यार्थं किं वा सर्वमपि जगत् ।
 प्रथमपक्षे व्यभिचारी हेतुः । यदि नाम भवतस्मिन् न प्रमाणानि
 प्रवृत्तानि तन् किमेतावता तस्या अभावो भवतु । भावत्कप्रमाण-
 सत्तायाः पदार्थसत्ता प्रति व्यापकत्वाभावात् । द्वितीयपक्षे तु सन्दि-
 १० ग्वासिद्धः । सर्वमपि प्रमानुस्तत्र प्रमाण न प्रवर्तन इति अमर्दविना
 निश्चेतुमशक्ते । तृतीयानुमानेऽपि पार्थिवाप्यद्रव्याभ्या व्यभिचारी
 हेतुः । ते हि चाक्षुषत्वे मतिं हेतुं भवतो न च सैकसमवेतान्द्रिय-
 कार्याकर्तृणी । गुणत्वगुणस्य तादृशस्य ताभ्या निर्वर्तनात् । व्यर्थ-
 विशेष्यश्चायम् । चाक्षुषत्वविशेषणमात्रादेव नाव्यसिद्धेः । न खलु
 चाक्षुषं किञ्चित् सैकसमवेतान्द्रियकार्यकारि समुपलब्धं यद्यवच्छे-
 १५ दाय हेतुत्वमुपन्यस्येत । वद्व्यादिकमित्यत्राप्यादिशब्देन समस्तं
 विवादास्पदं द्रव्य धर्मित्वेन यद्यभीप्सितम् । तदा पक्षैकदेशासि-
 द्धता हेतुविशेषणस्य । पक्षीकृताशेषद्रव्याणामेकदेशे वायुव्योमादौ
 चाक्षुषत्वविशेषणाभावात् । अथ पृथ्वीपाथेरूपमेव द्रव्यमादिशब्देना-
 भिप्रेतमिति नोक्तदोषावकाश इति चेत् तर्ह्यव्यापिनी शक्यभावस-
 २० सिद्धिः । तत्रेदमप्यनुमानं साधु ।
 हंहो न्याय्यं न्यायशालप्रवीणाः शक्तेर्यय वाढमत्र द्विपन्तः ॥
 सर्वेभ्यो यद्गीतमीतेव युष्मन्नष्टा शक्तिः शक्यभावप्रसिद्धौ ॥ ३०८ ॥
 यच्चाक्तं शक्तिर्नित्याऽनित्या वेत्यादि । तत्र नित्यानित्या शक्तिं
 नित्यानित्येति पदखण्डन-
 २५ पूर्वकं शक्तेर्नित्यानित्य- नित्यत्वस्य तत्र जैनैरभ्युपगमात् । यत्पुनरस्या
 रूपताया व्यवस्थापनम् । उत्पत्तौ कारणं विकल्पितम् । तत्र दहनस्वरू-

पमेव तत्कारणमित्युच्यते । ननु तदपि शक्तिमदेव तदुत्पादे व्याप्ति-
यते सापि तत्र शक्तिं कुत समुत्पन्नेति चेत् । येभ्य एव शक्तका-
रणेभ्य पात्रक कारणशक्तिरपि च तेभ्य एव समुत्पद्यते । न च न-
मनस्यपि दूषणाय । वीजाङ्कुरादिवत् । यत्पुनरुक्त प्रतिकार्यमेव
शक्तिरनेन वेत्यादि । तत्र कारणस्य प्रतिकार्यमनेकं शक्ति । तथा ५
हि कारणमनेकशक्तियुक्त विचित्रकायत्वात् नानाकारणवत् । विचित्र-
कार्याणि वा कारणस्य शक्तिभेदनिमित्तकानि तद्वत्तद्विभिन्नकारण-
कार्यवत् । यथैव हि सहकारफलादौ रूपादिनानानि रूपादिस्वभावा-
भेदनिर्घनानि । तथक्मादपि प्रदीपादेर्भावाद्वाचित्कानाहतैलशोषा-
निविचित्रकायाणि तावच्छक्तिभेदनिमित्तकानि यमतिष्ठन्ते । १०
अन्यथा रूपादेनानात्व न म्यात् । चक्षुराग्निसामग्रीभेदे हि
तज्ज्ञानप्रतिभासभेदः स्यात् । सहकारफलादिद्रव्यं तु रूपादिस्वभावा-
रहितमेकमनशमेव भवेत् । चक्षुरादिवुद्धौ प्रतिभासमानत्वान् रूपादे-
कथं सहकारफलादिद्रव्यस्य तद्रहितत्वमिति चेत्, तर्हि तल-
शोषान्निविचित्रकार्यानुमानबुद्धौ शक्तिनानात्वस्य प्रतीपाद्यथाना १५
प्रतीते कथं तद्रहितत्वम्यात् । प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमाना रूपादय-
एव परमार्थमन्तो न त्वनुमानमता परिस्फुरन्त्य शक्तय इत्यप्यसु-
स्मरम् । अदृष्टेधरादिगपरमाधसत्त्वप्रमङ्गात् । प्रदापान्द्रव्यस्यैकस्य
वर्तिकाग्निसामग्रीभेदाद्वाहादिकायनानात्व न पुनस्तच्छक्तिस्वभावा-
भेदादित्यप्यन्वितरिचरमणीयम् । रूपादेरप्यमावानुपङ्गात् । नस्य हि २०
वस्तु सहकारफलादिद्रव्ये चक्षुरादिमामग्रीभेदाद्रूपादिप्रतिभासभेदे न
पुना रूपाद्यनेकस्वभावभेदान्ति । तत्र प्रमाणप्रतिपन्नत्वादूपादिव-
च्छक्तीनामपलापो युक्तः ।

यच्चान्यदुक्तं किमसौ शक्तिमतोऽभिन्ना भिन्ना वेत्यादि । तत्रापक्ष-
शक्तिः शक्तिमतो भिन्ना द्वयमनभ्युपगतमेव । भेदाभेदपक्षस्यैव स्वीकारात् ।
अभिन्ना वेति पक्षवृण्ड- शक्तिमतो हि शक्तिर्भिन्ना । तत्प्रत्यक्षत्वेऽप्यस्याः
नपूर्वकं भेदाभेदपक्षस्य प्रत्यक्षत्वाभावात् । कार्यान्यथानुपपत्त्या तु प्रती-
व्यवस्थाभनम् ।

५ यमानासौ तद्वतो विवेकेन प्रत्येतुमशक्यत्वादभिन्नेति । न चात्र विरो-
धाद्यवतारः । भेदाभेदात्मकवस्तुनो जात्यन्तरत्वान् । मेचकज्ञानव-
त्सामान्यविशेषवच्चेति । ततः कार्यकारणभावप्रतिनियम प्रतिजानानै-
प्रतिपदार्थं स्वात्मभूतमतीन्द्रियकार्यैकसमविगम्य विचित्र रूपान्तरं
शक्यपराभिधान प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यम् । एवं च

१० सन्नीतिनिश्रेणिवशात्प्रसिद्धिप्राप्तेदमारुहवती कथञ्चित् ॥

नित्या विभिन्ना च विचित्ररूपा शक्तिः परोक्षा निखिलार्थसार्थे ॥३०९॥

तस्या चार्थापत्तेरनुमानान्तःप्रतिष्ठरूपाया नापहोतुं शक्यं प्रतीय-
मान प्रमाणत्वम् ।

यत्पुनः शाब्दप्रमाणपूर्विकाया अर्थापत्तेः पीनो देवदत्तो दिवा
१५ न मुहुः इति निदर्शनमदर्शितं जैमिनीर्यैः । तत्र
मीनासकसमतार्थापत्तेः वाक्यखण्डलककल्पनमनुपपन्नम् । अर्थस्यैव
खण्डनम् । कार्यलिङ्गद्वारतः कल्पयितुमुपपन्नत्वात् ।
यथैव हि प्रत्यक्षतः स्थूलं क्वचिद्गममालोक्य तत्कारणं
धूमकेतनमनुगच्छन्ति ते तथैवागमादिनाधिकरणभोजनाभाववि-
२० शिष्ट पीनत्वाख्य कार्यमवधार्य तत्कारणं रजनिभोजनमप्यनुमिन्वन्तु ।
कोऽत्र विशेषः । लिङ्गस्य तु कचित् प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिः कुत्रचिद्विवेचना-
दिति नायं गरीयान् विशेषः । अथापरिपूर्णवचन यथोचिता प्रतीति-
मेव कर्तुमशक्तमिति चेत् । तर्हि पीनो देवदत्तो दिवा न मुहुः

इत्यनन्तर्नान्तप्रतीतिन भवति । ननु भवति साकाङ्क्षा तु भवति न
 च साकाङ्क्षप्रतीतिकारिणस्तस्य प्रामाण्यमिति तदेव तात्पर्ययितु
 युक्तमिति चेत् । तत्पि न परीक्षाक्रमम् । यत् कस्यात्र साकाङ्क्ष
 गच्छस्य तदर्थस्य तत्त्वगमस्य वा । शब्दस्य तात्पर्यनिरपेक्षस्य न
 क्वाचिन्नाकाङ्क्षा । अनभिव्यक्तशब्दवत् । अर्थस्तु साकाङ्क्ष सन्नधान्तर ५
 मेव कल्पयतु किं फल वचनकल्पनाया । अत्रगमोऽप्यर्थगोचर एव
 साकाङ्क्षो भवति न शब्दगोचर श्रवणकरणक । तस्मादवगमनैराका-
 ङ्क्षसिद्धये तत्त्वकल्पनेव साधीयसी । नाक्यत्वण्डलककल्पनापि ह्यर्था-
 वगतिसिद्धयर्थमित्यर्थकल्पनेनान्तु किं सामान्यान्तरेण । अथ कल्प्यमा
 नस्यार्थस्यानागमिकत्वं प्रामोती युच्यते । तर्हि वाच्यशक्यकल्पनापरो १०
 सुतरामनागमिक सोऽथ स्यात् । कल्प्यमानस्य तस्यागमान्यत्वात् ।
 श्रुतोऽनुमितश्च द्वेधाऽप्यागम एवायमिति चेत्, श्रौतश्च श्रुताद्यानु-
 मितश्च द्विप्रकारोऽप्यागमार्थ एव भविष्यत्यसौ किं वाच्यशक्तिमानेन ।
 तेन श्रूयमाणगमवचनप्रतिपाद्यार्थसामर्थ्यलभ्यत्वादन तस्यागमायता
 भविष्यतीत्यथ एव कल्पयितुमुचित । अपि च यन्मिन्नकल्पनेऽ- १५
 नुपपत्तिस्तदथापत्त्या प्रतीयते । रात्रिसम्प्रधे चानवगने भोजनस्या-
 नुपपत्ति । कालसम्बन्धामावेन शेषानुपपत्ति सा कालान्तरसम्प्रधमेव
 कल्पयितुमलम् । अथार्थमद्वावमेव कल्पयितुमथापत्ति प्रवृत्तमाना
 तस्य सन्निकल्पनाननेवत्वात् सन्निकल्पनानाना च शब्दपुरस्सरत्वात्
 पुरोवर्तिनि शब्द एव पयवम्यति । स च शब्द स्वाधनुपम्या २०
 पयतीति । तत्सम्यक् । एव सन्निकल्पकप्रत्यक्षानुमानोपमानापरि
 प्रामाण्यस्य सकलस्य शब्द एव पर्ययसानप्रसङ्गात् । यदि च शब्द-
 मात्रमुपपादकमुच्यते । तर्हि पोनो देवन्तो ऽन्वा न मुहु इति यत्
 प्रयुज्य पुनरेवमुच्यते यामिन्यामचीति । तत्ता यामिनीशब्देऽतिगच्छे

१ पतिताप्रतिपत्ति इति प पुनके पाठ । २ अथास्तु इति प म
 पुनके पाठ । ३ थ इति नास्ति प म पुनके पाठ ।

- वाऽव्युत्पन्नस्य पूर्वश्रुतवाक्यार्थाविषयानुपपत्तिरुपरमेत । न चैवम् । ततः शब्दाद्भोजनस्य रात्रिसम्बन्धेऽवगत एव तदुपरतेः । ततोऽर्थस्यैव साक्षादुपपादकत्वमिति न सर्वथा वाक्यखण्डलकविषया श्रुतार्थापत्तिः श्रेयसीति । यच्चार्थापत्तिपूर्विकायां अर्थापत्तेरुदाहरणं शब्दकर्तृकार्य-
 ५ प्रत्यायनान्यथानुपपत्तिप्रतिपन्नवाचकशक्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दे नित्यत्व-
 कल्पनेति मीमांसकैर्दर्शितम्, तदपि न मीमांसासहम् । वाचकशक्तेर्नित्यत्वकल्पनां प्रत्यन्यथानुपपत्तेरभावात् । पराकरिष्ये च पुरतः शब्दस्य नित्यत्वमित्यलमिह प्रपञ्चेन । अथ भवत्वन्यासामर्थ्यापत्ती-
 नामनुमानान्तःपातोऽभावपूर्विकार्थापत्तेस्तु कथमयमुपपद्यते । उच्यते ।
 १० जीवतो गृहाभावेन लिङ्गभूतेन वहिर्भावानुमानात् । तथाहि जीवतश्चै-
 त्रस्य सन्नन्यभावो वहिस्तद्भावपूर्वको जीवतस्सन्नन्यभावत्वात् प्राङ्गणे स्थितस्य गृहे जीवदभाववत् । यद्वा चैत्रो वहिरस्ति गृहासंसृष्टजीवना-
 धारत्वात् स्वात्मवदिति । ननु साधनप्रतीतिसमय एव साध्यस्य प्रतीयमानत्वेन प्रमेयानुप्रवेशाख्यदोषप्रसङ्गाच्चेदनुमानम् । तथा द्यागमा-
 १५ वगतजीवनस्य गृहाभावेन चैत्रस्य वहिर्भावः परिकल्प्यते । इतरथा मृतेनानैकान्तिको हेतुः स्यात् । अभावश्च गृहीतः सन् वहिर्भावं गमयति नागृहीतो धूमवत् । अभावग्रहणं च सकलसदुपलम्भकप्रमाण-
 प्रत्यस्तमयपूर्वकम् । इह च सदुपलम्भके आगमप्रमाणे सति कथमभावः प्रवर्त्तेतीति सन्नानि प्रवर्त्तमान एवासौ सदुपलम्भकं प्रमाणं पृथग्विषयम-
 २० वस्थापयति वहिरस्य भावो गृहे त्वभाव इति । तेन जीवतो वहिर्भाव-
 व्यवस्थापनपूर्वकगृहाभावग्रहणोपपत्तेः स्पष्टं प्रमेयानुप्रवेशलक्षणो दोषः । अनुमाने तु धूमादिलिङ्गग्रहणसमये मनागपि तदनु-
 मेयदहनादिलिङ्गयनुप्रवेशस्पर्शो न विद्यत इति । नैतदुपपन्नम्

१ 'यथार्थापत्ति' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ 'पूर्विका' इति भ. पुस्तके पाठः । ३ 'न' इति नास्ति भ. पुस्तके । ४ 'परिकल्प्य' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ५ 'स्पष्ट' इति प. पुस्तके पाठः । ६ 'एतद्' इति नास्ति प. पुस्तके ।

अभावप्रमाणं तु प्रत्यक्षादवेवान्तर्भवतीति न तद्वारेणाप्यभिमनप्रमा-

णसङ्ख्याव्याघातः । यत्तु तत्तममर्थनाय प्रत्यक्षादेर-
नीमानकममनस्याभाव-
प्रमाणस्य नविस्तर
सण्डनम् । नुत्पत्तिरित्यादि जैमिनीयैरजल्पि । तत्र सात्मनोऽ-
परिणामो वेति प्रथमपक्षे किमात्मा सर्वथा ज्ञान-
रूपेणापरिणतः कथञ्चिद्वा । तत्राद्यविकल्पं माना

५ मे वन्त्येत्यादिवत् स्ववचनविरोधः । सर्वथा हि यद्यात्मा ज्ञानरूपतया

न परिणतः कथमभावपरिच्छेदकः । परिच्छेदस्य ज्ञानधर्मत्वात् । परि-
च्छेदकत्वे वा कथमसौ सर्वथा ज्ञानरूपतया न परिणतः । अथ कथ-
ञ्चित् । तथा हि अभावविषयं ज्ञानमस्ति नियमविषयं तु नास्तीति ।

१० तर्हि तज्ज्ञानमेवाभावप्रमाणं स्याच्चात्मा । तच्चोन्द्रियान्वयव्यतिरेकानु-
विधायित्वात्प्रत्यक्षमेव । द्वितीयपक्षे यदन्यवस्तुनि अभावाद्ये विज्ञानं तत्प्र-
त्यक्षमेव । भावांगवदभावाद्येऽप्यक्षाणां प्रवृत्त्यविरोधान् । एतेन यद-
भावप्रमाणस्यासाधारणविषयप्रदर्शनाय प्रमाणपञ्चकं यत्रेत्याद्युक्तम् ।
तदपि प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षादेरभावाद्यग्राहकत्वोपपत्तेस्तत्राभावप्रमाण-

१५ कल्पनाया निरूपयोगादिति । यदप्यभावज्ञानस्य प्रत्यक्षताप्रतिक्षेपाय
गृहीत्वावस्तुसद्भावमित्याद्यभिहितम् । तदप्यवयम् । अक्षापेक्षया जाय-
मानत्वेन प्रत्यक्षताया एव तत्रोपपद्यमानत्वात् । यत्तु भूदशग्रहण-
जन्मन्येवाक्षाणामुपयोगित्वादक्षापेक्षित्वमन्यथासिद्धमभावज्ञानस्येत्युक्तम् ।
तदनुपपन्नम् । न खलु ज्ञानद्वयं क्रमेणोत्पद्यमानमिदमनुभूयते प्रथममि-

२०न्द्रियजं भूप्रदेशज्ञानं तत् प्रतियोगिस्मरणे सति मानसमिन्द्रियानपेक्षं
नास्तिताज्ञानं च । एकस्यैव कुम्भादिविविक्तभूप्रदेशग्राहिणो ज्ञानस्या-
भावग्राहित्वेनाप्यनुभूयमानत्वात् तस्य चेन्द्रियजत्वेन त्वयापि प्रति-
पन्नत्वात् नान्यथासिद्धमक्षापेक्षित्वमभावज्ञानस्य । एव च भूतलादि-
वस्तुग्रहणघटादिप्रतियोगिस्मरणलक्षणाऽभावप्रमाणजनिका सामग्री निर-

१ 'किमात्मबुद्धयः सर्वथा' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ 'परिणत' इति प.
पुस्तके पाठः । ३ 'अपि इत्यधिक' प. म. पुस्तकयोः । ४ अथेत्यधिकं प. म.
पुस्तकयोः ।

स्ता । तज्जन्यत्वेनाभ्युपेतस्य प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तस्याभासप्रमाणस्य प्रति-
 षित्त्वात् । किं च भूतलान्त्रिक वस्तु प्रत्यक्षेण घटपटानिमि प्रति-
 योगिमि संसृष्ट प्रतीयतेऽमसृष्ट वा । तत्रापि पथोऽनुपपन्न । प्रतियोगि
 मसृष्टस्य भूतलान्त्रिकवस्तुन प्रत्यक्षेण प्रतीता तत्र प्रतियोग्यभावप्रादक
 तेनाभासप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम् । प्रति- ५
 योगिन सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्ते । द्वितीयपथे त्वभावप्रमाणेऽप्यर्थम् ।
 प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिना कुम्भादीनामभावप्रतिपत्ते । अथोच्यते न
 संसृष्ट नाप्यसंसृष्ट प्रतियोगिमिर्भूतलान्त्रिकवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते वस्तु-
 मात्रस्य तेन ग्रहणाम्युपगममिति । तत्रापि दुष्टम् । संसृष्ट-
 त्वामसृष्ट्यत्रो परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वेनैककल्पनियेधेऽपरिधानस्य १०
 परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रतियोगिनश्च घटान् स्मरणमनुभूतस्यैव
 तान्यथा । अनिप्रसक्ते । तत्रानुभवाभ्याससृष्टतयाभ्युपगन्तव्य ।
 तस्याप्यन्याससृष्टताप्रतिपातेस्तन्मन्यप्रतियोगिस्मरणात् । तत्राप्ययमेव
 न्याय इत्यनस्यथा । अथ प्रतियोगिनो भूतलस्य स्मरणाद्वदस्यान्या-
 समष्टना प्रतीयते तत्स्मरणाच्च भूतलस्य तन्निर्गतराश्रय । तथाहि न १५
 यावद्वद्वगमसृष्टमृगमप्रतियोगिस्मरणाद्वदस्य भूतलामसृष्टनाप्रतिपत्तिर्न
 तावत्स्मरणाद्वदस्य घटममसृष्टताप्रतिपत्तिरपि यत्र भूतलस्य घटास-
 सृष्टता न प्रतीयते न तावत्स्मरणेन घटस्येति । तस्मान्न्यप्रतियोगिस्मरणम-
 न्नर्गर्भवाभावागो मागावप्रत्यक्षोऽभ्युपगन्तव्य । भूतलासंसृष्टघटान्-
 नादितमस्कारस्य च पुनघटामसृष्टमृगमगन्तानन्तर तथाविधघटस्मरणे २०
 मयस्यात्राभासप्रतिपत्ति प्रयमिनानमेव । यत्र तु सर्वे सत्र चिद्यते
 इति दुर्गगनादितमस्कार माग्य प्रतियोग्यते । यद्यत्रोपलब्धि
 लक्षणप्राप्त संप्रेषलभ्यन तत्तत्रामिति व्यवहर्तव्य यथा सत्त्वे रजस्य
 रमी तत्रा चात्र पट इति । तत्राप्यनुमानमेवेति क्वाभावप्रमाणस्या-
 वकाश । यथा न तावन्निर्विषयेऽप्यन्यागन्तम् । तत्रापि न युक्तम् । २५

- यस्मादिन्द्रियाणामभावज्ञानाजनकतायामभावाशेन सह सम्बन्धाभावो निबन्धनमभिधीयते । तत्र कस्य सम्बन्धस्याभावः । किं संयोग-
लक्षणस्य योग्यतारूपस्य वा । नाद्य कल्प. श्रेयान् । संयोगस्थेन्द्रि-
याणां ज्ञानजनकत्वं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । चक्षुष. संयोगाभावेऽपि
५ भावांशे ज्ञानजनकत्वस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । नापि द्वितीयः ।
योग्यतालक्षणस्य स्वबन्धस्थेन्द्रियाणामभावाशेऽपि सद्भावाविरोधान् ।
योग्यता हि कार्यदर्शनावसेया । कार्यं च ज्ञानात्त्यमिन्द्रियाणां
भावाशवद्भावाशेऽपि उपलभ्यत एवेति । एतेन 'ननु भावादभिन्नत्वा-
त्सम्प्रयोगोऽस्ति तेन चे' इत्याशङ्क्य 'न एत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिव-
१० दिहापि नः' इति यत्समाहितं तदपि प्रतिहतम् । अनभ्युपगतोपाल-
म्भत्वात् । भावाशेऽपीन्द्रियाणां ज्ञानजनकत्व प्रति संयोगस्याप्रयोजक-
त्वेनाभिहितत्वात् । न चाप्यनुमानत्वमित्याद्यनुपपन्नमुक्तम् । बह्यादि-
कारणाभावज्ञानाज्जायमानस्य धृमादिकार्याभावज्ञानस्यानुमानत्वसम्भ-
वात् । यत्त्विन्द्रियादिसामग्रीसमुद्भूतं कुम्भाद्यभावज्ञानं तस्य
१५ प्रत्यक्षत्वेनानुमानत्वमस्माभिरभ्युपगतमेव । यच्चान्यदवाचि मेयो
यद्वद्भावो हीत्यादि । तत्र भावरूपेण प्रत्यक्षेण नाभावो वेद्यत इति
प्रतिज्ञाऽन्याससृष्टभूतलगाहिणा प्रत्यक्षेण निराक्रियते । अनुष्णाग्नि-
प्रतिज्ञेव तदौप्यग्राहिणा प्रत्यक्षेण । भावात्मके यथा मेये इत्य-
सम्बद्धम् । अभावादपि भावप्रतिपत्तेः । यथा गगनतले पत्रादीनामघः
२० पाताभावाद्वायोरिति । भावाच्च बह्यादेः जीताभावस्य प्रतीतिः सकल-
लोकप्रतीता । यो यथाविधः स तथाविधेनैव गृह्यत इत्यभ्युपगमे
चाभावस्य मुद्गरादिभावजन्यत्वाभावः स्यात् । शक्यं हि वक्तुं यो
यथाविधः स तथाविधेनैव जन्यते यथा भावो भावेन अभावश्चाभाव-
स्तस्मादभावैवैव जन्यते । प्रत्यक्षवाधा चान्यत्रापि समाना । प्रागभावादि-
२५ चतुर्विधाभावस्य चाभावप्रमाणविषयतया परैः परिकल्पितस्य

यदपि प्रातिभमक्षलिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेवाद्य मे मही-

पतिप्रसादो भवितेत्याद्याकारं स्पष्टनया वेदन-
प्रातिभम्य प्रत्यक्षादावन्त-
भवितव्यम् । मुदयते । तदप्येतीन्द्रियनिबन्धनतया मानम-

मिति प्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमिव । यत्पुन प्रिय-

५ प्राप्तिप्रभृतिफलेन सार्द्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकान्मनःप्रसादोद्वेगादलिङ्गा-
दुदेति । तत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानददस्पष्टमनुमानमेवेति परो-
क्षान्तर्गतमेव । प्रतिमातमेव नतु निश्चितं इति लौकिकव्यपदेशादनवधा-
रणात्मकमप्रमाणमेवैतत्किं तदन्तर्भावचिन्तयेति कथित् । नासौ
विपश्चित् । यत सकलमेवेदमनवधारणात्मकमुच्येत किञ्चिद्वा ।

१० नाद्य पक्ष । प्रायशोऽवधारणात्मकस्यैवास्म्योत्पादात् । अनवधारणात्म-
कस्य तु तस्य प्रामाण्यमेव नास्तीति नास्यान्तर्भाव वयमपि वूमः ।

तस्मादवस्थितमिदं प्रत्यक्षपरोक्षमेदतो द्वेधा ॥

एतत्प्रमाणतत्त्व सर्वभिदा संग्रहप्रवणम् ॥ ३११ ॥ १ ॥

तत्राद्यं भेदं व्याचष्टे—

१५

॥ स्पष्टं प्रत्यक्षमिति ॥ २ ॥

स्पष्टं विशदं यद्विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति प्रत्येयम् । अत्र च प्रयोगः ।
प्रत्यक्षं स्पष्टज्ञानात्मकं प्रत्यक्षत्वाद्यत्तु न च स्पष्टज्ञानात्मकं तन्न प्रत्यक्षं
यथानुमानं प्रत्यक्षं च विवादाध्यासितं ततः स्पष्टज्ञानात्मकमिति ।

२०

अनेनाकस्माद्भूमदर्शनाद्वहिरत्रेति ज्ञानं यावान् कश्चिद्भूमवान्

प्रज्ञाकरगुप्तादेः
खण्डनम् ।

प्रदेशः स सर्वोऽभिमानित्यादिव्याप्तिज्ञानं चास्पष्ट-

मपि प्रत्यक्षमाचक्षाणः प्राज्ञमानी प्रज्ञाकरगुप्ता-

दिरवर्जितः, अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्षतापत्त्या

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्यात् । अपि च । अकस्माद्भूमदर्शनाद्वहिरत्रेति
ज्ञाने सामान्यं वा प्रतिभासेत विज्ञेयो वा । यदि सामान्यम् । न

१ अनिन्द्रियेति प भ पुस्तकयो पाठः । २ ' निश्चय ' इति प भ. पुस्त-
कयो पाठः । ३ ' च ' इति नास्ति प पुस्तके । ४ अवज्ञातः—खण्डितः ।

तर्हि तन्नान प्रत्यम् । तस्य सामान्यगोचरसाम्बन्धगत । तन्वी-
 कोरे वा प्रमेयद्विविध्यात्प्रमाणद्विविध्यामर्थकारणस्य भद्रप्रमत्त । मात्रि-
 कल्पसन्धानुपपन्नं प्रत्यक्षम् । अथ विशेषस्तन्नाने प्रतिमाने ।
 तर्हि तत् प्रवृत्तमानस्य प्रतिपत्तुर्द्विविधेपमगो न प्रादुर्भवेताणां
 यात्राणि पाणा वेनि यथा सन्निहिते बहिर्निगेषे । न खलु पावक ५
 सन्निहितमरलोद्गमनस्य तत्र सशय समुत्सति । समुत्सासे वा नस्य
 गच्छति प्रादा विशेष प्रतिपाद्यमानस्यापि प्रमानुरमां समुत्सते । तथा
 चेन्नसत्तत भवेत् शब्दादिज्ञादा विनोपप्रतिपत्तौ न तत्र मन्ते इति ।
 तन्मकम्मादूमदशनाद्विरेति नान प्रत्यक्षम् । किं तर्हि लिङ्गदर्शनम्
 मुत्थवादानुमानम् । दृष्टान्तावष्टम् निनाप्यनुमान मरनीत्येन च पुरम्ना- १०
 दुपपादयित्यते । व्याप्तिनानमप्यप्येत्वेनाप्रयत्न व्यवहारिणा मु-
 प्रतीनम् । यथाहागनुद्व्येन प्रमाणचिन्ता प्रनन्यते भवद्भि ।
 प्रामाण्य व्यवहारैत्यभिधानात् । न च व्यवहारिणा सप्रम्यान्गो
 धूमागो वा स्पष्टज्ञानगोचरा इत्यभ्युपगमोऽस्ति । धनु
 मानस्य वैयर्थ्यप्रमत्त । समस्त हि व्याप्य व्यापकं च स्पष्टत्वेन १५
 युगपत्निश्चिन्यत प्रमातुन किञ्चिन्नुमानेन माध्य मभगनि । अन्यथा
 यागिनामप्यनुमानरत्नात्पर्यन्तार्थनिश्चयप्रमत्त । सामानोपनिषेधावमनु
 मानस्य प्रवृत्तमानत्वात् वैयर्थ्यमिति चेत् । तन्ध्वनुविनम् । निश्चिने
 सामानोपन्यासमन्त्रात् निश्चयसामानोपरो परस्पर विरुद्धान् । अथ
 कालान्तर्गमादिममारोपनिषेधकत्वेन नानुमानस्य वैयर्थ्यम् । एव तर्हि २०
 कविदुपलब्धेऽप्युत्तम्य पुन पुन कालान्तरेऽनुपलब्धमात्रयममारोपे
 मन्त्यनन्तरं यन्ममणादिक तस्याप्यवैयर्थ्यं स्यात् । तथा च प्रमाणान्तर्गमे
 तदापयेन । तत्र नातिनानाप्यप्यस्तान् प्रयत्न युक्तम् ।

ननु चास्यान्व चानधर्मोऽर्थधर्मो वा । यत्ति नानधर्म । कथनध

१ इत्यन्व । २ कथनम् । ३ 'म'प्रहित पावक 'म'ने व पुनः ८ पा ।
 ४ 'दि' इति कालि म पुनः ८ । ५ 'च' इत्यपे ८ व पुनः ८ । ६ नान्ध
 स्य 'दि' व पुनः ८ पा ।

- स्यास्पष्टत्वम् । अन्यास्पष्टत्वादन्यस्यास्पष्टत्वेऽतिप्रसक्तिः । अर्थधर्मत्वे पुनरस्य कथमतो व्याख्यादिज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वं प्रसिध्येत् । व्यविकरणाद्धि हेतोः साव्यसिद्धौ काकस्य कास्याद्धवलः प्रासाद इत्यादेरपि गमकत्व-
 प्रसङ्ग इति चेत् । तदपि दुराशामात्रम् । स्पष्टत्वेऽप्येतस्य तुल्यत्वात् । स्पष्ट-
 ५ त्वमपि हि यदि ज्ञानधर्मस्तर्हि कथमर्थे स्पष्टता । अतिप्रसक्तेः । विषये विष-
 यिधर्मस्योपचारादपेक्षत एवान्यत्राप्यदोषोऽस्तु । सर्वेऽदनस्यैव तस्य स्पष्टता
 धर्मः स्पष्टतावत् । यदि तु तस्या परिच्छेद्यपदार्थधर्मत्व स्वीक्रियते ।
 तर्हि सर्वदा तथा प्रतिभासप्रसङ्गात्कुतः प्रतिभासपरावृत्तिर्भवेत् । ननु
 विषयिधर्मस्य विषयेषूपचारात्तत्र स्पष्टत्वास्पष्टत्वव्यवहारे विषयिणोऽपि
 १० ज्ञानस्य स्पष्टत्वधर्मतासिद्धिः कुतः । किं तज्ज्ञानगोचरज्ञानान्तरगत-
 स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां स्वतो वा । प्रथमपक्षेऽनवस्था । द्वितीयपक्षे त्ववि-
 शेपेण निखिलज्ञानानां स्पष्टत्वमस्पष्टत्वं वा प्रसज्येतेति चेत् । तदप्य-
 चारु । अन्यथैव जाने स्पष्टत्वास्पष्टत्वधर्मतासिद्धेः । तथा हि प्रवल-
 तरज्ञानावरणवीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषात्काचिद्विज्ञानस्य स्पष्टत्व
 १५ विपरीतात्तु तस्मादस्पष्टत्वम् ।

स्पष्टज्ञानस्वरूपत्व तत्प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥

व्यवस्थितमिदं युक्तिप्रतीतिभ्यामवाधितम् ॥३१२॥२॥

अथ स्पष्टत्वमेव प्रकटयन्नाह—

॥अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वमिति

२०

॥ ३ ॥

अनुमानादिभ्यो वक्ष्यमाणभेदेभ्यः सकाशादाधिक्येनातिरेकेण विशेषाणां नियतवर्णसंस्थानार्थाकाराणां प्रकाशनं प्रतिभासनं यस्य ज्ञानस्य तत्स्पष्टत्वं वैशद्यमित्यर्थः । तदुक्तम् ‘ अनुमानाद्यतिरेकेण विशेषप्रतिभासनम् ॥ तद्वैशद्यं मतं बुद्धेरवैशद्यमतः परम् ॥ १ ॥ ’ इति ।

१ ‘ परोक्षप्रमाण ’ इत्यधिक प. पुस्तके । २ ‘ सत्यानाद्यर्था ’ इति प. पुस्तके पाठः ।

केचित्तु तार्किकम्भन्या प्रतीत्यन्तराव्ययधानेन प्रतिभामनमपि
 प्रतीत्यन्तराव्ययधानेन नानम्य वगद्य वन्ति । अनुमानात्पिरोऽप्रमाण-
 भेदेषु हि धूमाग्निगोचरप्रतीतिव्ययधानेन धूमश्च
 जातिवस्तुन प्रतीतिरित्यवगद्य तेषाम् । प्रत्यये
 न नैव प्रतीत्यन्तरव्ययधानमस्तीति गद्य तस्य । ७
 न ते जैनदर्शनोपनिषत् स्वप्नेऽपि प्रापु । एव प्रकार गद्य वन्तस्ते
 कथमीहोदितानाम्य सन्नेहाद्यपेक्षिण प्रत्ययता व्ययस्थापयिष्यन्ति ।
 अथ नूयुरपरापरोन्द्रियव्यापारादेवेहानीनामुत्पत्ते सन्नेहाद्यनपेक्षत्वात्प्रती-
 त्यन्तराव्ययधानेन प्रत्ययतेति । तत्पि प्रतीतिपराङ्मुखम् । ईहान्यो हि
 सन्नेहात्म्य समुपनाययाना प्रतीत्यन्त एवेति कथ तन्नपेक्ष्यम् । १०
 प्रतीयमानम्यापि कायकारणभावाभ्याप्रापहवे सन्न तत्पहव किं
 म्यान् । अथैकमिदं सवेदनमवग्रहाद्यतिशयोपेतमित्यत्रापि प्रतीत्यन्तरा-
 व्ययधानमस्तीति । ननु तथापि तदनेकत्वपक्षे प्रतीत्यन्तरव्ययधानमलब्ध-
 समाधानम् । स्याद्वादिना अग्रहानीनामेकत्वमिवानेकत्वमपि वक्तव्यम् ।
 तत्रैव परोक्षितस्य वैशद्यलक्षणान्तरम्यानुपपत्तेयथोक्तिलक्षणमेव वैगद्य १०
 स्पष्टवापरपर्यायि म्यौकार्यम् ।

निरयद्य चेत् स्पष्टत्वं प्रत्ययस्य लक्षणम् । साकल्येनाविष्टा यत्

व्यक्तिषु सम्भवेनाव्याप्त्यसम्भवेनानाम्पत्त्यान् ।
 एवाचरणादलक्षण स्वार्थमवादिदाय अनिव्याप्तिस्तु त्रुोत्समग्निव । अग्रहान्वानभि-
 रदितवन् । मने क्वचित्प्येतत्त्वमणम्यामभरात् । समन्व १०

काराणी मलितस्तुनेदात्मप्य यथमेव । सम्भानमात्रे तस्यापि स्पष्टत्वात् ।
 ननु च परोक्षेऽपि मृनिप्रयभि तात्त्विकरूपमग्रदनेऽस्याध्ययलक्षणस्य
 सम्भवादनित्याभिरेवेति चेत्, नैवम् । तस्य परोक्षत्वामभरात् ।

१ आदिपदानां अवाचनार्थप्रदम् । एतां तु कदा परि २ सू ८, ९
 १० इत्यादिप्रदम् । २ आदिपदानां उक्तवदर्थ प्रदम् । अग्रहलक्षणा
 परि २ सू ७ इत्यत्र प्रदम् ।

द्वयोपशामिकसवेदनानां स्वरूपमवेदनम्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्पत्तेरनिन्द्रियाध्यक्षव्यपदेशमिद्वे. । बहिरर्थग्रहणापेक्षया हि विज्ञानानां प्रत्यक्षपरोक्षव्यपदेशो ननु स्वरूपापेक्षया । स्वल्पे सर्वज्ञानानां स्पष्ट-प्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षतयैव व्यवस्थितत्वात् ।

- ५ तस्मान्निर्दोषत्वात्स्पष्टत्वं प्रत्यक्षलक्षणं प्रेक्षावद्विरुद्धीकर्तव्यं नेन्द्रिय-
चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्षा- सन्निकर्षात्पक्षमित्यादि नैयायिककल्पितम् । चा-
भावमगद्विज्ञानस्य क्षुपमवेदने तस्यासत्त्वेनाव्यापकत्वात् । चक्षुषोऽ-
नवाधिरूपस्य र्थेन सन्निकर्षाभावात् ।
रूपजनम् ।

इदमस्मदुदीरितं निगम्य प्रोचत्कोपविपाटीकृताधनुः ॥

- १० निगदति नितराममृष्यमाण तदिदं योगकदम्बकं मिलित्वा ॥ ३१३ ॥

आः किमिदमुच्यते चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्षाभावादिति । अस्ति हि
चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छे- तत्तद्वावग्राहकमनुमानम् । तथा च व्योम-
द्वयान्तित्यर्थे भाव- शिवः “ चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं व्यवहिता-
कानुमानानां रूपजनम् । प्रकाशकत्वात् यद्यव्यवहिताप्रकाशकं तच्चा-

- १५ प्राप्तार्थपरिच्छेदकं यथा प्रदीपः व्यवहिताप्रकाशकश्च चक्षुः तस्मा-
त्प्राप्तार्थपरिच्छेदकम्” इति । किरणावलीकारोऽपि ‘येषां त्वप्राप्यकारि
चक्षुस्तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यवहितमिव व्यवहितमपि किञ्च गृही-
यात्’ इति वदति तदेव समर्थयते श्रीधरोऽप्येतत् ‘बाह्येन्द्रियत्वात्प्राप्ति-
न्द्रियवत्’ इति द्वितीयं च प्राह ।

- २० कश्चित्पुनरुवाच । चक्षुः प्राप्यकारि भौतिकत्वाद्यदेव तदेवं यथा
परशुस्तथा चेद ततस्तथा । अथ चक्षुष प्राप्यकारित्वे कथं मूढर-
चन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणम् । तदसत् । युगपत्तद्ग्रहणस्याप्रसिद्धे । प्रथमतो
हि चक्षुः सन्निहितं महाधरं प्राप्य प्रकाशयति । पश्चाद्दूरचारिणं

१ ‘च’ इति नाम्नि प भ पुस्तकयो । २ किरणावल्या पृ २८८ प ९.
३ न्यायकन्दल्या पृ २३ प. १५.

हरिणलक्ष्माणम् । युगपत्प्रतिपत्त्यभिमानस्तु गतपत्रपत्रगतव्यतिभेदेन
शून्यतिनिमित्तक ।

एव च लोचनस्य प्रामिध्यत् प्राप्यकारिता द्युतिम् ॥

तत्रयनसन्निकर्षाभावाच्च सङ्गतिं कथमुपेतु ॥ ३१४ ॥

एषामहो जगत्पूर्वपदायमिद्धां

कोऽप्येष दृढतर रतु पक्षपात ॥

किन्त्वम्यथापि स न कश्चन युक्तिः

प्राप्नोति य किमपि हन्त तन्नुत्पद्यम् ॥ ३१५ ॥

तथा हि यत्प्राप्त्यमनुमानम् । तत्र भावचतुर्द्वयचतुर्वा धर्मिनया
वर्ष्येन । न तावद्भावचतु । त्वया सम्याकलीकोण धर्मिणोऽप्रसिद्धा १०
साधनम्याश्रयासिद्धताप्रसक्ते । कश्चीकोरेऽपि नाम्य पन्थनेन प्राप्ति
सिद्धयति । भावचतु खध्वात्मनो बुद्धिलक्षणो गुण प्राप्तिरपि
पन्थनेन सयोगो गुण । न च गुणे गुणान्तरमस्ति । निर्गुणत्वात्
तद्गुणानाम् । द्रव्यचतुरपि गोलकप्रमन्यद्वा किञ्चिद्भवेत् । आद्यपमे
मन्यज्ञाया प्रतिनाया । प्रत्ययेण परिच्छिन्नकोले पन्थानमभ्यद्वयेन १५
गोलकम्योपलब्धे । अथवा तन्नी पुस्त पदमप्येने प्रकटकोटो-
पलम्भ म्यात् । पन्थानम्य वा गोलकप्रेने प्रतीति म्यात् । अथान्य
रिश्चिचतुरिन्द्रिय धर्मिनया पृथिष्ठाननिष्ठमेव पृथिष्ठमथपरिच्छे-
म्योनियते । तदा स एव तदेने पदावम्योपलम्भ म्यात् ।

अवाधिष्ठानेनाप्रगल्भश्चिन्तामयसमवेत चतु प्रत्यन्यार्थनमभ्य- २०
दधने सम्पद चोपलम्भयति । तन्नुलभम् । चतु प्रमृत्यनार्थेन सम्पदध
त्तगात्रिचिन्त्यनुमाननाथापाता । चतुषो रश्मिचत्वासिद्धे । अथ
रश्मिवचनुर्भजमत्तान् यन्त्रि तन्त्रि यथा ज्योतिर्मथाचे तन्ना
पथेनतन्मन्मिद्धि । न चापिद्ध तैवमत्तान् । चतुर्भैवम रूपात्रिपु
मये निरमेन रूपम्याभिव्यक्तत्वात्तदेव तैव यथा तीपन्मया २५

चेद तस्मात्तथेत्यतस्तत्सिद्धे. । रूपस्याभिव्यञ्जकत्वादित्युक्ते मनसा व्यभिचारो भवेत् । तद्वि रूपव्यञ्जकं न च तैजसमिति तद्व्यवच्छेदार्थं नियमेनेति पदम् । न हि मनो रूपस्यैव व्यञ्जकं गन्धादीनामपि व्यञ्जकत्वात् । एवमपि रूपत्वद्रव्यादिव्यञ्जकत्वोपलब्धेरसिद्धत्वं स्यादिति

५ रूपादिषु मध्ये इत्युक्तमिति चेत् । तदमुन्दरम् । इन्द्रदीधितिप्रति-
बन्धे तदिति प्रतिबन्धे रूपादिष्वित्यादिहेतोरनैकान्तिकत्वात् । न च शुचिरोचिःशोचिःसञ्चयस्यापि तैजसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । उष्णस्पर्शान्यत्वेन तैजसत्वासम्भवात् । तथा तेजःप्रकरणे वैशेषिक-
भाष्यम् । ' उष्णे एव स्पर्शः ' इति ।

१० यत्पुनरुदयनोऽब्राह्म ' एवकारश्चन्द्रचामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भ-
हेतुकां विप्रतिपत्तिमपनेतुं, तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानात् ' इति ।
तद्वन्दुरम् । शशधरेऽद्यापि तैजसत्वासिद्धेः । अथ प्रस्तुतहेतुत
एवात्रापि तत्सिद्धिरभिधीयते । तदगस्यम् । अस्यानुमानवाचितपक्षा-
नन्तरोपन्यस्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाहि न चन्द्रस्तैजसः

१५ शैत्यहेतुत्वात् पाथोवदिति । सति च सुधागोरतैजसत्वे सुतरा तन्मरी-
चानामतैजसत्वम् ।

यस्त्वय कस्यचिदागम । ' जलकल्लोलश्चन्द्रस्तत्र प्रतिहतास्तप-
नांशवः प्रद्योतन्ते शिशिराश्च भवन्ति तत एव शैत्यहेतव ' इति ।
सोऽपि स्वैरालापः । कस्य पयोराशेरयं कल्लोलः । कथं तं विहाय

२० विहायस्तलमालम्बे । कुतः परिमण्डल एव कथं न स्पन्दते । काठिन्य-
माप्तो वा । तत्प्रतिफलितास्तपनांशाः शिशिराः सुखालोकाः सकल-
दिक्प्रसारिणश्च भवन्ति । कथं च न दिवापि तत्प्रतिफ-
लनमित्यादि विचारचतुःपथासञ्चारिण्युत्वात् । तथाविधस्यापि स्वीकारे

१ ' प्रबन्धे ' इति म. पुस्तके पाठ । २ ' तदिति प्रतिबन्धे ' इति नास्ति म. पुस्तके । ३ वैशेषिकदर्शने प्रशस्तपाठभाष्ये पृ. १५ प. ८. ४ किरणावल्यां पृ. २८३ प २. ५ ' वन्दुर तून्नतानतम् ' न चतुरस्तमित्यर्थः । ६ अप्रशस्तमित्यर्थः । ७ ' तथा च ' इति प. म पुस्तकयोः पाठ । ८ आकाशतलम् । ९ ' विचार-
यितु पथा ' इति म. पुस्तके पाठः ।

परम्परम्यापि स्वेष्टसिद्ध्या स्वमतयाघात । तेनोत्पन्नयनसात्त्विकपेणा-
पि व्यभिचारी प्रवृत्तहेतु । अथ हि रूपाणिषु रूपस्यैवामिष्यज्ञ-
कोऽस्मि न च तैस्त ।

अथ द्रव्यत्वे रूपाणिषु नियमेन रूपस्याभिष्यज्ञत्वादिति निशिष्य
हेतुश्च्यते । तन्नाप्यज्ञनादिनानेकान्त । अथ तेजसमेवाज्ञन न पुन ५
पार्थिवम् । तज्जानुद्धृतस्य तेजोऽयस्य मावादिति चेत् । तन्मुक्तम् ।
प्रमाणमावात् । तत्रममज्ञन रूपावभामने नयनस्य सहकारित्वात्पत्नी-
पवन्ति प्रमाणमस्तीति चेत् । तच्चतुरस्रम् । चेनसा व्यभिचारस्य
दुष्परिहारत्वात् । अथ रूपस्यैवायमासने नयनस्येव वा सहकारित्वा-
दित्यवधारणगर्मसाधनोपदर्शनेन सकलानां विषयाणामिन्द्रियाणां वा १०
साधारणस्यान्तःकरणस्य व्यच्छेदेन व्यभिचारपरिहारः क्रियते ।
तन्नाऽऽद्यप्ये हेतुरसिद्ध । द्रव्याण्येवपि व्यज्ञनेऽज्ञनस्य नयनसहकारि-
त्वान् । द्वितीये तु दृष्टान्तस्य साधनेऽप्यस्यम् । रूपेऽपि स्वविषय-
तयावभाम जनयति प्रतीपस्य सहकारितया नयन प्रत्येय सहकारित्वा
मम्भयात् । अथ रूपाणिषु मय इत्यादिहेतोरैवाज्ञनस्य तैस्तत्त्वसिद्धि- १५
रच्यते । तर्हि निन्दन वाच्यम् । प्रदीप एवेति चेत् । न । अस्य
साधनानून्यत्वान् ।

अहो किमिमुच्यते किं प्रतीपः प्ररोधितो न रूपमभिष्यक्ति
रसादीनपि चाभिष्यनाक्ति । उच्यते । अभिष्यज्ञयत्येताय स्यान्तर्निमग्ना
नामगुरुभृगुनाभिकृष्टकलानीना मुरमिपरिमलोद्गार नागकर्णिका- २०
गिमद्वक्तरतलमित्र नागकर्णिकादे । एव चानुपमस्तैस्तत्त्वसिद्धयनुमानेऽपि
साधनवैफल्य दृष्टान्तस्य वाच्यम् । अपि च यत्ति चानुपमस्तैस्तत्त्व-
स्यात्तदा कथं न तत्र माम्बररूपोपलम्भ । तेनसि तस्य स्वाभाविक-
त्वान् । अनुद्धृतान्ति चेत्, नन्वेव रूपाभिष्यज्ञकत्वमस्य दुष्प

पादम् । तथा हि' यदुद्धृतमासुररूपपरहितं तत्र रूपमिव्यञ्जकं यथा
पाथ संयुक्तस्तनूनपात्तथा चक्षुः कक्षीकृतं त्वयेति ।

यत्तु भूषणेनावभाषे । 'कथमनुद्धृतं रूपानामर्थप्रकाशकत्वमिति

५ अनुद्धृतं न स्यापि चक्षुः चेत् । न । प्रदीपादिप्रकाशग्रहितानां तदु-
पपत्तेः । अत एव येयानदृष्टमासुर्यादुद्धृत-
प्रकाशकत्वमिति भूष-
णमन्त्रोपायानुद्धृत-
नगठनम् ।
रूपा नायना रश्मय उत्पन्नारतेषां बाह्यप्रकाश-
निर्गमेषा एवार्थ प्रकाशयन्ति यथा नक्तञ्चरा-

णाम् । तथा च केषाञ्चित्तत्त्वञ्चराणां नायना रश्मयः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते'
इति । तदपि न कमनीयम् । कुम्भादेरप्यनुद्धृतमासुररूपपरिकल्पनया

१० प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपपत्तेः । तस्मात्तजसत्वेन भासुररूपमेव
नामन्तीति कुतस्तत्र तस्यामुद्धृतत्वकल्पनोपपत्तिमदीति चेत् । ननु
चक्षुषोऽपि कुतस्त्वैजसत्वसिद्धिः । रूपादिषु निग्रमेनेत्यादिहेतोरवेति
चेत् । तत एवान्यस्यापि सास्तु । अत्रार्थ हेतुसिद्ध इति चेत् ।
लोचनेऽपि कथं सिद्धः । प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपलब्धेरिति

१५ चेत् । तदन्यत्रापि न नाम नास्ति ।

अथ वृषदंशादिचक्षुरालोकासहकृतमपि प्रकाशकमुपलब्धं नत्वेवं
कुम्भादिरिति चेत् । तत्किमयमाशयस्ते यदालोकसहकृतमेव प्रकाशकं
तत्र तैजसमिति । तर्हि नरनारीनयनानां तादृशमर्तैजसत्वप्रसक्तिः ।

यदप्यवाचि केषाञ्चित्तत्त्वञ्चराणां नायना रश्मयः प्रत्यक्षेण दृश्यन्त
२० इति । तदपि यदि परममांसचक्षुषामपेक्षया प्रोक्तम् । अस्मदादिभि-

स्तत्र रश्मीनामप्रतिपत्तेः । वृषदंशदृशोः प्रतीयन्त एवेति चेत् । न ।
तद्गालकप्रदेशविशेष एव हि तथा प्रतिभासते नतु रश्मयः कश्चित् ।
यदि तु ने तत्र स्युः तदा प्रदीपादिवत्तेऽपि प्रसरन्तो दृश्येरन् । न च
यमर्थं निशि निशाचर पश्यति स तल्लोचनरुचिनिचयविच्छुरितो दीप-

१ 'च' इति प. पुस्तके पाठ । २ वृषदंशः—मार्जारः । ३ 'दीपादिवत्'
इति प. पुस्तके पाठः । ४ 'प्रदीप' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

प्रमाप्राम्भारपरिवृत्त इव निकटोपटीकमानमनुप्येण दृश्येत । न च
 तेषामतितनुतरतया न नराप्रत्यभियञ्जकत्वमिति वाच्यम् । रात्रि-
 च्चरानपि प्रति तदभियञ्जनविरोधात् । उद्धृतमासुररूपत्वेन हि तेषाम-
 भियञ्जकत्व तच्चोमयत्र तुल्यम् । यद्वा सन्तु मानारनेत्रयोर्मरीचयो
 यत्र चाकचस्यायमानतामिति काचित् । यत्र तु गृहगोधिकान्ति- ७
 चक्षुषि न किञ्चिन्निगि चकान्ति तत्रोद्धृतमासुररूपा रश्मय सन्तीति
 क स्वस्य कथयेत् । दर्शनयोग्य हि रूपमुद्धृतमुच्यते । अन्यथा मनुप्य-
 नेत्रेषु तदनुद्धृतताम्युपगम किंनिमित्तक स्यात् । अनुद्धृतताम्युपगमे
 तु गृहगोधिकादिचक्षुरश्मीनामालोकनिरपेक्षाणामेव प्रकाशकत्वम
 बलोकितमिति कथं प्रतीपात्तिकाशसहितानां तदुपपत्तेरिति प्रागुक्त- १०
 मुपपद्यते ।

यत्तु तेनेत्रेतरस्मिन्नुद्धृतरूपतामनिच्छतायाचि । अथवालोकाव-
 यमहितेभ्यस्तत्रवयवेभ्य उद्धृतरूपा एव नायना रश्मय उत्पद्यन्ते ।
 दृष्टो हि तेनसामाशुतरविनाशोत्पादौ । रूपमप्यशां चोद्धृतानुद्धृतत्वधम
 विकल्पोपेनानित्युद्धृतरूपत्वेनोत्पन्नानामपि रश्मीनामन्यम्भिन्समावेशाद्धि- १५
 वेकेनाग्रहणम् । यथाऽनेकप्रदीपरश्मीनामेकायसम्प्रदानामिति । तदपि
 नोपपद्यते । यतो यन्ति नामालोकमिति तमनुप्यलोचनेष्वेवम् । तथापि
 वस्तुनिर्गथे निरन्तरमर्जैर्ननुप्यलक्ष्यमलान्धकारक उपेक्षितायस
 दृष्टितनिकटकपाटसम्पुटापर्वकक्रोडे त्रिचरता गृहगोधिकान्तिपिपी
 लिफादिपापीय प्राणिना साक्षादपि पश्यता कथं रश्मीनामुपलभ्यो न २०
 मयेत् । तत्रालोकमिलनस्यामम्भयात् । अथ यत्रालोकमिलनं तत्रैव
 तेषामुद्धृतानामुत्पत्तिः । तर्हि गृहगोधिकान्तिनेत्ररश्मीनामप्रकाशकत्व
 स्यात् । अनुद्धृतमासुररूपत्वात्तिनि प्रागुक्तान् मुच्यमे ।

१ अनित्यक इति म पुनर्के पाठ । २ भित्तिविन्दको महाद्यायो
 रूपविशेष । ३ मन्त्राग्निम्वलय इति प म पुनर्कना पाठ । ४ अपररक
 -रूपम् ।

भाषमाणेन निःसारमित्येवं भूषणं त्वया ॥

सत्यं सत्यापयांचक्रे भूषणं भस्मभाङ्गिभिः ॥ ३१६ ॥

ततोऽनुद्धूतभासुररूपस्याभिव्यञ्जकत्वाघटनादसिद्धं ते रूपाभिव्यञ्ज-

कत्वं चक्षुषि । अनुमानवाधितं च चक्षुसस्तैज-
५ चक्षुसस्तैजसत्वस्या- सत्वम् । चक्षुसस्तैजसं न भवति तमःप्रकाश-
नुमानेन वाधनम् । कत्वाद्यत्रैवं न तदेवं यथा प्रदीपस्तथा चेदं

तस्मात्तथेति । न च तमसोऽसत्त्वेनासिद्धं तत्प्रकाशकत्वम् । अस्य प्रसाध-
यिष्यमाणत्वात् । तदेवं तैजसत्वस्यासिद्धत्वान्न चक्षुषि रश्मिवत्त्वसिद्धि-
निवन्धनत्वम् ।

१० अथ कचन निरन्तरतिमिरनिकरकरम्बितापवरककोणे निषण्णस्य
जरन्मार्जारस्येक्षणे प्रत्यक्षतो रश्मिवत्त्वप्रतीतिस्तन्निदर्शनेनान्यत्रापि नेत्र-
त्वहेतुना तत्सिद्धिरभिधीयते । तर्हि तरुणरमणीवीक्षणे कटाक्षलक्षप्रक्षेपाः
प्रेक्ष्यन्ते तत एव करभाढिलोचनेऽपि तत्सिद्धिः किं न स्यात् । तस्मान्न
साधर्म्यमात्रेण हेतोर्गमकत्वमपि त्वन्यथानुपपन्नत्वेन । न चात्र तदस्ति ।

१५ तद्वाहकप्रमाणस्यासम्भवात् । न च मार्जारनेत्रेऽपि रश्मिवत्त्वं नः सिद्ध-
मिति प्रागुक्तम् । तदित्यं दृशो रश्मिवत्त्वाप्रसिद्धेरसम्बद्धमुक्तमाधिष्ठान-
देशात्प्रसरद्रश्मिरूपावयवसमवेतमित्यादि । अनुमानवाधितश्च चक्षुषः
प्राप्तार्थपरिच्छेदनपक्षः । तथा हि चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदि न भवत्यत्या-
सन्नार्थाप्रकाशकत्वाद्यत्पुनर्नैवं न तदेवं यथा घ्राणं तथा चैतत्तस्मात्त-

२० थेति । न चात्र हेतुरसिद्धः । गोलकसंसर्गिणोऽञ्जनस्य लोचनेना-
प्रकाशनान् । अथात्यासन्नोऽर्थो योग्योऽयोग्यः सामान्यतो वा विवक्षितः ।
आद्यपक्षे हेतोरसिद्धिः । योग्यस्यात्यासन्नस्य सर्वस्य तेन प्रकाशनात् ।
अञ्जनस्य तु न योग्यता । प्रसरतो हि नयनरश्मिसमूहस्य यत्तत्प्रगुण-
देशेऽवस्थितं तदेव चक्षुर्ग्रहणे योग्यम् । न चाञ्जनं तथा । तस्य

२५ पक्षमपुटतटोद्भूतस्य गोलकान्तर्निःसरतां मूले मृणालमूत्रसूक्ष्मेण
रश्मिसमूहेन सार्धं प्रगुणत्वायोगात् । द्वितीये तु पक्षे व्यभिचारः ।

स्पर्शनादीनामाकाशपरमाणुप्रमुखान्यासत्रायोग्यपन्थार्थप्रकाशकत्वेऽपि
 प्राप्तार्थपरिच्छेदकत्वात् । तृतीयेऽप्ययमेव कलङ्क । तत्सिद्धप्रलपमात्रम् ।
 यतो यदि नाम सूक्ष्मरश्मि दृष्टान्तिस्वकीयालीककल्पनयाञ्जनमयोग्य
 पर्यकल्पि तथापि सकलगोलकत्रापि तिमिरकामलादिषु क प्रतीकार ।
 ते हि तद्व्यापित्वादेव तद्व्यतीना प्रगुणदेशस्थिता । यथा स्फुटस्फटिक- ५
 काचात्कृपिकाश्रोडोपगतप्रतीपरश्मीना स्फाटिकात्कृपिका इति । न
 च स्पष्टनेन प्राप्ताप्रकाशकेनाप्यन्यासन्नम्याम्यन्तरशरीराग्रयवम्पर्गम्या-
 प्रकाशनात्त्यामनार्थप्रकाशकत्वम्यानेकान्त । आम्यन्तरशरीराग्रयवाना
 स्पष्टनेन्द्रियकारणत्वेन तत्सम्बन्धिस्पर्शस्य तद्विषयत्वात् । अकारणम्य
 तु जलान्ते पीयमानम्य शिशिरस्पर्शोऽम्यन्तरमनुभूयत एव । व्यग्रहिता १०
 प्रकाशकवादिति हेतुरप्यमिद्व । कुलिङ्काचात्रपटलम्बच्छमलिलम्फ-
 टिकोपलान्तरितानामपि पन्थार्थानामुपलम्भात् । अथ चत्वरश्मय । कुलि-
 षात्किं निमित्तं तदन्तरितपदार्थेशमुपसृज्यन्ति तत्तत्तुल्यम् तर्हि
 तुल्यपटलान्तरितपन्थार्थोपलम्भ सुतरा भवेत्तस्य सुमेत्यात् । ये हि
 किमपि कर्कशमतिग्रायनिशितशब्दामेव दम्भोलिस्फाटिकात्किमपि १५
 भिन्नानि न ते तुल्यपटली भेदयितुमलमिति क सकर्ण कर्णेऽपि दुर्ज्ञाता

यपुनरुदयनञ्चचरत् । “स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धि प्रमा-

स्फटिकादीना प्रसादम् स्वमानतया स्फटिकादीना तेनोत्तरेप्रतिपक्ष-
 भावतया तेनागतेर क्तया प्रदीपप्रभासद्भेदोपपन्ना ” इति । तत्पि
 प्रातिपक्षकत्वमि नोपपन्नम् । न हि प्रसन्नानिमित्तको भूत्तद्व्यस्य २०
 सुदयनमनस्य भूत्तद्व्यान्तरेण गतेरप्रतिपक्ष कापि भेदे ।
 खग्नम् ।

किन्तु प्रशियिलाग्रयवम्यनिमित्तक । यथा तूलात्किमेव जलादीना
 न पुन स्फटिकात्किमि । तद्वन्तिहापि तूलाग्रय एव नयनरश्मिगतेर
 प्रतिपक्षका । न स्फटिकाग्रय । स्फटिकान्तगतप्रतीपरश्मयस्तु न त
 भिन्या प्रसरन्ति । किन्तु तन्मम्पर्गमासाद्य स्फटिकपरमाणुपुञ्ज एव २५

तथा परिणतः सर्वतः प्रसरति । अत एव पीतरक्तादिकाचकूपिकातो रश्मयोऽपि तच्छायाः प्रसरन्तो दृश्यन्ते । अथ यथा पारदस्यायस्पात्र-
भेदे सामर्थ्यं न पुनरलावुपात्रभेदे तथा लोचनरोचिषामपि स्फटिकादे-
भेदे शक्तिर्भाविष्यति न तूलपटलीभेद इति चेत् । तदप्रतीतिकम् ।
१५ सोऽयं स्फटिकादिरिति निर्णयाद्विनाशव्यवहारस्य तत्र कस्यचिद-
भावाच्च । अथ पूर्वपूर्वकाचादिव्यूहवृत्तावुत्तरोत्तरतद्रूपव्यूहान्तरस्यो-
पपत्तेः प्रदीपज्वालावन्निरन्तरताभ्रान्तिरित्युच्यते । हन्तैवम् ।

कलशकुलिगप्राकाराद्य त्रिविष्टपकन्दरा-

कुहरकलितं विश्वं वस्तु प्रतिक्षणमङ्गुरम् ॥

१०

ज्वलनकलिकावत्किन्त्वस्मिन्निरन्तरताभ्रमः

प्रभवति वदन्नित्थं शाक्यः कथं प्रतिहन्यते ॥ ३१७ ॥

अथात्मादिपदार्थानां क्षणिकत्वमाचक्षाणं भिक्षुं प्रतिक्षेप्यति ।
प्रत्यभिज्ञैवेति चेत् । स्फटिकादावप्यस्त्येवासौ । सान्यत्र दृढेति चेत् ।
किंकृत तत्रास्य दाढर्यम् । बाधाभावकृतमिति चेत् । प्रकृतेऽपि
१५ तत्समानम् । न हि स्फटिकादौ प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वपरामर्शिनः किञ्चि-
द्वाचकमस्त्यात्मादिवत् । स्फटिकान्तरितार्थोपलम्भेन तद्भेदसिद्धिरेकत्व-
ग्राहकप्रत्यभिज्ञानस्य बाधिकेति चेत् । नैवम् । इतरेतराश्रयापत्तेः ।
भेदसिद्धौ हि स्फटिकादेस्तदन्तरितार्थोपलम्भः सिद्धयति तत्सिद्धौ च
भेदसिद्धिरिति । यदि च तथा स्फटिकादेराश्रूत्पादविनाशौ स्वीक्रियेते
२० तदा चैवं दर्शनान्तरितमदर्शनमपि स्यात् । न च तत्र तदा कस्यचित्
तदनुभूयते । तद्विनाशस्य पूर्वोत्तरोत्पादाभ्यामाशुभाविभ्या तिरोहित-
त्वान्न तत्रादर्शनं स्यादिति चेत् । नन्वेवं तदुत्पादस्य पूर्वोत्तरविनाशा-
भ्यामाशुभाविभ्यमेव तिरोधानाद्दर्शनमपि माभूत् । तदुत्पादयोः स्वमध्य-
गतविनागातिरोधाने सामर्थ्यं भावस्वभावत्वेन बलीयस्त्वात् । ननु
२५ निस्स्वभावयोस्तन्नाशयोः स्वमध्यगतोत्पादतिरोधाने । अभावस्वभावत्वेन
दुर्बलत्वादिति चेत् नैतद्भाव्यम् । भावाभावस्वभावयोः समानबलत्वात् ।

तपोरन्यतरबलीयस्त्वे युगपद्भावाभावात्मकमस्तुप्रतिति विरोधात् । न हि
 वस्तुनो भाव एव क्वचित्प्रतीयते । स्वरूपादिचतुष्टयेनेव पररूपादि-
 चतुष्टयेनापि भावप्रतीतिप्रसक्ते । न चानाद्यनन्त सप्तात्मक वस्तु
 प्रतिभाति । यत्तन्मत्तयाम्युपगम श्रेयान् । नाप्यभावा एव वस्तुनोऽ
 नुभूये । पररूपादिचतुष्टयेनेव स्वरूपादिचतुष्टयेनाप्यभावप्रतिपत्तिप्रस
 ५
 ज्ञात् । न च सर्वथाप्यसत्प्रतिभाति । यत्तन्मत्तयाम्युपगमोऽपि कस्यचित्प्रति-
 तिष्ठेन । प्ररूपयिष्यते च भावभावप्रतिभासनम् । तत् सर्वथोत्पत्ति-
 र्निनाशे च पुन पुन स्फटिकानां दर्शनमान्तरस्यादर्शनस्य प्रमत्तन
 दुर्निवारमिति स्थितम् । न चैव प्रदीपे कथ नैरन्तर्यग्रम इति वाच्यम् ।
 सर्वथोत्पादविनाशयोस्तत्राघटमानत्वानिति वक्ष्यते । सन्निधयति- १०
 रौकि च व्यग्रहिताप्रकाशकत्वम् । अप्राप्तार्थपरिच्छेदित्वेऽपि व्यग्रहिता
 प्रकाशकत्वस्यापिरोधात् ।

यत्तुक्तमप्राप्ततत्वाविगोपाव्यग्रहितवस्तुद्व्यादिव्यग्रहितमपि किं न

गृहीयादिति । तदप्यसङ्गतम् । योग्यतागोनेन
 १५
 अत्राप्राप्तपरिच्छेदपक्षे
 व्यवहितस्यापि प्रस-
 २०
 ३०
 ३५
 ४०
 ४५
 ५०
 ५५
 ६०
 ६५
 ७०
 ७५
 ८०
 ८५
 ९०
 ९५
 १००
 १०५
 ११०
 ११५
 १२०
 १२५
 १३०
 १३५
 १४०
 १४५
 १५०
 १५५
 १६०
 १६५
 १७०
 १७५
 १८०
 १८५
 १९०
 १९५
 २००
 २०५
 २१०
 २१५
 २२०
 २२५
 २३०
 २३५
 २४०
 २४५
 २५०
 २५५
 २६०
 २६५
 २७०
 २७५
 २८०
 २८५
 २९०
 २९५
 ३००
 ३०५
 ३१०
 ३१५
 ३२०
 ३२५
 ३३०
 ३३५
 ३४०
 ३४५
 ३५०
 ३५५
 ३६०
 ३६५
 ३७०
 ३७५
 ३८०
 ३८५
 ३९०
 ३९५
 ४००
 ४०५
 ४१०
 ४१५
 ४२०
 ४२५
 ४३०
 ४३५
 ४४०
 ४४५
 ४५०
 ४५५
 ४६०
 ४६५
 ४७०
 ४७५
 ४८०
 ४८५
 ४९०
 ४९५
 ५००
 ५०५
 ५१०
 ५१५
 ५२०
 ५२५
 ५३०
 ५३५
 ५४०
 ५४५
 ५५०
 ५५५
 ५६०
 ५६५
 ५७०
 ५७५
 ५८०
 ५८५
 ५९०
 ५९५
 ६००
 ६०५
 ६१०
 ६१५
 ६२०
 ६२५
 ६३०
 ६३५
 ६४०
 ६४५
 ६५०
 ६५५
 ६६०
 ६६५
 ६७०
 ६७५
 ६८०
 ६८५
 ६९०
 ६९५
 ७००
 ७०५
 ७१०
 ७१५
 ७२०
 ७२५
 ७३०
 ७३५
 ७४०
 ७४५
 ७५०
 ७५५
 ७६०
 ७६५
 ७७०
 ७७५
 ७८०
 ७८५
 ७९०
 ७९५
 ८००
 ८०५
 ८१०
 ८१५
 ८२०
 ८२५
 ८३०
 ८३५
 ८४०
 ८४५
 ८५०
 ८५५
 ८६०
 ८६५
 ८७०
 ८७५
 ८८०
 ८८५
 ८९०
 ८९५
 ९००
 ९०५
 ९१०
 ९१५
 ९२०
 ९२५
 ९३०
 ९३५
 ९४०
 ९४५
 ९५०
 ९५५
 ९६०
 ९६५
 ९७०
 ९७५
 ९८०
 ९८५
 ९९०
 ९९५
 १०००

वैचित्र्यात्तद्विज्ञानभावाभाववैचित्र्यम् । तदितरत्रापि तुल्यम् । स्याद्वादि-
नामपि चक्षुरप्राप्यकारि केपाच्चिदतिशयज्ञानभृतामस्मदाद्यगोचरविप्रकृष्ट-
स्वविषयस्य परिच्छेदकम् । तादृगतदावरणक्षयोपगमविशेषसद्भावात् ।
अस्मदादीनां तु यथाप्रतीति पदार्थप्रकाशकत्वं स्वानुरूपतदावरणक्षयो-
पगमविशेषादित्युभाभ्यामभ्युपगन्तव्या योग्यता । अधिकश्चास्माकमनु-
भवः साक्षी । अनुमान चानन्तरं निरूपितम् ।

यत्तु कन्दलीकारो व्याकरोति । “योग्यताभावाद्यवहिताग्रहणमिति

चेत् । इन्द्रियस्य तावद्योग्यता विषयग्रहण-
कन्दलीकारोक्तयोग्यता-
रूपेण न स्यात् ।

१०

सामर्थ्यमस्त्येव तदानीमव्यवहितग्रहणात् ।
विषयस्यापि योग्यता महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूप-
विशेषाद्यात्मिका व्यवधानेऽप्यनिवृत्तैव । आर्जवावस्थानमपि तद-
वस्थमिति” । तदप्येतेन निरस्तम् । प्रमातुस्तादृगक्षयोपगमरूपतद्ग्रहण-
योग्यताया अभावात् । कथमन्यथा निशीथिनीनाथरूपस्येव तद्गतेरुपलम्भो
न भवेत् । अथ भास्वरत्वादूरादपि रूपं तस्योपलभ्यते न तु गतिस्तद्वि-

१५

परीतत्वात् तर्हि तदुत्सङ्गसङ्गतः कुरङ्गकलङ्क संहिकेयनिकेतनैकदेशश्च
नोपलभ्येत । तद्रूपाभावेन सितत्वेन तदुपलम्भे कतरो गतावपराधः ।
यन्नासौ दृश्यते । तदेवं न व्यवहिताप्रकाशकत्वानुमानं साधीयः । नापि
बाह्येन्द्रियत्वानुमानम् । तत्रापि प्रतिपादितदोषाणां प्रायः प्रसर्पणात् ।

२०

किं च किमिदं बाह्येन्द्रियत्वं चक्षुषः । किं बहिरर्थग्रहणाभिमुख्यं,
बहिर्देशावस्थायित्वं, बहिष्कारणप्रभवत्वं वा स्यात् । तत्र प्राचीनं
चेतसा व्यभिचारि । तस्याप्राप्तसुपर्व्वपर्व्वतस्वर्गादिपरिच्छेदकत्वेऽपि
बहिरर्थग्रहणाभिमुख्यतया बाह्येन्द्रियत्वात् । द्वितीयपक्षेऽप्यर्थदेशः शरी-
राद्बहिर्वा बहिर्देशो विवक्षितः । व्यवस्थायित्वमपि पौरस्त्यपक्षेऽर्थदेशाश्रि-
तत्वमर्थाभिमुख्येन प्रवृत्तिर्वा स्यात् । आद्यपक्षे उभयासिद्धिः । चक्षुषो

२५

गोलकान्तर्देशसमाश्रितत्वेन वादिप्रतिवादिभ्यामभ्युपगतत्वात् । दृष्टा-

न्तश्च साधननिकल । त्वगिन्द्रियम्याथज्ञानाश्रित्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि
 प्रवृत्तिरथाभिमुख्येन प्रमर्षणरूपो व्यापार प्रतीत्युत्पादकत्वं वा । प्रथमे
 प्रतिवाद्यसिद्धि । न खलु प्रतिपादिना नयनगन्धयोर्दृष्टेऽप्यसम्पन्त
 म्वाहना । तेन नयनस्यातैजसत्वेन प्रतिपादनात् । तत्साधकस्य रूपा-
 णिपु नियमेनेत्यादिप्रमाणस्य प्राप्त्यप्राप्तत्वेन बाधकस्य चोपन्यस्तत्वे ५
 नोभयामिद्विधा । साधननिकलतात्रापि दृष्टान्तस्य स्पष्टैव । अर्थाभि-
 मुख्येन प्रतीत्युत्पादकत्वं पुनर्मनसंवानकान्तिकम् । अथ शरीराद्व-
 हित्ते गोलकस्वरूपे समाश्रितत्वं बहिर्देहावस्थायित्वम् । चेतसा च
 व्यभिचारोत्सारणाय बाधोति विशेषणम् । तद्वि देहान्तर्देशसमाश्रित-
 मिति । तदप्यनधुरम् । इन्द्रियग्राह्यत्वस्याप्राप्त्यर्थपरिच्छेदेनापि सादृश- १०
 निरोधात् । न चाविरुद्ध विशेषण विषयेण ततो हेतु निवृत्तयति ।
 न च निरोधसाधनसाधनान किञ्चिद्विह प्रमाणमस्ति ।

अथ मनसि प्राप्त्यर्थपरिच्छेदव्यावृत्त्या बाधोद्विग्नत्वम्यापि व्यावृत्ते
 विरोधसिद्धिरभिधीयते । नैवम् । क्वचित् साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्ता-
 वपि निरोधम्यासिद्धे । अन्यथा चक्षुरप्राप्त्यर्थपरिच्छेदि स्पर्शनरसन- १५
 नासाश्रोत्रान्येन्द्रियत्वात् मनोऽनित्यत्वं कश्चिच्चक्षुरोऽप्राप्त्यर्थपरिच्छेद
 प्रमाधयन् कथं प्रतिरोत्येते । समन्ति सत्त्वराप्यप्राप्त्यर्थपरिच्छेदव्या-
 वृत्त्या स्पर्शनरसननासाश्रोत्रान्येन्द्रियत्वम्यापि व्यावृत्ति स्पर्शनानाविति ।
 तस्माद्व्यतिरेकानिश्चयात्मन्निग्न्यतिरेको हेतु । बहिष्कारणप्रमवन्व-
 मपि मनसैव व्यभिचारि । आत्मापेक्षया हि बहिष्कारण पुद्गलत्व २०
 तप्रमवत्वं च चक्षुरादीन्द्रियवन्मनसोऽप्यम्येन । तस्यापि पौद्गलिकत्वेन
 पट्पत्ताथपरीक्षाया समर्थयेष्यमाणत्वात् । चक्षु प्राप्यकारि मौतिरूपा-
 नित्यत्रापि प्राप्यकारिणि कोऽयं । प्राप्य सयुज्य स्वकार्यं करोतीति
 चेत् । ननु प्राप्तिरपि स्वकार्यं तपि च प्राप्य करोत्यन्यथा वा । प्राप्य

१ 'मप्य' इत्यधिक प म पुस्तकयो । २ 'च' इति नास्ति प म पुस्तकयो ।

३ कचन इति म पुस्तक पाठः ।

चेत्, तर्हि सापि प्राप्तिः प्रार्थैव कर्तव्येति प्राप्तिपरम्परोत्पाद एवोप-
शान्तशक्तित्वात्प्रस्तुतकार्यानिष्पत्तेरनवस्था । अन्यथेति पक्षे त्वनर्थैव
व्यभिचारः ।

अथ ज्ञानरूपकार्यापेक्षयैव चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनाक्तदोषानु-
५ पन्नः । ननु कुत एतदाप्तमायुष्मता । प्राप्यकारीति शब्दस्य प्राप्ति-
पूर्वक्रियामात्राभिधानपर्यवसितत्वात् । न च शब्दान्तरमस्ति यत्सन्नि-
धानादयं “ देवस्य शृंगारिणः ” इत्यादिवदभिमतार्थवृत्तिः स्यात् ।

अथ सैन्यवादिवत्प्रकरणवशादस्याभीष्टार्थनिष्ठैरभिधीयते । तथाहि
प्राप्य वा चक्षुर्ज्ञप्तिं कुर्यादप्राप्य वेत्यत्र प्रस्तावे प्रोच्यते चक्षुः प्राप्ये-
१० त्यादि । तदपि नोपपन्नम् । एवं सति निदर्शनस्य साध्यशून्यतापत्तेः ।
परश्चधो हि पादप प्राप्य द्वैधीभावमेव विधत्ते ननु जप्तिम् ।

अथामिदध्यात्कश्चित्, स्वविषयज्ञप्तिकरणापेक्षया परशुनिदर्शनमुप-
दर्शितो न च्छिदपेक्षया । तथा च न साध्यवैकल्यं दोषः । प्रार्थैवे-
न्द्रियं तेन ज्ञप्तिकरणादिति । सोऽपि नोपपन्नवक्ता । यतश्चाक्षुषीं स्पा-
१५ र्शनीं वा ज्ञप्तिमपेक्ष्य तेनैतदुच्येत । यदि पौरस्त्यम् । तदा सैव साध्य-
शून्यता निदर्शनस्य । चक्षुरर्थयोः प्राप्तेरद्याप्यसिद्धेः । अथ स्पर्शनीं
तामपेक्षोच्यते । अस्त्वेवम् । किन्तु हेतोर्मैरुणा मनःपरिच्छेदेन व्यभि-
चारः । भौतिकेनापि तेन मनोऽप्राप्तेनैव स्वपरिच्छित्तिकरणात् ।

अथ करणभूतेन येन परिच्छित्तिर्जन्यते स एव प्राप्यकारीह
२० सङ्गतो न विषयत्वेनापि । तर्हि दृष्टान्तान्तरं वक्तव्यम् । न प्रकृतम् ।
अस्तु प्रदीपादिरेवासौ तेन हि करणभूतेन रश्मिद्वारेण प्राप्त एवार्थः
प्रकाशयत इति चेत् । नैवम् । एवमपि हेतोः प्रतिबन्धानिश्चयात् ।
साधर्म्यमात्रेण तन्निश्चयायोगात् । अप्राप्यकारित्वमपि स्पृष्टतो भौतिक-
त्वस्य न किञ्चित्परिपन्थिप्रमाणमिति । एतेन कारकत्वादिति साधनं

यत्केनचित्पुच्यते । तत्रापि परास्तम् । अयस्कान्तेन च व्यभिचारिणम् ।
तेनाप्राप्तम्यव लोहस्याकपणात् ।

अथ तस्यापि प्राप्तम्यैराकपणम् । अयस्कान्तो हि वायुद्वारेण तदा
कपति यथा पुरषो नालान्तवायुप्रयोगेण पानीयादि । सयुक्तसयोगश्चात्र
प्राप्ति । तदसत् । वायोस्तत्राप्रमाणत्वात् । न तावत्प्रत्यक्षं तद्वाह- ७
कम् । अननुभवात् । अनुमानमपि नास्ति । समाकर्षणस्यान्यथानुपप-
त्तिरस्ति इति चेत्, न । अप्राप्तम्याप्याकर्षणोपपत्त्यास्या उपशी-
णत्वात् । अप्राप्तम्याप्याकर्षणे कथं न सकललोहाकर्षणम् । प्राप्तम्याप्या-
कपणे कथं न तद्देशवर्त्तितृणतूलादिसमाकपणम् । तस्यायोग्यत्वानिति
चेत् । अनयेवोक्त्यामृतमाम्बान्य । सकललोहानामयोग्यत्वादप्राप्तत्वा- १०
विशेषेऽपि नाकपणं भवेन्नस्ति चेन्निति तुल्यम् । बाधन्तरं प्रत्येकाम्य
योग्यतेति चेत्, किमेतदेवान्यत्रापि न पश्यसि । किं च कुतोऽयस
समाकर्षणान्यथानुपपत्ति । कारकत्वाग्न्यादेनारिति चेत् । अयमभि-
सन्नि । सकल कारक प्राप्तं न वस्तुनि फलमुत्पत्त्यन्ववलोकिन् कारक
एवायस्कान्त इति । तन्मुञ्चरम् । स्तरेतराश्रयप्रमज्ज्ञान । कारक- १५
त्वम्य हेतुत्वसिद्धान्तम्यस्कान्तम्य प्रसादसमाकर्षणसिद्धिस्तत्तिद्वौ च
कारकत्वम्य हेतुत्वसिद्धिरिति । यत्किं च वायुद्वारेण तत्राकर्षणमुच्यते ।
तत्र तिथगोच तत्राकपणं भवेत् पुनरुच्यते । वायोन्तियम्पनम्बमाय
त्वान् । वात्यान्तौ तु निम्नद्विनिम्नयमायुद्वयसयोगनिमित्तत्वेनोर्ध्वगतेर्भ-
वद्विषयस्यापित्वान् । न चात्रापि तयात्रिधा कल्पना ज्ञायसी । २०
तथाननुमरान् । अनुमानप्रापितं च तत्र वायुपरिकल्पनम् । तथा हि
चुम्बको नायसो वायुद्वारेणाकपयस्तत्रास्थितलघुनरतृणतूलाद्यनाकर्ष-
णान्यथानुपपत्ते । कथं च तिलकान्तिना कान्ताङ्गीनामाकपणम् ।
तत्रापि पवनोऽस्तीति मदासाहसिकम्योक्षात् । न खलु यथा वात्या-
दिना परवर्गीभूता कान्ता समानीयन्ते । तथात्रापि पवनविशेषेणेति २५
मतेतिरस्तीति ।

यदप्यवादि प्रथमतो हि चक्षुः सन्निकृष्टमिन्द्रियादि, यदपि च संस-
 र्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं तेजो वाष्पलोक-
 परेण भूधरशशधरयोर्गुण-
 द्रष्टव्यमात्र प्रदर्शितः नैकनाश्रितं युगपदेव तावदर्थैः संनृष्टमिन्द्रिय-
 तन्त्रप्रजनम् । मुत्पादितवदिति भूधरशशधरयोस्तुल्यकालद्रष्टव्य-

५ मुपपद्यत इति केनचित् उच्यते तदपि चक्षुषो रश्मिवत्त्वपराकरणा-
 द्वाकृतम् । उत्तरमते च पृष्ठस्थितस्य व्यवहितस्य चार्थस्योपलम्भः ।
 प्रसज्यते । अथानार्जवावस्थितस्य व्यवहितस्य कथं ग्रहणमस्तु ।
 मैवम् । आर्जवावस्थितस्य व्यववानाश्रयणस्येन्द्रियप्राप्त्यर्थत्वात्तन्माश्र-
 तथास्थितेऽप्यर्थे सज्जातत्वात् ।

१० यदि च चक्षुः प्राप्यकारि । तदा कथं संशयविपर्ययप्रादुर्भावः । सामान्य-
 वद्विशेषाणामपि सन्निकृष्टानामुपलम्भसम्भवात् ।
 चक्षुषः प्राप्यकारित्वे नश-
 वावपर्ययवारानुप्राप्ति- तथा च कथं विशेषानुपलब्धिनिवन्धनौ संशयवि-
 प्रसजनम् । पर्ययौ स्याताम् । यत्पुनरात्रेयमाप्यकारः प्राह ।

“यथा सामान्यस्य विशेषाणां च प्रदीपालोकेन सन्निकृष्टत्वेन दूरात्सा-

१५ मान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति प्रदीपालोककारितौ संशयविपर्ययौ
 भवतः तथा सामान्यस्य विशेषाणां च चक्षुषा सन्निकृष्टत्वेऽपि दूरा-
 त्सामान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति चाक्षुषौ संशयविपर्ययौ भवतः ।
 तत्र महाविषयत्वात्सामान्यं दूरादप्युपलभ्यतेऽल्पविषयत्वात्तु विशेषा
 न दूरादुपलभ्यन्त इति संशयविपर्यययोरुपपत्तिः ” इति । तदपि न

२० क्षोदक्षमम् । महाविषयत्वस्योपलम्भं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । न खलू-
 लभ्यमानादितरे विषयाः कणिकयापि तत्सामान्यज्ञप्तावुपयुज्यन्ते ।
 यतस्तद्भूयस्त्वं दूरात्तत्स्थसामान्योपलब्धौ निमित्तं स्यात् । यस्तु प्रदीपो
 दृष्टान्ततयोपदिष्टः सोऽपि न श्रेष्ठः । येन हि सन्निकर्ष उपलम्भकारण-
 तथा कथ्यते तस्य प्रदीपेऽपि सामान्यवद्विशेषाणामुपलम्भकत्वप्रसाक्ति-

दुर्निवारा । अम्मामिन्तु प्रतीप एवोपलम्भ प्रति निमित्तमुच्यते । स च
 स्वयोग्यतावगेन दूरात्सामान्यमेवोपलम्भयतीति युक्तम् । तद्वदेव यदि
 चक्षुषोऽपि योग्यता स्वीक्रियते हून सन्निकर्षेण । सन्निकर्षामावे योग्य-
 मपि कथमुपलम्भ करोति चक्षु । न हि योग्योऽपि प्रतीपोऽप्राप्त
 पटादि प्रकटयतीति चेत्, ननु कुत पठत् । तस्य व्यवहिताप्रकाशक- ५
 त्वादिति चेत् । न । अग्न निराकृतवात् । अनुमानाधित च चक्षुष
 प्राप्तार्थप्रकाशनम् । तथा हि चक्षुरप्राप्तार्थप्रकाशक व्यवहितस्यापि
 प्रकाशकत्वात् यत्तु नैव न तदेव यथा श्रोत्र तथा चेद ततस्तथा । प्रमाधित
 च काचात्त्रियमहितस्यापि चक्षुष प्रकाशकत्वमिति न साधनासिद्धि ।
 योग शान्त्यतु तत्रैव दोहद प्राप्यकारिणि तर्जक्षणे क्षणात् ॥ १०
 हन्त यत्किमपि कर्कशोच्चरे कीलिता सकल्युक्तिमण्डली ॥ ३१८ ॥

ध्याप्रत्याप्राप्यकारित्व
 मिति स्वीकृता बौद्ध जल्पन्थेन प्रस्तुताथोपवाति ॥
 स्य मनुष्याय दृष्टान्तस्य नेन कणेन्द्रियस्या
 तन्वपेक्षम् ।

भाति न्यायोपेतमुक्तप्रयोगे ॥ ३१९ ॥ १५

तथा हि चक्षुषोऽप्राप्तार्थप्रकाशकत्वे साध्ये श्रवणेन्द्रियस्य रिप्य-
 ताऽनुपपत्ता । चक्षुष इव तस्याप्यप्राप्तार्थप्रकाशकत्वात् । “चक्षु श्रोत्र-
 मनमामप्राप्तार्थप्रकाशकत्वम्” इत्यभिधानात् । प्राप्यकारित्वे च श्रोत्रस्य
 तद्रोचरे शब्दे दूरात्त्रियवत्सरो न स्यात् । अग्नि चात्राय दूरे शब्दो
 निकटे शब्द श्रूयत इति प्रतीति । अतोऽप्राप्यकारित्वमेवाम्यो २०
 पपन्नम् । तथा च प्रयोग । यो दूरादिप्रत्ययप्राप्त स स्वप्राहकेणा-
 सन्निकृष्ट एव गृह्यते यथा तथाविधपादपो दूरात्त्रियवत्प्राप्तश्च शब्द
 इति । न चामनिकृष्टस्य शब्दस्य ग्रहणे कथं तत्र श्रोत्राभिधान इत्य-
 भिधानयम् । भासुरूपस्यासन्निकृष्टस्य ग्रहणेऽप्यतश्चक्षुषोऽभिधातो-
 पलम्भान् । इयान्तु विज्ञेयोऽत्र तेनन्विताऽभिधातरेतु । शब्दे ॥ २१
 तीव्रतेति ।

एवमप्राप्यकारित्वं श्रवणस्य स्थितं ततः ॥

वैधर्म्येणास्य नो युक्तं दृष्टान्तत्वप्रदर्शनम् ॥ ३२० ॥

प्रामाणिकेषु प्रवरस्त्वमेव त्वमेव नाथागत वावदक ॥

सखे यदेता जगतोऽप्यपूर्वां प्रमेयमुद्रां प्रकटीकरोपि ॥ ३२१ ॥

- ५ तत्र यदुक्तमनुमानं यो दूरादिप्रत्ययग्राह्य इत्यादि । तत्र शब्दः स्वग्राहकेणासन्निकृष्ट एव गृह्यत इत्येवविधस्य गम्यमानपक्षस्य प्रत्यक्ष-
वाधा । कर्णगतप्रविष्टस्य मशकादिशब्दस्य सन्निकृष्टस्यैव प्रत्यक्षेण
प्रतीते । दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वलक्षणो हेतुश्च गन्धेनानैकान्तिकः । तस्य
स्वग्राहकेण सन्निकृष्टस्य ग्रहणेऽपि दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वप्रतीतेः । न च
१० तथा प्रतीयमाने गन्धे दूरनिकटादिव्यवहारोऽसिद्धः । यतः

दूरादुच्छृङ्खलोऽयं बहुलपरिमलः काममम्येति मूयान्

गन्धोद्गारातिरेकं किमपि जलरुहा जृम्भतेऽमौ समीपे ॥

मध्यस्थाः प्रोद्धमन्ति प्रकृतिनुरभय सौरभं सत्कदम्बा

मुच्येतेय प्रतीतिर्निखिलतनुभृता निर्विवादा समस्ति ॥ ३२२ ॥

- १५ किं च दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वं शब्दे साकारज्ञानवादिनः सांगतस्या-
नुपपन्नम् । श्रावणज्ञानेन स्वगते शब्दाकारे गृह्यमाणे दूरनिकटादिव्य-
वहारस्यायुज्यमानत्वात् । निराकारं हि यस्य ज्ञानं भिन्नदेगमर्थं परिच्छि-
नत्ति तस्येदं दूरमिदं निकटमिति वक्तुमुचितम् । साकारज्ञानवादिनः
पुनर्यदूरादि न तज्ज्ञानवेद्यमवेद्ये च न दूरादिव्यवहारो युक्तः । न हि
२० नष्टनयनस्येदं दूरमिदं निकटं चेति व्यवहारस्तात्त्विकोऽस्ति । यच्च
वेद्यं ज्ञानस्य स्वाकारमात्रं न तत्तदूरादिस्वरूपम् । ज्ञानस्वरूपपाद-
भिन्नत्वात् ।

अथाकारधायकस्य दूरादित्वादूरादिव्यवहारः तर्हि व्यर्थः श्रोत्रस्या-
प्राप्यकारित्वसाधनप्रयासः । श्रोत्रेण सन्निकृष्टस्यापि शब्दस्य ग्रहणे

तत्र दूरादिव्यवहारस्य दूरान्निदेशाद्वागतत्वेनोपपद्यमानत्वात् । दृश्यते हि गन्धस्य घ्राणेन्द्रियेण सन्निरूप्यमाणस्य घ्राणे दूरादिदेशाद्वागतत्वेन दूरे वकुलपरिमल इत्यादिव्यवहार ।

अथ यदि देशापेक्षया शब्दस्य दूरादित्वं तर्हि देशस्याग्रहणे स्याद्ग्रहणे वा । न तावदग्रहणे । देशस्य विशेषणत्वात् । यत्प्रलु ५
विशेषणं तद्गृहीतमेव विशेष्ये विशिष्टप्रतीतिनिर्गन्धम् । यथा दण्डादि । विशेषणं च शब्दस्य दूरादिप्रतीतो देश इति । नापि ग्रहणे । यत् कथं तद्ग्रहणं श्रोत्रेण चक्षुरादिना वा । यदि श्रोत्रेण, तदा देशस्यापि शब्दत्वममङ्ग । श्रोत्रग्रहणलक्षणत्वात्तस्य । चक्षुरादिना तु तद्ग्रहणं न सर्वत्र सम्भवती । व्यवहितदेशस्यापि शब्दस्य श्रूयमाणत्वात् । तद १०
खिलमकलम् । अव्यवहितदेशसनुद्भवे ध्वनो देशस्य चाक्षुषप्रत्यक्षेण लक्ष्यमाणत्वात् । इतरस्मिन् तु तस्मिन् आनुमनिकी देशप्रतिपत्तिः । तथा हि यावतो दूरात्पक्ष्यागमोपलब्धकारणव्यापारभाविनः शब्दस्य समागतस्य यान्निशेषानुपलब्धगाम्तानदृष्टकारणस्यापि शब्दस्य विनोपानुपलभमानस्तावति दूरे शब्देत्यादौ प्रतिपद्यते । यथा कैश्चिदेव १५
विनोपशब्दात्मिकं च वक्तृविशेषं च प्रतिपद्यते । यस्तु तथामृतान्वि शेषान् लक्षयति तस्य सग्राह्य एव दृश्यते । कस्य कृतो ग्राह्य शब्द इति । देशविशेषे चानुमिते ग्रामात्मिकं सम्भाव्य तत्र शब्दोत्पत्त्यपदिशति ।

मरतापि यद्येव नोपेयते । तथा कुतस्तत्र प्रतीयमाने दूरान्तिता- २०
प्रतीतिः । किं स्वभावतः एवाम्य दूरान्तिताद्वात्कारणप्रमत्तान् दूरान्तिने स्थितत्वाद्वा । न तावदाद्यं पञ्च, प्रतिनियतदूरनिकटादिव्यवहारमात्रप्रधानम् । दूरान्तिकारणप्रमत्तत्वेन चास्य दूरान्तिव्यवहार इत्येवं चरम्यलुप्तानुक्तोपलक्षणं प्रेक्ष्यमाणे दूरत्वव्यवहार म्यात् ।

- तत्कारणस्य पारावारकुहरसञ्चारिशुक्तिसम्भुटादेर्दूरत्वात् । निकटकारण-
कुटुम्बघटितस्य घटादेर्दूरं नीतस्य दूरतया प्रतीतिश्च न स्यात् । दूरदेश-
स्थितत्वादेव तस्य तु दूरादित्वे स्वोत्पत्तिदेशस्था एव शब्दः । श्रोत्रैर्गृह्यन्ते
नत्वागता इत्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । तथा च निर्वाते दूरस्थेन मनागपि
५ न श्रूयते यः शब्दस्सोऽनुकूलवाते कथं श्रूयेत । यश्चासन्नेन प्रमात्रा
श्रूयते स एव प्रतिवाते कस्मान्न श्रूयते । प्रतिवातेन श्रोत्राभिघाता-
च्छब्दस्य नाशितत्वाद्वा । यदि श्रोत्राभिघातात्, तर्हि निर्वातप्रदेश-
स्थेन दूरादपि श्रूयेत । प्रतिवाताभावेन तच्छ्रोत्रस्यानभिघातात् ।
शब्दस्य नाशितत्वे तु यस्याप्यसौ वातोऽनुकूलस्तेनापि न श्रूयेत ।
१० नाशितत्वाविशेषात् ।

अथ च

मुरजमधुरध्वानार्थानं विकस्वरवल्लकी

क्षणितकलित तालैस्तारन्तराङ्गितपञ्चमम् ॥

स्थितवति जनस्पन्दे मन्देऽनुकूलसमीरणे

- १५ विलसति तथा दूराद्गीतं निशासु निगम्यते ॥ ३२३ ॥

- दूरदेशवर्तिप्रमातारं प्रति तेनास्य प्रेरणे तु तच्छ्रोत्रेण प्राप्तोऽसौ
गृह्यते इति सिद्धमस्य प्राप्यकारित्वम् । अन्यच्च यदि स्वोत्पत्तिदेश
एव सर्वे शब्दाः प्रलयभाजः । कथं तर्हि नलिकाशब्दस्य भेर्या-
दिशब्दस्य वा कर्णशङ्कुलीगृहादिप्रपूरणेन प्रतिपत्तिः स्यात् । कथं
२० वा धवलगृहादौ प्रतिशब्दप्रादुर्भावः । न हि लोष्टादयः कांस्यपात्रादि-
भिरसंसृष्टाः शब्दमुपजनयन्त प्रतीयन्ते । यदि स्वोत्पत्तिदेशस्था
एव शब्दाः श्रोत्रेण गृह्यन्ते । तदा तत्रस्थैर्भेर्यादिशब्दैर्महद्भिरल्पी-
यसोऽपि मशकादिशब्दस्यानभिभवादनाकुलमिव गृहणं स्यात् । तथा
च प्रयोगः । ये स्वोत्पत्तिदेशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते न तेषु
२५ महद्भिरल्पीयसामभिभवो यथा पर्वतेन पादपादीनाम् । स्वोत्पत्ति-
देशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते च शब्दा इति ।

ननु दूरदेशवर्तिना प्रमातृणा पचत पादपादीनभिभूयात्मा-
 नमेवोपदर्शयत्यत साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । तत्र सुदरम् ।
 यतस्तेषा देशविप्रवृष्टतया तद्ग्रहणयोग्यत्वामावादप्रतिमासो नाभिभवात् ।
 मशकादिशब्दाना त्वविप्रवृष्टानामपि मेर्यादिशब्देरभिभव समस्ति
 सतो न तेषा म्योत्पत्तिदेशस्थानामेव ग्रहणम् । यदपि प्रतिपाद्यते ५
 तच्छब्दत श्रोत्राभिघातात्तेषामग्रहण यथा भासुरूपेण चक्षुषोऽभिघाता-
 त्सूक्ष्माग्रहणमिति । तदप्यसम्बद्धम् । दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्नपम्यात् ।
 तिमिरचिमरीचयो हि मुनुरादेर्मासुररूपात्प्रतिनिवृत्य चक्षुषाभिसम्बध्य-
 मानाम्तस्याभिघातहेतवो दृष्टा अतीन्द्रालोके तदभिघातादृष्टे । न चात्र
 तथाविध किञ्चिदस्ति यच्छब्दात् प्रतिनिवृत्य श्रोत्राभिघातकारण १०
 भवेत् । वायु स्यादिति चेत् । निर्गते तर्हि न स्यात्तदग्रवणम् ।
 श्रोत्राभिघातकारणामावात् । दृश्यते च निवातेऽपि मेर्यादिकौलाहले
 सत्यल्पीयसो मशकान्दिशब्दम्याग्रहणम् । अतोऽन्योन्यप्रदेशोपसम्पन्ने-
 नानल्पैरल्पशब्दानामभिभवोऽभ्युपगन्तव्य । तथा च दूरादिदेशादगतत्वा
 देशस्य गन्धादिवहूरान्त्य ततोऽपि च श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्व सिद्धम् । १५

यदि चास्याप्राप्यकारित्व सिद्ध स्यात्तदा रूप इव तद्विषये देशान्ति-
 सन्देहो न स्यात् । यथैव हि रूपे प्रतीयमाने किमस्मिन् देशे रूप
 मेतत्प्रतिभाल्यन्यस्मिन् वाऽस्या न्दिश्यन्त्यस्या वेति न सन्देहो नियत-
 दिग्देशतयैवास्याप्राप्यकारिणेन्द्रियेण प्रतिपत्तिसम्भवात्तथाप्राप्यसो न
 स्यात् । अस्ति चाय किमन्तजातोऽय शब्दो वहिवा प्राच्या दिश्यन्त्य २०
 स्या वेति । अथ चक्षुषा प्रेक्ष्यमाणे वस्तुनि देशस्यापि तेनैव प्रतीतेयु
 त्तस्तत्र तत्पेक्षयापि देशाद्यसन्देह । शब्दे तु नम् । श्रवणेन
 देशप्रतीते । तर्हि योऽपि क्वचित्सन्देह सोऽपि न स्यात् । तत्रापि
 श्रोत्रेण देशग्रणात् । अथ चक्षुषा तद्ग्रहण भविष्यति । कुड्यादि-
 यमहितेऽसमुद्भवशब्दे किं प्रतीपि । अनुमानेनाम्येव तत्रापि २५

देशप्रतीतिरिति चेत् । किं तदनुमानम् । शब्दविशिष्टेति चेत् न ।
स्वस्थानस्थस्य शब्दस्य ग्रहणे दूरनिकटवर्तिप्रमातृन्प्रति विशेषाभावात् ।
येषां तु शब्दस्यागतस्य ग्रहणं तेषां तस्य मन्दमन्दतरादिशब्दपर्याय-
परम्परोत्पत्त्या युक्तं विशिष्टत्वं ततोऽपि देशानुमानमिति ।

- ५ तस्मादेव प्राप्यकारि प्रसिद्ध श्रोत्रं प्रोक्तन्यायतः स्पष्टमेव ॥
दृष्टान्तत्वं युक्तमेतस्य तस्माद्द्विधम्येण व्याहृतं वाक्ययोगे ॥ ३२४ ॥
भाट्टस्तु समाचष्टे । प्रियं नः प्राप्यकारित्वप्रमायनं श्रोत्रे, यन्तुनर-
नेनागतस्य शब्दस्य श्रवणं स पायसदात्रं पितु-
शब्दागमनमनहमानभाट्ट-
पूर्वपक्षस्य उद्भाव्य मन्दकन्दलक्षोद्धेपः । विद्यालशिलासंघातघटित-
खण्डनम् । मितिभागान्तरितस्य शब्दस्यागमनासम्भवेना-

१०

- श्रवणप्रसङ्गात् । तदस्य श्रोत्रियस्यानुवेलजलसम्पर्कं प्रकटयति । एवं-
विधस्य गन्धस्याप्यनाघ्राणप्रसङ्गात् । अथ सूक्ष्माः कतिपयेऽपि गन्ध-
परमाणवः कुड्यादिक भित्त्वा घ्राणेन सम्बद्धास्तेन गृह्यन्ते । तर्हि
तथाविधा एव शब्दपरमाणवोऽपि श्रोत्रेण गृह्यताम् । न च तत्परमा-
१५ णवोऽसिद्धा । पौद्गलिकत्वेन तस्य तत्सिद्धेः । न च पौद्गलिकत्वमप्य-
सिद्धम् । पुट्टलपरिणामः शब्दो बाधेन्द्रियगोचरत्वाद्गन्धवदित्य-
तस्तत्सिद्धेः ।

यत्तुच्यते जयन्तेन, ' धर्णस्यावयवाः सन्ति सूक्ष्माः केच न
पुट्टलाः ॥ तैर्धर्णावयवा नाम जन्यन्ते पण्य
२० शब्दस्य पौद्गलिकत्वमसह-
कानिजयन्तमंतस्य
खण्डनम् । कोलुकम् ॥ १ ॥ तेषामदृश्यमानानां कीदृक्च
रचनाक्रमः ॥ केन तत्सन्निवेशेन कः शब्द

- उपजायते ॥ २ ॥ लुण्ठवोऽवयवाश्चैते निवद्धाश्च न केनचित् ॥ न
प्रीनकठितं कर्तुं येनावयविनं क्षमाः ॥ ३ ॥ कृतश्च गच्छन्स कथं
न विद्विष्येत सस्तिः । दलशो वा न भज्येत वृक्षाद्यभिहतः
२५ कथम् ॥ ४ ॥ प्रयाणकावधिः कथं गच्छतोऽस्य तपस्विनः ॥

एकश्रोत्रप्रवृष्टो वा स गृह्यता परै कथम् ॥ ५ ॥ निष्क्रम्य कर्णादे-
कस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ॥ यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभि-
श्रुति ॥ ६ ॥ श्रोतृमस्थ्यानुमारेण न नानार्णमम्भव ॥ वक्तु-
स्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृमेदतर्दक्ययो ॥ ७ ॥” इति ।

तदपि नोपपन्नम् । नासिकाशुपिरनिनिश्चिमानसूक्ष्मगन्धाधार- ५
द्रव्येऽप्यस्य सकलस्य समानत्वात् । किञ्च कुतस्ते सूक्ष्मगन्धवेष्ट-
रचि । न तावद्गर्णानां त्वयापि नित्यत्वमुपेतम् । गुणत्वं तु तेषां प्रति-
पेत्यते । यथा कार्यानुपपत्त्या सूक्ष्माणामपि परमाणूनां कल्पना तथा
वर्णावयवनामपि । रचनाक्रमसन्निवेशावपि तादृशावस्य यादृग्या श्रूयते ।
यथा पननस्य तो यादृशस्या मृश्यते । तथा “ यदि स्यान्निश्चित १०
कार्यं कृतं कारणचिन्तया ॥ अथाप्यनिश्चितं कार्यं कृतं कारणचि-
न्तया ॥ १॥” निम्नद्वा चामीषा लघूनामपि पुरुष एव । यथोद्भासा-
वयवनाम । विक्षिप्यते चासौ मारुतैः । अत एव प्रतिवाते
निकटस्थैरपि न श्रूयते । मन्यते चासौ वृक्षाद्यभिहतः । अत एव
पनवनव्यवहितैरन्यवर्णसाधारणं वणशकलमेव श्रूयते । यतः सद्यो १५
जायते कोऽनेनोक्तो वर्ण इति । प्रयाणकावधिरप्यस्य यः कश्चित्तिज्ञस्य
शरादेः । कोऽन्योवधिस्तवापि शब्दोत्पत्तिसन्तानविरमणस्य । युग-
पद्बहुप्रमातृश्रवणामावाटिकं दृश्यं स्वपक्षेऽपि तुल्यं नाम्मात्रेण प्र-
मोक्षुमहसि ।

प्रमेयविधुरा यस्य वचोरचनचातुरी ॥

जयन्तस्य जय तस्य तर्कयाम कुतो वयम् ॥ ३२५ ॥

विस्तरेण च वक्ष्याम पुरा पाटलिक ध्वनिम् ॥

एव स्थिते पुनः प्राह भट्टदर्शनलम्पट ॥ ३२६ ॥

कथं मूर्त्ताः स्कन्धाः श्रावणस्वभावाः कुड्यादिना मूर्त्तिमता

प्रतिहन्यन्त इति चेत् । तत्रापि वायवीया ध्वनः
मूर्त्ताः श्रावणस्वभावाः स्क-
न्धाः कुड्यादिना मूर्त्तिमताः शब्दाभिध्यक्तकाः कथं तेन न प्रतिहन्यन्त
कथं प्रतिहन्यन्त इति भाद्व-इति समानम् । अथ तन्प्रतिघाते तत्र शब्द-
पूर्वपक्षस्य निरामः ।

५

- स्याभिध्यक्तेरयोगादनभिध्यक्तस्य च श्रावण-
सम्भवादप्रतिघातस्तेषां कुड्यादिना सिद्ध इति चेत् । तत एव शब्द-
त्मना पुद्गलानामप्रतिघातोऽस्तु, दृष्टहानिपरिहारान् । दृष्टो हि गन्धात्मक-
पुद्गलानामप्रतिघातस्तद्वच्छब्दानां न विरुध्यते । यदि पुनर्मूर्त्त-
सर्वगतस्य च शब्दस्य परिकल्पनात्तद्व्यञ्जकानामेवाप्रतिघाताच्छ्रवण-
१० मित्यभिनिवेशः । तदा गन्धस्यामूर्त्तस्य सर्वगतस्य कन्तूरिकाद्रव्य-
विशेषसयोगजनिता वायव्यो व्यञ्जका मूर्त्तद्रव्यान्तरेणाप्रतिघातास्तद-
प्राणहेतव इति कल्पनानुपपद्यमाना कथं निवारणीया । गन्धस्यैव पृथि-
वीगुणत्वविरोध इति चेत् । शब्दस्यापि पुद्गलगुणत्वविरोधस्तथास्तु
परैः शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वेनाभ्युपगमाददोष इति चेत् । तथा गन्ध-
१५ द्रव्यान्तरमभ्युपगम्यताम् । प्रमाणवलायातस्य परिहर्तुमशक्तेः । स्पष्ट-
दीनामप्येवं द्रव्यत्वप्रसङ्ग इति चेत् । तान्यपि द्रव्यान्तराणि सन्तु
निर्गुणत्वात्तेषामद्रव्यत्वमिति चेत् । तत एव शब्दस्य द्रव्यत्वं मामूर्त्त-
महत्त्वादिगुणाश्रयत्वाच्छब्दो द्रव्यमिति चेत् । तत एव गन्धस्पष्ट-
दीना द्रव्यत्वमस्तु । तेषूपचरिता महत्त्वादय इति चेत्, शब्देऽप्यु-
२० चरिता. सन्तु । कुतः शब्दे तदुपचार इति चेत्, गन्धादिषु कुतः ।
स्वाश्रयमहत्त्वादिसम्भवादिति चेत्, तत एव शब्देऽप्यस्तु । मुख्य-
महत्त्वादेरसम्भवः शब्दे किमवगतः, त्वयापि गन्धादौ स किमु निश्चित-
गन्धादयो न मुख्यमहत्त्वाद्युपेताः अश्वदस्वतन्त्रत्वादभाववदित्यतो-
नुमानादसम्भवो निश्चित एवेति चेत्, तत एव शब्देऽपि स निश्ची-
२५ ताम् । शब्दे तदसिद्धेर्न तन्निश्चयः । सर्वदा तस्य स्वतन्त्रस्योपलब्धेरिति

चेत्, गन्धादावपि तत एव तदसिद्धे कुतस्तन्निश्चय । तस्य क्षित्यादि-
द्रव्यतन्त्रत्वेन प्रतीतेरन्वयतन्त्रत्वसिद्धिरिति चेत्, शब्दस्यापि वक्रादि-
द्रव्यतन्त्रस्योपलब्धेरन्वयतन्त्रत्वसिद्धिरस्तु । वक्रादे शब्दाभिप्रेत्यङ्ग-
ध्वनिष्वेव कारणत्वान्न शब्दस्य तत्परतन्त्रत्वोपलब्धिरिति चेत्,
तर्हि क्षित्यान्निद्रव्यस्यापि गन्धादिद्रव्यज्जवापुर्निर्गतेष्वेव कारणत्वान्न ५
गन्धादेस्तत्परतन्त्रत्वोपपत्तिः । शब्दस्य वक्तुरन्यत्रोपलब्धेर्न परतन्त्रत्व
सर्वेति चेत्, गन्धाश्रयद्रव्यस्य किं न स्यात् । सूक्ष्मत्वादिति चेत्,
तत एव शब्दाश्रयद्रव्यस्यापि न चक्षुषोपलब्धिरिति सर्वं सम पश्याम ।

ततो यदि गन्धादीना शब्दद्रव्यतन्त्रत्वान्महत्त्वाद्युपेतत्वाभावा-
न्मुक्त्यतो न द्रव्यत्व न शब्दस्यापि न तत् । ननु च शब्दस्याद्रव्यत्वे १०
ऽप्यसर्गतद्रव्याश्रयत्वे कथं सङ्गत्सर्वत्रोपलम्बः । यथा गन्धादे समानप-
रिणाममृता पुद्गलानां स्वकारणवशात्सम ततो विमप्यणात् । तत्रैव
प्रतिनिधिमृतो गन्ध एव ध्वनौ पराकरिष्यति तीर्थनिजुरन्वोदीरितदुरा-
रेकानिकरमिति किमस्माकमायासेन ।

वक्तुं न कुहुराद्विनिर्गत श्रूयते श्रुतिमुपागमस्ततः ॥ १५

गन्धवध्वनिरतश्च मुच्यता श्रोत्रिय स्वमतसाधनत्वरत् ॥ ३२७ ॥

नैयायिकगृहाधीत तन्ध्यक्षस्य लक्षणम् ॥

जन्वादिदोषानुपलब्धत्वात्बन्धितमलक्षणम् ॥ ३२८ ॥

यत्पि “सत्सम्प्रयोगे पुष्पस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्”

इति मीमांसकं प्रत्यक्षलक्षणमन्यायते । तत्पि २०
स्यादिभामिनिचोक्तं
प्रयत्नस्य
निरासः ।
तेषाममीमांसकमेव सूचयति । अनित्यानि-
दोषानतिक्रमात् । तथा हीन्द्रियाणां सम्प्रयोगे

सति पुष्पस्य जायमाना बुद्धिः प्रत्यक्षमिति

सूत्रात् । तत्र चातित्यासि । सशयविपर्ययबुद्धयोरपीन्द्रियसम्प्रयोगान्वय-
त्वेन प्रयत्नत्वप्रमत्ते । अथ सत्सम्प्रयोग इति सता विद्यमानेन सम्प्रयोगे २५
इत्येव व्याख्यायते । तथापि कथं सशयविपर्यययोर्युक्तम् । तत्रापि

विद्यमानेन केनाप्यर्थेन सम्प्रयोगस्य सम्भवात् । न खलु संशयविपर्य-
यावपि सर्वथार्थनिरपेक्षजन्मानौ सम्भवतः । निरात्मनस्य कस्य-
चित्संवेदनस्यासम्भवादिति ख्यातिविचारावसरे व्यवस्थापितमेव ।

अथ सति सम्प्रयोग इति सत्सप्तमीपक्ष एव न त्यज्यते । संशय-

५ विपर्ययव्यवच्छेदी च सम्प्रयोग इत्यत्र सम्यगर्थः समुपसर्गो वर्ण्यते ।
तदुक्तम् “ सम्यगर्थे च संशब्दो दुःप्रयोगनिवारणः ॥ दुष्टत्वाच्छु-
क्तिकार्योगो वार्यते रजतेक्षणात् ॥ १ ॥ ” इति नन्वेवमपि प्रयोग-
सम्यक्तत्वातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानवसेयत्वात्कार्यतो निश्चितिर्वाच्या । कार्यं
च ज्ञानं तच्च नाविशेषितमेव प्रयोगसम्यक्त्वमवबोधयति । न च ज्ञान-

१० विशेषणपरं किञ्चिदपि पदमत्रावलोकयामः । लोकव्यवहारत एव
कार्यविशेषनिश्चयात् प्रयोगसम्यक्त्वमवबोत्स्यामहे इति चेत् । तर्हि
लोकव्यवहारत एव प्रत्यक्षस्यापि सिद्धत्वात् किं तल्लक्षणव्याख्यानेन ।
यदपि शत्रुस्वामिना व्याख्यायते ‘यद्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षं यत्प्रत्यक्षं
न तद्यभिचारि तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं

१५ यद्विषयं ज्ञानं तेन सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म
तत्प्रत्यक्षं यदन्यविषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् ’
इत्येवं तत्सतोर्व्यत्ययेन लक्षणमनपवादमवकल्प्यते इति । तदपि नोपप-
त्तिमिति । संशयज्ञानेन व्यभिचारानतिवृत्तेः । तत्र हि यद्विषयं ज्ञानं
तेन सम्प्रयोग इन्द्रियाणामस्त्येव । न नूभयविषयं संशयज्ञानं न

२० चोभाभ्यां सम्प्रयुक्तमिन्द्रियमिति चेत् । तदप्यसत् । न हि धवखदिरा-
विव द्वावपि पदार्थां सिद्धतया संशयज्ञाने प्रतिभासेते । किन्तु
स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति अनिर्द्धारितौ तौ । नूनं च तयोरन्यतरेणे-
न्द्रियं सयुक्तमेवेति उभयावमर्शितत्वाच्च संशयस्य येन सम्प्रयुक्तमिन्द्रियं
तद्विषयमपि तज्ज्ञानं भवत्येवेति नातिव्याप्तिः परिहृता भवतीति ।

२५ इत्थं न युक्तिमनुगच्छति जैमिनी-

यमध्यक्षलक्षणमिदं परितर्क्यमानम् ॥

सांख्यादिकल्पितमदः पुनरक्षवृत्ति-

मुख्य तिरस्कृतमिहादित एव युक्त्या ॥ ३२९ ॥

तथा हि श्रोत्रादिवृत्ति प्रत्यक्षमिति सारण्या. प्रत्यक्षलक्षणामचक्षते ।

सांख्यायुक्तप्रत्यक्षलक्षणं एतच्च प्रमाणसामान्यलक्षणसूत्रे नानप्रवृत्तेन तदुक्तबुद्धिवृत्त्यास्यप्रमाणसामान्यलक्षणान्तर्गतं यथाऽप्यान्त तथा प्रागेन निरचायि । प्रत्यक्ष

कल्पनापोदमिनि प्रत्यक्षलक्षण तायागता. कथयन्ति । एतत्पि तत्रैव व्यवसायिप्रवृत्तेन यथा परावृत्त तथा व्यावर्णित प्रत्यक्षेनेति । ५

स्पष्ट प्रत्यक्षमित्येतत्प्रत्यक्षम्यात्र लक्षणम् ॥

विक्षिप्तप्रतिपक्ष तल्लक्षयन्तु विचक्षणा ॥ ३३० ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षस्य भेदप्रकाशनायाह—

तत् द्विप्रकार सांख्यवहारिक पारमार्थिक च ॥४॥ १०

तत्स्पष्टत्वलक्षणलक्षित प्रत्यक्ष द्विप्रकारम् । प्रकारावेवोल्लिखन्नाह सांख्यवहारिक पारमार्थिक चेति । समीचीनो वाचाराहितो व्यवहार प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्तत्र भव सप्रयोजनमस्येति वा सांख्यवहारिकम् । बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकमस्मदादिप्रत्यक्षमित्यर्थ । तद्दीन्द्रियानिन्द्रियवहिता मज्जापारसम्पाद्यत्वात्परमार्थत्वं परोक्षमेव । १५ धूमाग्निजाननत् व्यवधानाविशेषादिति । तथा पारमार्थिक मुस्यम् । आत्मसन्निधिमात्रापेक्षितत्वाद्वक्ष्यमाणमवध्यादिप्रत्यक्षमित्यर्थ । तत्स्व-स्वात्मन साक्षाद्यापारमेवापेक्षते । न पुन सांख्यवहारिकप्रत्यक्षमिवेन्द्रियादिव्यापारमपीति भाव ॥ ४ ॥

अथ सांख्यवहारिकस्य भेदप्रदर्शनायाह—

२०

॥ तत्राद्य द्विविधमिन्द्रियनिवन्धनमनिन्द्रियनिवन्धनं च ॥ ५ ॥

१ तत्र कल्पनापोदमप्राप्त शब्दक्षम् इति न्यायविन्दु ५१ मू ४ २ मद इति म पुस्तके नास्ति ।

कम् । धनसारादिना हेतोर्व्यभिचारात् । स हि सलिलादौ रूपादिषु
शीतस्पर्शस्थैवाभिव्यञ्जको न च वायव्य इति । शब्दः स्वसमानजातीय-
विशेषगुणवतेत्याद्यपि स्वप्रक्रियोपदर्शनमात्रम् । शब्देऽम्बरगुणत्वस्य
प्रतिपेत्स्यमानत्वात् । ततो नेन्द्रियाणां प्रतिनियतभूतकार्यत्वं कुतोऽपि
५ प्रमाणात्सिद्धयतीति स्थितम् ॥

आहङ्कारिकत्वमपीन्द्रियाणां साङ्ख्योपकल्पितं नोपपद्यते । तथा हि
नाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि करणत्वाद्वास्यादिवत् ।
साङ्ख्योपकल्पितस्येन्द्रिया-
णां मनसश्चाहङ्कारिकत्वस्य प्रतिनियतविषयप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् । तथा
खण्डनम् । नाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि प्रतिनियतज्ञानव्यपदे-

१० शनिमित्तत्वादूपादिवत् । यथैव हि रूपज्ञानं रसज्ञानमित्यादिप्रतिनियत-
ज्ञानव्यपदेशहेतवो रूपादयो नाहङ्कारिकास्तद्वच्चक्षुर्ज्ञानं रासनज्ञान-
मित्यादिप्रतिनियतज्ञानव्यपदेशहेतुत्वाच्चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि । तथा नाह-
ङ्कारिकाणीन्द्रियाणि पौद्गलिकानुग्रहोपघाताश्रयत्वाद्दर्पणादिवत् । यथैव
हि दर्पणादयः पौद्गलिकैर्मस्माद्मादिभिः क्रियमाणानुग्रहोपघाताश्रय-

१५ भूता नाहङ्कारिकाः किं तु पौद्गलिकास्तथाञ्जनरेणुकणादिभिः पौद्ग-
लिकैः क्रियमाणानुग्रहोपघाताश्रयभूतानि चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि । एवं
मनोऽपि नाहङ्कारिकमनियतविषयत्वादात्मवदिति । ततः पौद्गलिकत्व-
मेव द्रव्येन्द्रियानिन्द्रियाणां प्रतिपत्तव्यम् । नन्विन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रिय-
निबन्धनं चेत्यसाम्प्रतमुक्तम् । आत्मादेरपि तत्कारणस्यात्राभिधानार्ह-
२० त्वात् । मैवम् । असाधारणस्यैव कारणस्याभिधातुमत्राकाङ्क्षितत्वात् ।
आत्मादेः पुनरनुमानादिष्वपि कारणत्वेन साधारणत्वात् ॥ ५ ॥

अथास्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य भेदप्रकटनार्थमाह—

॥ एतत् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतु-
र्विकल्पमिति ॥ ६ ॥

२५ एतदनन्तरोक्तम् । द्वितयमिन्द्रियनिबन्धनानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्ष-
प्रमाणम् । एकशः प्रत्येकम् । चतुर्विकल्पं चतुर्भेदम् । कुत इत्याह अव-

अहेहायधारणामेतात् अवग्रहश्चेह चायश्च धारणा चाग्रहेहावाय-
धारणा वक्ष्यमाणलक्षणास्ताभिर्मेदो निक्षेपस्तम्मादिति ॥ ६ ॥

अग्रहेहादीना स्वरूप क्रमत सूत्रचतुष्टयेन व्याचष्टे—

॥विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगो-
चरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टव-
स्तुग्रहणमवग्रह इति ॥ ७ ॥

विषयो द्रव्यपयायात्मकोऽर्थः । विषया चक्षुरादिरिन्द्रियानिन्द्रियग्रामः ।
तयो समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो यो निपातो योग्यज्ञे-
वस्थानम् । तस्मान्नन्तर समुद्भूतमुत्पन्न यत्सत्तामात्रगोचर निक्षेपविषय-
वैमुल्येन सन्मात्रविषय दर्शन निराकारगोधस्तस्माज्जातमाद्य प्रथम सत्त्व-
सामान्यान्तरे सामान्याकारैर्मनुष्यत्वादिभिर्नातिविशेषैर्विशिष्टस्य व-
स्तुनो यद्वह्ण ज्ञान तदवग्रह इति नाम्ना गीयते । ननु दर्शनानन्तरमवग्रहो
भगतीत्युक्तमुच्यते अग्रहाद्विलक्षणस्य दर्शनम्यामागदिति । अत्रो-
च्यते । ततोऽनन्तरसमयभाविष्यन्मेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणवीर्यान्त
रायक्षयोपशमाहोपाहोपष्टम्भकत्वे मनुष्योऽयमित्यादिविभानितमनुष्य-
त्वाद्यवान्तरनातिविशेष ज्ञानमुत्पद्यमानमवग्रह उच्यते इति सिद्ध दर्शना-
वग्रहयोर्विलक्षणम्बरूपत्वम् । अथ प्रथमसमयोन्मेषसमुद्भूतबालदर्शनमपि
ज्ञानमिष्यते तर्हि तन्मिथ्याज्ञानं वा म्यात् सम्यग्ज्ञानं वा । मिथ्या-
ज्ञानत्वेऽपि सक्षयम्बभाव तद्वेद्विषयम्बरूपमनध्यवसायात्मकं वा ।
तत्र न तात्त्विकक्षयविपर्ययात्मकं मिथ्याज्ञानं बाले मम्भवति । तस्य
सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात् । सम्यग्ज्ञानं च प्राथमिकत्वात्तस्य नास्तीति ।
नाप्यनध्यवसायरूपम् । वस्तुमात्रप्रतिपत्तेः । नापि सम्यग्ज्ञान
बालस्य दर्शनम् । अथाकारालम्बनामावात् । किं च यथा भूत-

१ 'अथ' इत्यधिक प म पुस्तकयो । २ 'अपि' इत्यधिक प म
पुस्तकयो । ३ 'दर्शनावस्थानम्' इति प म पुस्तकयो पाठ । ४ अत्र
स्थित्पनिवृत्तिमाति ।

न्तुकारणभेदाद्वटपटलक्षणकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशम-
कारणभेदात्तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इत्यस्ति प्रागवग्रहादर्शनम् ॥ ७ ॥

॥ अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहेति ॥ ८ ॥

अवगृहीतोऽवग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थोऽवान्तरमनुप्यत्वाद्विजाति-
५ लक्षणस्तस्य विशेष कर्णाटलाटादिभेदस्तस्य काङ्क्षणं भवितव्यताप्रत्यय-
रूपतया ग्रहणाभिमुख्यम् ईहेत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

॥ ईहितविशेषनिर्णयोऽवाय इति ॥ ९ ॥

ईहितस्येहया विषयीकृतस्य विशेषस्य कर्णाटलाटादिभेदस्य निर्णयो
यथात्मेन निश्चयनम् । अवाय इति कीर्त्यते । शास्त्रान्तरे त्वपाय
१० इत्यपि संज्ञा दृश्यते । तत्रापि न कश्चिद्विशेषः । अन्यतरवचनेऽन्य-
तरस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् । यदा हि दाक्षिणात्योऽयमित्यवायमधिगमं
करोति प्रमाता । तदा नायमुदीच्यादिरित्यपायो व्यवच्छेदः सामर्थ्या-
लभ्यते । यदा च नायमुदीच्यादिरित्यपायं करोति । तदा दाक्षिणा-
त्योऽयमित्यवाय सामर्थ्यालभ्यत इति ॥ ९ ॥

१५ ॥ स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणेति ॥ १० ॥

स एवायमेव दृढतमावस्थापन्नः । सादरस्य प्रमातुस्तथाविधोपचय-
क्रमेण किञ्चित्कालमप्रच्यवमानो धारणेत्यभिधीयते । इदमस्य सूत्र-
चतुष्टयस्य तात्पर्यम् । इन्द्रियार्थयोर्योग्यतालक्षणसम्बन्धे सति सकल-
२० हेयोपादेयतासाधारणगोचरं निराकारबोधस्वरूपं दर्शनमात्मनः प्रथमतः
प्रादुर्भवति । तदनन्तरमवान्तरजातिविशेषविषयं ज्ञानमवग्रहसंज्ञमुज्जि-
हीते मनुष्योऽयमिति यथा । तदनु तद्विशेषाकाङ्क्षलक्षणमीहाज्ञानमुन्मज्जति
सम्भाव्यतेऽयं कर्णाट इति यथा । ततोऽप्याकाङ्क्षितविशेषावधारणस्वरू-
पोऽवायः समुल्लसति कर्णाट एवायमिति यथा । तस्मादपि प्रागवधारित-
कर्णाटादिविशेषाणामुत्तरकालं धारणा समुन्मीलतीति ।

यत्तु विद्यानेन्द प्रत्यपादयत् । “अक्षार्ययोगजाद्वस्तुमात्र-
 ग्रहणलक्षणात् ॥ जात यद्वस्तुभेदस्य ग्रहण
 विद्यानेन्देन कृतस्यावग्रहा दीना स्वस्वरूपनिरूपणस्यो तदनग्रह ॥ १ ॥ तद्वृद्धीतार्थमामान्ये यद्वि-
 पदस्य धारणारूपलक्षणस्य शेषस्य काङ्क्षणम् ॥ निश्चयाभिमुख सेहा
 खण्डनम् । मशयाद्विचललक्षणा ॥ २ ॥ तर्क्य निर्णयो-

ऽत्राय स्मृतिहेतु स धारणा” इति । तत्र स्मृतिहेतुस्य धारणाया
 साक्षात्सारमर्थेण वा विप्रक्षितम् । यत् साक्षात्, तन्ममम् । यतो
 धारणेति विप्रक्षितस्तु गोचरोपयोगरूपपर्यायस्यैवामिधान यथा पृथु-
 बुधोदराकारपर्यायस्य कलन इति । न चाम्य स्मृतिकाल
 यावन्नुत्पत्तिरुपपद्यते । उद्भवाभिकोपयोगानामान्तर्भाहंतिक्त्वेन १०
 परमार्गमे गन्नात् । न च तथानुभवोऽप्यस्ति । न खल्वनु-
 भूयमानस्य परेषु स्मरणीयस्य च घटस्यान्तरालिकानेकमुत्तमत्ताद्यवस्था-
 स्वनुभव कम्यचित्प्रतीति । ततो धारणारूपपर्यायोपपदौक्ति पुरप
 नातिविशेष एव सम्कारपर्याय स्मृतेरानन्तर्येण हेतुर्न धारणेति ।

अथ किमिदमसमञ्जसमुच्यते । न खलु संस्कारान्या धारणाम्य १५

मता । तथा चायमेव श्लोकवार्तिके, “अत्रा-
 श्लोकवार्तिकमहोदयप्रत्या भ्यां धारणा संस्कारस्यैव नात्मकताया तु संस्कारस्योहितस्य वा ॥
 भिमता । एतदेव विद्यान ज्ञानोपादानता न स्यादुपादेरि माप्ति च
 न्दस्यानन्तवार्यस्याप्य ॥ १ ॥” इत्यत्र संस्कारशब्देन धारणामेवा-
 भिमनमिति तत्स्थाना क्षीरदस्य निराहता । भ्यधात् । महोदये च कालान्तराविस्मरणकारण २०

१ तत्त्वापन्नोक्तवार्तिके अ १ सू १५ श्लो २।३।४ २ धारणे केवलानां केवलद
 र्शन चात्मनाऽनेनेति छत्र (छत्रस्यो विशिष्टावध्यादिविकलो न त्वकेवली । यतो
 यद्यपि धमाधर्माकारान्यदरीर जीव च परमावर्तिर्न जानाति तथापि परमाणुशब्दो
 जानान्येव रूपिवास्त्यो रूपिविषयत्वाभावधेरिति स्या ६ स्या) ३ मुहूर्तकाल-
 प्रमाण—३००३ उद्भवामरेको मुहूर्त घटिद्यद्वयप्रमाणेऽयम् । मुहूर्तस्य अन्ते मध्ये
 वा अन्तमुहूर्त । पारमथ्ये० इति हेमचन्द्रेण (३१ ३०) विज्ञान अन्तदस्य
 ०००० प्राक् निपातो भवति । ४ मत्पयिरीया प्रणपनाटीका प २९ प ५२६
 ५ तत्त्वापन्नो वा अ १ सू १५ श्लो २२

हि धारणाभिधानं ज्ञानं संस्कारः प्रतीयत इति वदन् संस्कारधारणयो-
 रैकार्थ्यमचकथत् । अनन्तवीर्योऽपि 'तथानिर्णीतस्य कालान्तरे तथैव
 स्मरणहेतुसंस्कारो धारणा' इति तदेवावदत् । ततः संस्कारस्य साक्षा-
 त्स्मृतिहेतुतां समर्थयमानाभ्यामाभ्यां धारणाया एव सा समर्थितेति
 चेत् । किमेवं वदतोरनयोः स्मृतिकालानुयायी धर्मविशेष. संस्कार
 इति सर्ववादिनामविवादेन सिद्धः स धारणात्वेन सम्मतः । तथा
 चेत्, तर्हि यस्य पदार्थस्य कालान्तरे स्मृतिस्साप्रत्यक्षात्मिका धारणा
 तावत्कालं यावदनुवर्तत इति स्यात् । एतच्चानुपपन्नम् । एवं तर्हि
 यावत्पटपदार्थसंस्काररूपं प्रत्यक्षं पुरुषे भवेत्तावत्पदार्थान्तरस्य संवेदन-
 १० मेव न स्यात् । क्षायोपशामिकोपयोगाना युगपद्भावविरोधस्याभ्यामपि
 प्रतिपन्नत्वात् । अथ तादृशि धर्मविशेषे प्रतीतामपि संस्कारसंज्ञा धार-
 णायां साकेत्य तथाव्यवहरतामेतौ । नन्वेवमपि कृते का नामार्थ-
 सिद्धिरनयोः । नह्येवमपि धारणायाः साक्षात्स्मरणहेतुत्वमुक्तं भवति ।
 तस्यास्तदानीमेव ध्वस्तत्वेनात्मशक्तिविशेषस्यैव साक्षात्तद्वेतुत्वात् ।
 १५ न च स्मरणजनने नास्त्येवात्मनः शक्तिविशेष इति सङ्गतम् । एवं
 हि सर्वत्र शक्तिविलोपप्राप्तेश्चिरन्तनातीतस्य पर्यायविशेषस्यैव कस्यचि-
 त्कार्योत्पत्तौ सर्वत्र कारणत्वेन कल्पयितुं शक्तत्वात् । तस्मादात्मशक्ति-
 विशेष एव संस्कारपरपर्यायः स्मृतेरानन्तर्येण हेतुः, न धारणा ।
 पारम्पर्येण तु तस्यास्तद्वेतुताभिधाने न किञ्चिदुपपन्नम् ॥ १० ॥

२० नन्वनिश्चयस्वभावत्वादीहा सन्देहाच्च मिथत इत्यारेकामपाकुर्वन्नाह-
 संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयात् भेद इति ॥ ११ ॥

संशयः पूर्वं कारणं यस्याः सा संशयपूर्विका तस्या भावः संशय-
 पूर्वकत्वं तस्मादीहायाः सम्भावनाप्रत्ययस्वभावायाः संशयाद्दोषायमान-
 ज्ञानस्वभावात्सकाशाद्भेदः प्रेक्षाशालिभिरवगन्तव्यः । तथा हि पुरुष-
 २५ मवगृह्य किमयं दाक्षिणात्य उत्तोदीच्य इति चलितप्रतिपत्तिरूपः संशयः ।
 एवं संशयितस्य प्रमातुरुत्तरकालं विशेषलिप्साया प्रतिपतनमीहेति

मुच्यतेमेव सशयान्थान्तरत्वमीहाया । अवग्रहादिप्रत्ययभेदसूत्रे च
सशयम्याप्रतिपादनमप्रमाणत्वात् ॥ ११ ॥

अयं दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि सनाभेदममर्शनायाह—

॥ कथञ्चिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेपा व्यपदेश-
भेद इति ॥ १२ ॥ ५

कथञ्चिदेकजीवद्रव्याविवृत्त्यानेनाभेदेऽप्येकत्वेऽपि परिणामविशेषा-
द्विचक्षेभेदादेपा दर्शनादीनां व्यपदेशस्य सनाया भेदो नानात्व सुघट
भवेति ॥ १२ ॥

अथैतेषामेव भेदमात्रनायाह—

॥ असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावत- १०
यानुभूयमानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्क्र-
मभावित्वाच्चेते व्यतिरिच्यन्त इति ॥ १३ ॥

असामस्त्येनाप्यसम्पूर्णत्वेनाप्युत्पद्यमानत्वेन कृत्वा यत्सङ्कीर्णस्वभाव
तयानुभूयमानत्वं दर्शनादीनां तस्मादेते दर्शनादयो व्यतिरिच्यन्त इत्येको
हेतुः । इदमुक्तं भवति । गर्भादेर्दर्शननानावरणाम्भोधौ निमज्जनो- १५
न्मज्जने कूर्वाणम्यात्मनस्तत्तद्रूपक्षेत्रकालाद्यपेक्षानिश्चिततत्त्वयोपशमव-
शात्कदाचिद्दर्शनमात्रमेव । कदाचिद्दर्शनावग्रहौ । कदाचिद्दर्शनावग्रह-
संगत्या । कदाचिद्दर्शनान्मत्संग्येहा । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंग-
येहावाया । कदाचित्तु धारणापर्यन्ता । सवेऽप्येते चैतन्यविशेषा
यदुन्मीलन्ति तन्नेतेषां सामस्त्येनासामस्त्येन चोत्पद्यमानत्वं मिदम् । २०
असामस्त्येनोत्पद्यमानत्वाच्चासङ्कीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वम् । तत्र
व्यतिरेकं मिदो भवतीति । तथाऽपूर्वापूर्वम्यान्यान्यस्य वस्तुपर्यायस्य
पदार्थधर्मस्य प्रकाशकत्वात्पिति द्वितीयो हेतुः । त्रममात्रिवापिति
तृतीयः । चकारो हेतुसमुच्चये । प्रयोगा पुनर्गत्रैव कार्या । येऽसङ्कीर्ण-

स्वभावतयानुभूयन्ते ते परस्परं व्यतिरिक्तमूर्तयो यथा स्तम्भादयस्तथा
चैते दर्शनादयो धारणापर्यन्ताश्चैतन्यविशेषा इति । तथा येऽपूर्वापूर्व-
वस्तुपर्यायप्रकाशकास्ते यथोक्तसाध्याः यथानुमानादयस्तथा चैते इति ।
तथा ये क्रमभाविनस्ते पूर्वोक्तसाध्यावारा यथाङ्कुरकदलकाण्डादयस्तथा
५ चैते इति ॥ १३ ॥

अथैते दर्शनादयः किमुक्तक्रमेणैव प्रादुर्भवन्त्याहोस्वित्क्रमान्तरेणा-
पीत्यारेका निराकुर्वन्नाह—

क्रमोऽप्यमीपामयमेव तथैवऽसंवेदनादेवं क्रमाविर्भूत-
निजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्चेति ॥ १४ ॥

- १० क्रमोऽपि परिपाटिरपि । न केवलं स्वरूपमित्यपिशब्दार्थः ।
अमीपा दर्शनादीनाम् । अयमेव यः पूर्वमुपन्यस्तः । अत्र हेतुद्वयमाह ।
तथैव यथोक्तक्रमेणैव । संवेदनादनुभवात् । तथा हि यदेव मया विषयि-
विषयसन्निपातदशाया सन्मात्रमालोकित तदेव वर्णसंस्थानादिसामान्या-
कारेण पश्चादवगृहीतमनन्तरमनिर्धारितरूपतया सञ्चयितं पुनः
१५ प्रतिनियतविशेषाकारेणैहितं तदनु तदेवाकाङ्क्षितविशेषाकारेणावेतं पुन-
र्दृढतमावस्थापन्नावायरूपतया धारितमित्यहमहमिकया सर्वैरपि दर्शना-
दीना क्रमः संवेद्यमान कथमपह्नोतु पार्यते । तथा एव क्रमेण दर्शना-
द्युत्पत्तिक्रमेणाविर्भूतो योऽसौ निजकर्मणो दर्शनज्ञानावरणलक्षणस्य
क्षयोपशमः समयासिद्धोऽपगमविशेषस्तेन जन्यत्वात्क्रमोऽप्यमीपामयमे-
२० वेति । चकारो हेतुसमुच्चये । इदमत्रैदम्पर्यम् । येन क्रमेणात्मनो दर्शनाद्या-
वरणकर्मक्षयोपशमो दर्शनादीना कारणभूतः प्रादुर्भवति तेनैव क्रमेण
दर्शनादयोऽपि तस्य समुल्लसन्ति । तथा हि ये यथाक्रमाविर्भूतनिज-
कारणजन्यास्ते तथा क्रमोपेता । यथा स्थासकोशकुशूलादयस्तथा
चैते दर्शनादय इति ॥ १४ ॥

२५ दर्शनादीना प्रदर्शितक्रमानभ्युपगमे दोषमाह—

अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्ग इति ॥ १५ ॥

अन्यथेति दर्शनार्थिना यथोक्तप्रमाणभ्युपगमे, प्रमेयस्य परिच्छेद्यस्य वस्तुनोऽनवगतेरनप्रबोधस्य प्रसङ्ग । प्रतीयमानत्रमापह्वे दि दर्शनार्थिना प्रमेयापह्व एव कृतो भवतीति भाव ॥ १५ ॥

उपवर्णितमेव नम दर्शनार्थिना व्यतिरेकद्वारा दशयन्नाह—

५

न खल्वदृष्टमवगृह्यते न चानवगृहीत सन्दिह्यते न चासन्दिग्धमीह्यते न चानीहितमवेयते नाप्यनवेत धार्यते इति ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

क्वचिद्दर्शनार्थिनामुपचितप्रमाणपलक्षणे कारणमाह—

१०

क्वचित्क्रमस्यानुपलक्षणमेवामागूपादादुत्पलङ्गतपत्र-
व्यतिभेदक्रमवदिति ॥ १७ ॥

अयमत्र भाव । यथोत्पलपत्रशतत्रयतिभेदस्य सूच्यान्विता त्रिय-
माणस्य क्रम सन्नपि शीघ्रमुत्पलानात् नोपलक्ष्यते तथा क्वचिदत्यन्ताभ्यस्ते
करतलार्थं निषेधे दर्शनार्थिनामपि ।

१५

सामान्यतस्तत्तावत्प्रवृत्तेरिदं स्वरूपं निरूपेति किञ्चित् ॥

भेदप्रपञ्चोऽस्य तु सम्प्रगृह्य सिद्धान्तमिन्द्रोभियोगधारे ॥ ३३१ ॥

१७ ॥

इत्थं भेदप्रमेयपरिकृति साव्यवहारिक प्रत्यय लक्षयित्वा सम्प्रति
पारमार्थिक प्रत्यय लक्षयति—

२०

पारमार्थिक पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षामिति ॥ १८ ॥

परमार्थिक मुख्य प्रत्यय वक्ष्यमाणानधिनानादिकम् । पुन गज
मात्रव्यवहारिकप्रत्ययभेदान्मस्य भेदोत्तमार्थ । उपर्युक्तौ स्वनन्मनि ।

आत्ममात्रापेक्षं केवलजीवद्रव्यसव्यपेक्षम् । इदमत्र हृदयम् । क्षयक्षयोप-
शमविशिष्टमात्मद्रव्यमेवाव्यवहितं समाश्रित्य पारमार्थिकमेव तदवध्या-
दिप्रत्यक्षं समुन्मीलति । न पुनः सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षमिवेन्द्रियादि-
व्यवहितमात्मद्रव्यं समाश्रित्येति ॥ १८ ॥

५ एतत्प्रकारप्ररूपणायाह—

॥ तद्विकलं सकलं चेति ॥ १९ ॥

तत्पारमार्थिकमेकं तावद्विकलविषयत्वाद्विकलम् । द्वितीयं तु
सकलविषयत्वात्सकलम् ॥ १९ ॥

विकलं भेदतो दर्शयन्नाह—

१० ॥ तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानतया द्वेधेति ॥ २० ॥

तत्र तयोर्विकलसकलयोर्मध्ये यद्विकलं तदवधिमनःपर्यायज्ञानरूप-
तया द्वेधा द्विप्रकारं भवतीति ॥ २० ॥

तत्रावधिज्ञानस्वरूपमाह—

॥ अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुण-

१५ प्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानमिति ॥ २१ ॥

अवधिज्ञानस्य यदावरणमदृष्टविशेषस्तस्य योऽसौ विलयविशेषो
विनाशभेदः क्षयोपशमापरनामा तस्मात्समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथा ।
भवगुणप्रत्ययं भवः सुरनारकजन्मलक्षणः । गुणः सम्यग्दर्शनादिः ।
तौ प्रत्ययौ कारणे यस्य तत्तथा । तत्र भवप्रत्ययः सुरनारकाणाम् ।
२० गुणप्रत्ययं तु नरतिरश्चाम् । रूपिद्रव्यगोचरं मूर्त्तद्रव्यविषयम् । अवधि-
ज्ञानमिति अवगच्छोऽव्यञ्ज्यार्थः । अवधानादवधिर्धानं परिच्छेदः ।
अवधिश्चासौ ज्ञानं च अवधिज्ञानमिति समासः । एतदुक्तं भवति ।
अवधो विस्तृतविषयमनुत्तरोपपातिकादीनामवधिज्ञानम् । विषयस्य च

१ न विद्यते उत्तर-प्रधानोऽस्मादित्यनुत्तरः । उपपत्तौ उपपातो जन्म
अनुत्तरः प्रधानः संसारेऽन्यस्य तथाविधस्याभावात् उपपातोऽस्त्येवाभित्यनु-
त्तरोपपातिकाः ।

बहुत्वमुररीकृत्यैव व्युत्पत्तिरास्पायिते । अन्यथा तिर्यगूर्ध्वं वा विषय
परिच्छिन्दानस्याप्रविश्यपदेशो न स्यात् । यद्वा, अप्रविर्भयादा । अत्र
धेनानमवधिनानम् । इदमुक्तं भवति । अमूर्च्छद्वयपरिहारेण मूत्त-
द्रव्यविषयत्वलक्षणया मर्यादया प्रवर्तमानत्वादभ्यावधिनानत्वम् । इदं
च चतसृष्वपि गतिषु जन्तूनां प्रवर्तमानानामिन्द्रियनिरपेक्षं प्रतिविशिष्ट- ५
क्षयोपशमनिमित्तं पुद्गलानामेव परिच्छेदश्चमुद्भसतीति ॥ २१ ॥

मन पर्यायज्ञान लक्षयन्नाह—

सयमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टावरणविच्छेदाज्जात
मनोद्रव्यपर्यायालम्बन मनःपर्यायज्ञानमिति ॥ २२ ॥

सयमस्य चारित्र्यं निशुद्धिर्निर्मलता निबन्धन कारण यस्य स १०
तथा तस्मात् । विशिष्टासावावरणविच्छेदश्च मन पर्यायज्ञानावरण
क्षयोपशम इत्यर्थस्तस्माज्जातम् । मनोद्रव्याणां सञ्चिनीयमनस्त्वपरिण
मित्तमनोवर्गणानां ये पर्याया वस्तुचिन्तनानुगुणा धर्मान्ते आलम्बनं
परिच्छेद्य यस्य तत्तथाविधम् । मन गत्वेन मनोद्रव्याणि गृह्यन्ते ।
तेषां पर्यायेषु ज्ञानं यत् तन्मन पर्यायज्ञानमिति । इदमिहैदम्पर्यम् । १५
मनुष्यक्षेत्रादिसञ्चिनीयगृहीतमनोद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि यज्ज्ञानं विशि-
ष्टचारित्रिस्वाभिकं तन्मन पर्यायज्ञानमित्युच्यते । अनेन च मन पर्याय-
ज्ञानेन च परमार्थतो मनोद्रव्यपर्यायान् परिच्छिन्नंति । बाह्यास्तु
चिन्तनीयानयाननुमानादेवविधमन पर्यायान्यथापुपपत्तेरिन्मनेन चिन्ति-
तमित्येन लक्षणादवगच्छति मन पर्यायज्ञानीति ॥ २२ ॥ २०

अथ सकलप्रत्यक्षप्ररूपणायाह—

॥सकल तु सामग्रीविशेषसमुद्भूतसमस्तावरणक्षया-
पेक्ष निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारस्वरूप केवल-
ज्ञानमिति ॥ २३ ॥

१ नारदतिल्युक्त्यादेवानिचनुष्ठयम् । २ मनोऋषतत्वा परिमध्य आत्मा च
निसृज मनःप्रायोगद्रव्यम् । ३ 'नानुय इति भ पुनके पाठ' । ४ मनाद्रव्य
पर्यायान् इति नास्ति य भ पुनक्यो ।

सकलं तु सकलप्रत्यक्षं । पुनः केवलज्ञानमित्युत्तरेण यागः ।
 सामग्री सम्यग्दर्शनादिलक्षणान्तरज्ञा । वहिरज्ञा तु जिनकालिकमनुप्य-
 भवादिलक्षणेह विवक्षिता । तस्या विशेषोऽधिकत्वं ततः समुद्भूतः
 सम्पन्नो योऽसौ समस्तावरणक्षयः सकलघातिकर्मविघातस्तमपेक्षते
 ५ स्वोत्पत्तौ यत्तत्तथा । किं स्वरूपमित्याह । निखिलद्रव्यपर्यायाणा यः
 साक्षात्कारः स्पष्टतया प्रतिभासः स स्वरूपं यस्य तत्तथा । केवल-
 ज्ञानमिति । केवल सम्पूर्णं ज्ञेयमुच्यते । तस्मिन् यज्ज्ञानं तत्केवल-
 ज्ञानम् । यद्वा केवलमेकं मत्यादिज्ञानरहितमविद्यमानस्वप्नमेदं च । ततः
 केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानमिति समासः ॥ नन्वावृत्तिक्षयापेक्षामि-
 १० त्युक्तं यद्विशेषणं व्यर्थं तत् । आवृत्तेरेव स्वरूपस्याप्रसिद्धितः । तथा हि
 किमावरणमभिप्रेतमायुष्मताम् । किं शरीरमाहोम्बिद्देशकालादिकम् । न
 तावच्छरीरम् । तत्सद्भावेऽप्यर्थोपलम्भात् । अथ देशकालादिकम् ।
 तथा हि मेर्वादेर्दूरदेशता । रावणादेर्दूरकालता । परमाण्वादेः
 सूक्ष्मस्वभावता । मूलकीलकोदकादेश्च भूम्यादिरावरणं लोके प्रसिद्ध-
 १५ मेवेति चेत् । तदप्यसारम् । एवं स्वरूपस्यावरणस्य क्षयानुपपत्तेः । न
 खलु सातिशयसमृद्धिगालिनापि योगिना देशादीनामभावः कर्तुं
 शक्यते । न चान्यत्किञ्चिदावरणं प्रतीतिपद्धतिमाधरोहति ।

तन्नावृत्तिक्षयापेक्षमित्येतज्ज्ञानकल्पितम् ॥

विशेषणं घटाकोटिसटङ्कमतति स्फुटम् ॥ ३३२ ॥

२०

अलीककल्पनाजालमलीमसधियामिदम् ॥

युक्तं भवादृशा वक्तुं न पुनः सूक्ष्मचक्षुषाम् ॥ ३३३ ॥

तथा हि न शरीरं नापि देशकालादिकमावरणम् । अपि तु तदतिरिक्तं
 कर्म । तच्चानुमानमाहात्म्यतः प्रतीतम् । तथा हि । स्वप्नप्रमेयबोधैक-

१ ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायाख्याचतुष्टय घातिकर्म । २ 'तत्त्वावृत्ति'
 इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'म्मसम्भवा' इति प. भ. पुस्तकयोः
 पाठः । ४ अत्र किञ्चित्पतितमस्ति ।

स्वभावस्यात्मवेद्मादा मोहवत् । यच्च शरीराद्यतिरिक्ततन्कर्मैव । तथा
 यदप्रवृत्तिमत्त्वविषये तत्सावरणम् । यथा तेमिरिकम्य लोचननिनानमे-
 कचन्द्रमसि । अप्रवृत्तिमच्च स्वविषये समस्तार्थलक्षणेऽम्मदादिनानमिति ।
 ननु चाम्मदात्तिनानम्य समस्तार्थविषयत्व कुत सिद्धम् । आवरणा-
 पाये तत्प्रकाशकत्वाच्चेत्, तर्हि परम्पराश्रय । सिद्धे हि सकलविषयत्वे ५
 तस्यावरणापाये तत्प्रकाशन सिद्धयत्यतश्च सकलविषयत्वमिति । तदप्य-
 परीक्षितलक्षितम् । यतोऽनुमानमिच्छता भवताप्यग्नय नि शेषवस्तु-
 विषय व्याप्तिनानमभ्युपगतमेवेति । तथा यदस्पष्ट म्वगोचरे नान
 तत्सावरणम् । यथा रजोनीहाराद्यन्तरिततरुनिकरादिनानम् । अस्पष्ट च
 म्वगोचरे सर्वं सदनेकान्तात्मकमित्यादिनानमिति । तयामिध्यात्वपटल- १०
 विलुप्तनिरेकदृशा यदेतत्सर्वमिन्ननेकान्तात्मके वस्तुनि विपर्ययनान
 तत्सावरण मिध्यानानन्वाद्धतूरकाद्युपयोगिनो मृत्तिकाशकले कनक-
 नानमिवेति । तत् सिद्धमावरण कर्म ॥

ननु प्रसिद्धम्यापि यथोक्तप्रकारम्य कर्मण कार्यकारण-
 प्रवाहे प्रयत्नमानस्यानादित्वात्तद्विनाशहेतुमूतस्य सामग्रीविशेषस्य १५
 चामात्रात्कथं क्षयो यत् आवरणक्षयापेक्षत्वं केवलनानस्य स्यादिति
 चेत् । तदपि नोपपद्यते । अनन्तरपि तुषारगिरिगह्वरे शीतस्पर्शस्योष्ण-
 स्पर्शप्रकपे बीजाङ्कुरसन्तानम्य कार्यकारणरूपतया प्रयत्नमानम्य निदग्ध-
 बीजेऽङ्कुरे वा निर्मूल प्रलयविलोकनात् । सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रय-
 लक्षणस्यावरणनिर्जराहेतुमूतमामग्रीविशेषस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च । निर्जरा २०
 च द्वेधा । निरुपमा सोपमा च । तत्र निरुपमा उपम-
 कारणमन्तरेण ससारिणा परिषाकोदयलक्षणप्राप्तम्य कम्मण परिसा-
 रूपा । सोपमा तु सम्यग्दर्शनात्तिरत्नत्रयेऽधरे साधुभिस्तपसा द्वादश-

१ प्रवाहेण इति प ॥ शुम्भकयो पाठः । २ द्वादशविधस्तप-वाद्या
 भ्यन्तरपट्टद्वयमेवात् । बाह्यतप-अनशनश्रुनादरता वृत्ते सोपम्य रसत्याग
 कायश्च सतीति । अभ्यन्तरतप प्रायश्चित्त विनयो वेद्याहृत्य स्वाध्याय
 ध्यानं चति ।

- विवेन विधीयमाना । इयमेव च प्रकृतायोपयोगिनी । ननु सम्य-
 ग्दर्शनादेरावरणनिर्जराहेतुत्वसिद्धावप्यंशत एव तन्निर्जरा भविष्यति
 न पुनः सामस्येनेति चेत् । तदसम्यक् । तद्विरोधिसम्यग्दर्शनादि-
 परमप्रकर्षे सति कचिदात्मनि तस्यात्यन्तं निर्जरासिद्धेः । यत्र यद्विरोधि-
 ५ परमप्रकर्षसद्भावस्तत्र तदत्यन्तनिवृत्तिमन् । यथा चक्षुषि तिमिरादि ।
 आवरणविरोधिसम्यग्दर्शनादिपरमप्रकर्षसद्भावश्च कचिदात्मनि । नेदमु-
 दाहरणं साध्यसाधनधर्मविकलम् । कस्यचिच्चक्षुषि तिमिरादेरत्यन्त-
 निवृत्तिमत्त्वप्रसिद्धेः । तद्विरोधिविशिष्टाज्जनादिपरमप्रकर्षसद्भावसिद्धेश्च
 निर्विवादत्वात् । कथं पुनरावरणविरोधिसम्यग्दर्शनादि निश्चीयत इति
 १० चेत् । तत्प्रकर्षे तदपकर्षदर्शनात् । यत्खलु प्रकृत्यमाणं यदपकर्षति
 तत्तद्विरोधि । यथोष्णस्पर्शः । ग्रीतस्पर्शस्य आवरणमपकर्षति च
 प्रकृत्यमाण तत् । तथा यत्प्रकृत्यमाणं तत् कचित्परमप्रकर्षसद्भावभाक् ।
 यथा नभसि परिमाणम् । प्रकृत्यमाणं च सम्यग्दर्शनादि । न च
 दुःखेन व्यभिचारः । सप्तमनरकभूमौ नारकाणां तत्परमप्रकर्षसिद्धेः ।
 १५ सर्वार्थसिद्धौ सुराणां सांसारिकसुखपरमप्रकर्षवत् । नापि ससारेण
 मिथ्यादर्शनादिना वा । तयोरप्यभेदेषु परमप्रकर्षसद्भावसिद्धेः ।
 ज्ञानहान्याऽनेकान्त इति चेत्, न । तस्या अप्युपलक्षणकलादौ परमप्रकर्ष-
 सद्भावसिद्धेः । इत्थं वा साकल्येनावरणप्रक्षये प्रयोगः । यद्यतो देशतः
 क्षीयमाणं समुपलभ्यते तत्ततः परमप्रकर्षावस्थाजायमानसर्वप्रक्षयम् ।
 २० यथा चिकित्सासमीरणादिभ्यो रोगजलधरादि । समुपलभ्यते च देशतः
 क्षीयमाणमावरणं सम्यग्दर्शनादिभ्य इति । यथा वा कचिदात्मनि
 साकल्येनावरणं विनश्यति विपाकान्तत्वाद्यत्तु न तथा न तद्विपाकान्तं
 यथात्मद्रव्यं विपाकान्तं चावरणं ततस्तथाविधम् । न च विपाकान्तत्व-
 मावरणस्यासिद्धम् । तस्येतरकर्मवत्तासिद्धेः । न चैतरकर्मणां विपाकान्त-
 २५ त्वमसिद्धम् । नित्यत्वानुपज्ञात् । न च नित्यानि कर्माणि । नित्यं

१ अनुत्तरोपशतिरुज्जन्मनि । २ तथाविधानाद्विशारिणामिहमावात्
 (कदाचनापि) सिद्धिगमनायोग्यः ।

तत्फलानुभवनप्रसक्ते । अथवा आवरणहानि कचित्पुस्तपविशेषे परम-
 प्रकर्षं प्राप्ता प्रकृत्यमाणत्वात्परिमाणवत् । न च प्रकृत्यमाणत्वम-
 मिदम् । तथा हि प्रकृत्यमाणावरणहानिरावरणहानित्वान्नाणिभ्याद्या-
 वरणहानिवत् । आवरणहानिपरमप्रकर्ष च सिद्धे नानम्य परमप्रकर्ष
 सिद्ध । यत्तुल्य प्रकाशात्मक तत्त्वावरणहानिप्रकर्षे प्रकृत्यमाण ७
 दृष्टम् । यथा प्रदीपादि । प्रकाशात्मक च ज्ञानमिति । तदेवमावरण-
 प्रसिद्धिचतुर्भावोऽप्यनययवेन प्रमाणतः सिद्ध । तत्र च सकलावरण-
 क्षयसमुत्पत्त्येव समस्तवस्तुविषय ज्ञान प्रतिज्ञातव्यम् । देशतोऽप्यावरण-
 सद्भावे तस्याशेषाधर्माचरत्वासम्भवात् । यत्रावरणसद्भावस्तत्रैवाम्य
 प्रतिज्ञासम्भवात् । ननु पूर्वोपाचसमस्तावरणविलयसम्भवेऽपि तद- १०
 वस्थायामेव नवनवावरणोत्पादसम्भवात्कथं केवलज्ञानोत्पत्त्यवकाश इति
 चेत् । न । भाविनस्तस्य सत्त्वात् । “आश्रयनिरोधस्तत्त्वर” इति वच-
 नात् । आश्रयो हि मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगविरुद्धा-
 त्पञ्चप्रकारान्तस्मिन्सति कर्मणामाश्रयणात् । तस्य च निरोधः सवर
 इत्यभिधीयते । स च पुंसि गुणिसमितिष्वर्मानुमेक्षापरीपहजयचारित्र्यै- १५
 र्धीयते इत्याद्यागमे विन्तरतः प्रकृत्यमाणतः एवावगन्तव्यम् । इति सिद्ध
 समस्तावरणनयात् केवलज्ञानम् ।

आगमद्वारेणाप्येवार्थगोचर ज्ञानमित्यपि न प्रामाणिकमनोऽनुकूलम् ।

स्पष्टज्ञानम्य प्राकरणिकत्वात् । न चागमज्ञान

आगमद्वारेणाप्येवार्थगोचर स्पष्टम् । अस्पष्टतया तत्र पदार्थानां प्रतीतिः । न २०

ज्ञानमिति मतम्

खण्डनम् ।

आगमस्य समस्तार्थत्रिषयन्त्वमपि सम्भवति ।

अनमिताप्येवार्थपथायेषु तस्याप्रवृत्ते । “मति-

श्रुतयोर्निर्गन्धः सर्वद्रव्येष्वमर्शययिषु” इति तत्त्वार्थे वाचकप्रवृत्तात् ।

नापि कणद्वारेण समस्तवस्तुविषयज्ञानमम्य, करणानां हि रूपा

दिमित्यव्यवहितानेकावयवप्रचयात्मकेऽयं प्रवृत्तिप्रतीतिस्तदुत्थज्ञानम्यातीन्द्रियार्थेषु प्रतिबन्धसम्भवात् ।

ननु योगजधर्मानुगृहीतानामिन्द्रियाणां गगनाद्यशेषातीन्द्रियार्थमा-

धात्कारिज्ञानजनकत्वमम्भवात्कथं तत्राशेषज्ञान-
योगजधर्मानुगृहीतानामिन्द्रियाणां तदनुगृहीतमनस्येन्द्रियजत्वेऽपि प्रतिबन्धमम्भवः । एतदपि
सद्वाशेषार्थविषयकज्ञानजनोपपद्यते । यतो योगजधर्मः स्वविषये प्रवर्त-
नम्भमिति मतस्य नान्यत्वेन । मानस्येन्द्रियस्यातिशयाधायकत्वेन वा सहका-

रिमात्रत्वेन वानुग्राहकः स्यात् । तत्र प्रथमपक्षो

न युक्तः । व्योमादौ स्वयमिन्द्रियस्य प्रवर्तमानत्वाभावात् । प्रवर्तने

१० वा तदनुग्रहवैयर्थ्यम् । योगजधर्मानुग्रहादिन्द्रियस्य व्योमादिषु प्रवृत्तिसाधने च परस्पराश्रयः । सिद्धे हि योगजधर्मानुग्रहे तस्य तत्र प्रवृत्तिसिद्धिस्तस्यां च योगजधर्मानुग्रहसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षोऽप्यसम्भाव्यः । सहकारिमात्रत्वेऽप्यस्य स्वविषयातिक्रमेणैन्द्रियानुग्रहायोगात् ।

अन्यथा एकस्यैवेन्द्रियस्याशेषरसादिविषयेषु प्रवृत्तौ योगजधर्मानुग्रहप्र-
१५ सङ्गः स्यात् । अथैकमेवान्तःकरणं योगजधर्मानुगृहीतं युगपत्सूक्ष्माद्यशेषार्थविषयज्ञानजनकमिष्यते । तन्नोपपन्नम् । अणुपरिमाणस्य मनसः

समस्तार्थः समं सकृत्सम्बन्धाभावस्तज्ज्ञानजनकत्वासम्भवात् । अन्यथा दीर्घशङ्कुलीमक्षणादौ सकृच्चक्षुरादिभिर्मनसः सम्बन्धप्रसक्तेः रूपादिज्ञानपञ्चकस्य सकृदुत्पत्तिप्रसङ्गात् “ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो

२० लिङ्गम् ” इति सूत्रं विरुद्धयेत । क्रमशोऽन्यत्र तद्दर्शनादत्रापि क्रमकल्पनायां योगिनः सर्वार्थेषु सम्बन्धस्य क्रमकल्पनास्तु । तथा च कथमस्य सकलजता । पुरुषायुपसहस्रेणापि सकलपदार्थानामानन्त्येन क्रमेण ज्ञातुमशक्तेः । अथ सर्वार्थानां साक्षात्करणसमर्थस्य योगिज्ञानस्योभयप्रसिद्धस्यान्यथानुपपत्तैर्योगिमनसः सकृत्सम्बन्धासिद्धिरिति

२५ चेत् । रूपादिज्ञानपञ्चकस्य कचिद्योगपद्येनानुभूयमानस्यान्यथानुपपत्तेर-

योगेमनमोऽपि सृष्ट्युरादिमि सम्बन्धोऽस्तु । कुतश्चिद्वर्गविशेषात्त्रापि
 तथोपपत्ते । तादृशो धर्मविशेष कथमयोगिन सिद्ध इति
 चेत् । योगिनोऽपि कथं मिद्व । सृष्ट्यस्यार्थानात्कायविशेषात्त्रि
 चेत् । तर्हि सृष्ट्यात्त्रिानपञ्चकात्कायविशेषात्त्रियोगिना तदेतुधम
 विशेषोऽस्तीति किं न मिद्वयेत् । तथा सति तस्य रूपात्त्रिानपञ्चक
 नैन्द्रियन स्यात्किं तर्हि धमविशेषनमेवति चेत् । सर्वार्थज्ञानमप्येव
 योगिनोऽन्तःकरणजं मामूममाधिविशेषोऽयमविशेषज्ञत्वात्तस्य ।
 मनोऽनपेक्षस्य ज्ञानस्यादर्शनादृष्टकल्पना स्यादिति चेत् । मनोपेक्षस्य
 धर्मनस्य सृष्ट्यस्यार्थमाज्ञात्कारिण एचिद्वर्गं किमस्ति । येना-
 दृष्टस्य कल्पना न स्यात् । सर्वार्थज्ञानं मनोपेक्षं ज्ञानत्वात्सम्पत्ति- १०
 ज्ञानवन्त्यनन्तमिद्वर्गदृष्टकल्पनेति चेत् । तत्पुत्रम् । हेतोः काला-
 त्ययापदिष्टत्वात्पक्षम्यानुमानाधिनत्वान् । तथा हि धर्मज्ञविज्ञानं मनोऽ-
 नपेक्षं सृष्ट्यस्यार्थपरिच्छेदकत्वात् । यन्पुनमनोपेक्षं तत्र सृष्ट्यस्यार्थ-
 परिच्छेदकम् । यथाऽस्मत्त्रिानम् । न च तथेवम् । तस्मान्नमनोऽ-
 नपेक्षमिति । नन्वेव गण्डुलीमण्डानौ रूपात्त्रिानपञ्चकं मनोपेक्षं १५
 सृष्ट्यात्त्रिपञ्चकपरिच्छेदकत्वात् । यत्रैव न तथेवम् । यथा क्रमज्ञो
 रूपात्त्रिानम् । न च तथेदम् । अतो मनानपेक्षमित्यप्यनिष्टं मिद्वधे
 त्रिनि मागम्या । साधनस्यासिद्धत्वान् । ज्ञेयस्यापि हि नैकान्तेन
 गण्डुलीमण्डानौ रूपात्त्रिानपञ्चकस्य सृष्ट्यात्त्रिपञ्चकपरिच्छेदकत्वं
 सिद्धम् । उपपुत्रस्य प्रमात्रनेकज्ञानस्यैकत्वान्न निश्चयभाविनेनोप- २०
 गमान् । अनुपपुत्रस्य शक्तितो योगपक्षप्रमिद्वे । प्रतीतिरिन्द्रियस्य
 मनोऽनपेक्षत्वमाधनम् । तदन्वयस्यतिशेकानुविगापिनया तत्पेक्ष-
 मिद्वे अन्वया कस्यचिदपेक्षा न स्यात् । नत्र कस्यचिन्मूढनापथ-
 गाभाकल्पमिच्छता मनोऽनपेक्षमेव तद्वैरित्यमिति ॥

शाक्याः पुनरेवमाहुः । “भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्” इति ।

भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं तथा हि भावना द्विप्रकारा । श्रुतमयी चिन्तामयी
योगिज्ञानमिति वा- च । तत्र श्रुतमयी श्रूयमाणेभ्यः क्षणिकत्व-
द्रूपतमुपदर्शय- नैरास्यादिगोचरेभ्यः परार्थानुमानवाक्येभ्यः समु-
त्पद्यमानम् ।

५ तद्यमानज्ञानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कन्दता निर्वृत्ता परमप्रकर्ष
प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानज्ञानलक्षणया चिन्तया निर्वृत्ता
चिन्तामयी भावनामारभेत । सा च प्रकृष्यमाणा प्रकर्षपर्यन्त
सम्प्राप्ता योगिप्रत्यक्षं जनयतीति कथमस्यावरणापायप्रभवत्वमिति ।
तेऽपि न यथावस्थितदर्शिनः । क्षणिकत्वनैरास्यादिभावनायाः श्रुतम-

१० व्याचिन्तामय्याश्च मिथ्यारूपत्वात् । न च मिथ्याज्ञानस्य परमार्थ-
विषययोगिज्ञानजनकत्वम् । अतिप्रसक्ते । यथा च न क्षणिकत्व-
नैरास्यादिकं वस्तुनस्तथाग्रे वक्ष्यते । किं च निखिलप्राणिना सुगतव-
त्तथाविधभावनावशात् योगिज्ञानोत्पत्तिः किन्न स्यात् । तेषां तथामृत-
भावनाया अभावाच्चेत् । ननु प्रतिपन्नतत्त्वानां प्रवृत्तमनसा सर्वेषां

१५ सुगतभावनाया समाना भावनैव कुतो न स्यात् । प्रतिबन्धककर्म-
सद्भावाच्चेत् । तर्हि भावनाप्रतिबन्धककर्मपाये योगिज्ञानोत्पत्तिरपि
स्वीकर्तव्या ।

तस्मात् केवलसूत्रे संसृत्रितमावृत्तिक्षयापेक्षम् ॥

इत्येतद्युक्तिवशाद्विशेषणं सिद्धिमधिरूढम् ॥ ३३४ ॥

२० केवलाख्यं प्रत्यक्षं न तथा
सर्वज्ञसत्तावेदकं किमपि
मानं नेति वदतो मीमा-
सकस्य विस्तरशो
मतनिर्देशः ।

अत्राह मीमांसकवावदूकः

प्रत्यक्षमस्तीह न केवलाख्यम् ॥

सर्वज्ञसद्भावसमर्थकं य-

न्न युज्यते किञ्चिदपि प्रमाणम् ॥ ३३५ ॥

१ न्यायविन्दु. पृ. २० पं. ९. २ ‘आरमने’ इति म. पुस्तके पाठ ।

३ ‘भावनाप्रवृत्त’ इति प म पुस्तकयोः पाठः ।

तथा हि ।

प्रत्यक्ष नैव तावत्कलयति सकलनम्य सत्ता कथञ्चि

लिङ्ग नैवास्ति यस्मादनुमितिरुदय प्राप्य ता नापयेच्च ॥

नियो वा नधरो वा गमयति न हि सामागमोऽप्यत्र कश्चिन्

कर्तुं नृप्तिं न तस्यामुपमितिमतिरप्येति सामर्थ्यमुद्राम् ॥ ३३ ६ ॥ ५

अथापत्तिनापि सर्वज्ञसत्तासिद्धौ सत्ता लक्ष्यते काचिदत्र ॥

तस्माद्भावग्राहकाणामयुक्ते सर्वज्ञम्याभाव एवास्तु युक्त ॥ ३३ ७ ॥

तथा हि । प्रत्यक्षस्य तात्पर्यतिनियतासन्नरूपाङ्गोचरचारित्वेन परसन्तानवर्तिसवेन्नमात्रेऽपि शक्तिर्न सम्भवति । किं पुनरनन्ताती तानागतवर्तमानसूक्ष्मान्तरितात्स्वभावसकलपदार्थसाक्षात्कारिसवेन्ना- १०
ध्यासितपुरूपविशेषपरिच्छेदे । न सन्न निलिपदार्थग्रहण विना प्रत्यक्षेण तत्सात्वात्कारिग्रहणमुपपद्यते । ग्राह्याग्रहणेन तन्निष्ठग्राहक-
स्वम्याप्यग्रहणात् । लिङ्गम्यापि सर्वज्ञानुमानजनकस्य धर्मिसिद्धा-
सत्यां सिद्धि म्यात् । धर्मिणश्च सिद्धि प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । न
प्रत्यक्षेण । अतीन्द्रियज्ञानशालिन्यतीन्द्रिये धर्मिणि प्रत्यक्षम्याप्रवृत्ते । १५
प्रवृत्तौ वा प्रत्यक्षेणैवाम्य प्रतिपन्नत्वात् किमत्रानुमानपरिश्रमेण ।
नाप्यनुमानेन, हेतो पक्षधर्मतानिश्चयमन्तरेण धर्मिनिश्चयकम्यानु-
मानम्यैवाप्रवृत्ते । न चानिश्चिते धर्मिणि हेतो पक्षधर्मत्वनिश्चय
सम्भवति । नाप्यनिश्चित पक्षधर्मत्वे हेतु प्रतिनियतसाध्यसिद्धि-
नियधनमिति । किंचाविशेषेण सवन् कश्चित्साध्यते विशेषेण वा । २०
तत्राद्यपक्षे विशेषतोऽर्हत्प्रणीतागमाश्रयण मयतामनुपपन्नम् । द्वितीयपक्षे
तु हेतोरसाधारणानैकान्तिकत्वम् । निजासितमवज्ञात्परसवन्म्या-
भावेन सपक्षे वृत्त्यसम्भवात् । अन्यच्च, यतो हेतो प्रतिनियतोऽर्हन्
सर्वज्ञ साध्यते तत एव तद्यागतोऽपि तथाविध साध्यनाम् ।
विशेषाभावात् । तज्ज्ञानुमानेनापि सर्वज्ञसत्तासिद्धि । नाप्यागमेन २५
नियेन, कार्यकाये तज्ज्ञानाप्यप्रसिद्धे । यच्च हिरण्यगर्भ

प्रकृत्य 'स सर्ववित्स लोकवित्' इत्यादिरागमस्तस्यापि कर्मार्थ-
वादप्रधानत्वेन सकलज्ञविधायकत्वानुपपत्तेः । नापि सकल-
ज्ञस्थानुवादकोऽसौ । पूर्वमन्यैः प्रमाणैरबोधितस्य नस्थानुवदितुमशक्य-
त्वात् । अनादिश्चागमस्ततः कथमादिमान् सर्वज्ञस्तदर्थः स्यात् ।

५ विरोधात् । नश्वरेणागमेन सर्वज्ञप्रणीतेन पुरुषान्तरप्रणीतेन वा तत्सिद्धिः ।
प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । सर्वज्ञसिद्धौ हि तत्प्रणीतत्वेनागमस्य
प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ चात सर्वज्ञसिद्धिरिति । पुरुषान्तरप्रणीतस्य
चागमस्याप्रमाणभूतत्वात् कथं ततस्तन्निश्चयः । तथाभूतादप्यतः सर्वज्ञ-
निश्चये स्ववचनादेव तन्निश्चयः किन्न स्यादविशेषात् । न ह्यप्राप्त-

१० प्रमाणभावस्य पुरुषान्तरवाक्यस्य स्ववचनात्कश्चिद्विशेषः प्रतीयते । तन्ना-
गमेनापि तत्सिद्धिः । नाप्युपमानेन, तस्य सदृशपदार्थग्रहणनान्तरी-
यकत्वात् । गवोपमानवत् । न च सर्वज्ञसदृशः कश्चिज्जाति प्रतीयते ।
सर्वज्ञाप्रतीतौ तत्सदृशप्रतीतेरनुपपत्तेः । नाप्यर्थापत्त्या तत्प्रतीतिः ।
निखिलार्थज्ञसत्तामन्तरेणानुपपद्यमानस्य षट्प्रमाणप्रमितस्य कस्यचिदर्थ-

१५ स्यासम्भवात् । न च धर्माद्युपदेशकरणान्यथानुपपत्त्या बुद्धादीनाम-
खिलजता भविष्यतीत्यभिधानीयम् । तेषां तदुपदेशकरणस्य व्यामोहा-
देवोपपद्यमानत्वात् । द्विविधो ह्युपदेशो व्यामोहपूर्वकः । सम्यग्ज्ञानपूर्व-
कश्च । तत्र व्यामोहपूर्वको यथा स्वप्नोपलब्धार्थोपदेशः । सम्यग्ज्ञान-
पूर्वको यथा मन्वादीनां सकलार्थज्ञानोदयकारणवेदमूलो धर्माद्यशे-

२० पार्थोपदेशः । ते हि निखिलपदार्थज्ञानोत्पात्तिहेतोर्वेदादाविर्भूतशुद्धबोधा
धर्माद्यशेषपदार्थसार्थमुपदिशन्ति । न पुनः सुगतादयः । अन्यथा
मन्वाद्युपदेशवत्तदुपदेशोऽपि त्रयीविद्विराश्रयेत । न च तैरसावाश्रितः ।
ततो व्यामोहादेवासौ तद्विषयस्तैः कृतः इत्यवसीयते । यदाह भट्टः ।

“सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ॥ दृष्टो न चैकदेशोऽ-

२५ स्ति लिङ्गं यो वानुमापयेत् ॥ १ ॥” (एकदेश इति गम्यगमकभाव-

समुदायन्यालिङ्गाख्य षष्ठेशोऽत्र दृष्टो नास्तीति भावः । > “न
चागमनिधिः कविनिधिः सर्वज्ञगोधरः । न च मन्वार्थपादाना
तात्पर्यमत्रकल्पते ॥ २ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्व निधी-
यते ॥ न चानुगदितु शस्यः पूर्वमन्यैरनुषीत ॥ ३ ॥ अनादे-
रागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ॥ ऋत्रिमेण त्वसत्येन स कथ ५
प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥ अथ तद्वचनेन सर्वज्ञोऽने प्रतीयते । प्रकल्पेत
कथ सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयो ॥ ५ ॥ सर्वज्ञोक्ततया
गम्य सत्य तेन तदास्तिता ॥ कथ तदुभय सिद्धयेत्सिद्धमूलान्तरा-
द्वे ॥ ६ ॥ असर्वज्ञप्रणीतास्तु वचना मूलवर्जितात् ॥ सर्वज्ञमत्र-
गच्छन्तः मन्वाक्यात्किं न जानते ॥ ७ ॥ सर्वज्ञसदृश किञ्चि १०
द्यदि पश्येम सम्प्रति ॥ उपमानेन सर्वज्ञ जानीयाम ततो वयम्
॥ ८ ॥ उपदेशो हि बुद्धादर्धमार्धमार्धादिगोचरः ॥ अथवा नोपपद्येत
सर्वज्ञ यदि नाभवत् ॥ ९ ॥ बुद्धादयो ह्यवेदनास्तेषा वेदाद-
सम्भवः ॥ उपदेशः कृतोऽतन्मन्त्रमोहादेन केनलात् ॥ १० ॥
ये तु मन्वादय मिद्धा प्राधान्येन त्रयीनिदाम् ॥ त्रयीनिदात्रित १५
ग्रन्थान्ते वेदप्रभरोक्तयः ॥ ११ ॥” इति न च प्रमाणान्तर सर्वज्ञ-
सत्तासाधक सम्भवति । तथा चेन्मनुमान तन्मानसाधनाय लब्धाव-
सरम् । न च कश्चित्पुन्यविशेष सर्वज्ञोऽस्ति सत्पलम्भकप्रमाणपञ्चका-
गोचरचारित्वात् । य इत्य स इत्यथवा वान्येय इति । अतोऽप्यनुमानात्
प्रसिद्धयति तन्मानः । तथाहि विवादविषयापन्ने देवकाले च प्रत्यक्ष- २०
प्रमाणमत्रत्येनान्तिनप्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तमजातीयायग्राहक तद्विजातीय
सूक्ष्माद्यर्थग्राहक न भवति प्रत्यक्षप्रमाणत्वात् । यत्नेव तत्नेव यथात्रत्येदा-
नीन्तनप्रत्यक्षप्रमाणमिति । ननु गृध्रवराहपिपीलिकानीना चक्षु श्रोत्र-
प्राणादिषु दूरस्थितरूपशब्दगन्धादिग्रहणलक्षणोऽतिशयो दृश्यते । तथा
हि “ द्विकरतलनिनमन्कपोलपार्त्ति लङ्केशपहता रघो पुरधीम् ॥ २५

- योजनशतवर्तिनीमपि द्राक् संपातिः प्रविलोकयाञ्चकार ॥ १ ॥
 सत्यपि पशुसंचयेऽपरस्मिन्करिनिकरस्य तुरङ्गहेपितानि ॥ सहस्रैव
 दवीयसोऽपि देशान्मृच्छन्ति श्रुतिकोटरेषु कामम् ॥ २ ॥ आघ्राय च
 वसुं समाश्रगन्धं तनुतस्तस्य विलात्प्रपत्य साधोः ॥ किल कुलम-
 ५ खिलं पिपीलिकानां पातालादपि तूर्णमुच्चाल ॥ ३ ॥ ” तत-
 श्च तद्वत् क्वचित्पुरुषविशेषे चक्षुरादीनां विषयान्तरग्रहणलक्षणो
 ह्यतिशयः सम्भाव्यते । प्रज्ञामेधादिभिश्च नराणामतिशयदर्शनात् ।
 कस्यचिदतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेनाप्यतिशयः स्यादिति । अत्रोच्यते । योऽपि
 गृध्रादिचक्षुरादीनामतिशयो दृष्टः सोऽपि स्वार्थापरित्यागेन दूरसूक्ष्मादि-
 १० दृष्टौ दृष्टो न रूपादौ श्रोत्रादेः । चक्षुरादेरपि स्वार्थापरित्यागेनैवातिशयः
 स्यात् । तदुक्तम् । “यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ॥
 दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥ १ ॥” इति । यश्च प्रज्ञा-
 मेधादिभिर्नराणामतिशयो दृष्टः सोऽपि नियतविषयस्तोकस्तोकान्तरत्वे-
 नैव न विषयान्तरे नापि प्रकर्षपर्यन्तगमनेन । उक्तं च, “येऽपि
 १५ सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधाचलैर्नराः ॥ स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न
 त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ १ ॥ प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं
 क्षमोऽपि सन् ॥ सजातीरनतिक्रामन्नतिशेते परान्नरान् ॥ २ ॥ एक-
 शास्त्रविचारेषु दृश्यतेऽतिशयो महान् ॥ न च शास्त्रान्तरज्ञानं
 तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ ३ ॥ ज्ञात्वा व्याकरणं दूरबुद्धिः शब्दाप-
 २० शब्दयोः ॥ प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणानिर्णये ॥ ४ ॥ ज्योतिर्विच-
 प्रकृत्योऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु ॥ न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं
 ज्ञातुमर्हति ॥ ५ ॥ तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ॥ न स्वर्ग-
 देवतापूर्वग्रत्यक्षीकरणे क्षमः ॥ ६ ॥ दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नामो-
 त्प्लुत्य गच्छति ॥ न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥ ७ ॥”
 २५ इति । प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां च सर्वज्ञज्ञानस्य निःशेषार्थविषयत्वं बाध्यते ।

तथाहि सवचस्य ज्ञान यदि प्रत्यक्षमुपगम्यते तदा तद्वमादिग्राहक
 न स्यात् । विद्यमानोपलम्भनत्वात् । निद्यमानोपलम्भन तत्सत्सम्प्र-
 योगजत्वात् । सत्सम्प्रयोगज तत्प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वात्स्मदादिप्रत्यक्षवत् ।
 अथ तद्वर्मादिग्राहक स्वीक्रियते । न तर्हि प्रत्यक्षम् । अविद्यमानोप-
 लम्भनत्वात् । अविद्यमानोपलम्भन तदसत्सम्प्रयोगजत्वादसत्सम्प्रयो- ७
 गज तत्प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वानिति । तदेव धर्मनित्यनिषेधसिद्धो
 सत्यामन्याशेषार्थप्रत्यक्षत्वेऽपि न प्रेरणाया प्रामाण्य प्रतिहृत्यते । धमे
 तस्या एव प्रामाण्यात् । तथा चाम्यधायि, “सर्वप्रमातृसम्बन्धि-
 प्रत्यक्षादिनिवारणात् । केनलागमगम्यत्व लप्स्यते पुण्यपापयो ॥१॥
 धर्मनित्यनिषेधस्तु केनलोऽत्रोपयुज्यते ॥ सर्वमन्यद्विज्ञानस्तु पुरुष” १०
 केन धार्यते ॥ ७ ॥ ” इति । किं च कथं धर्मादिग्राहकज्ञानस्य
 समुत्पत्ति । अभ्यासादिति चेत्, अभ्यस्यमान हि ज्ञान प्रतिममय
 क्रमेण परमप्रकर्षपर्यन्तमाप्त धर्मादीन्परिच्छिनात्ति । तुच्छमेतत् ।
 सामान्यत सदेव हि कचिद्वस्तुनि ज्ञानमभ्यासात्पर्यमासादय-
 त्सिद्धम् । धर्मादौ च सामान्यतो ज्ञान चक्षुरादिजनितमनुमानाविर्भूत- १५
 मागमप्रमव वाऽङ्गीक्रियते । नाथ पक्ष । चक्षुरादीना प्रतिनियतरूपा
 द्विविषयत्वेन तज्जनितज्ञानम्यापि तत्रैव प्रवृत्ते । अनुमानाविर्भूत
 तदित्यपि नोपपन्नम् । धर्मादिरतीन्द्रियत्वेन तज्जापकलिङ्गस्य तेन
 सम्बन्धासिद्धेरसिद्धसम्बन्धस्य चाज्ञापकत्वात् । आगमप्रमव तदित्य-
 प्युक्तम् । यतोऽमावागमोऽर्गन्दर्शिप्रणीतोऽतीन्द्रियज्ञानरूपप्रणीतो २०
 वा स्यात् । आद्यपक्षे, नाम्न प्रामाण्यम् । अतीन्द्रियार्थानिश्चयपूर्वक-
 त्वात् । प्रचुरतरं चारुचारिसचारमारान्नहारामिराम रम्भाप्रभूतप्रगुण-
 कणन्मणिकिङ्किणीकाणकन्दलितमृन्मृन्नेणुवीणास्वनमुभयस्वर्गिगेयगोच-
 रमधुरता लापित्वदुषदेशवत् । द्वितीयपक्षे तु चक्रकम् । अतीन्द्रि-
 यार्थज्ञाने सिद्धे हि तद्वत्पुरुषप्रणीतागमसिद्धिस्तसिद्धौ च तन्नाना- २५

भ्याससिद्धिरिति । अथ स्यादेव यद्येक एव कश्चिदतीन्द्रियदर्शी
स्वीकृतः स्यात् । यावता रात्रिन्द्रिवपरम्परावदनादिरयमतीन्द्रियदर्शिनः
सन्तानः । ततश्च पूर्वपूर्वातीन्द्रियदर्शिप्रतिपादितागमोद्भूतधर्मादिज्ञान-
मभ्यस्यन्त्याश्चात्यः पुमानतीन्द्रियदर्शी सम्पद्यते । ततो नोक्तगोपानुपपन्नः ।

५ अनुमानेनापि वेद्यन्त एव धर्मादयोऽतीन्द्रियेन्द्रियवत् ।
अथार्थोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरिन्द्रियादिगतिर्ननुमानादिति चे-
त् । न । अर्थापत्तेरनुमानादनर्थान्तरत्वेन प्रतिपादनात् ।
अस्तु वासौ ततो भिन्ना । तथापि तया ज्ञास्यन्त एव धर्मा-
दयः । न खल्वर्थापत्तावनुमाने वा तात्पर्यमपि तु ज्ञानमात्र एवेति ।

१० तदप्यवल्लु । अस्पष्ट ह्यनुमानागमज्ञानमभ्यस्यमानमपि न तत्साक्षा-
त्कारि भवितुमर्हति । न हि धूमानुमानज्ञानं ज्योतिःशाम्भज्ञानं वाभ्य-
स्यमानमपि पावकग्रहादिसाक्षात्कारि कस्यचिद्दृष्टम् । एतत्तु स्यादन-
भ्यस्तं तत्कतिपयकालकलाविलम्बेनाभ्यस्तं तु सपदि समुन्मीलतीति ।
न च वचनीयं विलोक्यत एव कामशोकाद्युपप्लुतचेतसामस्पष्टस्यापि

१५ ज्ञानस्य वैशद्यम् । तदुक्तम् । “ कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्यु-
पप्लुताः ॥ अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ १ ॥ ” इति
तद्गदस्याप्युपप्लुतत्वप्रसक्ते । किं च केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं
सकलत्वं प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वा । प्रथमपक्षे क्रमेण तद्ग्रहणं युग-
पद्वा । न तावत्क्रमेण । अतीतानागतवर्तमानार्थानां परिसमाप्त्यभाव-

२० तस्तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञत्वायोगात् । नापि युगपत् , परस्पर-
विरुद्धगीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवात् । सम्भवे वा
प्रतिनियतार्थस्वरूपप्रतीतिविरोधः । एकक्षण एव च समस्तार्थग्रह-
णादकिञ्चिज्ज्ञोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्येत । परसन्तानवर्तिरागादिसाक्षा-
त्करणाद्रागादिमानप्येष प्राप्नुयात् । इतरथा सर्वार्थसाक्षात्करणविरोधः ।

२५ नापि प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं केवलज्ञानस्य सकलत्व युक्तम् । इत-
रार्थव्येवच्छेदेनैतेषामेवामिमतप्रयोजननिष्पादित्वात्प्राधान्यमित्येवं हि

निश्चय समस्तार्थपरिचयाने सत्येवोपपद्यते नान्यथा । न च समस्ताथ-
 ज्ञान सम्भवतीत्यनन्तरमेवोपपादितम् । अपि च सर्वनोऽतीतकालाद्या
 कलित वस्तु म्येन रूपेण प्रतिपद्यते । किं वा वर्तमानतयेन । प्रथम-
 पक्षे नान्य प्रत्यक्षतानुपपत्ति । अवर्तमानमस्तुविषयत्वात् । द्वितीय-
 पक्षे तु तज्ज्ञानम्य आन्तत्वप्रसक्ति । अन्यथास्थितम्यार्थम्यान्यथा- ५
 त्वेन ग्राहकत्वात् । अपि चेन्मिदानीमिह सन्तित्यस्या सकलवि-
 सिद्धि वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वसो प्रतिमासेते न वा । यन्ति प्रति-
 मासेते । तदा युगपत्प्रमेण वा । युगपच्चेत् । तर्हि तदैव वस्तुनोऽ-
 नुत्पन्नोत्पन्नप्रवृत्तत्वेन प्रतिमासाद्युगपज्जातनातमृतव्यपदेशापत्ति ।
 यत्खलु येन स्वरूपेण प्रतिमासते तत्तेनेन व्यपदेशमागमयति । यथा १०
 नील नीलतया । प्रागभावसत्त्वप्रध्वसरूपतया प्रतिमासते च सकलम्य
 निखिल वन्त्विति । यथा च प्रतिनियतेन स्वरूपेण वस्तुप्रतिपत्तेर-
 भावात्सुव्यवस्थिताम्यासकलजता । तन्न युगपत्प्रतीति । नापि क्रमेण,
 प्रागभावप्रध्वसयोरनादित्वानन्तत्वाभ्या परिसमाप्त्यमागतस्तज्ज्ञानम्या-
 प्यपरिसमाप्ते सर्वनतायोगात् । अथ वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वसा न १५
 प्रतिमासेते । तदा कथमसौ त्रिमुनमगनान्तरातिवस्तुन्तोमात्रिभाजक-
 केनलालोककलित स्यादिति । अन्यच्च सप्तनकालेऽप्यसर्वनै सर्वनो
 जातु न पार्यते । सप्तनानग्राह्यसमन्तपन्थापरिचयानामागात् । तदुक्तम्
 “सर्वनोऽयमिति ह्येतत्तत्कालेऽपि पुष्टुत्सुभि ॥ तज्ज्ञाननेयमिज्ञान-
 रहितैर्गम्यते कथम् ॥ १ ॥ कल्पनीयाश्च मर्जजा भवेयुर्नह्यन्तर ॥ २०
 य एव स्यादसर्वन स सर्वन न बुद्ध्यते ॥ २ ॥ सर्वनो नापुद्बुद्ध
 येनेन स्यान्न त प्रति ॥ तद्वाभ्याना प्रमाणत्व मूलानानेऽन्यत्रास्य
 चत् ॥ ३ ॥” इति । एव च व्यवस्थितमिन्म-

वध्यान्तनन्धयनिम सकलार्थनेनी

सद्भाससाधनपटुप्रमितेस्त्रुके ॥

त्रैलोक्यवर्तिनिगितार्थमिता समर्थ

ज्ञान ततोऽस्ति न हि केवलनामवेयम् ॥ ३३८ ॥

इत्थ मिथ्यामतिभिरपरैस्तस्करैर्लुठयमाने

त्रैलोक्यार्थप्रकटनपटावत्र सर्वज्ञसत्त्वे ॥

५

तेषा मग्नप्रत्यमलमतयो निग्रहार्थं यन्ते

स्याद्वादज्ञाः स्फुरितनिशितन्यायशङ्कप्रहारैः ॥ ३३९ ॥

तथा हि यत्तावदवादि प्रत्यक्षं नैवेत्यादि । तदसम्यग् । यतोऽर्वा-

न्दर्शिप्रत्यक्षापेक्षयेदमुच्यते योगिप्रत्यक्षापेक्षया वा ।

पूर्वोक्तमीमांसकमनस्य
विस्तारः ग्रहणम् ।

प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता । अर्वान्दर्शिप्रत्यक्षस्य

१०

सर्वज्ञसत्ताग्राहकत्वेनास्माभिरप्यनङ्गीकारात् ।

द्वितीयपक्षे तु माता मे वन्त्येत्यादिवत्स्ववचनविरोधः । योगिप्रत्यक्षेण

योगी न गृह्यतेऽतोऽसौ नास्तीह कस्त्वदपरो ब्रूयात् । अथ स्यादेवं

यदि प्रत्यक्षमभ्युपगन्त्येत्यमुच्येत । यावता तस्याभावादेव तेन तद्ग्रहणं

वार्थते । तदसत् । तदभावस्याद्याप्यसिद्धेः । भावोऽपि तस्य कुतः

१५

सिद्ध इति चेत् । मा सिवत्तावत् । तथापि सर्वज्ञसत्तायाः प्रत्यक्षेणा-

ग्रहणं सान्निध्यं भविष्यति । अनुमानं तु तद्वाहकं विद्यत एव । तथा

हि कश्चिदात्मा समस्तवस्तूनि साक्षात्करोति तद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति

प्रध्वस्ततदावरणत्वात् । यद्यद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणं

तत्तत्साक्षात्करोति । यथा व्यपगततिभिरावरणं चक्षू रूपम् । तद्ग्रहण-

२०

स्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणश्च कश्चिदात्मा । ततः समस्तवस्तूनि

साक्षात्करोतीति । न तावदत्रात्मनः समस्तवस्तुग्रहणस्वाभाव्यं हेतो-

र्विशेषणमसिद्धम् । नोदनावलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेः साम-

स्त्येन व्याप्तिज्ञानान्यथानुपपत्तेश्च भवता तस्य तत्सिद्धेः । सोऽयं सकल-

ज्ञापलापि नोदना हि भूत भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्र-

२५

कृष्टमित्येवंजातीयक्रमार्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति स्वयं ब्रुवाणो धूमाद्यनु-

मानेषु सामस्त्येन व्याप्तिज्ञानं च स्वीकुर्वाणः सकलार्थग्रहणस्वभावता-

मात्मन प्रतिनिपतीति कथं सुधियामन्मानाह । प्रध्वस्ततदावरणत्वं
 च प्रागेव प्रसाधितत्वात्तासिद्धम् । यच्च नाप्यनिश्चितपञ्चधर्मत्वे हेतु
 प्रतिनियतसाध्यसिद्धिनिश्चयनमित्यभ्यधाधि । तदपि न साधु । न हि
 सर्वत्रोऽत्र धर्मित्वेनोपात्तो येनाभ्यासिद्धेरय दोष म्यात् । किं तर्हि
 कश्चिदात्मा तत्र चाविप्रतिपत्ति । न चापञ्चधर्मस्यापि हेतोरगमक- ५
 त्वम् । “ पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा ॥ सर्वलोकप्रसिद्धा
 न पञ्चधर्ममपेक्षते ” इति म्वयमभिधानात् । यच्चोक्तमविशेषेण सर्वज्ञ
 कश्चित्मायते विशेषेण चेत्यादि । तत्राविशेषेणेति न पश्य । सामा-
 न्यत सर्वजुसिद्धावेव साम्प्रत विप्रतिपत्ते । विशेषविप्रतिपत्तौ तु दृष्टेष्टा-
 निरुद्धवाक्यग्राहक एवागेषार्थजत्वं सेत्स्यति । तदित्य सिद्ध १०
 सकलनगोचरोऽनुमानसद्भावा । आगमोऽपि सर्वजसाधक समस्त्येव ।
 स्वगवैरुत्तारिना तपोध्यानादि कर्तव्यमिति । पौन्येयागमस्य च प्रामाण्य
 मागमप्रमाणविचारग्रमे समर्थयिष्यते । उपमानमपि समन्तत्रेडि-
 सद्भावावेदक निवृत एव । हृदतादोषसंग्रहपरिच्छेदादिना समुपलब्ध-
 सर्वजस्य कस्यचित्सुसम्तदन्वोपलब्धौ तत्सादृश्यप्रतीतिसिद्धे । अगृ- १५
 हातगोवयपिण्डस्य च गव्यस्युपमानं न सम्भवत्येव । न चैतावता
 गोमूत्रोचरातिज्ञान्तरम् । अनभ्युपगमादिति । अर्थापत्तिरपि समन्ति
 कश्चित्तीन्द्रियार्थी चन्द्रोपरागाद्युपेयान्यथानुपपत्तेरित्याहिका तद्वा-
 रिका सम्भवयेव । एव च नाप्यागमेनेत्यादि प्रतिक्षिप्तम् । तथा
 चैतन्ते प्रोक्तस्य सत्पलम्भकप्रमाणपञ्चक्रागोचरचारित्वानिति हेतोर- २०
 सिद्धतात्पर्यमुपस्थितम् । यदपि विवादविषयापन्ने देशे काठे च
 प्रयत्नप्रमाणमित्याद्यनुमानमुपन्यस्तम् । तन्पि यथामृतमिन्द्रियाजनिन
 प्रत्यक्षमिदानीमत्र च यथामृतस्याविप्रकृष्टस्य ग्राहक तद्विपरीत्यस्य
 विप्रकृष्टस्याग्राहक वा दृष्ट देवान्तरे कालान्तरेऽपि तथामृतमेव प्रयत्न
 तथामृतस्याधम्य ग्राहकमन्यथामृतस्याग्राहक चेति माध्यत अन्यथा- २५
 मृत वा । यन्ति तत्रामृतम् । तदा सिद्धमायना । अन्यथामृतं चेत्तथा

- साध्यते । तद्यप्रयोजकं हेतुः स्यात् । यथाभूतं हि प्रत्यक्षं यथाभूतम्यार्थस्य
 ग्राहकमग्राहकं वा दृष्टं तथाभूतस्यैव प्रत्यक्षस्य तथाविधार्थस्य
 ग्राहकत्वेऽग्राहकत्वे वा स्यात्प्रत्यक्षप्रमाणत्वस्य हेतोः प्रयोजकत्वं नान्यथा-
 भूतम्योत्पत्तिमत्त्वादेरिव । तथा हि यादृग्भूतानां प्रासादादीनामुत्पत्ति-
 ५ मत्त्वादिवुद्धिमत्कारणपूर्वकं दृष्टं तादृग्भूतानामेव जार्णप्रासादादीनां बुद्धि-
 मत्कारणपूर्वकं तत्तस्य प्रयोजकं नान्यादृग्भूतानां भूधरादीनाम् । यद्वि-
 पुनरन्यथाभूतस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वसाधनं यथोक्तसाध्य-
 स्य प्रयोजकं स्यात्तदा तादृग्भूतानां भूधरादीनामप्युत्पत्तिमत्त्वादि बुद्धि-
 मत्कारणपूर्वकत्वस्य प्रयोजकं भवेत् । तथा च समस्तस्य जगतः
 १० कर्तृसिद्ध्या जातृसिद्धेः सर्वज्ञभावो न स्यात् । अथ नोत्पत्तिमत्त्वादाव-
 प्रयोजकत्वं द्रूमो द्रूपणान्तरैरस्य दुष्टत्वान् । तदसत् । अस्य हेतो-
 र्वाचस्पतिना विधिष्टमुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धं पृथिव्यादिषु उत्पत्तिमत्त्वमात्रं
 त्वप्रयोजकम् । विशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीविन्वेन स्वाभाविकप्रतिबन्ध-
 वैकल्यात् । स्वाभाविकप्रतिबन्धवत्तश्च हेतोरनुमानाद्भवान् । इतरथो-
 १५ पाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमापकत्वप्रसङ्गादिति वदता कणिकाया-
 मप्रयोजकत्वेनाभिधानात् । किं चोत्पत्तिमत्त्वादौ कुतोऽप्रयोजकत्वस्या-
 वचनं किमेतद्द्रूपणमेव हेतोर्न भवति । किं वात्रतत्र विद्यते । यद्वा
 सदप्युपेक्ष्यते । नाद्यः पक्षः । तत्पुत्रत्वादेः सन्त्यग्येतुत्वप्रसङ्गात् । न
 द्वितीयः । तत्पुत्रत्वादिनास्य तुल्यकक्षत्वान् । अथ तत्र शाकाद्याहार-
 २० परिणामस्योपायेः सत्त्वाद्युक्तमप्रयोजकत्वम् । नन्वत्राप्यक्रियादर्शिनोऽपि
 कृतबुद्ध्युपादकत्वमुपाधिरस्त्येव । नापि तृतीयः । एवमप्युत्पत्ति-
 मत्त्वादेरप्रयोजकत्वं दृष्टान्तत्वानपायात् । अथ तथाभूतमेव प्रत्यक्षं
 तथा प्रसाध्यते । न च सिद्धसाधनम् । सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वादित्युच्यते ।
 नन्वीदृशमस्तीत्यर्वागदर्शना कुतोऽवसीयते । ननु देशान्तरकालान्तर-
 २५ भाविप्रत्यक्षं समानं सद्विन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षव-
 दित्यतोऽनुमानादेतदवसीयत इति चेन् । अत्रापि स्तोकस्तोकान्तरत्वेन

मनागपि विनेषो नाम्नीति सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्व साध्येतातीन्द्रियार्था
 विषयत्वेन वा विनेषो नाम्नीति । प्रथमपक्षेऽनैकान्तिको हेतुः ।
 गृध्रवराहपिपीलिकादीनां प्रत्यक्षेषु स्तोकस्तोकान्तरत्वेनात्मन्यप्रत्यक्ष-
 विदग्धेषु सन्निद्रियसम्प्रयोगजन्यस्य हेतोः सद्भावात् । अथातीन्द्रि-
 यार्थाविषयत्वेन विशेषामावात् सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्व प्रसाज्यते । तर्ह्य ५
 तस्मादेव सर्वप्रत्यक्षाणामतीन्द्रियार्थाविषयत्वाभावासिद्धेरेतत्वास्तु । प्रथ-
 मानुमानोपन्यासे च द्वितीयमनुमानमुपन्यस्यमानं हेत्वन्तरं नाम
 निवृत्त्यन्यस्य न्यात् । अथ यदायमेव हेतुः प्रागुपादीयते तदायमदोष इति
 चेत्, न । यतस्तत्प्राप्ययमस्मात्प्रत्यसिद्धो हेतुः । विवाताम्पदीभूतस्य १०
 प्रत्यक्षस्यास्माभिः सन्निद्रियसम्प्रयोगजन्यत्वान्मुपगमात् । अथ विवाता-
 म्पदीभूतस्य प्रत्यक्षं सन्निद्रियसम्प्रयोगजन्यं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वात्तस्मादि-
 प्रयत्नवन्त्यतोऽनुमानात्तस्य सन्निद्रियसम्प्रयोगजन्यत्वं प्रमाध्यत इत्यु-
 च्यते । तदत्रापि यथामृतस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य सन्निद्रियसम्प्रयोग-
 जन्यत्वं दृष्टं यथामृतस्यैव सन्निद्रियसम्प्रयोगजन्यत्वं प्रसाज्येतान्यथामृतस्य
 वा । यदि यथामृतस्य । तदा सिद्धसाध्यता । अन्यान्यथामृतस्य, तदु- १५
 त्पत्तिमत्त्वादिवत्प्रयोजको हेतुः स्यात् । यथामृतस्यैव तत्साध्यते न च
 मिदमाधनं सर्वप्रयत्नाणामीदृशत्वानिति चेत् । ननु कुतस्तदीदृशत्व-
 सिद्धिः । सन्निद्रियसम्प्रयोगजन्यत्वादिति चेत् । नन्ययमस्मात्प्रत्यसिद्धो
 हेतुः । किं च सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वामिद्धी विवाताम्पदीभूतस्य प्रथ-
 मस्य सन्निद्रियसम्प्रयोगजन्यमिद्विस्तारमिद्धी च सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्व- २०
 सिद्धिरिति परम्पराश्रयदूषणं दुष्परिहारः स्यात् । तदेव सर्वप्रत्यक्षा-
 णामीदृशत्वामिद्धिः । यथामृतन्यायस्य ग्राहकं दृष्टं यथामृतन्यायस्य
 ग्राहकमिति साधने च मिदमाधनमिति न्यतमः । यदप्यन्यदुक्तं
 यथाप्यतिशयो दृष्टं इत्यादि । एतत्पि नुत प्रमाणावगमम् । अथ
 विवाताम्पदीभूताश्चतुरादयो न विषयान्तरे प्रवर्तन्ते चतुरादिशब्दवाच्य २५
 त्वादस्मादिचतुरादिवत् । तथा विवाताम्पदीभूता रूपाण्यो नेन्द्रि-

- यान्तरग्राह्या रूपादिशब्दवाच्यत्वात्परिदृष्टरूपादिवदित्याभ्यामनुमाना-
भ्यामेतदवगम्यते । नन्वत्रापि किं यथाभूताश्चक्षुरादयो न विषयान्तरे
प्रवर्तन्ते तथाभूता एव तथा साध्यन्ते अन्यथाभूता वा । यदि तथा-
भूताः । तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथाभूताश्चेत्, तर्धुत्पत्तिमत्त्वादिवद-
५ प्रयोजको हेतुः । ननु तथाभूता एव चक्षुरादयस्तथा साध्यन्ते । न च सिद्ध-
साधनम् । सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वादिति चेत् । कुतस्तदीदृशत्वसिद्धिः ।
किमनुमानान्तरादुतास्मादेवानुमानात् । यद्यनुमानान्तरात्, तदा तत्रापि
यदि मनागपि विशेषो नास्तीति सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वं प्रसाध्येत ।
तदानुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । गृध्रवराहपिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रघ्रा-
१० णादिषु दूरादिस्वभावरूपशब्दगन्धादिग्रहणलक्षणातिशयस्य कार्यतः
प्रतिपत्तेः । विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वप्रसाधनेऽ-
नुमानान्तरादेव विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धेस्तदेवास्तु किं प्रकृतेनानु-
मानेन । तथाभ्युपगमे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यात् । अस्मा-
देवानुमानात्तदीदृशत्वसिद्धिश्चेत् । अत्रापि यदि मनागपि विशेषो
१५ नास्तीति तत्साध्यते । तदा पूर्ववदनुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । विष-
यान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वसाधने विवादास्पदीभूतानां
चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धौ सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्व-
सिद्धिस्तत्सिद्धौ च विवादास्पदीभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे
प्रवृत्त्यभावसिद्धिरितीतरेतराश्रयः स्यात् । एवं सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वा-
२० सिद्धेर्यथाभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावो दृष्टस्तथाभूताना-
मेव तथा साधने सिद्धसाधनमिति स्थितम् । द्वितीयेऽप्यनुमाने किं
यथाभूतानां पुरुषाणामिन्द्रियान्तरेणाग्राह्या रूपादयो दृष्टा देशान्तर-
कालान्तरभाविनामपि तथाभूतानामेव तेषामिन्द्रियान्तरेण ग्राह्या रूपा-
दयो न भवन्तीति प्रसाध्यतेऽथान्यथाभूतानामित्यादिदूषणं नातिवर्तते ।
२५ अभ्युपगम्य चाक्षजत्वं सर्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारित्वं समर्थितं
न पुनः परमार्थतः । तज्ज्ञानस्य धातिकर्मचतुष्टयक्षयोद्भूतत्वेन समर्थ-

नात् । यत्प्युक्तम् । येऽपि सातिगया दृष्टा इत्यादि । अत्रापि यथा
 भूतानामिदानीमत्र च प्रनामिधानिभि स्तोक्तोक्तान्तरत्वेनेति शयो
 दृष्टो न त्वर्ताद्विदर्शनात्तथाभूतानामेव देशान्तरे कालान्तरे च तथा-
 भूतोऽतिशय कल्पयितुं च युक्तो नान्यथाभूतानाम् । यथाम्मदृशाना
 दगहस्ताद्द्विमुत्प्लुत्य गच्छतामनुपलम्भात्मादृशानामेव दगहस्ताद्द्वि- ५
 मुत्प्लुत्य गमन नास्तीति ज्ञायते नान्यथाभूताना गृध्रमेरुण्डतार्यसावरु
 प्रकाराणाम् । तदेतेन लङ्घनदृष्टान्त स्वमत्तनिघातीयुक्तं भवति ।
 नन्वम्मद्विलक्षणेपु गृध्रादिपु हसहस्ताद्द्विमुत्प्लवनसामर्थ्यस्य दर्शनात्-
 स्मतिषेधो न युक्त इति युक्तम् । नन्मतीन्द्रियनान कदाचिदम्मद्विलक्ष-
 णेषु दृष्टम् । अम्मद्विलक्षणाना पुरपाणामेवाभावात् । तस्मात्मादृशेषु १०
 दृष्टोऽतिशयो युक्त सर्वत्र कल्पयितुमदृष्टश्च निषेद्धमिति चेत् । अहो
 श्रोत्रिया, अम्मद्विलक्षणा न सति पुरपा इत्येतात्सर्येन कथं
 विचारनीयात् । यच्चाक्त प्रसङ्गविपर्ययाभ्या चेत्यादि । तदपि न साधु ।
 साध्यसाधनयोर्हि व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ हि व्याप्याभ्युपगमो व्यापका-
 भ्युपगमनान्तरीयको यत्र प्रदर्श्यते तत्प्रमत्तसाधनम् । व्यापक- १५
 निवृत्तौ चावश्यम्भाविनी व्याप्यनिवृत्तिर्यत्र प्रदर्श्यते स तद्विपर्ययः । न
 च प्रत्यक्षशब्दाच्च्यत्वसत्सम्प्रयोगजत्वविद्यमानोपलम्भनत्वधर्माद्यप्राह-
 कत्वाना व्याप्यव्यापकभाव इति प्रतिपन्नः । न्यायन्येवासौ प्रतिपन्न
 इति यदि प्रतिपाद्यते । तत्सङ्गतम् । अमत्तसम्प्रयोगजेऽपि नाने
 प्रत्यक्षशब्दाच्च्यत्वदर्शनात् । तथा हि, स्मरणसत्यपेक्षेन्द्रियादिजन्य २०
 प्रत्यभिनाप्रत्यक्ष कालविप्रकृष्टम्यातीततत्कालसम्बन्धित्वम्यातीतदर्शन-
 सम्बन्धित्वस्य च ग्राहक पुरोव्यवस्यितार्थे भवतैवाभ्युपगम्यते । प्रातिम
 च नानमव्यक्ष शब्दलिङ्गव्यापारानपेक्ष्यो मे आता आगन्तेत्याकारम-
 नागतातीन्द्रियकालविशेषेणाथप्रतिमास आग्रदृशाया स्फुटतरमनुभूयते ।
 यच्चाकथि कथं धम्माग्निग्राहकज्ञानस्य समुपतिरिति । तत्रानन्तर- २५
 कारण समन्तानरणक्षयोऽभ्यामोऽपि च परम्परया तत्कारणमुच्यते ।

यच्चाप्यष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमित्यादि जल्पितम् । तदसमीक्षिताभिधानम् । न हि सर्वथा कारणसदृशं कार्यमुपजायते । विलक्षणस्याप्यद्भुरादेः कार्यस्य बीजादेरुपत्तिदर्शनात् ।

किं चात्र सिद्धरससंस्कृतजात्यताग्रखण्डादकप्रवपुषोऽप्युपजायते नो ॥

५ चामीकरं किमपि पिङ्गलरश्मिजालैर्बालप्रवालपटलैर्चटुलैर्विलासि ॥ ३४० ॥

सर्वत्र हि सामग्रीभेदात्कार्यभेदः । ततोऽत्राप्यनुमानादिज्ञानेनास्पष्टेनाप्यभ्यासादिसामग्रीसहायेन स्पष्टं यदि विज्ञानमाविर्भाव्येत । तदा को दोषः स्यात् । यदप्यमाणि । तद्वदस्याप्युपप्लवत्वप्रसक्तेरिति । तदसाम्प्रतम् । भावनावलात् ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण कामाद्युपप्लुन-
 १० ज्ञानस्य दृष्टान्ततोपपत्तेः । न चाशेषदृष्टान्तधर्माणां साध्यदृष्टेर्गोपादानं युक्तम् । सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । यच्चाकल्पि, केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं सकलत्व प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वेति । तत्राद्य एव नः पक्षः । यत्तु तत्र विकल्पितं क्रमेण तद्ग्रहणं युगपद्वेति । तत्रापि युगपदिनि द्रूमः । सकलावरणप्रलये हि सहस्रमयूखवद्युगपदेव निखिलार्थद्योतकं केवलज्ञान-
 १५ मुज्जृम्भते । यत्पुनरत्राभ्यधायि । परस्परविरुद्धार्थानोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवादिति । तदपि न यौक्तिकम् । तत्र हि तेषां सकृदभावादप्रतिभासस्तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्याद्वा । न तावत्सकृदभावात् । शीतोष्णाद्यर्थानां सकृत्सम्भवात् । तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्यादित्यप्यसारम् । परस्परविरुद्धानामन्धकारोद्योतादीनां युगपदुद्योतनसमर्थस्यैक-
 २० स्यापि ज्ञानस्य संवेदनात् । सकृदेकत्र विरुद्धानामर्थानां प्रतिभासासम्भवे यत्कृतकं तदनित्यमित्यादिव्याप्तिश्च न स्यात् । साध्यसाधनतया कृतकत्वानित्यत्वयोर्विरुद्धत्वसम्भवात् । नाप्येकत्र ज्ञाने सकृत्तेषां प्रतिभासे तस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वविरोधः । सकृदन्धकारोद्योतादिविरुद्धार्थग्राहिणोऽपि ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वप्रतीतेः । यत्पुनरु-
 २५ क्तमेकक्षण एव समस्तार्थग्रहणादकिञ्चिज्ज्ञोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्ये-
 तेति । तदप्यसम्बद्धम् । यदि हि द्वितीयक्षणे पदार्थानां तत्त्वज्ञानस्य

वा सद्भावो न भवेत्तदाय दाप म्यात्र चेत् । अनन्तत्वात्तद्व्यम्य ।
 न च द्वितीयश्वेन गृहीतग्राहित्वेन सवनानाम्याप्रामाण्य वक्तुमुचितम् ।
 गृहीतग्राहितयापि चानाना प्रामाण्यस्य समर्थितत्वात् । यच्च परसन्तान-
 वत्तरागादिमानात्करणाद्रागादिमानप्येष प्राप्नुयान्ति गदितम् ।
 तत्प्यपेक्षम् । तथापरिणामो हि रागादिमत्त्वकारण न तत्सवेदन- ५
 मात्रम् । अन्यथा ।

जीणा म्वादुरमा सुरेति वचनम्याथारगोषाध्नुव

सीधुम्वात्नदोषदुष्टचरित किं नम नामूद्ववान् ॥

तद्धो सम्प्रति विप्रपुङ्गव गयागङ्गाप्रयागादिषु

प्रायश्चित्तपरिश्रहाय गमन युक्त तपेक्षामहे ॥ ३४१ ॥ १०

इन्द्रियाजन्मत्वात्तन्वगोषम्यादोषोऽयमिति चेत् । इतरत्रापि तुल्यम् ।
 न सल्ल सकलनानमिन्द्रियप्रभवमभ्युपगम्यते । अपि चाङ्गनालिङ्गन-
 सेवनाद्यभिलाषम्येन्द्रियोद्रेकहेतोराविभागाद्रागादिमत्त्व प्रसिद्धम् । न
 चासा प्रशीणमोहे भगवत्यस्तीति कथं रागादिमत्त्वम्याशङ्कापि । यद्
 प्यभ्युपगमि सर्वं समस्तमतीतकालाद्याकलिन वस्तु स्वेन रूपेण १५
 प्रतिपद्यत इत्यादि । तदप्यनुपपन्नम् । यत् स्वेनैव रूपेण तत्प्रतिपद्यते
 मन्त्रलन । न चैव नानम्य प्रत्यक्षतानुपपत्तिर्वर्तमानमस्तुविषयत्वा-
 न्ति वाच्यम् । परिस्पृष्टतयाभ्यम्य ग्राहकत्वात् । परिस्पृष्टतयार्थस्य
 प्रतिमामो हि प्रत्यक्षलक्षणम् । स चेदतीतादेरप्यर्थम्यान्ति कथं
 न तद्ग्राहकानस्य प्रत्यक्षता । यथा चेन्द्रियप्रमप्रत्यक्षे दूरदेशार्थ २०
 ग्रहणेऽपि परिस्पृष्टप्रतिमासित्व न विरुद्धयते । तथातीन्द्रियप्रत्यक्षस्य
 कालानग्रहणार्थग्रहणेऽपि नचवमतीतान्वेवर्तमानतापत्तिरुत्तमानाथग्रहण-
 ग्राह्यत्वात्तद्वर्तमानाववन्तियभिधातयम् । दूरदेशार्थम्याप्यदूरदेशार्थग्रहण-
 ग्राह्यत्वात्तदूरदेशताप्राप्तेरिति । न च वाच्यमतीतादेरमत्त्वात्कथं सर्व-
 नानेन ग्रहणमिति । यतोऽतीतादेरनीतादिकालमन्वन्धित्वेनातीतादेरपि २५
 मत्त्वसम्भवात् । वत्तमानकालमन्वन्धित्वेन त्वतीतादेरमत्त्व-

मभितमेव । वर्तमानकालसम्बन्धित्वातीतादिकालसम्बन्धित्वयोः परस्परं विरोधात् न च वर्तमानकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे स्वकालसम्बन्धेनाप्यतीतादेरसत्त्वम् । अतीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे वर्तमानकालसम्बन्धित्वेनाप्यसत्त्वाद्वर्तमानस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गात्त्रिखिलशू-

५ न्यतापत्तेः । न चातीतादेः सत्त्वेन ग्रहणे वर्तमानत्वानुपपन्नः । सकलनियतसत्त्वरूपतयैव तस्य ग्रहणात् । ननु चातीतादेस्तज्ज्ञानकाले सन्निधानाभावात्कथं प्रतिभासः । मन्निधानं वा वर्तमानवदिति । एतदपि व्याप्तिज्ञानेन कृतोत्तरम् । एतेनेदमिदानीमिह सदित्यस्यां सकलवेदिसंविदि वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वंसौ प्रतिभासेते न वेत्याद्यपि

१० प्रतिक्षिप्तम् । यथैव हीन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षे यद्देशविशिष्टं वस्तु नीलरूपं वा भावरूपमभावरूपं वा तद्देशविशिष्टतयैव प्रतिभासते । तथैव समस्तार्थवेदिसंवेदनेऽपि यद्देशकालाकारविशिष्टं वस्तु भावरूपमभावरूपं वा तद्देशकालाकारतयैव तत्प्रतिभासते । ततः कथं युगपदजातजातमृतव्यपदेशप्रसक्तिः । प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिर्वा । यतः

१५ सर्वज्ञता पुरुषविशेषस्य मुख्यवस्थिता न स्यात् । अतीतादिकालस्य हि वस्तुस्वभावतया प्रतीतौ युगपदजातजातमृतव्यपदेशप्रसङ्गः प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिश्च स्यात् । न पुनर्यथाकालं तत्प्रतीताविति । यच्चान्यदवादि सर्वज्ञकालेऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो ज्ञातुमपर्याप्त इत्यादि । तदपि न न्याय्यम् । विषयापरिज्ञाने विषयिणोऽप्यपरिज्ञानाभ्युपगमे कथं

२० जैमिन्यादेः सकलवेदार्थपरिज्ञाननिश्चयः स्यादसकलवेदार्थविदाम् । तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्थाश्रयणादग्निहोत्रादावनुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवेत् । कथं वा व्याकरणादिसकलशास्त्रार्थापरिज्ञाने तदर्थज्ञतानिश्चयो व्यवहारिणाम् । यतो व्यवहारप्रवृत्तिः स्यादिति । अथैवं पर्यनुयुज्यते । पूर्वं पश्चाद्वा यदि कचित्कदाचिन्निखिलदर्शिनो विज्ञानं

२५ विश्रान्तम् । तर्हि तावन्मात्रत्वात्संसारस्य कुतोऽनाद्यनन्तता । अथ न विश्रान्तम् । तर्हि नानेन युगसहस्रेणापि सकलसंसारसाक्षात्करण-

मिति । अत्रोच्यते । किमिदं विश्रान्तं नाम तज्ज्ञानस्य निवृत्तिम् । किं
 किञ्चित्परिच्छेद्य परम्यापरिच्छेदं । सकलविषयदेशकालगमनामामर्त्या-
 दनान्तरेऽप्यन्यथा वा । क्वचिद्विषये समुत्पद्य विनाशो वा । न तावत्प्राचीन
 समीचीन पक्ष । अनभ्युपगमात् । न खलु निखिलजनानां प्रमेणार्थ
 परिच्छेदकम् । युगपत्त्रयेषां योद्योतकत्वात्तस्येत्यनन्तमेव निरणायि । ७
 द्वितीयपक्षोऽनभ्युपगमानेव प्रतिहत । न हि त्रिपयस्य देश काल वा
 गत्वा ज्ञान तत्परिच्छेदमिति केनाप्यभ्युपगतम् । अप्राप्यकारिणस्तस्य
 क्वचिद्रमनामावात् । केवलं यथाऽनाद्यनन्ततया स्थितोऽयं स्थैर्यं न
 तन्प्रतिपद्यते । तृतीयपक्षोऽप्ययुक्त । क्वचित्त्रिपये तस्योत्पत्तेरनभ्यु-
 पगमान् । समकाल समस्तवस्तुविषयतयैव तस्याविर्भावस्वीकारात् । न १०
 चैवम्भावस्यापि तस्य विनाश । आत्मउच्यस्वरूपतया विनाशा
 सम्भवात् । एव च ।

उत्पत्तिस्थितिमङ्गमङ्गिसुभगा विश्वापि विश्वत्रयी

यज्ज्ञाने युगपत्प्रतिक्षणमिय साक्षात्ममामासने ॥

गर्भारे पयसा प्रभां प्रजितसन्नुक्तेव सत्त्या यत

१५

सोऽयं सम्प्रति सिद्धिपद्धतिमगात्कश्चिन्नरप्रामणी ॥३४२॥

एव तावद्विश्ववेदिप्रमिद्धं दोषोपेनोऽङ्गिं मानप्रमथ ॥

हृदो मृताद्यापि वो यद्यतोपन्तस्यामन्यद्येन मान वन्ताम ॥ ३४३ ॥

धम्मादयो निशदमवेन्ननेद्या प्रमेयत्वाद्येव तत्त्वेव यथा स्तम्भस्तथा
 पुनर्गमी धम्मान्यस्तम्मात्तथा । न तावन्त्यममिद्धो हतु न हि स्वरूप- २०
 द्वाराश्रयद्वारा वा भवेत् । न स्वरूपद्वारा प्रमेयत्वस्वरूपस्यास्य भववा
 दिनामविवान्मिद्धत्वात् । नाप्याश्रयद्वारा । आश्रयभूतानां धम्मात्पिप्ता
 र्थानामविशेषाभावाच्च प्रतिपन्नत्वात् । नापि विमृष्ट । साध्यवति स्तम्भा-
 दावन्यदस्योपलभ्यमानत्वात् । ननु सामान्ये साध्ये विमृष्टो मामून् ।
 अभिमतेन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तविनादसरेन्ननेयत्वे तु साध्ये विमृष्टता २५

- वारयितुं न पार्यते । तद्विपरीतेन विगदसवेदनवेद्यत्वेन साधर्म्यदर्शने
स्तम्भादावन्यददर्शनात् । अनन्वयोऽप्युदाहरति दोषोऽत्र । साधो साधु
द्रवसे । परं नात्र विशेषः सिपाधयिपितः । धर्मादीनां शब्दमानेनैव
श्रोत्रियैर्वेदनाभिप्रायात् । विगदसवेदनसंवेद्यत्वमात्र एव तावद्विवादः
५ इति तदेव प्रथमं प्रसाधनीयम् । मिद्वे पुनरस्मिन्ननुमानान्तरादिन्द्रिया-
निन्द्रियनिमित्तविगदसवेदनवेद्यत्वरूपविशेषसिद्धिः । तथा हि । धर्मादि-
विगदवेदनं नेन्द्रियानिन्द्रियपरतन्त्रम् । अपर्यायत एवार्थाविभासहेतु-
त्वात् । यत्तु नैव न तदेवं यथाम्मदादिवेदनम् । इदं तु न तस्मात्तथा ।
अवयवविशुद्धिस्तत्र पूर्ववद्विधातव्या । तस्मान्न विरुद्धानन्वयदोषावतारः ।
१० ननु साध्यानवबोधनोऽयं हेतुर्भाविष्यति । उपाधिविशेषाविनाभावमूल-
त्वात् । तथा हि यद्यपि प्रमेयत्वविगदसवेदनवेद्यत्वे नात्र सहावस्थिते
अनुभूते । तथापि न प्रमेयत्वमात्रानुबन्धि विगदसवेदनवेद्यत्वम् । अपि
तु प्रमेयत्वावान्तरनेत्रादीन्द्रियविषयत्वानुबद्धम् । ततः प्रमेयत्वे सत्यपि
य इन्द्रियविषयः स एव विगदसवेदनवेद्यो नापादिः । नापरं धर्मा-
१५ धर्मादि । तस्येन्द्रियाविषयत्वादिति न प्रमेयत्वमात्रं साध्यावबोधनम् ।
अत्राभिधीयते । विशेषस्य विशेषं प्रति बोधनेत्वेऽपि सामान्यव्याप्तेर-
निरासार्हत्वमेव । यथा धूमविशेषस्य स्वादिरादिवह्निविशेषसम्बन्धेऽपि न
धूमसामान्यस्य बहिसामान्यसम्बन्धो विधीयते । तथेहापि प्रमेयत्वा-
वान्तरस्य नेत्रादीन्द्रियविषयत्वस्य नेत्रादीन्द्रियसमुद्भवविगदसवेदनबो-
२० ध्यत्वेन व्याप्तौ सत्यामपि न प्रमेयत्वमात्रस्य विगदसवेदनवेद्यत्वसामान्ये-
नाविनाभावो न भवतीति सर्वं प्रसिद्धानुमानसमानमेव । नाप्ययं हेतुः
सविसंवादः । प्रमेयस्य सतो विगदसवेदनावेद्यस्य सर्वथैवाभावात् ।
नन्वस्य विसंवादितापनोदं न मृष्यामहे । अभावेन विसंवादस्य दुर्वार-
त्वात् । तथा हि प्रमेयोऽप्ययं न विगदसवेदनवेद्यः । अभावमानेनैवा-

१ ' बोधत्वेऽपि ' इति म. पुस्तके पाठ । २ ' वेद्यत्वेन ' इति प म. पुस्त-
कयो. पाठ । ३ ' सर्वम् ' इति म. पुस्तके नास्ति ।

यमीयमानत्वात् । नेतन्माधु । अमावस्य वस्त्वशतया विशत्सवेत्न-
 रूपमानावमेयतयापि समर्थितत्वात् । नन्वनुमानान्तराधिगतार्थसिद्धयर्थ-
 मुपस्थितत्वाद्दृष्टीत्यानुमानादधिगतविषयमनुमानमिह । अमनोहर-
 मेतत् । तथा ह्यत्र विशत्सवेत्नमनुमान आच्छदमुपमानमर्थपक्षिभावो वा
 धमादिविशदवेत्नस्य बाधायै प्रमतेत् । यदि विशदवेत्नम् । तत्रापि ५
 द्वित्रयप्रभवमनिन्द्रियप्रभव वा तद्वेत् । यदीन्द्रियप्रभवम् । तत्रापि
 त्वन्मन्त्रिधि समस्तपुरषसन्त्रिधि वा तत्स्यात् । यदि त्वन्मन्त्रिधि । तदापि
 नियतदेशात्त्रिधिविधेयस्य तन्मात्राव साधयेदपेक्षान्वित्तिनो वा ।
 यत्नि नियतदेशात्त्रिधिविधेयस्य तत्र सिद्धसाधनम् । अम्मामिरपि नियत-
 देशात्त्रिधिविधेयस्य तन्मात्रावसाधनात् । अथापेक्षान्वित्तिनः । तदापि १०
 तत्रिन्द्रियप्रभवमेत्न तेऽपेक्षदेगादौ प्रवर्तते वा न । यदि प्रवर्तते । तदा
 भवनेन समस्तदेशात्त्रिधिविधेयवेत्न धमादिदर्शयति तव शरास्त्वय्यत्र निप-
 तिना । अथ न प्रवर्तते इति नियतमानमिन्द्रियदेदन त्वन्मन्त्रि-
 धमादिदर्शनस्य बाधनम् । तदप्यसत् । यत्नि हि तत्तस्य हेतुः प्राप्ति वा
 स्यात्तदा तस्य निवृत्त्या धर्मादिविशदवेदनस्यापि निवृत्तिर्विमात्रेत् । १५
 अन्यथा मन्त्ररामरमन्दिशर्त्तानामप्रमाण स्यात् । न पुनरिदमिहाम्नि ।
 अथ समस्ति समस्तपुरषसन्त्रिधि तत्तद्वाधनम् । तन्मिदम् । न हि सवे
 पुरषा धर्मादिविशदवेदन न विदन्तीत्यत्रासवविन् सामर्थ्यमस्ति । तथा-
 ग्युपेक्ष्य धर्मादिविशदवेदनस्येन्द्रियप्रभवमेत्नविषयता त्वन्मन्त्रिधित्या-
 त्रिमेत्नमिति । यात्रेन्द्रियप्रभवमेवेदनस्य धर्मादिविशदवेदन विषय २०
 पय न भवति । न हि परपुरुषवर्तिन सवेत्नविशेषा अम्मामिरिन्द्रियोत्ति-
 तमेत्नेन वेद्यन्ते । अविषयस्यापि यत्नि तेनाभाव साध्यते । तर्हि नयनोत्थे
 न मवेत्नेन गच्छामाव साध्येन । तत्रेन्द्रियप्रभव वेदन धर्मादिदर्शन बाध
 ते । नाप्यनिन्द्रियप्रभवम् । तस्यामिदत्वात् । सिद्धा वा पर्याप्त विवात्नेनेनि

- न विगदवेदनं धर्मादिविषयविगदवेदनवाधनायोन्सहते । नाप्यनुमानम् । तत्र हि धर्मादिविगदसंवेदनं नाम्तीति साध्यधर्मिनिर्देशः स्यात् । धर्मादयो विगदसंवेदनवेद्या न भवन्तीति वा । यद्वा विवादाध्यासितः पुरुषो धर्मादिदर्शी न भवतीति । यदि वा विवादाध्यासिता धर्मादयः
- ५ सिद्धान्तेनैव वेद्या इति । आद्यविधायं साधनमनुपलम्भो विरुद्धविधिविभावेत् । यद्यनुपलम्भः सोऽपि धर्मादिदर्शनस्य, तद्वेतोः, तद्व्यापिनः, तत्साध्यस्य वा स्यात् । यदि धर्मादिदर्शनस्य, तदाप्यसौ स्वसम्बन्धी सर्वसम्बन्धी वा । यदि स्वसम्बन्धी । नासौ तदभावेहेतुः । विसवादित्वात् । नापि सर्वसम्बन्धी । स्वरूपासिद्धत्वात् । न
- १० हि सर्वात्मनामप्रतिपत्तौ तत्सम्बन्धी धर्मादिदर्शनानुपलम्भो विभावयितुं पार्यते । नापि धर्मादिदर्शनहेतोरनुपलम्भोऽस्ति । तदा-वृत्तिप्रध्वंसस्य तद्वेतोरनुमानबलात्प्रसाधितत्वात् । नापि तद्व्यापिनः । धर्मादिदर्शनव्यापिनः संविद्रूपतादेस्तत्र सद्भावात् । तत्साध्यानुपलम्भोऽप्यसिद्धः । धर्माद्यधेयार्थप्रतिपादनपरस्य राद्धान्तस्य तत्साध्य-
- १५ स्योपलभ्यमानत्वात् । विसंवाददुस्योऽप्येष । धूमादिफलानुपलम्भेऽपि विभावसुप्रभृतिहेतोर्मुमुक्षुराद्यवस्थानु सद्भावविभावेनात् । न ह्यवश्यं साधनानि साध्यवन्ति भवन्ति । तत्रानुपलम्भः साधनतां विभर्त्ति । नापि विरुद्धविधिः । यतः सोऽपि प्रतिनियतदेशादौ तस्याभावं साधयेदशेषदेशादौ वा । आद्यभेदे सामन्त्येन धर्मादिदर्शनस्य नाभावः सिद्धयेत् । यत्रैव यदैव हि तद्विरुद्धस्य विधानं तत्रैव तदैव तदभावः साधयितुं पार्यते नान्यत्रान्यदा । अतिव्याप्तेः । द्वितीयभेदोऽप्यसम्भाव्यः । असर्वदर्शिनः सर्वत्र सर्वदा तद्विरुद्धविधेरसम्भवादिति न विरुद्धविधिरपि साधनत्वमश्नुते । तथा हेतुद्वयेऽप्यऽस्मिन् धर्मादिविगदसंवेदनस्वरूपः साध्यधर्मी स्वसिद्धः परसिद्धो वाभिधीयते । यदि स्वसिद्धः ।

तर्हि तस्य प्रतिषेधो माता मे व-येति नोनिमनुमरति । अथ परासि-
द्धोऽयमुपादीयते । तत्रापि परम्याभो यदि मानेन सिद्ध । तत्र तत्रापि
मिद्ध एवेति नोपपन्नस्तत्रातिषेध । अथ नाथ स्वस्य परस्य वा मानेन
मिद्ध । तदाऽमिद्ध ण्वेति हेतोराश्रयासिद्धता दुष्प्रतिषेधेया । तत्र
धर्माविशिष्टसवेदन नाम्नीति साध्यधर्मिनिर्देशः सूत्रपादः । नापि ७
धर्माभ्यो विशिष्टसवेदनवेद्या न भवन्तीति । अत्राप्यनुपपत्तस्य हेतो-
रभावात् । स धर्मसंस्वरूपोऽनीन्द्रियत्वस्वभावो वा भवेत् । न तावदाद्य ।
तस्य सविसयादत्वात् । अमृतस्यापि सामान्यान्नेर्निशङ्सवेदनवेद्यत्वे-
नाभ्युपेतत्वात् । अतीन्द्रियत्वस्वभावोऽत्र हेतुः । तथा हि न धर्मादयो
विशङ्सवेदनवेद्या अतीन्द्रियत्वाद्यत्तु नैव न तत्रैव यथा स्नग्मस्तथा १०
च न धर्मान्यस्तस्मान्न विशङ्सवेदनवेद्या इति । एतत्पि प्रलापमात्रम् ।
उपाधिविशेषाविनाभावमूलत्वेन हेतोः सायाननरोधनात् । तथा
अतीन्द्रियत्वे सत्यपि य एव भावनाविशेषातिशयविषयो भवति मात्र
एव विशङ्सवेदनवेद्यः । यथा विषमगारशरभिसरनिरन्तरप्रहारहारि-
तममन्तसातयात्तस्य पुनः प्रेयर्माययी भुवनत्रयी भावयतस्तद्वदना- १५
रनिन्दम् । भावनाविशेषातिशयविषयमीदृशान्तु पुष्पस्य धर्मान्यस्तस्मा-
दतीन्द्रियत्वेऽपि ते तस्य विशङ्सवेदनवेद्या भवन्ति । अथ भावना-
विशेषातिशयमात्रप्रेयमीदृशानरनिन्दार्शनं आन्त धर्मादिदर्शनं प्रत्युदा-
हृतिनाय नाहम् । अन्यथा तत्सामान्येन धर्मादिदर्शनं आन्त
स्यादिति । प्रलापमात्रमेतत् । निष्प्रतिभासमात्रतया तस्योत्पादनिर्वोप २०
पदे । यदि तु साध्यधर्म्युदाहृतो सत्रथा साम्यमभिप्रेति देवानामपि ।
तत्र सर्वत्रोत्पादहेतुरमात्र एव स्यात् । महीधरमृगानमयोरपि सत्रथा साम्या-
भावात् । तत्र भावनाविशेषभाविन्त्वेऽपि बाधकत्वानोपनिपातेन प्रियत्
मानदनागनिन्दार्शनं आन्तम् । धर्मादिदर्शनं तु बाधनिर्हितत्वेनाभ्यान्त

१ ' इति न तस्याभ्यान्तम् इति प म पुन्यद्वयोरिति । २ प्रत्युदाहृति-
वेद्यम्' इति प म पुन्यद्वयो पाठः ।

- भविष्यति । विगदप्रतिभासत्वं तूभयत्रापि समानमिति भवत्येतावतात्रा-
स्योदाहृतित्वम् । तथाऽतीन्द्रियत्वादिति हेतुरपि इन्द्रियासम्बद्धत्वमि-
न्द्रियसम्भवसंवेदनाविषयत्वं वा स्यात् । तत्रेन्द्रियासम्बद्धत्वं विसंवादि ।
पदार्थानां नयनेन्द्रियासम्बद्धत्वेऽपि तदुत्पाद्यविगदसंवेदनवेद्यत्वात् ।
- ९ नयनेन्द्रियासम्बद्धत्वं तु तेषां नयनस्याप्राप्यदर्शित्वेन समर्थितत्वात् ।
इन्द्रियसम्भववेदनाविषयत्वं तु साध्यसमम् । भवता मते इन्द्रियसम्भवस्यैव
विगदसंवेदनस्य भावादिति । य एवार्थो विगदसंवेदनवेद्यो न भवतीति
स एवातीन्द्रियत्वादिति । संशयितसाध्यशून्यपदार्थव्यावृत्तिरप्ययं हेतुः ।
अतीन्द्रिया अपि विगददर्शनवेद्या भविष्यन्ति विरोधाभावात् । तथा
- १० ह्यतीन्द्रियत्वविशददर्शनवेद्यत्वयोर्विरोधः सहानवस्थारूपो वा शीत-
बह्वयोरिव । परस्परस्थितिपरिहारस्वरूपो वा भावाभावयोरिव । न
प्रथमस्तयोः सम्भवति । स हि समवहितसमस्तताधनस्य भवतोऽन्यभावेऽ-
भावाद्विगदवेदनानुपलम्भाभ्यामवसीयते । नन्वेवमिहापि भविष्यति ।
नैवम् । न हि धर्मादीनां विगददर्शनवेद्यत्वस्य पूर्वं भवतोऽतीन्द्रियत्व-
- १५ सन्निधानान्निवृत्तिर्विप्रैः समुपलभ्यते । यतस्तेन तस्य विरोधः स्यात् ।
उपलम्भे वा निष्फलं तन्निरासेनात्मानमायासयन्ति श्रोत्रियाः । द्विती-
योऽपि विरोधो नात्र सम्भवति । यतो नातीन्द्रियत्वं विगददर्शनवेद्यत्व-
व्युदासेन व्यवस्थितम् । अपि त्विन्द्रियविषयत्वव्युदासेनेति धर्मा-
दयो विगदसंवेदनवेद्या न भवन्तीत्येवोऽपि साध्यधर्म्मनिर्देशोऽनुपपन्न-
- २० एव । योऽपि विवादाध्यासितः पुरुषो धर्म्मादिदर्शी न भवतीति ।
तत्राप्युपदेशित्वं पुरुषत्वं वा हेतुः स्यात् । यद्युपदेशित्वम् । तदापि
मानविरुद्धार्थोपदेशित्वं तद्विपरीतार्थोपदेशित्वमुपदेशित्वमात्रं वा स्यात् ।
प्रथमभिदाया हेतोरसिद्धिः । तत्रभवतस्तथाभूतार्थोपदेशित्वासम्भवात् ।
उत्पादव्ययध्रौव्यस्वभाववस्तुवादी हि तत्रभवान्न तु तथाविधवस्तुनि

१ 'चेदय' इति प. भ. पुस्तकयो पाठः । २ 'संशयित्व' इति भ. पुस्तके
पाठः ।

मानविरोध सम्भवतीति पुरतः प्रमाद्ययिष्यते । द्वितीयमिन्द्राया विसर्वादी
हेतुः । तथार्थोपदेशित्वस्य धर्मादिदर्शित्वेन सह निरोधामागात् ।
तथा विश्वत्रयवर्तिनोऽध्यानाश्रित्य विरुद्धार्थोपदेशित्वमभ्युपेयते नियता-
न्येति । तत्र प्रथमभेदे विरुद्धत्व हेतोः । तथाविधमानाविरुद्धार्थोपदे-
शित्वस्य धर्मान्दिदर्शित्वे सत्येव सम्भवान् । उत्तरभेदे त्रसिद्धतात् । ५
न हि वयं प्रतिनियतमानाविरुद्धार्थोपदेशिनः निवादाभ्यन्तपुरुषमभ्युपेय-
तस्य सर्वापदेश्यपदार्थेषु तथाविधत्वात् । तृतीयमिन्द्राया तु विसर्वा-
दित्व हेतोः । उपदेशित्वमात्रस्य धर्मादिदर्शित्वेन निरोधासम्भवात् ।
अथ रज्यापुरपादौ धर्माद्यन्दिर्शित्वे सत्येरोपदेशित्वस्योपलम्भान्दिर्शने
तु सर्वदापि तस्यानुपलम्भात्ततो व्यावृत्तिः सिध्यत्येवेति । तत्रपि १०
त्रयस्यपदम् । सर्वमन्वयिनोऽनुपलम्भस्यासिद्धत्वेनात्मसम्बन्धिनस्तु विम-
बादित्वेन प्रतिपादनात् । ननु धर्मान्दिर्शिनः सत्यैरामावात्पुनर-
तनो व्यावृत्तिरुपदेशित्वस्य । तदेतत्प्रतिमाहसम् । धर्मादिदर्शिनोऽभाव-
स्याधाप्यप्रमिद्धे । न हि तत्रैसिद्धा साधनमस्ति । तद्धि उपदेशित्व
मेव मनेत्यन्यथा । प्रथममिन्द्रि त्रिपदोपात्तार । उपदेशित्वाद्धि १५
धर्मान्दिर्शयमावमिद्धौ ततोऽस्य व्यावृत्तिसिद्धिस्तत्सिद्धा तु
धर्माद्यन्दिर्शित्वेन व्याप्तिस्तस्या सिद्धाया पुनरतो धर्मान्दिर्शयमानसिद्धि-
रिति । अथान्यन्नुपलम्भान्ति तन्मात्रसाधनाय साधनमभिधीयते ।
तत्राप्यनुपपन्नम् । तस्यानल्पद्रोषदृष्टित्वेन प्रतिपान्तिन्वाप्तिरिति नोपदे-
शिनमत्र हेतुः । नापि पुनरप्यत्र । विपर्यये बाधाविधायिमानासम्भवेन २०
साध्यगुण्यपदाद्यावृत्तेस्तस्य सन्नेहदोलाग्रत्वात् । न हि
नामाय भैरवो यत्सम्प्रतिपत्ते पुन्ये प्रतिमात्मप्रतिभात वा तेन सत्र
भाविन्य 'चेति । अन्यथा रज्यापुरयो धर्मान्दिर्शयमानाऽनवसायी

१ त्रिपदो इति प म पुस्तकयो पाठ । २ 'धर्माद्यन्दिर्शित्वे' इति प
म पुस्तकयो पाठ । ३ 'न्याय' इत्यधिक प म पुस्तकयो । ४ 'न भविष्य
चेति' इति म पुस्तके पाठ ।

- वेदार्थधीशून्यः शूद्र पशुप्रायः समुपलभ्यत इति भवदाराध्यपुरुषोऽपि तथा स्यात् । पुरुषत्वस्योभयत्राप्यविशेषादित्यतिलोभाभिमूतस्य तवाहो अग-
निनिपातः शिरसि । अथ पुरुषत्वाविशेषोऽपि तस्य स्थ्यापुरुषादुत्त-
मत्वाद्धर्मादिदर्शभाववेदनादिरतिशयो न विरुद्धयते । तर्हि तथाभूतस्यैव
- ५ पुरुषविशेषस्य धर्मादिदर्शनातिशयोऽपि मा विरोधीति संशयितसाध्यशू-
न्यपदार्थव्यावृत्तिवेन विसवादित्वात् पुरुषत्वमपि नात्र हेतुः । ततो
विवादाध्यासित इत्यादिरपि साध्यधर्मनिर्देशो न सुन्दरः । नापि
विवादाध्यासिता धर्मादयः सिद्धान्तेनैव वेद्या इति । हेतोरत्रापि
दुर्लभत्वात् । अथास्त्येव धर्मादिशब्दाभिधेयत्वादिति । नन्वतो
- १० हेतोः साम्प्रतपुरुषसदृशानां । पुंसां सिद्धान्तेनैव धर्मादिवेद्यत्वं
साध्यतेऽन्यादृशानां वा । यदि साम्प्रतपुरुषसदृशानाम् । तदा
सिद्धसाधनम् । अथान्यादृशानाम् । तदा तत्साधनेनैव बाधित-
विषयमिदमनुमानम् । तन्नानुमानमपि धर्मादीनां विशदसवेदनवेद्यत्वं
बाधते । नापि शाब्दम् । ननु शान्तमेतत् । नित्यस्य सिद्धान्तस्य
- १५ तद्विधानपरस्यादर्शनाद्वाधादिहेतुत्वमेव हि व्यवसीयते । अथ स्वयम्भुवं
प्रतीत्य “स सर्वविद्यस्यैषा महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येषा
व्योम्नात्मसु” इत्यादिना तत्र तत्र वेदे विश्ववेदिताप्रतिभासनपरा स्तुतिर्दृ-
श्यते । सत्या तु विश्ववेदिताया धर्मादिदर्शनमपि सिद्धमेवेति न
सिद्धान्तस्य तद्वाधाविधायित्वमिति । अशोभनमेतत् अस्याः स्तुतेः
- २० सर्वविधिपरत्वाभावात् । तस्य स्वान्तेनाधीतत्वात् । अनादेः सिद्धा-
न्तस्यादिमिति धर्मादिदर्शिनि प्रवृत्तावनादिताविरोधापत्तेः । अपि तु
स्वयम्भुवमुद्दिश्य विधिश्रितस्य तथाविधाध्वरादेः प्रवर्तनायार्थवाद-
मात्रमेतत् । अर्थवादास्तु विधिप्रशंसापरतया मानता लभन्ते न
स्वतन्त्रतयेति सर्वदर्शिविधिसाधनं न भवति । तथा यदि नित्यः
- २५ सिद्धान्तः प्रमा । तदा निष्फलमेव सर्ववित्साधनम् धर्माद्युपदेगस्य
तत एव सिद्धेः । अनित्यस्य तु सिद्धान्तस्य सर्वदर्शिसाधनत्वं तद्वि-

हितम्येतरम्य वा । यन्ति तद्विहितम्य । तन्नेतरेतराश्रयम् । तम्भिन्
 सिद्धे हि तद्विहितम्य सिद्धान्तम्य मानता तस्मात्तु तस्य सिद्धिरिति ।
 नापीतरविहितम्य । तस्य मानत्वासम्भवात् । अमानात्पि तस्मात्त-
 त्यतिपक्षौ स्वविहितपत्समूहादपि तत्प्रतिपक्षि म्यादेव ।
 निगोपाभावानिति । सिद्धान्तनाधितविषयमिदमनुमान भवत्येनेति । ५
 एतदपीप्यापिचसन्तापोपप्लुतम्याम्य प्रलापमात्रम् । यतो यावन्त वे-
 सग्नयिन विधिष्वनिप्रबन्ध मवान्निशामयति नागानेवास्ति, आहो-
 श्वित्रन्योऽपि । न तावत्प्रथम । वेदाशानामनन्ताना म्याने स्थाने
 तिरोभावननिगमनात् । अथ द्वितीय । तन्ना तत्र वेदाशे सर्ववेदा
 भविष्यति । तथा नियम्य सिद्धान्तम्य तद्विधानपरम्यादर्शनात्तित्यत्र १०
 सवविद्विधान सवविदभिधायित्व सर्गनिनिष्पादनत्व यामिप्रेतम् ।
 नाद्यो भेद । यत् पूर्वमेव प्रतिपादितस्तन्मिधायी वेदान्त । नापि
 तस्याथरादमात्रत्वेनामानत्प्रमित्याद्यभिधेयम् । यतोऽथवाद प्रमा साध
 यति न वा । यन्ति साधयति तदा मानतैरास्य । प्रमासाधनान्माना-
 नम्य । प्रमा न साधयतीति तु प्रतीतिपराहृतम् । अर्थरादगन्तेभ्योऽपि १५
 प्रमोत्पत्तिप्रतीति । सर्वनिनिष्पादनत्व तु न मानघम । परममाननाति
 शयन्पटेतुयग्नित्यात्तस्य । अनादे सिद्धान्तम्यान्मितीत्याद्यपि लक्षा-
 तनुमात्रानलम्बनम् । यत् प्रवाहमाश्रित्य सवविद्विगोपमाश्रित्य वा ।
 प्रथमभिदा नाभिमतता । सर्वार्थपरम्पराया अनात्तित्वात् । द्वितीय-
 मिताया तु विसवान्तिता । अक्षपेधान्तीना नियतविषयमाश्रित्य सादी- २०
 नामपि तत्र विधानान्गनात् । अपि तु स्वयम्भुगमित्याद्यपि नानवचम् ।
 यतो भवतु निधिप्रमापरतयार्थरादाना मानता । तथापि ये निर्माधा-
 मयप्रतीति निष्पात्यन्ति ते मानता स्वार्थ लम्बन्ते न वा । यदि
 लम्बन्ते तन्नायमपि मानमेव । द्वितीयभेदे तूमयमप्रतिपत्रानुमानादि-
 मानानामपि न मानना । नापि नित्ये सिद्धान्ते सवविगो निष्कलना २५

- विषयदर्शनोत्थस्य धर्माद्युपदेशस्य सर्वविदेव विधीयमानत्वात् । अनित्योऽपि संवादशाली सिद्धान्तः सुरपुरसर्वदर्शनार्थिनां तपोध्यानादि विधेयमित्यादिः सर्वदर्शिनमभिधानः शतशो दृश्यते । नाप्यत्रेतर-
 ५ तराश्रयम् । सर्ववित्समयपरम्पराया अनादित्वात् । इति सिद्धान्ते
 सर्वदर्शिप्रतिपादनप्रसिद्ध्या न शब्दमपि धर्मादीनां विग्रहसंवेदन-
 वेद्यता बाधितुं समर्थम् । नाप्युपमानम् । तथा हि यद्युपमानभूताः सर्व-
 एवेदानीन्तनाः पुरुषा अपरे बोधमेयान्निमुवनान्तर्वर्त्तिनोऽवधारिता भवे-
 युस्तदेदानीन्तनपुरुषसादृश्योपमानेनान्येषामपि धर्मादिदर्शित्वाभाव-
 साधनं भवेत् । यावता परिमितदेशविशेषिताः पुरुषा इदानीन्तना
 १० विभाविता न सर्वे । विभाविता अपि न धर्माद्यदर्शित्वेनावधारिताः ।
 परात्मधर्मस्य धर्मादिदर्शनाभावस्य पिशितनयनैवेगद्येन प्रतिपत्तुमपर्या-
 सत्वात् । नापि शेषाः प्रमिता । तस्मादुपमानोपमेययोर्वैगद्येनाप्रति-
 पत्तेर्नोपमानमत्र सम्भवति । अथोपमानभूतानामिदानीन्तनानामुपमेय-
 भूतानामन्येषा वा पुंसामसर्वदर्शित्वेन विग्रहा प्रतीतिरिष्यते । तत्रापि
 १५ नोपमानेन फलम् । विग्रहदर्शनेनैव सर्वेषामसर्वदर्शित्वसिद्धेः । ततोऽपी-
 दानीन्तनानन्यान्वा सर्वानसर्वदर्शित्वेन पश्यन् भवानेन सर्वदर्शा
 स्यादिति सिद्धं नः समीहितम् । ततो नोपमानमपि धर्मादीनां विग्रह-
 संवेदनवेद्यता बाधते । नाप्यर्थापत्तिः । सा हि सर्वदर्श्यासाधनतया सर्व-
 दर्श्याभावसाधनतया वा तां बाधेत । न तावत् सर्वदर्श्यासाधनतया ।
 २० असिद्धत्वात् । धर्मादिदर्शिसाधनोद्धराया अर्थापत्तेः पूर्वे प्रतिपादित-
 त्वात् । नापि सर्वदर्श्याभावसाधनतया । असिद्धत्वात् । न हि नाम
 सोऽर्थः सम्भवति यः सर्वविद्भावं विना नोपपद्यते । नाप्यभावस्ता
 बाधितुमीश । स हि सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपो वा स्यादभावविषय-
 मानसप्रतीतिरूपो वा । न तावदाद्यो भवति भेदः । सत्तासाधनप्रमा-

१ 'वेदित्वाभाव' इति प अ. पुस्तकयो. पाठः । २ 'सर्वदर्श्यासाधनतया' इति
 अ. पुस्तके पाठः ।

निवृत्तेरसत्त्वेन रूपतया धर्मादिदर्शनाभावसाधनत्वानुपपत्ते । भवतु वा
 तत्तत्साधनत्वम् । तथाप्यभिद्वयं तत्रिष्टुति । प्रस्तुतानुमानस्यैव तत्र
 प्रवृत्ते । तथा तन्निवृत्तिर्नियतदेशविशेषिता म्यान्नियतदेशविशेषिता
 वा । न प्रथमा सर्वत्र सर्वत्र धर्मादिदर्शनाभाव साधयति । अन्यथा
 म्त्वम्मादीना देशान्तरप्रतिनामत्रेणाविशेषे स्वविषयमानाप्रवृत्तेर्येशान्तरेऽ ५
 प्यभाव स्यात् । ततो नि शेषव्यवहारमिलोप । नापि द्वितीया ।
 सा हि विशदसवेदनमिद्धा तन्तिरमानसिद्धा वा भवेत् । विशदसवे
 दनमपीन्द्रियप्रभवमिन्द्रियप्रभव वा । इन्द्रियप्रभवमपि सर्वत्रैव
 निवृत्तेश्वेदि वा । न प्रथमो भेद । इन्द्रियप्रभवसवेदनस्य सर्व-
 देशविषयत्वात् । नापि द्वितीय । सर्वत्रैववेदने तद्विशेषितधर्मादिदर्शन- १०
 सत्तासाधनप्रमानिवृत्तेरपि वेदयितुरपार्यत्वात् । नाप्यनिन्द्रियप्रभवम् ।
 तद्वि स्वसत्त्वेन रूपतदितरद्वा । न स्वसवेदनरूपम् । प्रमानिवृत्तेरसवेदन-
 रूपतया स्वसविदितत्वासम्भवात् । नापीतरत् । तन्तिरम्यानिन्द्रिय
 सम्भवस्य निवृत्तसवेदनस्य परेपामभिद्धे । यत् त्वनिन्द्रियप्रभव तत्त्व
 र्वत्र तन्निवृत्तिसाधन मिद्धम् । तदा तद्यम्यान्ति स एव धर्मान्तिर्था १५
 प्रसिद्ध इत्यलं निरादेन । अथ तदितरमानसिद्धा । तदापि तन्तिर-
 मानमनुमान मिद्धान्तो वा । न तावदनुमानम् । प्रसिद्धाविनाभावस्य
 हेतोरसम्भवात् । नापि मिद्धान्त । तस्यापि वादिप्रतिवाप्तिरसम्भवा-
 मावात् । तत्र सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपोऽभाव । नाप्यभावाविषय
 मानमप्रतीतिरूप । सोऽपि हि नियतने धर्मादिदर्शनाभाव मानयेत्स- २०
 र्वत्र वा । यदि नियतदेशे । तदा सिद्धसाधनम् । देशविशेषे तत्सा-
 यस्य सम्भवत्वात् । अथ सर्वत्र तत्त्ववधारिताभिधानम् । आधारविरोधि-
 नोरेव बोधम्याभावप्रतीतिनिवन्धनम्यात्रासम्भवात् । यथा हि नीपा-
 भावस्य प्रतीतावाधारस्य भूतलान्विरोधिनस्तु नीपम्यावबोधोऽस्ति । नैव-
 मिहाधारविरोधिनोरेवबोध सम्भवति । अत्र हाधारस्त्रिभुवन तद्विषयोऽ- २५
 प्यत्रोद्यस्तत्र नाम्नेय । तद्भावे वा सर्वदक्षिता तवेव सवृत्तेत्यप्या-

- सोपनतोऽस्मन्मनोरथः । नापि विरोधिनो धर्मादिदर्शनस्यावबोधोऽत्र सम्भवति । सम्भवे वा नात्यन्त तस्याभाव इति नाभावोऽपि धर्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यता वाचत इति न बाधितविषयोऽप्ययं हेतुः । तस्मादशेषदोषरहितत्वात् स्वसाध्यसिद्धिसौघमध्यमध्यासयत्तयं हेतुः ।
५. श्रिदश्यापेनापि नापहस्तयितुं पार्यत इति । अथाभिधीयते भवतु धर्मादिदर्शी । तथापि धर्मादिदर्शनस्य हेतुरभिधानञ्चः । स हि बाह्येन्द्रियभावना तत्सहितं बाह्येन्द्रियं मनो विलीनमलोपलेपमात्मस्वरूपं वा । न बाह्येन्द्रियम् । तस्य पुरो वर्तमानरूपादिमदर्थसंदर्शनमात्रहेतुत्वेन समस्तात्रभुवनवर्त्तिधर्मादिदर्शनहेतुत्वासम्भवात् । नापि भावना, तस्याः
१०. सृष्टिमात्रहेतुतयाऽननुभूतपूर्वधर्मादिदर्शनं प्रत्यहेतुत्वात् । नापि भावनासहितं बाह्येन्द्रियम् । तस्य पुरोवर्त्तिवर्त्तमानार्थदर्शनहेतुतया भावनायास्त्वनुभूतविषयसृष्टिमात्रसाधनतया परस्परसहविधायित्वासम्भवात् । नापि मनो हेतुः । बाह्येन्द्रियरहितस्य मनसो बहिर्विषयेष्वप्रवृत्तेः । अन्यथा अन्धवधिराद्यभावः स्यात् । नापि विलीनमलोपलेपमात्म-
१५. स्वरूपमेव । मलोपलेपस्य हि सर्वथा विलयो भवेद्देशतो वा । न प्रथमः । सर्वथा मलोपलेपस्य विलयासम्भवात् । तथा हि स मलोपलेप आत्मनोऽभिन्नो मित्रो वा । यद्यभिन्नः । तदा तद्विलये आत्मनोऽपि विलयः स्यात् । तथा सति मूलनाशाद्विलीनं धर्मादिदर्शनम् । अथ मित्रः तदा तथासत्यात्मस्वरूपस्य तदवस्थत्वात्पूर्व-
२०. मिव तद्विलयसमयेऽपि न धर्मादिदर्शनं स्यात् । तदवस्थावत्पूर्वमपि वा भवेत् । विशेषाभावात् । तथा स मलोपलेपः सादिरनादिर्वा । यदि सादिः । तदा मलोपलेपात्पूर्वं धर्मादिदर्शनप्राप्तिः मलोपलेपाभावाविशेषात् । अथानादिः । तर्हि न तद्विलयः । अनादित्वादात्मस्वरूपवत् । भवतु वा मलोपलेपविलयः । तथापि पुनर्मलान्तरोप-
२५. लेपसम्भवाद्धर्मादिदर्शनाभावः स्यात् । तथा मलोपलेपविलये हेतुरभि-

धर्माय । स तु प्रतिगर्जनमित्र इति । तस्यापि न नयत्य मम्भवति ।
 तत्र सर्वथा मलोपलेपविलये आत्मस्वरूप धर्मादिदर्शनस्य हेतु ।
 नापि देशतो मलोपलेपविलय । यत्तन्मित्रिन् सति यदात्मस्वरूप
 धर्मादिदर्शनहेतु स्यात् । तदा सरेषा धम्मान्दिदर्शनोपपत्ति ।
 देशतो मलोपलेपविलयस्य सर्वेषा सम्भवात् । तत्र विलीनमलोप ५
 लेपमात्मस्वरूपमपि धम्मान्दिदर्शनहेतु । ततो हेत्वमात्राद्धम्मादिदर्शना-
 भाव इति फलितमम्भडाग्रावहरीमि । एतदपि तरम्यिनीशबलिनी
 प्रगाहनीयमानदेहस्य दूर्वापल्लवलागलम्बनम् । मिद्वे हि प्रमात्रलेन
 धम्मादिदर्शने नून तदनुसारवना हेतुना भाव्यम् । साध्य हि
 नि सशयमुपलभ्य साधन तदनुसारि सम्भाव्यते । न तु साधनानुप- १०
 पत्तिमात्रानिमलानुमानसिद्धमपि साध्य प्रतिपिच्यते । तत्र न बाह्येन्द्रिय
 मात्रना भावनासहित बाह्येन्द्रिय मनो वा धम्मादिदर्शनहेतुरभिधीयते ।
 येन तद्वेत्तुपत्तिर्गतोपा न पतेयु । विलीनमलोपलेप चात्मस्वरूप
 तस्य हेतुरिष्यत एव । तत्र तु यत्तुन्ति मलोपलेपस्य हि सर्वथा
 विलयो देशतो वेत्यादि । तत्र सर्वथा मलोपलेपविलये सर्वथा देशतो १५
 मलोपलेपविलये देशत । ततो नात्र दोषलेखोऽपि । तथा यदन्यत्प्रल-
 पितम्, स मलोपलेप आत्मनो मित्रोऽमित्रो वेत्यादि । तत्प्यसम्भद्धम् ।
 मलोपलेपम्यात्मन सर्वथा मित्रस्य अमित्रस्य वानभ्युपेतत्वात् ।
 मित्रामित्रस्य तस्य प्रमात्रलत प्रतीते । अत सर्वथा मेनेऽमेने वा
 दर्शिता दोषा अनभ्युपगमपरिहृता एव । तथा ॥ मलोपलेप सादिर- २०
 नात्प्रित्याद्यप्यवधानान्यव्याहृतम् । प्रवाहतोऽनात्प्रिगोपाश्रयात् सादे-
 स्तस्य सार्शितत्वात् । तपनीयोपलानै मलोपलेपस्य तथाविधम्यैव
 दर्शनान् । मरतु वेत्यादिना मलोपलेपान्तरोत्पात्प्रतिपादनमपि नोप-
 पन्नम् । मलोपलेपान्तर्गतोर्मिष्यात्प्रान्ते पूर्वमलोपलेपस्य सर्वथा
 विलयान् । न हि हेतुविनाशे साध्य सम्भवति । सर्वथाप्यगुद्धि- २५

विनाशे हेन इव । मलोपलेपम्यापि विलये हेतुरभिधानीय इत्याद्यपि
 प्रमाविद्यापरिश्रमाभावपिशुनम् । भेदेऽपि मलोपलेपविलयस्य हेतोर्यः
 पूर्वापराविरुद्धसिद्धान्तप्रतिपादितः स एव रत्नत्रयरूपोऽस्य हेतुर्भ-
 विष्यति । यदि तु भवता सर्वथा संग्रयितेन स्वीयते । तदा सुरपुरादि-
 ५ प्राप्तेऽपि न यतनीयम् । तत्रापि प्रवादिनां परस्पर विप्रतिपत्तेः ।
 एवमपि ।

विश्वत्रयोदरदरीविवरान्तरस्थ-

धर्माद्यतीन्द्रियपदार्थपरम्परायाः ॥

निर्भासमानगुणताभ्युदितः स एव

१० श्रीसर्ववेदिदिवसाधिपतिः प्रसिद्धः ॥ ३४४ ॥

त्रिवर्गपरिहारेण कृतं सर्वज्ञसाधनम् ॥

त्रिवर्गपरिहारेण स्थितायास्तु पढाय नः ॥ ३४५ ॥

सर्वज्ञसामान्यमिदं प्रसिद्ध-

मित्थंविशेषस्तु कथं प्रसिद्धयेत् ॥

१५ तस्यापि सिद्धिर्ननु नातिदूरे

स्याद्वादिनां दर्शयतां प्रमाणम् ॥ ३४६ ॥ २३ ॥

तदाह—

॥ तद्वानर्हन्निर्दोषत्वादिति ॥ २४ ॥

तद्यथोक्तलक्षणलक्षितं केवलज्ञान नित्यमस्यास्ति स तद्वानिति
 २० नित्ययोगे मत्वर्थीयः । अर्हति देवादिकृता पूजामित्यर्हन् श्रीवर्ध-
 मानादिः । अत्र हेतुर्निर्दोषत्वादिति । दोषा रागद्वेषाज्ञानलक्षणाः
 निष्क्रान्तो दोषेभ्यो निर्दोषस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रयोगस्त्वेवम् ।
 अर्हन् सर्वज्ञो निर्दोषत्वाद्यस्तु न सर्वज्ञो नासौ निर्दोषो यथा सम्प्रति-
 पन्नो निर्दोषश्चार्हस्तस्मात्सर्वज्ञ इति ॥ २४ ॥

अथ विप्रतिपन्नप्रति निर्णयन्वमहत प्रसाधयन्नाह—

॥ निर्दोषोऽय प्रमाणाविरोधिवाक्त्वादिति ॥ २५ ॥

निदाप इति पूर्ववत् । अयमित्यर्हन् । अत्र हेतु प्रमाणानिरोधि-
वाक्त्वात् । प्रमाण प्रत्यक्षाणि तेनानिरोधिनी वाक् यस्य स तथा
तस्य भागस्तत्त्व तन्मान् । प्रयोग पुनरेवम् । अर्हन् मोक्षससारतत्का- ७
रणेषु निर्णयस्तत्र प्रमाणाविरोधिवाक्त्वाद्यो यत्र प्रमाणानिरोधिनाक्
स तत्र निर्दोषो यथा कचिद्याध्युपशमे भिषग्वर । प्रमाणानिरोधि-
वाक्त्वात् मोक्षससारतत्कारणेषु । तन्मानिर्णय इति ॥ २५ ॥

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमप्यर्हन् प्रसाधयन्नाह—

॥ तदिष्टस्य प्रमाणेनावध्यमानत्वात्तद्वाचस्तेना १०
विरोधसिद्धिरिति ॥ २६ ॥

तन्मार्हत इष्ट प्रतिपाद्यतया सम्मत मोक्षतत्त्व तस्य । प्रमाणेना-
वाध्यमानत्वाद्धेतो । तन्मार्हतो वाक् तस्या । तेन प्रमाणेनानिरोध-
मिद्धि । प्रयोगन्वेवम् । अर्हन् मोक्षससारतत्कारणेषु प्रमाणाविरोधि-
वाक् तत्र प्रमाणानाध्यमानाभिमततत्त्वात् । यस्य यत्राभिमत तत्त्व १५
प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र प्रमाणविरोधिनाक् । यथा रोगम्बाध्यते
तत्कारणतत्त्वे भिषग्वर । न बाध्यते च प्रमाणेनार्हतोऽभिमत तत्त्व
मोक्षससारतत्कारणेषु । तन्मात्तत्वात् प्रमाणाविरोधिनागिनि । एवं च
मोक्षससारतत्कारणतत्त्वलक्षणस्य विषयस्य प्रमाणेनानाध्यमानत्वाद्विप-
रिध्या अर्हद्वाच प्रमाणाविरोधिविनिद्धि । २०

तत्र न तान्दृग्गतोऽभिमत मोक्षतत्त्व प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षस्य
तद्विषयत्वेन तद्वाचकत्वानुपपत्ते । अनुमान-
मगवतोऽपि न मासतत्त्व न प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मपि मोक्षप्रतिक्षेपन् न सम्भवत्येव । नास्ति
बाधित्वमित्यु-
पादयम् । कस्याचिन्मोक्ष सत्पदलभकप्रमाणपञ्चकागोचर-
त्वात् कृमरोमान्वित्यत्रानुमानं बाधकमस्तीति २५
चेत् । मेवम् । अमिद्धसाधनस्यानुमानस्य । अनुमानानागनाश्च

- प्रसिद्धप्रामाण्यान्मोक्षास्तित्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । अत एवा-
गमोऽपि मोक्षतत्त्वं न बाधते । तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि न प्रमाणेन
विरुध्यते । प्रत्यक्षेणाकारणकमोक्षप्रतिपत्तेरभावात्तेन तद्बाधनायोगात् ।
नानुमानेनापि तद्बाधनम् । ततो मोक्षस्य कारणवत्त्वप्रसिद्धेः । तथा हि
५ सकारणको मोक्षः प्रतिनियतकालादित्वात्कल्यादिवत् । तस्या-
कारणकत्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वस्य सद्भावानुपपन्नः । परोपद्वारहितत्वा-
दिति । नागमेनापि मोक्षकारणतत्त्वं बाध्यत । तस्य तत्साधक-
त्वात् । “ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः ” इति
वचनात् । तथा ससारमपि न प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षतः
१० ससारमावासिद्धेस्तस्य च तद्बाधकत्वावदनात् । तथा हि स्वोपात्त-
कर्मवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः ससारः स न प्रत्यक्षविषयो येन
प्रत्यक्षं तं बाधेत । अनुमानं तद्बाधकमिति चेत् । न । संसारतत्त्वा-
भावप्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । ननु गर्भादिमरणपर्यन्तचैतन्यविशिष्टकाया-
त्मनः पुरुषस्य जन्मनः पूर्वं मरणाच्चोत्तरं नास्ति भवान्तरमनुपलब्धेः
१५ खपुष्पवदित्यनुपलम्भः संसारतत्त्वाभावग्राहकः संसारतत्त्वस्य बाधक
इति चेत् । नैतत् । चैतन्यानुपलम्भस्यासिद्धेः । प्राणिनामाद्यं चैतन्यं
चैतन्योपादानकारणकं चिद्विवर्तत्वान्मध्यचैतन्यविवर्तवत् । तथान्य-
चैतन्यं चैतन्यकार्यकं तत एव तद्वदित्यनुमानाभ्यां पूर्वोत्तरभावोपलम्भा-
द्यथोक्तसंसारतत्त्वसिद्धेः । गोमयादेरचेतनाच्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्ति-
२० दर्शनात्तेन व्यभिचारी प्रथमानुमाने हेतुरिति न बाध्यम् । वृश्चिकादि-
चैतन्यस्य पक्षीकरणात् । तथा हि वृश्चिकादिशरीरस्याचेतनस्यैव
गोमयादेरचेतनात् सम्मूर्च्छनं न पुनर्वृश्चिकादिचैतन्यविवर्तस्य । तस्य
पूर्वचैतन्यविवर्तनादेवोत्पत्तिप्रतिज्ञानात् । बुद्धचरमचित्तेन चित्तान्तरस्या-
जनकेन व्यभिचारो द्वितीयानुमाने हेतोरित्यपि न मन्तव्यम् । बुद्धचरम-

चित्तम्येव चित्तान्तराजनकस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धत्वात् । निरन्वय-
क्षणक्षयस्य प्रतिज्ञेय्यमानत्वात् । अथ यथा प्रथम पथिकाग्निररणिनि-
मन्यनसमुत्थो नाभिपूर्वको दृष्ट । परम्वाग्निपूजक एव । तथाच चैतन्य
कायाकारपरिणतमूतेभ्यो मविष्यति । पर तु चैतन्यपूर्वक विरो
धामावादिति चेत् । अनुत्तरमेतत् । चिद्विवर्तत्वस्य हेतो मात्रेण ५
व्याप्तेरखण्डनात् । प्रथमपथिकाग्नेरनुपाप्तानत्वे च जलानीनामप्यज-
लाद्युपाप्तानत्वापत्ते पृथिव्यादिमूतचतुष्टयस्य तत्त्वान्तरमावविरोध ।
तथा हि येषा परस्परमुपादानोपादेयमात्रस्तेषा न तत्त्वान्तरत्वम् । यथा
क्षितिमित्राणाम् । परस्परमुपादानोपादेयमात्रश्च पृथिव्यादीनामित्येक-
मेव पुद्गलतत्त्व पृथिव्यादिविचलनवतिष्ठेत् । अत्र शिल्पादीनां परस्पर- १०
मुपादानोपादेयमात्र सहकारिभावोपगमादित्युच्यते । तर्हि कथमपावको-
पानान् प्रथम पथिकपावक प्रसिद्धयेत् । यतस्तद्वच्चैतनपूर्वक
प्रथम चैतन्य प्रसूयेत । यथैव हि प्रथमाग्निर्भूतपावकान्तिरोहित-
पावकान्तरादिपूर्वकत्वम् । तथा गर्भचैतन्यस्याग्निर्भूतस्वभावस्य तिरोहित
चैतन्यपूर्वकत्वमिति किं न व्यवस्था स्यात् । स्यान्मत सहकारिमात्रान्वे १५
प्रथमपथिकाग्नेरुपात्तस्वीकाराच्चिरोहिताभ्यन्तरोपाप्तानत्वमसिद्धमिति ।
तदनुपपन्नम् । अनुपादानस्य कस्यचिदुत्पादादर्शनात् । शब्दविद्युत्पा-
रपाप्तानान्दर्शनान्तोपश्चेत् । नत्र वाच्यम् । शब्दादि सोपाप्तान एव
कार्यत्वात्कुम्भाद्वित्त्यनुमानात्तस्यादृश्योपाप्तानस्यापि सोपादानन्व-
साधनात् । नन्वस्तु सर्वोऽग्निरभ्यन्तरोपाप्तान एव । सर्वस्य सत्तातीयोपा २०
दानन्वयवस्थिते । चेन्ननस्य चेतनान्तरोपादानत्वनियमो न युक्त ।
तस्य भूतोपादानत्वघटनात् । मूतचेतनयो सत्तातीयान्तरत्वासिद्धेरिति
चेत् । तत्रापि न न्यायमङ्गतम् । तयोर्भिन्नलक्षणत्वात्तत्त्वान्तरत्वोपपत्ते ।
तौपापकयोरपि भिन्नलक्षणत्वादेव परैस्तत्त्वान्तरत्वमाधनान् । तथा हि

- तत्त्वान्तरं भूतेभ्यश्चैतन्यं तद्विन्नलक्षणत्वान्यथानुपपत्तेः । नात्रासिद्धो हेतुः । क्षित्यादिभूतेभ्यो रूपादिसामान्यलक्षणेभ्यः स्वसंवेदनलक्षणस्य चैतन्यस्य भिन्नलक्षणत्वसिद्धेः । न हि भूतानि स्वसंवेदनलक्षणानि अस्मदाद्यनेकप्रतिपत्प्रत्यक्षत्वात् । यत्पुनः स्वसंवेदनलक्षणं तत्र तथा
- ५ प्रतीतं यथा ज्ञानम् । तथा च भूतानि तस्मान्न स्वसंवेदनलक्षणानि । अनेकयोगिप्रत्यक्षेण सुखादिसंवेदनेन व्यभिचारी हेतुरिति न शङ्कनीयम् । अस्मदादिग्रहणात् । न च ज्ञानस्य स्वसंवेदनलक्षणत्वमसिद्धम् । अधस्तात्सप्रपञ्चमुपपादितत्वात् । तदेवं भूतचैतन्ययोर्भिन्नलक्षणत्वं प्रसिद्धं सत्तत्त्वान्तरत्वं तयोः साधयति । तच्चासजातीयत्वम् ।
- १० तदप्युपादानोपादेयभावाभावम् । उपादानोपादेयभावस्य सजातीयत्वप्रयोजकत्वात् । तदेवं भूतचैतनयोर्नास्त्युपादानोपादेयभावो भिन्नलक्षणत्वादिति । व्यापकविरुद्धस्य व्याप्तोपलब्धिः । उपादानोपादेयभावव्यापकस्य सजातीयत्वविशेषस्योपादानोपादेयभावव्यापकत्वमसिद्धम् । विजातीयत्वाभिमतयोः पयःपावकयोः सत्त्वादिना सजातीययोरप्युपादानोपादेयभावानभ्युपगमात् । कथंचिद्विजातीययोरपि मृद्धटाकारयोः पार्थिवत्वादिना विशिष्टसामान्येन सजातीययोरुपादानोपादेयभावसिद्धेः । कथं तर्हि सजातीयत्वविशेषस्य तत्त्वान्तरभावेन विरोध इति चेत् । तत्त्वान्तरभूतयोर्जलानलयोः सजातीयत्वविशेषस्य जलत्वादेरनुपलम्भात् । पूर्वाकारापरित्यागाजहद्वृत्तोत्तराकारान्वयप्रत्ययविषयस्योपादानत्वप्रतीतेः ।
- १५ परित्यक्तपूर्वाकारेण द्रव्येणात्मसाक्तियमाणोत्तराकारस्योपादेयत्वविज्ञानात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । कथं तत्त्वान्तरभावेन भिन्नलक्षणत्वं व्याप्तमिति चेत् । उच्यते । तत्त्वान्तरभावस्याभावे भिन्नलक्षणत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् । किष्वादिमदिरादिपरिणामयोरतत्त्वान्तरभावेऽपि भिन्नलक्षणत्वस्य दर्शनात्तस्य तत्त्वान्तरभावेनाव्याप्तिरिति चेत् । न ।
- २५ तयोर्भिन्नलक्षणत्वासिद्धेः । किष्वादिरपि मदजननशक्तिसद्भावात्मदि-

रात्परिणामवत् । सवथा मदजननशक्तिविकलवे हि कण्वादेमदिरादि-
 परिणामदशायामपि तद्वेकस्यप्रसङ्ग । नन्वेव भूतान्तस्तत्त्वयोरपि
 भिन्नलक्षणत्व मामूतत्कायाकारपरिणतभूतविशेषावस्थात् प्रागापि
 भित्तिभूताना चैतन्यशक्तिसद्भावात् । अन्यथा तत्त्वस्थायामपि
 चैतन्योद्भूतिविरोधादिति चेत् । नेत्रप्रत्यवस्थेयम् । चैतन्यस्यानाद्य-
 नन्तत्वासिद्धेरात्मवादिनामिष्टप्रतिष्ठानात् । न चैव चैतन्यस्य भूतवि-
 वृत्तत्वापत्तिः । क्षित्यादितत्त्वस्यापि चैतन्यविवर्तत्वप्रसङ्गात् । अनाद्यन-
 तत्वाविशेषात् । ततो भिन्नलक्षणत्व तत्त्वान्तरत्वेन व्याप्तं भूतचैतन्य-
 शोन्तत्त्वान्तरत्वं साध्यत्येवेति चैतन्यपरिणामोपादान एवाद्यचैतन्य-
 परिणाम । प्राणिनामन्यचैतन्योपादेयश्च जन्मान्तराद्यचैतन्यपरिणाम १०
 सेद्ध । पूर्वमवस्थामेव भवान्तरपरिग्रह एव ससार इति न ससार-
 त्वमनुमानेन बाध्यते । नाप्यागमेन । तस्य तत्प्रतिपादकतया श्रुते,
 “ससारिणस्त्रसस्थानरा ” इति वचनात् । तथा ससारो-
 पायतत्त्वमपि मिथ्यादर्शनादिकं न प्रमाणेन बाध्यते । प्रथमस्य तद-
 निषेधेन तत्वाधकत्वात् । निर्हेतुकं ससारोऽनाद्यनन्तत्वात्काशा- १५
 न्वित्यनुमानेन । तद्बाध्यत इति चेत् । नेतृचितम् । पर्यायाथा-
 देशात्ससारम्यानाद्यनन्तत्वासिद्धे । दृष्टान्तस्यापि व्योम्न क्षिति
 खननकूपोत्सेचनादौ सहेतुकतया सादिसान्तनया साध्यसाधनविकल
 त्वात् । द्रव्याथान्निशात् ससारस्य निर्हेतुकत्वेन सम्मतत्वात् ।
 सुरादु स्वाग्निमाषपरिवर्तनलक्षणस्य ससारस्य द्रव्यक्षेत्रकालमावभन- २०
 विशेषहेतुकत्वप्रतीतिः नाहेतुससारसाधनानुमानमनवयमिति । न
 किंचिदनुमानं ससारोपायतत्त्वस्य बाधकं सम्भवति । नाप्यागमः ।
 तस्य तत्साधकत्वात् “मिथ्यादर्शनाप्रतिप्रमादकपाययोगा उन्ध-
 हेतवः ” इति वचनात् । बन्धहेतूनामेव च ससारहेतुत्वान् । तदेव

मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वं भगवतोऽभिमतं प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनाऽवाध्यं सिध्यत्तद्वाचस्तेनाविरोधित्वं साधयति । तच्च निर्दोषत्वम् । तदपि सर्वज्ञत्वमिति । एव च ।

निष्कण्टकेन ऋजुना तदनेन तूर्णं निष्कम्पयुक्तिमुपस्था निरुपद्रवेण ॥

५ अहंन्महीधरशिखाशिखरे सुखेन सर्वज्ञता समाधिरोहति नेतरत्र ॥ ३४७ ॥

ननु निर्दोषत्वेन कपिलादयोऽपि किमिति सर्वज्ञा न भवन्ति ।

उच्यते । तेषां प्रमाणविरुद्धभाषित्वेन निर्दोष-
कपिलादीनां सर्वज्ञत्वस्य त्वासिद्धे । तथा हि कपिलादयो न निर्दोषाः
मोक्षतत्त्वस्य च प्रमाणविरुद्धभाषित्वाद्ये प्रमाणविरुद्धभाषिणस्ते
खण्डनम् । न निर्दोषा यथा दुर्वेद्यादयस्तथा च कपिला-

१०

दयस्तस्मान्न निर्दोषा इति । न चात्र प्रमाणविरुद्धभाषित्वं कपिला-
दीनामसिद्धम् । तदभिमतस्य मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वस्य प्रमाणेन
बाधनात् । तत्र कपिलस्य तावत्स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमात्मनो मोक्ष
इत्यभिमतम् । तत्प्रमाणेन बाध्यते । चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादौ स्वरूपा-

१५

वस्थानस्य मोक्षत्वस्य साधनात् । न ह्यनन्तज्ञानादिकमात्मनोऽस्वरूपम् ।
सर्वज्ञत्वादिवस्वरूपं नात्मन इति च मिथ्या । तस्याचेतनत्वादाकाशवत् ।
ज्ञानादेरप्यचेतनत्वादचेतनप्रधानस्वभावत्वं युक्तमेवेत्यपि विचारवाह्यम् ।
प्रमाणाभावात् । नन्वचेतना ज्ञानादय उत्पत्तिमत्त्वाद्धटादिवदित्यनुमानं
प्रमाणमस्त्येवेति चेत् । नैतद्वाच्यम् । हेतोरनुभवेन व्यभिचारात् ।

२०

तस्य चेतनत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । कथमुत्पत्तिमाननुभव इति चेत् । परा-
पेक्षत्वात् युद्धादिवत् । परापेक्षोऽसौ, “ बुद्धयध्यवसितमर्थं पुरुषश्चे-
त्यते ” इति वचनात् । बुद्धयध्यवसितार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र
सर्वदा पुंसोऽनुभवप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वदर्शित्वापत्तेस्तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्य-
मेव स्यात् । यदि पुनरनुभवसामान्यं नित्यमनुत्पत्तिमदेवेति मतम् ।

२५

तदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वादन्यत्पत्तिमद्भवेदित्यसिद्ध उत्पत्ति-
मत्त्वादिति हेतुः । ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वात्त्रासिद्ध इति चेत् ।

तदनुमनविशेषाणामप्युत्पत्तिमत्त्वादनैकान्तिकोऽमो कथं न म्यात् ।
 नानुमनस्य विशेषा सन्तीति चायुक्तम् । नस्तुन्वविरोधात् । तथा हि
 नानुमनो वस्तु सकलविशेषरहितत्वात् । स्वरविषाणवत् । नात्मनाने-
 कान्त । तस्यापि सामान्यविशेषात्मकत्वात् । अन्यथा तद्वद्वस्तुत्वा-
 पत्ते । नचेतना नानात्वं इति पक्षश्च प्रत्यक्षनाधित । नानादीना ५
 स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वाच्चेतनत्वप्रसिद्धे । अथ चेतनससर्गाच्चेतनस्यापि
 नानादेश्चेतनप्रतीतिः प्रत्यक्षतो नान्तव । तदुक्तम् । " तस्मात्तत्त्व-
 सर्गादचेतनं चेतनायदिव लिङ्गम् " इति । एतत्प्रचर्चिताभि-
 धानम् । शरीरादेरप्येव चेतनत्वप्रतीतिप्रमङ्गात् । चेतनससर्गाविशेषात् ।
 गरीगद्यसम्भवी बुद्ध्यादेरात्मना ससर्गाविशेषोऽस्तीति चेत् । स कोऽ- १०
 न्योऽन्यत्र कथञ्चित्तात्म्यात् । आत्मादृष्टृतकत्वादिविशेषस्य च शरी-
 राणावपि भावात् । ततो नाचेतना नानात्वं स्वसंविदितत्वादनुमन-
 वत् । स्वसंविदितास्ते परसंवेदानान्यथानुपपत्तेरिति प्रतिपादितप्रायम् ।
 तथा चात्मस्वभावा नानादयश्चेतनत्वादनुमनवत्त्वेति न चैनन्यामात्रेऽ-
 वस्थानमोक्ष । अनन्तज्ञानाच्चैतन्यविशेषावस्थानस्य मोक्षत्वप्रतीतिः । १५
 एवं च ।

कपिल कल्पयामास यदिदं मोक्षलक्षणम् ॥

परीक्षा क्षमते तत्र स्याद्वादन्यायशालिनाम् ॥ ३४८ ॥

एतेन बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदानात्ममात्रेऽवस्थानमात्मनो मुक्तिरिति
 कणमक्षात्पादमतमपि प्रमाणेन बाधितमुपश्लिष्टम् । पुनोऽनन्तज्ञाना- २०
 स्वरूपवसाधनात् । स्वरूपोपलब्धेरेव मुक्तिवसिद्धे । म्यान्मतम् ।
 न बुद्ध्यादयः पुनः स्वरूपं तद्विरुद्धमाधिकरणत्वात् घटादिवत् । तद्वि-
 रुद्धमाधिकरणत्वं पुनस्तेषामुत्पादविनाशधर्मकत्वादात्मनोऽनुत्पादविना-
 शधर्मकत्वात् प्रसिद्धमिति । तदुक्तम् । विरुद्धमाधिकरणत्वेऽपि
 सर्वाभावेनासिद्धे । मेचज्ञानतत्त्वाकारवत् । एकं हि मेचकज्ञान- २५

मनेकश्च तदाकारो नीलादिप्रतिभासविशेष इत्येकत्वानेकत्वविरुद्ध-
धर्माधिकरणत्वभेदेऽपि स्यादिति मतम् । तदा तत्किमनेकया शक्त्याऽ-
नेकमर्थं युगपद्गृह्णाति किं चैकया । यद्यनेकया, तदेकमनेकशक्त्यात्मक-
मिति स एव विरुद्धधर्माध्यासः । अनेकशक्तेरनेकत्वधर्माधारभू-

१५ ताया ज्ञानात्पृथक्त्वे ज्ञानस्य त्वेकधर्माधारत्वान्नैकत्र विरुद्धधर्माध्यास
इति चेत् । तर्हि कथमनेका शक्तिस्तस्येति व्यपदिश्यते, ततो भेदा-
दर्थान्तरवत् । सम्बन्धादिति चेत्, तर्हि तदनेकया शक्त्या सम्बन्ध-
मानमनेकेन रूपेण कथमनेकरूपं न स्यात् । तस्याप्यनेकरूपस्य
ततोऽन्यत्वादेकमेवेति चेत् । कथं तर्हि तत्तस्येति व्यपदेष्टव्यम् ।

१० सम्बन्धादिति चेत्, तर्हि स एव दोषः । अनिवृत्तश्च पर्यनु-
योगोऽनवस्थानात् । यदि पुनरेकेनैव रूपेणानेकया शक्त्या
सम्बध्यते । तदा येनैव पीतग्रहणशक्त्या सम्बध्यते तेनैव नीला-
दिग्रहणशक्त्या चेत्पीतग्राहित्वविशेषणमेव मेचकज्ञानं स्यान्न नीलादि-
ग्राहित्वविशेषणमिति पीतज्ञानमेव तन्न तु मेचकज्ञानम् । अथैकया

१५ शक्त्यानेकमर्थं गृह्णातीति द्वितीयविकल्पः समाश्रयिते । तदापि सर्वार्थ-
ग्रहणप्रसङ्गः । तथा हि, पीतग्रहणशक्त्यैकया यथा नीलादिग्रहणं
तथातीतानागतवर्तमानाशेषपदार्थग्रहणमपि केन वार्येत । अथ न
पीतग्रहणशक्त्या नीलग्रहणशक्त्या वा पीतनीलाद्यनेकार्थग्राहि मेचक-
ज्ञानमिष्यते किं तर्हि नीलपीतादिप्रतिनियतानेकार्थग्रहणशक्त्यैकयेति

२० मतम् । तदा न कार्यभेदः कारणशक्तिभेदव्यवस्थाहेतुः स्यादित्येक-
हेतुकं विश्वस्य वैश्वरूप्यं प्रसज्येत । तथा चानेककारणप्रतिवर्णनं
सर्वकार्योत्पत्तौ विरुध्यते । तदभ्युपगच्छता मेचकज्ञानमनेकार्थग्राहि
नानाशक्त्यात्मकमुररीकर्तव्यम् । तेन च विरुद्धधर्माधिकरणेनैकेन
प्रकृतहेतोरनैकान्तिकत्वान्न ज्ञानानामात्मनो भेदैकान्तसिद्धिर्येनात्मा

२५ तज्ज्ञानादिरूपो न भवेत् । निराकरिष्यमाणत्वाच्च पुरस्ताद्गुणिनोरन्य-

तैकान्तम्य । न नानादयो गुण सर्वथात्मन पृथग्भूता शक्या
 प्रतिपादयितुम् । यतोऽशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तिर्यवतिष्ठेत् । ननु
 धर्माधर्मयोस्तावन्निवृत्तिरात्यन्तिकी मुक्तौ प्रतिपत्तव्या । अन्यथा मुक्तेर-
 नुपपत्ते । धर्माधर्मनिवृत्तौ च तत्फलबुद्ध्यान्निवृत्तिरवश्यमाविनी ।
 निमित्तापाये नैमित्तिकम्यानुपपत्ते । मुक्तम्यामनोऽन्त करणसयोगा-
 मावेन च तत्कार्यस्य बुद्ध्यान्नेरनुत्पत्तिरित्यशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्ता सिध्य-
 त्येवेति केचित् । तेऽपि धर्माधर्मनिवृत्तनाना बुद्ध्यादीनामामान्त-
 करणसयोगानां च मुक्तौ निवृत्तिं दुराणा न निगयन्ते । कमक्षय-
 हेतुकयोस्तु प्रथमसुखानन्तानयोर्निवृत्तिमाचक्षाणस्ते न स्वम्या ।
 प्रमाणविरोधात् । तथा ह्यात्मा मुक्तौ नानाभिमानं सत्त्वान्यथानुपपत्ते । १०
 न खल्व्वात्मन सर्वथापि नानाधर्मावे र्निबन्धि म्वरूप म्यात् ।
 तदङ्गत्वात्तस्य । तत कथञ्चिद्बुद्ध्यान्निवृत्तिगुणाना निवृत्तिमुक्तौ
 न्यवतिष्ठेत् । न च न सिद्धान्तविरोध । “आपशमिकादिभव्यत्वामाना-
 ध्यान्यत्र केवलमम्यक्त्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वेम्य” इति सूत्रसङ्गात् ।
 अत्र ह्यापशमिकक्षार्यापशमिकौदधिकमात्राणा दशननानगत्यादीना पारि १५
 णामिन्भावस्य च भव्यत्वम्याभारान्मोक्ष इत्यभिसम्भवात्मुक्तौ विशेषे
 षगुणनिवृत्तिरिष्टा । “अन्यत्र केवलमम्यक्त्वज्ञानदर्शनासिद्धत्वेम्य”
 इति वचनात्तन्तानदर्शनसम्यक्त्वज्ञानामनिवृत्तिश्चेति पुक्तमुक्त कथ
 ञ्चिद्बुद्ध्यान्निवृत्तिगुणाना निवृत्तिमुक्तौ व्यवतिष्ठेत् इति । ननु
 कथमेवमनन्तमुग्रसङ्गावो मुक्तौ सिद्धयेन्निति चेत्, उच्यते । सिद्धत्व- २०
 यचनात् । सकलं सन्निवृत्तिरात्यन्तिकी हि भावत सिद्धत्वम् । सेन
 चानन्तप्रथमसुखमिति समारिकमुखनिवृत्तिरपि मुक्तौ न विन्यत
 इति । ततश्च ।

बुद्ध्याद्युच्छेत्स्वपापि मुक्त्यागापन्नपिता ॥

न्यायराक्षेणे नो मान्या स्याद्वाङ्मुमगामनाम् ॥ ३४० ॥ २५

१ बुद्ध्यादित्यादि इति प म पुस्तक्या पाठ । २ तत्कार्यं १०४ २ व
 श्लो वा १०४

अनन्तसुखमेव मुक्तस्य न ज्ञानादिकमित्यानन्दोपरोधेन मुख्यैक-

स्वभावाभिव्यक्तिर्मात्रं इति ब्रह्माद्वैतवादिमतम् ।

ब्रह्माद्वैतवादिमतस्य
मोक्षस्य गण्डनम् ।

“आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते”

इति वचनात् । एतदपि प्रमाणेन बाध्यत एव ।

- ५ तथा ह्यनन्तसुखं मुक्तौ पुंसः सवेद्यमसंवेद्य वा । संवेद्यं चेत्, तत्सं-
वेदनस्यानन्तस्य सिद्धिः । अन्यथानन्तस्य मुखस्य स्वयम्भुसवेद्यत्वविरो-
धात् । यदि पुनरसंवेद्यमेव तत् । तदा कथं मुखं नाम । असंविद्रितस्य
व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । स्यान्मतं तेऽभ्युपगम्यते एवानन्तसुखसंवेदनं
परमात्मनः । केवलं बाह्यार्थानां ज्ञानं नाभ्युपगम्यते, तदप्येव
१० सम्प्रधार्यम् । किं बाह्यार्थवेदनाभावो मुक्तस्य । बाह्यार्थभावा-
दिन्द्रियापायाद्वा । प्रथमपक्षे न सुखस्यापि संवेदनं युक्तम् ।
तस्यापि बाह्यार्थवदभावात् । पुरुषाद्वैतवादे हि बाह्यार्थभावो
यथाभ्युपगन्तव्यस्तथा सुखाभावोऽपि । अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात् ।
अथ द्वैतवादावलम्बिना सतोऽपि बाह्यार्थस्येन्द्रियापायादसंवेदनं
१५ मुक्तस्येति मतम् । तर्हि सुखसंवेदनमपि तस्य न स्यात् । अन्तः-
करणस्य तद्वाहकस्येन्द्रियस्यापायात् । अथान्तःकरणाभावेऽपि
मुक्तस्यातीन्द्रियमंवेदनेन सुखसंवेदनमिष्यते । तर्हि बाह्यार्थवेदनमप्यस्तु
तस्यातीन्द्रियज्ञानेनैवेति मन्यताम् । सर्वथा विज्ञेयाभावात् ।

नैवमुक्तिरुपपद्यते ततो ब्रह्मवादिपरिकल्पितापि च ॥

- २० एवमस्तु विजयैकभूषणं जैनशासनमपास्तदूषणम् ॥ ३५० ॥

सौगतास्तु केचिन्निराश्रयचित्तसन्तानोत्पत्तिर्मात्रं इत्याचक्षते । तत्रा-

विद्यातृष्णारहितं चित्तं निराश्रयमित्यभिधीयते ।
वैद्याभिमतमोक्षस्य
गण्डनम् ।
अविद्या रागद्वेषाभिलाषः । तृष्णा तु भाविभोगा-
भिलाषः । अपरे पुनः “प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वथा

- २५ चित्तसन्तानोच्छेदो मोक्षः” इति सङ्गिरन्ते । तेषामुभयेषामपि मोक्षतत्त्वं

प्रमाणेन याध्यते । चित्तानां तत्त्वतोऽन्वितत्वस्य सर्वथा सन्तानो-
च्छेदानुपपत्तेश्च समर्थयिष्यमाणत्वात् । निरन्वयभणक्षयैकान्ताभ्युपगमे
च मोक्षाङ्गीकारनाधनम्याभिधास्यमानत्वानिति ।

तदित्य धौद्वसिद्धान्तवासनाप्रस्तमानसे ॥

मोक्षस्वरूप कथितं न न्यायमनुगच्छति ॥ ३५१ ॥

७

तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि कपिलादिभिः परिकल्पितं प्रमाण-
कपिलादिपरिकल्पितमो विरुद्धम् । तथा हि ज्ञानमात्रं न परं नि श्रेयस-
क्षकारणतत्त्वसमारतं कारणम् । प्रकर्षपर्यन्तानुस्थायामप्यात्मनि
त्वया लण्डनम् ।

शरीरेण सहावस्थानान्मिथ्याज्ञानवत् । न तावदि-
हासिद्धो हेतुः । सर्वज्ञानमपि कपिलादीनां प्रकर्षपर्यन्तानुस्थायामप्यात्मनि १०
ज्ञानस्य शरीरेण सहावस्थानाभ्युपगमात् । साक्षात्सकलार्थज्ञानोत्पत्त्य-
नन्तरं शरीरमावेतुतोऽयमाप्तस्योपदेशः प्रवर्त्तते । अशरीरस्याप्तस्योप-
देशकरणविरोधान्नाकाशवत् । अनुत्पन्नसकलार्थज्ञानस्याप्तस्योपदेश-
इति चेत्, नैवम् । तथाविधाप्तोपदेशस्याप्रमाणत्वमङ्गनानिवृत्ते । १५
अन्याज्ञानपुरोपदेशवत् । यदि पुनः शरीरान्तरानुत्पत्तिर्नि श्रेयस १५
न गृहीतशरीरनिवृत्ते । शरीरान्तरानुत्पत्तिरूपस्य च नि श्रेयसस्य साक्षा-
त्त्रिबलतत्त्वज्ञानं कारणम् । ननु गृहीतशरीरनिवृत्तिः फलोपमोगाद्गृहीत-
शरीरनिवृत्ते स्वीकारात् । तत् पूर्वोपात्तेन शरीरेण सहावतिष्ठ-
मानतत्त्वज्ञानादाप्तस्यापन्नेनो युक्तं इति मतम् । तत्र शरीरेण २०
सहावस्थानादिति हेतुः सिद्धोऽभ्युपगतस्तावत् । स च पर- २०
नि श्रेयसाकारणतत्त्वज्ञानस्य साधयत्येव । भाविशरीरम्येवोपात्तशरीर-
स्यापि निवृत्ते परनि श्रेयसत्वात् । तस्य च तत्त्वज्ञानसद्भावेऽप्यभावात् ।
अथ फलोपमोगाद्गृहीतोपात्तकमक्षयापेक्षं तत्त्वज्ञानं परनि श्रेयकारणमित्यु-
च्यते । तदप्ययुक्तम् । फलोपमोगम्योपक्रमिकविकल्पानतिरुमात् । फलो-
पमोगम्योपक्रमिकत्वे कुतस्तदुपक्रमोऽन्यत्र तपोतिशयानिति तत्त्वज्ञान २५

- तपोतिशयहेतुकं परनिःश्रेयसमायातम् । समाधिविशेषादुपात्ताशेषकर्म-
फलोपभोगाभ्युपगमाददोष इति चेत्, कः पुनरसौ समाधिः । स्थिरी-
भूतं ज्ञानमेव स इति चेत्, तदुत्पत्तौ परनिःश्रेयसस्य भावे स
एवाप्तस्थोपदेशाभावः । ननु सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यवस्थायामसमाधि-
५ रूपस्योत्पादे युक्तो योगिनस्तत्त्वोपदेश इति चेत्, नैतदुपपन्नम् ।
सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यविरोधात् । तस्य कदाचिच्चलनादुपपत्तेः । योगप-
द्येन प्रवृत्त्याद्विषयान्तरसंचारणाभावात् । अन्यथा सकलतत्त्वज्ञानत्वा-
सम्भवादस्मर्दादिवत् । अथ तत्त्वोपदेशदशाया योगिनोऽपि ज्ञानं विने-
यजनप्रतिबोधाय व्याप्रियमाणमस्थिरमसमाधिरूप पश्चान्निवृत्तसकल-
१० व्यापारं स्थिरं समाधिव्यपदेशमास्कन्दतीत्युच्यते । तर्हि समाधि-
श्चारित्रमिति नाममात्रं भिद्यते नार्थः । तत्त्वज्ञानादशेषाज्ञाननिवृत्तिफला-
दन्यस्य परमोपेक्षालक्षणस्य स्वभावस्य समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिपरम-
शुक्लध्यानस्य तपोतिशयस्य समाधिव्यपदेशकारणत्वात् । तथा च
चारित्रसहितं 'तत्त्वज्ञानमन्तर्भूततत्त्वार्थश्रद्धानं परनिःश्रेयसकारणमनि-
१५ च्छतामपि कपिलादीनामग्रे व्यवस्थितम्' । ततोऽनुमानविरुद्धं सर्व-
थैकान्तवादिना मोक्षकारणतत्त्वं स्वागमविरुद्धं च । सर्वेषामागमे
प्रव्रज्याद्यनुष्ठानस्य सकलगोपापगमस्य च बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च
चारित्रस्य मोक्षकारणतया श्रवणात् ।

तद्वित्थ कपिलादीनामभिप्रायेण सर्वथा ॥

- २० न मोक्षकारणं किञ्चिद्धटामञ्चति तत्त्वतः ॥ ३५२ ॥

संसारतत्त्वं चान्येषा प्रमाणविरुद्धम् । तथा हि नास्ति निश्चयत्वादि
एकान्ते कस्यचिद्विक्रियानुपलब्धेरित्यनुमानविरोधः । तथागमविरोधश्च,
“तस्मान्न वध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ॥
संसरति वध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ १ ॥” इति

१ 'अस्मदादिज्ञानवत्' इति प पुस्तके पाठ । २ 'कारणात्' इति प भ.
पुस्तकयोः पाठः । ३ सा का. ६२.

वचनेन कापिले प्रवृत्तेष्वेव ससाराम्युपगमत पुस्त्यस्य ससारामाव-
प्रतिपादनात् । सोमर्त, पुनः सवृत्त्यः सर्वव्यवहारस्वीकरणेन
परमार्थवृत्त्या ससारानाम्युपगमादिति ।

न समारम्भरूपं च तदेवमुपपद्यते ॥

स्याद्वादन्यायनाद्याना सर्वेषामपि वादिनाम् ॥ ३५३ ॥

५

ससारकारणतत्त्वमप्यपरेषा प्रमाणविरुद्धम् । तद्धि मिथ्याज्ञानमात्र
तैरङ्गीकृतम् । न च तत्कारणकं ससारं । तन्निवृत्तावपि ससारा-
निवृत्ते । यन्निवृत्तावपि यन्न निवृत्तते न तत्तन्मात्रकारणकम् । यथा
सूत्रधारादिनिवृत्ताप्यनिवर्तमाना प्रासादादि न तन्मात्रकारणकम् ।
मिथ्याज्ञाननिवृत्ताप्यनिवर्तमानाश्च ससारः । तन्मात्र मिथ्याज्ञान- १०
मात्रकारणक इति । नात्र हेतोरभिद्धिः । सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ सया
मिथ्याज्ञाननिवृत्तावपि दोषानिवृत्ता ससारानिवृत्ते स्वयमभिधानात् ।
दोषाणां ससारकारणत्वप्रतिपादकागमस्वीकरणाच्चेति । मिथ्याज्ञानमात्र
ससारकारणतत्त्व प्रमाणविरुद्धम् । एव च,

ससारकारणमपीह निचात्रमाण

१५

सन्त्यायतं कथमपि स्थितिमेति नेत्र ॥

जैनेन्द्रवदनपगाद्मुखमानसाना

मिद्धि गतं प्रवृत्तहेतुरतश्च नूनम् ॥ ३५४ ॥

एव प्रसिद्धत्वे प्रमाणविरुद्धभाषित्वाच्चिति हेतोः कपिलाग्नीना
संशेषेन सिद्धम् । तथा च,

२०

नैवेति कपिलाग्न्यः कथमपि प्राप्तुं भवन्तीश्वरा

समन्तमशेषोपविसरप्रग्रालभ्योद्धवम् ॥

अहमेव ततः समन्तगता साज्ञानवृत्तौ प्रत्यल

मिद्ध प्रोद्धतरप्रमाणवगतं प्रेयावता पश्यताम् ॥ ३५५ ॥

अत्राह योगपरिपत्प्रनिधिभ्यते स्म
 सर्वज्ञता स्मररिपोर्यदि दोषवत्त्वात् ॥
 युक्तं न तन्निखिलदूषणजालमुक्तो
 यस्मादयं सततमुक्ततया स्थितत्वात् ॥३५६॥

५ किं च ।

असर्ववित्त्वं हिमरश्मिमौलेयुक्तं न वक्तुं मतिमांसलानाम् ॥
 यदेप विश्वत्रयसूत्रणायामेकः परं आश्वतमूत्रधारः ॥ ३५७ ॥
 विश्वत्रयीमूत्रणमप्रसिद्धं नैतस्य वाच्यं चतुरैः कथञ्चित् ॥
 सर्वानुमानोपरिवर्तमानाच्छुद्धानुमानादिह तत्प्रसिद्धेः ॥ ३५८ ॥

१० तथा हि,

विवादं बुद्धिमद्भेतु कार्यत्वात् कार्यमत्र यत् ॥
 तत्तथा घटवत्कार्यमेतच्चातस्तथामतम् ॥ ३५९ ॥
 न तावदाश्रयासिद्धिः साधनेऽत्र विलोक्यते ॥
 सम्भवन्ति यतस्तावद्वावानां राशयस्तयः ॥ ३६० ॥

१५ प्रसिद्धकर्तृकाः केचित्कटकुड्यकुटादयः ।
 अकर्तृकाः पुनः केचित्कालान्तःकरणादयः ॥ ३६१ ॥
 सन्दिग्धकर्तृकाः केचित्काठ्यपीपर्वतादयः ।
 एत एवानुमानेऽत्र विवादपदशब्दिताः ॥ ३६२ ॥
 प्रतीताश्च प्रमाणेन प्रमातृणाममी स्फुटम् ।

२० कार्यत्वं वात्र तन्नास्ति स्वरूपेणाप्यसिद्धता ॥ ३६३ ॥
 तथा हि केचिदङ्कुरशक्रचापाम्बुजादयः ।
 प्रत्यक्षेणैव वीक्ष्यन्ते जायमानाः शरीरिभिः ॥ ३६४ ॥
 भूधरादौ तु कार्यत्वं सिद्धं सावयवत्वतः ।
 महत्त्वे वा क्रियावत्त्वाद्भवतावत्वतोऽथवा ॥ ३६५ ॥

एतेन्य एव हेतुम्यो विवादास्पदस्तुन ।

कता यद्वा प्रमायोज्ञ तक्तर्कणकके ॥ ३६२ ॥

आकाशकालकाष्ठदेव्यावृत्तत्वादिपक्षत ।

अभिचारित्वमप्यत्र कार्यत्वम्य न पेशलम् ॥ ३६७ ॥

अत एव निरुद्धत्वमभिधेय न धीधनै ।

कालात्ययापनिष्ठत्वमत्र कालकटाक्षितम् ॥ ३६८ ॥

प्रयत्नेनानुमानेन शब्देनाप्यतिरमृतात् ।

पदान्तरं प्रोक्त यस्मात्कार्यत्वसाधनम् ॥ ३६९ ॥

प्रक्रियासमताप्यम्य कीर्त्यमाना न कीर्तितृत् ।

विपक्षक्षेपिका काचिदनुमा नात्र विद्यते ॥ ३७० ॥

अथ म्याणुविंशदस्य कर्ना नैवोपपद्यते ।

शरीररहितत्वेन मुक्तात्मेवेति जल्प्यते ॥ ३७१ ॥

तत्र सधेन केनापि प्रमाणेन त्रिलोचन ।

धर्मा प्रसिद्धस्तेनैव साध्यम्यात्र विसृज्यात् ॥ ३७२ ॥

सिद्ध्येश्वर्य हि तन्वाविनिर्मितिनिरङ्कुश ।

सिद्ध्येश्वर्य को हेतुस्ते माति तत्त्वकीलित ॥ ३७३ ॥

दोषैरशेषैरपि विप्रमुक्तस्यक्षम्य कर्तृत्वविधौ मुदक्षे ।

अत्रानुमाने सति जागरूके निराधय सम्प्रति सचराम ॥ ३७४ ॥

ननु बुद्धिमद्देतुतामात्रमत्र सिपाधयिपित तद्विज्ञेयो वा । आद्ये
पक्षे सिद्धसाधनम् । अभिमत हि परेषामपि बुद्धिमद्देतुतामात्र २०
गोत्रादौ । कर्मवत्तात्कायनातम्य कर्मणश्च चेतनहेतुत्वात् । द्वितीये
तु विरुद्धता हतो । तथा हि सकलजो बुद्धिमानत्र माध्यनयामोष्टो
दृष्टान्ते च कुटे तद्विद्वत्क्षणोऽसौ मधुपलभ्यते । दृष्टान्तदृष्टधर्मानुसारेण

- च दृष्टार्थे प्रतिपत्तिर्भवतीति सिपाधयिषितधर्मविपर्ययप्रसाधनाद्विरुद्धं कार्यत्वम् । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । कलशे तथाविधस्य बुद्धिमतोऽभावात् । न च बुद्धिमद्वेतुतामात्रं साधनविषयस्तद्विशेषस्य तु सर्वज्ञत्वस्यातद्विषयस्यापि तत् । सिद्धिगिति साम्प्रतम् । यतो यद्यसौ विशेषो
- ५ न साधनविषयः कथमतस्तत्सिद्धिः । सिद्धत्वाद्विषयश्चेत् । कथं न स्वाश्रयां दोषगतिं स्पृशेत् । तदनुन्दरम् । सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्य सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मिष्यनुमीयमानत्वात् । इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथा हि बह्वनुमानमपि न बहिसामान्यमात्रविषयम् । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नापि तद्विशिष्टगिरिगोचरम् ।
- १० बहिसामान्यस्य तत्सम्बन्धित्वाभावेन तद्विशेषणत्वानुपपत्तेः । सम्बन्धस्वीकारे तु यथा गोत्वसमवायाद्भावः शावलेयादयस्तथा पर्वतो वह्नित्वसमवायाद्बहिः स्यात् । अस्यैव वह्नित्वेन गिरेः संयुक्तसमवायः सम्बन्ध इति चेत् । तर्हि नाप्रतिपद्य पर्वतसंयुक्त बहिविशेषमसौ शक्यप्रतिपत्तिरिति बहिविशेषस्यैवानुमानम् । तत्र च प्रोक्तदोषप्रसङ्गः । एवमिन्द्रियानुमानेऽपि
- १५ स एव दर्शनीयः । तथा हि तत्रापि नेन्द्रियकराणिका काचित् क्रियोपलब्धा । न खलु च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियसाधनाः । परश्वधादीनामनिन्द्रियत्वात् । न च परश्वधादिसाधना रूपादिपरिच्छित्तिरूपा क्रिया सम्भवति । तस्माद्यथैव क्रियात्वसामान्यस्य सत्यपि करणमात्राधानत्वव्यासत्वे पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिस्तथे-
- २० हापि । सत्यपि कार्यत्वस्य बुद्धिमद्वेतुतामात्रव्याप्तत्वे विवादाध्यासितेषु पक्षधर्मतावशाद्विशिष्टस्य बुद्धिमतः सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापकाभिमतस्य न सिद्धिः स्यात् । निर्विशेषस्य तस्यानुपपत्तेः । न चासर्वज्ञस्य क्षितिधराङ्कुरादिकार्यग्रामोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनानभिज्ञतया तत्कर्तृत्वं सम्भवति । ये हि यत्कर्तारस्ते तदुपादा-
- २५ नाद्यभिज्ञाः । यथा कुलालादयः । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्त्तेति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञाः । उपादानं चेह पार्थिवाद्याः परमाणवः

उपकरण समस्तत्रैत्रसमवायिना धर्मायमा । सम्प्रगान क्षेत्रना ।
यानय म्वकमभिरभिप्रति । प्रयोजन मुक्वटु बोपभोग क्षेत्रनानामिति ।
तेन यद्यपि बुद्धिमद्वेतुकत्वमात्र व्यामिविषयस्तथापि तद्विगोपस्य पक्ष
धर्मतापलात्प्रतिलम्भ इति विशेषविषयमनुमानम् । न चोक्तोपप्रसङ्ग ।
म्यान्तेन कायत्वमात्र स्वभावप्रतिपद बुद्धिमद्वेतुत्वेन । किन्तु तद्वि ७
गोप । यद्दृष्टेरप्रियात्पिनोऽपि दृष्टबुद्धिमत्त्वग्रने । तस्य च दृष्टे सोप-
जायते यद्बुद्धिसद्भावाभावानुविधायि दृष्टम् । घटात्कार्यविगोपश्च तथा
न कार्यमात्र तनुमुपनायपि । तस्य तद्भावाभावानुविधानात्प्रगनात् ।
तन्त्रेतेन विगोपेणोपाधिना प्रयुक्ता बुद्धिमद्वेतुकत्वव्याप्तिमुपनीवन् कार्यत्व-
मामान्य न तेन स्वभावप्रतिपदमिति न तद्वमयितुमर्हति । इतरथा १०
धूमप्रयुक्ता धूमघनव्याप्तिमुपनीवत पाण्डुत्वान्ते कुमुदकपोतान्निगता-
दपि मकरकेनानुमानप्रसङ्ग । तन्न्यायराक्षम् । न हि यकार्यं त-
सिलमपि दृष्टबुद्धिमात्मन्युपचनयनीनि नियम दृष्टिममणिमात्तिकेपु
खानप्रतिपूरितपृथिव्या च तथादर्शनाभावात् । किं च कोऽय कार्य
त्वस्य विगोप । किं बुद्धिमन्त्वयव्यतिरेकानुविधान तद्गान वा । १५
यन्नि पूर कस्य । स बुद्धिमद्वेतुकत्व तनुमुपनायीनामातिष्ठमानर-
म्युपेयन एव । न हि कारण कायाननुविहितभावाभावाभ्यो वक्तु-
मदति ग्रहगृहीतान् । अथ तद्गानम् । तर्हि य एव पटोऽनेन बुद्धि-
मन्त्वयव्यतिरेकानुविधायी दृष्ट स एव तत्कार्यो नतु विषयवर्त्त । अथ
तज्जातीयस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनादृष्टान्वयव्यतिरेकानुविधा- २०
नमपि तज्जातीय तत्रेति चेन् । किं न तनुमुपनायपि तथा मन्यते । पटजा-
तीयमेव कार्य बुद्धिमद्वेतुकमिति चेत् । ननु प्रासादादिक तद्वेतुक न भवे-
दपटजातीयस्यान् । अथापटजातीयस्यापि प्रासादादिकस्य केनचिद्विशे-
पेणाम्येव पटेन सजानीयम् । तर्हि तनुमुपनादेरपि तथा तत्किं न
मविप्यति । तत स्वभावप्रतिपद कायत्व बुद्धिमद्वेतुकत्वेनेति । २५

- एकत्वं च क्षित्यादिकर्तुः । अनेकेषां कारकाणामेकाधिष्ठातृनियमितानां प्रवृत्तिप्रतीतिः । अनेकेषां स्थपतीनामेकसूत्रधारनियमितव्यापाराणां प्रासादादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः प्रतीयते । न च त्रिलोचनस्य तज्ज्ञानस्य च नित्यतायामेकरूपतायां च कार्याणां कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च
- ५ विरोधमधिरोहति । कादाचित्कविचित्रसहकारिलभेन कार्याणां कादाचित्कत्वस्य वैचित्र्यस्य चोपपत्तेः । अथ यथाकाललब्धपरिपाकाभ्यां धर्माधर्माभ्यामेव च शरीरादिसकलकार्योत्पत्तिर्भविष्यति किमीश्वरकल्पनयेति चेत् । तदपि न क्षोदक्षमम् । धर्माधर्मयोरचेतनयोश्चेतनमधिष्ठातारमन्तरेण स्वकार्ये कचिदपि प्रवृत्त्ययोगात् । तथा हि धर्मा-
- १० धर्मौ चेतनाधिष्ठितौ स्वकार्ये प्रवर्तन्ते अचेतनत्वाद्यदित्यं तदित्यं यथा कुठारस्तथा चैतौ तस्मात्तथा । न चास्मदात्मैव धर्माधर्मयोरधिष्ठायकत्वेन कल्पनार्हः । तस्य साक्षात्कारिसंवेदनासम्भवात् । नाप्यचेतनस्य कस्यचिदकस्मादेव प्रवृत्तिरुपपद्यते । अन्यथा निष्पन्नेऽपि कार्ये तत्प्रवर्तते । विवेकविकलत्वात् । अथ कथमयं धर्माधर्मावधितिष्ठति क्षेत्रज्ञेष्वेव
- १५ तयोः समवेतत्वात् । उच्यते । सम्बन्धात् । न हि साक्षात्संयोगसमवायावेव सम्बन्धौ । संयुक्तसंयुक्तसमवायस्यापि तद्भावात् । संयुक्ताः खल्वीश्वरेण क्षेत्रज्ञशरीराधारम्भकाः परमाणवस्तैश्च क्षेत्रज्ञास्तत्समवेतौ च धर्माधर्माविति । संयुक्तसमवायो वा । क्षेत्रज्ञैरीश्वरस्य संयोगात् । अनुमानादजसंयोगसिद्धेः । तथा हि ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो
- २० मूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वाद्यो मूर्त्तद्रव्यसंयोगी स क्षेत्रज्ञसंयुक्तो यथा घटस्तथा चायं तस्मात्तथा । स चास्य संयोगोऽन्यतरोभयकर्मसंयोगानां तत्कारणानामभावादजः । न च वाच्यं धर्माधर्मौ परमाणून्वा स्वधर्माधर्मानुपगृहीतान्कथमीश्वरः प्रेरयतीति । विषविद्याविदा स्वकीयधर्माधर्मानुपगृहीतस्य विषस्य प्रेरणदर्शनादिति । भवति चात्र श्रुतिः-
- २५ “ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् ।

मनाहुभ्या धमति सपतत्र्यागभूमी जनयन् देव एक " इति ।
 अत्र प्रथमेन विशेषणेन सर्वत्रत्व लभ्यते, चतुषा दृष्टेस्पलक्षणात् ।
 द्वितीयेन वक्तृत्वम्, मुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन सम्महकारि-
 त्वम्, बाहुना साहाय्योपलक्षणात् । चतुर्थेन व्यापकत्वम्, पद्म
 व्याप्तेस्पलक्षणात् । पञ्चमेन धर्माधमलक्षणप्रधानकरणत्वम्, तीं हि ५
 लोकयात्राग्रहनाद्वाह पष्ठेन परमाणुरूपप्रशानाविष्टेयत्वम् । ते हि गति-
 शीलत्वात्पतन्तीति व्युत्पत्त्या पतत्र्यपदेश्या । सन्धमति सन्नयन्निति
 च व्यतिहितोपसर्गसम्बन्ध । ते न सयोनयति उत्पान्यतीति वार्थ ।
 चापेत्यूर्ध्वसप्तलोकोपलक्षणम् । मूर्मीत्यधस्तात् । एकेत्यनेनानान्तिता
 लक्ष्यत इति । तथा " अपाणिपादो जननो ग्रहीता पश्यत्यचक्षु म १०
 शृणोत्यकर्ण । स वेति विश्व न हि तस्य वेत्ता तमाहुरस्य पुरुष
 महान्तम् " । स्मृतिरपि " अत्रो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुरादु-
 लयो । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्सर्वं वा श्वप्नमेव वा " इति । व्याम-
 वचन च, " ईशमिमां पुर्यां लोकेश्वरश्चाक्षर एव च । क्षर. सर्वाणि
 भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १ ॥ उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मे १५
 सुदाहृत । यां लोकत्रयमानिष्य निभर्त्यत्रय ईश्वर ॥ ३ ॥ " इति ।

तस्मात्क सकलजगता सूत्रणामुपधार

कमहेगाभिभिरभिहत कापि काले न नाम ॥

नित्यनानादिशक्तिदितागेषविश्वप्रपञ्च

सोऽय सिद्धस्त्रिपुरविचर्या जाल्ययुक्तिप्रगन्यान् ॥ ३७५ ॥ २०

हृदो विमोहवत्समयमपास्य शास्त्र

ग्रीडा तवेयमथवा हृदि कोऽपि कोप ॥

येनाम्तिकानपि वितर्कपटनपीमान्

योगान्विमोहयसि विप्रविन् स्वरूपे ॥ ३७६ ॥

तथा हि यौगाः सततं विमुक्तिनिर्दोषतासिद्धिकृते शिवस्य ।

सा सगतिं नैति यतो विरोधः सातत्यमुक्त्योरिह दुर्निरोधः ॥३७७॥

मुक्त प्रसिद्धः सुधियां स एव यस्य ध्रुवं बन्धविधिः पराभूत् ॥

उच्छृङ्खलेभ्यः खलु गृह्णलेभ्यो यथा व्यपेतः पुरुषोऽत्र मुक्तः ॥३७८॥

५ बन्धे च सत्यस्तु कथं कथञ्चिन्मुक्तौ सदात्वेन समन्वितत्वम् ॥

स्याच्चेत्तदा चन्द्रकलावचूलः कार्यं सदेत्येतदपि स्फुटं स्यात् ॥३७९॥

कार्यतैवास्य नास्तीति तस्याः सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते ॥

मुक्ततैवास्य नास्तीति तस्याः सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते

॥ ३८० ॥

१० मुक्ततास्त्येव चेत्पार्वतीप्रेयसः कार्यताप्यस्ति सत्यं त्वदुत्प्रेक्षया ॥

कारणाभावतः कार्यता नास्ति चेन्मुक्तता मास्तु बन्धक्षयाभावतः

॥ ३८१ ॥

ध्वस्तमोहेन यत्कन्दलीकृन्मतं नेश्वरो मुक्तिमान्नैव बद्धो यतः ॥

नाप्यमुक्तो न यत्क्लेशसंश्लेषवाञ्छित्यमुक्तस्ततो युक्तितः स्यादिति

॥ ३८२ ॥

१५

यच्चापि विश्वत्रयसूत्रणायामेकः परं शाश्वतसूत्रधारः ॥

कात्यायनीकामुक इत्यकीर्तिं कीर्त्तिं तदप्यत्र न ते करोति ॥ ३८३ ॥

तथा हि शशमृन्मौलैस्त्रैलोक्यघटना भवेत् ॥

यथारुचि प्रवृत्तिः किं कर्मतन्त्रतयाथवा ॥ ३८४ ॥

२० धर्माद्यर्थमथोद्दिश्य यद्वा क्रीडाकुतूहलात् ॥

निग्रहानुग्रहार्थं वा सुखस्योत्पत्तयेऽथ वा ॥ ३८५ ॥

यद्वा दुःखविनोदार्थं प्रत्यवायक्षयाय वा ॥

भविष्यत्प्रत्यवायस्य परीहारकृते किमु ॥ ३८६ ॥

अपारकरणापूर्गात्किं वा किंवा स्वभावतः ॥

एकार्णावमेते म्यु प्रकारा परदु महा ॥ ३८७ ॥

जायेत पौरस्त्यविकल्पनाया कथाचिदन्यादृगापि त्रिलोकी ॥

न नाम नैययनिमित्तमस्या किञ्चिद्विषयामरुच ममस्ति ॥ ३८८ ॥

करोयय ता यन् किं कर्मतत्र स्वतन्त्रननस्य तत्र कथ म्यात ॥

सत्ते स्वतन्त्ररामिन् हि येषा परानपेक्षैः सत्ता प्रवृत्ति ॥ ३८९ ॥

कमत्रपेक्षस्य च कृतनायामीगम्य युक्ता न सत्ता प्रवृत्ति ॥

कर्मर यस्मादस्तित्रिलोकी करिष्यते चित्रविपाकपात्रम् ॥ ३९० ॥

नाचनन कम करोति कायमपेक्षित चेष्टि चेतनेन ॥

यथा भृन्तिथेतत्पाम्यमानमाकृणनीय पुरत सकर्ण ॥ ३९१ ॥

तृतीयकन्ये कृतदृश्यमान कथ भवेद्वृत्तपने कथञ्चिन् ॥

प्रयोचन तस्य तथात्रिम्य घमाञ्क हन्त त्रिरयने यत् ॥ ३९२ ॥

अथापि शम्भुतगता विगने प्रयत्ने त्रीटनकौतुकेन ॥

कथ भवेत्तर्हि ॥ वीतराग सत्ते प्रमत्तामकमण्डलीय ॥ ३९३ ॥

पश्यन्वतनमत्र भूपतिरय गनीयमेते सुता

स्नानन्तुरगा इमे मन्मुचामेषा घटा न्तिनाम् ॥

सामन्ता समथ नमन्ति निनरामेते तत्रेय निगु-

नातोऽप्यारमति म्भुट मिक्निड्योतस्विनीना तटे ॥ ३९४ ॥

विनिग्रहानुग्रहमाधनाय प्रयत्ने चेद्विरिगन्तगनीम ॥

विरागता द्वेषविमुक्तता वा तथारिष्वामिगम्य न म्यान् ॥ ३९५ ॥ २०

उत्पत्ते न च सुगम्य तथा प्रवृत्ति

गम्भोयन सुगुणोऽत्र न सम्मतम्ने ।

म म्भीद्वृत्तो ग्गुणधर्माभिधै-

मैरप्यमानुपगतो धन निग्र ण्य ॥ ३९६ ॥

एतस्य दुःखं न सुखं तथास्य न प्रत्यवायोऽस्ति कदाचनापि ॥

दुःखादिभेदत्रितयं न वक्तुं युक्तं ततो यौगधुरन्धरस्य ॥ ३९७ ॥

पुण्यकारुण्यपीयूषपूरेणात्यन्तपूरितः ॥

प्रवर्तते जगत्सर्गे भर्ग इत्यपि भङ्गुरम् ॥ ३९८ ॥

५ यतः ।

क्षुद्रग्रामे निवासः कचिदपि सदने रौद्रदारिद्र्यमुद्रा

जाया दुर्दर्शकाया कटुरटनपटुः पुत्रिकाणां सवित्री ॥

दुःस्वामिप्रेष्यभावो भवति भवभृतामत्र येषां वतैतान्

शम्भुर्दुःखैकदग्धान् सृजति यदि तदा स्यात्कृपा कीदृगस्य ॥ ३९९ ॥

१० अथ धर्ममधर्ममङ्गभाजां सचिवं कार्यविधावपेक्षमाणः ॥

सुखमसुखमिहार्पयेद्विरीशस्तदवरमुपरिनिषेधनादमुष्य ॥ ४०० ॥

स्वभाव एवैष पिनाकपाणेः प्रवर्तते विश्वविधौ यदेतत् ॥

स्वभाव एवैष रवेर्जगन्ति प्रकाशयत्येष यदित्युक्तम् ॥ ४०१ ॥

एवं हीश्वरसंविदो विफलता तस्मान्निसर्गान्निजात्

१५ किं माभूज्जगतां प्रवर्तनविधिर्निश्चेतनानामपि ॥

तत्तेषां परिकल्पयन्ति किमधिष्ठातारमेते शिव

व्यर्थे वस्तुनि युज्यते मतिमता किं पक्षपातः कचित् ॥ ४०२ ॥

निश्चेतनानां जगतां प्रवृत्तौ कार्यं कथं स्यान्नियतप्रदेशे ॥

जातेऽपि कार्ये विरतिश्च न स्यादित्येतदप्येति न युक्तिवीथीम् ॥ ४०३ ॥

२० स्वभाववादाश्रयणप्रसादादेवंविधानां कुविकल्पनानाम् ॥

नास्ति प्रसङ्गः कथमन्यथा स्यान्नायं सुधादीधितिशेखरेऽपि ॥ ४०४ ॥

अथ ब्रवीथाः किमिमैर्विकल्पैर्यथा तथाय कुरुतां त्रिलोकीम् ॥

कर्ता हि तस्याश्च्युतदोषपङ्कात्कार्यत्वतस्तावदसौ प्रासिद्धः ॥ ४०५ ॥

चेतस्विनामिदं नैव सुवर्णं भासते वचः ॥

२५ कथञ्चित् क्षमते यन्न परीक्षाकषपट्टिकाम् ॥ ४०६ ॥

तथा हि किमिदं कार्यत्व नाम । स्वकारणसत्तासमवाय इति
व्योमशिखः । यः स्वकारणराधारमूतैस्तन्वाग्निमिराधेयमूतया सत्तया
च सार्धं पटादिनस्तुन समवाय मन्त्रश्च स तस्य कार्यत्वमित्यथ ।
नैतच्छेकोच्छेककारि । स्वकारणसमवाय इतीयतैः त्वत्काक्षितकार्य-
त्वस्य लक्षितत्वेन सत्तापत्त्यातिरिक्तत्वात् । न हि किञ्चिदसदपि ५
स्वकारणेषु समवैति । असत् स्वकारणानामेवामावात् । द्रव्यादि
पन्थापञ्चकगृहित्वाच्च समवायस्येति नास्ति सत्तापत्त्यवच्छेद्य किञ्चित् ।
सम्भवद्विगेषणमेतन्निति चेत् । किं वयमाचक्ष्महे न सम्भवयेतदिति ।
किन्त्वयिक्म् । अधिकम्यापि सद्भाजमात्रेण लक्षणत्वमिधाने बहुतर-
मिदानीमभिधानीय म्यात् । अथ द्वितीयमेतल्लक्षणं कार्यवस्य सत्ता- १०
समवाय इति । मैवम् । अकार्यमतेष्वपि व्योमादिष्वस्य गतत्वेनाति-
व्यापकत्वात् । अथास्तु कारणसमवाय एव कार्यत्वम् । ननु
तत्पटान्विस्तु सत्सदुभयरूपमनुभयरूप वा स्वकारणेषु समवेयात् ।
यदि सत् । तर्हि स्वतः सत्तासमवायाद्वा । न्वतश्चेत्, किं कारण-
व्यापारेण । न्वतः सतः समवायादेरिवाम्य नित्यत्वात् । तथापि १५
तद्यापारेऽनुपरमप्रसङ्गः । अथ सत्तासमवायात्तत्सत् । ननु सत्तापि
सत्यसत्युभयरूपेऽनुभयरूपे वा तस्मिन्समवैति । नाथ पक्षः । यतो
विवादास्पदं वस्तु न तावत्स्वतः सत् । समवायात्विन्नित्यत्वापत्तेः ।
सत्तासमवायामात्रप्रसङ्गाच्च । तथा हि यत्स्वतः सत् तत्र समवैति यथा
सत्तायामेव । स्वतः सत्स्युपगतघटादीति । अथ सत्तासमवा 'त्तत्सत् । २०
ननु सोऽपि सत्तासमवायोऽपरेण सत्तासमवायेन सत्येन वस्तुनि म्यात्
सोऽपि सत्तासमवायोऽपरेण तेन सत्येन तस्मिन् मनेऽपित्याद्यावत्तनेनानन-
स्था । अथ न सन्ति भूयासः सत्तासमवाया यतोऽननम्या स्थमानमास्कन्दे-
दिनि चेत् । तर्हि भवन्वितरेतराश्रयणोप । सिद्धे हि वस्तुन सत्त्वे सत्ता
समवाय मिध्यति तत्सिद्धौ च वस्तुन मत्त्वसिद्ध्यतीति । नापि द्वितीय २५

- कल्पः। असति करिकेसरिकलापकल्पे कथं न स्यात्। तस्य पदार्थपञ्चतयी-
वृत्तित्वेन स्वीकृतत्वात् । असतश्च तदन्यतरत्वाभावात् । नापि तृतीयः ।
एकान्तवादीनां सदसद्रूपताया अनभ्युपगमबाधितत्वात् । नापि चतुर्थः ।
यतोऽयमत्राभिसन्धिः । स्वरूपेण तत्र सन्नाप्यसत्सत्तासम्बन्धात्
५ सदिति । दुरभिसन्धिरयम् । विधिप्रतिषेधयोरन्यतरतिरस्कारनान्तरीय-
त्वात् । यस्त्वत्र व्योमशिवस्यैव तदयुक्तम् । निष्ठासम्बन्धयोरेककाल-
त्वाभ्युपगमात् । तथा हि पदार्थानां स्वकारणसम्बन्ध एवोत्पत्तिर्न
पूर्वसत्त्व सत्कार्यवादप्रतिषेधादिति । यश्च कन्दलीकास्य अनित्येषु तु
प्रागसत एव सत्ता कारणसामर्थ्यात् । न च खरविषाणादिषु प्रसङ्गः ।
१० तदुत्पत्तौ कस्यचित्सामर्थ्याभावादिति समाधिः । सोऽपि न सुधीसमा-
धये । एवमप्यसति वस्तुनि समवाय इति पक्षस्यैव कक्षीकारात् । तत्र
च प्रोक्तो दोषः । प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां च बाध्यते । असति सत्तासम-
वायस्तत्सदेवेति प्रसज्यते । यथा व्योम । सत्तासमवायश्चाभ्युपगतः
पटादिकार्येषु । अथ न तेषां सत्त्वमिष्यते । भवतु तर्हि विपर्ययः ।
१५ यदसन्न तत्र सत्तासमवायः । यथा व्योमकमले । असन्ति हि विवा-
दास्पदपटादीनीति । न सत्तासमवायादपि कार्यं सद्यतस्तथाभूतं कार-
णेषु समवेयात् । नाप्यसत्तत्र समवैति । असतः खपुष्पस्यैव कचिदपि
समवायासम्भवात् । उभयरूपमित्यादिपक्षद्वयं त्वनन्तरदूषितैतादृशपक्ष-
द्वयवद्दूषणीयम् । किञ्च यदि स्वकारणेषु समवायः कार्यत्वम् । तदा
२० समवायस्यानित्यताप्रसक्तिः । कादाचित्कत्वात् । अथ नायं कादाचि-
त्कः । तर्हि घटादिकार्यमपि कथं कादाचित्कं स्यात् । तल्लक्षण-
भूतस्य स्वकारणसमवायस्य सदा सत्त्वात् । अथ नास्य सदा सत्त्वे
कारणरूपोपाधिमानेव ह्ययं कार्यत्वमुच्यते । तद्व्यावृत्तौ च नायं तदुपा-
धिमान् । यथा दण्डव्यावृत्तौ पुरुषो न दण्डीति । न चोपाध्यभावे विशेषे-

गमात्रम्यवामावो विशिष्टस्तु तन्वम्य एवेति वाच्यम् । यतो विगेषणामा-
 वेऽपि विशिष्टोऽस्तीति कस्तार्किक प्रकटयेदिति । तदग्निरु म्बलिनवच ।
 यन्मात्कारणरूपोपाधिनापगच्छता समवायस्वरूप किञ्चित्पहत न वा ।
 न चेत्, तर्हि तथैव तन्म्वरूपस्य सत्त्वात्पूर्वावस्थायाभिवेदानीमपि
 समवायस्य कायन्वल्लक्षणान्वानपाय । अपहत चेत्, तर्हि तन्म्वरूपा ५
 पहारे सिद्ध तस्य कान्तचित्त्वम् । अथ म्वरूप स्वकीयो धम म्वरूप-
 मुच्यते तस्य च भिन्नस्यापहारेऽपि न समवायस्य धर्मिणस्तुपागमात्र
 मपि निपद्यते । तन्मुत्तरम् । यत म्वरूपप्रवृत्तेनाम्माभि स एवाम्य
 म्वमात्रो विप्रतिभो य सकलधर्माधारभूतोऽभाधारण । स चेत्तन्वम्य ।
 तन् पूर्ववत् प्रमक्ति । अन्यथा तु कान्तचित्त्वम् । ननु यद्यन्यन्त- १०
 मित्रकाण्णरूपोपाध्यपगमेऽपि वस्तुम्वरूपापगम । तर्हि पुरपेण मुक्ते
 ण्डे तन्म्वरूपमप्यपेयात् । सोऽपि परम्यापचिकीपया वीयुपगण्डोप-
 देण । अम्युपगम्यत एव हि कथञ्चित्म्वरूपापगम । ण्डमहण-
 परिणामपरिहारपूर्वं पुरपेण तन्परपरिणामस्वीकारान् । सत्था-
 म्युपगमामात्राच्च पुरपेण प्रत्यभिमानम् । अथास्तु समवा १५
 येऽप्येव म्वरूपापगम इति चेत् । कान्तचित्त्वमप्येवमस्तु ।
 अस्तु चेत्, कञ्चिद्वनित्यत्रमप्यस्तु । ओमिति चेत्, अहो
 यैनधिक्ताम्य । किं तु बुद्धान्तिकार्थं कर्तुं कामेन कुलालेन प्रथम सम-
 वाय कचत्र्य । तस्यापि कायन्व म्वकारणसमवाय इति प्रथमतर
 स विधेय । तस्याप्यन्यस्तन्ममवाय कायवमिति प्रथमतम स २०
 स्तृणीय इत्यनगम्या । तन् म्वरूपामिद्ध म्वकाण्णसत्तासम
 वायरूप कार्यन्वम् । भागासिद्ध च । योगिना नि श्रेयकम्प्रत्यये
 प्रधनमावद्वपनया ममवायस्य सत्तायाश्चाभावात् । अयामात्रपरि-
 हारेण मात्र एव निव्याप्ति प रीक्रियते ततो न भागासिद्ध । ननु
 उतोऽभावात् परिहार । किमुद्धिमद्धेनुकन्वान्तम्य । यद्वा तन्वा- २५
 कण्णमन्तरेणापी वगमिद्धे । यथाय पत् । तन्

योगिनामसममुक्तिकाभिनीसङ्गमं किमपि वाञ्छता सताम् ॥

चन्द्रचूलचरणाम्बुजद्वयाराधनं निरूपयोगनापतेन् ॥ ४०७ ॥

सहारोऽपि चैवं न वृद्धिमद्वेतुकः स्यात् । एवं निर्हेतुकोऽ-
परहेतुको वा भवेत् । निर्हेतुकत्वे संहारस्य नित्यसत्त्वापत्त्या शाक्य-
५ दर्शनानुप्रवेशः । नित्यमसत्त्वापत्त्या वा तस्य समस्तवस्तूनां नित्यत्वं
स्यात् । तथा च प्रारम्भस्याप्यभावात्कौतुह्यं श्रित्यादेर्वृद्धिमत्कारण-
कल्पनासरोहेण । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः । अभावपक्षाकरणमन्तरेणेश्वर-
सिद्धेः मप्रत्यूहत्वात् । यस्यैव हि वमुधादेरसौ बुद्धिमान् कर्त्ता
तन्मात्रज्ञ एव स्यान्न पुनः सर्वज्ञः । तथा च कथमीश्वरसिद्धिः ।

१० अथान्यतोऽनुमानादभावकर्त्ताऽसौ सेत्स्यति । न तर्हि कार्यत्वानुमाना-
त्पर्वज्ञत्वसिद्धिः । न चान्यदनुमानं तस्याभावकर्त्तृत्वसिद्धिनिबन्धन-
मीदृमहे । तत्र व्योमशिवोक्तं स्वकारणसत्तासमवायस्वरूपं कार्यत्व-
मुपपद्यते । प्रागसतः सत्तासमवायः कार्यत्वमित्येके । तदपि प्रागुक्त-
युक्तैव निरस्तमवसेयम् । “अभूत्वाभावित्वं कार्यत्वम्” इति

१५ किरणावलीकारः अभूतत्वाभावित्वं हि भिन्नकालक्रियाद्वयाधारभूते
कर्त्तरि सिद्धे सति सम्भवति । क्त्वाप्रत्ययान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वात् ।
श्रुत्वा चिन्तयतीति वाक्यार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयोराधारभूतस्य
कर्त्तुः प्रतीतिरस्ति । अभवनाधिकरणस्याविद्यमानत्वेन भवनाधारस्य
विद्यमानतया भावाभावयोरेकाधारत्वानुपपत्तेः । तर्हि कुटादयो भावा

२० भवता भूत्वा भवन्तः स्वीकृताः । तथा चेन्, तर्हि सांख्यकक्षापञ्जर-
प्रवेशः शरणीकृतः । सत्कार्यवादाश्रयणात् । तदसत् । अस्माकमभूत्वा
भवनस्य सुवटत्वात् । भवनाभवनयोरेकस्याधारस्य सत्त्वात् । घटो हि
द्रव्यरूपतया सन् पर्यायरूपतया चासन् कुलालकरचक्रवीवरादिसम्प-
र्कात्पर्यायरूपतया प्रादुर्भवति । न चैवं कपिलमतोपनिपातः । तन्मते हि

२५ सर्वप्रकारैः सतो वस्तुनो व्यक्तिमात्रं कारणैः क्रियते । यथा तिमिरसंचय-

- सिद्धये प्रमेयत्वे हेतुमुपादाय यद्यपि प्रमाणविषयत्वं प्रमेयत्वमु-
च्यते तथापि पटाद्यनित्यपदार्थवृत्त्येव तद्विहाभिमतमिति विशेषे
लभ्यते । लाभेऽपि वा कथञ्चिन्मववायस्यासिद्धेरसिद्धौ द्रव्ये
द्रव्यान्तरसमवेतत्वस्वरूपेऽपि विशेषः । यद्यपि महत्त्वे सति क्रियावत्त्वा-
५ दिति साधनमावेदि । तत्र विशेषणस्य भागासिद्धिः । व्यणुके
पञ्चान्तःपातिनि महत्त्वस्यासत्त्वान् । न च न तत्सङ्गीकृतमिति वाच्यम् ।
तत्र कार्यत्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गान् । न च मूलानुमानेऽपि न तत्सङ्गी-
कार इति सारम् । यन्मन्त्र विशेषणमन्तरेण कुतः पञ्चाद्वहिर्भावोऽ-
स्यावसेयः । विरुद्धो हि वादो यत्र तद्विवादमावेद्यते । विरुद्धवादो व्यणु-
१० केऽप्यस्येव । तथा हि भवानाह व्यणुकं बुद्धिमद्वेतुकं वयं तु ब्रूमोऽ-
न्यथेति । अथ व्यणुकादन्यद्विवादमिति विशेषेण वा पक्षः क्रियते ।
तर्हि पञ्चान्तरम् । किञ्चैवं कथं व्यणुकस्य बुद्धिमद्वेतुकत्वसिद्धिः तद-
सिद्धौ च कथं कस्यचित्सर्वज्ञत्वसिद्धिः । व्यणुकस्याबुद्धिमद्वेतुकस्य
केनचिदज्ञानात् । यो यत्करोति स तदुपादानाद्यभिज्ञ एवेति व्यणु-
१५ कस्य बुद्धिमद्वेतुकत्वसिद्धौ तदुपादानभूतस्य व्यणुकस्यापि ज्ञान सिद्ध-
मेव । तथा च सर्वज्ञत्वमपीति चेन् । तदपि न पेशलम् । एवमपि
सर्वज्ञत्वाप्रसिद्धे । व्यणुकस्य बुद्धिमद्वेतुकत्वाप्रसिद्धौ हि तदुपादाना-
मृतानामज्ञानमेवावतिष्ठते । तथा च कुतः सर्वज्ञतासिद्धिः । किं च
परमाणूनां केनचिदज्ञाने कथं व्यणुकस्योत्पादः । ईश्वरेण खल्वधिष्ठिता-
२० परमाणवो व्यणुकमारम्भन्त इति त्वन्मतम् । न चाज्ञातानामधिष्ठानं
सम्भवति ।

व्यणुके च वताकार्ये सति त्रिलोकी नुदुःस्थिता सममृत ॥

यद्वा किमत्र चित्रं यदकार्यं भवति दौस्थ्याय ॥ ४०८ ॥

एवं च वरिष्ठा भो योगगरिष्ठाः, चक्रे शिवसिद्धिमानेन भवद्भिः ।

यणुके कार्यतासिद्धा वृथाश्चेन्न्यसाधनम् ।

तैव तर्हि प्रगुण शृणुयास्तत्र बाधनम् ॥ ४०९ ॥

यत्पि रचनावत्त्वमवाचि । तत्पि न चार । यत् केय रचना
नाम । निचित्रप्रदेशालिखितमवयवसयोगो वा । यथाय पत्र । तदा
न्तरिक्षेणानेकान्त । समस्तमूर्तद्रव्यमयोगनिबन्धानां प्रत्येयानां तत्रापि ८
सद्भावात् । न च वाच्यमुपचरिता एव तत्र त इति । समस्तमूर्तक्रिया-
कारित्वं न म्यात् । उपचरितनमोदेगन्वमावाट्टिगिष्टादृष्टोपकारा-
चम्याऽक्रियाकारित्वमपि न कान्तम् । उपचरितम्यासद्रूपस्य श्रोत्रस्य
वान्धेयम्येनादृष्टेनाप्युपकारायोगात् । अथ द्वितीय । तर्हि क
सम्प्रथ । तन्ममवाचिकारणञ्च ण्कारसमवायो वा । आद्यश्चेत् १०
तत्र प्रतिपाद्यमिद्धि । न गत्ववयवसयोगम्यासमवाधिकारणता माक
मिद्धा । ण्कार्यसमवायस्तु अभिचारी । सयोगो साधभेकमिदथऽ-
वयवरूपेऽप्यविष्कायाणामपि मामान्यादीनां समवेतत्वात् । एतत्तर्हि
न चमाणकायत्नमामान्यन्यणानुमानेन दूषितं प्रतिपद्येया । एतत्तत्र-
पास्तं यदुक्तम् "एतेभ्य एव हेतुभ्य कर्ता कश्चन मायते" इति । १५
नन्वेवमेतान्यनुमानानि प्रतिलिपता भवन्ति किं न कायस्य पवतादिषु
सिद्धम् । तथा सति नित्यवमेवा म्यात् । उच्यते । अभिमतमेव
तदत्र, किन्तु नैतान्यनुमानानि कायवसिद्धिसाधिष्ठानीति नूनम् । किं
तद्यभिरनुमानेन नूनमयसिद्धात्कायत्वात्सायसिद्धिरिति चेत् । नैव-
मुपयसिद्धान्पि । प्रतिपन्नप्रणोपायापायेन सन्निवृत्त्यभिचारित्वात् २०
अयानिप्रतीतायेव प्रत्ययानुपलम्भमन्वद्वरणकारणतयेति चेत् । तर्हि
प्रत्ययानुपलम्भयोग्य एव गोचरे व्याप्तिग्रहणम्वारानुपलब्धपुष्प
व्यापारं तृणतस्तद्विन्नेता (१) निभिर्निश्चितो व्यभिचारोऽस्तु ।
पक्षीकृतान्मृगान्पक्षी न च पक्षीकृतेन व्यभिचार इति चेन्नरम् ।
प्रयत्नप्रतिक्षिप्तस्य पक्षीकरणे न्यायामात्रात् । अन्यथानुष्णोऽग्निं प्रमे- २५

- यत्वादित्यादावपि पक्षीकरणमेव शरणं स्यात् । अथ पक्षीकृतैर्नैव व्यभि-
 चारोद्भायनेऽनुमानमात्रमुद्रामद्गप्रसङ्गः । तथा हि धूमानुमानेऽपि शक्य-
 मेवं वक्तुम् । वह्निय्यभिचारी धूमः पर्वतनितम्बे तमन्तरेण । यदि हि
 तत्रापि प्रत्यक्षेणागुशुश्रूणिः प्रक्षिप्तः स्यात्तदा को नाम न मन्येत
 ७ व्यभिचारम् । न चैवम् । अयोग्यद्वेगम्यतया तत्र प्रत्यक्षस्य विद्या-
 प्रतिषेधे वा कुण्ठितत्वेन सन्देहात् । अत एव हेतोरत्रावसरः ।
 “सन्दिग्धे हेतुवचनम्” इति वचनात् । न चैवं प्रस्तुतेऽस्ति । नेदीयस्थैर-
 वचनैरप्यवधानैर्कचित्तरपि नृणादिषु प्रत्यक्षेण प्रतीतिरनुपलम्भात् । अध्यक्ष-
 मेव च प्रतियोगिनः प्रतियोग्यन्तरापेक्षयानुपलब्धिरुच्यते । ततोऽनुपल-
 १० विवर्थावितमेव व्यवहारसाधनापेक्षयानुमानवधितमुच्यते । न चानुमा-
 नवधितेऽप्यनुमानान्तरावकाशः । अथ दृश्यविशेषणस्यैवाभावं व्यवहार-
 यति । दृश्यादृश्यसाधारणं च बुद्धिमत्त्वमिति दृश्यतानियमानुपपत्तेर्बुद्धि-
 मतः कथननुपलब्धिमन्त्रेण तृणादिजन्मनि निषेधः । ततः सन्देहात्पक्षी-
 करणं न्याय्यमिति चेत् । तदेतद्वतिस्थवीयः । व्यातिसाधनायाध्यक्षानुप-
 १५ लब्धोरधिकारदानादेव दृश्यतास्वीकारस्य प्रसङ्गायातत्वात् । न ह्यदृश्ये
 प्रत्यक्षमन्वयसाधनमनुपलब्धिवर्गा व्यतिरेकसाधिनीभवितुमर्हति । दृश्यते
 तु नियतस्तृणादिना व्यभिचारचकितचेताः प्रत्यक्षागोचरेण बुद्धिमता
 व्याप्तिं गृहीयान् । गृह्णातु, न तु तत्र प्रत्यक्षानुपलम्भाश्रयः श्रेयानस्य ।
 ननु दृश्यादृश्यविशेषणमनपेक्ष्य प्रभावत्वमात्रेण व्याप्तिग्रहः । नैवम् ।
 २० तावतापि हि प्रत्यक्षकृताया व्याप्तेरनवकाश एव । दृश्यैकत्वभाव-
 नियता हि सा कथं दृश्यादृश्यसाधारणरूपविषया भवेत् । तद्धि
 दृश्यमदृश्यं च रूपमेकबुद्धिमत्त्वादिधर्मानुवृत्तावपि स्वभावविप्रकर्षत-
 राभ्यामत्यन्तं भिन्नजातिः । ततः प्रत्यक्षं दृश्यैकजातिस्वीकारेण प्रवृत्त-
 मितरवार्तानभिज्ञं तद्विशिष्टमेव साधारणमपि धर्मं व्यापकमादर्शयति ।
 २५ यद्यपि द्वेगकालविप्रकृष्टमपि न दृश्यम् । तथापि दर्शनयोग्यतयैक-
 जात्येवेति । स्वभावविप्रकृष्टस्यैव प्रत्यक्षेण परिहारात् । सर्वान्यवर्जने
 हि नियतविशेषणपर्यवसानाद्व्याप्तिरेव न स्यात् । यथा हि स्वप्रवृत्ति-

योगज्वलद्भामुराकारपुरस्कारेण प्रयतमानाय नृणा व्याप्तिं सप्तार्चिषि
 न जटरानलसाधारणरूपपयप्रसायिनी । अन्यथा तृणान्निभैः दृग्भाभि
 मतेऽपि रूपे सन्दिहानो न तन्मायाधन्यालभकामनुद्धिं प्रवर्तने ।
 यथा वा पट्नोत्पन्ने समीरणेन व्याप्तिरय नृणा स्पृश्यरूपपुरस्का-
 रान् प्रतिमितमारुतमागारणरूपपयप्रसायिनी । अन्यथा किमन्यकम्पेन ५
 पवनमनुमिन्वनं स्पृश्यप्रमत्तनानुरूपे प्रवृत्तिनिवृत्तिं निश्चयेन नाचरेत् ।
 तथा बुद्धिमत्पि प्रत्यनृणा व्याप्तिर्नादृश्यमाधारणरूपपयप्रसायिनी ।
 तस्मान्, प्रत्यनव्याजेन यन्ति प्रमितिमात्रमेव व्याप्तिमिद्वाराभिधीयते ।
 तन्ना प्रत्यनृतकारणत्वनिश्चयस्य तस्य दृश्यादृश्यरूपपयप्रसायिन्वा
 मावेन व्याप्तत्वात् । प्रयोग—यो य प्रत्यनृतकारणत्वनिश्चयो १०
 नामा दृश्यादृश्यरूपपयप्रसायी । यथाग्नौ जटरजातनान्नेऽसाधारण-
 रूप परिस्तरप्रयनृणा व्याप्तिर्बुद्धिमतीति व्यापकरितद्वौपलब्धिः ।
 दृश्यादृश्यरूपपयप्रसायित्वं हि प्रत्यनृतत्वेन व्याप्तं तद्विरुद्धश्च
 प्रत्यनृतकारणत्वनिश्चय इति व्याप्तिरभावात्सन्निग्वरिपत्त्यावृत्ति-
 कत्वमेव कायत्वम् । किं च यदि दृश्यादृश्यविशेषणमवधूय धीम- १५
 न्मात्रेण व्याप्तिर्विचिन्ता । तर्हि यन् बुद्धिमन्मात्रे तुल्यकायस्यामात्र-
 मुपशयेद्वान्ति व्यतिरेकप्रतिपादनाय । तन्ना दृश्यादृश्यविशेषणान्यचेतन-
 मात्रस्यामात्रं केन प्रमाणेन सिद्धं । दृश्यानुपलब्धेदृश्यस्य प्रतिषेधेऽ-
 धिस्तरात् । अन्यथा तृणान्तिना व्यभिचारस्याशक्यपरिहारत्वात् । न हि
 दृश्यपुष्पविषयानुपलब्धिर्बुद्धिमन्मात्रस्य व्यतिरेकगोचसाधनीभविषु- २०
 महानि । आन्यन्तिरिपयमेत्य व्यक्तत्वात् । अन्यथा तृणान्तिना नम-
 न्यपि दृश्यपुष्पविषयानुपलब्धिः कायप्रत्यभिचारस्थिरीकरणकारण
 किं न स्यात् । तर्ह्येव तत्राप्यदृश्यस्यापि कतु प्रतिषेधमन्भवान् ।
 न हि तामे प्रेरयच्छेति मग्नामेति याव्यम् । तस्माद्व्य-
 विशेषणापेक्षे व्यतिरेकग्रहणोपायाभावात्तद्व्याप्ते पुनरपि रिपयव्यावृत्ति २५
 सन्नेह । न च नमस्तुमयामावनिमानमुपायो व्यतिरेकग्रहणस्य ।
 कायत्वाभावस्य बुद्धिमद्व्यापारामात्रयुक्तत्वनिश्चयानुपपत्तेः । तत्पर-
 कारणमाकल्ये हि तन्मात्रामात्रेऽभावे कायस्य तदभावप्रयुक्तं प्रत्येतु
 १ स्थापयुद्धय शुभा स्वापसिद्धिद्वयमेव प्रवर्तन्त स्वार्थविनाशमालाय
 निवर्तन्त तद्वत् ।

- शक्यः । निवृत्तिमात्रं तु दासीगर्दभन्यायेनाकार्यकारणयोरपि सुलभम् ।
 एवं च किं बुद्धिमत्कारणव्यापाराभावाद्विहायसि कार्यत्वाभाव उत
 कारणमात्रविप्रयोगादिति सन्देहः । तथा च स विफलः प्रयासः ।
 अन्ययोऽपि हि कार्यमात्रस्य कारणमात्रेण गृह्यन्तामुतस्वित् पुरुष-
 ५ विशेषणेन कारणेनेति सन्देह एव । अथ दृष्ट एवायं पुरुषविशेषण-
 कारणरूपो विशेषः कथं परिहर्तुं शक्यो धूमे दहनात्मवत् ।
 यद्येवं दृश्यशरीररूपो विशेषः प्रतीत एव कथं परिहर्तुं शक्यः ।
 चित्रमानोर्मापुराकारवत् । स हि तर्हि विशेषो व्यभिचार्यते मूधरादिषु
 दृश्यशरीरकर्तारं विनापि कार्यत्वस्य दर्शनादिति चेत् । व्यभिचार्यतां
 १० नाम । किन्तु यथा दृष्टत्वात्पुरुषविशेषणकारणेऽन्वयो भवतामिधीयते
 तथा कार्येऽपि परिदृष्टविशेषे एव पुरातनप्रासादादावन्वयोऽभिधीयतां
 न तु मूधरादाविति किं नश्चिन्नम् । नन्वेवं जैनानामपि कथं काप्यनु-
 मानादतीन्द्रियवस्तुसिद्धिः । तदसाधीयः । उपलम्भानुपलम्भप्रभव-
 तर्कप्रमाणाद्यासिग्रहणवादिनामेवंविधदोषश्लेषासम्भवात् । प्रत्यक्षा-
 १५ नुपलम्भाभ्यां तु तद्ग्रहणवादिनां नास्ति तद्दोषेभ्यो मोक्ष इति । अपि
 च कथं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यमात्रस्य बुद्धिमत्कारणविशेषेण
 व्याप्तिग्रहणमनुगुणम् । यतोऽम् प्रत्यक्षानुपलम्भा विशिष्टकार्यकारण-
 जात्पुल्लेखेनैव कार्यकारणभावग्रहणाय श्रवते । तथा हि प्रत्यक्षानुपल-
 म्भप्रवृत्तिसमनन्तरमीदृशात् ज्वलद्वायुरस्वरूपविशेषादीदृशकपोतकण्ठ-
 २० धूसरमक्षिकण्ठविकारकारि वस्तु जायते । ईदृशात्पुरुषविशेषात्पृथुबुधो-

१ 'अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववृत्तिता । कारणत्वं भवेत्तस्य-' इति
 कारणत्वलक्षणेऽन्यथासिद्धस्य न कारणतेति निश्चितम् । तथा च घटोत्पत्तौ गिर-
 मि मृत्तिकामानीनवती दासी तथा तदानयनकारी गर्दभश्च न कारणं किन्तु मृत्ति-
 केव । अन्यथासिद्धिशून्यत्वात् । मृत्तिकाहर्त्री दानी गर्दभश्चान्यथासिद्धौ । उपाया-
 न्तरेणापि मृत्तिकानयनस्य सुकरत्वात् । एतद्विचार्य निवृत्तिमात्रं तु' इत्यादिनिर्देशः ।
 २ 'नञ्प्रत्ययः' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'न तथा' इति प.
 पुस्तके पाठः । ४ 'ग्रहवादिनां तेषामेव विवं' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः ।

दराद्याकाग्रीदृशात् तस्मादातानप्रितानीभूततन्त्रान्मकमित्यनेनाकारेण
 हेतुफलभाव सर्वापरकार्यकारणजातिव्युत्पासेन विणिष्टमेव जातिगुण-
 मुल्लिखन प्रवर्तते । इयमेव गति सर्वत्र हेतुफलभावोत्पत्तेने विदिता
 ध्रुवमीश्वरानुरोधान्प्रसिद्धनयलङ्घनमिदं वच । अथाभिदधीया । क
 पुनरत्रानुरोध । यदि ताणान्भिदमुदस्य बहिना धूममात्रस्येव भूषराणि- ५
 भेदमुदस्य कार्यमात्रस्य बुद्धिमता व्याप्तिं प्रतीयान्प्रत्यक्षम् । यथेय तर्हि
 बहिषा कार्यजातिविशेषस्य धूमस्यावान्तरमूत्रमात्रमात्रमन्तमात्र
 व्याप्तिमह । तथा बुद्धिमताप्यस्तु कार्यजातिविशेषस्यैव बन्धादेन तु
 कायमात्रस्य । यथा वात्यन्तविसद्वीरपि जातीरन्तमात्र कायमात्रस्य
 बुद्धिमता व्याप्तिं जिघृक्षमि तथा कार्यमात्रस्यैव यत्र कायमात्र तत्र १०
 बहिरित्येव बहिनापि किं न ता गृहीया । इन्द्रियप्रत्यक्षप्रत्यक्षस्यैव
 बहिर्यापार उभयत्र कथमिहा प्रवृत्तिमाश्रयेत् । अथ कायमात्र व्यभि-
 चरानि चित्रमानु नतु बुद्धिमन्तमिति व्यभिचारदशनादशनकृतोऽय
 निमाग इति चेत् । तत्तर्हि दर्शनात्मान विमग्गमनारूढ गच्छतृणस्पर्श-
 घन व्यग्रहारायेति तन्मुख्येण विमग्गमनादय माव्यम् । न चायमस्ति । १५
 न हि फक्षिमिधूमान्पिबन्वयत्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भाप्रवृत्ती कार्य-
 जानिगरितलाऽनलादुत्पद्यत इति सकल्पमनुभूय भूयोऽव्यभिचारदर्श
 नाद्यत कायान्तराणि बहिमन्तरेणाप्युपलभ्यन्ते ततो धूम पवानेन
 जन्वत इति निश्चय परिचिनोति । किं तु क्षणित्येव प्रत्यक्षानुपलम्भा-
 नन्तरमस्मान्म्यादेरिदं धूमादीति जातिविशेषद्वय हेतुफलभावनतया २०
 निश्चिनोति । किं चैतद्व्यभिचारदशन किं सत्यामेव व्याप्ताऽनुमानमात्र
 खण्डयति यदा व्याप्तिरेव मित्येति व्यग्रस्थापयति । नाद्य पक्ष ।
 निरोधान् । न हि मायात्रिनामानलम्भा व्याप्तिश्च हेतो । साध्यामात्र
 मभ्यवहन्तानुमानाभावात् सङ्गच्छते । द्वितीयेऽपि स्वसामर्थ्यन भ्रूर-
 त्येव व्याप्तिग्राहिणि प्रमाणे व्याप्तिमिथ्यात्व तदवस्थापयेत्किं वा तस्यैव २५
 प्रानाप्ययमादधानम् । यौगम्यपे प्राचीन पक्ष प्रतियोग । चरमे तु

- सर्वत्रानुमानरूपे विषये तत्तस्य प्रामाण्यक्षयमादधाति नियते वा ।
 प्राक्तने प्रकारे धूमध्वजानुमानमपि न स्यात् । किमिदानीं शरण-
 मीश्वरानुमाने भविष्यति । नियतेऽपि विषये किमिष्टिवशाद्भ्यभिचारदर्शनं
 व्याप्तिग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यक्षयं कुरुते स्वयं तत्रैव प्रवृत्तितो वा ।
 ५ इष्टिवशाच्चियते विषये व्याप्तिविहितौ व्यभिचारदर्शनं वराकमुदासीन-
 मिति न कश्चिद्धेतुरहेतुर्वा तत्त्वतः । धूमेऽपि स्वेच्छया व्याप्तिखण्डन-
 प्रसङ्गात् । तत्रैव प्रवृत्तितस्तु नियतविषयत्व व्यभिचारगोचरस्यापि
 प्रत्यक्षस्य कथम् । यावता यथा नियतजातिप्रवृत्तिबुद्धिमत्त्वेन कार्यत्व-
 मात्रस्य व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षं सर्वविषयमिष्टम् । तथा व्यभिचारगोचरमपि
 १० सर्वविषयमेवास्तु । कथं नियतविषयम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वा-
 दुभयोः । तस्मादेकविषय एव व्याप्तिग्रहो व्यभिचारचेतनं चेति किम-
 धुनापि साधनमसाधनं वा स्यात् । भवतु भवदुपरोधाद्भ्यभिचारदर्श-
 नस्य नियतविषयत्वम् । तथापि न सकृदेव व्यभिचारवतां तद्बोधः ।
 किन्तु क्रमेण । व्याप्तिग्रहणकाले च व्यभिचारिणामपि व्यभिचारदर्शन-
 १५ माहत्य नास्तीति धूमस्य पटादिकार्याद्विशेषाभावादहेतुत्वम् । हेतुत्वे
 वा धुमस्येव पटादिकार्यस्यापि हेतुत्वं स्यात् । न च
 सर्वस्यान्यस्य कार्यस्य व्यभिचारदर्शनाद्भूमे व्याप्तिविश्राम इति वाच्यम् ।
 अशक्यो ह्ययमर्थो व्यभिचारविषयाणामनन्तत्वाद्देशादिविप्रकर्षवता
 गोचरीकरणकालापेक्षया पुरुषायुषः कनीयस्त्वात् । तस्माद्भ्यभिचारदर्शन-
 २० वन्नियतविषय एव व्याप्तिग्रहोऽपि निरपवादः । नन्वेवं केनचित् कापि
 व्याप्तिग्रहणे परेण व्यभिचारोपदर्शनाद्यैषा साधारणानेकान्तव्यवस्था सा
 दुःस्थेति चेत् । एवमेतद्यादि बुद्धिपाटवनियमः सर्वेषाम् । मन्दबुद्धिस्तु
 सादृश्यादिना जातिविशेषप्रवृत्तेऽपि प्रत्यक्षे जात्यन्तरेणैकीकृत्य
 व्याप्तिग्रहणाभिमानादनुमानमातिष्ठमान पटुना परेण व्यभिचारमादर्श्य

व्याप्तिर्यह प्रत्याख्यते । अत साधारणानेकान्तयस्या । यथा धूम
प्रवृत्तेऽपि व्याप्तिग्राहिष्युच्छलत्कपोतकण्ठधूमर वस्तु वह्निय्याप्तमनु-
स्मरन् मास्तोदृतधूलिपटलादनलमनुमिन्वन् वाप्योदयेन प्रसिद्धोपबुधै-
धुयेण व्यभिचारमादृश्यं वायते । ततो जातिविशेषप्रतिपद एवायमेण
प्रतिपदोऽप्यसेय । ननु यदि जातिविशेषप्रतिपदोऽपि । तदा ण्ते ५
पदादयो हरिद्रादिद्रव्यसम्कारवन्तो रागयोगित्वात्पूर्वोपलब्धपटवदित्यान्ते
कथमत्यन्तविजातीयोऽपि पटकुटाद्या रागमात्रयोगिनो हरिद्रान्द्रव्यम-
स्कारमनुभाषेयुः । अनुभाषणे वा तद्वदेवात्यन्तविजातीया
अपि कैलागजुलिशादय साधारणकायवस्त्रमका पुरुषमनु
भाषयिष्यन्तीति चेत् । नैवम् । कायाख्यव्याप्यस्यात्र गमक १०
त्वाल्लक्षणेन सजातीयविजातीयतायाश्चिन्त्येतान् । तच्च निरत्य
विकार्यकर्मपि नरा यथाक्रम द्वित्रिध धर्मिरूप धर्मरूप च । तत्र सर्वत्राऽ-
पूर्वोत्पत्तो धर्मिणो व्याप्तिरच्यते धूमादिनम् । तदा हि धूमान्तरमेव
सजातीय विजातीयमन्यन्तु । यदा तु पूर्वस्थितस्य धूमान्तरोत्पत्ति
स्तदा च व्याप्तिरच्यते पथस्याप्यथादिवत् । तदा चोपपन्नान्तरमेव १५
सजातीयो धम । नाधुना धर्मिजातेरपेक्षा । तथा ह्यमियुक्तमिदं जल
मुष्णत्वादृतमदित्यत्रोष्णशरूयोजलवृतसमाश्रितयोधमयोरेव सजाती
यत्वम् । ननु जलवृतयोर्धर्मिणो । एव रागोऽपि पटकुटादिद्रव्य-
वेजात्यमवमन्य स्वरूपसजातीयत्वापेक्षेन द्रव्यमस्कारस्य गमक । अत
एव तद्विशेषे क्वचित्कुडुमस्य क्वचिद्द्विद्रादे सक्त सम्कारोऽनुमीयते । २०
न चैनं पूर्वस्थिते मूषराग्माघरादो कायत्वमात्रनिर्गतक पुरुष इष्ट,
किन्तु कुम्भकारादिवत्पूर्वोत्पत्तिक । सम्भाद्धर्मिवस्तुव्याप्तिग्रहो न
धममात्रप्रयासविमनुरच्यते । नापि धर्मव्याप्तिधमिण सजातीयत्वम् ।
अतो न रागवद्धर्मिजात्येऽपि कार्यन्वम्य गमकत्वम् । अन्यथा पाण्डु-

१ धूमजुलि इति प म पुस्तकयो पाठ । २ जातिविशेषप्रतिपद एवायमेण
लेखेन प्रतिपदोऽपि ' इति प म पुस्तकयो पाठ । ३ 'पटव' इति म
पुस्तके पाठ ।

- द्रव्यादपि हव्याशनानुमानप्रसङ्गो दुष्परिहारः । व्यभिचारोत्तरस्य दूषित-
त्वात् । तस्मात्कार्यजातिविशेषप्रवद्धमेवाध्यक्षेण प्रतिबन्धबोधनम् ।
यदि च कार्यजातिभेदे प्रवृत्तमपि प्रत्यक्षं कार्यमात्रमधिष्ठानीकरोति ।
कारणेऽपि तर्हि प्रवर्तमानं कारणमात्रमेव व्यापकमवधारयतु । कस्मा-
५ हुद्धिमद्रूपं तदवलम्बते । ततो यदि न भवदभिप्रायानुरोधोऽध्यक्षस्यो-
भयत्र सामान्यावलम्बिना विशेषावलम्बिना वा भवितव्यमनेन ।
सामान्यावलम्बने कार्यात्कारणमात्रानुमितौ का वार्ता विरूपाक्षसिद्धेः ।
विशेषावलम्बने च कार्यमात्रेण व्याप्तिरसिद्धेति । तस्मादनुभवाद्युक्तेश्च
विशिष्टामेव कार्यजातिं हेतुविशेषव्याप्तामुपदर्शयति प्रत्यक्षमिति स्थितम् ।
१० प्रयोगः— यद्यत्कार्यकारणभावग्राहि प्रत्यक्षं तत्तद्विशिष्टजातिप्रतिनियन-
व्यापारम् । यथाग्निधूमयोः । तथा चेदं बुद्धिमता कार्यस्य व्याप्तिसाधन-
मिति । नास्यान्यथा व्यापाराशङ्कयाऽनेकान्तः । कारणानुपलब्धि-
बाधितत्वात् । कारणभेदो हि कार्यभेदस्य कारणम् । अन्यथा सर्वस्या-
हेतुकत्वप्रसङ्गात् । न च प्रत्यक्षस्य कारणभेदः । विषयेन्द्रियालोकादि-
१५ लक्षणसमानसामग्रीप्रभवत्वादिति । दृष्टान्ते साध्यगून्यताशङ्कया
च यद्यत्प्रत्यक्षं तत्तद्विशिष्टजातिप्रतिनियतव्यापारं यथा व्यभिचारग्राहि ।
प्रत्यक्षं चाग्निधूमयोः कार्यकारणभावग्राहीति बाधकमभिधानीयम् ।
अत्रापि स एवानेकान्तपरिहारः । एवं च कार्यजातीनामत्यन्तविल-
क्षणानामानन्त्यात्प्रतिजातिभेदं च व्याप्तिग्रहणापेक्षणाद्यावज्जातिकं
२० कार्यं बुद्धिमत्पूर्वकं परिच्छिन्नं तावत् एवानुमानमसमञ्जसमित्यसमञ्जसम् ।
कीदृशी पुनः कार्यजातिर्बुद्धिमता व्याप्तेति चेत् । उच्यते । यद्दृष्टेर-
क्रियादार्शिनोऽपि कृतबुद्धिः । किं सा साधनबुद्धिरथ प्रकृतसाध्यबुद्धिः ।
साधनबुद्धिस्तावद्भवतां सिद्धैव क्षित्यादीनां कार्यतया सम्मतत्वात् ।
अथोत्तरः पक्षः । तेनायमर्थो भवति नेदं क्षित्यादिषूपलभ्यमानं
२५ साध्यानुमानसमर्थं कार्यत्वं किन्त्वन्यदेव साध्यबुद्धयजननात् । न

- हि वस्त्रादिसजातीयेऽपि भूधरादौ कुविन्दादिविलक्षणः कर्तानुमीयते
 तथाऽदृष्टकुविन्दादिव्यापारे वस्त्रान्तरादावपि न कुविन्दादिरेव
 कर्तानुमीयेत । न चैवम् । ततो न वस्त्रादिसजातीयत्वं भूधरादेरिति सिद्धे
 जातिभेदे यादृक्कार्यं कुम्भादि पुरुषप्रतिबद्धं न तादृग्गर्भाभकादीत्यसिद्धि-
 ५ स्तत्र कार्यत्वविशेषस्य । यादृग्गर्भाभकादिकार्यं न तादृक् पुरुषव्याप्त-
 मित्यव्याप्तिः कार्यत्वमात्रस्य । एवं च स्थिते प्रकृतसाध्यबुद्धयजनन-
 द्वाराणि दूषणानि दूरमपास्तानि । न हि वयं प्रकृतसाध्यबुद्धेरभावा-
 त्कार्यत्वहेतोरसिद्धिं ब्रूमः । किं तर्हि मन्दरादौ कुविन्दादिकर्तृबुद्धेरभा-
 वाद्वस्त्रादिसजातीयकार्यत्वासिद्धिम् । ततश्च प्रकृतसाध्यबुद्धिवैधुर्यमिति
 १० न कश्चिदोषः । अपि च यदि घटादौ तथा दर्शनात्कार्यतामात्र
 गोत्रादौ बुद्धिमद्वेतोरनुगापकमङ्गीक्रियते । तर्हिदानीं तद्वदेव मृद्विकार-
 तापि शक्रमूर्धानि मनुष्यनिर्मित्यनुमापिका किं माभूत् । न खल्वत्रापि
 कलगवल्मीकयोर्मृद्विकारत्व मिथ्यते । न च तादृशसंस्थानविशेषो
 मनुष्येणाशक्यक्रियः । तादृशत्वेऽपि तस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधाना-
 १५ दर्शनान्न तत्कार्यमिति चेत् । न । इहापि साम्यात् । इहापि यस्य
 यस्य बुद्धिमद्भावनुविधानमस्ति तस्य सर्वस्यास्तु तत्पूर्वता प्रासादादी-
 नाम् । न पुनस्तथाविधस्यापि भुवनादेर्भवितुमर्हति । तस्य तदन्वय-
 व्यतिरेकानुविधानाभावात् । नन्वेव यो यो धूमविशेषो वह्निभावा-
 भावनुविधायिभावाभाव उपलब्धः स सर्वोऽस्तु वह्निपूर्वो न तु पर्वतनित-
 २० म्ववर्तीति कथं ततो वह्निरनुमीयते सामान्यबुद्धिविशेषविषयत्वेन । कार-
 णाभावावधारणस्येहापि साम्यादिति चेत् । तत्किमिदानीं मनुष्यकार्या
 कुड्यादय उपलब्धा इति शक्रमूर्धापि तथास्तु । कस्यचिद्विशेषस्य
 कुड्यादिभ्यः शक्रमूर्धादेः सम्भवान्नैवमिति चेत् । स तर्हि
 प्रासादादिभ्यः सम्भवति भुवनादेरपीति न विशेषः । न त्वेवंविधो वह्न्य-
 २५ न्वयव्यतिरेकानुविधायिनां धूमविशेषाणां पर्वतगताद्भूमात्स्वरूपेण विशे-

षोऽस्ति । अत एव न पाण्डुद्रव्यमात्रा कुमुत्स्फोतादेर्हानुमानम् ।
 धूमत्वासामान्यम्यत्र ततो भेदापात्कत्वात् । किं च । यन्ति कुम्भात्
 कायत्वमात्रस्य बुद्धिमदन्वय्यतिरेकानुविधानान्दर्शनात्पृथिव्यात्पि
 कार्यतेष्यते । तर्हि केषाञ्चिन्मणिमुक्तादीनां पुरुषान्वय्यतिरेकानु-
 विधानस्योपलम्भाद्वाट्रत्नाकरसमुत्थानामपि तत्कार्यत्वप्रसङ्गः । इष्यत ७
 एव पुन्यन्तत्रापीश्वरः कर्तृति चेत् । कथं तर्हि तत्राहृत्रिमव्यग्रहो
 लोकस्यान्वयलक्षणः । तत्रेश्वरस्य कर्तुरतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भादिति चेत् ।
 न । अन्यत्रापि सत्रा कर्तुरनुपलम्भादेशकालप्रारुष्टस्य कर्तुरपलम्भा-
 सम्भवात्तस्तेष्वप्यदृष्टकर्तृकेष्वहृत्रिमव्यग्रहारः । सागरममुत्थादिभि
 समानार्थात्तथावा स्यान्निशेपात् । तज्जातीयेषु कर्तुरपलम्भान्दृष्टकर्तृके १०
 अपि कर्तुरनुमानाहृत्रिमव्यग्रहार इति चेत् । सामुद्रेष्वपि दृष्ट
 कर्तृकसमानजातीयत्वेन कर्तुरनुमानात् हृत्रिमव्यग्रहारः किं न स्यात् ।
 अन्यथापि मामूदनिशेपात् । सामुद्राणां दृष्टकर्तृकमण्यान्निजजाती
 यत्वेन कर्तुरनुमानायोगाहृत्रिमव्यग्रहारमावे स्यात्तस्मात्कार्यस्यापि
 दृष्टकर्तृकप्रामादात्कार्यविजातीयत्वात् । कर्तुरनुमानं न स्यान्निशेपात् । १५
 तस्माद्दृष्टकर्तृकसत्त्वानीयानामेव कर्तुरनुमानं युक्तम् । यथा जीर्णकूप
 प्रासादादीनाम् । तत्रापि मानेन लौकिकपरीक्षकाणामक्रियान्तिनामपि
 कृत्रिमबुद्धयुत्पत्तेः । न तद्विजातीयानां कर्तुरनुमानं युक्तम् । यथा
 नन्दनीपतानीनाम् । लौकिकपरीक्षकयोस्तत्र कृत्रिमबुद्धयनुत्पत्तेः । एव
 त्रिणिष्ट कायत्वमसिद्धं वसुधात्पि । कायत्वमात्रं पुनरप्रसिद्धव्याप्तिक- २०
 मिति स्थितम् । यच्च प्रत्यक्षादिभिरवा यमानपक्षत्वेन कालात्ययाप-
 तिष्टत्वं प्रत्यानिष्टम् । तत्पि न स्पष्टम् । पञ्चकद्वेगस्य तृणान्मृगयोग्य
 कर्तृकस्याप्यगृह्यमाणकर्तृकतया प्रत्यक्षेण बाधनात् । अथ न प्रत्यक्षेण
 पक्षेकैर्गोऽत्र बाधितुं शक्यः । कर्तुं प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमयोग्यत्वानिति
 चेत् । न । प्रत्यक्षानुपलम्भस्याप्यव्याप्तिप्रत्यूहान्नाकाशेण दृश्य एव विषये २५

- साधनाभिधानस्य हठेनायातत्वादिन्युक्तम् । अपि च । ज्ञातचिकीर्षाप्रय-
त्नशरीरशाली खल्व्वात्मा मृतः कर्ता भवति । कुलालोदेन्तयोपलम्भान् ।
एवंमृतश्च कर्ता प्रत्यक्षग्रहणयोग्य एव । यद्यपि ज्ञानादिभागो न
योग्यः । तथापि योग्यशरीरभागवाचाद्भवति प्रत्यक्षं बाधकम् ।
- ५ अथ ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवानेव कर्ताभिधीयते न शरीरवानपि । ननु
शरीरं कुतो न कर्तृत्वभागनिवेशि । जानोत्पत्तावुपयुक्तत्वादिति चेत् ।
तर्हि ज्ञानमपि त्यज्यताम् । इच्छोपयोगित्वान् । इच्छापि त्यज्यता
प्रयत्नोपयोगित्वान् । तन् प्रयत्नमात्रशाली कर्ता प्राप्तः । तथा च न
चेतनः कर्तेत्यहो कमनीय कर्तृत्वमालोक्याश्चकुर्योगाः । तस्माज्जा-
१० नानिद्विचतुष्टयशाली कर्ता वाच्यः । एवञ्च भवति प्रत्यक्षं बाधकम् ।
अथ न शरीरं कर्तृभागनिविष्टमन्यत्रोपक्षीणत्वान् । ज्ञानमन्तरेण तु न
कर्तृत्वम् । न ह्यत्र ज्ञानमिच्छामात्रोपयोगि । किन्त्विच्छाप्रयत्नयो-
र्विषयावच्छेदोपयोग्यपि । न हीच्छाप्रयत्नौ स्वयं स्वविषयप्रवणत्वापि
तर्हि ज्ञानविषयावच्छेदद्वारेणैव तयोः सविषयत्वम् । तयोः स्वभावा-
१५ द्विषयावच्छेदे तदपलापप्रसङ्गः । अयमेव हि ज्ञानस्य ताभ्यां भेदो
यदिदं विषयप्रवणं स्वभावात् । तस्मान्नान्यत्रोपयोगितामात्रेण ज्ञानं
त्यक्तुं युज्यते । इच्छाप्रयत्नयोर्विषयावच्छेदार्थमधिकोपयोगान् । तस्मा-
ज्ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधार एव कर्ता । शरीरं तु ज्ञानोपयोगीति न
कर्तृत्वनिवेशि । एवं च सति न प्रत्यक्षं बाधकम् । ज्ञानादित्रयाधारस्य
२० हि कर्तुः प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमयोग्यत्वादिति । तदयुक्तम् । यतो यस्या-
स्मदादेरनित्याविच्छाप्रयत्नौ भवतस्तस्य पूर्वं विषयपरिच्छेदः । परिच्छिन्ने
च तस्मिन् सुखदुःखसाधनतामवधार्य तदनुसूपाविच्छाप्रयत्नौ प्रवर्तते
इति वक्तुं युक्तम् । यस्य पुनरेतौ नित्यौ तस्य यत्र कचन स्वयं सिद्धौ
स्तस्तत्र स्वत एवेति किं कार्यं ज्ञानेन । न हि तौ ज्ञानपूर्वौ प्रव-
२५ र्तेते । नित्यताव्याहृतिप्रसङ्गात् । ननूक्तमिच्छाप्रयत्नयोः स्वयं विषया-

वच्छेत्प्रवणत्वे चानुरूपता म्यादिति । न सत् । यतो विषयावच्छेद
इत्यत्र कोऽयं । किं प्रतिनियते निषये नास्ति प्रवृत्तिर्वा । पोरस्त्यपक्षे
स्यात्तयोनानुरूपता । परं नामु पक्षमाचक्ष्महे । द्वितीयपक्षे तु कथमन
योनानुरूपत्वम् । न च विषयविज्ञानं विना प्रवृत्तिरेवानयोर्न प्राप्नो
तीति वाच्यम् । निन्ययोमनयो परिमाणम्येन व्योम्नि क्वापि निषये सत्ता ७
प्रवृत्तत्वात् । अथ निषयावप्येतां नेनविषयावेव तत्तद्वाग्मेनोपधाने तत्त-
द्विषयत्वमभ्यगात् । तथा च यत्र यत्रोपधानीमूले भावे नान भवति तत्त-
द्विषयाविच्छाप्रयत्नौ भवत मवितृप्रकाशवत् । नान विना तयोमन-
द्विषयत्व दुराप । तदयुक्तम् । यस्मानुत्पन्नेन भावेन न तावदुपधान
मन्मयेव चेतरेतराश्रयम् । उत्पन्नेनैव हि भावेनोपधाने सतीच्छाप्रयत्न १०
योमनद्विषयः तस्मिन् सत्युत्पन्नेन भावेन तयोपधानमिति । अथा
स्मदात्ता शरीरसहितानामेव विलोकनात्तत्कल्पनाप्यस्तु । अथ तन्नी-
यनानेच्छाप्रयत्नानामस्मन्नात्नानेच्छाप्रयत्नप्रिलक्षणत्वाच्छरीरमाहित्य
विनापि सद्भावं म्यीक्रियते । तर्हि तदिच्छाप्रयत्नयोस्मन्नात्नीच्छा-
प्रयत्नप्रिलक्षणत्वाज्ज्ञानसाहित्यमपि त्यज्यताम् । रचीना कान्ताम्येन १५
सन्मानार्हत्वात् । अपि च निषयावच्छेदाय चेज्ज्ञानं मृग्यते । मृग्य
ताम् । इच्छया तु किं कायम् । प्रयत्नविषयस्य नानेनेवावच्छिन्नत्वात् ।
न चेच्छा विना प्रयत्नः कथं प्रवृत्ततामिति वाच्यम् । तस्य नित्यत्वेन
यत्र क्वचन सत्ता प्रवृत्तत्वात् । अन्यत्र नष्टत्वात्तेच्छाकल्पने शरीरमपि
नृप्यताम् ।

२०

अथास्तु शरीरमदृश्यं तु तदिति न तृणादिषु तददृशनात्कालाय
यावन्निष्ठेति चेत् । ननु कुनोऽयं शरीरज्ञानप्य
१५
स्वीकारस्य
रञ्जनम् ।
दृश्यं । विद्यान्निप्रमाणाज्ञातिविशेषाद्वा । विद्या-
दिप्रभावस्य शम्भावदृश्यत्वेहेतुत्वे क्वाचि

दमौ दृश्येन । न गन्तु विद्यातन्त्रात्प्रमिता आश्रयिकमदृश्यं नमुपपन्नम् । २५
यत्तु हि विद्यादीनां प्रयोगस्तत्वेव तस्यादृश्यसम्भारः । जातिविशेषोऽ

- स्यादृश्यत्वे हेतुरित्यप्यलौकिकम् । एकस्य जातिविशेषासम्भवान् । अने-
कव्यक्तिनिविष्टत्वात्तस्य । पिशाचादौ हि सन्त्यनेकव्यक्तय इति युक्ता
तत्र जानिविशेषाददृश्यतेति । दृश्यशरीरस्य कर्तुंस्तृणादावदर्शनात्सिद्धं
कालात्ययापदिष्टत्वम् । यच्चोक्त प्रकरणसमत्वोद्भावननिमित्तोपन्यस्ता-
५ नुमाने येन केनापि प्रमाणेन त्रिलोचन इत्यादि । तदपि नोपपन्नम् ।
अत्र धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वात् । यथा च विकल्पमिद्वंऽपि धर्मी भवति
तथा पुरस्तात्प्रकटयिष्यते । यद्वास्तु प्रमाणसिद्ध एवाय धर्मी । न
च कालात्ययापदिष्टत्वनिष्टम् । शक्यः कर्तुम् । यदि हि क्षितिधरादि-
निर्माणनैपुण्यादिद्वारेण केनचिदस्य सिद्धिरभिधीयते । तदा
१० स्यात्प्रकृतद्रूपणस्पर्शः । यावता भगवदागमप्रसादात्तत्सिद्धि-
रुच्यते । न चास्मादसौ तत्कर्तृत्वं सिध्यतीति वाच्यम् । अणिमाद्यष्ट-
विवैश्वर्यशालिनो नितान्तवलीयसः । खेचरविशेषस्यैव तस्य तत्रा-
भिधानात् । क्षित्यादिकर्तृत्वम्य सर्वथा तत्राश्रवणात् । अथैवं
सिद्धिसाध्यतावतारः । विद्याधरविशेषस्य क्षित्याद्यकर्तृत्वेनास्माभिरपि
१५ स्वीकृतत्वात् । अस्मदभिप्रेतस्य तु तस्य न प्रतिरोधः । भैवम् । य
एव हि भवतः सर्वज्ञत्वाद्यतिशयशाली शूली सम्मतः स एवास्माकं
विद्याधरविशेष इति न पुनरतोऽन्यः । ततो विशेषविप्रतिपत्तावपि
सामान्येन शम्भुर्धर्मी युक्त एव । अन्यत्रापि सर्वत्र धर्मी सामान्येनैव
निगद्यते । अन्यथानुमानमात्रमुद्राभङ्गप्रसङ्गः । शक्यं हि वक्तु
२० शब्दानित्यतानुमानेऽपि । किमयं शब्दो द्रव्य गुणो व्यापी तदितरः
श्रूयमाणोऽन्यो वा धर्मितयोपात्त इति । अतः सामान्येन धर्मिणोऽ-
भिधानान्न कालात्ययापदिष्टता । अथ यः कर्ता स शरीरित्येवं शरीर-
कर्तृत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ सत्यामीश्वरे शरीर निवर्तमान कर्तृत्व-
मपि निवर्तयेत् । न चैवम् । शरीरस्य कर्तृत्व प्रति व्यापकत्वासिद्धेः ।
२५ कर्तुर्विद्वद्यनित्यत्वोपाधिकत्वाच्छरीरसम्बन्धस्य । अनित्यबुद्धिसमन्वित

एव हि कता शरीरसम्बन्धमपेक्षते नापर । नत्सुन्दरम् । यत किमु-
पाधिलक्षणम् । साधनाभ्यापनत्वे मायेन समश्रितिकवमिति चेत् ।
तर्हि कर्तुं शरीरसम्बन्धे सम्भावनामुप नापरत्वेन । यथा हि
शरीर कर्तृयापक तथा बुद्धयनियन्त्रमपि । न च साधन-
व्यापकमुपाधिरिति त्रयेण व्याहतम् । अन्यथा आटन्धन- ५
सम्बन्धोऽप्यग्निसम्बन्धे घूमस्योपाधि स्यात् । अग्निवत्तस्यापि घूमरूप
साधनयापकत्वात् । तस्मान्नोपाधिमन्मवेन शरीरस्य कर्तृयापकत्वा
मिद्धि । अथ म्यादेन यत् कर्तुं बुद्धयनियन्त्र व्यापक स्यात् । न
चैनम् । या बुद्धि सा नियन्त्रेनित्यन्त्रमन्मधस्य बुद्ध्यानुपाधिक-
त्वात् । तथा कचिद्बुद्धेरनियन्त्रामात्रे कचिन्नित्यत्वबुद्धिसम्भवेनापि १०
कर्तृत्वमावाक्य तन्नित्यं तद्व्यापक स्यात् । उपाधिवुद्धेरनियन्त्रेन
सम्बन्धोऽष्टैकार्थसमवाय । भवति बुद्धिरनित्या याऽदृष्टेन माकमे
कस्मिन्नन्मत्तादात्रेन समवेतेति । तत्र मारम् । अदृष्टकायममवायस्य
बुद्धयनित्यत्वेन माधं व्याप्त्यमात्रेनोपाधिवायोगान् । न हि
आकाशादारपरिणाम इयामत्वेनाभ्यासावुपाधिनाम । व्याप्त्यभावात् १५
मुक्तात्ममु नाम्नीति वाच्यम् । एकरूपाया मुक्ते पराकरिव्यमाणत्वात् ।
यद्वाऽम्बेररूपा मुक्ति । तथापि नादृष्टकारसमवायस्योपाधिना ।
अनित्यत्वात् । साधनयापकत्वस्य चार्द्रन्धनान्तेरितानुपाधिन्वात् ।
अथ दोषनिमित्तोऽष्टममवायस्तत्र यत्रैव दोषश्चाश्रयेऽदृष्टसमवाय-
स्तत्रैव बुद्धिरनित्या निर्वापे पुनराश्रयभेदे बुद्धिगपि भविष्यददृष्टमम २०
वायोऽपि न भविष्यतीति चेत् । ननु निर्वापस्तत्रादाश्रयो मुक्तात्मनस्तत्र
च न बुद्धिगङ्गीदृक्त्वानसि । ईश्वरस्य तु निर्वापता नाद्यापि प्रसिद्धा ।
तस्मान्ननु उपाधिनामपदनाभिद्ध कर्तृयापक गरीम् । यतु
कर्तृत्वात् प्रा । “किं शरीरित्वमेव कर्तृत्वमुत पण्डितमाम
र्थकारकप्रयोजकत्वम् । न तान्च्छरीरित्वमेव कर्तृत्वम् । सुषुप्तस्यो २५

- दासीनस्य च कर्तृत्वप्रसङ्गात् । किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यात्कप्रयो-
क्तृत्वम् । तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः । तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति ।
यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः । अरित तत्राप्यस्य स्वकर्मोपार्जितं
तदेवेति चेत् । रात्यमरित । परं प्रेरणोपायो न भवति । स्वात्मनि
५ क्रियाविरोधात् । प्रेर्यतयाऽस्तीति चेत्, ईश्वरस्यापि प्रेर्यः परमाणु-
रस्ति” इति । तदपि नावगातम् । यतः स्वकर्मोपार्जितशरीरज्ञान-
चिकीर्षाप्रयत्नशालित्वं कर्तृत्वमाचक्ष्महे । सुषुप्तोदासीनावस्थायाम्
तु शरीरमात्रसद्भावेऽपि विवक्षितकार्यगोचरज्ञानेच्छाप्रयत्नाभावात्
तदुत्पादः । स्वशरीरप्रेरणालक्षणकार्यकर्त्ताऽपि स्वकर्मोपार्जितशरीर-
१० सम्बद्ध एवेति क व्यभिचारप्रचारः । स्वात्मनि क्रियाविरोधोऽ-
पि नास्ति । शरीरावयविनः क्वापि प्रवृत्त इव प्रेरणेऽपि
स्वस्योपायत्वाविरोधात् । पूर्वप्रसाधितज्ञानस्वप्रकाशवच्चात्राप्यविरोधः
प्रतिविधेयः । एतेन तदप्यपास्तं यदवाचि केनचित्, किं साक्षाच्छ-
रीरस्य कार्यं व्यापार परम्परया वा । नाव. पक्षः । व्यभिचारात् ।
१५ यदा हि योगी योगशक्त्या संप्रादीनाहरति न तदाहत्य शरीरस्य
व्यापारः । अथ द्वितीयः । तदास्त्येवेश्वरेऽपि कर्त्तरि परम्परया शरीर-
व्यापारः । ईश्वरोऽपि हि कार्यजातमारभमाणः क्षेत्रज्ञाश्रितमदृष्टम-
पेक्षते । तच्च शरीरावच्छिन्ने आत्मन्युत्पन्नमित्यस्ति परम्परयाऽत्रापि शरीर-
व्यापार इति । यस्मात् क्षेत्रज्ञशरीरमीश्वरस्य न स्वकर्मोपार्जितमिति
२० सिद्धं स्वकर्मोपार्जितं शरीरं कर्तृव्यापकं तदभावाच्च रुद्रे कर्तृत्वाभाव
इति । अतोऽप्यनुमानात्प्रकरणसमत्वमत्र । विवाद बुद्धिमद्वेतुकं न
भवति कर्तृसुखदुःखाजनकत्वात् । बहुबुद्धिमद्वेतुकं तन्नियमेन कर्तृ-
सुखदुःखाजनकम् । यथा घटः । न चेदं तथा । तस्मान्न बुद्धिमद्वे-
तुकमिति । यत्पुनर्बुद्धिमद्वेतुतामात्रमत्र सिपाधयिपित्त विशेषो वेत्या-
२५ शङ्कापर्यन्ते तद्विशेषस्य पक्षधर्मतावलात् प्रतिलम्भ इत्यभाणि ।

तत्प्यनिपुणम् । पञ्चधर्मता हि साध्यस्य पञ्चायोग्यवच्छेत्मात्रमेव
दर्शयति घूमानुमानादौ तथैव दशनात् । अन्यथा घूमात् क्षितिधर
बुधरायोग्यवच्छेदवद्वेदे पञ्चवर्णशिराकलापताया अप्यनुमानप्रसङ्गः ।
नात्र सामर्थ्यमिति चेत्, एव तर्हि समायात पञ्चायोग्यवच्छेत्मात्र
एव सामर्थ्यम् । एवमिहापि पञ्चधर्मतागलात्पञ्चायोग्यवच्छेत्मात्र ५
सिद्धिरस्तु । नित्यज्ञानस्तु कर्त्ता कथं सिद्धयेत् । नहि महीधरादि
कार्यमिति तन् कचिनित्यज्ञानेन भवितव्यमिति भवति । मति
मन्मात्रेण तत्कर्तृत्वमनुपपद्यमानं नित्यज्ञानं स्वकर्त्तारमाभिपतीति चेत् ।
यद्येव प्रमाणान्तरप्रसात् एव । अन्यथानुमितानुमानोच्छेत् । न च
नेष्ट तत् । इच्छादयः समवायिकारणवन्तो गुणत्वात्नित्यस्मात्त्रिच्छानीना १०
समवायिकारणवत्त्वः प्रसात्परि शेषानुमानादष्टद्वयातिरिक्तस्याम-
न्वपद्रव्यनिशेषस्य साधनान् । किं च पञ्चधर्मतागदाद्विष्टातृनिशेषो
निखिलविषयवर्त्तित्यविज्ञानमात्रगाली कपाली सिद्धयतीति पङ्गुणे-
श्वरगान्तिना मनम् । तच्चाष्टगुणेऽरवाप्तिनो न क्षमन्ते । वन्ति च
ज्ञेयानानाप्तिज्ञानमात्रेण विवकायनातमुत्पत्तुमर्हति । न जानुपानानाप्ति- १५
नोऽपि कुम्भकारः कुम्भमचिकीपुश्चिकीपुः तदुपात्तानाप्तिव्यलमतयाऽ-
प्रयतमानः कुम्भाग्न्याय कपने । तस्मान्ज्ञानचिकीपाप्रयत्नमुत्पाद्यन्मा-
कायाग्नौ न ज्ञानमात्राद्विमुहति । न तन्वाट्घनान्ननन्मा-
या केनछात्रे घनाद्वह्नी जायते । अधाम्बेव पृथग्जनजानेषु ।
भगवन्ना तु तद्विद्वत्पणमियन्नायमेव विश्वस्मिन्नायः पयासमिति २०
चेत् । हन्त मो किमस्य ज्ञानेनापि । मृग्यानिनायः पयास्या
महायन्त्रं तत्र कार्यं वन्त्यतीति । न किञ्चिन्नायमन्नायादे-
कस्मात्तादृशं जायत इति चेत् । ननु स्त एव क्षेत्रज्ञगर्जो धम्मा-
धम्मा सन्ति च धम्माणवः महाया इति किमस्य ज्ञाना ।
नाज्ञानास्ते प्रवचन्त इति तज्ज्ञानमेपिनयमिति चेत् । यस्मात् २५

- विज्ञातास्ते न प्रवर्तन्ते । कुम्भाद्युपायेषु तथानुपलम्भादिनि चेत् ।
 तर्हि ज्ञानवच्चिकीर्षाप्रयत्नावप्यास्थेयौ । तत्रापि च ज्ञानं साक्षाच्चिकीर्षा-
 विशेष उपयुज्यते । न च प्रयत्नभेदे इति प्रयत्न एव साक्षात्कार्यो-
 त्पादहेतुरिति कथं तमन्तरेण तत्सम्भवः । न हि बहिमन्तरेण प्रचुरतर-
- ५ दारुसंवट्टमात्राद्वटवेदिकास्फुटस्फुरत्स्फूटकारमारुतमात्राद्वा सिध्यत्योदनः ।
 तस्मादष्टगुणाधिकरणमेवेश्वरोऽतः सिध्यतु । तदपि न साधीयः ।
 यतोऽस्येच्छाप्रयत्नौ नित्यावनित्यौ वा स्याताम् । नित्यौ चेत्, कृत्नमी-
 श्वरस्य ज्ञानेन चिकीर्षाप्रयत्नानुपयोगिना । तयोर्नित्यतया स्रोत्पा-
 दोपयोगानपेक्षणात् । न च प्रयत्नवदस्य ज्ञानमपि साक्षात्कार्योत्पाद-
- १० नाङ्गम् । प्रयत्नभेदे तथैव खल्वयमवितिष्ठत्युपादानादि न तु तत्समये
 ज्ञानस्य कस्यचिदुपयोगश्चिकीर्षाया वा । निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषा-
 धायिनः साधनस्य साधनन्यार्यादिति दत्तजलाज्जालीरीश्वरस्य
 सर्वज्ञता । उक्तं चैतत्प्रागेव । अथानित्यौ तौ । तर्हि तयो-
 र्त्पत्तिकारणं वक्तव्यम् । ननु नित्यज्ञानमेवोत्पात्तिमूलकारणमास्ति
- १५ तत्किमपरेण कारणेनेति चेत् । अहो वत प्रमादः, यदयमात्ममनः-
 संयोगविशेषासमवाधिकारणाविच्छाप्रयत्नौ तमन्तरेण ज्ञानमात्रादेव भवति
 इत्यपि वक्तुमध्यवसितः । तथा सत्ययमतण्डुलमपि मण्डं साधयेदेव ।
 सन्त्येवास्य मुक्तात्ममनोभिः सयोगास्तेन तत्सहायस्तत्र तत्र चिकीर्षा-
 प्रयत्नावयं युगपत्प्रसूते तत्कार्योपजननायेति चेत् । ननु मनासि तत्सं-
- २० योगाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षाप्रयत्नौ प्रस्तुवाते अधिष्ठितानि वा ।
 यद्यनधिष्ठितानि । तदैताभ्यामेव चिकीर्षाप्रयत्नाभ्यां कार्यत्वहेतोर्व्याभि-
 चारः । अधिष्ठानं तु प्रयत्नमन्तरेणायुक्तमेव । प्रयत्नान्तरेण चिकीर्षा-
 न्तरजन्मना तदधिष्ठानम् । न चानवस्था । अभ्युपगमनत्वाच्चिकीर्षा-
 प्रयत्नप्रवाहस्येति चेत् । नन्वयमुत्पन्नसंजिहीर्ष ईश्वरः क्षेत्रज्ञेषु प्राति-
- २५ वद्वत्प्रतिधर्माधर्मनिचयेषु जगति च परमाण्ववस्थामावृते निर्व्यापारः

कियन्तमपि कालं स्थित्वा यथा चिकीर्षति प्रयत्ने च तन्नाऽस्य चिकीर्षा-
प्रयत्नयोजनयितव्ययोऽन पूजास्थित चिकीर्षान्तरं प्रयत्नान्तरं वा सम-
न्तीति कुनो मनसा तत्प्रयोगानां चाविष्टानामिति चेतनानधिष्ठितेभ्यो
मनस्तत्सयोगेभ्यो न चिकीर्षाप्रयत्नानुत्पाद्येयातामुत्पद्यमानो वा कथं
कार्यत्वं हेतुं न व्यभिचारयत । किं च शरीरमपि कस्यचिदप्यपकमित्यु-
क्तम् । न चाम्य तन्मन्तीति कथमसौ कदा म्यात् ।

अस्यैवाप्त्य शरीरमिति शङ्कर । ननु तन्नित्यमनियं वा । नित्यं

चेत्, निरवयव सावयव वा । न तावन्निरवयव-

अस्यैवैश्वरस्य गता

रमिति यादेन शङ्क

रस्य खण्डनम् ।

वम् । तद्धि पार्थिवपरमाण्वादिनित्यद्रव्येभ्योऽन्य

तरत्स्वतः वा । न च स्वतः । द्रव्यं १०

सख्याक्षयप्रसङ्गात् । पार्थिवपरमाण्वादिनित्य-

द्रव्येभ्योऽन्यतरं व्यापकमव्यापकं वा । न व्यापकम्, अस्यैश्वरेणा-
विष्टानविरोधात् । अव्यापकमपि न मनः । तस्य प्रतिनियतात्मसम्बन्धि-

त्वात् । पृथिव्यादिपरमाणुरूपता तु तस्य कथं निश्चीयते । तन्ना

रव्यस्य पृथिव्यादिकार्यद्रव्यस्य कस्यचित्भावात् । नापि सावयव १५

तच्छरीरम् । सावयवस्य नित्यत्वविरोधात् । नाप्यनित्यम् । यतस्तद्बु-

द्धिमदेतुकमितरद्वा । न तादितरत् । कायत्वस्य तेनैव व्यभिचारा-

पत्तेः । बुद्धिमदेतुकमप्यन्यकृतकं स्वकृतकं वा । यद्यन्यकृतकम् ।

तदाऽपि सशरीरोऽशरीरो वेत्याद्यावत्तत् । तथा चेश्वरानन्त्यप्रमक्तिः ।

अथ भगवत्स्वयमुत्सन्नायैवास्माकम् । एकोऽपि हि भगवान् दुष्टम् २०

आसीदिदानीमानन्त्यं तेषां कं लभ्यते । तदप्यापातनिर्दिशेनो वचः ।

बहूनां व्याहतमनसा व्यापारे पृथिवीप्रमुखकार्यस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

उत्पत्त्यापि वा विविधेश्वरस्य वशादसामञ्जस्यापत्तेः । स्वकर्तृक-

त्वेऽपि तन्पि शरीरं शरीरी करोत्यशरीरी वा । अशरीरी चेत्, तथैव

त्रैलोक्यमप्यशरीरीश्वरो रचयतु । शरीरी चेत्, तदा तच्छरीरनिष्पत्तिः २५

- नाय प्रथमं तेन शरीरान्तरमारचनीयम् । तस्यापि निष्पादनार्थं प्रथमतः शरीरान्तरं करणीयमेवं चानवस्था स्यात् । तथा चापरापरशरीरनिर्माण एवोपक्षीणशक्तिकत्वाच्च कदाचित्प्रकृतमसौ कार्यं कुर्यात् । अथ स्यादनवस्था दोषाय यद्यशरीरोऽसौ कार्यकरणाय तत्काल
- ५ एव स्वशरीरमारमेत यावता सदैवास्य शरीरमस्त्येव । कार्यकालभावि खलु शरीरं प्राक्तनशरीरसहितेन निर्मितं तदपि प्राक्तनतरशरीरसहितेनैवेत्यनवस्थापीयं न दोषाय जायते । बीजाङ्कुरादिवदनादित्वाच्छरीरसन्तानस्य । तथा चाहुर्मूलक्षतिकरीमाहुरित्यादि । तदप्यपूतम् । अदृष्टसण्टङ्कघटितत्वात्सर्वत्र शरीरनाशो-
- १० त्पादयोः । येन हि यावदायुःकर्म पूर्वमुपार्जितं भवति तस्य तावत्कालं शरीरमवतिष्ठते । यादृशं च तद्भावे तदुपार्जितं भवति तदनुरूपेणोत्तरभावे तदुपजायत इति युक्तमस्मादृशेषु सर्वम् । ईश्वरे तु नास्ति तदितरत्र मुक्तात्मनीव कौतस्कुती तत्कल्पना । अथास्त्येवात्रेच्छा भगवती तद्वशात्तन्नाशोत्पादौ भविष्यत इति चेत्, नैवम् ।
- १५ अस्या अप्यदृष्टोपेक्षयैवात्र सर्वत्र प्रवर्तनात् । अन्यथा कृतं सर्वत्रादृष्टकल्पनया । यथा यथा स्थाणोरिच्छा प्रवर्तते तथा तथा प्राणिना सुखदुःखोपभोगस्य सम्भवात् । ततो नास्य शरीरमपि घटत इति कथमीश्वररूपविशेषस्य पक्षधर्मतावलात्सिद्धिः । नन्वसति विगेपे बुद्धिमत्त्वसामान्यस्यानुमानिकस्य तर्हि का गतिरिति चेत् । तत्किमवश्यं भवितव्यमस्य गत्या ।
- २० ननु प्रमाणसिद्धमुपपादनीयमिति चेत् । यस्य नामानुपपद्यमानेनोपपादनं तस्य च वरमनुपपत्तिरेवास्तु । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपन्नमिति विरुद्धम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धिप्रतिघात एवास्त्वविरोधाय । न पुनरनुपपन्नस्योपपत्तिः । कथं तर्हि साधनस्येदं दूषणम् । नेदं साधनस्य
- २५ दूषणम् । किन्तु वादिनो योगस्य । यौ हि ज्ञानमात्रोपेतत्वनित्यानित्येच्छाप्रयत्नोपेतत्वसगरीराशरीरत्वादिविगेपपरिहाण्या गगनकुसुमाय-

माने निरादिवर्तिनि बुद्धिमत्पूर्वकत्वमामान्ये साधनान् साधन
 योजयति । न च सम्भ्रति तादृशो विशेष । यमाम्नाय क्षिप्रात्
 बुद्धिमत्पूर्वकत्वमामान्य व्यवतिष्ठेत् । न चेत् मर्जानुमानोच्छेदप्रसङ्गः ।
 सम्भ्रद्विशेषप्रियत्वादितरेषामनुमानानाम् । न हि न सम्भ्रति परत
 निमन्ववर्त्ती बहिर्निगेष । तस्माद्यथा कश्चिन्निगान्तममिमच्छेद्यमाकाङ्क्षा ५
 प्रति व्यापारय-पुरुषो निगृह्यते, न पुनरभिराकाङ्क्षा वा । तद्वत्
 कायत्वमपीश्वर इति । यच्च पक्षधर्मनासमर्थनाप्रस्ताव एवोक्तः । ये हि
 यत्कर्त्तारस्ते तत्प्रादानाद्यभिज्ञा । यथा कुलाद्यादयः । सवया च
 कार्याणामीश्वर ऊच्येति । तत्प्ययुक्तम् । यत किमेते कुलाद्यान्
 स्वकायस्य निरवशेषोपात्तानोपकरणात्त्रिनेति कतिपयोपात्तानोपकरणा १०
 त्रिवेदिनो वा । नाद्य पत्य । अदृष्टस्य सर्वोत्पत्तिमता निमित्ततोत्प-
 ष्ठम्यापरिज्ञानान् । नापि सम्प्रदानप्रयोजनविशेषेनेति । तस्य
 सम्प्रदानमेवम्य देवतादे प्रयोजनमेवम्य च मधून्कधारणादेरनेक
 म्यापि सम्भ्रत् । अद्योपादानोपकरणादिमात्रविज्ञान न समस्तो-
 पात्तानोपकरणज्ञान कुलाद्यानीनाम् । तर्हि तेनेन निष्पन्नेनेश्वरम्यापि १५
 तत्पुष्करणाज्ञानं स्यात् । तन्मात्रज्ञाने च सर्ववताऽसिद्धे । कति-
 पयनो हि तथा सति म्यात् । अथ चोमत्तादिरत्तात्मात्रज्ञानमपी
 श्वरस्य न मिष्यति । तथा हि ।

गुणति गुञ्जति गर्जति गायति शसिति गुह्यति गाम्यति गह्वरे ॥
 खलति खलति म्याति खिद्यते म्रियति मेघति माद्यति मद्यप ॥४१०॥ २०

न चास्य वचनाद्विहेतूनां तात्त्वान्तिकानां परिज्ञानमस्ति । निर-
 मिषायम्यैव तस्य तत्र तत्र प्रवृत्तिदशनात् । यदप्यसादि न हि
 यकार्यं तत्त्वित्तमपि हनबुद्धिमात्मन्युपवनयतीति नियम इत्यादि ।
 तत्पि न निवृत्तिमम् । वृत्तिममणिमौक्तिकादौ स्वातन्त्र्यपूरितमनु-
 राया वाऽवृत्तिममणिमौक्तिकयूमागातिमस्यानमाप्यम्य वृत्तिमनुद्धर- २५
 नुत्पादकस्य सद्भावतस्तदनुत्पादस्योपपत्तेः । न च मूषूषगदानप्यवृत्तक-

- संस्थानसादृश्यं सम्भवति । अकृतकसंस्थानस्यैव त्वयाऽनङ्गीकारान् ।
 यत्पुनरुक्तम् । कोऽयं कार्यत्वस्य विशेषः । किं बुद्धिमदन्वय-
 व्यतिरेकानुविधानं तद्दर्शनं वेत्यादि च । तत्रायमेव कार्यत्वस्य विशेषो
 बुद्धिमता स्वभावप्रतिबद्धोऽभिधीयते । यः खल्वक्रियादर्शिनोऽपि कृत-
 ५ बुद्धिमात्मनि जनयति । प्रोक्तश्चायमर्थः प्रागेव । यदप्युक्तमेकत्वं च
 क्षित्यादिकर्तुरित्यादि । तदपि नावदातम् । बुद्धिमतः साध्यस्यैकत्व-
 नियमे निश्चयाभावात् । एकत्वेन हि तस्य सिद्धिर्नित्यत्वविभुत्वसर्वज्ञत्व-
 सिद्धौ स्यात् । तथा चेश्वरव्यवहारभाजनमसां स्यात् । न च
 नित्यत्वादिसिद्धिः सम्भाव्यते । भिन्नदेशकालकलितं हि कार्यजात-
 १० मनेकेन संख्यातिक्रान्तेन कर्त्रा कृतं सम्भाव्यते । तथा च सति न
 तावद्विभुत्वनित्यत्वे । अनेकस्य च कर्तुः स्वस्वविषयोपादानादिमात्र-
 वेदनसिद्धौ क्व सर्वज्ञत्वम् । अथ बहूना व्याहृतमनसां व्यापारे
 कार्यमेव नोत्पद्यते । उत्पन्नमपि वा सपदि विपद्येतेति प्रतिकलमुत्पत्ति-
 विपत्तिमात्रव्यापारा वराकी त्रिलोकी कथं कामप्यर्थक्रियां कुर्यादिति
 १५ चेत् । तदचतुरस्रम् । प्रत्येकं हि वैभवादिगुणयोगादीश्वरादीनां व्यापारे
 स्यादपीयमाशङ्का । यावता साम्प्रतमेकोऽपि तादृङ् सिध्यतीत्युच्यते ।
 अर्वाचीनशक्तयश्च भूयास एकमनेक वा कार्यमारभ्य निष्पादयन्तो दृश्यन्त
 एव । ननु नैकत्रापि प्रधानभूतेनैकेन भवितव्यम्, वलीयसा वा,
 सूत्रधारवत्सेनानीवद्वा । अतस्तस्यैव कर्तृत्वमितरेषां तदनुवर्त्तित्वादिति
 २० चेत् । न । तत्रापि नियमाभावात् । स्वस्वप्रयोजनानुरोधेन स्वतन्त्राणा-
 मपि केषाचिदेकसत्त्वादिघटनदर्शनात् । तत्रापि कश्चिदेव प्रथम-
 प्रयोजक इत्यपि नास्ति । अनेकस्यापि तथा हृदयोत्कलितकार्यानिवा-
 रणात् । नीचस्यापि वा प्रयोजकत्वसम्भवात् । तस्मात् अमरमधुमक्षि-
 कापिपीलिकादिभिर्मधुक्षत्तवाल्मीकादिवत्क्षुद्रप्राणिभिरप्येकैकमैनाकै-
 २५ लाशादिकरणसम्भावनायां का वार्त्ता विश्वस्यैकेन क्रियायाः । तत्रा-
 दृष्टजन्मानस्तावत्कृतचेतनानुमितयः क्षितिधरादयस्तावतैव कृतार्थाः ।

ते च तत्कर्तृचन्तः उपादानमतिक्षुद्रपृथिव्यादिद्रव्यमुपकरणं मुखानि
सम्प्रदानमात्मानमेव प्रयोजनमात्मनः स्थितिमुखानि चानन्त एव
बल्मीकजन्तुवप्रवृत्तेरन् । सिद्धे च नापश्यमधिष्ठायक दृश्येरन् स्वभाव
विप्रकर्षात् । येऽपि दृष्टन्मानो वृक्षादयः पौष्टिपेया । तत्र चिन्तेन
नास्ति । अदृष्टपुरुषस्यापाराम्बु ये विन्यादिपरिमरभुः तेऽपि ५
पिगाचान्प्रिकारैरधिष्ठातृभिरसम्बन्धं कर्तुमन्त इति कः सखेदी भवतु ।
ते चाधिष्ठातारो देशकालयोर्मिता एवेति कुनो विभुत्वमित्यत्वे । न
चैव गङ्गाया विरोधक किञ्चिन्मि बस्तुनलप्रवृत्तमनुमानम् । ननु चैव
भरद्वाजपि न स्वीकृतमेव, एतावन्नातिक्रम्यतर कल्पयता वरमी वरकल्प
नैव लापयन्ति चेत् । सयम् । यन्ति कल्पनामात्रे भरन्यासस्तथा १०
भरन्नुपदेशमेव पुरस्करिष्याम । यावत्पुनरनुमानस्यान न वचयामि ।
तावन्नेराम्माकमपश्यमनिनिपुणनिरूपणाभियोगः । अथ क्षुद्रैरसम्बन्धै-
र्निर्मिता नर्मणादय इति हुनोति चेत्तथेत् । एकेनागरीरेण निर्मितान्त
इति तु सुष्ठुतराम् । तस्मात् प्रमाणमव सप्तो बलवदथा स्थापयति
तथाऽयमिति । अत एतत् नृद निरूप्यते । न च क्षुद्रेष्यनुगोष १५
कश्चिन् । क्षुद्रैरनुद्रैरनुद्रैः समानशक्तिभिर्गधिकशक्तिभिर्गम्बनन्त्य
प्रधानमन्मनैर्गैकवन्तुमनायापरिमितयुधर्वा म्पूठराणुर्कैकानेस्त्वका
यैकभागोपादानानात्प्रिमात्रवेत्तिभिश्चनुगतिपर्याप्यै हुनो भवतु भुरन
सन्निवेशः । एक एव कर्त्ताऽस्य मामूत् । न च जैर्नन्थानुपगमात् एक
एव कर्त्ता वायन्तात्मसिद्धर्त्ताति वक्तव्यम् । एकस्याप्यप्रमिद्विप्रम २०
ज्ञान् । न च वस्तुनलप्रवृत्तेऽनुमाने परोपगमापेक्षा । तदेव बुद्धि-
मन्मात्रे माप्ये उपादानाद्यभिजलम्बनविशेषनान्तर्गयकनयाऽभिमतमर्त्तल
सिद्धिरनैकान्तिही । मवकायक्रियाया एकाधाग्यनियमामिद्वे ।

यच्च वाचस्पतिना कार्यतानुमानात्कस्यचित्तनुमुवनाद्यभिज्ञता प्रसाध्य

सर्वज्ञतासिद्धये परिशेषानुमानं व्यतिरेकापरपर्या-
वाचस्पत्यभिमतस्य कर्तुं सर्वज्ञत्वोपपादानप्रकारस्य यमुद्यते । तनुमुवनाद्युपादानाद्यभिज्ञः कर्त्ता
तदुपपादनप्रकारान्तरस्य नानित्यासर्वविषयबुद्धिमान् । तत्कर्तुस्तदुपादा-
च खण्डनम् ।

५

नाद्यनभिज्ञत्वप्रसङ्गान् । न ह्येवंविधस्तदुपादाना-

द्यभिज्ञो दृष्टो यथाऽस्मदादिः । तदुपादानाद्यभिज्ञश्चायम् । तस्मात्तथेति ।
तदपि प्रोक्तनीत्या निराकृतमवसेयम् । एवं तस्यैकत्वनिश्चयाभावात् ।
अनित्यासर्वविषयबुद्धिमत्त्वेऽप्युपादानादिवेदनसम्भवश्चोपपादितत्वात् ।
ननु ह्यणुकस्यापि कार्यत्वात्कर्त्ता तदुपादानपरमाणुदर्शनायैपितव्यः । न

१०

च मासचक्षुषस्तथा भवितुमर्हन्ति । अन्यथा किमस्मदादिभिरपराद्धम् ।
यत्तथा न भवामः । तदवश्यं तत्कर्त्ताऽतीन्द्रियदर्शी स्वीक्रियमाणो
नेश्वरादन्यो युक्तः । तदपि न युक्तम् । न हि मांसचक्षुष्ट्वेऽपि सर्वेषां
साधारणं करणसामर्थ्यम् । अस्मदत्यन्तापकृष्टानामपि पिपीलिका-
गृध्रवराहादीनामिन्द्रियपाटवातिशयदर्शनात् । क्षोदिष्ठानामेव च केषां-

१५

चित्परमाणुदर्शनमपि स्यात् । कर्मशक्तिविशेषात् । यथा पिपीलिका-
नामस्मदगोचरगन्धाणुग्रहणम् । न च कैश्चित्परमाणुरूपसूक्ष्मपदार्थ-
प्रेक्षणे देवकालविप्रकृष्टस्य सूक्ष्मान्तरस्य सकलस्यूतस्य वा तैर्दर्शनं
स्यात् । पिपीलिकादिनिदर्शनेनैव कृतोत्तरत्वात् । एवं तर्हि भवतु
परमाणोर्दर्शनसम्भावना सकलक्षेत्रज्ञतत्समवेतकर्माशयविशेषाणां तु

२०

कथमिति चेत् । न कथंचिदिति ब्रूमः । न हि कार्यक्रिया
क्षेत्रज्ञस्वरूपादिपरिज्ञानेनापि व्याप्ता कुलालादौ दृष्टा । किन्तु
सम्प्रदानोपकरणवेदनद्वारेण तदाकृष्टिरिष्यते । सा च प्रस्तुतेऽशक्या ।
उक्तक्रमेणापि तन्मात्रवेदनस्य चरितार्थत्वात् । कर्मणा स्वस्याभि-
प्रेर्यमाणत्वेन सम्प्रदानताया दुर्वारत्वात् । यथा स्वस्मै मन्दिरं

२५

करोमीति । अन्यथाऽनेनैव व्यभिचारप्रसङ्गः । तत्र परसम्प्रदानवेदन-

मन्त्रेणापि प्रवृत्ते । स्वमन्त्रिणस्य केनचित्कारणात् । अथ मन्त्रि-
 दावपि पणपतिरेव कर्त्ता नाम्मन्त्रादि । सकलकार्यकृतघटनलभ्यतो
 हि धूमदि । स्वमाद्यपि सकल स एव विधत्ते । परसम्प्रदानेने
 चायमिति । तच्चतुरस्रम् । एव कुलालान्तरप्यकृतत्वप्रमत्तेन दृष्टान्ता-
 मात्राज्ञानानुमानानुदयापत्ते । सम्पाद्ययस्य सम्प्रदानतापेक्ष ५
 कृतम् । तत्र म्वात्मापि सम्प्रदानमेपितय । अस्तु वा पर एव
 सम्प्रदानम् । किन्तु तमपि सम्प्रदानव्यवहारप्रसिद्ध तथाविधचेष्टा-
 रिप्रिष्टेदेहाकार विज्ञाप्य क्षेत्रनम्बुरुप कुलालादिन चातुर्भाज ।
 उपकरणशङ्कमगृहीतान् कर्म्मगायमेतान् वा । ततो यथा कुलालस्तान्
 भेदानविद्वान् दण्डचक्रान्तिवेदनैर्नोपकरणवस्तथानुमायमाना अपि १०
 सुदृन्तव स्वकीयकृष्णनुस्वाप्तिज्ञानेनाप्युपकरणजा भविष्यन्तीनि कृत
 न्यमेतरेत्रनम्बुरुपदीयधर्माधर्मागायमेपरिज्ञानम् । अयं पृथि
 व्यात्किर्तुरंगरीरस्य कुतोऽनुस्वाद्यमगतिगिनि चेत् । अत्ररीरस्य भिद्धि-
 तन्नतिरेव नास्तीति कुतोऽभ्यासमगतिविन्ता । एकमे हि भिद्धे
 शरीरी प्राप्तेऽपि न सर्वकर्मणि समय इति सामान्याङ्गरीरकृत- १५
 सिद्धिपन्थागा म्यान् । एकत्वं च तु सायमियुक्तम् । अस्तु
 याऽप्यमगरीरी । तथापि न तेष । नन्वगरीरत्वे दण्डचक्रमुत्पादय
 कर्णानुपपत्ते पारिगेज्यानुमानेन कर्म्मगायमेतानेर्नोपकरणजान-
 निष्टेने चेत् । तच्चतुरस्रम् । दिगालममयायेरप्युपकरणशङ्कमगृहीतस्य
 ज्ञानेन तज्ज्ञतामात्रस्यैव इत्याथवा । क पुनरमी विनेषा २०
 यन्मन्त्रद्वयस्य त्रिगात्रिजानेर्नोपकरणजता न धर्मात्रिजानेनेति ।
 उभयजानेनेन भवति चेत् । तच्चतुरस्रम् । न हि यावत्पुष्पं तार
 कत्राऽप्यस्य पयमिति दृष्टम् । न त्रिगात्रिजानेर्नोपकरणविधिभ्यः सम्य-
 म्येति निश्चय शून्यो यतो विनेषपयनुयाग त्रियेन । किन्तुपुष्पजाने
 नेने दिगादगति योपकरणव्यवस्थाज्ञानमात्रेणैव योपकरण २५

ज्ञतायाश्चरितार्थत्वान्न पारिशेष्यविश्रान्तिस्तत्रेत्युच्यते । ततो यथा परापरकर्तृषु दण्डचक्रादितुरीवेमाद्युपकरणविरहपरम्परायामपरापरैरुपकरणैर्द्धर्मादिवाह्यैरेवोपकरणज्ञतास्थितिरुपलब्धा तत्र, तथा किमत्राप्यस्तु, यद्वा धर्मादिमादायैवेति संदेह एव । यदि पुनरन्यदुपकरण न स्यात्

५ पारिशेष्यव्याख्यानं शोभेत । तस्मादशरीरत्वेऽपि न धर्मादिज्ञाना-
कृष्टिः, किं पुनस्तदसिद्धौ । अथ मामृदुपकरणज्ञतया धर्मादेर्वेदयिता ।
नियमेन कार्यज्ञतया भविष्यति । यतः कर्त्ता कार्यरूपस्य वेदकः, स
एवेश्वरः । इत्यपि न सारम् । यतः कार्यस्य रूप स्वरूपमात्रमेवोच्यते
धर्माधर्महेतुत्वविशेषितं वा । नाद्यः पक्षः । दानहिंसादिक हि

१० कुर्वन्तो जनास्तं वेदयन्त एव स्वरूपमात्रेण । न च त ईश्वराः ।
नापि द्वितीयः । यतो न धर्माधर्महेतुत्वेन कार्यरूपनिश्चयस्तत्कारिणोऽ-
प्यवश्यं भावी कुम्भकारवत् । न हि कुम्भकारः कुम्भोऽयं धर्महेतुरधर्महेतु-
र्वेति निश्चिनोति । अथास्ति कापि कार्ये धर्माधर्महेतुत्वनिश्चयः । इदं
दानादिकार्यं धर्महेतुहिंसादिकं त्वधर्महेतुरिति प्रतीतिरिति चेत् । अस्यैव

१५ कचित्कार्येऽसौ । परं नास्मादेकान्तिकी सिद्धिः । केपांचित्तन्निश्चय विना-
पि कार्यकरणदर्शनात् । तद्वदत्रापि कार्यकरणस्य सम्भाव्यमानत्वात् ।
ततो न धर्माधर्मयोः कस्यचिज्ज्ञानसम्भवः । तदभावाच्च कथं तद-
धिष्ठानम् । ततो यथा चेतनानधिष्ठितावपि धर्माधर्मौ कार्याय पर्या-
मुतस्तथा परमाण्वाद्यपि शरीराद्यारम्भे प्रभविष्यति कृतं चेतनेनाधिष्ठा-

२० यकेन । ननु परमाण्वादेरचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य स्वयमेव कथं
प्रवृत्तिरिति चेत् । अस्तु तावदचेतनयोरपि धर्माधर्मयोश्चेतनेना-
नधिष्ठितयोरेव कथं स्वयं प्रवृत्तिरिति प्रतिबन्दिन्यायः । ईश्वरस्यैव तु
कथं प्रवृत्तिः । नन्वसौ चेतनस्ततो बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्त्यतीति चेत् । तर्ह्ये-

२५ साविष्टानिष्टोपादानपरिवर्जनार्थं प्रवर्त्तमानोऽकृतार्थत्वेनानीश्वरः स्यात् ।
बुद्धिपूर्विकायाः प्रवृत्तेर्हेयोपादेयजिहासोपादिस्ते अप्यवश्यमङ्गीकर्त्तव्ये ।
यत्र ते तत्राकृतार्थत्वं यत्राकृतार्थत्वं तत्रानीश्वरत्वमिति प्रसज्यते ।

अथ स्यान्नेव प्रसङ्गः, यदि बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिर्योपायैरजिहामो
 पात्तिर्ये, परानुजिहृक्षया प्रवृत्तिमम्भयान्ति चेत् ।
 परानुजिहृक्षयेधरम्य प्रवृत्तिरित्यस्य पक्षस्य एव तर्हि परायणामो प्रवृत्त स्या सर्वत्र नूना
 तदुक्तम् । मत्समेन जनयेत्तु दुःखम् । धर्माधर्मसह

कारिण कृतवायुस च दुःखमप्यसौ जनयतीति चेत् । ५
 न तर्हि परानुजिहृक्षयाऽपि प्रवृत्ते, अपि तु सहकारिवशात् । यत्
 यत्र सतिहितसहकारिकारणमिष्टमनिष्ट वा तत्तत्र तत्र जनयतीत्य-
 म्युपगमात् । परानुजिहृक्षया हि प्रवृत्ति सत्यपि दुःखहेतुमनिधाने त
 विनिवर्त्तः सुखमेव निष्पान्येत् । अथ धर्माधर्मयोः सुखं स्वफलोप
 भोगेन प्रक्षयान्त्वर्गं स्यादिति सुखं च दुःखमपि करोति । तस्य १०
 हि समारात्माणिनो मोक्षयिन्यामीति परोपकारार्थेन प्रवृत्ति । मुक्तिश्च
 प्राणिगणानां धर्माधर्मप्रत्ययात् । तत्र प्रत्ययश्च स्वफलोपभोगमन्त्रेण
 न सम्भनतीत्यपारकरणादूपाय परमेश्वरस्तथाविजयातनागरीरादिकरणे
 प्रवृत्त इति चेत् । ननु धर्माधर्माप्यधीश्वर्यापारनिष्पान्नीयावन्वया
 वा । आपरपक्षे धर्माधर्मो निष्पात पुनश्च यो धयकरणे वरमुत्पत्ति १५
 रं न कृता । तादुत्पाद्य पुनर्विनायन्यस्यालितानुभिमोदकपरि
 त्यागन्यायानुस्मरणानीश्वरो न मोक्षयतिरिच्यते । कथं वा प्राटन
 जनयेद्यमि “ प्रभालनाद्वि पदस्य दूरान्त्वर्गं नरम् ” इत्यप्य
 जानान सद्योऽयं । धर्माधर्मात्पक्षाधीश्वरस्य तु व्यापागमाने तद्वि-
 नाशेऽपि न व्यापार स्यात् । धर्माधर्मयन्मुखदुःखयोगीश्वर्यापारम २०
 न्त्रेणैव कारणान्तरात्पत्ते । स्वफलोपभोगेन धर्माधर्मयोः धयमम्भ
 यान् । ३ हीधर्म्यापि सुखदुःखफलोत्पन्नान्त्वर्गं धर्माधर्मयन्मुखदुःख
 त्वम् । धर्माधर्मयोगीश्वर्यापारमे च सर्वा हेतुगीश्वरमिद्वेजमिनिोड
 नैकान्तिर स्यात् । प्राणिना चापसर्गनिष्पातनाधर्मीयस्य प्रवृत्ति

१ सुखं न नि म पुन्यदे पा । २ धर्माधर्मयन्त्रेणैव तद्विनाशे ३
 तद्विनाशे ४ धर्माधर्मयन्त्रेणैव तद्विनाशे ५ धर्माधर्मयन्त्रेणैव तद्विनाशे ६

कथमपूर्वकर्मसंचयकर्तृत्वमिति न किञ्चिदेतत् । तस्मान्न बुद्धिपूर्विके-
श्वरप्रवृत्तिः ।

स्वभावत्वादेवासौ प्रवर्तत इति चेत् । एवं सति सतोऽपि चैत-

न्यस्य प्रवृत्त्यनङ्गत्वादचेतनस्यैव स्वभावः कि

५ स्वभावत्वादेवेश्वरस्य प्रवृ-नेष्यते, किमदृष्टकल्पनया । कारकशक्तिपरिज्ञान-
तिरित्यस्य पक्षस्यान्यान्य-
पक्षाणां च खण्डनम् । लक्षणस्यास्त्येव चैतन्यस्य प्रवृत्तिं प्रत्यङ्गभावस्त-

त्परिज्ञानाभावेऽधिष्ठातृव्यापारायोगात् । केवल-

मिदमित्थं स्वार्थं परार्थं वा करोमीति चेतनाया अभावात्स्वभावतः

करोतीत्युच्यत इति चेत् । ननु तत्कारकशक्तिपरिज्ञानं कतिपयकारक-

१० शक्तिविषयं समस्तकारकशक्तिविषयं वा । आद्यकल्पनायामधिष्ठातुरसर्व-
ज्ञत्वम् । किं चैतन्नित्यमनित्यं वा । नित्यं चेत्, तदा कारकशक्ति-

परिज्ञानस्य नित्यत्वात्सर्वदा तत्कार्यस्योत्पत्तिः स्यात् । अथ न

कारकशक्तिपरिज्ञानमित्येव कार्यस्योत्पत्तिः, किन्तु यदा कारकं तेना-

धिष्ठितं भवति, न च यज्ज्ञानं तदधिष्ठीयत एवेति नियमः, किन्तु

१५ ज्ञानमेवाधिष्ठीयत इति, ततो न कश्चिद्दोषः । तदसत् । यतः प्रयत्न-

गोचरीभूयमापन्नत्वमविष्ठितत्वमुच्यते । प्रयत्नस्यापि च नित्यत्वात्तदव-

स्था सदा तत्कार्योत्पत्तिः । अथानित्यं तत्, यदा हि यत्कारकं यत्कार्य-

मुत्पादयति तच्छक्तिपरिज्ञानमपि तदेवास्योत्पद्यते । तदप्ययुक्तम् ।

यतो यदि कारकं तावत्स्वयमेव कार्योत्पादनप्रागल्भ्यमभ्यस्यति तदा

२० तच्छक्तिपरिज्ञानेन सिद्धोपस्थायिना किं नाम कर्तव्यम् । अथ यदा

यत्कारकशक्तिगोचरं सयेदं जायते तदा तत्कारकं कार्यं करोतीत्यु-

च्यते । नन्वेतस्य विज्ञानस्य प्रतिनियतकारकशक्तिगोचरतायां किं

नियामकम् । न खल्वेतदैन्द्रियकं मानसं वा । तद्धि यत्र यत्रेन्द्रियं

मनो वा व्यापिषिर्ति तत्र तत्र समुत्पाद्यत इति युक्तम् । ईश्वरस्य

२५ त्विन्द्रियमनसोरभावात्कथमेवं प्रतिनियमः । अथ समस्तकारकशक्ति-

विषयं तत्परिज्ञानम् । ननु तदपि नित्यमनित्यं वा । यद्यनित्यम् ।

तदा सर्वत्र सर्वकार्याणामेकत्वेवोत्पत्तिरित्याह । तत्परिणामस्य प्रवृत्ति
हेतोरक्रमत्वात् । नित्यं चेत्, सर्वदा सर्वत्र सर्वकार्याणामुत्पत्तिर्भवेत् ।
सर्वत्र सर्वत्र सहकारिणामभावादेति चेत् । न तर्हि तत्परिणामस्य
समस्तकारकशक्तिविषये प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ तु सर्वसहकारिणामपि
तत्परिणानायत्तजन्मना किं न सर्वदा संप्रोत्पत्तिः । सहकारिणा तत्परि ५
नानायत्तोत्पत्तिरुच्ये कायमपि तथैव स्यात् । तत्परिणामस्याक्रमत्वेऽपि
स्वभाव एव तस्यैव भूतो येन कणाचिकिञ्चित्कचित्करोतीति चेत् ।
न तर्हि तत्परिणामस्य प्रवृत्तिरित्याह प्रत्यक्षमात्रं । प्रवृत्तेस्तत्परिणामानुवि-
धानामावात् । यं स्वतः यत्कारणं तत्तस्य तत्परिणामानुविधत्तः ।
अन्यथा कारणस्याक्रमत्वेऽपि तत्परिणामस्य क्रमेण भवतः, क्रमेऽपि वा १०
कारणस्याक्रमेण कायस्य भवतः, स्वातन्त्र्ये तत्कारणत्वमेव न स्यात् ।
तस्मात्तत्परिणामस्याक्रमत्वेऽपि क्रमेणाविभज्यन्ती प्रवृत्तिरित्याह स्वभावेन
कारणत्वेनाभावात्करोति न तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव तत्परिणामस्य
स्वभावेनैव प्रवृत्तिरित्याह तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव तत्परिणामस्य
वाचेतनस्य प्रवृत्तौ तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव किं न प्रवृत्तिरित्याह १
चेत् । न । तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव प्रवृत्तौ तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव
किं न भवेत् । अनधिष्ठितस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव
तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव किं नाप्रवृत्तिरित्याह स्यादिति चेत् ।
तत्रापि विष्टिकरादिबहुमकारेण तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव प्रवृत्तिरिति २०
किं न भवेत् । कुम्भकारादेरनधिष्ठितस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव
रिति । तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव प्रवृत्तिरित्याह तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव
धीनादेरप्रवृत्तिरित्याह समर्थ्यते । प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानाऽप्यधिष्ठितस्य वाचादे
प्रवृत्तिरित्याह तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव इति चेत् । तथा
कुम्भकारादेरनधिष्ठितस्याप्रवृत्तिरित्याह तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव प्रवृत्तिरिति २५
साधर्म्येनानुपलभ्यमानाऽप्यधिष्ठितस्य वाचादे
हेतोर्निषेधाभावात् । न निषेधाभावेन प्रवृत्तिरित्याह तत्परिणामरूपेण चेतन्यमित्येव

- चेतनत्वाख्यस्य हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वादिति चेत् । न । कालात्ययाप-
दिष्टत्वस्याचेतनत्वसाधनेऽपि समानत्वात् । बीजादावप्यधिष्ठातृसद्भावस्य
प्रत्यक्षवाधितत्वात् । बीजादावधिष्ठातुरतीन्द्रियत्वात्प्रत्यक्षेणावाधन-
मिति चेत् । तदन्यत्रापि समानम् । कुम्भकारेश्वरादावप्यधिष्ठातुरती-
५ न्द्रियत्वात् । अप्रेरितः करोमीत्यनुभवः । कुम्भकारादेरधिष्ठातुर्वाधक
इति चेत् । न । अदृष्टवदज्ञातस्यापि प्रेरकस्य प्रेरकत्वसम्भवात् ।
कुतोऽन्यथा पश्चादीनां प्रेरकत्वेनादृष्टमजानता प्रवृत्तिः । तस्मादचेतनत्व-
हेतोर्बीजादावधिष्ठातृसद्भावस्याप्रत्यक्षस्यापि सिद्धिमिच्छता विष्टि-
करादिव्यतिरिक्तस्याशेषस्यापि चेतनवर्गस्यापि, अधिष्ठातृसद्भावसिद्धिश्चे-
१० तनत्वहेतोरिष्यतामविशेषात् । एवं चापरापराधिष्ठातृसद्भावकल्पनयाऽन-
वस्थानान्न बहुष्वपि युगसहस्रेषु कार्योत्पत्तिः स्यात् । ननु स्वतोऽ-
चेतनस्य देशकालनियमेन प्रवृत्त्ययोगादधिष्ठितत्वप्रयोजकादचेतनत्वहे-
तोर्बीजादावधिष्ठातृसद्भावसिद्धिर्युक्ता । न तु चेतनत्वहेतोः कुम्भकारे-
श्वरादौ । चेतनस्याधिष्ठात्रभावेऽपि देशकालनियमेन प्रवृत्तिसद्भावादिति
१५ चेत् । तदसत् । अचेतनस्याधिष्ठातारमन्तरेणैव प्रवृत्तिनियमस्य प्रागेव
समर्थितत्वादचेतनत्वस्याप्यधिष्ठातृसद्भावप्रयोजकत्वाभावात् । अतः
क्वचिदचेतने तन्वादावधिष्ठितत्वाचेतनत्वयोः सहभावो दृष्ट इत्यचेतन-
त्वस्य भवता गमकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तच्च कचित्सहभावदर्शनं
चेतनत्वाधिष्ठितत्वयोरप्यस्तीति चेत्, तस्यापि गमकत्वमभ्युपेयम् । नो
२० चेत्, अन्यत्रापि नोपेयम् । यतो यत्राधिष्ठातोपलभ्यते तत्रैवाऽसावस्ति
नान्यत्रेत्येतदेव ज्यायः । एतेन तदप्यपास्तं यदवाचि कादाचित्क-
विचित्रसहकारिलभेनेत्यादि धर्माधर्मौ चेतनाधिष्ठितौ प्रवर्तते अचे-
तनत्वादित्यादि च । किं च धर्माधर्मयोरचेतनत्वं सर्वथा स्या-
त्कथञ्चिद्वा । आद्यकल्पे प्रतिवाद्यसिद्धो हेतुः । चेतनादात्मनः कथ
२५ चिदाभिन्नयोर्धर्माधर्मयोरपि चेतनत्वेन जनैः स्वीकरणात् । द्वितीय-
पक्षे तु वाद्यसिद्धिः । कथञ्चिदचेतनत्वस्य धर्माधर्मयोर्भवतामसिद्धेः ।

सितरश्मिकलाचूलसिद्धो समयो य पुनराच्यत प्रमाणम् ।

ननु तस्य सग्रे प्रमाणमात्र परत किं यन्ति वा म्वनो नुमोथा ॥४११॥

निकपे प्राचि सवान्नाद्विमन्त्रव्यपायत ।

आप्तेन गन्तित्वाद्वा म्यात्प्रामाण्यमिनिर्णय ॥ ४१२ ॥

सवानोऽस्ति न तावदत्र निखिलप्रोक्तोपपत्तिभ्या-

देकत्र क्वचित्स्ति दृष्टविषये तस्यैष चेत्किं तत ।

नखेक न समन्ति सत्यमुत्ति लोकायतानामपि

ग्रन्थे किं च ततो यतोऽपि स भवेन्मय ममन्तान्पि ॥४१३॥

निसवान्नामात्र पुनरिह कथ निणयण

प्रमर्षेत् नयाश्चेत् क्वचन तदनालोकरुनयशात् ।

१०

त्वदीय तत्रत्वाद्याभिचरति निश्चय्य तु न त-

द्विना विवचातुन् प्रभवति सुविज्ञातुमपर ॥ ४१४ ॥

आप्तेन गन्तित्वात् तत्प्रामाण्यमय निश्चये ।

परम्पराश्रयाभिख्यादोषान्मोक्ष कथ भवेत् ॥ ४१५ ॥

आप्तमिद्धा हि तप्रोक्तगद्दम्य म्यात्प्रमाणता ।

१५

सत्या च तस्यामातम्य मिद्धि म्यात्पकल्मषा ॥ ४१६ ॥

न म्यत्सु समयप्रमाणतामवपादतनया प्रपेक्षे ।

आगमात्पि पुनरिमाघन धीमता तदुपपद्यते कथम् ॥ ४१७ ॥

एव च—

कायत्यामिचित्रयुक्तिपटलीकोण्डयष्टि म्मुट

२०

मेय सम्प्रति दृष्ट्यणवुर्णैर्भिना वभजे मणान् ॥

तस्मात्सु कथ ममन्तनगना निरननकाग्रधी

श्चन्द्रायामरणो भवेन्मिलमिति मगाय यद्विज्ञान् ॥ ४१८ ॥

केचिद्वन्ते वहिरेय तातन् कोचिपुनमयममाप्रुवाति ॥

कुम्भोद्धताम्भश्च भवेन्म कश्चिद्वाताब्धिमेन रममाप्तिमेव ॥४१९॥ २

अत्र कापिलः कश्चिदाह ।

सेश्वरमाख्यमतमुपराद्य कापिले दर्शनेऽद्यापि प्रतिष्ठामधितिष्ठति ॥

तत्तत्तुल्यं वि-

स्तरतः ।

प्रवादिनः पराकर्तुमीश्वर कथर्माश्वराः ॥४२०॥

तथा चाह पतञ्जलिः, “क्लेशैकर्मविपाकाश्रयपरामृष्टः पुरुषविशेष

५ ईश्वरः” इति । तत्र च ‘अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः’ ।

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिमुखात्मन्यातिगविद्या । दृग्दर्शन-

शक्त्योरेकात्मतैवास्मिता । दृक्शक्तिरात्मा दर्शनशक्तिर्बुद्धिस्तयोरेकात्म-

तैव या मोहादभानस्य स्मिता । सुखानुगायी रागः । सुखनिर्वन्ध-

लक्षणश्चित्तधर्मापरागः । दुःखानुगायी द्वेषः । दुःखजनके पदार्थे

१० हेयत्वनिबन्धो द्वेषः प्रसिद्धः । स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽ-

भिनिवेशः । स्वरसवाही कारणनिरपेक्ष एव न केवलमविदुषो विदु-

षोऽपि तथा तेनात्मना रूढोऽभिनिवेशः । यथा जन्मनः प्रभृति प्राणिना

मरणत्रास इति । कर्माणि शुभाशुभानि । तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ।

आशया नानाविधास्तदनुगुणा. संस्काराः । तैरपरामृष्टोऽमलिनीकृतो

१५ यः स ईश्वर इति । न चेत्थं तदपरामृष्टताविशेषे मुक्तात्मनामीश्वरत्वं

प्रसज्यतेत्यभिधातव्यम् । तेषा सर्वदेव बन्धेनापरामृष्ट-

ताया असम्भवात् । बन्धत्रयस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणसंज्ञस्य

मुक्तेः पूर्वं तेषा सद्भावात् । तत्र प्रकृतावात्मनो ज्ञानाद्ये

प्रकृतिमुपासते तेषा प्राकृतिको बन्धः । यतः पुराणे प्रकृतिलया-

२० न्प्रत्युच्यते, “ पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ” इति ।

वैकारिको बन्धस्तेषां ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धी. पुरुषबुद्ध्यो-

पासते । यान्प्रतीदमुच्यते “ दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचि-

न्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ १ ॥

बौद्धाः शतं सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ” इतीष्टापूर्ते

२५ दाक्षिणः । “पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यत”

इति । अनेन बन्धत्रयेण सकलकालमनाकलित कलानिधिकलाचूल
 एव भगवान् । तत्परे त्वात्मनो बन्धत्रयामिन् विनक्तुनेन समूल-
 मुन्मूल्य मुक्ता सम्पद्यन्ते । नित्यमुक्तस्य चेश्वरस्य न पूर्वा पन्धकोटि-
 रन्ति । यथा समारिमुक्तात्मनाम् । नाप्युत्तरा । यथा प्रष्टुनिर्ग-
 तत्त्वानाना योगिनाम् । ते हि मुक्तिं प्राप्याऽपि पुनरन्धमात्रो जायन्ते । ७
 ऐश्वर्ययोगाद्वाऽयमीश्वर । तच्चैश्वर्यमष्टप्रकारम् । तत्रथा, अणिमा,
 लघिमा, महिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, वशित्व, इशित्व, यत्र कामा
 वसायित्व चेति । तत्राणिमा भवन्त्यणु । यत्र सवमूतेरदृश्य सन्,
 सर्वत्र लोके सचरति । लघिमा लघुभजति । यत्र सूर्यमगीचीनालम्ब्य
 सूर्यलोक याति । महिमा महान भजति । यस्मात्सर्वोऽपि नागनग- १०
 नगरगगनपरिमाण सम्पद्यते । प्राप्तिर्यत्र सत्रे मारा सजिह्विता भजन्ति ।
 तद्यथा भूमिष्ठ एवाहुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रममम् । प्राकाम्यमिच्छान
 भिधान । यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोक्ते । वशित्व यत्र
 पृथिव्यान्पि मूतेषु गोघटान्पि च मातिकेषु पशून् स्वतन्त्रो भजति ।
 इति च यस्माद्भूतिभौतिकेषु प्रभवस्थितिव्ययानामीष्टे । यत्र कामावसा- १५
 यित्व यत्र सत्यसकल्पना भजति, यथा ह्यस्य सकल्यो भजति मूतेषु
 तत्रैव भूतानि भजन्ति । अन्येषा हि निश्चया निश्चेनव्यमनुविरीयन्तेऽस्य
 तु निश्चेनया पन्था निश्चयमिति । प्रवृत्तिश्चाम्य मरुटसमागि-
 जनानुप्रदार्थमिति । अय हि कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु सभग्न जगदुद्धरिप्या-
 मीति प्रतिपादानवतिष्ठने । अय च योगिभिराचकेन प्रणयेन २०
 अप्यमानस्तेभ्योऽभिमत फल प्रयच्छति । कालेनानरच्छेत्ताद्यामां पृव-
 पामपि कपिलमहर्षिप्रमृतीना गुर । ते हि कल्पमहाकल्पादिकालेना
 यच्छिद्यन्ते न त्वीश्वर इति ।

नि तेषा य प्रतिकलमिमा भूर्भुव स्वभिलोकी-

मेक सम्यकलयतिनरा शाश्वतैकम्बमान ॥

२

सिद्धस्तस्मादणिमलविमाद्यष्टधैश्वर्यान्वी

कर्मक्लेर्धनं खलु कलिनः सोऽत्र देवः कपाली ॥ ४२१ ॥

स्वप्रक्रियाविरचनप्रगुणाशयेन

श्रद्धाजडेन भवता गदितं यदत्र ॥

५

किञ्चित्सखे कपिलदर्शनवद्वबुद्धे

तदूप्यमाणमधुना शृणु सावधान ॥ ४२२ ॥

तथा हि यत्तावदवादि क्लेशाद्यादि तन्नोपपत्तिप्रथमवतरति । यतः
क्लेशादिभिरपरामृष्टत्वमात्रं तस्य स्वरूपं तस्मिन्सत्यशेषज्ञत्वं वा ।
प्रथमपक्षे मुक्त एवासौ स्यात्तैरपरामृष्टत्वात्तदन्यमुक्तवत् । न पुनरीश्वरः ।

१० अन्यथा तदन्यनुक्तानामपीश्वरत्वप्रसक्तिः । सर्वदा तैरपरामृष्टत्वे सत्य-
शेषज्ञत्वं तस्य स्वरूपं वक्तव्यम् । तत् कुतः मिदम् । अशेषकर्तृत्वा-
दैश्वर्याश्रयत्वाद्वा । प्रथमपक्षे स किं स्वतन्त्रः सर्वं कार्यं कुर्यात्, प्रकृति-
परतन्त्रो वा । यदि स्वतन्त्रः, तदा नैयायिकाद्यभ्युपगतगिरीशान्न
विशिष्यत इति तदूपणेनैव दृष्टताऽस्य प्रतिपत्तव्या । अथ प्रकृतिपर-

१५ तन्त्रः, तदपि न सुसूत्रम् । प्रकृतेः स्वरूपत एवासिद्धेरसिद्धिश्चास्याः
पुरतः पराकरिष्यमाणत्वात् । प्रकृतिपरतन्त्रता च त्रिलोचनस्याऽतिशया-
धानान्मिलित्वैककार्यकारित्वाद्वा स्यात् । न प्रथमपक्षः श्रेयान् । सर्वथा
नित्यत्वेनाविकारिणः शङ्करस्य प्रकृत्यातिशयाधानासम्भवान् । द्वितीयप-
क्षोऽपि न ज्यायान् । सकलकार्याणां यौगपद्येनोत्पत्तिप्रसक्तेः । अप्रति-

२० हतसामर्थ्यस्य शङ्करप्रधानाख्यकारणयुग्मस्य नित्यसन्निहितत्वेना-
विकलकारणत्वात्तेषाम् । अथ यद्यपि कारणयुग्ममेतन्नित्यसन्निहितं
तथापि सकलकार्याणां न यौगपद्येनोत्पत्तिः यस्मादीश्वरस्य प्रधानगतास्त्रयो
गुणाः सहकारिणः सन्ति रजःप्रभृतयः । तेषां च क्रमेणोद्भूतवृत्तित्वा-
त्कार्येष्वपि क्रमो भवति । तथा हि यदोद्भूतवृत्तिना रजसा युक्तो

२५ भवति भर्गस्तदा सर्गहेतुः कार्याणाम् । यदा तथाविधेन सत्त्वेन
संसृज्यतेऽसौ तदा स्थितिहेतुस्तेषाम् । यदा पुनस्तादृशेन तमसा

समायुक्तोऽयं तत्र प्रलयहेतुस्तेषामिति चेत् । नन्वप्युक्तम् । यत्
 प्रवृत्तीधरयो सृष्टिस्थितिप्रलयानां मध्येऽन्यतमोत्पत्तौ शक्तिरस्ति
 न वा । अस्ति चेत्, तर्हि सृष्टिममयेऽपि स्थितिप्रलयप्रसक्तिरिच्छ-
 कारणतया च्युतिः । न च स्थितिकालेऽपि सृष्टिप्रलययोः प्रलयकालेऽपि
 सृष्टिस्थितयोः प्रसक्तिः । न चतयुक्तम् । प्रतीतिविरोधात् । अयं ७
 नास्ति सामर्थ्यं तत्कमेव सृष्ट्यादीनां मध्ये कार्यं मत्तं स्यात् ।
 यज्जनने तयोः सामर्थ्यमस्ति, नापरं तज्जनने तयोः सामर्थ्या-
 सम्भवात् । अविकारिणोश्चानयोः पुनः सामर्थ्योत्पत्तिविरोधान् ।
 अन्यथा निव्यक्त्वग्रपतायाहति । उद्भूतशक्तिश्च च रत्न सत्त्वमसा
 निव्यमनियं वा भवेत् । न तावन्नियम्, कानाचिन्वत्यात् । सृष्ट्यादि- १०
 र्यागपद्यप्रसक्तेश्च । अथाऽनियम्, तर्हि कुतो जायेत । प्रवृत्ताधरा-
 देवाऽन्यतो वा स्वातन्त्र्येण वा । प्रथमपरे सत्ताऽप्यस्य सद्भावप्रसङ्गः ।
 प्रवृत्तीधराऽन्यस्य हेतोः श्राव्यतिष्ठतया सत्ता सन्निहितत्वात् ।
 अथान्यत्र, तदपि स्वसिद्धान्तसाधनधायकम्, प्रवृत्तीधरव्यतिरेकेणा-
 परकारणस्य भवताऽनन्त्युपगमात् । तृतीयपक्षे तु देवकालनियमे १५
 नाम्यानिमावविरोधः । स्वातन्त्र्येण भवतस्तद्विरोधानुपपत्तेः । स्वभावा-
 न्तरायत्तप्रवृत्तया हि भावा कानाचिका म्युस्तद्वासाभासप्रतिबद्धत्वा
 तन्मत्त्वासत्त्वतो । नाऽन्ये । तेषामपेक्षणीयस्य कस्यचिदभावात् । अपेक्ष-
 णीयसद्भावे वा स्वातन्त्र्येणोत्पत्तिविरोधान् । तत्र प्रवृत्तिपरत्वेऽपि
 तत्र सवकायकारी । कतृत्वाम्युपगमे वाऽस्य “अकर्ता निर्गुण शुद्धः” २०
 इत्यनेन मलक्षणस्यानुपपत्तिः । अथाऽन्यामनामेवैतत्स्थाने नेदस्य,
 तस्य तेभ्यो विनिष्ठत्वात्तेनायमपेक्ष इति । नन्वेव शुद्धत्वात्तृतीयधर-
 म्यस्य नामावप्रसङ्गात्तत्र तस्य तेभ्यो विशिष्टत्वं स्यात् । तत्र
 सवकतृत्वस्य त्रिलोचने विचारमाणस्य कथञ्चित्प्यसिद्धेर्नास्तस्य
 सचनत्वमिदं । नाप्येवयाश्रयत्वात् । ऐश्वर्यं हि तत्र स्वाभाविकं २५
 प्रवृत्तिरूपं वा स्यात् । न तावत्स्वाभाविकम्, बुद्धिधर्मतया साध्या

- स्तस्याभ्युपगमात् । चैतन्यमेव हि तैरात्मानि स्वाभाविकं रूपमभ्युप-
गतम् । अथ प्रकृतिवृत्तम्, तथा हि यदा प्रकृतिवृद्धिलक्षणेन
विकारेण परिणमते तदा बुद्धयवस्थाविशेषा धर्मज्ञानैश्वर्यादयः प्रादु-
र्भवन्ति इति । एतदपि नोपपत्तिम् । इत्यमीश्वरस्य त्वयैश्वर्याभाव-
५ प्रतिपादनात् । न खलु बुद्धिपरिणामस्यैश्वर्यस्यासम्भवे ततोऽर्थान्तरभूतस्य
भूतपतेस्तद्युक्तम् । अन्यात्मनोऽपि तत्प्रसक्तेः । अथ प्रमथाधिपतेर्बुद्ध्या
सह सम्बन्धात्तस्यैव तन्नान्यस्येत्युच्यते । ननु कोऽयमीश्वरेण साकं बुद्धेः
सम्बन्धः, समवायः संयोगादिरीश्वरोद्देशेन प्रवृत्तिमात्र वा । न
तावत्समवायः । अन्यधर्मस्यान्यत्रानुपपत्तेः । यो यद्धर्मः स ततोऽन्यत्र
१० न समवैति । यथा चिद्रूपता पुरुषस्य । प्रकृतिधर्मश्च बुद्धिः । तस्मात्त-
तोऽर्थान्तरशम्भौ न समवैतीति । न च स्फटिकादिसमवेतेन शोणिमादि-
धर्मेणानैकान्तः । जपापुष्पसन्निधाने स्फटिकादेरेव तथा परिणमनात् ।
एतच्च प्रतिबिम्बोदयविचारावसरे सविस्तरमुपपादयिष्यते । आत्मनोऽपि
बुद्धिरूपतया परिणते प्रकृतिसन्निधाने तथा परिणामाङ्गीकारे
१५ विच्छक्तिरपरिणामिनी, अप्रतिसंक्रमेत्यभ्युपगमविरोधः । तन्नैश्वरेण सह
बुद्धेः समवायलक्षणः सम्बन्धो युज्यते । नापि संयोगस्वरूपः ।
बुद्धेरद्रव्यत्वात् । अतिप्रसङ्गाच्च । सर्वैरप्यात्मभिर्नित्यव्यापिर्बुद्धेः
संयोगो विद्यत एव । एतेन संयुक्तसमवायादिरपि प्रतिव्यूढः ।
असम्भवस्यातिप्रसङ्गस्यात्राप्यविशेषात् । अथैश्वरोद्देशेन प्रवृत्तिमात्रमे-
२० वास्यास्तेन सम्बन्धः । तदप्यसाधु । ईश्वरोद्देशेनास्या प्रवृत्तेरसम्भ-
वात् । पुरुषार्थकर्तव्यतावशेन हि प्रकृतेः प्रवर्तमानाया बुद्ध्यादयो
विकारा व्यक्तिमासादयन्ति । न चेश्वरस्य कश्चित्पुरुषार्थः कर्तव्योऽ-
स्ति । नित्यमुक्तत्वेनास्य कृतकृत्यत्वात् । कथं तमुद्दिश्य बुद्धिः प्रव-
र्तते । अप्रवृत्ताया चास्या कथं तस्यैश्वर्यसम्भवः । तन्नैश्वर्याश्रयत्वादपि
२५ तस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिः । एवं च, ऐश्वर्ययोगाच्चायमीश्वर इत्यादिकं
नन्वीश्वर इत्यन्तं सर्वं प्रत्युक्तमवगन्तव्यमिति ।

मो मो मारयास्तन्यमितया विन्तरेण व्यपाम्त

मव सम्यग्ममदभिहित पूवपयप्रनय ॥

एव चेता सितकरकलामोलिससिद्धिवाचा

कीर्त्तेरन्तर्ज्ञादिति भवता पदप्रतामेव याता ॥ ४२३ ॥ २६॥

विक्षिप्य तीर्थिकमतान्यखिलानि युक्त्या

मर्वजसाधनमिदं विहित यन्त्रित्यम् ॥

तद्युक्तमेव कण्ठे पुनरस्य भुक्तौ

सार्वभूतेति घटना न कथञ्चनापि ॥ ४२४ ॥

इति नृपाणमाशाम्बर प्रत्याह—

न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽऽसर्वज्ञत्व, कवलाहार- १०
सर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति ॥ २७ ॥

तस्याऽर्हत । शेषमुक्तानार्थम् ।

नन्वविरोधान्नित्यसिद्धम् । तयोर्विरोधसाधकस्यानुमानस्य सद्भावात् ।

तथा हि विद्यात्म्यं केवली कवलाहारवान् १५
छद्मस्थाद्विजातीयत्वेन के-
वालेन कवलाहारनिष्ठेन भवति छद्मस्थाद्विजातीयत्वात् पुन कवला-
इति दिग्गङ्गापूर्वात्म्यं हारवान्स न च्छद्मस्थाद्विजातीयो यथाम्मत्वात् ।
विस्तराय उपपादयम् ।

छद्मस्थाश्च निजातीय केवली तस्मान्कवला
हारवान् भवताति । न चात्र हेतोरभिद्वयमुद्भावेनीयम् । वादि-
प्रतिपादिभ्यां छद्मस्थाद्विजातीयत्वस्य केवलिनि प्रतिपन्नत्वात् ।
अन्यथा छद्मस्थ इव केवलिन्यप्यकेवलित्वप्रमते । १ च केवली कवला- २०
हारवान्, त्रेहिन्यादम्मादिवन्त्रित्यनुमानावित्त्वं परम्य शङ्कनीयम् ।
त्रेहित्वस्य त्रिणात्रिभिर्व्यभिचारात् । ते हि त्रेहिनाऽथ च कवला-
हारवन्तो न भवन्ति । कवलाहारविद्यमानाहारवत्त्वं तेषा परमागमे
प्रतिपात्तान् । ननु केवलिन कवलाहारवत्त्वं यन्ति नाम्युपेयने तदा

• दिग्गङ्गा ।

- कथं तस्य शरीरे औदारिकव्यपदेशः स्यादित्यपि नारकणीयम् । न खलु तत्र कवलाहारनिबन्धनमौदारिकव्यपदेशं प्रतिजानते सन्तः । किं तर्हि प्रधानपुद्गलरव्यवस्थानिवन्धनम् । उदारैः सर्वपुद्गलरागिन्यव्यप्रधाने पुद्गलैरारव्यमौदारिकमिति व्युत्पत्तेः । यदपि “ मुहुमिगिन्द्रियपमर्दं
५. जावमजोगिकेवल्लिनि सवे आहारगा जीवा ” इत्यनेन वचनेनैक-
न्द्रियप्रभृतीनां सयोगिपर्यवमानानां प्राणिनामाहारवत्त्वेन सूत्रे प्रतिपाद-
नात्कवलाहारिवं केवल्लिनि सितवाससः प्रतिपेदिरे । नदपि मृत्रार्थ-
नवबोधविजृम्भितम् । तत्र हि सूत्रे भगवतः केवल्लिनि एकैन्द्रियादिभिः
सह निर्दंशाक्षिरन्तराहारेपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमात्रमाहार-
१० त्वेन विवक्षितम् । अन्यथा निरन्तराहारः कवलाहारेण भगवान्केवली
सवेत् । न चैतद्विष्टं भवद्विरपि । अर्थकैन्द्रियादिभिः सह निर्दंशेऽपि
निरन्तराहारोपदेशेऽपि च सूत्रे यथासम्भवमाहारवत्त्वव्यवस्थिते केव-
ल्लिनिः कवलाहारेऽपि कादाचित्को व्यवस्थाप्यते । इतरथाऽस्मदादेरिव
तस्य दीर्घकालं देहस्थितेरभावप्रसगादित्यभिधीयते । तदपि न परीक्षा-
१५ क्षमम् । एवं हि सर्वजतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्लभः स्यात् । काव-
लिकाहारोपलब्धशरीरेऽस्मदादावमवर्जत्वस्यैवोपलम्भात् । समाकर्ण्यते च
समये कावलिकाहार विनाऽप्यौदारिकदेहावस्थानातिशयः प्रथमतीर्था-
धिनाथप्रमुखाणाम् । तथा हि ।

श्रीनौभेयजिनेश्वरः किल पुरा पीनांसपीठी लुटन्

२० कालिन्दीजलनीलकुन्तलजटाजालं सलीलं वहन् ॥

१ न शङ्कनीयम् । २ तत्त्वार्थ अ. २ सू. २.

३ चेत्रबहुलस्य अठ्मादिवसे दिवसस्य पश्चिमे भागे सुदर्शनाया नाम शिवि-
कायां देवमनुजामुरमहितया पर्यटा-जनश्रेण्या समनुगम्यमानमार्गः यावत् विनि-
स्तायाः नगर्या मध्यभागेन निर्गच्छति निर्गत्य यत्रैव सिद्धार्थवनमुद्यानं यत्रैव
अशोकनामा प्रधानवृक्ष तत्रैवापागच्छति । उपागत्य अशोमृक्षस्याव यावदान्म-
नैव चतुर्माष्टिकं लाञ्छ करोति । चतुर्माष्टिर्मुष्टिमिलोच्चै कृते सति अवशिष्टा एकां
मुष्टिं सुवर्गवर्गयो स्तन्वयोक्षपरि लुटन्ती कनककलशोपरि विराजमानां नील-
कमलमालामिव विलोक्य ह्यचित्तस्य शक्त्य आग्रहेण रक्षितवान् ।

प्रतज्याममनन्तर निरक्षन सम्पूर्णसवसर

म्लच्छप्रायमहुप्रकारविषयेष्वेको विहार व्यधात् ॥ ४२५ ॥

एव बाहुजली मुनि स मगमान्नानाभिधै पक्षिमि-

श्रद्धश्चकचप्रपञ्चरचितप्रालम्बिनीटनन ॥

कायोत्मगभिधो म्वित हिमरमतिर्वर्षोपमानान्नया-

तुद्दामातिशयान्सये कति यतीन्यद्वेष्टान्मूढे ॥ ४२६ ॥

१ भगवांश्चात्रानादिदानानुश्लै मष्टद्विमद्विर्जनवस्त्रामरण-यादिभिर्निर्म
ज्जमणोऽपि योरया भिना अलममानोऽज्ञानमना उद्देग हस्तिनागपुरे प्रविष्ट ।
तत्र च बाहुबलिमुत्तमोऽग्रममुन श्रयासा युररात्र । न च मया श्यामवर्णा मर
भृतकल्लेनाभिपिच्छोऽर्जाव शोभितयानिति स्वप्न दृष्टान् । सुनुद्विनामा नार
श्रेष्ठा सुयमण्णात्सु किरणसत्स पुन श्रयामन तत्र योनिन तनन्तदतीवा
शामन इति स्वप्नमन् । गन्नाभि स्वप्न महापुण्य एको रिपुरात्र युध्यमान
श्रयाममहापात्रया तान इति ददश । तयोऽपि प्राप्ता नभायां सम्भूय स्वप्नान्
परस्पर न्यवदयन् । तना रागा कोऽपि श्रयामस्य महान् गमो मारीति निर्णीय
विमर्जिताया पयदि श्रेष्ठोऽपि स्वप्नने गन्ना त्वाद्यस्य स्वामी न विविङ्गताति
ननकालाहल ध्रुवा स्वामिन वाच्य च मया वृषाणा नेष्य दृष्टपूर्व व्नीहाशोह
कुत्रन् जातिस्मरण प्राप । अहोऽह पूर्वभवे भगवत मारयिभगवता सह दानां
गृहगतवान् । त । च वज्रसेनेनेन कथितमात्रात् यदय वज्रनामो भरतपुत्रे
प्रथमो जिना मारीति ॥ एष भगवान् तदानीमव मन्वेष्टा मनुष्य प्रधानपुण्य
कुम्भममूहप्राप्तमादायागत । ततोऽसौ तकुम्भमादाय भगवन् ' गृहाणमा
याम्ना भिक्षामिति जगाद । भगवताऽपि पाणी प्रसारितौ निमग्न्य तेन सर्वाऽपि
रस । न चात्र विन्दुरप्यथ पतति । किन्तुपरि त्रिज्ञा वधत । ततस्तन रमेन
भगवता शङ्करिस्त्वप शरणा कृता ।

२ भरतशत्रुघ्नपुद्गवणन यया-बाहुबलि क्रोधा-यदपादुर सन् म्यमेन्ययुन
सम्मुखमागत भरतन मह द्वादशवर्षी यावत्पुद्गमकरोत् पर न च हारित । तदा
शकेणागत्य भूवस्तरजनसंहार भवन्त श्वावा दृष्टिवा-मुष्टिदण्डाणाश्चकारा
युद्धा प्रतिष्ठिता त वपि भरतस्य पराजयो तत्रे । तदा भरतेन क्रोधा-वेन दातु
यदिन उपरि चक्र मुच परमेष्ठगोत्राश्वत्थस्त न पराभवत् । तदाऽनर्परा
भूय हनुमना मुष्टिपु-राटय धावन् बाहुबलिरहो पितृव्य-यद्भ्रातृजनन ममानु
चितमेव । उपायिज्ञा मुष्टिरि कय मोषा भवदिते विचार्य स्वशिरसि ता मुक्त्वा
तां च श्वा सर्व च त्यक्त्वा पाया-युग चक्रे ।

न च कावलिकाहारविरहे औदारिकशरीरस्थितिकालेयत्तानियम-
प्रतिपादकं प्रमाणमस्तीत्येकेन्द्रियाद्याहारप्रतिपादकसूत्रमेदकरणानिमित्ता-
सम्भवाद्यथाश्रुतमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु । किं च केवली कवला-
हारं मुञ्जानः किं वुमुक्षया, उत शरीरस्थित्यन्यथानुपपत्त्या, आहो-
५. स्विस्त्वभावत एव मुक्ते ।

विषयपक्षप्रसरप्रशान्त्यै त्रयः स्थिता व्याहतशक्तयोऽभी ॥

त्रिनेत्रनेत्रत्रितयेन साम्यं समाश्रयन्तः प्रभवन्ति पद्मा ॥ ४२७ ॥

न तावत्प्रथमः पक्षः । वुमुक्षया दुःखस्वरूपत्वाद्दुःखहेतुदोष-
कदम्बकापाये केवलिन्यसम्भवात् । दोषाणामनपाये वा दोषजन्यस्य
१० दुःखराशेः समवे आत्यन्तिकसौख्यस्यानुपपत्तिस्तत्र स्यात् । न
क्षुत्समानाऽन्या वेदना शरीरे मम्मवन्ति, यतः ।

गलङ्गी पद्मव्रान्ना तत्प्राग्विरण मुहुः ।

वर्ग्यन्तः कर्तुमनहा बेलश्च कारिणो ययुः ॥ ६९ ॥

उत्कण्ठकंकरालाभिर्जिह्वाभि करपत्रवत् ।

विश्वस्तान् लिहन्ति स्मादननाश्चमरीगणाः ॥ ७० ॥

लताभि गन्धान्ताभिः प्रचरन्तिभिरुच्चरैः ।

मुरजश्चर्मवर्लीभिरिव नोऽवेद्यतामिनः ॥ ७१ ॥

पणितन् शस्त्रवा प्ररोहन्ति स्म मन्ताः ।

पूर्वस्नेहवशात्तशराद्यशरविधेयः ॥ ७२ ॥

उद्ययु पादयोस्तस्य प्रावृद्यकनिमत्रयोः ।

चलच्छतमदीगमां भद्रा दर्ममूचय ॥ ७३ ॥

प्रचकिरे कुन्दायाश्च तद्देहे वक्तिर्मकुत्रे ।

परम्पराविरोधेन ते द्येनचटकादयः ॥ ७४ ॥

धरण्ये केकिक्केधातन्नस्तान्मूत्रमहोरागाः ॥

पल्लीवितानगहने समारोहान्महत्तगः ॥ ७५ ॥

शरीरमविरुहैर्नैर्लवमानैर्मुज्जर्म्मः ॥

वर्मो बाहुवलिर्गहसहस्रमिव धारयन् ॥ ७६ ॥

पादपर्यन्तवल्मीकविनिर्यातेर्महोरगैः ॥

पादयोर्वित्याचके सपादकटकैरिव ॥ ७७ ॥

गुणगणकथास्तावत्ताद्विलासकुतूहल

स्मरपरिचयस्तावत्तावत्त्रपापरिशीलनम् ॥

वचनरचनास्तावत्तावन्मतिश्च त्रिजृम्भते

जटारपिठरी सेय यात्रस्थञ्चन पूरिता ॥ ४२८ ॥

अथ शरीरस्थित्यन्यथानुपपत्त्येति द्वितीय पक्ष । सोऽपि न वर्ध । ५

अनन्तरीर्यस्य भगवत केवलिन कायलिकाहारमन्तरेणाऽपि शरीर-
स्थितेऽप्यपद्यमानत्वात् । अपि च ।

ये शक्ता कुलशैलकानननर्लीप्राकाररत्नाकर

सकीर्णामपि काश्यपीं रचयितु रम्यातपत्रप्रभाम् ॥

मेरु दण्डनिभ तथाऽत्र सुसखे तेषां स्वकीयस्थितौ

१०

शक्तिर्नान्ति विनय मुक्तिमिति नश्चिरीयते मानसम् ॥ ४२९ ॥

अथ स्वभावात् एव मुक्ते इति तृतीय पक्ष । सोऽपि न प्रशस्त ।
प्रस्तुतमुक्तिमुक्तस्वभावकल्पनयेव दोषाभावान् ।

कलमुक्तिरियं जिनकुजरे श्रयति मानविरोधगुरा तत ॥

कथनमी निरुल कलिनाम्नास्तन्निह शुष्पटाद्वितभूतय ॥ ४३० ॥ १५

कलमुक्तिविपाटनलम्पट किमपि त्रिकपटाटयमीतम् ॥

तेन सखे क्षणमेकमिदं तु न किमपि पश्य तदुद्गणोल्लुम् ॥ ४३१ ॥

तथा हि । यत्तावत्कलिकाहारमर्जनत्वयोर्बिरोधप्रतिपत्त्यर्थं छद्मस्था-

द्वितीयानिवादिनादिमाधननुपपत्त्यस्तम् । तत्रे-

पूर्वोक्तपक्षस्य तत्रे-
विम्वरम् । पयनुयुज्यते । किं सन्ध्या छद्मस्थाद्वितीयानिवादिना २०

केवलिन समतमाहोमित्कथाशित् । आद्यकल्प-

नाया यान्तिप्रतिज्ञानो म्वरूपाभिद्धा हेतु । तमेवपत्रेन्द्रियत्रयमनुप्यन्व-

पुष्पत्यानिभिर्मेऽद्वयत्वेन सट् मन्तार्तीयन्वस्याप्युमास्या भगवति

सम्प्रतिपन्नान् । द्वितीयकल्पनाया पुनरनेकान्तिक । त्रिंशेऽप्यम्नगणौ

- कवलाहारवति कथञ्चिच्छब्दम्याद्विजानीयत्वस्य हेतोर्वर्तमानत्वात् ।
 न खल्वस्मदादिच्छब्दम्येन सह सर्वथा मजातीयः । प्रतीति-
 विरोधादेक्यापत्तेश्च । अथ छब्दस्यादृच्छब्दम्यत्वेनैव धर्मे
 कथञ्चिद्विजानीयत्व केवलिनः कथ्यते । ततो नानेकान्तोऽस्मदादाव-
 ५ छब्दम्यत्वेन विजानीयत्वस्य हेतोरवृत्तेरिति चेत् । तदचनुरन्वमेव ।
 सन्दिग्धानैकान्तिकत्वकच्छद्वापत्तेः । प्रस्तुतहेतोः कवलाहारेण सार्धं
 विरोधासिद्धेः । न खलु कवलाहारभावामावौ छब्दम्यत्वाच्छब्दम्यत्व-
 प्रयुक्तौ । रसनेन्द्रियैर्दारिकर्गरारान्दिपर्यामिवेयतैजसादिभावाभावप्रयु-
 क्तत्वात्तयोरस्मदादौ सिद्धेषु च तथा दर्शनादिनि प्रनाधयिष्यते ।
 १० यच्च केवली कवलाहारवान् देहित्वादस्मदादिवदित्यनुमानमाशङ्क्य
 दूषितं तदनभ्युपगतोपालम्भमात्रम् । यतो न देहित्वमात्रं केवलिनि
 कवलाहारवत्त्वकारणमभ्युपेयते, किं तर्हि विशिष्टपर्यास्यादिमामग्री ।
 तस्याश्च ततोऽद्याप्यव्यावृत्तं । कथं तत्र कवलाहारवत्त्वाभाव सम्भवी ।
 यदपि न्यगादि न खलु तत्र कवलाहारनिबन्धनमित्यादि । तत्रैदारिक-
 १५ व्यपदेशस्य भगवत्तनौ प्रधानपुद्गलारब्धत्वनिबन्धनत्वेऽपि न प्रस्तुतभुक्ते-
 र्भगवत्यभावसिद्धिः । स्वकारणनिबन्धनायास्तस्यास्तत्र निवारयितुमशक्य-
 त्वात् । यदप्येकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशाद्विरन्तराहारोपदेशाच्चेत्यवाचि ।
 तदप्यनल्पमात्सर्यावेगविस्फुरितमाशाम्बराणाम् । यथा खल्वस्मदादी-
 नामेकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशेऽपि निरन्तराहारोपदेशेऽपि च कवला-
 २० हारोऽपि न विरुध्यते तथा केवलिनोऽपि नासौ विरोधी । न च
 नास्मदादीनामत्र सूत्रे आहारचिन्तापीति वाच्यम् । “एगिदियपभिइ”
 इति प्रभृतिशब्देन तेषां सूचनात् । तस्मादाहारसामान्यमिह विव-
 क्षितम् । तत्र यदि कवलाहारोऽपि केवलिनि स्वकारणोपैदाकितः
 स्यात्तदा किं नाम क्षुण्णं भवेत् “विग्गहगइमावन्ना केवलिणो
 २५ समुहया” इत्याद्यागमोऽपि यः श्रूयते सोऽपि केवलिनः कवलाहारा-

१ अस्मन्मुद्रापिततत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु पृ. ५७. २ दिगम्बराणाम् ३ ‘समोहया’
 इति पाठः सूत्रकृताङ्गे श्रु. २ अ ३.

नुदृष्टं पृथक् । यतोऽत्र विमर्शगत्यापन्नानि ज्यतिग्निक्रियाणि नामाहारमात्रेणा-
 हारकत्वमुक्तम् । तत्र च कण्डाहारस्याप्यविरोधः । विरोधे तु
 भवतोऽप्येतादृशमैराहारस्यापत्त्या प्रतिदिनं प्रतिगृहं प्रतिपुनरितिगृह-
 श्रद्धमस्य च धुराद्विपाणिपञ्चोपनीयमानप्रचलविगलज्यक्रियमुक्त्वा
 हाराम्यवरागप्रतिहारं प्रसज्येत । अथापि यथा सम्भ्रमाहार- ७
 व्यस्यमानादम्भगदीना कण्डाहारोऽपि कल्पते ननु केवलिन इति
 चेत् । ननु कुत केवलिन कण्डाहाराम्भ्रम् । मोहामात्रादिति
 चेत् । न, मोहे क्षुत्कारणत्वस्य निराकर्ण्यमाणत्वान् । यत्प्यत्राचि,
 अन्यथा निगन्तराहार कण्डाहारेण भगवान् केवली मनेदिति ।
 तन्पि न मुख्यस्थितम् । विनिष्टादारम्य विनिष्टकारणप्रभवत्वा १०
 द्विशिष्टकारणस्य च प्रतिक्षणमम्भ्रमाद्भवति कण्डाहारस्य कादाचि-
 त्त्वोपपत्तेः । यस्तु पुद्गलानन्दक्षणो लोमाघातारस्तस्य प्रतिक्षणमपि
 तत्र सङ्गातो न विन्यते । प्रतिक्षणमाविस्वकारणाधीनप्रवृत्ति
 कस्यात् । यच्चान्यथाङ्गीकृतं यथामम्भ्रमाहारव्यस्यितेरित्यादि
 तदुपपत्तयेन । न हि देशानपूरकोटी यानद्विशिष्टाहागमन्तरेणाङ्गारिक- १५
 शरीरस्थिति सम्मतिनी । निरूप्यमायुष्कत्वात्केवलिन सम्भ्रमय-
 मिति चेत् । ननु निरूप्यमायुष्कत्वं छद्मस्यावस्थायाप्यस्यैव
 तत्त्वस्यापि गोचरे न कुतः कुर्यात् । तन्तरेणापि देहस्थिते सम्भ्रमात् ।
 तर्के निरूप्यमायुष्कत्वं देहस्थिते कारणं न भवतीत्यभिप्रायो
 भवताम् । नैरुम् । किन्तु यथा स्वकारणमद्भ्रमाङ्गमस्यावस्थायाप्यमा २०
 निरूप्यमायुष्कत्वेऽपि भुक्ते तथा तत एव केवलिनशासनापि भुजान
 कथं निमित्तं इत्यभिप्रायः । ननु छद्मस्यावस्थाया मोहनीयकम-
 वगोपनानमपुगाग्निमास्वात्लब्ध्यानिरेकात्कण्डनं पुष्पेऽभा न केवल्य-

१ अम्भ्रमाग्निगत्यापन्नानि ज्यतिग्निक्रियाणि नामाहारमात्रेणा-
 हारकत्वमुक्तम् । तत्र च कण्डाहारस्याप्यविरोधः । विरोधे तु
 भवतोऽप्येतादृशमैराहारस्यापत्त्या प्रतिदिनं प्रतिगृहं प्रतिपुनरितिगृह-
 श्रद्धमस्य च धुराद्विपाणिपञ्चोपनीयमानप्रचलविगलज्यक्रियमुक्त्वा
 हाराम्यवरागप्रतिहारं प्रसज्येत । अथापि यथा सम्भ्रमाहार-
 व्यस्यमानादम्भगदीना कण्डाहारोऽपि कल्पते ननु केवलिन इति
 चेत् । ननु कुत केवलिन कण्डाहाराम्भ्रम् । मोहामात्रादिति
 चेत् । न, मोहे क्षुत्कारणत्वस्य निराकर्ण्यमाणत्वान् । यत्प्यत्राचि,
 अन्यथा निगन्तराहार कण्डाहारेण भगवान् केवली मनेदिति ।
 तन्पि न मुख्यस्थितम् । विनिष्टादारम्य विनिष्टकारणप्रभवत्वा
 द्विशिष्टकारणस्य च प्रतिक्षणमम्भ्रमाद्भवति कण्डाहारस्य कादाचि-
 त्त्वोपपत्तेः । यस्तु पुद्गलानन्दक्षणो लोमाघातारस्तस्य प्रतिक्षणमपि
 तत्र सङ्गातो न विन्यते । प्रतिक्षणमाविस्वकारणाधीनप्रवृत्ति
 कस्यात् । यच्चान्यथाङ्गीकृतं यथामम्भ्रमाहारव्यस्यितेरित्यादि
 तदुपपत्तयेन । न हि देशानपूरकोटी यानद्विशिष्टाहागमन्तरेणाङ्गारिक-
 शरीरस्थिति सम्मतिनी । निरूप्यमायुष्कत्वात्केवलिन सम्भ्रमय-
 मिति चेत् । ननु निरूप्यमायुष्कत्वं छद्मस्यावस्थायाप्यस्यैव
 तत्त्वस्यापि गोचरे न कुतः कुर्यात् । तन्तरेणापि देहस्थिते सम्भ्रमात् ।
 तर्के निरूप्यमायुष्कत्वं देहस्थिते कारणं न भवतीत्यभिप्रायो
 भवताम् । नैरुम् । किन्तु यथा स्वकारणमद्भ्रमाङ्गमस्यावस्थायाप्यमा
 निरूप्यमायुष्कत्वेऽपि भुक्ते तथा तत एव केवलिनशासनापि भुजान
 कथं निमित्तं इत्यभिप्रायः । ननु छद्मस्यावस्थाया मोहनीयकम-
 वगोपनानमपुगाग्निमास्वात्लब्ध्यानिरेकात्कण्डनं पुष्पेऽभा न केवल्य-

वस्थाया तदभावादिति चेत् । तदचारु । न खलु छद्मस्थावस्थाया-
मपि मोहनीयस्य कार्यं कवलनम् । किन्तु वेदनीयादेः । ततः
केवलदिशायां मोहनीयाभावात्कवलनलाभश्च माम्नु कवलनं तु
स्वकारणोपनीतं तदग्रायामपि कथं पराणुयते । न च

- ५ छद्मस्थावस्थातः केवल्यवस्थायामात्यन्तिकं तच्छरीरस्य विजाती-
यत्वम् । येन प्रकृताहारविरहेऽपि तच्छरीरस्थितिरविरुद्धा
स्यात् । ज्ञानाद्यतिशयस्यापि प्राक्तनमहननाद्यधिष्ठितस्य
तस्यैव शरीरस्य पात यावदनुवर्तनान् । अस्मदाद्यौदारिकशरीरविशिष्ट-
स्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्तत्वमुपलम्भानुपलम्भप्रभवतर्कस्यप्रमाणेन सर्वत्र
१० प्रतिपन्नमिति विशिष्टाहारमन्तरेणापि विशिष्टौदारिकदेहस्थितेः
क्वचिदन्यत् सद्भावे सकृदपि सा विशिष्टाहारनिबन्धना न भवेत् ।
अहेतोः सकाशात्सकृदपि कार्यस्य मद्भावाभावात् । यदि पुनरस्मदा-
दिषु विशिष्टाहारनिमित्तापि विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिः क्वचित्पुरुष-
विशेषे विशिष्टाहारमन्तरेणाऽपि स्यात्तर्हि महानसादौ बहिःप्रभवोऽपि
१५ धूमः क्षितिधरकन्धरादौ बद्धिं विनापि स्यादिति धूमादेर्वह्मथाद्यनुमान-
मनुपपन्नं भवेद्यभिचारात् । नन्वेतज्जातीयो धूम एतज्जातीयाग्निप्रभवः
सर्वत्र सकृत्प्रवृत्तेनैव प्रमाणेन तत्कार्यतापत्तिबलाद्यवस्थाप्यते, अग्नि-
स्वभावादित्यतो हि तस्य भावे सकृदप्यग्नेर्भावो न भवेत्, अग्निस्वभावा-
दन्यत्वात्तस्य । भवति चाग्निस्वभावाद्रसवतीप्रदेशादौ धूम इति
२० सर्वत्र सर्वदाऽग्निस्वभावादेव धूमस्योत्पत्तिरतदुत्पत्तिकस्याधूमस्वभावत्वा-
दिति न धूमादेरग्न्याद्यनुमाने व्यभिचार इति चेत् । तत्र । अस्य
न्यायस्यान्यत्रापि समानत्वात् । विशिष्टौदारिकशरीरस्थितेर्हि विशिष्टा-
हारमन्तरेणापि भावे विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिरवासौ न भवेत् ।
न चात्यन्तविजातीयत्वं तस्याः केवलिनीत्यभिहितमेव । सर्वथा समान-
२५ जातीयत्वं तु महानसमेदिनीधरकन्धरोपलब्धधूमयोरपि न सम्भवति ।

ततोऽम्भदादेग्वि केवलिनोऽपि कावलिकाहारमन्तरेणागारिकशरीरगम्य
 तिश्चिरतरकाळान् सम्मरतीति । अतो या विशिष्टागारिकशरीरस्थिति
 सा विनिष्टाहारमन्तरेण न मरति । यथाऽम्भन्ते । विशिष्टागारिक
 शरीरस्थितिश्च विनागाम्यत्वेवलिन इत्यनुमान प्रवर्तत एव । अन्यथा
 धूमन्तेरभ्याद्यनुमानमपि न स्यात् । यत्पि सर्वगतानिश्चयोऽपि तत्र ५
 दुर्गम म्यादित्यभिप्राये । तत्पि केवलं तत्प्राग्रन्विलसितम् । धानि
 रम्भशयप्रमरमरनताया केवलिनि कवडाहारेण तत्कारणं या विर-
 तरकाळमाव्यागारिकशरीरस्थित्याग्निना सार्धं निरोधामम्भान् ।
 यत्पि समाकर्ष्यते चेत्याग्निकमागारिकशरीरगम्यनिष्कलेयतानियम
 प्रतिपात्तक प्रमाणमस्तीयेनन्तमगाति । नदप्यगात्रानवरोधसिन्धुममु १०
 च्छलितप्रगल्भाभिनिवेशकालदूटकण्डनानुलीकृतस्वान्तम्य प्रलपितम् ।
 समयस्य प्रामाण्याभ्युपगमे कावलिकाहारमन्तरेणागारिकशरीरस्थिति-
 कालयतानियमम्भापि तत्र एव स्थिते । प्रथमतीव्रकराग्निना सत्प्रमरादि-
 प्रतिनियतकालाधिकनिगदारागारिकशरीरस्थिते सूत्रं प्रतिषेधार् ।
 निरशनकालस्य तावत् प्रोन्वृष्टनाप्रतिपात्तसूत्रभेदकरणानिमित्तासम्भ ११
 यान्तित्याद्युक्तं, तत्प्ययुक्तम् । यतो भगवच्छरीरस्य चिरतरकाळस्थिति
 रेव सूत्रभेदकरणानिमित्तं ममस्ति । प्रमुताहार विना तच्छरीरस्थिते
 रम्भमभ्यानन्तरमेवाभिरितन्यात् । यत्पि केवली कण्डाहार मुञ्जान
 किं बुभुक्षेयात् निरुत्पन्नं परिकल्प्य तत्र दूषणोद्घोषणम् । तत्प्य
 पारतरतम न्नोमात्मममन्तेभुषीप्रकाशस्य दिग्गमम प्रलापमात्रम् । २०
 यत प्रथमनिकृते तावद्बुभुक्षया मुञ्जानस्य भगवतो दुःखिनाप्रसात्ते
 दोषमययोद्धारितं, न चादोष एव । असातानुमत्तवान्प्रतिगृह
 वेत्नीयकमप्रभमस्यायोयमस्याचमक्षणं यावममवात् । अविकृष्ट
 कारणस्य कारणोत्पत्तेर्गनिवागणान्, अन्यथा तस्य तत्कारणत्वायोगात् ।
 न च दग्धरज्जुमभ्यानीयत्वादमानावेदयियस्य स्वकार्यान्तरकृत्वमिति २१
 वाच्यम् । तत्र एव सानावेत्नीयस्यापि स्वकार्यान्तरकृत्वापत्ते सुप्तानु-

भवस्यापि भगवत्यभावप्रमत्तान् । यथा च दम्बरज्जुसंस्थानीयायुष्क-
कर्मोदयकार्यप्राणादिवारणं भवति तथा प्रकृतमभ्युपगम्यताम् । विशेषा-
भावात् ।

किं चैकादशजिन इति सूत्रान् शुदादिपरिपहैकादशकस्य दुःख-

५. 'एकादश जिने' इत्यादि-
सूत्रस्य शुदाद्येकादशप्रति-
पेक्षरता व्याचक्षाणम्-
प्रभाचन्द्रस्य प्रियानन्दा-
दीना च सण्डनम् । सर्वे" इति च पूर्वापरपरिगता सूत्रद्वयी विधिपरा
रूपस्य केवलिनि सिद्धे. कथं दुःखरूपाया
अपि वुमुक्षायामन्त्र न सिद्धिः । प्रभाचन्द्रस्तु
“छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दशेति वादरसंपरयि
परामृशताऽन्तरालिकं त्वेकादशजिन इति सूत्रं नि-

१० पेक्षनिष्ठं निष्ठङ्कयितुमेकादशशब्दस्यैकाधिकदशस्वरूपं प्रसिद्धं सम्भविनं
चार्यमवगणय्यैकादशजिने इत्यागमोऽपि शुदाद्येकादशपरीपहप्रतिपेक्ष-
परः प्रतिपत्तव्यः । एकेनाधिका न दश एकादश इति व्युत्पत्ते-
रित्येवमर्थं परिकल्पयन्नियतं लोके यानि प्रभिद्धानि पदानि तानि सति
सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यं नाऽध्याहारादिभिरेषां परिकल्प-
१५ नीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वेति सकलकलाविद्विदितमपि न्यायं न
कदाचिदश्रौषीत् । एकाधिकदशस्वरूपो ह्यर्थः प्रस्तुतशब्दस्य प्रसिद्ध
एव । न चासौ न सम्भवी । वेदनीयोदयभाविनामेकादशपरीपहणां
तत्र सम्भवात् । अथैकाधिकदशप्रतिपेक्षलक्षणोऽप्यर्थः प्रसिद्ध एवेति
कथमसावस्य परिकल्पित इति चेत् ।

२० भो भगवन्तः सम्याः सर्वेऽप्याकर्णयन्तु कृतकर्णाः ॥

एकादशशब्दार्थः प्रख्यातः कापि यथेवम् ॥ ४३० ॥

नाप्यसौ सम्भवी । वेदनीयोदयेत्यादिन्यायस्य प्रदर्शितत्वात् ।
अपि चैकादशेत्यत्र नञ् दशशब्देन सम्बद्धः पर्युदासः प्रसज्यो वा
भवेत् । पर्युदासश्चेत्, तदा दशसदृशा नवादय एकादश एकादशादयो

१ अस्मिन्नुद्रापितप्रमाणमीनामाया पृ १८ टिप्पण्यम् । २ तत्त्वार्थः १।११.
३ तत्त्वार्थलो वा १।१०. ४ तत्त्वार्थश्लो. वा. १।१२. ५ तत्त्वार्थसूत्रे ९-९
इत्यत्र दृष्टव्यम् ।

वाङ्मयवाच्या म्यु । ततश्चैकेनाधिका अन्तेति विग्रहे दग्गा-
 दीना द्वाङ्गादीना वा परीपहाणा तत्र विधानप्रसङ्गात्क्रमेकाङ्गपरी-
 पदप्रतिषेधप्रताडस्य सूत्रस्य म्यात् । प्रेमयश्चेत्, तद्यन्तेति समासो न
 प्राप्नोति । तत्र समासप्रतिषेधात् । सत्यपि चास्मिन्नङ्गाङ्गदस्य दग्गा-
 प्रनिषेधमात्रोपधकनायामेकेनाधिका अन्तेति तत्रप्रतिषेधस्यैकाङ्गेन ७
 कीदृशी सगति म्यात् । तस्य तपस्वी स्वकीयङ्गानामिनिवेगमिभ्युली-
 टनम्बान्त काङ्गङ्गावलम्बनरात्मान निटम्बयति । यत्पुनरेकाङ्गानि न
 इति सूत्रव्याख्याया स्वयमाशङ्कितमभिनन्दयति निचगाद विधानम्, ,
 “तर्हि चित्तेन्द्रे क्षुण्डयोऽपि माम्भून् । मोहरहितस्य वेदनीयस्य तत्र १०
 मतोऽपि तज्जननाममर्थत्वात् । तथाप्रमिद्धोऽमीनामस्यपुष्पपत् । म-
 त्यमेतत् । उपचारेण तत्र तेषामभिधानात् । मरुलार्थमात्रात्कारिणोऽ-
 मनम्कस्य चित्तवृत्तिनिरोधामात्रेऽपि ध्यानाभिधानम् । किं तदुपचा-
 रनिमित्तमिति चेत्, तत्सामग्रेयकादशवेदनीयमद्वाय इति” । तन्नि-
 सदस्यहत्यानामानन् मनान्धान तन्निधानस्यायथाधन्यमेव व्यञ्जयति ।
 तथा हि तत्सामग्रेयकादशवेदनीयमद्वाय इत्यनुर्नकाङ्गपरिपरीपचार- १५
 निमित्त केरलिन्यादयतो मोहनीयोपनृष्टितवेदनीयमण्डनस्यैवास्यामि
 प्रेता तन्माग्री । सा च न क्षोभमा । मोहनीयोपनृष्टमन्तरेणैव नामाग्नि
 कर्मण इव वेधकर्मणोऽपि केरलिनि स्वराजकरणप्रावीण्योपपत्ते ।
 अन्यथा तीर्थकरनामर्जमाद्यपि तीर्थप्रवचनान्निम्बमात्रमाधनामाधीयन्ता
 न धारयेत् । एव चोपचारवचनमचतुरङ्गम् । मुख्यवृत्त्यै स्वहेतुप्रमनपरी- २०
 पहाणा केरलिन्युपपान्तिव्यात् । उपपादयिष्यते चैतपुरम्बान् । एतेन
 सर्वोर्गमिद्विरेष्योपचारयाम्यान् पुन्यरान् । यन्प्ययमेकाङ्गानिने
 परीपत्त न मन्नीययाशयमिति पशान्तमुपनिषत्तवान् । तन्पि न सू-सम् ।
 प्रकृतस्याध्याम्याप्रमिद्वायमभवे वा मनि स्यात्तत् कृत्यो नान्यथा ।

१ प्रमय — प्रमयप्रतिषेध । २ तत्सामग्रेय वा म ११११ २ अमय
 गा । ४ अममन्नुदादिनमुगलन्तवावाग्निमामूरेषु पृ २ ति १ ५ सवार्थानि
 द्वितत्वापरीक्षायां पृ २५३ प १६

न चैवं तद्विद्वान्तीति प्रोक्तं प्राक् । शरीरस्थित्यन्यथानुपपत्त्येति द्वितीय-
विकल्पे तु यदनन्वीर्यत्वं प्रस्तुताहारमन्तरेणापि केवलानि शरीर-
स्थितिकारणमुच्यते । तच्छब्दस्यावस्थायामपि तत्रापरिमितवलश्रवणात्स-
मस्येव । न च प्रस्तुताहार विना तत्तस्यामवस्थायामपि तत्र शरीरस्थिति-

५ कारणम् । अन्यथा कर्मक्षयार्थमनगनादिनपस्युद्यमवतो भगवतः
प्राणवृत्तिप्रत्ययमगनाद्यभ्यवहरणमसद्वत् स्यात् । न च छद्मस्यावस्थायामपि
क्षायोपशमिकं तस्य वीर्यं केवल्यवस्थायामपि धैर्यमिति विशिष्टाहार-
मन्तरेणापि केवल्यवस्थायामपि तत्र शरीरस्थितिनिबन्धनमित्यभि-
धानीयम् । धैर्यवीर्यसद्भावेऽपि शरीरस्थितिनिमित्तोपवेगनादि-

१० वत्प्रकृताहारस्याप्यविरोधान् । न चोपवेगनादिकमपि शरीरस्थित्यर्थं
तत्रासिद्धम् । समुद्धानावस्थान्तरकालं केवलानि पीठफलोदिप्रत्यर्पण-
श्रुतेः । न च तद्गहनमन्तरेण तत्प्रत्यर्पणं सम्भवतीति । स्वभावत एव
भुक्त इति तृतीयविकल्पस्त्वनभ्युपगमादेव प्रतिहत इति ।

यच्चेदमुच्यते,

१५

किं देहोपचर्यार्थमेव यदि वा ज्ञानादि मा क्षीयता-
मिति चेन्न किमथ क्षुधः अतिकृते किं वायुपोऽसाधिते ।
‘किं देहोपचर्यार्थमेव केव-
ली भुक्ते’ इत्यादीनां मित्येवं किमथ क्षुधः अतिकृते किं वायुपोऽसाधिते ।
पणा विकल्पानां निर्वाने क्षयरक्षणार्थमथ वा गृद्धि रसेषूत्कटा
प्रदर्शनपूर्वकं हन्तुं लोकमनुग्रहीतुमथ किं भुक्ते जिनः केवली
खण्डनम् ।

॥४३३॥

२०

इति, तत्र देहोपचर्यार्थमिति प्रथमपक्षस्तावन्नाभ्युपगम्यते । न
खलु मम शरीरे उपचयः संजायतामित्यभिसन्धाय भगवान् भुक्ते ।
वीतरागत्वात् । अन्यथा प्राकृतपुरुषस्येव तस्यापि सरागत्वप्रसङ्गात् ।
ज्ञानादि मा क्षीयतामिति द्वितीयपक्षोऽपि नाङ्गीक्रियते । ज्ञानादिक्षय-

निनन्धनामावाप्तेव तत्र नानादीनामथ्यप्रसिद्धे । नानाक्षियम्य हि
 निनन्धन नानावरणात्किर्म । तच्च प्रक्षीणाशेषावरणे भगवति
 नास्तीति कथं नानादिप्रक्षयान्नाहोऽपि । ततस्तत्त्वयरम्भणायमपि न
 मुक्ते भगवान् । क्षुध क्षतिवृत्ते मुक्त इत्यत्र तु तृतीय पक्ष कर्त्री-
 क्रियत एव । यत्पुनरत्र दूषण त्स्पर्शे प्रकटीक्रियतेऽनन्तमुखत्वेन ५
 भगवति तु स्वस्यामम्भरादनुपपद्यमान क्षुद्धेनाप्रतीकारार्थं तत्र भोजन
 मिति । तन्तीवासम्बद्धम् । अनन्तसुराम्येव भगवत्येकलिन्यसिद्धे ।
 मातासातयेदनीयकम्भण समयेन किञ्चिद्गुणानुपक्तमुखम्यत्र तत्र
 प्रसिद्धरात् । आयुषोऽप्यधिष्ठे निवाणे क्षयरक्षणार्थमिति चतुर्थपक्षोऽपि
 न स्वीक्रियते । चरमोत्तमतेहानामनपरत्यायुष्करात्तेव । अनपवर्तनी १०
 यस्यायुष स्वस्थितिकालममार्तिं विहाय क्षयानुपपत्ते । इत्यायु-
 क्षयरक्षणार्थमपि नासौ मुक्ते । गृद्धिं रसेष्वन्कटा हन्तुमिति पञ्चमपक्षोऽपि
 नाम्युपेयते । वीतमोहे भगवति रसगृद्धिमात्रम्याप्यनुपपत्ते । लोकमनु-
 ग्रहीतु मुक्ते । इति षष्ठपक्षोऽपि नोरीक्रियते । न सलु लोकमनुगृह्णामी
 त्वमिमन्धिपुरस्सरमाहारमभ्यगृह्णति भगवान् । लोकानुग्रहे तु सामान्य- १५
 केरलिन स्वकीयासाधारणनामकर्मनिर्मित तत् स्वामाव्यनिमिषा
 प्रवृत्ति । तीर्थकरस्य तु तीर्थकृतामकम्भोऽन्यमाहात्म्यवृत्त तस्वामाव्य
 निवधना । यन्नाह भगवानुमात्वातिनाचरु , “ तीर्थप्रवर्तनफल
 यत्प्राक्त कर्म तीर्थकरनाम । तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यहंस्तीर्थं प्रवर्त-
 यति ॥ तत्स्वामाव्यादेव प्रकाशयति भास्करो यथा लोकम् । तीर्थ- २०
 प्रवर्तनाय प्रवर्तते तीर्थकर एवम् ॥” इति । तथा हि न भगवान्
 पूर्वोद्देशपराहे च धानेनप्रहर यावद्धर्मोपेक्षकाल एव सिंहामनाद्यधिरुद्ध
 आस्ते । शेष तु त्तिन देवच्छात्कनास्ति त्रियम्याने ययासुख गमयति ।

१ भवा नारदादिजम तत्रेह भवो मनुष्यभव एव प्राज्ञ अन्यत्र केवलाम्पादा
 मावात् । भवे तिष्ठतीति भवस्य तस्य केवलान भवस्यकेवलज्ञानम् । २ तत्त्वार्थ
 च द्वा १११-

तत्र च गणधरदेवादिभिरानीतमाहारं निखिलदोषविशुद्धं विज्ञाय दुष्टेद-
नोदये गृहाति । आहार च तदीयपाणिपल्वन्यस्तं मासचक्षुषः
पश्यन्ति । कथमसौ भुङ्क्ते इत्येतत्तु न पश्यन्ति । सर्वज्ञाहारविहारयो-
र्मासचक्षुषामगोचरत्वात् ।

- ५ यत्पुनरत्र प्रभाचन्द्रानुसारी प्राह । किमर्थं भगवान् देवच्छन्दके
विकल्पप्रदर्शनपूर्वकं प्रभा-गच्छति । मनोविक्षेपपरिहारेण ध्यानसिद्धयर्थं
चन्द्रानुसारिणः पूर्वप- निरोधाक्षमतया यथासुखमवस्थानार्थं रहस्य-
क्षस्थोऽपादनपूर्वकं कार्यानुष्ठानार्थं वा । तत्राय. पक्षोऽयुक्तः ।
खण्डनम् । अमनस्कतया भगवतो मनोविक्षेपासंभवाद्योगनिरोधमद्वावेनोपचारस्तत्र
१० ध्यानाभिधानाच्च । द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्नः । अनन्तवीर्यस्य निरोधाक्षम-
त्वानुपपत्तेः । अनन्तमुखान्वितस्य दुःखलेगस्याप्यभावतो यथासुख-
मित्यस्यापि दुर्घटत्वात् । रहस्यकार्यं च निन्द्यमानिन्द्यं वा । न तावन्नि-
न्द्यम् । प्रक्षीणाशेषदोषस्य निन्द्यकार्यानुष्ठानविरोधात् । अथानिन्द्यम् ।
तर्हि भोजनं कर्मक्षपणं वा । न तावद्भोजनम् । तस्यामोहे भगवति
१५ प्रतिपिद्धत्वात् । अप्रतिपेधे वा कस्मादसावेकान्ते गत्वा भुङ्क्ते ।
दृष्टिभयाद्याचकमयादनुचितानुष्ठानत्वाद्वा । तत्रायविकल्पोऽनुपपन्नः ।
भगवतो दृष्टिदोषागोचरत्वात् । अपि च ।

कुष्ठं कुण्ठयति ज्वरं जरयति प्रोन्मूलयत्यङ्गमरीं

शोषं शोषयति क्षयं क्षपयति स्फोटं पिनष्टि क्षणात् ॥

- २० तेषां नाम कथंचन स्मृतमपि प्राणिप्रबन्धस्य मो-

स्तेषां दृष्टिभयं भवत्यतितरां चित्रं तदेतद्बुधाः ॥ ४३४ ॥

द्वितीयविकल्पे तु भगवता महद्दीनत्वं प्रख्यापितम् । न खलु महा-
सत्त्वस्य पृष्ठतो लग्नान्बुभुक्षापीडिताञ्जिघ्यान्विहाय पितुरिव
पुत्रानेकान्ते गत्वा भोजनं युक्तम् । अनुचितानुष्ठानत्वेन तु न तत्र

तत्परिकल्पना श्रेयसी । व्यादिसेवनपरिकल्पनात् । कम्पणामपि
 क्षणपूर्वापारिताना मुक्तिकालोपारिताना वा तत्राऽऽता विधीयेत ।
 पूषापारिताना चेन्, धातिनामधातिना वा । न ताम्रधातिनाम्,
 तेषा पूर्वमेव क्षणितान् । नाप्यधातिनाम्, तेषा यथाकाल क्षणिय-
 माणत्वात् । सतत गुह्यध्यानानलत कमन्धननिचयनिह्नममथ ५
 त्वाचाम्य । न हि भगवत गुह्यध्यानानलो देवच्छत्र एव प्रज्जलति
 न समवमरणान् वित्यभ्युपगमो युक्त । तत्रम्यध्यास्य ध्यानान्तरप्रस-
 ज्ञात् । मुक्तिकालोपार्जितमणा च कथ क्षणम्, प्रतिक्रमणतश्चेन्,
 अस्तु, पर भगवतो निरोपता दुर्लभा । य प्रतिक्रमणा करोति नासा
 निराप । यथाऽस्मिन् प्रतिक्रमणा करोति च भगवानिति । इतन्नेप १०
 निराकरण हि प्रतिक्रमण तदुक्त कथमस्य निरापना म्यात् ।
 अथ तत्र करोति । कथ मुक्तिक्रियात् समुत्पन्न दाप निरापुयात् ।
 आहारकथामावेणापि क्षमप्रचोऽपि सत्तापु प्रमत्तो मगति नाहन्
 मुञ्जानोऽपीति महच्चित्रम् । दोषप्रत्ये वाऽस्य श्रेणित पतितत्वात्त केवल-
 मास्य म्यात् । मुञ्जानोऽपि पिणितलोचनन विलोक्यत इयत्र च १५
 किं कारणम् । बहुलतमतम पटलप्रच्छन्नित्व काण्डपटाद्यावृत्तत्वं
 विद्याविगेषेण स्वस्य तिरोधानमन्यवनातिगायी माहात्म्यविशेषो वा ।
 तत्राद्यपनोऽनुपपन्न । तद्देहदोषा तम पटलस्य निभूलमुन्मूलितत्वात् ।
 काण्डपटाद्यावृत्तावयवस्तम्भ कथ भिन्ना दीयेत । विद्याविगेषाभ्युपगमे
 चाऽस्य निरापरात्रिप्रतिग्रन्थनाविरोध । अथान्यवनातिगायी माहात्म्य २०
 विशेष कश्चित्सम्येप्यने येन मुञ्जानो नात्रलोक्यत इति । नन्वन्य-
 जनानिगायी क्षुम्भावलक्षण एवानिदयोऽस्येप्यना तस्य प्रमाणोप-
 पन्नत्वात्ति । तन्नेतत्तिसिलमनादिमित्र्यावासनापरवशादेषुपीकम्याद्दी-

१ ऋ गुमन्मामाविके सर्गाराधिवाराहित चित्तमन्त कर्ण यस्मिन् ध्यान
 तस्यान्मुञ्जाराद्युत्तम् । २ समवमरन्ति नामा परिणामा जीवा कथयि
 तुऽन्या यस्मिन् तत्समवमरणम् । ३ स्वस्थानाद्यपरम्यानप्रमादस्य वगाहन ।
 तत्रैव प्रमण भूय प्रतिक्रमणमुच्यते ॥ इति ।

- कस्यास्य प्रलपितम् । तथा हि । यत्तावन्मनोविक्षेपपरिहारेण ध्यान-
सिद्ध्यर्थमित्यादि पक्षत्रयमुत्थाप्य दूषितम् । तत्र प्रथमतृतीयपक्षौ दूष-
यता भवता कण्ठशोषः केवलमनुभूतः । अनभ्युपगतोपालम्भान् । निरो-
धाक्षमतया यथानुखमवस्थानार्थं भगवान्देवच्छन्दके गच्छतीत्ययं तु
५ द्वितीयपक्षः कक्षीक्रियत एव । तत्र च यद्दूषणमुक्तमनन्तवीर्यस्य निरो-
धाक्षमत्वानुपपत्तेरिति । तदनुपपन्नम् । वीर्येऽनन्तत्वस्य कचिदप्यात्मन्य-
प्रासिद्धेः । वीर्यविभागानामसंख्यातत्वेन परमागमे प्रतिपादनान् ।
भवतु वा कथंचिदनन्तवीर्यत्वं भगवति । तथापि तन्माहात्म्येन शक्ति-
क्षयः केवलं न भवति तस्य । यत्तु धर्मदेशनासमयसम्भविभयोजनव्यापि-
१० वाणीविलासपरिश्रमसमुद्भूतासातोदयसम्पाद्यं किञ्चिद्दुःखं तत्र निवार-
यितुं पार्यतेऽतस्तदुपगान्तये भगवान्देवच्छन्दके गच्छतीत्युपपन्नं
पश्यामः । यच्चाऽभिहितमनन्तसुखान्वितस्य दुःखलेशस्याप्यभावतो
यथानुखमित्यस्यापि दुर्घटत्वादिति । तदप्यघटमानम् । अनन्तसुखा-
न्वितत्वस्यैव भगवत्यद्याप्यसिद्धेरित्युक्तप्रायम् । यच्चावाचि । भुञ्जाऽनोसौ
१५ पिणितलोचनैर्नावलोक्यत इत्यत्र च किं कारणम् । किं बहुलतमतम पटल-
प्रच्छादितत्वमित्यादि । तत्राऽप्याद्यं विकल्पत्रयमनभ्युपगमादेव प्रति-
हितम् । अन्यजनातिशायी माहात्म्यविशेषस्तद्भोजनादर्शने कारणमि-
त्यय चतुर्थो विकल्पः स्वीक्रियते । तत्र च यद्दूषणमुदग्राहि नन्वन्य-
जनातिशायी क्षुद्रभावातिशयोऽस्येप्यतां तस्यैव प्रमाणोपपन्नत्वादिति ।
२० तत्र हेतोरसिद्धिः । तथाहि प्रमाणमागमोऽन्यद्वा क्षुद्रभावे भवेत् ।
न तावदागमः । सिद्धवत्सयोगकेवलिनि क्षुद्रभावप्रतिपादकस्यागमस्या-
सम्भवात् । अन्यस्माच्च प्रमाणात्क्षुद्रभावः स्वभावानुपलम्भादन्यतो वा
स्यात् । न तावत्स्वभावानुपलम्भात् । केवलिनो विप्रकृष्टस्वभावे
भावे स्वभावानुपलम्भोऽयुक्तः । एकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलम्भलक्षण-
२५ त्वात्तस्य । अन्यतोऽपि विधीयमानान्निषिध्यमानाद्वा तन्निषेधः स्यात् ।

यत् विधीयमानात्, तत्र तेन क्षुद्धिरोधिना मरितव्यम् । अविरुद्ध-
 विधेरमावासायकत्वात् । न च क्षुद्धिरोध केवलिनि किञ्चित्पनीयते । न
 च नानादिगुणा एव तत्र तद्विरोधिन इत्यभिधातुमुचितम् । यतो नानादि
 मात्रस्य क्षुधा विरोधस्तद्विशेषस्य वा । यदि नानान्निमात्रस्य तर्हि यथा यथा
 नानादयो गुणा निवधन्ते तथा तथा क्षुधो हानिताग्तम्येन मरितव्यम् । ५
 प्रकागविवृद्धाविव तमस । न चेयमस्ति । न हि बालानौ नानाधपचने
 क्षुत्पचयस्तत्र प्रभृति च नानागुपचये ताग्तम्येन क्षुत्पचयो लक्ष्यते ।
 तत्र नानान्निमात्रस्य क्षुधा निरोध । अथ ये केवलिगता नानान्य
 प्रकपपर्यन्तप्राप्तास्तेषामेव क्षुधा विरोध । तत्र । तथा प्रतिपत्तुमशक्ते ।
 नहि केवलिगता नानान्य क्षुध विरुन्वन्तीत्यग्राह्या प्रतिपत्तु १०
 गक्यम् । अतीन्द्रियत्वात्तेषाम् । किञ्चानिकलकाग्नस्य मग्नतोऽन्य-
 मात्रेऽभावात्विरोधगतिर्मवनि अतिस्पृगम्येनाग्निमन्त्रिणा । एतच्चात्र दुध-
 टम् । केवलिगुणानामतीन्द्रियनयेनन्मन्त्रिणो क्षुत् मरतीति प्रतातेरनुपपत्ते ।
 तत्र विधीयमानात्कुनश्चित्तत्र क्षुधोऽभावमिद्वि । निषिध्यमानश्च
 मात्रस्तस्या कार्य कारण व्यापको वा स्यात् । यत् कायम्, तत्र १५
 एतन्नित्तमानमात्मनिर्वचनममथाया एव क्षुधो निवृत्तिमरगमयेन तु
 सर्वथा । कारणमात्रस्य कायामात्रेऽपि भावाविरोधात् । कारणमपि
 निवृत्तमान कार्य निवर्तयति, यथा बहिधूमम् । व्यापक वा निवर्त-
 मान व्याप्यम्, यथा वृक्ष शिशपाम् । न चात्र क्षुध कारणस्य व्याप-
 कस्य वा कस्यचिन्नितृत्तिरस्ति । न च मोहनीयामात्राक्षुधोऽभावात् । २०
 नन्वात्मकायव्यस्य तन्वमावत्वस्य चामम्भनात् । न हि क्षुन्मोऽनीय-
 कार्या । वेदनीयप्रमत्तात् । अन्यथा वेदनीयगेषा इत्यगमविरोधापत्ते ।
 ननु नास्ति निरोध । न हि कथं वेदनीयस्य क्षुत्कारणान्वारण
 विरुद्धे किन्तु मोहनीयमपि तत्र सहकारितया व्यापिपर्त्तानि श्रमहे ।
 न च सहकारिकारणविगृहेऽपि कार्योपतिर्दृष्टवरी । न मनु बीननडा- २५
 निष्ठानपसम्पर्क पृथिवीविगृहेऽङ्कुरो जायत इति चेत् । नैयम् । मोहनी-

- यस्य महकारित्वासिद्धेः । न हि स्वाभिप्रायानुरोधेन किञ्चित्कचित्सह-
 कारितया कल्पयितुमुचितम् । किन्तु यस्यान्वयव्यतिरेकौ कार्येणानु-
 विधीयते । न चात्र क्षुम्भोद्गीयव्यतिरेकमनुविदधनी कापि निश्चिता ।
 ननु सिद्धेषु तन्निश्चयो भविष्यतीति । मैवम् । सन्देहान् । तथा हि
 ५ मिद्धेषु किं वेदनीयामावाङ्मुच्य भवति, आहोम्बिन्मोद्गीयामावादिनि ।
 भवस्यैवेति क्षुम्भमात्रं मोद्गीयामावाप्रयुक्तो निश्चितो वेदनीय-
 सद्भावादिति चेत् । न । तत्र क्षुम्भमात्रस्यापि विवादास्पदत्वात् ।
 नन्वेव मोद्गीयवेदेव वेदनीयस्यापि क्षुम्भकारणत्वं न स्यात् । मैवम् ।
 क्षुम्भकारणत्वेन तस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वात् । नापि मोद्गीयस्यमावा क्षुम्भः ।
 १० प्रतिपक्षभावनानिवर्त्यत्वप्रसङ्गान् । यो हि मोद्गीयभावः स प्रतिपक्ष-
 भावनया निवर्त्यते । यथा अमादिभावनया क्रोधादिः । मोद्गीयभावा
 च क्षुम्भवाद्भिरिति । तथा च क्षुम्भेदनाप्रतीकारार्थं शान्त्वं प्रतिपक्षभाव-
 नैवोपदिश्येत् । न ह्येवमृषिष्ठा ध्यानाध्ययनविवातकारिणी पिण्डे-
 षणाः । शीतोष्णवाधानुल्लङ्घनाच्च क्षुम्भो न मोद्गीयभावत्वम् । अन्यथा
 १५ तद्वाद्याया अपि मोद्गीयभावत्वं स्यात् । ननु भगवतः क्षुम्भपगमेशेष-
 ज्ञत्वादिविरोधः क्षुम्भेदयेऽस्मदादिवत्तत्र ज्ञानदर्शनचेष्टादेः प्रक्षयान् ।
 तदसमीचीनम् । ज्ञानावरणादिप्रक्षये ज्ञानायामपि क्षुम्भे तत्क्षयायोगात् ।
 तत्क्षयो हि ज्ञानावरणादिकमोदयनिवन्धनोऽतोऽस्मदादौ तदुदयाति-
 ग्यात्तत्क्षयानिशयो युक्तो भगवति तु तदावरणादेरशेषस्यापगमात्स-
 २० त्यामपि क्षुम्भे न ज्ञानादिक्षयः । न ह्यस्यभावे सत्यपीन्धने धूमो
 भवति । तद्वत् प्रमाणोपपन्नत्वादिति क्षुम्भमात्रसाधको हेतुरसिद्धः ।
 तथा च कथं मुक्तिप्रतिषेधः । मुक्तिसाधकञ्चैतत्प्रमाणम् । विवाद-
 विषयापत्तेः केवलानि कदाचित्कवलहारमुक्तिरस्ति । अविकलकारण-
 त्वात् । यद्यत्राविकलकारणं तत्तत्रास्ति । यथा कचित्प्रदेशेऽङ्कुरः ।
 २५ तथाभूता च कदाचित्कवलहारमुक्तिर्विवादविषयापत्तेः केवलानि ।

- साताद्यगुभप्रकृतीनामप्रतिबद्धसामर्थ्यतया स्वकार्यकारित्वोपपत्तेः । यदि चाऽशुभप्रकृतीना कतिपयानुभागघाते सति प्रतिबद्धसामर्थ्यतया न स्वकार्यकारित्वमित्यास्थीयते । तर्ह्यस्थिरनामकर्मणोऽशुभप्रकृतित्वेन कतिपयानुभागघातसद्भावात्स्वकार्यकारित्वं न स्यात् । तथा च भगवतः
- ५ पाणिपादादयोऽवयवाः स्थिरा एव स्युरित्ययोगिगुणस्थानवत्सयोगिगुणस्थानकेऽपि भगवान्निर्व्यापार एव भवेत् । तथा च कुतस्तीर्थप्रवर्तनमिति लाभमिच्छतो मूलोच्छेदः सम्पन्नोऽस्य दिग्वाससः । एतेन तत्कारणमोहाभावादित्यनन्तरोपन्यस्तहेतोर्विशेषणासिद्धिरित्युक्तं भवति । मोहस्य क्षुत्कारणत्वासिद्धेः । तदभावेऽपि केवल्यवस्थायां क्षुत्संभवस्य
- १० प्रतिपादितत्वादिति । यदप्यनेनैवोच्यते “न चेयं बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्यैव कार्यं येनाऽत्यन्तप्रक्षीणमोहेऽपि स्यात् । तथा हि बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्य कार्यं न भवति । इच्छात्वात् । रिरंसावत् । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा सा हि कथं वेदनीयस्यैव कार्यम् । अन्यथा योन्यादिषु रन्तुमिच्छा रिरंसाऽपि तस्यैव कार्यं स्यात् । तथ
- १५ च कवलाहारवस्त्रयादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्गान्नेश्वरादस्य विशेषः । यथा च रिरंसा प्रतिपक्षभावनातो निवर्त्तते । तथा बुभुक्षाऽपि । प्रयोगः भोजनाकांक्षा प्रतिपक्षभावनातो निवर्त्तते । आकांक्षात्वात् । रूपाद्याकांक्षावत् ” इति । तदपि सकलमलीकम् । बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्य कार्यं न भवतीत्यत्र सिद्धसाध्यतावतारात् । नन्वेवं तर्हि
- २० भगवत्यपि मोहनीयसद्भावप्रसक्तिः बुभुक्षासद्भावादिति चेत् । न । बुभुक्षासद्भावस्य तत्राऽसिद्धेः । भोक्तुमिच्छा हि बुभुक्षा भोजनाभिलापरूपा सा कथं निर्मोहे भगवति स्यात् । कथं हन्त तर्हि भुक्तेऽसाविति चेत्, यथैव विवक्षामन्तरेणाऽपि वाक्ति । जिगमिषामन्तरेणाऽपि गच्छति । नन्वेवं कथं बुभुक्षा केवलिनि विद्यत इति तत्र तत्रोद्धो-
- २५ षणा श्रेयसीति चेत् । कारणे कार्योपचारात् । वेदनीयकर्मोदयजन्यपीडाविशेषे हि सति शरीरिणा भोजनाभिलापरूपा बुभुक्षोपजायते

ततश्च केरलिनि तत्कारणस्य पीडाविशेषस्य सद्भावाद्बुभुक्षाऽस्तीति
व्यवहियते । एतेन योन्यापि रन्तुमिच्छा रिरसेन्यापि न प्राटस्य माण्ड-
रिचापाण्डित्य विडम्बितमवसेयम् । यच्चाकाङ्क्षात्वानिति प्राक्तम् । तत्र
प्रयत्नाया पक्षस्य, प्रयत्नाच्चल्यमाननाटरजातमेव पुम प्रनिप-
भावनालभेणाऽपि बुभुक्षाया निवृत्तेरननुभूयमानत्वात् । ततो न बुभुक्षा
मोहनायकार्यम् ।

यानि चैतानि तेनैवोक्तानि साधनानि । न बुभुक्षावान् केरली,
तद्विरोधिनिर्माहम्बमावोपेतत्वात्, यो यद्विरोधि
प्रभावन्दकम्पितानां केर
लिनि बुभुक्षादि प्रनिक्षप
स्वमावोपेतो नासा तद्वान्, यथोष्णस्पर्श-
कानुमानाना खण्डनम् । एतमावोपेत कश्चित्प्रदेशो न शीतस्पर्शवान्, १०
तथा प्रययकमलमातृतेन
बोक्तव्य केवली न भुक्ते
इत्यस्य खण्डनम् । तस्मान्न बुभुक्षावानिति । यद्दु सरूप न तत्तत्र
सम्भवति, यथा क्रामपीडादि, दु सरूपा च क्षुण्ति । तथा यत्राऽनन्त
सुख न तत्र तु सलेशोऽप्यस्ति, यथा सिद्धेषु, अनन्तसुख चाऽऽतीति ।
यत्र यद्विरोधि बलवन्ति न तत्राभ्युत्तिकारणमपि तद्वदति, यथाऽप्युष्ण- १५
प्रभेगे शीतिम्, अस्ति च क्षुद्दु स्वविरोधि बलवन्केरलिन्यनन्त
सुखमिति । यत्कायविरोधनिवर्त्यं यत्रास्ति तदभिच्छेदमपि एतकार्यं न
करोति । यथा श्लेष्मान्निविरुद्धानिवर्त्यपित्तादिविकाराक्रान्ते पुरुषे
न दृश्यादि श्लेष्मान्नि करोति । वेद्यफलविरुद्धानिवर्त्यं च सुख
भगवतीति । तानि सर्वाण्यप्यसिद्धत्वाद्यशेषदोषदुष्टत्वान्साधनामामानि । २०
तत्र हि तद्विरोधिनिर्माहम्बमावोपेतत्वाति प्रयममाधन विशेषणामि-
दम् । तद्विरोधिचम्याप्रासिद्धे । न सल्ल बुभुक्षाया निर्माहम्बमावेन
सार्धं विरोधगन्धोऽप्यस्ति । वीतमोहे भगवति वदनीयकर्मादयनिग्रन्थ-
नाया बुभुक्षाया प्रसाधितत्वाति । तु मरूपत्वाग्न्यमाधनमप्यनैका-
न्तिकम् । शीतोष्णप्राधया व्यभिचारित्वात् । शीतोष्णप्राधा दु म- २५
रूपाऽथ च भगवति समन्नि । न च तस्या अपि तत्राऽममन इति

वाच्यम् । एकादशजिने परीषहा इत्यागमविरोधादिति । अनन्तसुख-
त्वाख्यं तृतीयसाधनमप्यसिद्धम् । निखिलकर्मविप्रमुक्तानां सिद्धाना-
मेव हि तत्सम्भवति नाऽर्हति । तत्राऽसद्वेद्यसम्पादस्य दुःखस्यापि सम्भ-
वात् । चतुर्थमपि क्षुद्रदुःखविरोधिवलवदनन्तसुखत्वलक्षणं साधनमसिद्धं

- ५ अनन्तसुखासम्भवस्य भगवत्यनन्तरमेवाऽभिहितत्वादिति । अत एव
पञ्चममपि वेद्यफलविरुद्धानिवर्त्यसुखान्वितत्वस्वरूपं साधनमसिद्धमेवेत्य-
पकर्षणीयं सकर्षणं । यदपि स एव प्रेमयकमलमार्तण्डे साधनमभिधत्ते
स्म । “केवली न भुङ्क्ते, रागद्वेषाभावान्तवीर्यसद्भावादन्यथानुपपत्तेः”
इति । तदपि न प्रयोजकम् । रागद्वेषाभावानन्तवीर्यसद्भावयोः केवलिनि
१० भुक्त्यभावेन सार्धमन्यथानुपपत्तेरसम्भवात् । भुक्त्यभावमन्तरेणापि
स्वकारणनिबन्धनयोस्तयोस्तत्र विरोधाभावात् । विद्यते हि केवलिनि
रागद्वेषाभावस्य कारणं मोहनीयकर्मप्रलयोऽनन्तवीर्यमद्भावस्य च
वीर्यान्तरायकर्मापगम इति । अनन्तत्वं वीर्यस्य पराम्युपगमेनेह
समर्थितम् । असङ्ख्यातत्वस्यैव तत्रागमेऽभिहितत्वादिति । कथं चैवं
१५ वादिनोऽस्य केवलिनि वचनगमनादिकमपि घटेत । शक्यं हि वक्तुं
न केवली वक्ति न गच्छति न निपीदति च रागद्वेषाभावानन्तवीर्य-
सद्भावादन्यथानुपपत्तेरिति । अथान्यथानुपपत्तिविकलत्वान्नेदं साधनं
वचनगमनाद्यभावस्य स्वसाध्यस्य प्रयोजकम् । तथा हि रागद्वेषयोर-
भावेऽनन्तवीर्यसद्भावेऽपि च तीर्थप्रवर्त्तनफलतीर्थकृन्नामकर्मोदयलक्षणतः
२० स्वकारणादेव भगवति वचनगमनादिकमुपपद्यत एव । अन्यथा तीर्थ-
प्रवृत्तेरुच्छेद एव स्यादिति चेत् । नन्वत एव भवदुपन्यस्तमपि साधनं
केवलमुक्तिप्रतिषेधलक्षणस्य स्वसाध्यस्य प्रयोजकं कथं नाम भवेत् ।
शक्यमत्रापि ह्येतद्वक्तुं रागद्वेषयोरभावेऽनन्तवीर्यसद्भावेऽपि च दुःखो-
त्पादफलादसातावेदनीयकर्मोदयलक्षणतः स्वकारणादेव भगवति कव-
२५ लार्हमुक्तिरुपपद्यत एव । अन्यथा क्षुद्रेदनाप्रतीकार एव न स्यादिति ।

अनन्तरीर्यप्रभृतिप्रणीता कुहेतव केरलिमुक्तिसिद्धये ॥
अन्येऽपि ये तेऽपि निवारणीया म्वय मुनर्कोज्ज्वलबुद्धिशोण्डे ॥४३३॥

यत, —

मित्र्याभिमानानुदग्धगोधेदिगम्बरं साधमनुद्वराणाम् ॥
श्वेताम्यराणा कलहातिरेक पदे पदे काट्टा एव भाति ॥ ४३६ ॥ ५
निनागमाधानुगमप्रधान सन्निहितो यस्मिन् तक्लेन ॥
स सन्नतोऽन्यो यदि चेति तत्त्व विचारविप्यन्त्यनुयोगवृद्धा ॥४३७॥
तदेव केरलिमुक्तिकारणम्योपपान्तिव्याप्तिद्वोऽनिकलकारणत्वा-
न्नि हेतु । नापि विरुद्ध । सपरे वर्तमानव्यान् । नाप्यनेकान्तिक ।
सुसराणिसरोरुहानिर्निपक्षान्त्यन्त व्यावृत्तत्वात् ।

१०-

इत्थ प्रत्यावृत्त ममस्तूपणकलङ्कणतोऽपि ॥
साधनमेतन्न केरलिमुक्तिं प्रमाधयति ॥ ४३८ ॥

अथ चेन्मनुमानं केरलिमुक्तौ । निगद केरली क्वाचित्कल
लाहारवान्, केरलित्वे सति दीर्घतनुस्थिति-
कवलिमुपाधनुमानम् । मत्वात्, य क्वाचित्कलाहारवान् भवति स न १
केरलित्वे सति दीर्घतनुस्थितिमान् यथा परमाणु, न च न केरलित्वे
सति दीर्घतनुस्थितिमान्निगद केरली, तस्माद्ययोदितमाय-
सम्पन्न । अयोगितृत्तमुद्धातकेरलिमिद्वाना फाल्गव्यपच्छेदाय
विराट्प्रहणम् । सत्ता केरल्यादारवत्त्वप्रमङ्गनिर्गृह्ये क्वाचित्पिति
सायविशेषणम् । दीर्घतनुस्थितिमन्त्रान्त्यभिधीयमाने गकेन्द्रियवैवहार- २०
कृत्यभिचारमन्त्रिगासाव केरलित्वे सतीनि विशेषणम् । अन्मिनेय तु
व्यापियमाणे मिद्वग्योगिभिश्चानैकान्त तत्प्रतिषेधाय दीर्घव्याप्यादा-
नम् । एव च—

अस्मान्प्यनुमाना केरलिमुक्तिं प्रयाति सिद्धिपन्थम् ॥
वेनात्राऽपि १ किञ्चिदूपणमुपलभ्यने सम्या ॥ ४३९ ॥

२१

- अपि च । उत्कर्षेण देशोनपूर्वकोटिं विहरतः सयोगिकेवलिनस्तावे-
त्कालं शरीरस्थितिर्मुक्तिं विना कथं घटेत् । अथाऽनन्तवीर्यत्वात्तं
विनाऽप्यस्य तत्स्थितिः । तर्ह्यायुःकर्मणाऽपि विना तत्स्थितिप्रसङ्गाच्च
कदाचिच्छरीराद्यपायः स्यादिति मोक्षाय दत्तो जलाञ्जलिः । तत्स्थिते-
- ५ रायुःकर्मपेक्षणे वाहारापेक्षणमप्यस्तु । उभयस्यापि तत्कारणत्वा-
विशेषात् । किं च प्रदीपज्वालाजलधारासमानं शरीरम् । तत्र च
यथा तैलक्षये सति न प्रदीपज्वालाऽवतिष्ठते जलागमनमन्तरेण वा
जलधारा । तथा शरीरमपि भुक्त्यभावे न स्थितिमास्कन्दति । अथ
मुक्तिद्रोषो यदुपवासादि प्रत्याख्यानं क्रियते । निर्दोषे च केवलिनि
- १० द्रोषो विरुद्धः । तर्हि निपद्यागमनं चार्हति न प्राप्नोति । स्थान-
योगादिना निपद्यादेः प्रत्याख्यानात् । वचनं च न प्राप्नोति । मौनवृत्ति-
कोपलभ्यात् । अथ मतमशेषज्ञस्य मांसादिकं पश्यतः कथं मुक्ति-
रन्तरायोपपत्तेरिति । एतदप्यनल्पतमोविलसितम् । यतोऽन्तरायक-
मोदयजन्य परिणामविशेष एवाऽन्तरायशब्देनोच्यते । न च भगवत्यन्त-
- १५ रायकर्मसम्भवः । प्रक्षीणघातिकर्मत्वात्तस्य । भवतु वा कश्चित्स्व-
करूपनाशिलिपिनिर्मितोऽन्तरायः । तथाप्यवधिज्ञानिभिः परमर्षिभिरने-
कान्त । ते हि सकलं त्रैलोक्यं पश्यन्ति, अथ च भुञ्जते । अथ
यदैवावधिज्ञानोपयोगमवधिज्ञानी करोति तदैवाऽसाववधिज्ञानी तद्विषय-
भूतमशेषं वस्तु पश्यति नाऽन्यदेति भोजनकाले यद्यसावुपयोगं करोति
- २० तस्यान्तरायो भवत्येव, न चायं प्रकारः केवलज्ञाने सम्भवति । तस्य सदो-
पयुक्तत्वादिति चेत् । एवं तर्हि दिव्यपरमाणुरूपं निरन्तराहारग्रहण-
मप्यस्य न प्राप्नोति । सततोपयोगित्वेन निरन्तरमन्तरायसद्भावात् ।
अपि च महासामायिकपरिणामवतो भगवतः का नाम पिशितादिदर्शने
सति भोजनकरणेऽपि करुणायाः खण्डनेऽपि परिभाव्यता मध्यस्थेनाऽ-
- २५ न्तरात्मना । अथ मुक्तौ जिह्वायां रसप्राप्तेः केवलिनो मतिज्ञानानुपपन्न

इत्युच्यते । तत्र वाच्यम् । यतो नेन्द्रियप्रियसम्बन्धमात्रेण मतिमान्
भवति । किं तर्हि मन्वन्वे मतिमान्प्रणयप्रयोगे च सति ।
एतच्च क्षीणशेषाप्रणये केवलमिति नाम्नीति न तन्मानुषम् ।
अन्यथा श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रियनूय्यान्निवेण गणधरदेवात्प्रियेण
सुगन्धिरुसुमधूप्रसादादिगन्धेन मरत्तिहासनम्पद्मेन सम्बन्धेऽपि मति- ७
ज्ञानमनुपपद्यते । एव च ।

कवलमुत्तिरिय प्रणयानुला सकलवेत्तिमुञ्चितुमक्षमा ॥
क्षपणम् किमिमा तु सतीमपि प्रकटयन्ति विरुद्धतया तत्र ॥४४०॥

विश्रिता मानसस्या परसमयमता व्योमकेन्द्रादिकानां
निश्चयत्वं व्यपान्त निपुणनयवगाहृत स्थिति च ॥ १०
भुक्तिं तस्य शिष्यन्त क्षपणरुद्धतया गिनिता किञ्चित्ते
नात्माभेदमभेदे परिकरितमत मिदमध्यक्षमत्र ॥४४१॥

श्रीमान्माननय स निनपरिवृद्ध मुनत सुप्रताप्य
पायानानाग्रजम्पुटमुमुदतटीकोटिपृष्ठाधिष्ठित ॥

समाश्रयारण्य पतिपतिननोत्तारण यस्य काम १५
तुवाणम्यत्र फान्ते यपुषि परिणता ग्रामिका कान्तिरस्ति ॥४४२॥

अदयद्रुधरतुङ्गशृङ्गविमर दृष्यद्वनङ्गे ॥
नदयद्विहगटिम्पुटनिनितल धुभ्यन्महागोनिधि ॥

यामाद्रुष्टविषदनेन श्रुतिनि स्वणाचटे शोहिने
येनेदं जगतीह्य सममज्जीयान्म वीग निर्नि ॥ ४४३ ॥ २०

१ 'श्रुति' य म पुनरुच्यते वाट । २ धनुषगानानां शिष्यमन
धरताति गन्ध । ३ मन्वन्वे इति य म पुनरुच्यते वा ।

४ तत्र विद्वान् वाक् स्वराज्यननिर्गमम् ।

प्रशुभ्याऽप्यपि पात्रा ज्ञानानेन श्रितानि ॥ १ ॥

वाक्प्रेक्ष्योत्तमं पदं सुपादां मेमदिता ।

अदयद्वनङ्ग पञ्चांगेन मरिचिमन्ता ॥ २ ॥

येषां कर्कशतर्कतर्कणकलाप्रागल्भ्यसम्पादिका-

मभ्यस्यन्ति सुशास्त्रसंहतिमिह प्राज्ञाः प्रमोदाञ्चिताः ॥

सिद्धान्तामृतसिन्धुतारणतरीतुल्यान्निबन्धांश्च ते

श्रीमन्तो मुनिचन्द्रसूरिगुरवः शश्वत्प्रसीदन्तु नः ॥ ४४४ ॥

शक्रादेश तत. सोच्चै सुरेभ्यो जापयत्स्वयम् ।

तेन प्रमुदिता देवाश्चलनोपक्रम व्यधुः ॥ ३ ॥

पालकाख्यामरकृत लक्षयोजनसमितम् ।

विमान पालक नामाऽभ्यारोहत् त्रिदशेश्वरः ॥ ४ ॥

अन्यैरपि धनैर्द्वैर्धृत. सिंहासनास्थित. ।

गीयमानगुणोऽचालीदपरेऽपि सुरास्ततः ॥ ५ ॥

देवेन्द्रशासनात्केचित्केचिन्मित्रानुवर्तनात् ।

पत्नीभिः प्रेरिता. केचित्केचिदात्मीयभावतः ॥ ६ ॥

केऽपि कौतुकत. केऽपि विस्मयात्केऽपि भक्तितः ।

चेष्टरेव सुराः सर्वे विविधैर्वाहिनैर्युताः ॥ ७ ॥

विविधैस्तूर्यनिर्घोषैर्घण्टाना कणितैरपि ।

कोलाहलेन देवाना शब्दाद्वैत तदाऽजनि ॥ ८ ॥

नन्दीश्वरे विमानानि सक्षिप्याऽगात्सुराधिप. ।

जिनेन्द्र च जिनाभ्या च त्रि प्रदिक्षणित्तत. ॥ ९ ॥

वन्दित्वा च नमस्यित्वेत्येवं देवेश्वरोऽवदत् ।

नमोऽस्तु ते रत्नकुलिवारिके । विश्वदीपिके । ॥ १० ॥

अह शक्रोऽस्मि देवेन्द्र. कल्पादाद्यादिहागमम् ।

प्रभोरन्तिमदेवस्य करिष्ये जननोत्सवम् ॥ ११ ॥

भेतव्य देवि । तन्नैवेत्युक्त्वावस्वापिर्ना ददौ ।

कृत्वा जिनप्रतिविम्बं जिनाम्वासन्निधौ न्यधात् ॥ १२ ॥

भगवन्त तर्पिकर गृहीत्वा करसम्पुटे ।

विचके पञ्चधा रूप सर्वश्रेयोऽर्थिक. स्वयम् ॥ १३ ॥

एको गृहीततीर्थश. पार्श्वं द्वौ चात्तचामरौ ।

एको गृहीतातपत्र एको वज्रधर. पुन. ॥ १४ ॥

अग्रग. पृष्ठग स्तौति पृष्ठस्थोऽग्रग पुन. ।

नेत्रे पश्चात्समीहन्ते केचनाग्रेतनाः सुरा. ॥ १५ ॥

शक्र सुमेरुगृहस्थ गत्वाऽथो पाण्डुकं वनम् ।

मेरुचूलादक्षिणेनातिपाण्डुकमन्त्रलासने ॥ १६ ॥

इति श्रीललितविस्तरापुण्ड्रेषुनिषोद्भोदयन्त्रायमाणधिपणपहन्तिन-
धिपणनिम्बिडनैष्टिकाचुलश्रीम मुनिचन्द्रसुरिपपङ्कजमञ्जुरसोपनीविना
श्रीनेत्राचार्यण विरचिते स्याद्वाद्दस्तावत्प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे
प्रत्यक्षमूलभेदोत्तरभेदस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

हृवोःसङ्गे जिन पूर्वामिमुषोऽग्री लिपिदिति ।
समन्ता अपि दवेन्द्रा स्वामिवादान्तमयद ॥ १७ ॥
सौवर्णा रानता रान्ता स्वर्णव्यमया अपि ।
स्वर्गरत्नमयाद्यापि स्वर्परत्नमया अपि ॥ १८ ॥
स्वर्गस्वर्परत्नमया अपि सृत्स्नामया अपि ।
कुम्भा प्रत्येकमष्टाङ्ग सहस्र योजनानना ॥ १९ ॥
क्षीरनीरपटैर्वैज्यल्यैस्त्रिदशा वभु ।
ससारोप रीनु द्राक् धृनकुम्भा इव स्फुटम् ॥ २० ॥
सिञ्चन्त इव भावदु निपन्नो वा निन मलम् ।
कलश स्थापयन्तो वा धर्मवैत्ये मुग वभु ॥ २१ ॥
सद्यः सिद्धिभेदस्य मवा बीरोऽमरावलम् ।
नामाहुताङ्गमन्त्रात्ममन्तादप्यचीचलत् ॥ २२ ॥
कम्पमान विरो तत्र चकम्पेऽय वमुधरा ।
गृहाणि सवन पनुक्षुभु सागरा अपि ॥ २३ ॥
प्रज्ञाण्डस्फोटसदृशे शब्दाद्भूते प्रस्पति ।
रुष्ट शम्भोऽवधेज्ञात्वा क्षमयामास तीक्ष्णम् ॥ २४ ॥
सग्यातीनाहता मये स्फुट केनापि नाग्निना ।
मेघ कम्पमिवादिज्ञानादिव ननर्म म ॥ २५ ॥
शैल्यु रानता मेऽमूर्त्त न्नाननीराभिरेकन ।
तेनाऽमी निनरा हारा स्वर्णपीनो जिनस्तया ॥ २६ ॥
तत्र पूर्वमन्युनेन्द्रो विदवात्यमिषचाम् ।
सतोऽनुपरिवर्तितो यावच्चन्द्रायमादय ॥ २७ ॥

कल्पसूत्रे व्या ५ सु १७

- १ ' धर्माधिकारमुन्दराननमुधारोचिस्ममृज्जृम्भित
सयोगीन्द्रनिरङ्गाद्दयोर्दिव्यतमरोमणम् ॥
नानातत्त्वविचारसारविलसद्गुहादिगोभायुतम्
साम्राज्यमोजमिदं ययन्वतुनि सद्वहस्राणिम् ॥ १ ॥ '

इत्यधिक म पुनरे प्रणिताम् ।

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्ध	शुद्ध	पृ	प	अशुद्ध	शुद्ध	पृ	प
सहस्र	सहस्र	२३४	४	वेदा	वे-यो	३३	१७
द्वैध	द्वैविध्य	२७०	१६	वाधि	वावि	३३१	२१
भव	भव	२७४	१४	लम्भ	लम्भ	३३२	८
सूर्ये	सूर्ये	२७७	९	कार	कार	३३४	२३
वयायि	वायि	२८०	१०	भ्रात्रण	भ्रोत्रेण	३३५	८
अस्यार्थ	अस्यार्थ	२८०	१५	वती	वति	,	१
अभाव	अभाव	२८३	१२	मनिनी	मानिनी	,	१७
गादि	द्रवादि	२८३	३	विशेष	विशेष	,	१६
पेक्षयास्तस्या	पेक्षायास्तस्या	२८७	४	दात्रे	पात्रे	२३८	२०
रूप	रूप	२८७	२४	वृद्ध	वृद्ध	३४१	१६
क्रियाविद्	क्रिया विद्	२९४	१०	पुरु	पुरु	३४२	१५
दाद्यता पर	दाद्यतापर	२९६	२४	जैमिनी	जैमिनीय-	३४२	२५
स्वरस्या	पुनरस्वरा	२९७	१७	कारिका	रिका	३४६	११
मान शक्ति	मानशक्ति	२९८	१५	यथा	याथा	४८	९
घन	घन	३९९	२०	मुह	मुह	३४९	२६
स्वय	त्येव	३००	२४	धारणा	धारणा	३५०	३
व्याभि	व्याभि	३०२	८	स्वाप्र	स्वा प्र	३९०	७
प्रश्ना	श्वा	३२	१८	तथाव्य	तथा व्य	३५०	१२
बहि	बहि	३९	१०	दीना	दाना	३५१	१४
भावा	भावा	३१२	८	वड्य	वस	३५२	८
वे	व	३१२	९	तथा क	तथाक	,	२३
मित्र	मित्र	३१३	१०	शतपत्र	पत्रान	३५३	११
प्रवृत्त	प्रवर्त	३१५	१८	पर	पार		२२
मउड	सवे	३१६	८	उत्तर	उत्तर	३५४	२४
वैद्य	वैद्य	३१७	१५	गाना	गाना	३५५	१३
प्रका	प्रका	३२२	६	देव	देव	३५५	२५
पाद	पादन	,	७	विषय	विषय	३५७	२४
रसमय	रसमय	३२३	१३	वर्ण	वर्ण	३५८	२१
चक्षु	चक्षु	३२४	५	सन्ध	सन्ध	३६०	२१
प्रात	प्रति	२२५	२०	भुज	भुज	३६२	३
पाया विष	पापोविष	३२७	१८	विद्या	विद्य	३६७	४
सेत्रो	सेत्रो	३२७	२	क्षणा	क्षणा	३७३	१७

अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.	अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.
हर्म	धर्म	३७६	१०	धुम	धूम	४२६	१६
यीय	तीय	३७७	२	पस्तके	पुस्तके	४२७	२७
मित	मिमत्	३७८	१	वृमत्वा	वृमन्व	४३१	२
धात्	धात् ।	"	२	एवं	एव	४३१	६
स्त्वय्येव	स्त्वय्येव	३८१	१२	तेति ।	तेति	४३४	३
प्यऽस्मि	ध्यस्मि	३८२	२३	तृष	तृषा	४३७	१५
व्येत	व्येत	"	१५	धम्मो	वर्मो	"	२४
नोत्ये	नोत्ये-	"	२२	शान्त	शान्त	४४१	५
प्यऽस्मि	प्यस्मि	३८२	२३	नानादि	नादि	४४३	१८
लम्भी	-	३८५	९	णर	रण	४४९	२१
लभ्य	-	३८५	११	ज्य भा	ज्यभा	४४६	१२
ज्ञाना ।	अ ना	३८६	१०	सह कारि	महकारि	४४७	७
पा	प	३८६	१६	त्य भू	त्यभू	४४९	७
ताया	ताया	३८६	१८	स्यादि	स्यादि	४४९	१८
मिति	मति	"	२१	दशम	दश म	४५२	२२
वनम्	वनम् ।	"	२५	यौग	यौग	४५५	११
नेन	नेव	३८८	१६	खाणा	खाना	४५८	१८
स्तात्र	स्तत्रि	३९०	९	रागा	रगा	४६०	२४
प्राते	प्रातये	३९२	५	जत्व	जत्व	४६१	१८
ईम्	ईन्	३९२	२०	था स	थास	४६३	५
पत्	पत्तु	३९६	४	ना वि	नावि	४६३	२६
व भूता	वभूता	३९७	२	मिधा	मिधा	४६७	११
श्रेय	श्रेयस	४०३	२३	मिथ्य	सिद्ध्य	४७२	२
चेति ।	चेति	४०५	१३	ऽनो	नोऽ	४७२	१४
त. पात्	तस्पात्	४१०	२५	दर्ग	दर्ग	४७५	१५
ते न	तेन	४११	८	मुच्छा	मुच्छा	"	१५
वादी	वादि	४११	३	तथ	तथा	४७६	१४
कत्वा	यकत्वा	"	६	वल्ल्या	वल्त्या	४७६	१५
दोपः ।	दोपः	"	१२	प्राक्ते	प्रोक्त	४७७	३
शपे	शेप	४१६	२४	वान्त	वानन्त	४७८	८
मिनी	मिनी	४१८	१	लम्भा	लम्भा	४८०	१२
भूतत्वा	भूत्वा	४१८	१५	नाम्र	नाम्र	४८१	१४
न्ताम्	ताम्	४२४	४				

आर्हतमतप्रभाकरस्य
चतुर्थो मयूख

श्रीमद्वादिदेवशरिरचितः
प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः
तद्याख्या च
स्याद्वादरत्नाकरः

पुण्यपत्तनस्थ
ओसवालवशजश्रेष्ठिलाघानीतनूचमोतीलाल इत्येतै टिप्पणी-
मिरुपोद्घातेन च परिष्कृत्य सशोधित ।

यह ग्रंथ श्री स्तनाजी रगनाथजी शिलदर,
(जि मिरोही-माग्वाड) वाले तरफ से भेट

वीरसवत् २४५४

प्रथमेयमङ्गनावृत्ति ।

मूल्य रुप्यकद्वयम् ।

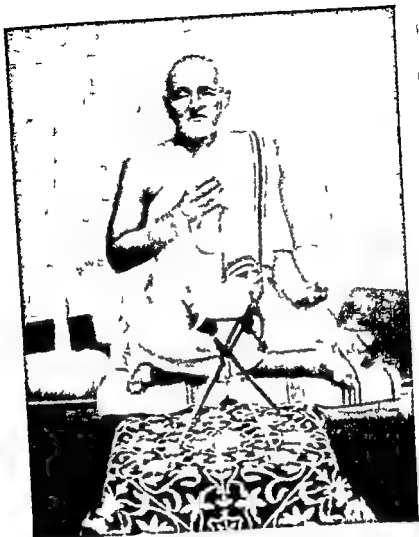
इदं पुस्तक ' मोतीलाल लाधाजी ' इत्येतै. पुण्यपत्तने (१९६ भवानी
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः)

तच्च,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्या ' लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे ' इत्यनेन
स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

बागड (कच्छ) दगादारु नग श्री ज्ञानविजयजी महाराजना प्रणिप्य
 प्रातः स्मरणाय ज्ञानमूर्ति परमपूज्य आचार्यदेव
 श्री विजयकनकमूरीश्वरजी महाराज

श्री प्रास्ताविक किञ्चित् ।

वीर सर्वसुरासुरेद्रमद्वितो वीर युधा सश्रिता
वीरेणामिहत स्वकर्मनिचयो वीराय नित्य नम ॥
वीरात्तीयामिद् प्रवृत्तमतुलं वीरस्य धीर तपो
वीरे श्रीधृतिनीतिरिक्तातिनिचय श्रीवीर ! मद्र दिश ॥ १ ॥

आहतमतप्रभाकरसस्यायाश्चतुर्यो मयूष स्याद्वादरत्नाकराभिध
शासनदेवदृपया प्रकाश्यते । सोऽयं ग्रन्थ (८४०००) चतुरशीतिसहस्रप्र
न्यसस्यात्मनो निरमायि श्रीवादिदेवसूरिभिरिति वर्णपरम्परात समागत
प्रथिति । यदुश प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्जैनाचार्याणा मूरीणा च दृपया
लम्भि सतपरिच्छेदात्मनो भागो ग्रन्थराजस्यास्य । अस्मन्मुद्रापितग्रन्था
तरक्रमेण समुद्यते चेदयं तर्हि व्याख्याद् द्वादशशतीं पृष्ठानामिति समा-
धयाम । संपूर्णो ग्रन्थ एकस्मिन् विभागे सप्रप्यते चेद्भवेद् वैरस्यापि पिप
डिपूणामतो विभागश्च समुद्य प्रकाशयितुमारब्ध एव । तत्र प्रथमो भाग
प्रथमपरिच्छेदात्मको द्वितीयो द्वितीयपरिच्छेदात्मकश्च मुद्रित । अयं
च तृतीयो विभागः । प्राय इयतैव प्रमाणेन भागान्तराणां प्रत्येक
प्रतिमास मुद्रण स्यादिति समीहामहे । ग्रन्थराजोऽयं योद्धयो
गादिमतानां परामर्शकोऽतोऽयदयमध्यवनाहो ॥ केवल स्याद्वा
मतानुयायिना रितु मित्रमतस्थानामपि स्याद्वादमतजिज्ञासूनाम् ।
अतः पूर्वमयूषदस्यापि मृत्याल्पपरिशिष्टविस्तारग्रन्थात्तरहि
परिचयादिन सविस्तरमादृतम् । साति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरि-
शिष्टानि । इतु परिशिष्टादिनमतिमे विभाग एव मुद्रयितुमहम् । अग्रे
तनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणानां निर्देशस्य पूर्वं कर्तुमशक्यत्वात् । केवल
टिप्पण्यादिनमर्यादसायोपयोगि तत्तस्थलेऽधोभागे निरदेशी । प्रतिपत्र
पश्यत्यङ्गा निनिष्ठा येषामुपयोग परिशिष्टदशनसारयाय । अयं
पुस्तकानां यत्रामन यद्यनमस्तु न पत्रात्मकमिति सूचयति केचिन्महा
भागा पर तद्यजिशो प्रादुर्क स्वयमनुष्ठेयम् । अस्माभिस्तथा नपादने
यनाभिमतस्तदर्थं द्रव्याधिभ्यः ययस्ते मुधैव पीडितचेतसो भवेयुरिति
यथापूर्वं सरणिरादता । इति विनिर्देशकः ।

आहतमतप्रभाकरकारालय पुण्यात्तनम् ।
वी स २४५४ मीनकादती ।

चिद्वद्वशब्द —
मोतीलाल लाधानी

॥ अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

ये त्वा तीर्थपते म्गन्ति मुन्तिस्वान्ता क्षमामण्डन
ये त्वा त्रिष्टलोचन प्रतिग्नि पयासते सर्वेण ॥
ये त्वा नाथ चितकयन्त्यगृहिता ये वाऽनुमिन्वन्ति ते
मुच्यन्ते दुर्गितैस्तनो वयमपि त्वा देव सेनामहे ॥ ४४५ ॥

निर्णीति प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपम् । अथ परोक्षप्रमाणस्वरूपनिर्दिष्टप्रणयाह— ५

अस्यष्ट परोक्षमिति ॥ १ ॥

स्वपरव्यवसायानां यत्स्पष्टमुक्तलक्षणात्म्येष्टाद्विपरीतमविशद् तत्परोक्षमित्युक्तमन्तर्हन् । तथा च प्रयोगः, परोक्षमस्पष्टनानामक परोक्षत्वान्, यत्स्पष्टनानामक न भवति न तत्परोक्षम्, यथा प्रयत्नम्, परोक्ष च वक्ष्यमाण स्मृत्यापि विनानम् । तस्मान्स्पष्टनानामकमिति ॥ १ ॥ १०

अयाम्य प्रकारान्प्रकटयताह—

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत्पञ्च- प्रकारमिति ॥ २ ॥

स्मरणं च प्रत्यभिज्ञानं च तर्कश्चानुमानं चागमश्च त एव भेदा-
न्नेत्यस्मात्प्रतीयेयम् । तत्परोक्षं पञ्चप्रकारमिति ॥ २ ॥ १५

मग्नानि स्मरणं कारणगोचरस्वरूपतो निरूपयति—

तत्र सस्कारप्रबोधमस्मृतमनुभूतार्थविषय तदित्या- कार वेदन स्मरणमिति ॥ ३ ॥

तत्र तेषु स्मरणादिषु मध्ये । संस्कारः प्रमातुः शक्तिविशेषस्तस्य प्रबोध उद्बोधः फलदानाभिमुख्यमिति यावत् । तस्माद्धेतुभृतात्संभृत-
मुत्पन्नं वेदनमित्युत्तरेण योगः । कीदृशमित्याह । अनुभूतार्थविषयम् ।
अनुभूत प्राक्प्रमाणेन प्रतिपन्नोऽर्थो वस्तु विषयो गोचरो यस्य
५ तत्तथा, तदित्याकारं तदित्युद्देशवत् । तदित्युद्देशवत्ता चास्य योग्यता-
पेक्षयाख्यायि । यावता स्मरसि चैत्र कश्मीरेषु वक्ष्यामस्तत्र द्वाद्या
भोक्ष्यामह इत्यादिस्मरणे तच्छब्दोल्लेखो नोपलक्ष्यत एव, किन्त्वदं
स्मरणं तेषु कश्मीरेष्विति तच्छब्दोल्लेखमर्हत्येवेति । वेदनं स्मरणमिति
स्पष्टार्थे पदे । संस्कारप्रबोधसंभृतमित्यनेनात्र स्मरणस्य कारणमुप-
१० दर्शितम् । अनुभूतार्थविषयमित्यनेन गोचरः । तदित्याकारमित्यनेन
पुनः स्वरूपमिति ॥ ३ ॥

अत्रोदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

तर्तीयं करविम्बमिति यथेति ॥ ४ ॥

यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थम्, इत्येवंप्रकारं तच्छब्दपरामृष्टं यद्विज्ञानं
१५ तत्सर्वं स्मरणमित्यर्थः ।

स्युक्तिप्रामाण्यमज्ञोक्तुः स्वपरव्यवसायित्वात्प्रमाणं चेदमञ्जसा ॥

बौद्धस्य पूर्वपक्षमुत्पाद्य अप्रामाण्यं पुनर्बौद्धो ब्रुवन्नस्य न तार्किकः
तत्सण्डनम् ।

॥ ४४६ ॥

तथा हि—अमुप्याप्रामाण्यं कुतोऽयमाविष्कुर्वीत, किं गृहीतार्थग्रा-
२० हित्वात्परिच्छिन्तिविशेषाभावादसत्यातीतेऽर्थे प्रवर्तमानत्वादर्थानुत्पद्य-
मानत्वाद्विसंवादकत्वात्समारांषाव्यवच्छेदकत्वात्प्रयोजनाप्रसाधकत्वाद्वा ।
न तावद्गृहीतार्थग्राहित्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यम् । अनुमानेनाधिगते बहौ
तदुत्तरकालभाविनः प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अनुमानस्यापि
केनचिदशेनाधिगतार्थाधिगमसम्भवेनाप्रामाण्यानुपज्ञाच्च, व्याप्तिज्ञान-
२५ प्रतिपन्ने हि वस्तुन्यनुमानं प्रवर्तत इति । अथाऽधिगताऽर्थाऽधिगमेऽप्यनु-

अस्योदाहरणोपदर्शनायाह—

यथा तज्जातीय एवाय गोपिण्डो गोसदृशो गवयः
स एवाय जिनदत्त इत्यादीति ॥ ६ ॥

अत्र तज्जातीय एवाय गोपिण्डो गोसदृशो गवय इत्याभ्या तिर्यक्-
सामान्यविषय स एवाय जिनदत्त इत्यनेन पुनश्चर्चतासामान्यविषय ५
अत्यभिज्ञानमुदाहृतम् । तिर्यक्सामान्यविषय च गोसदृशो गवय इत्युदा-
हरणान्तरमुपमानप्रमाणम्यात्रेयान्तर्माविप्रदशनार्थमुपदर्शितम् । आदि-
शब्दात्स एवानेनाप्यथ कथ्यते गोविलक्षणो भट्टिष इदमस्माद्वरमिद-
मस्य समीपमित्यमिदं महद्विदमस्मात्प्राशु ह्रस्व वेत्यादि । तथा—

शुण्डालदण्डपृथुगण्डतटीकराल-

१०

मापिङ्गलम्फुटसटाविकटासकूटम् ।

अष्टामिरङ्गिभिरुपेतमतीव मीप्म-

माहुर्बुधा शरममद्भुतशोयवृत्तिम् ॥ ४४८ ॥

स्कन्धे सटाश्चरणकोटिषु कुञ्जरेन्द्र-

धुम्भम्यलीढलनदुललितानि यम्य ॥

१५

क्वापि प्रपश्यति मवान्नसपञ्जराणि

जानातु त जगति केसरिण विशारम् ॥ ४४९ ॥

गण्डस्थलीप्रविगलन्मदगन्धलुब्ध

मुग्धम्रमद्भ्रमरभूषितकर्णजाहम् ॥

दुर्वारान्तमुशल वलगण्डशूल-

२०

शङ्काकर द्विरदराभमुदाहरन्ति ॥ ४५० ॥

आलोक्य कज्जलमलीमसमेधमाला-

मभ्युन्नता वियति यो नरिनर्त्ति हपात् ॥

केकायितानि कुरुतेऽश्रुजलप्लुने च

पथे दृशौ शिखिनमेनमुशन्ति सन्त ॥ ४५१ ॥

२५

आताम्रचञ्चुरणं सवलक्षपक्षं

क्षीराम्बुसङ्करविवेककलाप्रगल्भम् ॥

मञ्जीरमञ्जुपरिमिश्रितमन्दनादं

जानीहि मन्यरगतिं वत राजहंसम् ॥ ४५२ ॥

५

यो मञ्जु मञ्जु परिगुञ्जति मञ्जरीणा

किञ्जल्कपुञ्जरजसा कपिर्गोकृताक्षः ॥

नीलीतमालदलकञ्जलकालकान्तिः

पद्भिर्भवेन्मधुकरधरणैः स नृनम् ॥ ४५३ ॥

या खिद्यते प्रतिपदं स्वनितम्बमारात्

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलनेत्रा ॥

१०

उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भनिरदृशा ता

सीमन्तिनीं द्रुवतिरित्युपवर्णयन्ति ॥ ४५४ ॥

यद्योम संरचयति स्फुरदिन्द्रचाप-

रोचिष्णु चित्ररचनारुचिरं समन्तात् ॥

१५

विस्तारिणा स्वकिरणप्रसरेण पञ्च-

वर्णेन तद्रवति मेचकमत्र रत्नम् ॥ ४५५ ॥

ताम्राणि यस्य विलसन्ति सुपलवानि

सुम्बन्ति चारुकुसुमानि च चञ्चरीकाः ॥

वाचालितं विपुलकोकिलकाकलीभि-

२०

र्वुध्यस्व हन्त सहकारमहीरुहं तम् ॥ ४५६ ॥

इत्येवमादिशब्दश्रवणादाहितसंस्कारविशेषः, प्रतिपत्ता तथाविधानेव शरभसिंहादीनवलोक्य तथा सत्यापयति यदा तदा तत्संकलनमपि प्रत्यभिज्ञानोदाहरणमादर्शित मन्तव्यम् ।

अत्राह शाक्यः—

मानस्यापूर्वस्याप्यथांशस्याधिगमसम्भवा प्रामाण्यमिष्यते । हन्त कथमेव
 स्मरणस्यापि प्रामाण्यं न स्यात् । तत्रापि वत्तमानकालावच्छेदेनाधि-
 गतस्याधस्यातीतकालावच्छेदेनाधिगतेरपूर्वाणाधिगमोपपत्तेः । समर्थित
 चेत्तत्प्रथमपरिच्छेदे गृहीतार्थग्राहित्वेनापि नानम्य प्रामाण्यम् । तत्र
 गृहीतार्थग्राहित्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यम् । नापि परिच्छित्तिविशेषाभावात् । ५
 निहितमन्त्रिताधीतानौ हानोपादानहेतोः परिच्छित्तिविशेषस्य स्मरणे
 सद्भावात् । नाप्यमत्यनीतेऽप्ये प्रवृत्तमानत्वात्तस्याप्रमाणता, यतोऽनी-
 तस्यार्थस्य चकालेऽमत्त स्मृतिकाले वा । न तावत्तत्काले, तदा
 तस्य विद्यमानत्वात् । स्मृतिकाले तु तस्यासत्त्वं नाप्रामाण्यं प्रत्यक्षम् ।
 प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसक्तेः । न हि प्रथमग्राह्योऽर्थः प्रत्यक्षकाले १०
 स्मृतिरान्तरिकं सत्त्वेनाभ्युपगम्यते । "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति
 चेद्वाक्यता निदुः ॥ हेतुः प्रमेय युक्तिराम्नादाकारार्पणक्षमम् ॥ १ ॥"
 इत्यस्य निरोधानुपपत्तात् । एकान्ततोऽमत्यधः स्मरणमुत्पद्यत इति न
 न पथः । अधानुत्पद्यमानत्वं च स्मरणस्याभिदम् । स्वविषयमूला-
 दनुमूलान्तर्यादुत्पद्यमानत्वात् । विमर्शकः प्रमेयः स्मरणस्याप्रसिद्धम् । १५
 स्वप्रतिपत्तेः वस्तुन्यविमर्शकत्वात्तस्य । अविमर्शानो हि गृहीतार्थे
 प्राप्तिः प्रमाणान्तरप्रवृत्तिर्वा स्यात् । न द्विविधोऽपि स्मृतिप्रतिपत्तेः
 स्वयं धृतद्रव्याद्यर्थे समस्येव । यत्र तु विमर्शः स स्मरणमासः ।
 प्रत्यक्षाद्यामामवन् । समारोपव्यवच्छेदकत्वमपि स्मरणस्यासिद्धम् । न
 विषयमूले साध्यमाधनसम्प्रधाना तस्य समारोपव्यवच्छेदकत्वमसम्भवात् । २०
 अन्यथाऽनुमाने दृष्टान्ताभिधानानर्थक्यापत्तिः । साध्यमाधनसम्प्रधान-
 स्मरणार्थं हि तत्र दृष्टान्ताभिधानम् । इतरथा हेतुमेव केवलोऽभिधीयेत ।
 ततस्तदभिधानान्यथानुपपत्तेः स्मृतिविषयमूले सम्प्रधानो विमर्श-
 सहायविषययस्य समारोपोऽर्न्नात्यगम्यते । तदवच्छेदकत्वाच्च
 स्मरणस्य प्रामाण्यम् । प्रयोगः, यममारोपव्यवच्छेदकं तत्प्रमाणम्, २५
 यथानुमानम्, समारोपव्यवच्छेदकं न स्वप्रतिपत्तेऽर्थे स्मरणमिति ।

- प्रयोजनाप्रसाधकत्वात्स्मरणस्याप्रामाण्यमित्यप्यनुपपन्नम् । अनुमान-
प्रवृत्तिनिहितप्राप्त्यादिलक्षणस्य तत्साध्यप्रयोजनस्य सद्भावात् । अनु-
मानं हि साध्यप्रतिबद्धाद्वैतोः प्रवर्तते । साध्यप्रतिबन्धश्च हेतोः
सत्तामात्रेणानुमानप्रवृत्तेरङ्गं परिजातो वा स्मृतिकोटीकृतो वा । प्रथम-
५ पक्षे नालिकेरीद्वीपायातम्याप्रतिपन्नाभिधूमसम्बन्धम्यापि धूमदर्शनादग्नि-
प्रतिपत्तिः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु बालावस्थाया प्रतिपन्नाभिधूम-
सम्बन्धस्य पुनर्वृद्धावस्थाया विस्मृततत्सम्बन्धम्यापि धूमदर्शनादग्नि-
प्रतिपत्तिप्रसङ्गः । तृतीयपक्षे तु कथं स्मरणस्य प्रामाण्यप्रतिषेधः ।
अनुमानप्रवृत्तेरङ्गत्वान् । यज्ज्ञानमनुमानप्रवृत्तेरङ्गं तत्प्रमाणं यथा
१० प्रत्यक्षं, तथा च स्मरणम्, तस्मान्प्रमाणमिति । एवं च ।

अन्यप्रमाणमिव सिद्धमिदं प्रमाणं

न्यायोपदेशवगतः स्मरणं यतोऽत्र ॥

दत्तो गृहप्रभृतिको व्यवहार एष

प्राप्नोति सिद्धिपदवीमनिगं जनानाम् ॥ ४४७ ॥ ४ ॥

- १५ अथ क्रमप्राप्तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य कारणादिप्ररूपणार्थमाह—

अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं
संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ ५ ॥

- अनुभवश्च प्रमाणेन ग्रहणम् । स्मृतिश्चानन्तराभिहितैव । अनुभव-
स्मृती ते हेतुर्यस्य तदनुभवस्मृतिहेतुकं ज्ञानमित्युत्तरेण योगः । अनेन
२० प्रत्यभिज्ञानस्य कारणमुक्तम् । सामान्यशब्दस्य प्रत्येकमाभिसम्बन्धात्ति-
र्यक्सामान्यं च गवादिषु सदृशपरिणामात्मकम् । ऊर्ध्वतासामान्यं च
परापरविवर्तव्यापि द्रव्यम् । एतदुभयमादिर्यस्य वैलक्षण्यादेर्धर्मस्तो-
मस्य स तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरो विषयो यस्य तत्तथा । अनेनास्य
विषयो निर्दिष्टः । संकलनं विवक्षितधर्मयुक्तत्वेन वस्तुनः प्रत्यवम-
२५ र्शनमात्मा स्वभावो यस्य तत्संकलनात्मकमिति । अनेन स्वरूपमभिहितम् ।
एवंविधविशेषणाविशिष्टं यज्ज्ञानं तत्प्रत्यभिज्ञानमिति विज्ञेयम् ॥ ५ ॥

प्रत्यभिज्ञानमस्तीति पुनो
बौद्धस्य पूर्वपक्षसुराद्य
तत्त्वज्ञानम् ।

विज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञाननाम्न

सम्बन्धमुक्त्या नास्ति सत्त्वं तावत् ॥

या त्वम्यैषा माननायना सा

वान्व्येयम्योद्ग्रथशृङ्गारमज्जि ॥ ४१७ ॥

तथा हि विरुद्धधर्माध्यासत कारणाभावाच्च प्रत्यभिज्ञानस्य ५
स्वरूपमेव न सम्भवति । तत्र च तस्य प्रामाण्य प्रतिपादयितुमुचितम् ।
पूर्वं हि ज्ञातस्य पुनः कालान्तरे स एवायमित्यादि ज्ञान प्रत्यभि-
ज्ञानम् । न चाभ्यैक्यमुपपन्नम् । विरुद्धधर्माध्यासात् । यत्र हि विरुद्ध-
धर्माध्यासो न तत्रैक्यम् । यथा जलानलादी । विरुद्धधर्माध्यासश्च
प्रत्यभिज्ञान इति । न चायमपि द्विः स्पष्टास्पष्टरूपान्ततया प्रत्यभि- १०
ज्ञाने विरुद्धधर्माध्यासस्य प्रसिद्धे । तथा हि, स इत्युत्पत्त्यै प्रत्यभिज्ञाने
स्मरणरूपत्वेनास्पष्ट । अयमित्युत्पत्त्यै प्रत्यक्षरूपत्वेन स्पष्ट । न
चास्पष्टेतरलक्षणविरुद्धधर्मलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेऽप्यमेने युक्त ।
प्रत्यक्षानुमानयोरप्यमेने प्रसक्ते । किं च, स एवायमित्याकारद्वय,
तत्र किं परस्परानुप्रवेशेन प्रतिमान्यननुप्रवेशेन वा । प्रथमपक्षेऽ- १५
न्यतराकारस्यैव प्रतिभास स्यात् । द्वितीयाकारस्य तत्रानु-
प्रवेशेन तस्मादविनिश्चयान् । द्वितीयपक्षे तु परस्परविविक्तप्रति-
भासद्वयप्रसङ्गः । अयोन्याननुप्रवेशेनाकारद्वयस्यानन्यतयात् । न च
प्रतिभासद्वयम् । एकाधिकगुणत्वप्रसक्तेस्तु पुष्पाद्वैतसिद्धिः स्यात् ।
ततो विरुद्धधर्माध्यासान्नैकमिदं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । ततः कथं २०
प्रत्यभिज्ञानस्य सम्भवः । कारणाभावाच्च न नन्वभवति । तथा हि,
प्रत्यभिज्ञानस्य कारणं किमिन्द्रियसुत पूर्वानुभवजनितं सम्कारस्तदु-
भय वा । न तावदिन्द्रियम् । तस्य वर्तमानायावमासजनकत्वात् । नापि
संस्कारः । तस्य स्मरणकारणत्वात् । नाप्युभयम् । उभयदोषानुपपन्नात् ।
न च कारणान्तरमस्योपलभ्यते । तत्र प्रत्यभिज्ञानं स्वरूपतः सम्भ- २५
वति । सम्भवतु वा, तथापि न तत्रमाणन । निषयाभावात् । तस्य

- हि विषयः पूर्वज्ञाने प्रतिभातमेव वस्तु तदतिरिक्तं वा । तत्राद्यपक्षे न तत्प्रमाणम् । गृहीतग्राहित्वात्, धारावाहिज्ञानवत् । द्वितीयपक्षेऽपि किं कृतस्तस्यातिरेकः । किं स्वरूपभेदकृतः । कालद्वयसम्बन्धैक्यप्रतिपत्ति-
कृतो वा । यदि स्वरूपभेदकृतः, तदा ज्ञानवज्जेयस्यापि प्रतिक्षणं
५ स्वरूपभेदप्रसिद्धेः शोद्धोदनिमतानुप्रवेगः । अथ कालद्वयसम्बन्धदेव-
दत्तस्यैक्यं प्रतीयते । अतस्तत्प्रतिपत्तिकृतोऽतिरेक इति चेत् । तदपि
वाङ्मात्रम् । यतः किमिदमैक्यं नाम, एकत्वसंख्या स्थायित्वं वा ।
यद्येकत्वसंख्या, तदाऽस्याः पूर्वमेव प्रतिपन्नत्वात्कथमाधिक्यपरिच्छेदः
प्रत्यभिज्ञानेन । अथ स्थायित्वम् । तर्हि देवदत्तस्वरूपाद्विन्नमभिन्नं
१० वा । यद्यभिन्नम्, तदा तत्स्वरूपवत्तदपि पूर्वज्ञानेनैव प्रतिपन्नमिति
तद्विषयत्वे प्रत्यभिज्ञानस्य तदवस्थ एव गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यलक्षणो
दोषः । अथ भिन्नं स्थायित्वम्, तर्हि पूर्वमप्युत्पन्नमथ प्रत्यभिज्ञान-
समय एवोत्पद्यते । यदि पूर्वमप्युत्पन्नम्, तदा पूर्वज्ञानेनैवास्य परि-
च्छेदात्कथं प्रत्यभिज्ञानाधिक्यपरिच्छेदः । अथ प्रत्यभिज्ञानसमय
१५ एवोत्पद्यते । तर्हि तस्य पूर्वमप्रतिपन्नत्वात्कथं प्रत्यभिज्ञानविषयत्वम् ।
पूर्वं प्रतिपन्नस्यार्थस्य पुनः कालान्तरे गृह्यमाणस्य प्रत्यभिज्ञानविषयत्वा-
भ्युपगमात् । पूर्वज्ञानाप्रतिपन्नार्थान्तरावबोधकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञान-
नत्वे च घटज्ञानानन्तराविर्भूतपटज्ञानस्यापि तत्त्वप्रसङ्गः । प्रत्यभिज्ञान-
समय एवात्र स्थायित्वस्योत्पत्तौ च क्षणिकत्वानुपपत्तात्कथं तद्विशिष्टार्था-
२० नामक्षणिकत्वं स्यादिति ।

तस्मादित्थमभावाद्यद्वा सत्त्वेऽपि गोचराभावात् ॥

प्रामाण्यधुरन्धरेण न धुरीण प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ४५८ ॥

हन्त सौगत यथैव विष्टपे विश्रुतस्त्वमसि पश्यतोहरः ॥

जस्ति कश्चन तथैव कोविदस्त्वद्विनिग्रहविनोददुर्धरः ॥ ४५९ ॥

- २५ तथा हि यत्तावदुक्तं विरुद्धधर्माध्यासत इत्यादि । तत्र यदि
नाम दर्शनस्मरणलक्षणयोरकारयोर्विरोधः । तथापि धर्मिणः प्रत्य-

भिन्नानुरूपस्य किमायातम् । येनास्य विरुद्धधर्माध्यासाद्वेत् प्राप्येत ।
 घर्माणा हि परस्परपरिहारम्यितिलक्षणविरोधमन्मवे तेषामेवान्योन्य
 भेदो युक्त । चित्रभिन्नानाकारवत् । किं च विरुद्धाभ्या दशनम्भरण-
 काराभ्या कारणभूताभ्या स्वभावरूपाभ्या वा प्रत्यभिन्नानस्य भेद-
 साध्येत । तत्रापक्षे सिद्धसाध्यता नोप । न सलु कारणस्वरूपमेव ५
 सर्वथा कायस्वरूपमित्यनेकान्त्यादिन प्रतिज्ञानते । द्वितीयपक्षेऽपि
 कथञ्चित्त्वं साध्येत सर्वथा वा । यदि कथञ्चित्, तदा सिद्धा
 साध्यत्वम् । आकारतद्वतो कथञ्चित्त्वेदाभ्युपगमाज्जनम् । भेदस्वनुपपन्न,
 तयोस्तत्त्वमावन्वाभावरूपमज्ञात् । यो यस्य स्वमानो न तस्य तद्वत् सर्वथा
 भेदः । यथा चित्रज्ञानाभीलाद्याकाराणाम् । स्वभावरूपं प्रत्यभि १०
 ज्ञानस्य स एवायमित्याकारद्वयमिति । प्रत्यभिन्नान हि दर्शनम्भरण-
 लक्षणत्वसामग्रीत समुत्पद्यमानमङ्गीकृताकारद्वयमेव समुपनायते ।
 चित्रपटादिमामग्रीतश्चित्राकारेकज्ञानवत् । अभ्युपगम्य च स्वभाव-
 मूलाकारद्वयस्य स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्या विरुद्धधर्मायासत्वमेतदुक्तम् ।
 यावता प्रत्यभिन्नाने स्पष्टत्वास्पष्टत्वे एव न विद्येते । अस्पष्टम्यरूप १५
 न्यैवाम्य स्वसामग्रीत समुत्पन्नात् । यदप्युक्तं स एवायमित्याकार-
 द्वयं, तत्र किं परस्परानुपप्रेषेण प्रतिभार्तीत्यादि, तत्र क्रोड्यमस्य, पर-
 स्परानुपप्रेषो नाम । परस्पररूपमाङ्ग्यमेकस्मिन्नाधारे धृतिवा । नाद्य
 पक्षे येयान् । प्रतीतिप्ररोधात् । न हि यथोक्तमाकारद्वयमन्योन्य-
 सङ्कीर्णस्वरूप स्वमेऽपि प्रतीयते । द्वितीयपक्षे पुनर्न किञ्चिन्निष्ठम् । २०
 एकस्मिन्प्रत्यभिन्नाने तत्कारद्वयस्य निर्वाधमनुभूयमानत्वात् । कथं
 चैवयादिन मौगतस्य चित्रज्ञानमपि सिध्येत् । नीलाप्रतिमामाना
 हि परस्परानुपप्रेषे सवेवामेकरूपताप्रसङ्गात्तुनश्चित्रत्वम्, एक-
 नीलाकारज्ञानवत् । तेषां परस्परानुपप्रेषे वा भिन्नसन्तनिनीलाप्रति-
 भासानामिवात्यन्तभेदसिद्धेर्नितरामचित्रत्वम् । एकनानाधिकरणतया २५
 तेषां प्रत्यक्षत प्रतीति प्रतिपादितदोषानवकाश प्रत्यभिन्नानेऽप्यवि

शिष्टः । तन्न विरुद्धधर्माध्यासितत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्याभावो युक्तः । नापि कारणाभावतः । दर्शनस्मरणलक्षणस्य तत्कारणस्य मृते प्रतिपादितत्वात् । ननु कथं पृथगोचरयोर्विभिन्नाकारयोश्च दर्शनस्मरणयोः प्रत्यभिज्ञाने कारणतेति चेत् । तेनानुविधीयमानान्वयव्यतिरेकत्वात् ।

५ अद्वुरादिनानुविधीयमानान्वयव्यतिरेकस्य बीजादेरिव । तत्र न खलु बीजादेरद्वुरादौ कारणताया तेनान्वयव्यतिरेकानुविधानादन्यन्निबन्धनमस्ति । तन्न प्रत्यभिज्ञानस्य कारणाभावादप्यभावो युक्तः । अपि चेदं प्रत्यभिज्ञानं कार्यम् । कार्यं च प्रतीयमानं कारणसद्भावमवबोधयति । अतः कथमस्य कारणाभावो ज्यायान् । ततश्च कारणाभावाच्च

१० न तत्सम्भवीत्यादि प्रत्यादिष्टम् । यच्चान्यदुपन्यस्तं सम्भवतु वा तथापि न तत्प्रमाणं विषयाभावादिति । तदप्ययुक्तम् । विषयाभावस्यासिद्धेः । पूर्वोत्तरविवर्तवर्त्येकद्रव्यादेस्तद्विषयस्य सद्भावात् । न च दर्शनस्मरणयोरेवायं विषय इति वाच्यम् । दर्शनस्य हि वर्तमानकालावच्छिन्नः स्मरणस्य पुनरतीतकालावच्छिन्नपदार्थो विषयः प्रत्यभि-

१५ ज्ञानस्य तूभयकालावच्छिन्नद्रव्यादि । न चाशेषार्थानां क्षणिकत्वतो द्रव्यस्य कस्यचिदप्यसम्भवात्कथं तस्य तद्विषयता प्रार्थ्यत इत्यभिधातव्यम् । क्षणभङ्गप्रतिषेधेन द्रव्यसिद्धेः पुरस्तादुपपादयिष्यमाणत्वात् । न च लूनपुनर्जातनखकेशादिष्विव सर्वत्र निर्विषया प्रत्यभिज्ञा । क्षणक्षयैकान्तस्यानुपलम्भात् । तदुपलम्भे हि सा निर्विषया

२० स्यात् । एकचन्द्रोपलम्भे द्विचन्द्रप्रतीतिवत् । लूनपुनर्जातनखकेशादौ च स एवायं नखकेशादिरित्येकत्वपरामर्शिप्रत्यभिज्ञानं लूननखकेशादिसदृशोऽयं पुनर्जातनखकेशादिरिति सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानान्तरेण बाध्यमानत्वादप्रमाणं प्रसिद्धम् । न पुनः सादृश्यप्रत्यवमर्शि । तत्त्वस्याऽबाध्यमानतया प्रमाणत्वसिद्धेः । न

२५ चैकत्रैकत्वपरामर्शिप्रत्यभिज्ञानस्य मिथ्यात्वदर्शनात्सर्वत्राऽस्य मिथ्यात्वम् । प्रत्यक्षस्यापि सर्वत्र भ्रान्तत्वानुपपन्न किञ्चित्कुतश्चित्कस्यचित्प्र-

अत्राह भाट्ट —

सादृश्यज्ञानस्यापमानत्व सादृश्यगोचरानामुपमानस्वरूपताम् ॥
मेन प्रत्यभिज्ञानवमिति अङ्गीकरोति न पुन प्रत्यभिज्ञानरूपताम्
मादृशानामुपमानं तन्मत्तगुणम् । ॥ ४६१ ॥

तथा हि, गोदर्शनादितसम्कारस्य धमातु पश्चादवयवदर्शन गति ५
स्मरणे सयनेन महश्च स इत्येवमाकारतयोपनायमानस्य चानम्योप
मानत्वमेव न्याय्य न प्रत्यभिज्ञानत्वम् । तस्यैकन्यविषयत्वेनेन यत्र
स्थितत्वात् । सादृश्यविशिष्टो विज्ञेयो विज्ञेयविशिष्ट वा सादृश्यमुप-
मानस्यैव प्रमेयम् । उक्तं च— “ तस्माद्यत्प्रमेयं तत्तस्यात्मादृश्येन
विज्ञेयितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदङ्गितम् ॥ १ ॥ १०
प्रत्ययेणात्रुद्देश्ये सादृश्ये गति च स्मृते । विज्ञेयस्यान्यतोऽ-
भिद्वैरूपमात्रप्रमाणता ” ॥ २ ॥ इति । एतत्परीक्षकलक्षितम् ।
सादृश्यप्रतीते सङ्कलनानामन्यतया प्रत्यभिज्ञाननाऽनतिक्रमान् । स
एवायमिति यथोत्तरपर्यायस्य पूरयत्रात्रेणैकनाप्रतीति प्रत्यभिज्ञानमेव
मनेन महश्च स इत्येषावि । सङ्कलनामकत्वाविशेषान् । यन्ति १५
वैकन्यनानमेव प्रत्यभिज्ञान सादृश्यज्ञान तूपमानमित्यभ्युपगम । तर्हि
वैलक्षण्यज्ञान किं नाम प्रमाण स्यात् । यथेयं हि गोत्पन्नादितसम्कार
स्य गवयत्किनोऽनेन सहश्च स इति प्रतिपत्ति । तथा महिषात्कि-
नोऽनेन मिलनश्च स इति वैलक्षण्यप्रतीतिरस्ति सा च न
प्रत्यभिज्ञानोपमानयोगन्तमवति । एकत्र सादृश्यविषयत्वात् । अतः २०
प्रमाणान्तः प्रमाणमह्वयानियमविधानद्वयेद्वयम् । अथ सादृश्या-
माद्यो वैलक्षण्यं तस्याऽमात्रविषयत्वात् प्रमाणमह्वयानियमविधानम् ।
तर्हि वैलक्षण्याऽमात्र सादृश्यमिति स एव तेषां । अन्यनेकस्य
समानधर्मयोग सादृश्यं तत्कथं वैलक्षण्यमात्रमात्र स्यादिति चेत् ।
तादृ वैलक्षण्यमपि त्रिमहद्वयधर्मयोगस्तत्कथं सादृश्याभावात् स्यादिति २५

- समानमिति । एतेन गौरिव गवय इत्युपमानवाक्याहितसंस्कारस्य पुन-
र्वेने गवयदर्शनेऽयं गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरुप-
मानमिति नैयायिकमतमपि प्रतिहतम् । यथैव ऐकदा कुम्भमुपलब्ध-
वतः पुनः कालान्तरे तस्यैव दर्शने स एवायं कुम्भ इति प्रतिपत्तिः
५ प्रत्यभिज्ञा प्रतिज्ञायते, तथा गोसदृशो गवय इति संज्ञेतकाले
गवयतदभिधानयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धं प्रतिपद्य पश्चाद्गवयदर्शनात्तत्प्रति-
पत्तिः प्रत्यभिज्ञा प्रतिज्ञायताम् । किं च गोविलक्षणमहिष्यादिदर्शना-
द्गवयशब्दवाच्योऽयं न भवतीति तत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिषेधप्रतिपत्तिः
किं नाम प्रमाणं स्यात् । अथेयमप्युपमानमिष्यते । तदा “प्रसिद्ध-
१० साधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ” इति व्याह्रन्येत । प्रसिद्धवैधर्म्या-
च्चेत्युपसङ्ख्यानं वा सूत्रे कर्तव्यम् । तथाऽऽमलकदर्शनाहितसंस्कारस्य
विल्वादिदर्शनादतस्तत्सूक्ष्ममिति प्रतीतिः स्वसमीपवर्तिप्रासादादिदर्श-
नोपजनितसंस्कारस्य तत्प्रतियोगिपर्वताद्युपलम्भादिदमस्माद्गमिति प्रति-
पत्तिः, ह्रस्वशिङ्गपादिदर्शनाविर्भूतसंस्कारस्य तद्विपरीतवटवृक्षा-
१५ द्यर्थोपलम्भादतोऽयं प्राशुरिति विनिश्चितं किं प्रमाणं भवेत् ।
तथा चोक्तम् । उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनम् ॥ तद्वैध-
र्म्यात्प्रमाणं किं स्यात्संज्ञिप्रतिपादनम् ॥१॥ इदमल्पं महद्गूढमासन्नं
प्रांशु नेति वा ॥ व्यपेक्षातः समक्षार्थे विकल्पः साधनान्तरम् ॥२॥”
इति । साधनान्तरं स्यादिति । तथा हंसाधनभिज्ञो यदा कश्चित्क्वचि-
२० त्पृच्छति कीदृशो हंसादिरिति । तदा स तं प्रति “पयोम्बुभेदीहंसः
स्यात्पट्पादैर्भ्रमरः स्मृतः ॥ सप्तपर्णैः सुतत्त्वज्ञैर्विज्ञेयो विषमच्छदः
॥ १ ॥ पञ्चवर्णं भवेद्रत्नं मेचकारख्यं पृथुस्तनी ॥ युवतिश्चैकशृ-
ङ्गोऽपि गण्डकः परिकीर्तितः ॥ २ ॥ शरभोऽप्यष्टभिः पादैः
सिंहश्चारुसटान्वितः ” इत्यादिकमाह । ततश्चैतद्वाक्याहित-
२५ संस्कारः प्रष्टा यदा पयोम्बुभेदित्वाद्युपलक्षितानर्थान्कालान्तरे समुप-

सिध्येत् । ततो यथा गुह्ये गृह्ये पीतामाम प्रत्यक्ष तत्रैव शुद्धा-
 भासप्रयक्षान्तरेण वाच्यमानत्वादप्रमाण न पुन पीते कनकाणां ।
 तथा प्रकृतमपीति । तत्र विषयामात्राप्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् ।
 अथ गृहीतप्राहित्वात्तत्तथेप्यते, तत्र तद्विषयो हि प्रत्यक्षेण गृह्येत
 स्मरणेन प्रमाणान्तरेण वा । न तान्प्रत्यक्षेण, तस्य वर्तमानविवर्त- ५
 मानाभिलिखितद्रव्यगोचरचारित्वान् । नापि स्मरणेन, तस्यातीतपर्याय-
 मात्रावच्छिन्नद्रव्यविषयत्वात् । नापि प्रमाणान्तरेण, उभयविवर्तवर्ति-
 द्रव्यान्निग्राहकस्य प्रत्यभिज्ञानात्पूर्वमन्यस्य प्रमाणस्य प्रवृत्तेरनुभवात् ।
 प्रत्यक्षस्मरणचानितकल्पनाज्ञानमस्तीति चेन्, न । तस्यैव प्रत्यभिज्ञान-
 त्वेनाम्नाभिरप्यभ्युपगमान् । ननु यदि प्रत्यक्षस्मरणयोर्मध्यविवर्त- १०
 वर्तिद्रव्यमविषय । तर्हि कथं ताम्या तत्र प्रत्यभिज्ञान जायेत ।
 तथा हि, यद्यस्य विषयो न भवति न तत्तत्र विज्ञानमुत्पादयति,
 यथा चक्षु रसे । न भवति चोभयविरत्तवर्ति द्रव्य विषय प्रत्यक्ष
 स्मरणयोरपीति चेन् । तदप्यनुपपन्नम् । विकल्पोत्पादकाध्यक्षेणाने-
 कान्तान् । तस्यान्यगोचरस्यापि सामान्ये विकल्पोत्पादकत्वप्रतीति । १५
 अथ विकल्पवामनामहायमविकल्पक स्वानिषयेऽपि सामान्ये विकल्प-
 मुपजनयति । सहकारिणामचिन्त्यशक्तिकत्वात् । अन्यथा कथमसर्वं
 ज्ञानमस्यामविशेषसहाय सर्वज्ञान जनयोदिति चेत् । तर्हि प्रत्यभि-
 ज्ञानावरणक्षयोपगमसहाये प्रत्यक्षस्मरणे अपि स्वानिषये 'उभय-
 विरत्तवर्तिनि द्रव्ये प्रत्यभिज्ञानमुपजनयतामविनेषान् । एतेन तस्य हि २०
 विषय पूर्वज्ञाने प्रतिमातमेव वस्तु तदतिरिक्त चेत्यादि पूर्वपक्षप्रत्य-
 क्दर्थितो द्रष्टव्य । उक्तनीत्या प्रत्यभिज्ञानविषयस्य यत्रस्थापितत्वात् ।
 तत्र गृहीतप्राहित्वात्प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् । अथ स्मरणानन्तरमाविद्या
 चक्षुषाऽनुमन्यते । तदप्यनुपपन्नम् । रूपस्मरणानन्तर रससन्निपाते
 समुत्पन्नस्य रसनानस्याप्यप्रामाण्यप्रमत्तात् । तत्र हि रूपस्मरणस्य २५
 पूर्वकालमावित्वात्समनन्तरकारणत्वम् । बोधाद्बोधरूपनेत्यभ्युपगमान् ।

- न चात्र बोधरूपतया समनन्तरकारणत्वं प्रत्यभिज्ञाने तु स्मरणरूपतयेति वाच्यम् । स्मरणबोधरूपतयोस्तादात्म्ये सति कचिद्बोधरूपतया समनन्तरकारणत्वं स्मरणस्य कचित्तु स्मरणरूपतयेति व्यवस्थापयितुमशक्तेः । यदि च स्मरणानन्तरभावित्वात्प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति प्रतिपाद्यते । कथं तर्हि अनुमानमपि प्रमाणं स्यात् । तद्धि साध्यसाधनसम्बन्धस्मरणानन्तरमेवोपजायते । अन्यथा दृष्टान्तोपन्यासस्तत्र व्यर्थो भवेत् । तत्र स्मरणानन्तरभावित्वादपि प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणम् । अथ बाध्यमानत्वात्तत्तथा कथ्यते, तदपि न तथ्यम् । तद्बाधकस्य कस्यचिदप्यनुपपत्तेः । यन्नैकत्वविषयस्य प्रत्यभिज्ञानस्यापहवः कर्तुमुचितः ।
- १० नापि सादृश्यगोचरस्य, अनुमानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । येनैव हि पूर्वं धूमोऽग्नेर्दृष्टस्तस्यैवोत्तरकालं पूर्वं धूमसदृशधूमदर्शनादभ्यनुमानोत्पत्तिर्युक्ता नाऽन्यस्याऽन्यदर्शनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमन्तरेण तेनेदं सदृशमिति प्रतिपत्तिर्घटते । पूर्वप्रत्यक्षेणोत्तरस्योत्तरप्रत्यक्षेण च पूर्वस्य धूमादिवस्तुनोऽप्रतिपत्तेः । न च द्वयाप्रतिपत्तौ द्विष्टं सादृश्यं प्रतिपत्तुं शक्यम् ।
- १५ अतिप्रसङ्गात् । सादृश्यसार्थाभ्यां भिन्नाभिन्नादिविकल्पैर्विचार्यमाणस्थानुपपत्तेस्तद्बोधचरप्रत्यभिज्ञानस्य कथं प्रमाणत्वमिति च न शङ्कनीयम् । सादृश्यस्य सामान्यप्रतिष्ठावसरे व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । न च तस्मिन्नेव स्वपुत्रादौ भ्रान्त्या तादृशोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनं स एवाऽयमित्येकत्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानेन बाध्यमानमप्रमाणं प्रतिपद्य स्वपुत्रादिना सदृशे पुरुषे तादृशोऽयमित्यपि प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणं प्रतिपादयितुं युक्तम् । तस्याबाध्यमानत्वेन प्रमाणत्वात् । एवं वैलक्षण्यादिविषयाण्यपि प्रत्यभिज्ञानानि समर्थनीयानि । ततश्च—

हंहो बौद्धाः स्वमतविषयं पक्षपातं विधूय

आह्वं प्रौढप्रमितिवशतः प्रत्यभिज्ञाप्रमाणम् ॥

२५ यस्मादेषा भवति सततं लोकयात्रा समग्रा

कोऽपि काऽपि स्वपरनियमं नाऽन्यथा हन्त कुर्यात् ॥४६०॥

लभ्याय स हसगज्जवाच्य इत्यान्तरूपतया तत्सज्ञासन्निभसम्बन्ध प्रति-
पद्यते । तथा किं नाम तत्प्रमाण स्यात् । उपमानमित्यसम्भाव्यम् ।
सर्वोक्तप्रकारेण प्रतिपत्तो प्रसिद्धार्थमाधर्म्यासम्भवात् । तत प्रतिनि-
यतप्रमाणव्ययस्थामभ्युपगच्छता न्यायशालिना प्रतिपादितप्रकार प्रतीति-
चक्षुश्चक प्रत्यभिज्ञानमेवेति स्वीकर्तव्यम् । मूयोऽपि भाट्ट प्राह—

परोक्ष प्रत्यभिज्ञानमिति क्षमाये नैव न ॥

यत प्रत्यक्षतैवाम्य न्यायगोचरमञ्जाति ॥ ४६२ ॥

तथा हि, प्रत्यभिज्ञान प्रत्यक्षम् । अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायि-
त्वात् । यदित्य तदित्य यथा सम्प्रतिपन्न प्रत्यक्षमिति । न च स्मरणपूर्व-
कत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावात् । स्मरणात्पश्चाद्भावित्वेऽपि सत्स- १०
म्प्रयोजनत्वेन प्रत्यक्षत्वाविरोधात् । यन्नाह—“ न हि स्मरणतो
यत्तन्न प्रत्यक्षमितीदृशम् ॥ वचन राजकीयं वा लौकिकं
चापि त्रिधते ॥ १ ॥ न चापि स्मरणात्पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ॥
वार्यते केन चिन्नापि तत्तदानीं प्रदुष्यति ॥ २ ॥ तेनेन्द्रियार्थमभ्य-
न्वात्प्रागूर्ध्वं चापि यत्स्मृते. । निज्ञान जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति १५
गम्यताम् ॥ ३ ॥” इति । नतपि न्यायम् । यतोऽक्षान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वं प्रत्यभिज्ञानस्य साक्षाद्विनाशित पारम्पर्येण वा । यन्नि
पारम्पर्येण, तदानुमानादिनाम्य व्यभिचार । तस्य प्रत्यक्षलक्षितलिङ्गादि-
द्वारेणोपजायमानस्य परम्परयाऽक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽपि प्रत्यक्ष-
त्वाभावात् । साक्षादक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिव त्वसिद्धम् । प्रत्य २०
भिज्ञानस्य साक्षात्प्रत्यक्षस्मरणान्वयव्यतिरेकानुविधायिवेनानुसूय-
मानत्वात् । साक्षादक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे पुनरस्य प्रथमव्यक्ति-
दर्शनकालेऽप्युत्पत्ति स्यात् । अथ पुनरङ्गाने पूर्वदृशनाहितसंस्कार-
प्रवोधात्पञ्चमृतिमहायमिन्द्रिय प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयतीत्युच्यते । तदनु-
चिनम् । प्रत्यक्षस्य स्मृतिनिरपेक्षत्वात् । सापेक्षत्वे तु प्रत्यभिज्ञानस्या- २५
नुमानान्वितपरोक्षतैव ज्यायसी ।

- स्मरणे पदविषयसङ्केतस्मरणे च सति युवन्तं तिङन्तं च पदमिति प्रत्यभिज्ञानमुपजायते । तथा पूर्वपूर्वपदश्रवणाहितसंस्कारस्यान्त्यपदश्रवणानन्तरमनुक्रमविशिष्टपूर्वपदानां वाक्यगोचरसङ्केतस्य च स्मरणे सति वाक्यमिदमिति प्रत्यभिज्ञानमुन्मज्जति । एव तयोर्वर्णपदवाक्यग्रहणं
७. प्रत्यभिज्ञानात् । ततोऽपि मध्यमवृद्धं चेष्टमानमवलोकयन्वालस्तदस्थ-स्तस्यार्थप्रतीतिं तावत्कल्पयति । आत्मनि तत्पूर्विकायाश्चेष्टाया दृष्टत्वात् । प्रमाणान्तरासन्निधावेतद्दृढप्रयुक्तशब्दसमनन्तरं च प्रवृत्तोऽयमित्यत एव शब्दात्मिकमप्यनेन प्रतिपन्नमिति मन्यते । तमर्थं तेन वृद्धेनानीयमानमेवमवबुध्यतेऽयमर्थोऽमुतः शब्दादनेनावगत इति स
१०. चार्थोऽनेकगुणाक्रियाजातिव्यक्त्यादिरूपसङ्कुल उपलभ्यते । शब्दोऽप्यनेकपदकदम्बकात्मा श्रुतः, तत्कृतमस्य शब्दाशस्य कतमोऽर्थो गो वाच्य इति सन्दिग्धे कालान्तरे च गां नयेत्यादिकमाकर्णयति । तत्र च गौशब्दानुवृत्तिमानयेत्यस्य तु व्यावृत्तिं विभावयति । ततोऽपि कदाचन वाजिनमानयेति शृणोति,
१५. तत्रापि गौशब्दस्य व्यावृत्तिमानयेत्यस्य त्वनुवृत्तिं व्यवस्यति । तदनुसारेण च गवादेरप्यर्थस्यानुवृत्तिव्यावृत्ती समाकलयति । तत इत्थमावापोद्वापाभ्यामनन्तरमीदृग्जातीयोऽर्थ ईदृग्जातीयस्य वाच्यः सोऽपि तस्य वाचक इतीत्य वाच्यवाचकभावालम्बनसकलविवक्षितवाच्यवाचकविशेषसमुल्लेखोत्तरस्तर्कः समुल्लसति । कश्चित्तु यदा कश्चित्तर्केण वाच्यवाचकभावं स्वयमवेत्य परमप्यनेनैव तमवबोधयिष्यंस्तदनुसारिपरसन्ताने तर्कोत्पत्तिहेतुं वचनं परार्थतर्करूपमुच्चारयति । तदा तस्मादप्यस्योद्भासः । यथा कश्चन पिता परमवत्सलो वत्साय कश्चन पदार्थं पुरस्कृत्य कथयति, इत्थम्भूतमित्यम्भूतस्य शब्दस्य वाच्यं वत्स जानीहि, तदाऽसावुपलम्भानुपलम्भद्वारेण तथा प्रतिपद्यमानस्तर्कादेव
२५. वाच्यवाचकभावं प्रतिपद्यते । इयं च व्याख्या वाच्यवाचकभावप्रतीतिरुपदर्शिता । शृङ्गग्राहिकया तु नियताया व्यक्तावयं पुरोवर्ती भावोऽस्य

शब्दस्य वाच्य इत्यागमादेरपि सा मरति । तदूर्ध्वं तु व्याख्या तं प्रति
 यस्तकादेव प्रत्येति, अथे इत्यभूत इत्यभूतस्य सर्वं सर्वस्य वाचको
 वाच्यश्चेति । ननु तत्र स्वविषयेण 'सम्बद्धो वाऽसम्बद्धो वा तमन-
 बोधयति । न तात्सम्बद्ध । अतिप्रसङ्गात् । अथ सम्बद्ध, कुत-
 स्तत्सम्बन्धप्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षादनुमानात्कर्तारत्वात्प्रमाणान्तराद्वा । न ५
 तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य तत्प्रतिपत्त्यत्वात् । नाप्यनुमानात्, अनवस्थानुपपत्तात् ।
 तत्पि ह्यनुमान तत्पूर्वकमिति तत्रापि तर्कस्य स्वविषयेण सम्बन्ध-
 ग्राहकमनुमानान्तरमन्वेषणीयमिति । नापि तर्कान्तरात्, तत्र एव,
 तर्कान्तरस्यापि स्वविषयसम्बन्धोऽपूर्वकत्वात्तस्याप्यपरतर्कनिर्गन्धन-
 त्वात् । नापि प्रमाणान्तरात्, तस्यापि प्रमाणत्वेऽपि स्वविषयसम्बन्ध- १०
 बोधप्रयुक्त प्रवर्तमानत्वादनवस्थापत्तेः । अथाप्रतिपन्नसम्बन्ध एव तत्र
 स्वविषयानुपावरणधीर्यान्तरायस्योपशमविशेषात्स्वविषयमेव बोधयति ।
 तर्हि तत्र एवानुमानमप्यप्रतिपन्नसम्बन्धमेव स्वगोचरमवभाषयतु ।
 न तत्प्रतिपत्तिनिमित्ततत्रप्रमाणपरिकल्पनेनेति काश्चित् । सोऽपि यदि
 प्रामाणिकस्तर्हि तस्यापि प्रत्यक्ष स्वविषयमवबोधयत्सम्बद्धमेवावरोध- १५
 येनासम्बद्धम् । अतिप्रसङ्गात् । तत्सम्बन्धश्च नानुमानादेः सिद्धयति ।
 अनवस्थानुपपत्तात् । नापि प्रत्यक्षान्तरात्, अनवस्थानुपपत्तात्वेन्यादि
 सकल प्रयत्नेऽपि समानम् । अथ न प्रत्यक्ष स्वविषयसम्बन्धावरोध-
 निवर्धनं तत्र प्रवर्तते तस्य स्वविषये स्वयोज्यताप्रलब्देव प्रवृत्तिरिति
 चेत्, तर्हि तथा तत्रस्यापि स्वयोज्यताविशेषमात्राया एव स्वविषय २०
 प्रत्यायनसिद्धिर्भवतु । योज्यताविशेष पुनः प्रत्यक्षस्य स्वविषयानां
 वरणधीर्यान्तरायस्योपशमविशेष एव तत्रस्यापि प्रतिपत्तयः । यथा
 च प्रत्यक्षस्योत्पत्तिं मनोऽङ्गान्यो योज्यताया सहकारिणो बहिरङ्गान्तथा
 तत्रस्यापि समुद्भूतानुपपत्त्यानुपलम्भापनुमन्येते । तन्वयव्यतिरेकानु-
 विधायित्वात्तस्य । यच्च तत्र एवानुमानमप्यप्रतिपन्नसम्बन्धमेव स्वगो- २५
 चरमवभाषयत्युक्तम् । तत्र साध्यसाधनसम्बन्धग्रहणानिरपेक्षानुमान

स्योत्पत्तिरेव न सम्भवति । अनवबुद्धसाध्यसाधनसम्बन्धस्य कचित्कदा-
चिदुत्पत्त्यप्रतीतिः । तर्कस्य तु सम्बन्धग्रहणनिरपेक्षेव प्रत्यक्षवदुत्पत्ति-
र्घटत एव । न खलु प्रत्यक्षस्याप्युत्पत्तिः करणार्थसम्बन्धग्रहणापेक्षा
प्रतिपन्ना । स्वयमगृहीततत्सम्बन्धस्यापि प्रतिपत्तिस्तदुत्पत्तिप्रतीतिः,
५ तद्वत्तर्कस्यापि स्वार्थसम्बन्धग्रहणानपेक्षस्याप्युत्पत्तिप्रतिपत्तेर्नोत्पत्तौ
सम्बन्धग्रहणापेक्षा युक्तिमतीति सर्वं चतुरलम् ॥ ७ ॥

एतच्च तर्कनामयेयं व्याप्तिज्ञानं तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां प्रवर्तत
इति निदर्शयन्नाह—

यथा यावान्काश्चिद्धूमः स सर्वो बहो सत्येव भव-
१० तीति तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येवेति ॥ ८ ॥

अतिरोहितार्थमिदम्

अत्राह कश्चित्—

तर्कप्राप्ताभ्यसहमानस्य
कस्यचिन्मतस्य
खण्डनम् ।
प्रमाणतायामुपपादिताया
तर्कस्य युक्ता ननु लक्षणोक्तिः ॥
१५ एषा तु सयुक्तिपरम्पराभि-
विचार्यमाणस्य न तस्य युक्ता ॥ ४६६ ॥

तथा हि विषयव्यवस्थापक प्रमाणं तर्कस्य च विषयो व्याप्ति-
लक्षणः प्रतिज्ञायते भवद्विव्याप्तिश्च विचार्यमाणा नावस्थां बध्नाति ।
यतः साध्यसाधनयोः सम्बन्धो व्याप्तिः सम्बन्धश्चैकदेशत्वमेककालत्वं
२० वा तयोर्भवेत् । न तावदेकदेशत्वम् । यतः—

प्रबलपवनबेलद्वैजयन्तीवितानप्रतिमकलितमूर्तिर्व्योम्नि धूमप्रबन्धः ॥

ज्वलति वयुमतीमृदुप्रनिष्ठे निकुञ्जे कचन पुनरनल्पज्वालशाली कृगानुः

॥ ४६७ ॥

शैवालजालजटिलं तटिनीम्नोतः समस्त्यधोवर्त्ति ॥

२५ कचन गिलोच्चयशिखरे वृष्टिः पुनरुद्गुरप्रसरा ॥ ४६८ ॥

नाप्येककालत्वम् । यत —

पूर स्रोतस्विनोसत्तो वृष्टिकाळे न विद्यते ॥

वृत्तिकोदयवेलाया न चास्ति शकटोदय ॥ ४६९ ॥

किंच कस्य केनायमविनाभाव किं सामान्यस्य सामान्येन, सामा-
न्यस्य विशेषे, विशेषाणां सामान्येन, विशेषाणां विशेषैर्वा । न प्रथमपक्षः ।
यतो न सामान्यस्य सामान्येन व्याप्तिरनुमानाङ्गम् । तदा हि तत्र
सामान्यमेव साध्य म्यात् । तस्य च नित्यत्वविभुत्वाभ्यां सकलेश-
कालसम्बन्धितया सुप्रसिद्धस्य साधने सिद्धसाध्यता स्यात् । द्वितीय-
पक्षेऽपि देशकालाभ्यामनवच्छिन्नैर्विशेषैः सामान्यस्याविनाभावोऽवच्छि-
न्नैरा । यद्यनवच्छिन्नैः, तदा सिद्धसाध्यतेव । देशकालानवच्छिन्नानां
बह्व्यादिविशेषाणामतिप्रतीतत्वात् । अथ देशकालावच्छिन्नैः, तदानुगमा-
भावः । न हि धूमसामान्यस्य पर्वतादिस्थैरग्निविशेषैरेनुगमोऽस्ति ।
तस्य तदन्तरेणापि पाकप्रदेशान्नावुपलम्भात् । तृतीयपक्षेऽपि सिद्ध-
साध्यता साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य । महानसे पर्वतस्थधूमविशेष-
स्यासम्भवात् । विशेषाणां विशेषैरिति तुरीयपक्षेऽपि दुःशकमविना-
भावग्रहणम् । तेषामानन्त्यात् । अपि चाग्न्यभावे धूमानुपपत्तिरिति
व्यतिरेकव्याप्तिं किमेकस्य कस्यचिदग्नौ धूमो धूमानुपपत्तिगृह्यते सवस्य
वा । न तावदेकस्य । एकस्याभावेऽप्यग्न्यन्तरे धूमस्य गृह्यमाणत्वात् ।
नापि सवस्य । उपहितग्रहणस्योपाधिग्रहणमन्तरेणासम्भवात् ।
धूमानुपपत्तेश्च समन्ताग्न्यभावे पक्षोपाधिर्न चासीति प्रतियोगिषु सवामिव
गृहीतेषु ग्रहीतुं शक्यते । अपि च यत्सद्भाव एव यस्य निवृत्तिर्नैव
तस्य विरोधः । तन्निह धूमाभाव एव सति धूमस्य निवृत्तिर्दृश्यत इति
धूमाभावेनैवास्य विरोधो न त्वग्न्यभावेन । केवलाज्ञाराद्यवस्थायामग्न्य-
भावाभावेऽपि धूमनिवृत्ते प्रतीयमानत्वात् । अनो न व्याप्तिर्विचार्य-
माणत्वात्कथं तद्वाहिणस्तत्कस्य प्रामाण्यम् । किं च व्याप्तिः
सत्यामपि न धूमादभिर्पङ्क्त्यमनुमीयते । बह्वरेव धूमेनानुमीयमानत्वात् ।

तथा धूम एव बह्वर्गमको न तद्गताः ' इयामत्वादय इति वृथा
व्याप्तिकल्पनं तद्वोचरतर्कप्रामाण्यकल्पनं च ।

तार्किकैस्तर्क्यमाणोऽयं तर्क कर्कशया धिया ।

- इत्थं नोपैति मानत्वं विफलस्तदिहाग्रहः ॥ ४७० ॥

५ ; तर्कः प्रमा न भवतीति वदन्तु कामं

हे तार्किकाः स्वपरिपत्सु सदा भवन्तः ॥

- जैनोदिते स्फुरति दूषणडम्बरे तु

- सर्वं भविष्यति न किञ्चिदिदं तथाहि ॥ ४७१ ॥

यत्तावदुक्तं व्याप्तिश्च विचार्यमाणा नावस्थां बध्नाति । तन्नोपपन्नम् ।

१० स्वरूपप्रयुक्तस्याव्यभिचारस्य व्याप्तित्वप्रतिजानात् । स्वरूपं हि विवक्षित-
तसाध्यसाधनयोः स्वकर्मकलापकलितममित्वं धूमत्वं च । तद्वदन्यतो
देशकालाकारादेर्व्यावृत्त्यप्रकरणेण सम्बन्धमात्मन्येव योजयति । ' ततश्च
मदधीनामेव व्याप्तिं बुद्धयस्व बुद्धयस्वेत्यात्मसम्बन्धित्वेन व्याप्तिं
व्यवस्थापयंस्त्वप्रयुक्तामेव तां बोद्धारं बोधयति । यदप्युक्तं सम्बन्धश्चैक-

५५ देशत्वमेककालत्वं वेत्यादि । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । देशकालौ परि-
हृत्य स्वरूपमात्रेणैव धूमादेरग्न्यादिना सहाविनाभावस्य । निर्वाधबोध-
विरुद्धत्वात् । यच्चान्यदुक्तं कस्य केनायमविनाभाव इत्यादि । तत्र
यस्य येनाव्यभिचारस्तस्य तेनाविनाभावः । सामान्यविशेषवतश्च धूमादेः
सामान्यविशेषवताग्न्यादिना सहाव्यभिचार इति तस्य तेनैवाविनाभावोऽ-

२० तश्चोक्तदोषानवकाशः । गम्यं हि व्यापकं गमकं च व्याप्यम् । न
च केवलौ सामान्यविशेषौ गम्यगमकरूपतयाऽनुभूयेते । ' जात्यन्तरस्यैव
' सामान्यविशेषोभयाऽत्मनस्तद्रूपतयावमासनात् ' । यदपिः किमेकस्य
कस्यचिदग्नेरभावे धूमानुपपत्तिर्गृह्यते सर्वस्य वेत्याद्युपन्यस्तम् । तत्र
सर्वस्येति ब्रूमः । यतो धूमानुपपत्तिः सर्वोक्षेणेन प्रतीयते यावान्क-

२५ श्चिद्धूमः स सर्वः सर्वस्याग्नेरभावेऽनुपपन्न इति । न पुनर्नियतधर्म्यु-
ल्लेखेन पर्वते गृहेऽरण्ये वा धूमोऽग्न्यभावेऽनुपपन्न इति । यत्पुनरत्रोक्तं

न चासौ सर्वाग्निष्वगृहातेषु ग्रहीतु शक्यत इति, तन्न सत्यम् ।
यतोऽभ्यभासस्तदन्यदेशादिभ्यभावो भावान्तरभ्यभाववादभावस्य ।
तुच्छत्वभावस्य प्रतियोग्यमानत्वात् । स चाखिलाग्निविरिक्तो देगादि
प्रतियोगिग्रहणमन्तरेणापि प्रतीयते कथमन्यथा घटादेरपि प्रतिपत्ति
म्यात् । तत्त्वरूपस्यापि त्रलोभ्यविलम्बणतया त्रैलोक्याप्रतिपत्ताप्रति ५
पत्तिप्रमद्वात् । यच्च तन्मद्भाव एवेत्याद्यभिहितम् । तत्पि नानुपपन्नम् ।
एव हि विरोधव्यवस्थितो नियमाणाया शीतस्पर्शम्यापि वह्निना निरोधो
न म्यात्, न सत्त्वस्य वह्निमद्भाव एव निवृत्तिः । अन्यथापि तन्नि
वृत्ते प्रतीयमानत्वात् । तस्मात्तत्सद्भावे यस्य नियमेन निवृत्तिस्मिन्नेन
तद्विरुद्धमेव । अभ्यभावे च सति धूमस्य नियमेन निवृत्तमानत्वादभा १०
भावेनेव तेनापि तस्य विरोधः । तथा हि यस्मिन्मति यतियमेन
निवृत्ते तेन तद्विरुद्धम् । यथोष्णस्पर्शसद्भावे नियमेन निवृत्तमान
शीतस्पर्शः । अभ्यभावे सति नियमेन निवृत्ते च धूम इति । नन्वाभ्य-
भावे धूमस्य नियमेन निवृत्तमानत्वमसिद्धं गोपालधुटिकादौ बहुध-
मारेऽपि धूमसद्भावमतीतिरिति चेत् । तदप्यसुन्दरम् । तत्रापि तत्स- १५
द्भावमभ्यभावात् । धूमस्य हि भाव आत्मलाभः स चाग्नौ सत्येव सवृत्त-
त्कथं गोपालधुटिकादावभ्यभावे धूमसद्भावाशङ्कापि । तर्हि परतादावित्र
तत्रापि धूमोऽग्निं गमयेदित्यनुपपन्नम् । परतादिधूमो बहुल पताकायमानस्वरूपोऽनु-
भूयते । न च गोपालधुटिकादिधूमस्तथा, ततो नास्याभ्यनुमापकत्वम् । २०
यदप्युक्तं व्याप्तौ सत्यामपि न धूमादग्निपैङ्गवमनुमीयत इत्यादि ।
तत्पि न विचारसरणिमनुसरति । यतो व्याप्त्यनुसारेणानुमानं विधी-
यते । व्याप्तिश्चाभित्वधूमत्वद्वारेणैवावसीयते । न येहत्यादिधर्मद्वारेण ।
तेषामानन्त्याद्याभिचाराच्च । तथा हि—

पैङ्गवस्य नातकुम्भे तरलतरतडिन्मण्डले माम्बरस्य

२५

सत्त्व सर्वार्थसार्थे तरुणरुचितरे भास्करे दाहकत्वम् ॥

वात्यादावूर्ध्वगतं तुहिनविषटना तप्ततैलाद्विस्तु-

न्येवं वैश्वानरीयं व्यभिचरति सखे धर्मजातं समस्तम् ॥४७२॥

तथा—

नीलत्वं गवले विलोचनयुगोद्वाप्पत्वसम्पादनं

तैले व्योमतलाधिरोहणविधिर्व्यासर्पिवाप्पह्वे ॥

अत्यन्तं कटुभावता त्रिकटुके दृष्टान्यसाधारणी

धूमस्येति विशिष्टधर्मनियता न व्याप्तिरत्रोच्यते ॥ ४७३ ॥

अतो येनैव रूपेण विद्वविवरवर्तिन्यो वह्निव्यक्तयो धूमव्यक्तयश्च संगृह्यन्ते तदेव रूपं व्याप्तिं नियमेन व्यवस्थापयति । तच्चाग्नित्वधूमत्वे

१० मुक्त्वा नान्यद्भवितुमर्हति । न खलु यथा वस्त्वन्तरसाधारणाः पङ्क्त्या-
दयस्तथाग्नित्वधूमत्वे । ननु यद्यनयोर्व्याप्तिरस्ति तर्हि प्रथमदर्शन-
काले कस्मान्नोल्लिखतीति चेत्, ग्राहकाभावादिति ब्रूमः । तत्काले
ग्राहकाभावश्च तदा तत्कारणाभावात्सिद्धः । व्याप्तिज्ञानस्य हि कारण-
मुपलम्भानुपलम्भौ । न च प्रथमदर्शनकाले तौ स्तः । न च ग्राहका-
१५ भावात्तदा व्याप्तेरप्यभावः । तदा ग्राहकाभावस्यान्यथासिद्धत्वात् ।
अन्यथा दूरे रूपदर्शनकाले रसस्याभावः स्यादविशेषात् ।

एवं च—

सत्रीतिनीरपरिपालनपेशलोऽयं

तर्काङ्कुरः प्रमितिरूपतयाऽभ्युपेयः ॥

कर्मादिवोषफलदा समुदेति यस्मात्

२० निर्दूषणाऽनुमितिकल्पलता क्षणेन ४७२ ॥

अत्र योगाः सगिरन्ते—

तर्कस्याप्रामाण्यमिति वद-
तां नैयायिकानां मत-

निर्देशपूर्वकं खण्ड-
नम् ।

तर्क. सम्यक्त्वार्किकैस्तत्कर्माणो

न प्रामाण्यं जातुचित्स्वीकरोति ॥

स्याद्वादज्ञैस्तत्प्रमाणत्वसिद्धये

व्यर्थस्तस्मादाश्रितोऽयं प्रयासः ॥ ४७५ ॥

तथा हि, तर्क प्रमाण न भवति निर्विषयत्वात् । यपुन प्रमाण
 तत्र निर्विषय यथा प्रत्यक्षम्, निर्विषयश्च तर्क । तस्मात्प्रमाण न
 भवति । न चात्र निर्विषयत्वमसिद्धम् । तत्कस्य हि विषय साध्य-
 साधनयोर्न्यासि परे प्रतिपाद्यते । सा च प्रत्यक्षस्यैव विषय प्रथम
 प्रत्यक्षेऽप्यग्निमन्वन्धित्वेन धूमस्य प्रतिमासनात् । न चाय धूमवद्देरन्य- ५
 तोऽप्यन्यस्मादेव वा जलादेभवतीति सन्देहविषयासौ प्रत्यक्षे सम्भवत ।
 अग्नेरेवायमिति तत्प्रत्यक्षित्वेनैव धूमस्य तन्निश्चयात् । इत्थं प्रथम
 प्रत्यक्षेण व्याप्तौ प्रतिपन्नायामन्वयव्यतिरेका मूयमोपलभ्यमानौ प्रथम
 स्येव प्रत्यक्षस्य दाढर्थमुत्पादयत । मूयो दर्शनादर्शनावगतान्वयव्यति-
 रेकसदृष्टतेन वा प्रत्यक्षेण व्याप्ति प्रतीयते । ननु यदि प्रथमप्रत्यक्षे १०
 णैव व्याप्ति प्रतीयते तर्हि किमित्यय धूमान्निरेन वह्म्यादिना नियत
 इत्येतरूपा तन्निमित्तं व्याप्तिप्रतीतिर्नोत्पद्यते, इति चेत् । उच्यते ।
 सामग्र्यभावात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि मूयोदर्शनादर्शनावगताभ्यां
 व्याप्तिरद्विष्यते । न च प्रथमप्रत्यक्षकाले तौ स्त । अन्वयव्यतिरेकौ
 च मूयोदर्शनादर्शनावगतौ प्रयोजकसन्नेहव्युत्पात्तार्थौ युक्तावेव । अनेक १५
 सदृचारिदर्शने हि प्रयोजके सन्देह । किं धूमप्रयुक्तोऽयं नियम
 किं वा श्यामत्वादिप्रयुक्त इति । तत्र श्यामत्वान्यो धूमापेक्षा न
 बहिर्सापेक्षा इति धूमस्याग्निसन्वन्धित्वे धूमत्वमेव प्रयोजक न तु
 श्यामत्वादय । धूमत्वे हि सति न कदाचित्प्रमित्व व्यभिचरतीति ।
 मूयोदृष्टान्वयव्यतिरेकस्य प्रमातुरपरोक्षाकारतयोपजायमानत्वाद्विशिष्ट- २०
 दण्ड्यादिप्रत्ययवत्प्रत्यक्षमेव व्याप्तिज्ञानमिति ।

इत्थं न सङ्गतिमिहाङ्गति मानमात्र

सन्न्यायमार्गानिपुणैः परिमृष्यमाण ॥

तर्के कथञ्चन तत्तत् स्वमताभिमान

मद्यापि मुञ्चत न किं नत जैनचन्द्राः ॥ ४७६ ॥

योगस्य या त्वस्य सुतार्किकवकीर्तिः पुरस्तात्परिपुंसनीया ॥

तर्कप्रमाणत्वकदर्थनायामयं विधेयस्तदनु प्रयासः ॥ १७७ ॥

तथा हि, यत्तावन्निर्विषयत्वादिति साधनमुक्तम् । तदसिद्धम् । व्याप्तिक्षणस्य तद्विषयत्वसम्भवात् । यत्पुनरुक्तं सा च प्रत्यक्षमैव

५ विषय इत्यादि । तत्र किमैन्द्रियं मानसं वा प्रत्यक्षं व्याभिग्रहणे प्रवर्तते । न तावदैन्द्रियम् । तद्वि येनार्थेन प्रतिनियतदेशकालादिनेन्द्रियं सम्बध्यते तमेवावभासयति न तु व्याप्तिम् । सा हि सकलदेशकालालिङ्गितसाध्यसाधनोपसंहारेण गृह्यते । यतो व्यापनं व्याप्तिः सर्वासां व्याप्यव्यक्तीनां व्यापकव्यक्तीनां च व्याप्यरूपतया व्यापकरूपतया च

१० क्रोडीकरणमुच्यते । न च तत्रेन्द्रियस्य ग्रहणसामर्थ्यं सम्भवति । सकलव्याप्यव्यापकव्यक्तिभिः सार्धं तस्य सम्बन्धासम्भवात् । ननु साध्यमग्निसामान्य साधनं च धूमसामान्यं तयोश्चानवयवयोः सन्निकृष्टत्वादेकत्रापि साकल्येनेन्द्रियेण ग्रहणमस्ति विशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्वत्र हेतोः पक्षधर्मतावलादेवेति चेत् । तदयुक्तम् । एव हि साधनवैफल्यापत्तिः । व्याप्तिग्रह-

१५ णकाल एव सामान्यरूपस्य साध्यस्य प्रसिद्धेः । कथमन्यथा सामान्यरूपयोः साध्यसाधनधर्मयोः साकल्येन व्याप्तिर्निर्णीता स्यात् । विशेषप्रतिपत्तिस्तु हेतोः पक्षधर्मतावलादेवेत्यत्रापि पक्षधर्मता धूमविशेषस्य तत्सामान्यस्य वा । आद्यपक्षेऽग्निविशेषेण धूमविशेषस्य व्याप्तेरप्रतिपत्तितो गमकत्वायोगः । द्वितीये त्वग्निसामान्यस्यैव धूमसामान्यात्प्रसिद्धिः स्यात्ते-

२० नैव तस्य व्याप्तेः । अथ साधनसामान्यात्साध्यसामान्यप्रतिपत्तेरेवेष्टविशेषप्रतिपत्तिः । सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वादिति चेत् । ननु तत्सामान्यमपि विशेषमात्रेण व्याप्तं सत्तदेव गमयेन्नेष्टविशेषम् । यच्चोक्तं प्रथमप्रत्यक्षेऽप्यग्निसम्बन्धित्वेन धूमस्य प्रतिभासनादित्यादि । तदपि न क्षोदवर्तनीयमनुवर्तते । यतः पुरो दृश्यमानाग्निसम्बन्धित्वेन धूमः प्रथम-

२५ प्रत्यक्षे प्रतिभासेत । सकलाग्निसम्बन्धित्वेन वा । प्रथमपक्षे कथं

३ व्याप्तिप्रतिपत्तिः । प्रतिनियतव्यक्तौ व्याप्तेरेवासम्भवात् । तस्याः सर्वा-

क्षेपणपर्यवमानात् । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्त । प्रतिनियताशिसम्बन्धित्वे-
 नेव प्रथमप्रत्यक्षे धूमस्य प्रतिभासात् । यत्प्ययुक्तम् । मूयो, दशनाव-
 गतान्वयव्यतिरेकसदृष्टतेन वा प्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयत इति । त-
 प्ययुक्तम् । अन्वयव्यतिरेकसदृष्टत्वं हि प्रत्यक्षस्य स्वविषयातिशये-
 णार्थान्तरे प्रवृत्तिः । स्वविषये प्रवर्तमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिशया-
 धानं वा । प्रथमपक्षे प्रत्यक्षनिरोधः । स्वावातिशयेणार्थान्तरे प्रवृत्ति-
 लक्षणस्य सदृष्टत्वस्य क्वचिदप्यप्रतीतिः । न खलु प्रदीपसदृष्ट-
 लोचनं रसान्ते प्रवर्तमानं प्रतीयते । तथा—

उन्मीलकलिकाकलापकलीकारक्रमयाकुली—

क्रीडत्पट्टपञ्चानुत्तलतिकाकान्ते वमन्तोत्सरे ॥

१०

किं पुष्कोकिलकामिनीं वृन्ते काकी वराकी क्वचित्

कण्ठान्तनुठिताच्छपञ्चमकलासरानितं हूयितम् ॥४७८॥

द्वितीयपक्षेऽपि स्वविषये प्रवर्तमानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिशया-
 धानमध्यक्षस्य व्याप्तिविषयत्वे सिद्धे सिद्धयेत्, तच्चाभिद्वयम् । सम्बद्ध-
 वचमानार्थविषयत्वात्तस्य । किंच, इन्द्रियविषये विद्यमानत्वात्तत्त्वमव-
 प्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयते स्वविषयत्वाद्वा । न तावद्विद्यमानत्वात्,
 रसादेरपि चाक्षुषत्वानुपपन्नात् । व्याप्तिवद्भावे तस्यापि सत्त्वाविशे-
 पात् । नापि स्वविषयत्वात्, व्याप्तेः प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । अनि-
 यतविषया हि व्याप्तिरिति कथं नियतविषयेन्द्रियप्रमत्तप्रत्यक्षता प्रति-
 पद्येत । एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां हीत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थं सकलैऽपि २०
 प्रतिक्षिप्तं । प्रोक्तनीत्यान्वयव्यतिरेकयोः सदृष्टमत्वस्य प्रत्यक्षेण व्याप्ति-
 गृह्यमाणाया प्रतिदृष्टत्वात् । तत्रेन्द्रियप्रमत्तप्रत्यक्षं व्याप्तिप्रतिपत्तौ
 समर्थम् । नापि मानसम् । मनसो बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य बहिरर्थमाशा-
 त्करणे सामर्थ्याभावात् । “अस्वतन्त्रं बहिर्भूतम्” इत्याभिधानात् ।
 व्याप्तिश्च बहिर्भूमादिविषयाबहिरर्थवत्त्वाद्बहिरर्थो वर्तते । सवदभिमतस्य २५
 च मनसोऽणुस्त्वभावत्वेनाशेषार्थं सदृष्टमन्वयव्यतिरेकस्य तत्त्वमव प्रत्यक्ष

- व्याप्तिं निश्चिनुयात् । तथा हि । यदणुस्वभावं तत्सकृदणुपार्थन न सम्बध्यते । यथा परमाणुः । अणुस्वभावं च भवत्कलितं मन इति । अथ साक्षान्मनसः समस्तार्थैः सम्बन्धाभावेऽपि परम्परया सम्बन्धो भविष्यति । मनसा हि साक्षादात्मा संयुज्यते । तेन च संयुक्ताः
- ५ सर्वेऽय्यादयो धूमादयश्च साध्यसाधनविशेषास्तस्य व्यापकत्वादिति चेत् । तदपि न्यायशून्यम् । एव सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गात् । साध्यसाधनवन्निखिलार्थानां मनसा सह सम्बद्धसम्बन्धसंभवात् । किं चासौ सम्बद्धसम्बन्धोऽपि मनसः सद्विरेवार्थैर्नासद्विरतीतानागतैस्तत्कथं तत्र व्याप्तिप्रतिपत्तिः स्यात् । न चात्मनो व्याप्तत्वं सिद्धम् ।
- १० तस्याग्रे विस्तरतः प्रतिपेत्यमानत्वात् । तत्कथं सम्बद्धसम्बन्धगन्धोऽपि स्यात् । ततो दृष्टान्तमात्रे साध्यसाधनयोर्व्याप्तिस्त्वया स्वीकर्तव्या न तु समस्तासु वहिधूमव्यक्तिषु । तथा चानुमानानुत्थानम् । साध्यधर्मिणि साध्यधर्मेण सह हेतोर्व्याप्तेरनिश्चयात् । ततश्चोपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालवर्तिवह्निधूमादिविषयमस्पष्टं तर्काख्यं प्रमाणमुरीकर्तव्यम् । ननु यावान्कचिद्धूमः स सर्वोऽप्यग्निजन्मा भवतीत्येवं प्रकारस्येह विकल्पज्ञानस्य सम्बन्धग्राहिप्रत्यक्षफलत्वान्न प्रामाण्यमिति चेत् । एतदप्यसमीचीनम् । प्रत्यक्षस्य सम्बन्धग्राहित्वप्रतिषेधात् । तत्फलत्वेन चास्याप्रामाण्ये विशेषणज्ञानफलत्वाद्विशेष्यज्ञानस्याप्यप्रामाण्यानुपङ्गः । अथ हानोपादानोपेक्षाबुद्धिफलत्वात्तस्य प्रामाण्यमङ्गीक्रियते । तर्हि तर्कज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमस्तु । तस्यापि व्याप्तिप्रतिपत्तिफलत्वात् । अथ प्रमाणविषयपरिशोधकत्वान्न तर्कः प्रमाणमित्युच्यते । तदपि परिफल्गु । अप्रमाणेन शोधनविरोधात् । मिथ्याज्ञानवत्प्रमेयार्थवच्च । तस्मादवस्थितामिदं तर्कः प्रमाणमवाध्यमानविषयत्वात्प्रत्यक्षवत् ।

ततश्च—

सत्यापयार्थेन विवेचनचामुदे

नैयायिकत्वमपि ते कथमन्यथा स्यात् ॥ ४७२ ॥

विकल्पमात्रत्वात् न प्र
माणमिति वक्तुं बाधनां
मननित्यं न च
सम्भन्तम् ।

विकल्पमात्र ननु तर्क एव

प्रमाणता तत्कथमन्यथा युक्ता ॥

इत्याहुरत्र स्फुरिताभिमाना

समन्तमदप्रणयैकचित्ता ॥ ४८० ॥

न तेषां मत्स्यापयानुयायिन स्वान्नोद्भूतवृत्तमानाहता ॥

न तत्कथमानत्वरिधानकारक यतो निमित्तं दत्तं ते प्रकाशितम् ॥ ४८१ ॥

अथ तर्कस्याप्रमाणताया विकल्पमात्रत्वाच्च निमित्तं प्रकाशितमेवे-
ति चेत् । ननु विकल्पमात्रत्वमिति कोऽर्थः । किन्तु नालम्बनज्ञानमात्र १०
त्वमप्रत्यक्षत्वं वा । प्रथमपक्षोऽभिद्व । सा यसाधनमस्य चाऽलम्बनत्वेन
निरालम्बनस्य तर्कऽनुपपत्तेः । द्वितीयपक्षस्तु न न क्षतिकारी । पक्षो-
द्यविशेषत्वेन तर्कस्याप्रत्यक्षतयाऽस्मादिरप्यस्युपगमान् । न चाप्रत्यक्षज्ञा-
नरूपत्वात्तत्काऽप्रमाणमिति तर्कणीयम् । अप्रत्यक्षज्ञानरूपस्याप्यनुमान-
स्य प्रमाणत्वेनोक्तयमप्रतिपत्तवान् । अथ सविकल्पकज्ञानस्वरूपत्वं तत्क- १०
स्य विकल्पमात्रत्वञ्चाभिधेयत्वेन विगम्यते । तत्पि न पीडाक्रमममा-
कम् । सविकल्पकज्ञानरूपत्वेऽप्यनुमानस्यैव तत्कस्यापि प्रमाणत्वानति-
पत्तात् । व्यवस्थापितं प्रवृत्तौ निमित्तप्रमाणानां कथञ्चित्तविकल्पक-
त्वनाशपरिच्छेदे । तत्र विकल्पमात्रत्वं तत्कस्याप्रमाणताया निमित्तमप्रा-
प्तम् । अथ गृहीतमादित्य तन्निर्णीयते । तत्प्राप्तम् । यत् साध्य २०
साधनया साधनस्येन व्याप्तिमन्तस्य विषयो न चेत् प्रतिपत्तिं प्रमाणात्
प्रमत्तति । अधोऽन्ये । कार्यं हेतौ तात्त्विके प्रतिपत्तिं प्रथमानुपल-
म्बनकाञ्चायते । अग्निधूमस्य निमित्तं पुनरिदं दृश्यमानत्वेन मृताद्य-
र्थेषु प्रथम धूमस्यानुपलम्बन एव । तत्तन्मग्नोऽप्यनुपलम्बना धूमस्ये-
त्यनुपलम्बनम् । पश्चात्तन्मग्नोऽप्यनुपलम्बन धूमस्याप्यनुपलम्बन इति ३०
तदनुपलम्बनम् । अनुपलम्बनादपि प्रत्यक्षस्य एव स्यादित्येव ।

- इत्थं प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकैर्नैकस्यामपि व्यक्ता कार्यकारणभावावगमो भवत्यग्नेः कार्यं धूम इति । यश्च यत्कार्यः स तेन नियतः । यदि तु तेन नियतो न स्यात्तदा तन्निरपेक्षत्वान्नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा तस्य स्यात् । ततश्चायमर्थः सम्पन्नः । येयं कार्यहेतौ सार्वत्रिकी विना-
- ५ भावप्रतीतिरुपजायते । यदाह—“ धूमार्थीर्वह्निविज्ञानं धूमज्ञानमर्था-
स्तयोः ॥ प्रत्यक्षानुपलम्भमभ्यामिति पञ्चभिरन्वयः ॥ ” धूमार्था-
धूमानुपलम्भ इत्यर्थः । स्वभावहेतौ त्वविनाभावप्रतीतिर्विपक्षे बाधका-
नुमानात् । यथा क्षणिकत्वानुमानं सत्त्वहेतौ व्यापकानुपलम्भात् ।
तथा ह्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वमर्थक्रिया च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता ।
- १० ते च क्षणिकत्वान्निवर्त्तमाने स्वव्याप्यां सत्त्वरूपामर्थक्रियामादाय निव-
र्त्तते । कस्मात्पुनरक्षणिकात्क्रमयौगपद्ययोर्यावृत्तिरिति चेत् । नाना-
रूपत्वात् । कालतः पौर्वापर्यं हि क्रमस्तद्विपरीतं तु यौगपद्यमित्यं चैते
नानारूपे । अक्षणिकत्वं चैकरूपता । एकरूपतानानारूपत्वे चैकत्र
विरुद्धे । ततोऽक्षणिकात्क्रमयौगपद्यनिवृत्तौ निवर्त्तमानं सत्त्वं क्षणिक
- १५ एवावतिष्ठते । प्रकारान्तरासम्भवात् । न खलु क्षणिकाक्षणिकव्यति-
रिक्तस्तृतीयः प्रकारोऽस्ति । यतस्तत्रास्य वृत्तिरागद्वयेत । अनुपलब्धेः
पुनः स्वभावहेतावन्नर्भावात् तत्र पृथगविनाभावग्राहकप्रमाणाचिन्तेति ।
अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं कार्यहेतौ तावद्याप्तेः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुप-
लम्भपञ्चकाज्जायत इत्यादि तन्नोपपत्तिक्षमम् । उपलम्भानुपलम्भ-
- २० स्वभावस्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रविषयतया देशादिव्यव-
हितसमस्तपदार्थगोचरत्वायोगात् । अविचारकतया च प्रत्यक्षं यावान्क-
श्चिद्भूतः स सर्वो देशान्तरे कालान्तरेऽग्निजन्माऽन्यजन्मा वा न
भवतीत्येतावतो व्यापारान्कर्तुं समर्थमिति कथं व्याप्तिस्तद्विषय
स्यात् । अथ पुरो व्यवस्थितार्थेषु प्रत्यक्षं व्याप्तिं प्रतिपद्यमानं सर्वोप-
- २५ संहारेण प्रतिपद्यत इति कीर्त्यते । तदप्यकीर्त्तिकरम् । स्वाविषये
प्रत्यक्षस्य सर्वोपसंहारानुपपत्तेः । प्रत्यक्षपृष्ठभावनो विकल्पस्यापि प्रत्यक्ष-

गृहीतमात्राध्यवसायित्वासवोपसहारेण व्याप्तिग्राहकत्वाभाव । तथा
 च कथमनिश्चितप्रतिबन्धत्वाद्देशान्तरान्तै माध्य साधन गमयेत् । ननु
 “कार्यं धूमो हुतभुन कार्यधर्मानुगृहीतो” निगिष्टप्रयत्नानुपलम्भाभ्या
 निश्चित म देगान्तरान्तै तन्मावेऽमयन्तत्कार्यतामेतानिवर्ततेत्याकस्मि
 को धू पापकनिवृत्तौ न कापि निवर्तते । नापि बहिमद्भाव एव स ५
 म्यादित्यहेतोस्तुरङ्गगृह्ण्यैव धूमस्यासत्त्वात्तच्चिदप्युपलम्भो न भवेत् ।
 तथा च कीर्तिना कीर्तित चार्त्तिके— “ कार्यं धूमो हुतभुन कार्य
 धर्मानुगृहीत । म मयस्तदमात्रेऽपि हेतुमत्ता मिलह्येत् ॥१॥”
 इति चेत् । तपि न सुस्थम् । इत्थ व्याप्तिप्रतिपत्तौ तन्निश्चयफलोप-
 पलब्धे व्यापके न व्याप्ति म्यात् । तस्यैव तथा निश्चयान तादृगम्या- १०
 पि । असाध्यव्याप्त्यप्रदृष्टे तद्वाहिणो विरूपस्य कथमगृहीतग्राहित
 त म्यात् । प्रयत्नगृहीतानधिकग्राहितान् । तथा च प्रमाणान्तरमपी
 म्यात् । तच्च किमन्यत्तकप्रमाणान्ति । यपि स्वमात्रेऽतौ त्वयिना
 भावप्रतीतिर्विषये बाधकानुमानान्तिरुक्तम् । तदप्युक्तिमात्रम् । यतो
 विषये बाधकानुमानमपि प्रमिद्धाग्निनामार सन्त्वभाष्यमिद्वये प्रम- १
 यति । अग्निनामावश्य तत्राप्यनुमानान्तरेण मिद्वयेऽनेन वा । आद्ये
 पराऽनरम्या । द्वितीये चितरेतराश्रय ।

तत्प्रत्यय नाग्निनाभासमिदौ धत्ते प्रौढि छेदिकी नापि बुद्धि ॥

एकमकमन्त्र मानस्यनुद्रा निष्प्रयुग हन्त तन्माहिमार्त्त ॥२८२॥

एवं च न तर्कस्याप्रमाणताया गृहीतार्या ग्राहिराति निवृत् २०
 तम्भरति । अथ विमर्शान्व तन्निवाद्यने । तपि नोपपन्नम् ।
 म्भगोऽरे तर्कस्याग्निवाप्तित्वान् । तर्कस्य हि ग्राहक साध्यमाधत्ता
 माकत्वेन व्याप्तिम्यस्यां चाभ्याविमर्शदकं मुप्रमिदमव । अन्यथा
 पुनानम्यापि कथमविमर्शकं स्यात् । त म्भु तर्कस्यानुमान
 निवर्धनमध्यमविषये मरादानुपपत्तायनुमानम्याग्निमरा म्भरति । २
 तत्प्रत्य निश्चितमवाते नास्ति विमर्शप्रतिपत्तिरिति चेत् । नपि

न तार्किकप्रीतिकरम् । तर्कस्य संवादसंदेहे हि कथं निःसन्देहानु-
मानोत्थानस्यापत्तितो निःसन्देहमनुमानमिच्छता साध्यसाधनसम्बन्ध-
ग्राहिप्रमाणं निश्चितसंवादमेव स्वीकर्तव्यम् । तन्न विसंवादित्वमपि ।
तर्कस्य प्रमाणत्वे तर्हि तस्य किं निमित्तमिति चेत् । समारोपव्यवच्छे-
५ दकत्वमिति ब्रूमः । तथा हि, तर्कः प्रमाणं समारोपव्यवच्छेदकत्वाद्य-
दित्यं तदित्यं यथानुमानम् । तथा च तर्कस्तस्मात्प्रमाणमिति । एवं च,

तीतानागतवर्तमानसमवल्लिष्टाग्निधूमादिके

व्याप्तिं वस्तुनि न ग्रहीतुमिह यत्सर्वोपसंहारतः ॥

प्रत्यक्षप्रमुखं प्रमाणमयते शक्तिं ततश्चागत

१० प्रामाण्यं सुदृढोक्तयुक्तिवलयतस्तर्कस्य तन्निश्चये ॥ ४८३ ॥

प्रथमत इह तावद्दर्शनं नास्तिकानां

विवटितमनु तस्माद्योगपक्षो निरस्तः ॥

तदनुसुगतशिष्यैर्जल्पित दोषजालं

यदिह किमपि युक्त्या सर्वथा तच्च भग्नम् ॥ ४८४ ॥ ८॥

१५ एवं तर्कं निर्णयिदानीमुद्देशक्रमानुसारेणानुमानं व्युत्पादयिष्यंस्त-
द्गतां सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं तावान्निरस्यति—

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं चेति ॥ ९ ॥

अनु लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोः पश्चान्मीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनेने-
त्यनुमानं वक्ष्यमाणलक्षणम् । द्वौ प्रकारौ भेदौ वक्तुं न शक्यमिति
२० लक्षणकथनाङ्गं प्रादप्रकारभेद उक्तः । तमेव विशेषतो दर्शयति ।
स्वार्थं परार्थं चेति । स्वस्मै इदं स्वार्थं येन स्वयं प्रतिपद्यते तत्स्वार्थ-
मित्यर्थः । परस्मै इदं परार्थं येन परं प्रतिपादयति तत्परार्थमित्यर्थः ।
चः समुच्चये ॥ ९ ॥

प्रथमप्रकारं प्रकाशयन्नाह—

१ तीतानागतेत्यत्राकारलोपसिद्धिश्चिन्त्या ।

तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणक साध्यविज्ञान स्वायेमिति ॥ १० ॥

तत्र तयो स्वार्थपरार्थानुमानयोमध्ये । हिनोति गमयति परोक्ष-
मर्थमिति हेतु साधन लिङ्गमिति यावत् । तस्य ग्रहण निश्चय ।
सम्बन्धो व्याप्तिरविनामात्र इत्यर्थ । तस्य स्मरणम्, ततो हेतुग्रहण- ५
सम्बन्धस्मरणे कारण यस्य तत्तथा । किमित्याह । साध्यस्य वक्ष्यमाण-
लक्षणस्य निज्ञान स्वार्थमनुमानमुच्यते । लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणयोश्चात्र
कारणत्वं समुदितयोरेवानुसेवम् । प्रत्येकं हि तत्कारणत्वे त्रिस्तुतसम्बन्ध-
म्याप्रतिपन्नसम्बन्धस्य च नातिकरद्वीपनासिन कचिद्भूमादिलिङ्गग्रहणा-
त्वेव केवलात्पावकानि साध्यानुमानमुल्लसेत् । अगृहीतलिङ्गम्यापि च १०
कस्यचित्प्राक्प्रतिपन्नसाध्यसाधनसम्बन्धस्मरणमात्रादनुमान प्राप्ति-
र्भवेदिति ॥ १० ॥

हेतुग्रहणकारणकमित्युक्तमिति हेतो म्बन्ध निम्नपयति—

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरिति ॥ ११ ॥

निश्चिता निजाता, अन्यथा साध्यमन्तरेणानुपपत्तिरघटनाऽन्यथानु १५
पत्तिरविनामात्र इत्यर्थ । निश्चिता चासाध्यन्यथानुपपत्तिश्च निश्चिता
न्यथानुपपत्ति । सैवका लक्षण यस्य स निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो
हेतुरिति ॥ ११ ॥

एतल्लक्षणव्यवच्छेदमर्थं व्यक्तीर्तुर्नाह—

न तु त्रिलक्षणकादिरिति ॥ १२ ॥

२०

त्रीणि लक्षणानि रूपाणि पक्षधर्मत्वसपक्षधर्मत्वविपक्षासत्त्वारण्यानि
यस्यासौ त्रिलक्षणक स आदिर्यस्य पञ्चलक्षणकादे म त्रिलक्षणकाणि
पुनर्हेतुन भवतीति ॥ १२ ॥

अत्रोपपत्तिमाह—

तस्य हेत्वाभासस्यापि सम्भवादिति ॥ १३ ॥

तस्य त्रिलक्षणकादेः, हेतुवदाभासत इति हेत्वाभासस्तस्यापि । न केवलं सम्यग्हेतोरित्यपि शब्दार्थः । सम्भवाद्वदनात् । इदमत्रै-
दम्पर्यम् । यदेव हि लक्ष्यासाधारणं स्वरूपं तदेव लक्षणतया लोके
५ प्रतीतमव्यभिचारित्वात् । यथा भास्वरूपोष्णस्पर्शवत्त्वमग्नेः । न च
त्रैरूप्यादेर्लिङ्गासाधारणता । तत्पुत्रत्वाद्यौ हेत्वाभासेऽपि सम्भवादिति ।
पक्षधर्मत्वादिलक्षणत्रयान्वितस्यैव हेतुत्व वदतां गिष्यः शौद्धोदनेः कश्चिदत्र प्रत्यवतिष्ठते ॥
बोद्धव्यं मतमुपपाद्य स्वकीयदर्शनाभीष्टं स्थापयन्हेतुलक्षणम् ॥ ४८५ ॥
उपपन्नम् ।

- तथा हि—हेतौ निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणत्वमनुपपन्नम् । तस्य
१० पक्षधर्मत्वादिलक्षणत्रयान्वितत्वेनैव सम्यक्त्वोपपत्तेः । अन्यथाऽसिद्ध-
त्वादिदोषानुपपन्नात् । न खलु पक्षधर्मत्वाभावे तस्यासिद्धत्वव्यवच्छेदः ।
सपक्ष एव सत्त्वाभावे च विरुद्धत्वव्युदासः । विपक्षे चासत्त्वनियमा-
भावेऽनेकान्तिकत्वनिषेधश्च कर्तुं शक्यः । उक्तं च— “हेतोस्त्रिष्वपि
रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः ॥ असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारि-
१५ विपक्षतः ॥ १ ॥” अस्यायमर्थः— असति तादात्म्यतदुत्पात्तिलक्षणे
प्रतिबन्धे व्याप्तेरनिश्चयाद्धेतोरगमकत्वं यतः स्यात्तेन कारणेन हेतो-
स्त्रिष्वपि रूपेषु पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकरूपेषु निश्चयो वर्णित आचार्य-
दिश्रामेन “प्रसिद्धस्तु द्वयोरपि साधनम्” इत्यादिना प्रमाणसमु-
च्चयादिषु । कस्य निरासेनेत्याह—असिद्धेत्यादि । विपक्षत इति,
२० आद्यादित्वात्तृतीयार्थे तसिः । विपक्षेणेत्यर्थः । तदा ह्यासिद्धविपक्षेण
पक्षधर्मत्वनिश्चयो वर्णितः । विपरीतार्थो विरुद्धस्तस्य विपक्षेणान्वयः ।
व्यभिचार्यनैकान्तिकस्तस्य विपक्षेण व्यतिरेकनिश्चयः । प्रसिद्धस्तु
द्वयोरपि साधनमित्यत्र च दिश्रागवचश्शकले द्वयोरपीत्यनेनैकस्य

वादिन प्रतिपादिनो वा य सिद्धस्तस्य साधनत्वप्रतिषेध । प्रसिद्ध
इत्यनेन च य सन्दिग्धस्तस्येति ।

उक्त ताथागतेनेदं स्वमते हेतुलक्षणम् ।

प्रक्रियामात्रमेतत्तु न्यायमार्गाश्च मान्वित ॥ ४८६ ॥

तथा हि—न पक्षधर्मत्वादि रूपत्रय हेतुलक्षणम् । विपक्षेऽप्यस्य ५
वत्तमानत्वान् । यद्यस्य विपक्षेऽपि वृत्तते न तत्तस्य लक्षणं यथा
सत्त्वममे । विपक्षेऽपि हेत्वामासलक्षणे वृत्तते च पक्षधर्मत्वादिरूपत्र-
यम् । तन्न हेतोस्तल्लक्षणमिति । अथान्यथानुपपत्तिनियमवत्रैरूप्य हेतु-
लक्षणं न त्रैरूप्यमात्रम् । तथापि च तद्विपक्षे हेत्वामासलक्षणे न सम्भ-
वतीत्युच्यते तदसम्बद्धम् । एव सति त्रैरूप्यकल्पनानर्थक्यप्रसङ्गात् । १०
अन्यथानुपपत्तिनियमादेव हेतोर्गमकत्वोपपत्तेः । न खलु कृत्तिकोदयाच्छ-
कटोदयाद्यनुमाने पक्षधर्मता सम्भवति । अथ कालाकाशादि भाविष्यच्छ-
कटोदयादिमत्कृत्तिकोऽन्यान्मत्त्वात्पूर्वोपलब्धकालाकाशाद्विदितीत्यमत्र
पक्षधर्मताऽभिधीयते । तर्हि न कश्चिदपक्षधर्मत्वे हेतु म्यात् ।
काकराप्स्यदेरपि प्रासादधाराख्यादौ साध्ये जगतो धर्मित्वेन पक्ष- १५
धर्मत्वस्य कर्तुं सुशक्यत्वात् । तथा हि—जगत्प्रासादधावलययोगि
काकराप्स्ययोगित्वात् । तथा जगज्जलविनातवेद समन्वित महान-
सधूमयोगित्वात्पृषापलब्धजगदिवेति । लोकविरद्धोऽन्यत्राप्यविशिष्ट ।
तन्न पक्षधर्मत्व हेतोर्गमकत्वाद्गम् । नापि सपक्षे सत्त्वम् । अनित्य
शब्द श्रवणत्वान्नित्यत्वेऽप्यारणत्वादनैकान्तिकत्वमिति चेत् । तत्- २०
युक्तम् । अमाधारणत्वस्यानैकान्तिकत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः । सपक्षविप-
क्षयोर्हि श्रावणत्वान्नित्यत्वेन किं निश्चितं सशयिनो वा । अस-
त्त्वेन निश्चितश्चेत्, कथमनैकान्तिकं सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन निश्चितो
हेतु पक्षे साध्यादिनामावित्वेन निश्चेतुमशक्य इति शक्यं वक्तुम् ।
सर्गानियत्वे साध्ये सत्त्वान्नित्यहेतुत्वाप्रसङ्गात् । न खलु सत्त्वादिर्विपक्ष २५

एवासत्त्वेन निश्चितः । सपक्षेऽपि तस्यासत्त्वनिश्चयात् । ननु सपक्षस्या-
भावात्तत्र सत्त्वादेरसत्त्वनिश्चयेऽपि स्वभाव्यसावकत्वं युक्तम् । न
पुनः श्रावणत्वादेः । तस्य विद्यमानेऽपि सपक्षे घटागवसद्भावादिति
चेत् । तदप्यसमीचीनम् । सति सपक्षे विद्यमानत्वस्य गमकतायामन-
५ ज्ञत्वात् । अन्तर्व्याप्तिरेव सर्वत्र तदज्ञत्वोपपत्तेः । यदि च सति सपक्षे
श्रावणत्वादिरसत्त्वेन निश्चित इति कृत्वा न स्वसाध्यस्य गमकः ।
तर्हि सति विपक्षे जलागयादावसत्त्वेन निश्चितो धूमादिरेव स्वसाध्य-
गमकः स्यान्न त्वसति तस्मिन्नसत्त्वेन निश्चितः सत्त्वादिः ।

अथ कथ्यते—

१० असति खलु विपक्षे यस्य नास्त्येव सत्ता
स भजति वत सम्यग्वेतुता सर्वथैव ॥
व्यभिचरति कथञ्चिन्नाविनाभावमुद्रा
यदिह शुचिमनीषाचक्षुषा वीक्ष्यमाणम् ॥ ४८७ ॥

नन्वेवं सम्पूर्णं सपक्षे तदेकदेशे वा यः सन्कृतकत्वप्रयत्नानन्त-
१५ रीयकत्वादिकः स कथं हेतुतां स्वीकुर्यादिति चेत् । असत्त्वेव सपक्षे हेतु-
रित्यनवधारणात् । विपक्षेऽपि तदसत्त्वानवधारणमस्त्विति न मन्तव्यम् ।
साध्याविनाभावित्वव्याघातानुपज्ञात् । तत्र सपक्षविपक्षयोरसत्त्वेन
निश्चितोऽसाधारणः कथञ्चिदनैकान्तिकतामास्कन्दति । नापि सपक्ष-
विपक्षयोरसत्त्वेन सगयितः श्रावणत्वादिरसाधारण इति द्वितीयः पक्षः ।
२० तयोस्तस्यासत्त्वेन निश्चितत्वात् । न च सपक्षे सत्त्वाभावे श्रावण-
त्वादिहेतोरनन्वयत्वानुपज्ञः । अन्तर्व्याप्तिलक्षणस्य तथोपपत्तिरूपस्या-
न्वयस्य तत्र सद्भावात् । अन्यथानुपपत्तिरूपव्यतिरेकवत् । तत्र सपक्षे
सत्त्वमपि हेतोर्लक्षणम् । नापि विपक्षेऽसत्त्वम् । तत्पुत्रत्वस्यापि गम-
कत्वप्रसङ्गात् । श्यामेतरपुरुषलक्षणाद्विपक्षाद्यावृत्तत्वात् । अथ न
२५ विपक्षेऽसत्त्वमात्रं हेतुलक्षणं किन्त्ववधारणगर्भमसत्त्वं विपक्षेऽसत्त्वमेव
निश्चितमिति न चात्रावधारणनिश्चितिरस्ति । न हि यत्र श्यामत्वं

नान्ति तत्पुत्रत्वेनापि न भवित्र्यमेवेत्येकान्त । आकाद्याहागम्बर-
स्वकारणासत्त्वेन कश्चन श्यामत्वानुत्पत्तावपि न्यकरणोपनोक्तित्वात्
तत्पुत्रत्वस्य सम्भाष्यमानत्वानिति चेत् । तद्धेतुमवभाव विपक्षासत्त्व
निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवेति तदेके हेतो प्रधान लक्षणमस्तु । पर्याप्त
लक्षणान्तरपरिकल्पनया । तदुक्तं पात्रस्वामिना—“ अन्यथानुपपन्नत्वं ५
यत्र तत्र त्रयेण किम् । नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्
॥१॥ ” इति । यत्पुनरभिहितमन्यथासिद्धत्वादितोपानुपपत्तादित्यादि ।
तदपयालोचितमचनम् । निश्चितान्यथानुपपत्तिलक्षणत्वादेव हेतोरसिद्ध-
त्वादितोपपरिहारप्रमिद्धे । न चासिद्धादिषु हेत्वामासेषु निश्चितान्यथा-
नुपपत्ति कथञ्चित्प्रसङ्गमतीति । असिद्धात्स्वरूपमूचकमूत्रस्य व्याख्या १०
नावसरेऽभिधायाम् । एवमप्यविनाभावप्रपञ्चत्वात्समर्पणत्वादेरसिद्धात्-
व्यवच्छेदार्थं हेतुलक्षणत्वेन प्रणयने निश्चितत्वस्यापि रूपान्तरस्यानुता-
मिद्धताव्यवच्छेदाधमनाधितमिपयत्वान्नेश्च लक्षणान्तरस्य बाधितविषय-
त्वादित्यवच्छिद्ये हेतुत्वलक्षणत्वेन प्रणयनं स्यात् ।

अथ च—

१५

नतद्विदो पक्षधर्मतनुम्य त्रैलोक्य लक्षण लक्षणीयम् ॥
यस्मात्स्मिन्विद्यमानेऽपि हेतो शक्तिर्नैवास्मीयसाध्यप्रमिद्धौ ॥४८८॥

अत्र योगा प्रत्यतिष्ठन्ते—

जानासि जल्पितुमनल्पमते यत्र

हेतो पक्षधर्मतनुम्य त्रैलोक्य
नैयायिकाना मतमुपदर्शय
सम्पन्नम् ।

हेतोस्त्रिलक्षणकता विपत्ति क्षणेन ॥ २०
यस्मान्न प्रमत्ति प्रकटम्वसाध्य-

समाधनाय नियत ननु पञ्चरूप ॥४८९॥

तथा हि—त्रैरूप्य हेतुलक्षण मा भूत् । पञ्चान्येतानि सहकार-
फलान्येकगात्राप्रमत्तत्वात्पुनरुक्तमहकारफलवन्तित्यादि बाधितविषये
मूर्खोऽयं देवतत्तत्पुत्रत्वादितरत्तत्पुत्रादित्यादौ सत्यतिपक्षे च २५

- हेत्वाभासेऽप्यस्य सम्भवात् । पञ्चरूपत्वं तु भवत्येव । निर्दोषत्वात् । एकशाखाप्रभवत्वस्य हि त्रैरूप्ये सत्यप्यहेतुत्वम् । अवाधितविषयत्वा-
सम्भवात् । तथा हि । इदमनुमानं प्रतिदिनपरिणामोपचीयमानपश्चि-
मवयसि वसन्ते कस्यापि ललाटंतपग्रहपतिपातितप्रचण्डमरीचिकाचक्र-
५ सम्पर्ककर्कशसनीरलहरीपरिकाथ्यमानपरिष्कफलरसस्य सहकारमही-
रुहस्य कस्याञ्चिद्विशालशाखायां कानिचित्कुङ्कुमपद्मपिल्लराणि परिणति-
पेशलानि कान्यपि पुनरपि जरठतमालदलद्वयामलकान्तिकान्तानि तदि-
तराणि फलानि समुपलभमानस्तदभिलाषवलप्रवलविगलदन्तोदकप्लवह-
वमानलोलजिह्वाचल पुमान्कश्चित्करोति । अथवाऽऽमताग्राहिणा
१० तत्प्रत्यक्षेणाववाध्यते । तत्पुत्रत्वस्यापि विद्यमानेऽपि त्रैरूप्ये हेत्वा-
भासत्वम् । असत्प्रतिपक्षत्वाभावात् । मूर्खोऽयं तत्पुत्रो न भवति विविध-
शास्त्रव्याख्यानादिकौशलशालित्वात्प्रतिपन्नप्राज्ञपुरुषवदित्यादेस्तत्प्रतिप-
क्षस्य सम्भवात् । इदमपि हि मूर्खत्वानुमानमनेककर्कशतर्कशास्त्रसन्दर्भ-
गर्भाविर्भावनाविजृम्भमाणप्रभूततमरोमाञ्चसञ्चयकम्बुकाञ्चितशरीरेण कु-
१५ गाग्रीयगेमुषीगालिना शिष्यमण्डलेन समुपास्यमानं कमपि कोविदवृ-
न्दारकमवलोकमानस्तदुपरिग्रहमत्सरमदिराधिकारपरवशः कश्चिदहंयुः
करोति । अथ च तत्प्रतीयमानेनैव मूर्खत्ववाधकेन विविधशास्त्रव्या-
० ख्यानादिकलकौशलशालित्वानुमानेन वाध्यते । ततः कालात्यया-
पदिष्टस्य हेत्वाभासस्य व्यवच्छेदार्थमवाधितविषयत्वं प्रकरणसमस्य च
२० व्युदासार्थमसत्प्रतिपक्षत्वं हेतोर्लक्षणमभ्युपेयमिति पक्षधर्मत्वादिरूपत्रया-
दभ्यधिकयोरवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरपि रूपयोः सद्भावात्पञ्च-
लक्षणकमेवमङ्गीकरणीयम् । यथोक्तं जैयन्तेन—“ पञ्चलक्षणकालि-
ङ्गाद्गृहीतान्नियमस्मृतेः ॥ परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते
॥ १ ॥ ” इति । स एवैतद्याचष्टे—परोक्षोऽर्थो लिङ्ग्यते गम्य-
२५ तेऽनेनेति लिङ्गं तस्माल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षत इति

योग । कथम्भूतालिङ्गात् , पञ्च लक्षणान्म्येति पञ्चलक्षणक तस्मात् ।
 कानि पुन पञ्च लक्षणान्युच्यन्ते , पञ्चमत्वं सपमे सत्त्वं विपज्ञा-
 द्यावृत्तिराधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्व चेति । सिपाधयिपिनधर्मविशिष्टो
 धर्मी पञ्चमस्तद्धर्मत्व पक्षधर्मत्व तदाश्रितत्वमित्यर्थ , साध्यधर्मयोगि-
 त्वेन निश्चित धर्म्यन्तर सपञ्चमस्तजाम्भित्वम्, साध्यधर्मसम्पन्नान्यो धर्मी ५
 विपज्ञस्ततो व्यावृत्ति , अनुमेयम्यार्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वा अनपहरण-
 मनाधितविषयत्वम्, सगयनीनमूलेनाधेन प्रत्यनुमानतया प्रयुज्यमानेना
 नुपहतत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमिति, एतै पञ्चमिल्लक्षणे रूपपन्न लिङ्ग साध्यस्या-
 नुमापक भवति । एतेषा च लक्षणानामेकैकापायात्पञ्च हेत्वाभासा भवन्ति ।
 तथा हि—यस्य पञ्चधर्मता नास्त्यसावसिद्धो हेत्वाभास । यथा नित्य १०
 शब्दश्चाक्षुषत्वादिति, सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति स निरुद्ध , यथा
 नित्य शब्द कृतकत्वादिति, यस्य विपक्षाद्यावृत्तिर्नास्त्यमावनेका-
 न्तिक , यथा नित्य शब्द प्रमेयत्वानिति, यस्यानाधितविषयत्व नास्ति
 स कालात्ययापदिष्ट , यथानुष्णस्तेनोऽनयवी कृतकत्वाद्वदवदिति
 प्रत्यक्षनाधितविषय । ग्राहणेन सुरा पेया द्रवत्वात्क्षीरवन्तित्यागम- १५
 नाधितविषय इति । यस्य निष्प्रतिपक्षता नास्ति स प्रकरणसम , यथाऽ-
 नित्य शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवत् । नित्य शब्दोऽनित्यधर्मानुप-
 लब्धेराकाशवन्ति । द्वावप्येतौ परस्पर सत्प्रतिपक्षाविति । न च
 वस्तूनामद्विरूपत्वात्कथमेकत्र धर्मिणि परस्परविरोधधर्मद्वयाक्षेपप्रयो-
 जकहेतुद्वितयस्य सन्निपातो भवेदिति शङ्कनीयम् । यत सशयनीज २०
 यद्विशेषाग्रहण तदन्यतरपक्षनिर्णयाय भ्रान्त्या प्रयुज्यमान सत्प्रतिपक्षता
 प्रतिपद्यते । म्याणुरय पुरपधर्मानुपलब्धे पुरपोऽय म्याणुधर्मानु-
 पलब्धेरिति चत् । अन्यतरविशेषानुपलम्भ एवाय सशयाधायी पक्षधर्मा-
 न्वयव्यतिरेकोपपत्तेभ्रमणे हेतुरिति प्रयो यमान सत्प्रतिपक्षो भवति ।
 पुरपप्रज्ञाप्रमादमूलत्वाच्च वस्तुनो व्यात्मकत्वमिह प्रनिमासते । इति २५
 मुख्यवस्थित एव प्रकरणममाम्य पञ्चमो हेत्वाभास । एतेषु पञ्चसु
 लिङ्गलक्षणेपु लिङ्गम्यानिनाभाव परिसमाप्यते, इति पञ्चलक्षणकालिङ्गा-

- दिति व्याख्यातम् । व्याप्तिग्रहणसमयसमधिगतस्वरूपस्यापि लिङ्गस्य पुनर्धर्मिणि कचिदनवधृतवपुषो न साध्यावबोधसाधनत्वमिति द्वितीयं लिङ्गदर्शनमवश्यमपेक्षणीयमिति गृहीतादित्युक्तम् । लिङ्गं हि ज्ञापकं न च चक्षुरादिवत्कारकम् । ज्ञापकस्य चायं स्वभावो
- ५ यदज्ञातं सत्र ज्ञापयतीति । व्याप्तिकालगृहीतमेव व्याप्तिवत्स्मर्यमाणतया लिङ्गं लिङ्गिनं गमयिष्यतीति चेत् । मैवम् । लिङ्गग्रहणमन्तरेण व्याप्तिस्मृतेरप्यभावादिति । अथ नियमस्मृतेरिति व्याख्यायते । नियमो व्याप्तिरविनाभावो नित्यसाहचर्यमित्यर्थः । तस्य स्मृतिर्नियमस्मृतिस्तस्याश्च सकाशात्परोक्षे लिङ्गिनि
- १० ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते इत्यत्रापि सण्टङ्कः । द्वितीयलिङ्गदर्शने सत्यपि नियमस्मरणमन्तरेण साध्यप्रमितिर्नोन्मीलतीति भावः । “नियमो हि गृहीतोऽङ्गमनुमेयप्रभां प्रति ॥ न नालिकेरद्वीपस्थो धूमादग्निं प्रपद्यते ॥ १ ॥ साध्यानुमितिवेलायां न चास्ति नियमग्रहः ॥ नियमग्रहकाले च न साध्यमनुमीयते ॥ २ ॥ तेन पूर्वं
- १५ गृहीतः सन्निधानीं स्मृतिगोचरः ॥ नियमः प्रतिपत्त्यङ्गं तथावगतिदर्शनात् ॥ ३ ॥ यत्रापि विषयेभ्यस्तेनैव संवेद्यते स्मृतिः ॥ तत्राप्यनेन ज्ञानेन बलात्स परिकल्प्यते ॥४॥” अथ परोक्षे लिङ्गिनीति विव्रियते । तत्र लिङ्गी तावदुच्यते । धर्मविशिष्टो धर्मी साध्यः स एव लिङ्गीति । न धर्मिमात्र साध्यम् । पर्वतादेर्धर्मिणः सिद्धत्वात् ।
- २० न धर्ममात्रम् । अग्रेरपि यत्र तत्र सिद्धत्वात् । न च द्वयोः साध्यत्वम् । स्वतन्त्रयोर्वहिर्पर्वतयोरपि सिद्धत्वादेव । तस्मादेकस्य द्वयोर्वा स्वातन्त्र्येणानुमेयता नावकल्प्यत इत्यवश्यमन्यतरविशिष्टोऽन्यतरः साध्यो वक्तव्यः । तत्रापि तु धर्मविशिष्टो धर्मी । तथा हि—देशविशिष्टे वह्नौ साध्ये षोडश विकल्पाः सम्भवेयुः । सर्व एव वाग्निः सर्वदेशविशिष्टः, अनिर्धारितदेशविशेषविशिष्टः, पूर्वानुभूतमहानसादिदेशविशिष्टः, सम्प्रत्युपलभ्यमानपर्वतादिदेशविशिष्टो वाऽनुमेयः स्यात्, कश्चिदग्निः

सर्वेतिविशिष्ट, देशविशिष्टो वा अनुमेय स्यात्, एष सिसाधयिपितो
 वामि सबदेगविशिष्ट, अनिगरितदेशविशिष्ट, प्रागनुभूतदेशविशिष्ट,
 इदानीमनुभूयमानदेशविशिष्टो वाऽनुमेय इति। तत्र ते पञ्चदश पक्षा प्रत्य-
 क्षविरोधसिद्धमाध्यमाणि। पोषहता इत्यनाङ्गणीया एव । यस्तु पोष-
 ण एव एतद्देशविशिष्ट ण्योऽग्निरिति, तत्र देशविरोधापत्त्येवमन्तरेणैव ५
 वह्निरिति परिग्रहीतुमेव न शक्यते । जतो देश एव प्रथममङ्गमभ्यते । तस्य
 च पूर्वप्रतिपत्तत्वात्पिनीमनङ्गतत्वनविशिष्टस्य म्यानुमातु योग्यत्वात्स
 एव साधो युक्त । अपिच । अग्ने साञ्जतायामतद्धर्माधूम कथमनु-
 मापक स्यात् । अनुपलब्धे ज्वलन तद्धमतया धूमो ग्रहीतु न पार्यते ।
 उपलब्धे तु हुतमुजि मयपि निफलमेव धूमस्य तद्धर्मताग्रहणम् । १०
 अनुमेयस्य तन्नामी कस्यचित्मात्रात् । तस्मान्निविशिष्ट परिदृश्यमानो
 देश एव साध्य । स च म्वन्वपन प्रत्यक्षाऽपि परोक्षधर्मविशिष्टतया-
 नुमेय इति धूमधर्मयोगान्निधर्मवान्स एवानुमीयते । सोऽनुमानस्य
 निपयो लिङ्गीत्युच्यते । परोक्षग्रहण च परोक्षधर्मविशिष्टे धर्मिणि
 साध्यव्यप्रतिपत्त्यर्थम् । क्वचित्तु यातिस्मरणसमनन्तरमेव प्रत्यामीनत १५
 श्रमानुग्रहिति समुन्मिषतकम्मानेव प्रयत्नीभवनि विमारसुरिति न तद्वि-
 णिष्टतयापि धर्मिणि परोक्षत्वमवबल्यन इति तद्व्यावृत्तयेऽपि परोक्ष
 ग्रहणमिति ।

ततश्च--

रूपपञ्चकममृद्धिगन्धुर लिङ्गमेतन्निति योगानल्पितम् ॥

२०

साध्यासिद्धिमनुमानमुद्रया मन्त्रयद्विष्पगम्यता बुद्धे ॥ ४९० ॥

भारती तत्र यदस्य गुणेषु वणमात्रघटनासमुद्भवा ॥

भासते पुनरसौ मनीषिणा काणद्विष्टिरिव रोपिताञ्जना ॥ ४९१ ॥

तथा हि-हेतो पञ्चरूपमनुपपन्नम् । त्रैरूप्यवत्तस्यापि हेत्वामा-

सेऽपि भावात् । अग्निनन्योऽय धूम मत्तात्पूवापलब्धधूमवन्तित्यत्र हि २५
 हेत्वामासेऽपि पञ्चधर्मत्व तात्पर्यम् । पञ्चोद्भूते धूमे सत्त्वम्यामन्दिग्य-

- त्वात् । अन्वयोऽपि नियत एव । पूर्वदृष्टे धूमेऽग्निजन्यत्वेन व्याप्तस्य सत्त्वस्य सद्भावात् । व्यतिरेकश्च । खरविषाणादौ साध्याभावे साधनस्य सत्त्वस्याभावनश्चयान् । अवाधितविषयत्वमप्यत्राम्नि । विवादापन्ने धूमेऽग्निजन्यत्वस्य बाधकाभावान् । एवमसत्प्रतिपक्षत्वमपि । अन-
- ५ अग्निजन्यत्वसाधकस्यानुमानस्यात्रासम्भवादिनि सिद्ध हेत्वाभासेऽपि सत्त्वे पञ्चरूपत्वम् । सामस्येन व्यतिरेकनिश्चयन्यात्राभावादसिद्धमिति चेत् । न । तस्यान्यथानुपपन्नत्वरूपत्वेन तदभावे शेषरूपाणामकिञ्चित्करत्वापत्तेस्तद्विकलस्यैव पञ्चरूपत्वस्यालक्षणत्वेन साध्यत्वात् । यत्पुनरवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरभावादेकयात्राप्रभवत्वतन्पुत्रत्वहेत्वो-
- १० रगमकत्वमगादि तत्राप्यन्यथानुपपत्त्यभाव एव निमित्तम् । न पुनरवाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरभावः । तयोः सतोरप्यगमकत्वस्यानन्तरमेव दर्शितत्वात् । किं चावाधितविषयत्वस्य तावन्निश्चितस्यैव हेतुलक्षणाङ्गत्वमङ्गीकृतम् । न च तन्निश्चयः सम्भवति । तन्निश्चयसाध्यनिश्चययोः परस्पराश्रयणात् । सति हि बाधनाभावनिश्चये हेतो-
- १५ साध्यनिश्चयस्तन्निश्चयाच्च बाधनाभावनिश्चय इति न तयोरन्यतरस्य व्यवस्था । यदि पुनरन्यतः कुतश्चिद्बाधनाभावनिश्चयात्परस्पराश्रयपरिहारः क्रियते । तदाप्यकिञ्चित्करत्वं हेतोः । यथैव हि हेतोर्विपर्ययस्य बाधासद्भावनिश्चये तत्साधनासमर्थत्वादकिञ्चित्करत्वम् । तथैव बाधाविरहनिश्चये कुतश्चित्तस्य सद्भावसिद्धेस्तत्साधनाय प्रवर्तमानस्य
- २० सिद्धसाधनादपीति न साधीयस्तस्य तल्लक्षणत्वम् । नन्वेवमविनाभावोऽपि हेतुलक्षणं मा भूत्तन्निश्चयस्यापि साध्यसद्भावनिश्चयायततया तस्य चाविनाभावाधीनत्वादितरेतराश्रयस्य प्रसङ्गादिति चेत् । न । अविनाभावनियमस्य हेतौ प्रमाणान्तरान्निश्चयोपगमादितरेतराश्रयानवकाशात् । तर्कार्थं हि प्रमाणमविनाभावनिश्चयनिबन्धनम् । प्रत्यक्षा-
- २५ देस्तत्राव्यापारात् । तर्हि यत एवाविनाभावनिश्चयो हेतोस्तत एव साध्यस्यापि सिद्धेस्तत्र हेतोरकिञ्चित्करत्वमिति चेत् । न । ततो

देशान्निशेषावच्छिन्नस्य साध्यस्य साधनात् । तत्रातु सामान्यत एव
 तत्सिद्धे । अत्र प्रतिपक्षत्वेऽपि प्रतिपक्षस्तुल्यगुणोऽतुल्यगुणो वा । तुल्य-
 बलत्वे बाध्यबाधकभावानुपपत्ति । अतुल्यबलत्वं त्वनयो किं पक्षधर्म-
 त्वादिभावामानुसृतमनुमानबाधजनित वा । न तावदाद्य पक्षो
 निरवद्य । पक्षधर्मत्वादेरुभयोरप्यनिशेषात् । मूर्धत्वाभावे साध्ये ५
 शास्त्रात्यास्यानादिकलाकोशलशालित्वस्यैव मूर्धत्वे साध्ये तत्पुत्रत्वस्यापि
 पक्षधर्मत्वान्तिस्मृत्वात् । द्वितीयपक्षोऽप्यसम्भाव्य । अनुमानबाधाया
 अद्याप्यसिद्धे । न हि द्वयोः पक्षधर्मत्वाद्यविशेषे एकस्य
 बाध्यत्वमपरस्य बाधकत्वं युक्तम् । अनिशेषेणैव तत्प्रसङ्गात्परस्पर-
 राश्रयश्च । तथा हतुल्यगुणत्वे सत्यनुमानबाधा तस्या चातुल्य- १०
 बलत्वमिति ।

एव च पञ्चलक्षणलक्षितलिङ्गाग्रह विहाय हठात् ॥

जिनोन्तितैकलक्षणलक्षितमिह लक्ष्यता लिङ्गम् ॥ ४९२ ॥

तदुक्तम्—

“अन्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पञ्चभिः कृतम् ॥ १५

नान्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पञ्चभिः कृतम् ॥ १ ॥” इति ।

नैयायिका केचिदथात्र लिङ्ग-
 तत्पूर्वकमित्याद्यप्याह
 सूत्रा नुसर्णिना मन
 सुपदस्य खण्डनम् ।

मन्यप्रकार परिकीर्तयन्ति ॥

तेषामिदानीं प्रतिपाद्याम

स्तदधसमूचकसूत्रमेकम् ॥ ४९३ ॥ २०

“तत्पूर्वकं त्रिनिधमनुमानं पूर्वमच्छेपवत्सामान्यतो दृष्टं च”
 इति । तत्र तत्पिति सवनात्ता पूर्वप्रशान्तं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमृदयते ।
 तत्पूर्वं कारणं यस्य तत्तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति स्पष्टम् । वानादि-
 कथात्रये पूर्वमुपादीयमानत्वात्पक्षं पूर्वशब्देनोच्यते । सोऽस्यास्याश्रय-
 त्वेनेति पूर्ववत् । लिङ्गमित्येवमेव पदेन पक्षधर्मत्वमुक्तं भवति । २५

- पक्षे उपयुक्ते सति जेषः सपक्षो भवति सोऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति जेष-
वदित्यनेन सपक्षे वृत्तिरुक्ता भवति । सामान्यतो दृष्टमित्यनेन विपक्षा-
द्यावृत्तं लिङ्गमुच्यते । कथम् । अकारप्रश्लेषात्, सामान्यतो दृष्टमिति ।
तिष्ठतु तावद्विजेषतः सामान्यतोऽपि न दृष्टम् । केति पक्षसपक्षयोर्वृत्ते-
- ५ रुक्तत्वात्पारिजेष्याद्विपक्षे सामान्यतोऽपि न दृष्टमित्यवतिष्ठते । एव च
यत्पूर्ववच्छेषवत्तत्केवलान्वय्यनुमानम् । पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वसमन्वि-
तमित्यर्थः । यथा सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनमनेकत्वात्पञ्चाङ्गु-
लवत् । अत्र हि पञ्चाङ्गुलव्यतिरेक्तस्य सदसद्वर्गस्य समग्रस्य
पक्षीकरणादन्यस्याभावाद्विपक्षाभावः । अत एव व्यतिरेकाभावः । तथा
- १० पूर्ववत्सामान्यतो दृष्टं केवलव्यतिरेकि । पक्षधर्मत्वविपक्षव्यावृत्तिसम-
न्वितमित्यर्थः । यथा सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमन्वाद्यत्पुनः
सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमदपि न भवति यथा घटादि प्राणादि-
मच्च जीवच्छरीरं तस्मात्सात्मकमिति । अत्र हि जीवच्छरीरस्य पक्षी-
कृतत्वेन सपक्षाभावादन्यथाभावः । तथा पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्ट-
- १५ मन्वयव्यतिरेकि । पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्युपेतमित्यर्थः । यथा
क्षित्यादिकं बुद्धिमत्कारणकं कार्यत्वात्कुम्भादिवत् । यत्पुनर्बुद्धि-
मत्कारणकं न भवति न तत्कार्यत्वधर्माधारो यथा व्योमादीति । अत्र
सपक्षविपक्षयोः कुम्भादिव्योमादिकयोः सद्भावाद्धेतोरन्वयव्यतिरेक-
सद्भावः ।
- २० अन्वयवद्वयतिरेकवदित्थं तद्वयवच्च किलौच्यत लिङ्गम् ॥
एतदपि प्रतिपादितयुक्तियूहवगेन समस्तमपास्तम् ॥ ४९४ ॥
सर्वत्र निश्चितान्यथानुपपन्नत्वस्यैव हेतुलक्षणतोपपत्तेस्तस्मिन्सत्येव
हेतोर्गमकत्वप्रतीतिः । केवलान्वयिनो हि यदि प्रमाणनिश्चितमन्यथा-
नुपपन्नत्वमस्ति तदा किमन्यथापेक्षया । अथान्वयाभावे हेतोरन्यथा-
- २५ नुपपन्नत्वस्यैवाभावः स्यादतोऽन्यथापेक्षा स्यादेतद्यद्यन्यथानुपपन्नत्व-
मन्वयेन व्याप्तं भवेत् । न खल्वन्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तिः ।

सम्प्रति । अतिप्रमत्ते । अथान्वयेन व्याप्तमन्यथानुपपन्नत्वमिष्यते । तर्हि
 केचलव्यतिरेकिणि प्राणादिमत्त्वादायन्वयस्य निवर्तनात्तद्व्याप्तस्यान्यथा-
 नुपपन्नत्वमपि निवृत्तेरगमकत्व म्यात् । न ग्लु व्यापकामात्रे व्याप्य
 भवति । दृष्टमाभावे भिन्नपान्वयत् । गमकत्वे वा प्राणादिमत्त्वादेर्ना-
 न्वयेनान्यथानुपपन्नत्व व्याप्त भवेत् । यस्याभावेऽपि यद्व्यति न तत्तेन ५
 व्याप्तम् । यथा सलिलमावेऽपि भग्नमाग्निं तेन व्याप्त । मप्रति
 चान्यथाभावेऽपि प्राणादिमत्त्वादावन्यथानुपपन्नत्वमिति । अन्यच्च ।
 सदसद्वर्ग इत्याद्यनुमानेऽनेकत्वादित्यस्य हेतो युन केवलान्वयित्वम् ।
 व्यतिरेकमावाचेन्, अयमपि कुत । तद्विषयस्य विपक्षस्याभावाच्चेन् ।
 अय कौड्य निष्यामाव । पक्षमपक्षोपेन निवृत्तिमात्र वा, प्रथमपक्षे १०
 परमतप्रमत्ति । अभावस्य भागान्तर्गम्यभावात्तात्वीकारात् । निवृत्ति
 मात्रलक्षणोऽपि निष्यामात्र प्रतिपत्तो न वा । न प्रतिपन्नश्चेत्तर्हि निष-
 क्षामात्रस्य सन्दिग्धत्वाद्यतिरेकामात्रोऽपि सन्निग्न इति केवलान्वयोऽ-
 पि सन्दिग्ध एव । अथ प्रतिपन्न । स यदि साध्यसाधननिवृत्त्याधार
 प्रतिपन्नस्तर्हि स एव निष १ इति कथं विपक्षमावो यतो व्यतिरे- १५
 कामाव म्यात् । साध्यसाधननिवृत्त्याधारतया निवृत्तिसम्यक् निषक्ष-
 तात् । तच्च भाववत्तामपि न विन्यते । कथमन्यथा सदसद्वर्ग
 कस्यचित्कनानालम्बनमियत्तासत पक्षत्वमपि म्यात् । असत्पक्षो
 भवति न तु निष २ इति च किं नो निमाग । अथासद्वर्गशब्देन
 सामान्यानिशेषमवाया एवोच्यन्ते नामाना । तर्हि प्रागभावाद्यभाव- २०
 विषय ज्ञान न कस्यचित्नेनानुमानेन प्रमाधिनमिति सुव्यवस्थित
 शूटिन सकलकार्यकारणग्रामपरिज्ञानम् । प्रागभावाद्यनाने कार्यन्या-
 देरप्यज्ञानात् । अपि च यद्यमात्रोऽत्र पक्षमपक्षस्यापि बहिर्भूत, तत्तेन
 नानेकत्वान्त्यनैकान्तिरो हेतु । अभावस्यानेकत्वेऽपि कस्यचित्क-
 नानालम्बनत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा कथममात्रो न पक्ष । तथा २५
 च निषक्षोऽप्यभावस्तु । नन्वेव निषक्षामावोऽप्येकनानालम्बनमिति

- पक्ष एव स्यात् । तथा च पुनरपि विपक्षाभाव एवेति चेत् । तर्हि पुनरपि तदेव प्रेर्य कोऽयं विपक्षाभाव इति । यदि पक्षसपक्षावेव स्तः, तर्हि भावाद्विन्नस्याभावाज्जनमतप्रवेशः । अथ तुच्छा विपक्षनिवृत्तिस्तदभावः । सोऽपि यद्यप्रतिपन्नः । तर्हि सन्दिग्धः । तत्सन्देहे च
- ५ व्यतिरेकाभावोऽपि तादृगेवेति न निश्चितः केवलान्वय इत्यादि तदवस्थ पुनः पुनरावर्तत इति । ततः केवलान्वयित्वेनैवाभ्युपगतस्यानुमानस्य विपक्षाभाव एव तुच्छो विपक्षः । ततः साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्तिश्च सुव्यक्तैवेति कथं न व्यतिरेकः । अथ विपक्षाभावस्यापादानकारकत्वायोगान्न ततः साध्यसाधनयोर्व्यावृत्तिरिति चेत् ।
- १० तन्न समीचीनम् । भावः प्रागभावादिभ्यो भिन्नस्ते वा परस्परतो भिन्ना इत्यादावप्यभावस्यापादानकारकत्वाभावप्रसङ्गात्सर्वेषां प्रागभावादीना साङ्कर्ष्य स्यात् । कि चान्वयमात्रेण गमकत्वे द्रव्यं गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायप्रागभावादयः प्रमेयत्वात्पृथिव्यादिवदित्यादेरपि गमकत्व कथं न स्यात् । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वे कालात्ययापदि-
- १५ ष्टत्वान्नैतादृशं गमकमिति चेत् । तर्ह्यबाधितविषयत्वमपि लिङ्गस्य लक्षणं पूर्वनैयायिकवद्ववद्भिरपि वक्तव्यम् । तच्चालक्षणमेवेत्युक्तम् । सम्प्रति पक्षत्वान्नैतदस्य गमकत्वमिति चेत् । तर्ह्यसत्प्रतिपक्षत्वमपि तल्लक्षणं वाच्यम् । तदप्यलक्षणमेवेति निवेदितम् । ततोऽन्यथानुपपन्नत्वाभावादेवेदृशस्यागमकत्वमङ्गीकार्यम् । तन्न केवलान्वय्यनुमानं
- २० परेषां न्याय्यम् । यच्चान्यदुक्तं पूर्ववत्सामान्यतो दृष्टं केवलव्यतिरेकीत्यादि तदप्युक्तम् । यतः प्राणादेरन्वयाभावे कुतो गमकत्वमिति वाच्यम् । व्यतिरेकादिति चेत् । तथा हि यस्माद्धटादेः सात्मकत्वनिवृत्तौ प्राणादयो नियमेन विनिवर्तन्ते तस्मात्सात्मकत्वाभावः प्राणाद्यभावेन व्याप्तो धूमाभावेनेव पावकाभावः । जीवच्छरीरे च
- २५ प्राणाद्यभावविरुद्धः प्राणादिसद्भावः प्रतीयमानस्तद्भावं निवर्तयति । स च निवर्तमानः स्वव्याप्यं सात्मकत्वाभावमादाय निवर्तत इति

सात्मकत्वसिद्धिस्तत्रेति । तत्पि नानवद्यम् । नेद क्षणिकाना सचित्त-
 शून्य जीवच्छरीर प्राणादिमत्त्वात्पि यदेरपि गमकत्वप्रसङ्गात् ।
 निगन्तिप्रकारयतिरेकम्यात्रापि सम्भगात् । साध्याभावेऽप्यस्य सद्भा-
 सम्भाजनयाऽगमकत्वमिति चेत् । तर्ह्यन्यथानुपपत्तिरुच्यते गमकत्व-
 मङ्गीकृतमिति कृत केवलव्यतिरेकित्वेन । तत्र केवलव्यतिरेक्यप्यनु- ५
 मान परेषामुपपद्यते । एतेन पूर्ववच्छेषकत्वमामान्यतो दृष्टमन्वयव्यतिरेक्य-
 प्यनुमान तेषा प्रतिषिद्धम् । साध्याभावमम्मग्नियमनिश्चयमन्तरेणा-
 म्यापि गमकत्वानुपपत्तेरिति । यत्प्येतस्य सूत्रस्य कैश्चिद्व्याख्यान
 क्रियते । यथा कायात्पूर्वं कारणमुच्यते । पूर्वं कारण लिङ्गतयाऽस्या-
 म्तीति पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानम् । यथा मेघोऽश्रुत्या भविष्यद्वृष्टय १०
 नुमानम् । शेष कारणापेक्षया कार्यमुच्यते । शेषो विद्यते
 यत्र तच्छेषवत्कार्यात्कारणानुमानम् । यथा नदीपूरेणोपरितन
 देशेऽर्जातरुदृश्यनुमानम् । सामान्यनो दृष्ट तु सामान्यनोऽविना-
 भागमात्रेण यदकारणकारणमूलादिज्ञात्वाकारणभूतस्यैव लिङ्गिनोऽनु-
 मानम् । यथा कपि यान्ते रूपेण रमानुमानम् । रूपरसयोर्हि मम १५
 वायिकारणमेक कपि यान्ति द्रव्य न तु तयोरन्योन्यकार्यकारणभाव
 इति । तत्रापि यान्ति निश्चिनान्यथानुपपत्त्यगुरोधस्तत् न किञ्चि-
 निष्टम् । माध्यैनाग्निरुद्धाना व्याप्यकार्यकारणत्वादिना सूत्रेण कारणा
 लिङ्गिज्ञानामभिधायमानत्वात् । निश्चितान्यथानुपपत्तिरिहे तु गम-
 कत्वमेवामीपां नास्तीति किं परिगणनया । २०

एतेन वक्ष्येपि अवि यत्राहु — “अस्येदं कार्यं कारण मन्व-
 न्येकार्यममत्रापि निगोधि नेति लिङ्गकम्” अ

अस्येदं कार्यं निगोधिनेति

उपारिणा वजापेक्षाना

मनस्योरन्तर

गमनम् ।

अस्येदं कार्यं यथा निगोधि नदीपूरे वृष्टेरिति ।

अस्येदं कारण यथा मेघान्निर्गच्छेवेति । मन्व-

न्धि द्विविध संयोगि समवायि च । तत्र संयोगि २५

- यथा, धूमोऽग्नेः । समवायि यथा, विपाणं गोरिति । एकार्थसम-
वायि द्विविधम् । कार्य कार्यान्तरस्य । कारण कारणान्तरस्य । तत्र
कार्य कार्यान्तरस्य यथा , रूपं स्पर्शस्य । कारणं कारणान्तरस्य यथा,
पाणिः पादस्येति । विरोधि चतुर्विधम् । अमूत भूतस्य, अमूतम-
५ भूतस्य, भूतमभूतस्य, भूतं भूतस्य । तत्राभूतं भूतस्य यथा, अमूतं वर्षकर्म
भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् । अमूतमभूतस्य यथा, अमूता
श्यामता अमूतस्य घटाग्निसंयोगस्य लिङ्गम् । भूतमभूतस्य यथा, भूतं
१० वर्षकर्म अमूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् । भूतं भूतस्य यथा,
भूत स्यन्दनं कर्म भूतस्य शेतुबन्धस्य लिङ्गमिति । तथा
१० परमपि लिङ्गमुपेक्ष्यमनया दिशा । यथा, जलप्रसादोऽगस्त्योदयस्य ।
चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेरिति लिङ्गोपलक्षणत्वादस्य सूत्रस्येति । तदपि
निरूपितप्रायमवसेयम् । समानयोगक्षेमत्वात् ।

उपनिषत्तदियं तव यौग या गदितवानसि लिङ्गपरंपराम् ।

इतरथानुपपत्तिमपास्य सा विगति नैव मनस्सु मनस्विनाम् ॥४९३॥

- १५ हेतोर्लक्षणमेतदेव तदहो क्षोदक्षम वर्त्तते
सूत्रे यत्प्रतिपाद्यतेऽस्य सकलैर्दोषैरदत्तास्पदम् ॥
अन्यत्त्वत्र विचार्यमाणमयते तीर्थान्तरीयोदितं
नो युक्तिं कथमप्यतः कथमिदं स्वीकुर्वते कोविदाः ॥४९४॥

- नन्वन्यथानुपपत्तिरविनाभाव इत्यभिधानस्य च निमित्तमन्वेषणीयं
२० प्रामाणिकैः । तच्च तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपम् ।
तादात्म्यतदुत्पत्ती एवावि-
नाभावनिमित्तमिति बौद्ध-
तथा हि स्वभावहेतोस्तादात्म्यं स्वसाध्याविना-
भावे निबन्धनम् । यो हि यदात्माभावः स
मत्स्याग्न्यापूर्वक खण्डनम् ।
कथं तदुत्सृजति । कार्यहेतोस्तु तदुत्पत्तिस्तत्र
निबन्धनम् । कार्य हि कारणाधीनात्मलभमेव भवति तत्कथं तद-
२५ न्तरेण कापि स्यात् । न चाभ्यामन्यो हेतुरस्ति । अनुपलब्धे. स्वभाव-

हेतावनुप्रवेशान्ति शान्त्या । नाऽमी निवारयितुमशक्या । यत किं
यत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती तत्राविनाभाव । यत्राविनाभावस्तत्र तादात्म्य-
तदुत्पत्ती वा । न तावत्तौस्म्य पक्ष । सत्यपि तादात्म्ये वृक्षत्वस्य
शिंशपात्वस्य व्यभिचारात् । सत्यामपि च तदुत्पत्ती इयामत्वादिधूम-
धमन्तोमस्य वह्नियभिचारात् । न च शिंशपात्वमेव वृक्षत्वात्मकं न ५
वृक्षत्व शिंशपात्वात्मकं स्वदिरोटुम्बरादिसाधारणत्वाद्वृक्षत्वस्येति वाच्यम् ।
तयोरेकान्ताभेदाभावात् । यदि च स्वदिरोटुम्बरादिसाधारण वृक्षत्वमेव न
शिंशपात्व तदा नानयोरेक्यम् । स्वभावमेतस्य भेदलक्षणत्वात् ।
एतेन यत्प्रजाकरणेन न तु यथा वृक्षात्मा शिंशपा तथा वृक्षोऽपि
शिंशपात्मेव तादात्म्यम्योमयगतत्वमन्तरेणाभावात्त्यागकथम् । अवि १०
भागवत्त्वात् । वृक्षो हि शिंशपाव्यतिरेकेणाप्यस्ति पलाशादिन तु शिंशपा
तथेति । सैवाविभागवती गमिकेत्युक्तम् । तत्पि परान्तम् । विभाग-
वत्त्वाविभागात्त्वयोर्विरुद्धत्वेन भेदाविनाभावित्वात् । नापि धूम एव
वह्निना नियते न इयामत्वाद्व्यस्तद्वर्मा इति युक्तम् । वस्तुनो निभाग-
त्वात् । अथ यत्राविनाभावस्तत्र तादात्म्यतदुत्पत्ती । तर्हाविनाभावे सिद्धे १५
तयोर्गमकाङ्क्षत्यमङ्गीकृत म्यात् । एवमिति चेत् , तर्हाविनाभाव एवास्तु
गमकत्वात् किं तादात्म्यतदुत्पत्तिम्याम् । न हि स्वभाव स्वभाव इत्येव
कार्यं च कार्यमित्येव म्यसाध्य गमयति । किन्तु तदविनाभावीति ।
अपि च यदि तादात्म्य गमकत्वाङ्क्षमिष्यते तत्र साध्यसाधनयोर्भे-
दाभावेन मन्वन्वामावात्विनाभावानुपपत्ति । न च निर्गवस्तुवादि- २०
नन्तयोस्तादात्म्ये सति भेद कश्चिदपि घटते । तादात्म्य हि तत्त्व-
भारता, तेन साध्येन सार्धं साधनम्येक्यमुच्यते । न चक्ये भेदगोऽपि
सम्भरानि । भेदे च नेम्यम् । अतः कथं तदात्मतया शिंशपात्व
वृक्षत्व गमयेत् । तादात्म्येन न गमकत्वे हेतुप्रतिपत्तिरेलायामेव साध्य-
म्यापि प्रतिपन्नत्वानुमानस्य साफल्यम् । अथ तत्प्रतिपत्तिरेलाया २५
साध्यमप्रतिपन्नमेव । तदा कथं तयोस्तादात्म्यम् । प्रतिपन्नत्वाप्रति-

- पन्नत्वरूपविरुद्धधर्माक्रान्तत्वात् । अथोच्यते, यथावस्थितो धर्मी शिंश-
पात्वं वृक्षत्वं च त्रयमेकात्मकमेव । तत्र धर्मिणि गृह्यमाणे शिंशपान्व-
वृक्षत्वमपि गृहीतमेव । यथोक्तम्—“ तस्माद्दृष्टस्य भावस्य दृष्ट
५ एवाखिलो गुणः ॥ भागः कोऽन्यो न दृष्टः रथाद्यः प्रमाणैः परी-
क्ष्यते ॥ १ ॥ ” इति । यदि पर शिंशपाविकल्पो जातो न वृक्ष-
विकल्पः । वृक्षशब्दस्मृत्यभावापराधात् । शिंशपाशब्दसंस्कारप्रबोधकज-
न्मना शिंशपाविकल्पेन वाऽशिंशपाव्यावृत्तिपर्यवमितिना नावृक्षव्यावृ-
त्तिरुपनीयते । सर्वविकल्पानां पर्यायत्वप्रसङ्गात् । गम्यगमकभावश्चा-
नयोर्व्यावृत्त्योर्न वस्तुनोः । तयोरन्वयाभावान् । अवृक्षव्यावृत्त्यशिंशपा-
१० व्यावृत्तौ च परस्परं भिन्ने । व्यावर्त्यभेदान् । अतो यथोक्तदोषानुप-
पत्तिरिति । एतदपि पूर्वापरानुसन्धानविधुराणामभिधानम् । तादात्म्यं
क्षुण्णमानवीजमभिधीयते साध्यसाधनभूतयोर्व्यावृत्त्योः । पुनरन्योन्य भेद
इति महतीयं परामर्शशक्तिः शाक्यानाम् । ननु वृक्षशिंशपयोस्तादा-
त्म्यात्तादात्मतया व्यवसितयोरवृक्षव्यावृत्त्यशिंशपाव्यावृत्त्योरपि, सत्यपि
१५ भेदे यथाध्यवसाय तादात्म्यमिति चेत् । तर्हि सिद्धे तादात्म्ये सत्य-
शिंशपाव्यावृत्त्या धर्मिण्यवृक्षव्यावृत्तिरव्यवसेया तत्राध्यवसिताया चा-
वृक्षव्यावृत्तौ यथाध्यवसायं तादात्म्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदोषः ।
अथ व्याप्तिग्रहणवेलायामेकात्मतयाऽव्यवसितयोर्व्यावृत्त्योस्तादात्म्य
सिद्धमिति चेत्, तर्हि काल्पनिकमेव तद्वेत् । तथा चानुमानमपि
२० कल्पनासमारोपितमेव स्यात् । तथोपगमे च न कश्चिदहेतुर्नाम ।
प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येकात्मतयाऽव्यवसितयोर्यथाध्यवसायं तादात्म्यसम्भ-
वात् । विषयव्यावृत्त्यभावात्प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेन सह तादात्म्याभाव
इति चेत् । सत्यम् । वास्तवं तादात्म्यं नास्ति, अस्ति कल्पना-
समारोपितं तु तदेव चानुमानोदयवान्वयं समर्थितवन्तो यूयमिति
२५ विषयव्यावृत्तिरसत्कल्पेति कथं प्रमेयत्वं हेतुर्न स्यात् । एव च तादा-
त्म्यस्य गमकत्वाद्गतास्वीकृतौ हेतुग्रहणे साध्यस्यापि ग्रहणाद्यर्थमनु-

मानम् । विपरीतसमारोपव्यवच्छेदाधमनुमानमिति चेत् । न ।
 तन्म्वरूपग्रहणे विपरीतसमारोपानुसरात् । न हि शिर पाण्यान्नि-
 विशेषणानि सति धुमि म्याणुसमारोपो दृष्ट । तत्र वा तद्भेदादुप-
 पद्येतापि । न हि शिर पाण्यादय एव पुरय इति तद्ग्रहणेऽप्यपुरुषारोप-
 म्यापि । इह तु वृक्षत्वशिंशपात्वयोरभेदाच्छिंशपात्वग्रहणे सति का ७
 कथा वृक्षत्वेतरसमारोपस्य । किं च साध्यसाधनयोस्तादात्म्ये
 यथा शिंशपात्वेन वृक्षत्वमनुमीयते तथा वृक्षत्वेनापि शिंश-
 पात्वमनुमीयेत् । तादात्म्याविरोधात् । अथान्य सम्बन्धोऽन्यश्च
 प्रतिबन्ध । द्विष्ट सम्बन्ध । प्रतिबन्धस्तु परायत्तत्वलक्षण ।
 तच्च शिंशपात्वं वृक्षत्वे प्रतिबद्धं न वृक्षत्वं शिंशपात्वं । यथा धूम- १०
 म्याग्नी प्रतिबन्धो न त्वमेधूमे । सत्यमेतत् । किन्त्वेवमुच्य-
 मानेऽविनाभाव एव स्वीकृतो भवेत् तादात्म्यम् । तादात्म्ये हि यथा
 वृक्षस्य सर्ववृक्षसाधारणतया शिंशपात्वमपि स्यात् । यथा वा शिंशपात्व
 शिंशपा विना न दृश्यते तथा वृक्षत्वमपि शिंशपाहितं न दृश्येत् ।
 दृश्यते च राशिगतौ शिंशपाहितं वृक्षत्वम् । अथ राशिरादिवृक्षत्वा- १५
 दन्यत्वेव तद्वत्त्वव यच्छिंशपात्वाभिन्नमित्युच्यते । तर्हि धर्मभेदेन च
 धर्माणां भेदेऽवयवग्रहणानुपपत्ते सर्वमनुमानमुत्तीर्णेत । धूमाग्नौस्तु
 कायकारणयोर्भावाद्युक्तं वक्तुं धूमम्याग्नी प्रतिबन्धो न त्वमेधूमे इति ।
 इह तु साध्यसाधनयोरत्यतिरेकान्न तथा शक्यते वक्तुम् । तथाभिधाने
 वा नात्यतिरेकः । तत्र सर्वथा तादात्म्यं वा त्यज्यता वृक्षत्वेन शिंश- २०
 पात्वं वाऽनुमीयता नान्तर्गवस्यानु उच्यते । तत्र तादात्म्यमविनाभाव
 निवन्धनम् । नापि तदुत्पत्तिः । यतो न सामान्ययोः कायकारण-
 भावः । किन्तु विशेषयोः । ययोश्च विशेषयोर्महान्मात्रा कार्यकारण-
 भावः प्रतिपत्तयोरने गम्यगमकभावः । ययोस्तु सतिधरकन्धगधि-
 करणयोर्धूमधूमज्वरविशेषयोर्गम्यगमकभावो न तयोः कार्यकारण- २५
 भावः प्रतिपन्नः । न चाप्रतिषेधे तस्मिन्मयोरविनाभावो भवेत्तु शक्यः ।

न चागृहीतोऽसावनुमानाद्गम् । तदानीं तस्य ग्रहणे तु हेतुप्रतिपत्ति-
समय एव साध्यप्रतिपत्तेरुन्मीलितत्वात्किमनुमानेन । यदि च तादात्म्य-
तदुत्पत्तिभ्यामविनाभावः प्रतिज्ञायते । तदा कथं कृतिकोदयादेः शक-
टोदयादिकं प्रति गमकत्वं स्यात् । तत्र तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावात् ।

५. ततः सकलसम्बन्धेतुव्यापिता स्वयोग्यतैवाविनाभावे निमित्तमास्थेयम् ।
स्वयोग्यतयैव हि किञ्चित्केनचिदविनामृतं न सर्व संवेण ।

एवं च—

न तादात्म्यं हेतोर्नियमकरणे नैपुणधरं
तदुत्पत्तिर्नापि श्रयति कथमप्यत्र वलिताम् ॥

१० विनाऽप्येते यस्माद्धत गमकता हेतुनिवहे
भवत्येवाऽन्येषां कथमिह ततो यतपरता ॥ ४९७ ॥ १३ ॥

ननु हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणक साध्यविज्ञानं स्वार्थमनुमान-
मित्युक्तम् । तत्र किंलक्षणक साध्यमित्याह—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यमिति ॥ १४ ॥

१५ संशयादिव्यवच्छेदेन प्रसिद्धमर्थस्वरूपं प्रतीतमुच्यते तद्विपरीतम-
प्रतीतम् । अनिराकृतं प्रत्यक्षादिभिरवाधितम् । अभीप्सितं साधनविषय-
त्वेनेष्टम् ॥ १४ ॥

अप्रतीतविशेषणं तावत्समर्थयते—

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिप-
त्यर्थमप्रतीतवचनमिति ॥ १५ ॥

२०

संशयाकलित शङ्कितं विपर्ययविषयीभूतं विपरीतमनव्यवसायविषयी-
कृतमनध्यवसितं वस्तु प्रतिपाद्यते । तेषां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थमप्रतीत-
वचनं साध्यलक्षणसूत्रे कृतम् । एवंभूतान्येव हि वस्तूनि हेतुना
साध्यन्ते न पुनर्निश्चितानि । तत्र हेतोर्वैफल्यात् ॥ १५ ॥

अथानिराहृतमिति विगेषणस्य फलमुपदशयन्नाह—

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्व मा प्रसज्यतामित्यनि-
राकृतग्रहणमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षमात्रियपामनुमानागमादीना तैर्विरुद्ध प्रत्यक्षादिविरुद्ध प्रत्य-
क्षादिविराहृतमित्यथ । तत्र प्रत्यक्षवाधितमश्रापणत्व श्रद्धास्य । अनु- ५
मानवाधितमेकान्तनियन्त्र धने । आगमवाधित प्रेत्यामुखप्रत्यक्ष धर्म-
स्येत्यादि ॥ १६ ॥

इदानीममीप्सितमिति विशेषणस्य फलमाह—

अनभिमतस्यासाध्यत्वप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादा
नमिति ॥ १७ ॥ १०

अनभिमतस्य साधयितुमनिष्टस्य । एतानि चाप्रतीतादीनि साध्य-
विशेषणानि ग्रीष्यपि स्वार्थानुमानेऽनुमात्रपेक्षयेन सम्भवन्ति । तत्र
वान्प्रतिपत्तिरित्यन्यान्म्यामम्भरान् । परार्थानुमाने तु तत्सम्भवेनापि
तीतमिति विगेषण प्रतिवाधयेत्या । न पुनवाधयेत्या । तस्यार्थस्यरूप-
प्रतिपादकत्वान् । न चाप्रतिपत्ताधम्बरूप प्रतिपादको नाम । अति- १५
प्रमत्तान् । प्रतिपत्तिस्तु प्रतिपादयेनात्रिनाधम्बरूपत्वाविरोधात् ।

ननु शङ्कितविपरीतान्यवसिताना न्याणामप्ययाना परार्थानुमाने

साध्यत्वमसम्बद्धम् । शङ्कितस्यैकस्य साध्यत्व-
शङ्कितस्यैव साध्यत्व न तु २०
विरतीतान्यवसितमोरविपटनानिति कश्चिन् । सोऽपि न निश्चिन् ।
इत्यनित्यम् शङ्कितेऽर्थ मशयितस्य मशयापनेनेन विपरी-
मशङ्कम् । तान्यवसितयोरप्यर्थयोर्विपर्ययानध्ययसाययव

च्छेदेन परार्थानुमानस्य निर्णयोत्पादकत्वाविशेषात् । विपर्ययान्युत्पत्ती
परं प्रति नोपमप्यत्र एव कुत प्रतिपत्तिर्यातामिति चेत् । भैषम ।
परपक्षदिददादिना विपर्ययस्य स्वयं तत्त्वमुत्पत्त्या चात्युत्पत्तस्य पर-
प्रत्युत्पत्तमर्पणमम्भरान् । कौचित्तौ नोपमप्यत्र एव परमिति चेत् । २१

- संगयितोऽपि कश्चित्तथैव । सर्वस्य तस्य निणयाकाङ्क्षाया असम्भवात् ।
 अथ परानुग्रहतत्परान्तःकरणेनोपेक्षानुपपत्तेरनर्थित्वादननुपसर्पन्नपि संगयि-
 तात्मा प्रतिबोध्य एव । तर्हि तत एव विपर्यस्ताव्युत्पन्नावपि तथा स्ताम् ।
 अविनेयविषयमेवमनुमापयितुर्माध्यस्थ्यं विरुध्यत इति चेत् । मैवम् ।
 ५ माध्यस्थ्यं हि रागद्वेषाश्लेषकालुष्यविषयत्वमुच्यते । तच्च परमकृपापीयू-
 पपूरितान्तःकरणानां विपर्यस्ताव्युत्पन्नयोर्विनेयत्वसिद्धये गुणदोषोपदेश-
 नाया वर्तमानानां कथं विरोधमधिरोहति । यदि च विपर्यस्ताव्युत्पन्नौ
 प्रतिपाद्यौ न स्याताम् । तदा लोकस्य व्यवहारस्यापि विलोपः स्यात् ।
 दृश्यते हि लोके पित्रा विपर्यस्तोऽव्युत्पन्नश्च पुत्रः शिष्यमाणः । कथं
 १० वाऽयं जिगीपुकथायामनुमानं प्रयुज्जीत । परस्य विपर्यस्तत्वात् । जिगी-
 पुवादस्य साभिमानजनारभ्यत्वात् । तथा चोक्तम्—“ साभिमानज-
 नारभ्यश्चतुरङ्गो निवेदितः ” इति । ततः स्थितं शङ्कितादयस्त्रयो-
 प्यर्थाः साध्या इति । अनिराकृतमिति तु विशेषणमुभयापेक्षया ।
 यत्खलु वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणेन न बाध्यते तदेव साध्यमिति ।
 १५ अभीप्सितमिति पुनर्वाच्यपेक्षयैव । इच्छया खलु विषयीकृतमभीप्सित-
 मुच्यते । स्वाभिप्रेतार्थप्रतिपादनाय चेच्छा वक्तुरेव । ततश्च परार्था-
 श्चक्षुरादय इत्यादौ पारार्थ्यमात्राभिधानेऽप्यात्माथर्वमेव साध्यस्य प्रसि-
 द्ध्यति । तद्विच्छया व्याप्तं साङ्ख्यस्य बौद्धं प्रति साध्यमेव ।
 आत्मा हि साङ्ख्येन साधयितुमुपक्रान्तस्ततोऽसावेव साध्यः । अन्यथा
 २० साधनस्य वैफल्यापत्तेः । संहतपरार्थत्वेन बौद्धैश्चक्षुरादीनामुपगमात् ।
 एवं चात्मनः साध्यत्वे हेतोरिष्टविघातकारितया विशेषविरुद्धत्वं
 साध्यस्य च दृष्टान्तदोषः साध्यवैकल्यमिति । एतेन चार्वाकोक्त-
 सद्वितीयत्वप्रयोगोऽप्यप्रयोगाई एवेति निवेदितम् । यथाऽभिव्यक्तचैतन्य-
 गरीरलक्षणपुरुषघटान्यतरसद्वितीयो घटोऽनुत्पलत्वात्कुड्यादिवदिति
 २५ कुड्यादौ घटसद्वितीयत्वेन व्याप्तिर्यथोक्तपुरुषसद्वितीयत्वे साध्ये फलतो
 विश्राम्यतीति पराभिप्रायः । तेन भङ्ग्या तथाविधपुरुषसिद्धिर्ननु घटे-

नास्त्यदृतेति । अथ प्रयोगे तथामूतेन पुरुषेण तथा कुट्वादौ सद्धि
 तीयत्वासिद्धेरन्वयदोष । अथ सामान्येन साध्यमिति न पुरुषद्वितीय
 त्वस्याक्षेप इति चेत् । ननु घटो घटेनेन सद्धितीयस्तावन भवति
 तादृक्पुरुषेणाप्यथा वा सद्धितीत्ये तु साध्यैकल्य दृष्टान्तस्य ।
 तथा यादृश केवलेनेव घटेनेव सद्धितीयत्वं दृष्टान्तं सिद्धं तादृशमेव ५
 तसाध्यधर्मिण्यनिष्टं प्राप्नोतीति हेतोर्निवृत्त्यन्तम् । अपरत्र तु सिद्ध-
 साधनम् । येन केनचित्सद्धितीयत्वस्य सिद्धत्वात् । किं च यदि
 पुरुषविशेषसद्धितीयत्वं हेतुना न स्वव्यापारास्पदीकृतं कथमतस्तत्सिद्धिः ।
 न ह्ययं हेतुस्तत्तत् सिद्धः । सिद्धो वा कथमविषयस्तस्य । विषय-
 श्वेत्याश्रया दोषगतिं कथं न स्पृशेत् । सोऽयं वाणी पुरुषगत १०
 सद्धितीयत्वाश्रया सिद्धिं साधनादुपनीवन्ति न दूषणमिति व्यक्तमिति
 राजकुलम्पति । युक्तान्निष्ठे हि यस्यैव साधनेन सिद्धिश्चिकीर्षिता
 तस्यैवायमस्य तूपकेण सिद्धिर्निराकृत्या । तस्मादावतीमथगतिं साधन
 सामर्थ्येन व्याप्नोति तावती तदुपणमपि । किं च कथं सामान्यस्य
 साधनं सम्भवति । प्रतिपादिनोऽभिप्रेत्यक्तचेतनस्य पुरुषस्याभावादेव १५
 घटात्थान्तरभावान्मुपगमेनान्यतरशब्दप्रयोगासगते । द्वयोर्हि तथा-
 भावसम्भवेऽन्यतरोक्तिः समवा भवति । यथा देवत्तयनदत्तयोरन्य
 तरं भोजयेदिति । अनयोद्वयोरपि भोजनविधिसम्भवे ह्यनियत एक
 स्मिन्भोजनं विधीयते । ततोऽन्यतरोक्तिः सङ्गताया । न पुनरेकतरस्य
 कुतश्चिन्निमित्ताद्भोजनासम्भवे वक्तुरेकतरभोजनस्यानाकाङ्क्षाया वा । २०
 अपि च न घटाददोऽर्थान्तरम् । यन् हि तस्यैव घटस्य स एव घटो
 द्वितीयः । तदा घटत्वं च न म्यात्तन्मादेतच्चेकास्मिन्विरुद्धमिति
 यथोक्तपुरुष एवान्यतरोऽपेयः । तथा च विरुद्धार्थं साध्यवाक्यं कथं
 चार्थाकस्य न स्यात् । ननु स्वार्थानुमानस्वरूपनिरूपणप्रकरणे परार्थानु-
 मानोपयोगिनो वाग्निप्रतिपाद्यपेक्षस्य विशेषणनिवारणस्य कोऽवसरः । २५
 उच्यते । स्वार्थानुमानपुरस्सरतया परार्थानुमानस्यापि प्रवृत्तिः ।

स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनस्यैव परार्थानुमानत्वादिति परार्थानु-
मानोपयोगिनोऽप्यस्य विचारस्यात्र प्रस्तूयमानस्य न कश्चिद्दोषः ॥ १७ ॥

अथ साध्यस्य व्यास्यानुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया भेदं दर्श-
यन्नाह—

५ व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा
तदनुपपत्तेरिति ॥ १८ ॥

व्याप्तिग्रहणसमयो यावान्कश्चिद्भूतः स सकलः पावकं न व्यभि-
चरतीति प्रतिपत्तिकालस्तदपेक्षया साध्यं धर्म एव बह्व्यादिर्न तु
धरित्रीधरादिधर्मी । अत्र व्यतिरेकिणं हेतुमाह— अन्यथा धर्मस्यैव
१० साध्यत्वमन्तरेण । तस्या व्याप्तेरनुपपत्तेः ॥ १८ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र चित्रभानोरिव धरित्री-
धरस्याऽप्यनुवृत्तिरस्तीति ॥ १९ ॥

उत्तानार्थमदः ॥ १९ ॥

१५ आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षापरपर्या-
यस्तद्विशिष्टः प्रसिद्धा धर्मीति ॥ २० ॥

अनुमानाज्जाता आनुमानिकी सा चासौ, प्रतिपत्तिश्च तस्या
अवसरः प्रतिनियते धर्मिणि साध्यसाधनसमयः । तदपेक्षया पुनः
पक्षापरपर्यायस्तेन व्याप्तिकालापेक्षया साध्यत्वाभिहितेन धर्मेण विशि-
ष्टोऽवच्छिन्नस्तद्विशिष्टः । प्रसिद्धो वादिप्रतिवादिनोः प्रतीतो धर्मी
२० पर्वतनितम्बादिः । साध्यमिति प्राकरणिकमिह सम्बध्यते ॥ २० ॥

प्रसिद्ध इत्युक्तमथ यतोऽस्य प्रसिद्धिस्तदभिदधाति—

१६ क्वचिद्विकल्पतः कुत्रचित्प्रमाणतः क्वापि विकल्प-
प्रमाणाभ्यामिति ॥ २१ ॥

धर्मिण मर्यादे प्रभिद्धि प्रतीति कचिद्विकल्पतोऽध्ययमाय-
मात्रतो भवति । तथा कुत्रचित्प्रमाणत सकाशात् । कापि पुनरिक्ल्प-
प्रमाणाम्यामिति ॥ २१ ॥

अथेतेषा त्रमेणोदाहरणत्रयमाह—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी क्षितिधरकन्धरेय ७
धूमवजवती ध्वनि परिणतिमानिति ॥ २२ ॥

तत्राद्ये निश्चने धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वम् । न खलु हेतुप्रयोगा-
त्पूर्वं सर्वत्रस्य विकल्प विद्यायान्यत कुतश्चिन्मिद्विरस्ति । द्वितीये
प्रमाणसिद्धत्वम् । क्षितिधरकधराया प्रत्यक्षसिद्धत्वान् । तृतीये
विकल्पप्रमाणसिद्धत्वम् । धनिसामान्य हि धर्मी कृत तत्र कश्चिद्- १०
निर्विकल्पसिद्ध कश्चित्प्रमाणमिद्व इति ।

अत्राह शाक्य —ननु प्रथमे सत्ता साध्यमाना न साधिमान-
माधत्ते । तथा हि, असौ साध्यमानोपात्तसत्त-
सत्ताया साध्य निराकु-
यतो बोद्धव्य सन्तम् । निशेषणविशिष्टैः साधयितव्या । सत्तामात्रस्य
साधने वादिनोऽपीष्टमिद्वयमात्रस्य प्रतिवादिन १५
सिद्धमाध्यनावतारस्य च प्रमत्तात् । अस्ति कश्चिन्मिति हि साधयनो
वादिन का नामेष्टसिद्धि म्यात् । करतलवुलितनिम्तलमुक्त-
फलायमानाफलितमकलत्रिलोकीवर्तिवस्तुजातत्वाविशिष्टमिद्वस्य
पुण्यस्याप्रमिद्धे । न च प्रतिवादिनापि तथा नाभिमतम् । अनिर्दिष्ट-
स्वभावविशेषस्य कस्यचित्सत्तामात्रे विशेषाभावात् । तदुक्तम्— २०
“ मापोपधानमात्रे तु माध्ये सामान्यधर्मिणि ॥ न कश्चिन्मर्थ
मिद्व स्यादनिपिद्ध च तादृजम् ॥ ” अम्यार्थ —मात्र सत्ता स
उपधान विशेषण यस्य तन्मात्रत्वादेव सामान्यरूपे धर्मिणि माये न
कश्चिदर्थोऽभिमत मिद्व म्यात् । न च केनचित्प्रतिवादिना तथामुक्तं
यस्तु निपिद्ध येन साध्येतोने । तस्मात्पातसर्वत्रनिशेषणविशिष्टैवासी २५

- साधयितव्या । तत्र चानन्वयदोषः । मीमांसकस्य कचिदपि सर्वज्ञा-
 प्रसिद्धेः । तदित्थं न सत्ता साध्यतामर्हतीति । तत्रायं महात्मा प्रसिद्ध-
 धूमानुमानादावपि समानमिदमशेषमाकलयन्नपि सत्तामेव प्रसज्यन्न
 लज्जत इति निश्चितं नगरवायसः । तथा हि नाग्निमात्रे साध्ये कश्चि-
 ५ द्विवादो वह्निमात्रस्य सर्वप्रमातृप्रसिद्धत्वात् । महीश्रकटकादिविशिष्टा-
 धारविशेषणस्य त्वदभिमतस्य तस्यानन्वय इति । अथ नैव कश्चित्तथा-
 भूतेनार्थनान्वयं करोति । प्रतिपादयता हि परं धूमोऽग्निनान्तरीयको
 दर्शनीयो यत्र धूमस्तत्राग्निरिति । स तथाग्निमात्रेण व्याप्तः सिद्धो
 यत्रैव स्वयं दृश्यते तत्रैवाग्नियुद्धिं जनयतीति । तदुक्तम्—“ लिङ्गस्या-
 १० व्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृश्यते ॥ तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं
 गमयिष्यति ॥ १ ॥ ” अयमर्थः—लिङ्गस्य धूमादेः साध्यधर्मेणा-
 व्यभिचारोऽन्यत्र सामान्यवति धर्मिणि दर्शयितव्यः, तथा ज्ञाता-
 व्यभिचारं लिङ्गं तत्र साध्यधर्मिणि प्रसिद्धं सद्व्यभिचारितया निश्चीय-
 मानं व्यापकधर्मयुक्तं धर्मिणं गमयिष्यति । तदसम्बद्धम् । एवंविधन्या-
 १५ यस्यान्यत्राप्यन्यूनत्वात् । तथा हि न सर्वज्ञविशिष्टेन सत्त्वेन कश्चि-
 दन्वयं करोति किन्तु सत्त्वमात्रेण । तेन हि किञ्चित्साधनमविनाभूतं
 सिद्धं यत्रैव कचित्स्वयं दृश्यते तत्रैव साध्यधियमादधातीति को
 नामात्रापराधः । अथ सर्वज्ञगव्दवाच्यस्यार्थस्यैव कस्याचिदसिद्धत्वात्परं
 प्राति कथं तत्र सत्तासिद्धिः स्यादन्यत्र तु सिद्ध एवोभयोरपि पर्वत-
 २० नितम्बादिरिति तत्र वह्निसाधनं साधीय इति चेत् । कुतः पुनरुभयोः
 पर्वतनितम्बादिसिद्धिः । प्रत्यक्षादिति चेत् । सर्वज्ञसिद्धिरपि विकल्पा-
 दिति प्रतीहि । न च विकल्पाद्धर्मिप्रसिद्धिं नाभ्यगंसन् भवन्तः ।
 न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलब्धेरित्यादिप्रयोगाणां धर्मकीर्तिना स्वयं
 समर्थनात् । न चासत्तायामेव साध्यायां विकल्पसिद्धेन धर्मिणा
 २५ भवितव्यं न सत्तायामित्यत्र स्वैरित्वादपरं कारणमीक्षामहे । तस्मादु-
 भयत्र वा विकल्पसिद्धिं धर्मिणमभ्युपयन्तु मैकत्रापि वाऽभ्युपेयुः । न

पुनर्गर्जजरतीयमेतद्भ्यते । अथ सत्ताया साऽयाया सवस्तद्वेतुभाव-
 भावाभावाभावधर्मविकल्पत्रयी दोषनातिं नातिरुचते, असिद्धिं व्यभि-
 चार विरोध च । तत्र यदि भावधर्मो हेतुरुच्यते । स कथमसिद्ध-
 सत्ताके स्यात् । यो हि भावधर्मं तत्रेच्छति स कथं तद्वा न चेच्छेत् ।
 स्वभावा एव हि धर्मान्तर प्रतिषेधापेक्षया धर्म इति व्यतिरेकी च ५
 धर्मिणो निर्दिश्यते । अथ च भावाभावोभयधर्म । तर्हि व्यभिचार ।
 न हि बुद्धिरस्यमूर्तत्वादित्यग्रामूर्तत्वस्य गमकत्वं भवन्तोऽप्येच्छन् ।
 निरूपाख्येऽप्यमूर्तत्वस्य भावात् । अभावधर्मं हेतु वदतोऽस्य विन्दो हेतु
 स्यात् । तस्य भावे क्वचिन्ममभावात् । तदुक्तम्-“ नामिद्वे भार-
 धर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥ धर्मो विरुद्धोऽभावास्य स सत्ता १०
 माध्यते कथम् ॥ १ ॥ ” भिन्नो कथमेव न सकलानुमानप्रलया-
 पत्ति । अनित्य शब्द सत्त्वाद्वटपत्तित्यादिष्वपि तथैव दोषत्रयानु-
 पपन्नात् । शस्य हि वक्तुं किमथ सत्त्वान्तरिनियधम आहोस्विन्नित्यधर्म
 उभयधर्मो वेति । अनित्यधमश्चासिद्ध । तमनित्यधर्मं मिद्ध तत्रेच्छन्न
 नित्यमेव शब्द किनेच्छेत् । यागान्कश्चिद्वा न सन्त सर्वोऽप्यनित्य १५
 ण्वेति माकल्पेन व्याप्ता प्रसिद्धाया को हि प्रेक्षायान् शब्दमनित्य न
 प्रतिपद्यते । यतः सश्च शब्द इति साधनाङ्गवचनं प्रतीक्षेत् । नित्य-
 धमस्तु तत्र विरुद्ध । तद्विषय एव भावात् । उभयधर्मश्चानैकान्तिक ।
 सपक्षविपक्षवृत्तित्वादिति सर्वं समानं पश्याम । ततो न कश्चित्कस्य-
 चिद्वेतु स्यात् । किञ्चित्तन्विलमसत्तासिद्धानपि समानम् । तथा हि २०
 नासिद्धे भावधर्म इत्यादिरेव श्लोकन्तात्पुनः पश्यताम् । अथ स्वत्व-
 म्यार्थः, असिद्धे प्रधानान्तरभावेऽभावधर्माऽनुपलब्धिर्व्युत्पद्यते हेतु कथं
 मिद्ध स्यात् । सिद्धो हि तस्य साध्यस्यापि सिद्धत्वाद्यर्थमनुमान
 भवेत् । यः स्वत्वभावधर्मं तत्रेच्छति स कथमभावमेव तस्य नेच्छेत् ।
 अभावभावोभयधर्मं पुनर्यव्यभिचारी । भावस्य तु धर्मोऽयं विन्दुः । २५
 तस्याभावे क्वचिद्भावादिति कथममत्ता साऽयते । अथ सामान्येना-

भावधर्मः सिद्धोऽपि प्रस्तुते धर्मिणि दृश्यमानो गमयत्यभावम् । एवं तर्हि तथैव भावधर्मोऽपि सत्तां गमयतु को दोषः । ततो न सत्ता-साधनविरोधो त्रौद्वैरभिधातव्यः ।

यौगास्तु सङ्गिरन्ते—विकल्पसिद्धो धर्मी न भवत्येव तस्याप्रमाण-

५ त्वात् । तथा ह्ययं विकल्पः पर्वतनितम्बादि-
धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वम-
नङ्गीकुर्वतो नैयायिकस्य विकल्पवत्प्रमाणतया नैव स्वीचक्रे । तत्र
मतमुपदर्श्य खण्डयते । प्रमाणस्यैव प्राधान्यात् । विकल्पसिद्धो धर्मीति

कमर्थं पुष्पाति । अप्रमाणेन ननु विकल्पेन कः सुधीः कस्यापि सिद्धिमभिदधीत । यदि हि तथामूतादपि विकल्पात्साध्यासिद्धिः स्यात् ।

१० तदा यदेतदाहोपुरुषिकया परीक्षकाणां प्रमाणपरीक्षणं तदायासफलमेव भवेत् । तदिह विकल्पेन सिद्धो धर्मीति किमपि कपटनाटकं सित-पटानाम् । तथा च धर्मिणोऽसिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुरिति ।

निरचायि ततस्तत्त्व भो यौगग्रामणीस्तवेदानीम् ॥

स्वारूढामपि शाखां यत्खण्डयितुं प्रवृत्तोऽसि ॥ ४९८ ॥

१५ यदि हि विकल्पसिद्धो धर्मी न भवत्येव तदा कथं विकल्पसिद्धो धर्मी न भवति तस्याप्रमाणत्वादित्यत्रैवासौ धर्मितयोपादायि । कथं चात्रास्यैव हेतोर्नाश्रयासिद्धतोपनिपातः । न खलु भवतोऽत्र धर्मी प्रमाणेन सिद्धः । तथामूतायां परं प्रत्याश्रयासिद्धतोद्भावनस्य विरोधापत्तेः । य एव हि परेण सर्वज्ञवान्ध्येयादिविकल्पसिद्धो धर्मी स्वानु-
२० माने निरदेशि स एव भवताऽप्यत्रानुमाने । अन्यस्य धर्मित्वनिराकृतेः प्रकृतानुपयोगात् । स विकल्पसिद्ध एव भवतोऽपि ।

तथा च—

विकल्पसिद्धं यदि वक्षि धर्मिण

तदा प्रसिद्धं सुधियामभीप्सितम् ॥

२५ अथो निराख्यासि तमत्र धर्मिण

तदापि सिद्धं सुधियामभीप्सितम् ॥ ४९९ ॥

न चोभयस्याप्यनभिधानमिति शक्य वक्तुम् । विधिनिषेधयोर्माधा-
 भाध्वादेकनिषेधेनापरविधानात् । विधे प्रतिषेधो हि निषेध प्रति-
 पेधनिषेधश्च विधिरिति । अस्तु वा न विधिर्नापि प्रतिषेधस्तत्र क्रियत
 इत्युभयाभावाप्रतिना । तथाप्येव वदतैव विकल्पसिद्धे धर्मिणि निषेध
 व्यरहार म्वीकृत । न हि निषेधमवधूय नजोऽन्यदर्थसम्भाषना । स ५
 च निषेधो यदि न प्रमाणसिद्ध कथमाद्रियते । किं चाथ वचनेनापि
 प्रमाणसिद्धिस्वाकारे च न तावदध्यक्षमेव तत्र साधनम् । अध्यक्षस्य
 तद्विषयविरोधात् । अनुमानाश्रयणे चाश्रयासिद्धिरक्षयपरिहारा ।
 ततो वाच्येयाप्रस्तावे मूक्तैव प्राप्ता । न च प्रतिज्ञामात्रस्याप्यव
 काश । न चैव शक्यम् । यावत् राचदण्डेन तत्प्रस्तावनिवारणम् । १०
 प्रस्तावे त्ववश्य समामम्भविन प्रयुक्तवचनमनुषङ्गि । वचनस्य विधि-
 निषेधाभ्या नापरो व्यापार । अतो न वचन नोऽवचनमिति महति
 कष्टसङ्कटे प्रेम् । किं च वाच्येयानो धर्मिणि हेतोराश्रयासिद्धि
 कम्मादुपन्यपतत् । अवस्तुत्वात्तमेति चेत् । वाच्येयस्य नास्तित्वे
 सा ये तावदद्यापि सन्दिग्धमवस्तुत्वम् । यत्र त्वेकान्तनित्यमथत्रिया १५
 समर्थ न भवति क्रगयागपद्यगिरहादित्यभिधीयते जनेन तत्राम्य हेतो-
 राश्रयासिद्धत्वसिद्धये एकान्तनित्यस्यावस्तुत्वानिति माधन भवताऽभि-
 धीयमान भरत एवासिद्धम् । एकान्तनित्यस्य तया वस्तुत्वेन म्वी-
 कारात् । परोपगमापेक्ष्येदमुच्यते इति चेत् । तर्हि प्रसङ्गहेतुरय म्यात् ।
 अवस्तुत्वादेकान्तनित्यस्याश्रयासिद्धस्तत्र हेतुरित्यर्थ । एव सत्यवस्तुनि २०
 हेतुराश्रयामिद्वेन व्याप्ता वक्तव्य । न हि प्रतिबन्धमन्तरेण कश्चि-
 द्हेतुभवति । पक्षधर्मतामात्र एव हि परोपगमापेक्षा य प्रसङ्गहेतु-
 म्च्यते । ननु व्याप्तापि । तदुपगम एव क्वाचिदेवमपि म्यादिति
 चेत् । तथापि न जैर्नस्वस्तुनि हेतुराश्रयासिद्धत्वेन व्याप्तोऽभ्युपागामि ।
 एकान्तनित्य एवावस्तुमूले हेतुप्रणयनम्वीकारात् । ततश्च यत्रावस्तु- २५

- न्यवस्तुत्वाद्धेतोराश्रयासिद्धिरुपादीयते तत्रैव नव नावस्तुनि विधि-
प्रतिषेधावित्यस्याः प्रतिज्ञायाः परिक्षयः । यदि च परो-
पगमादेव व्याप्तिरपि विवक्षिता, अवस्तुन्यवस्तुत्वादाश्रयासिद्धो हेतु-
रिति । तर्हि नेदं तथानुमतमिति तथापि नावस्तुनि विधिनिषेधाविति
५ व्याहतम् । प्रतिषेधस्य स्वयं स्वीक्रियमाणत्वात् । नञोऽन्यार्थाभावान् ।
किं च सर्वः प्रसङ्गो विपर्ययपर्यवासितव्यापार इति न्यायाद्यद्यस्तु
एकान्तनित्यं स्यात्तदाश्रयासिद्धस्तन्नावस्त्वेकान्तनित्यमिति किं विव-
क्षितम् । तदापि यदाश्रयासिद्धिदोषः प्रस्तुतो नास्ति प्रकृते । तदा
सिद्धमेवास्मदुपन्यस्तमर्थक्रियासामर्थ्याभावस्वभावं साध्यम् । तस्मा-
१० त्वतन्त्र एव वस्तुत्वादाश्रयासिद्धिरवस्तुनि हेतोरिति हेतुदूषणप्रवृत्तस्य
परस्यावस्तुत्वादिति हेतुः । तथा च नावस्तुनि विधिनिषेधाविति दूरी-
कृतमेतत् । व्यापकानुपलम्भश्चायं त्वया प्रयुज्यते । आश्रयत्वस्य वस्तु-
त्वेन व्याप्त्यभिमानात् । स चाभिमानस्तव स्ववचनविरोधमनवबुद्ध्य-
मानस्यैव । न हि नावस्तुनि विधिनिषेधाधारत्वमिति स्ववचनविरोधं
१५ मन्यमानस्य वस्तुत्वेन धर्मित्वस्य व्याप्त्यभिमानो मानसं स्पृशति । किं
त्वपरिभावकतयातिसामान्यजनस्यापि प्रतीतम् । यदापि बन्ध्यासुतो
वक्ता न वेत्येवंविधे प्रस्तावे बन्ध्यासुतो वक्ता न भवत्यवस्तुत्वादित्य-
भिधीयते । तदाऽत्रोपात्तधर्म्यपेक्षयाऽवस्तुत्वादिति हेतोः कथं नाश्रया-
सिद्धता । अथ बान्ध्येयो वक्ता न वेत्येवंविधा यदि कश्चिदाशङ्कां
२० कुर्वीत तदा भवतां तत्र बान्ध्येयो वक्ता न भवतीत्युत्तरवितरणावकाशः
स्यादिति चेत् । ननु कस्मादीदृशीमाशङ्कां न कश्चित्करोति । तद-
वस्तुतायाः सुप्रसिद्धत्वादिति चेत् । पुनस्तदेवायात बन्ध्यासुतस्य
धर्मिणो वक्तृत्वेनाशङ्कनीयताया निषेधः साध्यः सुप्रसिद्धावस्तुत्वादिति
हेतुरिति । न चावस्तुत्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि सर्वथा शङ्काविरहः । नि.सीमो
२५ हि मोहमहिमा ततो यथा शब्दे चाक्षुषत्वादानित्यत्व सम्भावयन्नसिद्धत्वेन
निषिध्यते । तथेहापि स्याता शङ्कानिषेधौ न विरोधः । तस्माद्वस्तुनी-
वावस्तुन्यपि कस्यचिद्धर्मस्य विधिनिषेधव्यवहारो दुर्वार इति ।

मीमामक. पुनराह—नन्वसिद्ध सर्वज्ञविषयो विकल्प इति न

तन्मात्तत्सिद्धिस्तथा चाश्रयासिद्ध सर्वज्ञसत्ताया
सर्वज्ञविषयो विकल्प एवा
सिद्ध कुनस्तस्मादभिसे सर्वो हेतुरिति । तत्सत् । यथेव ह्यनुन्मीलित-
द्विरिति मीमांसकाधि लोचनम्य ग्राह्यमुक्त्वा प्रत्यङ्मुखो वाऽहमिति
क्षपम्य निरास । मानमा प्रतीतिस्तथा सर्वज्ञ इत्यपि प्रतीति प्रत्या-

५

त्मेधेव । सर्वथा सर्वज्ञविकल्पविधुरचेतस प्रगलनिद्राश्रान्तम्येवाश्रया-
सिद्धद्युद्धाननानुपपत्ते । “ कल्पनीयाश्च सर्वा भवेयुर्न हस्ततः ॥ य

एन स्यादमर्ज स सतत न बुध्यते ॥ १ ॥ ” इत्याद्यनभिधान-
प्रसङ्गाच्च । सोऽय सर्वज्ञविषय विकल्पवचन च प्रवर्तयन्नाश्रयासिद्ध-

मुद्गावयतीति पश्य श्रोत्रियम्याप्युन्मत्तचेष्टितम् । किं च स्वसवेदन-

१०

प्रत्यक्षलक्षणेन प्रमाणेन प्रतीयमानस्य सर्वज्ञविषयविकल्पम्याप
लोपे सकलभावापलापप्रसङ्ग । प्रमाणनिरोधश्चोभयत्रापि तुल्य ।

नन्वम्येव सर्वज्ञावमासी मानसो विकल्प । पर तदेव निरा-
लम्बनोऽसाविति नैतद्वशादाश्रयसिद्धिरिति चेत् । हन्त हतोऽसि ।

मानसत्तानादभावम्याप्यसिद्धिप्रसक्ते । एव च “ गृहीत्वा वस्तुम-

१५

द्भारम् ” इत्याद्यनवकाशम् । मानसादपि च नास्तितानानाम्भार-
म्यापि सिद्धिमुपजीवत्यय श्रोत्रियो नाश्रयसिद्धिं तत इति स्वातन्त्र्य

निवृम्भितम् । अथ तदेवासां निरालम्बना किन्तु सवनलक्षणविषय-
स्यासिद्धेरिति चेत् । कुतस्तदसिद्धिरित्यभिधातव्यम् । तत्र प्रमाणास-

म्भनादिति चेत् । तर्हीतरेतराश्रयदोष । सिद्धे हि तद्विकल्पस्य निरा-

२०

लम्बनत्वे प्रमाणामम्भसिद्धिस्तत्सिद्धो च तद्विकल्पस्य निरालम्बनत्व-
सिद्धिरिति ।

एव च सिद्धमेतत्—

हेतु गृहीत्वा सुहृदप्रमाणे स्मृत्वाऽविनामात्रमथोक्तस्वरूपम् ॥

यथोक्तसाये समुत्तेति बुद्धि स्वार्थानुमान तदिदं वदन्ति ॥५००॥२२॥ २५

प्रत्यपि न स्वार्थमनुमानम् । अधुना परार्थं तन्निरूपयन्नाह—

पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारादिति

॥ २३ ॥

- पक्षहेतू निरूपितस्वरूपौ तयोर्वचने प्रतिपादकध्वनी ते एवात्मा
स्वरूप यस्य तत्पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुच्यते । पक्षहेतुवच-
- ५ नात्मकत्वं च परार्थानुमानस्य व्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षयाऽत्रोक्तम् ।
मन्दमतिप्रतिपाद्यापेक्षया तु दृष्टान्तादिवचनात्मकमपि तद्ववति । यद्व-
क्ष्यन्ति मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्या-
नीति । अतिव्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापेक्षया पुनर्धूमोऽत्र दृश्यत इत्यादि
हेतुमात्रवचनात्मकमपि तद्ववति । बाहुल्येन तत्प्रयोगाभावात्तु नैतत्सा-
- १० क्षात्तत्र सूत्रितमुपलक्षितं तु द्रष्टव्यम् । ननु ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाण-
सूत्रे निर्णीतमतः कथं पक्षादिवचनस्य जडात्मनोऽनुमानप्रमाणत्वमि-
त्याशङ्कापनोदार्थमुक्तमुपचारादिति । कारणे कार्योपचारादित्यर्थः । उप-
चारश्च मुख्यवाधादौ सति प्रवर्तते । तत्र पक्षादिवचनस्य जडस्वरू-
पत्वान्मुख्यवृत्त्यानुमानप्रमाणत्वं न भवति । ज्ञानस्यैव प्रमाणस्वरूप-
- १५ त्वादिति मुख्यवाधः स्पष्ट एव । प्रयोजनं पुनरन्यकारणवैलक्षण्येन
कार्यकारित्वं नाम । यथा खलु पक्षादिवचनं परस्यानुमानजननाय
प्रभवति । न तथाऽपरमिति सुप्रतीतम् । सम्बन्धश्चात्र कार्यकारण-
भावः । ततश्च प्रतिपाद्यगतमुत्पत्त्यमान यज्ज्ञानं तत्कारणत्वात्पक्षादि-
वचनमप्युपचारेणानुमान प्रमाणमुच्यते । यथा मद्वचनमात्रादयमवबु-
- २० ध्यतामित्यभिसन्धिमान्वक्ता न प्रस्तुतं वाक्यमभिधत्ते । किन्त्वनुमान-
तोऽयं मयाऽवबोधनीयमित्यभिप्रायवान् । श्रोताऽप्येतद्वचनमात्रादयमर्थो
मयाऽवबुद्ध इति न मन्यते । किन्तु व्याप्तिमतो लिङ्गादमुमर्थमवबुद्ध-
वानिति । अतः श्रोतुं प्रतीत्यभ्युपायत्वात्परार्थमिदमुच्यते ।

यदाह “वक्तुः स्वप्रत्ययेनेदं न हि वाक्यं प्रयुज्यते ॥ परो मद्व-
२५ चनादेव तमर्थं बुद्धयतामिति ॥ १ ॥ किं त्वेतमनुमानेन बोधया-

मीति मन्यते ॥ सोऽपि तद्वचनार्थं तमर्थमनुच्यते ॥ २ ॥ किन्तु
व्याप्तिमतो लिङ्गात्स्वयं स्वर्थं न पश्यति । तत्प्रतीत्यभ्युपायत्वा-
त्परार्थमिदमुच्यते ॥ ३ ॥ ” इति । अतश्चात्र श्रोतुं स्वार्थानुमान-
मवन्म् । वक्ता तु तथापरं प्रतिपादयन्पराथमनुमानं प्रयुङ्क्त इत्युच्यते ।

न चानुवादमात्रं तद्वक्तुरित्युपपद्यते ॥

५

यतो व्याप्तिर्यते सम्यक् परस्य प्रतिपत्तये ॥ ५०१ ॥

परेणानधिगतम्याथम्योपदेशकत्वान्नानुज्ञात्मात्रमनुमाननाम्यम् ।
स्वावगमापेक्षया त्वनुवादमात्रत्वेनेत्यानीमासन्नचनमपि न तथा म्यान् ।
तस्यापि स्वावगमपूर्वकत्वात् । काये कारणोपचाराद्वा वचनेऽनुमानज्य-
पत्तेः । प्रतिपात्तकगतं हि स्वार्थानुमानं तद्वचनस्य निमित्तं, स हि १०
स्वयं साध्यं प्रतिपद्य यथा ममेतत्प्रतिपत्तिरूपपद्यते तथैवेनमपि प्रति
बोधयिष्यामीति । ततो वचनस्य तत्कार्यस्यापानरूपस्यापि
तत्प्रदेशं सुन्दर एव । चाग्निश्च प्रतिपत्तिं साध्यधर्मप्रतिपत्ति-
धर्मरूपा प्रत्यक्षान्निधितान्यधानुपपत्तिश्चमानाद्धेतोश्च सकाशा-
त्सममूचतश्च तत्प्रकाशकं वचनं पराथमनुमानमिति सिद्धम् । एतेन १५
प्रत्यक्षपरामर्शानुसन्ध्यागमात्सरेणेव चातम्यानयरूपस्य वा लिङ्गस्य
वचनं तत्र भवत्येव परार्थानुमानमिन्त्युक्तं भवति ।

परामर्शवचनानुपपत्तिरिति स्वपक्षपक्षपातीर्यौद्धर्जनशीलित ।
समर्थयतो बौद्धेत्यप्यप्रयोगत्रेयस्य समर्थयितुमुत्थित ॥ ५०२ ॥
पूर्वपक्षमुपाध ननु पक्षस्य विज्ञानादेव गम्यमानत्वा- २०
त्तराण्यन्तम् ।

त्परार्थं वचनानुपपत्तिः । तथा हि निरुद्धो ज्ञानो विज्ञानः । एकं प्राह
नित्यं शब्द इति, अन्यस्माद्वा नित्यं शब्द इति । एवंविधस्य विवा-
दस्य प्रकृतत्वात्प्रमाणे परं प्रतीयन एवेति । प्रयोजनामात्राच्च तद्व-
चनमनुचितम् । अथ पञ्चवचनस्य साध्यार्थप्रतिपादनलक्षणप्रयोजन-

सम्भवात्तदभावोऽसिद्धः । तत्र वाच्यम् । पक्षवचनं हि केवलं साध्यमर्थं प्रतिपादयेद्वेतूपन्याससमन्वितं वा । न तावत्केवलम्, हेतूपन्यासानर्थक्यप्राप्तेः । अथ हेतूपन्याससमन्वितम् । तर्हि हेतोरेव तत्र सामर्थ्योपपत्तेः किं पक्षवचनेनेति ।

- ५ तत्र सामर्थ्यलब्धस्य पक्षस्यात्र कथञ्चन ॥
 वचनं युक्तिमायाति पौनरुक्त्यप्रसक्तितः ॥ ५०३ ॥
 अहो साहसमेतस्य शाक्यभिक्षोर्निरीक्ष्यताम् ॥
 पश्यन्नपि पुरो दोषद्वीपिन यत्प्रगल्भते ॥ ५०४ ॥

- तथा हि यत्तावदुक्तं पक्षस्य विवादादेव गम्यमानत्वादित्यादि
 १० तदयुक्तम् । यतो येन केनचिद्वचनेन व्यवहिताद्वा प्रस्तुतानुमानेन वाक्यावयवान्तरैकवाक्यतापन्नाद्वा विवादात्पक्षः प्रतीयते । तत्रापक्षेऽतिव्युत्पन्नमतेस्तस्मात्प्रतीतावपि तदितरेषां सा न स्यादिति तान्प्रत्यवश्यं निर्देशः पक्षः । द्वितीये त्वविवाद एव । पराम्युपेतपक्षविपरीतं पक्षमुपन्यस्य तत्सिद्धये हेत्वादिकमवयवान्तरमभिद्व्यादिति हि वय-
 १५ मंयभ्युपगच्छामः । यदप्यवादि प्रयोजनाभावाच्च तद्वचनमनुचितमिति । तत्र प्रयोजनाभावोऽसिद्धः । प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य तत्प्रसाध्यप्रयोजनस्य सद्भावात् । प्रतिपाद्यो हि कश्चित्कुण्ठमतिः कश्चित्तीक्ष्णमतिः । तत्र कुण्ठमतेर्न प्रकृतार्थप्रतिपत्तिः पक्षप्रयोगमन्तरेणोपपद्यते । तीक्ष्णमतेस्तु तत्प्रयोगमन्तरेणापि प्रकृतार्थप्रतिपत्ति-
 २० रूपपद्यत एवेति न तं प्रति वयमपि तत्प्रयोगमङ्गीकुर्मः । यदपि पक्षवचनं हि केवलं साध्यमर्थं प्रतिपादयेद्वेतूपन्याससमन्वितं वेति विकल्पद्वयमुक्तम् । तत्राप्युपगमादेव निरस्तः । द्वितीयस्त्वप्यत एव । तत्र च यदुपणमुक्तं तर्हि हेतोरेव तत्र सामर्थ्योपपत्तेः किं पक्षवचनेनेति । तदयुक्तम् । एवं हि हेतोः समर्थनापेक्षस्य साध्यसिद्धिनिवन्धनत्वोपपत्तेस्तद्वचनमपि न स्यात् । अथ साध्यसिद्धिप्रति-
 २५ बन्धित्वात्पक्षस्याप्रयोगमङ्गीकुर्वीथा । एतदप्ययुक्तम् । वादिना समी-

चीनमाधनाम्बपयमाधने नियमाणे तद्विषयाप्रमाधकत्वतस्तत्प्रयोगस्य
 तप्रतिबन्धकत्वात्तुपपत्तेः । किंच प्रतिनाया प्रयोगानहत्वे गान्धावाप्य-
 सी न प्रयुज्येत । विप्रेषामावात् । न हि शाल्मे प्रतिना न प्रयुज्यत एवानि-
 यनकथाया वा । अग्निरत्र घृमादृत्योऽथ शिंपात्तादित्यादिवचनाना
 शाक्यशाल्मेऽपि दृग्गानात्, विन्दोऽथ हेतुरमिन्दोऽमिन्यादिवचनानाम् ७
 नियनकथाया प्रयोगान् । परानुग्रहप्रवृत्ताना शाल्मकागणा प्रतिनाया-
 वनोपनार्थानधिया शाल्मे प्रतिनाप्रयोगो युक्तिमानेवोपयोगित्वात्तमेति
 चेत् । वाटेऽपि सोऽस्तु । तत्रापि तेषा तादृशत्वात् । वाटे निर्गीपुप्र-
 तिपात्नायाच्चार्याणा प्रवृत्ते प्रतिनाया प्रयोगो न युक्तः । तद्विषयस्या-
 र्थाद्व्यमानन्यागिमनात्त्विति चेत् । तर्हि तत्र एव शाल्मेऽपि १०
 तस्या प्रयोगो मा भवतु । न हि तत्र निर्गीपयो न प्रतिपाद्या
 प्रतिनानिपयो वा सामान्यान्त गम्यते । अनिगीपूणामपि शाल्मे प्रति
 पाद्यत्वात्प्रतिनाया जप्रयोगे केनाश्विन्मन्त्रिया प्रवृत्ताथप्रतिपत्तिन
 म्यादिनि तप्रतिपत्तये तत्र तस्या प्रयोगो युक्त भवेति चेत् । वाटे
 निर्गीपय किं मन्त्रमनयो न मान्ति येन प्रतिनाप्रयाग विना तत् १५
 नप्रतिपद्यमानाना तेषा प्रतिपत्तये प्रयोगो न म्यादिनि । शाल्मे वा वा
 प्रतिनाया अभिधानमनभिधान वाऽभ्युपगन्तव्यमत्रिशेषेणवेति ।

हेतुगोचरमतश्च तपयन्तर्कितननुपेयता युधि ॥

अन्यथा हि कथमत्र भवत्यो मन्त्रुद्विद्वत्प्रातिरुत्ते ॥ ५०५ ॥

आगमात्परमार्थं ज्ञातव्यं लिङ्गस्य यत्रनमसि न पराधानुमानम् । २०

यथा साहचर्य म्यापगामाम् । साधनस्य सिद्धि
 साधनस्य रत्नेऽशाल्मस्य
 लिङ्गस्य वरान्तरि १ परा मन्त्रु
 यत्तुमन्त्रेति वन्त वाटिनेव तत्र माधनार्थं प्रतिपत्तय किन्तु
 मन्त्रस्य मन्त्रुत्तय प्रतिवापी प्रतिपादितय इति माधनस्य सिद्धि
 एतत्तन्त्रम् । प्रतिनात्प्रतिपत्तयानुपयुज्यते न वाटिप्रतिपत्ता । २५

तेन प्रतिनादिन एव मा सिद्धिर्यन्मि तावता त्माधनमेवेति किं वाटि-

- प्रसिद्धिपरीक्षया साधनस्य । तथा च युक्तमिदमनुमानम् । अचेतना बुद्धिरुत्पत्तिमत्त्वादनित्यत्वाद्वा घटादिवदिति । इहासत उत्पादे उत्पत्ति-
मत्त्वं सतश्च नाशोऽनित्यत्वं यो हेतुरुपात्तः स साङ्ख्यस्य स्वयम-
सिद्धः । स हि सत एवाविर्भावतिरोभावावुत्पादविनाशावाह । परस्य
५ तु जैनस्य सिद्धः । पर्यायाणामुत्पादविनाशस्वीकारात् । तदनुपपन्नम् ।
अनुमानोपन्यासप्रस्तावे, आगमस्य प्रामाण्याङ्गीकरणानुपपत्तेः । विप्रति-
पन्नयोर्वादिप्रतिवादिनोः परस्पराधिगमाधिक्षेपेण प्रवृत्तेः । प्रामाण्योप-
पत्तौ पुनरनुमानस्य प्रवृत्तिरेव न स्याद्वचनमात्रेणैवार्थसिद्धेः साधनोप-
न्यासवैयर्थ्यात् । अथ विप्रतिपन्नस्योत्पत्तिमत्त्वादिर्वचनविशेषः प्रमाणं
१० न बुद्ध्यचैतन्यादिवचनमपीति चेत् । ननु कोऽयं वचनस्य विशेषः ।
संवादित्वमिति चेत् । तर्हि यत्र संवादस्तत्प्रमाणसिद्धमेव । न च
प्रमाणसिद्धं परस्यैव सिद्धं नाम । तस्माद्वादिना प्रतिवादिना च प्रथम-
मर्थः परीक्षणीयस्ततोऽस्याभ्युपगमः कर्तव्यः । तथा च नापरोप-
गतेन हेतुना कस्यचिदर्थस्य सिद्धिः । प्रमाणपरीक्षितस्य द्वाभ्यामपि
१५ कक्षीकारार्हत्वात् । तदितरस्य तु द्वयोरप्युपेक्षाक्षेत्रत्वात् । स्यादेतत् ।
न्याय्या प्रवृत्तिरीदृशी यत्परीक्षोत्तरकालमभ्युपगमः किन्तु कश्चिन्मूढोऽ-
भिनिवेशपारवज्यात्परीक्षायाः पूर्वमेवागममभ्युपैति तदपेक्षयाऽभ्युपगतसा-
धननिमित्ता परीक्षा क्रियते । सत्यमेतत् । परं यदैव चैतन्यस्वरूपनि-
राचिकीर्षितधर्माश्रयस्यागमस्य बाधनाय परं प्रति साधनमुच्यते तदैवा-
२० स्यागमस्य प्रमाणेन बाध्यमानत्वात्कथमागमत्वं स्यात् । अयमर्थः—
अभ्युपगतागमदूषणं परेण क्रियमाणं तितिक्षमाण एव परित्यक्तवांस्त-
दभ्युपगम नहि तस्यागमस्य दूषणमार्कर्णयन्नसंगयितो नाम । यत्र च
संगयस्तस्य प्रामाण्याभ्युपगमत्यागो नियमेनैव । तस्माद्येनापि ग्रहात्प-
रीक्षितुकामेन तदभ्युपगमो न परित्यक्तस्तेनापि दूषणश्रवणं सहमानेन
२५ परित्यक्तव्यः । ततो यथाऽयं वादिनोऽसिद्धस्तत्प्रतिवादिनोऽप्यसिद्धः ।
तथा च विद्यमान एवार्थः साध्यनान्तरीयकतया निश्चितोऽर्थान्तरगमको

भवति नाविद्यमानोऽपि प्रतीतिमात्रेण । यत् परोपगमेन सिद्धिः स्यात् ।
 ननु च साधनमध्यप्रतीत्युपायः । उपायश्च हेयः “ उपाया अपि ये
 हेयान्तातुपायाः प्रचक्षते ” इति वचनादिति । सताऽमता चोपायेन
 सन्नर्थः प्रणिपत्तव्यः साध्यः । इह च यदि नामोत्पत्तिमत्त्वमनित्यत्ववा-
 सदेव तथापि सम्पाद्यत्यतिपत्तव्यं तत्पदेवेति चेत् । तदमत् । सतोऽपि ५
 ह्यस्तुष्ट्वा प्रतिपत्तिरसत्प्रतिपत्तिं नातिशेते । यथा हि विभ्रमकारणात्प्र-
 तिपत्तिरन्यथमाना सन्दिग्धारेपया तद्वदवस्तुष्ट्वाऽपि सा ततोऽप्यन्य-
 सन्दिग्धारेप्यैनाप्रमाणकत्वेनोभयत्रापि विशेषाभावादिति न परप्रसिद्ध्या
 साधनमभिधानीयम् । नन्वेव कथं भगवति परपरिकल्पितधर्मधर्मान्तर-
 म्य प्रसङ्गः त्रियते । यथा यत्पर्यैकं तज्ज्ञानेकत्र सम्बध्यते । तथा च १०
 सामान्यमिति कथमनेकव्यक्तिवर्तिम्यान्नेकव्यक्तिवर्तित्वाभावव्यापकम-
 न्तरेण सर्वैक्यस्य व्याप्यम्यानुपपत्तेरिति । अत्र हि वाग्निः स्याद्वाग्निः
 सर्वैक्यमसिद्धमिति कथं धर्मांतरम्यानेकवर्तित्वाभावात्तस्य गमक-
 मिति चेत् । न सम्बद्धम् । एकधर्मापगते धर्मान्तरोपगममन्दर्शनमात्र-
 तत्परत्वेनास्य वस्तुनिश्चायकत्वाभावात् । प्रसङ्गनिपर्ययरूपस्यैव मौल- १५
 हेतोस्तन्निश्चायकत्वात् । प्रसङ्गः परवन्न व्यापकविरुद्धोपलब्धिरूपः ।
 अनेकव्यक्तिवर्तिनस्य हि व्यापकमनेकत्वम् । एकान्तिकरूपम्यानेक-
 व्यक्तिवर्तित्वविरोधान् । तथा हि— यस्मिन्परिच्छिद्यमाने यदवच्छि-
 द्यते तयो परम्परतो विरोधः । मुण्डत्वेने यत्स्वण्टेऽशाभावाव्यभिचारि-
 गोत्वरूपं स्थितं तत्स्वण्टेऽशानाहितत्वात्तद्रूपप्रच्युतिमत्, यच्च स्वण्डदेगे २०
 मुण्डेऽशानावाव्यभिचारिगोत्वरूपं तदपि मुण्डेऽशानाहितत्वात्तद्रूपप्रच्यु-
 तिमत्ततस्तस्य मुण्डेऽशाधेयत्वेन परिच्छिद्यमाने स्वण्टेऽशाधेयत्वमप-
 र्च्छिद्यते तत्र वा परिच्छिद्यमाने यदवच्छिद्यत इति तद्देशान्येऽप्यो-
 म्नेऽशाधेयत्वानाधेयत्वे विरोधिनी । सामान्यस्य हि यत्स्वण्टेऽशस्थित-
 रूपं तदपेक्षया तद्देशावस्थितरूपापेक्षया च तस्यैव तद्देशानाधेयत्वं २५
 कथं नाम भवेत् । एवमन्यद्देशापेक्षयाऽपि भावनीयम् । ततो

यदुच्यते योगैः—तद्देशत्वमप्रतिषिध्यैवान्यदेशत्वं संसुचीयते तद्देशश्चाय-
मित्यादि, तन्निरस्तम् । एकदेशस्थत्वस्यान्यदेशस्थत्वपरिहारेणावस्था-
नादिति । सिद्धमनेकत्र वृत्तेरनेकत्वं व्यापकं तद्विरुद्धं च सर्वथैक्यं सामान्ये
त्वयाऽभ्युपगम्यते ततो नाऽनेकवृत्तित्वं स्याद्विरोध्यैक्यसद्भावेन व्याप्येन

- ५ व्यापकस्यानेकत्वस्य निवृत्त्या व्याप्यस्यानेकवृत्तित्वस्याऽवश्यं निवृत्तेः ।
न च तन्निवृत्तिरभ्युपगतेति लब्धावसरः प्रसङ्गविपर्ययाख्यो विरुद्धव्या-
प्तोपलब्धिरूपोऽत्र मौलो हेतुः । यथा यदनेकवृत्ति तदनेकमनेकवृत्ति
च सामान्यमिति । एकत्वस्य हि विरुद्धमनेकत्वं तेन व्याप्तमनेकवृत्ति-
त्वं तस्योपलब्धिरिह । मौलत्वं चास्यैतदपेक्षयैव प्रसङ्गस्योपन्यासात् । न
१० चायमुभयोरपि न सिद्धः । सामान्ये जैनयोगाभ्यां तदभ्युपगमात् ।
ततोऽयमेव मौलो हेतुरयमेव वस्तुनिश्चायकः । ननु यद्ययमेव वस्तु-
निश्चायकः कक्षीक्रियते तर्हि किं प्रसङ्गोपन्यासेन प्रागेवायमेवोपन्यस्य-
ताम् । निश्चयाङ्गमेव हि ब्रुवाणो वादी वादिनामवधेयवचनो भव-
तीति चेत् । तदसत् । मौलहेतुपरिकरत्वादस्य । अवश्यमेव हि प्रसङ्गं
१५ कुर्वतोऽर्थः कश्चिन्निश्चाययितुमिष्टः । निश्चयश्च सिद्धहेतुनिमित्त इति
यत्सूत्रसिद्धो हेतुरिष्टस्तस्य व्याप्यव्यापकभावसाधने प्रकारान्तरमेतत् ।
यत्सर्वथैकं तन्नानेकत्र सम्बध्यत इति व्याप्तिदर्शनमपि हि बाधकं
विरुद्धधर्माध्यासमाक्षिपतीत्यन्योऽयं साधनप्रकारः । नन्वेवं प्रसङ्गेऽङ्गी-
क्रियमाणे बुद्धिरचेतना, उत्पत्तिमत्त्वादित्ययमपि साङ्ख्येन ख्यापितः
२० प्रसङ्गहेतुर्भविष्यति । तथा हि यदि बुद्धिरुत्पत्तिमती भवद्विरभ्युपगम्यते
तदानीं तद्व्यापकमचैतन्यमपि तस्याः स्यान्न चैवमतो नोत्पत्तिमत्यपीय-
मिति चेत् । तदसत् । प्रसङ्गविपर्ययहेतोर्मौलस्य चैतन्याख्यस्य
साङ्ख्यानं बुद्ध्यावपि प्रतिषिद्धत्वात् । तैः प्रधानधर्मतया तस्या अचैतन्य-
स्वीकारात् । चैतन्यस्वीकारेऽपि नाऽनयो. प्रसङ्गतद्विपर्यययोर्गमकत्वम् ।
२५ अनेन प्रसङ्गेनात्र प्रसङ्गविपर्ययहेतोर्व्याप्तिसिद्धिनिबन्धनस्य विरुद्धधर्मा-
ध्यासस्य विपक्षे बाधकप्रमाणस्यानुपस्थानात् । चैतन्योत्पत्तिमत्त्वयो-

विरोधाभावात् । एव ह्यचेतनत्वेनोत्पत्तिमत्त्वं व्याप्तं भवेद्यत्ति चेत्तन्वेन
 तस्य विरोधः स्यान्नान्यथा । न चेन्नभिति । नैतौ प्रसङ्गतद्विपर्ययो
 गमकौ मरुतमर्हि कथं तो गमकाविति चेत् । एकान्तकरूपस्य
 सामान्यस्य प्रतिनियतपन्थाधेयत्वमावात्परस्य स्वभावाभावेनान्य-
 पन्थाधेयत्वासम्भवात्तद्व्याप्तस्य तत्त्वमात्रस्य चान्योऽन्यपरिहारस्थित- ५
 लक्ष्यणत्वेन विरोधादिति नागमात्सङ्गेन चातस्य लिङ्गस्य वचनं पराधा-
 नुमानम् ॥

नाप्यनर्थरूपस्य । यथाऽनित्यं शब्दः परसपक्षयोरन्यतरत्वाद्दृष्टव-
 ष्ति । न ह्यत्र शब्दघटयोर्यास्तर्ही प्रत्यासत्ति-
 क्षणपक्षालिङ्गवचनं परा १०
 धानुमानमित्यस्य रापि तु वक्तृनिर्गतामात्रकृता । तत्भावे निव
 सण्टनम् । स्थिते तयोरामत्तिविप्रकर्षाभावात् । तादृशि घट

प्रयामतः शब्दस्य शब्दघटरूपममुतायायवत्वात्प्रकृष्टा चाकाशान्त-
 मुतायाद्वास्तवाचारान्नियत्र सापयितुं विना नि प्रेयते । यत्ता तु न
 विरुति तत्ता तयोरामत्तिविप्रकर्षो निवृत्ते । वस्तुम्यभावने पुनरनयो-
 र्निर्गतान्तरेऽपि न परावृत्तिमयेत् । भवति च नित्यं शब्दः पथमप १५
 क्षयोरन्यतरत्वात्ताकाशवत्नित्यताकाशस्यासतत्वाद्दृष्टस्य तु निप्रकृपात् ।
 किं च यत्ता द्वाभ्यां परम्परिभिर्द्वे नियन्त्रानित्यत्वे साधयितुमिष्यते
 तत्ता स एव घटः प्रत्यामता निप्रकृष्टाचाकाशमपि । न च युगपदे-
 कत्र वस्तुनि विरुद्धयोर्धर्मयोरामत्तिविप्रकर्षयोरुपमहायोगः । तस्मा-
 त्ते क्तुगिन्तामात्रनिरोधिनो धर्मा न वस्तुम्यभावमनुविन्धति । २०
 इन्द्रानुसारेण उस्तुनो वृत्त्यभावात् । तत्रात्वे हि न कश्चिद्दृष्टि-
 स्यात् । तस्मान्न ततोऽर्थमिद्धि । वस्तुरूपयोः प्रत्यामत्तिविप्रकर्षयो-
 रभिदे । मिद्धि तु स्यादोषो यथा यादृगं रूपमाप्यस्य विपाणित्वं न
 त्र्यभिचरति तादृगमभिसमीप्याभिधीयते, एव पिण्डा विपाणी गोगत्र
 यथारन्यतरत्वात् । अत्र हि माधन्यविरोधो गोगत्रयममुताधिकेण्य २५
 याम्नात्र प्रययमेव तेन मिध्ययेव विपाणित्वम् । तथा नित्यं शब्दो

मयैव विवक्षितत्वादिति यदोच्यते तदा सिद्धयत्यर्थशून्यं विवक्षामात्रम् ।
न पुनर्वस्तु । तदिच्छाया वस्तुवृत्तिनियमाभावात् । प्रत्यक्षाधि-
क्षेत्तद्यत्र तदिच्छा तत्र वस्तुभाव इति । तथा च व्याप्त्यसिद्धेर्व्यभिचारः ।
एतेन मदुपगमादयोऽपि न हेतव इत्युक्तं भवति । ततो नाऽनर्थरूप-
५ लिङ्गवचनमपि परार्थमनुमानमिति सिद्धम् ॥

तत्पक्षहेतोर्वचनस्वरूपं गतं प्रतिष्ठामनुमानमेतन् ॥

परार्थसंज्ञं च मुतर्कविज्ञा वादे यदङ्गं प्रथमं गदन्ति ॥५०६॥२३॥

इदानीं सूत्रत एव पक्षवचनं द्रढ्यन्नाह—

साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिधर्महेतोरुपसंहारवचनवत्प-
१० क्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य इति ॥ २४ ॥

अयमर्थः—यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्यादिना साध्यव्याप्तसाधनप्रदर्श-
नेन हेतोः सामान्येनाधारप्रतिपत्तावपि पर्वतादिविशिष्टधर्मिधर्मताविगतये
धूमश्चात्रेत्येवंरूपमुपसंहारवचनमवश्यमाश्रीयते यथा ताथागतैः , तथा
साध्यधर्मस्य प्रतिनियतधर्मिताप्रतिपत्तये पक्षप्रयोगोऽप्यवश्यमाश्रयितव्य
१५ इति ॥ २४ ॥

अमुमेवार्थं परोपालम्भच्छलेन समर्थयमानः प्राह—

त्रिविधं साधनमभिधायैव तत्समर्थनं विदधानः
कः खलु न पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुत इति ॥ २५ ॥

त्रिविधं कार्यस्वभावानुपलब्धिभेदेन साधनमभिधायैव न तु पक्ष-
२० वदनुक्त्वेत्यर्थः । तत्समर्थनं तस्य साधनस्य समर्थनमसिद्धतादोषपरि-
हारेण स्वसाध्यसाधनसामर्थ्यप्ररूपणप्रवचनं विदधानः कः खलु न
पक्षप्रयोगमङ्गीकुरुते किन्तु सर्व एव प्रामाणिकः स्वीकुरुत इत्यर्थः ।
न ह्यसमर्थितो हेतुः साध्यासिद्धयङ्गम् । अतिप्रसङ्गात् । ततः पक्ष-
प्रयोगमनङ्गीकुर्वता सौगतेन हेतुमनुक्त्वैव तत्समर्थनं विधेयम् । समर्थ-

नोपन्यासात्तेषां हि हेतो मान्येष्टव्यात्तद्वचनमनर्थकमेवेति । हेतो
वचने कस्य नाम सनयनमिति चेत् । तर्हि पक्षस्याप्यप्रयोगे
नाम हेतु साध्य साधयवित्यनिवाय मयनुयोग । अथ विवादात्
गम्यमाने प्रतिपादयितुं यमानेऽपि हेतु साध्य साधयवित्यनीतुं न ।
तर्हि गम्यमानस्य हेतोऽपि ममधन मरिच्यनीतुं न । अथ गम्यमानस्यापि हेतोऽपि ममधन मरिच्यनीतुं न ।
गम्यमानस्यापि हेतोऽपि ममधन मरिच्यनीतुं न । तर्हि तत्त्वमेव
पक्षवचनमप्यस्तु । समानयोगमन्वात् । तत्र साध्यमिदमिति
पाञ्चला हेतुवचनमिदं पक्षवचनमपि स्वीकृत्य । एतदेतदुक्तयोरे
वानुमानात्तत्रैव वक्ष्यमाणत्वादिनि ॥ २५ ॥

इदानीमानस्यैव पारार्थ्यं चे प्रतिपादयन्तो न प्रत्यक्षमेवमनुमान- १०
पारार्थ्यस्यस्यापनमन्तं ताप्रति प्रत्यक्षस्यापि पारार्थ्यं त्रयस्था
पदवाङ्—

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नायाभिधायि वचन परार्थं प्रत्यक्ष
परप्रत्यक्षहेतुत्वादिति ॥ २६ ॥

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नायाभिधायि, अथाशीमिनवन्तुप्रतिपादकं यद्वचनं १५
तत्परार्थं प्रत्यक्षमुच्यते । ननु वचने कुत्र प्रत्यक्षं तद्वचनमात्रात्तस्यै
त्यागद्वयामाह—परप्रत्यक्षहेतुत्वात् । प्रतिपादयन्प्रत्यक्षप्रकाशनिमित्त-
त्वादुपचारेणेत्यर्थः । उपवागम्य चात्र प्रयोगेन पराधानुमानसम्बन्धेयम् ।
यत्तु द्योदनाभिधायने न प्रत्यक्षमिदं स्वल्पगणामा परम्य
कथयितुं कथमपि शक्यत इति । तदनुपपन्नम् । निरिक्तप्रत्यक्ष २०
प्रतिक्षेपेण स्थिरम्यूरायत्रयमायिन प्रत्यक्षम्याघमनात्ममर्थिनत्वात् ।
तद्विषयस्य कथमिदं प्रत्यक्षम्यत्रयमायिन प्रत्यक्षम्याघमनात्ममर्थिनत्वात् । ततो
यथानुमानप्रतीतोऽर्थ परमं प्रतिपादयमानो वचनस्यापत्र परार्थमनु-
मानमुच्यते तथा प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि परार्थं प्रत्यक्षमित्युच्यताम् । पर-
प्रत्यक्षम्याघमनात्ममर्थिनत्वात् । वचनस्यापाम्बैव भेदान् । तथा २५

हि अनुमानप्रतीतमर्थं प्रत्याययन्नामिग्र धृमान्यथानुपपत्तेरित्यादिरु-
वचनयति । प्रत्यक्षप्रतीतं पुनरर्थं संदर्शयन्—

पद्याल्यं नुमत्वे विषयमणीवैवव्यर्थाज्ञानु-
नन्नाशेषनगैर्गार्मिगमि प्रेक्षन्नाभोरुहः ॥

१० नाद्यन्तुद्गमकन्वगमधिगतः श्वेतानपत्राञ्चिन-
श्चञ्चामरयुग्मग्न्यविमव कश्चिद्वृत्तौ गच्छति ॥ ५०७ ॥

इत्यादि त्रयीति । ततश्च वचनाद्विप्रकाशदपि प्रतिपाद्यस्य प्रत्यक्षा-
नुमेयार्थगोचरं यत् । प्रतिपात्तिराविर्भयति ततः प्रत्यक्षानुमानयोन्मयो-
गपि परार्थत्वमविरुद्धमेव । यथोक्तम्—“प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रमिद्वार्थ-
१० प्रकाशनान् ॥ परस्य तदुपायत्वात्यगर्थत्वं द्वयोरपि ॥ १ ॥”
इति । परस्येति प्रत्याख्यस्य । तदुपायत्वादिनि प्रतिपादकस्यप्रत्यक्षानु-
माननिर्णयार्थप्रकाशनकारणत्वात् । द्वयोरिति प्रत्यक्षानुमानप्रमववच-
नयोरिति ॥ २६ ॥

अथ स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रेण एव परार्थप्रत्यक्षोद्धेत्वमाह—

११ यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिता-
भरणभारिणीं जिनपतिप्रतिमामिति ॥ २७ ॥

व्यक्तार्थमदः । एवं स्मरणादेरपि यथासम्भवं पारार्थ्यं प्रतिपत्तव्यम्,
नथा देवं वक्तारो भवन्ति स्मरसि चैत्र कर्माक्षेपु वत्स्यामस्तत्र द्वाद्या
भोद्व्यामह इति ।

२० न्यायद्विव्यं समादाय प्रतिष्ठां प्रापदुत्तमान् ॥
तस्मान्न्यव्यक्षमानस्य पारार्थ्यमनुमानवत् ॥ ५०८ ॥ २७ ॥

उक्तं प्रासङ्गिकं परार्थं प्रत्यक्षम्, अथ यदुक्तं पक्षहेतुवचनात्मकं
प्राथम्यमनुमानमिति तत्समर्थयन्—

पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्ग न
दृष्टान्तादिवचनमिति ॥ २८ ॥

उक्तमर्थस्य हेतुवचनामवयवद्वयमेव पराधानुमानाभ्यास्य
भाग्युपमेव । प्रतिपाद्यबोधस्य कारण न दृष्टान्तादिवचन, आदि-
शब्देनोपनयनिगमनादिग्रह ।

एव च—

सत्यासिद्धान्तश्चमत्तो हेतूपसहति ॥

वैपरीत्येन केत्येव द्वा रैर्द्विन्यागानि यत् ॥ ५०९ ॥

त्रयवयवमनुमान कल्पयामासिरास

कपिलमुनिमतस्या ये तथा जमिनीया ॥

गन्तितमवयवैक्यस्यभिर्योगादिष्वै

रपि मुनिपुणनीत्या तत्रिरस्त समन्वयम् ॥ ५१० ॥

पक्षहेतुलक्षणावयवद्वयनियमाभ्युपगमश्चाय व्युत्पन्नमतिप्रतिपाद्यापे-
क्षया द्रष्टव्य । यतोऽभिधान्यति—“ मन्दमर्तुन्तु व्युत्पादयितुम् ”
इत्यादि ॥ २८ ॥

अथ हेतुप्रयोगस्य द्वैविध्यं न्यायनाह—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्विप्रकार
इति ॥ २९ ॥

तथैव साध्यसद्भावप्रकारेणैव हेतोरुपपत्ति तथोपपत्ति । “माघन
कृता बहुलम्” इति समाम । अवधारणस्य सनासार्थेऽनुमृत- २०
त्वात्प्रयोग । यथा दृष्ट्यान्नादिषूपसिक्तादीनाम् । अन्यथा साध्या-
भावप्रकारेण हेतोरुपपत्तिरन्यथानुपपत्ति । अत्रापि ममास प्रगक्त-

सूत्रेणैव । ताभ्यामन्वयव्यतिरेकस्वरूपाभ्यां हेतोः प्रयोगो द्विभेदः ॥ २९ ॥

तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योरेव स्वरूपं सूत्रद्वयेन विस्पष्टीकर्तुमाह—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिरिति ॥ ३० ॥

असति साध्ये हेतोरनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिरिति

५

॥ ३१ ॥

प्राग्वत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगौ व्यक्तीकरोति—

यथा कृशानुमानयं पाकप्रदेशः सत्येव कृशानुमत्त्वे

धूमवत्त्वस्योपपत्तेरसत्यनुपपत्तेर्वैति ॥ ३२ ॥

१०

अदोऽप्युक्तानार्थम् ॥ ३२ ॥

अथ तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योः प्रयोगनियमनार्थमाह—

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीय-

प्रयोगस्यैकत्रानुपयोग इति ॥ ३३ ॥

अनयोस्तथोपपत्त्यन्यथानुपपत्त्योर्मध्यादन्यतरस्याः प्रयोगेणैव साध्य-

१५ प्रतिपत्तौ सत्या द्वितीयस्याः प्रयोगस्यैकत्र साध्ये नैरर्थक्यम् ।

द्वयोरपि परस्पराव्यभिचारित्वात् । इदमत्रैदम्पर्यम् । प्रयोगयुगलेऽपि

वाक्यविन्यास एव विधिष्यते न पुनरर्थः । प्रयोगस्य च साध्यसाधनं

फलम् । तच्च यद्यन्यतरप्रयोगेणैव कृतम् । तदा द्वितीयप्रयोगः प्रयो-

क्तुरपाटवमेव प्रकटयति । निष्फलत्वादिति । ननु तथोपपत्त्यन्यथानुप-

२० पत्त्योः परस्पराव्यभिचारित्वमसिद्धम् । क्वचित्तथोपपत्तिनिश्चयेऽप्यन्य-

थानुपपत्तेरसिद्धेः । तथा हि प्रयत्नानन्तरीयके शब्दे साध्ये कादाचित्कत्वं

हेतुत्वेनोपादीयमानं सपक्षे घटादौ सर्वत्रास्तीति तथोपपन्नम-

प्यन्यथानुपपत्तिविकलम् । अप्रयत्नानन्तरीयके विद्युदादौ विपक्षेऽपि

तस्योपलभ्यमानत्वात् । नेतदस्ति । तत्र तथोपपत्तेरेवामावात् । न हि सपक्षे सर्वत्र दर्शनमात्रं तथोपपत्तिरिति सङ्ग्रामहे । किं तर्हि सत्येव साध्ये हेतोस्तुपपद्यमानत्वं तथोपपत्तिरिति । न चेयं प्रकृते हेतोः समन्ति । ततः परस्परान्वयमिचारित्वात्तथोपपत्त्ययथानुपपत्त्येरेकप्रयोगे द्वितीयप्रयोगस्य निरूपयोगित्वं युक्तमिति ॥ ३३ ॥

७

अथ यदुक्तं न दृष्टान्तान्विवचनं परप्रतिपत्तेरङ्गमिति, तत्र दृष्टान्तवचनं तान्निराचिकीर्षुस्तद्वि किं परप्रतिपत्त्यर्थं परेङ्गीक्रियेत उत हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यद्वाऽविनाभासम्भूतय इति विकल्पेषु प्रथमं विकल्पं तावद्दूषयन्नाह—

न दृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति, तस्या पक्ष- १०
हेतुवचनयोरेव व्यापारोपलब्धेरिति ॥ ३४ ॥

न खलु बहिर्मानय देशो घूमन्त्वान्यथानुपपत्तेरित्येतावति प्रयुक्ते प्रतिपत्ताविस्मृतप्रतिपत्त्यस्य प्रमातु साध्यप्रतिपत्तिर्न मनसीति त प्रति निरूपयोग एव दृष्टान्तस्य प्रयोग इति ॥ ३४ ॥

अथ द्वितीयविकल्पं दूषयन्नाह—

१५

न च हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये, यथोक्ततर्क-
प्रमाणादेव तदुपपत्तेरिति ॥ ३५ ॥

दृष्टान्तवचनं प्रमनसीति योगः । अपि च । दृष्टान्तं प्रतिनियतव्यक्तिस्वरूपो भवति । यथाऽग्नौ साध्ये महानसादि । तान्ग्राम्यं च तस्य वचनं कथमविनाभासनिश्चयार्थं म्यात् । प्रतिनियतव्यक्ती तन्नि- २०
श्चयस्य कर्तुमशक्तेः । ततो व्यस्त्यन्तरेषु व्याख्यर्थं पुनर्दृष्टान्तान्तरं भृग्यम् । तस्याऽपि व्यक्तेरूपत्वेनापरापरदृष्टान्तापेक्षायामनगम्या स्यात् ।
॥ ३५ ॥

अमुमेवार्थं सूत्रेण व्यक्तीकुर्वन्नाह—

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्या-
प्तेरयोगतो विप्रतिपत्तौ सत्यां तदन्तरापेक्षायामनव-
स्थितेर्दुर्निवारः समवतार इति ॥ ३६ ॥

५ तदन्तरापेक्षायामिति विप्रतिपत्तौ सत्यां दृष्टान्तान्तरापेक्षायामित्यर्थः ७
॥ ३६ ॥

अथ तृतीयविकल्पं दूषयन्नाह—

नाप्यविनाभावस्मृतये, प्रतिपन्नप्रतिवन्धस्य व्युत्प-
न्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेरिति ॥ ३७ ॥

१० अत्रापि दृष्टान्तवचनं प्रभवतीति योज्यम् ॥ ३७ ॥

अभिहितमेवार्थं द्रढयन्नाह—

अन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ
च बहिर्व्याप्तेरुद्भावनं व्यर्थमिति ॥ ३८ ॥

अन्तर्व्याप्तिवहिर्व्याप्ती अनन्तरमेव निरूपयिष्यमाणे । ततोऽ-
१५ यमर्थः—यदि हेतोरन्तर्व्याप्त्यैव साध्यप्रत्यायनसामर्थ्यमस्ति तदा
बहिर्व्याप्त्युद्भावनं व्यर्थम् । अस्त्यत्राग्निः सत्येवाग्नौ धूमोपपत्तेः ।
मत्पुत्रोऽयं बहिरवास्थितो वक्ति, अन्यथैवम्भूतस्वरानुपपत्तेरिति तथोप-
पत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रयोगमात्रादेव व्युत्पन्नमते प्रतिपत्तुः साध्यसिद्धेः
सम्पन्नत्वात् । अथाऽन्तर्व्याप्त्या हेतोः साध्यप्रत्यायनसामर्थ्यं नास्ति ।
२० तदापि बहिर्व्याप्त्युद्भावनं व्यर्थमेव । एतस्याः स्त्रियो गर्भापत्यं पुमाने-
तदपत्यत्वात्प्रसिद्धपुंस्त्वेतरापत्यवत्, इत्येवमादौ हेतोर्बहिर्व्याप्तिसद्भावेऽ-
प्यन्तर्व्याप्तेरभावे गमकत्वादङ्गनात् । सत्येव पुंस्त्व एतदपत्यत्वाख्यस्य

साधनम्योपपत्तिरित्येवमप्या ह्यन्तर्व्याप्तिरत्र सन्निधाने । तत्प्रेतस्तु
निश्चितयाऽपि बहिर्व्याप्त्या न किमपि भवतीति ॥ ३८ ॥

अथ दृष्टान्तदूषणाग्रमरप्राप्तयोरन्तर्व्याप्तिरहिर्व्याप्त्यो म्यरूपमाह—
पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्त-
र्व्याप्तिः, अन्यत्र तु बहिर्व्याप्तिरिति ॥ ३९ ॥

अन्तर्हित्यन्तर पक्ष । पक्षीकृते विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिर-
व्यभिचारोऽन्तर्व्याप्तिरुच्यते । बहिः पक्षीकृताद्विषयादन्यत्र तु दृष्टा-
न्तर्मिणि तस्य तेन व्याप्तिरहिर्व्याप्तिरभिधीयते ॥ ३९ ॥

मामृद्दृष्टान्तप्रचनस्य परप्रतिपत्तिं प्राप्ते सामर्थ्यमुपनयनिगमन-
योस्तु सतिप्रारयितुमशक्यमित्याशङ्कापनोत्पाद्यमाह—

नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तो सामर्थ्यं, पक्ष-
हेतुप्रयोगादेव तस्याः सद्भावादिति ॥ ४० ॥

उपनयनिगमनयोरभिधायमानम्यरूपयो । अपि समुच्चये । न
केवलं दृष्टान्तप्रचनस्येयम् । अपि च प्रमुग्यापि दृष्टान्तादिकं सम-
र्थनं हेतुगोचरं वक्तव्यम् । असमर्थनस्य तस्य परप्रतिपत्त्यङ्गत्वानुपपत्ते-
रिति तत्रैव परं परप्रतिपत्तिकारणतया कर्त्तव्यं प्रेरयता युक्तं न तु
दृष्टान्तप्रचनादिकम् । सत्यपि तस्मिन्हेतुसमर्थनं विना परप्रतिपत्तेर-
भावात् ॥ ४० ॥

अन्तेवाह—

समर्थनमेव परं परप्रतिपत्त्यङ्गमास्ता, तदन्तरेण
दृष्टान्तादिप्रयोगेऽपि तदसम्भवादिति ॥ ४१ ॥

१ अत्र यथाऽन्यदन्तर्गतं बन्तु गत्वाप्य तथैवाप्यत्र । २ इति, 'अभि-
मान्य दत्ता प्रमत्तवाच एव स एव यथा पाठम्वानम् । इति च सप्रत्यय रत्ना
करारणिकपाठोऽप्युच्यते ।

समर्थनं हेतोरसिद्धत्वादिद्रोषान्निराकृत्य स्वसाध्येनाविनाभावसाध-
नम् । परं केवलम् ॥ ४१ ॥

इत्थं व्युत्पन्नमतीनाश्रित्य प्रपञ्चिनं परार्थमनुमानम् । अथ मन्दमती-
नाश्रित्य तत्प्रपञ्चयन्नाह—

५ मन्दमतींस्तु व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्य-
पि प्रयोज्यानीति ॥ ४२ ॥

मन्दमतीनव्युत्पन्नप्रज्ञान् । अपिगच्छोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । ततः
पक्षहेतू पक्षादिशुद्ध्यश्च पञ्च ग्राह्याः । ततश्च न केवलं दृष्टान्तोपनयनि-
गमनानि प्रयोक्तव्यानि किन्तु पक्षहेतू पक्षादिशुद्ध्यश्च प्रयोक्तव्या

१० इत्यर्थः सिद्धो भवति ।

इदमिह रहस्यम् । नैकः प्रकारः परार्थानुमानस्य । किं तर्हि यथा
यथा परस्य मुखेन साध्यार्थप्रतिपत्तिरुपजायते
सूत्ररहस्यप्रकटनम् । तथा तथाऽसौ वक्त्रा प्रतिपादनीयः । तत्र यदा

प्रतिपाद्यः क्षयोपगमादेव निर्णीतपक्षो दृष्टान्तस्मार्थप्रतिबन्धग्राहकप्रमा-
१५ णस्मरणानिपुणोऽपरावयवाभ्यूहनसमर्थश्च भवति तदा तमाश्रित्य हेतु-
प्रतिपादनमेव क्रियते धूमोऽत्र दृश्यत इति । तं प्रति पक्षाद्यभिधानस्य
वैयर्थ्यात् । यदा पुनः प्रतिपाद्यस्य नाद्यापि पक्षनिर्णयस्तदाऽकाण्ड
एव हेतूपन्यासोऽदृष्टमुद्गरपातायमानः स्यादिति पक्षोऽपि तं प्रति प्रयु-
ज्यते । अग्निरत्र धूमान्यथानुपपत्तेरिति । तथा यः प्रतिबन्धग्राहि-

२० प्रमाणस्य न स्मरति तमाश्रित्य दृष्टान्तोऽप्युपदिश्यते । अग्निरत्र
धूमाद्यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इति । स्मृतोऽपि प्रतिबन्धग्राहिणि
प्रमाणे दार्ष्टान्तिके हेतुं योजयितुमजानानस्योपनयः प्रदर्श्यते । यथा
प्राक्तन एव प्रयोगे धूमश्चात्रेति । एवमपि साकाङ्क्षस्य निगमनमभिधी-
यते । तस्मादग्निरत्रेति । अन्यथा निराकुलप्रस्तुतार्थासिद्धेरिति । तथा
२५ प्रतिपाद्यविशेषस्य यत्र पक्षादौ स्वरूपविप्रतिपत्तिः । तद्बुद्धिः प्रमाणेन

कर्त्तव्या । अन्यथा पत्नादीनां स्वसाध्यसाधनात् । तत्र वक्ष्यमाणप्रतीत
साध्यधर्मविशेषणत्वादिपञ्चदोषपरिहारादि पक्षशुद्धिः । अभिधान्य-
मानासिद्धादिहेत्वाभासोद्धरण हेतुशुद्धिः । प्रतिपादयिष्यमाणमाध्य-
विकल्पादिदृष्टान्तदूषणपरिहरण दृष्टान्तशुद्धिः । उपनयनिगमनयोस्तु
शुद्धौ प्रमाणादन्यथा कृन्त्योन्त्ययोर्वक्ष्यमाणतत्त्वस्वरूपेण व्यग्रस्थापके
वाक्ये विनेये । प्रपञ्चतस्तु पक्षादिशुद्धिपञ्चकस्वरूप परमावमेयम् ।
सर्वेषां चामीषा पक्षाविवचनानां परार्थानुमानराक्ष्यावधारत्वम् । प्रति
पाद्यमनीत्युपायश्चात् । तन्नि दशात्रयव चास्यमाहुस्तार्किकः । इय
मेव वचसोत्तरा कथा कथ्यते । तथा ह्यवयवाभेदस्या जघन्यमध्यमो
ल्लुष्टास्तित्त्वा कथा भवन्ति । तद्यथा—

लिङ्ग केवलमेव यत्र कथयन्त्येषा जघन्या कथा

द्यादीन्यत्र निवेद्यन्त्यवयवानेषा भवेन्मध्यमा ॥

उल्लुष्टा दशभिर्भवेदवयवै सा जल्पितैरित्यमी

चैर्नरेव विदोकिता कृन्तयिष्या वादे प्रथ सत्तया ॥५११॥

तत्रेह—“पत्रेतुगचनानक परार्थमनुमानमुपचारात्” इत्यनेन सूत्रे १५

णानन्तरं मध्यमाया कथाया साक्षाद्गणनाजघन्योत्तरदृष्टे अपि सामान्या-

त्सूचिने । प्रतिपाद्यविशेषमाश्रित्य तत्सद्भावस्यापि प्रमाणोपपन्नत्वात् ।

प्रयोगपरिपात्रा प्रतिपाद्यानुसारतो विनयतिमतानुसारिभिरभिमतन्वात् ।

तदुक्तम्—“अन्यथानुपपत्त्येफलक्षण लिङ्गमिष्यते ॥ प्रयोगपरि-

पाटी तु प्रतिपाद्यानुसारत ॥ १ ॥” इति । ननु च स्वनिश्चयवत्तर- २०

निश्चयोत्पात्तन परार्थमनुमानमुच्यते । यद्योक्तं भवद्भेदं —“स्वनिश्चय-

वदन्येषा निश्चयोत्पात्तनं बुद्धे ॥ परार्थमनुमानात् राक्ष्य तदुप-

चारात् ॥ १ ॥” इति । न च स्वाद्यानुमानकाल पक्षादिप्रमोडय-

मनुगृह्यते । गृहीताविनाभासस्य हेतुदणनमात्रात्माध्यमतीतिसिद्धे ।

- न खलु प्रतिपत्ता पक्षं कृत्वा ततो हेतुं निमालयति । नापि दृष्टान्ता-
दिक विरचयति । तथा प्रतीतेर्भावान् । अपि चान्वयव्यति-
रेकाभ्यां साध्यसिद्धौ हेतोरेव सामर्थ्यमवधार्यते न पक्षादीनाम् ।
तद्व्यतिरेकेणापि साध्यसिद्धेः सम्भवात् । तथापि पक्षादीनां परार्थानु-
५ मानवाक्यावयवत्वपरिकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तिः । यदि च तेषामपि
साध्यसिद्धौ सामर्थ्यं स्यात्तदा पक्षोपन्यासमात्रादेव साध्यावगतेर्हेतुरा-
नर्थक्यमशुचीत । उत्तरावयवाश्च । एव हि तत्सामर्थ्यं सिद्धयेन्नान्यथा ।
तस्माद्य एव परनिरोपेक्षं साध्यं बोधयति स एव हेतुः परं प्रतिपादयि-
तुमुचितोऽनपेक्षत्वान्न पक्षादय इति । अत्रोच्यते । यदुक्तं न च स्वा-
१० र्थानुमानकाले पक्षादिक्रमोऽयमनुभूयत इत्यादि । तत्र सर्वस्य प्रमातु-
स्तथा क्रमानुभवामावोऽभिधीयते कम्यचिद्धा । आद्यः पक्षोऽसिद्धः ।
कस्यचित्प्रमातुस्तेनापि क्रमेण साध्यप्रतीतेः सम्भवान् । द्वितीयपक्ष-
स्त्वभ्युपगम्यत एव । नन्वेवं परार्थानुमानवाक्यप्रयोगेऽप्रतिपन्नसङ्केतः
कश्चित्कश्चित्पुनस्तद्विपरीतः । तत्रार्थं प्रतिपाद्यमाश्रित्य क्रमेणैव परा-
१५ र्थानुमानमारभ्यते । अन्यथा रचनाया तस्य सम्मोहसम्भवात् । द्वितीय
तु प्रति नास्त्येकान्तः । यथाकथञ्चित्खलु परस्य प्रतिपत्तिरुत्पादनीया ।
सा च क्रमेण व्युत्क्रमेण च भवतीति तं प्रति द्विधाऽप्यभिधानं साधीय
एव । ननु यस्याक्रमेण स्वार्थानुमाने प्रतीतिरुदपादि , तेनार्थं प्रति-
पाद्यं प्रतीत्य यदि क्रमेणैव परार्थानुमानमुपन्यस्यते , तदा स्वनिश्चय-
२० वत्परनिश्चयेत्पादनं विरुध्यते । तत्र । निश्चयापेक्षयैव वतिना तुल्यता-
भिधानात् । न पुनः सर्वथा साम्यमभिमतम् । अन्यथा स्वार्थानुमाने
शब्दमप्रयुञ्जानः साध्यं जानीत इति तदप्रयोगेण परनिश्चयेत्पा-
दनमपि स्यात् । न चैतत्सम्भवति । शब्दाप्रयोगे परप्रतिपादनानुपपत्तेः ।
तदर्थं शब्दप्रयोगस्वाकारे च येन येन विना परप्रतिपादनासम्भवस्तत्त-
२५ दङ्गीकरणीयम् । न्यायस्य समानत्वात् । यदप्युक्तमन्वयव्यति-
रेकाभ्यां साध्यसिद्धौ हेतोरेव सामर्थ्यमवधार्यते न पक्षादीनामिति ।

तत्प्यमुन्तरम् । न हि पक्षादिप्रिहे प्रतिपाद्यविशेष प्रत्याययितु
 गक्य । पक्षादिवचनसाध्यहेतुगोचराद्यप्रतीतिविकलतया तस्य
 साकाङ्क्षत्वात् । तथा च बुभुत्सिताथनोधामान्प्रत्यायित एव तिष्ठेत् ।
 ततस्तद्बोध्यनार्थं पक्षादय प्रयोज्या इति । तेऽपि परार्थानुमानाव्या-
 वयना भवन्ति । यच्चाभिहितं यदि च तेषामपि साध्यसिद्धौ सामर्थ्यं ५
 म्यादित्यादि । तन्पि परिफल्गु । भवत्पक्षेऽप्यस्य तुल्यत्वात् । तत्रापि
 धूमोऽत्र दृश्यते, इत्येतान्मात्रेणैव मायसिद्धेर्यत्र धूमस्तत्र बह्वियथा
 महानस इति व्याप्तिप्रतिपादनस्य नैरर्थस्यापत्तेः । अधैरमेवैतत् ।
 अत्यन्तनीक्षणमतेस्तावतं प्रतीतिमङ्गारात् । तथा चोक्तम्—“ निदुपा
 वाच्यो हेतुरेव हि केवल ” इति । तदपेक्षयापहृष्टप्रत पुनस्तावता १०
 नावनोषयितु शक्यत इति त प्रति सार्थक व्यास्युपदर्शनमिति चेत् ।
 तर्हि पक्षादीनपि परित्यज्य प्रतिपाद्यविशेष प्रत्याययितु न शक्यत इति
 तेषामपि साधक्यं न दुष्टमिति । तस्माद्धेतुवत्पक्षादयोऽपि परार्था-
 नुमाने प्रतिपाद्यविशेष प्रति योज्या । हेतोरपि क्वचित्प्रतिपाद्ये तद-
 पेक्षितया ‘निरपेक्षत्वासिद्धेरिति । तन्नेतन्निमित्तं परामृश्याभिहित मन्द- १५
 मतीस्तु व्युत्पन्नमितु दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानीति ।

एव च मिद्धमिदम्—

व्युत्पन्नमाश्रित्य पर परार्थं यथोक्तमाख्यात्यनुमानमत्र ॥

तन्नुमाश्रित्य पुननयनान्तस्त्रिरूप परिकीर्तयन्ति ॥५१२॥४२॥

तत्र दृष्टान्त तावद्याचष्टे—

१०

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पद दृष्टान्त इति ॥ ४३ ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिमन्प्रतिपत्ते स्मृतिरूपाया ज्ञाम्पद स्थान महान-
 सादि दृष्टान्त इति निष्कित्त्रितयान् ॥ ४३ ॥

अथाम्य प्रकारकयनायाह—

स द्वेधा साधर्म्यतो वेधर्म्यतश्चेति ॥ ४४ ॥

२५

समानो धर्मो यस्यासौ सधर्मा सधर्मणो भावः साधर्म्यं तस्मात्ततः ।
विसदृशो धर्मो यस्य स विवर्मा विवर्मणो भावो वैधर्म्यं ततः । चः
समुच्चये । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामन्वयव्यतिरेकरूपाभ्या दृष्टान्तस्य द्वैवि-
ध्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

५ तत्रार्थं प्रकारमाह—

यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्यं साध्यधर्मसत्ता प्रका-
श्यते स साधर्म्यदृष्टान्त इति ॥ ४५ ॥

- यत्रेत्यभिधेये । साधनधर्मस्य धूमादेः । सत्तायामवश्यं साध्यधर्मस्य
वह्न्यादेः सत्ता । प्रकाश्यते वचनेन ख्याप्यते स साधर्म्यदृष्टान्तः ।
१० अवश्यग्रहणं चात्र साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावं सूचयति । व्यापकं
हि साध्यं वह्न्यादिकमुच्यते । तस्य साधने धूमादावनायत्तत्वात् ।
धूमामवेऽप्यङ्गारावस्थायां वह्नेः सद्भावोपलम्भात् । व्याप्यं पुनः साधनं
धूमादिकमभिधीयते । तस्य साध्ये धूमध्वजादावनायत्तत्वात् । वह्नि-
सद्भाव एव धूमस्य सद्भावदर्शनात् । तदुक्तम्—“ व्यापकं तदतन्निष्ठं
१५ व्याप्यं तन्निष्ठमेव हि ॥” इति । अस्यार्थः—स च व्याप्यसद्भावोऽ-
सश्च व्याप्याभावस्तदौ तदतयोर्निष्ठाऽवस्थानं सद्भावो यस्य तत्तद-
तन्निष्ठम् । ततश्च यत्तदतन्निष्ठ वह्न्यादिकं साध्यमूतं वस्तु तद्व्यापक-
मिति लक्षणीयम् । तथा तस्मिन्व्यापकसद्भावे निष्ठाऽवस्थानं
यस्य तत्तन्निष्ठम् । एवकारोऽवधारणे । ततोऽयमर्थः—यत्तन्निष्ठमेव
२० धूमादिकं साधनमूतं वस्तु तद्व्याप्यमिति मन्तव्यम् । अत्रोदाहरणं
स्वयमभ्यूह्यम् । तथाहि—अग्निरत्र धूमस्य तथैवोपपत्तेर्महानसवदिति ।
॥ ४५ ॥

अथ द्वितीयं प्रकारमाह—

यत्र तु साध्याभावे साधानस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते
२५ स वैधर्म्यदृष्टान्त इति ॥ ४६ ॥

यत्रेत्यभिधेये । तुशब्द साधर्म्यदृष्टान्तोद्वैधर्म्यदृष्टान्तस्य विरोधोक्तः ।
 साध्याभावे बह्वधादे साध्यम्यासम्भवे साधनस्य घूमादेरवश्यमभाव
 प्रदर्श्यते स वैधर्म्यदृष्टान्त इत्युच्यते । अत्र पुनरवश्यग्रहणेन साध्याभाव
 साधनाभावयोर्व्याप्यव्यापकभाव सूचितः । तथा हि । साधनस्य
 घूमादेरभाव साध्यस्य बह्वधादेरभावे भावे च भवतीति तन्तत्रिष्टत्वा- ५
 व्यापकः । साध्यस्य तु बह्वधादेरभाव साधनस्य घूमादेरभाव एव भवतीति
 तत्रैकनिष्ठत्वाद्याप्य । अन्वयव्याप्तिस्वरूपापेक्षया व्यतिरेकव्याप्तेर्वि-
 परीतस्वरूपत्वात् । यथाहुरस्मदुरत्र श्रीमुनिचन्द्रसूरय — “साध्य
 व्यापकमित्याहुः साधन व्याप्यमुच्यते ॥ प्रयोगेऽन्वयप्रत्येय
 व्यतिरेके निपर्ययः ॥ १ ॥” इति । उदाहरण पुनरत्रापि स्वयमेव १०
 तार्किकैर्नर्कणीयम् । अनभिरत्राधूमस्यान्यथानुपपत्तेजलाशयव-
 न्ति ॥ ४६ ॥

उपनय निरूपयन्नाह—

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसहरणमुपनय इति ॥ ४७ ॥

हेतोर्धूमादे । साध्यधर्मिणि परंतप्रदेशादौ । उपसहरण धूमश्चात्रे- १८
 त्यान्निनोद्देशेनोपद्वीकनम् । उपनय उच्यते । उपनीयते साध्यावि-
 नाभावविचेन विशिष्टो हेतु साध्यधर्मिण्युपदृश्यते येन ॥ उपनय इति
 व्युत्पत्ते ॥ ४७ ॥

निगमनं लभ्यति—

साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनमिति ॥ ४८ ॥

२०

अत्र साध्यधर्मिण्युपसहरणमित्यनुवर्त्तने तत्र साध्यधर्मस्य धूमध्व-
 जादे साध्यधर्मिण्युपसहरणम् । पुनर्निगमनं तस्मादभिरत्रेत्यादिनो-
 द्देशेन निगम्यन्ते प्रतिज्ञाहेतूनाहरणोपनया साध्यलक्षणैकार्यनियननया
 सम्बध्यन्ते तत्रिगमनमिति निरुक्ते ॥ ४८ ॥

अयं पञ्चवचनादीनां पूर्वाचार्यप्रवर्तिता सज्ञा कथयन्नाह—

२१

एतै पक्षप्रयोगादयः पंचाऽप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते
इति ॥ ४९ ॥

अपिशब्दः पक्षादिशुद्धिपञ्चकोपलक्षणपरः । ततो दशाप्येते वचन-
विशेषा अवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते । परार्थानुमानवाक्यस्यावयविनो

५. भागरूपत्वादिति ।

एवं स्वरूपकलिताः प्रतिपाद्यमेत्य

दृष्टान्तवाक्प्रभृतयोऽवयवा अपीह ॥

वक्तव्यतामनुसरत्यनुमानकाले

सद्वादिनां जिनपतेः समये स्थितानाम् ॥५१३॥४९॥

१० तदित्थं स्वार्थपरार्थभेदभिन्नमनुमान सप्रपञ्चमभिधायेदानीं तदु-
त्पादकं निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणलक्षितं हेतु प्रकारप्रकाशनद्वारेण
विनेयेजनमनीषोन्मीलनार्थं प्रपञ्चयन्नाह—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः, उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां
भिद्यमानत्वादिति ॥ ५० ॥

१५ उपलब्धिश्चोपलम्भोऽनुपलब्धिश्चानुपलम्भ उपलब्ध्यनुपलब्धी
ताभ्यां भिद्यमानत्वाद्विगिष्यमाणत्वाद्विप्रकारो हेतुरिति ॥ ५१ ॥

सम्प्रति ये मन्यन्ते उपलब्धिर्विधिसाधिकैवानुपलब्धिस्तु प्रतिषेध-
साधिकैव “अत्र द्वौ वस्तुसाधनावेकः प्रतिषेधहेतुः” इति
वचनात् । तेषामिदमवधारणं विध्वंसयन्नुपलब्धेरनुपलब्धेश्चाविशेषेण

२० विधिप्रतिषेधसाधकत्वमाह—

उपलब्धिर्विधिप्रतिषेधयोः सिद्धिनिवन्धनमनुपल-
ब्धिश्चेति ॥ ५१ ॥

अग्निनाभावनितन्वनो हि सायमाधनयोगम्यगमकम्पान । यथा
चोपलब्धेर्विधौ साध्येऽग्निनाभाद्रमकत्व तथा प्रतिषेधेऽपि । अनु-
पलब्धेरपि यथा प्रतिषेधेऽग्निनाभाद्रमकत्व तथा विधानपि । एत-
द्वाग्ने व्यक्तीमग्निश्चयुगाहरणपरम्परायामिति ॥ ५१ ॥

अथ कौ नाम निधिप्रतिषेधौ , यमिद्विनिनन्वनमुपलब्धयनुपलब्धौ ५
इत्योरेकाया विधिं तावत्प्रत्ययताह—

विधि. सदञ्ज इति ॥ ५२ ॥

सदमन्शात्मक सयम्भिन्वन्तुजाते सञ्जो भावाशापत्पयायो
विधिरिति बोद्धव्य ॥ ५२ ॥

अथ प्रतिषेधलक्षणमाह—

१०

प्रतिषेधोऽसदञ्ज इति ॥ ५३ ॥

सत्सन्शात्मके एव वन्तुन्यसदञ्जो भावाशापत्पनामा प्रतिषेध
प्रतिपत्तय ॥ ५३ ॥

अथैव प्रकारानाह—

स चतुर्णां प्रागभाव. प्रध्वसाभाव इतरेतराभावोऽ- १५
त्यन्ताभावश्च ॥ ५४ ॥

स प्रतिषेधश्चतुर्णां । प्राक् पूर्वममग्र प्रागभाव । प्रध्वसश्चाभाव-
मावश्च प्रध्वसामात्र । इतरम्येनरम्भितमात्र इतरेतगमात्र । अन्य-
न्तममग्रमन्यन्तामात्र । च सनुचये । विधेस्तु प्रकारा म्याद्वादेदम्प-
यनेतिमिश्चिन्तनैरपि नैयनेन न प्रवर्णिता इत्यम्माभिरप्युपेक्षितान्त २०
इति ॥ ५४ ॥

तत्र प्रागभावमाविर्भावताह—

यन्निवृत्तावेव कार्यस्य समुत्पत्तिः सोऽस्य प्रागभाव
इति ॥ ५५ ॥

यन्निवृत्तावेव यस्य प्रध्वंस एव सति कार्यस्य समुत्पत्तिः स
पदार्थोऽस्य कार्यस्य सम्बन्धी, प्रागभाव इत्यभिधीयते ॥ ५५ ॥

अत्रोदाहरणमाह—

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य
मृत्पिण्ड इति ॥ ५६ ॥

- यथेत्युदाहरणोपक्षेपार्थः । मृत्पिण्डस्य मृद्द्रव्यपर्यायविशेषस्य निवृत्तिः
प्रध्वंसो मृत्पिण्डनिवृत्तिस्तस्यां सत्यामेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य
मृत्पिण्ड. प्रागभाव इत्युच्यते । नन्वतिव्यातिदोषदुष्टमिदं प्रागभाव-
लक्षणम् । तथा हि यन्म निवृत्तौ सत्यां कार्यस्योत्पत्तिः स पदार्थ-
स्तस्य यदि प्रागभावतयाऽभिप्रेयते तदा कचिदन्धकारस्य निवृत्तौ सत्या
रूपज्ञानस्योत्पत्तेरन्धकारस्तस्य प्रागभाव. प्राप्नोति इति चेत् । मैवं
वादी । यन्निवृत्तावेत्यवधारणस्य सूत्रे करणात् । न स्वस्वन्धकारनि-
वृत्तावेव रूपज्ञानस्योत्पत्तिरिति नियम. समस्ति । केषाञ्चिदन्धकारेऽपि
रूपज्ञानस्योत्पत्ते. प्रतीयमानत्वात् । ततो नास्य प्रागभावलक्षणस्याति-
व्याप्तिदोषदुष्टेति ।

- अत्रार्हुर्वशेषिकाः । यस्य भावस्य निवृत्तौ यत्कार्यस्य समुत्पत्ति-
यस्य भावस्य निवृत्तौ यत्का- स्तस्यैव तत्प्रागभावत्वाभिवानमशोभनम् ।
र्यस्य समुत्पत्तिस्तस्यैव त- सर्वथा भावविलक्षणत्वेन सर्वस्याभावस्य षट्-
त्प्रागभावत्वाभिवानमशोभन- पदार्थशेषत्वादिति । न ते यथार्थदर्शिनः ।
मिति वादिनां वशेषिकाणां
२० मत्सुपदर्थ्य तत्क्षणनम् । सर्वथा भावविलक्षणस्याभावस्य ग्राहकप्रमाणा-
भावात् । ननु स्वोत्पत्तेः प्रागासीद्वट इति प्रत्ययोऽसद्विषयः, सत्प्रत्यय-
विलक्षणत्वात् । यस्तु सद्विषय. स न सत्प्रत्ययविलक्षणः । तस्माद-
सद्विषय इत्यनुमान प्रागभावस्य ग्राहकमस्तीति चेत् । न । प्रागभावाद्गौ
नास्ति प्रध्वंसाभावादिरिति प्रत्ययेन व्यभिचारात् । तस्याप्यस-

द्विष्यत्वादनेष इति चेत् । भैरम् । अभावावस्थाप्रसक्ते । स्यात्मत
 भावे भूतलानै नान्ति कुम्भादिरिति प्रत्ययो मुरयोऽभावविषय ।
 प्रागभावादी नान्ति प्रत्यमादिरिति प्रत्ययस्तूपचरिताभावविषय । ततो
 नाभावानवस्थेति । तदप्यपेशलम् । परमार्थत प्रागभावानिना साङ्ख्य
 प्रसङ्गात् । न घुपचरितेनाभावेन परस्परमभावाना भेद सिद्धयति । ५
 सर्वत्र मुख्याभावपरिकल्पनस्य वैयर्थ्यापत्ते । यदप्युच्यते न भावम्ब-
 भाव प्रागभावादि सर्वत्र भावविशेषणत्वादिति । तदपि न सम्यगनु-
 मानम् । हेतोः पक्षाज्यापकत्वात् । न प्रागभावा प्रघ्नसादाविद्याने-
 भावविशेषणस्याप्यभावस्य प्रसिद्धे । गुणानिना व्यभिचाराच्च । तस्य
 सवदा भावस्य विनेषणत्वेऽपि भावम्बभावत्वात् । रूप पश्यामीत्यादि- १०
 व्यवहारे गुणस्य स्यतत्रस्यापि प्रतीतेर्न सर्वदा भावविशेषणत्वमस्येति
 चेत् । तद्यथावस्तत्त्वमित्यभावस्यापि स्वातन्त्र्यप्रतीते सर्वदा भाववि-
 शेपणत्व मासिघत् । सामर्थ्यादभावविरोध्यस्य द्रव्यादे सम्प्रत्ययात्सदा
 भावविशेषणमेवामात्र इति चेत् । तथैव गुणादिगपि सतत भावविशेषण-
 मस्तु । तद्विरोध्यस्य द्रव्यस्य सामर्थ्याद्रभ्यमानत्वात् । अपि च प्रागभावा १५
 सादि सान्नि परिकल्प्यते सादिग्नन्तो वाऽनादिरनन्तोऽनादि सान्तो
 वेति चत्वार पक्षाः । प्रथमपक्षे प्रागभावात्पूर्वं घटम्योपलब्धिप्रसङ्ग ।
 तद्विरोधिन प्रागभावस्यामात्रात् । द्वितीयेऽपि तदुत्पत्ते पूर्व घटम्योपल-
 ष्ठिप्रसङ्गस्तत एव, उत्पत्ते तु प्रागभावे सर्वदा घटम्यानुपलब्धि स्यात् ।
 तस्यानन्तत्वात् । तृतीये तु सदा घटम्यानुपलब्धिप्रसक्ति स्पष्टेव । २०
 चतुर्थे पुनघटोत्पत्तौ प्रागभावस्याभावे घटोपलब्धिरदनेषकार्यापलब्धि
 स्यात् । सवकार्याणामुत्पन्न्यमानाना प्रागभावाभ्यन्तकत्वात् । ननु
 यावन्ति कार्याणि तावन्तस्तत्प्रागभावा । तत्रैकस्य प्रागभावाभ्यन्तक-
 ऽपि शेषोत्पत्त्यमानप्रागभावानामविनाशान्न घटोपलब्धौ सवकार्योपल-
 ष्ठिरिति चेत् । तद्यनन्ता प्रागभावान्ते किं स्वतन्त्रा भावन्त्रा २५
 वा । स्वतन्त्राश्चेत्, कथं न भावम्बभावा । कालादिवत् । भावन्त्रा-

- श्चेत्, किमुत्पन्नभावतन्त्रा उत्पत्त्यमानभावतन्त्रा वा । न तावदाद्यो विकल्पः । मनुत्पन्नभावकाले तन्प्रागभावविनाशात् । न द्वितीय- विकल्पोऽपि श्रेयान् । प्रागभावकाले स्वयमसतामुत्पत्त्यमानभावानां तदाश्रयत्वायोगात् । अन्यथा प्रध्वंसाभावस्यापि प्रध्वस्तपदार्थाश्रयत्वा-
- ५ पत्तिः । न वाऽनुत्पन्नः प्रध्वस्तो वाऽर्थः कस्यचिदाश्रयो नाम । अनि- प्रमद्धान् । यदि पुनरेक एव प्रागभावः पटादेरिति तथोत्पन्नपदार्थ- विशेषणतया तस्य विनाशेऽप्युत्पत्त्यमानार्थविशेषणत्वेनाविनाशान्नित्य- त्वमपीति मतम् । तदा प्रागभावादिचतुष्टयकल्पनाऽपि माभूत् । सर्व- त्रैकस्याभावस्य विशेषणभेदात्तथा भेदव्यवहारोपपत्तेः । कार्यस्य हि
- १० पूर्वेण कालेन विविष्टोऽर्थः प्रागभावः । परेण विविष्टः प्रध्वंसाभावः । नानार्थविविष्टः स इतरेतरभावः । कालत्रयेऽन्यत्यन्तनिःस्वभावभाव- विशेषणोऽन्यन्ताभावः स्यात् । प्रत्ययभेदस्यापि तथोपपत्तेः । सत्तैकत्वेऽपि द्रव्यादिविशेषणभेदात्सम्प्रत्ययभेदवत् । यथैव हि सम्प्रत्ययाविवेष्ट्या- द्विष्टेऽपलिङ्गामावादेकत्वं सत्ताया इष्टं भवद्विस्तैवाऽसम्प्रत्ययाविवेष्ट्या-
- १५ द्विष्टेऽपलिङ्गामावादसत्ताया अप्येकत्वमस्तु । अथ प्रागासीदित्यादि- प्रत्ययविवेष्ट्यादसत्ता चतुर्भेदेऽप्यने । तर्हि प्रागासीत्पश्चाद्भविष्यति सम्प्रत्यस्तीति कालभेदेन, पाटलिपुत्रेऽस्ति चित्रकूटेऽस्तीति देशभेदेन, घटोऽस्ति पटोऽस्तीति द्रव्यभेदेन, रूपमस्ति रसोऽस्तीति गुणभेदेन, प्रसारणमस्ति गमनमस्तीति कर्मभेदेन च, प्रत्ययविवेष्टिसद्भावा-
- २० त्वाक्सत्तादयः सत्ताभेदाः किं नेष्यन्ते । अथ प्रत्ययविवेष्ट्याद्वि- शेषणान्येव भिद्यन्ते तस्य तन्निमित्तकत्वान्, न तु सत्ता । ततः सैकैवेति मतम् । तर्हि तत एवामावभेदोऽपि माभूत् । सर्वथा विवेष्ट्यामावात् । अथाभिधीयते, अभावस्य सर्वथैकत्वे विवक्षितकार्योत्पत्तौ प्रागभाव- स्याभावे सर्वस्याभावानुपह्नात्सर्वकार्यमनाद्यनन्तं सर्वात्मकं च स्यात् ।
- २५ तदप्यभिधानमात्रम् । सत्तैकत्वेऽपि समानत्वात् । विवक्षितकार्य- प्रध्वंसे हि सत्ताया अभावे सर्वत्राभावप्रसङ्गस्तस्याः । तथा च

सकलान्यता स्यात् । अथ विप्रक्षितकार्यप्रध्वसेऽपि न सत्ताया
 प्रवसो नित्यत्वात् । अन्यथाऽयान्तरेषु सत्प्रत्ययोत्पत्तिर्न म्यात् ।
 तन्म्यापि तुल्यम् । समुत्पन्नैककारणविशेषणतया ह्यभावाभ्याभावेऽपि
 न सवथेवामाव । भावान्तरेष्वभावप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । यथा चा-
 भावस्य नित्यैकरूपत्वे कायस्योत्पत्तिर्न स्यात्तस्य तत्प्रतिग्रन्थकत्वात् । ५
 तथा सत्ताया नित्यत्वे कायप्रवसो न स्यात्तस्यान्तप्रतिग्रन्थकत्वात् ।
 प्रसिद्धं हि प्रवसोप्राक्प्रवसप्रतिग्रन्थकत्वं सत्ताया । अन्यथा
 सर्वत्र प्रध्वसप्रसङ्गात्कार्यस्य स्थितिरेव न म्यात् । यत् पुनरु-
 वत्प्रध्वसकारणोपनिपाते सति कायस्य सत्ता प्रथमं न प्रतिवध्नाति ।
 ततः पूर्वं बलनद्विनाशकारणोपनिपाताभावात् प्रतिवध्नात्येव । अतो १०
 न प्रागपि प्रध्वसप्रसङ्ग इति मतम् । तन्निर्वाप्यनिगिष्टम् । अभावेऽ-
 पि हि बलनदुत्पादककारणोपनिपाते सति कायस्योत्पाद सत्तापि
 न प्रतिरुणद्धि । कार्योत्पत्तात्पूर्वं पुनरुत्पादककारणाभावात्
 प्रतिरुणद्धयेन । अतो न प्रागपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग । येन कायस्या
 नात्त्वानुपपन्नं स्यात् । किं च तुच्छत्वभावे प्रागभावस्य सव्येत १५
 रगोविद्याणादीनां सद्योत्पत्तिनियमतामुपादानसङ्करप्रसङ्ग । प्रागभावा-
 निषेधात् । यत्र यदा यस्य प्रागभावस्तत्र तत्र तस्योत्पत्तिरित्यप्यसङ्ग
 तम् । तस्येनानियमात् । स्वोपादानेतरनियमात्तन्नियमेऽप्यन्योन्याश्रय ।
 तत्र तुच्छत्वभावः कश्चिप्रागभावो नाम समन्ति ॥

अथ भावस्वभावस्याप्यस्य कुतः प्रसिद्धिरिति चेत् । नयप्रमाणा- २०
 निति भूमः । ऋषुसूत्रनयार्पणाद्धि प्रागभाव-
 भावत्वभावस्य प्रागभाव-
 स्य सिद्धिनयप्रमाणात् । स्तावन्कार्यस्योपादानपरिणाम एव पूर्वोऽनन्त-
 राभा । न चैव तस्यानादित्वविरोधः । प्रागभा-
 वतप्रागभावादेः प्रागभावमन्तानस्यानादित्वोपगमात् । न चान्न
 सन्तानिभ्यस्तत्त्वान्यत्वपक्षयोः सन्तानो दूषणाद् । पूर्वपूर्वप्रागभावा- २५
 त्मकभावउत्पन्नानामेवापरासृष्टभेदानां सन्तानत्वाभिप्रायात् । सन्ता-

- निक्षणापेक्षया तु प्रागभावस्यानादित्वाभावेऽपि न दोषः । ऋजुसूत्रनयस्य तथेष्टत्वात् । तथा—अस्मिन्पक्षे पूर्वपर्यायाः सर्वेऽप्यनादिसन्ततितया घटस्य प्रागभाव इति वचनेऽपि न प्रागनन्तरपर्यायनिवृत्ताविव तत्पूर्वपर्यायनिवृत्तावपि घटस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । येन तस्यादित्वे पूर्वपर्याय-
- ५ निवृत्तिसन्ततेरप्यनादित्वदोषोपपत्तिः । घटात्पूर्वक्षणानामशेषाणामपि तत्प्रागभावरूपाणामभावे घटोत्पत्त्यभ्युपगमात् । प्रागनन्तरक्षणानिवृत्तौ तदन्यतमक्षणनिवृत्ताविव सकलतत्प्रागभावनिवृत्त्यसिद्धेर्घटोत्पत्तिप्रसङ्गसम्भवात् । व्यवहारनयार्पणात्तु मृदादिद्रव्यं घटादेः प्रागभावः । न चैवं द्रव्यस्याभावासम्भवात्प्रागभावाभावस्वभावता घटस्य दुर्घटा ।
- १० कार्यरहितस्य पूर्वकालविशिष्टस्य मृदादिद्रव्यस्य घटादिप्रागभावरूपतोपगमात् । तस्य च कार्योत्पत्तौ विनाशसिद्धेः । कार्यरहिततया विनाशमन्तरेण कार्यसहिततयोत्पत्त्ययोगात् । कार्योत्पत्तेरेवोपादानात्मकप्रागभावक्षयस्वभावतया प्रतीयमानत्वात् । तथा प्रमाणार्पणाद्द्रव्यपर्यायात्मा प्रागभावः । स च स्यादनादिः स्यात्सादिः । अत्राह कश्चित्—द्रव्यरूपतया
- १५ तावदनादित्वे प्रागभावस्यानन्तत्वप्रसक्तेः सर्वदा कार्यानुत्पत्तिः स्यात् । पर्यायरूपतया च सादित्वे प्रागभावात्पूर्वमप्युत्पत्तिः पश्चादिव कथं कार्यस्य विनिवार्येतेति । नायं वेर्यवाग् । अनादेरप्यनन्तैकान्तत्वासम्भवात् । द्रव्यजीवसंसारस्यानादित्वेऽपि सान्तत्वप्रसिद्धेः । अन्यथा कस्यचिन्मुक्त्ययोगात् । नापि सान्तस्य सादित्वैकान्तः । कस्यचि-
- २० त्संसारस्य सान्तत्वेऽप्यनादित्वप्रसिद्धेः । पर्यायरूपतया सादित्वं प्रागभावस्यैकव्यक्त्यपेक्षयैव । व्यक्तिप्रवाहापेक्षया पुनस्तस्य द्रव्यरूपतयेव पर्यायरूपतयाऽप्यनादित्वमेव । तस्मान्न सर्वदा कार्यस्यानुत्पत्तिः पूर्वमप्युत्पत्तिर्वा प्रसङ्गयितुं युक्ता । ततो भावस्वभाव एव प्रागभावः । स चैकानेकस्वभावो भावान्तरवदेवेति न तदेकत्वानेकत्वैकान्तपक्षभावी
- २५ दोषोऽवकाशं लभते । न च भावस्वभावे प्रागभावेऽभ्युपगम्यमाने

- त्मकत्वात् । प्रागभावप्रध्वंसयोरुपादानोपादेयरूपतोपगमात् । प्राग-
भावोपमर्द्दनेन प्रध्वंसस्यात्मलाभात् । कथमभावयोरुपादानोपादेयभाव
इति चेत् । भावयोः कथम् । यद्भावे एव यस्यात्मलामस्तत्तस्योपादान-
मितरदुपादेयमिति चेत् । तर्हि प्रागभावे कारणात्मनि पूर्वक्षणवर्तिनि
५ सति प्रध्वंसस्य कार्यात्मनः स्वरूपलामोपपत्तेस्तयोरप्युपादानोपादेयभा-
वोऽस्तु तुच्छयोरेवाभावयोरुपादानोपादेयभावविरोधात् । तथाव्यवहार-
नयादेशान्मृदादिस्वद्रव्यं घटोत्तरकालवर्ति घटप्रध्वंसः । स चानन्त-
समवतिष्ठते । तेन घटात्पूर्वकालवर्ति घटाकारविशिष्टं च वर्त-
मानं मृदादिद्रव्यं घटप्रध्वंसो न भवति । घटोत्तरकालवर्तीति विशे-
१० षणात् । नन्वेवं घटोत्तरकालवर्ति सन्तानान्तरमृदादिद्रव्यमपि विव-
क्षितघटस्य प्रध्वंसः स्यादिति चेत् । न स्वग्रहणात् । प्रमाणार्पणा-
द्रव्यपर्यायात्मा प्रध्वंसः । तथा हि कपालपालिलक्षणपर्यायपरिकलितं
मृद्द्रव्यं घटपर्यायाविष्टमृद्द्रव्यस्य प्रध्वंस इति प्रामाणिकी प्रतीतिः सर्वै-
रप्यनुभूयमाना नापहोतुं शक्यते । तदित्थं नयार्पणात्प्रमाणार्पणाच्च
१५ भावस्वभाव एव प्रध्वंसाभावोऽपि प्रसिद्धिसौधमधितिष्ठति । तुच्छत्व-
भावत्वे तु प्रध्वंसस्य मुद्गरादिव्यापारवैयर्थ्यं स्यात् । मुद्गरादिव्यापारेण
ह्येवविधस्वभावोऽसौ कुम्भादेर्भिन्नः क्रियेताभिन्नो वा । तत्राद्यविकल्पो
कुम्भादेस्तदवस्थत्वप्रसङ्गाद्विनष्ट इति प्रत्ययस्तत्र न स्यात् । विनाश-
सम्बन्धाद्विनष्ट इति प्रत्ययोत्पत्तौ तु विनाशतद्वतोः सम्बन्धः कश्चिद-
२० मिधानीयः । स ह्यविष्वग्भावः कार्यकारणभावः संयोगः समवायो
विशेषणविशेष्यभावो वा तयोर्भवेत् । न तावदविष्वग्भावः । विनाश-
तद्वतोर्भेदाङ्गीकारात् । नापि कार्यकारणभावः कुम्भादेर्विनाशं प्रत्य-
कारणत्वात् । मुद्गरादिनिमित्तकत्वाद्विनाशस्य । कुम्भादिमुद्गरादिलक्ष-
णोभयनिमित्तकत्वादस्यायमदोष इति चेत् । तदप्ययुक्तम् । मुद्गरादि-
२५ रिव विनाशोत्तरकालं कुम्भादेरप्युपलम्भप्रसक्तेः । कुम्भादेः स्वविनाशं
प्रत्युपादानकारणत्वान्न तत्काले उपलम्भप्रसक्तिरित्यशोभनम् ।

अभावस्य भावान्तरस्वभावतापसङ्गात् । त प्रत्येनाभ्योपागानकारणत्वं
 प्रसिद्धे । सयोगसमवायानप्यत्र न सम्भवत । तयोभागेकनिष्ठत्वेना-
 भ्युपगमात् । विशेषणविशेष्यभाव सम्बन्ध इत्यप्यसम्बद्धम् । सम्बन्धा-
 न्तरेण सम्बद्धयेरेव तण्डपुस्यादिनसम्भवात् । न च विनाशतद्वतो
 सम्बन्धान्तरेण सम्बद्धमस्तीत्यधुनेवाभिहितम् । अथ भागेष्वेनाप्य ८
 नियमो यत्सम्बन्धान्तरवशात् नैव विशेषणविशेष्यभाव इति । नैतद्व्या-
 यम् । पराविधानकारणनिबन्धनप्रमाणानुपपन्नात् । तत्र मुद्रादि-
 व्यापारेण कुम्भादेर्भिन्नो विनाश क्रियते । अभिन्नविनाशकरणे पुन-
 र्कुम्भादिरेव मुद्रादिव्यापारेण क्रियत इति प्राप्तम् । तच्चानुपपन्नम् ।
 तस्यैवमामग्रीत प्रागेवोत्पत्तत्वात् । यच्च कपालपाले सकाशा- १०
 द्विनागम्यार्थान्तरत्वं विभिन्नकारणप्रमत्तया कथ्यते । तथा हि षट्प-
 नागा बलवत्पुरुषप्रेरितमुद्राद्यभिघातादनयत्रक्रियोत्पत्तेरवयवविभागतोऽ-
 वयवसयोगविनाशादेवोत्पद्यते । कपालपालिस्तु स्वारम्भकायवादिभ्य-
 ण्य प्रादुर्भवतीति । तदपि प्रमाणपराङ्मुखम् । अस्य
 विनाशोपागकारणप्रक्रियोद्घोषणम्यायन्तप्रातीति क्त्वात् । केवल १५
 मन्यप्रतारितेन त्वया पर प्रतायते । तस्मादन्धपरम्पराप्रवा-
 परित्यागेऽलवत्पुरुषप्रेरितमुद्रादिव्यापारात्कुम्भरागविकलकपालाका-
 रमुद्भव्यम्यवोपति स्वीकृतव्या । अल प्रतीत्यपलापेन । पर च न
 सर्वथा भागविच्छेदः कश्चित्प्रघ्नस । नापि सर्वथा प्रध्वंसस्याभाव
 इति सिद्धं भवति । २०

ततश्च यदुक्तं चान्ध्रीमित्रेण—“ दृष्टस्तानदय घटोऽत्र च
 पतदृष्टस्तथा मुद्ररो । दृष्टा कर्परसहति,
 दृष्टत्वादिवादिनालश्री मित्रकारिकाया विचारः परमतो न शो न दृष्टोऽपर ॥ तेनामात्र
 इति प्रजेः क निहिता किं वाऽत्र तत्कारण
 स्याधीना परिधम्य केवलमिय दृष्टा कपालपालि ॥ १ ॥ ” इति २५

स्वकीयवृत्तं व्याख्यानयता सुनिपुणं निरूपयन्तोऽपि मांसचक्षुषो
 वयं तावन्नापरमत्र वस्तुजातमीक्षामहे यदभावश्रुत्या विषयीक्रियेत ।
 तद्दर्शनाभावाच्च तत्कारणमपि किमवधारयामः । यश्च तत्कारणं
 कल्पितो दण्डस्तस्याप्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी कपालपंक्तिरेव दृष्टा
 ५ नान्यत्किञ्चित् । वैधर्म्यदृष्टान्ततथेयमुपन्यस्ता पुनः । यथेयमध्यक्षा-
 नुपलम्भाभ्यामन्वयव्यतिरेकावनुविदधती दृश्यतया दण्डस्य कार्यम-
 वस्थाप्यते तथा यदि नाशाख्यमपि वस्तु दृश्यं स्यादनात्मरूपविवेकेन
 तस्यापि तदा न तरस्विदण्डकार्यता वार्येत । न चैवम् । तस्मात्क-
 ल्पनैवेयमिति । तत्र यद्येकान्ततुच्छस्वभावध्वंसनिरसनम् । तदा तेना-
 १० स्माकं सहायकमेवाचरितम् । अथ सर्वथा प्रध्वंसनिरसनायासस्तस्य
 स न साधीयान् । परिधादिव्यापारप्रसूतायाः कपालावलेरेव घटप्र-
 ध्वंसात्मकतया निर्विघ्नं प्रत्यक्षे प्रतीयमानत्वात् । ततः सुव्यवस्थित-
 मिदं लक्षणं यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्तिः सोऽस्य प्रध्वंसाभाव
 इति ॥ ५८ ॥

१५ अथेतरेतराभावलक्षणमाह—

स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभाव इति
॥ ५९ ॥

स्वरूपान्तरात्स्वभावान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तिः स्वस्वभावव्यवच्छेद
 इतरेतराभावोऽन्यापोहापरनामक उच्यते । स्वरूपान्तरादिति वचनान्न
 २० स्वस्वरूपाद्व्यावृत्तिरितरेतराभावः । तस्यातत्स्वभावत्वप्रसङ्गात् । ननु
 तथापि कार्यद्रव्यात्पूर्वोत्तरपरिणामयोः प्रागभावप्रध्वंसाभावनाम्नोरेवेतरे-
 तराभावताऽस्तु । स्वरूपान्तरात्स्वरूपव्यावृत्तेस्तयोः सद्भावात् । न
 पुनस्तदतिरिक्तः कश्चिदितरेतराभावोऽस्तीति चेत् । नैवम् । तयो-
 रितरेतराभावलक्षणतो विभिन्नलक्षणाक्रान्तत्वात् । यदभावे हि निय-
 २५ मतः कार्यस्योत्पत्तिः स प्रागभावः । यद्भावे च कार्यस्य नियता

विपत्तिः प्रथमः । न चेत्तरेतराभावस्याभावे मावे च कार्यम्योत्पत्ति-
विपत्तिर्ना । जलम्याभावेऽप्यनलम्यानुत्पत्ते । क्वचिज्जलभावेऽपि
चानलम्याविपत्ते । ततः प्रागभाप्रध्वसामावयोर्विभिन्नलक्षणोपेतत्वा-
च्चेत्तरेतराभाप्रत्यवक्तुं युक्तम् । नाप्ययन्ताभाप्रम्य । तस्यापि काल-
प्रितयापेक्षम्यचेत्तरेतराभायाद्विमिश्रणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥५९॥ ५

उदाहरणमाह—

यथा स्तम्भस्वभावात्कुम्भस्वभावव्यावृत्तिरिति
॥ ६० ॥

स्पष्टम् ।

ननु येन स्वरूपान्तरात्म्यरूपव्यावृत्तिरितरेतराभाप्रत्येन भवद्विर १०
भावेन सर्वपाप्यमूनं मिधीयते मा मावेम्य किं भिन्ना भवेत्भिन्ना
स्थेनरेतराभावस्य वेति । कथञ्चित् विष्वग्भूतेति नूनम् । परपरि-
स्पर्शनम् । कल्पिताया पणधेम्य सप्रथा विष्वग्भूताया
व्यावृत्तेरवस्तुत्वाया मन्नेऽप्यप्रतीयमानत्वात् । तथा हि स्वकारण-
कलापात्म्यस्वभावात्प्रत्ययत्वेन व्यावृत्तमूतयो भावा समुत्पन्ना १५
नामान परेण मिश्रयन्ति । तस्यापगत्वप्रमहान् । न चान्यस्मान् व्या-
वृत्तस्वरूपाणा भावानामभावागो भिन्न मम्भवति । मावे वा तस्यापि
परस्परत्वात् , भावन्नतोऽपि व्यावर्तिन्यमित्यपराभापरिकल्पनयाऽन-
वस्थानो न तुनश्चिद्भावावर्चितयमि येकम्यमाय निव भवेत् । पर-
मानाभावात् व्यावर्त्तमानम्यायम्य परस्परताप्रमह २०
यथाद्वय पणधेम्यो व्यावर्त्तने तर्हीतरेतराभावो भावादभावान्नराच्च
प्रागभावात् किं स्वतो व्यावर्त्तताऽन्यतो वा । मन्नेन, तवेय घटोऽप्य-
न्येभ्य किं न व्यावर्त्तिन । अन्यनश्चेत्, किममाधारणधर्मान्तिरेतगमा-
वान्तराद्वा । अमाधारणधर्मान्तिव्युपगमे स ष्व घटात्पि युक्त ।
इतरेतराभाप्रत्यगचेत्, तर्हि बहुत्वमिनेतराभाप्रम्यानवस्थाकारि स्यात् । २५

किं चेतरेतराभावोऽप्यसाधारणधर्मेण व्यावृत्तस्याव्यावृत्तस्य वा भेदको भवेत् । यद्यव्यावृत्तस्य, किं नैकव्यक्तेर्भेदकोऽसौ । अथ व्यावृत्तस्य, तर्हि घटादिष्वपि स एवास्तु पटादिभ्यो भेदकः । किमितरेतराभाव-कल्पनया । अपि चानेन घटे पटः प्रतिषिध्यते पटत्वसामान्यमुभयं

- ५ वा । प्रथमपक्षे किं पटविशिष्टे घटे पटः प्रतिषिध्यते पटविविक्ते वा । न तावदाद्यः पक्षः । प्रत्यक्षविरोधात् । नापि द्वितीयः । तथा हि किमितरेतराभावादन्या घटस्य पटविविक्तता स एव वा विविक्तता-शब्दाभिधेयः । भेदे तथैव घटे पटाभावव्यवहारसिद्धेः किमितरेतरा-भावेन । अथ स एव तच्छब्दाभिधेयः । तर्हि यस्मादभावात्पटविविक्ते
- १० घटे पटाभावव्यवहारः सोऽन्यो विविक्तताशब्दाभिधेयश्चान्य इत्ये-कस्मिन्वस्तुनीतरेतराभावद्वयप्रसङ्गः । तन्न घटे पटप्रतिषेधो युक्तः । नापि पटत्वसामान्यप्रतिषेधः । तस्याऽप्येकत्वसम्बन्धाभावादेवं प्रतिषेधा-नुपपत्तेः । नाप्युभयप्रतिषेधः । प्रागुक्ताशेषदोषानुपज्ञात् । अपि चेत-रेतराभावप्रतिपत्तिपूर्विका घटप्रतिपत्तिः, घटप्रतिपत्तिपूर्विका चेतरेतरा-
- १५ भावप्रतिपत्तिः । आद्यपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा हीतरेतराभावो घट-सम्बन्धित्वेनोपलभ्यमानो घटस्य विशेषणं न पदार्थान्तरसम्बन्धित्वेन । अन्यथा सर्व सर्वस्य विशेषणं स्यात् । घटसम्बन्धित्वप्रतिपत्तिश्च घटग्रहणे सत्युपपद्यते । सोऽपि व्यावृत्त एव पटादिभ्यः प्रतिपत्तव्यः । ततो यावत्पूर्वं घटसम्बन्धित्वेन व्यावृत्तेरुपलम्भो न स्यान्न
- २० तावद्यावृत्तिविशिष्टतया घटः प्रत्येतुं शक्यो यावच्च न पटादि-व्यावृत्तत्वेन प्रतिपन्नो न तावत्स्वसम्बन्धित्वेन व्यावृत्ति विशेषयतीति । द्वितीयपक्षे त्वभावो विशेष्यो घटो विशेषणं तद्ग्रहणं च पूर्वमन्वेषणी-यम् । “नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः” इत्याभिधानात् । तत्रापि घटो गृह्यमाणः पटादिभ्यो व्यावृत्तो गृह्येताव्यावृत्तो वा । न
- २५ तावत्पटादिभ्योऽव्यावृत्तस्य घटस्य घटरूपता घटते । अन्यथा पटादेरपि तथैव घटादिरूपताप्रसङ्गादभावकल्पनावैयर्थ्यम् । तथा

तेभ्यो व्यावृत्तस्य घटरूपनाप्रतिपत्तिं प्राप्यते तत्रापि किं कति-
 पयपटादिव्यक्तिभ्योऽसौ व्यावर्त्तते सकलपटादिव्यक्तिभ्यो वा । प्रथम-
 पक्षे कुतश्चिदेवासां व्यावर्त्तते सकलपटादिव्यक्तिभ्यः । निमित्तपटादि-
 व्यक्तिभ्योऽभ्य व्यावृत्तिं पुनरसिद्धा । तामामानन्त्येन ग्रहणा-
 सम्भवात् । इतरेतराश्रयत्वं च । तथा हि यावत्पटादिभ्यो व्यावृत्तस्य ५
 घटस्य घटरूपता न स्यात् तावद्धटात्पटादयो व्यावर्त्तन्ते यावच्च
 घटाद्यावृत्तानां पटादीनां पटादिरूपता न स्यात् तावत्पटा-
 दिभ्यो घटो व्यावर्त्तते इति । अमुं वा यथा कथञ्चित्पटादिभ्यो
 घटस्य व्यावृत्तिर्घटान्तरात् कथमसौ व्यावर्त्तते इति सम्प्रधारणीयं
 विचक्षणैः । किं घटरूपतयाऽन्यथा वा । यदि घटरूपतया, तर्हि १०
 सकलघटव्यक्तिभ्यो व्यावर्त्तमानो घटो घटरूपतामादाय व्यावर्त्तते
 इत्यायातमघटत्वमन्यासां घटन्यर्त्तानाम् । अथाघटरूपतया, तत्किम-
 घटरूपता पटान्विद्धटेऽप्यस्ति । तथा चेत्, तर्हि यो व्यावर्त्तते
 घटान्तरादघटत्वेन घटस्तस्याघटत्वं स्यात् । तच्च विप्रतिपिद्धम् ।
 यद्यघटो घटः कथं, घटश्चेत्तर्ह्यघटः कथमिति । तदित्यमर्थेभ्यः सनथा ११
 पृथग्भूतस्य परकथितम्यावस्तुरूपस्येतरेतराभावस्य विचार्यमाणस्यानुपप-
 त्तेरुपपन्नमित्येतरेतराभावलक्षणं स्वरूपान्तगत्ववरूपव्यावृत्तिरितरेतग-
 भाव इति ॥ ६० ॥

अथात्यन्ताभावलक्षणमाह—

कालत्रयापेक्षणी हि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिर- २०
 त्यन्ताभाव इति ॥ ६१ ॥

अतीतानागतवर्त्तमानलक्षणं कालत्रयमपेक्षत इत्येव शीला काल-
 त्रयापेक्षणी । तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरेकवपरिणतिव्यावृत्तिरित्य-
 न्ताभाव इत्यभिधीयते ॥ ६१ ॥

उदाहरणमाह—

यथा चेतनाचेतनयोरिति ॥ ६२ ॥

न खलु चेतनमात्मतत्त्वमचेतनं पुद्गलाद्यात्मकतामगमद्भविष्यति गच्छति वा । चेतनत्वविरोधात् । नाप्यचेतनं पुद्गलादितत्त्वं चेतनजीवस्वरूपतायामयासीद्यास्यति याति वा । अचेतनत्वविरोधात् । तदित्थं चेतनाचेतनयोः कालत्रयापेक्षिण्यास्तादात्म्यपरिणामनिवृत्तेः सम्भवात्सिद्धोऽत्यन्ताभाव इति । नन्वेवमतिव्याप्तिरत्यन्ताभावलक्षणे दुष्परिहारा । घटपटयोरपि तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरूपयोरत्यन्ताभावत्वप्रसक्तेः । न खलु घटः पटात्मकता कदाचिदास्कन्दति घटत्वविरोधात् । नापि पटो घटात्मकता स्वीकुरुते पटत्वविरोधादिति चेत् । तदेतत्तरलमतिविलसितम् । कालत्रयापेक्षणीति विशेषणस्य तादात्म्यपरिणामनिवृत्तेः सूत्रे करणात् । घटपटयोश्च यद्यपीतरेतराभावमाहात्म्यात्तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरस्ति तथापि न सा सर्वकालम् । कदाचित्पटस्यापि घटत्वपरिणामसम्भवात् । तथापरिणामकारणसाकल्ये तदविरोधात् । पुद्गलपरिणामानियमदर्शनात् । न चैव चेतनाचेतनयोः कदाचित्तादात्म्यपरिणामः, तत्त्वविरोधात् । तदेवमतिव्याप्तेरसम्भवात्सूक्तमिदं लक्षणं कालत्रयापेक्षणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्यन्ताभाव इति ॥

तदमुना प्रवन्धेन प्रागभावप्रध्वंसामावेतरेतराभावात्यन्ताभावाना

प्रमाणतः प्रसिद्धस्वरूपत्वाद्यदेतच्चार्वक्येणोद्यते-
प्रागभावाद्यभावचतुष्टयाप-
लापिनश्चार्वक्यस्य का-
पिलसाख्यानं च
२० सण्डनम् ।

“ न चैकोऽभ्यभावः क्षित्यादिविवर्त्तघटादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षतः प्रतिभासते, केवलं गतानुगतिकतया लोकः पृथिव्यादिभूतचतुष्ट-

यविषयभेव प्रागभावादिविकल्पमात्रवशात्प्रागभावादिव्यवहारं प्रवर्त्तयति” इति तदपहस्तित भवति । प्रागभावापलापे हि कार्यद्रव्यं घटादिकमनादि स्यात् । प्रध्वंसामावनिह्वे तदनन्त भवेत् । न चाना-

२५ धनन्तं घटादिकं कार्यद्रव्यं प्रागभावाद्यपह्ववादिनाऽभ्युपगन्तुं शक्यते ।

स्वमतविरोधात् । लोकायतिकत्वहानिप्रसङ्गात् । तस्य व्यवहाम्दुर्णय-
मतावलम्बित्वेन लोकप्रसङ्गद्वाराः क्रियकालम्यायिघटादिपदार्थकदम्बक-
वान्वितात् । इतरेतरामानातिरम्कारे तु नास्ति म्याभिमत पृथिव्यान्ति-
तत्त्व सर्वात्मक सम्पद्येत । अनभिमतमनाऽपि भावात् । ततश्च पृथि-
व्यादीनां परम्परम्वरूपमाङ्कुर्यापत्त्या भूतचतुष्टयस्य म्यापनं दुष्पपात् ५
तस्य म्यात् । अन्यन्ताभावव्यतिक्रमे पुनः परामिमतत्वेन न्यतस्याम-
नाऽपि पृथिव्यान्तित्वस्य कर्त्ताचित्पद्माव म्यान्ति मद्दतिनिष्ठ चार्त्ता-
कम्यापद्येनेति । कपिलमतानुसारिणामपि प्रागभावानभ्युपगमे ताव-
त्कुम्भात्तेरनादित्वप्रसङ्गात्कुलालादिव्यापारानर्थस्य म्यात् । न हि
तद्व्यापारमन्तरेण जानुचित्कुम्भात्किमुपठम्यते । न च कुम्भाद्यमि- १०
व्यस्त्यर्थं कुम्भकारान्विव्यापार इति वाच्यम् । अभिव्यक्तेरपि प्रागभा-
वाभावे तद्व्यापारानर्थक्यस्य तावद्व्यम्यात् । प्रनिश्चेम्यतेऽत्राभिव्यक्तिरमे
प्रत्ययेनेति ह्यन विस्मरेण । एव प्रध्वसाभावाग्रनभ्युपगमे साक्ष्यानां
कायद्रव्यानन्तत्वापत्त्यात्किं प्राचीनमतं दूषणमुद्धोषणीयम् ।

एव च—

१५

उपलब्ध्यादिको हेतुर्गचिरीकृतेऽत्र यम् ।

प्रतिषेधश्चतुष्पादो प्रसिद्धिपन्माययो ॥ ५१४ ॥ ६२ ॥

अथोपलब्धे प्रकारप्रकाशनायाह—

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धि-
श्चेति ॥ ६३ ॥ २०

अविरुद्धोपलब्धि माध्येनाविरुद्धम्योपलब्धम् । विरुद्धोपलब्धि
मायन विरुद्धम्योपलब्ध इति ॥ ६३ ॥

अविरुद्धोपलब्धेरपि साध्ये भेदानाह—

तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधेः सिद्धो पोढेति ॥ ६४ ॥

तत्रेति निर्धारणे । तयोर्विरुद्धाविरुद्धोपलब्ध्योर्मध्ये येयमविरुद्धोप-
लब्धिः सा विधिसिद्धौ विधिज्ञसौ षोढा षट्प्रकारा भवति ॥ ६४ ॥

प्रकारानेवाह—

साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचर-
सहचराणामुपलब्धिरिति ॥ ६५ ॥

- साध्येन परिणतिमत्त्वादिना वक्ष्यमाणेन माध्यधर्मेण सहाविरुद्धानां
विरोधमनागतानाम् । व्याप्यं च कार्यं च कारणं च पूर्वचरं चोत्तरचरं
च सहचरं च व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचराणि प्रयत्नान-
न्तरीयकत्वादीनि वक्ष्यमाणानि लिङ्गभूतानि वस्तूनि तेषामुपलब्धिः ।
१० इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्त्यर्थः । ततश्च व्याप्याविरुद्धोपलब्धिः,
कार्याविरुद्धोपलब्धिः, कारणाविरुद्धोपलब्धिः, पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिः,
उत्तरचराविरुद्धोपलब्धिः, सहचराविरुद्धोपलब्धिश्चेत्यविरुद्धोपलब्धि-
विधिसिद्धौ षट्प्रकारा विज्ञेया । अत्राह ताथागतः—ननु कारणस्य
कार्याविनाभावाभावान्न साधनत्वं “ नाऽवश्यं कारणानि कार्यवन्ति
१५ भवन्ति” इति वचनात् । तथा हि न कारणमात्रस्य हेतुत्वं युक्तम् ।
विनाशप्रतिबन्धादिना तस्य व्यभिचारात् । कारणविशेषश्च न कश्चि-
द्विपश्चिताऽपि निश्चेतुं शक्यः । अकाण्डाडम्बरं प्रचण्डानामपि तडि-
त्वतामकृत्वैव वर्षमुपरमोपलम्भात् । यदि पुनरन्त्यदशावर्ति कारणं
लिङ्गत्वेनाङ्गीक्रियते तदा व्याप्तिस्मरणावसर एव कार्यं प्रत्यक्षं
२० भवेदिति व्यर्थमनुमानं तत्र स्यात् । ननु सौगतैरपि कारणा-
त्कार्यानुमानमभ्युपगतमेव “ हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽ-
नुमीयते ” इति वदद्भिरिति चेत् । तत्र उत्पद्यतेऽस्मादित्युत्पादो
हि योग्यताऽभिधीयते सा चात्रानुमेया । अत एव तस्या वस्तुनः
सकाशादनन्यत्वात्स्वभावानुमानमिदमिष्यते “ अर्थान्तरानपेक्षत्वात्स
२५ स्वभावोऽनुवर्णितः ” इति वचनादिति ॥ ६५ ॥

तत्प्रतिमिदमपयालोचितामिधान मागतम्येत्युपदेश्यताह —

तमस्विन्यामास्वाद्यमानादाम्रादि क्लृप्तादेकसा-
मग्र्यानुमित्या रूपाद्यनुमितिमभिमन्यमानेराभिमत-
मेव किमपि कारण हेतुतया यत्र अक्षेरप्रतिस्खल-
नमपरकारणसाकल्यं चति ॥ ६६ ॥ ५

शक्तेरप्रतिस्खलनमिति कार्यजननसामर्थ्याप्रतिपत्त्यर्थम् । अपरका-
रणसाकल्यमिति विवक्षितकारणान्तिरसदकारिभूतहेतुसदृशममाम-
न्यम् । अयमत्राण्य — आम्वाद्यमानात्महकारादिक्लृप्तासात्काय-
लिङ्गाच्चञ्चनिका सामग्र्यानुमीयते । ततस्तस्या कारणलिङ्गरूपाया
सकाशाद्रूपलक्षणस्य कार्यस्यानुमानमुपपाद्यते । प्राक्तनो हि रूपलक्षण १०
मनातीय रूपलक्षणान्तरालक्षणं कार्यं करोतीत्येव रूपानुमानमिच्छ-
द्विरिष्टमेव किञ्चिन्कारणं लिङ्गतया । प्राक्तनस्य रूपलक्षणस्य सत्ता-
तीयरूपलक्षणान्तराव्यभिचारान् । अन्यथा समममानसाद्यमाविनो
रूपस्य प्रतियोग्यनुपपत्तेः । न ह्यनुकूलमात्रमन्त्यलक्षणप्राप्तं वा कारण
लिङ्गमस्माभिरिष्यते । येन मणिमन्त्राणि सामर्थ्यप्रतिपत्तिरन्यान्कारणा १५
न्तरवैकन्येन वा कार्यव्यभिचारित्वं द्वितीयलक्षणे कार्यप्रत्यक्षीकरणेना
नुमानानर्थस्य वा यत्नेन । यथापि कापाविनाभाविनया निश्चितस्य
मितिष्टाद्यदिनालिनो मेवादेवेव लिङ्गत्वेनाङ्गीकृतात् । यत्र हि
सामर्थ्याप्रतिपत्तिरकारणान्तरवैकन्यं च निश्चीयते तस्यैव लिङ्गत्व
नान्यस्य । अन्यथा मृग्याद्यर्थं भोजनादावप्युपपत्तेः सकलस्य २०
हारोच्छेदं स्यात् ।

तत्र फलपरकारणमापि व्याप्तिमद्वाग्राहेणैव । तदुक्तम्—

“समर्थं कारणं तेन नान्यत्रणगतं मनम् ॥
कारणकारणतरेऽप्युपपत्तिरिति ॥ तद्वोधयेन वयमर्थमनुमानस्य गद्यते ॥१॥
एतस्य गवाहः । न चाऽनुहन्नामात्रं कारणस्य मितिष्टता ॥ २५

येनाऽस्य प्रतिबन्धादिसम्भवाद्यभिचारिता ॥ २ ॥ वैकल्यप्रति-
बन्धाभ्यामनासाद्यस्वभावता ॥ विशिष्टताञ्च विज्ञातुं
शक्या छायादिभेदतः ॥ ३ ॥ तद्विलोपेऽखिलख्यातव्यवहार-
विलोपनम् ॥ तृप्त्यादिकार्यसिद्ध्यर्थमाहारादिष्ववृत्तितः ॥ ४ ॥

- ५ तत्परीक्षकलोकानां प्रसिद्धमनुमन्यताम् ॥ कारणं कार्यवद्वेतुर-
विनाभावसङ्गतम् ॥ ५ ॥” छायादिभेदत इति विशिष्टस्तिग्धत्वस्या-
मलत्वादिधर्मकलापभेदतस्तद्विलोपे । यत्तु पातनायामुक्तं कारण-
विशेषश्च न कश्चिद्विपश्चिताऽपि निश्चेतुं शक्य इति तदयुक्तम् ।
सुनिपुणेन प्रमात्रा कारणविशेषस्यावधारयितुं शक्यत्वात् । यथा खलु
१० कार्यगतं विशेषमभ्यासादवधार्य कार्यात्कारणमनुमिन्वते निपुणास्तथा
कारणगतं तै एवाऽवसायकारणात्कार्यमपि । तदाह—“कारणानुपलम्भेऽ-
पि यथा कार्ये विशिष्टता ॥ बोध्याऽभ्यासात्तथा कार्यानुपलम्भोऽपि
कारणे ॥ १ ॥ प्रमातृस्त्वपराधोऽयं विशेषं यो न पश्यति ॥ न
कारणस्य दोषोऽस्ति स्वकार्याव्यभिचारिणः ॥ २ ॥ अनभ्युपगमे
१५ चैवमनुमानस्य जीवितम् ॥ न स्याद्भ्रूमविशेषाणामपि बोद्धुम-
शक्तिः ॥ ३ ॥” एवं चाकाण्डाडम्बरेत्याद्यपि परस्य प्रलापमात्रम् ।
विशिष्टोन्नत्यादिधर्मकलापोपेतपयोदानामदूरकालभाविवृष्टिलक्षणकार्या-
व्यभिचारोपलम्भात् ।

तथा हि—

- २० गर्जन्तस्तारतारं तरलतरतडित्ताण्डवाडम्बरेण
प्रोच्चण्डाः सान्द्रसद्यःप्रविकसदसतीश्यामलिम्नाऽनुलिताः ॥
चञ्चन्माहेन्द्रचापाश्चलदचलचयाकारशङ्का दिशन्तः
प्रभ्रश्यन्तीह नैव कचन जलमुचो वृष्टिसृष्टि विनाऽपि ॥ ५ १ ५ ॥
प्रयोगश्चात्र—अनन्तरोत्पादवृष्टयोऽमी जीमूताः सातिशयोन्यत्यादि-
२५ धर्मयोगित्वात्पूर्वोपलब्धैर्विधजलधरवदिति । येषां पुनरभ्युपगमां प्रौढ-

त्पत्तिश्चान्योन्यमव्यवहितस्यैव धूमधूमध्वजादेः समाधिगता न पुनर्व्यवहितकालस्य । अतिप्रसक्तेः । प्रयोग.—यद्यत्काले यस्मादनन्तरं वा यन्नास्ति न तस्य तेन तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा । यथा भविष्यच्छङ्खचक्रवर्तिकालेऽसतो रावणादेः । नास्ति च शकटोदयादिकालेऽ-

५ नन्तरं वा कृत्तिकोदयादिकम् ।

ननु प्रज्ञाकराभिप्रायेण भाविरोहिण्युदयकार्यतया कृत्तिकोदयस्य गमकत्वात्कथं कार्यहेतौ पूर्वचरस्य नान्तर्भाव इति प्रज्ञाकराभिप्रायेण पूर्वचरस्य कार्यहेतावन्तर्भाव चेत् । तर्हि कथमभृद्धरण्युदयः कृत्तिकोदयादिस्वीकुर्वतः खण्डनम् । त्वनुमानं स्यात् । न खलु भरण्युदयकार्यं कृत्ति-

- १० कोदयः, तस्य भाविरोहिण्युदयकार्यतया भवद्भिः प्रतिज्ञातत्वात् । अथ भरण्युदयोऽपि कृत्तिकोदयस्य कारणं तेन भरण्युदयस्याप्यनुमानं कृत्तिकोदयाद्भव्यतीत्युच्यते । ननु येन स्वभावेन भरण्युदयात्कृत्तिकोदयस्तेनैव यदि शकटोदयात्तदा भरण्युदयादिवच्छकटोदयादपि पश्चादसौ स्यात् । यथा वा शकटोदयात्पूर्वकालं कृत्तिकोदयस्तथैव भरण्युदयादपि भवेत् । यदि चातीतानागतयोर्भरण्युदयशकटोदययोरेकत्र कृत्तिकोदयलक्षणे कार्यं व्यापारः, तर्ह्यस्वाद्यमानरसस्यातीतो रसो भावि च रूपं कारणं स्यात् । ततो भाविरूपस्यैवास्वाद्यमानाद्रसात्प्रतीतिः स्यान्न तु स्वसमयभाविनोऽतीतस्य वा रूपस्य इत्ययुक्तमुक्तवार्तिके “ इत्यतीतैककालानां गतिर्नानागतानाम् ” इति । अथ
- २० भरण्युदयरोहिण्युदययोरन्यतरस्यैव कार्यं कृत्तिकोदयः । तर्ह्यन्यतरस्यैवातः प्रतीतिर्भवेत् । ततो न पूर्वचरोत्तरचरौ कार्यहेतावन्तर्भवत इति ॥ ६७ ॥

ननु कालव्यवहितौ कार्यकारणभावौ नोपलभ्येते इत्यनुपपन्नम् । जाग्रत्प्रस्तुतस्वप्नोत्थितावस्थाभाविवोधयोर्मरणारिष्टयोर्वा कालव्यवधानेऽपि तदुपलब्धेरित्येतन्निराकर्तुमाह—

न चातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रद्दशासवेदनमरणयोः
प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्व, व्यवहितत्वेन नि-
र्व्यापारत्वादिति ॥ ६८ ॥

अयमर्थः—जाग्रद्दशासवेदनमतीत सुप्तावस्थोत्तरकालभावि नान
वत्तमान प्रति मरण चानागतमरुन्धत्यनलोकनात्मिकमरिष्ट साम्प्रति- ५
क प्रति व्यवहितत्वेन व्यापारपराङ्मुखमिति कथं तत्तत्र कारणत्वमव-
लम्बेत ॥ ६८ ॥

एतदेव भावयताह—

स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्यं प्रति पदार्थस्य कारण-
त्वव्यवस्था कुलालस्येव कलशं प्रतीति ॥ ६९ ॥ १०

अन्वयव्यतिरेकावसेयो हि सत्र कायकारणमात्र । अन्वयव्यति-
रेकौ च कार्यस्य कारणव्यापारसंश्लेषावेन युज्येते कुम्भस्येव कुम्भ-
कारव्यापारसंश्लेषाविति ॥ ६९ ॥

ननु चातिक्रान्तानागतयोर्व्यवहितत्वेऽपि व्यापार कथं न न्यायि-
त्यारेकायामाह— ११

न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पन न्याय्य-
मतिप्रमत्तेरिति ॥ ७० ॥

तयोरेत्यतिक्रान्तानागतयोर्जाग्रद्दशासवेदनमरणयो ॥ ७० ॥

अतिप्रमत्तिमेव भावयताह—

परम्पराव्यवहिताना परेषामपि तत्कल्पनस्य नि- २०
वारयितुमशक्यत्वादिति ॥ ७१ ॥

यन्ति क्षणीतानागतयोर्जाग्रद्दशाभावानामरणयोर्व्यवहितयोरपि

- प्रबोधोत्पातौ प्रति व्यापारः परिकल्प्यते तदाऽतिव्यवहितानामतीताना-
गतानामकारणत्वेनाभिमतानामन्येषामपि रावणशङ्खचक्रवर्त्यादीनां तौ
प्रति व्यापारपरिकल्पनमनिवार्य स्यादिति तेषामपि तत्र कारणत्व प्रस-
ज्येतेति भावः । किं चासतस्तुरङ्गशृङ्गस्येव न कस्यचित्कारणत्वमुप-
५ पन्नम् । अथारिष्टादिकार्यकाले मरणादेरसत्त्वेऽपि स्वकाले सत्त्वादय-
मदोष इत्युच्यते । ननु भवतु नाम मरणादेः स्वकाले सत्त्वं पश्चाद्वा-
विमरणादेरिति निष्पन्नस्य निराकाङ्क्षारिष्टादेः पश्चादुपजायमानेन
मरणादिना कथं करणं कृतस्य करणायोगात् । अन्यथा न
कचित्कार्यं कस्यचित्कारणस्य कदाचिदुपरमः स्यात् । अथ
२० निष्पन्नस्याप्यरिष्टादेरनिष्पन्नं किञ्चिद्रूपमस्ति तत्करणान्मरणादिक
तत्कारणत्वेन कल्प्यते । ननु निष्पन्नादरिष्टादेरनिष्पन्नं रूपं यद्यभिन्नं
तर्हि तदेव तत्तस्य न करणमित्युक्तम् । भिन्नं चेत्तर्हि तदेव
तेन क्रियते नारिष्टादिकमित्यायातम् । अरिष्टादिसम्बद्धस्यानिष्पन्न-
रूपस्य मरणादिना करणादरिष्टादिकमपि कृतमिति चेत् । ननु
२५ भिन्नयोः कार्यकारणभावान्नान्यः सम्बन्धस्तथागतैरङ्गीक्रियते । तत्र
चारिष्टादिना स्वसम्बद्धमनिष्पन्नं रूपं क्रियेत तेन वाऽरिष्टादिकम् ।
प्रथमपक्षेऽरिष्टादेरेव तच्चेप्यते । मरणादिकमकिञ्चित्कारणमेव कचिद-
प्यनुपयोगात् । तेनारिष्टादिकरणे पूर्वं निष्पन्नस्यास्य पश्चादुपजाय-
मानेन तेन किं क्रियत इत्युक्तम् । अथानिष्पन्नं किञ्चिदस्ति तत्रापि
३० पूर्वचर्चानवस्था च । ननु यद्यत्र कार्यकारणभावो न स्यात्कथं तर्ह्य-
न्यदर्शनादन्यानुमानमिति चेत्, अविनाभावादिति ब्रूमः ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धेऽप्यविनाभावादेव गमकत्वदर्शनात् ।

- तदभावे वक्तृत्वतत्पुत्रत्वादेस्तादात्म्यतदुत्पत्ति-
तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षण- प्रतिबन्धे सत्यप्यसर्वज्ञत्वश्यामत्वादौ साध्ये गम-
प्रतिबन्धेऽप्यविनाभाव- प्रतीतिः । तदभावेऽपि चाविनाभावप्रसादा-
२५ देव हेतूनां गमकत्वे कत्वाप्रतीतिः ।
जयन्तस्य सवादः ।

दिनकरास्तमय-चन्द्रोदय-गृहीताण्डपिपीलिको-

त्सपणेकाम्रफलोपलभ्यमानमधुररसस्वरूपाणा हेतूना यथाक्रम
भविष्यत्तारकोऽय-समानसमयसमुद्भृद्धि-भाविशृष्टि-समममयसिन्धु-
रारणरूपस्वभावेपु साध्येषु गमकत्वप्रतीते । उक्त चेतर्थाविमवादि
जयन्तेनापि—“ मूर्ध्यास्तमयमालोक्य कल्प्यते तारकोदयः ॥
पूर्णचन्द्रोदयाद्भद्विरम्बुधेरपि गम्यते ॥ १ ॥ उद्विजेनाऽनुमीयन्ते ५

मरित हुम्मयौनिना ॥ शुष्यत्पुलिनपर्यन्ते मिश्रात्तसगपद्भ्य
॥ २ ॥ पिपीलिकाण्डमञ्जारचेष्टानुमितशृष्टय ॥ भजन्ति पथिका-
स्तूर्णं कुटीरकरणोद्यता ॥ ३ ॥ अन्येऽपि सांगतोद्रीतप्रति-
नघद्वयोज्झिता ॥ क्रियतो वत गम्यन्ते हेतव साध्यनो
धमा ॥ ४ ॥ ” इति । तत्र शरीरनिर्वर्तकादृष्टादिकारणकला- १०
पात्परिष्करणलरेखायो निष्पन्ना भाविनो मरणराज्यात्परनुमापका
इति प्रतिपत्तयम् । जाम्बव्वासवेऽन तु सुसोदितमवेऽनम्य हेतुरिति
तु स्वगृहमान्यमेव । जानात्मिनस्यात्मन कालत्रयस्थायिन साध-
नियमाणत्वात् । सतया चतन्यविच्छेदस्य क्वाचिन्प्यसम्भवाति ।
सुसप्रमुद्धम्य मतिर्न तस्माज्जाम्बव्वाजानमपेक्षतेऽन ॥ १७

न नाऽप्यरिष्टप्रमुग्न भविष्यन्माणप्रज्ञाणप्रमृतिं न्वमूत्ये ॥५१६॥७१॥

सदृशरहेतोरपि स्वभावकायकारणेषु नाऽन्तर्मान इति दृश्यताह—

सहचारिणो. परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्या-
नुपपत्ते. सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च सदृशरहेतो-
रपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेश इति ॥ ७२ ॥ २०

अयमभिप्राय —सहचारिणो रूपरमात्क्रियो परस्परपरिहारेणा-
वस्थानान तयोस्तादात्म्य यथा शुम्भस्नम्भयो । परस्परपरिहारेणा-
वस्थान च सदृशरिणो रूपरमयोरिति । तथा ययोगेकफलत्वं न

तयोस्तदुत्पत्तिर्यथा सञ्चेतरगोविषाणयोः । एककालत्वं च सहचारिणो
रूपरसयोरिति ॥ ७२ ॥

इदानीं मन्दमतिव्युत्पादनार्थं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां पञ्चावयवा
व्याप्याविरुद्धोपलब्धिं तावदुदाहरन्नाह—

५ ध्वनिः परिणतिमान्प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः
प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान्यथा स्तम्भः ।
यो वा न परिणतिमान्स न प्रयत्नानन्तरीयको
यथा वान्ध्येयः । प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिस्तस्मा-
त्परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योप-
१० लब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति ॥ ७३ ॥

अत्र ध्वनिरिति धर्मी । परिणतिमानिति साध्यो धर्मः । इति
धर्मिणः साध्यधर्मविशिष्टस्य पञ्चापरपर्यायस्य वचनं प्रतिज्ञा । प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वादिति प्रयत्नश्चेतनावतो व्यापारस्तस्यानन्तरं प्रयत्नानन्तरं
तत्र भवः । प्रयत्नानन्तरीयकस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति हेतुः । यः प्रयत्ना-
१५ नन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भ इत्युदाहरणम् । प्रयत्नानन्तरी-
यकश्च ध्वनिरित्युपनयः । तस्मात्परिणतिमानिति निगमनम् । अयं सा-
धर्म्येण पञ्चावयवप्रयोगः । अथवा वैधर्म्येण । तत्र च प्रतिज्ञाहेतूपनयनि-
गमनलक्षणावयवचतुष्टयं तदेव । दृष्टान्तस्तु यो न परिणतिमान्, स न
प्रयत्नानन्तरीयको यथा वान्ध्येयः । इत्येषा व्याप्यस्य प्रयत्नानन्तरीय-
२० कत्वस्य साध्येन परिणतिमत्त्वेन सहाविरुद्धस्योपलब्धिः । प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वं हि परिणतिमत्त्वेन व्याप्तम् । पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्ति-
स्थितिलक्षणपरिणतिशून्यस्य सर्वथा नित्यत्वे वा शब्दस्य प्रयत्ना-
नन्तरीयकत्वानुपपत्तेरागमप्रामाण्यसमर्थनप्रक्रमे वक्ष्यमाणत्वात् । ननु
व्याप्यत्वं कार्यादिहेतुष्वपि समानम् । तेषामपि स्वसाध्येन व्याप्तत्वात् ।

अन्यथा तसाधकत्वानुपपत्तेरिति व्याप्याविरद्धोपलब्धिरेवका भवेत् ।
 तथा चाविरद्धोपलब्धेरभिधिमिद्धो पट्प्रकारस्वकीचनमनुपपन्नमेवेति ।
 तदेतन्तरीयमार्गसुकुमारमतोना प्रेरितम् । यतो न माभ्येन हेतोव्या
 सत्वमात्रमत्र व्याप्यत्वेन विरहितम् । किं तर्हि कथञ्चित्सायेन सह
 सात्त्विकपरिणाममात्रमत्र कायकारणादिभूतस्य प्रयनानन्तरीयकत्वादे ५
 साधनधर्मस्य स्वरूपम् । अतएवान्यत्र व्याप्याविरद्धोपलब्धे स्वभावो
 पलब्धिरिति सनया कीर्तनम् । " कार्यकारणनिर्मुक्तमस्तुदृष्टि-
 द्विधेक्ष्यते ॥ तत्स्वभावोपलब्धिश्चायोपलब्धिश्च निविता ॥ १ ॥
 कथञ्चित्साध्यतादात्म्यपरिणाममित्य या ॥ स्वभावाभ्योपलब्धि
 स्यात्माऽभिनामानलक्षणा ॥ २ ॥ " इति । तत्स्वभावोपलब्धिरिति १०
 तस्य साध्यधर्मस्य परिणतिमत्त्वात् स्वभाव कथञ्चिदपृथग्भूत प्रयना-
 न्तरीयकत्वात्किं साधनस्वरूप तस्योपलब्धिरित्यर्थ । अन्योपलब्धि
 रिति साध्यधमाद्रूपादेरन्यस्य स्वभावाभूतस्य रसादेरुपलब्धिरित्यर्थ ।
 अविनाभाउपपत्तेरिति निश्चितान्यथानुपपत्तिरुक्त्यर्थ । ननु यदि
 व्याप्यशब्देनात्र स्वभावाभूत एव धर्म साधनत्वेनाभिमन्यते तर्हि १५
 तन्निश्चये तदपृथग्भूतस्य साध्यधर्मस्यापि निश्चितप्राक्किमनुमानेन
 श्रुतम् । सिद्धसाध्यतादोषप्रसक्ते । न चानिश्चित एव साधनधर्म
 साध्यधर्मस्य गगक इति वाच्यम् । ज्ञापकस्यानातस्य ज्ञापकवायो-
 गात् । समारोपव्यवच्छेदोऽनुमानेन क्रियत इत्यपि न विचारक्षमम् ।
 निश्चितेऽर्थे समारोपाम्भवात्ति । इदमपि नोपपत्तिमहम् । अनेक- २०
 स्वभावस्य शब्दान्निष्ठानुनो निश्चिनेऽपि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादौ स्वभा-
 वभूते साधनधर्म परिणतिमत्त्वादिसाध्यधर्मनिश्चयनियमस्याभावात् ।
 निश्चितानिश्चिनात्मकत्व चैकस्य वस्तुनश्चिप्राकारैकानानत्र विरयते ।
 तदुक्तम्— " निश्चितानिश्चितात्मत्व न चैकस्य विरुध्यते ॥ चिप्रा-
 त्मत्वानवनानाम्प्रमार्गकार्येदेनात् ॥ १ ॥ " इति । ततो निश्चि- २५
 तेऽपि हेतुधर्मे साध्यधर्मानिश्चयात्तत्प्रातिपत्त्यर्थ सफलमेव प्रस्तुत-

मनुमानम् । तद्विन्ध्यं व्याप्याविरुद्धोपलब्धेः कार्याविरुद्धोपलब्ध्या-
दिभ्यो भेदेन सिद्धत्वान्पट्प्रकारत्वकीर्तनं विविधसिद्धाविरुद्धोप-
लब्धेरुपपन्नमेव । एवं सर्वमुत्पादव्ययध्रौव्याक्रान्तं सत्त्वान्, यत्तुनरुत्पा-
दादित्रयाक्रान्तं न भवति तत्तदपि न भवति यथा खरविपाणम् ।
५, सच्च सर्वम् । तस्मादुत्पादादित्रयाक्रान्तम् । द्रव्यं गुणपर्यायवद्द्रव्य-
त्वात् । यत्तु गुणपर्यायवत्त भवति न तद्द्रव्यं यथा कूर्मरोमादि ।
द्रव्यं च द्रव्यम् । तस्माद्गुणपर्यायवदित्यादीन्यप्यत्रोदाहरणानि
दृश्यानि ॥ ७३ ॥

अथ कार्याविरुद्धोपलब्धेरुदाहरणमाह—

१० अस्त्यत्र गिरिनिकुंजे धनंजयो धूमसमुपलम्भादिति
कार्यस्येति ॥ ७४ ॥

साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र चानुवर्तनीयम् ।
तत इत्येषा कार्यस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरिति सिद्ध भवति । एव-
मस्त्यत्र शरीरे बुद्धिर्व्याहारादेः । वृष्टिमत्पृष्ठेऽगसंसृष्टेयं नदी फेनिल-
१५ कलुपतादिविशिष्टपूरोपेतत्वादित्याद्यपि दृश्यम् । तत्र व्याहारादेरित्यत्र
व्याहारो वचनम् । आदिगव्देन व्यापाराकारविशेषपरिग्रहः । ननु ताल्वा-
द्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया गव्दस्योपलम्भात्कथं बुद्धिसामान्यापर-
पर्यायात्मकार्यत्वम् । येन ततस्तद्वस्तित्वसिद्धिः स्यात् । न खल्वात्मनि
विद्यमानेऽपि विवक्षाबुद्धिपरिकरे कफादिदोषदुष्टत्वेन कण्ठादिव्या-
२० पाराभावे वचनं प्रवर्तते इति । तथा फेनिलकलुपतादिविशिष्टपूरोपेत-
त्वादित्यप्यनैकान्तिकम् । सेतुभङ्गहिमविलयनादिनापि तथाविधतरङ्गि-
णीपूरस्य सम्भाव्यमानत्वादिति । तदपेगलम् । गव्दोत्पत्तौ ताल्वादि-
सहायस्यैवात्मनो व्यापाराम्युपगमात् । घटाद्युत्पत्तौ चक्रादिसहायस्य
कुम्भकारादेरिव । अनैकान्तिकत्वमपि द्वितीयानुनानेऽनुचितम् । निपु-
२५ णेन प्रमात्रा वृष्ट्यनुमापकस्य पयःपूरस्य परिभावायितुं पार्यमाणत्वात् ।

तदुक्तम्— 'आमर्त्तवर्त्तनाशालिशालकद्रुपोदक ॥ कल्लोल-
विकटालम्कुटत्केन उद्राश्रितः॥१॥ बहद्बहलशैवालकलमाह्ल-
सहल ॥ नदीपूरिशेषोऽपि श्रम्यते तेन वेदितुम् ॥ २ ॥'
इति । कायकार्याविरुद्धोपलब्ध्याप्येव कायाविरुद्धोपलब्ध्याप्येवान्तर्माव
इति न पृथगुपन्यास ॥ ७४ ॥

अथ कारणाविरुद्धोपलब्धेरुदाहरणमाह—

भविष्यति वर्षं तथाविधवारिवाहविलोकनादिति
कारणस्येति ॥ ७५ ॥

इतीय कारणस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिर्हित्यर्थः । तथाविधेति
सान्निध्योत्तत्वात्प्रिमपितस्य वारिवाहस्य गृह्यते । एवमस्यत्र च्छाया १०
च्छायात्प्राप्त्यानीयप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । कारणकारणाविरुद्धोप-
लब्ध्याप्येवानुमानार्थान्तर्त्वमिति ॥ ७५ ॥

सम्प्रति पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिमुदाहरति—

उदेष्यति मुहूर्तान्ते तिष्यतारका पुनर्वसूदयदर्श-
नादिति पूर्वचरस्येति ॥ ७६ ॥ १५

तिष्यतारकेति पुन्यनगरम् । इत्येषा पूर्वचरस्य साध्येनाविरुद्धस्यो-
पलब्धिर्हित्यर्थः । एवमुदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयादित्यानीम्यप्युदाहर-
णानि दृश्यानि । ननु कृत्तिकोदयादेर्भविष्यच्छकटोदयाद्यनुमान कारण-
णाविरुद्धोपलब्धेर्न भियते । कृत्तिकादीनां पुनर्चरित्वेन शकटोदया-
दिकं प्रति काष्णत्वात् । तत्र च पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिर्न पृथ- २०
कम्भान् । तदेतन्वर्गिणीटिनार्किकमुल्लस्यप्रज्ञापमात्रम् । न हि यत्किं
चित्पूव्वगि तन्मिदमुत्तरनारिण कारण नियमेन भवति । कार्यस्य-
रूपमाप्तिहेतूनामेव पूर्वभाषितान्त्वय्यविरुद्धाभ्यां कारणत्वप्रसिद्धे ।

- न च रोहिण्युदयस्य स्वरूपप्राप्तिः कृत्तिकोदयतः सम्भवति । तदनन्तर-
भावित्वाभावात् । कालान्तर एव कृत्तिकोदयापेक्षया रोहिण्युदयस्य
दर्शनात् । अथ विशिष्टं कालं प्राप्य कृत्तिका शकटं कुर्वतीत्यभि-
धीयते । तर्हि भरणिरपि कालविशेषमासाद्य शकटं किं न करोति ।
- ५ भवन्मते विशेषानुपलम्भात् । अथातिव्यवहितत्वाद्भरणेः शकटं प्रत्य-
हेतुत्वम् । तर्हि वासनाऽपि स्मृतिहेतुस्त्वन्मते न भवेत् । अतिव्यवहि-
तत्वादेव । अथ कालान्तरापेक्षा कृत्तिकासहकारिणी च भरणि कारणं
शकटोदये तर्हि तथाविधा तत्राश्विन्यपि कारणं किं न भवेत् ।
तुल्ययोगक्षेमत्वात् । यदि च यत्किञ्चित्पूर्वभावि तत्सर्वमुत्तरकालभाविनः
- १० कारणत्वेन कल्प्यते तर्हि पितामहादयोऽपि पितृत्वेन पुत्रस्य किं न
कल्प्यते । पूर्वभावित्वाविशेषात् । ननु पूर्वभावित्वाविशेषेऽपि पुत्रम्वरूप-
लाभहेतोरेव पितृत्वं न पुनः पितामहप्रभृतीनाम् । तेषां तत्राहेतुत्वादिति
तर्हि शकटस्यापि कथं कृत्तिकोदयः कारणम् । तस्यापि तत्स्वरूपला-
भाहेतुत्वाविशेषादिति । तदुक्तम्—“ पूर्वचारि न निःशेषं कारणं
- १५ नियमादपि ॥ कार्यात्मलाभहेतूनां कारणत्वप्रसिद्धितः ॥ १ ॥
न रोहिण्युदयस्यात्मलाभोऽस्मिन् कृत्तिकोदयात् ॥ तदनन्तर-
भावित्वाभावात्कालान्तरेक्षणात् ॥ २ ॥ विशिष्ट कालमासाद्य
कृत्तिका कुर्वते यदि ॥ शकटं भरणिः किं न करोति च तथैव
चः ॥ ३ ॥ व्यवधानादहेतुत्वे तस्यास्तत्र क वासना ॥ स्मृति-
- २० हेतुर्विभाव्येत तत एवेत्यवर्त्तनम् ॥ ४ ॥ [अवर्त्तनमिति अनि-
वृत्तोऽयं पर्यनुयोग इत्यर्थः] । कारणं भरणिस्तत्र कृत्तिकासह-
कारिणी ॥ यदि कालान्तरापेक्षा तथा स्यादश्विनी न किम् ॥ ४ ॥
पितामहः पिता किं न तथैव प्रपितामहः ॥ सर्वो वाऽनादिसन्तान-
स्ते नो पूर्वत्वयोगतः ॥ ६ ॥ स्वरूपलाभहेतोश्चेत्पितृत्वं नेतरस्य
- २५ तु ॥ प्राजापत्यस्य माभूवन्कृत्तिका हेतवस्तथा ॥ ७ ॥” इति ।
प्राज्यापत्यस्येति रोहिणीनक्षत्रस्य । तदेवं पूर्वचारित्वेऽपि कृत्तिकानां

रोहिण्युदय प्रति कारणत्वानुपपत्ते वृत्तिकोदयाद्विप्यच्छकटोदयानु-
मान कारणाविरुद्धोपलब्धेर्भिद्यत एवेति तत प्रथमस्वरूपमुपदर्श-
यन्ती पूर्वचराविरुद्धोपलब्धिं कथं न सद्वागमासादयतीति । पूर्व-
पूर्वचराविम्वोपलब्ध्यादीनामत्रैवानुपपत्ते । यदुक्तम्—“पूर्वपूर्वचरा-
दीनामुपलब्ध्य प्रदर्शिता ॥ पूर्वचार्युपलम्भेन ततो नाऽर्थान्तर ५
मता ॥ १ ॥” इति ॥ ७६ ॥

इदानीमुत्तरचराविरुद्धोपलब्धेरुदाहरणमाह—

उदगुर्मुहूर्तात्पूर्वं पूर्वफल्गुन्यः । उत्तरफल्गुनीनामु
दमोपलब्धेरित्युत्तरचरस्येति ॥७७॥

इतीयमुत्तरचरस्य साध्येनाविरुद्धम्योपलब्धिरित्यर्थः । एव मुहूर्ता- १०
स्पृष्टमुत्पादरणि वृत्तिकोदयादित्यादीन्यप्युदाहरणान्यभ्युधानि । न
च कायाविरुद्धोपलब्धिरेवेयमुत्तरचारिणः सवस्य कार्यत्वादिति
श्रेयम् । पूर्वमाविनः सर्वस्य कारणत्वमेवेत्यस्य नियमस्यानन्तरमेव
निरस्तत्वेनोत्तरचारिणोऽपि सर्वस्य कार्यवासम्भवात् । नानापकार
हि सकलप्राणिमन्दोहसम्बाधिनमदृष्ट सुगन्धः सनिबन्धनमपेक्षान्तरिक्ष- १५
मण्डले प्रममावित्यात्रप्राप्यनख पूर्वोत्तरचराणि भवन्ति । ततश्च
परस्परं नष्टप्राणा न कारणतः कार्यत्वं वा सम्भवति । नाप्यनापक-
मायन्तु भवन्ति निश्चिनान्ययानुपपत्तिमद्वागमादिति । तदुक्तम्—
“मर्ममुत्तरचरीह कार्यमित्यन्येष्टितम् ॥ पूर्वं कारणमित्यस्य
नियमस्य निगृह्यते ॥ १ ॥ नानाप्राणिगणादृष्टात्सावेतरकलादि २०
न ॥ पूर्वोत्तरचराणि स्पृग्माणि प्रममुप, सता ॥ २ ॥ नाऽन्योन्य
हेतुता तेषां कार्यता वा ततो मता ॥ साध्यमाधनता तु स्याद-
पिनाभाप्रयोगतः ॥ ३ ॥” इति । उत्तरोत्तरचराविम्वोपलब्धि-
रप्यनया मन्त्रदीता ॥ ७७ ॥

१ उत्तरचरस्येति म म पुनश्चो पाठ । २ [क्रममुप-निष्पन्नान्तरात्तदा
रित्यर्थः] इति म इत्युदाहरणं पाठः प्रथम इति भाति ।

अथ सहचराविरुद्धोपलब्धिमुदाहरन्नाह—

**अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः । समास्वाद्यमान-
रसविशेषादिति सहचरस्येति ॥ ७८ ॥**

इत्येषा सहचरस्य साध्येनाविरुद्धस्योपलब्धिरित्यर्थः । नेयं कार्या-

- ५ विरुद्धोपलब्धिरभिधानीया । रूपरसयोः समसमयभावित्वेन सव्येतर-
विषाणयोरिव स्वातन्त्र्येण व्यवस्थितत्वात् । अथैकसामग्र्यधीनत्वा-
द्रूपरसयोः सहभावित्वनियमः । अन्यथा घटपटादीनामिव तयोरपि स
न स्यात् । ततश्च रसलक्षणकार्योपलब्ध्या रससमानसमयरूपजन-
कैकसामग्र्यनुमानात्कार्याविरुद्धोपलब्धिरेवेयमिति चेत् । नैतत्प्रेर्यम् ।
- १० एकं द्रव्यमधिकरणभूतमनन्तरेण रूपरसयोः सहभावनियमेऽपरस्याः
सामग्र्या एवासम्भवात् । तस्य च तदाधारभूतद्रव्यस्य
नानुमानं समास्वाद्यमानरसविशेषात् । किं तर्हि तुल्यकालभाविनो
रूपादेरेव । अथ समानकारणत्वाद्वरूपरसयोरेका सामग्रीप्यते न
पुनरधिकरणभूतं द्रव्यम् । ततश्च रसाद्रूपानुमानमिति कार्यानुमानमेवे-
- १५ त्यभिधीयते । नन्वेवं सलिलरसास्वादानादम्भोरुद्रूपस्यानुमानं किमिति
न भवेत् । तुल्यकारणत्वस्याप्यत्राविशिष्टत्वात् । यथा हि सलिलरूपं
रससहकारिणा प्राक्तनेन सलिलरूपेण जन्यते तथा सरसिजरूपमपि
तेनैवेति व्यक्तं समानकारणत्वं पयःपुण्डरीकरूपयोः सलिलरूपेण सह ।
अथ सलिलरससरसिजरूपयोः प्रत्यासत्त्यभावात्परस्परं ज्ञाप्यज्ञापकभावो
- २० नेप्यते । नन्वेवमायातमनिच्छतोऽपि तथागतस्यैकमधिकरणभूतं द्रव्यम् ।
ज्ञाप्यज्ञापकभावस्थितरूपरसादीनामेकद्रव्यतादात्म्यमन्तरेणापरस्याः प्र-
त्यासत्तेस्तेषामभावादिति । तदुक्तम्—“कार्यहेतुरयं नेष्टः समानसमय-
त्वतः ॥ स्वातन्त्र्येण व्यवस्थानाद्वामदक्षिणशृङ्गवत् ॥ १ ॥ एक-
सामग्र्यधीनत्वात्तयोः स्यात्सहभाविता ॥ नाऽन्यथा नियमस्तस्या-

स्ततोऽन्येषामिनेति चेत् ॥ २ ॥ [तेभ्यो रति सहमानिताया]
 नैकद्रव्याश्रितत्वेन पिना तस्या विरोधतः ॥ सामध्येका हि तद्रव्य
 स्मरूपादिषु स्फुटम् ॥ ३ ॥ न च तस्यानुमा स्वाग्रमानाद्र-
 सानिशेषतः ॥ ममानममयस्यैव रूपादेरनुमानतः ॥ ४ ॥ समान-
 कारणत्वानु सामध्येका यदीप्यते ॥ पयोःसात्मरोजन्मरूपस्यानु ५
 मितिर्न किम् ॥ ५ ॥ ययैव हि पयोरूप रूपाद्रममहायकात् ॥
 तथा रमोद्भयोऽपीति स्यात्समाननिमित्तता ॥ ६ ॥ प्रत्यासत्तेर-
 मानाच्चेत्माध्यमाधनताऽनयो ॥ नैकद्रव्यतादात्म्यात्प्रत्यासत्तिः
 परा क सा ॥ ७ ॥” इति । एवमस्त्यत्र मातुलिङ्गे रूप रसात् । सम-
 स्तीह देहे चेतन्य विशिष्टसर्गापलम्भात्स्याद्यप्युदाहार्यम् । परोक्त- १०
 योश्च सयोगैकाग्रसमवायिनो साध्यममकालभाविनोर्लिङ्गयोरत्रैवानुपवेश
 इति ॥

विधिसिद्धावविरुद्धोपलब्धिरियमान्त्रेण बोद्धव्या ॥

पोढा सोदाहरणा कौण्डलमभिलापुकैस्तर्क ॥ ५१ ॥ ७८ ॥

अधुना विरुद्धोपलब्धिमाह—

१५

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपक्षौ सप्तप्रकारेति
 ॥ ७९ ॥

अविरुद्धोपलब्धि प्रागमहिता विधिमाधिका षट्प्रकारा, इय तु
 विरुद्धोपलब्धि प्रतिषेधमाधिका सप्तप्रकारा चैयनयोर्भेद ॥ ७९ ॥

प्रथमप्रकारप्रकाशनार्थं तावदाह—

२०

तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति ॥ ८० ॥

प्रतिषेधार्थस्य य स्वभाव स्वरूप तेन सह साक्षाद्यद्विरुद्ध तस्यो-
 पलब्धि स्वभावविरुद्धोपलब्धि ॥ ८० ॥

अत्रोदाहरणमाह—

नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भादिति

॥ ८१ ॥

- प्रतिषेधो ह्यत्र सर्वथैकान्त. सदेव सर्वमित्यादिकस्तस्य सम्बन्धिना
- ५ स्वभावेन सह विरुद्धोऽनेकान्तः कथाञ्चित्सदसदात्मकत्वादिस्तस्योपलम्भः—
स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति । अत्राह सौगतः—यावान्कश्चिन्निषेधः
सर्वोऽप्यनुपलम्भादेवेतीयमपि स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्निषेधावबोधं विदधानाऽनुपलब्धावेवाऽन्तर्भावमर्हति तत्कथमुपलब्धिभेदत्वेनासावुदाहृतेति ।
एतदप्यनुपपन्नम् । अनुपलब्धिगच्छस्यात्राश्रयमाणत्वात् । अथ विरु-
- १० द्वयोः सर्वथैकान्तानेकान्तयोर्वहिणीतस्पर्शयोरिव प्रथमं विरोधः स्वभावानुपलब्ध्या प्रतिपन्न इत्यनुपलब्धिमूलत्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धेरनुपलब्धिरूपत्वं युक्तमेवेति चेत् । तदपि न क्षोदक्षमम् । अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । यथैव हि स्वभावानुपलब्धिवलाद्विरुद्धयोर्विरोधे क्वचित्प्रतिपन्ने सति स्वभावविरुद्धोपलब्धिः प्रवर्तते तथैव साध्यधर्मिणि भूषणादौ
- १५ साधने च धूमादावध्यक्षतः समधिगते सति साध्ये धूमध्वजादावनुमानं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षमूलत्वादनुमानमपि कथं प्रत्यक्षं न स्यादिति । तदुक्तम्—“यावान्कश्चिन्निषेधोऽत्र स सर्वोऽनुपलम्भनात् ॥ यत्तदेव विरुद्धोपलम्भोऽस्त्वनुपलम्भनम् ॥ १ ॥ इत्ययुक्तं तथाभूतश्रुतेरनुपलम्भतः ॥ तन्मूलत्वात्तथाभावे प्रत्यक्षमनुमाऽस्तु ते ॥ २ ॥ यथैवानुपलम्भेन विरोधैः साधिते क्वचित् ॥ स्वात्स्वभावविरुद्धोपलब्धि-
२० वृत्तिस्तथैव च ॥ ३ ॥ लिङ्गे प्रत्यक्षतः सिद्धे साध्यधर्मिणि वा क्वचित् ॥ लिङ्गिज्ञानं प्रवर्तते नाऽन्यथातिप्रसङ्गतः ॥ ४ ॥” इति । ततः स्वभावविरुद्धोपलब्धेर्नानुपलब्धावन्तर्भावः कर्तुं युक्तः । एवं नेह शीतं वैश्वानरस्य दर्शनादित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ८१ ॥

२५ आद्यं विरुद्धोपलब्धेः प्रकारं प्रदर्श्य शेषान्प्रदर्शयन्नाह—

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः पडिति।८२॥

प्रतिषेयेनाद्येन सह ये साक्षाद्विरुद्धान्तेषां ये व्याप्तान्यो व्याप्य-
कायकारणपूर्वचरोत्तरचरसहचरान्तेषामुपलब्धयः पड्भवन्ति । विरुद्ध-
व्याप्तोपलब्धिः, विरुद्धकार्योपलब्धिः, विरुद्धकारणोपलब्धिः, विरुद्ध-
पूर्वचरोपलब्धिः, विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिः, विरुद्धसहचरोपलब्धिः ॥८२॥ ५

क्रमेणासामुदाहरणान्याह—

विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य पुसस्तत्त्वेषु
निश्चयस्तत्र सन्देहादिति ॥ ८३ ॥

अत्र हि जीनान्तित्वगोचरे निश्चयः प्रतिषेद्यस्ताद्विरुद्धस्थानिश्च-
यन्तेन व्याप्तस्य सन्देहस्योपलब्धिः । अनिश्चयो हि निषर्गयान्त्यव- १०
साययो सन्देहमन्तरेणापि वर्तते । सन्देहमन्तरेणापि वर्तते । सन्देहमन्तरेणापि वर्तते । सन्देहमन्तरेणापि वर्तते ।
त्वम्भवतीत्यनयो व्याप्यव्यापकमात्रं सुप्रतीत एव । अत्रोत्तरं च यथा-
शब्द उदाहरणप्रमाणनाथा निनेय । एव नाम्ब्यत्र शीतस्पर्शं ओष्या-
न्यादीन्यप्युदाहरणान्यमित्युक्तेरवधार्याणि । प्रतिषेध्यो ह्यत्र शीतस्पर्श-
न्तेन विरुद्धो बहिम्नेन च व्याप्तस्योष्यस्योपलब्धिरिति ॥ ८३ ॥ १५

विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्यु-
पशान्तिर्वदनविकारादेरिति ॥ ८४ ॥

वदनविकारास्ताम्रव्याप्तिः । आदिशब्दादधरम्बुगणविकटभ्रुवुटि-
लोचनारुणिमात्रपरिमद् । अत्र च प्रतिषेद्य क्रोधाद्युपशान्तिकार्यस्य
वदनविकारान्तेऽनुपलब्धिरिति । एव नाम्ब्यत्र शीतं घृमादित्यादी- २०
न्यप्युदाहर्तव्यानि । प्रतिषेद्यमिह शीतं तद्विरुद्धो बहिम्नकार्यस्य
घूमस्योपलब्धिरिति ॥ ८४ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा नास्य महर्षेरसत्यं समास्ति
रागद्वेषकालुष्याकलङ्कितज्ञानसम्पन्नत्वादिति ।८५॥

प्रतिषेध्येन ह्यसत्येन सह विरुद्धं सत्यं, तस्य कारणं रागद्वेषकालु-
 प्याकलङ्कितज्ञानम् । तत्कुतश्चित्सूक्ताभिधानादेः प्रसिद्धयत्सत्यं साध-
 यति तच्च सिद्धयदसत्यं प्रतिषेधतीति । एवं नास्मिन् शरीरिणि सुख-
 मस्ति हृदयशल्यादित्यादीन्युदाहरणान्यवबोध्यानि । सुखेन हि प्रति-
 ५ षेध्येन विरुद्धं दुःखं तस्य कारणं हृदयशल्यं तत्कुतश्चित्तदुपदेशादेः
 सिद्धयत्सुखं प्रतिषेधति ॥ ८५ ॥

**विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्तान्ते
 पुण्यतारा रोहिण्युद्गमादिति ॥ ८६ ॥**

प्रतिषेध्योऽत्र पुण्यतारोद्गमस्तद्विरुद्धो मृगशीर्षोदयस्तत्पूर्वचरो रोहि-
 १० ण्युद्गमस्तस्योपलब्धिरिति । एवं नोदेप्यति मुहूर्तान्ते शकटं रेवत्युदया-
 दित्यादीनि द्रष्टव्यानि । प्रतिषेध्येन शकटोदयेन हि विरुद्धोऽधिन्यु-
 दयस्तत्पूर्वचरो रेवत्युदयः ॥ ८६ ॥

**विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा नोदगान्मुहूर्तात्पूर्वं
 मृगशिरः पूर्वफलान्युदयादिति ॥ ८७ ॥**

१५ प्रतिषेध्योऽत्र मृगशीर्षोदयस्तद्विरुद्धो मघोदयस्तदुत्तरचरः पूर्व-
 फलान्युदयस्तस्योपलब्धिरिति । एवं मुहूर्तात्प्राङ्नोदगाद्गराणिः
 पुण्योदयादित्यादीन्यवबोद्धव्यानि । भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदयस्त-
 दुत्तरचरः ॥ ८७ ॥

**विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं
 सम्यग्दर्शनादिति ॥ ८८ ॥**

२०

प्रतिषेध्येन हि मिथ्याज्ञानेन सह विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्सहचरं च
 सम्यग्दर्शनं तच्च प्राण्यनुकम्पादेः कुतश्चिल्लिङ्गात्प्रसिद्धयत्सहचरं सम्य-
 ग्ज्ञानं साधयति तच्च सिद्धयन्मिथ्याज्ञानं प्रतिषेधतीति । एवं नास्त्यत्र
 मित्रौ परमागामावोऽर्वाग्भागोपलम्भादित्यादीन्यवगन्तव्यानि । प्रतिषे-

येन हि परमागामावेन विरुद्धं परमागसद्वागन्तसहचरोऽर्वागमाग ।
 सदेवमुदाहृता सप्तप्रकाराऽपि विरुद्धोपलब्धिः । सप्तप्रकारत्वं पुनरस्या
 प्रतिषेधेनार्थेन साम्नाद्विरुद्धमाश्रित्य सूत्रेऽभिहितम् । परम्परया निरो-
 धाश्रयणेन त्वनेकप्रकारा विरुद्धोपलब्धिः सम्भवन्तीत्ययमभियुक्तेरवग-
 न्तव्या । तद्यथा-कारणविरुद्धकार्यापलब्धिः, व्यापकविरुद्धकार्यापलब्धिः, ५
 कारणव्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धकार्यापलब्धिः,
 कारणविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिः, कारणव्याप-
 कविरुद्धकारणोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धकारणोपलब्धिः, कारण-
 विरुद्धव्याप्योपलब्धिः, व्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, कारणव्यापक
 विरुद्धव्याप्योपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धव्याप्योपलब्धिः, कारण- १०
 विरुद्धसहचरोपलब्धिः, व्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिः, कारणव्यापक
 विरुद्धसहचरोपलब्धिः, व्यापककारणविरुद्धसहचरोपलब्धिश्च, इति पार-
 म्पर्येण विरुद्धोपलब्ध्ये षोडश प्रकाराः । तत्र कारणविरुद्धकार्याप-
 लब्धिर्यथा-नाम्न्यस्य हिमननितरोमहर्षादिविशेषो धूमान्ति । प्रति-
 पेक्ष्यस्य हि रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निमन्तकार्यं धूमः १५
 इति । व्यापकविरुद्धकार्यापलब्धिर्यथा-नाम्न्यत्र शीतसामान्यव्यापकशीत-
 स्पर्शविशेषो धूमान्ति, शीतस्पर्शविशेषस्य हि निषेध्यस्य व्यापक
 शीतसामान्यं तद्विरुद्धोऽग्निमन्तकार्यं धूमः इति । कारणव्यापकविरुद्ध-
 कार्यापलब्धिर्यथा-नाम्न्यत्र हिमत्वग्रामहिमविशेषननितरोमहर्षादि-
 विशेषो धूमान्ति । रोमहर्षविशेषस्य हि निषेध्यस्य कारणं हिम- २०
 विशेषस्तस्य व्यापकं हिमत्वं तद्विरुद्धोऽग्निमन्तकार्यं धूमः इति । व्यापक-
 कारणविरुद्धकार्यापलब्धिर्यथा-नाम्न्यत्र शीतस्पर्शविशेषस्तस्य व्यापकशीत-
 स्पर्शमात्रकारणहिमविरुद्धाधिकार्यधूमादिति सुगममद । कारण-
 विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा-नाम्न्यस्य मिथ्यावरणं तत्त्वाद्योपदेशप्रवृत्त्या-
 दिति । मिथ्यावरणस्य हि कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं २५
 तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशप्रवृत्तिम् । तत्त्वार्थोपदेशप्रवृत्तिश्च सत्यपि कस्य-

चित्तत्त्वज्ञानासम्भवादग्रहणवचनम् । तत्त्वार्थानां श्रद्धानपूर्वकमवधारणं
ग्रहणमिष्टम् । अन्यथाऽस्य ग्रहणाभासत्वान् । मिथ्यावरणस्य चात्र
नास्तिता साध्यते न पुनरनाचरणस्य । तत्त्वार्थोपदेशग्रहणान् । उत्पन्न-
तत्त्वज्ञानस्याप्यसंयतसम्यग्दृष्टेश्चरित्रासम्भवादनाचरणस्य प्रसिद्धेः ।

५ न तु मिथ्यावरणमप्यस्य सम्भवति । तत्त्वज्ञानविरोधात् । तेन सह
नस्यानवस्थानादिति । व्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्यात्मनि
मिथ्याज्ञानं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति । आत्मनि मिथ्याज्ञानस्य विशि-
ष्टस्य व्यापक मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थो-
पदेशग्रहणं यथोपवर्णितमिति । कारणव्यापकविरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा

१० नास्त्यस्य मिथ्यावरणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति । अत्र मिथ्यावरणस्य
कारणं मिथ्याज्ञानविशेषस्तस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्व-
ज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति । व्यापककारणविरुद्धकार-
णोपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य मिथ्यावरणविशेषस्तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति ।
मिथ्यावरणविशेषस्य हि व्यापकं मिथ्यावरणसामान्यं तस्य कारणं

१५ मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति ।
कारणविरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा, न सन्ति सर्वथैकान्तवादिनः प्रशम-
संवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यानि वैपर्यासिकमिथ्यादर्शनविशेषादिति ।
प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तस्य विरुद्धं मिथ्यादर्शनसामान्यं
तेन व्याप्तं मिथ्यादर्शनं वैपर्यासिकं विशेषरूपमिति । व्यापकविरुद्ध-

२० व्याप्योपलब्धिर्यथा, न सन्ति स्याद्वादिनो वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शन-
विशेषास्तत्त्वज्ञानविशेषादिति । वैपर्यासिकादिमिथ्यादर्शनविशेषाणां
हि व्यापकं मिथ्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य
व्याप्यस्तत्त्वज्ञानविशेष इति । कारणव्यापकविरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा
न सन्त्यस्य प्रशमादीनि मिथ्याज्ञानविशेषादिति । प्रशमादीनां हि

२५ कारणं सद्वर्शनविशेषः, तस्य व्यापकं दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिथ्या-
ज्ञानसामान्यं तेन व्याप्यो मिथ्याज्ञानविशेष इति । व्यापककारण-

विरुद्धव्याप्योपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य तत्त्वज्ञानविशेषा मिथ्याथोपदेश
 ग्रहणविशेषादिति । तत्त्वज्ञानविशेषाणा हि व्यापक तत्त्वज्ञानमामान्य
 तस्य कारण तत्त्वार्थोपदेशग्रहण तद्विरुद्ध मिथ्यार्थोपदेशग्रहणसामान्य
 तेन व्याप्यो मिथ्याथोपदेशग्रहणविशेष इति । कारणविरुद्धसहचरोपल-
 ष्ठिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रगमादीनि मिथ्याज्ञानादिति । प्रगमादीना हि ८
 कारण सम्यग्दर्शन तद्विरुद्ध मिथ्यादर्शन तत्सहचर मिथ्याज्ञानमिति ।
 व्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—सन्त्यस्य मिथ्यादर्शनविशेषा सम्य-
 ग्ज्ञानादिनि । मिथ्यादर्शनविशेषाणा हि व्यापक मिथ्यादर्शनमामान्य
 तद्विरुद्ध तत्त्वार्थग्रहण सम्यग्दर्शन तत्सहचर सम्यग्ज्ञानमिति ।
 कारणव्यापकविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य प्रगमादीनि १०
 मिथ्याज्ञानादिति । प्रगमादीना हि कारण सम्यग्दर्शनविशेषास्तेषा
 व्यापक सम्यग्दर्शनसामान्य तद्विरुद्ध मिथ्यादर्शन तत्सहचर मिथ्या-
 ज्ञानमिति । व्यापककारणविरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा—न सन्त्यस्य
 मिथ्यादर्शनविशेषा सत्यज्ञानादिति । मिथ्यादर्शनविशेषाणा हि व्यापक
 मिथ्यादर्शनमामान्य तस्य कारण दर्शनमोहोदयस्तद्विरुद्ध सम्यग्दर्शन १५
 तत्सहचर तत्त्वज्ञानमिति ।

अत्र च सप्रहस्योक्तौ—

पारम्पयेण कार्यं म्यादकारण व्याप्यमेव च ॥

सहचारि च निर्दिष्ट प्रत्येकं तद्वर्तुर्विभक्तम् ॥ ५१८ ॥

कारणोद्दिष्टकायान्तिभेदेनोत्पादनं यथा ॥

इत्थं षोडशमे तद्विज्ञेयं मतिशालिभि ॥ ५१९ ॥

तथेदमन्यदपि मेत्रय पारम्पयेण विरुद्धोपलब्धे सम्भवति । तद्यथा—
 कार्यविरुद्धोपलब्धि, व्यापकविरुद्धोपलब्धि, कारणविरुद्धोपलब्धि-
 श्चेति । तत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नात्र देहिनि तु स्वकारणमस्ति
 सुलोपलब्धादिति । प्रतिषेध्यमिह तु स्वकारणं तस्य कार्यं तु च तेन २५
 विरुद्धं सुखं तच्च कुत्रोऽपि विनिष्टस्यापारव्यवशारादेः सिद्ध्यद्वा त्वं निवर्त-

- यति, दुःखं च निवर्त्तमानं दुःखकारणं निषेधति । एवं नेहाप्रतिबद्धसाम-
र्थ्यानि शीतकारणानि सन्ति बहेरित्यादीन्यप्युदाहरणान्यवसेयानि । व्या-
पकविरुद्धोपलब्धिर्यथा—न सन्निकर्षादिः प्रमाणमज्ञानत्वादिति प्रतिषेध्य-
मिह सन्निकर्षादिः प्रमाणत्वं तस्य व्यापकं ज्ञानत्वं तेन विरुद्धमज्ञानत्वं
५ तच्च सन्निकर्षादावुपलभ्यमानं ज्ञानं निवर्त्तयति तच्च निवर्त्तमानं ततः
प्रमाणत्वं निवर्त्तयति । ज्ञानत्वं हि प्रमाणाप्रमाणयोरुभयोरपि साधा-
रणमिति व्यापकं प्रमाणत्वं तु विना नाऽन्यत्र कापि ज्ञानत्वेनेति
व्याप्यं तत् । एवं नात्र तुपारस्पर्यं बहेरित्येवमादीन्यस्यामवसेयानि ।
कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा—नास्य महर्षेर्मिथ्याचारित्रमस्ति सम्यग्विज्ञा-
२० नोपलम्भात् । मिथ्याचारित्रमिह प्रतिषेधं तस्य कारणं मिथ्याज्ञानं
तद्विरुद्धं सम्यग्ज्ञानं तत्कुतश्चित्सम्यगुपदेगादेर्हिंज्ञात्प्रसिद्धयन्मिथ्या-
ज्ञानं निवर्त्तयति । तच्च निवर्त्तमानं मिथ्याचारित्रलक्षणं स्वकार्यं निवर्त्त-
यति । ननु च सम्यग्विज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्न मिथ्याचारित्रस्य
निवर्त्तिका प्रादुर्भूततत्त्वज्ञानस्यापि पुंसोऽचारित्रप्रसिद्धेः “ पूर्वद्वयं-
१५ सम्पद्यपि तेषां भजनीयमुत्तरं भवति ॥ पूर्वद्वयलाभः पुनरुत्तरलाभे
भवति नियतः ॥ १ ॥ ” इति प्रश्नमर्त्ता भगवदुमास्वातिवाचक-
मुख्यवचनप्रामाण्यात् । अन्यथा तद्याघातादिति चेत् । नैवम् । मिथ्या-
चारित्रस्य मिथ्यागमादिज्ञानपूर्वस्य पञ्चाग्निसाधनादेर्निषेध्यत्वाच्चारित्र-
मोहोदये सति निवृत्तिपरिणामाभावलक्षणस्याचारित्रस्य तु निषेध्यत्वे-
२० नात्रानिष्टेरिति । एवं नासौ रोमहर्षादिविशेषवानसमीपवर्त्तिपावक-
विशेषत्वादित्यादीन्यप्युदाहरणान्यभ्यूह्यानि । तदित्यं विरुद्धोपलब्धे-
र्भेदाः सप्त सूत्रोक्ताः षोडशभिस्त्रिभिश्चैतैर्भेदैः सह पङ्क्तिगतिः सम्पन्नाः ।
पूर्वोक्ताऽविरुद्धोपलब्धिभेदषट्प्रक्षेपे तु द्वात्रिंशदुपलब्धिलक्षणा हेतु-
भेदाः संवृत्ताः । एतदनुसारेण वाऽन्येऽपि प्रज्ञाशालिभिः परामर्शनीयाः ।

उपलब्धिहेतुरेव विधिमुग्रतो विधिनिषेधबोधकर ॥

द्वात्रिंशतेऽभेदैः सयुक्तो व्यक्तमुक्तोऽयम् ॥ ५२० ॥

दोषप्रोपितपक्षनाभिमुगम व्याप्योपलम्भादिक-

द्वात्रिंशत्प्रमितप्रभेदमतरप्रस्तारणापीवरम् ॥

सम्यग्व्याप्तिमुत्तिनेमिघटित साध्य निज साध्यम्

जनानामुपलब्धिचक्रममम जीयात्तदेतद्भुवि ॥ ५२१ ॥

तत्रैव कस्यचित्स्थस्य विधौ प्रतिषेधे चोपलब्धिलक्षणहेतुभेदानभि-

घाय सम्प्रति कस्यचित्स्थस्य निषेधे विधौ चानुपलब्धिप्रकारप्रपञ्च

निश्चेतुकामन्तद्व्यापक मौल प्रकारद्वयमाह—

अनुपलब्धेरपि द्वैरूप्यमविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानु- १०
पलब्धिश्चेति ॥ ८९ ॥

अविरुद्धस्य प्रतिषेधेनार्थेन सह विरोधमप्राप्तस्य वस्तुनोऽनुप-
लब्धिरविरुद्धानुपलब्धि । विरुद्धस्य प्रतिषेधेन सह विरोधमागतस्या-
नुपलब्धिर्विरुद्धानुपलब्धिश्चेति ॥ ८९ ॥

सम्प्रत्यविरुद्धानुपलब्ध्येर्निषयकथनपुर सर प्रकारमाह—

१५

तत्राविरुद्धानुपलब्धिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारेति
॥ ९० ॥

निगन्सिद्धम् ॥ ९० ॥

तानेव प्रकरानाह—

प्रतिषेध्येनाविरुद्धाना स्वभावाव्यापककार्यकारण- २०
पूर्वचरोत्तरचरसहचराणामनुपलब्धिरिति ॥ ९१ ॥

प्रतिषेध्येन वक्ष्यमाणेन कुम्भादिना मार्धमविरुद्धाना विरोधमन-
विरुद्धानाम् । स्वभावाव्यापक च कार्य च कारण च पूर्वचर

चोत्तरचरं च सहचरं च स्वभावव्यापककार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरसह-
चराणि तेषामनुपलब्धिः । इतिगच्छः प्रकारपरिसमास्यर्थः । ततश्च
स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणा-
नुपलब्धिः, पूर्वचरानुपलब्धिः, उत्तरचरानुपलब्धिः, सहचरानुपलब्धि-
श्चेति प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारत्वमनुपलब्धेः सिद्धं भवति ॥९१॥

अथ क्रमेणोदाहरणसप्तकमाह—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भः ।
उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्स्वभावस्यानुपलम्भादिति
॥ ९२ ॥

- ३० उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येति, उपलब्धिर्ज्ञानं तस्या लक्षणानि कार-
णानि चक्षुरादीनि । तैर्लुपलब्धिर्लभ्यते जन्यत इति यावत् । तानि
प्राप्तो जनकत्वेनोपलब्धिकारणान्तर्भावादुपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृश्य
इत्यर्थः । तथाविधस्य तत्स्वभावस्य कुम्भस्वरूपस्यानुपलम्भादनुपलब्धेः ।
यथागच्छ उदाहरणोपदर्शनार्थं इहोत्तरत्र च मन्तन्यः । इहोपलब्धि-
- ३५ लक्षणप्राप्तस्येति यद्विज्ञेयं तत्पिशाचादिव्यभिचारपरिहारार्थम् । पिशा-
चादीनां हि स्वभावो नोपलभ्यतेऽथ च ते नास्तित्वेनावगन्तुं न
शक्यन्ते । कथं पुनर्यो घटादिर्नास्ति स उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्तत्प्राप्तत्वे
कथं तस्यासत्त्वमिति चेत् । उच्यते । आरोप्यैतद्रूपं निषिध्यते । सर्व-
त्रारोपितरूपविषयत्वान्निषेधस्य । यथा नायं गौर इति । न ह्यत्रैतच्छक्यं
- २० वक्तुं साति गौरत्वे न निषेधो निषेधे न वा गौरत्वमिति । नन्वेव-
मदृश्यमपि पिशाचादिकं दृश्यरूपतयारोप्य प्रतिषिध्यतामिति चेत् ।
नैवम् । आरोपयोग्यत्वं हि यस्यास्ति तस्यैवारोपः । यश्चार्थो विद्य-
मानो नियमेनोपलभ्येत स एवारोपयोग्यो न तु पिशाचादिः । उप-
लम्भकारणसाकल्ये हि विद्यमानो घटो नियमेनोपलम्भयोग्यो गम्यते न
- २५ पुनः पिशाचादिः । घटस्योपलम्भकारणसाकल्यं चैकज्ञानसंसर्गिणि

प्रदेशानुपलब्धमाने निश्चीयते घटप्रदेशयोरुपलम्भकारणान्यनिशिष्टा-
नीति कृत्वा । यश्च तद्देशाधेयतया कल्पितो घट स एव तेनैक-
ज्ञानससर्गा न देशान्तरस्थ । एकेन्द्रियग्राह्य हि लोचनादिप्रणिधा-
नाभिमुपगमस्तु द्वयमन्योन्यापेक्षमेकज्ञानससर्गि कथ्यते । तयोर्हि सतोर्नै-
कनियताभावप्रतिपत्तिः । योग्यताया द्वयोरप्यनिशिष्टत्वात् । ततश्चेक-
ज्ञानससर्गिणि प्रदेशादानुपलब्धमानेऽप्यनुपलम्भात् । तदुक्तम् । यत
प्रदेशान्निर्नैकज्ञानससर्गिण एव घटस्याभाव साध्यते स्वभावानुपलम्भा-
न्नायम्य । यस्तु पिताचात्निना प्रतिपन्नधनलनोऽन्यत्वमापादित कुम्भ
स नैव निषिद्यते । इह चैकज्ञानममर्गा माममानोऽर्थस्तज्ज्ञान च
मर्यादासमृत्त्या घटस्यासत्तानुपलब्धिश्चोच्यते । ननु चैव केवलमूलस्य
पत्यक्षरात्तद्रूप कुम्भामात्रोऽपि प्रयक्षसिद्ध एवेति किं स्वभावानुप-
लब्ध्या साध्यम् । सत्यमेवैतत् । तथापि य सर्वं सर्वत्र विद्यत इति
कुम्भतन्नामितान्त करण कापिलादि ग्रन्थप्रतिपत्तेऽपि कुम्भाद्यमाने
ग्राम्यनि । सोऽनुपलम्भ निमित्तीकृत्य प्रतिपाद्यते । अनुपलम्भनिमित्तो
हि मत्स्वरजस्तम प्रभृतिषु परम्परममद्यग्रहारम्बयाऽपि प्रतिपन्न ।
अन्यथा तेषा साङ्कर्यापत्तेः । स चानुपलम्भोऽप्राप्यस्तीति निमित्तप्रद-
शनेनाभावव्यग्रहार प्रमाध्यते । दृश्यते हि गरीयसि गवि साक्षादि-
मत्स्यान्प्रवर्त्तिनगोव्यग्रहारो मूत्रमतिलघीयमि गवि तस्माद्दृश्य पश्य
क्षपि न गोत्र्यवहार प्रवर्त्तयति । लघीयमि वा गवि प्रवर्त्तितो गोत्र्यव-
हारो न गरीयसीति । स निमित्तप्रदशनेन गोव्यग्रहारे प्रवर्त्त्यते ।
साक्षात्प्रिन्मात्रनिमित्तको हि गोत्र्यवहारम्बया प्रवर्त्तित पूर्व न लघी
यस्यादिनिमित्तक इति । तथा मदत्या गिगपाया प्रवर्त्तिनमृत्रग्रहारो
मूत्रमनि स्वल्पाया तस्या तद्व्यग्रहारमप्रवर्त्तयन् शिशपाचलक्षणतन्निमि-
त्तापन्ननेन तत्र प्रवर्त्त्यते । वृक्षोऽय गिगपाचात्नि ॥ ९० ॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र प्रदेशे पनस. पाद-
पानुपलब्धेरिति ॥ ९३ ॥

पनसत्त्वं हि पादपत्वेन व्याप्तं तदभावे तद्याप्यस्य पनसत्वस्याप्य-
भावः । एवं नास्त्यत्र शिंशपा वृक्षाभावादित्यादीन्यप्यवसेयानि ॥९३॥

**कार्यानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्राप्रतिहतशक्तिकं बीज-
मङ्कुरानवलोकनादिति ॥ ९४ ॥**

५ अप्रतिहतशक्तिकत्वं हि कार्यं प्रत्यप्रतिवद्धसामर्थ्यत्वं कथ्यते । एतच्च
विशेषणं बीजमात्रेण व्यभिचारपरिहारार्थम् । अङ्कुरानुपलम्भेऽपि बीज-
मात्रसद्भावस्याविरोधादिति । एवं नास्त्यत्र परासुगरीरे चैतन्यं वाक्कि-
याकारभेदानामनुपलम्भादित्यादीन्पुदाहरणान्युद्धानि ॥ ९४ ॥

**कारणानुपलब्धिर्यथा न सन्त्यस्य प्रथमप्रभृतयो
भावास्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावादिति ॥ ९५ ॥**

प्रथमप्रभृतयो भावा इति, प्रथमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तित्वलक्षणा
जीवपरिणामविशेषाः । तत्त्वार्थश्रद्धानाभावादिति, तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्य-
ग्दर्शनं तस्याभावात् । अत्र तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य कार्यस्याभावः
कुतोऽपि देवद्रव्यभक्षणादे. पापकर्मण. सकाशात्सिद्धयत्सत्त्वार्थ-
१५ श्रद्धानकार्यभूतानां प्रथमादीनामभावमवगमयति । एवं नास्त्यत्र धूमो
धूमध्वजाभावादित्यादीन्यपि लोकप्रसिद्धान्युदाहरणान्यवसेयानि ॥९५॥

**पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वा-
तिनक्षत्रं चित्रोदयादर्शनादिति ॥ ९६ ॥**

व्यक्तमदः । एवं न भविष्यति मुहूर्त्तान्ते शकटं कृत्तिकोदयानुप-
२० लब्धेरित्यादीनि ॥ ९६ ॥

**उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोद्गमत्पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्ता-
त्पूर्वमुत्तरभद्रपदोद्गमानवगमादिति ॥ ९७ ॥**

स्पष्टमेतदपि । एव नोद्गाद्भरणिर्मुहूर्त्तात्प्राक्कृत्तिकोदयानुपलब्धे-
रित्यादीन्यवगन्तव्यानि ॥ ९७ ॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्य-
ग्दर्शनानुपलब्धेरिति ॥ १८ ॥

सम्यग्ज्ञानमहचर हि तत्त्वार्थश्रद्धान्त्वभाव मध्यमज्ञानं तच्च प्रामा-
निकारानुपलब्ध्या क्षयिगुप्ति निवर्तमानं स्वमहचर सम्यग्ज्ञानं निवर्त-
यति । एव नाम्न्यत्र प्रज्ञमतुलायामुक्तमानुपलब्ध्या सन्ति जीवानी रूप- ८
गमतन्या म्यगानुपलब्धेरित्यादि दृष्टव्यम् । इत्थंमविद्वानुपलब्धि
सत्प्रकाश प्रतिषेधप्रतिषेध मोहादुरणा सूत्रतः प्रतिषेधयस्तुमन्वन्धिना
स्वभावजायादीनां सायाऽनुपलब्धमद्वारेण प्रदर्शिता । पञ्चरया पुनरेषाऽपि
निपुणैर्निर्वृत्त्यमात्रेण कान्तान्तरा मध्यमज्ञाने । तद्यथा—कार्यव्यापकानुपलब्धिः ,
कार्यव्यापकव्यापकानुपलब्धिः , कारणकारणानुपलब्धिः , कारणव्याप- १०
कानुपलब्धिः , कारणव्यापकव्यापकानुपलब्धिः , सत्त्वकारणानुपल-
ब्धिः , सत्त्वकारणानुपलब्धिः , सत्त्वव्यापकानुपलब्धिः , महचरव्याप-
ककारणानुपलब्धिः , सत्त्वव्यापककारणकारणानुपलब्धिः , सत्त्व-
व्यापककारणव्यापकानुपलब्धिश्चेति, तत्र कार्यव्यापकानुपलब्धिर्यथा—
नाम्नेकान्तनिगन्धय तत्त्व तत्र क्रमाक्रममावाप्तिः । अत्र हि मङ्गला- ११
भिमतमेकान्तनिगन्धय तत्त्व प्रतिषेधय तस्य कार्यमर्थत्रियाङ्गण
तद्व्यापक क्रमाक्रममन्वयस्य तच्चान्वितकान्ततत्त्व इव निरन्वयकान्ततत्त्वेऽ
नुपलब्धमानं स्वव्याप्यमर्थत्रियाकारि व निरन्वयनि तन्पि निवर्तमान
कारणत्वेन कथित निरन्वयकान्ततत्त्व प्रतिषेधति । यथा—चैकान्तनि-
गन्धयान्वयपञ्चमोक्तत्रियाकारित्वं नोपपद्यते तथाऽप्येकान्ततत्त्वनिष्ठाया २०
मविस्तम्भमित्राभ्याम इति । कार्यव्यापकव्यापकानुपलब्धिर्यथा—नाम्नि
निरन्वयकान्ततत्त्व, तत्र पञ्चामविषम्यामावाप्तिः । तत्रापि प्रतिषेधय
निरन्वयकान्ततत्त्व तत्त्वमर्थत्रियाकारित्वं तद्व्यापक क्रमाक्रममन्वयस्य
तस्य च व्यापक पञ्चामविषय “ पञ्चामो द्ययान्तरगमन न च
मर्यादा व्यपयानम् ॥ न च मर्यादा विनाश पञ्चाममन्विता २१

मिष्टः ॥ १ ॥ ” इत्येवं लक्षणलक्षितं, तस्य च निरन्वयैकान्ततत्त्वेऽ-
नुपलम्भादभाव इति । कारणकारणानुपलब्धिर्यथा—कचिदात्मनि नास्ति
संसारो मिथ्यात्वाद्यभावादिति । प्रतिषेध्यस्य हि संसारस्य कारणं कर्म
तस्य च कारणं मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगास्तेषां चात्राभाव इति ।

५ कारणव्यापकानुपलब्धिर्यथा—भस्मादिषु प्राणादयो न सन्ति जीवत्व-
सामान्याभावादिति । अत्र हि प्रतिषेध्याः प्राणादयस्तेषां कारणं जीव-
स्तद्व्यापकं जीवत्वसामान्यं तस्य चात्राभावः । इदं चात्रोदाहरणं,
सांख्यादेर्नास्ति निर्वृत्तिः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणामभावादिति । अत्र
निषेध्याया निर्वृत्ते कारणं मुक्तिमार्गस्तस्य च व्यापकं सम्यग्दर्शना-

१० दित्रयं तस्य चाभाव सांख्यादौ । ज्ञानमात्रादेरेव मोक्षकारणतया
तेनाभ्युपगमात् । यथा च ज्ञानमात्रादेर्न मोक्षकारणत्व तथोपरिष्ठा-
दुपपादयिष्यते । कारणव्यापकव्यापकानुपलब्धिर्यथा—सांख्या-
देर्नास्ति निर्वाण विशिष्टपरिणामाभावादिति । अत्र हि निषेध्यस्य
निर्वाणस्य कारणं मुक्तिमार्गस्तद्व्यापकं सम्यग्दर्शनादित्रयं तद्व्यापकश्च

१५ प्राप्तिर्णीतो विशिष्टः परिणामस्तस्यात्राभावः । सांख्यादिनात्मनोऽप-
रिणामित्वाभ्युपगमात् । सहचरकारणानुपलब्धिर्यथा—नास्य मत्य-
ज्ञानादिकमस्ति दर्शनमोहोदयाभावादिति । मत्यज्ञानादिकस्य हि निषे-
ध्यस्य सहचर मिथ्यादर्शनं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयस्तस्यात्राभावः ।
सहचरकार्यानुपलब्धिर्यथा—मत्यज्ञानादिकं मम नास्ति नास्तिकाध्यव-

२० सायाभावादिति । अत्रापि निषेध्यस्य मत्यज्ञानादे. सहचरं मिथ्या-
दर्शनं तस्य कार्य नास्तिकाध्यवसायः, तस्य च स्वसंवेदनसिद्धौ
मय्यभाव इति । सहचरव्यापकानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यस्य सम्य-
ज्ञानं तत्त्वश्रद्धानामाभावादिति । प्रतिषेध्यस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य सहचरं
सम्यग्दर्शनं तस्य व्यापकं तत्त्वश्रद्धानं तस्याऽत्राभावः । सहचरव्यापक-

२५ कारणानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यमव्ये सम्यग्ज्ञानं दर्शनमोहोपशमाद्य-
भावादिति । अत्र निषेध्यस्य सम्यग्ज्ञानस्य सहचरं सम्यग्दर्शनं तस्य

व्यापक तत्त्वार्थश्रद्धान तस्य कारण दशनमोहोपगमात्किं तस्य
 चाभये सुप्रतीत एवामात्र समयवेदिनाम् । महचरव्यापककारण-
 कारणानुपलब्धिर्यथा-नाम्न्यभये सम्यग्ज्ञान यथाप्रवृत्तात्किरणकाल-
 भाविलब्ध्याधमात्राति । अप्रापि प्रतिषेध्यस्य सम्यग्ज्ञानस्य महचर
 सम्यग्दर्शनं तच्चापक तत्त्वश्रद्धान तस्य कारण दर्शनमोहोपगमात्किं ५
 तस्यापि कारण यथाप्रवृत्तात्किरणकालमाविलब्ध्यात्किं तस्य चाभय
 प्राणिन्यभाव प्रकट एव । महचरव्यापककारणव्यापकानुपलब्धिर्यथा-
 नाम्न्यभये सम्यग्ज्ञान दर्शनमोहोपगमादिसामान्याभावाति ।
 सम्यग्ज्ञानमिह प्रतिषेध्य तसहचर सम्यग्दर्शनं तच्चापक तत्त्वार्थश्रद्धान
 तत्कारण दर्शनमोहोपशमादि तच्चापक च दशनमोहोपगमादित्व- १०
 सामान्य तस्याऽभये वेदिन्यमात्र सुयुक्त एव । तन्निष्ठ सूत्रोक्तं मत्त-
 मिभै सहामी मीळिता एकात्म्येण अविद्वानुपलब्धेरेष्टात्मा
 सृष्टा इति ॥ ९८ ॥

इत्थं भेदप्रभेदपरिकरितामविद्वानुपलब्धिमभिधाय सम्प्रति विद्वानु-
 पलब्धिमभिधातुकामस्तप्रकारप्रकटनार्थं तावदाह—

१५

विरुद्धानुपलब्धिस्तु विधिप्रतीतो पञ्चमेति ॥ ९९ ॥

अविद्वानुपलब्धिं पूर्वाक्ता प्रतिषेधसाधिका मत्ताष्टाशप्रकारा
 वा । विद्वानुपलब्धिं पुनरियं विधिसाधिका पञ्चप्रकारा चेत्यन-
 योर्विधेय ॥ ९९ ॥

२०

कुतोऽस्या पञ्चप्रकारत्वमित्याह—

विरुद्धकार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरानुपलम्भमे-
 दादिति ॥ १०० ॥

विधेयेनार्थं सह विद्वाना कार्यकारणस्वभावव्यापकसहचरगणा
 येऽनुपलम्भा अनुपलब्ध्यन्ते कृत्वा भेदे विधेयस्तम्भान् । ततश्च

१ आदिशब्दादप्राविशतिहरणम् ।

विरुद्धकार्यानुपलब्धिः, विरुद्धकारणानुपलब्धिः, विरुद्धस्वभावानुपलब्धिः, विरुद्धव्यापकानुपलब्धिः, विरुद्धसहचरानुपलब्धिश्च इति विरुद्धानुपलब्धिर्विधिसिद्धौ पञ्चवा सिद्धा भवति ॥ १०० ॥

अथ क्रमेणोदाहरणान्याह—

१ विरुद्धकार्यानुपलब्धिर्यथा, अत्र शरीरिणि रोगातिशयः समास्ति नीरोगव्यापारानुपलब्धेरिति ॥ १०१ ॥

यथाशब्दोऽत्रोत्तरत्र च पूर्ववत् । विधेयस्य हि रोगातिशयस्य विरुद्धमारोग्यं तस्य कार्यं विधिष्टो व्यापारस्तस्यानुपलब्धिरियम् ॥ १०१ ॥

विरुद्धकारणानुपलब्धिर्यथा विद्यतेऽत्र प्राणिनि कष्टमिष्टसंयोगाभावादिति ॥ १०२ ॥

अत्र विधेयं कष्टं तद्विरुद्धं सुखं तस्य कारणमिष्टसंयोगस्तस्यानुपलब्धिरेव ॥ १०२ ॥

विरुद्धस्वभावानुपलब्धिर्यथा वस्तुजातमनेकान्तात्मकमेकान्तस्वभावानुपलम्भादिति ॥ १०३ ॥

११ वस्तुजातमन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च विश्ववर्ती पदार्थसार्थः । अम्यते गम्यत निश्चीयत इत्यन्तो धर्मः । न एकोऽनेकोऽनेकश्चासावन्तश्चानेकान्तः । स आत्मा स्वभावो यस्य वस्तुजातस्य तदनेकान्तात्मकं सदा सदाद्यनेकधर्मात्मकमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—एकान्तस्वभावस्य सदा सदाद्यन्यतरधर्मावधारणस्वरूपस्यानुपलम्भादनुपलब्धेः । अत्र विधेये-

२० नानेकान्तात्मकत्वेन सह विरुद्धः सदाद्येकान्तस्वभावस्तस्य चानुपलम्भः प्रत्यक्षादिप्रमाणेन ग्रहणाभावात्सुप्रसिद्धः । तथा हि, स्वरूपेण सन्तः पररूपेणासन्तः सामान्यविशेषात्मका नित्यानित्याद्यनेकधर्माणः पदार्थाः प्रत्यक्षेण प्रतीयन्ते । न खलु भावमात्रमभावमात्रं भावाभावौ

वा म्यनत्रा क्त्वाचन प्रत्ययेण समधिगम्यते । नच सामान्यमात्र
विशेषमात्र सामान्यविशेषो वा स्वतन्त्रौ तेन निश्चायते । नापि स्थिरक
रूप तत्त्व क्षणिकैकरूप तदुभय वा स्वतन्त्र तेन प्रतीयते । तथा न
विज्ञानमेव प्रत्ययग्राह्यम् । नाप्युपपन्नमात्रम् । तथाप्रतीतिरभावात् ।
प्रत्ययभावितविषयत्वेनानुमानमपि सत्यादेकान्तगोचर न सम्भवतीति ।
तेनापि न तस्मिद्धि । यथाऽत्र प्रत्ययज्ञानेरेकान्तग्राहकत्वाभावस्तथा
प्रमाणविषयविशेषकामरे सन्निस्तरमभिधायते ॥ १०३ ॥

**विरुद्धव्यापकानुपलब्धिर्यथा, अस्त्यत्र छाया, ओ-
ष्ण्यानुपलब्धेरिति ॥ १०४ ॥**

विधेयया छायाया विरुद्धस्तापस्तद्व्यापकमाप्य तस्यानुपलब्धि- १०
रियम् ॥ १०४ ॥

**विरुद्धसहचरानुपलब्धिर्यथा, अस्त्यस्य मिथ्याज्ञान
सम्यग्दर्शनानुपलब्धेरिति ॥ १०५ ॥**

विधयेन मिथ्याज्ञानेन विरुद्ध सम्यग्ज्ञान तन्महचर सम्यग्ज्ञान
तस्यानुपलब्धिर्मायिनि । एते च पञ्च विरुद्धानुपलब्धिभेदा पूर्वाक्ता- १
विरुद्धानुपलब्धिभेदाऽत्राक्षरमये यथा प्रणिप्यन्ते तथा जातमनुप-
लब्धिरक्षणेहेतुचर त्रयोविधानिभेदम्वयमात्रम् ॥ १०५ ॥

ततश्च—

हेतुरनुपलब्ध्याम्यो निषेधद्वारत स्फुटम् ॥

निषेधविधिमसिद्धि विधानि निराहुः ॥ ५२० ॥

२०

सायनक्षिपनाकयाऽनिरचिर सद्धेतुचरद्वय

पञ्चयासिधुरीणयोयुगलकेनादृश्यमाण बलान् ॥

एन यद्यनुमानमानसुरथ मद्वायुद्वारा-

वारोदन्ति मुखादिभूमिपतयन्तेषा जयश्रीम्नन् ॥ ५२३ ॥

निर्णीतं तावदादौ स्मरणमथ कृता प्रत्यभिज्ञाव्यवस्था

तर्कार्ख्यं मानमग्रे प्रकटितमखिलैर्दूषणैर्दूरमुक्तम् ॥

अङ्गीकृत्याऽनुमानं तदनु च विहितः सुप्रतीतो विचारः

सारासारज्ञविचैस्तदिदमिह महातार्किकैस्तर्कणीयम् ॥ ५२४ ॥

५

श्रीमुनिसुव्रतदेवः सुराधीगविहितपदसेव. ॥

निर्धूय विघ्नपटलीं क्रियादभीष्टार्थसिद्धिं नः ॥ ५२५ ॥

मद्यं सद्यः सुरविपटिनां सौरभोद्धारसारं

पायं पायं सह सहचरैः किन्नरीणां कुलानि ॥

येषामद्याप्यनुपमयगास्यादरेणामराद्रौ

१०

गायन्त्यस्मान्भविमत्कृतः सन्तु ते तीर्थनाथाः ॥ ५२६ ॥

सद्वृत्तापरिगताः स्फुटकान्तिभाज

सन्तापतन्तिपरिमर्द्दनवद्धकक्षाः ॥

मुक्ता इवेह हृदयं न हरन्ति कस्य

श्रीमन्मुनीन्द्रमुनिचन्द्रगुरोर्गिरस्ता ॥ ५२७ ॥

३५

इति कर्मप्रकृतिप्राम्ताम्भोजखण्डाविर्भावनैकमास्करसमस्तसु-
विहितजनोत्तंसश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिचरणतामरसोपजीविना श्रादेवाचा-
र्येण विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे स्मरण-
प्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानस्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

सम्यक्त्रोविक्कर्णकोटरकुटीरड्येषु कम्तूरिका

पङ्क्त्यासक्ततामुपैति परमा य श्रयमाण क्षणात् ॥

न्यायन्यासनिरङ्कुल कथमपि प्राप्तो न चान्यत्पूर्ति

तार्थेभ्य परमागम स जयति श्रीगीतरागादित ॥ ५२८ ॥ ५

परोक्षान्यप्रमाणस्य स्मरणान्प्रकारचतुष्टय स्पष्टमुपदिश्येदानीमा-
गमाभ्य पञ्चमप्रकार बहुवक्त प्रचान्पच्छेत्तान्तरेणोपनिश्चिन्माह—

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसवेदनमागम इति ॥ १ ॥

आप्त प्रतिपाद्यिष्यमाणस्वरूप, तेन प्रणीत वचनमाप्तवचन
तस्मान्निर्भूतमुच्यतमथमवेत्तम् । आगम्यते मयात्याऽवबुद्धयन्तेऽर्था १०
अनेनेयागम इति ॥ १ ॥

चतु यद्यथमनेनमागममार्ति कथमाप्तवचनात्मकोऽमा सिद्धान्तविना
प्रासिद्ध इत्यागङ्क्याह—

उपचारादाप्तवचन चेति ॥ २ ॥

प्रतिपाद्यनानस्य दाप्तवचन कारणमिति कारणे कार्यापचाराद्यन्- १५
प्यागम इत्युच्यते ।

अत्रानुमानप्रमिता प्रवेग शाब्दप्रमाणस्य समाश्रयन्त ॥

शास्त्रस्य शिष्या म्पुरितोरूपं युक्ती म्पपन्ने परिकीतयन्ति ॥ ५२९ ॥

तया हि यद्यस्मान्भिन्नगोचरमभितननक्रमामग्रीममन्विन च तत्

स्मात् भिद्यते । यथा कुतश्चिदनुमानादनुमाना २०
शान्नुमानेऽन्तमावयतां
बोद्धानां मगङ्कन् । न्तरम् । अनुमानाभिन्नगोचरोऽभितननक-

सामग्रीसमन्वितश्च शब्द इति । किंच शब्दो

विवक्षायामेव प्रमाणम् । न बाह्ये, व्यभिचारात् । न ह्यङ्गुल्यग्रे
हस्तियूथशतमास्त इत्यादिशब्दानां बाह्येऽर्थे प्रामाण्यमुपपद्यते । प्रती-
तिविरोधात् । तस्या चैतस्य लिङ्गतैव युक्ता । तदुक्तम्—“ विवक्षया
च गम्यायां विस्पष्टैव त्रिलिङ्गता ” इति । त्रिभी रूपैरुपलक्षितं
५ लिङ्गं त्रिलिङ्ग तस्य भावस्तत्ता ।

इत्येवमेते सुगतस्य शिष्याः शब्दानुमानत्वमुदाहरन्ति ॥

मनोरथोऽयं परिपूर्तिमेपां गन्ता न जनैष्ववधानवत्सु ॥ ५३० ॥

- तथा हि यत्तावदभ्यधायि यद्यस्मादभिन्नगोचरमित्यादि तन्नानव-
द्यम् । अभिन्नगोचरत्वस्य शब्दानुमानयोरसिद्धेः । अर्थमात्रं हि
१० शब्दस्य गोचरोऽनुमानस्य तु साध्यधर्मविशिष्टो धर्मीति । अपि चाऽन-
योगोचराभेदः सामान्यमात्रविषयतया तद्वन्मात्रगोचरतया वा भवेत् ।
न तावदाद्यः पक्षः । भवतामभिमतस्यान्यव्यावृत्तिस्वभावस्य सामान्य-
मात्रस्य निषेध्यमानत्वात् । नापि द्वितीयः । प्रत्यक्षस्याऽप्यनुमानत्वा-
पत्तेः । तथा तदभेदस्य तत्राऽप्यविशेषात् । तत्राऽभिन्नगोचरत्वाच्छब्द-
१५ स्यानुमानत्वमुपपन्नम् । नाप्यभिन्नजनकसामग्रीसमन्वितत्वात् । अनुमान-
जनकसामग्र्याः शब्दे सम्भवाभावात् । पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयस्वभावा
हि सामग्र्यनुमाने भवद्विरभिमन्यते । सा च शब्दे न सम्भवति ।
तथा हि न तावच्छब्दस्य पक्षत्वं युज्यते । धर्मिण एवात्र कस्यचिद-
सम्भवात् । अत्र हि धर्मी शब्दोऽर्थो वा स्यात् । न तावच्छब्दः ।
२० यतस्तत्र शब्दः पक्षधर्मोऽभवन्स्वलक्षणस्वरूपतया वा भवेत्सामान्य-
रूपतया वा । नाद्यः पक्षः । एकस्यैव शब्दस्वलक्षणस्य धर्मधर्मिरूप-
परस्परविरुद्धस्वभावद्वयायोगात् । नापि द्वितीयः । शब्दत्वसामान्यस्य
भवन्मते परमार्थसतोऽसम्भवात् । कल्पितस्य तु सत्त्वेऽपि न गमकत्वम् ।
अर्थो ह्यर्थं गमयतीति भवद्विरेव स्वीकरणात् । भवतु वा यथा कथांचि-
२५ च्छब्दः पक्षधर्मः । तथाऽप्येतैः शब्दस्य धर्मिणः किमर्थविशिष्टत्वं
साध्यतेऽर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वमर्थप्रतीतिविशिष्टत्वं वा । तत्र प्रथम-

पयोऽयुक्त । पयनपात्रयोरेव शब्दार्थयोधम्मधर्मिमावामम्भरात् ।
 आश्रिनो हि धम्मा भवति । न चाय शब्दाश्रित । शब्दानाश्रिनस्य
 वाऽर्थस्यागोषात् सुप्रतीतरान् । अथाऽथप्रत्यायनशक्तियुक्तं च शब्दस्य
 सायने तत्प्यमायु । तथैव शब्दप्रयोगासम्भरात् । न ह्यथप्रतिपा
 तनशक्तमिदमेव शब्द प्रयुज्यते, किन्त्यथमिदमेव । अथाऽथप्रतीतिरिति ५
 गिष्ट्य शब्दस्य सायने । नन्वर्थप्रतीति शब्देत्याऽन्यास्याया नामनेत् ।
 नाथ पर । शब्दार्थप्रतीतिस्त्वयाऽनभ्युपगमात् । न द्वितीय ।
 अन्योऽथयाऽथप्रतीत्या सह शब्दस्य भवधामिद्विनस्तद्विशिष्टासम्भ-
 रात् । तत्र शब्दस्य धर्मित्वं घटते । नाऽप्यथस्य । तेन सह शब्दस्य
 सागतं सम्भधाम्योकारान् । न हि तादात्म्यस्यैवपस्तुत्पत्तिस्त्वत्पो १०
 वा सम्भध शब्दार्थयोस्ताथागतं म्याश्रियते “न ह्यर्थे शब्दा
 मन्ति तदात्मानौ ना” इत्यान्विचनस्य विरोधानुपपत्तेः । न चाय
 नाप्रतिपक्षा ध्वनिस्तस्य धर्मोऽतिप्रसक्तः । अथाऽथप्रतीतिरेतुत्वात्तदमाऽ
 सौ । न । इतरेतगप्रधानुपपत्तात् । पक्षधम्मरासिद्धौ हि शब्दस्याथप्रती
 तिहेतुत्वमिद्विद्वन्मिद्वद्वा च पक्षधमत्वमिद्विरिति । तत्रप्रतीतिहेतुत्वेन १५
 चाऽप्य तदमन्त्र चतुरात्रेपि पक्षधमतामिद्वेद्वन्तस्याऽपि प्रतीतिरानुमा-
 निरथेय मत्वेन । तत्र पक्षधमत्वं ध्वने सम्भवति । नाप्यन्यथाश्रित-
 र्त्वा । तेन काठ च शब्दार्थयोरनुगमाभावात् । तथा हि-“क्रीड-
 त्केकिकम्भरुष्टमिष्टुत्केकायितव्यावृत्ते, कुत्रापि स्फटिकाद्रिहृष्ट
 इहरे मान्द्रुमद्रोगेनि । रुर्मरिखधुनाऽपि माऽत्र भवती मान २०
 न्द्रिधाधरीहृष्टेन्यवनाम्बुना विनयते श्रीगारदा देवता ॥ १ ॥”
 इत्यादि पाठेषु प्रतिदेशं शारत्तान्तिशब्दो व्यवहारमिदं श्रूयते । न च
 तत्पक्षमत्र सप्रतीयते । यत्र हि धूमन्मन्त्राऽनर्हं बहिरस्मिन्नेन प्रमिद्वोऽ
 नेना मानि धूमस्य । न त्वेयत्तात्तुन शब्दस्याथनान्वयोऽस्ति । नापि
 काठहृत् । न हि यत्र काठे शब्दमत्र नद्याऽनस्य सम्भवति । यत्र , २५
 “नम्रस्वर्गिममूहोपगजतमगिम ममृद्वात्रिमूर्तान्मयीधपति विन्ना-

- त्र भगवान् श्रीवर्धमानाभिधः ॥ एतेनैव समानसर्वमहिमा तीर्थाधि-
नाथस्तथा, भावी भारतवर्षमरतकमणिः श्रीपद्मनाभाह्वयः ॥ १ ॥”
इत्यादौ वर्धमानपद्मनाभादिशब्दा वर्त्तमानास्तदर्थस्त्वतीतो भावी चेति
कुतोऽर्थानां शब्दान्वेतृत्वम् । अन्वयाभावे च व्यतिरेकस्याऽप्यभावः,
५ तत्पूर्वकत्वात्तस्य । यच्चोक्तं शब्दो विवक्षायामेव प्रमाणमित्यादि ।
तदपि तर्करहस्यानभिज्ञस्य व्याहृतम् । विवक्षायां शब्दप्रमाणस्यासम्भ-
वात् । तन्मात्रविषयत्वे ह्यर्थे प्रवृत्त्यादिहेतुत्वानुपपत्तिः । तद्विषयत्वात् ।
यद्यद्विषय न भवति न तत्तत्र प्रवृत्त्यादिहेतुर्यथा रूपज्ञान रसाविषय
रसे । न भवति च बहिरर्थविषयो भवन्मते शब्द इति । न चैत-
१० दुपपन्नम् । प्रतीतिविरोधात् । ततो बहिरर्थगोचरत्वमेव शब्दस्य
सङ्गतिर्मङ्गति । यत्खलु यत्र प्रवृत्त्यादिहेतुस्तत्तद्गोचरं यथा रसज्ञानं
रसप्रवृत्त्यादिहेतू रसगोचरम् । बहिरर्थे प्रवृत्त्यादिहेतुश्च शब्दः । न
चात्र हेतुरसिद्धः । प्रत्यक्षवच्छब्दाद्बहिरर्थे प्रवृत्त्यादिप्रतीतेः । यथा
हि प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तृप्रणिधानादिसामग्रीसापेक्षात्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रवृत्त्यादि-
१५ प्रतीतिः सकललोकप्रसिद्धा तथा सङ्केतादिसामग्रीसापेक्षाच्छब्दाच्छ-
ब्दार्थेऽपीति । न चार्थेऽर्थिनामर्थित्वादेव प्रवृत्तेः शब्दोऽप्रवर्त्तक इति
कीर्त्तनीयम् । प्रत्यक्षस्याप्येव प्रसक्ते । तद्गोचरंऽप्यर्थेऽर्थित्वादेव प्रवृत्ति-
प्रतीतेः । परम्परयाऽत्र प्रवर्त्तकत्वे शब्देऽपि तथास्तु । विज्ञेयभावात् ।
का चेयं विवक्षा नाम । यद्गोचरत्वं शब्दस्य शब्दते । किं शब्दोच्चारणे-
२० च्छामात्रमनेनामुमर्थं प्रतिपादयामीत्यभिप्रायो वा । आद्यकल्पनाया
वक्तृश्रोत्रोः शास्त्रश्रवणप्रणयनादौ प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति । न खलु कश्चि-
द्बालिशः शब्दनिमित्तेच्छामात्रप्रतिपत्त्यर्थं शास्त्रं प्रणेतुं श्रोतुं वा
प्रवर्त्तते । दशदाडिमादिवाक्यैः सह सकलवाक्यानामविशेषापत्तिश्च ।
सर्वेषां स्वप्रमवेच्छामात्रकानुमापकत्वाविशेषात् । अथ द्वितीयकल्पः ।
२५ तथा हि—“पादपार्थविवक्षावान्पुरुषोऽयं प्रतीयते ॥ वृक्षशब्दप्रयो-

कृत्यान्तर्गताम्याह यथा ॥ १ ॥ ” इति । तत्पद्योभनम ।
 व्यभिचारान् । न हि शुक्लाग्निकोन्मत्तप्रभनयस्तथाभिप्रायेण वाक्यमु-
 च्यन्त प्रनीयन्ते । अपि च ममयानपेय गच्छन्तादृशमभिप्राय गत-
 येममयमापेया वा । प्रथममे न कश्चिद्विद्वत्पानभिन म्यात् ।
 ममयापेयस्तु गच्छोऽयमेव किं न गमयेत् । न ह्यत्र तत्पद्यी वाद्याया- ५
 द्विभेनि येन तत्र गमात्प्रवृत्त । अगस्त्यमायनात् गच्छोऽयं
 गमयनीत्यस्यातोचिनरचनम् । अभिप्रायेऽपि तन्ममकन्यप्रमद्वान् ।
 तत्रापि तस्यागस्त्यममयन्त्राविशेषात् । अमिदं च गच्छस्यागस्त्यमम-
 यन्त्रम् ॥ म्याभात्रिकमामर्त्यममयाभ्यामर्थनोपनिर्धनश्च ”
 इत्यत्र पश्यमाणमूत्रे तच्छस्यममयन्त्रस्य । प्रत्येनाभिधाम्यमात्रान् । १०
 तत्रथ गिद्धमिन्द्र । गच्छो वसत्रभिप्रायाद्विज्ञापविषय मयानृत्यव
 स्योपेतान् । यत्किञ्च नति यथा प्रशस्याति । तथा च गच्छन्
 म्यापयेति । एव च न सिद्धायामेव गच्छस्य ग्रामाव्यमिति । नन
 गच्छो नानुमान तद्विज्ञापितव्यान् , तद्विज्ञापितमामग्रीगमन्यनवाच
 प्रयत्नान् । १५

तस्मादेतत्तद्विज्ञापितस्य ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य ग्राह्यस्य ।

गच्छमानं दद्विना नावगन्तुं शक्यन्तेऽथा म्यगमुस्या परोक्षा ॥५३१॥

॥ २ ॥

अत्र गच्छमानम्—

ममस्त्यत्र प्रदेशे रत्नविधान मन्ति रत्नमानुप्रभृतय २०
 इति ॥ ३ ॥

१२ तानुभ । अत्र मममोक्षान्तरादिकृत्तकालानुवर्ततेत्येति

॥ ३ ॥

कीदृशः पुमानाप्तः स्याद्यद्वचननिबन्धनमर्थावबोधनमागमप्रमाण-
तया सम्मतमित्याशङ्क्याप्तलक्षणमाह—

**अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते यथाज्ञानं
चाभिधत्ते स आप्त इति ॥ ४ ॥**

५ अभिधेय वस्तु रत्ननिधानरत्नसानुप्रभृतिकं यथावस्थितं येन स्वरूप-
प्रकारेण व्यवस्थितं य. कश्चिज्जानीते प्रत्यक्षादिप्रमाणतो निश्चिनोति
यथाज्ञानं ज्ञानानतिक्रमेणाभिधत्ते स आप्तः । आप्यते उपदिष्टोऽर्थोऽ-
स्मादित्याप्त इति व्युत्पत्तेः ॥ ४ ॥

अथ कस्मादेवविधस्यैवाप्तत्वमित्याशङ्क्याह—

१० **तस्य हि वचनमविसंवादि भवतीति ॥ ५ ॥**

यो हि यथावस्थिताभिधेयवस्तुपरिज्ञाने निपुणः परिज्ञानानुसारेण
तदुपदेशकुशलश्च तस्य हि यस्माद्वचनमविसंवादि विप्रलम्भपरिभ्रशत.
संवादिकं भवति नाऽन्यस्य । ततो यथोक्तलक्षणलक्षितस्यैवाप्तत्वम् ।
एतेन च “ यो यस्यावञ्चकः स तस्याप्त इति ” ऋष्यार्याम्लेच्छ-

१५ साधारणं वृद्धप्रणीतमात्मलक्षणमनूदितं भवति ॥ ५ ॥

कतिविधोऽयमाप्त इत्याह—

स च द्वेधा लौकिको लोकोत्तरश्चेति ॥ ६ ॥

लोके सामान्यजन्यरूपे भवो लौकिकः । लोकादुत्तर. प्रधानं
मोक्षमार्गोपदेशकत्वाल्लोकोत्तरश्चाप्त इति ॥ ६ ॥

२० तावेव निदर्शयन्नाह—

**लौकिको जनकादिलोकोत्तरस्तु तीर्थकरादित इति
॥ ७ ॥**

लौकिक आप्तो जनकादिः । आदिशब्देन जनन्यादिपरिग्रहः । लोको-

त्तर पुनरावृत्तीधकगति । आश्रित्येन गणधर्मव्येकतुद्धातीना ग्रहणम् ।
 तत्र येनेह प्रत्ययुक्तिकोलाकलापाक्रान्तककशानेकप्रमेयरज्जुसहस्रो-
 पनिद्वप्रचुरप्रकरणफलककोटिघटनापिशङ्कटेन गितिरमरीचिमण्डलो-
 च्चप्रचुररचिमध्यमुचालुचारिरोच्चकूपन्मभावष्टम्भमिष्टमहिष्टोपनायमा-
 ननानाविधोपद्रवप्रपञ्चप्रसाविमानसावधानविशुद्धमुद्धिनिमानसदुरुक ५
 र्णधारप्रेरणीयेन प्रमुद्धधीयसहस्रप्रेर्यमाणानेकप्रकारनयागिनिजुह्वयेन
 मूरिमङ्गमङ्गिमग्राममहाकेतुकोटिसङ्कटेन पद्मायोपाञ्जनोपजायमाना-
 समानमनोरथननकमेवनीयेन नितान्तदुष्टाचाटतीर्थिकजुहुम्भका-
 फम्भिरनियमाणमहाकोलाकलाकलापितेनाऽप्येवममाणेन प्रतिक्षण-
 विचक्षणसमामूत्यमाणसूक्ष्मकम्मातिविचारप्रपञ्चप्रचुरगृहकवातसन्ताना- १०
 पूरिततत्त्वार्थमयसितपटेन यानपात्रेनेव जन्मजरामरणचारनीरनिरन्तर-
 मनघरतोपनायमानमनोग्रमहोष्मिमालाव्याकुलमास्मिकातिदुर्वाररौद्र-
 परिणाममहाभेलासहस्रेतुचतुःस्पात्रपातालफलामल सविल मद्धि-
 पुलप्रियविप्रयोगप्रमुग्ध सुनिक्करमयङ्करमकरपरम्परापरिचयपुरालोकम-
 तिविक्रमकरकेतुतिमिङ्गिलकरालयस्त्रुहरान्तमृच्छतुच्छमत्त्वसन्तोद- १५
 मुत्प्रमिगिषान्विकालकूटच्छटलान्छितकुम्भिकुहरमनेककणाग्रहमाहनिग्रह
 ममन्प्रवात्फात्प्रशीन्वात्प्रान्मत्तम्रमद्गिजलपन्तुमन्तानमनिदुरतिक्र-
 ममहामोहायत्तरौद्र भवममुद्र भविनन्तरन्ति तर्नीधम । प्रपचनमिति
 यावत् । ततश्चाचिन्त्यमाहात्म्यमहापुण्यापराभिधानतीव्रकरनामकम्भ-
 निपाकादेवविधतीधकरणशीलन्तीर्थकरश्रीमर्धमाननिनप्रमुत्त पुरप- २०
 विनोप नति ।

अत्राहुर्नैमिनीया —

रागद्वेषादनिमुक्त पुण्यवि रागद्वेषाकलुषिनमितिर्तीव्रतास्ति काश्चिन्
 शेषमनभ्युपगच्छति च स्यादासौ वन कथमहोतद्वच स्यात्प्रमाणम् ।
 पोम्पेयवादिना मानां वेत्तन्ममात्पुण्यप्रचनान्छनोन्मुक्तमूर्ति २१
 कानां पूर्वाद्य सविन्दस्स प्रामाण्यश्रावितसदसमप्रेमपात्र समस्तु ॥५३२॥
 पनाद्य तत्त्वज्ञानम् ।

न च पुण्यप्रचनान्छनोन्मुक्तमूर्तिव

१ प्रथमं वाद्यं शृणुमस्मिन् वाद्यमभिधाय श्रुत्वा प्रथमश्रुत्वा ।

तस्यासिद्धम् । तथाहि वेदोऽपौरुषेयः कर्तृस्मरणयोग्यत्वे सत्यस्म-
र्यमाणकर्तृकत्वादित्थं तदित्थं यथाकाश इति । न चात्र
हेतोरसिद्धिः । यदि हि वेदे कर्त्ता भवेत्तदा वेदार्थानुष्ठानकालेऽ-
नुष्ठातृणामनिश्चितवेदप्रामाण्याना तत्प्रमाणताप्रसिद्धये तद्गोचरस्मरण-
माविर्भवेत् । ये हि यच्छास्त्रार्थानुष्ठाने प्रवर्तन्ते ते तच्छास्त्रकर्त्तारं
नियमेन स्मरन्ति यथाऽष्टकाद्यर्थानुष्ठानार्थिनस्तत्प्रणेतारं मनुम् ।
वेदविहितार्थानुष्ठाने प्रचुरद्रविणव्ययोत्पन्नपरिश्रमनिवर्त्तनीयाग्निहोत्रादि-
कर्मलक्षणे प्रवर्तन्ते च प्रेक्षाशालिनोऽतस्तेषा महती वेदकर्तृस्मरणा-
पेक्षा । ते ह्यनुपलब्धफलेषु नानाविधकर्मस्वेव नि.सन्देहाः प्रवर्त्तेरन्,
यदि तेषां तद्विषय. सत्यतानिश्चयः सम्पन्नो भवेत् । न चासौ तदुप-
देष्टुः स्मरणाभावे युज्यते । पित्राद्युपदेशवत् । यथैव हि पित्रादिक-
मुपदेष्टारं स्मृत्वा स्वयमदृष्टफलेष्वपि कर्मसु तदुपदेशात्प्रवर्तन्ते पित्रा-
दिभिरेतदुपदिष्टं तेनानुष्ठायत इति । एवं वैदिकेष्वपि कर्मस्वनुष्ठाय-
मानेषु कर्तुः स्मरणं स्यात् । न चाभियुक्तानामपि वेदार्थानुष्ठातृणां
त्रैवर्णिकानां तत्स्मरणमस्ति, अतोऽसौ तत्र नास्तीति निश्चीयते ।
कर्तृस्मरणाभावश्च छिन्नमूलत्वात् । स्मरणस्य ह्यनुभवो मूलम् । न
चासौ वेदकर्तृविषयत्वेन विद्यते । तत्कथं तत्स्मरणसम्भावनाशङ्काऽपि ।
न च रचनावत्त्वेनात्र भारतादिवत्कर्तृसद्भावप्रसिद्धेर्नास्य छिन्नमूल-
त्वमित्यभिधातव्यम् । वेदरचनायाः कर्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वात् ।
तथा हि—

२०

यद्गोः दुस्सवदुर्भणध्वनिगणः सर्वेन्द्रियागोचर-

स्यार्थस्य प्रतिपादनं प्रतिपदं भङ्गिर्न वा छन्दसाम् ॥

लोकव्याकरणाप्रयुक्तविविधध्वानप्रबन्धस्तथा

मन्त्राणां महिमा स कोऽपि रचना वेदे तदन्या ध्रुवम् ॥५३३॥

२५

ये त्वादृशास्तु न पठन्ति न वाश्रयन्ति

शृण्वन्ति नापि भुवनाद्भुतभूतमेतम् ॥

जानन्ति ते वृशधिया कथमप्रमेय

माहात्म्यमस्य रचनासु कथञ्चनापि ॥ ५३४ ॥

न च रचनमात्रम्योपलम्भाद्वे कत्रनुमानमुपपन्नम् । विश्वस्य
 बुद्धिमत्पूर्वकन्यानुमानप्रसङ्गतोऽनभिमतसिद्धिप्रसक्ते । ततो यादृशा
 रचना कत्रन्वयन्यतिरेकानुविधायिनी समधिगता तादृश्येन परिदृश्य ५
 माना कर्तारमनुमापयन्ती यङ्गीकृतव्यम् । अतः कथं वेत्ते तन कर्तनु
 मानशङ्काऽपि सम्भाव्यते । ततः सिद्धमिदम् । वैयर्थ्ये रचना
 पोऽपेयी न भवति दृष्टकृतृकरचनाविलक्षणत्वात्तन्तरिभ्यः । तथा,
 “वेदस्याध्ययनं मयं गुरुरध्ययनपूर्वकम् ॥ वेदाध्ययनमाच्यत्वा
 दधुनाऽध्ययनं यथा ॥१॥ अतीतानागतां कालां वेदकारनिर्वर्तितां १०
 कालत्वात्तद्यथा फालो वर्तमानः समीक्ष्यते ॥ २ ॥” इत्या-
 भ्यामप्यनुमानाभ्यां वेत्त्यापोऽपेयस्य सिद्धिस्मरणमनुमरति । नन्वा-
 सप्रणीतत्वाभावे कथमस्य प्रामाण्यम्यानि चेत् । अपोऽपेयत्वा-
 देवति त्रुम् । वचनस्य पुण्योपायानुप्रवेष्टेनैवाप्रामाण्यप्रमिद्वे ।
 यथोक्तम्—“शब्दे दोषोऽङ्गमस्तादृक्प्रधान इति स्थितिः ॥ तद १५
 भावः कचिन्मिद्वो गुणवद्वत्तृगुणतः ॥ १ ॥ तद्वर्णरपञ्चाना
 शब्दे सक्रान्त्यमम्भरात् । यद्वा वक्तुर्भावेन न स्पष्टोपा निग-
 श्रया ॥२॥” इति । तन्मात्र इति दोषाभावः । कचिन्मिति लौकिक
 वाक्ये । तद्वर्णरिति गुणवद्वत्तृगुणं । वेत्ते हि गुणवान्त्वत्ता दुर्गन्मनेन
 दोषाभावाऽप्यङ्गयनिश्चयः । कर्तुर्भावे तु सुगर्नैव निश्चीयते । तथा हि— २०
 “दोषा मन्ति न मन्तीति पोऽपेयेषु युज्यते ॥ वेदे कर्तुर्भावाद्धि
 दोषाशङ्क्य नास्ति न ॥ १ ॥” नन्वाप्तगुणमनान्यैव शब्दस्य
 प्रामाण्यं वेत्ते चाप्तप्रणीतत्वाभावतस्तन्मनान्यमम्भरात्कथं प्रमाणत्वं
 मिनि चेत् । तदुक्तम् । यतो नाप्तगुणसक्रान्त्या वेदे प्रमाणत्वम् ।

- शब्दोच्चारण एवाप्तस्य व्यापारात् । शब्द. पुनरविसंवादिनीं वस्तु-
प्रतीति विदधानः स्वमहिम्नैव प्रमाणम् । न चैवमनाप्तस्यापि तदु-
च्चारणमात्रे व्यापाराच्छब्द. स्वमहिम्नैवाऽसत्यार्थप्रतिपत्तिं कुर्वाणोऽ-
प्रमाणमित्यभिधानीयम् । अनामप्रणीतत्वादिदोषाणामप्रामाण्योत्पादना-
५ दन्यप्रयोजनाभावात् । आप्तप्रणीतत्वाभावाच्च प्रामाण्यमप्रामाण्यं वेत्यु-
च्यते । तदप्यनुचितम् । यत्र हि पुरुषकृता पदानुपूर्वी तत्र तदपेक्षं
प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा भवेत् । वेदानुपूर्व्यास्तु नित्यत्वात्त्वसामर्थ्येनै-
वाऽर्थावबोधकत्वात्पुरुषनिरपेक्षमेव प्रामाण्यम् । न हि तादृशीमानुपूर्वी
कश्चित्कर्तु क्षमः । पूर्वसिद्धानुपूर्वीतोऽपूर्वानुपूर्वीकरणे कस्यचित्त्वा-
१० तन्व्यासम्भवात् । कुर्वाणो वा ता तदध्येतृभिरन्यैर्बहुभिर्निवार्यते । तदु-
क्तम्—“ अन्यथा करणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणा ” इति ।

एवं च—

यत्राश्रान्तं विशदमनस. पक्षपातं श्रयन्ते

यः सर्वेषां शुभफलजुषा कर्मणामेकदीप. ।

- १५ थं चाद्यापि प्रगुणितधियो धीयते सर्वतोऽपि
स्वीकर्तव्यः स इह विवुधैर्वेद एव प्रमाणम् ॥ ५३५ ॥

चित्तेऽस्तु काममुपयातु ततोऽपि कण्ठं

हे श्रोत्रिय स्वमतदुर्धरपक्षपातात् ॥

यत्कण्ठतोऽपि पुनरेतदुपैति वक्त्र-

- २० मस्मन्मनः किमपि तेन हृणीयते स्म ॥ ५३६ ॥

तथा हि यत्तावन्न्यगादि रागद्वेषाकलुषितमतिस्तीर्थकृन्नास्ति
कश्चिदित्यादि तद्विस्मरणशीलतां सूचयति देवानांप्रियस्य । सकल-
त्रिलोकीसमाकलनह्रौशलशालिनः पुरुषधुरीणस्य पूर्वं सविस्तरमु-
पपादितत्वात् । यत्. ५ कर्तृस्मरणयोग्यत्वे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादि-

त्याद्यवादि तत्राभ्यर्ण्यमाणकर्तृकत्वमसिद्धम् । कर्तृस्मरणाभावप्राहक-
 प्रमाणाभावात् । न स्वच्छ प्रत्यक्ष तद्वाहकम् । प्रतिनियतभूषादिगोच-
 रचारित्र्येनाभावे तस्य प्रवृत्त्यमभवात् । सम्भवे वाऽभावप्रमाणकल्पना-
 वैफल्यम् । तस्मात्तस्याभ्यक्षत एव प्रसिद्धे । अभावप्रमाणात्तत्सिद्धौ
 तु कर्तृस्मरणाभावगोचरस्याभावप्रमाणम्योत्पत्तौ कारण वाच्यम् । गृही ५
 त्वा वस्तुसद्भावमित्यादिना सूचित तत्कारणमस्तीति चेत् । नन्वन
 प्रादुर्भूतमभावप्रमाण तस्याव साश्रयमेव प्रमाधयेत् । गृहीत्वा वस्तु-
 सद्भावमित्यभिधानात् । अनेन हि निषेध्याधारवस्तुग्रन्थमभिप्रेयता
 भट्टेन निषेध्यामात्राश्रय सूचित एव । अन्यथा प्रतिनियतवृत्तिनया
 कर्तृस्मरणाभावाभिदिष्टततो दुर्लभा । आश्रयश्चास्य स्वात्मा सर्व प्रमा- १०
 तारो वा । यन्नि स्वात्माऽमुष्मिन्मनीय आसनि वेत्कर्तृस्मरण नास्तीति
 किमेतानना मिद्धम् । पदार्थजातस्यानेकस्यात स्मरण नास्ति न
 चैतावता तस्याभावा मिद्धयति । अथ ममानुष्ठानेऽदृश्य भवत्योऽमौ
 यत्त मृनिपत्प्रम्यायी न भवति तदाऽसत्तिति निश्चीयत इत्यप्य-
 सारम् । यत —

१५

यद्यद्वस्तु समन्ति न मृनिपथप्रम्यायि ते मो उटो

विष्पष्ट यन्ति तस्य तस्य सकलस्यासत्त्वमाभापये ॥

एव तर्हि पितामहस्य पितर मातामहीमात-

तन्मातापितरौ च न स्मरसि तत्तेषामभावो भवेत् ॥ ७३७ ॥

तेषामभावे च भवेत्तत्र कथं न हि त्वत्कपितामहा ॥ २०

तथा सति स्याद्भवतोऽप्यभावा भवेनामुना वृत्तिततश्चकितेन ॥ ५३८ ॥

तथा—

मनुष्येऽप्यर्थे स्वयमपि धृत यस्तु किमपि

अचिकम्प्याप्यत्र त्रयति सहमा तिमृनिपत् ॥

न चैतावमात्रादभवन्मनुष्य प्रयाति

२५

त्वया शक्य तस्माद्यभिचगितमेतत्तत्र च ॥ ५३९ ॥

- अथ सर्वे प्रमातारः । ननु त्रैलोक्योदरविवरवर्तिनः प्रमातारो वेदकर्तारं न स्मरन्तीत्यसर्वविद्रो वेदनानुपपत्तिः । अपि च सर्वप्रमातृ-
देशान्गत्वा ताश्च पृष्ठा तत्र कर्तृस्मरणाभावः प्रतीयेताऽन्यथा वा ।
न तावदन्यथा, सर्वज्ञत्वानुपपन्नादेव । गत्वा चेन्ननु तत्र गत्वा तेषु
५ पृष्ठेषु न स्मराम इति प्रतिवचनं त्रुवाणेष्वपि को नाम विश्रम्भः । न
हि तेषु सर्वेष्वसर्वज्ञस्य युगपत्कामाभ्यामासताप्रतीतिः सम्भवति । यत-
स्तद्गुणसंक्रान्त्या तत्र प्रामाण्यं स्यात् । किञ्च अभावप्रमाणस्य तत्र
प्रवृत्तिर्यत्र वस्तुसद्भावग्राहकं प्रमाणपञ्चकं न प्रवर्तते । प्रमाणपञ्चकं
यत्रेत्याद्यभिधानात् । न चैवमिहास्ति । वेदस्य पुराणस्य च शाब्द-
१० प्रमाणस्य वेदकर्तरि प्रवर्तनात् । वेदवाक्य हि—“ रुद्रं वेदकर्तारं, यो
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं वेदांश्च ग्रहिणोति, तथा—प्रजापतिः सोमं
राजानमन्वमृजत्तत्र त्रयो वेदा अन्यसृजन्त” इत्यादिकम् । पुराणं च—
“ प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते” “अनन्तरं तु वस्त्रेभ्यो
वेदास्तस्य त्रिभिः सृताः” इत्यादि कर्तृसद्भावावेदकमनेकधा श्रूयते ।
१५ स्मृतिपुराणादिवच्च काण्वमाध्यन्दिनर्तृतिरीयादयः शाखाभेदास्तत्कर्तृ-
त्वादेव तत्तद्विपिनामाङ्किता इति कथमस्मर्यमाणकर्तृकाः । अथ तद्दृष्ट-
त्वात्तत्प्रकाशितत्वाद्वा तन्नामाङ्किता इति चेत् । तत्र । यतो यदि ताव-
दुत्सन्नाः शाखाभेदाः कण्वादिना दृष्टाः प्रकाशिता वा । तदा कथमेपां
सम्प्रदायाविच्छेदोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिक्षेपश्च स्यात् । अधानव-
२० च्छिन्ना एवैते सम्प्रदायेन दृष्टाः प्रकाशिता वा । तर्हि यावद्भिर्रूपा-
ध्यायैर्दृष्टाः प्रकाशिता वा तावन्नामभिरेपां किन्नाङ्कितत्वं स्यात् ।
अविशेषात् । अपि चाऽन्ये वादिनः स्मरन्ति वेदस्य कर्तारमित्यसिद्ध-
मेवाऽस्मर्यमाणकर्तृकत्वम् । अथोच्यते, अस्ति तेषां वेदे कर्तृस्मरणं
किन्तु सविगानम् । तत्कर्तृविशेषविप्रतिपत्तेः । तथा हि—योगां रुद्र-
२५ कर्तृकत्वं तस्याहुः । जैनाः कालासुरकर्तृकत्वम् । सौगतास्त्वष्टककर्तृ-
कत्वम् । अतोऽप्रमाणं तदिति । तदप्युक्तिमात्रम् । यतः कर्तृविशेषे

विप्रतिपत्तेस्तद्विरोपस्मरणमेवाप्रमाणं स्यान्न कर्तृमात्रस्मरणम् ।
 अन्यथा कादम्बर्यादीनामपि कर्तृविप्रतिपत्ते कर्तृमात्रस्मरणस्या
 प्रमाणत्वेनास्मयमाणकर्तृकत्वे सत्यकर्तृकत्वम्यात् । अथ वेदे कर्तृ-
 विशेषविप्रतिपत्तिर्कर्तृमात्रेऽपि विप्रतिपत्तेस्तन्मात्रस्मरणमप्यप्रमाणम् ।
 कादम्बर्यादीनां तु कर्तृविशेष एव विप्रतिपत्तेस्तत्प्रमाणमनो नाकर्तृक ५
 त्वम् । ननु वेदे योगात् कर्तारं स्मरन्ति न मीमांसका इत्येक कर्तृमात्रे
 विप्रतिपत्तेर्यदि तत्प्रमाणं तर्हि तद्वत्तदस्मरणमप्यप्रमाणं किं न
 स्यात् । विप्रतिपत्तेरविशेषात् । तथा चायमसिद्धो हेतुः । किञ्च, अस्मर्य-
 माणकर्तृत्ववादिन प्रतिवादिन सर्वस्य वा सम्बन्धि हेतुत्वेनाभि-
 मतं भवेत् । यदि वादिनस्तर्हि तदनैकान्तिकम् । वटे वटे वज्र- १०
 वण इत्यादिषु विद्यमानकर्तृकेष्वपि जैमिनीयैरस्मर्यमाणकर्तृकेष्वप्य-
 सद्भावात् । ननु वेदे कर्तृभावपूर्वकमस्मर्यमाणकर्तृकत्वमत्र तु कर्तृनुप-
 लब्धमात्रपूवकं तत्कथमनैकान्तिकमित्यपि मनोरथमात्रम् । यत्
 कुतोऽत्र कर्तृभावसिद्धिः । प्रमाणान्तरादत्र एव वा । यदि प्रमाणा-
 न्तरात् । तदाऽस्यानर्थक्यम् । अत एव चेत् परम्पराश्रयः । अतो १५
 अनुमानात्तदभावसिद्धौ तत्पूर्वकमस्मर्यमाणकर्तृकत्वसिद्ध्येतत्सिद्धौ
 चानुमानात्तदभावसिद्धिरिति । अथ प्रतिवादिन सम्बन्धि तद्वेतुत्वेन
 विवक्षितम् । तदसिद्धम् । तत्र हि प्रतिवादी स्मरत्येव कर्तारम् । एतेन
 सर्वस्यास्मरणं प्रत्याग्यातम् । यदप्युक्तम् । ये हि यच्छास्त्रार्था-
 नुष्ठाने प्रवर्तन्ते ते तच्छास्त्रकर्तारं नियमेन स्मरन्तीत्यादि । २०
 तदप्यनल्पतमोविलसितम् । नियमामावात् । न हि यो
 धर्मशील इत्यादिवाक्येभ्यस्तदर्थानुष्ठाने प्रवर्तमानानामनुष्ठातृणां
 तत्कर्तृस्मरणमस्ति । तदन्तरेणापि धर्मशीलतादर्थानुष्ठाने महापुरुषार्थो-
 पयोगिन्यैहिकपारित्रिकमयामावेतौ प्रवृत्तिप्रतीतेः । यच्चान्यदुक्तं
 छिन्नमूलत्वादित्यादि । तदप्यसुन्दरम् । यतोऽध्यक्षेणानुमवामावात्तत्र २५
 कर्तृस्मरणं छिन्नमूलं प्रमाणान्तरेण वा । अन्यक्षेणेति चेत् । किं

भवत्सम्बन्धिना सर्वसम्बन्धिना वा । यदि भवत्सम्बन्धिना । तर्ह्यग-
मान्तरेऽपि कर्तृसद्भावग्राहकत्वेन भवत्प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेस्तत्कर्तृस्मरणस्य
च्छिन्नमूलत्वेनास्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य भावाद्यभिचारी हेतुः । अथ तत्र
तद्ग्राहकत्वेनास्मत्प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तावपि परैः कर्तृसद्भावभ्युपगमात्

५ व्यभिचारः । तत्र । परकीयाभ्युपगमस्य भवतोऽप्रमाणत्वात् । अन्यथा
वेदेऽपि परैस्तत्सद्भावभ्युपगमादस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्यसिद्धो हेतुः
स्यात् । सर्वसम्बन्धिना चेत् । सोऽसिद्धोऽर्वागृहा तस्यावसातुम-
शक्यत्वात् । अथ प्रमाणान्तरेणानुभवाभावः । तत्र । आगमस्य तत्र
कर्तृसद्भाववेदकस्य प्रतिपादितत्वात् । वचनरचनावत्त्वाद्यनुमानस्य

१० च तत्प्रसाधकस्य सद्भावात् । तथा हि । पौरुषेयो वेदो वचनरचना-
वत्त्वाद्धारतादिवत् । यदप्यवादि । वेदरचनायाः कर्तृपूर्वकरचनावि-
लक्षणत्वादित्यादि । तत्र यदेतद् श्रवत्वदुर्भणत्वादि तद्वैलक्षण्यं तत्सकल
पुरुषाणां न दुष्करम् । विज्ञानकरणापटुतापराधीनत्वाद्वाचा प्रवृत्तेः ।
ननु पौरुषेयत्वे वेदानां मन्त्रत्वानुपपत्तिः । मन्त्रो हि जप्यमानः फल-

१५ दायी दृष्टः । न च तथा पौरुषेयो वेद इति । एतदप्यविचारितर-
मणीयम् । शैवाद्यागमानामप्यपौरुषेयत्वप्रसक्तेः । तत्र ये हि मन्त्राः
फलदायिनः सन्ति तेऽपि वैदिका एवेति न वाच्यम् । शूद्राणामपि
फलदायित्वात्तेषाम् । वेदेषु च भवदभिप्रायेण शूद्राणामधिकारो
नास्ति । अनधिकारिणां च कथं मन्त्राः फलं प्रयच्छेयुः । अपि च

२० प्राकृता अपि मन्त्राः फलदा दृश्यन्ते । न च वेदेषु प्राकृतशब्दगन्धोऽ-
प्यस्ति । तस्मात्प्राकृतमन्त्रवद्वैदिका अपि मन्त्रा पौरुषेया एवेत्यभ्युप-
गन्तुं युक्तम् । नन्वेवं सर्वे पुरुषाः किं न मन्त्रकारिणो भवन्तीति
चेत् । उच्यते । सर्वेषामसमानशक्तिकत्वात् । ये हि सत्यसङ्कल्पास्त
एव मन्त्रान्कर्तुं शक्नुवन्ति । सत्यसङ्कल्पता च सुमुनीनां प्राणातिपात-

१ प्राणातिपात —प्राणिप्राणवियोजनं तस्माद्विरमणं, सुस्थिरज्ञानश्रद्धानपूर्वकं
निर्वर्तनम् । आदिशब्देन मृषावागदत्तादानमैथुनपरिग्रहविरमणानां ग्रहणम् ।

विगमणात्पिञ्चमहान्ततपष्टाष्टमान्तिष करणप्रमाणासुप्रतीतेषु मचेतमान् ।

तथा हि—

प्राणात् यण्येपयन्ति त्रितय जल्पन्ति नो सत्रया

स्तेय नर समाचरन्ति वनिता वान्त्या समानन्वते

नाऽभ्यस्यन्ति पण्डितग्रहप्रदिलता नित्य तपस्यन्ति ये

समिद्धा धिपणावता मुमुनयस्ते सत्यसङ्कल्पिता ॥ ५४० ॥

निगतिगयप्रमाणसमन्वितर्हि तेरमुष्मान्मन्त्रान्मन्त्रेण फल मयन्वित्यनु-
संधाय यदा यदा कयाचिद्वापया प्रयुज्यन्ते मन्त्रास्तत्र तेषा तप-
मान्तेव तथानिधार्थक्रियाकरणमामर्त्यं सम्भाष्यते । दृश्यते हि
माग्नमपि महाप्रमाणमन्त्रवाग्निं आनाप्रानात्रिर्निपीकरणात्किम् । १०
स चेद्यन्मूत्र प्रमाणे नेतरपुण्याणा ममस्ति । तेन न मवपा मन्त्र-
कृत्यम् । न च वाच्यं जल्पनात्किं पर निरिपीकरणात्पिञ्च-
नित्यतिर्न पुन पुण्यात्तेरिति । मुद्रामण्डलानीना नैष्येनाकरण-
प्रसङ्गात् । पुण्याणा त्रियभिर्मन्त्रिनिशेषानपेक्षित्वप्रसङ्गाच्च । पुण्य-
शक्तिर फलनित्यतौ तु नाय दोष । तेन हि यत्र यथा समय इत
स्तत्र तथा समयानुपालनाफल निष्पद्यते । या वा तेषामविप्रिय
मन्त्र प्रणीत मैत्र तममभिध्यापागमामर्त्यात्ममयमनुपालयन्तमनु-
गृह्णाति । गतात्त्रिन् । कस्यचित्तन ण्यानथ श्यादि विरुध्यश्च न
स्यात् । किंच, ममयामिनेनाच्चरितमेकैकमप्यस्य त्रिपापशान्ति-
कार्यं तु यत्पुण्यमने नेनैर । स्वामात्रिकन्वे तु पापकृततद्वा २०
प्रयोगेऽपि स्वकार्यं कुर्यात् । अपि च श्रद्धायापि पाप-
पेयत्वं सत्र पुण्या कायइत किं न म्युगिति किं न पयननुयने ।
ननु काय तुगांष पुण्या दृश्यते । न मन्त्र तुगति । नैव ।
मन्त्रहृतोऽप्यनुमानागमाभ्या दृश्यान् । न चासवदिद्गेन ममन्त्राम्नु-
विषय येन नानिद्वत्तारदृष्टम्यानाय स्यात् । किंच भागनादी २५

- न्कुर्वाणोऽपि कश्चिदिदानीं न दृश्यते, इति तेषामप्यपौरुषेयत्वप्रसक्तिः । तस्मान्न मन्त्रोपेतत्वमपि वेदरचनाया कर्तृपूर्वरचनावैलक्षण्यं गदितु-
मनुगुणम् । अपि चात्र विशिष्टा रचना दृश्यमाना तत्करणासमर्थमेव
कर्त्तारं निराकुरुते न पुनः कर्तृमात्रमपि । न खलु पुराणकृप्रासादादौ
५ विशिष्टा रचना प्रतीयमाना कर्तृमात्रं निराकुर्वती प्रसिद्धा । तत्करणा-
समर्थस्यैव शिल्पिनस्तथा निराकरणात् । न हि कर्त्रन्वयव्यतिरेकानु-
विधायिनो धर्मा कर्त्तारं विना घटन्ते । ततो वैदिकी रचना पौरुषेयी
न भवतीत्याद्यनुमानमयुक्तमुक्तम् । दृष्टकर्तृकरचनाविलक्षणत्वस्य हेतो-
रुक्तनीत्या तत्रासिद्धत्वात् । सिद्धत्वे वा कर्तृमात्रानिषेधकत्वात् ।
१० ततो रचनामात्रात्कर्त्रनुमाने विश्वस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वानुमानप्रसङ्गत
इत्याद्यपि प्रतिक्षिप्तम् । वेदरचनायाः कर्तृपूर्वकरचनातो विलक्षण-
त्वान्यवस्थिते । जगद्रचनायाम्स्तु तद्विलक्षणत्वेऽन्यवस्थितेः । तस्या-
स्तद्व्यवस्थितिश्च सविस्तरमीश्वरनिराकरणे विहिता । यदप्य-
भिहितं वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकमित्यादि । तत्र निर्विशेषणं
१५ वेदाध्ययनवाच्यत्वमपौरुषेयत्वं प्रतिपादयेत्सविशेषणं वा । प्रथमपक्षे-
नैकान्तिकम् । विपक्षेऽप्यस्याविरुद्धतया सद्भावसम्भवात् । न खलु
वेदाध्ययनवाच्यत्वं कर्तृपूर्वकत्वलक्षणविपक्षेण विरुद्धम् । भारता-
ध्ययनवाच्यत्ववत्तस्याऽपि तेनाविरोधात् । किञ्च यथाभूताना पुरुषाणा
यथा वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकमुपलब्धं तथाभूतानामेव तत्तथा
२० साध्यतेऽन्यथाभूतानां वा । यदि तथाभूतानां तदा सिद्धसाध्यता ।
अथान्यथाभूतानां तर्हि विश्वस्य बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये सन्निवेशादि-
वदप्रयोजको हेतुः । अथ तथाभूतानामेव तत्तथा साध्यते । न च
सिद्धसाधनम् । सर्वपुरुषाणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिवैकल्येनातीन्द्रियार्थ-
प्रतिपादकप्रेरणाप्रणेतृत्वासामर्थ्येनेदृशत्वादिति चेत् । एतदपि न
२५ निरवद्यम् । प्रेरणायास्तथाभूतार्थप्रतिपादने प्रामाण्यप्रसिद्धेः । तद-
प्रसिद्धिश्च गुणवतो वक्तुरभावे तद्वृणैरनिराकृतैर्दोषैस्तस्यापोदितत्वा-

लुप्तमिद्धा । तथामूला च प्रेरणामनीन्द्रियार्थदर्शनगतिरिहोऽपि
 कर्तुं समर्था इति कुतस्तथामूतप्रेरणाप्रणेतृत्वामाम्यनाशेषपुण्याणामी-
 द्यत्वासिद्धिः । यतः सिद्धसाधनं न स्यात् । अथ न शब्दे गुणवद्-
 नृक्त्वेनेनाप्रामाण्यनिवृत्तिरपौरुषेयत्वेनाप्यस्या सम्भवात्ततोऽयमप्येव ।
 तदपि न्यायनिराकृतम् । यतोऽपौरुषेयत्वं प्रेरणायाः किमन्यतः प्रमा ५
 णान्नसिद्धमत एव वा । यद्यन्यतस्तदाऽस्य वैयर्थ्यम् । अत एव चेत्,
 परस्परश्रयः । अतो ह्यनुमानान्पौरुषेयत्वसिद्धौ प्रेरणायाः प्रामाण्य-
 मिद्विम्बमिद्धो च तथामूतप्रेरणाप्रणेतृत्वामाम्येन सवगुरुपाणामीदृ-
 त्यमिद्विरिति । तत्र निरिच्छेपण वेत्ताध्ययनवाच्यत्वमपौरुषेयत्वं प्रति-
 पादयति । नापि सविशेषणम् । यतः किं तत्र विशेषणं कर्तव्यम् १०
 वा सम्प्रदायाद्यच्छेदो वा । न तावत्कर्तव्यम् । तस्यासिद्धत्वाद्यने-
 कपक्षकलङ्कितप्रतिपादनात् । सम्प्रदायाद्यच्छेदोऽप्यारम्भगतं सर्व-
 लोकागतो वा । न तावत्कार्मगनः । भारतादिपौरुषेयत्वेऽप्यस्य सम्भ-
 वात् । नापि सग्लोकागतः । अमरविना तस्य सतोऽपि चातुमपार्यमाण-
 त्वात् । वटे वटे वैश्रवण इत्यादिवर्णपौरुषेयत्वेऽप्यस्यारिरोधाच्च । अपि १
 च, आदिमतोऽपि शान्मप्राप्तस्य सम्प्रदायव्यञ्जनेऽस्मिन् वेदस्य पुनर-
 नास्मिन्नास्तीति कश्चादिको भवनोऽपरः प्रतिषेधः । यदप्युक्त-
 मनीतानागतौ कालान्वित्यादि तत्प्ययन्तमसम्बद्धम् । आगमान्तेऽ-
 प्यस्याविशेषात् । किंचेदानीं यथामूतो वेदवरणाममथपुन्यपुक्त-
 फलं प्रतीतोऽनीतानागतो वा तथामूतः कालत्वामाधयितुमभिप्रेतोऽ २०
 न्यथामूतो वा । यत्ति तथामूतः । तदा सिद्धमायनम् । अथा यथामूतमन्दा-
 सतिरेतादित्यप्रयोजको हेतुः । नथामूतस्यैव कालस्य तद्वद्विषयं माध-
 यितुमभिप्रेतम् । न च सिद्धसाधनम् । अन्यथामूतस्य कालस्यैव तद्वद्विषय-
 मिति चेत् । उच्यते । अन्यथामूतकालोऽसम्भवात्तीयेन कुतः प्रमाणाप्रति-
 पत्तिः । अत एवाऽयना वा । यतः एवेतद्विराध्यः । अन्यथामूतकालो २५
 भारमिद्धो यतोऽनुमानात्तद्विषयसिद्धिद्विम्बमिद्धेभ्यामन्यथामूतकाला-

भावसिद्धिरिति । अन्यतस्तत्सिद्धौ चास्य वैयर्थ्यम् । अपौरुषेयत्वस्यापि तत् एव प्रसिद्धे । ततो वेदेष्वपौरुषेयत्वसाधकस्य कस्यचित्प्रमाणस्यासम्भवात्कथमसावपौरुषेयः स्यात् । अस्तु वा तथाऽप्यसौ व्याख्यातोऽव्याख्यातो वा स्वार्थे प्रतीतिं कुर्यात् । न तावदव्याख्यातः । अतिप्रस-
 ५ ज्ञात् । अथ व्याख्यातः । कुतस्तस्य व्याख्यानं मृतः पुरुषाद्वा । न तावत्स्वतः ।

भो भो श्रोत्रियपुङ्गवा, समुदितैः सर्वैरपि श्रूयता

सम्प्रत्यन्तमितान्यकृत्यविधिभिर्धृत्वा समार्थं मनः ॥

मद्वाचामिदमेव वाच्यमपरं मा सर्वथा कल्पता-

१० मित्येवं विदधाति नात्मवचसा व्याख्या कदाचिद्धृतिः ॥ ५४१ ॥

अन्यथा व्याख्याभेदो न स्यात् । पुरुषाच्चेन, कथं तद्व्याख्याना-
 त्पौरुषेयादर्थप्रतिपत्तौ दोषागङ्गानिवृत्तिर्भवेत् । पुरुषा हि रागादिमन्तो
 विपरीतमप्यर्थं व्याचक्षाणाः समुपलभ्यन्ते । संवादेन प्रामाण्याङ्गी-
 करणे वाऽपौरुषेयत्वकल्पनवैयर्थ्यम् । पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य संवादादेव

१५ प्रामाण्योपपत्तेः । न च व्याख्यानानां संवादः समस्ति । परस्परविरुद्ध-
 भावनानियोगादिव्याख्यानानामन्योन्यं विसवादोपलम्भात् । अपि
 चायं वेदव्याख्याताऽस्तीन्द्रियार्थदर्शी तद्विपरीतो वा । आद्यकल्पेऽस्ती-
 न्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिषेधविरोधः । धर्मादौ वाऽस्य प्रामाण्योपपत्तेर्धर्मे
 चोदनैव प्रमाणमित्यवधारणानुपपत्तिश्च । अथ तद्विपरीतः । कथं तर्हि

२० तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तिः । अयथार्थाभिधानागङ्गया तदनुपपत्तेः ।
 न च मन्वादीनां सातिशयप्रज्ञत्वात्तद्व्याख्यानाद्यथार्थप्रतिपत्तिः । तेषां
 सातिशयप्रज्ञत्वासिद्धेः । तेषां हि प्रज्ञातिशयः स्वतो वेदार्थाभ्यासाद-
 दृष्टात् ब्रह्मणो वा स्यात् । स्वतश्चेत्, सर्वस्य स्यात् । आविशेषात् ।
 वेदार्थाभ्यासाच्चेत्, ननु वेदार्थस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य वाऽभ्यासः स्यात् ।

२५ न तावदज्ञातस्य । अतिप्रसङ्गात् । अथ ज्ञातस्य, कुतस्तज्जतिः,

स्वतोऽन्यतो वा । स्वनश्चेत्, अन्योन्याश्रय । विद्यमाने हि वेत्ता
 भ्यामे स्वनमन्तरितान तस्मिन्सति तत्त्वार्थाम्याम इति । जयान्यत,
 तर्हि तस्यापि तत्परितानमन्यत इत्यतोऽत्रियार्थार्थिनोऽनभ्युपगमे
 परस्परतो यथार्थनिर्णयानुपपत्ति । अदृष्टमपि न प्रजातिशयप्रमाधकम् ।
 तस्यानान्तरेऽपि सदायान् । न तथाविधमदृष्टमन्यत्र मन्वात्पराऽप्य ५
 सम्प्रदायिनि चेत् । कुतस्तत्रैवाऽप्य मन्मथ । यथाथानुष्ठानविशेषा
 चेत्, स तर्हि ज्ञानस्याऽज्ञानस्य वा वेत्ताथस्याऽनुष्ठाना स्यात् । अना
 तस्य चेत्, अनिप्रसङ्ग । ज्ञानस्य चेत्, चक्रकप्रसङ्ग । मिदं हि
 वेत्ताथज्ञानातिगये तत्त्वानुष्ठानविशेषमिदं । तन्मिदं चादृष्टविशेष
 सिद्धि । तन्मन्त्रानातिगयमिद्विनि । प्रसङ्गोऽपि वेत्ताथज्ञाने १०
 मिदं तद्यतो मन्वात्पराऽप्यभिज्ञानानिगये सिध्येत्, तथास्य पुन
 सिद्धम् । धमविशेषाद्ये मन्त्र चक्रकप्रसङ्ग । मिदं हि वेत्ताथपि-
 शानानिगये तत्त्वानुष्ठानविशेष मिद्वयेत् । तन्मन्त्रविशेषमविशेष
 मिद्वयेत् । तन्मिदं च वेत्ताथपिज्ञानातिगये मिद्वेदिनि । तनाऽ
 तीन्द्रियार्थार्थिनोऽनभ्युपगमे वेत्ताथप्रतिपत्तिरेव । ननु व्याकरणाद्य १५
 म्यामात्राधिक्यवास्याधप्रतिपत्तिं तत्त्वविशिष्टादिकपदवास्याधप्रति
 पत्तिरपि प्रसिद्धिस्तो न वेत्ताथप्रतिपत्तिरान्तर्यामिना किञ्चि-
 त्प्रतिपत्तिम् । इत्यप्येवमत्र । ईश्वरिक्वात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्य-
 त्प्रतिपत्तिरन्यत्रात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात् २०
 यदि च ईश्वरिक्वात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात्
 प्रतिपत्ति । तर्हि, पारम्पर्यादि तेनाभिप्रेतं पारम्पर्यादिव्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात्
 स्यात् । ईश्वरिक्वात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात् २५
 तत्रार्थे ईश्वरिक्वात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात्किञ्चिद्व्याधप्रतिपत्तिरन्यत्रात्
 प्रतिपत्ति । तन्मन्त्रविशिष्टमिदं मन्त्रविशिष्टमिदं मन्त्रविशिष्टमिदं ३०
 मन्त्रविशिष्टमिदं मन्त्रविशिष्टमिदं मन्त्रविशिष्टमिदं मन्त्रविशिष्टमिदं

माणयोश्च पुरुषेणाश्रवणे समानेऽन्यो विशेषोऽस्ति । यतो वैदिक
अपौरुषेयाः शब्दा लौकिकास्तु पौरुषेयाः स्युः ।

एवं च—

कथमपि सखे युक्तिं नैव प्रयाति निराकृतं

वचनमुदितैर्दोषैरेतद्यतः कवलीकृतम् ॥

निजमतगतं मिथ्यावादं विहाय तदिष्यता

प्रमितिरमणीक्रीडाराम श्रुतं जिननिर्मितम् ॥५४२॥७॥

आप्तवचनादित्युक्तम् । तत्राप्तः प्ररूपितः । सम्प्रति वचनं प्ररूप-

यन्नाह—

१० वर्णपदवाक्यात्मकं वचनमिति ॥ ८ ॥

वर्णश्च पदं च वाक्यं च वर्णपदवाक्यानि वक्ष्यमाणलक्षणाणि
तान्यात्मा स्वभावो यस्य वचनस्य तत्तथा । वर्णपदवाक्यानि चोपलक्षण
प्रकरणपरिच्छेदादीनामिति ॥ ८ ॥

अथोद्देशानुक्रमेण वर्णं लक्षयितुमाह—

१५ अकारादिः पौद्गलिको वर्ण इति ॥ ९ ॥

पुद्गलैर्भाषापरमाणुद्रव्यलक्षणैरारब्धः पौद्गलिकः । ननु कुतः प्रमाणा-
तपौद्गलिकत्वं वर्णस्य प्रतीयत इति चेत् । अनुमानादिति ब्रूमः । तथा
हि, वर्णं पौद्गलिको मूर्तिमत्त्वाद्यन्मूर्तिमत्तत्पौद्गलिकम् । यथा पृथि-
व्यादि । मूर्तिमाश्च वर्णस्तस्मात्पौद्गलिक इति । न च मूर्तिमत्त्वमस्या-
२० सिद्धम् । स्पर्शवत्त्वात् । यत्पुनर्मूर्तिमन्न भवति न तत्स्पर्शवत् । यथा
व्योम । स्पर्शवाश्च वर्णः । ततो मूर्तिमान् । न च स्पर्शवत्त्वमप्यस्या-
प्रतीतम् । कर्णकुहरं प्रविशति ध्वनौ कर्णशृङ्गुलिकान्ततः स्पर्शस्याऽनु-
भूयमानत्वात् । ततः स्पर्शवत्त्वाद्रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वलक्षणा मूर्ति-
ध्वनौ प्रसिद्धिपद्धतिमवतरति । यदि पुनर्ध्वनिरमूर्तिः स्यात्कर्ण-

शङ्कुल्या म्पशापलठिन स्यात् । उपघातो वा बालकाङ्किर्णयो ।
भवति चाऽयम् । तथा हि—

जरन्मुरजशर्शरस्फुरितवान्क्रियाकर्कशै

प्रतिध्वनितघोरणीरसितरोदसीकन्दरे ॥

मन्यतिसमीपगौर्झगितिश्लरीशात्कृतै

स्तनन्मशिशोर्नलाह्वधिरता ध्रुव कर्णयो ॥ ५४३ ॥

विनक्षितशब्दप्रतिपादनविषयप्रयत्नोदीरितकोष्ठममीरणोद्गमनप्रति
लब्धप्रादुर्भासम्प्रचयातिशयस्यात्कदम्बगोलकन्यायेन तरङ्गमङ्गमिम-
पगन्यायेन वा कर्णशङ्कुल्यमच्छिन्ननेत्रप्रदेशेषु प्रविशन्त शब्दा
कण्ठकटायमाना कणोपघाताय कल्पन्त इति स एव हि चेतनाश्चे १०
त्यन्ते । तादृश स्यात् शब्दे सति भवन्नसत्यमनन्वधमाने वधमान
क्षीयमाणे क्षीयमाण शब्दगुणत्वमामन सूचयन्नमूतत्वप्रकृतिं परेषा
स्वयमेव प्रत्यस्तमयतीति किञ्चन्तत्र प्रयासेन । वायनीय स स्यात् न
शब्द इत्यत्र न प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानादिक सम्भवति । शक्य च
यत्कु समीरणप्रेरितमूतत्वन्तरम्पशोऽय न तु वायनीयोऽपि । गद्यम् । १५
तत समीरणस्यापि मूर्तत्वं दुरग्राह भवेत् । अथान्वयव्यातिरेकाम्या
वायनीय स्यात्तदप्यभिप्यते । तर्हि शब्दधर्मित्वेऽपि स्पर्शस्य क प्रद्वेष-
हेतु । बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य शब्दस्य पृथिव्यादेरेव स्पर्शरत्ने विशेषा-
माणात् । तत स्पष्टतत्त्वान्मूर्तिमान्निर्मातृमूर्तिमत्त्वाच्च पादलिक इति ।
जम्बरगुणत्वे पुन शब्दस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं दुरपपाद म्यात् । २०
यो हि गगनगुण स न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्ष । यथा निम्बान्ति ।
गगनगुणश्च परेषामभिमत शब्द इति । तथा यो बहिरिन्द्रियप्रत्यक्ष
स परोक्षगुणो न भवति । यथा न्यायि । बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षश्च शब्द
इति । न च निष्प्रदेशस्य कस्यचिद्व्यापिनो गुण प्रादेशिको युक्ति-
मनुगच्छति । व्याघातात्, तत शब्दोऽपि समगत म्यात् । न च २५
तथा केनाऽप्यनुगृह्यते । विन्तरतश्चाजम्बरगुणत्व शब्दस्य पदप्राथ

परीक्षाया निगदरिप्यते । ततः स्थितमकारादि पौद्गलिको वर्ण इति ।

ननु वर्णानां केवलानां सर्वत्र निरर्थकत्वात्कथं तल्लक्षणप्रणयनं

युक्तमिति न मन्तव्यम् । अनुमानतस्तेषामर्थ-
केवलवर्णानामयं वत्त्वस्य प्रसाधनम् । वत्त्वप्रतीतिः । तथा हि वृक्षादिसमुदायस्था

५

वर्णाः प्रत्येकमर्थवन्तो वर्णत्वाद्वातुप्रातिपदिक-

प्रत्ययनिपातवर्णवत् । इतश्चार्थवन्तो वर्णान्तद्व्यत्ययेऽर्थान्तरगमना-

द्यस्य व्यत्ययेऽर्थान्तरगमनं च पश्यामस्तस्मादर्थवन्तो वर्णा इति ।

इतश्चार्थवन्तस्ते वर्णविशेषानुपलब्धौ पूर्वदृष्टार्थसम्प्रत्ययान् । इह

यस्यानुपलब्धौ पूर्वदृष्टस्यार्थस्यासम्प्रत्ययो दृष्टः सोऽर्थवान्, यथा प्रति-

१० घट इत्यत्र प्रगच्छानुपलब्धौ प्रस्थानरूपस्यार्थस्यासम्प्रत्यये प्रगच्छः ।

वर्णविशेषानुपलब्धौ पूर्वदृष्टार्थसम्प्रत्ययश्च वृक्षगच्छस्य ऋक्षगच्छे ।

तस्मादर्थवन्तस्त इति । इतोऽप्यर्थवन्तो वर्णान्तत्सद्धानन्यार्थवत्त्वाद्यत्र

यत्सद्वातोऽर्थवान्, अवयवव्यापि तत्रार्थोऽस्ति । यथा तिलेषु तैलमात्रा

काचित् । यत्र त्ववयवानामर्थो न दृष्टस्तत्र तत्सद्वातोऽपि तेषामन-

१५ र्थक एव । यथा सिकनानां खारीसहनमपि तैललक्षणाद्यन्यम् ।

अस्ति च सद्वातस्यार्थवत्ता वृक्षः पृष्ठ इति । तस्मादर्थवन्तो वर्णा

इति ॥ ९ ॥

अथ पदवाक्ययोर्लक्षणमाह—

वर्णानामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदं,

२०

पदानां तु वाक्यमिति ॥ १० ॥

वर्णां च वर्णाश्चित्येकशेषात् ब्रह्मसम्बोधने क इत्यादौ द्वयोर्गौरित्यादौ

तु बहूनां वर्णानामक्षराणाम् । अन्योन्यापेक्षाणां पदार्थप्रतिपादने

कर्तव्यं सहकारिकारणतया परस्परं व्यवस्थितानाम् । निरपेक्षा

पदान्तरवर्त्तिवर्णनिर्वर्त्तितोपकारपराङ्मुखी संहतिः पदमभिधीयते ।

२५ पद्यते गम्यते स्वययोग्योऽर्थोऽनेनेति पदमिति निरुक्ते । नन्वेवं केवला-

निसम्बोधनायाम इत्येवमादावेकत्र वर्णे पत्त्वेन मम्मते वृत्तेरभावाद-
 व्यापकमेतदक्षणम् । मेवम् । विप्रतिषेधप्रयारयानार्थत्वादस्य लक्षण-
 प्रणयनस्य । मीमांसकाः स्वत्वेन विप्रतिषेधन्ते । एकस्य वर्णस्य
 पदमिति व्यपदेशेऽपि न तन्नियन्वन किञ्चिन्धिक केश्चिन्पि रूपमभ्युप-
 गम्यत इत्यस्तु काम तत्र पदव्यपदेशो वर्णद्वयात्तेस्तु योऽन तदतिरिच्य-
 मानमूर्त्तिमहतिं समाश्रित्य तद्व्यपदेश प्रचर्यते नासौ सम्यक् ।
 व्यापकानां वर्णानामव्यापकत्वेन नियतायाम्भवादि ।
 ततश्च तन्निरासाय वर्णद्वयादावेन पदत्वप्रतिपादनायेद स सूत्रितम् ।
 एकस्य तु वर्णस्यार्थं प्रतिपादयत पदस्य पदान्तरवर्चिणनिर्गर्हितोप-
 कारपराङ्मुखात्वरूपेण निरपेक्षत्वलक्षणेन लभ्यत इत्यम् । यद्वा प्राधिकत्वेन
 वर्णद्वयादेरेव पदत्व लक्षित यावतैकस्यापि वर्णस्य तद्व्यपदेशम् । यदाहा-
 कलङ्कसिद्धिर्निनिश्चये—“ वर्णममुदाय पदमिति प्रायिकमेत-
 त्प्रत्येकमकारादे क्वाचित्कत्वदर्शनात् ” इति । पदानां पुनर्वाक्यार्थ-
 प्रत्यायने विधेयेऽन्योन्यनिर्भेतोपकारमनुमरता वाक्यान्तरस्थपदापेक्षा-
 रहिता सहतिर्वाक्यमभिधीयते । उच्यते न्वसमुचितोऽर्थोऽनेनेति
 वाक्यमिति व्युत्पत्ते ।

यथा—

आकण्ठ यन् पातुमिच्छसि सते कर्णाञ्जलिभ्या मुधा

कर्तुं गोपदसोत्तर यदि मयाम्भोधिं ध्रुव वाञ्छसि ॥

विप्र मोक्षवधूकटापलहरीलभ्यन्वमाकाङ्क्षसि

स्वस्य त्व यन् सान्तर शृणु तन् श्रौत्सवनिद्वारतीम् ॥५४४॥

इत्यादि । एव वाक्यमहति प्रकरणम् । प्रकरणसहतिर्यासमय
 परिच्छेदो या पातो वाऽऽहिक याऽयायो वा, तत्सहति गान्धमिति
 स्वयमेव प्राप्तिर्निनेयम् । ननु यन् वाक्यान्तरस्थपदापेक्षारहिता पदानां
 सहतिर्वाक्यतया म्बीक्यते तर्हि कथमिदं माधनयस्यमुपपद्यते
 यत्सत्त्वमव परिणामि यथा घट सद्य अल इति तस्मात्पणिगामीत्या-

- कांक्षणादिति चेत् । तदवयवम् । यस्य हि प्रतिपत्तुस्तस्मात्परिणामी-
 त्याकांक्षाक्षयस्तदपेक्षया तद्वाक्यं भवत्येव । प्रोक्तवाक्यलक्षणसम्भवात् ।
 नापरापेक्षया । निराकांक्षत्वं हि प्रतिपत्तुर्धर्मः, वाक्ये तूपचरित एव ।
 तस्याचेतनत्वात् । स चेत्प्रतिपत्तावपि निगमनवचनापेक्षायां निगम-
 ५ नान्तपञ्चावयववाक्यादप्यर्थप्रतिपत्तौ परापेक्षाप्रसङ्गात् कचिन्निराकांक्षत्व-
 सिद्धिर्भवेत् । तथा च वाक्याभावात् कचिद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिः कस्य-
 चित्स्यात् । ततस्तामिच्छता यस्य प्रतिपत्तुर्यावत्सु परस्परापेक्षेयु पदेषु
 समुदितेषु निराकांक्षत्वं स्यात्तावत्सु वाक्यत्वासिद्धिः प्रतिपत्तव्या ।
 एतेन प्रकरणादिगम्येनापि पदान्तरेण श्रूयमाणपदसमुदायस्य निराका-
 १० क्षत्वसिद्धेर्वाक्यत्वं प्रतिपादितं प्रतिपत्तव्यम् ।

अत्र विप्रतिपद्यन्ते परे । तथा हि केचिदाहुः—“ आख्यातशब्दो
 वाक्यम् ” इति, आख्यातशब्देन हि व्यावहा-
 ११ आख्यातशब्देन वाक्यमि-
 ति मतस्योपपाद्य रिक्तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्यालौकिकस्य कार-
 खण्डनम् । कसंभिन्नस्य वाक्यार्थस्याभिधाने सति नामपदानि

- १५ नियमायानुवादाय वा प्रयुज्यमानाख्यातपदवाच्यस्यैवार्थस्य संस्कार-
 कारीणि विज्ञायन्त इति । तत्र नियमायानुवादाय वेति वाशब्दः
 समुच्चये । तेन नियमायानुवादाय चेत्यर्थः । तथा हि नामपदेष्वन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थापोद्धारे प्रातिपादिकं शक्तीनां कारकाप-
 राभिधानानामाख्यातशब्दैरभिहितानामाश्रयसामान्यावग्रहद्वारेण प्रवृत्ता-
 २० नामाश्रयविशेषस्य नियामकम् । विभक्तयस्तूपात्तामेव शक्तिं प्रतिपाद-
 यन्तीत्यनुवादिकाः । एवं च नामपदानि प्रकृत्यंशद्वारेण नियमफलानि
 प्रत्ययांशद्वारेण त्वनुवादफलानीति । अथवा विकल्पे वाशब्दस्तेन
 नियमायानुवादाय चेत्यर्थः । तथा हि व्यवहारयोग्याः शक्तय आख्यातै-
 २५ रूपादीयन्ते न त्वासामाधारविशेषोऽतस्तन्नियमाय नामपदानि । यथा,
 आश्रयतीति कर्मशक्तिसामान्यावग्रहे सत्याश्रयविशेषोपप्लवे नियमाय
 माणवकमिति पदमुपादीयते । यद्वा विशिष्टाधारनिविष्टा एव शक्तय

आस्यातैरेवोपात्ता । यथा पश्यनीति श्रोत्रादिभ्यो व्यवच्छिन्न चतु-
रेव करणम् । यथा च वर्पतीति देवत्वादिव्यवच्छिन्नोऽम्भोधर एव
कतृविशेष प्रतीयते । तथा सर्वैव क्रिया विशिष्टमाधनैव प्रक्रान्ता
रूपसामान्यादृतनुद्धिस्तु प्रतिपत्ता तथा ता न प्रतिपद्यत इत्यनुवादाय
नामपदानीति । सम्कारकारिणीति क्रियाकारकसमुत्पत्त्यस्याग्न्याताथम्य
नियमोऽनुवादश्च सस्कारो यत आग्न्यातपदात्केवलान्नियमानुवादौ न
प्रतीताविति । अत्र प्रतिविधीयते । यथा, आग्न्यातानि क्रियाप्रतिपाद-
नादुपात्तशक्तिमामान्यान्युपात्तशक्तिविशेषाणि वा तथा नामपदान्यपि
क्रियासामान्य क्रियाविशेष उपोपादत्त इति तेषामपि कुतो न वाक्य-
त्वम् । अथ साध्यत्वात्क्रियायाम्तादय्याच्च साधनाना क्रिया प्रधा- १०
नम् । तथा च प्रधानवशवर्चित्वात्प्रधानाव्यभिचाराच्च गुणानां
साधनसामान्य तदाधारविशेष चाङ्गीकरोतीति तदेव वाक्यम् ।
नामपदानां त्वमिधायकत्वेऽपि प्रधानतत्रत्वादास्यातोक्तायातिरि-
क्तार्थानभिधानाच्च न वाक्यत्वमिति चेत् । एतदपि विचारपरा
ह्मुच्यम् । न खलु क्रियेत्येव कृत्वा प्रधानत्वम् । अन्याथत्वेनापि १५
क्रियाया कस्याश्चिद्व्यवस्थानात् । यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरा-
त्तिदे “ लोहितोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ति ” इत्यत्र लोहितोष्णी-
षत्वमैव प्रापान्य विधेयत्वात् । प्रचरणक्रियायास्तु गौणत्व-
मनुवाद्यन्वादिति । एव चास्यातपदं स्ववाच्यायमस्कारकतयाऽवश्यं
नामपदान्यपेक्षते । नामपदानि चास्यातपदवाच्यमर्थं सस्कार्यतयाऽ
पेक्षमाणानि तत्प्रतिपादकमास्यातपदमपेक्षन्ते तथा नामपदानि भव- २०
चाच्यार्थसंस्कारतयास्यातपदमपेक्षन्ते । आस्यातपदं च तद्भू-
त्याऽर्थसंस्काराय तान्यपेक्षत इत्यन्योन्यापेक्षाणां पदानां समुदाय एव
वाच्यत्वमासादयतीति सिद्धम् ॥

अपरे तु पदानां सद्धानां वाक्यमिति प्रतिपन्नाः । तेऽपि पर्यनु-
पदानां सद्धानां वाक्यं, योज्याः । किं निरपेक्षाणां पदानां सद्धानां
जातिस्फोटनित्यमनवयव-वाक्यं स्यात्सापेक्षाणां वा । प्रथमपक्षे दश
व वाक्यमित्यादिवाक्यल-
क्षमत्तानां सण्डनम् । दाडिमानी पडपूपाः कुण्डमजाजिनमित्यादिपद-

- ५ सद्धानां स्यापि वाक्यत्वप्रसङ्गः । द्वितीयपक्षे त्वस्मन्मनप्रवेशः । इतरे तु
देवदत्त गामभ्याजेति वर्णैर्व्यनिविशेषैः क्रमभाविभिरनित्यैर्युगपद-
वस्थानैरभिव्यज्यमानमनेकमनेकाधारं देवदत्तादिद्वर्णव्यतिरिक्तं जाति-
स्फोटनित्यमनवयव वाक्यं प्रतिपेदिरे । यथोत्प्रेषणादिकर्मक्षणे-
स्तत्प्रेषणत्वाद्यभिव्यज्यते तथैव तस्मिन्दर्शने वर्णैर्वाक्यमपीति । इदमपि न
१० पेक्षलम् । नित्यनिरवयवसामान्यस्य पुरा पराकरिष्यमाणत्वात् । अन्ये तु
अकारोऽनवयवः शब्दः परिकल्पितवर्णपदविभागो वाक्यमित्याहुः । एत-
दपि न न्याय्यम् । स्फोटनिर करणप्रकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् । पदानां
क्रमो वाक्यमिति कनिषये परिकीर्तयन्ति । तेषां हि मंतवर्णानां क्रमः
पदं पदानां क्रमो वाक्यमिति । इदमप्यपर्यालोचितवचनम् । शब्दो-
१५ च्छेदप्रसङ्गात् । तन्मते हि वर्णाः सर्वदेशकालव्यापिन एकाका नित्याः ।
क्रमश्च नाम कालव्यापित्वे च विपीलिकापंत्यादानां स्यात् ।
उभयमध्येतद्वर्णानां न सम्भवति । सर्वदेशव्यापित्वाभ्युपगमाद्वित्युप-
गमाच्च । उपलब्धिस्तु नियतकाला क्रमवती । न च सा वर्णा । अपि
तु वर्णविषया । तस्याश्च क्रमः कालस्य धर्म इष्यते । क्रमयौगपद्य-
२० लिङ्गानुमेयं हि कालमिच्छन्ति । ततश्च वर्णोपलब्धिक्रमश्च वाक्य-
मित्युपगमः स्यात् । स च न समीचीनः । पदोपलब्धिक्रमस्य काल-
धर्मत्वेनाशब्दत्वात् । ततश्च वाक्यार्थोऽशब्दः स्यात् । यदा च
वाक्यार्थः शब्दस्याभिधेयो न भवति, अपि तूपलब्धिक्रमस्य कालधर्मस्य
तदा पदार्थोऽपि न शब्दार्थः स्यात् । पदस्याप्युपलब्धिक्रमरूपत्वात् ।
२५ तस्य च कालधर्मत्वात् । एवं च शब्दस्य योग्यतालक्षणसम्बन्धो योऽय-

मन्युपगतो मीमामर्कः स एवार्थेन सहास्य हीयते । शब्दस्य कस्य-
चित्कालधमत्यतिरेकेणान्म्युपगमान् । एव च मूलनाश । शब्द
एवैषा मर्जनो मानापितृम्यानीय उपकारको मूलनप्रियदूरसूनाभि
धायी । स एवाभिरूप्यमाणो न दृश्यते । कुनस्तम्यार्थेन सह सङ्गध ।
तत्राह—“ अज्ज्ञाना क्रममात्रे च नान्य शब्दोऽस्ति वाचकः ॥ ५
क्रमो हि धर्मः कालस्य तेन शब्दो न विद्यते ॥ १ ॥ उर्णाना
च पदाना च क्रममात्रनिवेशिनी ॥ पदाग्न्या वास्यमना च
शब्दत्वं नेष्यते तयो ॥ २ ॥ अशब्दो यत्र वास्यार्थः पदायोऽ
पि तथा भवेत् ॥ एत मति च सम्यन्व शब्दम्यार्थेन
हीयते ॥ ३ ॥ ” इति । किंच प्रत्यभिज्ञानउल्लेखेन प्रतीयमाना १०
पदेषु त एव वर्णा वाक्येषु चैतान्येव पदानीति न उणस्य कथचि-
द्यतिरिक्तो वास्यपञ्चोराभाऽस्तीति यद्युपगममन्त्रा वणानामपि पूर्वं
परोपपरादिभागभेदेन वास्यवो भेद स्यान् । ततश्च तेषा वणमागा
नामपकथयन्तमाविनामभित्रकनिरोमूनाना परम्परमुपश्लेषो नाम्नाति
न वर्णानामपि पदमित्यस्तमय गज्ज्यगहार स्यान् । अत्रपदेश- ११
त्वादि तेषु प्रतिभाग व्यपहारामात्रान् । किं तत्रैकमस्ति यत्र तन्नि
तन्नि युपाख्यायेत् । तस्मादुच्यते मूलनाशोऽत्र भवतामिति । तत्राह—
“ पदानि वाक्ये तायेव वर्णान्ते च पदे यदि ॥ वर्णेषु वर्णमा-
गाना भेद स्यात्परमागृह्यत् ॥ १ ॥ भागानामनुपश्लेषान उर्णाना
पद भवेत् ॥ तेषामव्यपदेशत्वात्किमन्यदपदिश्यताम् ॥ २ ॥ ” २०
इति । अथ वणा स्वभावे निरवयवा इति चेत् ।
एव तत्रैव व्याकरणप्रतिपादनी निभागी पञ्चास्यम्फो-
राभ्युपगन्तु प्रमज्यते । तथा देवत्वादिपदेषु स्फुटो भेदोऽत्रभीयत
इत्यनमायरागन्तमयः पञ्चफोट वास्यम्फोट च भवन्तो नेऽहन्ति ।
“ गगनसंसारमिर्जनीया इति मगानुपपन्नं ” इति वचनात्कत्राय २

- स्थितपरमाणुसंचयन्यायेन वर्णसमुदायमात्रमुपयान्ति । स इदानीं
 भेदावसायोऽकारेऽपि पूर्वपरमध्यभागरूपेणास्तीति कथं निरवयवो
 वर्णः । उदात्तानुदात्तादयो गुणा अपि सावयवत्वे सत्येवास्य सम्भ-
 वन्ति । एवं भागवति गुणे च प्रतीयमानेऽकारादौ कथं प्रतीतिप्रमाण-
 ५ वादिभिरेवानवयवस्य वर्णस्याभ्युपगम इति । बुद्धेरनुपसंहारमन्तस्तत्त्वं
 वाक्यमन्ये मन्यन्ते । तथा हि संहृतसकलक्रमस्यैकम्यादेशप्रदेशत्वेऽ-
 प्यन्तरात्माऽन्तर्यामीत्येवमाख्यायमानस्य प्रतिप्राणिवृत्तेः शब्दतत्त्वम्या-
 क्षरचिह्नादिभिरिवातथामूतैः क्रमवद्विर्भागैर्योऽयं बुद्धेरनुपसंहार-
 क्रमशः पूर्ववर्णभागग्राहिणीभिर्वुद्धिभिर्जनितो यः संस्कारस्तत
 १० उत्पन्नस्य स्मरणस्य बलादन्त्यवर्णभागग्रहणतुल्यकालः स वाक्य-
 मिति । एतदपि न परीक्षाक्षमम् । शब्दब्रह्मणोऽन्तस्तत्त्वापरनामधेयस्य
 प्रागेव सविस्तरमपास्तत्वात् । आद्यं पदं वाक्यमिति परे समीरयन्ति ।
 यदेव हि पदं प्रथमतः प्रयुज्यते तदेव वाक्यं तेनैवेतराक्षेपान् । यतः
 प्रथमतः प्रयुज्यमानं पदं क्रियावाचि साधनवाचि वा भवेत् । क्रिया-
 १५ साधनयोश्च परस्पराविनाभूतत्वात्तयोर्देव पदमादौ प्रयुज्यते तदेव
 स्वार्थस्य धर्मभूतमर्थान्तरमपि तत्र सान्निधापयति धूम इवाग्निमित्येवं
 प्रथममुपादीयमाने पदे सर्वरूपार्थोपग्राहिण्याख्यातशब्द इव निय-
 मानुवादफलानि पदान्तराण्यभ्यनुज्ञायन्त इति । आख्यातशब्दपक्ष इव
 एषोऽपि पक्षः प्रतिक्षेप्यः । पृथक्सर्वपद सापेक्षं वाक्यमिति कतिचिदुप-
 २० वर्णयन्ति । पृथगिति सद्वातादवच्छिनत्ति । सर्वमित्याद्यपदादाख्यात-
 शब्दाच्चावच्छिनत्ति । तेन सर्वाण्येव पदान्यन्योन्यसापेक्षाणि प्रत्येकं
 वाक्यमित्यर्थः । यतः प्रतिपदं क्रियाकारकलक्षणं कृत्स्नोऽर्थः परिस-
 माप्यते । इदमपि परिफल्गु । देवदत्त गामभ्याजेति श्रुतेर्वाक्यबहुत्व-
 प्रत्ययप्रसङ्गात् । अस्मिंश्च पक्षे पदानां परस्परसापेक्षत्वमपि दुरुपपादम् ।
 २५ सर्वेषामपि कृत्स्नार्थाभिधायित्वादिति । एव च “ आख्यातशब्दः

सद्वातो जाति मद्वातपत्तिनी ॥ एकोऽनयव शब्दः क्रमो मुद्रय-
नुमदति ॥ १ ॥ पदमात्र पृथक्कर्तुं पद सापेक्षमित्यपि ॥ वाक्य
प्रतिमतिर्भिन्ना बहुधा न्यायदर्शिनाम् ॥ २ ॥ इति कारिका-
द्वयसंगृहीता अष्टापि वाक्यपत्त्या प्रतिमिता ।

तत्त स्थितमेतन्—

अन्योन्यापेक्षार्णानां सद्वात पन्मुच्यते ॥

निरपेक्ष पत्नानां तु न वाक्यमिह कथ्यते ॥ ५४५ ॥

अत्राहु स्फोटमादिन —

अनययुतगर्णाद्याग्रहेणामुना किं
स्फोष्वादिमस्य विस्मर
वा उरपादमरबक
प्रपन्नम् । स्फुटनुमपन्नयेनात्र ते जैनविद्वन् ॥
सति मतिमवर्तण तात्त्विकानेकमार्ग
अयणविधुरमूर्ता स्फोटमते पन्थे ॥ ५४६ ॥

तथा रि-त्रय एते वणपदवाक्यविशेषव्यपदेश्या परस्परमन्यन्तस्या-
वृत्तमूत्तयो निगद्यया श्रवणमिगमाविगन्त प्रतीयन्ते स्फोटा । न तु
वाक्ये पत्नानि । पदेषु वणा । वणेष्वनयवा सन्ति । वाक्ये पीडादिको
वणः । वणसदृति पन् पन्सदृतिश्च वाक्यमिति प्यते । य सत्त्वय पूरा
परमागात्मक समुदायो वर्ण इति । यश्च गमरोकारविमर्चनीयरूपना-
क्यायवात्मक पन्मिति । यश्च देवत्त गामम्यानेत्यान्विषरूपायवा-
त्मको वाक्यमिति विख्यात । सर्वऽप्येने यथाक्रम वणपन्नास्यव्यप-
देश्या निरययया प्रथमभेदमिर्त्रेना प्रयेक मर्वात्मनाऽभिव्यक्त्या
एकैका क्रमरहिता नित्या अभिव्यक्तकधर्मानुविधायिनो निनाधमय
चसीयन्ते स्फोटा । पूर्वोन्विभागक्रमवणपन्नायवावमाय पुनरभि-
व्यक्तकाना ध्वनीना धमानुविधानान् । क्रमवना हि ध्वनीना
ये निष्पात्काम्ताब्वादयन्तेषा प्रतिप्रति भिन्ना एव शक्तय इति
विभिन्नगतिवृत्तास्वादिकारणनित्यादिता ध्वनय परमायन परस्पर-

- मत्यन्तं विसदृशा अपि तुल्यस्थानकरणजन्मतया स्वयं सदृशमात्रं
 भजन्तः स्वव्यङ्ग्यानामन्योन्यविलक्षणानां वर्णपदवाक्यस्फोटानामपि
 तुल्यतामुपकल्पयन्तो भागवहिर्मृतानपि तान्भागसंक्रान्तानिवावभास-
 यन्ति । मुग्धमिव मणिकृपाणदर्पणादयो नियतस्थानवर्णपदपरिमाणसं-
 ५ स्थानमनुपप्लवमेकमनेकमिवानेकविधस्थानवर्णपरिमाणसंस्थानभेदोपप्लव-
 मिवाददर्शयन्ति । तदाह भर्तृहरिः—“ पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्व-
 वयवा न च ॥ वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविभागो न कश्चन
 ॥ १ ॥ प्रत्येकं व्यञ्जका भिन्ना वर्णवाक्यपदेषु ये ॥ तेषामत्यन्त-
 भेदेऽपि संक्षीर्णा इव शक्तयः ॥ २ ॥ ” नेषामिति ये व्यञ्जका
 १० ध्वनयोऽन्योन्यव्यावृत्तास्तेषामन्यन्तविजातीयत्वाद्भेदेऽपि मिश्रीभूता
 इव भान्ति शक्तय इति । यथा च दूरदेशे समन्धकारे वा विषयं
 प्रतिपद्यते विरलं वनरूपत्वेनाकृष्णं कृष्णरूपतया । तथाऽमृन्स्फोटा-
 नपि निर्भागाद्वादैरभिव्यज्यमानान्मागावग्रहरूपेणाध्यवस्यति ।
 नैतावता तत्र भागाः सत्या सन्ति । तदाह—“ यथैव दर्शनैः
 १५ पूर्वैर्दूरात्सन्तमसेऽपि वा ॥ अन्यथाकृत्यविषयमन्यथैव प्रपद्यते ॥ १ ॥
 व्यज्यमाने तथा वाक्ये वाक्याभिव्यक्तिहेतुभिः ॥ भागावग्रहरू-
 पेण पूर्वं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २ ॥ ” वाक्य इति वाक्यस्यैव व्यवहा-
 रोपयोगित्वेन प्राधान्यानिर्देशः । पूर्वमिति प्रथम वर्णपदभागावग्राहिणी
 बुद्धिः प्रवर्तते इति । अथ यथा निरलवृक्षादयः कदाचित्प्रथममे-
 २० वावास्तवा विरलत्वादिप्रतीत्युपद्रवविरहिता विरलत्वादिरूपतयैव
 प्रथापथमुपयान्ति तथा स्फोटः किमिति न कदाचिदप्यामुख एवा-
 वयवावसाय । पदे वर्णलक्षणस्य वाक्ये च पदम्बरूपस्य योऽवसाय-
 स स्वभावात्तत्त्वैवाखण्डस्य गव्दात्मन प्रतिपत्तावुपाय । तत्प्रतीतावेव
 तस्य प्रतीते । येन च विना यस्य ग्रहणमशक्यं तद्ग्रहणे कथं तस्यैव

त्याग सङ्गतो भवेत् । यथा गतान्सख्याग्रहणे एकादिसम्या ।
 अतान्सख्या हि प्रसारान्तरेण ग्रहीतुमगम्यत्वाज्जिघृक्षामेका-
 त्सम्या सङ्गणोपायमूलाप्रथमं गृह्यते ततः अतान्सम्याया अत्यन्त-
 निष्प्रणाया गृहीति । यत्र सङ्गकार — “यथाद्यमग्याग्रहण-
 मुपायं प्रतिपत्तये ॥ मग्यान्तराणां भेदेऽपि तथा श्रुतान्तर-
 श्रुति ॥ १ ॥” अञ्जति वणपदरूपशब्दान्तरश्रुतिर्गम्यप्रतिपत्ता-
 शुपाय इत्यर्थः ॥ “अमत्तश्चान्तराले यच्छब्दान्तीति मन्यते ॥
 प्रतिपत्तुंशक्तिं मा तद्ग्रहोपाय एव म ॥ १ ॥” अस्यार्थः —
 गङ्गान्वणान्तिमागरूपानुच्चारणान्तराले यन्क्रमस्य भागाभावात्सत-
 एवास्तीत्यस्तित्येन सत्तया मन्यते सा प्रतिपत्तुरनगणप्रधारणाश्रमता । १०
 न च भ्रान्तिज्ञानमपि सत्यगङ्गेनोपयुज्यतेऽपि तु तस्मात्तत्कारोपाय-
 र्णवप इति । न च भागावमामिन्यो मिथ्यापुद्गल कथं स यम्फोट-
 परिच्छिद्येति हेतु इति वक्तव्यम् । आगद्वनस्पता हस्तिप्रययप्रवाहस्य
 सययनस्पतितत्त्वे प्रनातिहेतुत्वात् । तस्मिन्मन्योन्यमयन्त-
 निष्प्रणा एते नानाप्रकाशं पृथग्पृथग्विषयाभ्ययोऽप्यविद्योऽपि १०
 ताडीकाययया वणपत्राभ्ययपत्रेद्या स्फाटा निरययया इति । यत-
 श्वेयमवयवपरिक्पना न वास्तवी तस्मान्धिकायाऽय स्फोटान्य-
 गङ्गात्मा नियोऽनययो व्योमगन्तुत्वाद्य एकस्फोटोऽयम्वित । केवल-
 माभिमनिमित्तं स्थानाभिप्रायान्तिभिः प्राप्तविकारो न निरम्याभिव्यक्तौ
 निमित्तमात्रमुपयानि । यथास्थितस्य घटादेरभिव्यक्तिः प्रतीपातिभिः २०
 क्रियते तथाऽस्य अग्निभिरिति गृह्यम् । तदाह — “अधिरार्यस्य
 शत्रुस्य निमित्तं विवर्तित्वनि ॥ उपलब्धौ निमित्तत्वमुपयाति
 प्रसादयत् ॥ १ ॥” इति । अथ भवत्य निग्रययन्तथापि कथं
 मिमिष्यते प्रत्येकं सर्वभूतानां नास्ति स्फोटोऽभिव्यज्यत इति । प्रत्येक-

- मभिव्यञ्जकत्वे हि ध्वनीनां प्रथमादेव ध्वनेर्वर्णादिप्रतीतिरुपपत्तेस्तन्मा-
त्रानुबन्धित्वाच्चार्थप्रत्ययोत्पादस्य द्वितीयादिध्वनीनामानर्थक्यं भवे-
दिति । एतदपि न तर्ककर्मक्षमम् । नादैरभिव्य-
ज्यमाने हि स्फोटे ये ज्ञानविशेषा स्फोटग्रहणानुकूला इदं तदित्यव्य-
५ पदेऽस्यास्ते स्फोटरूपावमाथे हेतुत्वमुपयान्ति । सर्वैरेतैराहितसंस्कार-
विशेषायां बुद्धौ ध्वनिनाऽन्येन सह स्फोटस्य व्यक्तरूपस्य प्रतीतेः ।
अतो नादैर्विशिष्टप्रत्ययजननादादिनमावनावीजाया विशिष्टमप्रत्यय-
जनने लब्धपरिपाकाया बुद्धौ शब्दोऽवमामुपयानि न पूर्वमिति वस्तु-
स्वभाव एवायम् । तदाह—“प्रत्ययैरनुपाख्ये यैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ॥
१० ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥ १ ॥ नादराहितवीजाया-
मन्येन ध्वनिना सह ॥ आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते
॥ २ ॥ ” इति । यथा ह्यनुवाकः श्लोको वा पुन पुनरावृत्त्या
सुखेनाऽवधारयितुं शक्यते । न च प्रत्यावृत्तिस्तत्रेदृशी बुद्धिरुपजायते
यथेदं गृहीतमिदं नेति । अथ चानेकावृत्तौ श्लोकाद्यवभास स्पष्टः
१५ संवेद्यते तथैवायमपि शब्दात्मा पुन पुनरभिव्यक्तस्फोटरूपोऽवधा-
र्यते । न च प्रत्यभिव्यक्तिस्तत्रेदृशी बुद्धिरुपजायत इदं गृहीतमिदं
नेति । अथवाऽनेकाभिव्यक्तौ स्फोटावभासः स्पष्टः संवेद्यते । तदुक्तम्—
“यथानुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ॥ आवृत्त्या न तु
स ग्रन्थः प्रत्यावृत्तिनिरूप्यते ॥ १ ॥ ” अनुवाक इति वैदिकं
२० वाक्यम् । सोढत्वमिति सोढुं शक्यत्वं बुद्ध्याक्रमणीयता स्वीकार्यत्वम् ।
येन स्वेच्छयेवासौ पठनीयो भवति । आवृत्त्येति जातावेकवचनम् ।
आवृत्तिरेकैकाऽप्युपयुज्यते, उत्तरोत्तरविशेषाधानाय । अन्यथैकावृत्त्यैव
सोढता स्यादिति । अथार्थ एव प्रत्येकध्वनिव्यञ्जनीयोऽस्तु किमन्तर्ग-
२५ हि दुर्निवारमानर्थक्यं द्वितीयादीना ध्वनीनाम् । न चैतस्फोटोऽपि

समानम् । प्रत्यक्षस्य हि तस्य प्रतिञ्चनित्यज्ञानीय-यमिव्यक्तितारतम्य
 नानाञ्चनिमित्तायन इति नानर्थक्यमुत्तरेषाम् । न चेयमप्रत्यक्षेऽभिधेय
 त्रियो सम्मविनी । प्रत्यक्षगोचरे ह्यथोऽभिव्यक्तितारतम्यमागमवति । न
 मानान्तरगोचर । स खलु गृह्यते न वा पुनरभिव्यक्तोऽनभिव्यक्तश्च ।
 एव च लब्धाम्भिमि- यदुच्यते प्रत्येक मर्मात्मना नाभिव्यक्तश्च ५
 स्फोट इति । अस्य च स्फोटस्य सव्यवहारक्रमेऽभिव्यक्तकर्मोऽ
 नुवृत्तनादिव य क्रमरूपाप्रसाय उपप्लवोऽयमनाम्भितान्तिरूप । अय
 मेव व्यवहारस्य निमित्तम् । अत एवायमतिदार्ढ्यं गतोऽङ्गव्यापनयन ।
 यथा ज्ञानस्याभिव्यक्त्यावरोधमात्रात्मकस्य नीरूपस्यानयनत्वेऽपि सप्त-
 नेयरूपोपग्राहित्वाद्भेदरूपेणावभास पञ्च वृत्ता विंगतिगर्भ इति । यथा १०
 चेतन नेयरूपावग्रहणेनात्मभूतेन विना व्यवहारेऽस्तारयितु न
 शक्यते तथा स्फोटेनापि नालब्धक्रमेण कश्चिन्र्थोऽभिधातु शक्य
 तत क्रमावसाय प्रतिपत्तुणाम् । न त्वत्र निर्माणे वस्तुतः क्रमो
 नाम कश्चिन्न्सीति । निर्णिगन्मेतत्क्रमरहित स्फोट इति ।
 नियताश्च पदार्थाना गक्तय । तेन तेऽयथाकरणेऽस्य ११
 न्तमसमर्था । यथा हि क्षीरस्य विकारे दद्यान्ते वीरस्य परनालान्ते
 न शक्यते सानापि प्रथमा उत्तरा कारयितुमुत्तरा वा प्रथमा । अपि
 तु तयोर्विकारे नियतैवानुपूर्वा प्रथममिन्मिन्मुत्तर तत इति । तथेव
 प्रतिपत्तुणामपि बुद्धिषु सैव नियतक्रम । ततो बुद्धिन्ममन्तरेण
 स्फोटप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तुणामशक्त्या न तस्य शब्दात्मनोरगब्द- २०
 तयाऽपि बुद्धिन्मनुन क्रमिणा भाव्यमित्येवमपराधण्डव्यवस्था युक्तेति ।
 तत्राह— “ यथानुपूर्वीनियमो विकारे क्षीरानीनयो । तथैव प्रति
 पत्तुणा नियतो बुद्धिषु क्रम ॥ १ ॥ ” इति नित्यश्चासावम्युप
 गन्तव्य । अनित्यत्वे हि सङ्केतकालानुगतस्य तदेव ध्वस्तत्वा
 त्कालान्तरे देशान्तरे वा गोशब्दस्य श्रवणात्कण्टादिमन्थप्रतीतिर्न २५

- स्यात् । अमङ्कतितत्त्वात् । असङ्केतिताच्च शब्दादर्थप्रतीतिं सर्वस्य सकलशब्दार्थजताप्रसक्तिः । सङ्केतकरणानर्थक्यं च भवेत् । ननु नियमस्तावदभिव्यञ्जकानामभिव्यञ्जयेषु न दृश्यते । घटादयो हि सर्वत्रैवाभिव्यक्तिहेतुभिः प्रकाशमात्रस्वभावैर्मणिप्रदीपौष्यादिभिर्व्यज्यन्ते ।
- ५ अयं तु स्फोटमात्रा नियमादभिव्यञ्जकः । न हि गोशब्दस्य योऽभिव्यञ्जकः स एवाश्वशब्दस्यापि ध्वनिरिष्यते । किं तर्गत्यन्तविलक्षणो गोशब्दाभिव्यक्तिसामर्थ्येनासाधारणः । तस्मादन एव नियमाद्यबाधुरादिवदस्य कार्यत्वमेव युक्तम् । तस्मिंश्च सत्यनित्यत्वमेव सङ्गच्छत इति मैव बोधः । यथा हि चक्षुरिन्द्रियमेव विषयरूपस्याभिव्यक्तौ निमित्तं
- १० नेन्द्रियान्तरमिति व्यञ्जकनियमेऽपि विषयरूपस्य न कार्यत्वं तथा स्फोटस्यापीति । तदुक्तम्—“ ग्रहणग्राहयोः सिद्धा नियता योग्यता यथा ॥ व्यञ्ज्यव्यञ्जकभावोऽपि तथैव स्फोटनादयोः ॥ १ ॥ ” अथैवमुच्यते विषयरूपेन्द्रिययोस्तावन्नास्ति नियमः । रूपमात्रस्यानङ्गजातिगुणभेदभिन्नस्य चक्षुषाऽभिव्यक्तः । न तु स्फोटमात्रस्याभिव्य-
- १५ क्तिरेकेन नादेनेति । अत्रापि प्रतिविधीयते । तुल्येन्द्रियग्राह्येष्वपि विषयेष्वेव नियमो दृश्यते । यथा गन्धयुक्तादिषु । गन्धशैलेयादिद्रव्यं किञ्चिदेव कस्यचिदेव द्रव्यगन्धादेराभिव्यक्तिनिमित्तं भवति न द्रव्यमात्रमेवमिहापि नियत एव नादः कस्यचिदेव स्फोटस्याभिव्यक्तिहेतुरिति न दोषः । तदाह सङ्गग्रहणानां प्रकाशकं निमित्तं नियतं
- २० लोके प्रतिद्रव्यमवस्थितमिति । स्यादेतन्न गन्धादयोऽभिव्यज्यन्तेऽपि तु विशिष्टद्रव्यसंयोगाज्जायन्त इति । विषयमपि रूपं तर्हीन्द्रियालोकाभ्यां कियत इति नष्टो व्यक्तिवादः । न हि नीलादिरूपे प्रमाणमपरमस्ति येन जायेत प्रागेतत्स्थितमिति । स्वर्गेन तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । विचित्रास्तु भावशक्तय इति किञ्चिच्च नियतव्यञ्जकव्यञ्ज्यं
- २५ किञ्चिच्चानियतव्यञ्जकव्यञ्ज्यमिति को दोषः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्ज्यत्वं

इति । अतस्तस्यान् । अमित्र्यज्जकधमानुविधानममित्र्यज्ञाना न
दृष्टम् । न ह्येते प्रतीप घटान्तरत्पत्वं महति महत्त्वमनेकस्मिन्वाङ्गे
कचमपल्लभ्यते । म्पोरस्य पुनरल्पनादेऽपत्वं महति महत्त्वमनेकस्मि-
न्वाङ्गेकचमपल्लभ्यते । कार्ये ण्व न व्यक्त्य इति चेत् । भयम् । यतोऽमि-
त्र्यज्ञानामप्यभित्र्यज्जकधमानुविधान केषाञ्चित्पल्लभ्यते । तत्र हि मुग्य ७
प्रतिविम्बितं तन्निमुपलभ्यते ह्यममनितारकादा । मस्यामप्योऽप्यान्शमे-
जलतर्हानेकये च तथा तत्रानुत्तमान उपलभ्यन् एवेत्ययमपि न
तोप । अथ मुग्यान्मिथो भावान्तरमादशात्पि मन्त्रिणेशमुपलभ्यते न तु त
एव मुग्यान्मन्त्र त्रिम्बिता उपलभ्यन्त इति चेत् । अवतुग्यममत् । अ-
त्यल्पप्रमाणेषु हि मग्यान्पि स्वच्छद्रव्यान्पि तन्नाधाररूपनयाऽप्यभ्यनेषु १०
मशप्रमाणानाममनितरतुल्यरूपाणां तन्त मन्त्रिवेगित्वन भावानामुत्प-
त्ति । तथाऽभ्युपगमे हि प्रतिविम्बनिमित्तद्रव्यापनयनेऽपि प्रतिविम्ब-
पस्य भावान्तरस्य तत्रोत्पन्नान्नात्मा तत्रोपलब्धि स्यात् । आत्मा
चमिगतननिनृल्लङ्घन । अथ तात्कालिक एवाऽमी भावमन्त्रोत्पन्नो
यात्तन्नात्मान प्रतिविम्बनिमित्तस्य द्रव्यस्य तात्पल्लभ्यन् नोत्तरत् । १५
मुग्यान्मिथवमात्र द्वाभिमयोगात्ति मति । निपमोऽयमुपन्यास ।
मुग्यान्मिथवमात्रा हि वहिष्योगत्रिलेपानन्तरं म्मोककालमुपलभ्यते
प्रतिविम्ब पुनस्मन्निमित्तद्रव्यापनयनानन्तरं मुहूर्तमपि तन्नाधारसु नोप-
लभ्यते । किन्तु, आत्मा निमण्डल प्रतिविम्बोत्पन्नाङ्गे नष्टप्रतिविम्बमेव
तत्रोत्पन्न, प्रतिविम्बरूपेण वा तत्रैव परिणत, पुनश्च तस्मिन्नेव क्षणे २०
प्रतिविम्बनिमित्तद्रव्यापनयने प्रतिविम्बभावान्तरमपि मन्त्रमात्रमण्डल
च पूरूपसदृशमुपपन्न, प्रतिविम्बमेव वा पुनराश्रमण्डलरूपेण परि-
णतमित्येवमुपगमे प्रतिपद्य चतुर्विनाशप्रसङ्ग । स च हेतुनोऽभाव
विनाशवात्तिनामनमिमत् । तस्मात्स्थितमेतत्त पत्रान्मिरूपा मायान्-
त्रोपना किं तर्हि तत्रैव रूपमभित्र्यज्जकधमानुविधान प्रनायत इति ।
यथाह—“ विरुद्धपरिणामेषु यज्जादर्थतलादिषु ॥ पत्रान्मिरूपाणा २५

- भावानां नास्ति सम्भवः ॥ १ ॥ ” इति । एवं च स्थितमेतत्,
अभिव्यञ्जकधर्मानुविधायी शब्द इति । यतश्च शब्दात्मनः स्वतो न
भेदोऽपि त्वभिव्यञ्जकवशात्तस्मादभिन्नकालेऽपि कालभेदादेव वर्णपदवा-
क्याख्यास्योऽपि स्फोटा नित्यत्वादत्यन्ताविद्यमानकालभेदाः । यस्त्वेपां
५ ह्रस्वदीर्घप्लुतव्यपदेशयोग्यो मात्रिकादिस्वकालावगमो यश्च द्रुतादिवृत्ति-
त्रये त्रिभागाधिकत्वेन भेदः स सर्वो नादानामभिव्यञ्जकानां तथा तथा
भेदात् । यदाह—“ तत्त्वादिभिन्नकालेषु वर्णवाक्यपदादिषु ॥ वृत्ति-
कालः स्वकालश्च नादभेदाद्विभज्यते ॥ १ ॥ ” इति । तथाकृता
हि ध्वनयः शब्देऽव्यस्यमानाः शब्दात्मना स्वकालताव्यवहारहेतवो
१० भवन्ति । द्विधा हि ध्वनयः प्राकृता वैकृताश्च । तत्र प्राकृता नाम ते
यैर्विना सामान्यविशेषरूपेण स्फोटात्मा प्रतीतिविषयं न याति ।
प्रतीतस्तूत्तरकालं ये स एवायमित्युल्लेखेन चिरकालमुपलभ्यते ते
वैकृता इत्युच्यन्ते । यदाह सङ्ग्रहकारः—“ शब्दस्य ग्रहणे
हेतुः प्राकृतो ध्वनिरप्यते ॥ स्थितिभेदे निमित्तं चेद्वैकृतः
१५ प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ ” इति । य. प्रथमं जातो ध्वनिस्तस्य मात्राका-
लत्वात्तदुपचारेण तदभिव्यक्तः स्वतो निरवयवत्वादत्यन्तं पूर्वापरभाग-
रहितः स्फोटात्मापि मात्राकाल इति व्यपदिश्यते । तन्निमित्ता च न्ह्रस्व-
संज्ञा शास्त्रे व्यवहाराय क्रियते । तदाह—“ एकमात्रो भवेत् न्ह्रस्वः ”
इति । य. प्रथमं जातो ध्वनिर्यश्च तज्जस्ताभ्यामभिव्यक्त स्फोटोऽपि
२० तयोर्द्विमात्राकालत्वादुपचारेण मात्राद्वयकाल इत्यपदिश्यते । तन्निमित्ता
च दीर्घसंज्ञा क्रियते । यदाह—“ द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ” इति ।
प्रथमध्वनिजातध्वनेर्जातो यस्तृतीयो ध्वनिस्तेन पूर्वाभ्यां चाभिव्यक्त-
स्तेषां त्रिमात्राकालप्रमाणत्वादत्यन्ताप्रमाणोऽपि शब्दस्त्रिमात्र इत्युच्यते ।
तन्निमित्ता च प्लुतसंज्ञां लभते । तदुक्तम्—“ त्रिमात्रस्तु प्लुतो
२५ ज्ञेयः ” इति । ततस्तु प्रभृति ये जायन्ते ध्वनयस्ते वैकृतास्तत्कालः

स्फोटो माने ना गम्यते अनिकाल ण्यासो गम्यते । न शब्दकाल ।
 अनयो हि विगिष्टाभिवातादुपनायमाना केचिदनारब्धकार्या विली-
 यन्ते । कतिचित्के घ्वनिं जनयित्वा नश्यन्ति । केचिद्वो, केचिद्व-
 हन् । ततोऽन्य शब्दकालोऽन्यश्च अनिकाल उच्यते । द्रुताया
 वृत्तौ ये वर्णान्ते त्रिभागाविका मयमाया ये च मयमाया ते त्रिभा- ५
 गाधिका षष्ठिभिन्नायामिति यो भेदः स अनिभेद एवाभ्युपगम्यते ।
 न शब्दभेद । शब्दे तस्यानयासात् । तदुक्तम् — ‘मिद्वत्प्रसव्यता
 वर्णा वक्तुविराचिरवचनात् घृतयो विशेप्यन्ते’ इति । तेनातोऽभि
 शब्दे सेयादौ “तपरम्तत्कालम्य” इति उच्यते । तदुपरेण निदर्शने
 मात्राकाले प्रतीयमाने परमार्थेन सूत्राणि भित्तिराप्येककालन्यायक- १०
 कारवर्णस्फोटस्य यद्ग्रहणं प्राप्तं तत्र भवति । प्राट्ठन अनिकालेन तत्रोप-
 चरितेन भेदात् । द्रुताणि वृत्तिकालम्य तु स्फोटकालेनानाश्रितत्वात् ।
 यस्या कस्याच्चिद्वृत्ताकाराण्येव परत्वेऽभ्युपगते मयमत्तिषु ग्रहणं सिद्धं
 भवति । तथाह—“स्वभावाभेदाच्चित्ते हस्यदीर्घपुतादिषु ॥
 प्राकृतस्य घने काल शब्दम्येत्युपचर्यते ॥ १ ॥ शब्दम्योर्ध्व १५
 मभियक्तेर्गुप्तिभेदः तु वैकृता ॥ घनय समुपोहन्ते स्फोटारमा तर्न
 मिद्यते ॥ २ ॥ ” वृत्तिभेदमिति कालान्तगम्यतिभेदः द्रुताणिरूप
 शब्दम्य । समुपोहन्ते घटयन्ति । तदिति विद्वन्भिरिति । घनिग्रहणे
 च त्रयो वाच्यः केचिच्छब्दरूपाविभक्तप्रमाणं द्वादिशालोकं घ्वनिं
 मन्यन्ते । इन्द्रियमभ्येवमन्ये । स्वतन्त्रमपि कतिपय । तथा हि—ता- २०
 द्वादिकरणमभिप्रातचनितं वन्यभिव्यङ्ग्यस्फोटरूपाविभागेन घनि-
 रूपप्रतीतिरिति न घनिनापि स्फोट परम्परतो भेदेन ग्रहीतुं शक्यते ।
 यथा प्रमाकगणिकागणनानितालोकभिव्यङ्ग्यमभ्युपगम्यते ।
 विभागेनालोकप्रतिपत्तिरिति नालोको नापि विषयस्य परम्परतो
 विभागेन ग्रहीतुं पाथ्यते । यथा च प्रमाकराणिकागणन्योऽयमालोक २५

- काष्ठादिकारणजन्यस्तु स्तम्भादिरित्यनयोर्भेदो व्यवस्थाप्यते तथेहापि
 ताल्वादिकारणजन्योऽयं ध्वनिर्नित्यत्वात्कार्यश्च स्फोट इत्यनयोर्भेदोऽ-
 वस्थाप्यते न तु भेदेन ग्रहणम् । केवलमिदमेव सम्भवति, आलोक-
 परिकल्पिता विषयप्रतिपत्तिर्ध्वनिविनिर्मिता तु स्फोटप्रतिपत्तिरि-
 ५ त्येके । यथेन्द्रियं विषयप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमेयं किमप्यस्तीति
 कार्यदर्शनादवस्थाप्यते तथा स्फोटोपलब्धन्यथानुपपत्त्या ध्वनिः
 कश्चिदत्यन्तपरोक्षोऽस्ति करणव्यापारज इत्यनुमीयते । स्फोटस्तु शुद्ध
 उपलभ्यते इतीतरे । अन्ये पुनः, यदा नाकारादिविशेषावगमः केवल-
 रुणरुणायितादिकरणे तदा स्वतन्त्रो ध्वनिः प्रतीयते । अकारादि-
 १० व्यक्तवर्णप्रतीते तु स्फोटरूपेण संनृष्टः प्रतीयत इत्याहुः । यदुक्तम्—
 स्फोटैरूपाविभागेन ध्वनेर्ग्रहणमिष्यते ॥ कैश्चित् ध्वनिरसंवेद्यः
 स्वतन्त्रोऽन्यैः प्रकल्पितः ॥ १ ॥” इति । स्फोटस्याभिव्यक्तौ त्रयो
 दर्शनभेदाः केचिदाहुः—‘स्फोटस्यैव संस्कारो ध्वनिभिर्विधांयते
 ततोऽसौ प्रतीतिविषयो भवति । यथा तैलादेर्गन्ध आतपेन पृथि-
 १५ व्याथातपशुष्काया उदकेन संस्कृतो ग्रहणयोग्यो भवति घ्राणस्य ।
 तत्र संस्कारोपगमे संस्कृतविषये तुल्यं ग्रहणं भवेन्न च भवति
 तस्माद्विषयस्यैव तत्र संस्कारः क्रियते ’ इति । अन्ये पुनरिन्द्रिय-
 स्यैव संस्कार इति प्रतिपन्नाः । यथाञ्जनद्रव्यं चक्षुरेकं संस्करोति
 न विषयं बाह्यमतिप्रसङ्गादतिप्रसिद्धमेतत् । इन्द्रियस्य स्फोटस्य च
 २० संस्कार इत्यपरे उररीकृतवन्तः । यथा वैशेषिकस्य प्राप्यकारिणि
 चक्षुषि तुल्यजातीयेन तेजसा प्रकाशापरपर्यायेण नयनरश्म्यनुग्रहः
 क्रियते विषयस्य च योग्यतेति । तदाह—“ इन्द्रियस्यैव संस्कारो
 विषयस्योऽभयस्य वा । क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोभिव्याक्तिवादिनाम्
 ॥ १ ॥ ” इति ॥

२५ एव च—

- न स्याद्वादिनाम् । तैर्यथाप्रतीति कथञ्चित्तदभेदोपगमात् । एकानेका-
कारप्रतीतिरेकानेकाकारस्य जात्यन्तरस्य व्यवस्थितेः । न हि वर्णाद्या-
कर्णनसमनन्तरमेकानेकाकारप्रतीतिरनालम्बना युक्ता । सर्वत्र सर्वदा
सद्भावप्रसङ्गात् । नाप्यवयवमात्रहेतुका । एकत्वांशविरोधापत्तेः । ततो
५ वर्णाद्याकारपरिणतद्रव्यशब्दहेतुकेयं प्रतीतिस्तत्त्वं तथा परिणतशब्द-
वाच्यं तात्त्विकानेकप्रतीकाकलिकालवरम् । अत एवैकाने-
काकारं सिद्धम् । बाधकाभावात् । यच्च पूर्वादिभागवर्ण-
पदरूपावयववावसायः पुनरभिव्यञ्जकानां ध्वनीनां धर्मानुविधानादि-
त्याद्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । ध्वनीनां भट्टाभिमतवर्णनित्यत्वैकान्त-
१० विकुट्टनावसरे सविस्तरमपाकरिप्यमाणत्वात् । यदपि वर्णाद्यवयवा-
वभासासत्यत्वप्रदर्शनार्थं मुखमिव मणिकृपाणेत्यादिनिदर्शनमदर्शि
तदपि दार्ष्टान्तिकेन सह वैषम्यात्स्वसिद्धान्तश्रद्धान्तःकरणस्य
भणनमात्रम् । वस्त्वन्तरमेव हि प्रतिबिम्बाख्यं तात्त्विकानेकतथाविध-
धर्मोपेतं प्रतिबिम्बकारणविम्बाख्यमुखविलक्षणं मणिकृपाणदर्पणादि-
१५ पूत्यद्यते । न तु तदेव मुखं खङ्गतैलोदकदर्पणादयस्तथा तथा प्रथयन्ति ।
प्रतिबिम्बस्य च तात्त्विकत्वमुपरिष्ठाञ्चिर्णेप्यामः । यदपि चात्मनः प्रौढि-
प्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरं यथा च दूरदेशे समन्वकारे वेत्यादिना
प्रकीर्तितम् । तदप्यकीर्त्तिकरम् । दूरदेशावस्थितस्य हि विरलपदार्थस्य
घनरूपताप्रतीतिरुत्तरकालभाविबलिष्ठविरलरूपताप्रत्ययेन बाध्यत
२० इति तत्र घनत्वप्रतीतिवशाद्यवस्थाप्यमानं घनत्वमस्त्ववास्तवं कः
किमाह । वर्णाद्यवयववावभासस्य तु नोत्तरकालिकं बाधकं किञ्चिच्चे-
तयामः । तत्कथमिव तद्वगात्सिद्धपद्धतिमनुधावन्तो वर्णाद्यवयवाः ।
न हि निरवयवं स्फोटं नाम किञ्चित्कचन कदाचनापि प्रतीमो येन
तद्वलेन वर्णाद्यवयवान्प्रत्याचक्ष्महे । अथार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या
२५ स्फोटः प्रतीयत एवेति चेत् । एतदपि दुरुत्तरेतरेतराश्रयप्रसङ्गप-
राहतम् । न खलु सत्तामात्रेण शब्दोऽभिधेयधियमाधातुमर्हति ।

अतिप्रसङ्गात् । अतो नातन्तद्वेतुरेपितय । नान चाम्यार्थप्रत्यय-
 लक्षणलिङ्गप्रमवमिनि यावन्नाथप्रययन्तावन्न स्फोटनान यावच्च
 ने न तावदर्थप्रयय इति । अर्थप्रतीत्यन्ययानुपपत्त्या वा स्फोटस्य
 कल्पने गच्छत्व तत्र दुष्पपात्तम् । शब्दशब्दप्रयोगाभावप्रसङ्गात्
 श्रोत्रग्राहे ह्यर्थ लोके शब्द प्रयुज्यते । अथप्रत्यायकत्वमात्रेण च ५
 स्फोटस्य शब्दत्वोपगमे धूमध्वजप्रभृतिक प्रत्याययतो धूमादेरपि गच्छत्व
 भवेत् । अगृहीतगोशब्दमङ्केतस्य च नालिकेरङ्गीपनिगासिनो गौरिति
 शब्दश्रवणसमनन्तर यावन्न कश्चनार्थविशेष समुन्मिपति तावत्श्रुत
 पूर्वाऽय गोगब्दो न जाने कीदृशस्याय इति वस्तुमपि न पारयेदसागिति
 एता वत लोकयात्रा । यत्प्यथ यथेत्याद्यागच्छ यतो वर्णपूर्वाद्ययवे- १०
 त्यादिना समाहितम् । तदपि नाव्यातम् । यथा स्वत्ववयवग्रहमपहाय
 ने न निरवयव स्फोट प्रत्येतु पार्यत इत्यसन्तोऽपि तद्ग्रहणोपायभूता-
 न्तन्यावयवा परिकल्प्यन्ते । तथा क्वचिन्क्वाचित्कश्चित्तरो-
 क्षोऽर्था न शब्दप्रतिपत्तिमन्तरेणावसातु श्रम्यत इति शब्दोऽप्यसन्ने-
 बाधग्रहणे हेतुन्यात्वमिक्लप्यत इत्यपि प्रसज्यते नेवानाप्रियम्य । यत्पि न १५
 च भागावसायिन्य इत्याद्याशङ्क्याराद्वनस्पतावित्यादिना समाहित
 तत्पि न चारु । न सल्ल दूरात्तरौ करिप्रत्ययपरम्पराया सत्यतर-
 प्रतीती हेतुत्वम् । तथाविधमनिधानान्मिष्यपेभक्षयोपगमिदिष्टम्या-
 स्मद्रव्यस्य तद्वेतुत्वोपपत्ते । अपि च, वर्णस्फाट पदस्फोट च यथा-
 क्रम पदवाक्यस्फोटाभ्या पृथग्भूतम्, अत एव शुद्धपदव्यपदेश्य वस्तु- २०
 सन्त क्वचित्प्रतिपद्य पञ्चास्यस्फोटयो काल्पनिक तमुरीकरोमीति
 यत्त त्वा न कश्चित्प्रतिष्ठादि न रणद्धि ना । वर्णस्फोटावयवा
 नामवास्तवत्वमुपनिश्रन्त पुन पर्यनुयुज्जहे महोपाध्यायम् । यथा
 किल पञ्चस्फोटात्पृथगेन वर्णस्फोट पारमार्थिकोऽभ्युपगम्यते तथा
 कथ वर्णस्फोटाद्विभिन्नोऽयवस्फोटोऽपि नोपेयत इति । तदुपगमे २५
 पूर्वोपपूर्वपरोपपगवयवस्फोटपरम्पराऽनुमनमुपमनवर्तीणा परिकल्पिता

स्यात्, स्वमतावमानना च । अथ वर्णस्फोटोद्भिद्विधमानमूर्तीस्तद्वय-
वान्न कापि प्रतीमस्तत्कथमिव तत्स्फोटोस्तात्त्विकानुररीकुर्मह इति
चेत् । तत्किमिदानीं प्रतीतिमपि प्रमाणतया प्रतिजानीषे । ओमिति
चेत् । हन्त तर्हि पदादौ वर्णादिप्रतीतिरस्तीति किमिति न नत्र

५ वर्णादिर्वास्तवः स्वीक्रियते । अथोक्तमशक्तास्तादृश पदादिस्फोटं
प्रत्येतुं प्रतिपत्तारो वर्णादिप्रतीतिमन्तरेणेति तत्प्रतीत्युपायोऽसावमन्त्रेव
तत्र वर्णादिर्गृह्यतेऽतोऽसत्य एवायमुररीक्रियत इति चेत् ।
नन्वेवमपि वक्तुं शक्यते । वर्णाविमायमन्तरेणावयवानवसातुमशक्ताः
प्रमातार इति वाक्यस्फोटे पदवदुपायभूत एव तत्रासन्नपि वर्णो गृह्यत

१० इत्यसत्य एवायमवयवास्तु सत्या इति । यदपि “विचालरूढा हि भवन्ति
निश्चलाः ” इत्यमु न्यायं निधाय चेतोधानि, अथ भवत्वयं निरवयव
इत्यादि प्रश्नं तदपि न तर्ककर्कशेत्यादिसमाधानं च भवानभ्यवात् ।
तदपि न सुधियामवधानार्हम् । यत्. क. खलु विचारमार्गासञ्चारिष्णु-
ध्वनिमनभिगम्यमानो मनस्वो स्वप्नेऽपीदृशमाशङ्कते, उत्तरं वा स्वीकुरुते ।

१५ किञ्च, निरवयवस्य वर्णादिर्दृश्यमानस्य न कश्चिद्भागोऽदृश्यमानोऽस्ति
यदपेक्षयाऽस्फुटं दर्शनमस्योपपद्यते । यथोभयसम्प्रतिपन्नस्थाण्वादेः ।
अपि चावृतस्य सतोऽभिप्रायः सम्भवति । नित्यनिरङ्गस्य चावरणं
मीमांसकाभिमतवर्णनित्यत्वपराकरणप्रकरणे पराकरिष्यते । यच्च यथा
ह्यनुवाकः श्लोको वेत्यादि निदर्शनमुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । यतोऽनु-

२० वाकश्लोकौ सावयवौ वा स्याता निरवयवौ वा । प्रथमपक्षे वैपम्यम् ।
अनुवाकादौ हि सावयवत्वात्स्फोटोऽस्फुटश्चावभासो युज्यते । स्फोटे
तु निरवयवत्वान्न तौ सम्भवत इति । अपसिद्धान्तप्रसङ्गश्चास्मिन्पक्षे
वैपम्यम् । श्लोकानुवाकयोरपि स्फोटरूपत्वेनाभ्युपगतयोर्भवच्छास्त्रे निर-
वयवत्वेनाभ्युपगतत्वात् । द्वितीयविकल्पे तु देवदत्त गामभ्याजेति

२५ वाक्यस्फोटवदेतावपि पूर्वपूर्वध्वनिजनिताभिप्रायकृतसंस्कारविशेषाव-

- भावः । “ अर्थोपत्तिरियं चोक्ता पञ्चधर्मादिवार्जिता ॥ यदि नाशिनि नित्ये वा विनाशिन्येव वा भवेत् ॥ १ ॥ शब्दे वाचकसामर्थ्यं तदा दूषणमुच्यताम् ” ॥ यदि शब्दे नाशिनि नित्ये वा वाचकसामर्थ्यमित्यनेन संग्रह उक्तः । विनाशिन्येव वा शब्दे वाचकसामर्थ्यमित्यनेन तु विपर्यय उपदर्शितः । तदा दूषणमुच्यतामिति । यदैव शब्दे वाचकसामर्थ्यं सन्दिग्धं विपर्यस्तं च स्यात्तदा दूषणावसरः । एतच्चात्रोभयमपि नास्तीति भावः । “ न ह्यदृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ॥ तथा चेत्स्यादिपूर्वोऽपि सर्वः सर्वं प्रकाशयेत् ॥ १ ॥ सम्बन्धदर्शनं चास्य नानित्यस्योपपद्यते ॥
- १० सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेत् ध्रुवं कालान्तरस्थितिः ॥ २ ॥ अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ॥ गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाश्वशब्दो हि वाचकः ॥ ३ ॥” अथ मतं सदृशतया शब्दस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपत्तेर्नार्थोपचितोऽस्य नित्यत्वासिद्धिः । पुनः पुनरुच्चार्यमाणो हि शब्दः सादृश्यादेकत्वेनावयसीयमानोऽर्थावबोधं विदधाति न पुनर्नित्यत्वादिति । नैतदपि श्रोदक्षम् । सादृश्येन शब्दादर्थवबोधासम्भवात् । न हि सदृशतया शब्दः प्रतीयमानो वाचकत्वेन निश्चीयते । किं त्वेकत्वेन । य एव हि सङ्केतावसायसमये मया ध्वनिरुपलब्धः स एवायमिति प्रतीतेः । अपि च सादृश्यादर्थप्रतीतौ भ्रान्तः शब्दप्रत्ययः स्यात् । न ह्यन्यस्मिन्गृहीतसङ्केतेऽन्यस्मादर्थप्रतीतिरभ्रान्ता भवति । गोशब्दे गृहीतसङ्केतेऽश्वशब्दाद्वार्थप्रतीतिरभ्रान्तत्वप्रसक्तेः । न च भूयोऽवयवसाम्ययोगस्वरूप सादृश्यं शब्दे सम्भवति । विशिष्टवर्णात्मकत्वाच्छब्दानाम् । वर्णानां च निरवयवत्वात् । न च गत्वादिविशिष्टानां गादीनां वाचकत्वं युक्तम् । गत्वादिसामान्यस्याभावात् । तदभावश्च गादीनां नानात्वायोगात् । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया तेषामेकत्व-

निश्चयान् । अथानेकप्रतिपत्तृभिर्मिन्नैश्चतयोपलभ्यमानत्वादकारादीना
 नानात्व कथ्यते । तत्र । तैर्मिन्नैश्चतयोपलभ्यमानेनाप्तित्वेनाने
 कान्ताद्विमिश्रितैश्चतयोपलभ्यमाना यज्ञकवन्यर्धानो न स्वरूप
 भेदनिश्चयः । तथा हि—“नित्यत्वं व्यापकत्वं च सर्वगणेषु
 मय्यितम् ॥ प्रत्यभिमानतो मानाद्याधसङ्गमपार्जितात् ॥ १ ॥ यो
 यो गृहीत सर्वस्मिन्देशे शब्दो हि दृश्यते । न चास्यायमा
 सन्ति येन वर्तत भागश्च ॥ २ ॥ ” यो यो गृहीत इति । अन्य
 भावाध । नास्त्यसौ देशो यत्र गच्छेत् न च गम्यते । यो यो देशो
 गृहीत सर्वत्राऽभ्यागमान् । ततोऽसावात्मापि द्विभुरिति । “शब्दो
 वर्तत इत्येव तत्र सर्वस्मिन्कश्च म ॥ व्यञ्जनरूपधनित्यात्तद्देशे १०
 म च गृह्यते ॥ १ ॥ ” शब्दो वर्तत इति । न भागः दृक्स्वरूप
 समाप्त्या च शब्दो वर्ततेऽपि तर्हि शब्दो वर्तत इत्येवाऽभ्याविनेपित
 वृत्तिमात्रमातिष्ठामहे यत्र शब्दो वर्तत इत्येवेति वृत्तिं यद्वनति तत्राह
 तत्रेति । तत्र वृत्तिप्रकारे । समामक गच्छेत् वर्तत इत्येतावन्वेव
 भवति । नाधिक किञ्चिद्वागवृत्तिं दृक्स्वरूपसमाप्तिर्वा । निमागम्य तस्य १
 भागवृत्तेर्यापिनश्च दृक्स्वरूपसमाप्तेरभावादिति पूवाधम्यार्थः । “न
 च धनीना सामर्थ्यं व्याप्तुं व्योम निरन्तरम् ॥ नैराच्छिन्नरू-
 पेण नाऽर्गो सर्वत्र गृह्यते ॥ १ ॥ धनीना भिन्नैश्चतुर्विध-
 यानुरुध्यते ॥ अपूर्गतान्तरालत्वाच्छब्देऽप्यभिभूतामति ॥ २ ॥
 गतिमद्वेगवत्प्राम्या ते चायान्ति यतो यत ॥ श्रोता तनस्तत २०
 शब्दमायातमिव मयते ॥ ३ ॥ ” अथ केन भिन्नैश्चतया उपलभ्या
 द्वातीना घटादिनानात्वम् । नैवमपि । आप्तित्वेनैवाऽनेकान्तान् ।
 दृश्यते हेतुनाप्तियो भिन्नैश्च न चैतावताऽर्गो नाना । अथ युगपदे-
 केन भिन्नैश्चतयोपलब्धेरिति विनिश्चय्यते । तथाऽप्यनेनैवाऽनेकान्तान् ।

१ मी स्तो वा गच्छेन्नानाधिकरणे स्तो १७१।१७२ । २ सममवान-
 शने भ पुनके पाठः । ३ मी स्तो वा गच्छेन्नानाधिकरणे स्तो
 १७३ १७४ ।

- जलपात्रेषु हि भिन्नदेशेषु सविताऽप्येकोऽप्येकेन युगपद्विभक्तदेशः गृह्यते ।
 अथ न तत्र मार्तण्डमण्डलमवलोक्यते तस्य नभसि व्यवस्थानात्तन्निमि-
 त्तानि तु जलपात्रेषु प्रतिविम्बानि भिन्नानि प्रतीयन्ते ततो नानेकान्तः ।
 तदुक्तम्—“ अहो केन निमित्तेन प्रतिपात्रं पृथक्पृथक् ॥
 ५ भिन्नानि प्रतिविम्बानि गृह्यन्ते युगपन्मया ॥ १ ॥ ” एतत्कुमाग्लिः
 परिहरन्नाह—“ अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौर्येण तेजसा ॥
 स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्रोतः प्रवर्तितम् ॥ १ ॥ स्पन्दशमेव
 गृह्णाति सवितारमनेकधा ॥ भिन्नमूर्तिर्यथा पात्र तदाऽस्यानेकता
 कुतः ॥ २ ॥ ” प्रतिस्रोतः प्रवर्तितमिति प्रतीपप्रवर्तितमिति
 १० प्रतीपप्रवर्तितमधस्तात्प्रवृत्त सदूर्ध्व प्रवर्तितमित्यर्थः ।

एवं च—

नित्यत्व शब्दराशेः श्रवणकरणकं भ्रान्तिसन्देहग्न्य

विज्ञान प्रत्यभिज्ञेत्यभिहितममल मूलतस्तावदत्र ॥

पश्चान्नि शेषदोषैर्विरहितमुद्रितं लैङ्गिक मानमन्ते

- १५ त्वर्थापत्तिः कलङ्कव्यतिकरविधुग दर्शिता सिद्धिहेतुः ॥५५७॥

जैमिनीय निनदेषु नित्यता दर्शितैवमतिविस्तरात्त्वया ॥

किन्तु काचिदपि युक्तिरक्षता वीक्ष्यतेऽत्र न परीक्षकोचिता ॥५५८॥

- तथा हि—यत्तावदुपन्यस्त स एवायं गकार इत्यादिप्रत्य-
 भिज्ञाप्रत्यक्षत एव तावद्गुणानां नित्यत्वमवसीयत इत्यादि । तत्र
 २० सत्यम् । अस्यैकत्वप्रत्यभिज्ञानस्य भ्रान्तत्वेनैकत्वसिद्धावसमर्थत्वात् ।
 प्रदीपाद्येकत्वप्रत्यभिज्ञानवत् । न खलु स एवायं प्रदीप कदलका-
 ण्डकुन्तलकलापादिवेत्यादि प्रत्यभिज्ञान प्रदीपादीनामेकत्वं प्रसाधयति ।
 अथाऽत्रैकत्वाभावात्तस्यैकत्वप्रसाधनासामर्थ्यम् । तद्विस्तरापि तुल्यम् ।
 ननु तैलादिकारणकलापस्योत्तरत्र क्षयोपलम्भात्प्रदीपादेः प्रतिसमय-
 २५ मन्यत्वप्रतीतिरुपपन्नमेकत्वासत्त्वम् । न तु शब्दस्य । विपर्ययादिति

चत् । तत्पि न्यायज्ञानम् । शब्दस्य तात्त्वान्मियोगविभागलक्षण-
 कारणकर्मकम्योत्तरत्र श्रयप्रतीतिन प्रतिषणमन्यन्वमिद्वेकन्वामत्यो-
 पपत्ते । अथ तात्त्वान्मियोगविभागयो शब्दाभिध्यञ्जकममीरणोत्तर्त्ता
 कारणस्य न शब्देत्पत्तायैव व्युत्पत्ते । तर्हि प्रतिकामुत्पत्तेरानुत्पत्तयेऽपि
 पि प्रतीपाद्यमिध्यञ्जकप्रमञ्जनचनेन कारणस्य न प्रतीपाद्युत्पाद्यप्यु-
 च्यताम् । विरोधान्तरनात् । प्रतीतिविरोधे पुनरुत्पत्ताप्यपि विरोधे । अनेन
 नापि मिश्रतत्वरूप बाधानिर्मुक्त्यान्त्यपास्तम् । तात्त्वान्मियोगविभाग-
 लक्षणस्य कारणकर्मकम्योत्तरत्र श्रयप्रतीतिन प्रतिषण शब्दस्या-
 न्यन्वमिद्वेकैव बाधकत्वात् । उत्तरत्र कुम्भो विनष्ट कुम्भ इति प्रती-
 तियत् । अथ प्रत्यभिमानेनैव प्रतीति कम्मात् बाधयते । भव वाणी । १०
 प्रत्यभिमानस्य गच्छे मादृश्येत्तु कनया आतत्त्वेन निरन्तराप्रसाधक-
 त्वात् । ननु यथा घटे विनष्टे विनाशकारण मुद्रादि कपालमाला
 च विच्छेद्यते न तथा शब्दश्रवणानन्तरं विनाशकारण कपालमा-
 लाकृत्य च किमपि परिदृश्यते । केवल गच्छे नोपलभ्यते । न
 चानुपलब्धिरमानेन विनाशाऽभ्यासमितु शक्यत । तथा मयुपलभ्यानु- १
 पलब्ध्याना घटादीना विद्यमानानामेव विनाश स्यात् । न चेन्नस्ति ।
 तदुक्तम् । यत शब्दस्यान्यकणनानन्तरं कुम्भात्पिन्यत्र न गत ।
 व्यापकत्वेन तस्य त्वया स्वीकारात् । नापि घटादित्येव तत्रस्थ एव
 केनचित्कृतम् । तत्रागणस्य निगमकव्यमाणत्वात् । नापि सदमा-
 श्रानुमिद्विद्यतेऽपि कश्चिदुपपन्न । शब्दान्तराणा तत्रानामेव श्रवणम् । २०
 न तानवहित प्रमाता । सविशेषमन्यमानाऽपि तदनुपलब्धम् ।
 मन्त्रमपि चैवायं सामग्र्या य कुम्भात्पिन्यो वा कश्चित्कृतो-
 क्यत तस्य प्रथम प्रत्यक्षेणैव गतो भवति । एतच्च प्रथमप्रतिद-
 श्यास्य न कारणमात्रद्वारेणाऽमात्रोऽभिधातु मापीयान । एतद्गमनात्
 कारणस्यानुमिते । यदुक्तं कपालमालाकृत्य च किमपि न परिदृश्यत २५
 इति । तत्पि न्यायज्ञानम् । तस्यमकारतो यमस्य यदुत्पत्तिना न

- वयवानामुपलम्भेन भाव्यम् । विपुलस्यापि चपलादण्डस्य महतोऽपि च प्रदीपकुङ्कुलस्य सहसैव विनाशे तदवयवानामनुपलम्भात् । अथ तयोरवयवानामवयविविपरीतपरिणामापन्नत्वान्नोपलम्भः । शब्दावयवानामप्येवमस्तु । 'नन्वेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलम्भात्कुम्भाद्यभाव-
 ५ प्रतीतिर्दृष्टा । शब्दाभावप्रतीतिस्तु कथम् । तत्रैकज्ञानसंसर्गिणः कस्यचिदप्यभावादिति चेत् । तदप्यसूक्ष्मम् । विवक्षितशब्दाभावप्रतीतौ शब्दान्तरस्यैकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । नि.शब्दे प्रदेशे सर्वशब्दाभावप्रतीतौ तर्हि तदसम्भव इति चेत् । भैवम् । तत्राऽप्यात्मस्वरूपस्य तदेकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । स्वपररूपावभासकस्व-
 १० भावस्य ह्यात्मनः परस्मिन्योग्यदेशावस्थिते वस्तुनि न केवलात्मस्वरूपसंवेदनं भवेत् । यावन्ति खलु वस्तुनि प्रतिपेक्ष्यत्वसम्मतवस्तुना साक्योग्यदेशस्थितानि सन्त्यवश्यं प्रतिभासन्ते तानि सर्वाण्यप्येकज्ञानसंसर्गिणि । तत्र कुम्भादौ प्रतिपेक्ष्यो भूतलादिरात्मस्वरूप चैकज्ञानसंसर्गि । शब्दे तु प्रतिपेक्ष्ये शब्दके प्रदेशे शब्दान्तरमात्मस्वरूप च । निः-
 १५ शब्दके तु केवलमात्मस्वरूपम् । अथ वा मा भवत्येकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरम् । प्रमाणान्तरगृहीतं तु भविष्यति । यथा स्मृतिगोचरे चैत्यकुलादौ कचिदभावप्रमाणेन भवतामभावग्रहणे चैत्यकुलादि । स्यादेतत् । यद्यपि शब्दो नान्यत्र गतो यद्यपि श्रोता समवधानबन्धुरो यद्यपि च नेन्द्रियदोषः सञ्जातस्तथापि व्यञ्जकाभावादेवायं नोपलभ्यते ।
 २० यथा प्रदीपाद्यभावात्तिमिरनिकरकरम्बितकुम्भादि । न खलु दृश्यस्वभावापरित्यागेनादृश्यस्वीकारे तस्यावृत्तत्वमुपपद्यते । अतिप्रसक्तेः । यद्यदायत्स्वरूपं न परित्यजति न तस्य तदा प्रत्यनीकस्वरूपसम्भवः । यथाऽनावृतावस्थायां दृश्यस्वरूपं शब्द इति । तदा तत्स्वरूपपरित्यागे वा सिद्धमस्यानित्यत्वं स्वरूपभेदस्वभावत्वात्तस्य । ननु घटादीनां स्वरूपाभेदे-
 २५ ऽपि तिमिरस्तोमादिनाऽऽवृत्तत्वं दृश्यते । इत्यप्यसत्यम् । तत्रापि स्वरूपभेदे सत्येवावृत्तत्वोपपत्तेः । स्वरूपमखण्डयतः कस्यचिदावरणत्वायोगात् ।

भवतु वा यथा कथञ्चिच्छब्दम्यावृत्तत्वं तथापि तत्प्रवरणं दृश्यमदृश्य
 वा नियमनियं वा व्यापकमव्यापकं वा, एकमेकं नैत्यष्टं विकल्पा ।
 तत्र न तावद्दृश्यमिति विकल्पः । प्रयश्चतस्तत्प्रतीयमात्रम् । ततस्तत्र
 तीर्ता वा विराट्मात्रं स्यात् । न हि पाते पीननया प्रत्ययान प्रतीयमाने
 कश्चिद्विराट्पायोपनिष्ठेन । अथादृश्यं तत्प्रवरणम् । नहि कथं त- ५
 स्मिन्निश्चयः । ननु नियम्य सतः शब्दम्योच्चारणान्तरं शब्दम्या-
 विद्यमानतर्पणानुपलब्धिभिर्द्वेगवर्णकत्वनामयथातः । नियमे त्वाव-
 रणम्य सतः शब्दम्यानुपलब्धिप्रसक्तिः । अनित्यत्वावरणं महेतु-
 महेतुरु वा । नाद्यं कस्य । तदुत्तरात्कस्य हेतोः कस्यचित्प्रवृत्तते ।
 अहेतुकस्य तस्यानियतं विरुद्धमिति । व्यापकत्वमप्यावरणम्य दु- १०
 प्यात् । राधकप्रमाणमनिश्चयम् । तत्र हि—आवरणत्वाभिमत
 प्रमञ्जनो न व्यापकः स्यादुत्तरात्पलङ्गकल्पः । व्यापकत्वे वाऽप्य-
 न कश्चिदप्यापि शब्दोपलब्धिः स्यात् । तस्य सत्त्वावृत्तत्वात् ।
 अव्यापकत्वे तस्याऽनेन शब्दम्यावार्थानुपपत्तिः । तन्मये तद्दृष्टे
 तस्याद्यं चाविरमानम् । प्रयुतं शब्दं एवावर्णकं स्यात् । अन्यथा १
 सर्पपङ्क्तौऽपि कुम्भम्यावर्णकं स्यात् । ननु वमुधादिना व्याप्तस्तत्रा
 विरम्याप्यात्रिमाणात्त्वान्नान्येषोऽयमिति चेत् । तत्रापि न कर्मणा
 यत् । तत्रैवैव तेनात्रियमाणशब्दात्तावत् । शब्दप्रमाणमपि
 परतेनात्रियमाणत्वाभ्युपगमे शब्दस्य माश्वसनि-त्वं तापयत् ।
 समन्तान्नां च यद्येकमेवावर्णकं स्यात् । तत्कथं वणशब्दं सत्त्वा २०
 श्रयाप्रमतिः । तत्प्रवरणावगमे तद्वत्सत्त्वमनावृत्तत्वात् । तत्प्रवरणे
 वाऽभिरतः शब्दम्यापि तदुत्तरम् । स्यात् । अविनेषात् । अथ प्रनि-
 श्चयः विभियमावर्णमिष्यते । तत्र युक्तिनागवरादृत । सत्प्रवरणा
 व्यापकत्वनं समानेनैव समानेति श्रयाप्रमत्तं चावरणमेवैव व्यपक
 भव्यं चानुसृत । अत्र प्रयोगः । शब्दं प्रनिनियमावर्णमात्राया २५
 प्रनिनियतव्यवृत्तव्यवृत्तव्यवृत्तं न मन्यवृत्तव्यवृत्तव्यवृत्तं मन्येकेन्द्रिय

- ग्राह्यत्वात् । यत्पुनर्यथोक्तसाध्यान्वितं न भवति तदपृथग्देशवृत्तित्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यमपि न भवति यथैकाम्रफलसमाश्रितौ रूपरसाविति । अनेकाम्रफलाश्रितौ रूपादिभिर्व्यभिचारः स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमपृथग्देश-
 वृत्तित्व इत्युक्तम् । एव च, “ अन्यार्थं प्रेरितो वायुर्यथाऽन्यं न
 ५ करोति च ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तो नाऽन्यं करिष्यति ॥१॥ ”
 इत्यादि प्रत्युक्तमवगन्तव्यम् । यदि च ध्वनयः शब्दानां व्यञ्जकाः
 प्रतिज्ञायन्ते तर्हि तद्व्यापारे नियमेनोपलब्धिः शब्दस्य तु भवति तद्वि-
 परीतस्वरूपत्वात्तदप्यपर्यालोचितजल्पितम् । शब्दस्य सर्वगत्वासिद्धेः ।
 तथा हि—शब्दः सर्वगतो न भवति सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येन्द्रिय-
 १० प्रत्यक्षत्वात् । य एव स एवं यथा कुम्भः । तथा च शब्दस्तस्मात्तथेति ।
 अपि चैते ध्वनयः केन समधिगता येन तदधीना शब्दश्रुतिः स्यात् ।
 प्रत्यक्षेणानुमानेनार्थापत्त्या वा । प्रत्यक्षेण चेत्, किं श्रावणेन स्पर्शनेन
 वा । न तावच्छ्रावणेन, तथाप्रतीत्यभावात् । न हि श्रावणे चेतसि
 शब्दा इव ध्वनयोऽपि प्रतिभासन्ते । विवादाभावप्रसक्तेः । अथ
 १५ स्पर्शनेन, स्वपाणिपल्लवपिहितवक्त्रकमलो हि जल्पन्प्रमाता स्वपाणि-
 स्पर्शनेन ध्वनीन्समधिगच्छति । इत्यपि न्यायपराङ्मुखम् । वायुवत्ता-
 ल्वादिव्यापारानन्तरं वक्त्रकुहराविनिर्गतोदविन्दूनामप्युपलम्भतः शब्दा-
 भिव्यञ्जकत्वप्रसक्तेः । वक्त्रवक्त्रप्रदेश एव विप्रुषा प्रध्वंसतः श्रोतृश्रवण-
 प्रदेशे गमनाभावान्न शब्दाभिव्यञ्जकत्वमित्यत्रापि तुल्यम् । न खलु
 २० ध्वनयोऽपि तत्र गच्छन्तः प्रत्यक्षतः प्रतीयन्ते । शब्दप्रतिपत्त्यन्यथा-
 नुपपत्त्या तु प्रतीतिरुभयत्राप्यविशिष्टा । यथा च स्तिमितभाषिणः
 सलिलकणानां नोपलम्भस्तथा प्रसज्जनोपलम्भोऽपि नास्ति । अथ
 स्तिमितास्तत्रापि पवनाः परिकल्प्यन्ते । कथं न जलविन्दवोऽपि ।
 विशेषाभावात् । एतेन वदतो वदनाग्रे स्थिततूलादेः प्रेरणोपलम्भादनु-
 २५ मानतो ध्वनीन्प्रतिपद्यन्त इत्यपि प्रत्यादिष्टम् । तद्वत्तोयविन्दूनामप्यतः

प्रतिपत्तिप्रसक्ते । अथाधीपत्या ध्वनय प्रतीयन्ते । तथा हि, सति
 शब्दप्रत्ययका ध्वनय शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्ते । न हि शब्दस्य
 पराधाचारणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिरन्यत्रास्य स्तिमितमात्मानुत्तम्य
 व्यञ्जकात्तनीनन्वरेण प्रतिपत्तिरुपपद्यत इति । तदप्यवयवम् । पराधा-
 चारणान्यथानुपपत्ते शब्दनिमित्तत्वसाधिकाया प्रागेव परास्तत्वात् । तथा ५
 च शब्दप्रतिपत्तेरत्यतिप्रकारेणाप्युपपद्यमानत्वात्ततो न ध्वनिसिद्धिः ।
 अस्तु ना कथावेत्तामिद्वि । तथापि ते किञ्चित्पुनस्त शब्दव्यञ्जकत्व-
 न्यथा वा । न तावदप्यथा । अतिप्रसक्ते । प्रथमपक्षे तु किं ते कुर्वन्ती-
 ति वाच्यम् । विगिष्ट सम्स्कारमिति चेत्, ननु कोऽयं विगिष्ट सम्स्कारो
 नाम । शब्दसम्स्कार श्रोत्रसम्स्कार उभयसम्स्कारो वा । नत्राप्यपक्षे १०
 यज्ञकुर्यादुना यात्रद्वेगमभिसपता यात्रान्वणविभागं सम्भृतमन्त्रात्तत्त्वं
 श्रवणं स्यात्त समन्वयं यणम्येति गण्डगस्तस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ।
 अयं यणस्य निगमयन्त्यानेकं सम्भृतं सत्रत्रेण सम्भृतोऽस्यामिति
 नायं दोषः । तर्हि निर्विभागत्वादेवैकत्रासम्भृतं सर्वत्र तथैवेति मना
 गपि श्रवणं न स्यात् । किञ्च, क एष शब्दसम्स्कारः । किमतिगया १
 ज्ञानमनतिशयव्यापनतनमात्रणापगमो वा । तत्रातिगयाधानं दृश्य-
 स्त्वमात्रतापानम् । अनतिगयापनतनं तदृश्यस्त्वमात्रतागण्डनम् । ते
 च शब्दाद्विन्ने अभिने रा विधीयते । यदि भिन्ने । तदा तत्करणे
 शब्दस्य न किञ्चित्कृतमिति तदस्याऽस्याश्रुतिमवेत् । अथाभिन्ने,
 तर्हि शब्दस्यापि तत्कायतानुपपत्तादनित्यं वप्रसक्तं । यो हि यस्मात् २०
 भिन्नस्वभावः, तत्करणे तस्यापि करणम् । यथाऽतिगयानातिगयव्यावर्तन-
 स्वरूपस्य । ताभ्यमभिन्नस्वभावश्च शब्द इति । आपरणापगम
 पक्षोऽपि न क्षमकारः । आपरणासम्भ्रम्येत्तानीमेव प्रवर्तितत्वात् ।
 मामूतर्हि शब्दसम्स्कारः । श्रोत्रसम्स्कारस्तु भविष्यति । यथाह—
 “अथाऽपीन्द्रियसम्स्कारोऽप्यधिष्ठानदेशतः ॥ अतो न श्रोष्यति ॥ २७

- श्रोत्रं तेनासंस्कृतशङ्कुलिः ॥ १ ॥” अविष्टानदेशत इति । अविष्टानसंयोगपरतन्त्रप्रदेशे । अत इत्यादि तच्च शब्दं नैव श्रोप्यति श्रोत्रं यस्य संस्क्रियमाणस्य संयोगद्वारेणावच्छेदिका शङ्कुली न संस्कृतेत्यर्थः ।
- “अप्राप्तकर्मदेशत्वाद्बुद्धिना श्रोत्रसारिकया ॥ अतोऽधिष्ठानभेदेन
- ५ संस्कारनियमः स्थितः” ॥ १ ॥ इति । तदप्यसमीचीनम् । श्रोत्रसंस्कारपक्षेऽपि सङ्कल्पसंस्कृतस्य श्रोत्रस्य युगपदखिलशब्दपरिच्छेदकत्वप्रसक्ते । न हि नेत्रमज्जनादिना कृतसंस्कारं सन्सन्निहितं स्वगोचरं नीलपीतादिकं किञ्चित्पश्यति किञ्चित्तेति विशेषं पश्याम । बलातैलादिना संस्कृतं श्रोत्रं वा काश्चिदेव गकारादिवर्णाश्चृगोतीति नियमो दृश्यते । येना-
- १० त्रापि तथा कल्पना म्यात् । अथ व्यञ्जकानां वायूनां भिन्नेषु कर्णमूलावयवेषु वर्तमानानामर्थापत्त्या प्रतिनियतवर्णश्रवणान्यथानुपपत्तिलक्षणया प्रतिनियतवर्णग्राहकत्वेन संस्काराधायकत्वस्य प्रतीतेर्नैकवर्णग्राहकत्वेन संस्कृतं श्रोत्रं सर्ववर्णान्युगपद्गृह्णाति । यथा हि भवत्पक्षेऽन्यवर्णजनकैस्ताल्वादिसंयोगविभागैर्नान्यो वर्णो जन्यते । तथाऽस्मत्पक्षेऽपि
- १५ नान्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्काराधायकव्यञ्जकप्रेरकैर्वायुभिरन्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्काराधायकवायुप्रेरण क्रियते । इत्युत्पत्त्यभिव्यक्तिपक्षयोः कार्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या सम सामर्थ्यभेदः प्रयत्नविवक्षयोः सिद्ध । तदुक्तम्—“व्यञ्जकानां हि वायूनां भिन्नावयवदेशता ॥ जातिभेदश्च तेनैव संस्कारो व्यवतिष्ठते ॥ १ ॥ अन्यैस्ताल्वादिसंयोगैर्नान्यो वर्णो यथैव हि ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारो न ध्वन्यन्तर-
- २० सारिभिः ॥ २ ॥ तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्तयोः कार्यार्थापत्तितः समः ॥ सामर्थ्यभेदः सर्वत्र स्यात्प्रयत्नविवक्षयोः ॥ ३ ॥ ” इति । तदेतदसम्बद्धम् । इन्द्रियसंस्कारकाणां व्यञ्जकानां समानदेशसमानधर्मापन्नसमानेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु प्रतिनियतग्राहकत्वेनेन्द्रियसंस्कारक-

त्वम्य कथाविच्छिन्नात् । प्रयोगयुग्मं चात्र । श्रोत्र समानेन्द्रियग्राह-
 मनानयम्मापनानामर्थानां ग्रन्थाय प्रनिनिर्गमसम्कारसम्कार्यं न
 मरति, इन्द्रियत्वात् । यत्किं तन्निष्ठं यथा लोचनम् । तथा च
 श्रोत्रम् । तस्मात्तथा । शब्दा प्रतिनियतसम्कारसम्कार्येन्द्रियग्राहा
 न मरन्ति समानेन्द्रियग्राहके मति युगपदिन्द्रियमभ्यवदन्त्यात्, ५
 रुम्मादिनत् । युगपदिन्द्रियमभ्यवदन्त्यान्तावदुच्यमाने, एकेन्द्रियाभि
 सम्बद्धरूपरसादिभिराग्नफलागतार्थभिचारस्मृत्यादाय समानेन्द्रियेयाणि ।
 अस्मिन्नेव तु मति व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तपटाम्यामनेकान्मन्त्रिगकगणाय
 युगपत्तियाणि । तत्र श्रोत्रसंस्कारोऽपि घटते । मरनु तद्धुमयसंस्कार ।
 तत्रोक्तलोपाणाममभवात् । तथाह—“ द्वयमस्कागपरे तु मृषा १०
 नोपद्वयं यच्च ॥ येनान्यतरं कल्यात्मनः सदा न गृह्यते ॥ १॥”
 द्वयमस्कारपरे श्रोत्राग्न्या संस्कारपरे । यत्प्रत्येकपक्षमावे नोपद्वयस्य
 वन्न तन्मृषादीकम् । मृषान्वे कारणमाह येनेति । समृतोऽपि
 शब्दो दृग्मथेनेन्द्रियसंस्कारैर्विकल्पात्रोपलभ्यते । सम्प्रतेन्द्रियेयाऽपि
 निश्चितेन गङ्गातरमममृतत्वात्रोपलभ्यते । इत्यन्यतरं कल्यात्मनः १५
 सर्वधामप्रदं युक्तमिति । नैनपि मुक्तम् । तथा हि, यदि ममृतं
 श्रोत्रं न हनं वर्णं प्रनिपद्येन तदा त मयगतत्वेन प्रनिपद्ये । तन्म्वरूप
 लाघवम् । ततो निर्धेकरूपत्वं शब्दस्यापरायापारकमात्रस्य अक्षय
 यज्ञकमारम्य चानुपपत्तेनावगणहृत मनुजागणानन्तरमस्यानुपलभ
 इति प्रत्येगेवास्मिन् नानोऽयमीयते । उन्वात्रोऽपि तर्जने निश्चीयते । २०
 यथा हि चन्द्रवीररात्रियापारान्वयत्रनिरेकानुविधादित्त्वं घटनेरव
 गम्यते । तथा तान्वादिमयोगात्तन्निरेकानुविधादित्त्वं शब्दस्यापीति
 यद्वत्तत्त्वोऽप्युपाय प्रचयतइति ण्य । अथात्र तान्वादिमयोगात्
 नामभित्तनकत्वं कथये । कटगादिष्वपि चरार्थानां हि नव
 कथयति । कथयाम्येनेति चेत् । तस्मात्तान्वादिमयोगात् कथयेत् २५

- सम्पुटेन पिद्घासि । नन्वालोके सति कलशादयोऽवलोक्यन्तेऽसति च नावलोक्यन्ते ततश्चानेन न्यायनालोकस्यापि कलशादीन्प्रति कारणत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । तत्र बाधकसम्भवात् । तथा हि, प्रदीपस्य कलश प्रति कारणत्वमङ्गीक्रियमाण केवलस्य स्याच्चक्रादिकारणकलाप-
- ५ कलितस्य वा । नाद्यः पक्षः । कलशगून्येऽप्यपवरकुहरे प्रबोधित-दीपाङ्कुरमात्रात्कलशोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । चक्रादिसामग्री-विरहिणि प्रदेशे प्रबलप्रदीपकलिकाकलापप्रबोधे कदाचिदपि कलशानुपलब्धिप्रसक्ते । ततश्चक्रादिसामग्रीव्यतिरेकेणापि चेदुपलभ्यते कलशः । तेन ज्ञायते प्रदीपदानात्पूर्वमप्यासीदसौ । तथा च प्रदी-
- १० पस्य व्यञ्जकत्वमेव । न च शब्दजनकेष्वप्येष प्रसङ्गोऽवकाशमासादयति । यादृशेभ्य एव तेभ्यः शब्दो जायते तादृशानामेव कारणत्वाङ्गीकारात् । तस्माज्जनकामिव्यञ्जकसामग्र्योरयमेव विशेषो यस्या सत्यामवश्य पदार्थोपलम्भः सा व्यञ्जिकेति सिद्ध प्रत्यक्षनिश्चयः शब्दोत्पादः । एवं च विनाशोत्पादग्राहिणा प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञा
- १५ बाध्यत इति स्थितम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनापि शब्दस्य कार्यत्वनिश्चयात्प्रत्यभिज्ञाबाधः सिध्यति । ननु कूपखननादिप्रयत्नानन्तरमाकाशं समुपलभ्यन्त न च तत्कार्यमतोऽनैकान्तिकत्वमस्य । उक्तं च—
“अनैकान्तिकता तावद्धेतूनामिह कथ्यते ॥ प्रयत्नानन्तरं दृष्टि-
नित्येऽपि न विरुध्यते ॥ १ ॥ आकाशमपि नित्यं स्याद्यदा भूमि-
- २० जलावृतम् ॥ व्यज्यते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः ॥ २ ॥ प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं तदा तत्रापि विद्यते ॥ तेनानैकान्तिको हेतुर्यदुक्तं तत्र दर्शनम् ॥ ३ ॥ अथ स्थगितमप्येतदस्त्येवेत्यनुमीयते ॥ शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात्प्रागस्तीत्यवगम्यते ॥ ४ ॥” यदुक्तं तत्र दर्शनमिति । प्रयत्नानन्तरं दर्शनं शब्दस्यानित्यत्वसाधनाय हेतुतया यदुक्तं
- २५ तदनैकान्तिकमित्यर्थः । अथ स्थगितमपीति । अथ पुनः पिहितमप्याकाशं

पृथिव्यादिना कथंचित्पृथिव्याद्यग्रस्थानान्यथानुपपत्त्यैवास्तीत्यनुमीयते ।
 ततश्च प्रागूँ चानुपलब्धेरसिद्धत्वात्नेकान्तिक्रयामात्र इत्युच्यते ।
 प्रथमिजानपलब्धोऽप्यस्तीत्यवगम्यते । पुनश्च विनाशकारणाभावा-
 न्निती । तत्रश्च तत्रोपलब्ध्या तद्विपरीतमनुमान विरूयत इति ।
 एतन्पि न क्षोभमम् । एकचम्बरूपत्वस्य गगनेऽप्यसिद्धत्वात् । ५
 तन्मूल्येकचम्बरूप सत्त्वगोचरविज्ञानजननेकचम्बरूप तद्विपरीत वा
 भवेत् । यत्ति तज्जननकचम्बरूपम् । तत्र तस्य न जननाद्यनन्तरमेवोप-
 लब्धिः । किन्तु पूर्वमपि स्यात् । तद्विपरीतत्वमात्रत्वे कदाचनानुप-
 लब्धो न भवेत्, विरोधामात्रात्, विशेषे वा तत्रैक्यरूपतायादिति ।
 प्रथमिजानाच्छब्दे प्राप्तमत्त्वप्रतीतिश्च चिन्तोद्भिन्नकररुद्वन्तलान्- १०
 यपि समाना । यत्प्रगति प्रत्यक्षत्वं चास्य श्रोत्रेन्द्रियान्वयव्यतिरे-
 कानुनिधायित्वास्तुप्रसिद्धमित्यादि । तत्प्रत्यक्षम्वदम् । प्रथमिजानस्ये-
 ष्ट्रियान्वयव्यतिरेकानुनिधायिन्शनम्भरणान्वयव्यतिरेकानुनिधायिचे-
 तस्य पूर्वं प्रमाधितत्वात् । प्रयक्षताया चास्यातीतकालमन्वद्वन्त्वेन
 शब्दनिधायकत्वायोगः । सम्प्रद्वक्त्वसमानाद्यप्राहित्वात्त्वन्मते प्रत्यक्षम्या १५
 तत्योगे वा कथं योगिप्रश्नाप्रिक्षेपो भवतः शोभते । प्रयक्षत्वेऽप्यस्य
 तद्वन्तीताद्यधम्राहकत्वाविरोधात् । समर्थितं च प्रागेवाऽस्य विन्तरेणा
 प्रत्यक्षतम् । यत्प्युक्तमेव प्रथमिजानप्रयक्षमाहात्म्येन शब्दस्य
 नियत्ये प्रनिपते इत्यादि । तत्प्रत्यक्षम् । शब्दनिधायकप्राहकप्रत्यभि-
 चानम्यान्तरमेव निराहृतत्वात् । यत्पि यथापि प्रमादाभ्यामिन २०
 काल एतद्वान्तिस्मद्व कालत्वात्तित्यादि । तत्पि प्रलपमात्रम् ।
 गान्ध्यागणादनन्तरं विनाशस्य प्रयक्षप्रतिपत्तत्वेन प्रतिपादनम् ।
 नियममाधकानुमानस्य प्रयक्षविमिषत्वेनागमकत्वात् । प्रियुक्त-
 रपि नत्र नित्यत्व म्यात् । तथा च विनाशप्राप्त्यामितकाल एतद्वि-
 तादिमन्वद्व कालत्वात्प्रिनीन्तनकालम् । प्रतीतिनाषाऽन्यत्रापि २५
 समाना । नियमश्च श्रावणन्यात्तित्याद्यपि विचारपराऽनुपमम् ।

- उदात्तादिभिर्धर्मैरनैकान्तिकत्वात् । ते हि श्रवणग्राह्यत्वेऽपि न नित्या भवद्विरङ्गीकृताः । तेषामश्रावणत्वे तु नीलादीनामिव श्रोत्रेणोपलम्भो न भवेत् । वीणादिशब्दैश्चानैकान्तिकत्वम् । तेषां श्रावणत्वेऽप्यनित्यत्वात् । यच्चान्यदवादि देशकालादिभिन्ना गोगब्दव्याक्तिबुद्धय इत्यादि । न तदपि सुन्दरम् । गोगब्दलिपिवुद्ध्या हेतोरनैकान्तिकत्वात् । सा हि गौरित्युल्लेखेनोत्पद्यते न चैकगोगब्दविषया । देशकालादिभिन्नत्वाद्वोशब्दलिपीनाम् । नचैवं विषयभेद कापि प्रसिद्धपद्धतिमास्कन्दति । सकलबुद्धीनामभिन्नविषयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि, देशकालादिभिन्नवस्तुबुद्धय एकगोचरा न चानेकगोचरा वस्तु-
 १० बुद्धित्वात्सम्प्रत्युत्पन्नघटबुद्धिवत् । एवं च निखिलवस्तुबुद्धीनामेकघटलक्षणवस्तुगोचरत्वे घटबुद्धित्वमेव भवेत् । न गोगब्दव्यक्तिबुद्धीना धर्मित्वम् । कथं वा गोगब्दबुद्धित्व हेतुः । सम्प्रत्युत्पन्नगोगब्दबुद्धिवदिति दृष्टान्तः सिद्धयेत् । यतोऽनुमानं स्यात् । यदप्यवादि ह्यस्तनो गोगब्दोऽद्याप्यनुवर्तत इत्यादि । तदपि न नीतिशीलान्प्रीणाति ।
 १५ अन्यथानुपपत्तिशून्यत्वेन हेतोरत्राप्रयोजकत्वात् । कथमन्यथा ह्यस्तनद्यतनसौदामिनीप्रकाशयोरप्येकत्वं न भवेत् । शक्यं हि वक्तुं ह्यस्तनविद्युत्प्रकाशोऽद्य तस्याभिन्नरूपस्य प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । गब्दे तारत्वादयो धर्मा न स्वाभाविका इति चेत् । तदगोभनम् । स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य यत्र तत्र प्रसिद्धस्यात्रापि तुल्यत्वात् । न हि पयसि
 २० गैत्यद्रवत्वे तेजसि वा भास्वरत्वोष्णत्वे स्वाभाविके इत्यत्रान्यत्प्रमाणप्रत्यक्षात् । अथ पयःप्रमुखेषु गैत्यादीनां स्वाभाविकत्वेनैव प्रत्यक्षं ग्राहक युक्तमन्यस्योपचारहेतोरनुपलम्भान्नियमेन तद्गतत्वेन चोपलम्भादिति चेत् । गब्देऽपि तारतारत्वादीनामेवमस्तु, विशेषामावात् । तथाऽप्यतीन्द्रियः कश्चिदुपाधिरस्ति तद्गता. गब्दे तारतारतरत्वादयोऽ-
 २५ वभासन्त इति शङ्किष्यत इति चेत् । किन्न पयःप्रमुखेष्वपि गैत्यादीनामतीन्द्रियान्यधर्मत्वं शङ्क्यते । तर्हि यद्गतत्वेन यदुपलभ्यते तस्यै-

वाऽसौ धर्मः । तथोपगमे पीतत्वस्य शङ्क्यतयेन प्रतिमाभिदेतत्पि
 तस्यैव धर्मः स्यात् । अविशेषात् । तन्मायापेक्षम् । पीतत्वस्यान्यधर्म-
 त्वस्यैव शङ्क्य च तद्विरुद्धधर्मत्वे स्थिते कामलाद्यन्वयव्यतिरेका
 नुरिगाने च पीतत्वोपलभ्यमानेन आन्तत्वावधारणात् । न चेत्
 ताग्तारतरत्वात्तन्मन्त्रमतास्थितिः । नापि शब्दस्य तारतारतरत्वात्- ७
 विरुद्धमत्वम् । नापि तारताग्तगत्वाद्युपलभ्यमानस्य ध्वनिरूपत्वाद्यन्वयव्य-
 तिरेकानुरिगभिन्निम् । तथापि शङ्का स्यादिति चेत् । एवमियं मन्त्र-
 स्यात् । तथा च न वचिन्कुतश्चिरिकचित्तिमद्वयेत् । न चेत् शङ्कितुमपि
 शक्यते । अप्रतीते ताग्तारतरत्वात्तन्मन्त्रमतास्थितिः । नापि शब्दस्य तारतारतरत्वात्- ८
 माग्तमन्त्रानुपनीतस्य चागोपयितुमशक्यत्वात् । न च प्रतायन्त १०
 ण्वाऽमी तद्वन्ता गाने वाच्यम् । रूपरसगन्धस्पर्शध्वनन्तमात्रेण तेषु
 भावस्येषु चतुर्गुणीनामयापाराभावात् । न च श्रवणेनैव तन्मन्त्रमिति ।
 तथा सति तेषां वायुमन्त्रमपि शङ्का । तथा हि ताग्तारतरत्वात्तन्मन्त्रो न
 वायुधर्मा श्रावणत्वात्, कान्तिवत् । यन्नि पुनरेव नेष्यते । तथा
 गान्तीनामपि वायव्यधर्मप्रमत्तः । अन्तरेण को दोष इति चेत् । उच्यते । १५
 वायव्योऽसौ सन्तोऽमी कान्त्य किं वायव्यविगुणा मनेयुगाम्
 परमाणुगुणा वा । तद्यप्येव तेषामानेत्यताप्राप्तिः । अत्रयमिनिनागो
 तेषामप्यत्रयमिनाग्रभावात् । द्वितीये तु कथं ग्रहणं तेषां तद्वन्तान्य-
 गुणान् । एव च, प्रत्ययेण तेषामन्यधर्मतया कदाचित्प्रत्यये सम्का-
 राभावात्कथं शङ्के तमागेषः । न चेते प्रमाणान्तरेणापि कदाचि- २०
 दृश्यन्ते । अथ निमित्तमन्त्राग्न्यान्वे श्रोत्रमन्त्रेण सामश्रयमेव
 जायते । यत् आरोप्याग्रेऽपि अग्नौ भवति । मण्डूकवसात्ताग-
 णामिमानवगन्तारमागानपि प्रथमान्वमन्त्रिताताग्रेऽग्नौगारोपमिति ।
 तन्मन्त्रमन्त्रम् । मन्त्रासामपि आन्तीनामाग्रेऽप्यारोपयिष्यग्रहणपुरस्सरत्व-
 नियमात् । तन्नुसारेण च मण्डूकवसात्तागणामपि वज्रेपरगमनो २५
 व्याप्येयः । वज्रे पात एव मत्यनन्तरं सर्पभ्रममाणात् । कथमेव नानु-

- भवोदय इति चेत् । क्षणभेदस्य दुर्लभ्यत्वात् । न चागृहीतसर्पस्य
 सर्पभ्रमो भवतीति वक्तुं शक्यम् । तस्मिञ्जन्मानि जन्मान्तरे वा
 सर्पग्रहणसम्भवात् । ध्वनिवर्त्मस्तु तारतारतरत्वादिरस्मिन्निव जन्मानि
 जन्मान्तरेऽप्यशक्यग्रहण एव । तस्माद्वर्णाग्निष्वग्भूतस्तारतारतरत्वादिः
 ५ प्रतीयमानो वर्णधर्म एवेति । अनौपाधिकप्रतीत्या तीव्रतादिधर्मस्य
 सौदामिनीदान्न इव तारतारतरत्वादिधर्माधिकरणस्य शब्दस्यापि सिद्धः
 प्रत्यक्षतो भेदः । तथा च तदेकत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वमवसेयम् ।
 एतेनाद्यतनो गोशब्दो ह्योऽप्यासीदित्यादि प्रनिक्षिप्तम् । न्यायस्य सदृ-
 शत्वात् । यदप्यभापि शब्दो दीर्घकालस्थायीत्यादि । तदपि चेष्टयाऽ-
 १० नैकान्तिकम् । तस्याः सम्बन्धवलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वंऽपि दीर्घकालमव-
 स्थानाभावात् । एतेन य. पुनरस्थिरः स सम्बन्धवलेन नार्थप्रतीतिं
 जनयतीत्यादि पराकृतम् । चेष्टायाः सम्बन्धवलेनार्थबोधकत्वेऽपि तादा-
 त्विकनिमित्तत्वसम्भवात् । ततश्चायुक्तमेतत्कचित्काल स्थिर शब्दः
 सर्वकालमपि स्थिर इत्यादि । कञ्चित्कालं स्थिरत्वम्येतत् शब्दे निरा-
 १५ कृतत्वेनासिद्धत्वात् । अनैकान्तिकं कञ्चित्कालस्थिरत्वमचिररोचि-
 प्रमुखे । तेषा तत्सद्भावेऽपि साधनमसिद्धम् । तत्सिद्धिनिवन्धनस्य
 कञ्चित्कालस्थिरत्वस्य हेत्वाभासत्वेन प्रोक्तत्वात् । कादाचित्कत्वाच्च
 शब्दे तदसिद्धम् । तथा हि यत्कदाचित्कं न तद्विनाशहेतुशून्यम् ,
 यथा सौदामिनीदामादिकम् । कादाचित्कश्च शब्द इति । यदपि
 २० विवादाध्यासितं कालो गादिशब्दशून्यो न भवतीत्यादिकमवादि तदपि
 विद्युदादौ तुल्यत्वादयुक्तम् । तथा हि विवादविषयापन्न. कालः सौदा-
 मिन्यादिशून्यो न भवति कालत्वात्तत्सत्त्वोपेतकालवत् । प्रत्यक्षवाधन
 पुनरुभयत्रापि समानम् । यच्च प्रत्यपादि नित्यः शब्द परार्थं तदु-
 च्चारणान्यथानुपपत्तेरित्यादि । तदप्यनौपयिकम् । परार्थं तदुच्चारणस्या-
 २५ न्यथाप्युपपत्ते । अनित्यत्वेऽपि शब्दस्य सादृश्यवशादेवार्थे सम्बन्ध-
 ग्रहणसम्भवेन तत्प्रतिपत्तिवटनात् । यदप्यभिहितम् । अन्यस्मि-

चारणान्यथानुपपत्ते । तथा च जैमिनीय सूत्रम्—“दर्शनस्य परा-
 र्थत्वात्” इति । अनेन किलार्थापत्तिरुक्ता । कथम् । दर्शनमुच्चा-
 रणम् । तच्च परम्यार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । सा चाऽथप्रतिपत्ति शब्दम्या
 निन्यन्वे न घटने । गृहीतमन्वयादि शब्दार्थप्रतीतिराभिर्भवति ।
 नान्यथा । अतिप्रसक्ते । सम्बन्धाप्रगमश्च प्रमाणत्रयमभ्यास । तथा ५
 हि—यन्को वृद्धोऽन्यस्मै प्रतिपन्नसंज्ञेनाय प्रतिपादयति तेवञ्च गाम-
 म्याज शुद्धा दण्डेनेति । तत्र पार्श्वस्योऽन्य कश्चिन्मृत्पत्रमद्वैत
 गन्तव्यो वृद्धो च प्रतिपाद्यप्रतिपात्को प्रयत्नः प्रतिपद्यते । श्रोतुश्च
 प्रतिपाद्यवृद्धस्य गगान्गोचरत्वेपणादिविशिष्टचेष्टालम्बणानुमानात्
 गगान्निपया प्रतिपत्तिमनुद्बध्ने । तत्प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च १०
 शब्दस्य वाचिकामयस्य तु वाच्या शक्तिं परिकल्पयति । सोऽयं
 प्रमाणत्रयमभ्यास सन्बन्धाप्रगमो न सहृद्वान्यप्रयोगात्मन्भवानि ।
 किन्त्वानापोद्वापाम्या पुनस्तच्छब्दोच्चारणान्वे । न चाभ्यिरस्य पुन
 पुनरुच्चारण घटते । नन्मात्रे च नान्वयव्यतिरेकाभ्या वाच्यवाचक
 गत्तप्रगमः । तदमत्त्वात् प्रेनागद्वि परावरोधाय वाक्यमुच्चायत । १५
 न चरमः । तत्र परार्थवाक्योच्चारणान्यथानुपपत्त्या निश्चीयने
 नियोऽर्मा । तदुक्तम्—“शब्दवृद्धाभिधेयानि प्रत्यक्षेणैव पश्यति॥
 श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥ १ ॥ अन्यथानुपपत्त्या तु
 बुद्धेः शक्तिं द्वयाश्रिताम् ॥ अर्थापत्त्यनः पुद्बध्ने मन्बन्ध निप्र-
 माणकम् ॥ २ ॥” अनुमानेन चेष्टयेति । गात्रेपणादिचेष्टालम्ब- २०
 णेनानुमानेन श्रोतुः प्रणिपन्नव पश्यतीत्यर्थः । अथापत्त्येति, यद्यपि
 सम्बन्धावरोधेऽयथानुमानाथापत्तिरुत्पन्नप्रमाणत्रयमपि व्यापारस्तथापि
 साधनमतया कण्ठत्वेनाथापत्तेरेव मुख्यवृत्त्या तत्र प्रामाण्यम् ।
 प्रयथानुमानयो पुनस्तन्तगन्त्वेनात्रेतिरुत्तयताम्यानीयत्वमिति

- भावः । “ अर्थापत्तिरियं चोक्ता यद्वधर्मादिवार्जिता ॥ यदि नाशिनि नित्ये वा विनाशिन्येव वा भवेत् ॥ १ ॥ शब्दे वाचक-सामर्थ्यं तदा दूषणमुच्यताम् ” ॥ यदि शब्दे नाशिनि नित्ये वा वाचकसामर्थ्यमित्यनेन संग्रह उक्तः । विनाशिन्येव वा शब्दे वाच-
- ५ कसामर्थ्यमित्यनेन तु विपर्यय उपदर्शितः । तदा दूषणमुच्यतामिति । यदैव शब्दे वाचकसामर्थ्यं सन्दिग्धं विपर्यस्तं च स्यात्तदा दूषणा-वसरः । एतच्चात्रोभयमपि नास्तीति भावः । “ न ह्यदृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ॥ तथा चेत्यादिपूर्वोऽपि सर्वः सर्वं प्रकाशयेत् ॥ १ ॥ सम्बन्धदर्शनं चास्य नानित्यस्योपपद्यते ॥
- १० सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेत् ध्रुव कालान्तररिथितिः ॥ २ ॥ अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ॥ गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाश्वशब्दो हि वाचकः ॥ ३ ॥” अथ मतं सदृशतया शब्दस्यार्थ-प्रतिपत्तिहेतुत्वापपत्तेर्नार्थापत्तितोऽस्य नित्यत्वासिद्धिः । पुनः पुनरुच्चार्यमाणो हि शब्दः सादृश्यादेकत्वेनाव्यवसीयमानोऽर्थावबोधं विदधाति
- १५ न पुनर्नित्यत्वादिति । नैतदपि क्षोदक्षमम् । सादृश्येन शब्दादर्थवबो-धासम्भवात् । न हि सदृशतया शब्दः प्रतीयमानो वाचकत्वेन निश्चीयते । किं त्वेकत्वेन । य एव हि सङ्केतावसायसमये मया ध्वनिरु-पलब्ध स एवायमिति प्रतीतेः । अपि च सादृश्यादर्थप्रतीतौ भ्रान्तः शब्दप्रत्ययः स्यात् । न ह्यन्यस्मिन्गृहीतसङ्केतेऽन्यस्मादर्थप्रतीतिर-
- २० भ्रान्ता भवति । गोशब्दे गृहीतसङ्केतेऽश्वशब्दाद्वार्थप्रतीतेरभ्रान्तत्वप्र-सक्तेः । न च भूयोऽवयवसाम्ययोगम्वरूपं सादृश्यं शब्दं सम्भवति । विशिष्टवर्णात्मकत्वाच्छब्दानाम् । वर्णानां च निरवयवत्वात् । न च गत्वा-दिविशिष्टानां गार्दीनां वाचकत्वं युक्तम् । गत्वादिसामान्यस्याभावात् । तदभावश्च गार्दीनां नानात्वायोगात् । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया तेषामेकत्व-

निश्चयात् । अथानेकप्रतिपत्तिरिति मित्रेण तयोपलभ्यमानत्वाद्कारादीना
 नानात्वं कथ्यते । तत्र । तैर्विमित्रेण तयोपलभ्यमानेनादित्येनाने
 कान्ताद्विमित्रदेतयोपलभ्यमाना ज्ञज्ञकान्यधीनो न स्वरूप-
 भेदनिग्रहः । नत्र हि—“ नित्यस्य व्यापकत्वं च सर्वगणेषु
 स्मर्यतम् ॥ प्रत्यभिज्ञानतो मानाद्वाधयद्गमयजिज्ञासात् ॥ १ ॥ यो
 या गृहीत सर्वस्मिन्देहे शब्दो हि दृश्यते । न चास्याप्यत्र
 मन्ति येन वर्तते भागश्च ॥ २ ॥ ” यो यो गृहीत इति । अस्य
 भावार्थः । नास्त्यसौ देशो यत्र शब्दो नावगम्यते । यो यो देशो
 गृहीत सर्वत्राऽभ्यागमान् । ततोऽभावात्मादिवद्विभुरिति । “ शब्दो
 वर्तत इत्येव तत्र सर्वस्मिन्देहे स ॥ न्यजनकध्वन्यधीनत्वात्तद्देशे १०
 स च गृह्यते ॥ १ ॥ ” शब्दो वर्तत इति । न भागः कृत्परि-
 ममास्या च शब्दो वर्ततेऽपि तर्हि शब्दो वर्तत इत्यत्राऽभ्याविशेषित
 वृत्तिमात्रमनिष्ठमहे यत्र शब्दो वर्तत इत्येवेति वृत्तिं यद्वर्तते तत्राह
 तत्रेति । तत्र वृत्तिप्रकारे । सर्वस्मिन्देहे शब्दो वर्तत इत्येवावदेव
 भवति । नात्रिक किञ्चिद्भागवृत्तिं कृत्परिसमाप्तिर्वा । निमागम्य तस्य १५
 भागवृत्तेर्यापिनश्च कृत्परिसमाप्तेरमात्राति पुरार्थिभ्यार्थः । “ न
 च ध्वनीनां स्मर्यार्थं व्याप्तुं व्योम निरन्तरम् ॥ नैवमच्छिन्नरू-
 पेण नाऽर्गो सर्वत्र गृह्यते ॥ १ ॥ ध्वनीनां भिन्नदशात्वं श्रुतिस्त-
 त्रानुसंध्यते ॥ अग्रितान्तरालत्वाच्छब्देऽप्यभिमुतामति ॥ २ ॥
 गतिमद्देशगत्याभ्यां ते चायान्ति यतो यत ॥ श्रुता ततस्तत २०
 शब्दमापातमिदं मन्यते ॥ ३ ॥ ” अथकेन मित्रेण तयोपलभ्या
 द्वादीनां घटादिवन्नानात्वम् । नैवमपि । आस्त्यनैवाऽनेकान्तान् ।
 दृश्यते हेकेनादित्यो मित्रेणा न चैतावताऽर्गो नाना । अथ युगपदे-
 केन मित्रेण तयोपलभ्येति मित्रिष्योच्यते । तथाऽप्यनैवाऽनेकान्तः ।

- जलपात्रेषु हि भिन्नदेशेषु सविताऽप्येकोऽप्येकेन युगपद्विन्नदेशः गृह्यते ।
 अथ न तत्र मार्तण्डमण्डलमवलोक्यते तस्य नभसि व्यवस्थानात्तन्निमि-
 त्तानि तु जलपात्रेषु प्रतिविम्बानि भिन्नानि प्रतीयन्ते ततो नानेकान्तः ।
 तदुक्तम्—“ अहो केन निमित्तेन प्रतिपात्रं पृथक्पृथक् ॥
 ५ भिन्नानि प्रतिविम्बानि गृह्यन्ते युगपन्मया ॥ १ ॥ ” एतत्कुमारिलः
 परिहरन्नाह—“ अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौर्येण तेजसा ॥
 स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्रोतः प्रवर्तितम् ॥ १ ॥ स्वदेशमेव
 गृह्णाति सवितारमनेकधा ॥ भिन्नमूर्त्तिर्यथा पात्रं तदाऽस्यानेकता
 कुतः ॥ २ ॥ ” प्रतिस्रोतः प्रवर्तितमिति प्रतीपप्रवर्तितमिति
 १० प्रतीपप्रवर्तितमधस्तात्प्रवृत्तं सद्बुद्धं प्रवर्तितमित्यर्थः ।

एवं च—

नित्यत्वं शब्दराशेः श्रवणकरणकं भ्रान्तिसन्देहगून्यं
 विज्ञानं प्रत्यभिज्ञेत्यभिहितममलं मूलतस्तावदत्र ॥
 पश्चान्निःशेषदोषैर्विरहितमुदितं लैङ्गिक मानमन्ते

- १५ त्वर्थापत्तिः कलङ्कव्यतिकरविधुरा दर्शिता सिद्धिहेतुः ॥५५७॥
 जैमिनीय निनदेषु नित्यता दर्शितैवमतिविस्तराच्चया ॥
 किन्तु काचिदपि युक्तिरक्षता वीक्ष्यतेऽत्र न परीक्षकोचिता ॥५५८॥
 तथा हि—यत्तावदुपन्यस्तं स एवायं गकार इत्यादिप्रत्य-
 भिज्ञाप्रत्यक्षत एव तावद्गुणानां नित्यत्वमवसीयत इत्यादि । तन्न
 २० सत्यम् । अस्यैकत्वप्रत्यभिज्ञानस्य भ्रान्तत्वेनैकत्वसिद्धावसमर्थत्वात् ।
 प्रदीपाद्येकत्वप्रत्यभिज्ञानवत् । न खलु स एवाऽयं प्रदीपः कदलका-
 ण्डकुन्तलकलापादिवेत्यादि प्रत्यभिज्ञान प्रदीपादीनामेकत्वं प्रसाधयति ।
 अथाऽत्रैकत्वाभावात्तस्यैकत्वप्रसाधनासामर्थ्यम् । तदितरत्रापि तुल्यम् ।
 ननु तैलादिकारणकलापस्योत्तरत्र क्षयोपलम्भात्प्रदीपादेः प्रतिसमय-
 २५ मन्यत्वप्रतीतिरुपपन्नमेकत्वासत्त्वम् । न तु शब्दस्य । विपर्ययादिति

चेत् । तत्पि न्यायशास्त्रम् । शब्दस्य तालादिसयोगविभागलक्षण-
 कारणकदम्बकस्योत्तरत्र क्षयप्रतीतिरिति प्रतिक्षणमन्यत्वासिद्धेरेकत्वामृत्यो
 पपत्ते । अथ तालादिसयोगविभागयो शब्दाभिव्यञ्जकममीरणोत्पत्तो
 कारणस्य न शब्दोत्पत्तावियुज्यत । तर्हि वर्तिकासुगतेजानलसयोगादेर-
 पि प्रतीपाद्यभिव्यञ्जकप्रमत्तननने कारणस्य न प्रतीपाद्युपात्त इत्यप्यु- ५
 च्यताम् । विशेषान्नानात् । प्रतीतिविरोधे पुनस्तथ्याप्यविशिष्ट । अनेन
 नापि मिश्रतात्वरूप बाधाविधुस्त्वादित्यप्यास्तम् । ताल्वात्मिसयोगविभाग-
 लक्षणस्य कारणकदम्बकस्योत्तरत्र क्षयप्रतीतिरिति प्रतिक्षणं शब्दस्या-
 न्यत्वासिद्धेरेव नाधकत्वात् । उपत्र कुम्भो विनष्ट कुम्भ इति प्रती-
 तिरुत । अथ प्रथमिनानेनेनैव प्रतीतिरिति कम्मात्रं वाच्यते । मव वादी । १०
 प्रथमिनानस्य गच्छे सादृश्येतुकतथा आतत्वेन नित्यत्वाप्रमाधक
 त्यात् । ननु यथा घटे विनष्टे विनाशकारणं मुद्रादि कपालमाला
 च त्रिलोक्यते न तथा शब्दश्रवणानन्तरं विनाशकारणं कपालमा-
 लाकल्पं च किमपि परिदृश्यते । केवलं गच्छे नोपलभ्यते । न
 चानुपलब्धिमानेन विनाशाऽस्यावमितुं शक्यते । तथा सयुपलभ्यानु- १५
 पलब्धानां घटादीनां विद्यमानानामेव विनाशः स्यात् । न चेत्तदस्ति ।
 तन्नुक्तम् । यत् शब्दस्तान्नाकणनानन्तरं कुम्भादिवन्त्यत्र न गत ।
 व्यापकत्वेन तस्य त्वया स्वीकारात् । नापि घटादिभ्योऽपि तत्रस्थ एव
 केनचित्प्राप्त । तदावरणस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । नापि सहसा
 श्रोतुरिन्द्रियणैश्च कश्चिदुपगत । शब्दान्तराणां तदानीमेव श्रवणात् । २०
 न चानवहित प्रमाता । सविशेषमवधानवनाऽपि तन्नुपलभ्यान् ।
 सत्यामपि चैतावया सामग्र्या य कुम्भादिभ्यो वा कश्चिन्नावलो-
 क्यते तस्य प्रवस प्रत्यक्षेणैवागगतो भवति । एव च प्रत्यक्षप्रसिद्ध
 स्यास्य न कारणमात्रद्वारेणाऽमानोऽभिधातु साधीयान् । एतद्दृशनादेव
 कारणस्यानुमिते । यत्तु कपालमालाकल्पं च किमपि न परिदृश्यते २५
 इति । तत्पि न्यायशास्त्रम् । न ह्ययमेकान्तो यत्तमेव वस्तुविनाशे तद-

- वयवानामुपलम्भेन भाव्यम् । विपुलस्यापि चपलादण्डस्य महतोऽपि च प्रदीपकुङ्कुलस्य सहस्रैव विनाशे तदवयवानामनुपलम्भात् । अथ तयोरवयवानामवयविविपरीतपरिणामापन्नत्वात्नोपलम्भः । शब्दावयवानामप्येवमस्तु । नन्वेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलम्भात्कुम्भाद्यभाव-
 ५ प्रतीतिर्दृष्टा । शब्दाभावप्रतीतिस्तु कथम् । तत्रैकज्ञानसंसर्गिणः कस्यचिदप्यभावादिति चेत् । तदप्यसूक्ष्मम् । विवक्षितशब्दाभावप्रतीतौ शब्दान्तरस्यैकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । नि.शब्दे प्रदेष्टे सर्वशब्दा-
 भावप्रतीतौ तर्हि तदसम्भव इति चेत् । भैवम् । तत्राऽप्यात्म-
 स्वरूपस्य तदेकज्ञानसंसर्गिणः सम्भवात् । स्वपररूपावभासकस्व-
 १० भावस्य ह्यात्मन परस्मिन्नयोग्यदेशावस्थिते वस्तुनि न केवलमात्मस्वरूप-
 संवेदन भवेत् । यावन्ति खलु वस्तूनि प्रतिषेध्यत्वसम्मतवस्तुना साकं योग्यदेशास्थितानि सन्त्यवश्यं प्रतिभासन्ते तानि सर्वाण्यप्येकज्ञानसंस-
 र्गिणि । तत्र कुम्भादौ प्रतिषेध्यो मूललादिरात्मस्वरूपं चैकज्ञानसंसर्गि ।
 शब्दे तु प्रतिषेध्ये सशब्दके प्रदेष्टे शब्दान्तरमात्मस्वरूपं च । नि-
 १५ शब्दके तु केवलमात्मस्वरूपम् । अथ वा मा भवत्वेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरम् । प्रमाणान्तरगृहीतं तु भाविष्यति । यथा स्मृतिगोचरे चैत्य-
 कुलादौ क्वचिदभावप्रमाणेन भवतामभावग्रहणे चैत्यकुलादि । स्यादे-
 तत् । यद्यपि शब्दो नान्यत्र गतो यद्यपि श्रोता समवधानबन्धुरो यद्यपि च नेन्द्रियदोषः सज्ज्ञानस्तथापि व्यञ्जकाभावादेवाय नोपलभ्यते ।
 २० यथा प्रदीपाद्यभावात्तिमिरनिकरकरम्वितकुम्भादिः । न खलु दृश्यस्व-
 भावापरित्यागेनादृश्यस्वीकारे तस्यावृतत्वमुपपद्यते । अतिप्रसक्ते । यद्यदा यत्स्वरूपं न परित्यजति न तस्य तदा प्रत्यनीकस्वरूपसम्भवः । यथाऽ-
 नावृतावस्थाया दृश्यस्वरूपं शब्द इति । तदा तत्स्वरूपपरित्यागे वा सिद्ध-
 मस्यानित्यत्वं स्वरूपभेदस्वभावत्वात्तस्य । ननु घटादीनां स्वरूपाभेदे-
 २५ ऽपि तिमिरस्तोमादिनाऽऽवृतत्वं दृश्यते । इत्यप्यसत्यम् । तत्रापि स्वरूप-
 भेदे सत्येवावृतत्वोपपत्तेः । स्वरूपमखण्डयतः कस्यचिदावरणत्वायोगात् ।

भवतु वा यथा कथञ्चिच्छब्दम्यावृतत्वं तथापि तत्प्रावरणं दृश्यमदृश्य
 वा नियमनित्यं वा व्यापकमव्यापकं वा, एकमनेकं चेत्यष्टौ विकल्पाः ।
 तत्र न तावददृश्यमिति विकल्पः । प्रयश्चनस्तप्रतीत्यभावात् । ततस्तत्र
 तीतो वा विवादाभावात् स्यात् । न हि पीते पीततया प्रत्यक्षतः प्रतीयमाने
 कश्चिद्विज्ञानोपनिष्ठमेव । अथादृश्यं तत्प्रावरणम् । तर्हि कथं तत्- ७
 स्तित्वनिश्चयः । ननु नित्यस्य सत्त शब्दस्योच्चारणात्पुनरत्र शब्दस्या-
 निद्यमानतयवानुपपत्तिमिद्वेगवरणकल्पनापर्यायान् । नियमे त्वाव-
 रणस्य सत्ता शब्दस्यानुपपत्तिप्रमाप्तिः । अनियं त्वावरणं सहेतुक-
 महेतुकं वा । नाद्यं कल्पः । तदुत्पादकस्य हेतोः कम्पनिप्रतापे ।
 अहेतुकस्य तस्यानित्यत्वं विरुद्धमिति । व्यापकत्वमप्यावरणस्य दूर- १०
 पणम् । नाद्यकप्रमाणप्रतिहतत्वात् । तथा हि—आवरणत्वनामिमत्
 प्रमञ्जनो न व्यापकः स्पर्शान्नश्रवणादुपलङ्घ्यते । व्यापकत्वे वाऽस्य
 न क्वचिदस्यापि गठोपलब्धिः स्यात् । तस्य समानावृतत्वात् ।
 अव्यापकत्वे तस्याऽनेन शब्दस्यावार्थवानुपपत्तिः । तन्मये तद्देशे
 तत्पात्रे चानिद्यमानत्वात् । प्रयुक्तं शब्दं ण्वावरणकं स्यात् । अन्यथा १२
 सपपकणोऽपि शुभ्रस्यावरणकं स्यात् । ननु वसुधादिना ज्योतिस्तथा-
 विद्यस्याप्यात्रियमाणत्वान्नान्योपलब्ध्यमिति चेत् । तत्पि न कमनी-
 यम् । तत्प्रत्येगस्यैव तेनात्रियमाणत्वाङ्गीकारात् । शब्दप्रत्येगस्यापि
 पवनेनात्रियमाणत्वान्युपगमे शब्दस्य साशत्वमनित्यत्वं प्रापयेत् ।
 समस्तगङ्गानां च यद्येकमेवावर्णनं कल्पयेत् । तत्कमवर्णनगते सवया २०
 अवर्णनप्रमाप्तिः । तत्प्रावरणापगमे तद्वत्त्ववेषामनावृतत्वात् । तदवर्णने
 वाऽमिमत्तद्वत्त्वस्यापि तद्वत्त्ववर्णनं स्यात् । अविवेकोपात् । अथ प्रति-
 गच्छं विभिनमावर्णनमिष्यते । तत्र युक्तिमागमवगाहते । सवशब्दानां
 व्यापकत्वेन समानेगत्वे समानेन्द्रियप्राप्तये चावरणमेतस्य यज्जक
 मेतस्य चानुपपत्तेः । अत्र प्रयोगः । शब्दाः प्रतिनियतावरणावाया २१
 प्रतिनियतयज्जकव्यङ्ग्याश्च न भवन्त्यपृथग्देशानुचित्वे सत्येकेन्द्रिय

- ग्राह्यत्वात् । यत्पुनर्यथोक्तसाध्यान्वितं न भवति तदपृथग्देशवृत्तित्वे
सत्येकेन्द्रियग्राह्यमपि न भवति यथैकाम्रफलसमाश्रितौ रूपरसाविति ।
अनेकाम्रफलाश्रितौ रूपादिभिर्व्यभिचारः स्यात्तद्यावृत्त्यर्थमपृथग्देश-
वृत्तित्व इत्युक्तम् । एव च, “ अन्यार्थं प्रेरितो वायुर्यथाऽन्यं न
५ करोति च ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारशक्तो नाऽन्यं करिष्यति ॥१॥ ”
इत्यादि प्रत्युक्तमवगन्तव्यम् । यदि च ध्वनयः शब्दानां व्यञ्जकाः
प्रतिज्ञायन्ते तर्हि तद्यापारे नियमेनोपलब्धिं शब्दस्य तु भवति तद्वि-
परीतस्वरूपत्वात्तदप्यपर्यालोचितजल्पितम् । शब्दस्य सर्वगत्वासिद्धेः ।
तथा हि—शब्दः सर्वगतो न भवति सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येन्द्रिय-
१० प्रत्यक्षत्वात् । य एव स एव यथा कुम्भः । तथा च शब्दस्मत्प्राप्तयेति ।
अपि चैते ध्वनयः केन समधिगता येन तदधीना शब्दश्रुतिः स्यात् ।
प्रत्यक्षेणानुमानेनार्थापत्त्या वा । प्रत्यक्षेण चेत्, किं श्रावणेन स्पर्शनेन
वा । न तावच्छ्रावणेन, तथाप्रतीत्यभावात् । न हि श्रावणे चेतासि
शब्दा इव ध्वनयोऽपि प्रतिभासन्ते । विवादाभावप्रसक्तेः । अथ
१५ स्पर्शनेन, स्वपाणिपल्लवपिहितवक्त्रकमलो हि जल्पन्प्रमाता स्वपाणि-
स्पर्शनेन ध्वनीन्समधिगच्छति । इत्यपि न्यायपराङ्मुखम् । वायुवत्ता-
ल्वादिव्यापारानन्तरं वक्त्रकुटुराविर्गतोदाधिन्दूनामप्युपलम्भतः शब्दा-
भिव्यञ्जकत्वप्रसक्तेः । वक्त्रवक्त्रप्रदेश एव विप्रुपां प्रध्वंसत श्रोतृश्रवण-
प्रदेशे गमनाभावाच्च शब्दाभिव्यञ्जकत्वमित्यत्रापि तुल्यम् । न खलु
२० ध्वनयोऽपि तत्र गच्छन्तः प्रत्यक्षतः प्रतीयन्ते । शब्दप्रतिपत्त्यन्यथा-
नुपपत्त्या तु प्रतीतिरुभयत्राप्यविशिष्टा । यथा च स्तिमितभाषिणः
सलिलकणानां नोपलम्भस्तथा प्रसञ्जनोपलम्भोऽपि नास्ति । अथ
स्तिमितास्तत्रापि पवनाः परिकल्प्यन्ते । कथं न जलविन्दवोऽपि ।
विशेषाभावात् । एतेन वदतो वदनाग्रे स्थिततूलदे प्रेरणोपलम्भादनु-
२५ मानतो ध्वनीन्प्रतिपद्यन्त इत्यपि प्रत्यादिष्टम् । तद्वत्तोयविन्दूनामप्यतः

प्रतिपत्तिप्रमत्ते । अवार्थापत्त्या ध्वनय प्रतीयन्ते । तथा हि, सन्ति
 शब्दयज्ञका ध्वनय शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्ते । न हि शब्दम्य
 पराधाचरणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपन्ननियन्त्वम्य स्तिमितमास्तावृत्तम्य
 व्यवकाशनीनन्त्रेण प्रतिपत्तिरूपपद्यत इति । तत्प्ययन् । पगथा-
 चरणान्यथानुपपत्ते शब्दनित्र त्वसाधिकाया प्रागेव परास्तत्वात् । तथा ५
 च शब्दप्रतिपत्तेरत्यतिप्रकारेणाप्युपपद्यमानत्वात्ततो न ध्वनिसिद्धि ।
 अन्तु या कश्चित्मिद्धि । तथापि ते किञ्चित्सुर्जन शब्द व्यज्यन्त्य-
 न्यया या । न तावन्त्यया । अतिप्रमत्ते । प्रथमपदे तु किं ते कुर्वन्ती-
 ति वाच्यम् । मिश्रिष्ट सम्कारमिति चेत्, ननु कोऽयं विशिष्ट सम्कारो
 नाम । शब्दसम्कार श्रोत्रसम्कार उभयसम्कारो वा । तत्राद्यप्ये १०
 व्यञ्जकयायुना यावद्वेगमभिमपना यागान्वणमिमाग सम्युनस्तापन एव
 श्रवण म्यात ममन्मय वर्णम्येति एण्डगस्तम्य प्रतिपत्ति म्यात् ।
 अयं वर्णम्य निरुपपत्त्येकत्र सम्युन सवत्रेन सम्युनोऽमाविति
 नाय न्ये । तर्हि निर्विभागत्वादेवैकग्रामस्युत सवत्र तथेति मना
 गपि श्रवण न म्यात । किञ्च, क एष शब्दसम्कार । किमतिगया १५
 धानमनतिगयन्यावर्तनमात्रणापगमो या । तत्रातिशयाधान दृश्य-
 स्वमानतापादनम् । अनतिगयन्यावर्तन त्वदृश्यस्वभावताएण्डनम् । ते
 च शब्दाङ्गिने अमिने वा विधीयते । यात्रि भिने । तदा तत्करणे
 शब्दम्य न किञ्चित्सुर्जमिति तत्त्वम्याऽम्याश्रुतिभवेत् । अथामिने,
 तर्हि शब्दम्यापि तत्कायतानुपपत्तानियतप्रसङ्ग । यो हि यस्मात् २०
 भिन्नम्यमात्र, तत्करणे तस्यापि करणम् । यथाऽतिगयानातिगयन्यावर्तन-
 स्वरूपम्य । ताम्यामभिन्नम्यमात्रश्च शब्द इति । आवरणापगम
 पयोऽपि न क्षेमकार । आवरणासम्भ्रम्येदानामिव प्रतीतत्वात् ।
 मामूतर्हि शब्दसम्कार । श्रोत्रसम्कारस्तु मविष्यति । यथाह—
 “अथाऽपीन्द्रियसम्कार मोऽप्यधिष्ठानदेवत ॥ अतो न श्रोप्यति २५

- श्रोत्रं तेनासंस्कृतशङ्कुलिः ॥ १ ॥” अधिष्ठानदेशत इति । अधि-
 ष्ठानसंयोगपरतन्त्रप्रदेशे । अत उत्प्रादि तच्च शब्द नैव श्रोप्याति श्रोत्रं
 यस्य संस्क्रियमाणस्य संयोगद्वारेणावच्छेदिका शङ्कुली न संस्कृतेत्यर्थः ।
 “ अग्राप्तकर्मदेशत्वाद्भुनिना श्रोत्रसंस्क्रिया ॥ अतोऽधिष्ठानभेदेन
 ५ संस्कारनियमः स्थितः” ॥ १ ॥ इति । तदप्यसमीचीनम् । श्रोत्रसंस्कार-
 पक्षेऽपि सकृत्संस्कृतस्य श्रोत्रस्य युगपदखिलशब्दपरिच्छेदकत्वप्रसक्तेः ।
 न हि नेत्रमज्जनादिना कृतसंस्कारं सन्सन्निहितं स्वगोचरं नीलपीतादिकं
 किञ्चित्पश्यति किञ्चिन्नेति विशेष पठ्यामः । बलात्तैलादिना संस्कृतं
 श्रोत्रं वा काश्चिदेव गकारादिवर्णाञ्छृणोतीति नियमो दृश्यते । येना-
 १० त्रापि तथा कल्पना म्यात् । अथ व्यञ्जकानां वायूनां भिन्नेषु कर्ममूला-
 वयवेषु वर्तमानानामर्थापत्त्या प्रतिनियतवर्णश्रवणान्यथानुपपत्तिलक्षणया
 प्रतिनियतवर्णग्राहकत्वेन संस्काराधायकत्वस्य प्रतीतेर्नैकवर्णग्राहकत्वेन
 संस्कृत श्रोत्रं सर्ववर्णान्युगपद्गृह्णाति । यथा हि भवत्पक्षेऽन्यवर्ण-
 जनकैस्ताल्यादिसंयोगविभागैर्नान्यो वर्णो जन्यते । तथाऽस्मत्पक्षेऽपि
 १५ नान्यवर्णग्राहकश्रोत्रसंस्काराधायकव्यञ्जकप्रेरकैर्वायुभिरन्यवर्णग्राहकश्रो-
 त्रसंस्काराधायकवायुप्रेरण क्रियते । इत्युत्पत्त्यभिव्यक्तिपक्षयोः कार्य-
 दर्शनान्यथानुपपत्त्या समः सामर्थ्यभेदः प्रयत्नविवक्षयोः सिद्धः ।
 तदुक्तम्—“ व्यञ्जकानां हि वायूनां भिन्नावयवदेशता ॥ जाति-
 भेदश्च तेनैव संस्कारो व्यवतिष्ठते ॥ १ ॥ अन्यैस्ताल्यादिसंयोगै-
 २० र्नान्यो वर्णो यथैव हि ॥ तथाऽन्यवर्णसंस्कारो न ध्वन्यन्तर-
 सारिभिः ॥ २ ॥ तस्मादुत्पत्त्यभिव्यक्तयोः कार्यार्थापत्तिः समः ॥
 सामर्थ्यभेदः सर्वत्र स्यात्प्रयत्नविवक्षयोः ॥ ३ ॥ ” इति ।
 तदेतदसम्बद्धम् । इन्द्रियसंस्कारकाणां व्यञ्जकानां समानदेशसमान-
 धर्मापन्नसमानेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु प्रतिनियतग्राहकत्वेनेन्द्रियसंस्कारक-

त्वस्य कणाचिदन्वशनात् । प्रयोगयुग्मं चात्र । श्रोत्र ममानेन्द्रियग्राह्य
 समानधर्मापनानामथाना ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्यं न
 भवति, इन्द्रियत्वात् । यत्तित्थ तत्तित्थ यथा लोचनम् । तथा च
 श्रोत्रम् । तन्मातृया । शब्दा प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्येन्द्रियग्राह्या
 न भवति ममानेन्द्रियग्राह्यत्वे सति युगपादिन्द्रियसम्बद्धत्वात्, ५
 दुष्मादिनात् । युगपत्त्रिन्द्रियसम्बद्धत्वात् तावत्तुच्यमाने, एकेन्द्रियामि-
 सन्बद्धरूपरसादिभिरामफलयतैर्व्यभिचारस्तत्प्राप्त्याय समानेन्द्रियेत्यादि ।
 अस्मिन्नेव तु मति व्यग्रहिताव्यग्रहितघटाम्यामनेकान्तस्तत्रिराकरणाय
 युगपदित्यादि । तत्र श्रोत्रसंस्कारोऽपि घटते । भवतु तर्ह्युभयसंस्कार ।
 तत्रोक्तदोषाणामसम्भवात् । तत्राह—“ द्वयसंस्कारपक्षे तु मृपा १०
 दोषद्वये वच ॥ येनान्यतरमैकल्यात्मवै सर्वो न गृह्यते ॥ १॥ ”
 द्वयसंस्कारपक्षे श्रोत्रशब्दो मंस्कारपक्षे । यत्पक्षेकपक्षभावे दोषद्वयस्य
 वचनं तन्मृपाधीकम् । मृपात्वे कारणमाह येनेति । समृद्धोऽपि
 शब्दो दूरमेनेन्द्रियसंस्कारवकल्यातोपलभ्यते । समृद्धेन्द्रियेणाऽपि
 निहितेन शब्दांतरमसमृद्धतत्त्वान्नोपलभ्यते । इत्यन्यतरवैकल्यात्सर्वै १५
 सर्वेषामग्रहणं युक्तमिति । नैतन्पि सूक्तम् । तथा हि, यत्ति समृद्धं
 श्रोत्रं तत्तत्तत्तत्तत् प्रतिपद्येत तदा तत्तत्तत्तत्तत्तत् प्रतिपद्येत । तत्त्वस्वरूप
 त्वात्तस्य । ततो नित्यैकरूपत्वं शब्दम्यापार्यावारकभावस्य अत्रापि
 व्यञ्जकमानस्य चानुपपत्तेनावगण्यतः समुच्चारणानन्तरमस्यानुपलभ्य
 इति प्रत्यक्षेणेनास्य नाशोऽवसीयते । उत्पत्तेऽपि तेनेन निश्चीयते । २०
 यथा हि चक्रचीरादिव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं घटान्तरव-
 गम्यते । तथा तात्त्वादिसयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं शब्दम्यापीति
 घटवच्छब्दोऽप्युत्पाद्य प्रत्यक्षलक्षित एव । अथात्र तात्त्विकमयोगात्मी-
 नामभियन्त्रकत्वं कथये । कल्यादिष्वपि चरान्तीना किं तत्र
 कथयसि । कथयाम्येति चेत् । सत्कायनादभिधानी कनरेण कपाट- २५

- सम्पुटेन पिदधासि । नन्वालोके सति कलशादयोऽवलोक्यन्तेऽसति च नावलोक्यन्ते ततश्चानेन न्यायेनालोकस्यापि कलशादीन्प्रति कारणत्वं स्यादिति चेत् । नैष दोषः । तत्र बाधकसम्भवात् । तथा हि, प्रदीपस्य कलशं प्रति कारणत्वमङ्गीक्रियमाणं केवलस्य स्याच्चक्रादिकारणकलाप-
 ५ कलितस्य वा । नाद्यः पक्षः । कलशगुण्येऽप्यपवरककुहरे प्रबोधित-
 दीपाङ्कुरमात्रात्कलशोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । चक्रादिसामग्री-
 विरहिणि प्रदेशे प्रवलप्रदीपकलिकाकलापप्रबोधे कदाचिदपि कलशा-
 नुपलब्धप्रसक्तेः । ततश्चक्रादिसामग्रीव्यतिरेकेणापि चेदुपलभ्यते
 कलशः । तेन ज्ञायते प्रदीपदानात्पूर्वमप्यासीदसौ । तथा च प्रदी-
 १० पस्य व्यञ्जकत्वमेव । न च शब्दजनकेष्वप्येष प्रसङ्गोऽवकाशमासा-
 दयति । यादृशेभ्य एव तेभ्यः शब्दो जायते तादृशानामेव कारण-
 त्वाङ्गीकारात् । तस्माज्जनकामिव्यञ्जकसामग्र्योरयमेव विशेषो यस्यां
 सत्यामवश्यं पदार्थोपलम्भः सा व्यञ्जिकेति सिद्धः प्रत्यक्षनिश्चयः
 शब्दोत्पादः । एवं च विनाशोत्पादग्राहिणा प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञा
 १५ बाध्यत इति स्थितम् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनापि शब्दस्य कार्यत्वनि-
 श्चयात्प्रत्यभिज्ञाबाधः सिध्यति । ननु कूपखननादिप्रयत्नानन्तरमाकाशं
 समुपलभ्यते न च तत्कार्यमतोऽनैकान्तिकत्वमस्य । उक्तं च—
 “अनैकान्तिकता तावद्धेतूनामिह कथ्यते ॥ प्रयत्नानन्तरं दृष्टि-
 नित्येऽपि न विरुध्यते ॥ १ ॥ आकाशमपि नित्यं स्याद्यदा भूमि-
 २० जलावृतम् ॥ व्यज्यते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः ॥ २ ॥
 प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं तदा तत्रापि विद्यते ॥ तेनानैकान्तिको हेतुर्य-
 दुक्तं तत्र दर्शनम् ॥ ३ ॥ अथ स्थगितमप्येतदस्त्येवेत्यनुमीयते ॥
 शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात्प्रागस्तीत्यवगम्यते ॥ ४ ॥” यदुक्तं तत्र दर्श-
 नमिति । प्रयत्नानन्तरं दर्शनं शब्दस्यानित्यत्वसाधनाय हेतुतया यदुक्तं
 २५ तदनैकान्तिकमित्यर्थः । अथ स्थगितमपीति । अथ पुनः पिहितमप्याकाशं

पृथिव्याग्निना कथंचित्पृथिव्याद्यन्त्यानान्यथानुपपत्त्यैवामीत्यनुमीयते ।
 ततश्च प्रागूयं चानुपलब्धेरभिद्वत्वादनैकान्तिकत्वाभाव इत्युच्यते ।
 प्रत्यभिमानगलच्छब्दोऽप्यस्तीत्यवगम्यते । पुनश्च विनाशकारणाभावा-
 दिति । तनश्च तथैवोपलब्ध्या तद्विपरीतमनुमान विरुध्यत इति ।
 एतदपि न क्षोदक्षमम् । एकत्वस्वरूपत्वस्य गगनेऽप्यसिद्धत्वात् । ५
 तत्त्वत्येकस्वरूप सत्त्वगोचरविज्ञानजननकस्वरूप तद्विपरीत वा
 भवेत् । यद्वि तन्नननेकस्वरूपम् । तन्ना तस्य न खननाद्यनन्तरमेवोप-
 लब्धिः । किन्तु पूर्वमपि स्यात् । तद्विपरीतत्वभावात्वे कणाचनाप्युप-
 लम्भो न भवेत्, विशेषाभावात् । विशेषे वा तदेकत्वरूपताव्याहृति ।
 प्रथमिज्ञानाच्छब्दे प्राक्सत्त्वप्रतीतिश्च च्छिन्नोद्भिन्नकररुत्तु तलादा १०
 वपि समाना । यदप्यग्नादि प्रत्यक्षत्वात् चास्य श्रोत्रेन्द्रियान्वयव्यतिरे-
 कानुविधायित्वात्सुप्रसिद्धमित्यादि । तदप्यसम्बद्धम् । प्रत्यभिज्ञानस्ये-
 ष्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिदशनम्मरणा-न्वय-व्यतिरेकानुविधायिचेन
 तस्य पूर्वं प्रमाधितत्वात् । प्रत्यक्षनाया चास्यातीतकालसम्बद्धत्वेन
 शब्दनिर्णायकत्वायोगः । सम्बद्धउत्तमानार्थग्राहित्वात्त्वन्मते प्रत्यक्षस्य १५
 तदयोगे वा कथं योगिप्रत्यक्षाभिज्ञेपो भवतः शोभते । प्रयत्नत्वेऽप्यस्य
 तद्वदतीताद्यर्थग्राहकत्वाविरोधात् । समर्थित च प्राप्तेऽप्य विस्तरेणा
 प्रयक्षतम् । यदप्युक्तमेव प्रत्यभिमानप्रयक्षमाहात्म्यतः शब्दस्य
 नित्यत्वे प्रतिपन्ने इत्यादि । तदप्यत्रयम् । शब्द-नित्यत्वग्राहकप्रत्यभि-
 ज्ञानम्यानन्तरमेव निराकृतत्वात् । यदपि -यगादि विवादाभ्यासिन २०
 काल एतदादिसम्बद्ध कालत्वान्त्यादि । तदपि प्रलपमात्रम् ।
 गान्धर्वशरणादनन्तरं विनाशस्य प्रयक्षप्रतिपन्नत्वेन प्रतिपादनात् ।
 नित्यवमाधकानुमानस्य प्रत्यक्षविनिसपक्षत्वेनागमवन्वात् । विद्युदादे-
 रपि चैव नित्यत्व म्यात् । तथा हि विवादाभ्यासितकाल एतद्विद्यु-
 दादिसम्बद्ध कालत्वान्तिदानीन्तनकालगत । प्रतीतिग्राह्याऽन्वयापि २५
 समाना । नित्य शब्द श्रावणत्वान्त्यापि विचारपरान्मुगम् ।

- उदात्तादिभिर्धर्मैरनैकान्तिकत्वात् । ते हि श्रवणग्राह्यत्वेऽपि न नित्या भवद्भिरङ्गीकृताः । तेषामश्रावणत्वे तु नीलादीनामिव श्रोत्रेणोपलम्भो न भवेत् । वीणादिशब्दैश्चानैकान्तिकत्वम् । तेषां श्रावणत्वेऽप्यनित्यत्वात् । यच्चान्यदवादि देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्याक्तिबुद्ध्य
- ५ इत्यादि । न तदपि सुन्दरम् । गोशब्दलिपिवुद्ध्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् । सा हि गौरित्युल्लेखेनोत्पद्यते न चैकगोशब्दविषया । देशकालादिभिन्नत्वाद्वोशब्दलिपीनाम् । नचैवं विषयभेदः क्वापि प्रसिद्धप्रवृत्तिमास्कन्दति । सकलबुद्धीनामभिन्नविषयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि, देशकालादिभिन्नवस्तुबुद्ध्य एकगोचरा न चानेकगोचरा वस्तु-
- १० बुद्धित्वात्सम्प्रत्युत्पन्नघटबुद्धिवत् । एवं च निखिलवस्तुबुद्धीनामेकघटलक्षणवस्तुगोचरत्वे घटबुद्धित्वमेव भवेत् । न गोशब्दव्यक्तिबुद्धीनां धर्मित्वम् । कथं वा गोशब्दबुद्धित्व हेतुः । सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दबुद्धिवदिति दृष्टान्तः सिद्धयेत् । यतोऽनुमानं स्यात् । यदप्यवादि ह्यस्तनो गोशब्दोऽद्याप्यनुवर्तत इत्यादि । तदपि न नीतिशीलान्प्रीणाति ।
- १५ अन्यथानुपपत्तिग्न्यत्वेन हेतोरत्राप्रयोजकत्वात् । कथमन्यथा ह्यस्तनाद्यतनसौदामिनीप्रकाशयोरप्येकत्वं न भवेत् । शक्यं हि वक्तुं ह्यस्तनविद्युत्प्रकाशोऽद्य तस्याभिन्नरूपस्य प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । शब्दे तारत्वादयो धर्मा न स्वाभाविका इति चेत् । तदशोभनम् । स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य यत्र तत्र प्रसिद्धस्यात्रापि तुल्यत्वात् । न हि पयसि
- २० शैत्यद्रवत्वे तेजसि वा भास्वरत्वोष्णत्वे स्वाभाविके इत्यत्रान्यत्प्रमाणं प्रत्यक्षात् । अथ पयःप्रमुखेषु शैत्यादीनां स्वाभाविकत्वेनैव प्रत्यक्षं ग्राहक युक्तमन्यस्योपचारहेतोरनुपलम्भान्नियमेन तद्गतत्वेन चोपलम्भादिति चेत् । शब्देऽपि तारतारत्वादीनामेवमस्तु, विशेषाभावात् । तथाऽप्यतीन्द्रिय. कश्चिदुपाधिरस्ति तद्गता. शब्दे तारतारतरत्वादयोऽ-
- २५ वभासन्त इति शङ्किष्यत इति चेत् । किञ्च पयःप्रमुखेष्वपि शैत्यादीनामतीन्द्रियान्यधर्मत्वं शङ्क्यते । तत्किं यद्गतत्वेन यदुपलभ्यते तस्यै-

वाऽसौ धर्मः । तथोपगमे पीतत्वस्य शङ्खगतत्वेन प्रतिमामादेतदपि
 तस्यैव धर्मः स्यात् । अविशेषात् । तन्वायापेतम् । पीतत्वस्यान्यधर्म-
 त्वास्थितौ शङ्खस्य च तद्विरुद्धधर्मत्वे स्थिते कामलाद्यन्वयव्यतिरेका
 नुविधाने च पीतत्वोपलम्भस्य बाधेन आन्तर्वायुधाम्नात् । न चेह
 तारतारतरत्वात्पि न्यधमतास्थितिः । नापि शङ्खस्य तारतारतरत्वात्पि
 विरुद्धमत्वम् । नापि तारतारतरत्वाद्युपलम्भस्य धनिरूपत्वात् न्वयव्य-
 तिरेकानुविधायित्वम् । तथापि गङ्गा म्यादिनि चेत् । एवमिय सप्त
 म्यान् । तथा च न कश्चित्तु तद्विरुद्धचित्सिद्धयेत् । न चेत् गङ्गितुमपि
 शक्यते । अप्रतीते तारतारतरत्वात्पि ना निरूपयाम्युधर्मत्वे सस्कारा
 भागसस्कारानुपनीतस्य चाग्रेष्यितुमशक्यत्वात् । न च प्रतीयन्ते १०
 एवाऽमी तद्धर्मा इति वाच्यम् । रूपसगन्धस्पर्शध्वनन्तभावेन तेषु
 भावरूपेषु च शुरादीनामव्यापारभावात् । न च श्रवणेनेव तप्रतीतिः ।
 तथा सति तेषा वायुधमत्वविरोधात् । तथा हि तारतारतरत्वाद्यो न
 वायुधम्भा श्रावणत्वात्, कादिनत् । यत्पि पुनरेव नेष्यते । तदा
 कादीनामपि वायवीयत्वप्रसङ्गः । अस्मिन् को दोष इति चेत् । उच्यते । १५
 वायवीया सन्तोऽमी कान्य किं वाय्ववयविगुणा भवेयुर्वायु
 परमाणुगुणा वा । आद्यपदे तेषामनित्यताप्राप्तिः । अवयविविनाशे
 तेषामप्यवश्यं विनाशभावात् । द्वितीये तु कथं ग्रहणं तेषा तद्वतान्य-
 गुणवत् । एव च, प्रत्ययेण तेषामन्यधमतया कदाचित् ग्रहणे सस्का-
 राभावात्कथं शङ्खे समारोपः । न चेते प्रमाणान्तरेणापि कदाचि- २०
 दृश्यन्ते । अथ निमित्तसस्काराणां श्रोत्रस्येदृशं सामर्थ्यमे-
 व आप्निरस्ति । यत आरोप्याग्रहेऽपि अमो भवति । मण्डूकवसात्काक्षा
 णामिमानवगमनगौरवाणामपि प्रथमाक्षमत्रिपाताद्व्येषूरगारोपमतिः ।
 तन्मात्रम् । सवासांमपि आन्तीनामारोप्यारोपविषयग्रहणपुरस्सरत्व-
 नियमात् । तदनुमारेण च मण्डूकवसात्काक्षाणामपि वक्ष्येष्टगाम्रमो २५
 व्याम्येयः । वगे ज्ञात एव सत्यनन्तरं सर्पग्रमभावात् । कथमेव नानु-

- भवोदय इति चेत् । क्षणभेदस्य दुर्लभ्यत्वात् । न चागृहीतसर्पस्य सर्पभ्रमो भवतीति वक्तुं शक्यम् । तस्मिञ्जन्मानि जन्मान्तरे वा सर्पग्रहणसम्भवात् । ध्वनिवर्म्मस्तु तारतारतरत्वादिरस्मिन्निव जन्मानि जन्मान्तरेऽप्यशक्यग्रहण एव । नस्माद्गर्णाभिप्यम्भूतस्तारतारतरत्वादिः
- ५ प्रतीयमानो वर्णधर्म एवेति । अनौपाधिकप्रतीत्या तीव्रतादिधर्मस्य सौदामिनीदाम्न इव तारतारतरत्वादिवर्म्माधिकरणस्य शब्दस्यापि सिद्धः प्रत्यक्षतो भेदः । तथा च तदेकत्वानुमानस्यापि तदाभासन्धमवसेयम् । एतेनाद्यतनो गोगब्धो ह्योऽप्यासीदित्यादि प्रतिक्षिप्तम् । न्यायस्य सद-
शत्वात् । यदप्यभापि शब्दो दीर्घकालस्थायीत्यादि । तदपि चेष्टयाऽ-
- १० नैकान्तिकम् । तस्या. सम्बन्धवलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वंऽपि दीर्घकालमव-
स्थानाभावात् । एतेन य. पुनरस्थिर स सम्बन्धवलेन नार्थप्रतीतिं
जनयतीत्यादि पराकृतम् । चेष्टाया. सम्बन्धवलेनार्थबोधकत्वेऽपि तादा-
त्विकनिमित्तत्वसम्भवात् । ततश्चायुक्तमेतत्कञ्चित्कालं स्थिरः शब्दः
सर्वकालमपि स्थिर इत्यादि । कञ्चित्कालं स्थिरत्वस्येत्यं शब्दे निरा-
- १५ कृतत्वेनासिद्धत्वात् । अनैकान्तिकं कञ्चित्कालस्थिरत्वमाचिररोचि-
प्रमुखे । तेषा तत्सद्भावेऽपि साधनमसिद्धम् । तत्सिद्धिनिवन्धनस्य
कञ्चित्कालस्थिरत्वस्य हेत्वाभासत्वेन प्रोक्तत्वात् । काञ्चित्कत्वाच्च
शब्दे तदसिद्धम् । तथा हि यत्कदाचित्कं न तद्विनाशहेतुगून्यम् ,
यथा सौदामिनीदामादिकम् । कादाचित्कश्च शब्द इति । यदपि
- २० विवादाध्यासित. कालो गादिशब्दगून्यो न भवतीत्यादिकमवादि तदपि
विद्युद्वादौ तुल्यत्वादयुक्तम् । तथा हि विवादविषयापन्न. कालः सौदा-
मिन्यादिगून्यो न भवति कालत्वात्तत्सत्त्वोपेतकालवत् । प्रत्यक्षवाधनं
पुनरुभयत्रापि समानम् । यच्च प्रत्यपादि नित्यः शब्दः परार्थं तदु-
च्चारणान्यथानुपपत्तेरित्यादि । तदप्यनौपयिकम् । परार्थं तदुच्चारणस्या-
- २५ न्यथाप्युपपत्तेः । अनित्यत्वेऽपि शब्दस्य सादृश्यवगादेवार्थे सम्बन्ध-
ग्रहणसम्भवेन तत्प्रतिपत्तिघटनात् । यदप्यभिहितम् । अन्यस्मि-

ज्ञातसमये न चान्यो वाचको भवेदित्यादि । त्वपि नोपपन्नम् । न
 सल्लु य एव सम्बन्धाप्रसङ्गसमये समुपलब्धत्वेनेत्यर्थप्रतिपत्तिर्विधेयेति
 नियमः समस्ति । प्राग्भवेद्व्यतिरेकधूमसदृशादपि भेदिनीधरधूमा-
 द्जनजयाद्यप्रसङ्गसमधिगमात् । न च गृहीतमहानसाविकरणयोर्धूम
 व्युत्पत्त्योरैक्यं सम्भवति । प्रतीतिविरोधान् । सर्गागतत्वप्रसङ्गाच्च । अथ ५
 धूमसामान्यस्यात्र गमकत्वमिष्यते । इतरत्रापि सामान्यस्यैव वाचकत्वं
 मिष्यताम् । विशेषामात्रात् । नन्विह सामान्यं शब्दत्वं गत्वा वा
 वाचकत्वेनाभिप्रायते । आद्यपमे, तस्य सर्वत्रापिशेषात्सर्वस्या सर्व-
 शब्देभ्यः प्रतीयेत । न सल्लु कारणानियमे कथनियमो भवितु-
 मर्हति । तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये तु गार्धानामेकैकव्यक्ति- १०
 पत्वेन भेदाभावाच्च तत्र गत्वादिसामान्यं सम्भवतीति कथं तस्य वाच-
 कत्वमिति चत् । तदप्यमाम्प्रतम् । तेषामपि तारतारतरत्वादिभेदतो
 नानाव्यक्तिरूपत्वसम्भवात्, गत्वादिसामान्यसङ्गादुपपत्तेः । न च
 व्यञ्जकभेदद्वयं एवायं तारतारतरत्वादिभेदप्रत्ययो गकारादायिति मन्त-
 व्यम् । यरल्लगादिवर्णभेदप्रतिभासम्यापि व्यञ्जकप्रमज्जनभेदनिश्चयनत्वा- १५
 पत्त्याऽन्विलक्षणैकैकस्वातीतिनिरवयवगमैक्यप्रमाणकारप्रमत्तान् ।
 अथ यरल्लगानां परस्परविभिन्नस्वरूपारम्भाद्विषयभेदान्निरन्धन
 एव तद्वै प्रतिभासो नोभाषितेत्युक्तं । तर्हि सर्गम्वयगर्गगातेयगङ्गाया
 गकारमेव प्रत्ययोऽप्ययं न व्यञ्जकवायुभेदनिमित्तः । तत्राप्यन्योन्य-
 विभक्तगकारस्वरूपप्रतिभासाविशेषात् । वृत्तभेदे हि सति शुक्ला- २०
 रिकामनुष्येषु व्यञ्जकनानातरसम्भावनायां वर्णभेदप्रतिभासस्तद्विरुद्ध-
 कथंचिन्मभावनामुत्पन्नतरेत् । वरत्रैक्ये पुनगाङ्गेयान् कुतन्तविमितो
 भेदप्रयत्नः । ननु तत्रापि भिन्ना एव तन्मन्तो व्यञ्जका, वन्न पुन-
 रेकमस्तु किं तेन त्वपि न भिन्नमित्येके । नैतच्छुपपन्नम् । एव हि
 यरल्लगानामपि परस्पर भेदे दृश्यते । तत्रापि व्यञ्जकप्रमज्जन- २५
 भेदस्य विद्यमानत्वाविशेषात् । ननु यरल्लगान्पि विवेकप्रतीतिः, समस्ति

- गकारेषु नास्ति । उच्चारणस्यैव हि तत्र भेदो नोच्चार्यमाणस्येति चेत् । तदप्यनुचितम् । तत्रापि विशेषप्रतीतिः सद्भावात् । ननु यथा शाव-
 लेयादौ खुरककुदाद्यवयववर्तिनः । प्रतिव्यक्ति विशेषाः सुस्पष्टमा-
 भासन्ते तथा गाङ्गेयादावपि गकारे ते सुस्पष्टं किं नावभासन्त इति
 ५ चेत् । तत्किं तिलतण्डुलकलापादाविव शावलेयादावपि प्रत्येकं त्रिकोण-
 त्वादि सुस्पष्टविशेषावभासोऽस्ति येन भेदावभासः स्यात् । अथ
 तत्र त्रिकोणत्वादिविशेषाप्रतिभासेऽपि प्रतिभासन्त एव सुस्पष्टं
 देशभेदादयः केचिद्विशेषाः । तर्हि शुक्रशारिकादिसमुदी-
 रितगादेरपि गोपालादीनामपि सुस्पष्ट तारतारतरत्वादिविशेषावभासो
 १० विद्यत एव । एतेन यदपि भट्टेनोच्यते—“ दृश्यते शावलेयादि-
 व्यक्त्यन्तरविलक्षणा ॥ बाहुलेयादिगोव्यक्तिस्तेन भेदोऽस्ति वा-
 स्तवः ॥ १ ॥ न तु द्रुतादिभेदेन निष्पन्ना सम्प्रतीयते ॥ गव्य-
 क्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥ २ ॥” इति तदपि
 परास्तम् । नन्वस्त्वेवं तारत्वादीनां विशेषाणां तत्र ग्रहणं किं त्वारो-
 १५ पितम् । तदप्ययुक्तम् । आरोपितरूपवैलक्षण्यात् । तथा हि यदा-
 रोपितरूपं वस्तु तदनारोपितनिजस्वरूपसम्बन्धितयाऽप्युपलभ्यते यथा
 स्फाटिको मणिर्नैसर्गिकश्चेतिन्ना । न चाऽमी गकारादयो वर्णाः कदा-
 चिदपि तारतारतरत्वादिधम्मसंस्पर्शशून्याश्श्रुत्या प्रतिभासन्ते तत्कथं तेषां
 गकारादिषु समारोपः । एवं च, यथा बुद्धीनां स्तम्भकुम्भादिविषय-
 २० विशेषशून्यानामसंवेदनात्प्रतिविषय नानात्वं तथा वर्णानामपि गका-
 रादीनां प्रति तारतारतरत्वादिविशेषं नानात्वं सिद्धम् । ननु बुद्धिरप्ये-
 कैव विषयभेदोपाधिनिबन्धनस्तद्वेद इति चेत् । मैवम् । “ क्षणिका
 हि सा न चिरकालमवतिष्ठते ” इत्यभिधानेन स्वयमेव तद्वेदाभ्युप-
 गमात् । यथा च शुक्लो गुणो भास्वरधूसरादिभेदवत्तयोत्क्षेपणादि
 २५ कर्म च स्वकीयक्षणविशेषवत्तया नानात्वं प्रतिपद्यते तथा वर्णोऽपि

तारतारतरत्वादिभेदवचयेति । ननु शुद्धो गुण उत्प्रेषणाच्च कर्म चेक-
मेवाधारभेदाच्च तद्वेत्प्रतिभास इति चेत् । अतो प्रतीयमानापला-
पित्वम् ।

एक कर्म प्राणिना बुद्धिरेका सवरैक तैत्तरूपो गुणश्च ॥

एतत्सर्वं हत मीमामकाना मध्ये व्यक्त स्वधियानाहुर्मम ॥५५९॥ ५

किंचेकात्मवादोऽप्येव कथं प्रतिक्षिप्यते । सुखदुःखादिभेदस्य
शरीरभेदेनाऽपि सम्भवात् । ततो बुद्ध्यादिवत्सत्त्वात् सन्निपाणामेव
वर्णानां प्रतीयमानत्वाच्चानात्मत्वमन्विष्यम् । ननु गगनादावकारोपल्लेप-
हृत एव भेदप्रतिभासो न स्वरूपभेदहृत इति चेत् । तत्पि न निर-
वयम् । अकारम्यापि भवन्मते भेदामावान् । अमत्यपि चाऽकारो- १०
पल्लेपे त्रिगजो दिग्गज इति भेदेन प्रतिभासो भवत्येव । न एतद्
दिग्ग इत्यत्रोपरितनगकारम्याकारान्तरणोपल्लेप समन्ति । एव सम्म-
सम्मद पट्ट पट्ट आसन्नमामन्न मल्लो मल्ल पत्ति पत्ति पत्तन
पत्तनमित्यादिषु वणभेदप्रतीतिः सुव्यक्तर । अर्थप्रतीतिभेदोऽपि च
दिग्गजानां गजान्तरनिमित्तको भवितुमर्हति न द्विश्चारणहृतो १५
ग्रन्थाधिस्यात् । स एतत्त्वयाधिक्य नोच्चारणभेदात् । सहस्रगोऽपि
प्रयुक्ते गवांश्चिद्वे साक्षादिमदथत्रातिरिक्तवाच्यसम्प्रत्ययामावात् ।
शब्दविदोऽपि त्रिगज इति द्विगकारकोऽयं निर्णय इत्यभिप्रेतं न तु
द्विगकार उच्चारित इति । ननु गोगिरिगुग्गोहानावयभेदोऽपि गकारप्रती-
त्यनुवृत्तिश्चानादेक एवाऽयं गकार । मैव बोच । न हि वयमभेद- २०
त्ययमपहुमहे । किन्तु भेदप्रत्ययम्यापि बाधाविकलस्य सद्भावादन-
न्ययासिद्धत्वाच्च गणादिवत्सामान्यविशेषरूपना गगनारण्यवणस्य वण-
याम । व्यञ्जकभेदनिवृत्तत्वं तु भेदप्रत्ययस्य यरल्लनादावपि वस्तु-
शक्यमिति प्राप्तप्रतिपादितमेव । किंच आवलेयान्निभेदप्रतीति-
रपि व्यञ्जकभेदनिर्मितत्वादेक एव गोस्त्रिभुवनेऽपि स्यात् । ननु २५
कश्चात्र व्यञ्जको यद्वेदकृत् पिण्डभेदप्रयय इष्यते । आह च—“ न

- पिण्डव्यतिरेकेण व्यञ्जकोऽत्र ध्वनिर्यथा ॥ पिण्डव्यङ्ग्यैव गोत्वा-
दिजातिर्नित्यं प्रतीयते ॥ १ ॥ ” इति तदपि न तर्ककर्कशकुशा-
ग्रीयबुद्धीना वचः । गोत्वजातेर्गत्ववदिदानो विवादाविषयापन्नत्वात् ।
भेदप्रत्ययस्य तु चक्षुर्व्यापारभेदादपि सम्भाव्यमानत्वात् । ननु सकृदपि
५ व्यापृतनेत्रस्य परस्परविविक्तगोपिण्डप्रतिभासः समुपजायत इति । तर्हि
प्रथमश्रोत्रव्यापारवेलाया गाङ्गेयगङ्गादौ गकारभेदप्रतिभासो नोप-
जायते । तथा चात्र प्रयोगः । गकारादिर्वर्णः प्रत्येकमनेको बाधका-
भावे सति युगपद्विन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वात् । य एवं स एवं यथा
ब्रह्मवृक्षादिः । तथा चायम् । तस्मात्तथेति । न तावदत्रैकेन पुरुषेण
१० क्रमशोऽनेकदेशतयोपलभ्यमानेन हेतोरनैकान्तिकत्वमाशङ्कनीयम् ।
युगपद्ब्रह्मणात् । नाप्येकेन सहजदीधितिना नानापुरुषैः सकृद्विन्नदेश-
तयोपलभ्यमानेन व्यभिचारः । बाधकाभावे सतीतिविशेषणात् । न
ह्येकस्मिन्नाहिमरश्मौ भिन्नदेशतयोपलभ्यमाने बाधकाभावः । प्रतिपुरुष
क्रमलङ्घनानुपलम्भस्य बाधकस्य सद्भावात् । नापि नानाजलपात्रसङ्क्रान्त-
१५ तिग्मरश्मिभिन्वेन प्रत्यक्षतो दृश्यमानेन हेतोरनेकान्तः । तस्य
दिनकरकरनिकरसन्निधिमपेक्ष्य तथापरिणममाणस्यानेकत्वात् । अथ
पर्वतादिनैकेनास्य हेतोर्व्यभिचारः । तस्यैकस्यापि बाधकाभावे सति
युगपद्विन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वादिति चेत् । न । तस्याप्यवयवरूप-
तया नानात्मकस्य सतो बाधकाभावे सति युगपद्विन्नदेशतयोपलभ्य-
२० मानत्वव्यवस्थिते । निरवयवत्वे तथाऽभावविरोधादेकपरमाणुवत् ।
व्योमादिना तदनैकान्तिकत्वमनेन प्रत्युक्तम् । तस्याऽप्यनेकप्रदेशत्व-
प्रसिद्धेः । व्योमादेरनेकदेशत्वादेकद्रव्यत्वविरोध इति चेत् । न ।
नानादेशस्यापि घटादेरेकद्रव्यत्वप्रतीतिः । न ह्येकप्रदेशत्वेनैवैकद्रव्यत्वं
व्याप्तम् । येन परमाणोरेवैकद्रव्यता । नापि नानाप्रदेशत्वेन । यतो
२५ घटादेरेवैकद्रव्यतेति समवतिष्ठते । एकद्रव्यत्वपरिणामेनैकद्रव्यताया

व्यावर्तयन्तीनात् । सकललोकप्रसिद्धा ह्येकद्रव्यपरिणतस्यैकद्रव्यता ।
 नानाद्रव्यपरिणतानामथाना नानाद्रव्यत्वम् । स्यात्तद्वाचकामावे
 मतीति हेतुविशेषणमसिद्धम् । गङ्गेत्यादौ गकारवर्णस्य सवगतस्य
 युगपद्वयवृत्तकदेशमेनाद्वि तदेकतयोपलभ्यमानस्य स्वतो हेतुविच्छिन्न
 तयोपलब्ध्यासम्भवादिति । तदयुक्तम् । तस्य सवगतत्वासिद्धे । कूटस्थ- ८
 स्तेनाभिर्यज्ञश्चव्यतिषेयाच्च । अथोच्यते सवगतं शब्दे नियतव्यत्वे
 सयमूर्तत्वान्काशगतिरिति द्रव्यत्वात्तन्निर्भिर्धायमाने घटादिना व्यभि-
 चारत्वात्तिषेयार्थे नियमप्रदर्शनम् । तथाऽप्यगुणा व्यभिचारस्तदावच्छेदार्थं
 समूर्तप्रदर्शनम् । अमूर्तत्वान्निर्भिर्धायमाने परमाणुत्वात्परमाणुनाऽनेकान्त
 स्तत्त्वोदाहय द्रव्यम् इति । एतन्पि न शब्दगतसवगतत्वप्रसिद्धये १०
 प्रमत्तति । जीवद्रव्येणाऽनेकान्तिकत्वात् । तस्यापि साम्प्रतं पर्माकर-
 णान् तेनाऽनेकान्तं दानि चेत् । न । प्रत्ययविशेषात्प्रतिपाद्या । श्रोत्र-
 प्रत्यक्षं हि नियतेश्चतस्रः शब्दमुपलभ्ये स्वमेवेनाध्ययनं चात्मानं
 शरीरपरिमाणानुविशयिनवेति । स्वरूपासिद्धश्च हेतुः । सर्वथाऽपि
 निश्चद्रव्यत्वामूर्तत्ववार्धमेष्यमम्भरात् । तन्मम्भरश्च नित्यस्त्वस्य निरा- १५
 कर्णान्नाद्रलिकत्वेन शब्दमूर्तं प्रसाधनाच्च । तत्र मुख्यता गात्रेय-
 गङ्गाती गकारान्निमेप्रतिमाम् इति सिद्धमेकगान्तिर्यक्तिषु उभयान
 गन्धान्निमामन्यमिति । यद्योक्तं मादृश्येन शब्दगन्धारोपासम्भवात्-
 स्यात् । तदप्यमत् । प्रतिपादितयुक्तया वर्णस्त्वस्य निराहृतरेन
 सप्रामाणि य एव शब्देतामयममये मया ध्वनिस्त्वुभयं स एवाऽय- २०
 मित्येकत्वप्रतातेव नीटमन्वरमिति स्तीतिन आनन्त्यात् । यत्तु
 सादृश्यान्प्रतीतिना आन्तं शब्दप्रत्यय स्यादिति तद्गमाद्भवन्ता
 प्रतिपत्तावपि तुल्यम् । यद्योक्तं न च मूयोऽयमामान्ययोग्यस्वरूपामे-
 त्यादि । तन्प्यमारम् । सदृशपरिणामलक्षणस्य सादृश्यस्य य-
 म्भिने । वर्णानां च निर्वयस्त्वमसिद्धम् । तेषां पौद्रलिकत्वममर्थ- २५
 नान् । यदप्यस्यां न च गन्धान्निगिष्टानां गान्तिना वाचक्यं युक्त

- गत्वादिसामान्यस्याभावादिति । तदप्यसत्यम् । गत्वादिसामान्यस्य साधितत्वात् । यच्च नित्यत्वं व्यापकत्वं चेत्यादिकारिकाजालमजल्पि तदपि निष्फलम् । नित्यत्वव्यापकत्वयोः शब्दे सविस्तरमनन्तरमेवापास्तत्वात् । यदप्यभाणि जलपात्रेषु हीत्यादि तदप्यसम्बद्धम् । तत्रो-
- ५ पलभ्यमानस्यादित्यप्रतिविम्बस्याऽनेकत्वात् । गगनतलावलम्बी हि कमलबन्धुस्तत्रोपलभ्यत इत्यत्र न प्रत्यक्ष प्रमाणम् । तत्र तत्स्वरूपाप्रतिभासनात् । तस्य हि स्वरूप गगनतलावलम्बि चैकं च । न चेदमवभासते । यच्चावभासते जलपात्रावलम्बि चाऽनेक च । तद्वृक्षछायादिवद्वस्त्वन्तरमेव । न चाऽन्यप्रतिभासेऽन्यप्रतिभासो नाम,
- १० अतिप्रसङ्गात् । न च जलभानोर्गगनभानुना सादृश्यादेकत्वम् । त्रस्तकुरङ्गदारकदृशोरत्यन्तसदृशयोरेकत्वप्रसङ्गात् । न च कादम्बिन्यादेर्व्योमभानोर्विकारे जलभानोर्विकारावलोकनादेकत्वमिति मन्तव्यम् । वृक्षछाययोरपि तत्प्रसङ्गात् । ननु तत्प्रतिविम्बानां वस्त्वन्तरत्वे कुतः प्रादुर्भावः स्यादिति चेत् । जलादित्यादिलक्षणस्वसामग्रीविशेषा-
- १५ दिति ब्रूमः । स्वच्छताविशेषाद्धि जलदर्पणादयो मुखादित्यादिप्रतिविम्बाकारविकारधारिणः सम्पद्यन्ते । ततो निराकृतमेतत्, “ अत्र ब्रूमो यदा तावज्जले सौर्येण ” इत्यादि । स्वप्रदेशस्थतया सवितुर्ग्रहणासिद्धेः । “ चाक्षुषं तेजः प्रतिस्नोतः प्रवर्त्तितम् ” इति चाऽतीवाऽसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । न हि चक्षुस्तेजांसि जलेनाभिस-
- २० म्बध्य पुनः सवितारं प्रति प्रवृत्तानि प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रतीयन्ते । यथा च नयनरश्मीनां विषयं प्रति प्रवृत्तिर्नास्ति तथा चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वप्रघट्टके प्रतिपादितमित्यलमतिविस्तरेण । ततो यद्यत्स्वभावतया कुतश्चिदपि प्रमाणान्न निश्चीयते न तत्तत्स्वभावतया स्वीकर्त्तव्यम् । यथा विश्वमद्वैतस्वभावतया । सर्वथा-
- २५ नित्यस्वभावतया न निश्चीयते च कुतश्चिदपि प्रमाणाच्छब्द इति । अनित्यस्वभावतायां तु प्रमाणसद्भावात्तद्रूपतयाऽसौ स्वीकरणीयः ।

तच्च प्रमाणमनित्यं शब्दं दृढत्वान् । यन्मृत्तकं तदनिन्यं दृष्टं यथा
 दुग्धम् । दृढकश्च शब्दः । तस्याद्ययोक्तव्या याधिकरणमिति । न
 चात्र दृढकत्वमसिद्धम् । तस्याधस्तात्प्रसाधितान् । तथा शब्द-
 परिणामी वस्तुत्वान्ययानुपपत्तेरिति । न चात्र वस्तुन प्रतिक्षण-
 विरर्तनेकेनानेकान्तं गङ्गनाय । तस्य वस्त्वैकदेशनया वस्तु- ८
 त्वाव्ययमिति । न च तस्यावस्तुत्वम् । वस्त्वैकदेशत्वाभावप्रसङ्गात् ।
 तदुक्तम्—“नायं वस्तु न चावस्तु रस्त्वश कथ्यते पुंश्च । नाममुद्र-
 ममुद्रो वा समुद्रागो यथय हि ॥ १ ॥” इति । वस्तुत्वस्याऽन्यथा-
 नुपपत्तिरसिद्धेति चेत् । शान्तम् । एकान्तनियन्त्रादां पूर्वापरस्वभाव-
 त्यागोपादानस्थितिरुद्गणपरिणामामात्रे कर्मयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरो- १०
 धाद्वस्तुत्वामम्भगान्तिर्नैकान्तनित्यं शब्दः । नापि सवथा द्रव्यम् ।
 पर्यायात्मतास्वीकरणात् । न हि पुद्गलस्य पयाय । नमश्चस्तत्रोद्भवात् ।
 छायातपादिवत् । कथंचिद्द्रव्यं शब्दः । क्रियावत्त्वाद्वाणान्तिरित् ।
 अस्तिमयतीत्यान्तिक्रिया धान्वर्थलक्षणया क्रियया क्रियावता गुणादिनाऽ
 नैकान्त इति चेत् । न । पम्पिन्त्यपया क्रियया क्रियावत्त्वस्य हेतुत्वेन १५
 निवक्षितवान् । क्रियावत्त्वमसिद्धमिति चेत् । न । देशान्तग्राह्या
 शब्दस्य क्रियावत्त्वमसिद्धे । इतरथा वाणान्तेरपि निष्क्रियत्वप्रसङ्गात् ।
 तत्र कथंचिद्द्रव्यं शब्दः इति सिद्धम् । मूर्तिमाश्रमा मूर्तिमद्द्रव्यप-
 र्यायत्वाद्वदन्त । न च मूर्तिमद्द्रव्यपयायत्वमसिद्धम् । तत्प्रमाधरस्या
 नुमानस्य सद्भावात् । तद्धि शब्दो मूर्तिमद्द्रव्यपयाय सामान्यविशेष- २०
 वत्त्वे सति बाधेन्द्रियविषयत्वात्पात्तवन् । न घटत्वात्सामान्येनात्र
 हेतोयमिचारः । सामान्यविशेषवत्त्वे सर्वानि विशेषणान् । परमतोपे-
 चेद् विशेषणम् । स्वमते घटत्वादिसामान्यस्यापि महत्परिणामलक्ष-
 णस्य द्रव्यपर्यायामकत्वेन स्थितेस्तेन व्यभिचारमावान् । कर्मणाऽने-
 कान्त इति चेत् । न । तस्यापि द्रव्यपयायात्मत्वेनाभिमतन्वान् । न २५
 चात्मना व्यभिचारः । बाधेति विशेषणान् । एव च वर्णान्तरस्य

शब्दस्य परिणामित्वे सिद्धे तदात्मकस्य पदस्य पदात्मकस्य च वाक्य-
स्याऽनार्याससिद्धमेव परिणामित्वं प्रज्ञाशालिभिरवगन्तव्यमिति ।

किं चाग्रतः सकलवस्तुगतव्यवस्था

कूटस्थनित्यानियमक्षणिकत्वपक्षे ॥

५ नैव प्रयाति घटनामिति वक्ष्यतेऽत्र
शब्दोऽपि तत्र हि कथं परिणामिरूपः ॥ ५६० ॥

सोऽयं मीमांसकानामुपगमपदवीं नित्यवर्णप्रवादः

सम्यग्युक्तिप्रबन्धप्रसरणवशतः प्राप्यनेकान्तविद्धि. ॥

पक्षः स्वीयः कथंचिन्ननदविलयितालक्षणं सिद्धिसौधं

१० नीतस्तस्मान्निलोक्या जयति जयकरं शासनं जैनचन्द्रम् ॥ ५६१ ॥

अत्राहुः सौगताः—

शब्दस्य वस्तुनि न कोऽपि विचार्यमाणः

शब्दार्थयोः सम्बन्धमनभ्यु-

पगच्छतां बौद्धानां मत-सम्बन्ध एति घटना ननु मानतोऽत्र ॥

स्योपपाद्य खण्डनम् । तस्मात्ततः कथमिह प्रतिपत्तिमर्थे

१५ स्याद्वादिनः प्राणिगदन्त्युपपत्तिवन्ध्याम् ॥ ५६२ ॥

तथा हि—शब्दार्थयोः सम्बन्धः किं तादात्म्यरूपः किं वा तदु-
त्पत्तिलक्षणः स्यात् । न तावत्तादात्म्यरूपः । पृथग्देशतया तयोरुपल-
भ्यमानत्वात् । वदने हि शब्दः समुपलभ्यते विश्वम्भरायामर्थं
इति । तयोस्तादात्म्यकक्षीकारे च क्षुरक्षिरादिशब्दप्रयोगे वदनस्य

२० पाटनप्लावनादिप्रसक्तिः । नापि तदुत्पत्तिलक्षणः । करशाखाशिखरे
करिकदम्बकमास्त इत्यादिशब्दानामर्थमावेऽपि स्थानकरणप्रयत्नानन्त-
रमुत्पत्तेर्दर्शनात् । तथा चाऽर्थसंस्पर्शित्वाभावात्कथं ते बाह्यार्थे प्रतीति
जनयितुमलम् । ते हि विकल्पमात्राधीनजन्मानः स्वमहिम्ना तिरस्कृ-
तबाह्यार्थान्प्रत्ययाञ्जनयन्ति । यथा करशाखादिवाक्यानि । पुरुष-
२५ दोषाणामेव महिमा न शब्दानामित्यप्यसुन्दरम् । दोषवतोऽपि भूका-

दिपुस्तकानुच्चारितान्म्येशामत्यप्रत्ययोत्पादनसामर्थ्यासम्भवात् ।
 असत्यपि ह्यन्यकानुप्ये, आसौ प्रतिपात्ताङ्गुल्यानिष्ठानि तामु-
 त्पान्यन्त्येव । न चासा नेद्वानि वाक्यानि प्रयुज्यते प्रयुज्जाना वा
 नाऽऽसा स्युरिति चेत् । एतदप्यसुन्दरम् । एवमपि हि वक्तृदोषाणाम-
 यथार्थनानोदयकारणत्वासिद्धिः । व्यतिरेकामिद्वे । यन्ति हि वक्तृ- ५
 दोषाभावेऽन्यपि वाक्यानि प्रतिपाद्येरन्त चाऽयथार्थाप्रययान्दुर्गारिस्तदा
 न्यतिरेकनिश्चयाद्वक्तृदोषत्व शब्दनानम्य भवेत् । आसौस्तु तेषाम्
 प्रयोगे किं शब्दभावान्यथार्थनानुत्पत्तिराहोमिदोषाभावादिति
 सन्दिग्धो व्यतिरेकः । शब्दे तु निश्चितः सत्यपि दोषेषु शब्दानुच्चा-
 रणे मिथ्याप्रत्ययस्यानुत्पत्त्यात् । न चासत्त्वमीदृगवाक्यप्रतिपादकत्वेन १०
 विरुध्यते । एवमिदं शब्दाभिधाने सत्यप्यायदोषाभावतोऽनासत्त्वम्या-
 भावात् । तथा ह्यसौऽपि कम्बचित्तेवमुपदिशति न तस्याऽननुभूतार्थं
 वचनं प्रतिपादनीयम् । यथा करशङ्कावाक्यम् । अनं शब्द-
 म्येवैष महिमा न वक्तृदोषाणाम् । ततोऽथासत्स्पर्शिनं शब्दं विकल्प-
 मात्रायचोत्पत्तयः सिद्धाः । तथा चाह—“ विकल्पयोनयः शब्दः १५
 विकल्पा शब्दयोनयः ॥ तेषामयोन्यमन्वो नार्थान् शब्दा
 स्पृशन्त्यमी ॥ १ ॥ ” इति ॥ १० ॥

एतत्प्रतिविधातुमाह—

स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिवन्धन

शब्द इति ॥ ११ ॥ २०

स्वभाविक सहज सामर्थ्यं च शब्दस्याऽथप्रतिपादनशक्तिर्याग्यता
 परपराया । ज्ञानम्य नेयनापनशक्तिवत् । समयश्च सङ्केतस्ताम्यामथ-
 बोधस्याभिधेयानुगमस्य । नियन्त्रण कारण शब्द इति । तथा चायुक्त-
 मुक्त “ शब्दस्य प्रस्तुति न कोऽपि विचार्यमाण मन्वद्य ”
 इत्यादि । तात्पर्यननुत्पत्तिरूपसम्बन्धभावेऽपि शब्दाद्ययोग्यता- २५

- भिधानसम्बन्धमद्वावात् । तदभावे तयोर्योग्यताभिधानोऽपि सम्बन्धः कथमित्यप्यनभिधेयम् । नयनरूपयोः कचित्तदभावेऽपि तदुपलम्भात् । न खलु स्फीतालोककलितफलशरूपेण समं लोचनस्य तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा शौद्धोदनितनयैरप्यङ्गीक्रियते । प्रतीतिविरोधापत्तेः । नापि
- ५ नेत्रस्य तादात्म्यादिसम्बन्धाभावे रूपसम्बन्धस्यानुपपत्तिः । श्रवणादीन्द्रियवत्तस्यापि रूपाप्रभासकत्वप्रसक्तेः । न च वाच्यं योग्यतातः शब्दस्यार्थवाचकत्वेऽर्थस्यापि शब्दवाचकत्वं किं न भवेदिति । प्रतिनियतशक्तिकत्वात्पदार्थानाम् । योग्यता हि शब्दार्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकशक्तिः । ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञाप्यज्ञापकशक्तिवत् । न च
- १० ज्ञानज्ञेययोः कार्यकारणभावात्स्वरूपप्रतिनियमो न पुनर्योग्यतात इत्यभिधानीयम् । तयोः कार्यकारणभावसद्भावेऽपि योग्यतात एव स्वरूपप्रतिनियमोपपत्तेः । इतरथा ज्ञानमेव प्रकाशकं न तु ज्ञेयं ज्ञेयमेव च प्रकाश्यं न पुनर्ज्ञानमिति नियमस्याघटनात् । ननु योग्यतावशाच्छब्दो यद्यर्थं प्रतिपादयति तदा भूमिगृहवर्धितोत्थितस्याऽपि पुंसः प्रतिपाद-
- १५ यतु विशेषाभावादिति चेत् । तदप्यनुचितम् । सङ्केतसहायस्य स्वयोग्यतामाहात्म्यतः शब्दस्यार्थप्रतिपादकत्वप्रतिज्ञानात् । भूमिगृहवर्धितोत्थितं प्रति चाऽस्य स्वयोग्यतासद्भावेऽपि सङ्केतसहायकाभावान्नार्थप्रतिपादकत्वानुपपन्नः । सङ्केतो हीदमस्य वाच्यामिदं चास्य वाचकमित्येवं रूपो वाच्यवाचकयोर्विनियोगः । स यस्याऽस्ति तस्यैव शब्दः
- २० स्वार्थं प्रतिपादयति नाऽपरस्य । इतरथा धूमादिसाधनमपि तथाविधस्यानधिगतसम्बन्धस्य धूमध्वजादिसाध्यं प्रकाशयेत् । विशेषादर्शनात् । अविनाभावो हि साध्यावबोधे विधेये साधनस्य निबन्धनं स च सर्वदा सर्वं प्रत्यस्यास्तीति । अथ येनैव साध्यसाधनयोरविनाभावः प्रतिपन्नस्तं प्रत्येव साधनं साध्यमवबोधयतीत्यभिधीयते । तर्हि येनैव
- २५ शब्दार्थयोः सङ्केतः प्रतिपन्नस्तं प्रत्येव शब्दोऽर्थस्य वाचक इत्यभिधीयताम् । समानयोगक्षेमत्वात् । ननु सङ्केतः पुरुषेच्छामात्रनिर्मितः । न

च नच्छिन्ना वस्तुयन्म्यानमुपपन्नम् । अनिप्रमत्ते । ततोऽथोऽपि
वाचक शब्दोऽपि वाच्य किं न भवेत् । पुस्पेच्छाया निरङ्कुशत्वात्ति
चेत् । तत्प्यविचारितमनोहरम् । सङ्केतस्य सहजयोग्यतानिबन्धनं वा
द्वमधूमन्नरत् । यथैव हि धूमपावकयो म्वाभाविक एवाग्निभावा
सम्बन्धस्तद्व्युत्पत्तये तु तत्क समाश्रीयते । तथा शब्दाययोर्नसागक एव ५
वाच्यवाचकगतिस्वरूपमन्वयस्तद्व्युत्पत्तये तु सङ्केत समाश्रीयते ।
ननु शब्दस्य नैसर्गिकी गति किमेकाग्रप्रतिपादनेऽनेकाग्रप्रतिपा-
दने वा । यथेकार्थप्रतिपादने । तदा सङ्केतकोटिभिरपि ततोऽर्थान्तरे
प्रतीतिन भवेत् । धूमान्नमिप्रनीतिरत् । अथाऽनेकार्थप्रतिपादने,
तदा समसमय ग्लान्दनेकार्थप्रतीतिप्रमत्ते प्रतिनियते वस्तुनि १०
प्रवृत्तिन प्राप्नोतीति चेत् । तत्पि न निपुणनिरूपितम् । शब्दम्याने-
कार्थप्रतिपादने नैसर्गिकगतिमद्भावेऽपि प्रतिनियतसङ्केतसामर्थ्यात्प्रति-
नियतार्थप्रतिपादकत्वोपपत्ते । एकस्यापि हि शब्दस्य देशान्तिमेतेन
प्रतिनियत सङ्केतोऽनुमूयते । यथा गूर्नरादौ चोरशब्दस्य तत्करे
द्रविडादौ पुनरोदन इति । दृश्यते च सवत्र रूपप्रकाशने योग्यस्याऽपि १५
चक्षुष प्रत्यासन्नतिभिरवशान्नसन्निहिते दूरतिभिरसामर्थ्याच्च सन्निहिते
रूपे विशिष्टाज्जनात्प्रशान्त्वकारान्तरितेऽपि नानननरत्वम् । काच
कामलादिद्रूपणत्रलाच्च विगम्यितरूपामावेऽपीति । ततो यथाऽनेकरूप-
प्रकाशनयोग्यस्याऽपि चक्षुषो दूरतिमिरान्तिप्रतिनियतसन्निहितरूपादि-
नानननरत्वम् । तथाऽनेकाग्रप्रतिपादनयोग्यस्याऽपि शब्दस्य प्रतिनिय- २०
तपन्नाथप्रतिपादकत्वं यन्मि म्यात्तदा का नाम क्षति । यदप्यमिहि-
तमथसम्पर्शित्वाभावात्तित्यात्ति तत्प्यनभिनवचनम् । यत् किमाप्त
निगन्तिस्य ग्लान्स्याऽर्थासम्पर्शित्वमुपपन्न नाऽपरस्य । इतरथा तिमिरा-
दिदोषकलुपितलोचनसमुद्भूतप्रत्यक्षस्याऽथासम्पर्शित्वोपलम्भाद्रुणवन्नयन
समुत्पत्त्यक्षस्याऽपि तद्वेत् । नाऽपि तृतीय पत्र । आप्तानाप्तप्रणीत २५
शब्दव्यतिरिक्तस्य शब्दमात्रस्याऽमम्भनात् । अथाप्तप्रयुक्तात्करशाखा-

- दिवाक्याद्विपरीतज्ञानोत्पादप्रतीतिः शब्दस्यैष महिमा न वक्तृदोषाणा-
मित्युच्यते । तदप्यसम्बद्धम् । आप्तेरेवंविधवाक्याप्रयुक्तेः । यत्पुनराप्तेस्तु
तेषामप्रयोग इत्यादिना सन्दिग्धव्यतिरेकत्वमुक्तम्, तदपि न क्षोदक्षमम् ।
अनुच्चारितशब्देऽपि दोषवतिपुंसि करसंज्ञादिना विपरीतप्रत्ययोत्पादनस्य
१५ दर्शनेन तस्य शब्दव्यभिचारात् । आप्तेऽनुच्चारितशब्दे तदनुत्पादनस्य श-
ब्दाभावनिवन्धनत्वसन्देहाभावेन दोषाभावनिवन्धनत्वनिश्चितेर्व्यतिरेक-
निर्णयाच्च । न च हस्तसंज्ञादिना शब्दानुमानं ततो विपरीतप्रतीति-
रित्यभिधेयम् । तथाप्रतीतेरभावात् । तरङ्गिणीतीरमनुसरन्ननासादित-
मोदकराशिः पुरुषः पुरुषमेवाधिक्षिपति दुरात्मना तेन विप्रतारितो-
२० ऽस्मीति न शब्दम् । यत्पुनराप्तोऽपि कस्मैचिदेवमुपदिक्षतीत्याद्यभि-
हितम् । तत्र प्रतिषेधपरत्वेनाऽस्य यथार्थतैव । वाक्यैकदेशस्याऽपि ह्युदा-
हरणविवक्षायामिति करणावच्छिन्नस्य शब्दपरत्वेनोपादानात् । प्रति-
षेधैकवाक्यतया यथार्थतैव । अर्थपरत्वे तु प्रतिषेधेनैकवाक्यतैव न
स्यात् । तस्मादाप्तप्रणीतशब्दानामयथार्थत्वाभावाच्च स्वतोऽर्थासंस्पर्शि-
२५ नः शब्दाः । किंतु पुरुषदोषवशादिति । अपि च विपर्ययज्ञानो-
त्पत्तेर्यावद्धिः सह तद्भावभावित्वमवसीयते तावतां तत्र व्यावृत्तिः ।
विपर्ययज्ञानोत्पत्तिश्चात्र शब्दोच्चारणे सत्यप्यनाप्तमन्तरेण नोपलब्धेति
शब्दवदनाप्ताभिप्रायस्यापि तत्र व्यापारः स्वीकरणीयः । किंच
लाचनादिवदर्थप्रकाशकत्वमात्रं शब्दस्य नैसर्गिकं रूपम् । न तु
३० यथार्थप्रकाशकत्वायथार्थप्रकाशकत्वे । तयोर्गुणदोषनिबन्धनत्वात् ।
सति हि नैर्मल्यादिगुणे चक्षुर्यथावद्भस्तु प्रकाशयति कामलादिदोषे
तु सत्ययथावत् । एवं शब्दोऽपि वक्तृगुणदोषापेक्षः सत्येतरूपं प्रका-
शयति । अत एव करशाखाशिखराधिकरणकरिशतवचसि बाध्यमाने-
ऽपि पुनःपुनरुच्चार्यमाणे भवति तत्सद्भावसंशीतिः । प्रकाश-
३५ कत्वस्य शब्दस्वरूपस्य बाधकसहसौपढौकनेऽप्यविनाशात् । यदप्यजल्पि
विकल्पयोनयः शब्दा इत्यादि । तदप्यसत्यम् । शब्दानामर्थेन

मत्स्वर्गमद्वावस्य प्रमाणोपपत्तत्वात् । तथा हि शब्दोऽर्थेन
सम्बद्ध प्रतिनियततन्त्रयथानिमित्तत्वाल्लोचनत् । न च लोचनस्या
प्यथेनासम्बन्ध इत्यभिधेयम् । योग्यतास्यसम्बन्धस्य नरोमाभ्या प्रति-
पन्नत्वात् । न चैवमप्राप्यकारित्वं बाध्यते । सयोगादे सन्निकर्ष
स्याऽनभ्युपगमात् । तथा शब्दो बोध सन्बन्धनिबन्धन प्रतिनियत- ५
बोधत्वात्, स्पर्शान्यात्रित् ।

इत्थं सम्बन्धो योग्यतानामधेय

शब्दस्याऽर्थेन प्रोक्तव्युक्त्या प्रमिद्ध ॥

तस्माच्चरात सिद्धिराविभजन्ती

शाक्यं शक्या नो सन्निकरोद्बु कथञ्चित् ॥ ५६३ ॥ १०

अत्राहुर्नयायिका —

सङ्केतमात्रमचिच्छब्दार्थस्य भवति सवित्ति ॥
मन्त्रेणातिरिक्तं स्वाभाविकं
सङ्केतमनभ्युपगच्छतो नैवाभाविकोऽस्य तस्मात्सम्बन्धो नाभिधेयेना ५६४।
यायिकस्य मतमुपपाद्य तथा हि—शक्तिरूप स्वामात्रिक गङ्गाना
खण्डनम् । सम्बन्धोऽसम्बद्ध । स्वरूपसहकारित्यतिरि- १५

क्तायाम्तस्या असम्भवात् । न चाथप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पना
शब्दे श्रेयमा । सङ्केतमलानेन तत्र तत्पपत्ते । किञ्च कल्पयिनाऽपि
स्वामात्रिकसम्बन्ध तद्वज्जक सङ्केतस्यप्राप्यङ्गीकृतं ण । तदङ्गीकारे
च तत एवार्थसिद्धे हून तथाविधसम्बन्धपरिकल्पनेन । तत्परिकल्पने
ना न कस्यचित्सङ्केतापेक्षा स्यात् । तन्मात्रेण गङ्गस्याऽवप्रकाशक २०
त्योपपत्ते । न चैवमस्ति । सङ्केतमपाम्य विषाधितोऽपि शब्दार्थप्रतीतिर-
नुत्पत्ते । अपि च कचिद्देशविशेषे कश्चिच्छब्दो देशान्तरप्रसिद्धमर्थ-
मुत्सृज्य ततोऽध्यान्तरे प्रयुज्यते । यथा चारंगस्तम्भग्वचनो दानि-
णात्यैरोदने । यदेच्छ च गङ्गा पुत्रात्रिपु नियुज्यते । तच्चे समय
पथाऽनुष्णमुपपद्यते । स्वामात्रिकसम्बन्धसद्भावे चङ्ककाथनियतत्वमेव २५
सगङ्गानाम् । लोकिकोऽपि च व्यपेक्ष सङ्केतपक्षमाश्रितामेव भवते ।

देवदत्तेनोक्तममुतः शब्दादमुमर्थं प्रतिपद्यस्वेत्येवं हि व्यपदिशति लोकः ।
 तथा यत्र गृह्णग्राहिकया शब्दमर्थं च निर्दिश्य सद्देत. क्रियते तत्रेय-
 न्तमेवाङ्गीक्रियमाणमीधामहे , अयमस्य वाचक इति । न तु शक्तिप-
 ५ र्यन्तम् । यत्राऽपि वृद्धेभ्यो व्यवहरमाणेभ्यो व्युत्पद्यते बालस्तत्राऽपीय-
 शक्तिः काचिदस्तीति । इत्यर्थेव च व्युत्पत्त्या शब्दादर्थप्रत्ययोपपत्तेर-
 स्याश्चापरिहार्यत्वादधिककल्पनावीजाभावात् । न न्वाभाविकः शब्द-
 स्यादर्थेन सम्बन्ध इति ।

गौतमीय परमार्थमत्र यच्च सखे हरसि पश्यतोहरः ॥

१० श्रीजिनेश्वरमताधिकारिभिस्तत्र नाम कृतिभिस्तितिश्यते ॥५६५॥

तथा हि—यदवादि स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तेत्यादि । तदवयवम् ।
 अतीन्द्रियशक्तेरर्थापत्तिविचारावसरे समर्थितत्वात् । यत्तुक्तं सङ्केतबला-
 देव तत्र तदुपपत्तेरिति । तदसत् । सङ्केतो हि पुरुषार्थीनवृत्तिः । न च
 पुरुषेच्छया वस्तुनियमोऽवकल्प्यते । अन्यथा तदिच्छया अव्याहतप्रस-

१५ रत्वादर्थोऽपि किमिति वाचको न भवति शब्दश्च वाच्य । मुकरमेव
 हीदं वक्तुमस्य शब्दस्याऽयमर्थो वाचकोऽस्य चाऽर्थस्याऽयं शब्दो वाच्य
 इति । न चैवमस्ति । किंचेच्छया वस्तुनियमेऽनिच्छत. पुरुषस्य न
 धृमादपि बहेः प्रतीतिः स्यात् । इच्छतस्तु जलस्याऽपि तत सा स्यात् ।

तत्र यथा धूमाग्न्योर्नैसर्गिक एवाऽविनाभावो नाम सम्बन्धस्तत्प्रतिपत्तये
 २० चोपलम्भादिक निमित्तमाश्रीयते । एवं सांसिद्धिक एव शब्दार्थयोः
 शक्त्यात्मा सम्बन्धस्तत्प्रतीतये सङ्केतसमाश्रयणम् । शक्त्यभावेऽपि
 शब्दस्यैव वाचकत्वे योग्यत्वान्न वाच्यवाचकभावानैयत्यमिति चेत् ।
 तर्हि किमिति कलहायसे । भवताऽपि योग्यत्वशब्देन शक्तेरेव स्वीका-
 रात् । अथ क्रमविशेषोपपन्नो गत्वादियोग एव योग्यता शक्तिः ।

२५ गत्वौत्वादिसामान्यसम्बन्धो हि यस्य भवति स वाचकत्वे योग्य
 इतरस्तु वाच्यत्वे । यथा द्रव्यत्वाविशेषेऽप्यग्नित्वादिसामान्यवत एव

पदार्थस्वरूपस्य तादृशस्यैव प्रत्यक्षेण वीक्षणान् । शक्तिस्वीकारपक्षेऽपि कथमेतदघटिष्यत इति चेत् । मन्त्रसंस्कारक्षणे मारणशक्तेर्विनाशाच्छक्त्यन्तरस्य च मन्त्रसहकृताद्विपादुत्पादादिति शक्तिरेव शक्त्यन्तरनिरपेक्षा तन्नियमहेतुर्न पदार्थः । तथा चाऽतीन्द्रियशक्तिमन्तरेण

५ नाऽभित्वादीना कार्यकारणभावव्यवस्थाहेतुत्व तद्वदेव च गत्वात्वादिमामान्यानामपि न वाच्यवाचकभावनियमहेतुत्वमिति योग्यताशब्देन शक्तिरेवोच्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । यदप्यवादि तदङ्गीकारे च तत एवार्थसिद्धेः कृतं तथाविधसम्बन्धपरिकल्पनेनेति । तदप्यवन्युरम् । अङ्कुरादिकार्यकारितया प्रतीतस्य बीजादेरपि परित्यागप्रसङ्गात् । एव-

१० मपि हि वक्तुं शक्यत एवं कल्पयित्वाऽपि बीजादिकारण तत्सहकारी क्षित्यादिस्तावदवश्यं स्वीकृत एव तत्स्वीकारे च तत एवाऽङ्कुरादिसिद्धेः कृत बीजादिकारणकल्पनेनेत्यादि । बीजादेरङ्कुरादिकार्योत्पत्तौ व्याप्तिप्रमाणस्य प्रत्यक्षत एव प्रतीतेः कथं तदुपद्रवः श्रेयान्, किंतु केवलमेतन्न तज्जनकमिति क्षित्यादिरप्यस्य सहकारी कल्प्यत इति

१५ चेत्, तर्हि योग्यनारूपस्य सम्बन्धस्याऽपि शब्दे वाच्यप्रतीतिं कुर्वतो वाच्यवाचकभावप्रतिनियमान्यथानुपपत्तिरूपादनुमानत प्रतीतेः कथं तदपलापोऽपि प्रशस्यः स्यात् । अनभिद्यक्तस्त्वसौ न तज्जनक इति सङ्केतस्तदभिद्यक्तत्वेन सहकारी कल्प्यते । यच्चोक्तं कचिद्देशविशेषे कश्चिच्छब्दो देशान्तरप्रसिद्धमर्थमुत्सृज्येत्यादि । तदप्य-

२० पेशलम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् । कचिद्देशे केनचिदर्थेन व्यवहारः । अत एव चाऽनवगतसम्बन्धे शब्दे श्रुते सति संशयो जायते कमर्थं प्रत्याययितुमनेन शब्दः प्रयुक्तः स्यादिति । असत्या हि शक्तावकृते समये निरालम्बना प्रत्यायकत्वाशङ्का । सर्वशक्तियोगे एकस्मादपि शब्दादशेषार्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति चेत् ।

२५ नैवम् । समयोपयोगस्य नियामकत्वात् । न च वाच्यं स एवाऽस्तु किं शक्तिभिरिति । कृतोत्तरत्वात् । योऽपि लौकिको व्यपदेशः सङ्केत-

पतस्येन साक्षित्वेनोक्तं । स एवमेव । न खलु वयमपि शक्तिपर्यन्त सङ्केतमाचक्ष्महे । किंतु वाच्यवाचकयो स्वामानिकीं शक्तिमन्तरेण सङ्केत एव कतुमशक्यो व्यत्ययेनाऽपि तत्प्रसङ्गादिति व्याहृतेहे ।

ततः स्वामानिकी शक्तिर्वाचकत्वोपयोगिनी ॥

५

सङ्केतमनुरूपाणां शब्दे सम्बन्ध इष्यताम् ॥ ५६६ ॥

मीमामकास्त्याह—आम्ता स्वामानिकी शक्ति शब्दस्य

शब्दाधयोर्नियतकिं सन्धः । स तु नित्य एव । अनित्यत्वे तस्य व्यवहारकालाननुयायिनेनाऽर्थप्रतिपत्त्यनङ्गत्वात् ।
 ह्य सच व इति मीमांसकमतस्योपपाद खण्डनम् । तन्युक्तम् । अनित्यत्वेऽप्यस्य शब्दस्येव सादृश्य- १०
 वशादेवाऽर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपत्ते । यथा च शब्दस्य सादृश्यमशादर्थ-
 प्रतीतिहेतुता तथा शब्दानित्यववाते प्रतिपान्तिम् । नित्यत्वानुपपत्तेश्च ।
 तथा हि—असौ नित्य सम्भवभावतोऽर्थं प्रकाशयेन्मङ्केतामिव्यक्तेरा ।
 यन्ति स्वभावात् , तर्हि सर्वान् सवम्याऽर्थं तन्सम्बन्ध प्रकाशयेन् । अथ
 सङ्केतामिव्यक्ते , कथमेवमस्य नियकरूपत्वमुपपन्नम् । व्यक्ताव्यक्त- १५
 रूपतया भेदप्रसत्ते । नित्येकरूप हि वस्तु यन्ति व्यक्त तदा सर्वान्
 व्यक्तेभ्यः , अथाऽव्यक्तमव्यक्तमेव तर्हि सर्वान् , तस्यैकस्वभावात्त्वानिति ।

अत्र मूयोऽपि प्रत्यवतिष्ठन्ते ताद्यागता —

कथं शब्दाद्वाह्ये मनिर्गम्यते नापरहिता

तात्त्विक कोऽपि वा ह्योऽथा नास्तीति वादिनो यस्माद्वाह्योऽथ कथमपि भवत्यस्य निषय ॥ २०
 बाह्यस्य मन विस्तरण उच्यते विशेषस्तावतो समयकरणासङ्गतिरिदानीं
 पाद तत्त्ववचनम् ।

न सामान्यतम्याऽमुरसरणिषुप्यप्रतिमितम् ५६७

तथा हि शब्दस्य बहिःपदार्थो गोचर स्वलक्षणो भाव सामान्य
 स्वभावो वा । तत्र प्रथमकल्पना न सार्थीयसी । स्वलक्षणे सङ्केता
 सम्भवतः शब्दानां प्रवृत्तेरुपपन्नान् । सङ्केतव्यवहारकालानुगामि- २५
 स्वभावे सङ्केत क्रियते । न च स्वलक्षणस्य तादृगं स्वभाव सम्भवति ।

- देशकालाकारसङ्कुचितत्वेनाननुगामिस्वभावत्वात् । प्रयोगः—यः सङ्केत-
व्यवहारकालाननुगामी न तत्र व्यवहारिभिः शब्दः सङ्केत्यते यथो-
त्पन्नमात्रविनाशिनि कचिद्भावे । सङ्केतव्यवहारकालाननुगामि च
वाहुल्यादिस्वलक्षणमिति । अपि च यो यत्राऽकृतसङ्केतो न स तमर्थं
५ प्रतिपादयति यथा गौशब्दस्तुरङ्गमम् । अकृतसङ्केतश्च स्वलक्षणे
समस्तशब्द इति । स्वलक्षणगोचरताङ्गीकारे च शाब्दज्ञानस्येन्द्रियोत्थ-
ज्ञानस्येव स्पष्टप्रतिभासत्वापत्तिः । न चैतदस्ति । प्रतीतिपराहतत्वात् ।
यथोक्तम्—“अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यच्छब्दस्य गोचरः । शब्दान्प्रत्येति
भिन्नाक्षो ननु प्रत्यक्षमीक्षते ॥ १ ॥ अन्यर्थवाप्तिसम्बन्धादाहं
१० दग्धोऽभिमान्यते । अन्यथा शब्दतस्तेन दाहार्थः सम्प्रतीयते ॥ २ ॥ ”
इति । न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वयं सम्भवति । येनाऽस्पष्टं वस्तुगतमेव
रूपं शाब्दज्ञाने प्रतिभासेत । एकस्य द्विस्वभावताविरोधात् । तथा
यत्कृते ज्ञाने यत्र प्रतिभासते न तत्तस्य गोचरो यथा गन्धमनुत्थज्ञाने
स्पर्शः । न प्रतिभासते च शाब्दज्ञाने स्वलक्षणमिति । यदि च
१५ तात्त्विकार्थगोचरत्वं शब्दानां भवेत्तदा समयभेदेनाऽर्थभेदप्रत्यायकत्वा-
योगः । तदुक्तम्—“परमार्थैकतानत्रे शब्दानामनिबन्धना । तस्मा-
त्प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदिषु ॥ १ ॥ ” इति । तत्र स्वलक्षणलक्षणः
शब्दस्य गोचरो विचारवीथीमवगाहते । नापि सामान्यस्वभावः ।
तात्त्विकस्य सामान्यस्यैवायोगात् । तदयोगश्च व्योमकुसुमवदनर्थ-
२० क्रियाकारित्वात्सुप्रतीतः । न खलु नित्यैकस्वरूपस्य सामान्यस्य क्रमा-
क्रमाभ्यामर्थक्रियाकारित्वमुपपद्यते । तदेवं न बाह्यवस्तुनः प्रकाशकाः
शब्दाः । किन्त्वन्यापोहस्य, निषेधः स च द्विविधः । पर्युदासः
प्रसज्यश्च । पर्युदासोऽपि द्विविधोऽर्थात्मा बुद्धयात्मा च । तत्राऽर्थात्मा-
ऽर्थस्वभावो विजातीयव्यावृत्तसर्वस्वलक्षणम् । अपोह्यतेऽन्योऽस्मिन्नि-
२५ त्यपोह इति व्युत्पत्तेः । बुद्धयात्मा तु स्वभावतः परस्परविलक्षणानर्थान्-
नेकार्थकारितया समानहेतुत्वेन च समानानाश्रित्य यदेकप्रत्यवमर्श-

रूपमथप्रतिनिध्वमावतानमुत्पद्यते । तथा हि, वस्तुमागच्छायो
 विकल्पेन साधनेनाविकल्पाकारं स्वाकारविपरीताकारोन्मूलकबुद्धि-
 प्रतिनिध्वनामाऽपाह । अपोहने स्वाकाराद्विपरीत आकारोऽनेनेत्य
 पोह इति व्युत्पत्ते । यद्वा विकल्पान्तरस्याकाराद्भेदेन स्वयं प्रति
 माममानन्वाद्यपाहनेऽन्यन्माप्तिरपोह इति युत्पत्ते । अथ हि व्युत्पत्ति ५
 द्वयेऽपि सुम्यत ण्वाऽपोहगच्छाभिधेयो बुद्धिप्रतिनिध्वनामा । एव
 निगन्तिवपुदामामा द्विप्रकारोऽपोह । प्रयज्यरूपस्तु गौरयमगौर्ने भव
 तीति व्यरच्छेत्मात्रम् । एतेषु च त्रिष्वपोहेषु मये बुद्धिप्रतिनिध्वा
 त्मन ण्वाऽपोहस्य मुख्यवृत्त्या गच्छार्थत्वम् । य एव हि शब्दोद्वे
 प्रयये प्रतीयत स एव शब्दार्थतया स्वीकृतमुच्यते । न चात्र प्रयज्य १०
 प्रतिषेधावमायोऽस्ति । नाऽपान्द्रियोत्थमनेनरत्स्वल्भणामास ।
 अपि तर्हि बाह्याभप्रतिनिध्वनामाम् । अनन्वेषाऽर्थप्रतिनिध्वक शब्दे
 बोधे साक्षात्तत्त्वतया प्रतिमामनाच्छब्दार्थो युक्तो नत्वयः । यच्च
 शब्दस्यार्थन सार्थं वाच्यराचकभावनामा मन्वन्थ प्रतीतो लोके नाय
 कार्यकारणमात्रपरः । तत्रा हि, बुद्धिमन्वन्धिन प्रतिनिध्वम्य शब्द- १५
 अन्यत्वाद्वाच्यत्वं तज्जनकत्वाच्च शब्दस्य वाचकत्वमिति । गौणवृत्त्या
 तु पर्युत्थमप्रथमप्रकारस्य स्वल्भणात्मनो व्यपोहस्य प्रमत्तापोहस्य
 तृतीयभेदस्य च निषेधमात्रस्य शब्दार्थत्वमवयवम् । तथा हि—अस्ति
 शब्दस्य परस्परया स्वल्भणेन सह कार्यकारणमावच्छाण सम्बन्धः ।
 प्रथमं हि यथावस्थितरन्वन्नुभयः । ततो विरता । तन्मन्ताल्यान्- २०
 परिस्पन्दनम् । तत्र शब्द इयेन पारम्पर्येण यदा शब्दस्य बाधेन
 बहुधाऽस्वल्भणेन सह मन्वन्धनत्वा विनातीयव्यावृत्तस्वल्भणमपि
 सामय्यातिपत्तिभवनानि स्वल्भणमप्युचरित शब्दार्थत्वं न
 विशिन्यते । तथा गोशब्दे मकाशाद्यत्वादिबुद्धिप्रतिनिध्वकमुत्प
 द्यते तत्तुरङ्गमातिशब्दममुच्यबुद्धिप्रतिनिध्वस्वरूपाद्व्यावृत्तस्वभावमनुभू- २५
 यत इति प्रमत्तस्वल्भणापोहस्याप्यभिधानमनर्थकं प्रतीयनान्वर्त्ताप-

- चारिका शब्दार्थता न विरुध्यते । परमार्थवृत्त्या तु न किञ्चिद्वाच्यं वाचकं वा समस्ति । मुख्यवृत्त्या शब्दार्थत्वेन कथिते बुद्धिप्रति-
विम्बात्मन्यव्यपोहे कार्यकारणभावस्यैव वाच्यवाचकतया व्यवस्थापित-
त्वान् । ज्ञानश्रीः पुनरपोहप्रकरणे दृढमुदीरयामास—“ शब्दैस्ताव-
५. मुख्यमाख्यायतेऽर्थस्तत्रापोहस्तद्वृणत्वेन गम्यः । अर्थश्चैकोऽव्या-
सतो भासतोऽन्यः स्थाप्यो वाच्यस्तत्त्वतो नैव कथित ॥१॥” इति
मुख्यमिति आख्यायते इति क्रियाया विशेषणमेतत् । मुख्यया वृत्त्ये-
त्यर्थः । अर्थ इति वध्यमाणस्वरूप । तत्रापोहस्तद्वृणत्वेन गम्य
इति । न घटोऽस्तीत्यादिषु समुपहितेषु वाच्येष्वपोहस्यैव प्राधान्यतः
१०. प्रतीतिर्विम्बाद्यभावः । घटोऽस्तीत्यादिषु तु विधिवाक्येषु विधौ मुख्यतया
शब्दैः प्रतिपाद्यमाने तद्विशेषणतयोपसर्जनत्वेन गम्यतेऽपोहः ।
आख्यायतेऽर्थ इति सामान्येनोक्तं तद्विशेषतो व्यञ्जयन्नाह । अर्थश्चै-
कोऽव्यासतो भासतोऽन्यः स्थाप्यो वाच्य इति । द्विविधो व्यर्थो बाह्य
आभ्यन्तरश्च । अन्यस्याभावान् । तत्रैकस्माद्व्याप्तः स्वलक्षणलक्षणोऽ-
१५. व्यासतो गृहीतोऽपि प्रवर्तनयोग्यतानिमित्तकाद्व्यवसायादेव वाच्यो
व्यवस्थाप्यते न परिस्फूर्त्या । प्रत्यञ्जचेतसीव देशकालादिनियतत्वेन
परिस्फुटरूपतया शब्देषु तस्याऽस्फुरणान् । तथा भासन. प्रतिभासम-
पेक्षेत्यर्थः । अन्यो बाह्यादुक्तस्वरूपाद्विन्न आन्तरो बुद्ध्याकार इत्यर्थः.
शब्दजन्याया बुद्ध्यावाकारमात्रस्य प्रतिभासनात्स एव विषय उच्यते
२०. चक्षुष इव रूपम् । न पुनरव्यवसायात् । न हि बुद्ध्याकारेऽप्यव्यव-
सायः शक्योऽभिधातुम् । प्रवृत्तिविषये तस्य व्यवस्थापनात् । प्रवृत्ति-
श्चार्थक्रियार्थिनो बाह्य एव । एवं स्थितमेतत् । अव्यवसायेन बाह्यस्य
प्रतिभासेन तु बुद्ध्याकारस्य शब्दवाच्यत्वमिति । स्थाप्य इत्यस्य
चेदमेवैदम्पर्यम् । जात्याद्युपाविरागेर्बाह्यस्य च समस्तस्य वाच्यतानिर-
२५. सनरूपं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य व्यवस्थामात्रमेतत्क्रियतेऽव्यवसायमात्रेण
च वाच्यत्वमिति । तथा हि जात्याद्युपाविरागेः शब्दस्य विषयतया

तत्त्वतो गृह्यत प्रतिमादिन प्रतीतिबन्ध्यापोह म्वलक्षणमेव बाह्यमध्य
 वसायतो विषय इत्युच्यते , जात्याद्युपाधिराशिनिरसनपरम् । एवम-
 न्यापोहो नानम्य आन्तर आकारो मासतो विषय इति च प्रतिपाद्यते
 समस्तनाह्ननिरसनपरम् । न पुनरेतयोर्विषयतयोस्तत्त्वतो विश्रान्ति ।
 कुत पुनरेतत्तत्र विषयताप्रतिपादनेऽपि न तत्त्वतृच्या तस्यास्तत्र वि- ५
 श्रान्ति , किन्त्वन्यनिरसने तापयमित्याह तत्त्वतो नैव कश्चिदिति ।
 परमार्थत शब्दम्य बाह्य आन्तरो वाऽगो न वाच्य इत्यथ । अन्वय-
 सायसहायो हि प्रतिमास सायनारिकोपेक्षया तत्त्वतो ज्ञेयस्य नान
 विषयतामुपनयति प्रयत्नवत् । न हि प्रतिमासमात्रमरसायप्रतिहत
 व्यापार वा प्रवृत्तिकामस्य प्रमातृविषयव्यवस्थामर्थे क्षमते गच्छन्तृण १०
 म्यशब्दवत् । मरीचिकास्तदुत्कारोपनञ्च । मरीचिकाविषयो हि प्रतिमास
 उदङ्गोचरायसायाक्रान्तव्यापारत्वात् तत्त्वन्तद्विषय । नाऽप्यनमाय
 मात्रमपेनप्रतिमास तस्य ता तस्मिन्मते । उत्कारोपादेवारोवि-
 तोदकविषये ह्यनसाय प्रतिमाससहायसम्पत्सम्पर्कान्यत्वात्परमाथतो
 निर्विषय एव । अत्र च म्वलक्षणलक्षणो बाह्योऽर्थ शब्दादभ्यनसीयत १५
 एव न प्रतिमासते । आन्तरस्तु बुद्धिप्रतिनिम्बापरनामा बुद्ध्याकार-
 रूपोऽर्थ प्रतिमासत एव नाध्यनसीयते । ततोऽभ्यनमायप्रतिमासरू-
 पोमयस्य व्यापकस्य निवृत्त्या विषयत्वस्य व्याप्यस्य तत्र निवृत्तिरिति
 तत्त्वतो नैव कश्चिदित्यस्य तात्पर्यं पयनसित भवति । समग्रस्य चास्य
 वृत्तस्यैवमथतत्त्वम् । कथमपोह शब्दगम्यो भावराचकेषु वास्येष्विति २०
 प्रश्ने तद्वृणत्वेन यथोक्तार्थनेत्युत्तरम् । यत्न तु शब्दे किं वाच्यमित्यनु-
 योग । तत् किं प्रतिमासात्थाऽभ्यवसायाद्यद्वा तत्त्वत इति त्रिधा
 विकल्प्य विकल्पस्य आन्तरोन्यापोहाकारो, बाह्यमन्यापोहस्वलक्षण, न
 किंचिदिति, त्रीणि प्रतिवचनानि नमेण प्रतिपादानीति ।

इत्थ नाऽथस्तात्त्विक कोऽपि बाह्य

२५

शब्दग्रामे दणयन्यात्मरूपम् ।

अन्यापोह संविहायाऽस्य तस्मात्

नान्यद्वाच्यं किञ्चिदास्थेयमत्र ॥ ५६८ ॥

इति निगदितमेतद्दुद्वागिन्यैः समस्तं

निजमनमथ जनास्ताभिराकर्तुमत्र ।

५ स्वसमयगतयुक्तीः प्रौढमानानुविद्धाः

महदयहृदयाना वल्लभाः कीर्तयन्ति ॥ ५६९ ॥

तथा हि—यत्तावदभिहित शब्दस्य हि वद्विःपदार्थो गोचरः
स्वलक्षण इत्यादि तत्र स्वलक्षणमेव शब्दस्य गोचर इति नः पक्षः ।

यत्पुनर्य. सङ्केतव्यवहारकालाननुगामीत्याद्यनुमानम् । तत्र हेतोरसिद्धिः ।

१० सामान्यविशेषवनोऽर्थस्य सङ्केतव्यवहारकालानुगामित्वेन प्रनीयमान-
त्वात् । भवत्कल्पितस्य च स्वलक्षणस्य विषयविचारावसरे प्रपञ्चतः
पराकरिष्यमाणत्वात् । एतेन यो यत्राकृतसङ्केतो न तमर्थं प्रतिपादय-
तीत्यादावपि प्रयोगे हेतोरसिद्धिः । प्रतिपादिता द्रष्टव्या । सामान्यविशे-
षात्मनि स्वलक्षणे सङ्केतस्य करणात् । न चाऽत्राऽप्यानन्त्याद्व्यक्तीनां

१५ परस्पराननुगमाच्च सङ्केतकरणानुपपत्तिः । समानपरिणामापेक्षया क्षयो-
पशमविशेषाविर्भूततर्कान्यप्रमाणे व्यक्तीना प्रतिभाससमानतया सङ्केत-
विषयत्वसम्भवात् । कथमन्यथानुमानमपि प्रवर्तेत । तत्राऽप्यानन्त्यान-
नुगामरूपतया साव्यसाधनव्यक्तीना सम्बन्धग्रहणासम्भवात् । अन्य-
व्यावृत्त्या तत्र सम्बन्धग्रहणमिति त्वविशदम् । तस्या एव सदृशपरि-

२० णामान्यासम्भवेऽनुपपद्यमानत्वात् । न चासदृशेष्वप्यर्थेषु सामान्यवि-
कल्पजनकेषु स्वदर्शनद्वारेण सदृशव्यवहारहेतुत्वमिति वाच्यम् । नीला-
दिविशेषाणामप्येवमभावप्रसक्तेः । यथा हि परमार्थतोऽसदृशा अपि
तथाविधविकल्पोत्पादकदर्शनहेतवः सन्तः । सदृशव्यवहारमाजो भावा-
स्तथा स्वयमनीलादिस्वभावा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शननिमि-
२५ त्ततया नीलादियु व्यवहारभाक्त्वं प्रतिपत्स्यते । ततः सदृशपरिणामा-
भावेऽर्थानां सजातीयेतरव्यवस्थाया असम्भवात्कृतः कस्य व्यावृत्तिः ।

एव चाऽहृतसङ्केतत्वादित्येतस्य मुख्यकृताऽसिद्धिः । ननु च शब्देनाऽर्थ-
 म्याऽभिधेयत्वे साभ्यन्तरे ततोऽप्रतिपत्तिमभ्यन्तरेन्द्रियमहर्तेयार्थाप-
 तिरिति चेत् । मेव वार्ता । शब्दात्प्रत्ययस्याऽस्पष्टाकारतया प्रतिपत्ति-
 स्पष्टाकारतया तु तत्प्रतिपत्त्यभिनिन्दितमहर्तिरप्युपपद्यत एवेति तस्या
 कथं प्रत्ययपत्तिः । स्पष्टास्पष्टाकारतया प्रतिमामभ्यन्तरे सामग्रीमे ५
 तात्र निरुद्धे । इदमत्राथापनिनन्देन्द्रियप्रतिमामवन् । यत्र हि दूरा-
 मन्तरेणातिमामग्रीनिशेषमाहास्यान्महर्तिमहर्तिधरात्तरेभिन्नम्यापि वि-
 भिन्नप्रतिमासगोचरत्व तथा शब्दप्रत्ययमन्तरेण योगमित्रगोचरत्वेऽपि
 शब्देन्द्रियातिमामग्रीमेऽस्पष्टेतरप्रतिमासमेते न विरोधपुरामविरोदति ।
 अथासत्यप्येतेर्ज्ञानानागतान्ते शब्दस्य प्रवृत्तेनाऽप्राभिधायकम् । १०
 तत्र साधीय । अतीतानागतादेरिदानीमप्येतेऽपि स्वकाले मात्रात् ।
 इतरथा प्रत्ययस्याऽप्यथविषयत्वनाथ म्यान् । तद्विषयस्यापि तत्काले
 भवदृष्ट्या क्षणमङ्गुरस्त्वेनाऽप्रावात् । अभिमवात्स्तु प्रमाणान्तरप्रवृत्ति-
 क्षणं प्रत्ययवत्तत्राऽप्यनुमूयत एव । आसीद्वहिरिहेत्याद्यतीतविषये
 शब्दे विशिष्टमम्मात्कायदानोद्भूतेनानुमानेन भवादोषलभ्ये । १५
 कमलनयुक्तमुत्राधोपरागाद्यनागताधविषये तु प्रत्ययप्रमाणेनैव
 सत्तादृशनात् । क्वचिद्विषयान्तरमत्र शब्दस्याऽप्रमाणताया पुन-
 रप्रत्ययस्याऽपि क्वचिद्विषयान्तरमत्राऽप्रमाणताप्रसक्तिः । एव च
 स्वलक्षणगोचरताङ्गीकारे चेत्यादि प्रयान्तिष्ठम् । किं वाऽन्यदेवेन्द्रिय-
 प्राप्तिम् ॥ २०

॥

२०

१ एतन्प्रयावगच्छदसमाप्ति स्याद्वाङ्मनामरसहित नोपलभ्यते कुत्रापि पुन-
 र्हेतु । अतो द्वादशममरस्य रत्नाकरावताङ्गीकारादित स्वयमन्य प्रत्ययन सूत्र-
 शरे । एकादशममरस्यमभाग याऽर्षः स द्वादशममरस्यावतरणं पानु गच्छ ।

स्वाभाविकसामर्थ्यमयान्यामर्थगोधनिवन्धन शब्द इत्युक्तम् । अथ किमस्य शब्दस्य स्वाभाविक रूप, किंच परापेक्षमिति विवेचयन्ति—

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविकं प्रदीपवद्यथार्थायथार्थत्वे पुनः
पुरुषगुणदोषावनुसरतः ॥ १२ ॥

- ५ अर्थप्रकाशकत्वम्, अर्थावबोधमामर्थ्यम् । अस्य शब्दस्य । स्वाभाविकं परान-
पेक्षम् । प्रदीपवत् । यथा हि प्रदीपः प्रकाशमान शुभमशुभ वा यथा ननिहितं
भावमवभामयति, तथा शब्दोऽपि वक्त्रा प्रयुज्यमानः श्रुतिवर्तिनीमवतीर्णः, मत्थेऽ-
नृते वा, समन्वितेऽसमन्विते वा, मफले निष्फल वा, भिद्वे नाप्ये वा वस्तुनि प्रतिपत्ति-
मुत्पादयतीति तावदेवास्य स्वाभाविक रूपम् । अथ पुनः प्रदीपाच्छब्दस्य विशेषः ,
१० यदनौ मकेतव्युत्पत्तिमपेक्षमाण पदार्थप्रतीतिसुपजनयति, प्रदीपस्तु तनिरपेक्षः ।
यथार्थत्वायथार्थत्वे मन्यार्थत्वामन्यार्थत्वे पुनः प्रतिपादस्तराधिकरणमुद्धत्वाशुद्धत्वे
अनुसरतः । पुरुषगुणदोषापेक्षे इत्यर्थः । तथा हि—मन्यगदर्शनि श्रुचौ पुरुषे वक्तरि
यथार्था गाव्री प्रतीतिरन्यथा तु मित्यार्येति । स्वाभाविके तु याथार्थ्यं मित्या-
र्थत्वे चाऽस्याः स्वीक्रियमाणे विप्रतारकेतरपुरुषप्रयुक्तवाक्येषु व्यभिचाराव्यभिचार-
१५ नियमो न भवेत् । पुरुषस्य च करुणादयो गुणा द्वेषादयो दोषा प्रतीता एव । तत्र
यदि पुरुषगुणानां प्रामाण्यहेतुत्व नाभिमन्यते जैमिनीयैः, तर्हि दोषाणामन्यप्रा-
माण्यनिमित्तता मा भूत् । दोषप्रशमनचरितार्था एव पुरुषगुणाः, प्रामाण्यहेतवस्तु
न भवन्तीत्यत्र च कोशपानमेव शरणं श्रोत्रियाणामिति ॥ १२ ॥

- इह यथैवान्तर्बहिर्वा भावराशिः स्वरूपमाधिभर्ति, तथैव तं शब्देन प्रकाशयता
२० प्रयोक्तृणां प्रावीण्यनुपजायते । तच्च तथाभूतं सप्तभङ्गीममनुगत एव शब्दः
प्रतिपादयितुं पटीयानित्याहुः—

सर्वत्राऽयं ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिधानः सप्तभङ्गी-
मनुगच्छति ॥ १३ ॥

- सदसन्नित्यानित्यादिसकलैकान्तपक्षविलक्षणानेकान्तात्मके वस्तुनि विधिनिषेध-
२५ विकल्पाभ्यां प्रवर्तमानः शब्दः सप्तभङ्गीमङ्गीकुर्वाण एव प्रवर्तत इति भावः ॥ १३ ॥
अथ सप्तभङ्गीमेव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्त-
योश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा
वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गी ॥ १४ ॥

- ३० एकत्र जीवादौ वस्तुन्येकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रश्रवशादविरोधेन प्रत्यक्षादि-
बाधापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधिनिषेधयोः पर्यालोचनज्ञा कृत्वा
स्याच्छब्दलाञ्छितो वक्ष्यमाणैः सप्तभिः प्रकारैर्वचनविन्यासः सप्तभवी विज्ञेया ।

भयने भिद्यन्तऽथा येन भद्रा वचनप्रकारास्ततः सप्तमज्ञा समाह्ता सप्तमज्ञानि
 कथ्यन्त । नानावस्त्वाध्यायवेधिनियधकचनया सप्तमज्ञीप्रमद्वनिवतनायमेकत्र वस्तु
 नीत्युपपद्यते । एकत्राऽपि जीवाण्वस्तुनि विधायमाननियिष्यमानानां तदधमपर्या
 लोचनयाऽनन्तभङ्गाप्रमाक्षिव्यावतनायमेकधमपर्यानुयोगवगादित्युपात्तम् । अनन्त
 एव हि धमपु प्रतिधर्म पयनुयागस्य सप्तधैव प्रवर्तमानत्वात् । ८ प्रतिवचन
 स्यापि सप्तविधध्वमेवोपपन्नमित्येकैकस्मिन् धर्मे एकैकव सप्तमज्ञी साधीयसा ।
 एव चाऽनन्तरमापेक्षया सप्तमज्ञानामानन्त्य यदायानि तदभिमतम् । एतच्चाऽप्ये
 सूत्रेण एव निर्णयते । प्रस्तादिविहृदसदाधिका त्रिविधप्रतिषेधस्वरूपेणाऽपि प्रवृ
 त्तस्य वचनप्रयोगस्य सप्तमज्ञानानुपपन्नमर्थमाविराधेनेत्यभिहितम् ।

अबोचाम च—

१०

या प्रथाद्विधिपशुदासमिदया बाधच्युता सप्तधा
 धर्म धममपेक्ष बाधपरचणाऽनन्तामके वस्तुनि ।
 निदाया निरदेशि देव ! मवना सा सप्तमज्ञी यया
 जगन् जगत्परणाहम विजयने वादी विपन्न क्षणात् ॥ १ ॥'

इदं च सप्तमज्ञालक्षण प्रमाणनयसप्तमज्ञ्या साधारणमवधारणीयम् । विशेष १५
 लक्षण पुनरनयोरप्येव यते ॥ १४ ॥

अथास्या प्रथममज्ञोक्त तावदशयानि—

तद्यथा-स्यादस्त्येव सद्यमिति विधिविस्मयनया प्रथमो भद्र ॥१॥

स्यादित्ययमनेकान्तावद्योतक स्यात्स्वधित्ववद्रूपेप्रसङ्गभावस्त्वेणाऽस्यैव
 सव दुष्माणि न पुन परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण । तथा हि-कुम्भो द्रव्यतः पार्ष्णि २०
 वचनाऽस्मिन्, न जगद्विरूपत्वेन, क्षत्रेण पाण्डिपुत्रकवन न कान्यकुब्जादित्वेन ।
 कालेन दौशिरत्वेन, न वासतितादित्वेन भावत इत्यामत्वेन, न रणवादिना ।
 अन्ययतररूपापस्या स्वरूपहानिप्रसङ्ग इति । अवधारण चाऽत्र भद्रज्ञानभिमतार्थ
 स्याद्व्युत्पद्यमुपात्तम् । इतरथाऽनभिहिततुल्यनिर्वाहस्य बाधस्य प्रसङ्गत प्रतिनियत
 स्थापानभिधानात् ।

२५

तदुक्तम्—

वाक्येऽप्रधारण तावदनिष्टाधनिवृत्तये ।

कर्तव्यमन्ययाऽनुक्तसमवातस्य कुत्रचित् ॥ १ ॥

तथाऽप्यस्त्येव कुम्भ इत्यत्रावमात्रोपादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्यस्तित्वेनापि ३०
 सवप्रकारेणा स्तित्वप्राप्ते प्रतिनियतस्वरूपानुपपत्ति स्यात् तत्रातिपत्तय स्यादिति
 प्रयुज्यते स्यात्स्वधित्वव्याप्तिमिरवाऽयमस्ति, न परद्रव्यादिभिरपीकथं ।
 यत्रापि चाऽमौ न प्रयुज्यत तत्रापि व्यवच्छेदफलवकारवद्वुद्धिमाद्वि प्रतीयत एव ।

यदुक्तम्—

“ सोऽनुक्तोऽपि वा तज्ज्ञे सर्वत्राऽर्था प्रतीयते ।

यथेवकारो योगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः ” ॥ १ ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयमहोदधेः व्यापयन्ति—

५ स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥ १६ ॥

स्वद्रव्यादिभिरिव परद्रव्यादिभिरपि वस्तुनोऽपत्त्वानिर्दो हि प्रतिनिप्रतस्त्व-
पाभावाद्वस्तुप्रतिनियमविरोधः । न चास्मिन्वेकान्नयादिभिश्च नास्तिस्वमभिद्व-
मित्यभिधानीयम् । कथञ्चित्तस्य वस्तुनि युक्तिसिद्धान्त्यायनवत् । न हि क्वचि-
दनित्यत्वादां ना ये सत्त्वादियायनस्याऽस्तित्व विषये नास्तिन्मन्तरेणोपपन्नम्,

१० तस्य साधनाभासत्वप्रमत्तात् । अथ यदेव नियत नाध्यमद्वावेऽस्तित्व तदेव
नाध्याभावे नायनस्य नास्तित्यमभिधीयते, नत्तथ प्रतिपेयम् ? स्वरूपस्य प्रति-
पेधत्वानुपपत्ते, नाध्यमद्वावे नास्तित्व तु यत्तत्प्रतिपेयम्, तेनाऽविनाभावित्वे
साध्यमद्वावास्तित्वस्य व्याघातात्तेनैव स्वरूपणाऽस्ति नास्ति चेति प्रतीत्यभावादिनि
चेत् । तदमन् । एव हेतोस्त्विद्वत्त्वविरोधान् । विषयायत्वस्य नास्तिक्स्याभावात् ।

१५ यदि चाऽय भावाभावयारेक्यमाचक्षीत, तदा सर्वथा न क्वचित्प्रवर्तते । नापि
कुनश्चिन्नवर्तते । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य भावस्याऽभावपरिहारेणानभवान् । अभा-
वस्य च भावपरिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयो र्पान्तरन्वयेष्टव्यम् । तथा
चास्तित्व नास्तिन्वेन प्रतिपेयेनाविनाभावि सिद्धम् । यथा च प्रतिपेयमस्ति-
त्वस्य नास्तित्व प्रधानभावतः कर्मापितोभयत्वादिवर्मपक्षकमपि वक्ष्यमाण
२० लक्षणीयम् ॥ १६ ॥

अथ तृतीयमहोदधेः त्र्युक्तीर्णवन्ति—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पनया तृतीयः

॥ १७ ॥

सर्वमिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र चाऽनुवर्तनीयम् । ततोऽयमर्थः । कर्मापितस्वपर-
२५ द्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया कर्मापिताभ्यामस्तित्वनास्तित्वाभ्या विशेषेति सर्वं कुम्भादि
वस्तु स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्युल्लेखेन वक्तव्यमिति ॥ १७ ॥

इदानीं चतुर्थमहोदधेः समाविर्भावयन्ति—

स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥ १८ ॥

द्वाभ्यामस्तित्वनास्तित्वाख्यवर्माभ्यां युगपत्प्रधानतयाऽपिताभ्यामेकस्य वस्तुनो-
३० ऽभिविन्साया तादृश्यस्य शब्दस्याऽसमवादवक्तव्य जीवादिवस्त्विति । तथा हि—
यदसत्त्वगुणद्वय युगपदेकत्र नदित्यभिधानेन तद्वक्तुमशक्यम् । तस्याऽसत्त्वप्रतिपा-
दनासमर्थत्वात् । तथैवाऽसदित्यभिधानेन न तद्वक्तुं शक्यम् । तस्य सत्यप्रत्यायने

गामर्थ्याभावात् । साङ्गेनेकमेकं पदं तदभिधानु समर्थमिति शेषः ॥ अथम् । तन्म्यापि क्रमेणायुप्रयायने सामर्थ्यापन्नत् । शतृगानचो सदिनि शतृगानचो सङ्गेने तमच्छद्वत् । इन्द्रवृत्तिरुद तयो सट्टदभिनायमभि शयनेताऽऽस्तम् । सदसत्वे इत्यादि पदस्य क्रमेण घट्टयप्रयायने समर्थत्वात् । क्रमधारयादिवृत्तिरुदमपि ॥ तयोरभिधायकं तत एव वाक्यं तयोरभिधायक्यननैताऽप्यास्तमिति मन्वाच करहितत्वादवच्छेदं वस्तु युगपदमत्वात् प्रथानमावार्पिताभ्यामाकां न व्यवनिष्टन । अथ च मन् कैरितनीमद्वयाने पठ्यन तृतीयवैयस्य स्थाने । न वैवमरि कविहोय , अर्थविशेषम्याभावात् ॥ १८ ॥

अथ पञ्चममङ्गोत्प्रेतमुदाहरति—

स्यान्नास्त्येय स्यादद्यत्तयमेवेति विधिक्लृपनया युगपद्विधिनिषेध १०
क्लृपनया च पञ्चम ॥ १९ ॥

स्वप्न्यादिवृत्त्यापेक्षयाऽस्ति वै म यस्तिवनास्तिवाभ्यां सह वक्तुमशक्यं सच वस्तु । तत स्यान्नास्त्येय स्यादवच्छेदमवे येव पञ्चममङ्गोत्प्रेतमुदाहरति ॥ १९ ॥

अथ पञ्चममङ्गं प्रकटयति—

स्यान्नास्त्येय स्यादद्यत्तयमेवेति निषेधक्लृपनया युगपद्विधिनिषेध १५
क्लृपनया च पष्ठ ॥ २० ॥

परद्रव्यादिवृत्त्यापेक्षया नास्ति तरे सवस्तिवनास्तिवाभ्यां योगपदेन प्रतिपादयितुमशक्यं समस्त वस्तु । तत स्यान्नास्त्येय स्यादवच्छेदमवे येव पष्ठ मङ्गेन प्रकटयते ॥ २० ॥

सम्प्रति सप्तममङ्गमुच्यते—

स्यान्नास्त्येय स्यान्नास्त्येय स्यादद्यत्तयमेवेति त्रयमती विधिनिषेध २०
क्लृपनया युगपद्विधिनिषेधक्लृपनया च सप्तम इति ॥ २१ ॥

इति शतं मनमङ्गमप्यर्थः । स्वप्न्यादिवृत्त्यापेक्षयाऽस्तिवनास्ति तयो सवस्तिवनास्तिवाभ्यां समसमयमभिधायकमशक्यं वस्तु तत एवमनेन मङ्गेनोत्प्रेतमुदाहरति ॥ २१ ॥

अथास्यामेव सप्तममङ्गमेकान्तविकृत्याभिधायिनीष्व सुप्ताप्याहुः—

विधिप्रधान एव ध्यानिरिति न साधु ॥ २२ ॥

प्राधा येन विधिमेव गन्ताऽभिपत्तं इति न युक्तम् ॥ २२ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसङ्गे ॥ २३ ॥

तस्मादिति शङ्का ॥ २३ ॥

आशङ्कान्तर निरस्यन्ति—

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्त इत्यप्यसारम् ॥ २३ ॥

तमिति निषेधम् ॥ २४ ॥

अत्र हेतुमाचक्षते—

५ क्वचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाऽप्रतिपन्नस्य तस्याऽप्राधान्यानुप-
पत्तेः ॥ २५ ॥

न खलु सुदृश्यतः स्वरूपेणाऽप्रतिपन्न वस्तु क्वचिद्व्यप्रधानमावमनुभवतीति ॥ २५ ॥

इत्य प्रथममद्वैकान्त निरस्येदानीं द्वितीयमद्वैकान्तनिरासमतिदिशन्ति—

निषेधप्रधान एव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादपास्तम् ॥ २६ ॥

१० व्यक्तम् ॥ २६ ॥

अथ तृतीयमद्वैकान्त पराकुर्वन्ति—

क्रमादुभयप्रधान एवाऽयमित्यपि न साधीयः ॥ २७ ॥

अयमिति शब्दः ॥ २७ ॥

एतदुपपादयन्ति —

१५ अस्य विधिनिषेधान्यतरप्रधानत्वानुभवस्याऽप्यवाध्यमानत्वात् ॥ २८ ॥

प्रथमद्वितीयमद्वैकान्तैकैकप्रधानत्वप्रतीतिरप्यवाधितत्वात् तृतीयमद्वैकान्ताभ्युपगमः
श्रेयान् ॥ २८ ॥

अथ चतुर्थमद्वैकान्तराभावाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्याऽवाचक एवाऽसाविति च न

२० चतुरस्रम् ॥ २९ ॥

स्यादवक्तव्यमेवेति चतुर्थमद्वैकान्तो न श्रेयानित्यर्थः ॥ २९ ॥

कुत इत्याहुः—

तस्याऽवक्तव्यशब्देनाऽप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

अथ पञ्चममद्वैकान्तमपास्यन्ति—

२५ विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः सन्नुभयात्मनो युगपदवाचक एव स
इत्येकान्तोऽपि न कान्तः ॥ ३१ ॥

अत्र निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चाऽर्थस्य वाचकत्वावाचकत्वाभ्यामपि
शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥

३० निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह, विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्याऽवाचकत्वेन च
शब्दः पठभेदे प्रतीयते यतः, ततः पञ्चममद्वैकान्तोऽपि न श्रेयान् ॥ ३२ ॥

पञ्चमर्हकान्तमपाकुर्वन्ति—

निषेधात्मनोऽर्थस्य चाचक स तुभयात्मनो युगपदवाचन एवाऽय
मित्यप्यवधारण न रमणीयम् ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुमुपदशयन्ति—

इतरथाऽपि सवेदनात् ॥ ३४ ॥

आद्यमहाविपु विधादिप्रधाननयाऽपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वादित्यर्थ ॥ ३४ ॥

अथ सप्तमर्हकान्तमपाकुर्वन्ति—

क्रमाक्रमाभ्यामुभयस्यमाचस्य माचस्य चाचकश्चाऽयाचकश्च ध्यनि
नाऽन्यथेत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

अत्र बीजमाप्तयन्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धे ॥ ३६ ॥

नन्वेहस्मिन् बीवादी वस्तुन्यनानां विधीयमाननिषिध्यमानानां धत्ताना
महीकरणादनन्ता एव वचनमार्गा स्याद्वादिनां भवेयुः, वाच्येयत्ताऽऽपत्तत्वा
द्वाचकेयत्ताया ततो विरुद्धैव सप्तमर्हकानि श्रुत्वा निरस्यन्ति—

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानां तदभाभ्युपगमेनाऽनन्तम
हीमसङ्गादमङ्गलेन सप्तमर्हकीति न चेतसि निषेधम् ॥ ३७ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

विधिनियेधप्रकारापेक्षया प्रतिपयाथ वस्तुन्यनानां नामपि सप्तमर्ह
नामेव सम्प्रदान् ॥ ३८ ॥

एकैक पर्यायमात्रिय वस्तुनि विधिनियेधविच्छेदायां व्यस्तगमस्तान्यां समैव
महा सप्तमर्हकानि, न पुनरनन्ता । तद्व्यसनानामर्हकप्रशङ्गादसङ्गतं च सप्तमर्हका
समुद्राभ्यन्ते ॥ ३८ ॥

पुन सप्तैव महा सम्प्रदायादु—

प्रतिपयाथ प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्प्रदान् ॥ ३९ ॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सत्तत्त्व सप्तविधतन्निष्ठाभ्यामनियमान् ॥ ४० ॥

अथ सप्तविधतन्निष्ठाभ्यामनियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधन्य सप्तधैव तन्मन्देहममुपायान् ॥ ४१ ॥

तस्या अर्थाणि प्रतिपाद्यजिज्ञासाया । तन्मन्देहममुपायानि प्रतिपाद्यप्रत्यय
सम्प्रदाये ॥ ४१ ॥

सदेहस्याऽपि सप्तवात्वे कारणमाहुः—

तस्याऽपि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यै-
वोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

तस्य प्रतिपाद्यगतसन्देहस्य । स्वगोचरवस्तुधर्माणां सन्देहविपर्ययीकृतानामस्तित्वादि-
५ वस्तुपर्यायाणाम् ॥ ४२ ॥

इयं सप्तभङ्गी किं सकलादेशस्वरूपा विकलादेशस्वरूपा वेत्यारेका पराकुर्वन्ति—
इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च
॥ ४३ ॥

एकैको भङ्गोऽस्याः सवन्वी सकलादेशस्वभावः विकलादेशस्वभावश्चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१० अयं सकलादेश लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्या-
दभेदोपचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥ ४४ ॥

कालादिभिरष्टाभिः कृत्वा यदभेदवृत्तेर्धर्मधर्मिणोरपृथग्भावस्य प्राधान्यं तस्मात्,
कालादिभिर्मिन्नात्मनामपि धर्मधर्मिणामभेदाध्यारोपाद्वा समकालमभिधायक
१५ वाक्यं सकलादेशं प्रमाणवाक्यमित्यर्थः । अयमर्थः—यौगपद्येनाऽशेषधर्मात्मक
वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या, अभेदोपचारेण वा प्रतिपादयति सकलादेशः, तस्य
प्रमाणावीनत्वात् । विकलादेशस्तु क्रमेण भेदोपचारात्, भेदप्राधान्याद्वा तदभिधत्ते,
तस्य नयायत्तत्वात् । कः पुनः क्रमः ? किं वा यौगपद्यम् ? । यदाऽस्तित्वादि-

२० त्क्रमः, यदा तु तेषामेव धर्माणां कालादिभिरभेदेन वृत्तमात्मरूपमुच्यते, तदैकेनाऽपि
शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमुखेन तदात्मकतामापन्नस्याऽनेकाशेषरूपस्य वस्तुनः प्रतिपाद-
नसमवायौगपद्यम् । के पुनः कालादयः ? । कालः, आत्मरूपं, अर्थः, सवन्धः, उप-
कारः, गुणिदेशः, ससर्गः, शब्दः, इत्यष्टौ । तत्र स्याज्जीवादि वस्त्वस्त्येवेत्यत्र
यत्कालमस्तित्वं तत्कालाः शेषानन्तधर्मा वस्तुन्येकमेति तेषां कालेनाभेदवृत्तिः १ ।

२५ यदेव चास्तित्वस्य तद्गुणत्वमात्मरूपम्, तदेव चान्यानन्तगुणानामपीत्यात्मरूपेणाऽ-
भेदवृत्तिः २ । य एव चावारोऽर्थो द्रव्याख्योऽस्तित्वस्य, स एवाऽन्यपर्यायाणामि-
त्यर्थेनाभेदवृत्तिः ३ । य एव चाऽविध्वग्भावः कथञ्चित्तादात्म्यलक्षणं संवन्धोऽस्ति-
त्वस्य, स एवाऽशेषविशेषाणामिति सवन्धेनाभेदवृत्तिः ४ । य एव चोपकारोऽस्ति
त्वेन स्वानुरक्तत्वकरणम्, स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाभेदवृत्तिः ५ । य एव

३० गुणिनः सवन्धी देशः क्षेत्रलक्षणोऽस्तित्वस्य, स एवाऽन्यगुणानामिति गुणिदेशेनाऽ-
भेदवृत्तिः ६ । य एव चैकवस्त्वात्मनाऽस्तित्वस्य ससर्गः, स एवाऽशेषधर्माणामिति
संसर्गेणाभेदवृत्तिः । ननु प्रागुक्तसंवन्धादस्य क. प्रतिविशेषः ? । उच्यते । अभेद-

प्रापयेन भेदगुभावेन च प्रागुक्तं सवध, भेदप्राधान्येनाऽभेदगुभावेन वैप
 समय इति ७ । यत्वास्ताति शब्दोऽस्ति वयमात्मकस्य वस्तुनो वाचकः स
 एव सोपानन्तयमात्मकस्याऽर्थानि शब्दनाभेदवृत्तिः ८ । पर्यायार्थिकगुणाभावद्रव्या
 विहनयप्राधान्यादुपपन्नः । द्रव्याधिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्यं तु न
 गुणानामभेदवृत्तिः समवति, समकालमन्वयं नानागुणानामभेदात् धर्मै वा ५
 तदाश्रयस्य तावदा भेदप्रसङ्गात् १ । नानागुणानां सप्रक्षिप्त आत्मरूपस्य च
 मिश्रत्वात्, आत्मरूपभेदे तेषां भेदस्य विरोधात् २ । स्वाश्रयस्याऽवस्थापि नाना
 त्वान् अन्यथा नानागुणाश्रयस्वरूपविरोधात् ३ । मन्वयस्य च मन्विभेदेन भेद
 रत्नानां नानाप्रकारिभिरुद्देशकस्य प्रथमत्वात् ४ । ते क्रियमाणस्योपकारस्य च
 प्रतियोग्यरूपस्याऽनेकत्वात् अनेकैक्यकारिभिः क्रियमाणस्योपकारस्वेकस्य विरा
 धात् ५ । गुणिदृश्यस्य च प्रतिगुण भेदात् तदभेदं विनाश्यागुणानामपि गुणिदेशा
 भेदप्रसङ्गात् ६ । ससप्तस्य च प्रतिप्रमर्गिभेदात् तदभेदं सप्तर्गिभेदविरोधात् ७ ।
 शब्दस्य च प्रतिविषय नानात्वान्, मन्वयगुणानामेकत्वात् सत्त्वापानामेक
 शब्दावस्थापत्तेः ८ । तत्त्वतोऽस्ति मादीनामे
 कत्र वस्तुनैवममन्वयभेदस्य कालादिभिर्मिश्रामनामभेदोपचारः क्रियते । तदे १५
 ताभ्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यां इ वा प्रमाणप्रतिप्रमानन्तयमात्मकस्य वस्तुन
 समसमय यन्मिषायक वाक्यं स सङ्गदेष्ट प्रमाणवाक्यापरपर्याय इति म्पितम् ।
 कालात्मकप्राधान्या सत्तर्गोपक्रिये तथा ।
 गुणिदेष्टावशब्दादेवार्थो कालादयः स्मृता ॥ १ ॥ ४४ ॥

अधुना नयवाक्यस्य भावने नयविचारावयवत्वात् नयस्वरूपमपि विच्छेदादेः २०
 सङ्गदेष्टावशब्दनिष्कर्षप्रसङ्गात् नयमिति—

तद्विपर्ययस्तु विच्छेदान्देशः ॥ ४ ॥

नयविपर्ययस्य वस्तुधर्मस्य भेदवृत्तिप्राधान्यादुद्देशोपचाराद्वा क्रमेण नद
 मिषायक वाक्यम्, स विच्छेदादेः । एतदुक्त्यन्तु नयस्वरूपानभिप्रायान्ता
 दुरवगाह इति नयविचारावयव एव प्रसङ्गादित्यतः ॥ ४५ ॥

प्रमाण निर्माणाप ८१ कारणप्रतिनिधनमयमेव व्यवस्थापयति तद्वचयति—

तत् द्विभेदमपि प्रमाणमासीत्यप्रतिपक्षप्राप्तमभिरुपेक्ष्य रूप
 सामर्थ्येन प्रतिनिधतमयमयद्योतयति ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षरूपेण तस्या द्विप्रकारमपि प्रागुक्तवर्तिनस्वरूपं प्रमाणं स्वर्द्धावयवनावर-
 तादिविपर्ययस्योपचारात् नयमात्मकत्वात् वाक्यवाक्याप्रतिनिधनं नीतादिकथं न २०
 यत्यपि ॥ ४६ ॥
 एतदप्युक्तमावश्यमेव—

न तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां, तयोः पार्थक्येन सामस्येन च व्याभि-
चारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

- तथा हि-ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारताभ्यां व्यञ्जनाभ्यां समन्ताभ्यां वा प्रति-
नियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात् । यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलगा-
५ न्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केवलायाः सद्भावात् । स्तम्भः
स्वस्मान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायामनदुत्पत्तिरहितायाः सभ-
वात् । अथ द्वितीयः, तदा कलगास्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्,
समुदितयोस्तदुत्पत्तितदाकारतयोर्विद्यमानत्वान् । अथ विद्यमानयोरन्यनयोर्गान-
मेवार्थस्य व्यवस्थापकम्, नाऽर्थः, तस्य जडत्वादिनि मनम् । तदपि न न्यायानु-
१० गतम्, समानार्थमनन्तरप्रत्ययोत्पन्नजानैर्व्यभिचारात् । तानि हि ययोक्तार्थव्यव-
स्थापकत्वलक्षणस्य समप्रस्य मद्भावेऽपि प्राच्य जनकज्ञानक्षण न गृह्णन्ति । अपि
च किमिदमर्थकारित्वं वेदनाना ? यदज्ञातप्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् । किम-
र्थकारोक्तेरित्वम्, अर्थकारधारित्वं वा । प्रथमप्रकारे, अर्थकारोक्तेः सोऽर्थकारप-
रिच्छेदे एव, ततश्च ज्ञान प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात्प्रतिनियतमर्थमवयोजयतीति
१५ साध्याविशिष्टत्वं स्वष्टमुपहोक्तम् । द्वितीयप्रकारे पुनरर्थकारधारित्वं ज्ञानस्य
सर्वात्मना देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थ-
क्षणवत् । प्रमाणरूपत्वाभावश्चोत्तरार्थक्षणवदेवाऽस्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेय-
स्वतानुकरणात् । अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य,
तर्हि तेनाऽजडाकारेण जडताप्रतिपत्तेरमभवात्कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयेत ? ।
२० न हि स्वज्ञानेनाऽप्रतिपत्तेरसेन तद्विशिष्टता सहकारकलादौ प्रतीयते । किंच
देशानार्थकारधारित्वान्नीलार्थवन्नि शेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणाशक्तिः, सत्त्वादि-
मात्रेण तस्य सर्वत्रार्थकारधारित्वाविशेषात् । अथ तद्विशेषेऽपि नीलाद्याकार-
वेलक्षणान्निखिलायानामग्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणाशक्तिः ।
अथ यत् एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाऽकारानुकरणद्वारेण ग्राहकम्, हन् । एवमपि
२५ समानार्थमनन्तरप्रत्ययस्य तदग्राहकं स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तितदाकार-
ताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थविभासः । किंतु प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति
भिन्नम् ॥ ४७ ॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायामागमस्वरूपनिर्णयो
नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्ध	शुद्ध	पृ	प	अशुद्ध	शुद्ध	पृ	प
मुपाय	मुपराय	४९१	३	स्वङ्ग	स्वङ्ग	५८१	१३
किं कृत	किञ्चन	४९२	३	अवि	द्रवि	५८४	२
छिप्र	छिप्र	४९४	१४	मात्र	शास्त्र	५९७	२
भेदादिम	भेदा हस	४९८	२०	वृत्तिका	वृत्तिका	५९८	३ १८
सट	सग	४९८	२४	र्षि	ज्नी	५९८	३
सम्भव	सम्भव	५००	१२	त	न	५९८	११
त्येव रूपा	त्येव रूपा	५००	२१	विशिष्ट काल	विशिष्टकाल	५९८	१७
व्ययु	व्यु	५११	२	वर	रच	५९९	१६
वो	वो	५११	१३	जन्मकाम	जन्म रूप	६०१	५
धवण	भावण	५१९	२०	नष्ट	नष्ट	६०१	८
हेतुका	हेतुत्व	५१९	२५	रसान्	रसान्	६०९	९
साति	तीति	५२१	१०	पन्	पन् म	६०३	३
नेका	नेका	५२३	१२	न्य	व्य	६१०	१४
गिमा	सिपा	५२५	१	पय	प्रय	६११	११
सूया सु	सूयासु	५२७	१८	पनी	पनी	६१३	७
छन्द	छन्द	५२८	२७	रेव	रेपा	६१६	१२
न गम	न गम	५३३	२४	यत	यते	६१७	२
णया	णया	५३८	१	त्वत्त्व	त्वम्	६२३	१०
क्षेत्	क्षेत्	५४३	१७	न्या म	न्याम	६२३	४
निर्दध	निर्दध-	५४५	४	गदि	गादि	६२७	२०
निर्दध	निर्दध	५५०	१३	बोध्यऽ	बोध्य	६२७	२२
सान्य	साम्य	५५१	२४	कि	दि	६३८	१
उत्पादे	उत्पाद	५५२	२	निर क	निराक	६४४	१२
बनच	बनच	५५२	९	मु त	मुत	६५१	२
निरु	निरु	५५३	१७	पत्र	पत्र	६५१	१६
प्रत्य	प्रत्य	५५८	२	पुत्रा	पुत्रा	६५५	१४
वचसो	व चो	५६५	९	स्योऽ	स्यो	} ६५६ २३	
घन	घन	५६८	६	व्याभि	व्याभि		
धान	घन	५६८	२४	ककिष्टा	काते कात्	६५८	६
त्मक	तमके	५७१	८	मु ज्य	मुज्य	६५९	५
दिनि ।	दिनि	५७३	११	जनि	जनि	६६०	१४
न शो	नाशो	५७९	२३	घन	घन	६६६	५
धति	धुति	५७९	२४	पय	पय	६६७	५

अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.	अशुद्धं	शुद्धं	पृ.	पं.
दत्तो	दत्त	६६८	२६	रार्थ	गर्व	६७६	२६
शिष्टयु	सिष्ट यु	६७४	११	लम्भ	लम्भ	६७९	३
वक्त्रे	वक्त्रे	६७४	२३	मा क्तावृ	मागता वृ	६८५	३
वर्म नो	वर्त्मनो	६७५	२	नित्य त्व	नित्यत्व	६८६	५
गोब्द	गोशब्द	६७६	६	काधि	कांधि	६८६	९
				पद्गु	पद् गृ	६८६	१३

आर्हितमतप्रभाकरस्य
चतुर्था मयम्
श्रीमद्वाण्डेन्द्रस्वरिविरचित
प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः
तद्याख्या च
स्याद्वादरत्नाकरः

पुण्यपत्तनस्य
औसवालगात्रश्रेष्ठिलाघानीतनूनमोतीलारु इत्येनै टिप्पणी-
मिस्पोद्वातेन च परिष्कृत्य सशोधित ।

यह ग्रंथ श्री रतनाजी रुगनाथजी शिलदर,
(जि मिरोही-मारवाड) वाले तरफ से भेट

वीरमगद २४५४

प्रथमेयमङ्कनावृत्ति ।

मूल्यमप्यकद्वयम् ।

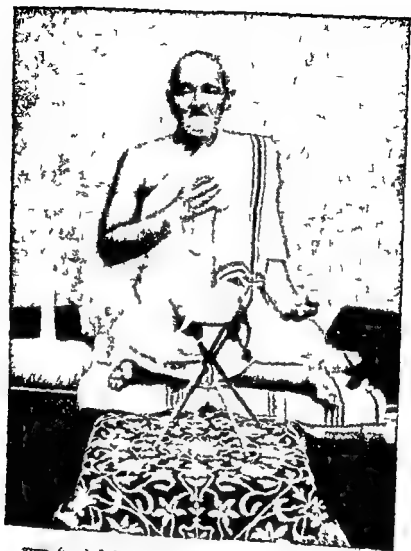
इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधार्जी ' इत्येतैः पुण्यपत्तने (१९६ भवानी
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।)

तच्च,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्या ' लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे ' इत्यनेन
स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

वागड (कच्छ) देगोदवारक दादा श्री जीनविजयजी महाराजना प्रशिष्य
 प्राण स्मरणीय गतमूर्ति परमपूज्य आचार्यदेव
 श्री विजयकनकसूरीश्वरजी महाराज

श्री प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

वीर सखराष्ट्रेन्द्रमहितो वीर पुत्रा भविता
वीरेणाभिद्वन स्वस्मिन्निचयो वीराय नित्य नमः ॥
वीरात्तोषामिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य धार तपो
वीरे श्रीधृतिर्कीर्तिर्गातिनिचयः श्रीवीर ! भद्र निश ॥ १ ॥

आदितमत्प्रभाकरस्यायाञ्चत्तयो मण्य स्याद्वाद्दस्ताकरामिन्
शासनदेवपुत्रा प्रशस्यते । सोऽयं प्रय (८०००) चतुर्गतीति सहस्रप्र
यस्य मङ्गल । निरमायि श्रीवादिनेवसूतिमिति कर्णपरम्परा समानता
प्रयिनि । उक्तं प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्जनाचार्याणां कृपयात्मि
नत्पारेच्छेत्तामसी भागो प्रयराजस्यास्थ । अस्मन्मुद्रापितप्रया
तरक्रमण समुद्यत वेद्य तदि व्याख्याद् द्वाद्दशशतीं पृष्ठानामिति समा
याम । सपूर्णां प्रयराजस्मिन् विभागे मध्ययते चन्द्रवेद् परम्याय पिय
त्रिगुणामनो विभागश्च समुद्य प्रकाशयितुमात्रं य । तत्र प्रमाद्वितीय
भागः क्रमेण प्रयमाद्वितीयपरिच्छेदा मङ्गल । तृतीयो नृताश्चतुर्थपरिच्छे
दा मङ्गल मुद्रित । जय च चतुर्था विभाग । प्राय इत्येतत् प्रमाणेन
भागोतराणां मुद्रण स्यादिति समीहामहे । प्रयराजाऽयं वेदोऽयं
शास्त्रितानां परामशकोऽतोऽऽद्यमभ्ययनार्थं न केचन स्याद्वाद्-
मतानुयायिना किन्तु मित्रमतस्थानामपि स्याद्वाद्मतविज्ञानाम् ।
अत्र पूजमयूष्यदस्यापि मत्स्यात्पक्षपरिशिष्टिस्तान्प्रधानां त्रि
परिचयात्किं सविस्तरमाहृतम् । साति चास्य प्रयस्य द्वादशपरि
शिष्टानि । किन्तु परिशिष्टादिस्मृतिमे विभाग मत्र मुद्रयितुमहम् । अत्र
तनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणानां निर्देशस्य पूर्वं कर्तुमशक्यवान् । परत्र
दिष्ट्यादिस्मृत्या समायोगयोगे तत्र मन्त्रेऽधोभागे निर्देशि । प्रतिपत्र
पञ्चम्यद्वा विधिषु येषामुपयोगः परिशिष्टान्शनमाक्याय । अथ
पुस्तकानां चक्रामत्र प्रयमस्तु न पत्रामत्रमिति सूचयति केचिन्मना
भागो पर तद्य केचो द्वादक स्वयं मुद्रयम् । अस्माभिस्तथा सपादने
यनाभिमतमन्त्रं द्वात्रिंशद्वयमने मुधेयं पीडितचेतसो मत्रेयुरिति
वयापूज सगणिगटना । इति विनियम् ।

वीरमत्प्रभाकरकावालय, पुण्यस्तम् ॥
वी म १४ ६६ २१५

विद्वद्दशरथ —
मार्तिलाल लाधारी

अथ षष्ठमः परिच्छेदः ।

य सामान्यविशेषस्य विशन्नेकान्तकान्तान् जगौ

जीवादीन्मुनययोदरगतानथानपेपानपि ।

यश्चैकान्तकलङ्किता कणमुगाद्युक्तप्रमेयमिति

सन्ध्यायेन निराम्यथेप कुरुता श्रीमुत्रत सम्मतम् ॥५७०॥

इत्थमाविष्कृते प्रमाणस्य स्वरूपसम्यगे । सप्रति विषयमाविश्चिकी-

पुनरेषाह—

तस्य विषयः सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मक
वस्तिवति ॥ १ ॥

तस्य— पुनः प्रवृत्तित्वस्य रूपसम्यगस्य प्रमाणस्य । विधीयन्ते नि- १०
व्यन्तेऽस्मिन्विषयिण इति विषयो गोचरः । परिच्छेद्यमिति यावत् ।
सामान्यं च विशेषश्च सामान्यविशेषा वक्ष्यमाणलक्षणौ । तात्रान्वयस्य
स सामान्यविशेषाणि । न चाऽसावनेकान्तश्च सामान्यविशेषाद्यने-
कान्तः । स आमा स्वभायो यस्य तन्सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मक-
वस्तु । बहिरन्तर्भावी भाव इत्यर्थः । अत्रान्विशब्देन मन्मथिया- १५
नित्याभिलाष्यानाभिलाष्याद्यनेकान्तानां परिग्रहः । एव च केवलस्य
सामान्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य मन्मथेकान्तस्य
च प्रमाणविषयत्वं प्रतिरिक्तं भवतीति ॥ १ ॥

अधुना सामान्यविशेषस्वरूपानेकान्तात्मकमस्तुसमवधार्य सामा-
न्ये बुद्ध्यमभित्थान मन्मथेकान्तात्मकमस्तुप्रमाणकहेतूश्च सूच- २०
यतिर्माह—

अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात्, प्राचीनोत्तराकारपरित्यागोपादानावस्थानस्वरूपपरिणत्यर्थ-
क्रियासामर्थ्यघटनाच्चेति ॥ २ ॥

- ५ अनुगताकारा— अनुवृत्तस्वभावा गौर्गौरित्यादिप्रतीतिः । विशिष्टाकारा— व्यावृत्तस्वरूपा शबलः श्यामल इत्यादिप्रतीतिः । तयोर्विषयो गोचरस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति प्रथमो हेतुः । अनेन तिर्यक्सामान्यस्य गुणाख्यविशेषलक्षणानेकान्तात्मकं वस्तु समर्थितम् । प्राचीनोत्तराकारयोः प्राक्तनाग्रेतनस्वभावयोर्यथासंख्येन परित्यागोपादाने परिहारावाप्ती ताभ्यामवस्थानं स्थितिस्तदेव स्वरूपं यस्याः । सा चाऽसौ परिणतिश्च परिणामस्तया कृत्वा यदर्थक्रियासामर्थ्यं वस्तुनः कार्यकारणशक्तिस्तस्य घटनादुपपत्तेरिति द्वितीयो हेतुः । एतेन पुनरूर्ध्वतासामान्यपर्यायाख्यविशेषस्वरूपानेकान्तात्मकं वस्तु प्रसाधितं भवति । चकारोऽत्रानुक्तसमुच्चयार्थः । ततः सदसदाद्यनेकान्तसमर्थकहेतवोऽपि १० सदसदाकारप्रतीतिविषयत्वादयः सूचिताः । ते च यथावसरं विस्तरेण प्रकाशयिष्यन्त इति ॥ २ ॥

इदानीमादावुद्दिष्ट सामान्यं प्रकारतः प्ररूपयन्नाह—

सामान्यं द्विप्रकारं तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वतासामान्यं
चेति ॥ ३ ॥

- २० तिर्यगुल्लेखिनाऽनुवृत्ताकारप्रत्ययेन गृह्यमाणं तिर्यक्सामान्यम् । ऊर्ध्वमुल्लेखिनाऽनुगताकारप्रत्ययेन परिच्छिद्यमानमूर्ध्वतासामान्यं च । चः समुच्चये ॥ ३ ॥

तत्राद्यभेदस्य स्वरूपं सोदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

प्रतिव्यक्ति तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्य शव-
लशावलेयादिपिण्डेषु गोत्व यथेति ॥ ४ ॥

प्रतिव्यक्ति- व्यक्ति व्यक्तिमाधिश्रित्य । तुल्या समाना परिणति-
स्तिर्यक्सामान्यमुच्यते । शनलशावलेयादिपिण्डेषु गोत्व यथेति तु
स्पष्टम् ।

श्रीद्वौनीयमतवामितबुद्धयथोऽय

व्याकुर्वते किमिदमीदृशमानं व ॥

सामान्यम्वरम्बरो रहिर्णासमान

यल्लक्ष्यतेऽन परिमुच्य विचारवीथीम् ॥ ५७१ ॥

तथा हि- शनलशावलेयादिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य प्रतीति- १०

पथाननुयायित्वेन व-यान्तनन्धयस्येनाऽसत्त्वा-
व्यक्तिव्यतिरिक्त सामान्य
मिति मनस्योपगमनद्वारा ननुपपन्नमेवेद तल्लक्षणप्ररूपणम् । ननु सामान्य
सम्पन्नम् । विनाऽनुगताकाराया प्रतीति कुन उत्पाद इति

चेत् । विनातीयव्यावृत्तेरिति नूनम् । न च विनानीयव्यावृत्तिनन्याया
प्रतीति सकाशात्कथं बहिर्गम्य प्रति प्रतिपत्तु प्रवृत्तिरिति प्रेयम् । इदम् ११
विकल्पपरेकत्वाध्यवसायात्पुनपत्ते । एकत्वाध्यवसायश्च तयोदशनान-
न्तरमुपपन्नानस्य विकल्पस्य दशनेन सह यद्वेत्ताग्रण तद्वारको भेदा
प्रदन्तम्माद्य विकल्पव्यापारतिरम्कारेण मया गृहीतमिदमित्येवरूपा-
त्प्रतिपत्ता बहिर्गम्य प्रवर्तते ।

सामान्यलक्षणादिति स्थित्यमेषा न क्षोदमुद्रामपिरोऽतीह ।

२०

अथ तदस्या परिशीलनेन मार्गेऽमन्ता यन्ततयो रमन्ते ॥ ५७२ ॥

शाक्यमिह तनयं मनस्विपत जातिउक्षणनिषेधनपरम् ।

सर्वमेतन्नुमृतिरीदितं पण्डितमन्दिह क समाश्रयेन् ॥ ५७३ ॥

तथा हि- यथाउदन्ति शनलशावलेयादिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्येयादि
तत्र निरवयम् । प्रतिव्यक्ति महशजरिणाममृगणस्य कथयितव्यति- २५

- रिक्तस्य तिर्यक्सामान्यस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणमाहात्म्यतः प्रसिद्धस्वरूपत्वेन तल्लक्षणग्रहणस्योपपन्नत्वात् । न खलु समानधर्मसंवाधित्वस्वभावः सदृशपरिणामः पदार्थेषु प्रत्यक्षेणानुभूयते । मकलविलक्षणस्वलक्षणस्य स्वप्नदशायामप्यननुभूते । अपि च प्रतिभासप्रभावादेव सर्वत्र वस्तु-
 ५ व्यवस्थितिः । प्रतिभासश्च गोपिण्डेषु खण्डमुण्डादिविलक्षणाकारेणैव गौर्गौरित्यनुवृत्ताकारेणाऽपि संवेद्यते । न चान्याकारेऽपि वस्तुन्यन्या-
 कारेण प्रतिभासनमित्यभिधानीयम् । एवं हि शुक्ले इयामप्रतिभास-
 प्रसक्तिः प्रतिनियतपदार्थव्यवस्थितेरुच्छेदः स्यात् । ततोऽनुवृत्त-
 प्रतिभासाद्वस्त्वप्यनुवृत्तधर्मान्वितमित्यकामेनापि शाक्येन स्वीकर्तव्यम् ।
 १० विजातीयव्यावृत्त्यालम्बनत्वे चानुवृत्तप्रतिभासस्य गौर्गौरित्युल्लेखेन विवि-
 प्रधानतया प्रवृत्तिर्न भवेत् । यथा च विजातीयपरावृत्तं वस्तुनः स्वरूपं
 तथा सजातीयपरावृत्तमपि । तथा च तद्दर्शनानन्तरमाविविकल्पनां
 विजातीयव्यावृत्त्याकारोल्लेखित्वे तदभेदात्सजातीयव्यावृत्त्याकारोल्लेखि-
 त्वमपि स्यात् । न च सजातीयविजातीयव्यावृत्त्योः स्वलक्षणस्यैव
 १५ भेदः संभवति । अवस्तुत्वान्निर्गन्तत्वाच्च । नापि प्रतिनियतव्यावृत्ति-
 लक्षणजात्यवभासे प्रतिनियमहेतुरस्ति । किंच तात्त्विकसामान्यान-
 म्युपगमे सजातीयत्वस्याप्यभावः स्यात् । तथा हि—सजातीयत्वमर्थानां
 क्रिमेकार्यक्रियाकारित्वात्, एकप्रत्यवमर्शजनकत्वात्, एकव्यावृत्तेर्वा
 भवेत् । न तावदेकार्यक्रियाकारित्वात् । बाह्योहाद्यर्थक्रियायाः प्रतिवि-
 २० शेषं भिद्यमानत्वेनैकत्वानुपपत्तेः । तस्याश्च कादाचित्कत्वात्तामकुर्वाणस्य
 सजातीयत्वाभावः स्यात् । ततश्चक्षुषा संवद्धेऽपि व्यक्तिविशेषे गौर्गौ-
 रित्यनुवृत्ताकारा प्रतीतिर्न भवेत् । एकार्यक्रियाकारित्वं च यदि
 सर्वस्वलक्षणेऽप्येकमनुस्यूतं स्वीक्रियते तदा सिद्धं तदेव सामान्यम् ।
 अथ विकल्पारोपितं तदस्माकमपि सिद्धमेवेति चेत् । मैवम् । विक-
 २५ ल्पस्यार्थागोचरत्वेनार्थेष्वर्थक्रियाकारित्वस्यैकत्वेनारोपणासामर्थ्यात् ।
 तत्रैकार्यक्रियाकारित्वादर्थानां सजातीयत्वं युज्यते । नाप्येकप्रत्यवमर्श-

जनकत्वात् । प्रत्ययमभ्य तजनकत्वस्य च प्रतिव्यक्ति भेदेनेकत्वा-
 सभवात् । न गन्तु य एव शान्तये गोप्रत्ययमन्तजनकत्वं च तत्र
 बाहुल्येऽपि । तयोरेकव्यक्तिवद्भेदाभावप्रमत्ते । नाप्येकव्यावृत्ते ।
 तस्या बहिरन्तर्विकल्पानतिश्रमात् । तत्र सकलव्यक्तिपेकव्यावृत्ते
 नहि सद्भावे सामान्यरूपता दुर्निवारा । नान्तर्गत्वे तु तस्या बहिरर्थाधा- ५
 गत्वाभावतः कथमतो बाह्यार्थस्य सजातीयत्वसिद्धिः । कथं वा वर्णरूप-
 तयावभासनमस्या । नान्तर्गद्भिर्वा सेत्यपि स्वाभिप्रायप्रकटनमात्रम् ।
 तथा हि—तथाभूत व्यावृत्तिस्वरूपं किञ्चित्, न किञ्चिद्वा । न किञ्चिच्चेत्,
 कथं सजातीयत्वनिबन्धनम् । किञ्चिच्चेत् । नूनमन्तर्गद्भिर्वा तेन भाव्यम् ।
 तत्र च प्रतिपादितदोषानतिश्रमः । किञ्च, इदं सजातीयत्वं समाना १०
 कारलक्षणम् । तच्च स्वयमममानाकारस्य वस्तुन म्यात्समानाकारस्य
 वा । यद्वि स्वयमममानाकारस्य तत्र कथमन्यव्यावृत्तावपि तस्य
 समानाकारता भवेत् । गौगनयोरपि महिष्यान्व्यावृत्तौ समानाकार-
 त्वप्रमत्ते । अपि च मृताद्वद्वद्व्यावृत्तौ ज्ञानं तथा पटोऽपि ।
 ततश्चाऽमृतत्वं द्वयोः समानो धर्मः स्यात् । परस्परश्रयप्रसाक्तिश्च । १५
 अन्यतो व्यावृत्त्या हि समानाकारत्वात्तन्मात्रान्यतो व्यावृत्तिरिति
 स्वयं समानाकारस्य तु वस्तुनोऽन्यतो व्यावृत्त्या समानाकारत्व-
 कल्पनाविषय्यम् । पराभ्युपगमप्रमगश्च स्यात् । स्वयं ममाना-
 कारताया एव वस्तुनि सामान्यत्वेन स्याद्वादिमि, स्वीकारात् ।
 ननु यया प्रयासत्त्या केचन भावा स्वयं सदृशपरिणामं विभ्रति २०
 तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा किं नाऽऽभासेरन्निति चेत् ।
 तत्पुन्यनुचितम् । चेतनेतरभेदाभावप्रसगात् । यथैव हि प्रत्यासत्त्या
 चेतनेतरमभावाभावा म्नीतुवन्ति तथैव स्वयमतदात्मका अपि
 सन्तस्तथाऽऽभासेरन्नित्यपि भ्रुवाणम्य तद्वाद्भित्तादिनो न वन्न वक्त्री
 भवेत् । चेतनेतरस्य

स्तीति । तथा तदुत्पत्तिर्हि सामान्यप्रतिभासस्य ज्ञानिका दूरदेश-

- सामग्री । निकटदेशवर्तिना चाऽसौ नास्तीति न निकटे तत्प्रतिभासन-
मिति सम. समाधिः । अभ्युपगम्य चैतदुक्तम् । यावतोऽस्ति निकटे
सामान्यस्य व्यक्ततरं प्रतिभासनं विशेषप्रतिभासनवत् । निकटे हि
निम्बकदम्बादिव्यक्तिषु भासमानासु सुव्यक्तं वृक्षत्वं प्रतिभासते वृक्षोऽयं
५ वृक्षोऽयमिति । न चाऽयमनुगतप्रतिभासो बहिः साधारणनिमित्तानिर-
पेक्षो घटते । प्रतिनियतदेशकालाकारत्वाभावप्रसंगान् । न च व्यक्तय
एव तन्निमित्तम् । तासां भेदरूपतयाऽविष्टितत्वात् । तथाऽपि तन्नि-
मित्तत्वे कर्कादिव्यक्तीनामपि गौर्गौरिति बुद्धिनिमित्तत्वानुपपन्नः । न
चातत्कार्येभ्योऽतत्कारणेभ्यश्च व्यावृत्तिरेकप्रत्ययमर्शरूपैकार्यसाधने
१० हेतुरत्यन्तभेदेऽपीत्यभिधातव्यम् । सर्वथा समानपरिणामानाधारे वस्तु-
न्यतत्कार्यकारणव्यावृत्तेरासंभवात् । न खलु चक्षुरादयस्तज्जननशक्ति-
लक्षणसमानपरिणामविरहिणोऽपि रूपज्ञानलक्षणकार्यहेतवो न पुनः
स्पर्शनादयो गुडूच्यादयो वा ज्वरोपशमनशक्तिलक्षणसमानपरिणाम-
रहिता अपि ज्वरोपशमकार्यहेतवो न पुनर्दधित्रपुपाद्य इति शक्य-
१५ व्यवस्थम् । किंच, अनुगतप्रत्ययस्य सामान्यमन्तरेणैव देशादिनियमे-
नोत्पत्तौ व्यावृत्तप्रत्ययस्यापि विशेषमन्तरेणैवोत्पत्तिः स्यात् । शक्यं हि
वक्तुमभेदो विशेषेऽप्येकमेव ब्रह्मादिस्वरूपं प्रतिनियतानेकनीलाद्या-
भासनिबन्धनं भविष्यतीति किमपररूपादिस्वलक्षणपरिकल्पनया । ततो
रूपादिप्रतिभासस्येवाऽनुगतप्रतिभासस्याप्यालम्बनं कल्पनीयमित्यास्ति
२० वस्तुभूतं सामान्यम् । एककार्यतासादृश्येनैकत्वाध्यवसायो व्यक्तीना-
मित्यप्यचारु । कार्याणामभेदासिद्धेर्वाहदोहादिकार्यस्य प्रतिव्यक्ति
भेदात् । तत्राऽप्यपरैकार्यतासादृश्येनैकत्वाध्यवसायेऽनवस्था ।
ज्ञानलक्षणमपि कार्य-प्रतिव्यक्ति भिन्नमेवेति । ज्ञानलक्षणैककार्यता-
सादृश्येनापि व्यक्तीनां नैकत्वाध्यवसायः संभावनीयः । अनुभवाना-
२५ मेकपरामर्शप्रत्ययहेतुत्वादेकत्वं तद्धेतुत्वाच्च व्यक्तीनामप्यभिन्नत्वमित्यु-
पचारोऽपि श्राद्धिकावधार्य एव । अनुभवानामप्यत्यन्तवैलक्ष्येनैकप्रत्य-

वमर्शप्रत्ययहेतुत्वानुपपत्तेरितरथा ककादिव्यक्त्यनुभवेभ्योऽपि खण्ड-
मुण्डादिव्यक्तिष्वेकपरामर्शप्रत्ययस्योत्पत्तिरित्यात् । अथ प्रत्यासत्ति-
विशेषात्खण्डमुण्डादिव्यक्त्यनुभवेभ्य एवाम्योत्पत्तिर्नापरव्यक्त्यनुभवेभ्य
इति चेत् । ननु कोऽन्य प्रत्यासत्तिविशेषोऽन्यत्र समाना-
कारानुभवात् । समानो ह्यकार खण्डादिव्यक्त्यनुभवेवाऽनुभूतो ५
नाऽपरव्यक्त्यनुभवेति । न चैकप्रत्ययवमर्शहेतुत्वेनाऽभिमतता निर्विकल्प-
कबुद्धयः प्रसिद्धा स्यादादिनामिति । कथं तद्वेतुत्याद्यक्तीनाम-
प्यभिन्नता । ततश्च वार्तमेतद्वार्तिके कीर्तित कीर्तिना—

“ एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद्दीर्घमेदिनी ।

एकर्धाहेतुमात्रेण व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥ ” इति । १०

ततोऽमाधनोधाधिरूढत्वात्प्रसिद्ध सदृशपरिणामरूप वस्तुभूत
सामान्यम् । तन्मानम्युपगमे—

“ नो चेत् भ्रान्तिनिमित्तेन सयोज्येत गुणान्तरम् ।

शुक्तौ वा रजताकारो रूपमाधर्मदर्शनात् ॥ ”

इत्यस्य विरोधानुपपन्न । रूपसाधर्म्यशब्देन सदृशपरिणामस्यैवा- १५
भिधानात् । अम्य च श्लोकस्याऽयमर्थः —यदि भ्रान्तिनिमित्तेन सदृशा-
परापरोत्पत्त्यादिना कारणभूतेन विकल्पबुद्ध्या नो सयोज्येत न
समारोप्येत गुणान्तर— स्थिरत्वादि । वाशब्द इवार्थः । शुक्ताविव रजता-
कार सयोज्येत । कथं रजतरूपेण शुक्तिकारूपस्य यन्माधर्म्यं चाक-
चिक्यादि । तस्य दर्शनात् । एतदुक्तं भवति । यदि भ्रान्तिनिमित्तेन २०
गुणान्तरं न समारोप्येत तदाऽनुमानादेः प्रमाणान्तरस्य प्रत्यक्षदृष्टेऽर्थ-
स्वभावे वैयर्थ्यं स्यात् । समारोप्यते च तत् । ततः समारोपश्च
च्छेद एव प्रमाणान्तरस्य फलमिति । ननु व्यक्तिवत्तत्समानपरिणा-
मेवपि समानप्रत्ययस्यापरसमानपरिणामहेतुकत्वं प्रसगादनवस्था स्यात् ।
तन्मन्तरेणाऽप्यत्र समानप्रत्ययोत्पत्तौ पर्याप्तं खण्डादिव्यक्तौ समानपरि- २५
णामकल्पनयेति चेत् । तद्वैसदृशेवपि तुल्यम् । यन्तेष्वपि विसदृश

प्रत्ययो यदि वैसादृश्यान्तरहेतुकस्तदाऽनवस्था । स्वभावतश्चेत्तर्हि सर्वत्र वैसादृश्यकल्पनावैफल्यम् । न च सदृशपरिणामानामर्थवत्त्वात्मन्यपि समानप्रत्ययहेतुत्वेऽर्थानामपि तत्प्रसंगः प्रणिनियतशक्ति-
कत्वाद्भावानाम् । अन्यथा घटादेः प्रदीपात्स्वरूपप्रकाशोपलब्धि-

- ५ प्रदीपेऽपि स्वरूपप्रकाशः प्रदीपान्तरादेव स्यात् । स्वकारणकलापादु-
त्पन्नाः सर्वेऽर्था विसदृशप्रत्ययविषयाः स्वभावत एवेत्यभ्युपगमं समान-
प्रत्ययविषया अपि ते तथा किं नाऽभ्युपगम्यन्ते । अलं प्रतीतिमपलप्य ।
प्रयोगश्चात्र, गांगौरित्यादिप्रत्ययो विशिष्टनिमित्तनिबन्धनो विशिष्ट-
प्रत्ययत्वात् । य इत्थं स इत्थं यथा संप्रतिपन्नः । तथा चाऽयं तस्मा-
१० त्थेति । यच्च विशिष्ट निमित्तं स सदृशपरिणाम एव । वासनादे-
र्निमित्तान्तस्य प्रागेव प्रतिहतत्वादिति ।

तत्सामान्य तिर्यगाख्यं प्रसिद्धं व्यक्तौ व्यक्तौ तुल्यधर्मस्वभावम् ।
यस्याभावात्प्रत्ययोऽत्रानुयायी न प्रादुष्यात्स्वधर्मवेदनीयः ॥५७४॥४॥

अथ द्वितीयं सामान्यस्य भेदं सनिदर्शनं प्रकाशयन्नाह—

- १५ पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कट-
ककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चनवदिति ॥ ५ ॥

- पूर्वापरपर्याययो साधारणमेकं द्रव्यम् । द्रवति तास्तान्पर्याया-
नाच्छतीति वुत्पत्त्या त्रिकालानुयायी यो वस्त्वशस्तदूर्ध्वतासामान्यमि-
२० त्यभिधीयते । कटककङ्कणाद्यनुगामिकाञ्चनवदिति तु निदर्शनं व्यक्तम् ।
एवं स्थासादिषु मृद्व्यादिक स्वयमभ्यूहम् ।

ननु पूर्वापरपरिणामव्यतिरेकेणापरस्य तद्व्यापिनो द्रव्यस्याप्रतीति-
तोऽसत्त्वात्कथं तल्लक्षणमूर्ध्वतासामान्यं स्रदिति
कूर्ध्वतासामान्यस्य
सोपपत्तिक मण्डनम् ।
बौद्धः । नाऽसौ बुद्धिमान् । प्रत्यक्षत एवाऽर्था-
न्नामन्तरूपप्रतीतिः, प्रतिक्षणभङ्गुरतया स्वमेऽपि तत्र तेषां प्रतीत्यभावात् ।

यथैव हि पूर्वोत्तरविवर्तयोर्न्यावृत्तप्रत्ययान्न्योन्यमभावात् प्रतीतस्तथा
 काश्चनमृदाद्यनुगतप्रत्ययात्स्थितिरपि । ननु कालत्रयानुयायिन्यमेक-
 स्थितिस्तस्याश्चात्रमेण प्रतीतो युगपरमाण्वधि ग्रहण म्यात् ।
 प्रमेण तु प्रतीतो न बुद्धिस्तथा ता प्रत्येतु समर्था क्षणिकत्वात्ति
 चेत् । तत्प्रत्ययसमद्वयम् । पुद्गे क्षणिकत्वेऽपि प्रतिपत्तुर्क्षणेकत्वात् । ७
 प्रत्ययान्तिहायो ह्यतमेन प्रौढ्यामकत्वं बहिरन्तश्च समन्तवस्तूना
 निश्चिनोति । यथैव हि घटकपालयो मुखदु स्वयोर्ना विनागोम्यानां
 प्रत्ययमहायोऽयौ निश्चिनुते तथा मृत्तात्मरूपतया स्थितिमपि न म्वलु
 घटान्सुम्नातीना मेऽप्यवामते न त्वेकत्रमित्यभिधातु युक्तम् ।
 एकत्वविकलम्य भेदम्य स्वमेऽप्यमवेदनान् । न चाऽक्षणिकस्यात्मनोऽ- १०
 धावसायकत्वे म्यगतकालतरुणवृद्धाद्यवस्थानामतीतानागतनन्मपरपराया
 समवस्तुनिवताना च युगपदेव व्यवसितिप्रसक्तिरिति वाच्यम् ।
 नानसहायस्यैवात्मनोऽर्थाययसायकत्वाङ्गीकारात् । नानम्य च प्रनि-
 यथाकापगमाननिरूपेण प्राप्नुमावातोक्तदोषानुपपन्न । न च द्रव्यप्रमाणेऽ- १५
 वेताद्यन्मथान तस्मात्प्रतिपत्त्यावयवमायापतिरिति वाच्यम् । अभिन्न-
 तम्य ग्रहण प्रत्यनङ्गत्वात् । अ यथा नानात्विजानुमवे मञ्चेतनादिव-
 त्पणमयम् । प्रापणशक्यात्प्रत्यवमायानुपपन्न । तस्माद्यत्रैवात्मनोऽज्ञान-
 पयायप्रतिपत्तिकापयस्तत्रैवा यत्रमायकत्वानियमो नान्यत्रेत्यनयम् ।
 आत्मा प्रत्ययमहायोऽनन्तगतीतानागतपयाप्रयोरेकत्वं प्रतिपद्यत इति
 स्मरणप्रत्यभिज्ञाननानमहायश्च व्यग्रहितपयायायक समप्रकुचने । स्मरण- २०
 प्रत्यभिज्ञानयोश्च प्रामाण्य प्रागेव प्रमाधितम् । ननु स्मरणप्रत्यभि-
 ज्ञानयोः पूर्वापक्षप्रत्यविषयत्वे प्रथमदृशनकालेऽपि प्रतिप्रमगमतेन सहे-
 कविषयत्वनाऽनयोरेक्यत्रिकुलकागणान् । न चैव तस्मात् ते तद्विषये ।
 प्रयोगश्चात्र, यस्मिन्त्रिकेऽपि यत्र मरति न ततद्विषय यथा रूपेऽधि-
 कल तत्राऽमवच्छेदोऽपि नानम् । प्रथमदृशनकालेऽत्रिकलेऽप्यर्थे न मरतश्च २५
 मृतिप्रत्यभिज्ञानं इति । एतन्पि शुक्तिरित्तम् । प्रथमदृशनकाले

- स्मरणप्रत्यभिज्ञानजनककारणान्तरासंभवेनाऽर्थस्याऽविकलत्वासिद्धेः ।
 स्मरणस्य हि संस्कारप्रबोधोऽपि कारणम् । संस्कारश्च तदर्शनकाले
 नास्तीति कथं तदुत्पत्तौ तदर्थस्याऽविकलता । अन्यभिज्ञानस्याऽप्युत्पत्तौ
 वर्तमानकालीनं दर्शनं पूर्वदर्शनाहितमंस्कारप्रबोधप्रभवस्मृतिश्चाऽर्थस्य
 ५ सहकारिकारणम् । ते च तदा न स्त इति कथं तत्राऽप्यर्थस्याविकलता ।
 अथ मतमात्मनः स्वयमतीताद्यर्थग्रहणसामर्थ्यं स्मरणाद्यपेक्षावैयर्थ्यम् ।
 तदसामर्थ्यं वा नितरां नद्वैयर्थ्यम् । तदपि वार्तम् । यतः स्मरणा-
 दिरूपतया परिणतिरेवात्मनोऽनीताद्यर्थग्रहणसामर्थ्यं तत्कथं तद-
 पेक्षावैयर्थ्यम् । नतो निराकृतमेतद्यदुच्यते परैः “ पूर्वोत्तरक्षण-
 १० योरग्रहणे कथं तत्र स्थास्नुताप्रतीतिः ” इति । आत्मना तयो-
 रग्रहणसंभवान् । परेषां तु तयोरप्रतीतौ कथं मध्यक्षणस्य तत्राऽस्थास्नुता-
 प्रतीतिरिति चिन्त्यम् । पूर्वक्षणादर्शनाहितमंस्कारस्य प्रतिपत्तुर्मध्यम-
 क्षणादर्शनात्तत्क्षणस्मृतिः । तस्याश्च स इह नास्तीत्यस्थास्नुतावगमोऽ-
 प्येवं किं न स्यात् । ननु चाऽस्थास्नुता पूर्वोत्तरक्षणयोर्मध्यक्षणेऽभावः ।
 १५ तस्य वा तयोऽसौ । अभावश्च तदात्मकत्वात्तद्द्विष्टेनैव गृह्यते । तदप्य-
 वयम् । तदप्रतीतौ तत्राऽस्य, अत्र वा तयोर्निषिद्धप्रतीतेरप्यसंभवात् ।
 न ह्यप्रतिपन्नघटस्यात्र घटो नास्तीति प्रतीतिरस्ति । कथं चैवं स्थास्नु-
 ताऽपि न प्रतीयेत । साऽपि हि पूर्वोत्तरक्षणयोर्मध्यक्षणे कथंचित्सद्भाव-
 स्तस्य वा तत्राऽसौ । स च तदात्मकत्वात्तद्द्विष्टेनैव गृह्येत । ननु
 २० स्थास्नुताऽर्थानां नित्यतोच्यते । सा च त्रिकाल्यपेक्षा । तदप्रतिपत्तौ
 च कथं तदपेक्षानित्यताप्रतिपत्तिरिति चेत् । तदपि न प्रशस्तम् ।
 वस्तुस्वभावमूतत्वेनाऽन्यानपेक्षत्वात्त्रित्यतायास्तथा मूतायाश्चास्याः प्रत्य-
 खादिप्रमाणप्रसिद्धत्वेन प्रतिपादनात् । न खलु स्वयं नित्यता-
 रहितस्य त्रिकाल्याऽयौ क्रियते । अनित्यतावन् । न हि वर्त-
 २५ मानकालेनाऽनित्यता क्रियते । तस्य त्वन्मतेऽनासत्त्वात् । सत्त्वे वाऽस-
 वयनित्यः स्वीकर्तव्य इति । तदनित्यत्वस्याऽप्यपरेण कालेन करणेऽ-

नवम्याप्रसंग । ततो यथा स्वभावतः पूर्वोत्तरकोटिम्या विच्छिन्नत्वेन
कालनिरपेक्ष क्षण प्रतीयने तथा ताभ्यामनवच्छिन्नत्वेनाक्षणिक-
त्वमपि । सर्वथा क्षणिकत्वं त्वयानामुपरिष्ठान्येष्टेण प्रतिक्षेप्यत
इत्यलमिहातिप्रसंगेन ।

पूर्वोत्तरास्त्रिविधवर्तमानसमूहवर्ति

द्रव्यस्वभावमिति युक्तिमलात्प्रसिद्धम् ।

सामान्यमन्वयधिय पदमूर्ज्वतान्य

येन प्रमुक्तमिह किंचन नास्ति वस्तु ॥ ५७५ ॥ ५ ॥

अथ विशेषस्य प्रकारप्रकाशनायाह—

विशेषाऽपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्चेति ॥ ६ ॥ १०

सर्वेषां विशेषाणां वाचकोऽपि पर्यायशब्दो गुणशब्दस्य सहवर्ति-
विशेषवाचिनः सन्निधानेन नमवर्तिविशेषवाची गौरीमर्दन्मायादयः
गृह्यते ॥ ६ ॥

तत्र गुण उच्यते—

गुणः सहभावी धर्मो यथात्मनि विज्ञानव्यक्तिश- १५
क्त्यादिरिति ॥ ७ ॥

सहभावित्वमत्र उक्षणम् । यथेत्यादिकमुदाहरणम् । विज्ञानव्यक्ति-
र्यत्किंचिज्ज्ञानं तदानीं विद्यमानम् । विज्ञानव्यक्तिरुत्तरज्ञानपरिणाम-
योग्यता । आदिशब्दात्सुखपरिभ्यन्दयौगनादयो गृह्यन्ते ॥ ७ ॥

पर्यायमिदानीं निरूपयन्नाह—

पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिरिति
॥ ८ ॥

धर्म इति पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम् । क्रममावित्वमिह लक्षणम् । परि-
शिष्टं तु निदर्शनम् । तत्रेत्यात्मनि । आदिशब्देन हर्षविषादादीना-
मुपादानम् ।

- इदमत्र तात्पर्यम् । ये सहभाविनः सुखज्ञानवीर्यपरिस्पन्दयैवनादय-
स्त गुणाः । ये तु क्रमवृत्तयः सुखदुःखहर्षविषा-
सामान्यविशेषानेकान्तवा-
दस्योपपादनम् । दादयस्ते पर्यायाः । नन्वेव त एव गुणास्त एव
च पर्याया इति कथं तेषां भेद इति चेत् ।
भैवम् । कालभेदविभेदापेक्षया तद्वेदस्याऽनुभूयमानत्वात् । अभिन्नकाल-
वर्तिनो हि सुखज्ञानादयो गुणाः । विभिन्नकालवर्तिनस्तु पर्याया इति ।
१० न चैवमेषां सर्वथा भेद इत्यपि मन्तव्यम् । कथाचिदभेदस्याऽप्यविरो-
धात् । न खल्वेषां स्तम्भकुम्भवद्भेदो नापि स्वरूपवदभेदः । किंतु
धर्म्यपेक्षयाऽभेदः । स्वरूपोपेक्षया तु भेद इति । इत्थं प्रमाणविषये
सामान्यविशेषात्मकेऽर्थे प्रत्यक्षप्रतिपन्नस्वरूपेऽपि ये विप्रतिपद्यन्ते
तान्प्रतीदमनुमानमुच्यते । अर्थः सामान्यविशेषात्मा, अवाध्यमानानुवृत्त-
१५ प्रत्ययगोचरत्वान्यथानुपपत्तेः । न चाऽत्र साधनमसिद्धम् । घटेषु घटो
घट इत्यनुवृत्तप्रत्ययस्य तात्रो मार्तिकः सौवर्णः । पटादिर्वा न भव-
तीति व्यावृत्तप्रत्ययस्य चावाध्यमानस्य प्रतिप्राणि प्रतीतत्वात् ।
आन्तोऽयं प्रत्ययः सविकल्पकत्वादिति चेत् । अभ्रान्तस्तर्हि कीदृश इति
वक्तुमर्हसि । निर्विकल्पक इति चेत् । भैवम् । तस्यापि निर्विकल्प-
२० कत्वेन भ्रान्तत्वापत्तेः । अर्थसामर्थ्यजन्यत्वात्तस्य भ्रान्तत्वानापत्तिरिति
चेत् । न । अस्योत्तरस्य सविकल्पकेऽपि तुल्यत्वात् । कचित्तस्य
व्यभिचारोपलम्भादतुल्यत्वमिति चेत् । न तस्य निर्विकल्पेऽपि भावात् ।
व्यभिचारी निर्विकल्पकः प्रत्ययो न नः प्रमाण तदाभासत्वादिति चेत् ।
सविकल्पके तु तुल्योऽयं परिहारः । निर्विकल्पकविकुट्टनेन सविकल्प-
२५ स्थैव समर्थितं च प्रामाण्यम् । इत्यलमिहातिप्रपञ्चेन । तत्रासिद्धिः

प्रभुतमाधनस्य । विरुद्धानैकान्तिक्रमेणोपयोस्तु शङ्क्य नास्तीति निरस्य
मित् साधनमर्थ धर्मिणि सामान्यविशेषात्मत्वं साध्यमुपगच्छत्येव ।

तत्सामान्यविशेषाख्यानैकान्ताक्रान्तमूर्तिकम् ।

वस्तु प्रमेयभावात् प्रमाणस्योपपत्तिः ॥ ५७६ ॥

अत्र गौगा प्रत्यवतिष्ठन्ते—

५

नामायविशेषेति शङ्क्य ननु नाद्यापि पूर्वोक्त प्रमेयमुपपद्यते ।
यवादिना नैवापिमाना सामान्यभेदयोश्चाम्नात्साधन्येनैव सन्धिति
मास्य उपादनपूर्वक
मावित्तर खण्डनम् ।

॥ ५७७ ॥

तथा हि— सामान्यविशेषौ अन्यन्तमिहो भित्प्रतिभासत्वाद्यावित्थ
तावित्थम् । यथा घटपटौ । तथा चेमा तस्मात्तथा । घटपटयोर्हि १०
भित्प्रतिभासत्वमत्यन्तमेव सयेन ह्य तन्मामान्यविशेषयोर्दृश्यमान
कथ नात्यन्तभेदमुपलब्धयेन । अन्यथा अन्यत्राप्यस्य तदनुपलब्धकन
प्रमग । इतोऽप्यनुमानात्तयोरत्यन्तभेदसिद्धिः । सामान्यविशेषावय-
न्तमिहो विरुद्धमान्वितत्वात् । यावेव तावेवम् । यथा पय पात्रकौ ।
तथा चैतौ तस्मात्तथा । न चानयोर्विरुद्धधर्मान्वितत्वं सति द्वम् । ११
एकत्वनिवृत्त्यनिरवयवत्वनिवृत्त्यन्विधर्मान्वित हि सामान्यम् । एत-
द्विपरीतधर्मान्वितस्तु विशेष । तद्यदि वस्तुन सामान्यस्वभावात्ता
स्वीक्रियते कथं प्रमाणरूपता । सा चेत्कथं सामान्यस्वभावता विरो-
धान् । किं च सामान्यविशेषयोस्तात्पर्ये पटस्य भावः पटत्वमिति
भेदनिष्ठा पटो तद्वितोत्पत्तिश्च न प्राप्नोति । तस्मात्तयोरत्यन्तभेद एव २०
युक्तो न पुनर्भेदानेकात् । मशयादिद्रोणमसकोपनिपातप्रमत्ते ।

२०

तथा हि— केन स्वल्पेण तयोर्भेदः केन चोभे इति सशयः ॥ १ ॥
तथा यत्राभेदस्तत्र भेदस्य विरोधो यत्र च भेदस्तत्राभेदस्य शीतोष्ण-
स्पर्शरश्मि विरोधः ॥ २ ॥ तथा, अभेदस्यैकत्वस्वभावस्याऽन्य-
दधिकरणम् । भेदस्यानेकत्वस्वभावस्यान्यदिनि वैयधिकरण्यम् ॥ ३ ॥ २५

तथा, एकान्तनैकान्तत्वे यो दोषोऽनेकस्वभावत्वाभावलक्षणोऽ-
नेकान्तकत्वे चैकस्वभावत्वाभावलक्षणः सोऽप्यत्रानुपपन्न इत्युभयो-
पः॥४॥ तथा येन स्वभावेनार्थैकस्वभावता तेनानेकस्वभावत्वस्यापि
प्रसंगः । येन चानेकस्वभावता तेनैकस्वभावत्वस्याप्यनुपपन्न इति संकरः।

५. ' सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः संकरः ' इत्यभिधानात् ॥ ५ ॥ तथा येन
स्वभावेनानेकत्वं तेनैकत्वं प्राप्नोति येन चैकत्वं तेनानेकत्वमिति व्यति-
करः । ' परस्परविषयगमनं व्यतिकरः ' इति वचनान् ॥६॥ तथा
यमात्मानं पुरोधाय भेदे यं च समाश्रित्याभेदस्तावान्मानौ भिन्नौ
चाभिन्नौ च । तत्रापि तथा परिकल्पनादनवस्था ॥ ७ ॥ तदुक्तम्—

१० 'संशयविरोधवैयधिकरण्यसंकरमयोभयं दोषः । अनवस्थाव्यति-
करमपि जैनमते सप्त दोषाः स्युः ॥' इति । एवं तत्त्वस्याप्रतिपत्ति-
रेवानेकान्तवादिनाम् ।

अनेकदोषोपनिपातदुःस्थं तस्मादनेकान्तमतं विहाय ।

एकान्ततो भिन्नतयाऽभ्युपेयौ सामान्यभेदाविह नीतिमद्भिः॥५७८॥

१५. इत्थं र्थांगः स्वीयमार्गानुराग-

ग्रस्तस्वान्तैर्जल्पितं युक्तिजालम् ।

सर्वं चैतन्मोहनिद्राप्रलाप-

प्रायं प्रेक्षैर्लक्षणीयं तथा हि ॥ ५७९ ॥

यत्तावत् ' सामान्यविशेषौ अत्यन्तभिन्नौ ' इत्याद्यनुमानमुक्तम् ।

२० तत्र भिन्नप्रतिमासत्वादिति हेतोः कोऽर्थः । किं भिन्नप्रमाणग्राह्यत्वान्,
भिन्नाकारावमासित्वाद्वा । आद्यपक्षे आत्मादिनाऽनेकान्तः । प्रत्यक्षा-
दिभिन्नप्रमाणग्राह्येऽप्येकस्मिन्भेदासंभवात् । द्वितीयपक्षेऽपि कथंचि-
द्विन्नाकारावमासित्वं साधनत्वेनाध्यवसितं सर्वथा वा । यदि कथंचि-
त्तदा कथंचिदेव, अतः सामान्याविशेषयोर्भेदः सिद्धयेत् । तेनैवाऽस्यावि-
२५ नामावसंभवात् । न पुनः सर्वथा तद्विपर्ययात् । तथा च हेतोर्वि-
रुद्धत्वं साध्यविपर्ययसाधनात् । सर्वथा भिन्नाकारावमासित्वं त्वसिद्धम् ।

सामान्यविशेषयो कथञ्चिन्मिन्नाकारयो सतोस्तथैव प्रतिभासात् ।
 अत एव च पक्षस्य प्रत्यक्षनाथा । दूरपादपादिना व्याभिचारस्य हेतो ।
 न हि दूरसन्नदेशवर्तिप्रतिपत्तृणामभ्येतरतया प्रतिभासमेतेऽपि पात्पा-
 तेरत्यन्तभेद समगति । ननु चात्र प्रातिभासमेशाद्विषयभेदोऽभ्यव । तथा
 हि—प्रथम दूरदेशवर्तिनो विज्ञान पादपत्वसामान्यविषयम् । उत्तरकाल ५
 तु तद्देशोपसर्पणे शिक्षणादिविशेषविषयमिति चेत् । तदप्यविचारित
 मनोहरम् । एव हि विषयभेदाभ्युपगमे यमहमद्राक्ष दूरस्थित पादप
 मेतद्दि तमेव पश्यामीत्येकवाच्यवभायो न स्यात् । तथा यद्यथा निना-
 घाध्यक्षेऽनभासते तत्तथैवाऽभ्युपगन्तव्यम् । यथा नील नीलरूपतया नि-
 र्वाधाध्यक्षेऽनभामनेऽनभासेते च कथञ्चित्तादात्म्येन सामान्यविक्षेपावित्य- १०
 नुमाननाधित पक्ष । न च तथा तदवभासिनोऽप्यक्षस्य निर्वाधत्वम-
 मिदम् । तद्वाधकस्य कम्यविप्यममवात् । न खलु प्रत्यक्ष तद्वाध-
 कम् । अन्यन्ततद्वेत्त्याऽत्राप्रतिभासमानत्वात् । अनुमानमप्येतदेवान्य
 द्वा तद्वाधक म्यात् । न तावन्तेऽव । अस्याध्यक्षनाधितविषयतयोत्था-
 नस्येवाऽममवात् । भ्रान्तत्वान्न प्रस्तुतानुमानविषयस्य प्रत्यक्षेण नाधेति १५
 चेत् । कुत प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वम् । प्रस्तुतानुमानेन बाधनाच्चेत्तर्हि
 चक्रकापत्ति । तथा हि—अबाधितविषयतया प्रस्तुतानुमानस्योत्थाने
 प्रत्यक्षस्थानेन बाधा । तस्या च सत्या तस्य भ्रान्तत्वम् । तस्मिन्सति
 अनाधितविषयतया प्रस्तुतानुमानस्योत्थानमिति । कथं चेदमनुषोऽ-
 मि सत्त्वाज्जलवत्, इत्यम्याप्यनाधिनविषयतया प्रवृत्तिन म्यात् । २०
 साध्यसाधनयो साहचर्यस्य सपक्षे प्रत्यक्षत प्रतीतिरत्राप्यविशेषात् ।
 पक्षस्य प्रत्यक्षनाधनादम्याऽगमकत्वमितरत्राप्यविशिष्टम् । तन्नेतेनै-
 वाऽनुमानेन सामान्यविशेषयो कथञ्चित्तादात्म्यग्राहिप्रत्यक्षस्य बाध-
 नम् । अनुमानान्तरेण तद्वाधनेऽस्य वैयर्थ्यम् । साध्यम्यापि तत्र एव
 प्राप्तिद्वे । दृष्टान्तोऽपि साध्यविकलो घटपटयोरपि दृष्टान्तकृत्तयोरत्यन्त- २५
 भेदासमवात् । तदसंभवश्च सत्त्वादिनाऽन्योन्य तयोरभेदात्सुप्रसिद्ध ।

साधनविकलश्चायं दृष्टान्तोऽपि .... सामान्यविशेषयोरात्यन्तिकं
भेदं प्रसाधयति । द्वितीयानुमानेऽपि विरुद्धधर्मान्वितत्वाख्यो हेतुधूमेना-
नैकान्तिकः । न खलु स्वसाध्येतरयोर्गमकत्वागमकत्वलक्षणाविरुद्धधर्मा-
न्वितत्वेऽपि धूमोऽभि ....

५ .... लापचित्तस्य तु सामर्थ्यन्तरत्वात्साध्यान्तरं प्रत्य-
गमकत्वम् । न चैकस्यैव तस्य गमकत्वागमकत्वं संभवत इत्यप्यन्ध-
सर्पविलप्रवेशन्यायेन परेपामनेकान्तावलम्बनम् । धूमस्याभिन्नत्वात् । य
एव हि गमक. स्वसाध्ये स एव ह्यत्यन्तागमक इति । अथान्यः
स्वसाध्ये गमकोऽन्यश्चान्यत्रागमकस्तर्हि यां गमको धूमस्तस्य स्वसा-

१० ध्यवत्साध्यान्तरेऽपि सामर्थ्यादेकस्मादेव धूमान्निखिलसाध्यासिद्धि-
प्रसंगाद्धेत्वन्तरोपन्यासो व्यर्थः स्यात् । तथा यदपि तद्वस्तुनः
सामान्यस्वभावता स्वीक्रियत इत्यादि । तदप्ययुक्तम् । सामान्य-
विशेषोभयस्वभावस्य वस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतीतत्वात् । प्रमाणप्रतीते
च विरोधानुपपत्तेः । यच्चावाचि 'पटस्य भाव' इत्यादि । तदपि न

१५ न्याय्यम् । पण्णा पदार्थानामस्तित्वमित्यत्र भेदाभावेऽपि पष्टुत्पत्तिप्र-
तीतेः । न खलु भवता पट्पदार्थातिरिक्तमस्तित्वादिकमभिमन्यते । पट्-
पदार्थसख्याव्याघातप्रसगात् । ननु धर्मिरूपा एव ये भावास्ते पट् पदार्था
प्रोक्ताः । धर्मरूपास्तु तद्व्यतिरिक्ता इति चेत् । कस्तर्ह्यस्तित्वस्य तैः
सह संवन्धो येन तत्तेषां धर्मः स्यात् । संयोगः समवायो वा । न तावत्सं-

२० योगोऽस्य गुणत्वेन द्रव्यैकाग्र्यत्वात् । नापि समवायः । तस्यैकत्वेनेष्टेः ।
समवायेन चाऽस्य समवायसंवन्धे तस्यानेकत्वप्रसक्तेः । एकत्वे.....
कथमेवमस्तित्वस्यास्तित्वमित्यत्रास्तित्वयोरेकत्वे कथं भेदनिबन्धना
विभक्तिर्भवेत् । अथ तत्राप्यपरमस्तित्वं, स्वीक्रियते तदाऽनवस्था
स्यादपरापरधर्मसमावेशे । नच सत्त्वस्य, धर्मिरूपत्वानुपज्ञात्पण्डेव

२५ धर्मिण इत्यस्य व्याघातः । ये धर्मिरूपा एव ते पट्त्वेन विवर्सेत्, न
द्रव्यादीनां धर्मरूपाक्षिता ..(- ?) .....

इति त्वम्यापि समवात् । तथा स्वम्य मात्र स्वत्वमित्यादा भेदाभावेऽपि
तद्वितोपत्तेरप्यलम्बाच्च साऽपि भेदपक्षमेवाऽवलम्बन । यद्यावाचि
मग्यान्निष्पेक्षसप्तकोपनिपातप्रसत्तेरित्यादि तदपि न मनोनम् ।
माधकनायकमानाभावादिसामग्र्यभावे कथ प्रत्येककोटिनिर्णये सशयोऽ
यनुपपत्त म्याणुपुम्पप्रतीतां तस्यैव । अथानुपपत्तयमानोऽपि
सशयोऽत्र बलान्पाद्यते । नन्वेव कस्यचित्पि प्रतिनियतरूपयस्या
न म्यात् । सत्र तस्यापादयितु सुशकवात् । तथाहि—घटादिप्रति-
नियतरन्तुप्रमातृत्वमेवात्मनो नानस्वमारम्य परमात्मस्वरूपस्य वा
म्यान्तित्यादिसदृशम्यापादयितु सुशक्येन न कश्चित् व्यवस्था सिध्येत् ।
ततो घटादि प्रतिनियतरूपव्यवस्थामिच्छता नाऽनुपपत्तयमान सशयो १०
बलान्पादयितु शक्य ॥ १ ॥ त्रिगोघोऽपि भेदभेदाविनामे (१)
वन्तुत्पादापि समान इत्येकस्य भेदभेदवद्रूपादिस्वभावताऽपि न भवेत् ।
किं चाऽयमावेम्योऽप्यमृत पृथग्मूनो वा नरेत् । यद्यप्यमृत कथ
विरोधको नाम म्याममृतत्वात्तत्स्वरूपवत् । अथ पृथग्मृतस्तथापि
न विरोधक पृथग्मृतगोत्राविरोधकायान्तरयत् । तथापि तस्य १५
विरोधकत्वे यद मनस्य विरोधक म्यात् । ननु चाथा तरमृतोऽपि
विरोधिनोर्विरोधको विरोधस्तद्विगणत्वे सति त्रिगोधप्रत्ययविषयत्वात् ।
यन्तु न तयार्तिगोधक स न यथा तथाऽनरोऽर्थमन्ता न मय सर्वभ्य
त्रिगोधक इति चेन्न तस्य तद्विगणत्वानुपपत्ते । त्रिगोधो हि २०
अभाय । स च तुच्छत्वभावे यन्ति गीतोष्णद्रव्ययोर्विशेषण तदा २०
महत्तयोरप्यनापत्ति । अथ शीतद्रव्यस्य विशेषण तदा तस्यैव
विरोधि म्यातोष्णद्रव्यम् । तथा न द्विष्टोऽमात्रेकत्रावप्यिते । न चैकत्र
विरोध । सवत् तत्प्रमगान् । एतेनोष्णद्रव्यस्यैव त्रिगोधो विशेषण-
मित्यपि विस्तम् । अथ विस्तमानन्वापेक्षया कमस्य । त्रिगोधक
त्वापेक्षया तु कर्तृम्यो विरोध । एवं च यद्यपि कर्तृम्या कतयय कर्मम्या २५
च कर्मस्यैव विरोधव्यक्तिमन्तथापि मामान्यापेक्षयोमयविरोधण ग-

- द्विष्टोऽसावभिधीयते । तदा रूपादेरपि द्विष्टत्वनियमापत्तिः । तत्सामान्यस्य द्विष्टत्वात् । रूपादेर्गुणविशेषात्तत्सामान्यस्य पदार्थान्तरत्वान्न तदनेकस्थत्वमिति चेत् । तर्हि कर्मकर्तृस्थाद्विरोधविशेषात्पदार्थान्तरस्य विरोधसामान्यस्य द्विष्टत्वे कुतस्तद्विष्टत्वं येन द्वयोर्विशेषणं
- ५ विरोधः । एतेन ' गुणयोः कर्मणोर्द्रव्यगुणयोर्गुणकर्मणोर्द्रव्यकर्मणोर्वा विरोधो विशेषणम् ' इत्यपास्तम् । विरोधस्य ह्यभावरूपत्वे कथं सामान्यविशेषभावो येनानेकविरोधि विशेषणभूतविरोधविशेषव्यापि विरोधसामान्यमुपेयते । यद्वि पुनः षट्पदार्थव्यातिरिक्तत्वात्पदार्थत्रयो विरोधोऽनेकस्थः । स च विरोध्यविरोधको
- १० भावप्रत्ययविशेषसिद्धः समाश्रीयते । तदाप्यस्यासंबद्धस्य द्रव्यादौ विशेषत्वं स्यात्संबद्धस्य वा । न तावदसंबद्धस्य । अतिप्रसंगात् । दण्डादौ तथा प्रतीत्यभावाच्च । अथ संबद्धस्य किं संयोगेन समवायेन विशेषणभावेन वा । न तावत्संयोगेन । अस्याद्रव्यत्वेन संयोगानाश्रयत्वात् । नापि समवायेन । विरोधस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
- १५ शेषव्यतिरिक्तत्वेनासमवायित्वात् । नापि विशेषणभावेन । संबन्धान्तरेणासंबद्धे वस्तुनि तस्यासंभवात् ! अन्यथा दण्डपुरुषादौ संयोगादिसंबन्धाभावेऽपि स स्यात् । इत्यलं संयोगादिसंबन्धकल्पनाप्रयासेन । तदित्थं विरोधस्य परामृश्यमानस्याघटमानत्वान्नायं भेदाभेदयोः परिकल्पयितुं युक्तः ॥ २ ॥ नापि वैयधिकरण्यम् । एकाधारतया निर्वा-
- २० धवोधे भेदाभेदयोः प्रतिमासमानत्वात् ॥ ३ ॥ नाप्युभयदोषानुपगः । तत्स्करपारदारिकाभ्यामतत्स्करपारदारिकवद्भेदात्मकवस्तुनः केवलभेदाभेदाभ्यां जात्यन्तरत्वात् । न खलु भेदाभेदयोरन्योन्यानिरपेक्षयोरेकत्वं जिनपतिमतानुसारिमिरिष्टं येनायं दोषः स्यात् । तत्सापेक्षयोरेव तदभ्युपगमात्तथाप्रतीतिश्च ॥ ४ ॥ नापि संकरव्यतिकरौ । स्वरूपेणैवार्थे
- २५ तयोः प्रतीयमानत्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ नाप्यनवस्था । धर्माणामपरधर्मासंभवात् । ' धर्मिणोऽनेकरूपत्वं न धर्माणां कथंचन '

इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥ एव सशयाद्विदोषसप्तकावेदुष्टनायदुक्त
तत्त्वस्याप्रतिपत्तिरेवानेकान्नवाप्तिनामेति, तत्प्रत्युक्तम् ।

तन्नामान्यविशेषयोर्नियमतो भेद समाप्तीयने

येन न्यायपराङ्मुखा कुमतयस्तीर्यान्तरीया हता ॥

स्याद्वादोक्ततोरणो निनपतेरुत्तुङ्गमच्छसन

५

प्रासाद प्रचुराथमाथरचिरस्तम्भाच्चि निष्ठनान् ॥ ५८० ॥

सामान्यविशेषाभ्योऽनेकान्त सिद्धिर्माधमानीत ।

अधुना तु साज्यनेऽपाराज्यनिर्मुचितस्तत्र ॥ ५८१ ॥

तथा हि— समस्त वस्तु स्वरूपरूपाणि सन्सत्तात्मक प्रतिनियत

रूपव्यवस्थानुपपत्ते । अन्यत्र साध्यपदयोर्विरोध । १०
सदसदनेकान्नवादस्य
सहाधनम् । कथमेकमेव कुम्भाद्विस्तु सचासद्य भवति ।

सत्त्व सत्त्वपरिहारेण व्यवस्थितम् । अमत्त्व

मपि सत्त्वपरिहारेण । अन्यथा तयोरविशेष स्यात् । तत्रच तद्यदि

भत्, कथममत् । अथासत्, कथ सत्त्वप्रसिद्धमेव सन्सत्तात्मकत्वम् ।

तथा चाप्रसिद्धविशेषणन् पथम्य दोष । प्रतिनियतरूपव्यवस्थाऽन्यथा- १५

नुपपत्त्याभ्यो हेतुरप्यसिद्ध । इदरेतरामावशादेव प्रतिनियतरूप-

व्यवस्थाया उपपद्यमानत्वात् ।

मावाभातात्मक वस्तु नदित्य नोपपद्यते ।

स्वीकार्यो सर्वथा भिन्नो मावाभावा बुधैस्तत ॥ ५८२ ॥

तदिदमसिद्धमर्थाकम् । यतो यन् यैरेव प्रकारेण सत्त्व तेनैवामत्त्व २०

येन चामत्त्व तेनैव च सत्त्वमग्न्युपेयेत । तदा स्याद्विरोध । यदा तु

स्वरूपादिना मत्त्व पररूपादिना त्वमत्त्वमिष्यते तदा काम्य गन्धोऽपि । न

मत्तु वस्तुन सत्त्वमेव । स्वरूपादिनेव पररूपाणिनापि मत्त्वप्रमगान् ।

मर्षस्यामर्षाभङ्गवानुपपत्त्या सत्त्वाद्वैतापत्ते । तद्य प्रागेव शूनोषरम् ।

नाप्यमत्त्वमेव । पररूपाणिनेव स्वरूपादिनाप्यमत्त्वप्रमगान् । अभि- २५

त्य ननुन्यप्रमत्त्वत्वापत्त्या मकृत्तून्यताप्राप्ते । सापि च प्राक्प्रति-

- क्षितैव । भेदाभेदयोरिव सत्त्वासत्त्वयोर्विगंधो विधुरयितुं सुशक एव ।
 तत्राप्रसिद्धविशेषणं पक्षस्य दोषः । यत्तुक्तम्—इतरेतराभाव इत्यादि ।
 तदमुन्दरम् । इतरेतराभावस्य घटवस्त्वभेदे घटाविनाशे पटाद्युपलब्धि-
 प्रमेगात्पटाद्यभावस्य विनष्टत्वात् । अथ घटाद्विन्न इतरेतराभावस्तदा
 ५ घटपटादीनां परस्परं भेदो न स्यात् । यदा हि पटाद्यभावरूपो घटो
 न भवति तदा घटः पटादिव स्यात् । यदा च घटस्य घटाभावा-
 द्विन्नत्वाद्वटरूपता तथा पटादिरपि स्याद्वटाभावाद्विन्नत्वादेव ।
 नाप्येषा परस्परभिन्नानामभावेन भेद शक्यते कर्तुं तस्य
 भिन्नाभिन्नभेदकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभाव-
 १० संभवति । नापि परस्परं भिन्नानामभावेन भेद क्रियते स्वहेतुभ्य एव
 भिन्नानामुत्पत्तेः । नापि भेदव्यवहार क्रियते । यतो भावानामात्मा-
 त्मीयरूपणोत्पत्तिरेव स्वतो भेदः, स च प्रत्यक्षे प्रतिभासनादेव भेदव्यव-
 हारहेतुः । किञ्च भावाभावयोर्भेदो नाभावनिवन्धन । अनवस्थाप्रसं-
 गात् । अथ स्वरूपेण तयोर्भेदस्तदा भावानामपि स्वरूपेणैव स स्या-
 १५ दिति किमपरेण भावेन कल्पितेन । तन्नैकान्ततो भिन्नोऽभिन्नो वा
 इतरेतराभावः संभवति । अपि चायं किं स्वतन्त्रो भावधर्मो वा । न
 तावत्स्वतन्त्रः । तथाविवस्यास्य प्रागेव परास्तत्वात् । अथ भावधर्मः,
 कस्य पुनर्भावस्य धर्मोऽसौ घटस्य पटस्योभयस्य वा । यदि घटस्य
 तत्रापि किं घटस्वरूपस्य निषेधकः पटस्वरूपस्य वा । प्रथमपक्षे किं घट
 २० एव घटः स्वरूपस्य प्रतिषेधकः पटे वा । प्रथमे पक्षे कथं घटधर्मोऽसौ
 धर्मिण्येवासत्त्वान् । द्वितीये तु पटे सन्, असन् वा घटमयं निषेधेत् ।
 यदि संस्तदा कथं घटधर्मोऽसौ, तादात्म्येनावस्थानात्तद्धर्मताया
 एव संभवात् । अथ असंस्तदा घटे घटासत्त्वासत्त्वाद्वटसत्त्वव-
 त्पटेऽपि घटासत्त्वासत्त्वाद्वटसत्त्वप्रसंगः । तत्र घटस्य धर्मः सन्, अस्त्येव
 २५ घटस्वरूपस्य निषेधकोऽसौ । अथ पटस्वरूपस्य निषेधकोऽसौ । तत्रापि
 किं पटात्मन्येव घटात्मनि वा । नाद्यः पक्षः । पटाभावस्य घटधर्मत्वेन

पटात्मत्वाभावेन तत्र तन्निषेध कर्तुमसमर्थत्वात् । द्वितीयपक्षे त्वस्मन्म-
 तसिद्धिः । पटाभावस्य घटधर्मस्य घटात्मकत्वात्पटनिषेधकत्वेना-
 म्नाभि स्वीकागात् । अथ यदि घटधर्मोऽसौ तदा कथं घटे पटो
 नास्तीति पटसामानाधिकरण्येन तत्प्रतीतिः । तन्मन् । ससर्गमात्र
 प्रतिषेधत्वात् न मूलं घटो नास्तीति गत् । इह तु तादात्म्यप्रतिषेधस्य ५
 प्रमान्तत्वात् । तत्र च घट पटमा न मनतीति प्रतीतिर्मन्यते घट-
 सामानाधिकरण्य पटाभावस्य । एव पटधर्मत्वे घटाभावस्य सर्वं
 वाच्यम् । यथा हि घट पटमा न मनतीति प्रतीतिरस्ति तथा पटो
 घटमा न मनतीत्यपि । ततोऽपि घटाभा पटाभावो घटधर्म पटात्मा
 च घटाभाय पटधर्म इति युक्तम् । सप्रह्नयाभिप्रायात्तु मयधर्मताप्य १०
 म्यापिरुद्धवेति , न चामाव प्वेतेतरामात्रम्येति मार्गते कल्पनीयम् ।
 घटादे सत्तात्मकत्वप्रमगात् । तथा हि—यथा घटस्य स्वप्नेकाला
 काराणि सत्य तथा यदि परदेशकालाकाराणि सति स्वप्ने-
 शान्तिरत्यल्पे शान्तिप्रमके कथं न मयात्मकत्वं, अथ परदेशा-
 न्तिरत्यल्पे शान्तिप्रमके कथं न मयात्मकत्वं, अथ परदेशा-
 न्तिरत्यल्पे शान्तिप्रमके कथं न मयात्मकत्वं । तथा सत्याऽमात्रप्रमक्तिः । १५
 अथ यदेव स्वसत्त्वं तदेव परासत्त्वं । नन्वेवमपि यदि परासत्त्वे
 स्वसत्त्वमनुपपन्नं सत्त्वं सवधाप्यमद्यम् । अथ स्वसत्त्वे परासत्त्वस्य
 तदा परासत्त्वस्याभावात्सर्वतात्मकत्वम् । यथा हि स्वासत्त्वासत्त्वा
 त्वत्तत्त्वं तस्य तथा परासत्त्वामत्त्वात्परसत्त्वप्रमत्तिरनिवारितप्रसङ्ग
 विरोधमात्रात् । न च परासत्त्वं कल्पितरूपमिति न तन्निरुद्धिः पर- २०
 मत्त्वात्मिकेति वाच्यम् । स्वासत्त्वेऽप्येव प्रमगान् । अथ नाभा-
 निवृत्त्या पणार्था भावरूप प्रणिनियता वा भवन्ति । अपि तु स्वदेतुमा
 मभीति स्वस्वयान्नियत एवोपनायते । तथैव चार्थमात्रम्यमात्रिनाऽ-
 च्येण विषयीक्यमाणो व्यग्रप्रयमनायते, इति किमितरेतरामात्र-
 कल्पनया । उच्यते । किञ्चित्केवलम्वमात्रमभीति स्वस्वभावानियतोत्प २५
 तिरेव परासत्त्वात्मक प्रत्यतिरेकेण नोपपद्यते । स्वस्वरूपनियनप्रतिमात्रन

- च पराभावात्मकप्रतिभासनमेव । अत एव स्वकीयरूपानुभवान्ना-
न्यतोऽन्यनिराक्रियेत्येतदपि सदसदात्मकवस्तुप्रतिभासनमन्तरेणानुपपन्न-
मेव । यदा हि पररूपव्यावृत्तिमत्तत्स्वरूपमध्यक्षे प्रतिभाति तदा
स्वस्वरूपमेव परतस्तस्य भेदस्तदग्रहणमेव चाध्यक्षतस्तद्वेदग्रहणम् ।
- ५ अन्यथा पारमार्थिकपरसत्त्वासत्त्वात्मकस्वसत्त्वाभावे स्वसत्त्ववत्पर-
सत्त्वात्मकत्वप्रसंगान्न तत्स्वरूपमेव भेदो नापि तत्प्रतिभासनमेव
भेदप्रतिभासन स्यात् । अत एवान्याभावस्य पदार्थात्मकत्वेऽपरापरा-
भावकल्पनया नानवस्था । नापि परग्रहणमन्तरेण तद्वेदग्रहणाभावा-
दितरेतराश्रयत्वाद्वेदाग्रहणम् । न चाभावस्य तुच्छतया सहकारिभिरनु-
- १० पकार्यस्य ज्ञानाजनकत्वम् । नापि भावाभावयोरनुपकार्योपकारकत्वेना-
संबन्धो भावाभावात्मकस्य पदार्थस्य स्वसामग्रीत उत्पन्नस्य प्रत्यक्षे
तथैव प्रतिभासनात् । न चासदाकारावभासस्य मिथ्यात्वम् । सदा-
कारावभासेऽपि तत्प्रसंगात् । न चासदवभासस्याभावः । अन्यविविक्ताव-
भासस्यानुभवसिद्धत्वात् । तन्न यदेव स्वसत्त्वं तदेव परासत्त्वमिति
- १५ साधु । अपेक्षणीयनिमित्तभेदान्न सत्त्वासत्त्वयोर्नैकत्वं वक्तुं युक्तम् ।
स्वद्रव्यादिकं हि निमित्तमपेक्षार्थं सत्त्वं व्यवस्थाप्यते । परद्रव्यादिकं
पुनरपेक्ष्यासत्त्वम् । ततो विभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वात्सत्त्वासत्त्वयोर्भेदः ।
एकान्ताभेदे तु सत्त्वासत्त्वयोर्विभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वानुपपत्तिः ।
तथा हि—यदेकान्तेनाभिन्नं न तत्र विभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वं यथा
- २० सत्त्वे, असत्त्वे वा । एकान्तेनाभेदश्च सत्त्वासत्त्वयोर्भवद्विरिष्ट इति ।
प्रतिनियतसदसत्प्रत्ययगोचरचारित्वानुपपत्तिश्चानयोस्तत एव तद्वत् ।
अभिन्ननिमित्तनिबन्धनत्वे च तत्प्रत्यययोः सर्वत्र हेतुभेदात्फलभेदः,
इत्यभ्युपगमो विरुध्येत । ततः सत्त्वासत्त्वयोर्वस्तुनि प्रतीतिभूधरशि-
खारूढं कथञ्चित्तादात्म्यं प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरतस्तु सदसदात्मक-
- २५ वस्तुविचारः श्रीमद्देनेकान्तजयपताकातः प्राज्ञैर्विज्ञेयः ।

तस्माद्दोषापगमविशदान्मानतः संप्राप्तिद्वे

सत्त्वासत्त्वोभयपरिगते विश्ववस्तुप्रपञ्चे ॥

एकान्ताय प्रामिति विमुख कथ्यमानाय तोर्य

स्वान्त हन्त मृहयतु कथ गेमुषोवल्लमानाम् ॥ ५८३ ॥

बौद्धमतसङ्गदन्तर्वक
नित्यानि यानेकान्वादस्य सप्रति नित्यानि यानेकान्त साध्यते सम्यक्
मण्डनम् । ॥ ५८४ ॥ ५

अत्राह ज्ञानधीश्रवणदुर्निम्बशाक्य कथित्—

क्षणिकैकान्ते जीवति कोऽय तन्माधनमनोरथस्याऽवसर ।

तथा हि—

“यत्सत्तत्क्षणिक यथा अरुघ” सन्तश्च माया इमे

मत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मिते मिद्रेषु सिद्धा व मा ।

१०

नाप्येकैर निधायदापि परकृत्रेण क्रिया वा भवेत्

द्वेषापि क्षणमङ्गसगतिरत माध्यैर निश्राम्यति ॥ ”

सत्त्वमिहाथन्रियासामर्थ्यममीष्ट स्वमागहेतुत्वेनोपन्यम्नम् । तच्च
प्रमाणत प्रतिपत्तेषु नि गेपगादिनामविगान्सिद्धम् । इति नाश्रय-
द्वारेण स्वरूपेण वाप्यासिद्धि । नापि विरुद्धता । सपक्षीकृते जलमुषि १५
विलोकनात् । मायारिपययन्यासिष्ठणम्य विन्दम्य सा यवति दर्शना
नुपपत्ते । ननु कथमिह क्षणिकत्वावधारणम् । यतोऽय सपक्षता म्या-
दिनि चेत् । उच्यते । इह जलधरम्य जलधारणक्रियासमर्थमन्तार-
क्या स्वभावो शक्यपरिहार । क्षणान्तरे च द्वितीयादौ तत्क्रियाया कृत
त्वापुन कर्तुमशक्यत्वात्तज्जातीयामन्यजातीया वा कुर्यात् कुर्याद्वा २०
कामपि क्रियामिति क्त्वा । एव तत्क्रियाकर्मण्यणाप्रागपि वक्तव्यम् ।
तत्र यदि प्रथमक्षणमन्यणान्तरेऽपि तत्करणसमर्थस्वभावोऽभ्योद्यर कथ
कदाचित्तत्क्रियाविच्छेत् । क्षणान्तगन्विततनीयक्रियाममर्थस्वभावत्वे वा
क्षणान्तगवप्रथमक्षणेऽपि सनादीयेनान्रियाप्रसन्नप्रमङ्ग । क्षणान्तरेऽ-
पि हि तन्मामर्थ्यममवाञ्जनन तच्च तन्माप्यक्षीणम् । २५

कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणासंनिधानतः ।

समर्थहेतुसद्भावे क्षेपस्तेषां तु किञ्चित् ॥५८५॥

- एतेनाकरणपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । यदा विलम्बो ह्यसह्यस्तदा-
 दूरोत्सारितमकरणम् । असामर्थ्ये वा समीहितसमर्थेऽप्यकरणप्रसङ्गः ।
 ५ सदेकस्वभावत्वात् । स्वभावभ्रमे च प्रतिक्षणं क्षयः सिद्धो जलधगस्य ।
 प्रयोगः—यद्यदा यज्जननसमर्थं तत्तदा तत्करोत्येव । यथा-
 न्या कारणसामग्री स्वकार्यम् । शक्तश्चायमुभयदशायामुभयं कार्य-
 मर्जितुमिति स्वभावहेतुप्रसंगः । विपर्ययप्रयोगश्च—यद्यन्न करोति
 न तत्तत्र समर्थम् । यथा गाल्यङ्कुरमकुर्वन्कोद्रवः । न करोति
 १० चायं प्रथमक्षणसाध्याः क्रिया द्वितीयादिक्षणसाध्या वा प्रथमक्षण इति
 व्यापकानुपलब्धिः । एव च जलवरस्य तत्तत्क्रियासु समर्थासमर्थ-
 स्वभावतया प्रतिक्षणमन्यत्वेन सपक्षत्वे सिद्धे तत्र वर्तमानस्य सत्त्वहेतो-
 कुतो विरुद्धता । नाप्यनैकान्तिकगङ्गा । सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेः
 प्रसाधनत्वात् । ननु विपर्ययवाधकप्रमाणवशात् व्याप्तिसिद्धिः । तस्य
 १५ च नोपन्यासवार्तापि । तत्कथं व्याप्तिः प्रसाधितेत्युच्यते । तदचतुरस्तम् ।
 तथा ह्युक्तमेतत् । कर्तुः सा न क्रियान्यदापि किंतु परक्रिया, अक्रि-
 यैव वा । अत्र च प्रकारद्वये क्षणभङ्गसगतेरवश्यभावोऽतः
 साध्येन व्याप्तैव सार्थक्रियासत्किरिति । नन्वेवमन्वयमात्रमस्तु विप-
 क्षात्पुनरेकान्तेन व्यतिरेकं कथं लभ्य इति चेत् । प्रागुक्तं
 २० ‘यद्यदा’ इत्यादिकानुमानादन्यव्याप्तिसिद्धेरेव । विपर्ययवाधकशब्देन
 पुनरत्रान्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रसाधकप्रमाणयोरुभयोरपि संग्रहः । अन्व-
 यरूपाया हि व्याप्तौ साध्यविपर्ययस्य वाधकं साधने सति । व्यतिरेक-
 रूपाया तु साध्यविपर्यये वाधकं साधनस्येति । अथापि व्यतिरेकरूपा-
 यामेव व्याप्तौ कौतुकमस्ति तदा साप्युक्तैव । तथा हि—नाप्येकैव विधा
 २५ नान्यदापि किंतु परं कृत्वा भवेदक्षणिकाभिमतभावस्यान्यदा पूर्वं
 १ ‘साधनसत्त्वम्’ इति न. पुस्तकं पाठः । २ ‘साध्यं विपर्ययवाधकम्’ इति
 न. पुस्तके पाठः ।

पश्चाद्वेति क्रमनिर्देशः । नैव त्रिया भवेत् । अन्यथा नवेत्यप्रधारणान्न
पूर्वं नापि पश्चात्क्रियेत्यक्रमनिर्देशः । एतस्य च कार्यगतस्य प्रकार-
द्वयस्य कारणानां क्षणमङ्ग एव सति समतिरित्यन्तर्निर्णयताप्रधारणया
वृत्त्या नित्याद्यावृत्तिरित्यपाम्य क्षणमङ्गसमतिरिति प्राधान्येनोपन्यस्त
वृत्ते । तन्मणिकादिप्रमाणिकान्पि मा व्यावृत्तिः शक्तीति लभ्यते ५
तुम् । एतेनाप्रमाणिकस्य क्रमयोगपदवाक्यामर्थत्रियाविरोधाच्छाक्ते-
लक्षण सत्त्वमवहायेन । अतः क्षणिकत्वं न विनाम्यते न व्याप्यत
इति क्रमयोगपदलक्षणव्यापकानुपलम्भाद्विषये बाधकान्सत्त्वमर्थ-
क्रियागतिलक्षणस्य क्षणिकत्वेन व्याप्तिसिद्धिरित्युक्तं भवति । तथा च
प्रयोगः — यः क्रमयोगपदवक्त्यामर्थत्रियाया नोपयुज्यते तन्नाथक्रिया १०
गतम् । यथा हरिणारविन्दम् । नोपयुज्यते चाप्रमाणिको भावः
क्रमयोगपदवक्त्यामर्थत्रियायामिति व्यापकानुपलम्भः ।

अपि च—

यन्निर्माणे यथा तथा तन्निष्ठ भगवन्तु गौर यथा

नो चेत् प्रतिपत्तु शक्तिनियमः सकीर्णभावे भवेत् ॥

११

संस्कारा प्रतिमानि चेन्मिदमतिष्वेकक्षणमध्यायेन

स्यादेकक्षणवीक्षणादित्या दृष्टिभिकालीकृता ॥ ५८२ ॥

छिन्नरूपोपपत्तिरप्रकीर्णाऽयं स्वभावहेतुप्रयोगः । अत्र च मध्ये
भारतान् विरुद्धता ताव । द्वितीयपात्रेण चोक्तान्तपरिहारः ।
तथा द्वि-निर्माण प्रयोगे प्रतिमानमुक्तम् । तत्रा यावता विरोधेण २०
परार्थ प्रयोगे प्रतिमासमाप्त्यनि तन्नियमपरिहारः यत् स्वरूप-
स्थितिमात्रेण तत्रा नान्यकार्णमस्य स्वरूपमिति मयैव मयैवयोगात्
प्रयोगः । अतः स्वरूपनियमे प्रमाणपेताया प्रवृत्तिनिवृत्तिकामस्य
यद्यथा प्रयोगे प्रतिभात तत्तथैव सत्तान्यथेति । तन्नेन तथाप्रमाण
व्यात प्रयोगप्रतिमामोऽयमन्यथावस्थाने विपक्षे व्यापकामत्रासम्- २०

वस्तथावस्थानेन व्याप्यत इति दर्शितम् । तृतीयपादेन पक्षधर्मोप-
 संहारः । तदसिद्धिपरिहारश्चतुर्थेन । पूर्वापरकालयोरेकत्वे हि पदार्थस्य
 दृष्टाद्रूपाद्रूपान्तरविरहात्सकलकालकलाकलितस्य देशान्तरजुषांऽपि
 रूपस्यावश्यं प्रतिभास इति न देशकालान्तरावस्थाप्रतिपत्तये प्रमाणा-
 ५ न्तरपर्येषणावकाशः । अस्ति च पर्येषणा, उदानीमन्यदेशे वा तद्वस्तु
 कथमस्ति किंस्विन्नोपनिपातिना रागरसेन सिक्तमिति तदुपनिपातसंभ-
 विन्यवसरे विमर्शदर्शनात् । न च दर्शनविषयीकृते तथा संभवः । न
 च दृष्टेऽप्यनवसायः शक्योऽभिधातुम् । नादृशि जिज्ञासिते रक्तादौ
 रूपे क्षणिकतावदनभ्यासाभावात् । अन्यथा पश्चाद्दर्शनेऽपि नावसा-
 १० योदयः स्यात् । तस्मात्तदनवमायस्तदप्रतिभासादेव । ननु यदि क्षण-
 भङ्गुरता भावानां प्रतिभाता प्रत्यक्षे तदा किमेनेन सिद्धोपस्थायिनानु-
 मानेनेति चेत् । उच्यते । शिंशपानुमानेनेव व्यवहारः साधनीयः
 तथा च—

क्षणत्वमध्यक्षविषया यदेतज्ज्ञानं पुनर्न व्यवहार्यमेतत् ।

१५ अतः समक्षग्रहसाधनेन प्रसाध्यते तद्व्यवहार एव ॥ ५८७ ॥ इति॥
 तदस्य मानद्वितयस्य विश्वतो दोषोपगान्त्या कुण्डलेषु सत्सु ।
 आकालमेष क्षणभङ्गवादो विजृम्भतामस्खलितं त्रिलोक्याम् ॥ ५८८ ॥

अतीव ताथागत नूतनोऽयं कश्चित्प्रकारस्तव धूर्ततायाः ।

दृष्टिं यदामील्य परिस्फुरन्तमपन्हुषे दोषसमूहमत्र ॥ ५८९ ॥

२० तथाहि—यदवाचि ‘ सत्त्वमिहार्थक्रियासामर्थ्यम् ’ इत्यादि ।
 तत्राविवादसिद्धमेव भावेषु वादिनामर्थक्रियासामर्थ्यं त्वामेकं बहिःकृत्य ।
 क्षणमात्रलक्षकप्रत्यक्षवादिनो हि भवतः कार्यकारणभावप्रतिपत्तिरेव न
 संभवति । कुत एवार्थे क्रियासामर्थ्यप्रतीतिः स्यात् । तथा हि—कार्य-
 कारणभावः कचिदर्थयोः, कचनार्थज्ञानयोः, कापि ज्ञानयोः प्रतिपत्तव्यः ।
 २५ त्वन्मते चार्थयोस्तावन्नासौ प्रतिपत्तु पार्यते । कारणकाले कार्यस्य कार्यकाले
 कारणस्य वा प्रतिभासाभावात् । न चैकस्यैव ग्रहणे कार्यत्वं कारणत्वं

वा सिध्यति । तयोरितरेतरमवन्धग्रहणात्तत्त्वव्यवस्थिते । स्वरूपमेव
 कार्यन्व कारणत्व चेति चेत् । अस्त्वेतत् किंतु एकैकस्वरूपप्रतीतावम्येद
 कार्य कारण वेति प्रतिपत्तिं कुतो नातिकेद्रीपनासिनोऽप्यभिदशना-
 नेव तत्र धूमननकत्वनिश्चयस्य च प्रमगात् । परम्परसंगतित्वाप्रति-
 पत्तौ च कार्येण कारणानुमानमस्तमित्यान् । तन्निर्मायानम् 'मधु ५
 पश्यामि दुर्गुद्वे प्रपात नैत्र पश्यामि' इति । तद्भावे भावम्यावमाया
 स्कार्यकारणभावव्यवस्था सुम्येति चेत् । न । तद्भावे भावस्य क्षणमात्र
 वेत्तिना वेदनेन वेत्तितुमशक्यत्वात् । क्रमेण द्वयोरपि प्रतिपत्तिरित्यपि
 त्रपापात्रम् । क्षणोभयमाविन कस्यचिदेकस्य वेदनस्यासत्त्वात् ।
 द्वयोस्तु प्रमोक्षनयोरपि परम्परस्वरूपाप्रतीतेर्न सन्धयुद्धि । विकल्प- १०
 प्रमादात्तद्गुद्विरिति चेत् । अहो उत्तमस्य प्रसाद । स हि
 कनरत्नमाणम् । न प्रयक्षम् । अकल्पनापीडत्वात् । नानु-
 मानम् । अलिङ्गनत्वात् । नाम्य प्रत्यक्षपरिच्छेदानुकारित्व-
 मस्ति । प्रत्ययेण कार्यकारणभावापरिच्छेदात् । किंच तद्भावमा-
 पित्वमात्रेण कार्यकारणत्वे राममसद्भावे धूमोद्गमजननात्तस्यापि १५
 तत्कारणतापत्तिः । तन्भावेऽपि तद्भावात्तापत्तिरिति चेत् । नास्त्येतत् ।
 यो हि धूमक्षणस्तद्भावे भवति स कथं तद्भाववदभावेऽपि स्यात् ।
 उत्पन्नस्य पुनरुत्पादायोगात् । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां सतानस्य कार्य
 कारणभावोऽभिधीयते । तत्र साधु । क्षणातिरेकिणस्तस्यासम्भवात् । भावे
 वा कार्यकारणभावमन्वयेन स्यान्न क्षणानाम् । अक्षणिकव्यामौ, इत्यनेनेव २०
 सत्त्वं व्यभिचारि स्यात् । क्षणिक एवासाविति चेत्तर्हि किमनेनापि
 भिद्यमानयानपात्रानुयायिमिन्नयानान्तरतुल्येन । यो नान्वयव्यतिरेक
 ग्रहणद्वारेण कार्यकारणभावग्रहणत्राणाय । किंच । कारणान्कार्यं भव-
 त्कथं गृह्यते । किमत एव भवति, आहो ग्विद् अतो मन्येय, किंवाऽ-
 तोऽपि भवतीति । एव च न कार्यकारणभावग्रहो नियमामावात् । २५

- नाप्यतो भवत्येवेति । देशान्तरे कालान्तरं च ततस्तदनुपपत्तेरिति दर्शनात् । नाप्यतोऽपि भवतीति पक्षः । तत्रापि सामर्थ्यादन्यतोऽपि भवतीति स्वयमेव व्यभिचारेपगमान् । ततोऽध्यक्षेणान्वयव्यतिरेका-
 सिद्धेर्न कार्यकारणभावस्यावसायः । अथानुपलम्भादेतदवगायः । हन्त
 ५ कोऽयमनुपलम्भः । प्रत्यक्षमनुमान वा । न तावत्प्रत्यक्षम् । तस्य
 क्षणान्तरासंनृष्टवस्तुविषयत्वात् । तेन च यथा नान्वयव्यतिरेकग्रहस्तथा
 प्रोक्तम् । नाप्यनुमानम् । अस्यान्वयव्यतिरेकग्रहणपूर्वकत्वात् । तद्यदि
 तेनैवान्वयव्यतिरेकग्रहणं तदेतरेतराश्रयदोषः स्यात् । अथानुपलम्भा-
 १० न्तरेण तर्हि तत्राप्यन्वयव्यतिरेकग्रहणमन्येनानुपलम्भान्तरेणेत्यनवस्था ।
 एतेन प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्यपि प्रत्युक्तम् । तत्रा-
 र्थयोः कार्यकारणभावावगमः संभवति । नाप्यर्थज्ञानयोः । समानन्या-
 यत्वात् । किंच योऽर्थं प्रतिभात्यर्थः स ज्ञानस्यैवाकार इत्यभिमतम् ।
 न च स्वात्मभूतेनार्थाकारेण तस्य जन्यजनकभावः संभवति । स्वात्मनि
 क्रियाविरोधान् । ततोऽन्यश्चार्थः कदाचिन्न गृह्यते । ज्ञानसांक्षिप्रासांक्षि-
 १५ ष्टाकारद्वयाप्रतिभासनात् । न चार्थाकारदर्शनेनार्थस्य कारणत्वव्यवस्थानं
 भ्रान्तिज्ञानेऽप्यर्थार्थाकारदर्शनात् । संवादिन एवाकारस्यार्थादुत्पत्तिरिति
 चेत् । कुतोऽयमविनाभावः सिद्धः । किंच संवादोऽप्यर्थक्रिया वा स्या-
 दर्थप्राप्तिर्वा । उभयमप्येतदज्ञानरूपं ज्ञानरूपं वा । अज्ञानरूपं चेत् ।
 तत्कथं सिद्धयेदिति महद्व्यसनम् । अथ ज्ञानरूपम् । तत्रापि द्वयी
 २० गतिः । तदेव ज्ञानमपरं वा । यदि तदेव ज्ञानं पुनः पुनरुत्पद्यमानं
 सवादः । तद्भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्यात् । तदपि हि पुनः पुनरुत्पद्यत एव ।
 अथापरं स्पर्शाद्विज्ञानम् । तदप्यसत् । यतः केन विशेषेण चक्षुरादि-
 विज्ञानस्य स्पर्शाद्विज्ञानं सवाद उच्यते । न हि जैनवत्त्वया दर्शन-
 स्पर्शनाभ्यामेकार्थस्य ग्रहणमिष्टम् । नापि पूर्वोत्तरकालविज्ञानानामेक-
 २५ विषयत्वं तत्कथं ज्ञानान्तरोत्पत्तिः पूर्वज्ञानस्य सवादः । तत्रार्थज्ञान-

- पि यत्नत्वया चेत्प्रते । सकललोकयात्रानिर्वाहाय च यत्कल्पने । तथा हि त्वयापि तावच्चित्रज्ञानमुपगतमेव । तच्च नीलाद्याकारेभ्यो भिन्नमभिन्नं च । अन्यथा कथं तच्चित्रं स्यात् । तथैकान्तविविक्तद्विमात्रसद्भावे प्रतिमधानाद्यभावेन जन्यवहारश्च कुतः संपद्यत इति । तदेवं
- ५ क्षणभङ्गुरज्ञानार्थवादिना न कथंचित्कार्यकारणभावाः प्रतीयते । नदप्रतीतौ चार्थक्रियामामर्थ्यं सत्त्वं वाद्यसिद्धत्वाच्च साधनता दधाति । यदपि सपक्षे वृत्त्या साधनस्य विरुद्धताविधुरतामभिधिन्ममानेन नीरदस्य सपक्षतासिद्धये क्षणिकत्वावधारणार्थं ' यद्यदा यज्जननसमर्थम् ' इत्याद्यवादि । तत्र किमिदं मामर्थ्यं नाम करण शक्तिर्वा । न
- १० तावत्करणपक्षः पेशलः । साध्याविशिष्टतादुष्टत्वात् । तथा हि-करणस्य सामर्थ्यशब्दवाच्यताया यज्जननसमर्थमिति यज्जननकारकमिति हेत्वर्थः । स एतत्करोतीति साध्यस्यापि भिन्नव्यावृत्तिकत्वेन सामर्थ्यकरणयोर्भेदादभेदोऽयमिति चेत् । असदेनन् व्यावृत्तिभेदस्यात्रायोगात् । तथा हि-अत्रायमनिमित्तं मनिमित्तो वा भवन् । अनिमित्तश्चेत् ।
- १५ शान्तम् । अतिप्रसंगपराहतत्वात् । सनिमित्तश्चेत् । किमत्र निमित्तं व्यावर्त्यभेदद्वारेण व्यावृत्त्यो विरोध इति चेत् । स किं मिथो व्यावर्त्यप्रतिक्षेपात्, उत व्यावर्त्याक्षेपप्रतिक्षेपाभ्याम्, उपाधिभेदाद्वा स्यात् । न तावदाद्यात् । न हि यथा गोत्वेनाश्वत्वं तेन च गोत्वं प्रतिक्षिप्यते । तथात्र सामर्थ्येन करणस्य करणेन च सामर्थ्यस्य प्रतिक्षेपोऽस्ति ।
- २० तथात्वे वा यदि सामर्थ्येन करणं प्रतिक्षिप्यते तदा हेतोरासिद्धतेति । नापि व्यावर्त्याक्षेपप्रतिक्षेपाभ्याम् । यस्मादेतौ यत्रैव द्वयोः परापरभावस्तत्रैवोपपद्येते वृक्षत्वशिंशपात्वयोरिव । वृक्षत्वेन हि परेण य एवाश्वत्थकपित्थादय आक्षिप्यन्ते त एवापरेण शिंशपात्वेन प्रतिक्षिप्यन्ते । न चैवं सामर्थ्यकरणयोः संभवति । नाप्युपाधिभेदात् कार्यत्वानित्य-
- २५ त्ववत् । कार्यत्वस्य हि कारणमुपाधिः । अनित्यत्वस्य तु विनाशः । अत्र तु नेदृशः कोऽप्ययमभिधातुं शक्यः । शक्यतां वा तथापि

शब्दभेदे वा म्याद्विकल्पभेदे वा । प्रथमपक्षस्तावत्पर्यायशब्दा-
 नामैवात्येष्टिकमहता नाभिप्राय उच्यते । द्वितीयपक्षेऽपि स्वरूपहृतो
 विषयहृता ॥ विकल्पभेदे व्यावृत्तिभेदक म्यात् । यत् स्वरूप
 हृतस्तदा समर्थाऽसमर्थशब्दव्यायमिन्यन स्वरूपहृतविकल्पभेदा-
 समर्थव्यावृत्तेरपि भेद प्रमज्यते । अथ विषयहृत म तर्जितरेतराश्रया- १
 पत्ति । विषयभेदे हि भिद्वे विकल्पभेद भिज्यति । तमिर्द्धा च विषय
 भेदमिद्विगिति । अथ शक्ति सामर्थ्यं तदापि सा किं १ द्रव्यम्, २
 पयाय, ३ पयायविगिष्ट द्रव्यम्, ४ द्रव्यविगिष्ट पयाय ५ उभय
 ध्वनन्तरम्, ६ द्रव्यम्यावान्तरनातिविशेष, ७ पर्यायपरिकल्पप्रयुक्तकाया
 भावस्त्व वा म्यादिति पक्षा । न तावद्द्रव्य शक्ति । तत्र च न १०
 करोति तावत् प्रथमपक्षकार्यं द्वितीयाश्रयणे, द्वितीयाश्रयणकार्यं वा
 प्रथमपक्षेऽतो न सतोपदद्रव्यमिति विषयययोगे म्यात् । तच्च प्रत्यक्ष
 प्रनिमित्तम् । न च मयतोऽपि नाभिप्राय तत्र तस्य तोयद्रव्यञ्च
 । मियाम्ना तावत्तय पक्ष । अभेतनपक्षास्तु नीगन्मणानामनिसूम्ननया
 म्यष्टप्रतीति कर्तुमगच्छेत्तीव्रधीः करणाकण्डो ममाश्रित्य
 भावयाम । अथ धीवस्य सहकारिर्द्राकिन पर्याय शक्तिरिति
 पक्ष मोऽपि प्रमाणानुयानेनैव दु स्य । परानभ्युपगमेन हेतोरभिद्व ।
 १ तत्तु कुसूटमूलादभिद्वो धीवम्याम्नाभि सहकारिहृतातिगयम्प-
 पर्यायशक्तिसमस्यानमभिधीयत यन प्रनग प्रनन । ननु पयाय
 गतिमन्तानीगतिमाना क्षेत्रमिनिक्षेपभजे तु मययमाना धीवद्रव्या- २०
 द्विगता वा म्यामिगता वा, भिगताभिगता वा, अनुमयन्मया वा । यत्
 भिगता तदा किमनया काणनेरावनेमापच्यया, शिभिगता श्रुतिधि
 मात्र मयेनकोटिमुताता सहकारिण प्यामनाम् । अथ सह-
 कारिण कसपि धीवम्याति पविनेपमपोपमन् कथ सहकारिणामपि
 प्रामुख्यमिति चेत् । तद्विगताप्यनिगयान्तरानारचयन्कथ २५
 तर्था प्रामुख्यम् । अयादनारचयति तन्तम् । अमुन्मरेतम् ।

किं नात्र पश्यमि पुरः समुपस्थितमनवस्थादोम्यं नेनापि नदन्तर-
न्यावव्यकरणीयत्वान् ।

अथामिक्षा मवेदेषा शक्तिः पर्यायलक्षणा ।

जितं जितं तदाम्नाभिर्मावस्य क्षणिकत्वनः ॥ ५९० ॥

- ५ पर्यायशक्तिर्हि द्रव्यानतिरेकिणा कालान्तरे समुन्मिषन्ती भाव-
भेदमद्वैतैव कथयामितुं शक्नोति । भिक्षामिदमर्थावशक्तिरदोऽव्यये
क्षणिकत्वमनर्पयत् कुशली । तुरीयश्लोऽपि विधिप्रतिषेधद्वारेण्यतर-
निषेधे तदपरविधानन्यावव्यंभावादममदीनि ।

तुण्डमण्डपविडम्बनामिमा मुञ्च क्षालजननाविर्भाषिकाम् ।

- १० शाक्यशिश्यक सत्ते मनां पुर किं करोषि वन धृतेचक्षितम् ॥ ५९१ ॥

एतेषु हि पक्षेषु तृतीय एव पक्ष कक्षीक्रियते । तत्र च न
कश्चित्तत्र रूपोन्नेक्षणक्षणः ।

नन्वत्र पक्ष क्षणिकत्वलक्षण निरूपितं पूर्वमुद्रग्रूपगमः ।

न वाच्यमेतन्निरुपात शर्करा शीरे यदेया श्विनशान्ते स्वयम् ॥ ५९२ ॥

- १५ प्रियमेव ह्यस्माक वस्तुषु क्षणिकत्वं द्रव्यांशद्वारेणाक्षणिकेषु ।
तेषु पर्यायांशद्वारेण क्षणिकत्वोपगमात् । क्षणिकैकान्तमैव कुट्टयि-
तमुपक्रान्त्वान् । क्षणिकस्यायेभ्योऽव्यतिरेकान्नाणिकमेव द्रव्यं
प्राप्नोतीति चेत् । न । व्यतिरेकस्यापि संभवात् । अत्राह—अर्थज-
गतीयमेतन् । क्षणिकाक्षणिकं यदक्रमेव सत्तुर्ध्वजरतीयमेतत्प्रिय-

- २० मेव प्रमितितः मिद्वे । यथा शैकैव कामिनी पालिताद्याधारतया
जरती, समुद्रतवनमननादियर्माधारतया त्वजरतीत्यभिधीयते तथैक-
मेव वस्तु तत्तदपेक्षया क्षणिकमक्षणिकं चान्येन किमनुपपन्नम् । एतेन
पर्यायविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यविशिष्ट, पर्याय, उभयं स्वतन्त्रं शक्तिरि-
त्यपि प्रत्युक्तम् । तुल्ययोगक्षेमत्वात् । अधिकश्चोभयं स्वतन्त्रमित्यत्र

- २५ दृष्टान्तस्य साधनविकलताकलङ्कः । न खल्वन्यसामर्थ्यां द्रव्यपर्यायौ
स्वतन्त्रं कार्यं जनयत इति जैनाभ्युपगमः । परस्परापेक्षयोस्तयोस्त-

जनकत्वेन तेनाभ्युपगमात् । अथ द्रव्यभ्यावान्तरानि विशेष शक्ति ।
 न किं द्रव्यस्याप्यपत्तिरभ्यामनानिरेकाऽतिरेको वा । प्रथमकल्पे जन्वित-
 मेव दूषणम् । द्वितीयकल्पेऽपि न किञ्चित्प्रमाणक प्रमाणम् ।
 प्रथमस्य तत्राप्रवर्तनात् । अनुमानस्य च लिङ्गाभावेनोच्यते ।
 अथ चावान्तरानातिविशेषस्वरूपमामग्यस्य परेषामप्रमिद्वे ५
 प्रथम प्रवर्तन । प्रवृत्तापि न करोति च विनादाभ्यः प्रीति
 न कायातो न तथा रूपमामर्शतमन्विमिति विषये परमा-
 नासिद्धमायता । न च तादृश मामर्थ्य दृष्टान्तेऽप्यस्माक-
 ममीष्टमिति तस्य साधनयैक्यं च । अथ केयं यदृष्टं न च कश्चि-
 त्तस्य विशेष इत्यने कणमकरण च प्रोच्यते इति । नैवद्वाच्यम् । १०
 पञ्चाशत्तिमाहितस्वरूपस्य विशेषस्य स्वीकारात् । अत्रान्तर-
 जानिनिशेषस्य तु स्वभावभेदस्वरूपस्य नान्यथानुभूयमानत्वात् । किं च ।
 एतस्मिन्नुपेयमाने कल्पनागौरवमामग्यने । तथा हि—आयुर्मायुरीचद्रव्य
 सन्नान्तरानिनिशेषविकृतमेवानुभूयमान क्रमोत्पत्तिषु पञ्चाशत्परापृ-
 हित मरुपरिष्ठा कायकोटी करोतीत्यतएव मरुभिरनुष्णे (मरु १५
 भिन्नुष्णे) अनुपलक्ष्यमाणानि कारिकाव्यवस्था कापटिकविशेष
 विस्तरमात्रापरयोगिनी, इन्द्रियावलीन्द्रियमायकपनाविशेषप्रमाणधारा ।
 तथा हि यत्ति बीजातिनातिविशेष दृष्टमप्युप शानुपलक्ष्यमाण कार्य-
 एतुर्जानिनिशेष स्वीक्रियते तत्र तावन्तं पञ्चाशत्कारिक मरुकारि-
 कारणकल्पनया । अथ तेऽपि व्यापिप्रवर्तन दृष्टव्यं इति कल्पनी- २०
 याम्पक्षीन्द्रियावलीन्द्रियकारिषु किमुक्तम् । न मनु तेषां नानाशुभता
 व्यापारवर्तनमस्ति । अनीन्द्रियत्वात् । अथ च कुतश्च कल्पना म्यात् ।
 अथ दानाभावेऽपि दृष्टकारणान्तरमामग्ये पानादेरग्यने पञ्चा-
 शत्ते च किञ्चिदन्वयेणापीयन्मीति कायव्यतिरेकात् कल्पनेति
 चेत् । नमः । अत्रान्तरानिभेदमात्रावर्तनी तत्रोदयापि २१
 तावन्तं कार्यव्यतिरेकस्योत्पत्तिरिति । किञ्चिदपि बीजस्य द्रव्ययो-

- यशक्तिव्यतिरेकोऽवान्तरजातिविशेषो नोपपद्यते । तथाहि— किमसौ
 शालेः संग्राहकः स्यात्प्रतिक्षेपको वा । शालित्वमपि तस्य संग्राहकं
 स्यात् प्रतिक्षेपकं वा । आद्यकल्पे शिलातल्पगायिनाऽपि शालेरङ्कु-
 रोत्पादनप्रसंगः । तज्जनकजातिविशेषमद्वावात् । अथ तस्य प्रति-
 ५ क्षेपकोऽसौ तदा केदारोदरकर्दमस्यापि शालेः कुतस्त्यमङ्कुरकरणं
 तस्याभावात् । शालित्वमपि यदि तत्संग्राहकं तदा कोद्रवादेः
 कुंताऽङ्कुरोत्पत्तिः स्यात् । स्वसंग्राहिकशालित्वस्य तत्राभावेन तस्या-
 प्यभावात् । अथ तत्तस्य प्रतिक्षेपकं तदा शालेर्न कदाप्यङ्कुरो-
 १० त्पादो भवेत् तस्य तत्राभावात् । अथ जातिविशेषशालित्वेऽन्योन्यं न
 संग्राहकप्रतिक्षेपकौ । लोकोत्तरमेतत् । लौकिकसकलजातीना संग्रा-
 हकप्रतिक्षेपकत्वेनावस्थितेर्विरोधाविरोधाभ्यामन्यस्य प्रकारस्याभावात् ।
 अथ यः शालिभेदो जनकस्तस्यैव संग्राहको जातिविशेषः प्रतिक्षेप-
 कोऽपरस्य शालित्वमप्यन्यशालिक्षणसंस्थस्यैव जातिविशेषस्य संग्रा-
 हकं, प्रतिक्षेपकमन्यस्येति व्यक्तिभेदेन संग्रहप्रतिक्षेपावपि न विरुद्धा-
 १५ विति चेत् । अस्तमितमिदानीं तदतज्जातीयत्वविरोधेन परिदृश्यमानम् ।
 कतिचिद् व्यक्तिप्रतिक्षेपेऽपि परस्परं तुरङ्गकुरङ्गमयोरपि संभेदस्य कचन
 संभाव्यमानत्वात् । किं च । यो यस्य जातिविशेषः स चेत् व्यभि-
 चरेत् । व्यभिचरेदपि शिंशपापि पादपम् । अविशेषात् । तथा च
 दत्तस्त्वयैव स्वभावहेतुमूले कुदालः । अथाकालमेव प्राणिति स्वभाव-
 २० हेतुरनुपहतेन स्वेन विपर्ययवाधप्रमाणयुगा । अत्र तु तत्रास्तीति चेत् ।
 स्यादेतत् यदि त्वदायत्ता वस्तुव्यवस्थितिः स्यात् । न चैवम् । अतोऽ-
 त्रापि तदस्त्येव अन्यथा स्वभावत्वस्याप्यनुपपत्तिः । उपपत्तौ वा किं
 बाधकघोषाडन्वरेणेति । अपि च विशेषो विशेष प्रति प्रयोजकः ।
 अवान्तरजातिविशेषश्च कं कार्यगतं विशेषं प्रति प्रयोजकः । अङ्कुरत्वं
 २५ प्रतीति चेत् । एवं तर्हि न बीजस्याङ्कुरं प्रति प्रयोजकत्वमिति शिलाश-
 कलादेरबीजादपि तदुत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ न शिलादावबीजे बीजस्य

विशेष समन्ति यतस्ततोऽप्यङ्कुरोत्पत्ति म्यादिति चेत् । तर्हि शाले-
 रिशेष कोट्टवादावगालो नाम्नीति कथं ततोऽप्यङ्कुर स्यान् । अथ
 ययाऽशालिस्वरूपकोट्टवादावगालो विशेषोऽस्ति तथाऽर्थाशालिशकला
 दावपि विद्यते किंतु बीजत्वेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेत एवाङ्कुर प्रति
 प्रयोनक इति चेन् । नेतदनुपद्रवम् । कोट्टवादावपि तस्य भावेन
 शालिच्यभिचारे शालिच्यकार्यममवायेनेन शिखरावपि भावेन
 बीजव्यभिचारे बीजच्यकार्यममवायेनापि नियन्तुमशक्यत्वात् । विशेष-
 पामाणात् । ततश्च यो ययामृतो ययामृतमात्मानमन्वयव्यातिरेकानु-
 कारयति तस्य तयामृतस्यैव तयामृते सामर्थ्यम् । तद्विशेषान्तु कार्य-
 विनैव प्रति प्रयोनका शाल्यादिशक्ति न कश्चिद्रूपपर्यायशक्ति- १०
 व्यतिरेकोऽवान्तरजातिविशेष कायट्टेतुगस्तीति नायमपि शक्ति । नापि
 पर्यायेकस्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वम् । व्याहृतत्वात् । तथाहि—य सह-
 कारिद्वौकितातिशयस्वरूपपर्यायवैकल्ये सति कार्याभाववान् स कथं
 तत्पर्यायवियोगे कार्यवान् म्यात् । यद्यन्मान एव यत् करोति तत्तत्स-
 द्भावे तत्करोत्येवेति तु स्यान् । एव चोत्पत्त्यता जैनैरनयवेनयन्ती १५
 स्थैर्यमिद्वेरेवमवश्यमावात् । तथाहि—यत्नेव द्रव्य पूर्वमुच्छ्रान्तापयायेण
 विरहितमेव सत् नाङ्कुर करोति तत्नेव तेन परिगत सत्पुष्पकाल
 करोत्येव । ननु पयाय एवैक कारकोऽकारकश्चात्रोऽस्तु किं द्रव्येणेति
 चेन् । न । तस्यापि व्यापियमाणस्योपलब्धे । अस्तु तर्हि कारक
 यथाव्यापारोपलब्धिः । अनुपलभ्यमानव्यापारस्य तु तस्य पूर्वं कारकत्व- २०
 म्बीकरणम् अमूल्यकथनम् । असदेतन् । द्रव्यरूपतया तन्नामीमपि
 व्यापियमाणस्योपलब्ध्या व्यापारानुपलब्धमस्यामिद्वे । तथाहि—कुसुल-
 तत्त्वार्तनो बीजस्य शिखराकट्टपरिहारेण प्रेक्षाकारिणा बीज एव
 प्रवृत्तेरनुपपत्ते । अयान्ति तस्य परम्परयाऽङ्कुरकणप्रणयनशुणो- २५
 त्यादनान् । कदा पुनः परम्परयापि तयामृतबीजशुणमयनुत्पादयिष्यति

- तत्र संशय इति चेत् । न पुनः किंरूपः किं सहकारिषु समवहिते-
 प्यपि तेषु करिष्यति न वेति । किं वा व्यवहितेष्वपि तेषु करिष्यति न
 वेति । यद्वा यदा सहकारिसमवधानं तदैव करिष्यन्त्येव किंतु कदा
 सहकारिसमवधानमिति संदेह इति । न तावत् पूर्वः । सामान्यतश्चे-
 ५ वीजस्य कारकत्वमवधृतं तदैवादृशसंशयस्य कावकाशः । अवकाशे वा
 कारकत्वावधारणमपि बीजस्य न स्यात् । नापि द्वितीयः । सहकारिणा
 सहकारित्वं चेदनवगतं तदा नेदृशसंशयस्यावसरः । तस्मिन् वा
 सहकारिणस्तत्त्वेनावगतान भवेयुः । तृतीये तु तत्सन्तानान्तःपातिनो
 बीजक्षणाः सकलाः समानशीलाः प्राप्नुवन्ति । यत्र तत्र सहकारिसम-
 १० वधाने सति करणनियमात् सर्वत्र च सहकारिसमवधानसंभवात् ।
 समर्थ एव क्षणे सहकारिसमवधानमिति चेत् । तत्किमसमर्थे सहकारि-
 समवधानमेव न भवति । सत्यपि वा तत्समवधाने न तस्मात्कार्य-
 जन्म । न प्रथमकल्पः । पाषाणखण्डादावद्भ्रुकरणासमर्थेऽपि पाथ-
 पृथिवीपवनातपसवन्धदर्शनात् । नापि द्वितीयः । पाषाणखण्डादिव सह-
 १५ कारिसाकल्यवतोऽपि बीजात् कदाचिदद्भ्रुरानुत्पत्तिप्रसगात् । एवमपि
 स्यात् । को दोष इति चेन्न तावदिदमुपलब्धम् । आशङ्क्यत इति
 चेत् । न । तत्समवधाने सत्यकरणवत् विरहेऽपि करणमाशङ्क्येत ।
 आशङ्क्यतामिति चेत् । तर्हि बीजविरहेऽप्याशङ्क्येत । तथा चाति-
 निष्कलका मिश्रणा प्रत्यक्षानुपलम्भपरिशुद्धिः । एवं चास्ति स काश्चि-
 २० द्विगोपः कुसूलस्थबीजस्य, येनान्यपरिहारेण प्रेशस्तत्रैव प्रवर्तते । स च
 कोऽन्यो द्रव्यरूपकारकशक्तिव्यतिरेकेणेति न पर्यायैवकल्यप्रयुक्तकार्या-
 भाववत्त्वमपि शक्तिः । अथ किमनेन विकल्पेन्द्रजालेन तस्य भावस्य
 यादृशश्चरमक्षणेऽसमर्थो क्षेपक्रियाधर्मा स्वभावतस्तादृश एव चेत्प्रथम-
 क्षणेऽपि तर्हि तदैव प्रसह्य कुर्वाणो गीर्वाणशोपेनापि नापहस्तयितु
 २५ शक्यत इति चेत् । स्यादेतदेवम् । यदि तादृश एव तदानीं स स्यात्
 किं त्वन्यादृशोऽपि चरमक्षणे हि सहकारिसनिधानाविर्भूतपर्यायपेशलोऽसौ

म्यमात्र । प्रथमक्षणे तु तद्विकल । न चैव भेद एव कारकस्य
 तस्यैव कथञ्चिन् पूर्वमपि भावात् इत्युक्तमेव । एव च न किञ्चिद्विचार्य-
 माण सामर्थ्यं प्रमगतेतुत्वेन स्थेमानमास्तिष्ठत इति कृतं तदुद्धोषणेन ।
 एतेन यत्पुच्यते । “ प्रसंगहेतौ व्याप्तिप्रसाधनाय जननमन्तरेण
 सामर्थ्यव्यवस्थाया मर्मस्य सर्वत्र शक्त्यवहारप्रसंगः । नियत ५
 श्चाय प्रतिपन्नो व्यवहारः । न चास्य जननादन्यनिमित्तमुपपद्यते ।
 ततो जननामात्रेऽपि पक्षे नियमवत्त्वात्तद्व्यापकक्रियोगे नात्म-
 मत्तया त्रिषुष्यमानोऽयं जनन एव त्रिश्राम्यतीति मर्मर्थव्यवहार-
 गोचरत्वमात्रानुगन्धिभिद्व जननमिति व्याप्तिमिद्वि, ” इति । तत्र प्रति-
 क्षिप्तमवगन्तव्यम् । समर्थव्यवहारगोचरस्यापि बीजम्याङ्कुराकरणवत् १०
 नान् । नामौ मुख्यस्तत्रव्यवहारः । तस्य जनननिमित्तत्वात् । जननमन्तरेण
 सामर्थ्यव्यवस्थाया सवस्य सवत्र शक्त्यवहारप्रसंगात् अनियतोऽमी
 म्यान् इत्युक्तमेवेति चेत् । उक्तमेतन् । किं तु कीदृशं जननं मुख्यम-
 मर्थव्यवहारहेतुरित्यप्युच्यताम् । एतदप्यनेककारित्वरूपमुक्तमेवेति चेत्
 एतत्प्रतिनिधानमप्युक्तमेव ना विस्मयि । नियमवत्त्वं च शक्त्यवधारम्य १५
 तथा रूपपर्यायमाहित्ये सन्त्येव जननमसति साहित्येऽजननमप्येव-
 म्यमात्रेऽपि कारणस्योपपद्यते । तत्रैव भवन्निमित्तजननामात्रेऽपि
 शक्त्यवधारम्य तद्वचनात् तेनास्य व्याप्तिमिद्वि । तथा च
 प्रमगतिप्रयत्नप्रयोगयोरसङ्गतेर्नास्ते क्षणिकत्वासिद्धेन सपत्र कश्चिन् ।
 ततश्च यदुक्तं ‘ सपत्नीकृते जटमुञ्चि विछोक्तवान् ’ इत्यादि तत्सप्त २०
 क्षममेव । किं च क्षणिककाले कायकारणमात्रस्यानुपपत्ते कश्चिन्
 क्षणिके तूपपत्तेर्विरुद्धमर्थक्रियाकारित्वरूपमत्त्वम् । नञा-अत्र किमे
 कस्मान् कारणान्ते कार्यमुपपद्यते । अनेकस्मान्तेकम् । एकस्मान्तेकम्
 अनेकस्मान्तेकवा । नाद्य पक्षः । एकस्मान्तेकदीपादिस्तरणाद्वाग्रह-
 ननैलशोपनिमिरम्नोमापनयनाद्यनेककस्याप्यव्यवधानात् । नापि द्वितीयः । २५
 अनेककारणोत्पाद्यमर्थकत्वायोगान् । न गल्लु कुञ्जालमृत्पिण्डमृत्तण्डा-

- धनेककारणकलापोत्पाद्यस्य कुम्भस्यैक्यं युक्तम् । कारणभेदोपनीत-
तदात्मभूतधर्मनानात्वेन तस्यापि नानात्वात् । कुलालेन हि संस्थान-
विशेषो मृत्पिण्डेन मृद्रूपतामूत्रखण्डेन चक्राद्विच्छेदः कुम्भे क्रियते ।
अथ संततेर्धर्मा ये परस्परं विरोधिनोऽविरोधिनश्च । न तु धर्मा इत्येव
५५ विरोधोऽविरोधो वा । नहि ब्राह्मण्यं वैयाकरणत्वेनाविरुद्धमिति चण्डा-
लत्वेनाप्यविरुद्धमभिधातुं शक्यम् । न चाब्राह्मण्यव्याप्तचण्डालत्वेनैव
वैयाकरणत्वेनापि विरुद्धम् । यथा चात्र ब्राह्मण्येतरत्वमेव विरुध्यते न
वैयाकरणत्वम् । तथा चतुरस्ततादिसंस्थानविशेषेण परिमण्डलतादि-
संस्थानविशेष एव विरुध्यता न तु मृत्स्वभावतादीति कथं संस्थानमृ-
१० द्रूपताद्यविरुद्धधर्माध्यासादनेककारणोत्पाद्यस्यापि कुम्भस्यानेकता स्यात् ।
एतदपि परस्य किमपि कुट्टनीकलाप्रागल्भ्यम् । यदयं तावन्निखिल-
वस्तूनां निरगतामुद्वाहुः फूत्करोति । सन्ति ते धर्मा इति च व्याचष्टे ।
अथ परमार्थतो धर्माणामभावाद्वास्तूनां निरगतोच्यते कल्पनोपरचि-
तत्वेन तु तेषां भावाद्धर्माः सन्तीत्यभिधीयत इति चेत् । ननु कल्प-
१५ नाप्यनिमित्ता सनिमित्ता वा स्यात् । अनिमित्ता चेत्तर्हि कैतस्कुती
नैयत्येन तस्याः प्रवृत्तिः । तथा च ब्राह्मणोऽपि चण्डालश्चण्डालोऽपि
ब्राह्मणोऽभिधीयेत । सनिमित्ता चेत् । किमस्या निमित्तम्, अन्यव्यावृ-
त्तिरिति चेत् । न तर्हि कल्पनामात्रारोपितत्वं धर्माणाम् अन्यव्यावृत्ते-
स्तन्निवन्धनस्य स्वयमुक्तत्वात् । तस्याश्च वस्त्वंशरूपतया धर्मत्वात् ।
२० न किञ्चिदसौ तत्कुतोऽस्या वस्त्वंशरूपतया धर्मतोति चेत् । तथाभू-
तापि सा कल्पना नैयत्यनिमित्तं भवतीति न प्रियापि शपथमन्तरेण
प्रत्येति । अथास्य साधारणकारणोपजनितत्वं कल्पनानैयत्यनिमित्तं
तेन ब्राह्मणजन्यो ब्राह्मण एवोच्यते न चण्डालः । ननु ब्राह्मणजन्यत्वं
कल्पनानैयत्यनिमित्तं भवत् न किञ्चित्, किञ्चिद्वा । न किञ्चिच्चेत् तर्हि
२५ न किञ्चिदनेन । किञ्चिच्चेत्तर्हि किं तद्धर्मादन्यद्भवतु । सन्ति तस्माद्व-
स्तूनां केचित् कथञ्चिदात्मभूता धर्मा यतो न व्यवहारसंकरः । अथाऽऽ-

मता यथा कथचिद्धमास्तथापि चतुरस्रतापरिमण्डलतादयो विरोधेनैव
 ते धर्मिण भिन्दन्ति । न पुनः सम्यगनमृद्रूपतायोऽविरोधिन इत्युक्तम् ।
 तत्सत् । सम्यगनमृद्रूपतादीनामपि कथचिन् विन्दत्वात् ।
 अन्यथैक्यापत्तेः । चतुरस्रतापरिमण्डलतादीनामपि कथचिन् वि-
 ण्डत्वात् । अन्यथान्यतरस्य धर्मात्त्वाभावप्रमगात् । सवथा विरो- ५
 धस्तु न कापि सगच्छते । ननु तर्हि श्रोत्रियोऽपि श्वपाकः श्वपा-
 कोऽपि श्रोत्रियः प्राप्नोतीति चेत् । उच्यते । यद्यत्र कथचिन्स्युप-
 क्षेप कुरूपे तत्र तत्प्राप्तावुत्सवः कारयाम । यदेव हि जीवद्रव्यमादि-
 पर्यवसानगुण्ये समारे श्वपाकपर्यायपरिणतममृद्वापि वा तदेवेदानीं
 श्रोत्रियपर्यायपरिणतमिति द्रव्यरूपतया श्रोत्रियोऽपि श्वपाकः १०
 मोऽपि श्रोत्रियः किं न स्यात् । ननु यैवासौ श्रोत्रिय-
 स्तैव श्वपाकः किं न भवति । न भवति पर्यायरूपतया
 तयोर्निराधमत्वात् । क्रममाविपर्यायाणामनेककालत्वात् । सर्वथा
 विरोधे तु तयोः श्रोत्रियद्रव्यभेदकालमावेष्ट्वपि श्वपाकस्याभावापत्त्या
 भवथेवाभावप्रमगः । अन्यथा सवथा विरोधानुपपत्तिः । ननु तथापि १५
 कथं सम्यगनमृद्रूपतयोर्भेदोऽभिधीयते । तयोः कथचिदपि
 विरोधामागात् । यद्यत्रच्छेदेन हि यद्विधानं, यद्विधानेन वा यद्व्यव-
 च्छेदः तत्तेन विरुद्धम् । न च मृन्मयत्वविधानेन पृथ्वात्ताज्यच्छेद-
 गङ्गापि समपत्तिः । तत्र सम्यगनमृद्रूपनयोर्निराधात् सिद्धे कथं तत्र
 धारधर्मिणो भेदः स्यात् । यत्र कारणभेदोपनीततन्ममूतधर्मनाना २०
 त्वेन तस्य नानात्वादित्युच्यमानः समीचीनः स्यादिति । अत्रोच्यते ।
 यदि तावदेतल्लक्षणलक्षितः परस्परपरिहारविरोधः सम्यगनमृद्रूपतयोर्नास्ति ।
 मा भूत् । भेदस्तु तयोर्भेदेनापि प्रतिषेद्धमशक्यः । प्रतिषेधे तु तस्य
 तयोरन्यतरदेव स्यात् । न त्वेनम् । अविन्द्या मित्रावपि धर्माः कथं
 धर्मिण भिन्द्याताम् । उच्यते । तद्धर्मितादात्म्यात् । धर्मिणा हि २५
 भिन्नानां धर्माणां तादात्म्यं तत्र स्यात् यदि धर्म्यपि कथचिद्

भिद्येत । तस्माद्भिन्ना अपि धर्मा धर्मिस्वाभाव्यभाजो धर्मि-
भेदका एव । एव चानेककारणोपजनित नैकं भवितुमर्हतीति
सिद्धम् । एतेन तृतीयपक्षोऽपि प्रतिक्षितः । अनेककार्यमुपादान-
सहकारिस्वभावेनैकस्योत्पादयतो विरुद्धधर्माध्यामेनैकत्वानुपपत्तेः ।

५. एकत्वे तु तस्योपादानसहकारित्वयोरन्यतन्वापत्त्याऽन्यतरस्थैव कार्य-
स्योत्पादप्रसङ्गः । यत्र तु भट्टोद्भटः प्राचीकटत् । ' नद्यत्र कारण-
मेव कार्यात्मतामुपैति यत एकस्याकारणात्मन एककार्यरूपतोपगमे
तदन्यरूपाभावात् तदन्यकार्यात्मनोपगतिर्न स्यात् । किं त्वपूर्वमेव
कर्याचिद्धावे प्रागविद्यमानं भवत्तत्कार्यम् । तत्र विषयेन्द्रियम-

१० नस्काराणामितरेतरोपादानाहितरूपभेदानां सन्निधौ विशिष्टस्वेत-
रक्षणभावे प्रत्येकं तद्भावाभावानुविधानादनेकक्रियोपयोगो न
विरुध्यते । यत एकक्रियायामपि तस्य तद्भावाभावितैव निबन्धन मा
चानेकक्रियायामपि समाना' इति । तत्रोच्यते । मोपगत्कारणं कार्या-
त्मताम् । ते तावज्जननस्वभावा इष्टा एव । ततश्च तत्सन्निधौ विज्ञा-

१५ नलक्षणकार्यसंभवात्तज्जननस्वभावेतैषामवधियते । कार्यस्वभावापेक्षया
कारणस्य जनकरूपतावस्थापनात् । ततो विज्ञानजननस्वभावेभ्य
प्रत्येकं कथं तदन्यकार्यसंभवः । तद्भावे वा तेषां तदन्यजननस्वभावता
स्यात् । ततश्च विज्ञानमेव न कुर्युः । तदन्यजननस्वभावत्वादिति । य
पुनरयमत्र व्याजहार परिहारम् । नैष दोषः । तेषामनेककार्यक्रिया-

२० स्वभावत्वात् । तथाहि—ते तदवस्थायां प्रत्येकं विशिष्टसजातीयेतर-
क्षणजननात्मकास्तेषां तत्सत्तानन्तर्यदर्शनात् । तत्र विज्ञानजननस्वभा-
वतैवेति तस्या जननस्वभावता व्यवच्छिद्यते । तस्या एव प्रतियोगि-
त्वात् नान्यजननस्वभावता । न चातस्तेषामनेकात्मता स्यात् । 'एक-
स्यैवात्मातिशयस्यानेककार्यहेतुत्वात् ' इत्यादि । तत्राय जरद्विजन्मा

२५ महानुभावोऽभिनवभेतमुत्तरमार्गमस्मान् प्रति प्रकाशयति । अनेनैव
नैयायिकतत्स्करः सर्वस्वापहाराय प्रवेक्ष्यति क्षणादिति तु नावेक्षते इति

किमत्र नूनम् । सोऽपि ह्येव उक्तुं शक्यम् । अतिस्मिरेकस्वरूपस्यापि
 भावस्यायमेक स्वरूपावो यद्विदकालामिदकालानेककायकृत्य नाम ।
 तथा हि— असौ स्मिरो भावस्तत्तमहकारिमनिधानानस्यासु तत्-
 त्कार्यजननात्मकम् । तस्मिन् सयेन तेषां दर्शनात् । नन्वेव व्योमादौ
 सत्येव घटादिरूपवचन इति सोऽपि तद्वेतुकं स्यात् । एव तर्हि ५
 त्रिभोकीकलितकण्डशास्त्रिकञ्जम्भुम्यणमत्तानन्तरं सनेनमुनेतीति
 तदपि तद्वेतुकं स्यान्निति न मात्रयापि विनोप इत्यास्ता तावदेतन् ।
 तत्र तत्काले जलाहरणस्वरूपावन्तेति घटास्तेस्तत्काले तदजननस्वरूपावता
 व्यवच्छिद्यन्ते । तस्या एव प्रतियोगिगान्न तु कालान्तरे । तथा च
 कालभेदेन तज्जननात्तज्जननस्वरूपावता धर्मभेदेऽपि न धर्मिणो भेदो १०
 यथा त्वन्मते रूपस्य विज्ञानजननरसजननभेदेऽपीत्यादि तु नैयायि-
 कोक्त्या न स्मिरैकान्तात्ममुच्यते । अथ किमेतन् नैयायिककण्टको-
 पक्षीकनेन, तत्र किमुत्तरमिति चेत् । यद्यम्भुदुत्तरे कुतूहलमायुष्मत-
 स्तदा तदप्यदूरं एव नैयायिकशिक्षात्मणे वक्ष्यमाणमाकर्णयिष्यसि
 भोक्तव्यमेव च मा त्वरिष्ठा । यत्प्ययमेव जगत् । 'एकस्यानेक- १५
 क्रियान्म्युपगमे च योऽयं रूपसगंधस्पर्शगिरेपाणां क्वचित्
 सहभावनियमप्रमाणपरिदृष्टं न न स्याद् भिन्ननिमित्तानां
 सहभावनियमायोगात्' इति । तदपि नाम्माकं दूषणम् । एका-
 न्तेन भिन्ननिमित्तजन्यत्वस्य निवक्षितरूपादिवस्माभिरनभ्युपगमात् ।
 रूपरसास्मिन्मृगाद्यात्मकैकधर्मिणा द्युन्याद्यधर्मिस्वरूपा एव ते समु- २०
 द्यन्ते । तत्र कथं सहभावनियमामावसंभावन्यापि स्यात् । यथा च
 तेषां तद्वर्तितादात्म्यं तथा कथंचिन् रूपद्यात्मकैकधर्मिसिद्धानभिधा-
 म्यते । यन्नेव नोपेयिगान् तस्यैकहेतुजन्यत्वेऽपि तेषां सहभावनियमो
 मनोरथमात्रमेव । तथा हि कारणे व्यतिक्राते परस्परमेकान्तजन्यनि-
 रिक्ता रूपाण्य प्रादुर्भवन् महेव भवन्तीत्याद्यापिशाचिकैरेवम् । २५
 अथ चतुर्थपक्षो रूपास्त्रिगुणपुञ्जरूपा हि पूर्वा सामग्री मन्तानवृत्त्या

- प्रवर्तमाना सरूपासुत्तरोत्तरां सामग्रीमारमते । तदप्यसत् । यतः
 समग्रम्यः सामग्री न भिन्ना । अपसिद्धान्तापत्तेः । किंतु समग्रैव ।
 तत्र च पूर्वसमुदायिनोत्तरसमुदायारम्भे तदन्तरगतं समुदायिनमेकैकमे-
 कैक एवोत्पादयेत् सर्वं संभूय वा । नाद्यः पक्षः । एकस्मादेकोत्पत्तेः
 ५ प्रतिषिद्धत्वात् । अनेकस्मादनेकोत्पत्तिप्रतिज्ञापरिश्रंशापत्तेश्च । नापि
 द्वितीयः । यत एकैकसमुदायिनिष्पत्तौ सर्वसमुदायिनां क्रमेण युग-
 पद्वा व्यापारः स्यात् । क्रमपक्षे क्षणिकत्वक्षतिः । युगपत्पक्षे तु
 निकुरम्बरूपं कार्यं निकुरम्बरूपात्कारणादुत्पन्नमिति कारणप्रविभागो
 नियमाभावात् । इदं रूपम्, एष रस इत्येवंरूपादिकार्यप्रविभागो न
 १० स्यात् । सर्वं रूप रसो वा स्यात् एकस्मान्निकुरम्बादुत्पन्नत्वान् । अथ
 निकुरम्बान्निकुरम्बस्योत्पत्तावपि न रूपादीनां स्वरूपसंकरप्रसंगः ।
 पूर्वरूपादिक्षेणरूपादानसहकारितया सामग्रीभेदेन रूपादिक्षणाना-
 मुत्पादनात् । यदि हि रूपक्षणे रूपवद्रसादिक्षणान्तरं प्रति
 उपादानं स्यात्तदा स्याद्रसस्यापि रूपतेति । तदप्यनुपपन्नम् ।
 १५ हेतुरूपाणां रूपादीनामेकस्वभावत्वेनोपादानसहकारिकल्पनावीज-
 स्याभावान् । अन्यथा तेषां भिन्नस्वभावतापत्तिः । नहि येनैव
 स्वभावेनोपादानं तेषां तेनैव सहकारिता । अभिवानमात्रभेदापत्तेः ।
 इति सामग्रीभेदादूर्परसादिफलभेदो दुःस्थित एव । सर्वेषां सर्वजनन-
 स्वभावत्वादुत्थित इति चेत् । कथं नहि तावन्म्यस्तावतामुत्पादे
 २० सर्वेषां रूपादिकार्याणां रूपादित्वेन जातिभेदो निरङ्गता च स्यादिति
 शोभनमदुःस्थितत्वम् । एकस्वभावानेकरूपजत्वे ह्यमीषां कार्याणां
 रूपादीनां सर्वेषां तुल्यतापत्तिः । येभ्य एवैकस्वभावेभ्योऽनेकेभ्य
 एकमुत्पन्नं तेभ्य एवान्यदपीति कृत्वा स्वभाववैचित्र्यं वा प्राप्नोति ।
 एकैकस्य तावत्तावत्स्वभावजन्यत्वादित्यलङ्घनीया न्यायमुद्रा । अथ
 २५ किमिदमात्मीयपक्षदोषैः परपक्षोद्धूतमुपसंक्रान्तम् । हेतुस्वभावसंक्रान्ति-
 पक्षे ह्ययं दोषः । तत्र ह्येकस्वभावानेकरूपादीनामेव तथा भवनमिति

सर्वेषां कार्याणां तुल्यता स्वभावैविध्यं वा अनिवारितम् । यदा तु
 प्रतीत्योत्पादमात्रेण कायोत्पादस्तदा न कश्चिदोप । तदिदं पिशाच-
 भयात् पितृजनसमाश्रयणम् । नहि कथंचिद्धेतुस्वभावसक्रान्ति-
 मन्तरेण कायोत्पाद एव युज्यत इति कार्यकारणानेकान्त उपपाद-
 यिष्यते । कश्चायं प्रतीत्योत्पाद इति मन्त्रफोटं क्रियता तदनन्तर- ५
 मावित्वमिति चेत् । नेतत् क्षणिकेकान्तनादिनोऽशेषतत्कालमावि-
 भावसाधारणत्वेन हेतुफलभावनियमहेतु । तथा हि— विवक्षित-
 हेतुक्षणानन्तरं तत्कालमात्रेण सर्वमेव त्रिभुवनोदरवर्णि क्षणजातमुत्पद्यते ।
 ततस्तत्स्वरूपाद्यननुवेधेतुल्यतायामयमेवास्य हेतुरित्येव वाम्य फल-
 मिति कुतश्चो नियम । तिरश्चान्तं करणतिभिग्मालोच्यतामेतत् । १०
 किमत्रालोच्यम् । हेतुफलस्वभावो नियमसिद्ध सर्वस्य सुस्थितत्वात् ।
 तथा हि— तयोरेव हेतुफलयोः स स्वभावो येन स एव तस्यैव
 हेतुस्तत्त्वेन तस्यैव च फलमिति । एतदप्युपन्याससामर्थ्यापदर्शनमात्रं
 सारम् । प्रथममन्यथापत्तेः । अन्यथा शङ्कार्थायोगात् । तथा हि—स्यो
 भाव स्वभाव इत्यासीया सत्ता । किमुक्तं भवति । तस्यैव हेतोरिय- १५
 मासीया सत्ता । यत्तदनन्तरं भवत्तदेव तत्कार्यमिति तस्यैव तथा
 भवनेऽन्यथसिद्धिः । अतस्त्वभावत्वेन हेतोर्निवृत्तिहेतुनन्तरं न विव-
 क्षितकार्यात्पत्ता । उत्पादे वाऽतिप्रसंग इति कुतो हेतुफलभावनियमः ।
 नन्वल्गमनेन शान्छलेन तस्यायं स्वभावः स्वधर्मो यदपगच्छति तस्मि-
 न्तदनन्तरं तदेव भवति । स्यादेतन्नेवम् । यदि तस्याऽन्यत्वं न भवेत् । २०
 भवति च । किं तेन भवता न तद्विवक्षितकारणान्निति चेत् । विव-
 क्षितकारणाद्विवक्षितमेव कार्यं भवतीत्यत्र किं नियामकम् । तत्त्वमाव-
 ण्वेति चेत् । नास्ती तत्स्वरूपाद्यननुवेधैकतये तदनन्तरमावित्व-
 मात्रेण गम्यते । तस्याशेषतत्कालमात्रमावसाधारणत्वादिति परित्यज्यता
 मसंगमिनिरेण । तेऽन्यथाऽन्यतोऽपि भवन्ति । तत्तु त एवेति विदिष्ट- २५
 तत्त्वमावत्वावगतिरदोष इति चेत् । नेनद्वाच्यम् । विवक्षितानामन्य-

दाऽभावेनान्यस्माद्भावासिद्धेर्विशिष्टा हि ते रूपा (?) स्तद्वैव
भवन्ति नान्यदा । सामान्येन तु विवक्षितकार्यस्याप्यन्यतः सिद्धिः ।
यथाहि तत्कालभावभाविसजातीयवस्तूनि कालान्तरे कारणान्तरेभ्यः
प्रभवन्ति । तथा विवक्षितकार्यमपि विवक्षितकारणकार्यं न स्यात् ।

५ एवमपि तदेव तज्जननस्वभावमितरदेव च तज्जन्यस्वभावमित्यभ्युप-
गमे न्यायवाधा । एवं भूतस्य बाङ्गात्रेण स्वभावान्तस्याप्यभिधातुं
शक्यत्वात् । तथा ह्येवमपि वक्तुं शक्यत एव । मृत्पिण्ड एव पट-
जननस्वभावः । पट एव तज्जन्यस्वभावः । एवं तन्तव एव घटजनन-
स्वभावा घट एव तज्जन्यस्वभाव इति हेतुफलभावापत्त्या न्यायवाधेति ।

१० मृत्पिण्डादिपटाद्योर्देशभेदेनेत्थं तत्स्वभावत्वकल्पना विरुध्यत इति चेत्
न । तत्तत्स्वभाववैचित्र्येण मृत्पिण्डादिघटाद्योः कालभेदेनेव देशभेदे-
नापि तयोर्युष्माकं विरोधासिद्धेः । मृत्पिण्डोऽपि हि युष्माकं भिन्न-
क्ष्णघटजननस्वभाव एव । एवं पटमधिकृत्य भिन्नदेशपटजननस्वभाव-
त्वेऽप्यस्याविरोध एव । घट एव मृत्पिण्डरूपानुकारो दृश्यते नेतरत्रेति

१५ घट एव तद्धेतुको न पट इति चेत् । अस्त्येतत् । किं त्वसौ न तत्स्व-
रूपाद्यनुबोधमन्तरेण । ततः किमिति चेत् । अनिवारोऽन्वयः ।
किं च । किमुपादानकारणस्य स्वरूपम् । किं स्वनिवृत्तौ कार्य-
जनकत्वमाहोस्त्रिदनेकस्मादुत्पद्यमानैककार्यं स्वगतविशेषाधायक-
त्वमुत समनन्तरप्रत्ययत्वं नियमवदन्वयव्यतिरेकानुविधानत्वं वा

२० भवेत् । प्रथमपक्षे कथञ्चित्स्वनिवृत्तिः सर्वथा वा । कथञ्चित्
चेत् परमतप्रसंगः । सर्वथा चेत् । सहकारिणामप्युपादानत्वापत्तिः ।
द्वितीयपक्षेऽपि स्वगतानां कतिपयशेषाणामाधायकत्वं सकलविशेषाणां
वा । तत्राद्यकल्पे रूपस्य रूपज्ञानं प्रत्युपादानभावः प्रसज्येत ।
स्वगतकतिपयविशेषाधायकत्वाविशेषात् । रूपोपादानत्वे च रूपज्ञानस्य

२५ चार्वाकवद्वितीर्णः परलोकाय जलाञ्जलिः । द्वितीयविकल्पे तु कथं
निर्विकल्पात् सविकल्पोत्पत्तिरूपाकारात्समनन्तरप्रत्ययाद्रसाकार-

प्रत्ययोन्यतिवा स्वगतमकलविशेषाधायकत्वाभावात् । किं च । स्वगत-
 सकलविशेषाधायकत्वे सवात्मनोपात्त्येव एवाम्योपयोगात् तत्रानुप-
 युक्तत्वमात्रान्तराभावात्कमामग्र्यन्तर्गतमन्य प्रति सहकारित्वाभाव ।
 ततः कत्र रूपान्तरसतो गति म्यात् । समनन्तरप्रत्ययत्वमप्युपादान-
 लक्षणमनुपपन्नम् । यतोऽयमर्थः । समोऽनन्तरश्च य प्रत्यय कारण
 स उपादानमिति । तत्र च कार्येण समन्व कारणस्य सवात्मना,
 एकत्वेन वा । मर्वात्मना चेत्तर्हि कार्यकारणयोरेककालता स्यात् ।
 तथा च सत्येतरगोविषाणवत् तयो कार्यकारणमात्रो न म्यात् ।
 कथंचित् समत्वे तु योगिगुणानाम्मदन्तिगुणयोरप्यानतयेण स्थितयो
 ज्ञानत्वादिना समत्वेनोपादानोपादेयमात्रप्रसंग । अनन्तरत्वमपि देश- १०
 कृत कालकृत वा भवेन् । न तावत् देशकृतम् । स्वदेश-
 काधोम्यान्कस्याप्युपादानत्रोपगमात् । न कालकृतम् । निश्चितमणा-
 नन्तर निश्चितमुपनगतिवन्मुक्षणानामुत्पत्ते । मत्त्वान्तिना समन्वेन च
 तद्वेष्यया तन्मोपादानताप्रसगात् । नियमकन्वयव्यतिरेकानुविधानन्व
 तलक्षणमिति तुरीयपक्षाऽप्यकस्मीकाराह । यतोऽयमर्थः । नियमरतो- १५
 ऽन्वयव्यतिरेकयो कार्यणानुविधान यस्य तदुपादानम् । एतच्च सुगत-
 व्यतिरेकमतानचित्तेऽर्थमिच्छति । तेषा स्वजन्येन सुगतचित्तेन नियम-
 कन्वयव्यतिरेकानुविधानेऽप्युपादानन्वायोगात् । नदजन्यव तु तस्य
 तदविषयत्वापत्ति । ' नाकारण निषय ' इति स्वयमुपगमात् ।
 अन्यमिचरिणान्वयव्यतिरेकानुविधानस्याविशेषेऽपि प्रत्यासत्तिविशेष- २०
 चशात् किंचिदेव किंचिप्रत्युपादान न सवामिति चेत् । स कोऽ
 न्योऽन्यत्रैकद्वयतादात्म्यात् । देशप्रत्यासत्ते रूपरसादिभि, काल-
 प्रत्यासत्ते समसमयवर्तिभि, भावप्रत्यामत्तेश्चैकार्यगोचरानेकपुरुष-
 ज्ञानैरनेकान्तात् । न च क्षणिकैकान्तेऽन्वयव्यतिरेकानुविधान घटते ।
 न हि समर्थ कारणे सत्यमवत स्वयमेव पश्चाद्वतस्तदन्वयव्यति- २५
 रेकानुविधान नाम नित्यैकान्ततत् । स्वकाले सति समर्थ कारणे

- स्वसमये कार्यं जायते नासतीत्येतावना क्षणिकपक्षेऽन्वयव्यतिरेकानु-
विधाने नित्येऽपि तत् स्यात् । स्वकालेऽनाद्यनन्ते सति समर्थे नित्ये
कारणे स्वसमये कार्यस्योत्पत्तेः, असत्यनुत्पत्तेश्च प्रतीयमानत्वात् ।
सर्वदा नित्ये समर्थे सति स्वकाल एव कार्यं भवन् कथं तदन्वय-
५ व्यतिरेकानुविधायीति चेत् । तर्हि कारणक्षणात् पूर्वं पश्चाच्चान्नाद्यनन्ते
तदभावेऽविशिष्टे कचिदेव तदभावसमये भवत् कार्यं कथं तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधायीति समः समाधिः । ततो न नियमवदन्वयव्यति-
रेकानुविधानत्वमप्युपादानरूपम् । यदपि ज्ञानश्रीः सूक्ष्ममिवोत्प्रेक्षते ।
'अभ्रान्तसंस्मृतैकावसायः प्रकृतिविक्रिये ततो हेतुफलस्योपादा-
१० नोपादेयलक्षणम् । सभागहेतुफलसंतर्ता परमार्थतो भ्रान्तोऽपि
लोकापेक्षया अभ्रान्तत्वेन संमतः । स एवायमित्येकावसायः
प्रत्यभिज्ञानरूप उपादानोपादेयलक्षणं घटतदुत्तरक्षणवत् क्वापि
दृश्यते । तत्रायमर्थः । अभ्रान्ता सत्या या समता सादृश्यं तथा
उपलक्षित एकावसायः अभिमानिकैकत्वावसायः प्रत्यभिज्ञानरूपः
१५ पारमार्थिकवस्तु न कचिदपि । विसभागोत्पत्तौ तु प्रकृतिरुपादा-
नस्य विकृतिरुपादेयस्य लक्षणम् । काष्ठाङ्गारवदिति ।' तदप्य-
संबद्धम् । यतस्तत्रैकावसाय उपादानोपादेयलक्षणमिति कोऽर्थः ।
किमेकावसाय एवोपादानोपादेययोर्लक्ष्यता । किं वा तेन हेतुना ते
लक्ष्येते । यद्वा स तयोर्लक्षणं स्वरूपमिति । नाद्यः कल्पः । एकत्व-
२० परामर्शकुशलत्वेनास्यैकत्वस्यैव लक्षकतयोपादानोपादेयवार्ता प्रति मूक-
त्वात् । नापि द्वितीयः । साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धस्यावधारयितु-
मशक्यत्वात् । नहि यत्र यत्र हेतुफलसंततावेकावसायस्तत्र
तत्रोपादानोपादेयभाव इत्यत्र विपक्षे बाधकं किञ्चित् प्रमाणमस्ति ।
यदपि 'हेतुफलसंततौ' इत्येकावसायस्य विशेषणमभाणि । तदपि

१ 'अभ्रान्तसंस्मृतैकावसायः' इति ज्ञानश्रीसमतः पाठः । स चाग्रे पृ. ७७३
पं १. स्याद्वादर्त्नाकरे खण्डयते ।

प्रतिपाद्यसिद्धम् । न तत्र कञ्चनानो हेतुफलमूल्यपरपरारूप
 इति वयमाश्रियमाहि । सत्त्वानुमानात्तस्मिन्नावितरेतराश्रयत्वम् । अनु-
 मानान्तरमापि नोपन्यमिनु शक्यमिति न द्वितीयस्योऽप्युपपन्न ।
 एकावमायस्तयोर्लक्षण स्वरूपमिति तृतीयपक्षेऽपि, ज्ञानमतानगतस्यो-
 पात्तानोपात्त्येमावस्वरूप कथ्येत मात्रिकस्य वा । यद्यप्यस्य तत्र ५
 घटतदुत्तरलक्षणवन्निति निर्देशोपपन्नमसंगत म्यात् । तस्याज्ञानरूप-
 त्वान् । न च सत्र ज्ञानेऽप्येकोऽवमायोऽस्ति । नहि मनसि येन
 घटबुद्धि सैव पटबुद्धिरिति । अथ य एवाह घट वेद्वि स एव
 पटमित्यस्ति ज्ञानैक्यावमाय इति चेत् । एतस्यामविषयत्वात् ।
 नन्वावनो ज्ञानादन्यस्यामावान् ज्ञानविषय एवायमिति चेत् । न । १०
 लौकिकैक्यावसायस्य त्वयाऽत्र विवक्षितत्वात् । लौकिकाश्चाहमित्यात्मा-
 नमेव मन्यन्ते । प्रामाणिकैक्यावसायविवक्षाया तु मनसो विरुद्धमापिना
 म्यात् । तथाहि—तत्त्वतश्चेन्नान्त म एवायमित्येकारमाय कञ्चादौ,
 कुतस्तर्हि तत्र हेतुफलतया सतानना कुतस्तत्र चोपात्तानोपात्त्येना
 म्यात् । यत्प्ययमेव प्राट्—‘ अस्मि च विषयोपराग विरेच्य चैतन्य- १५
 मात्रमामृशत एकपुरुषाभिमतया सतर्ता मवेय बुद्धिरित्यनमाय’
 इति । सोऽयमस्य विश्वामित्रस्यद्वयेनाभिनयसंगमनोऽर्थ । विषयोप-
 रागविरेकेन लौकिकानामभ्रान्तत्वेन ममतम्यैक्यावसायस्य बुद्धिष्वमा-
 वान् । यत्ति हि विषयोपरागविरेकेन प्रट्टबुद्धिष्वेकारमायो लौकि-
 काना प्रादु प्यात् तत्र ममत्तोपाधिपरिशरेण, टपात्रायणि यत्रो- २०
 ऽप्यथ किं न म्यात् । तथा च तयोर्गप्युपादानोपादेयपारे मयेत् ।
 अयोपात्रायणि यत्रागम्योस्तद्वैप्रवृत्तकारणयोस्तत्र यत्कमनुभवान् न
 तेषा तत्क्यावसाय इति चेत् । तर्हि घटबुद्धिरेवम पटबुद्धिर्गमिति
 घटपटाद्युपाधीना तद्वैकागणाना प्रवृत्तेऽपि व्यक्तमनुभूते कथमय
 प्रादुर्भवेत् । अथ मात्रिकस्योपात्तानोपादेयमात्रम्यैक्यावसाय स्वरूप २५
 तदप्यरागिणोपदुष्टम् । अत्रमायस्य ज्ञानरूपत्वेनोपात्तानोपाद-

- यभूतसमस्तपदार्थस्वरूपत्वानुपपत्तेः । तत्त्वे वा विज्ञानवादप्रसंगः ।
 स च प्रागेव प्रतिहतः । अथैकावसायशब्देनोपचारात् तद्गोचरो
 विवक्षितः, एकत्वेनाध्यवसीयमाना हेतुफलसंततिरुपादानोपादेय-
 रूपेति । तथाप्यव्यापकता । सुगतसंवेदनसंताने तस्याभावात् ।
- ५ सुगतज्ञानस्य विधूतकल्पनाजालज्ञानत्वेन लौकिकानां तु तदगोचरत्वेन
 तत्रैकावसायासंभवात् । प्रामाणिकानां तु तत्रैकावसाये प्रतिपाद्यमाने
 सुगतज्ञानस्य क्षणिकत्वक्षतिप्रसाक्तिरिति न ' अत्रान्तेत्यादि ' उपा-
 दानोपादेययोर्लक्षणम् । यदपि ' विसभागोत्पत्तौ प्रकृतिविक्रिये ' इत्यु-
 पादानोपादेयलक्षणमलङ्घि । तत्र केयं विसभागोत्पत्तिर्नाम । विसदृश-
- १० संतानोत्पत्तिरिति चेत् । सा यदि सर्वथा तदा असंभविनी । काष्ठा-
 ङ्गारयोरपि द्रव्यत्वादिना सादृश्यप्रतीतिः । अथ कथंचिदसावभिप्रेता
 तदा देशान्तरे कालान्तरे च समुत्पद्यमानस्य कथंचिद्विसदृशाङ्गारसं-
 तानस्यात्रत्येदानीन्तनकाष्ठसंतानापेक्षया विकृतत्वप्रसक्तेरुपादेयता, अत्र-
 त्येदानीन्तनकाष्ठसंतानस्य च तदपेक्षया प्रकृतित्वापत्तेरुपादानता
- १५ स्यात् । तत्र तत्सत्ताननुगमात् न तेन तस्योपादानोपादेयभाव इति
 चेत् । तत् किं विवक्षितकार्यदेशकालयोर्विवक्षितकारणस्य सत्तानुगमो-
 ऽस्ति । ओमिति चेत् । तर्हि सिद्धान्तवाधा ।- कार्यदेशकालयोस्त-
 त्सत्तानुवृत्त्या क्षणभङ्गुरताभ्रंगात् । नास्ति चेत् । कथं तर्हि देशा-
 न्तरकालान्तरवर्तिकार्येणोपादानोपादेयभावः समुपस्थितोऽतिथिः प्रति-
- २० पिध्यताम् । किं च । प्रकृतिभूतस्य काष्ठस्याङ्गारो विकृतिरिति कुतो
 निर्णय त्वया यावता बहरेवासौ विकारः किं न स्यात् । बहिसंबन्धि-
 काष्ठादेव तदुत्पत्तेरिति चेत् नैवम् । काष्ठसंबन्धिवहरेव तदुत्पत्तिरि-
 त्यपि कल्पनाया अनिवारितप्रसरत्वात् । पार्थिव पार्थिवोपादानमेव
 भवितुमर्हतीति चेत् । कुत एतत् निरणाथि । सभागेषु तथा दर्शना-

१ ' विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्तये । नमः समन्तभद्राय समन्तस्फुर-
 णत्विषे ' ॥ इति प्रमाणवार्तिकस्य प्रथमश्लोकः ।

दिति चेत् । एतदपि कुत इति वाच्यम् । अमान्तममर्तैकाग्रसाया-
 दिति चेत् । न । नीलपरमाणुषु परम्परप्रप्राप्तये तु निरन्तर जाय-
 मानेषु परस्पररोपान्त्वप्रसङ्गात् । अस्ति हि तेषां तदुत्पत्तौ सत्या
 समन्वमाभिमानिकेकत्वाध्यवसाय , अग्रान्तैकत्वा यत्रमायश्च न क्वचि
 दपि । एतेन पाठात्तरव्याख्यापि प्रयुक्ता । तस्मान् कथंचिदन्वयाय
 द्रष्टव्यं न प्रवृत्तिविक्रिये अप्युपात्तानोपात्त्ययोर्लक्षणमुपपद्येते । स्मिन्ना
 तु तस्मिन् किंचित् क्षणमिति । एतेन यत्प्युपात्तानलक्षण
 घर्मोत्तरं प्राह— ' यस्य मतानानिवृत्तौ यदुत्पद्यते तन्निवृत्तिधर्म-
 सतानमुपादानभित्तस्य यथा मृत्सताननिवृत्त्योत्पन्नमानस्य कुण्डस्य
 मृदुपादानम् ' इति । तत्रतिक्षिप्तम् । सर्वथा सताननिवृत्तिपक्षे
 सन्तानान्तरेणापि सहोपादानोपात्त्येवमात्र म्यात् । कथंचित्सतान-
 निवृत्तिपक्षे तु कथंचिदन्वयस्य प्रसङ्गे । यत्प्ययमेव ' ननु चाङ्क-
 रस्य बीजमुपादानमपि न सतथा विनिवृत्त मयमागान्निर्यतोऽङ्करस्य
 दानात् ' इत्याशङ्क्य प्राह— ' न वै बीजमेकं द्रव्यं किं तर्हि
 परमाणुसमूहस्य त्वक्मारकगुमागा भिन्नमततय सारभागम-
 त्ततथाङ्करसमृत्तिः ' इति । तत्राय तावद्व्यवहारगोचरीभूयमनापन्नत्वात् ।
 (व्यवहारगोचरीभूतमतापन्नत्वात्) क्षणगतमुपात्तानोपात्त्येवमावनुपेक्ष्य
 सतानस्यैव व्यावहारिकत्वात् तद्वत्तमेव तत्र लक्षणमिति । व्यवहारबीधी-
 व्यवस्थितामेव बीजस्यैकता तिरस्कृत्य व्यवहारानर्थां तस्य परमाणु-
 मात्रता सन्तानभूयस्ता च प्रतिपादयतीति महर्तनुष्यमस्य । भवतु
 चात्रैतम् । तथापि शुण्डोत्पादे मृत् उपादानना कथमुत्पाहता । न
 खलु शुण्डोत्पादे मृत्पतननि कङ्कणोत्पादे सुवणमनसिवा निवृत्तेति
 कोऽप्यधूनवक्षित प्रयेति । तथापि मृत्पतनमिदं तिरष्णमयमेतदिति
 सर्वानुभवात् । क्षणिकत्वात्तिवृत्तेः सत्ता मृदिति चेत् । क्षणिकत्व
 तावदगाप्याशीन्निपमणीयते । अमुं वा तत्तथापि सतानानिवृत्तावेति
 लक्षणपदं मा विम्वारि । नहि सत्ता मृत्पतनानिवृत्ते । तत्क्षणस्यैव

निवृत्तेः । अथात्र मृच्छब्देन तत्पिण्ड एवोच्यते यदि मृन्मयत्वेन तदा कुण्डमप्युच्यताम् । तद्विशेषात् । अस्तु वा यथाकथंचित् मृत्पिण्ड एव तच्छब्दवाच्यस्तथापि कथंचिदन्वयं विना नोपादानोपादेयनियम इत्युक्तमेव । यदप्ययमेवोपादानस्य लक्षणान्तरमाह—

- ५ ‘जनकैराधेयातिशयस्य कार्यस्य समस्तविशेषकोटीकरणसमर्थ आत्मा यस्मादुत्पद्यते तदुपादानं यथा चक्षुरादिभ्यश्चक्षुर्विज्ञानस्य समस्तोपकारमयं बोधरूपत्वं समनन्तरप्रत्ययादुत्पन्नमिति तदुपादानम्’ इति । तत्रापि किमुच्यतेऽनेन सार्धं स्वमतस्यापि न यः स्मरति । एकरूपमेव हि कार्यमस्योत्पद्यते ततस्तज्जनकैराधेयातिशयमिति कथं संगच्छते । आधेयातिशयतायां हि तस्य साक्षतापत्तेरनेकरूपता स्यात् । स्थान्मत्तं, भिन्नस्वभावेभ्यो भिन्नस्वभावमेव कार्यं जायते कारणव्यापारविरचितानां कार्यस्वभावविशेषाणामसंकीर्णत्वात् । यथा विषयेन्द्रियमनस्कारबलभाविनो विज्ञानस्य विषयात्तदाकारत्वम् । तत् ज्ञानेन्द्रियात् न मनस्कारात् । इन्द्रियाद्विषयग्रहणप्रतिनियमो
- १० नान्यस्मात् । मनस्काराद्बोधरूपता न परतः । न च कारणव्यापारविषये नानात्वेऽपि सति कार्यं नाना भवति । निर्विभक्तस्वरूपस्यैवास्योपलम्भात् । तदपि युक्तिरिक्तम् । कथं हि नानैकस्वभावं कार्यं स्वभावविशेषाश्च तदव्यतिरिक्ता एव चित्राः स्युः । नानात्वैकत्वयोः परस्परव्याहतेः । विषयनिर्भासितादयश्च विज्ञानाव्यतिरेकिणो यथा
- २० विषयादिभिः क्रियन्ते तद्वद्विज्ञानाव्यतिरिक्तबोधरूपतादिकारिभिर्मनस्कारादिभिरपीत्येवं सर्वेषामशेषमनस्कारादिजन्यत्वे सति विषयनिर्भासितादिव्यवस्थानुपपत्तिः । तथाहि—न विषयात् तदाकारत्वसंभवो बोधरूपाभेदात् । न चासंभवः । तदाकारत्वात् । तथा न मनस्काराद्बोधरूपसंभवो विषयाकाराव्यतिरेकात् । न चासंभवो बोधरूपत्वात् । इतीत्यमिन्द्रियादिष्वपि द्रष्टव्यमिति मिथो विरोधसंभवेन तदनुपपत्तिः । एतेन यदपि धर्मोत्तरविशेषव्याख्यानकौशलाभिमानाः

देवगलः प्राह—‘ निर्माणेऽपि च कार्ये आनापोद्वापाभ्या विशेष-
 हेतूना विभागमिद्विरिति उल्लानोधानामननमर. ’ इति । तदपि
 प्रत्युक्तमनसेयम् । अथ मा मून्यं दोष इति स्वमात्रविशेषा कायतो
 व्यतिरिक्ता एवेप्यन्ते । एवमपि कारणव्यापारस्य तेष्वेवोपयुक्तत्वात्
 तत्कार्यमहेतुकमनुयज्यत इति यत्किंचित्तदिति । कथं कार्यस्य जन- ५
 कैराधेयातिगयना सगच्छते । किं च । सर्वरपि समनन्तरप्रत्ययचक्षु-
 रादिभिजाकैर्नानकार्ये बोधरूपतादयोऽतिशया आधीयन्ते । ततो
 लक्षणवाक्य यस्मादिति यच्छब्देन कतरत् निर्धारयामो यस्योपादनता
 व्यग्रहियत । ननुक्त समस्तविशेषक्रोडीकरणसमर्थ आत्मा यस्मादु-
 त्पद्यत इति सर्वेष्वपि हि जननेषु मध्ये यत्नमस्तविशेषक्रोडीकरण- १०
 समर्थवन्तुत्पानगुणयुक्त तन्निधायन इति । मैव बोधथा । समस्त-
 विशेषक्रोडीकरणसमर्थस्य कस्यचिदामन कुतोऽप्युत्पत्तिसमवा ।
 सत्या हि तस्या कार्यस्यापि कारणकालतैर म्यात् अन्यथा कारण-
 कालानाकलनेन कार्यस्य समस्तविशेषक्रोडीकरणमामर्थ्यस्यासमवा-
 दिति न किंचित् उपानानकारण सगच्छते । नापि सहकारिका- १५
 णम् । क्षणिकैकान्ते सहकारिकारणोत्पानानेऽतिगयस्याधातुमशक्ते ।
 अत्राह— किमिदं गौरत्वमपि पाण्डुरोगतया प्रयाकलितम् । अति-
 शयमनासूत्रयनामेव श्लोक कार्यं कुर्वन्ना तेषा सहकारित्व मुन्तरम् ।
 किमर्थं ताहं तेन अपेक्ष्यन्त इति चेत् । को वै मृतेऽपेक्ष्यन्त इति ।
 प्रत्येकमेव हि कार्यजननाय समर्था अन्त्यावस्थाभाविन क्षणा का २०
 तेषा परस्परापेक्षा । यत्तु प्रजासीदन्ति तदुपसर्पणकारणस्यानश्य
 भावनियमात् नतु समूय कार्यकाणाय । तत्काले चोपसर्पणनियम
 हेतु । तेषा वस्तुम्वामायात् । प्रत्येक समर्था हेतव प्रत्येकमेकैक
 मेव कार्य जनयेषु किमित्येकमनेके कुवन्तीति चेत् । अत्राप्यमीपा
 कारणानि प्रष्टव्यानि । यान्यमूनेकायनिरर्तनलोळान् प्रमाययन्ति । २५
 वयं तु यथादृष्टार्थस्वरूपवक्तारो न पथनुयोगमहाम । कायमेकैकैर

कृतं किमपरे कुर्वन्तीति चेत् । न कृतं कुर्वन्ति किं त्वेकेन क्रियमाण-
मपरेऽपि कुर्वन्ति । यत्रैकमेव समर्थं तत्रापरेषां क उपयोग इति
चेत् । सत्यम् । न ते प्रेक्षापूर्वकारिणो यदेवं विमृश्योदासत इति ।
तदेतदखिलमाकाङ्क्षचित्रम् । यदि हि बीजादयः प्रत्येकमेव समर्था-
५ स्तर्हि किमर्थं कृषीवलः प्रेक्षापूर्वकारी परिकर्मितायां भूमौ बीजकणा-
नावपति पयसा च मधुरेणासिञ्चति । परस्पराविपत्येन तेभ्यः प्रत्येक-
मङ्कुरजननयोग्यक्षणोपजननायेति चेत् । यद्यङ्कुरजननयोग्यक्षणोपजन-
नाय बीजं सहेतुभ्यः समर्थनुपजातं किमवनिसलिलाभ्यामथासमर्थम् ।
तथापि तयोरकिञ्चित्करः संनिधिः स्वभावस्यापरित्यागात् । तथा च—

१० यदि समजनि सत्यं वस्तुसार्थोऽसमर्थः

कथयत सचिवानां संनिधिः स्यात् किमर्थः ॥ ५९३ ॥

क्षित्पुद्गलाभ्या बीजस्य स्वसंतानवर्तिनी असमर्थक्षणान्तरारम्भण-
शक्तिर्निरुध्यत इति चेत् । अस्तु तर्हि तस्मात् असमर्थक्षणानुत्पत्तिः ।
सुसमर्थक्षणोत्पत्तिस्तु दुर्लभा कारणाभावात् । न च स्वभावभूतायाः
१५ शक्तेरस्ति निरोधः । भावस्यापि विरोधप्रसंगात् । सहेतुकश्च विनाशः
प्राप्नोति । न विशिष्टक्षणोत्पादनशक्त्याधानं च बीजस्य शक्यं क्षणिक-
त्वात् । स्वभावाव्यतिरिक्तशक्त्युत्पादने चोत्पन्नोत्पादप्रसंगात् । तस्माद-
समर्थस्योत्पादवतो न कदाचिदपि क्रिया । समर्थस्य चोत्पादानन्तरमेव
करणमिति द्वयी गतिः । नन्वर्थान्तरसाहित्ये सति कारणं तस्यानुपयो-
२० गादिति नास्ति किमपि क्षणिकैकान्ते सहकारिकारणमपि । एवं
चायुक्तमुक्तम् । निकुरम्वात्रिकुरम्बस्योत्पत्तावपि न रूपादीनां स्वरूप-
संकरप्रसंगः । पूर्वरूपादिक्षणैरूपादानसहकारितया सामग्रीभेदेन रूपा-
दिक्षणानामुत्पादनादिति । नन्वतिशयाधानपक्षेऽपि कथं सहकारिता ।
स्वभावभूतातिशयारम्भाभ्युपगमे हि भावस्याप्युत्पत्त्या क्षणिकत्वप्रसक्तिः ।
२५ अतत्त्वभावभूतातिशयारम्भाभ्युपगमे तु भावस्य प्राग्वदसाधकत्वमिति ।
अत्रोच्यते । नायमस्माकमेकान्तो भिन्नान्येव वस्तून्यभिन्नान्येव वा

किंनु भिन्नाभिज्ञानीति सगिरामहे । तत्र भेदमात्रविकल्पापलम्बन-
 समपि दूषणमभेदाश्रयणेन, अभेदमात्रविकल्पापलम्बनमपि तु भेदा-
 श्रयणेन प्रतिवृत्तम् । नन्वेतौ भेदाभेदौ विरोधिनी कथमेकत्र निविशेते ।
 उच्यते । नेमौ विरोधिनी । सह दगानां । सहानगम्याल्लक्षणो हि
 विरोध । अनगम्यान चादर्शननिवर्धनम् । न चात्र तदस्तीति ५
 नास्ति विरोध इति । अत्रैतन्महिष्युर्मामानीरगवाप्रकरणे शालिक
 प्राह— “ न च तयोः सहदर्शनमुपपद्यते । एकाकारप्रतीति-
 रेव सख्यभेददर्शन विलक्षणाकारप्रतीतिस्तु भेददर्शनम् ।
 तत्र यद्येकाकारप्रतीतिस्तर्हि विलक्षणाकारप्रतीतिर्नास्ति
 विलक्षणाकारान्वे च प्रतीतिर्नकाकारप्रतीतिरस्ति ” इति । तत्र १०
 किमुच्यतेऽस्य मूलं यद्दृष्ट्वेकपायिनमना प्रतीतिमपि न
 पर्यालोचयति । न स्वत्वेकाकारपरामर्शिन्येव तदितरेव च प्रतीति
 षाप्यन्ति । सती हि ता क समुल्लङ्घयितुमीश । सहशविसदृशपरि-
 णामापन्नेषु पदार्थेषु तदाकारालेखिनी तु सा युक्ता समास्ति च तादृशी
 भव च भेदाभेदप्रतीति । पटो हि प्रतीयमान सकलरम्बुभ्य सहश- १५
 विसदृशाकारतयाऽभिज्ञो भिन्नश्च प्रतीयत इति । किं च त्वयापि
 तावत् प्रतिज्ञात प्रत्यभिज्ञानम् । तस्माच्च सिद्धमेव भेदाभेददर्शनम् ।
 नया हि— यदेव कनकं कङ्कणतया परिणत प्राणामीन् तन्वेवेदानीं
 केयूरतया संवृत्तमित्यास्ति प्रतीति । अत्र च कङ्कणस्य केयूररूप-
 पर्यायप्रतीतेरनुस्यूतकनकाकारप्रतीतिश्च कथं न नाम भेदाभेद प्रतीति २०
 स्यात् । किं च । क्षणिकरम्बु विनष्टसन् कार्यमुत्पादयति, अविनष्ट,
 उभयरूप, अनुभयरूप वा । न तावत् विनष्टम् । विस्तरनष्टम्येव
 न्तरनष्टस्यापि चनकविरोधात् नाप्यविनष्टम् । क्षणमहमहमप्रमाणम् ।
 नाप्युभयरूपम् । निरौकस्यमावस्य निष्ठोभयरूपाममनात् ।
 नाप्यनुभयरूपम् । अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकस्यापरविमाननान्तरीय-
 कत्वेनानुभयरूपवायोगान् । तदेव क्षणिककाले कार्यकारणमावानु- २५

- पत्त्या अर्थक्रियाऽनुपपन्नैव । कथंचिदन्वयिन्येव वस्तुनि तदुपपत्त्या तस्या घटनात् । किं च । अर्थक्रिया क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्तेति भवान्-
वावोचत् । ते च क्षणिकैकस्वभावेषु न संभविनी । तथा हि— तद्-
पाणाममीषां देशक्रमेण कालक्रमेण वा कार्यकरणं नास्ति । एक एव
५ पदार्थः कचिद्देशे काले वा किञ्चित्कार्यं कृत्वा पुनरपेक्षितसहकारि-
संनिधिः कथंचिदुपात्तस्वभावान्तरो देशान्तरे कालान्तरे च कार्यं
कुर्वाणः क्रमेण करोतीत्युच्यते क्षणमात्रस्थायित्वे त्वर्थस्थैवविधक्रम-
कारित्वं कथं संभवेत् । ननु कर्मधर्मोऽत्र क्रमोऽभिप्रेतो न कर्तृधर्मस्तत्र
क्रमिककार्याणां कर्तुरेकस्याभावेन क्रमासम्भवात् । कार्याणां तु क्रम-
१० स्थित्योत्पद्यमानानां सुप्रतीत एव । तथा च क्षणिक वस्तु क्रमिकाणि कार्या-
णि करोतीत्युच्यमाने किमनुपपन्नम् । अत्रोच्यते । कार्याणि क्रमेणो-
त्पद्यन्त इति को नाम न मन्यते । किंतु क्षणमात्रजीविना भावेन
तानि तथोत्पद्यमानानि कथमुत्पादनीयानीति प्रश्ने न किञ्चिदुत्तरं
व्यतारि । यौगपद्येनापि नास्यार्थक्रियास्ति । निरंशत्वेन युगपदनेक-
१५ शक्त्यात्मकत्वाभावात् । तथा हि यया शक्त्या रूप रूपान्तरं
करोति न तथैव रसादिकम् । रसादेरापि रूपस्वरूपताप्रसंगात् । ततः
सर्वं रूपकार्यं चक्षुषा गृह्येत । न चैतत्प्रतीतम् । तस्माद् रूपं
रूपान्तरोत्पादशक्त्या तदेव करोति रसाद्युत्पादशक्त्या च रसादिक-
मित्येवमनेकाः शक्तयः कथं निरंशस्य क्षणिकस्य स्युः । एवं चार्थ-
२० क्रियाव्यापकयोः क्रमयौगपद्ययोः क्षणिके विरोध एव । अक्षणिके तु
तदविरोधोऽनन्तरमेव निरूपयिष्यते । तथा च सत्त्वं विरुद्धताव्याधि-
वाधितं नोत्थातुमपि शक्तम् । यदप्युक्तम् ‘ नाप्यनैकान्तिकशङ्का
सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेः प्रसाधनात् ’ इत्यादि । तदप्यसंबद्धम् ।
व्याप्तेरप्रसिद्धेः । यत्तु तत्प्रसाधनाय ‘ कर्तुः सा न क्रिया ’ इत्यादि
२५ विपर्यये बाधक्रमभ्यधायि । तदप्यसत् । अक्षणिकेऽपि परक्रियाया
अविरुद्धत्वेन दर्शितत्वात् । यदपि किमपि प्रागल्भ्यमभ्यस्यता ‘अथापि

व्यतिरेकरूपायामेव व्याप्तौ कोतुकमप्यस्ति ' इत्याद्युक्त्वा पर्यन्ते यत्
 ' क्रमयोगपद्यन्याम् ' इ याद्यनुमानमवादि । तत्र क्रमयोगपद्यलक्षण-
 व्यापकानुपलम्भात् अर्थक्रियासामर्थ्यस्वरूपसत्त्वामाचो भावानाम्,
 एकान्तनित्याना कथंचित् नित्याना वा । आद्यपक्षे सिद्धसाध्यता ।
 एकान्तनित्याना कथमपि विनियानुपपत्ते तथार्थक्रिया नास्तीति ५
 को नाम नाम्युपैति । य प्रति प्रमाणोपन्यासेनात्मानमायासयामि ।
 कथंचित् नित्याना तु क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रिया नोपपद्यत इति मनो
 रथानामप्यपथे । क्रमयोगपद्यरूपव्यापकानुपलम्भस्य तत्रासिद्धे ।
 किंचित् कृत्वान्यस्य करण हि नम । अयं च कलशस्य कथंचिदे-
 करूपस्यैव नमेण घटचेटिकामन्तकोपरिपर्यटनेन तासां क्रम दुर्यत १०
 सुप्रतीत एव । अत्र हि भगान् अत्यन्तनार्तिकमन्योऽप्येतदेव तावत्
 वक्तुं शक्नोति । यस्मादक्षेपत्रियाधर्मण समर्थस्वमात्रादेक कार्यमुत्पाति
 स एव चेत् पूर्वमप्यस्ति तदा तत्कालयत्नेव तद्विधानं कथं
 वाप्यतामिति । एतच्च प्रागेव प्रतिविष्टितम् । योगपद्यमपि यद्यक्षेपतत्कार्य-
 क्रियाणामेकस्मिन्नेव क्षणे करणमभिप्रेतम् । तदा तत्तादृशं कापि १५
 नान्ति । यदा यदा हि यादृशो वस्तुन सहकारिभूत कथंचिन्नात्म-
 भूत पर्याप्तो भवति तदा तदा तत्तादृशं कार्यं करोति । अथ युग
 पद्धटादिकार्यकरणेऽपि योगपद्यमुच्यते । तदा तत्तादृशं ममन्त्येव तस्य ।
 तथाहि— स एव शुभं कथंचिन्नेकस्वमात्रा भाजनान्तरपिधानम्,
 अभ्युधारणम्, आमगोचरं नानं च युगपद्गुणं किं नांपालम्भि २०
 भवता तदाक्षणिकेषु वस्तुषु क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रिया समर्थयितुम-
 शक्नोयसिद्धतेव तेषु तदनुपलब्धिरिति निरवयस्य विषये वाचकस्या-
 भावादनेकातिकमेव सत्त्वम् । यत्पि ' यन्निर्माति ' इत्यादि द्वितीय-
 मनुमानमवादि । तत्रान्द्वयमतिषु सम्कारा एकस्मिन् क्षणे तावत्
 अयम्यानगील प्रणिमान्तीति हेत्वथा निवर्तित किं वा एकस्मिन्नेव २५
 क्षणे स्यादस्यो न पूर्वं नापि पश्चादिति । तत्राद्यपक्षे मिदमाद्यनम् ।

को हि नाम प्रामाणिक एकस्मिन् क्षणे स्थितिमतः प्रतिभासमानान्
भावास्तत्रानिष्ठतोऽभिदधीत् । अयैकस्मिन्नेव लक्षणे स्थान्नुता साध्यते
ततो न सिद्धसाध्यतेति चेन् । तदसन् । तथाहि— तदखिलमिति
तच्छब्देन साधनार्थपरामर्शात् । साधने च पूर्वापरत्रुटितैकक्षणप्रति-
५ भासस्याद्याप्यविवक्षितत्वात् । किं चैकक्षणावस्थायित्वनिर्भासनं सर्वेषु
प्रत्यक्षेषु नास्पाकं प्रसिद्धम् । दीर्घदीर्घतराद्युपयोगरूपेषु तेषु व्यादि-
क्षणावस्थायित्वस्यापि पदार्थानां प्रनीयमानत्वात् । तदुक्तं भट्टजयन्ते-
नापि पल्लवे—

किंचाविच्छिन्नदृष्टीनां प्रलयोदयवर्जितः ।

१० भावोऽखलितसत्ताकश्चकास्तीत्यात्मसाक्षिकम् ॥

अत्राह— किं तावत्स्वरूपनिष्पत्तावुपयोगादनेकक्षणस्य व्या-
पकमध्यक्षम्, अथ क्षणनिष्पन्नस्यैव स्थैर्यात् । तत्राद्यः कल्पस्तावद-
संभवी । ज्ञानस्यावयविरूपतावियोगेन खण्डश उत्पत्तेरयोगात् । अथ
क्षणमेदिनश्च तेऽवयवाः प्रत्यक्षस्य परिच्छित्तिस्वभावास्तदा तावन्त्येव
१५ प्रत्यक्षाणीति सिद्धं तेत्येकक्षणस्थायितानिर्भासनं भावानाम् । अपरिच्छि-
त्तिस्वभावत्वे तु तेषां समुदितमपि प्रत्यक्षं न किमपि निर्भासयेत् ।
अथ प्रत्यक्षावयवैः खण्डशः समुदायेन तु पूर्णस्य वस्तुनः परिच्छेदः ।
तदाप्याद्यक्षणपरिच्छिन्नः खण्ड एव सपूर्णं वस्तु । तदप्रविष्टस्य
ततो भिन्नत्वात् । अन्यथा क्रमेण प्रतीयमानं विश्वमेकमेव वस्तु स्यात् ।
२० सकलं च प्रत्यक्षमेकमेव प्रत्यक्षमिति द्वितीयपक्षेऽपि निष्पन्नग्रहण-
व्यापारस्य वा क्षणान्तरव्याप्तिरनिष्पन्नग्रहणव्यापारस्य वा । प्रथमपक्षे
सिद्ध एकक्षणप्रतिभासः । द्वितीतपक्षेऽप्यनिष्पन्नग्रहणव्यापारस्यास्य
स्थितिरिति दुःश्रद्धेयम् । नहि जन्मानन्तरमस्य ग्रहणव्यापारः ।
तत्स्वभावस्यैवोत्पत्तेः । अत्रोच्यते । स्वरूपनिष्पत्तावुपयोगादित्याद्य-
२५ पक्ष एव कक्षीक्रियतेऽस्माभिः । तादृशं हि तथोपयोगस्य व्यादिक्षण-
स्थायि यत्स्वरूपं तत् तावतैव कालेन निष्पद्यते । प्रतिक्षणोपजाय-

माना परापरपयायममुदायात्मकत्वात्तस्य । एकान्तेनावयवव्यतिरिक्त-
 म्यायविनोऽनभ्युपगमात् । एव चायुक्तमुक्तम् । 'ज्ञानम्यावयविरूपता-
 वियोगेन' इत्यादि । तैश्च पर्यायैरपि क्षणिका पयाया प्रति-
 पत्तामन्थापि तावत् प्रमाणपूर्वाप्यपरम्परात्मा पदार्थ कथचित्
 एकत्वेनावस्थितो न तैरवगन् इति तद्वह्णप्रपञ्चस्तत्पर्यायसमूहस्वरूपस्ते- ५
 म्य कथंचित् व्यतिरिक्त उपयोगस्तमवगच्छति । यत्प्युक्तम् 'आद्य
 क्षणपरिच्छिन्न खण्ड एव सपूर्ण गम्विति । तत्र तत्प्रविष्टस्य ततो
 भिन्नत्वाग्नि हेतोः समुदायप्रवेशाभावस्तत्खण्डस्य सर्वथा कथ्येन कथ-
 चिद्वा । सर्वथा चेत्तदा भिन्नतापि सर्वथा साध्येन कथचिद्वा । यदि
 समुदाये सर्वथा प्रवेशाभावात् तत्खण्डस्य सर्वथा भेद साध्येने तदा १०
 हेतोरसिद्धिः । खण्डपरपरात्मक एव हि समुदायः । ततः कथं
 तस्मिन्नेव खण्डस्य सन्ध्या प्रकाशमाना सिध्येत् । कथचिद्वेदसाधने
 तु निरुद्धता । सन्ध्या तत्र प्रवेशाभावात् सन्ध्या भेदेनैवाग्निनामूतत्वात् ।
 एव कथंचित् प्रवेशाभावात् सर्वथा भेदसाधनेऽपि निरुद्धतैः कथ-
 चित्प्रवेशाभावात् कथं कथचिद्वेदसाधने निरुद्धमात्रमेव । नचेन १५
 खण्डस्य सपूर्णवस्तुत्वेन । तस्य तस्मात् कथचिद्वेदेन सपूर्णवस्तु-
 ताया कथचिनिवृत्तत्वात् । यत्प्युक्तम् 'अन्यथा क्रमेण प्रतीयमान
 विश्वमेकमेव वस्तु स्यात्' इत्यादि । तपि न न प्रतिकूल सम-
 न्यायिप्रायेण निवृत्त्यस्य प्रत्यक्षस्य चकवेन स्वीकृतत्वात् । क्षणीनि-
 प्पत्त्यस्य स्थित्याग्नि द्वितीयपक्षे त्वनभ्युपगम एवोत्तरम् । अर्थकस्मि- २०
 तेन क्षणे म्यास्रजोऽनमनिषु भावा प्रतिभान्ति न पूर्वं नापि पश्चा-
 दिति हेतवः कथ्येने तत्प्रायेक एवम्याग्निनि जाने तथा तथाप्रति-
 भाम स्यात् क्षणत्रयम्याग्निनि वा । आद्यकस्य प्रलापः । अतीतानागत
 क्षणयोः स्वयमभिग्रमानेन तेन तत्र तत्तन्वस्थानस्य प्रयेतुमशक्तेः ।

१ एहस्मिन्वा बहुषु वा नामाग्निविहितेषु भावप्रतापानागनेषु घटेषु
 क्षणत्रय समग्रतय' इति तत्पर्यायम् १-३४ भाष्य ।

न च तत्रानवस्थानप्रतीतिमन्त्रेणात्रैव क्षणे एतदस्ति न मृतमवि-
प्यनोरिति प्रतीतिर्भविनुमर्हति । तथा च हेतोरसिद्धिः । अथ
पूर्वापरक्षणविच्छिन्नत्वेन तस्यावस्थितत्वात् तत्प्रतीतिमन्त्रेणापि
तत्प्रतीतिरित्युच्यते । ननु पूर्वापरक्षणविच्छिन्नत्वं 'यन्निर्भाति'

५ इत्यादित एवानुमानात् प्रसिद्धमपरस्माद्वा । अत एव चेदितरेतरग-
थयम् । अपरमपि न किञ्चिद् विचारसहम् । यदि चैकक्षणस्थाधि-
नापि तेन पूर्वोत्तरक्षणयोरभावः प्रतीयमानो न विरुध्यते तदा भावोऽपि
पूर्वोत्तरक्षणायाः प्रतीयमानोऽविरोधी । विशेषाभावात् । क्षणत्रयस्था-
यिनि तु ज्ञाने तेषां तथा प्रतिभासे हेतारेकदेशसिद्धता । पक्षीकृतेषु

१० मकलसंस्कारेष्वेकक्षणस्थायित्वप्रतिमानस्य हेतोर्विज्ञानवर्जं वर्तनात्
तस्य क्षणत्रयस्थायिनः स्वयं तथैव प्रतिभासात् । यत्पुनरसिद्धतापरि-
हारे व्याहारि 'पूर्वापरकालयोरेकत्वे हि पदार्थस्य दृष्टादृष्टान्तरविर-
हात्सकलकालकलाकलितस्य देशान्तरजुषोऽपि रूपस्यावश्यं प्रतिभासः'
इति । तत्र स्यादेतत् यद्वर्गद्विगोऽपि ज्ञानं विनागावधेर्वस्तुनो वेदकं

१५ स्यात् । न चैवम् । क्षयोपगमानुरूपं तस्य प्रवर्तनात् । यदप्युक्तम्
'श्लेषानुमानेनैव व्यवहारः साधनीय' इति । तदप्यसत् । यतस्तदा
व्यवहारसाधनायेदमुपादीयेतानुमानं यदि प्रत्यक्षेण पूर्वापरक्षणविच्छि-
न्नैकक्षणोपलक्षणं स्यात् । न चैवं, पूर्वमपहस्तितत्वात् । किंच ।
अनुमानद्वयेऽप्यस्मिन् व्यादिक्षणस्थायिना ज्ञानेन तावत्कालस्य

२० भावस्य प्रतीतिः पक्षस्य प्रत्यक्षस्य बाधा । ननु ज्ञानस्य क्षणिकत्वेन
व्यादिक्षणावस्थायिनाभावात् कथं प्रत्यक्षेण पक्षबाधेति चेत् । ननु
क्षणिकत्वं तस्याभ्यामनुमानाभ्यां मिद्वं वेदिष्यते । तदेतरेतराश्रयम् ।

अन्यानुमाने तु दारिद्र्यम् । तथा स एवायं स्फटिकः स चायं शत-
कोटिरित्यहमहमिकया कथंचिदेकत्वं स्फटिकादीनां प्रकटयता प्रत्य-

मित्रानानेनाप्ययानुमानद्वितये परम्य बाधा प्रामाण्य चाम्य प्रागेव
प्रकाशितम् । एवं च—

एकान्तमणभङ्गमगतिकथायात्रेन या सन्धिना
लोकेऽस्मिन् विपत्तयः समधिक समोदयन्ती जनान् ।

सा सत्त्वायनुमानमूलपटलीनिमूलनान्मरुतो

५

निष्ठया गतिमुपायगाम सुचिराद्येतांश्चिन सप्रति ॥ ७९४ ॥

अयमअममुच्यतेतमा किमिदं निन निरङ्कुश
त्वया ।

क्षणमन्तरादगापकहन
कारणस्यान्तरादन्तराद
क्षणम् ।

क्षणमङ्कुरमारमायक वृत्तकं यन्निद्राम्यद्विपितम्

॥ ५९५ ॥ १०

तथाहि—यन् वृत्तक तन् क्षणिकम् । यथा विष्णुः । वृत्तकाश्च
भावाः । ततोऽप्ययमानः तं हि वृत्तकत्वम् । तच्च विनश्रत्यम्बमार
नियतमेव । म्यदेतुम्यो हि भावाः समुत्पद्यमाना विनाशस्वभावनियता
ण्योत्पद्यन्ते । सतः शिवास्ववृत्तकयोरेव वृत्तकत्वक्षणिकत्वयोर्मादा
त्यभिदि । तथाहि—गत्यातिमद्विगेप एव शिगेपेति यथय कचि १७
द्रवन्ती नाशिगपा म्यात् । अथाशिगपा म्यात्तदा तस्या स्वरूपा-
मभिदेन गत्यादिमद्विगेपस्या सेति शान्तादिमद्विगेपेन वृत्तकान्
मिदमेव तत्र वृत्तकम् । तथा वृत्तकत्वमपि भूतवामयनामकत्वक्षणि-
कत्वकान्तकमिति । यत्र वृत्तकत्वमस्ति तत्र यथा तस्मिन् तथा तदा-
त्यक क्षणिकत्वमपि । नन्वाह गङ्गानन्तः ।

६०

‘रागणाद्वतोऽयं न धर्म्यं भारत ।

गमय वृत्तकत्वमयं भारत धृष्टाक्षिना ॥’

न च हेतुसामर्थ्यदमराविशेषेऽपि केनिन् क्षणिका केचित् क्ष-
णिका ताया समद्विद्यन्तोऽयमिषेयम् । काण्डमागम्यमेदात्तावकादि-
कम् । न च तावकं गदककम्पकटाय कश्चित् प्रकाशोऽप्यम्यश्रित २१
पावकमुत्तादपि कश्चित् तद्विद्विनिमिति तन्माप्यमेद मदीति-

- गोचरो येनात्रापि क्षणिकाक्षणिकस्वभावभावोत्पादकत्वेन कारणान्ना-
सामर्थ्ये भेदः कल्प्येत् । ननु विनश्वरगीलत्वेऽपि भावानां यदैव वेग-
वन्मुद्राद्युपनिपातस्तदैव विनाशो भविष्यतीति चेत् । तदसुन्दरम् ।
विनश्वरस्यापि प्रतिक्षणमविनाशे मुद्रादिसनिधानकालेऽप्यविशेषतो
५ नाशानुपपत्तेः । नहि प्रकाशस्य प्रतिक्षणमप्रकाशताया कालान्तरे
प्रकाशतोपलब्धा । अन्ते च भावानां नाशोपलम्भान्नाशित्वेऽभ्युपगम्य-
माने प्रकाशस्य प्रकाशकत्ववत् सिद्धः स्वरूपमात्रानुरोधी विनाशो
निर्विलम्बमादावप्यविशेषात् । अपि च । गतसहस्रक्षणस्थितिस्वभावो
भावः प्रथमक्षणे जातो द्वितीयादिक्षणे तथैवास्ते न वा । तथैवास्ते चेत्
१० तदान्त्यक्षणेऽप्यस्य तथैवास्तित्वप्रसंगात् न कदाचिद्विनाशः स्यात् । तत्र
तत्स्वभावत्यागे वा सिद्धं क्षणिकत्वम् । प्रतिक्षणं स्वभावभेदलक्षणत्वात्तस्य ।
किंच । वेगवन्मुद्रादिनाशहेतुर्विनश्वरं वा भावं नाशयति, अविनश्वरं
वा । तत्राविनश्वरस्य विनाशे हेतुगतोपनिपातेऽपि नाशानुपपत्तिः । स्वभा-
वस्य गीर्वाणप्रभुर्नापि अन्यथा कर्तुमशक्यत्वात् । नश्वरस्य च नाशे
१५ तद्धेतूना वैयर्थ्यम् । नहि स्वहेतुभ्य एवावाप्तस्वभावे भावान्तर-
व्यापारः फलवान् । तदनुपरतिप्रसक्तेः । अपि च भावात् पृथग्भूतो
नाशो नाशहेतुभ्यः स्यादपृथग्भूतो वा । यद्यपृथग्भूतस्तदा भाव
एव तद्धेतुभिः कृतः स्यात् । तस्य च स्वहेतोरेवोत्पत्तेः । कृतस्य करणा-
योगात् तदेव तद्धेतुवैयर्थ्यम् । अथ भिन्नस्तदासौ भावसमकाली
२० तदुत्तरकालभावी वा स्यात् । तत्र सहभावित्वे समकालमेव भावाभाव-
योरुपलम्भः स्यात् । अविरोधान् । तदुत्तरकालभावित्वे तु घटादेः
किमायानम् । येनासौ स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च न कुर्यात् । नहि
तन्वादेः समुत्पन्ने पटे घटः स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च कुर्वन् केन-
चित्प्रतिषेद्धं शक्यः । ननु पटस्याविरोधित्वात्तदुत्पत्तौ घटस्य न स्वोप-
२५ लम्भस्वार्थक्रियाकारित्वाभावः । अभावस्य तु तद्विपर्ययादसौ स्यात् ।

ननु किमिदं निरोधितं नाम नागकत्व नागम्बरूपत्व वा । नाश
 कृत्य चेत्तर्हि मुद्रातिवन्नाशोत्पत्तिद्वारेणानेन घटान्निष्कृत्यतय्य ।
 तथा च तत्रापि नाशोऽयमेव पयनुयोग इत्यनवस्था । नागम्बरूप
 चेत् । नचनम् । अथान्तरत्वाभिगोपात् । कथं तु तत्स्थितासां स्यात्
 अन्यस्यापि कम्मात्रोच्यते । किंच । अयमस्तुरूप स्यात् स्तुरूपो
 वा । तत्रास्तुरूपत्वे नाम्न्य कायचघमाप्रस्ता परोन्मूलनलक्षणार्थ-
 क्रियाकारिता च युक्ता । वस्तुरूपतापत्ते । वस्तुनो हि कारणसाम-
 ग्रीतो भावोऽथक्रियाकारित्वं च स्वरूपम् । अभावोऽपि चेत्तत् उत्प-
 द्येत परोन्मूलनलक्षणा चार्थक्रिया युयात् तदा कोऽस्यातो विशेष
 स्यात् । स्तुरूपत्वे तु घटादेरन्य कपालादिरेव तत्राभावस्तस्य च १०
 सहेतुक्य केन प्रतिपि यते । मुद्राणीना विमद्वशसत्तानोत्पत्तो व्या-
 पारस्याम्नाभिरभ्युपगमात् । घटादयस्तु न्वोत्पत्तिक्षणानन्तरमवस्थान-
 शीला स्वकारणादेव सत्ताता न कालान्तरमनुवर्तन्ते । तत् सिद्धं तेषां
 कृतकत्वेन क्षणिकत्वम् । ये यद्वा प्रत्यनपेक्षास्ते तद्वाप्रनियता ।
 यथान्त्या कारणमामग्री स्वकायोत्पादनं प्रति । विनाश प्रत्यनपेक्षाश्च १५
 सन भावा इत्यतोऽप्यनुमानादुदयानन्तरमवस्थायित्वं भावानामिति ।

नेत्रमेव यदुपैति सगतिं नागहेतुरिह कश्चिन्प्यत ।

वस्तुजातमपिलक्षणायि प्रोक्तहतुवशतं प्रमियति ॥ ५९६ ॥

अहो ममस्तेऽपि पश्यपातेष्वयं मनीषान् मतपक्षपात ।

व्यपति नाद्यापि यदस्य भिक्षो क्षणश्रयैकान्तसमर्थनात् ॥ ५९७ ॥ २०

तत्र यदुक्तं 'हेनोरुत्पद्यमानत्वं हि कृतकत्वमिति तत् क्षणश्रयै-
 कान्तस्याप्रहमहिल्यथा न प्रत्येतुं शक्यम्, यथा च तत्र तत्र घटना-
 मियति कथंचित्क्षणिकत्वमवशिनामृतत्वात् । तथा सत्त्वहेतोरर्थ-
 क्रियासामर्थ्यस्वरूपस्यामिद्वताविरुद्धतामिधानसमये सविस्तरमुपपन्न-
 मित्यमिदं विरुद्धं च । न च कृतकेन सत्ता क्षणानन्तरमेव नष्टमिति २५
 नियमोऽस्ति । कृतकं च स्यात्कालान्तरे च नश्येत् विरोधामावादिति

संदिग्धानैकान्तिकं च तत् । ननु स्वहेतुभ्यो भावाः समुत्पद्यमाना
विनाशस्वभावनियता एवात्पद्यन्त इत्युक्तं विनाशस्वभावनैयत्येन
भावाना कथमपि कालान्तरानुसरणव्यसनासंभवात् कथमनैकान्ति-
कताशङ्कापि । उक्तमेतत् । किं तूक्तिमात्रमेव । तथाहि— विनाश-

५ स्वभावनियता इति कोऽर्थः । किं विनाशे कर्तव्ये स्वभावेन स्वस-
त्तया नियता इति, किंवा विनाशस्वभावे विनाशरूपताया नियतास्त
इति । आद्यकल्पनाया विनाशस्य सहेतुकत्वप्रसक्तिः । पदार्थसत्ताया
एव तद्धेतुकत्वात् । अथास्तु वस्तुसत्ताहेतुकत्वेन तस्य सहेतुकत्वं,
तथापि क्षणिकत्वमप्रतिक्षेपणीयम् । वस्तुसत्ताहेतुकत्वे हि नागस्य

१० तत्सत्ताक्षणसमनन्तरं भावात् कथं क्षणिकत्वप्रतिक्षेपः । नन्वसौ नागो
वस्तुसत्ताकार्यः सन् यदि सदैव तथैवावतिष्ठते तदा कृतकत्वहेतोस्ते-
नैव व्यभिचारः । अथैतेन व्यभिचारोच्चारणमचारः । न किञ्चिद्रूपत्वा-
दस्येति चेत् । अचतुरस्रमेतत् । वस्तुनिर्वर्तनीयतया तस्य
न किञ्चिद्रूपताविरोधात् । अथ नाशोऽपि क्षणिकः कक्षीक्रियते

१५ तर्हि नागस्य नाशे द्वितीयक्षणे भावोन्मज्जनापत्तिः । अथ
विनाशस्वभावे विनाशरूपताया नियता भावा इति पक्षः ।
सोऽपि न क्षमः । भावाना विनाशस्वभावताया असंभवात् ।
प्रतिषेध्यप्रतिषेधयोरेकत्वस्यानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा विश्वस्य
वैश्वरूप्यानुपपत्तिः । ननु कालान्तरेऽर्थक्रिया प्रत्यशक्तिरेवास्य

२० नास्तिता । सा च कालान्तरेऽसमर्थस्वभावत्वमिति चेत् । ननु
यदि भावाभिन्ना सती कालान्तरानुपज्ञिष्यस्य नास्तिता तदा नूनम-
नक्षरमिदमुक्तं, यदयमेव भावः कालान्तरानुपज्ञीति । अथ स्वकाल-
वत्कालान्तरेऽस्य नास्तिता नानुपज्यते तर्हि नास्तिताविरोधिनोऽ-
स्तित्वस्य प्रसंगः । अथ कालान्तरेऽशक्तत्वात् कथं तस्यास्तित्वानु-

२५ पङ्ग. । शक्तेः सत्तालक्षणत्वादिति चेत् । ननु कालान्तरकार्यं
प्रत्यशक्तिरसत्त्वम्, किंवा स्वकार्यमपि प्रति कालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वम् ।

प्रथमकल्पनायां स्वकालेऽप्यमत्त्वप्रमग । तदानीमपि तस्य काला-
 न्तरकार्यं प्रत्यक्षकत्वात् । कालान्तरकार्यपित्थया तस्यामत्त्वमेवेति
 चेत् । किमय मन्त्रपाठ । नहि यो यत्राशक्तः स तत्पेक्षया नाम्नीति
 व्यवहियने धूम प्रयत्नाक्तस्य रासमम्याभावाज्जगहारे गोचरत्वप्रसगात् ।
 न सत्यशक्तस्य स्वरूपमपि निश्चयत इति । स्वकायमपि प्रति काला- ५
 न्तरेऽगच्छित्सत्त्वमिनि पदे तु यन्ति कालान्तराधारेयमशक्तिस्तत्ता
 कथं तत्तात्मिका । अथ स्वकालाधारा तत्ता तत्तासत्त्वप्रमग ।
 कालान्तरे तु तत्कालाधाराया अगच्छेत्सत्त्वान् सत्त्वप्रमग । एव
 च भावस्य सन्धी विधिगत्ता प्रविषेध पुनस्तोऽन्य । सोऽपि च
 पन्थात्मेनि त्वन्नुवाद्दशायामपि प्रतिपाद्यन्तत्त्वपामदे । तना विना- १०
 शरूपताया नैययमपि न विनाशमवनिनयता सगने यनैकान्तिकमेव
 दृष्टव्यमिति । एतेन शङ्करनन्दनाक्तकारिका यावदुक्तमपाम् ।
 यन्पि शङ्करनन्दन एव व्याकरोति ।

‘ नहि स्वहेतुनो नाशो नाशिना नश्वरात्मता ।

नाशार्थपा भवन्तस्ते भूत्वेन न भवन्ति तत् ॥

१५

नाशिना नश्वरात्मतैः नाशार्थो नतु विनाशहेतुनो विनाशो
 नाशार्थस्ततो यथा भागविशेष स्वहेतोर्यदात्मको भवन् घट एव
 भवति घटजननाद् भागद्वयदात्मताया अमभवात् तथा विनश्वरो
 भवन् विनश्वर एव भवति । भूत्वेन समनन्तर नाशात् । नान्यथा
 नश्वर स्यात् । नश्वरात्मतात्मलाभममनन्तरनाशितैः क्षणिकत्वम्’ २०
 इति । तत्राच्यते । कीदृशा नश्वरामनेह विगतिना किं वेगादृष्टृष्टा-
 त्मिनिपाते प्रणयनगीलता, किं वा स्वयमेव । पौरस्त्य
 नुत्पात् मिथ्यानि । अनन्तास्तु विनाशहेतयोऽनियतकालाश्च तेषां
 सवन् सत्ता प्रतिपद्यैकस्ययोग्यमवान् । कश्चिन्को निपतयेन
 कालान्तरे । स च निपतन क्षणेनैव भाव विनाशनात्पुपघटे । २५
 सापेक्षत्वेऽपि ध्रुवो नात्र । तथा च त्रिलाचन प्रकीर्णके ।

‘ सर्वेषां नाशहेतूनां वैकल्यप्रतिबन्धयोः ।

सर्वदाऽसंभवाच्चाशः नापेक्षोऽपि ध्रुवत्वमाह ॥

- एवं च ध्रुवभावित्वस्यानपेक्षत्वावष्टम्भस्त्वम्भरय मयन्वाच्चाश-
स्यानपेक्षत्वमपिद्वम् । किं च । अत्र कोऽयं नाशोऽनपेक्षतया
५ विवक्षितः । किं विनश्यतीति विनाशोऽनवरथायिभावस्वभावः पर्यु-
दासप्रतिषेधरूपः । किं वा विनशनं विनाशोऽभावमात्रं प्रमज्यप्र-
तिषेधरूपम् । नाद्यः कल्पः । अनवरथायिभावस्वभावव्याहृतकु-
त्वेन केनाप्यनस्युपगतत्वेनापिद्वन्वान । ‘ द्वितीयपक्षेऽपि प्रमज्यरूपो
यद्ययमहेतुरनदा सदा सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात् व्योमवद् व्योमास्यु-
१० रहवच्च । तथा च प्रथमपक्षे भावाभावयोर्यदि विरोधस्तदा कदा-
चिद् भावोपलम्भो न भवेत् । अथाविरोधरतयोस्तदा भावा-
भावयोः सद्भावस्तिग्धवान्यवयोरिव युगपदेकत्वावस्थानं स्यात् ।
द्वितीयपक्षेऽपि समरतवस्तूनां आश्चर्यकताप्रगतिः स्वविरोधिना
नाशस्य सदैवासत्त्वात् । ननु नागमाकं भावस्य किञ्चिद् भवति
१५ केवलमेकक्षणायुः स्वकागणादुत्पन्नः क्षणान्तरे स एव न भवति ।
तथाच रहस्यम्-न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ’
इति । अहो चिराय मुष्ठा स्वरहस्योपदर्शनेनानन्दिता स्म. । परमिद-
मपि समसूक्ष्मदृष्टिर्भूत्वा परिभावयित्वायुष्मान् भवताम् । अनन्तरभवनं
भवत् तावत् कदाचित्कतयोत्पत्तिमदिति देवेनापि दुर्वारम् । अत एव
२० चाभवनस्य विनाशितया भवनोन्मज्जनं प्रमज्यमानं प्रतिषेधयितुं त्वया
कथं शक्यम् । अथ न भवतीति भवनक्रियाप्रतिषेधमात्रमहेतुकमेतत्
तत्कथमस्य कादाचित्कत्व म्यादिति चेत् । उच्यते । भवनस्य कादाचित्क-

१ ‘ प्रमज्य प्रतिषेधो हि क्रियया सह यत्र नञ् ।

पर्युदास न विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥’

इति प्रमज्यप्रतिषेधस्य पर्युदासस्य च लक्षणम् । अमूर्त्यपञ्चा राजदारा इति
प्रमज्यप्रतिषेधस्योदाहरणम् । अत्राद्भगमानयति पर्युदासस्योदाहरणम् ॥

तथा तत्पूर्वस्त्वेन तद्वेतुलोपपत्ते । अन्यथा भवनेऽप्युल्लेखमात्रम्
 म्याप्यभवनक्रियाप्रतिषेधमात्रत्वात् । उभयत्र तत्तिरिक्तक्रियया अमा-
 वात् । किं च । नाय भवनक्रियाप्रतिषेधो ज्यायान् । विरुद्धपरनुपपद्य
 मानात् । स हि भवनम्बमात्रम्यामवनम्बमावस्य वा नियेन । न तावद्
 भवनम्बमात्रस्य । अत्रैवत्वात् । अन्यथा भवनम्बमात्रविरोधात् । ५
 अमवनम्बमात्रस्य भवनक्रियाप्रतिषेधे तु प्रयासैर्वयं र्यम् । न हि अ-
 भवनम्बमात्र भवन भवितमहति । अमवनम्बमात्रभवनप्रतिषेधे
 वा बलाद् भवनापत्ति म्यात् । एव च स एव न भवतीति
 बाह्यामेतन् । उक्तमभवनायोगात् । गच्छानुपपत्तेश्च । तथाहि-
 स एवेति भवनम्बमाव भाव पराश्रय न भवतीत्यभिन्धन गच्छाध- १०
 विरोध प्रकट । यत्र न भवति न तत्र भवनम्बमाव इति चेत् ।
 एव तर्हि अमवनम्बमात्र स न भवतीति प्राप्तम् । ततश्च स एवेति
 क्षीणा वाचोयुक्ते । तत्र भवनम्बमात्र एवेति चेत् कथं द्वितीय-
 क्षणे न भवति । एकक्षणमवनम्बमात्र इति चेत् । किमेतावता ।
 नहि द्वितीयक्षणोऽपि नेक । तदेकक्षणमवनम्बमात्र इति चेत् । १५
 कोऽयं भवनातिरेकेण क्षणो नाम, यत् उच्येन तदेकक्षणमवनम्बमात्र
 इति । अतिरिक्तक्षणसद्भावे हि क्षणम्यात्रणिकत्वं म्यान् । तत्रैव त-
 परक्षणाभावात् । भावे त्वनवम्यापत्ति । तस्यापि भित्तवेनावश्यमपर-
 क्षणान्त्यतिरिक्तक्षणपेक्ष्यनिर्गचनाभावात्मेतत् 'तत्क्षण' इत्यादि ।
 एव चाग्निष्टमवनानन्तरमभवनमिति प्राप्तम् । तथा च सति क्षणि- २०
 क्तरेऽप्यनिश्चय । भवनकालाचित्कतया त्वमवनोत्पत्ति, तत्राशोत्तर
 भवनोन्मज्जन चापह्नमेव । उक्तनीतेऽन्त्यम्यात् । न नश्वर-
 ममवन तुच्छत्वात्ति चेत् । भवनेऽप्यतुच्छतया समानमेतन् ।
 न समानम् । तस्याभवनाविरोधात्ति चेत् । अमवनस्य भवने
 को नाम विरोध । नीरूपस्य सरूपत्वासमव इति चेत् । २५
 सरूपस्य कथं नीरूपतामभव इति वाच्यम् । भवेतोन्मन्मभाव

- भावादिति चेत् । अमवनस्यैवस्वभावमवने को दोषः । हेत्वभाव-
निःस्वभावते इति चेत् । तद्वचनस्यैवभावनदेतुत्वात् नदावभावि-
त्वात् । कम्बुच्छम्य भाव इति चेत् । भावामवनमयेति व्रमः । एत-
देव ह्यभावमवनं यद्भावामवनमिति । एव च नुच्छनया तदावमिहि ।
- ५ अन्यथा मवननाशयोगादिति । नापि निःस्वभावता । तस्य नुच्छ-
नया ज्ञेयत्वभावत्वात् । अन्यथा तज्ज्ञानानुपपत्त्या तद्वद न भवना-
त्यज्ञातोक्तिप्रसक्तिः । भवनज्ञानेनाभवनाज्ञानान् । भवनस्य
भिन्नकालत्वेनाभावस्वरूपत्वात् । अथ तस्यैव क्षणादूर्ध्वमभवनस्य भाव-
त्वात् प्रत्यक्षेण च तस्यैव ग्रहणादर्थार्थं तत्र तृत्तरेभवनज्ञानोपपत्ते-
- १० रुक्तदोषाभाव इति चेत् । न । विहितोत्तरत्वाद् भवनस्य भिन्नकाल-
त्वेनेत्यादिना । अन्यथा त्वमवनानुपपत्तिरेव । तथाहि तत्कालमावि-
भवनादभिन्नमभवनं यदीष्टं तर्हि भवनमवैतदिति कथमभवनोपपत्तिः ।
किं च । नाम्य भाविनो नीरूपस्य चेन्द्रियेण ग्रहणमुपपद्यते । अनि-
प्रसंगात् । तथा न प्रत्यक्षेण कचिद् भवनवदभवनस्य ग्रहः । तथा
- १५ निश्चयाभावात् । न च निरंशानुभवभावेऽपि विभ्रमातदभाव इति
भाषणीयम् । भवननिश्चयस्याप्यभावापत्तेः । न च भवननिश्चयनिवन्ध-
नानुभवे भ्रान्तिर्नास्तीति वाच्यम् । अभवननिश्चयनिवन्धनानुभवस्यैव
भवननिवन्धनत्वात् । न चैकस्यैव कचिद् विभ्रमः । कचिन्नेति युक्तम् ।
एकत्वविरोधात् । न चान्तेऽभवननिश्चयात्पूर्वमपि तद्वतिः । अस्य
- २० पूर्व सविस्तरमपास्तत्वादिति । एवं च स्वगृहे मन्त्रलग्नमेतत् ' न
भवत्येव केवलम् ' इति । अपि चास्मिन्बुध्यमाने नष्टजडस्य कश्चि-
दर्थोऽस्ति न वा । नास्ति चेत् किमनेनोक्तेन । अस्ति चेत् किं
सत्त्वाद्भिन्नोऽभिन्नो वा । भेदपक्षो न युक्तः । भावातिरिक्ताभावान-
भ्युपगमात् । अथाभिन्नस्तदास्तिनास्तिशब्दयोः पर्यायता तद्बुद्ध्यो-
- २५ श्रैक्यता स्यात् । तथा च क्षणद्वयिणो भावा, निरन्वयनाशो, न
भवत्येव केवलम्, इत्यादिशब्दानां सत्त्वातिरिक्तार्थानाभिवायित्वादुच्चा-

रणवेय्यम् । एव च विनाशम्य कस्याचिद्वैद्वानामसिद्धे 'ये यद्वा-
वम्' इत्यत्राप्रसिद्धविशेषण पञ्च इति तस्मादतोऽपि नो हेतो

अथास्तु सयोगादिरतिगम किं त्वेकान्तव्यतिरिक्तम्येतस्योत्पादे
पदार्थस्य कश्चिदप्यनुपपत्ते कथं न स्थिरतास्थितिरिति चेत् । नेवम् । ५
तद्वर्तमानान्यथानुपपत्त्या तस्यैकान्तव्यतिरेकासिद्धे । किं च । यदि
कश्चन विरोधमकुराणोऽपि सहकारी स्वीक्रियते तदा समस्तान्मुत्तूना
समस्तमहकारिताप्रसक्ति । विशेषाकरणेन निरोपणामविशेषाति ।
न विरोधनिधानं विना सहकारी कश्चिदनुपपद्यते । स्यात्ततम् । एव-
भूत एव भावस्य स्वभावो येन विशेषाकारकमपि प्रणिनियतमेव मह- १०
कारिणमपेक्ष्य कार्यं जनयतीति । एषापि कदाशा । निकल्पैरनुपपद्य
मानत्वान् । तथाहि—यदाऽभीष्टसहकारिसन्निधौ कार्यमसां समुत्पादयति
तत्तेतस्य प्राचीनोऽकिञ्चित्कर सहकारिकलापापेक्षालक्षणं स्वभावो
व्यावर्तते न वा । यदि व्यावर्तते तदा कश्चिदप्येवमप्यतिशेष । स्वभा-
वव्यावर्त्ता स्वभाविनोऽपि तदव्यतिरेकेण तद्वैव व्यावर्त्ते । अथ न १५
व्यावर्त्तते कथं तर्हि कर्तृचित्कार्योत्पत्तिः स्यात् । अकिञ्चिदसह-
कार्यपेक्षालक्षणस्वभावम्याव्यावर्त्ते पूर्वम् । तथाहि—य एव तस्य
कायाचननकाले स्वभावः स एव तज्जननकालेऽपि । एव च यद्यसौ
पूर्वं तज्जानीनन् पश्चादपि मानीनन् । अथ पश्चाज्जनयति तदा
पूर्वमपि जनयतु नतु प्रमोदितः स्वराचारोऽस्य युक्तः । अथाचक्षीत, २०
विश्रुतसहकारिणा सह जननम्वभावत्वात् तद्भावेऽसौ तदा तज्जन-
यति । न पूर्वमपि तस्मात्तत्ति । एतत्प्यायातवेगलम् । यस्माद्वि-
क्षितमहकारिणा सह तस्य तज्जननम्वभावत्वमपि यत्स्थिरकरूपं तदा
एव तत्कार्यमनयत्रयं न मुनिशापेनापि प्रतिहन्तु शक्यम् । अन्यथा
कथमपि तन्म्वभावस्य स्थैर्यं म्यात् । तथाहि— यत्ति यावत्पायुरप्यसौ २५
तेन सहकारिणा साकं तत्कार्यजननम्वभावस्तर्हि तन्म्वभावश्चलनया

तत्सहकारिणोऽप्यवश्यमाकर्षणीयत्वेन सदैव सत्त्वान् किमिति सदैव
तन्नोत्पादयेत् । अनुत्पादयन्वा कथं तन्मव इति । ततश्च यदे-
वास्य तत्कार्यमुन्मज्जति तदैवानेन सार्यमेव तज्जननस्वभावो न पुन-
रन्यदेति सदायार्णम्भम् । एवं च स्वभावमेदं कथं स्थिता स्यात् ।

५ अथोच्येत स्थिरभावस्य स्वभावमेदं इति कथापि प्रायश्चित्ताय । तस्य
तथा चित्रमदृक्कारिणोऽगादनेककार्यमायकत्वेन यावज्जीवमेकस्वभाववान् ।
तथाहि—यावन्मत्त्वमेवंविधैकस्वभाव एवायं भावो येन तस्मादेव तत्त-
त्सहकारिमप्येकं एव तत्रैव तत्रैव कालं तस्यैव तस्यैव कार्यस्यावि-
भावः । तथा च सति अनन्तरादितस्वभावाव्यावृत्तावपि न पूर्ववत्

१० कार्यस्याभावः । तस्य सहकारिणस्तदैव भावान् । न च पूर्वमपि
कार्यस्य भावः । तत्सहकारिण एवामावान् । न चाविकृतकार्योत्पादेऽ-
प्यनन्तरादितस्वभावव्यावृत्तिर्भावस्य । तस्य तथास्वभावत्वात् । न च
कृतकार्यस्यैव पुनः करणम् । तस्य तथास्वभावत्वादेव । अथ किमिदं
लीलाविलामचेष्टितमस्य भावस्य । समचिन्त्योऽप्येनुयोगादिश्च स्वभावो

१५ भावानां किमत्र कुर्म इति । अहो मोहमहोपाध्यायप्रागल्भ्यं यदेवंवि-
धानप्येवं नर्तयति । तस्मान् स्वभावादुत्पादेऽपि कार्यस्य न तत्कार्य-
निबन्धनस्य तस्य व्यावृत्तिः । तथैव तत्स्वभावस्य सद्भावेऽपि न पुन-
स्तस्यैव कार्यस्य करणमिति हि कः न्वस्यः श्रद्धवीतापि । तथाहि—
यदि तावत् तत्स्वभावस्याव्यावृत्तिः कश्चमेककणं नाम । तच्चैव कथम-

२० व्यावृत्तिः । यदैव हि तदनेनादपादे पुनश्च न करिष्यते । तदैवास्य
तत्करणस्यभावस्तदकरणस्वभावेन व्यपनीतः पाण्डित्येनेव जाड्यम् ।
अन्यथा तत्करणस्वभावस्य भावेन हठाद् विवक्षितकार्यप्रसंगः । नहि
दहनो दहनस्वभावे नैश्वयिकेऽनपगतं न दहति । स्वभावापगमे वा
नियतं कथंचिदस्यैवम् । अतादवम्यस्यैवास्थैर्यान् । अथोच्येत यथा

२५ दहनैकस्वभावोऽपि पावको दग्धरास्त्रिणि न दहति दग्धत्वात् । तेषा-
मितराणि तु तानि दहति अदग्धत्वात् । एवं कालमेदेऽप्येकस्वभावो

मायस्तकार्यं करोति न करोति चेन् किमसमञ्जस ममज्ञममपि
 किञ्चित् । दृष्टान्तेऽप्येकस्वमायत्वानुपपत्ते । न सत्तु सर्वथा स्वभाव-
 भेदमन्तरेण नूनो न्हति न दहनि चेत्युपपत्तये यतो दार्ष्टान्तिकसिद्धि
 स्यात् । इत्येव नाम्यानेककारिणो यावत्स्वत्वमस्वभावव्य मत्यता-
 मनुमति । तदभावे च नेकान्तस्थिरतापि । एव च प्रतीयमानमतिग- ५
 यमनुर्वन्तोऽपि सहकारिण स्वीकृता । न च सर्वथा स्थिरत्व साधयितु
 शक्तिमिति ' कृतं शीलविध्यमो न चानङ्ग शम गत ' इति
 न्यायभाषनता गतोऽमि । तस्माद् एव प्रतीयमानातिगयाधायकचेनेन
 सहकारित्व स्वीकृतम् । तत्र च मिदसायत्वमुक्तमेव । हेतावपि
 विनाश्याभिनवीनस्य तदुत्पत्तिनिश्चयविपर्ययभूतबीजेन सनातीयत्व १०
 सर्वथाभिप्रेत कथचिद्वा । प्रथमकल्पनाया प्रतिवाद्यमिद्धि । जनयद्-
 पाचनयद्पचिसदृशपरिणामपरिणतयो सर्वथा सदृशपरिणामानुपपत्त्या
 सर्वथा सनातीयत्वेन जैर्नग्नम्युपगमात् । आम्ना वा सर्वथा मनाती-
 यत्य तस्य । तथापि सहकारिमयमयामीनेन बीजेन किञ्चित्कालम-
 दुरमदुर्गता व्यभिचारी हेतु । सम्यपि तत्र तज्जानीयत्वेऽकुरात्कार्य- १५
 वैकल्यप्रयुक्तताममयान् । सहकारिमाकल्यम्यैव तज्जानी मद्भानात् ।
 अथ यन्मनिधानान्नन्तरमेव कार्यमुपनायते त एव सहकारिणो न
 पूर्वकालभाविनोऽपीति चेन् । नन्वेव वन्त मंगिता एव शोमन्ते
 थेपा पूषापरकालोन्नेषा भेद । भवता तु य एवायत्तणे सनिधि-
 भावो नमृबुम्न एवाङ्गुगेपननमयेऽपीयुमयत्तया सहकारितास्तु २०
 यद्वा मा भून् । क्वाचित्पि मनिधानातेर्विषम्योभयत्तायामप्यन्य
 नानिरिक्तत्वात् । अथ पूर्वकालभाविनस्तेऽन्ये चोत्तरकालिकाम्नि-
 दीर्घमपि तन्त्यन् चोत्तरकालिकमिति किं न म्यात् । अथेष्टन एव
 तेन मपकान् प्रनट तन् बीजमन्येव पावनरूपात्पिग्निपग्माणुभि-
 रागव्यमदुरात्पात्कमिति चेन् । उत्तिष्ठ तर्हि नव मञ्ज जातोऽमि २५

- वीजस्यैवं स्थिरत्वोपपादनेन कृतार्थः । किंच । यदि पौर्वकालिकाः
क्षित्यादयो नाङ्कुरकरणे सहकारिणस्तर्हि किमिति कृपीवलस्तान्
वीजस्य सनिधापयति । क्रमेण तस्यातिशयपरम्परोपजननायेति चेत् ।
तर्हि सिद्ध कथंचिदस्थिरत्वं वीजस्य । अतिशयपरम्पराया. कथंचि-
५ ततोऽव्यतिरिक्तत्वात् । अपि चैव शिलाशकलस्वरूपव्यतिरेकोदाहरणस्य
कथं न साध्यव्यावृत्तता । यदि हि तत्र सहकारिसाकल्ये सत्यपि
स्वरूपसामर्थ्याभावमात्राप्रयुक्त कार्यवैकल्यमुपदर्शित स्यात्तदा स्यात्त-
स्मात् साध्यव्यावृत्तिः । यावता त्वदभिप्रायेण तत्र न सहकारिसाकल्यं
कदाचिदस्ति । यत्संनिधानादनन्तरमेव कार्यमुपजायते तस्यैव
१० सहकारितया त्वया प्रतिपादितत्वात् । शिलाशकलदेश्च क्षित्यादिसंनि-
धानेऽपि कदाचिदङ्कुरानुत्पत्तेः । अथ सन्तु सहकारिणस्ते किंतु न
शकलाः सपर्किणस्तदानीमभूवन्निति । तत्साकल्यासिद्ध्या न सह-
कारिमध्यमध्यासीनेन वीजेन कंचित्कालमङ्कुरमकुर्वता व्यभिचार
इति चेत् । ननु किं नाम न संनिहित तत्र क्षेत्रजलादेः सकलस्य
१५ मिलितस्य दर्शनात् । अथ न मिलितमद्यापि प्राणिनामदृष्टमिति
चेत् । नैवम् । यत्र हि अदृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगस्तत्र तेषां
पूर्णताया कार्यमुपजायते एव । अन्यथा त्वन्मतेऽन्त्यतन्तुसंयोगेऽपि
कदाचित्पटो न जायेत । जातोऽपि वा कदाचिन्निर्गुणः स्यात् ।
बलवता कुलालेन दृढनुन्नमपि चक्र कदाचिन्न भ्राम्येत् तथाविधादृष्ट-
२० वैगुण्यादित्यपि स्यात् । यत्र तु दृष्टकारणानुपहारेणैवादृष्टस्य व्यापार-
स्तत्र तद्वैगुण्यात्कार्यस्यानुदयो यथा त्वन्मत एव परमाणुकर्मणा ।
तदिहापि यदि जलादीनि दृष्टकारणानि सकलानि मिलितानि किम-
दृष्टं न मिलित नाम । तत्प्रयुक्तत्वात्तन्मेलकस्य । अतः कथं साक-
ल्यमसिद्धं तत्र । अस्माकं तु सहकारिसाकल्ये सत्यपि तदानीं
२५ पर्यायस्वरूपसामर्थ्यस्याभावान्नाङ्कुरोत्पादः । उपद्वौकिते तु तत्सा-
कल्येन तस्मिन्नुच्छूनोच्छूनतरोच्छूनतमादिक्रमेणावश्यमन्त्यक्षणे कार्यो-

पजन म्याने । इति कथचित्पुनस्तस्य तत्पुत्तिनिश्चयनिपयीभूत
 बीजजातीयत्वे तत्पुत्तिनिश्चयेत्यादिहेतुनिशेषणस्य वयस्यम् । यत
 एतद्विशेषणोपादानेऽपि कथचित् तज्जातीयत्वविवक्षाया बीजत्वमात्रे
 यैव सजातीयत्वमीप्सितमायुष्मत । तच्च बीजजातीयत्वात्त्येतावतैर
 कृतार्थं किमर्थं तद्विशेषणोपन्यास । यत्प्यत्रादि ' विद्यान्त्यासितो ५
 माव ' इत्यादि । तत्र कथचिद्वेदामावे साध्ये मिदसाध्यता ।
 कालमेतेऽपि तस्याभितत्वेनाम्माभिगपि म्यीकरात् । इत्युत्पत्तय
 तस्यैव भावस्यावस्थानान् । सर्वथा भेदामावे तु साधेऽनुमानमाध ।
 स्याद्वि-विद्यान्त्यासितो भाव कालमेते कथचित् भिद्यते । स्वात्मभूत-
 धर्मनिवृत्त्युपात्तिमत्त्वान्यथानुपपत्ते । यत्ने हि कुलमूलारम्भिनीन १०
 स्वात्मभूताजनयद्रूपधमधाम समासीत् तदेवेदानीं त्रितिजलानलाद्रिसाम-
 ग्रीमपर्कात् तथाविधतद्वभापमत्तेन स्वात्मभूता जनयद्रूपतामाकलयति । न
 च धर्मस्य भावात्मभूतत्वमसिद्धमभिधानीयम् । अस्य प्रसाधयिष्यमाण-
 त्वात् । विरुद्धधर्मासत्त्वलक्षणहेतुगपि कथचिच्चेदुच्यते तत्र विरुद्धताम-
 धिरोहति । तथाहि-मर्वथा भावस्याभेदप्रसिद्धमर्थमयमुपादत्ते । अथवा १५
 ऽम्मात् सर्वथा भेदविरुद्ध कथचिद्वेद एव प्रमिष्यतीति । स तथापक्षे
 त्वमिद्ध । विद्यान्त्याम्यनीभूतभावे जनयद्रूपाननयद्रूपयोरेव विरुद्धयोधमयो
 सद्धानान् । अथ न न प्रयोगाप्रयोगमात्रेण निरोध । अन्यथा त्रीनस्या-
 ङ्कुरगसमजनकत्वाजनकत्वापेक्षया भेद स्यात् किंतु प्रकारभेदेन ।
 यदा हि यज्जनन तत्र तदजनन विरुद्ध न पुनरन्यदेति कथ कालमेतेन २०
 जनयद्रूपजनयद्रूपवोविरुद्धत्व मवेदिति चेत् । तत्प्यचतुरस्रम् ।
 अङ्कुरजनकत्वरसमाजनकत्वाम्या बीजस्य भित्त्वेनाभ्युपगमात् । ननु
 रासमापेशाननकत्ववदनन्तपत्त्यर्थोपेक्षाजनकत्वानामनन्ताना धमाणा
 समवेन तदात्मकनीजस्यापि तावद्वा भेदात् किमिदानीं बीजमस्तु ।
 तदयुक्तम् । तत्तदनन्तधमाविष्वग्मात्रपरिणतपत्त्यर्थविशेषम्यैव बीजत्वात् २५
 न स्वत्वमी धर्मा सर्वथैव व्यतिरिक्ततनवो यतस्तदात्मा बीजाख्यो

धर्मो न स्यात् । तत् सिद्धं बीजं कथंचिदनेकमेककालम् । तद्वदनेक-
कालमपि । मा भूद्वा जनयद्रूपाजनयद्रूपयोर्विरुद्धत्वम् । तथापि नान-
योस्तावद्देवेनापि भेदोऽपहोतु पार्यते । सति चास्मिन्स्तदान्मनो धर्मि-
णोऽपि कथं न भेदो भवेत् । अन्यथा धर्माणां तद्वर्णितादान्म्यमपि न
५ स्यात् । एवं च भेदस्य भवदभिमतस्य विरुद्धधर्माध्यासेन व्यास्य-
सिद्धेरनैकान्तिकोऽयं व्यापकानुपलम्भः । दृष्टान्तोऽपि परमाणुरूपः
साध्यसाधनविकलः प्रतिसवन्निपरमाणुसंवन्धनिबन्धनभिन्नस्वभावेभ्यः
कथंचिदस्याभिन्नत्वेन कथंचिद् भिन्नत्वात् । धर्माणां च कथंचिद्
विरोधस्याभिहितत्वात् ।

१० यौगपुङ्गव तवैष सर्वथा स्थैर्यमाधनमनोरथद्रुमः ।

दोषदुष्यवनपीडितस्ततः सत्यमापदफलत्वलाञ्छनम् ॥ ५९८ ॥

तदेवमेकान्तेनानित्यत्वं नित्यत्वं च न कस्याचित्प्रमाणस्य गोचरः नि-
त्यानित्यत्वं तु वस्तुनो द्रव्यपर्यायोभयरूपत्वेनानुवृत्तव्यावृत्ताकारसवेदन-
ग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षसिद्धमेव । तथाहि—मृत्पिण्डशिवकस्यासकोशकुशूल-
१५ कलशकपालादिभेदेष्वविशेषेण सर्वत्र मृदन्वयः संवेद्यते प्रतिभेदं च व्या-
वृत्तिः । तथा च न यथाप्रतिभासं मृत्पिण्डादिषु सवेदनं तथाप्रति-
भासमेव शिवकादिष्वाकारभेदानुभवात् । न च यथाप्रतिभासभेदं तद्वि-
जातीयेषु पयःपावकपचनादिषु तथाप्रतिभासभेदमेव शिवकादिषु मृद-
न्वयानुभवात् । न चास्यानुभूयमानस्यापि सवेदनस्यापलापः कर्तुं पार्यते ।

२० सर्वापलापप्रसंगात् । न चास्य सवेदनस्य बाधकः प्रत्ययोऽस्ति । तस्य
कदाचिदप्यनुपलब्धेः । तस्मादन्वयाविनाभूतो व्यतिरेको व्यतिरेका-
विनाभूतश्चान्वय इति वस्तुस्वभावः । एव च यत एव नित्यमत एवा-
नित्यत्वं द्रव्यात्मना नित्यत्वात् तस्य चाभ्यन्तरीकृतपर्यायत्वात् । यत
एवानित्यमत एव नित्य पर्यायात्मनाऽनित्यत्वात् तस्य चाभ्यन्तरी-
२५ कृतद्रव्यत्वात् । उभयरूपस्य चानुभवसिद्धत्वात् । एकान्तेनाभिन्नस्य
भिन्नस्य चोभयस्याभावात् । तथा चांक्तम्—‘द्रव्यं पर्यायवियुतं पर्या-

१ एतदर्थिका गाया समतितर्करकरणे प्रथमकाण्डे दृश्यते—‘द्रव्यं पञ्चविवि-
ज्जुभ द्रव्यविउत्ता य पनवा नस्थि’ । इति ।

या द्रव्यपरिक्ता । क कदा केन किंस्या दृष्टा मानेन केन वा ॥
 इति । तथा च तयोरभेदमिदं तावत् प्रयोग । निवक्षितद्रव्यपर्यायो
 एक प्रत्यु, अशक्यविवेचनत्वान्यथानुपपत्ते । पर्यायादवास्तवात् पृथ-
 ग्भूतमेव द्रव्य बाम्भूतमेकेषाम् । द्रव्यादवास्तवान् पृथग्भूत एव
 पर्यायो बाधनव परेषाम् । ततोऽसिद्धमशक्यविवेचनत्वमिति न मन्त-
 व्यम् । तन्व्यनराभावेऽपि क्रियाया अनुपपत्ते । न हि द्रव्य केवल-
 परस्परविभक्तस्वरूपलक्षणत्वमपि द्रव्यपर्याययोर्भेद साधयति । परस्पर-
 विभक्तस्वरूपलक्षणत्व च स्याद् भेदश्च न स्यात् विरोधामागात् । तत
 सदिग्विषयज्ञानाद्विभक्तो हेतुरत्रेति नाशङ्कनीयम् । परस्परविभक्तस्वरू-
 पलक्षणत्वेनापि भेदान्म्युपगमे नानात्व दुषट् जगत् स्यादिति निषेधे १०
 बाधकप्रमाणसद्भावात् । निश्चितव्यतिरेकज्ञात्माघनस्य । अत्र मह-
 चट्ट, समाचष्टे—‘ यदि हि स्वभावतो न भेदो धर्मधर्मिणोः मर्या-
 ऽभेदादपि नैव भेदः । न हि परस्परमिद्यमाना अपि सखादय
 आत्मभूतमेव नाधिनु समर्थे ’ इति । तत्राय तत्रान् न सम्यक् परमतं
 चेति तद्वपणाय प्रगल्भते चेति चित्रीयते नश्चेत् । न खलु नैयायिकैरिवा- १५
 स्माभि मर्यादय एकांते धर्मिणो भिन्ना प्रभ्युपेयन्त । यत् पररूपा
 इत्याद्यभिधीयमान गोमा विमृश्यात् । किंतु कथंचिन्भिन्ना अपि ।
 कथंचिन्भिन्नाश्च ते धर्मिणस्ते यत्र परस्पर भिद्यन्ते तत्र धर्मिणमपि
 कथंचिन् भिन्नन्त्येव । अन्यथा तेषामपि भेदो न भवेत् । यदप्यय-
 मेव प्राह—‘ मर्यामेदस्तादसमर्थ एकस्मिन्नापि द्रव्ये बहुत्वेन २०
 व्यग्रहारद्विनात् । यथा गुग्गु ’ इति । तदप्यपयाञ्छोचिनश्च ।
 अनन्यसाधारणरूपज्ञानादिगुणाना प्राधान्यविशेषा तत्र बहुत्वस्यो-
 पपत्ते । यत्प्राह—‘ रूपादिनिमित्तत्वे हि गुग्गुगिति न कदाचिदे-
 कप्रत्यु स्यात् ’ इति तदपि परिफल्गु । न खलु सर्वत्र
 गुणाना प्राधान्यविशेषश्च शब्दा प्रयुज्यन्ते । धर्मिप्राधान्यविशेष- २५
 यानि तेषा प्रयुज्यन्तानवात् । ततो गुग्गुयत्र धर्मिप्राधान्य

- विवक्षयैकवचनं प्रयुज्यमानं कथं विरोधमध्यासीत् । किं च । यदि संख्याभेदो न भेदकस्तदैकत्रापि कुटे कुटकोटेः कुटकोटावप्येककुटस्य प्रतीतिः किं न स्यादिति प्रतिनियतव्यवहारविरामः प्रसज्येत । यापि दारा इत्यादिकतिषयशब्दकदम्बके बहुत्वसंगत्या सापि शब्द-
- ५ शक्तिमाहात्म्यात् सदैव गुणानां प्राधान्यविविक्षया तच्छब्दानां प्रवृत्तेरविरुद्धैव । यत्तुच्यते ' संज्ञापि संकेतनिबन्धना स चेच्छायत्तवृत्तिरिति कुतस्ततोऽर्थभेदः । एकारमिन्नपि च संज्ञाभेददृष्टेः कथमस्य भेदनिमित्तता । यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर ' इति । तत्रेच्छायत्तवृत्तिः संकेत इति कुहेवाकमात्रम् । संकेतस्य वस्तुनिष्ठतया
- १० प्रतिपादितत्वात् । इन्द्रशक्रादिसंज्ञाभेदोऽपि सर्वथैकस्वरूपे स्वरूपनौ नास्माकं सिद्धो यतोऽनैकान्तिकः स्यात् । इन्द्रनशक्रनादिशक्तिकदम्बकात्मको हि शक्रस्तत्तच्छक्तिप्राधान्यविविक्षया तैस्तैर्वाचैकरुच्यते । इत्थिडवित्थादिशब्दा अपि तत्तच्छब्दवाच्यतारूपा कांचिदभिधेयगतां शक्तिमपेक्ष्य प्रयुज्यन्ते । ततश्च यदुच्यते 'येषां च पर्यायाणां न कदाचि-
- १५ दर्थानुगममात्रा तत्र किं वक्तव्यम्' इति तदज्ञतामेवास्य सूचयतीति । यदपि प्रतिपाद्यते—लक्षणभेदोऽप्यहेतुरसिद्धत्वात् । न ह्येको भावः क्वचिदप्यन्यथी सिद्धः ' इत्यादि । तदपि नोपपन्नम् । यतोऽन्वयित्वसहक्रमभावि तत्तत्पर्यायानुगामित्वमुच्यते । तच्च कश्चिदेकस्या एव मृदो रूपादिगुणेषु स्थासकोऽङ्गकुशूलकपालकलादिपर्यायेषु चानुगतायाः
- २० समीक्षणात् सुप्रसिद्धम् । यत्पुनरुच्यते ' पर्यायव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्यासिद्धेस्तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तद्विवेकानुपलक्षणात् पर्यायेषु च तुल्यरूपकार्यकर्तृषु द्रव्याभिमानो मन्दमतीनां न पुनस्ततो विलक्षणमुपलक्ष्यते ' इति । तदस्य स्वमतानुरागान्धितद्वगो यथावद्वस्तुदर्शनासमर्थस्य व्याहतम् । अत्र हि यथा घटविवेकेन पटस्योपलक्षणं तथा पर्यायविवेकेन द्रव्यस्योपलक्षणं नास्तीति नास्ति पर्यायेभ्यो विविक्तं द्रव्यमिति न तावत्तवाभिप्रेतं तथास्माभिरप्यभ्युपगमात् । किंतु

पयायरूपतया परिणतस्य तस्यानुपलभ्यगमिष्ट, तत्र चामिद्वता । तथा
 पणितस्य तस्योपलब्धे प्रतिपादितत्वात् । यत्प्यामिधीयते—‘कार्यं
 भेदस्यम्मान् प्रत्यमिद्व एव । रूपादीनामेव केषांचित् तत्कार्यं
 कर्तृत्वात् ’ इति । तत्प्यमत । यत् हि रूपादय एव द्रव्यनिर्वच्यं
 कार्यं त्र्युस्तत् व्यम्नदशावर्तिन-तुम्तोमतोऽपि जीतापनोद किं न ५
 स्यात् । तज्जनकरूपादीना तज्जानीमपि विद्यमानत्वात् । तथा च दृष्ट-
 वाथा, कार्यकारणमात्रविशेषप्रमगश्च । तन्मात्रस्य सत्राप्यविशेषेण
 सत्रस्य मर्यकार्यनापते । अयं विगिष्टास्ते तत्तत्कार्यकारिणस्ततो न
 दृष्टवाथा, नापि कार्यकारणमात्रविशेष इति चेत् । किमि- तेषा
 वैशिष्ट्यं द्रव्यागादन्यत् प्रमाधायि-यने च तेस्य कत्रचित्प्यव्यमिति । १०
 यत्तुच्यते—‘ कार्यं हि द्विविधं मित्रकालमभिन्नकाल च । तत्र पूर्वं
 मयति भेदतिरधन यदीह ममरेत् । तनु न नमयति धर्मधर्मि-
 योस्तुत्यकालत्वात् । अभिनकालस्तु कार्यभेदोऽनकालान्तिरो विम
 क्तपरिणामेषु पटादिषु सभरात् पटादयोऽपि हि विमक्तपरि-
 णामा अनेककार्यं कुर्वतो दृष्टा न च धर्मिरूपेण मिद्यन्ते ’ ६
 इति । तत्राच्यते । अभिनकाल कायभेदो भेदकस्तावत् इह कक्षी
 क्रियत । तस्य त्रैनेकान्तिक्रयकीतनमहीनिर्गम् । धर्मिरूपतया पटा
 दीनामभेदेऽपि हि विचित्रकार्यजननगत्रयान्यर्धभिरूपतया भेदोऽपि
 विद्यत एव । तत्त्वत्तु कायभेदोऽप्येति नूनम् । किंतु यत्र कायभेद-
 मत्र सादृशे भवत्येवति । न च पटादिषु स्पष्ट एवेति नानुमान्त । १०
 यत्तुन प्रणिगद्यते—‘एकस्यानेकक्रियाविशेषात्’ इत्यादि । तन्मणमत्र
 एव प्रतिदित । एव च ‘द्रव्यपर्यायरूपत्वात् ईदृश्य वस्तुन किल ।
 तयोरेकात्मकस्यऽपि भेद- भवादिभेदत ’ इत्याशङ्क्य

‘ इन्द्रियाननिर्माणे रस्तुस्य हि गोचर ।

शृंगना नैव नत्वेन मवाभेदादिभिन्नता ॥ ’

इत्यादि य कारिकातात्पर्यात् न नित्यं विम कर्तृणीयम् । एव च

भट्टचट्ट समुत्तिष्ठ व्रज सन्न मत्वे यत् ।

आगास्ते निष्कलीभूताः सर्वाः स्याद्वाद्दूषणे ॥ ५९९ ॥

यदप्यपरैरत्र प्रेयेते—‘ पर्यायानिवृत्तौ द्रव्यस्य निवृत्तिर्भवति न वा ।
यदि भवति, अनित्यमेव तन् । निवृत्तिमत्त्वान् पर्यायस्वात्मवन् ।

५ अथ न भवति तर्हि द्रव्यपर्याययोर्भेदप्रसंगः । तथाहि पर्यायेभ्योऽ-
न्यद्रव्यं तद्विवृत्तावपि नस्यानिवृत्तेस्तुरङ्गादिव कुरङ्ग इति । तदपि
प्रत्यादिष्टं भवति, उपन्यस्तनीत्या द्रव्यपर्याययोः । कथंचिद्भेदाभेद-
सिद्धौ सत्यां पर्यायानिवर्तने कथंचिद् द्रव्यनिवर्तनस्य स्याद्वादिनाम-
मीप्सितत्वान् । विजृम्भितं चात्र श्रीमदनेकान्तजयपताकायां पूज्यैः

१० श्रीहरिभद्रसूरिभिरित्यलमिह द्राघीयस्या चर्चया । एवं नित्यानित्या-
त्मके वस्तुनि व्यवस्थापित उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं वस्तुन, सत्त्व-
मिति परमार्थतः प्रतिष्ठितं भवति । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्त्व-
इति भगवदुमास्यातिवाचकवचनान् । तथाहि—सर्वं वस्तु द्रव्यान्मना

... .

१५ .... त्वानुपपत्तेरुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तत्वेनैवास्य सत्त्व प्रतिपत्तव्यम् । न
चोत्पादादयः प्रत्येकं वस्तुरूपा येन तेषामप्यपरोत्पादादियोगतः सत्त्वेन
भवितव्यमित्यनवस्था स्यात् । तेषां वस्तुत्वेकदेशत्वेन व्यवस्थितत्वात् ।

तेनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सन्निति भारती ।

ददाति विद्वल्लोकाय नूनं जगति भारती ॥ ६०० ॥

२० नित्यानित्यात्मकं सर्वव्यवहारप्रसाधकम् ।

एवं च सिद्धिमान्नीतं समस्तं वस्तु मानतः ॥ ६०१ ॥

अभिलाष्यानभिलाष्यानेकान्तः सिद्धिमिति
अभिलाष्यानभिलाष्यैका- यन्मानात् ।
न्तस्य मण्डनम् ।

सर्वत्र वस्तुजाते तन् संप्रति दृश्यते सतः

२५

॥ ६०२ ॥

तथाहि—यमस्त वस्तु, अभिलाष्यात्मकम्, तथोपलम्भमन्य-
 थानुपपत्ते । न खल्वेकान्तेनाभिलाष्यस्वभाव वस्तु उपलम्भभाजन
 भवितुमर्हति । अभिलाष्ययोगपर्यायैरेव म्यूठ कालान्तरम्यायिभिर्न्य-
 ज्ञनपर्यायापराभिधानश्चेतनाचेतनस्य सकलवस्तुनाऽभिलाष्यत्वप्रतीतेर्न
 पुनरभिलाष्योत्पत्त्यप्यपि । नाप्येकान्तेनाभिलाष्यस्वरूपमनभिलाष्यो- ५
 ग्यपर्यायैरेव सूक्ष्म प्रतिभणमाविभिर्यपर्यायापरनामधेयै सर्वम्यानभिला
 प्यत्वप्रतीतेन त्वभिलाष्योत्पत्त्यप्यप्यपि । म्यादेतत् । यदि वस्तु,
 अभिलाष्यानभिलाष्यधर्मक, एव तर्ह्यभिलाष्याना धर्माणा शब्देना-
 भिधीयमानत्वात् । किमित्यकूनसकेतस्य श्रोतु पुगेऽस्थितेऽपि पन-
 सादा वाच्ये शब्दात् न सप्रत्ययवृत्ती स्यातामिति । उच्यते । अह १०
 तसकने वाच्ये ज्ञानारणकमक्षयोपशमाभावात्तस्य च सकेताधमिव्य-
 र्ज्ञघात् । तथाहि—नृन्वभाषम्यामनो मिथ्यात्वादिजनितनानारणा-
 धिकर्मपटलाच्छान्तिस्वरूपस्य सकेततपश्चरणदानप्रतिपक्षभाषनादिमि
 स्तनारणकमक्षयोपशम क्रियते ततो विवक्षितार्थाकार सवेत्न प्रय-
 त्ते । अन्यथा तप्रवृत्त्यभावात् । नन्वभिलाष्यानभिलाष्यस्वभावमेक १५
 वस्तु विरोधनादूलकगलीकृतगान्न समन्येव । तथाहि—अभिलाष्यते
 यत्तदभिलाष्यम् । तद्विपरीत चानभिलाष्यमिति । ततश्च तत् यद्य-
 भिलाष्य न तर्हि अनभिलाष्यमनभिलाष्य चेत् तर्हि अभिलाष्य-
 मिति । एकम्यानेकविरुद्धधर्मायासानुपपत्ते । एतन्ममीचीनम् ।
 अभिलाष्यत्वाभिलाष्यत्वयोर्मिन्नानिमित्तत्वेनैकत्र वस्तुनि विरोधामिद्वे । २०
 ययोर्मिन्नानिमित्तत्वं न तयोरेकत्र वस्तुनि विरोधो यथा नृन्वत्वर्ण-
 त्वयो । मिन्नानिमित्तत्वं चैकत्र वस्तुनि, अभिलाष्य-चानभिलाष्यवयो
 रिति । न चानयोर्मिन्नानिमित्तत्वमसिद्धम् । यज्ञनपयायापेभ्याऽभि
 लाष्यत्वम्यार्थपयायापेभ्या त्वनभिलाष्यत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । विरो-
 धनिरासस्तु प्रपञ्चत सामान्यविशेषानेकान्तगान्तिवदिहाप्यनुसृत्य । २५

यस्तु शब्दाद्वैतवादी शब्दार्थयोस्तादात्म्यमभिसंधायाभिलाष्यतैकान्तं प्रतिजानीते । नायमवधानार्हः परीक्षकाणाम् । तथाहि—शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति कोऽर्थः । यदि तदात्मनोर्भावस्तादात्म्यं तर्हि द्वावपी-
ष्टावेव । पृथग्भावभिधानान्नानयोरैक्यमेवेति । एवं च न शब्दब्रह्म-

५ विवर्तमात्रं जगदिति कथमभिलाष्यतैकान्तः संभाव्येतापि । अथ तदात्मनो भावस्तादात्म्यमिति । तदसुन्दरम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्य-
मित्यत्र द्वयोरपि प्रधानत्वे तदात्मनो भाव इत्येकतरप्राधान्येन संग-
त्यसंभवात् । अस्तु वासौ तथापि कस्यायमात्मा यदात्मनो भाव
इति । यदि शब्दस्य तर्हि तद्व्यतिरेकेणार्थाभावान्निखिलस्य जगतः

१० शब्दमात्रत्वाच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति न न्यायानुकूलं स्यात् । न
खलु देवदत्तवन्ध्यास्तनन्धययोस्तादात्म्यमिति प्रतिपादयन्ति विद्वांसः ।
अथार्थस्यायमात्मा तदाप्यर्थव्यतिरेकेण शब्दाभावादखिलस्यापि
विश्वस्यार्थमात्रत्वाच्छब्दार्थयोस्तादात्म्यमित्यसंगतमेव स्यात् । किं च,
अत्र पक्षे लाभमिच्छतो मूलोच्छेदस्तवायातः । अर्थमात्रात्मकत्व-

१५ सिद्ध्या विश्वस्य शब्दमात्रात्मकत्वासिद्धेः । विस्तरतश्च शब्दब्रह्म-
वादः प्रागेव प्रतिहत इत्यलमिह तदुपपन्नवन्धनेति । योऽप्यनभिला-
ष्यतैकान्तं ताथागतः समातिष्ठते सौऽपि न पटिष्ठः । यदि हि
एकान्तेनानभिलाष्यं वस्तु प्रतिज्ञायते कथं तर्हि तथाविधशब्दार्थ-
प्रतीत्यादिकमुपपद्येत । दृश्यते च वैयावृत्यकैरशिरोमणे पद्मचन्द्रगणे

२० बालवृद्धविद्वल्लोकसमाकुलातुच्छस्वच्छगच्छोपष्टम्भार्थमन्नपानादिकमा-
नयानयेत्याचार्यवचनश्रवणसमयसमनन्तरं तथाविधार्थाविगमपुरःसरा
तस्य महात्मनोऽन्नपानाद्यानयने स्वलनविकला प्रवृत्तिः, तत्समासा-
दनं, समासादिते चाचार्याणां पुरस्तथा निवेदनमिति कथं नाभि-
लाष्यत्वासिद्धिः । अपि चानभिलाष्यतैकान्ते श्ववचनविरोधापत्तिः ।

१ 'रामेति शृङ्गार नाम मानभङ्गः पिनाग्निः ।' इति वाक्यं शब्दार्थतादात्म्य
एव समच्छेते ।

१ मक्षादिभिर्बर्माणग्रहकारिवस्तुभिरुपग्रहकरणं वैयावृत्यम् ।

अनभिलाप्यतैकान्तमनानभिलाप्यतैकान्तम्याभिमानान् । अनभि
 लाप्यतैकान्तम्याप्यनभिलाप्यते कुत परप्रतिपादनम् । तद्वचनाच्चेत्
 कथमनभिलाप्यतैकान्त कान्त स्यात् । परमार्थतो न कश्चिद् वच-
 नाप्रतिपाद्यते चेत्, स्वयमवाच्यनाप्रतिपात्ति कथम् । वस्तुनि
 वाच्यनानुपलब्धेष्टेत् । सा यदि दृश्यानुपलब्धिस्तदा भिन्ना कचिद्वा- ५
 च्यना । कचिन्निद्वयमवाच्यत्वं तुम्हादेदृश्यानुपलब्धिप्रशङ्गाभावप्रतीति ।
 त्रिकल्पप्रतिमासित्यपोहे प्रतिपत्ताया एव वाच्यताया स्वलक्षणे प्रतिपे-
 धात्तौष इति चेत् । मैवम् । वस्तुवाच्यताया प्रतिपेधयोगान् ।
 तन्वापोऽमात्रवाच्यताया एव प्रतिपेधात् । न चान्यापोऽत्राच्यतम
 वस्तुवाच्यता । तप्रतिपेधविरोधान् । अयेयमदृश्यानुपलब्धिस्तर्हि १०
 वस्तुनि वाच्यत्वामात्रनिश्चय । अतिप्रसक्ते । निरस्तश्चायमवाच्य-
 तैकान्त प्रपञ्चेनापोऽव्यपोऽप्रस्तावे प्रागेवेति पर्याप्तमिहातिनिस्तेरेण ।
 स्याद्वाङ्म्युरगमे तु न कश्चिदेष कथविद् वाच्यत्वावाच्यत्वयोयथो
 क्तनीतिश्च वस्तुनि प्रतीयमानत्वानिति ।

अभिलाप्यानभिलाप्य प्रमाणपर्यङ्कतायै विश्वमिदम् ।

१५

तस्मात्तृतीकार्ये नन्वेकान्तमनन्तु म्यम् ॥ ६०३ ॥

इय कार्यकारणयोर्मदामेऽन्तोऽपि कुतीर्थिक
 कायकारणनेऽभेदकान्तः कल्पनागिल्पिप्रतिष्ठमूर्तिन प्रमाणवीर्यामा-
 हाय मन्त्रम् । कल्पति । न खलु कापिलपरिकल्पित कार्य-
 कारणयोर्मदैकान्त स्वप्नेऽपि प्रतीयते । सत्तासस्याम्बलक्षणान्निभेस्त- २०
 मन्त्वादि कारणपटाकारयोर्मदम्याप्प्रनुम्यमानस्य निन्दानुमानस्य
 त्वात् । विस्मरतश्चाय तमनमथनप्रस्तावेऽप्यस्त्यप्यते । नापि वैरो-
 पितामिममतमनयोर्मदकान्त कदाचनाप्यनुमयमुपमवाहते । परम्पर-
 मशस्यविवेचन प्रलक्षणम्यामेदम्यापि प्रतीयमानत्वान् । अयोच्यते ।
 कार्यकारणे अयत्तभिने, अनेभिः प्रतिमामन्वान् । य इत्यत्र इयम् । २५
 यथा पादकपयमी । तथा च कायकारणे तस्मान्मन्त्रभिन् इति । न

चात्र हेतुरसिद्धः । साध्यधार्मिणि भिन्नप्रतिभासत्वस्य सद्भावनिश्च-
यात् । नाप्यनैकान्तो विरुद्धो वा । विपक्षादत्यन्त व्यावृत्तैः । नापि
कालात्ययापदिष्टम् । पक्षस्य प्रत्यक्षागमाभ्यामबाधितत्वात् । नापि
प्रकरणसमः । प्रतिपक्षोत्थापकस्यानुमानस्यासंभवात् । ननु कार्यकार-
णयोस्तादात्म्यं, अभिन्नदेशत्वात् । ययोरतादात्म्यं न तयोरभिन्नदेश-
त्वम् । यथा सह्यविन्धयोः । अभिन्नदेशत्वं च प्रकृतयोः । तस्मात्
तादात्म्यमिति प्रतिपक्षजीवातुर्विधत एवानुमानमिति चेत् । न
शालीयदेशाभेदस्यासिद्धत्वात् । कार्यस्य स्वकारणदेशत्वात् । कारण-
स्यापि स्वकारणदेशत्वात् । लौकिकदेशाभेदस्य तु व्योमात्मादिभि-
र्व्यभिचारादस्यानुमानस्य प्रतिपक्षोत्थापकत्वानुपपत्तेः । ततश्च कथं
प्रकरणसमत्वस्यात्रावकाशः ।

अभ्युपगम्या तस्माद् विभिन्नतैवात्र कार्यकारणयोः ।

यस्या भजते न्यायः साक्षात् साक्षित्वमक्षूणम् ॥ ६०४ ॥

एवमिह यौगशिष्यैः कृतं स्वपक्षप्रसाधनमिदं तु ।

वैदग्धीदयिताना विमासते दुर्भगाभरणम् ॥ ६०५ ॥

तथाहि—यत्तावत्कार्यकारणे अत्यन्तभिन्न इत्याद्यनुमानमुक्तम् ।
तत्र भिन्नप्रतिभासत्वं किं सर्वथा विवक्षितं कथंचिद्वा । प्रथमपक्षे
प्रतिवाद्यासिद्धो हेतुः । कार्यकारणयोः सर्वथा भिन्नप्रतिभासत्वस्य
स्याद्वादिनामसिद्धत्वात् । द्वितीयपक्षे तु वाद्यासिद्धिः । तयोः कथं-
चिद्विन्नप्रतिभासत्वस्य यौगैरनङ्गीकरणात् । विरुद्धश्चात्र पक्षे हेतुः ।
साध्यविपर्ययसाधनात् । कथंचिद् भिन्नप्रतिभासत्वस्य सिपाघयिषि-
तत्वात् । न भेदविपरीतेन कथंचिद्वेदेनैवाविनाभूतत्वात् । अथ सर्वथा
कथंचिद्वेत्येवंरूपौ विशेषविकल्पौ परित्यज्य भिन्नप्रतिभासत्वमात्रं हेतु-
त्वेनोपादीयते । तथापि संदिग्धविपक्षन्यावृत्तिकत्वेनानैकान्तिको हेतुः ।
कथंचित्तादात्म्येऽपि कार्यकारणयोर्भिन्नप्रतिभासत्वमात्रस्याविरोधात् ।

कालात्ययापनिष्ठश्च । प्रत्यक्षवाधितपश्चान्तरमुपन्यस्तत्त्वान् । प्रत्यक्षेण
 हि तन्त्वादिकारणपटादिकार्ययो कथचित्तात्मान्यमेव प्रतीयते न
 त्वेकान्तमेव । प्रकरणसमश्च । विराट्पत्रकारणत्वात् । कार्यम्,
 एकान्तेन नान्यत्, तत्र तस्य वर्तमानत्वान्यथानुपपत्ते । इत्यनुमानस्य
 प्रतिपक्षप्रसाधकस्य भागात् । ननु तत्र तस्य वर्तमानत्वमनैकान्तिकं ५
 व्यक्तिषु वर्तमानस्यापि सामान्यस्य ततोऽप्यन्तमन्यत्वात् । तत्प्य-
 सत्यम् । अयन्तान्यन्वस्य सामान्ये सामान्यविशेषानेकान्तवाचर्चाया
 सविस्मरमपान्तत्वात् तथामृते तत्र वृत्तिर्निर्गद्यिष्यमाणत्वाच्च । ननु
 तथापि म्यालीम्बितेन दधानैकान्तिकमेतत् । ततोऽन्यस्यापि तद्वत्तत्र
 वर्तमानत्वोपलब्ध्ये । सयोगो ह्यत्र वृत्तिः । स चार्थान्तरस्मृतयोरेव १०
 प्रतीयत इति चेत् । सयोगिनो मयोगपरिणामात्मनो मयथान्यत्वा-
 मिद्धि । अन्यथा तदभावप्रसगात् । ताभ्या मित्रस्य सयोग-
 म्योत्वत्वा हि कथं म्यालीम्बो सयोग इति व्यपदेशं म्यात् ।
 ताभ्या तस्य जननात् तथा व्यपदेश इति चेत् । न । कर्मणा काला-
 दिना च तज्जननात्तथा व्यपदेशप्रसगान् । म्यालीम्बो समवायि- १५
 कारणत्वाद्युक्तं मयोगस्य तथा व्यपदेश इति चेत् । कुत समवा-
 यिन्व तयोरेव न पुन कमादेरिति नियमः । इह मयोगिनो सयोग
 इति प्रययात्तत्र नस्य समवायमिद्धिरिति चेत् । न तर्हि समवाय
 पदाथान्तरमूत कथमत्रवेहेमिति प्रयय क्वात्त पुन कमादिषु
 अधिम्यालीम्बामेव समवायिम्या विशेषणविशेष्यमावसिध्या समवायस्य २०
 तत्रवेहेमिति प्रययोत्पत्तिः । ननु कमादिषु तदसिद्धेरिति चेत् ।
 समवायस्य विशेषणविशेष्यमात्र एव कुत सत्र न म्यात् । तादृग-
 दृष्टविशेषनियमादिति चेत् । तर्हि किं विशेषणविशेष्यभावेन समवायेन
 सयोगेन वा कार्यं तादृगदृष्टविशेषादेन समवायविशिष्टा समवा-
 यिन इति प्रत्ययस्येहेद समवेतमिति विनानम्यात्रे सयुक्तमिति २५
 बुद्धेश्च जननप्रसगात् । सवस्य वा प्रययविशेषम्यादृष्टविशेषणवर्तित्व-

सिद्धेः किं पदार्थतद्भेदप्रभेदपरिकल्पनयेति विज्ञानवादप्रवेगः स्यात् । ततः स्थाल्या संयोगवृत्त्यां वर्तमानेन दधानैकान्तिकत्वं प्रकृतहेतोः । ततोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाख्यदूषणमुद्गर-
निर्दलितगरीरत्वाच्च भिन्नप्रतिभामत्वादिति हेतुः कार्यकारणयोरत्यन्त-

५ भेदमर्पयितुं प्रभवतीति । किं च कारणात्कार्यस्य स्वरूपेणात्यन्तभेदे देशकालाभ्यामपि तस्य ततो भेदप्रसक्तिः । अथात्माकाशयोः स्वरू-
पेणात्यन्तभेदेऽपि देशकालाभ्या भेदाभावाच्च ततः कार्यकारणयोस्तद्भे-
दप्रसक्तिरिति चेत् । मैवम् । आत्माकाशयोरपि सत्त्वद्रव्यत्वादिना
भेदाभावादत्यन्तभेदासिद्धेरभिन्नदेशकालत्वाविरोधात् । स्वरूपेणात्यन्त-

१० भिन्नानामप्येकद्रव्यवर्तिनां वर्णादीनां देशकालाभेदेनोपलभ्यात्तैर्व्यभि-
चार इति चेत् । मैवम् । तद्व्यतिरेकैकान्तानभ्युपगमात् । यथैव हि
वर्णगन्धरसस्पर्शादीनां स्वाश्रयादत्यन्तभेदो नेष्टो दृष्टो वा तथा परस्पर-
तोऽपीति न तैर्व्यभिचारः । ननु स्वरूपभेदेऽपि कार्यकारणयोः सम-
वायेन परस्परं प्रतिबन्धात्कुतो देशकालाभ्या भेदप्रसक्तिरिति चेत् ।

१५ समवायस्तर्हि समवायिनोः कार्यकारणयोः समवायान्तरेण तस्य तत्र
वृत्तावनवस्थाप्रसंगात् । स्वतो वृत्तौ द्रव्यादेरपि तथोपपत्तेः । समवा-
यवैयर्थ्यात् कार्यकारणयोः कुतः परस्परं प्रतिबन्धः स्यात् । यदि
पुनरनाश्रितत्वात् संबन्धान्तरानपेक्षः समवायोऽभिमन्यते तदाप्यसंब-
द्धोऽसौ कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तेत यतः पृथक् सिद्धिर्न स्यात् । न

२० ह्यसंबद्ध एव समवायिभिः समवायसंबन्धो युक्तिमान् कालादेरपि संब-
द्धत्वप्रसंगात् । संबद्ध एव हि स्वसंबन्धिभिः संयोगसंबन्धो दृष्टस्तस्य
तैः कथंचित्तादात्म्यसंबन्धात् । समवायोऽपि विशेषणविशेष्यभाव-
संबन्धाद् समवायिभिः संबद्ध इति चेत् । न । तस्यापि विशेषणविशेष्य-
भावान्तरेण स्वसंबन्धिभिः संबन्धेऽनवस्थाप्रसंगादन्यथा संबन्धत्व-

२५ विरोधात् । तस्य स्वसंबन्धिभिः कथंचित् तादात्म्ये कार्यकारणयोरपि
तदेवास्तु किं समवायेन पर्यायान्तरभूतसत्तासामान्येनेव कल्पितेन । तथा

चामिद्वन्मयो स्वरूपमे । तात्पर्यम्य स्वरूपमेतापरपर्यायत्वात् ।
 प्रागमत् सत्तासमवायात् कार्यम्योत्पत्तेरुक्तमेव सत्तासमवाययो
 कल्पनमिति चेत् । नव, अनुत्पन्नस्य सत्तासमवायासमवात् उत्पन्नस्यापि
 तद्वैयर्थ्यात् । स्वरूपलभ्यैव स्वरूपमत्तामकत्वात् स्वरूपेणासत्
 सत्तासमवायेऽतिप्रसंगान् । तन्निश्च कार्यकारणयो परम्परप्रतिबन्धहेतो ५
 समवायस्यानुपपत्ते स्वरूपेणोत्पत्त्यभेदाभ्युपगमे श्रद्धालाभ्यामपि तयो
 रत्यन्तभेद म्यादित्यायातम् । तत्र धर्मोपेक्षाद्यभ्युपगत कार्यकारण-
 योर्भेदकान्त कथञ्चित्पपद्यते । तस्माद्वैयर्थ्यमेव स्वीकर्तुं हेतुकार्ययो
 युक्त । एकान्तस्तु न मगतिमश्नति तीथान्तरायाणाम् । एव समस्त
 तन्निपयोऽपि भेदभेदकान्त परम्परमूत्रिन प्रमाणप्रापित । न खल्व १०
 भेदकान्ताऽऽहृतयादिममत म्यमेऽपि प्रतीति । मन्सागान्यात्मना जीवा-
 त्तिस्तूनामभेदम्येव पुष्पाद्यात्मना भेदस्यापि प्रतीयमानत्वात् । नापि
 भेदकान्त पन्थाणा ताद्यागतप्रार्थित क्वाचिदनुभवाम । कुम्भाद्या-
 त्मना भेदम्येव स सामान्यात्मना तेषामभेदस्याप्यनुभूयमानत्वात् ।
 अत्राह नाद्वैत-कथर्मस्य भावानाम् । स्वभावमाकल्यापत्ते । न १५
 चाभावा परम्परमानान मिश्रयन्ति । भेदप्रतीतिविरोधात् । तेषा
 मतत्वायकारणव्यावृत्त्या समानव्यवहारमाकृतेऽपि परमार्थतोऽ-
 सकीणम्यभावात् । तदुक्तम्- 'मर्त्ये भावा स्वभावेन म्य
 स्वभावाव्यवस्थिता' । स्वभावापरमात्रास्या यस्माद् व्यावृत्तिभा-
 गिन ॥ तस्माद्यतो यतोऽर्थाना व्यावृत्तिस्तन्निबन्धना । जाति २०
 भेदा प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिन ॥ तस्माद्यो येन धर्मेण
 विशेष मप्रतीयते । न म शस्यस्ततोऽन्येन तन मित्रा व्यय
 स्थिति ॥ अयमथ । सप्त भावा ननु कतिपये स्वभावाव्यवस्थितान्
 परभावाद्विनानायाद्य व्यावृत्ति भवन्त इति धिनुण् । स्वभावेन म्यर-
 धाणाकल्पितेन व्यावृत्तिभागिन इति मयन्थ । कस्मात्तुन स्वभावेन २५
 व्यावृत्ति इति स्वस्वभावव्यवस्थिते कारणान् । एतदुक्तं भवति ।

- यतः स्वस्वभावे सर्व एव भावा व्यवस्थिता नातः परस्पर स्पन्दन्ते । तस्मात् स्वभावेनासंसर्गिणा समानजातीयविजातीयाद् व्यावर्तन्ते । यतश्चैवं तस्माद् यतो व्यावर्त्यादित्यादित्यान्तराणां व्यावृत्तानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धना । विशिष्टव्यावर्त्यविषयव्यावृत्तिनिबन्धना जाति-
 ५ भेदाविशिष्टा जातयः शब्दवाच्या. परिकल्पन्ते । तथा ह्येकस्य घटस्य यथाऽघटाद् व्यावृत्तिस्तथाऽन्येषां घटानाम् । सा च साधारणा व्यावृत्तिः शब्दवाच्या जातिरुच्यते । तस्य स्वलक्षणस्य ये विशेषास्ता-
 नवगाहन्त इति । आरोपितजातिप्रतीतौ स्वलक्षणविशेषस्याव्यव-
 सायस्तदवगाहनम् । तस्मादन्यान्यव्यावर्त्यव्यपेक्षया व्यावृत्तयः परिक-
 १० लिप्तभेदा विकल्पैर्विषयीक्रियन्ते । यस्मान्न वस्तुस्वरूपमेकमनेकव्यावृ-
 त्तिकं विकल्पेन प्रत्यक्षवद्विषयीकर्तुं पार्यते । व्यावृत्तौ च व्यावर्त्यवि-
 शिष्टायामेकस्यां विषयीकृतायामन्यस्या व्यावर्त्यान्तरव्यावृत्तेरविषयीकर-
 णाद्विज्ञाभिन्नविषया विकल्पात्मिका व्यवस्थितिरिति ....
 ....
 १५ हेतुद्वयमप्येतन्नासिद्धम् । तदेकान्तवादिनां तथाभ्युपगमात् । नाप्यैकान्तिकं विरुद्धं वा विपक्षे वृत्त्यभावात् । ततः परस्परसापे-
 क्षाभ्यां पृथक्त्वैकत्वाभ्यां न जीवादिस्तु विरुध्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । नन्वेकं परस्परविरुद्धोभयाकाराक्रान्तमित्यतिसाहसम् । हन्त कः सन्नेवं प्रत्यवतिष्ठते । तथागतश्चेत्, तत्किञ्चिन्निवेदनं नीलादिनिर्भासैरद्वयस-
 २० वेदनं न ग्राह्यग्राहकाकारविवेकसंविदाकारैरनेकैराकीर्णमप्येकं स्वीकृ-
 र्वागः सन्नेवं जल्पन् न लज्जेत् । ब्रह्मवादी चेत्तर्हि परब्रह्मेतजः-
 शब्दज्ञानज्योतिराकारैर्विद्येतराकारैर्वानेकैः परिकरितमप्येकं प्रतिपद्यते ।
 स्याद्वादे तु विप्रतिपद्यते इति किमपि वैशसम् । वैशेषिका-
 दिश्चेत् । तदा स्वारम्भकावयवैरनेकैरप्यारब्धमेकस्वभावं कुम्भा-
 २५ दिकमभ्युपगच्छसि स्याद्वादे पुनर्दूषणं प्रयच्छसीत्यनल्पतमतमो-
 विलसितम् । कापिलश्चेत् । तर्हि सत्त्वरजस्तमोभिरनेकैरप्याकीर्णमि-

का प्रकृतिमहीकुरूपेऽनेकान्त पुन पराकुरप इति मह केनम् । किं
 चामी सपश्यविषयोर्मावाभावाभ्या भमन्वितमेतसाधनमिच्छन्ति ।
 स्याद्वाद तु नेच्छन्तीति स्वच्छन्दवृत्तय । तदेवमेते दुस्तर्कतिमिरति-
 रम्कृतमतिप्रकाशा कुत्तीर्ष्या सकलवादमूषाभिपेक्षमनेकान्तवादम-
 नहीकुवाणा म्यदर्शनमपि व्यग्रम्यापयितु न परीयास इत्युपेक्षापात्र ५
 मेव न्यायवेत्तिनाम् । तन स्थितमेतन् । स मामान्यविषयाया सर्वषा
 भैरम्यम् । कुम्भाभिभेविषयाया तु पृथक्तरम् । इत्यभ्या विषयाया गुणा
 भावात् । नन्वयुक्तमेत विषयाविषययोस्मद्विषयत्वेन तद्वशात् पृथग्व्ये-
 कत्वयोर्ग्रन्थानानुपपत्तेरिति चेत् । तदमरद्वम् । अनन्तधर्मात्मके
 वस्तुनि विशेष्यविशेषणयो पृथक्त्रैकत्वयो सत्तेरेव तदर्थिभि प्रति- १०
 पत्तुमिर्विषयाया अविषयायाश्च कर्णान्न त्वमतो । अमति कम्यचिद्
 अर्थित्वानधिन्वयोरसमवात् । तस्य सकलार्थक्रियाशक्तिगून्यवात् स्वर
 विषाणवत् । न हि कम्यचिद्विवक्षाविषयस्य मनोराज्यादेरसत्त्वे सर्व
 स्यासत्त्व युक्तम् । कम्यचित्प्रयत्नविषयस्य केवोण्टुकादेरसत्त्वे सर्वस्य
 प्रत्यक्षविषयस्यासत्त्वप्रसगात् । प्रत्यक्षामाविषयस्यासत्त्वं न पुन सत्य १५
 प्रत्यक्षविषयस्येति चेत् । तर्ह्यमत्यविषयाविषयस्यामत्त्वमस्तु । सत्यवि
 वक्षाविषयस्य तु मामूत् । न काचिद्विवक्षा सत्या विकल्परूपत्वा मनो
 राज्यादिविवक्षावन्ति चेत् । न । अभ्यानुमानस्य सत्यत्वेऽनेनेन हेतोर्व्य-
 भिचारात् । तदमत्यये साग्राप्रसिद्धे । यतोऽनुमानविकल्पान्थं परि-
 निष्ठय प्रवर्तमानोऽक्रियाया न निसवाद्यते तद्विषय सन्नेवेति चेत् । २०
 तर्हि यतो विषयाविशेषणार्थं विप्रभितत्वात्प्रयतमानो न विसवाद्यते
 तद्विषय कथमसन् भवेत् । अविवक्षाविषयोऽमन्नेन । अन्यथा तन्नु
 पपत्तेरिति चेत् । न । सकलवागोचरातीतेनार्थस्वलक्षण्येन व्यभिचा
 रात् । सत्यस्य वस्तुनो वाच्यत्वात् नान्विषयाविषयत्वमिति चेत् । न ।
 नामान्तद्वागाना च नामान्तरमावादन्यथानग्रम्यानुपगात् । तेषामवि २५
 वक्षाविषयत्वेऽपि सत्त्वे कथमन्यपि विशेषणमाविषयाविषयत्वे सत्त्वे

- न सिद्ध्येत् । तदेव विविधप्रतिषेधवर्माणां सतमेव विवक्षेत-
 राभ्यां योगस्तदर्थिभिः क्रियेतान्यथार्थनिष्पत्तेरमात्रात् । न धर्मक्रिया-
 र्थिनामर्थनिष्पत्तिमनपेक्ष्य विवक्षेतराभ्यां योगः संभवति येन तदभावेऽ-
 पि न स्यात् । उपचारमात्रं तु स्यात् । न चाभिर्माणवक इत्युपचारात्
 ५ पाकादावुपयुज्यते माणवकः । ननु चान्यव्यावृत्तय एव विवक्षेतराभ्यां
 युज्यन्ते न वस्तुस्वभावा यतस्तयोः सद्विषयत्वमिति चेत् । न ।
 शब्देभ्यो वस्तुनि प्रवृत्तिविरोधात् । व्यावृत्तिनद्वतरेकत्वाव्यारोपान्
 तद्वति प्रवृत्तिरिति चेत् । न । अव्यारोपस्य विकल्पत्वेनार्थाविष-
 यत्वात् । स्वाविषयेणाथैनं व्यावृत्तेरेकत्वारोपगायोगात् । सामान्ये-
 १० नार्थोऽव्यारोपविकल्पविषय एवेति चेत् । तदपि यद्यन्यव्यावृत्तिर्यस्य
 तदा व्यावृत्त्यैव व्यावृत्तेरेकत्वारोपात् कुतोऽर्थप्रवृत्तिः । तन्नामि-
 च्छता एकैक्यः परस्परव्यावृत्तयोऽपि परिणामविशेषा एषितव्या ।
 तस्मान्मुक्तम् ' सन्सामान्यविवक्षाया सर्वेषा जीवादीनामैक्यं, कुष्मा-
 दिभेदविवक्षाया तु पृथक्त्वम् ' इति । प्रयोगश्चात्र, सावृत्ताभेदवादिनं
 १५ सांगतं प्रति तावदेवं कर्तव्यम् । अभेदः परमार्थमन्, प्रमाणगोचर-
 त्वात् भेदवत् । सावृत्तभेदाभिधायिनमद्वैतवादिनं तु प्रत्येकमर्थं विवेकः ।
 भेदः, परमार्थमन्, प्रमाणगोचरत्वात्, अभेदवत् । सावृत्तभेदाभेदो-
 मयप्रतिपादिनं शून्यवादिनं पुनः प्रतीत्यमेष विरचनीयः । भेदाभेदा,
 परमार्थमन्ता, प्रमाणगोचरत्वात्, स्वाभिमततत्त्ववत् । न चैतेषु प्रयोगेषु
 २० साध्यसाधनधर्मविकलान्युदाहरणानि । भेदाभेदतदनुभवैकान्ताभिधा-
 यिनां यथोक्तसाध्यसाधनधर्मसहितोदाहरणप्रसिद्धेः स्याद्वादिवदिनि ।

स्यादभेदश्च भेदश्च भावानां तद्व्यवस्थितः ।

एकान्तस्तु प्रमासिन्वुमव्यं नैवावगाहते ॥ ६०६ ॥

- एवं सूक्ष्मस्थूलप्रतिभासैकान्तोऽपि प्रतीतिपराहतः । न हि
 २५ प्रत्यक्षे मिश्रुलक्षितं सूक्ष्मपरमाणुलक्षणमेव प्रतिभासते । स्थूलस्यापि
 घटाद्यात्मनः प्रतिभासनात् । ननु परमाणुप्वेवात्यासन्नासंसृष्टेषु निर्विकल्प-

कप्रयक्षे प्रतिमासमानेषु कुतश्चिद्विभ्रमनिमित्तादात्मनि परमाणुषु
 चामन्त्रमेव म्यूळमाकार दर्शयन्ती सृष्टिरभिचारितरम्यप्रतीतिरक्षणा
 तान् सवृणोति केशादिभ्रान्तिरिति चेत् । नेवम् । बहिरन्तश्च
 प्रयस्यम्याभ्रान्तत्वकल्पनापोढत्वाभावप्रमगेन सत्यवहारत परमार्थतो वा
 'प्रत्यक्ष कल्पनापोढमभ्रातम्' इति सलक्षणम्यासभवोपानुपगात् । ५
 परमाणूनां जातुचिदश्वथशुद्धावप्रतिमासनान् । त इमे परमाणव
 प्रयक्षशुद्धावात्मान च न समर्पयन्ति प्रत्यक्षता च स्वीकृतुमिच्छन्ती-
 त्यमूल्यनान्नयिण । एतेन म्यूळ ण्य सूम्मावयवव्यतिगिक्तोऽवयवी
 प्रतिमामत इति यत् वैशेषिकादिमतम् । तत्रावयवव्यमूल्यनान्नयि
 प्रतिपादित । न अवयवव्यपि सूम्मावयवव्यतिरिक्तो मन्त्वोपेत १०
 प्रत्यक्षे प्रतिमामने कुण्डात्प्रयतिरिक्तत्वात् । ममरायात्स्वायवे-
 स्योऽर्थान्तरमिवायवी प्रतिमासत इति चेत् । नैवम् । अवयविप्रत्य-
 क्षम्य सत्र मान्तत्वप्रमगात् । तथा चायभिचारित्य प्रत्यक्षलक्षणम-
 समपि म्यान् । न चेदेवरा अयमयवी समवायश्चायमनयोरिति
 तत्राकारप्रत्ययमनभूते मट्टपि यतोऽमावप्यमूल्यनान्नयि न म्यात् । १५
 प्रयक्षशुद्धावात्मानपणेन प्रयथनाम्बीकरणागोपात् । तस्मात्प्रिय प्रय-
 क्षशुद्धिप्रत्ययमिनिधा कश्चरणरसनवन्ननघननयननामागिर श्रय-
 णमालकपोलकण्ठकन्धगम्कधन्धवशगुणजह्वोरपा र्वाद्यप्रयसनिने
 विशिष्टमाकार विभ्राणा सूम्मम्यूळनेकान्तरमकमेव तत्त्व म्पुटयनीत्य
 नुभवतपि मागतो वैशेषिकादिवा म्वृत्तान्तेकान्तराष्टभाविमायय २०
 ज्ञामान विषयासयन् विरम्यमानेऽपि प्राकृतननप्रतिपन्नमन्मागेऽपि
 परिम्वलनीति मविन्मय नश्चेत् । एवं सूम्मम्यूळनेकान्तरामके
 वस्तुनि म्यमात्रान्तरम्य प्राधान्यविज्ञायामाकारान्तरम्य गुणमाव
 कुम्भोऽय परमाणयो वेति । कुम्भार्थिनो हि कुम्भविज्ञाया कुम्भ
 प्रधान परमाणवस्तु गुणीभूतान्तरनर्धिना विज्ञाप्रसिद्धे । परमाण्व २५

र्थिनस्तु तद्विवक्षायां परमाणव एव प्रधान न पुनः कुम्भस्तद्विवक्षायाः
संभवामावात्तदर्थित्वानुपपत्तेः । न च तदुभयसत्ताविशेषादविशेषेणा-
र्थित्वमनर्थित्वं वा प्रसज्यते । तयोः कुम्भादिसत्त्वानात्रानिवन्धनत्वा-
न्मोहविशेषोदयस्यापि मिथ्यादर्शनादिकालादिनिमित्तकत्वान् । नदित्थं

५ प्रतीत्यनुरोधेन सूक्ष्मस्थूलाकारान्मकं वस्तु प्रेक्षावद्भिः प्रतिपत्तव्यम् ।

अतश्च. पराकृतोऽपि स्वमनप्रतीत्याकुलीकृतम्वान् ।

स्थूलार्थमसद्मानः किमपि ब्रूतेऽत्र मुगतमुतः ॥ ६०७ ॥

परमाणूनामन्योन्यं संवन्धमावनः स्थूलाकारप्रतीतिर्भ्रान्तत्वान्
कथं तद्व्यावृत्तान्मकं वस्तु स्तान् । संवन्धो हि स्वल्पेणैव नावन्न
१० संभवति । तथाप्ययमर्थाना पातन्व्यलक्षणो वा म्यानादान्स्यापर-
पर्यायरूपाश्लेषलक्षणो वा । प्रथमपक्षे किमसौ निष्पन्नयोः संवन्धिनोः
स्यादनिष्पन्नयोर्वा । न तावदनिष्पन्नयोः । स्वल्पस्यैवामत्त्वान् तुर्ग-
स्वरविपाणवन् । निष्पन्नयोश्च पारतन्व्याभावादसंवन्ध एव । तदाह
कीर्तिः—

१५ ' पारतन्व्यं हि संवन्धसिद्धिका परतन्त्रता ।

तस्मात्सर्वस्य भावस्य संवन्धो नास्ति तच्चतः ॥'

नापि यथोक्तरूपश्लेषलक्षणोऽसौ । संवन्धिनोर्द्वित्वे तस्य विरो-
धात् । तयोरेक्ये वा युतरां तदभावः । द्विष्टत्वात्संवन्धस्य । अथ नैर-
न्तर्यं तयोरूपाश्लेषः । न । अस्यान्नरालाभावस्वरूपचे तात्त्विकत्वायोगात् ।

२० प्राप्तिरूपत्वेऽपि प्राप्तेः संयोगापरनामिकायाः परमार्थिनः कान्तर्यकदे-
शान्म्यामसंभवात् ।

' तस्मात्प्रकृतिभिन्नानां संवन्धो नास्ति तच्चतः ॥'

किं च । परापेक्ष्यैव संवन्धः । तस्य द्विष्टत्वात् । परं चापेक्षते
भावः स्वयं सन्नसन्वा । न तावदसन् । तस्यापेक्षाधर्माश्रयत्वाविरोधात्

खरगृहवत् । नापि सन् । तस्य सवनिराशमत्वान् । अन्यथा सत्त्वं-
विरोधात् । तत्र पगपेना नाम, यद्रूप सन्ध मिध्येन् । उक्तं च—

‘ परापेक्षा हि मन्धः सोऽमन्धमपेक्षते ।

मथ सर्वनिराशमो भावः कथमपेक्षते ॥ ’

किं चासौ सन्धः सन्धिम्या भिन्न म्यादभिन्नो वा । यद्य- ५
भिन्नस्तदा सन्धिनानेन न सन्धः कश्चित् । भिन्नश्चेत्तर्हि सन्धिनो
केनलो कथं सन्धो स्याताम् । सन्धान्तरं विना सन्धिम्या सह
कथं भिन्न सन्धः सन्ध्यते । सन्धान्तराम्युपगमे चानुगम्या म्यात् ।
तत्रापि सन्धान्तरानुपगात् । तत्क सन्धमति सुदूरमपि गत्वा
द्वयोरेकामिसन्धमन्तरेणापि मन्धे प्रथममेव तथाम्बु किमेकामिमव १०
न्येन तथा वचनसन्धमति । केनल्यो सन्धिनोमतिप्रमगात् । यदि
च सन्धिनो मन्धश्च म्येनासाधारणेन रूपेण स्वलक्षणापरनाम्ना
मिस्तास्तदा मिद्धममिश्रणमथाना परमायत । तदा—

‘ द्वयोरेकामिसन्धासन्धो यदि तद्वयो ।

कः मन्धोऽनुरथा च न मन्धमतिस्तथा ॥ ’

१५

तद्वयो क सन्ध इति चेत् । अत्र तच्छब्दस्तर्हि शब्दार्थः ।
ततोऽयमर्थः । सन्धागयेकवस्तुसद्भावाद्गो सन्धो भवत इति
यदि कल्प्यते तर्हि द्वयो सन्धिनो क सन्ध एकेन सन्धेन
सहेति । तथा—

‘ तौ च भावौ तन्मयश्च मय ते स्वात्मनि स्थिता ।

२०

इत्यमिश्र स्वयं भावास्ताम् मिश्रयति कल्पना ॥ ’

अम्यार्थः —तौ च भावौ सन्धिनौ ताभ्यामन्यश्च सन्धः । सर्वं
ते स्वात्मनि स्वस्वरूपे स्थिता । तेनामिश्रा व्यावृत्तस्वरूपा मय
भावान्मथापि तान्मिश्रयति योनयति कल्पनेति । अत एव च वास्त-
वसन्धनामानेऽपि तामेव कल्पनामनुमानेर्बहुवृत्तिभिर्भावाणां भेदस्या- २५
न्यापोहापरपथाग्रस्य प्रत्यायनाय क्रियाकारकादिनाचिन शब्दा प्रयु-

ज्यन्ते देवदत्त गामभ्याज शुक्ला दण्डेनेत्यादयो न खलु कारकाणां क्रियया संबन्धोऽस्ति । क्षणिकत्वेन तत्काले तेषामसंभवात् । तदुक्तम्—

‘ तामेव चानुरुन्धानैः क्रियाकारकवाचिनः ।

५ भावभेदप्रतीत्यर्थं संयोज्यन्तेऽभिधायकाः ॥ ’

कार्यकारणभावस्तर्हि संबन्धो भविष्यतीत्यप्यसमीचीनम् । कार्य-
कारणयोः सहभावाभावात् । न खलु कारणकाले कार्यम् । तत्काले
वा कारणमस्ति । तुल्यकाले कार्यकारणभावानुपपत्तेः । सव्येतरगो-
विषाणवत् । तत्र सवन्धिनौ सहभाविनौ विद्येते येनानयोर्वर्तमानः

१० संबन्धः स्यात् । अद्विष्टे च भावे संबन्धतानुपपन्नैव । तदाह—

‘ कार्यकारणभावोऽपि तयोरसहभावतः ।

प्रसिद्धयति कथं द्विष्टोऽद्विष्टे संबन्धता कथम् ॥’

कारणे कार्ये च क्रमेणासौ संबन्धो वर्तत इत्यप्यसांप्रतम् । यतः—

‘ क्रमेण भाव एकत्र वर्तमानोऽन्यनिस्पृहः ।

१५ तदभावेऽपि तद्भावात्संबन्धो नैकवृत्तिमान् ॥’

अस्यार्थ — क्रमेणापि भावः संबन्धाख्य एकत्र कारणे कार्ये वा
वर्तमानोऽन्यनिस्पृहः कार्यकारणयोरन्यतरानपेक्षो नैकवृत्तिमान् संबन्धो
युक्तस्तदभावेऽपि कार्यकारणयोरभावेऽपि तद्भावादिति ।

‘ यद्यपेक्षितयोरेकमन्यत्रासौ प्रवर्तते ।

२० उपकारी ह्यपेक्षः स्यात्कथं चोपकरोत्यसन् ॥ ’

व्याख्या—यदि पुनः कार्यकारणयोरेक कार्य कारण वापेक्षान्यत्र
कार्ये कारणे वासौ संबन्धः क्रमेण वर्तत इति सस्पृहत्वेन द्विष्ट एवे-
प्यते । तदा तेनोपेक्ष्यमाणेनोपकारिणा भवितव्यम् । यस्मादुपकारी
अपेक्ष्यः स्यान्नान्यः । कथं चोपकरोत्यसन् । यदा कारणकाले कार्या-

स्यो भारोऽमन । तत्काले वा कारणास्यस्तत् नरोपकुर्यात्सामर्थ्यात् ।
किं च—

‘यत्रकार्याभिमनन्धात्कार्यकारणता तयो ।

प्राप्ता द्वित्वाभिमनन्धात्सत्येतरविषाणयो ॥

द्विष्टो हि कश्चित्मनन्धो नातोऽन्यत्तस्य लक्षणम् ।’

५

अस्य सार्धश्लोकम्याथ । द्विष्टो हि कश्चित्प्राथम्ये सन्त्य ।
नानोऽन्यत्तस्य लक्षणम् । ततश्च यद्येकेनाथेन सन्त्यलक्षणेन योग
एव कार्यकारणत्वम् । तत् द्वित्वमन्यापरत्वापरत्वाद्येकाधसन्त्यात्
सत्येतरविषाणयोरपि कार्यकारणता प्राप्तेति । कश्चित् द्वित्वाभिमनन्धा
तिष्ठति पाठ । स च स्पष्टार्थः । किं च—

१०

‘भारोभारोपधिर्योगः कार्यकारणता यदि ।

योगोपाधी न तायेत सार्धकारणताय किम् ॥

भेदाद्येन्नन्वयः श्रुतो नियोक्तार समाश्रितः ।’

अस्यार्थः — स्थिते कार्यकारणरूपत्वे तदाश्रित सन्त्य कार्य
कारणमात्र इति । कश्चित्स्थितिमानस्तन्मात्रे चाभावः कार्यकारण- १५
भावो यस्मिन्निष्ठः सन्त्य कार्यकारणमात्रो भवति । तेनैवदीप्यते
तत् सन्त्यस्य विनियोगतया यावमिमांसा भावोभारो तावेव कार्य
कारणभावो भवति । किन्तु कार्यकारणयोग्येण कार्यकारण भावेन
सन्त्येन प्रतिलब्धकार्यकारणरूपयोर्हि किमपरेण सन्त्येन । तदर्थेव
रस्तुपयवमानात् । तथाविधेन स्वरूपप्रतिष्ठमेन तु सन्त्य आक्षि- २०
प्यत इति न्यायो नाप्यनुमत्त इति । न युक्तमेतत् । ननु कार्यकारण-
यो मन्त्य इति भेदाद्विनिर्गत्य तथाभूतयोरपि मन्त्येनेति चेत् ।
तन्त्युक्तम् । यत् शब्दोऽयं नानुमत्तः । माऽपि च सक्तेष्वप्युक्तपर-
तन्त्रो नाथाश्रय इति नैवमादेरस्तुत्यस्येति तावेव कार्यकारणनेति
युक्तम् । न त्वस्य मन्त्यः । तथा हि—

२५

‘ पश्यन्नेकमदृष्ट्य दर्शने तददर्शने ।

अपश्यन्कार्यमन्येति विनाप्याग्न्यातृभिर्जनः ॥

पश्यन्नेकं कारणाभिमतमदृष्ट्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धस्य
कार्याग्न्यस्य दर्शने मति । तस्यैकस्य कारणाभिमतस्यादर्शने च
५ मत्यपश्यन्कार्यमन्येतीदमतो भवतीति निर्विकल्पकप्रत्यक्षत प्रति
पद्यते जनोऽत उद् जानमिन्त्याग्न्यातृभिर्विनापि । ततश्च—

‘ दर्शनादर्शने मुक्त्वा कार्यबुद्धेरगमंभवान् ।

कार्यादिश्रुतिरप्यत्र लाघवार्थं निवेशिता ॥’

दर्शनादर्शने मुक्त्वा विषयिणि विषयोपचाराद्भावामावो मुक्त्वा
१० कार्यबुद्धेरगमंभवान् । कार्यादिश्रुतिरप्यत्र भावाभावयोर्मा लंकः प्रतिपद-
मियन्ती शब्दमालामभिदध्यादिनि व्यवहारलाघवार्थं निवेशितेति ।
अथापि स्याद्यदि दर्शनादर्शने एव कार्यबुद्धिस्मिन् भावामावो कार्य-
न चैतदस्ति । भावाभावस्या कार्यत्वमावनान् । तस्मादन्यदेव कार्य-
त्वमित्यन्या कार्यत्वबुद्धि । तद्व्युक्तम् । यतः—

१५ ‘ तद्भावभावात्तत्कार्यगतिर्याप्यनुवर्ण्यते ।

मंकेनविषयाख्या मा मास्नादंगो गतिर्यथा ॥’

तद्भावभावात्तत्कार्यगतिर्याप्यनुवर्ण्यतेऽस्येदं कार्यमस्येदं का-
रणं चेति संकेतविषयाख्यानेनमेतदुपदर्श्यते । यथा गौरस्य सान्नादि-
मत्त्वादित्यनेन गोव्यवहारस्य विषयः प्रदर्श्यते । यतः—

२० ‘ भावे भाविनि तद्भावो भाव एव च भाविता ।

प्रसिद्धे हेतुफलते प्रत्यक्षानुपलम्भतः ॥’

प्रत्यक्षानुपलम्भतो हि कार्यकारणते प्रतीयते न तु तद्भावभावान् ।
तद्भावभाव एव तु ते । तथा हि—भावेऽस्यादौ भाविनि धूमस्य भाव-
प्रत्यक्षावगतः । भाव एव च तस्यास्यादेर्भाविता धूमस्य न तु पूर्वमेव
२५ भाव इत्यनुपलम्भनोऽवगतम् । प्रागग्निंसंनिधेरुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य

धूमम्यामावागमान् । एव चामा भावे तद्भाषोऽभावे चाभावस्तत्वे
कार्यकारणयोः कार्यकारणत्वम् । एव च —

‘ एतान्मात्रतत्त्वार्थाः कार्यकारणगोचराः ।

विकल्पा दर्शयन्त्यर्था मित्र्यार्थान् घटितानि ॥ ’

प्रयत्नानुपपत्तिमात्रावगमनामात्रपरमात्रा कायकारणविषया ५
विकल्पा । तथाभूता अपि तेऽद्या न मत्याधस्वरूपान् दर्शयन्ति ।
का पुनस्तेषामसंयमस्वरूपता । यन्त्रि घटितानामिव प्रतिमानमन्ये-
कायमन्य चेत् कारणमिति । घटना चामयत्वम् । तथा हि —

‘ भिन्ने का घटनाऽभिन्ने कार्यकारणतापि का ।

अन्यमन्य भावे निश्चिष्टो रिष्टो स्याता कथं च तौ ॥ ’ १०

कार्यकारणमृतो पृथो भिन्नोऽभिन्नो न स्यात् । यन्त्रि भिन्नस्तर्हि
भिन्ने का घटना मन्वमात्रयमन्विने । अथाभिन्नस्तत्त्वाऽभिन्ने कार्य-
कारणतापि का नैव स्यात् । स्यात्तन् । न भिन्नस्याभिन्नस्य का स-
न्ध । किं तर्हि मन्धाम्बेनैकेन सन्ध्यापि । अत्रापि भावे सत्ताया
मन्यमन्य सन्धस्य निश्चिष्टो कायकारणताभिन्नो रिष्टो स्यात् १५
कथं च ताविति ।

‘ सयोगिममस्यादि मन्मेतन् चिन्तितम् ।

अन्योऽन्यान्यनुपकारात् न मन्धी च तादृश ॥ ’

यन्त्रि कायकारणमात्रो न मन्धो द्विस्त्वाभावेन मन्धविरलमण- २०
त्वात् । अतः सयोगिममस्यादि कारणमपाहृत कीदृशमन्योन्यानु-
पकारात् परस्परमुपकारान्मन्धमात्रम् । कायकारणान्मन्धत्वे पण्य-
नुपकारम्य पाग्न्येण स उपेणापि त्या चाभावादेकमनिधावपगम्यामिद्धे ।
यश्चैव भावतुपकारात् न मन्धी न मन्तीति । अथास्ति कश्चित्
मन्धार्थो योऽन्यनिरूपकायं जनयति । अतो नानुपकारात् मन्धनेनेति । २१
नन् । यन् —

‘ जननेऽपि हि कार्यस्य केनचित्समवायिना ।

समवायी तदा नामो न ततोऽतिप्रसंगतः ॥ ’

जननेऽपि कार्यस्य केनचित्समवायिनाभ्युपगम्यमाने समवायी नामो
तदा जननकाले कार्यन्यानिपत्तेः । न च ततो जननात् समवायिनं
५ सिध्यति । कुम्भकारोदरपि घटसमवायिन्वप्रसंगान् ।

‘ तयोरनुपकारेऽपि समवाये परत्र वा ।

संवन्धो यदि विश्वं स्यात्समवायि परस्परम् ॥ ’

संवन्धिनोरनुपकारेऽपि समवाये संयोगे वा संवन्धो यदीयते नदा
विश्वमपि समवायि । उपलक्षणं चैनदिनि । संयोगि च न्यान्संयोगेन
१० समवायेन वा विश्व संवन्धि स्यादित्युक्तं भवति ।

‘ संयोगजननेऽपीष्टौ ततः संयोगिनौ न तौ ।

कर्मदेरपि संयोगिता स्याज्जननात्ततः ॥ ’

यदि संयोगजननात्संयोगिता तयोस्तदा संयोगजननेऽपीष्टावभिल-
षितौ । ततः संयोगजननात् तौ संयोगिनौ । कर्मणोऽपि संयोगिता-
१५ पत्तेः । संयोगो ह्यन्यतरकर्मज उभयकर्मज. संयोगजश्चेत्यते । आदि-
ग्रहणात्संयोगजस्यापि संयोगिता स्यात् । न सं ... ..
.... कयोर्हि जन्यजनक्रमादान्नान्या स्थितिरिति । अस्तु वा
कार्यकारणभावलक्षणः संवन्धः, तथाप्यस्य प्रतिपन्नस्याप्रतिपन्नस्य वा
सत्त्वं सिध्येत् । न तावदप्रतिपन्नस्य । अतिप्रसंगान् । प्रतिपन्नस्य
२० चेत् । कुनोऽस्य प्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षेण चेत् । कारणस्वरूपग्राहिणा
कारणकार्योभयस्वरूपग्राहिणा वा । न तावदग्निस्वरूपग्राहिणा ।
तद्वि तत्सद्भावमेव प्रतिपद्यते । न धूमस्वरूपम् । तदप्रतिपत्तौ च तद-
पेक्षयाग्नेर्न कारणत्वावगमो न हि प्रतियोगिस्वरूपप्रतिपत्तौ तं प्रति
कस्यचित् कारणत्वमन्यद्वा धर्मान्तरमवगम्यते । नापि हि बहिधू-
२५ मयोः स्वरूपमेव प्रतिमासते । न तु बहेधूमं प्रति कारणत्वं, न खलु

मन्मथरूपनिष्ठपदार्थस्यैकाननप्रतिभासमात्रेण कायकारणभावप्रतिभास ।
 मन्मथरूपमात्रेणैव तत्र प्रसगात् । नाप्येकप्रतिभासानन्तरमपरप्रतिभास
 योगात् । मन्मथप्रतिभासानन्तरं हि कुम्भोऽपि प्रतिभासत इति तयो-
 रपि कार्यकारणभावः स्यात् । न च क्रममाविषदार्थद्वयप्रतिभासमत्र-
 न्धेऽप्येकाननमिति वक्तुं शक्यम् । मन्त्र प्रतिभासभेदस्य भेदनि- ५
 न्धनत्वात् । अयामिति धूमस्य प्रत्ययमासनात्तद्वाच्यं मावेकल्पक-
 प्रत्ययप्रसिद्ध इत्यप्यमर्षात् । गन्धस्यापि लोचनजननिषयवप्रस-
 गात् । गन्धस्मरणसहकारिलोचनव्यापारानन्तरं मुराभि चन्दनमिति
 प्रत्ययप्रतीये । तत्र प्रत्यक्षेणामो प्रतीयेने । नापि प्रत्ययानुपलम्भाभ्या
 प्रत्ययस्यैवानुपलम्भस्यापि प्रनिषेधविधिवत्तुमात्रविषयत्वेनात्रा- १०
 मामानान । अयामिमद्वय एव धूमस्य भावमन्त्रमात्रे चामात्र ।
 स चैनाभ्या प्रतीयेन इत्युच्यते । तर्हि वक्तृन्मस्यासवनत्वादिना व्याप्ति
 स्यात्, तद्धि रागादिमत्त्वामर्शन्यमद्वावे स्यामन्येव दृष्टं, तथा च सन्न-
 र्वातरागाय दत्तो जलाज्जालि । अयाम्यमात्रे धूमस्य भावे तद्वेतुकता-
 विरहान्मन्त्रप्येतोरमेस्तस्य भावो न न्यान् । इत्यने च महानसादा- १५
 यमितस्तस्य मात्रस्तनो नानमेर्ममद्वाव इति प्रतिनन्यमिद्विरिन्यमि
 र्धायने । तदप्यभिधानमात्रम् । यथैव हीचनान्नेकं मनुद्धतोऽप्यमि-
 रन्यदाऽऽग्निनिमधनामप्यादेवा मन्त्रनुपलभ्यते । धूमो वामितो जाय-
 मानोऽपि गोपालधुटिकादौ पात्रकोद्धतधूमादप्युपनायते । तथाप्य
 भावेऽपि क्ताविदूषो मावेत्यतीति कुत्र प्रतिबन्धसिद्धिः । अथ २०
 यादृशोऽग्निगन्धनामिममप्रीतो जायमानो दृष्टो न तादृशोऽग्नितो
 मप्यात्वेर्वा धूमोऽपि यादृशोऽग्निनो न तादृशो गोपालधुटिकादौ वद्वि-
 प्रमरधूमान्तादृशतादृशभावेऽतिप्रसगादिति नामिनन्यधूमस्य तत्सद-

१ गाराणादयोऽत्रा यस्मिन् पात्र दाहनारिक्तादिनिर्मिते तमाशुत्रप्रममौ
 निभाव प्रभाव च तद्वम पिबन्ति तदधोभाग यद्वज्रादि अलग्नयथाय तत्
 गुटिकापदेनाभिधीयते । तदग्निमापाया हुक्वा गुडगुह्य इत्यभिधीयते ।

यस्य चानयेर्भावो भावे वा तादृशधूमजनकस्याभिस्त्वभावतैवेति न
व्यभिचारः । तदुक्तम्—

‘अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्ध्ना यद्यग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥’

५. इत्यादि । तदेतद्वक्तृचेऽपि ममानम् । तद्धि सर्वज्ञे वीतरागे वा
यदि म्यादमर्वज्ञाद्रागादिमतो वा कदाचिदपि न म्यादहेतोः सकृद-
प्यसंभवान् । भवति च तत्तत् । अतो न सर्वज्ञे तस्य तत्सदृशस्य
वा संभव इति प्रतिबन्धमिद्धिः । किंच कार्यकारणभावः सक-
लदेशकालावस्थिताखिलाग्निधूमव्यक्तिकोर्डाकरणनावगतेऽनुमाननिमित्तं
१० नान्यथा । न च निर्धिकल्पकस्य सविकल्पकस्य वा प्रत्यक्षस्येयति
वस्तुनि व्यापारः प्रत्यक्षानुपलम्भयोर्वा । एतेन तृतीयोऽपि पञ्चश्रि-
न्तिः । एवं च न संवन्धस्य स्वरूपमप्यस्ति । तथा च—

परमाणवः परस्परमिद् संश्लेष श्रयन्ति न कथंचित् ।

तस्मात्तत्प्रचयात्मा स्थूलकारोऽस्तु कथमर्थे ॥ ६०८ ॥

११. स्थूलकारनिराकृतिविषयं ताथागतैरिदं गतिनम् ।

जुगितिमिव दारु विदलति जैनोदितयुक्तिमोर्ण ॥ ६०९ ॥

- तथा हि—यत्तावत् ‘परमाणूनामन्योऽन्यं संवन्धमावत’ इत्यादि
तदसंवद्धम् । संवन्धस्यार्थानामवाविताध्यक्षे प्रतिभासनात् । पटो हि
तन्तुसंवद्ध एवावभासते । रूपादयश्च पटादिमंवद्धा । संवन्धाभावे च तेषां
२० त्रिक्लिष्टताप्रतिभाम् । म्यात्तमन्नरेणान्यस्य सक्लिष्टता । प्रतिभासहेतोरभा-
वान् । संवन्धान्भ्युपगमेऽर्थक्रियाविरोधश्च परमाणूनामन्योन्यमसंवन्धनो
जलधारणाद्यर्थक्रियाया अवटनात् । रज्जुवंशदण्डादीनामेकदेशाकर्षणे
तदन्याकर्षणे चासंवन्धवादिनो दुर्लभं स्यात् । अस्मि चैतत्सर्वमन
एतदन्यथानुपपत्तेश्च संवन्धप्रसिद्धिः । यदपि ‘अथमर्थानां पारतन्त्र्य-
२१ लक्षणो वा स्यात्, तादान्यापरपर्यायरूपश्लेषलक्षणो वा’ इति विकल्प्य
पारतन्त्र्याभावासंवन्धनिराकरणं कृतम् । तदप्युक्तम् । यतः पारतन्त्र्य-

स्यामात्राद्वाचाना मन्त्राभावाभावाभिधानान्नेन सन्त्रयात् कचिप्रति-
 पद्यन्ते न वा । प्रतिपद्यन्ते चेक्य मन्त्र सन्त्रया मन्त्राभावाभावाभिधान्यु-
 र्निरोधान् । नो चेक्यमव्यापकभावाव्याप्याभावाभिधानि । परोपगमात्स्य
 तेन व्याप्तिमिद्वेग्नोप इति चेत् । न । तथा स्वप्रतिपत्तेरभावात्पुनरात् ।
 परोपगमाद्धि पर प्रतिपादयितुं शक्य सन्त्रया सन्त्रयाभावा नात्मा । ५
 शक्य एव प्रपद्यन्ते इति चेत् । न । तस्य निर्विकल्पकत्वेन न कश्चि-
 त्केनचित्कथचित्कत्वाचित्त्वमिदं इतीयनो व्यापारात्कनुमममथत्वात् ।
 अन्यथा सर्वोपदेष्टृत्वापत्त । सन्त्रयाणां साक्षात्करणमन्त्रेण सन्त्रया-
 भावात् तेन प्रनिपसुमगात् । केषाचिदर्थानां स्वातन्त्र्यममन्त्रेण
 व्याप्तम् । सर्वोपसहारेण प्रतिपद्य ततोऽन्येषामसन्त्रयप्रतिपत्तिरानु १०
 मानिकी स्यादिति चेत्, तर्हि स्वातन्त्र्यमर्थानां न तावत्सिद्धानाम् ।
 सिद्धानां तु स्वातन्त्र्यात्सन्त्रयाभावे तत्त्वतः किं तु देशान्त्रिनियमे-
 नोद्भवो दृश्यते । तस्य पारतन्त्र्येण व्याप्तत्वात् । न हि स्वतन्त्रोऽथ
 सर्वनिरपेक्षितया नियतदेशकालद्रव्यभावजन्मास्ति । न चापन्मा
 मन्त्राध्यायममर्थ । स्वयं तस्यापाकृणात् । प्रयासचिन्त्रिणा ११
 हेत्वादिभिर्नियतोत्पत्तिरर्थस्य स्यादिति चेत् । तर्हि स एव प्रयासचि-
 विषेण मन्त्र पारमार्थिक मिदं । तदुक्तम्—

‘द्रव्यत स्वेत कालभावाभ्या कस्यचि मत् ।

प्रत्यामन्त्रन्वत मिदं मन्त्र केनचित्स्फुट ॥’

कस्यचिद्धि पयायस्य सन् केनचित्प्रायेण भूतैकद्रव्ये समया- २०
 द्रव्यप्रयामतिर्यया स्पर्शम्यानुमन सदात्मन्येकत्र समयायमन्त्रेण
 नत्रैव यथानुमन स्पर्शानुपपत्ते सोममित्रानुमवाद्भिः शुभेन स्पर्शानु
 पपत्तिरन् । मनान्त्रात्तदुत्पत्तिरिति चत् । न । मनान्त्रात्तदुत्पत्ति-
 तत्रियमहेतुत्वापत्तनात् । न तुचे वा नाममात्र मित्रेण । मनाना द्रव्य
 मिनि न कचिद्विशेष । यस्मिन् वामनाप्रबोधन मताने स्पर्शमिति २
 नियमोपगमोऽपि न श्रेयान् । प्रोक्तगणनतिष्ठमान् । सनादभ्याम-

- द्रव्योपपत्तौ यदात्मद्रव्यपरिणामो वासना प्रबोधस्तदात्मद्रव्यविवर्तः स्मरणमिति परमतसिद्धे. कथं परस्परं भिन्नस्वभावकालयोरनुभवस्मरणयोरेकमात्मद्रव्यं व्यापकमिति च न नोद्यम् । सङ्कल्पानाकारव्यापिना ज्ञानेनैकेन प्रतिविहितत्वात् । समसमयवर्तिनो रूपरमयोरैकगु-
- ५ णिव्याप्तयोरनुमानानुमेयव्यवहारयोग्ययोरैकद्रव्यप्रत्यासत्तिरनेनोक्ता । तदभावे तयोस्तद्व्यवहारयोग्यतानुपपत्तेः । एकसामग्र्यधीनत्वात्तदुपपत्तिरिति चेत् । केयमेका सामग्री नाम । एक कारणमिति चेत् । तत्सहकारि, उपादानं वा । सहकारि चेत् । कुलालकलशयोर्दण्डाद्विरेका सामग्री स्यान्ममानक्षणयोस्तयोरुपपत्तौ तस्य सहकारित्वात् ।
- १० तथा तयोरनुमानानुमेयव्यवहारयोग्यता न व्यभिचारिणी स्यात् । तदेकसामग्र्यधीनत्वात् । एकसमुदायवर्तिसहकारिकारणमेका सामग्री न भिन्नसमुदायवर्ति यतोऽनमतिप्रसंग इति चेत्, कः पुनरयमेकसमुदायः । साधारणार्थक्रिया नियता प्रविभागरहिता रूपादय इति चेत् । कथं प्रविभागरहितत्वमेकत्वपरिणामभावे तेषामुपपद्यतेऽतिप्रस-
- १५ गात् । सांवृतैकपरिणामोऽस्त्विति चेत् । न । तस्य प्रविभागभावे हेतुत्वायोगात् । प्रविभागाभावोऽपि तेषां सावृत इति चेत् । नहि तत्त्वतः प्रविभक्ता एव रूपादयः समुदाय इत्यापन्नम् । न चैवं केषांचित्समुदायेतरव्यवस्था । साधारणार्थक्रियानियतत्वेतराभ्यां सोपपन्नोति चायुक्तम् । सूर्याम्बुजयोरपि समुदायत्वप्रसगात् । तयोरम्बुजप्रबोधाख्य-
- २० साधारणार्थक्रियानियतत्वात् । ततो वास्तवमेव प्रविभागरहितत्वं समुदायविशेषस्तेषामेकत्वाध्यवसायहेतुरङ्गीकर्तव्यः । स चैकत्वपरिणामं तात्त्विकमन्तरेण न घटत इति सोऽपि प्रतिपत्तव्य एव । सच्चैकं द्रव्यमिति सिद्धम् । 'स्वगुणपर्यायाणां समुदायः स्कन्धः' इति वचनात् । तथा च सति रसरूपयोरैकाग्र्यात्मकयोरैकद्रव्यप्रत्यासत्तिरेव लिङ्ग-
- २५ लिङ्गव्यवहारहेतुः कार्यकारणभावस्यापि नियतस्य तदभावेऽनुपपत्तेः संतानान्तरवत् । न हि कचिदेव द्रव्ये वर्तमाना. पूर्वं रसादिपर्यायाः

परमाप्तिप्रायाणामुपादानं न पुनरयत्रेति नियमस्तेषामेकद्रव्यनादात्म्य-
 विरहे कथंचित्पुष्यत् । एकमुपादानम्, एका सामग्रीति द्वितीयं पञ्च
 मागतानाममभास्य एव । नानाकार्थस्यैकोपादानञ्चप्ररोधात् । यत् पुन-
 रेकं द्रव्यमनेककार्यापादानं भवेत्तत्र सैवैकद्रव्यप्रायप्रयामतिरायाता
 रसरूपयो । भेदप्रयासतियथा बलाकामण्डिलयोरेकस्याभूमा स्थितयो ।
 मयुक्तमयोगो हि ततो नान्यं प्रतिष्ठाभिर्यति । जन्यजनकभाव एव
 तयो परस्परप्रयामतिरिति चेत् । न । अन्यतरं समुद्भूतयो परत्र
 सरसि बलाकाया निरासममगात् । नैका बलाका पूर्वं सरं प्रविश्या
 मरोऽन्तरमितिष्ठन्ती काचिन्मि । प्रतिगणं तद्वेगादिनि चेत् । न ।
 बलाकाद्रव्यस्य तस्यैव प्रतीतेनापकाभावात्तदभ्रान्तवानुपपत्तेः । स्थिते १०
 प्रतिप्रत्येकं भेदप्रत्येकं प्रत्येकं बलाकासलिलयोगनस्यानानकनलोत्प्रे-
 त्यासतिरिति चेत् । न । स्थित्ययत्रिनस्तथाधाम्यैकस्य साधनात् ।
 न चैकस्यावयविनो नानावयवव्यापिनं सहस्रमम । प्रतीतिमिद-
 त्वादेयाकारव्याप्येकनानरत् । कालप्रयामतियथा—महचग्यो मभ्य-
 र्गर्जनमभ्यग्नानसामान्ययो ज्ञरिणे जीवस्य विनेषयोऽत्र । पूरात्तच्च १५
 योर्भरणितृचिकयो हृत्तिकारोद्विष्योऽत्र तयो प्रयामत्यन्तरस्यात्यमथा-
 नान । भासप्रयासतियथा—गोवययो केरलिभिद्वयोवा । तयोरेक
 तस्य हि यो भासममथानाग्निगन्तनानात्वा नादृक्त्वन्यनगम्यापि
 सुप्रतीत इति न प्रयामत्यन्तरम् । कथोचित्नेकप्रयामतिमभये
 वा न किंचिन्निष्टम् । प्रनिनियनोद्भूते सरपणाधाना द्रव्यादि- २०
 प्रत्यामतिचतुष्टयव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वेन प्रमिद्वे सव चतुर्विधा
 प्रयासति स्फुटं मन्थो बाधकाभावादिति मन्थमावे
 व्यनिष्ठने । यद्योक्तम् ‘निष्पन्नयोगनिष्पन्नयोऽत्र पारतन्त्र्यव्यञ्ज-
 नवय स्यात्’ इत्यादि । तस्यैव न तस्यम् । कथानेतिप्रत्ययोम-
 श्रीकागत । पटो हि तन्नुद्रव्यरूपतया निष्पन्न एवान्वयिनो द्रव्यस्य २५
 पटपणिणामोन्वते प्रागपि सत्त्वान् । स्वरूपेण त्वनिष्पन्नोऽर्था । तन्नु

- द्रव्यमपि स्वरूपेण निष्पन्न पटपणिणामरूपतया त्वनिष्पन्नं .... (तथा-
 द्रुल्यादिद्रव्यं स्वरूपेण निष्पन्न) संयोगिणिरिणामात्मकत्वेन
 त्वनिष्पन्नमिति । यदपि ' न रूपरूपलक्षणोऽसौ ' इत्यादि
 प्रत्ययादि तदेतदेकान्तवीदन प्रयम् । न पुनरेकान्तवादिनाम् ।
- ५ ते हि कथंचिदेकत्वापत्तिं संवन्धिनो रूपरूपं संवन्धमाचक्षते ।
 न च सा द्वित्वाविरोधिनी । कथंचित्स्वभावैरन्य वा ते सवन्धमभिद-
 धते । तदपि नान्तरालाभावरूपमवास्तवम् । छिद्रमव्यविरहेष्वन्यतम-
 म्यान्तरालम्याभावो हि स्वभावान्नरान्नको वस्तुभूत एव यदा रूपरूप-
 कयोश्चिदास्थीयते निर्वाच्यन्तथा प्रत्ययविषयस्तदा कथं कल्पनागेपितः
- १० स्यात् । केनचिदंगेन तादात्म्यमतादात्म्यं च संवन्धिनोर्विरुद्धमित्यपि
 न मन्तव्यम् । तथातुमवाचित्राकारमवेदनवत् । एतेन प्रामिन्पं
 नैरन्य रूपरूप इत्यपि स्वीकृतम् । कथंचित्तादात्म्यानतिकमाद्य-
 यैव हि कार्यकारणक्षणाभ्या तन्मध्यक्षणम्यैकदेशेन सवन्धे साशत्व-
 मनवस्था वा । तदेकदेशस्याप्येकदेशान्तरेण सवन्धात् । कात्स्न्येन
- १५ सवन्धे पुनरेकक्षणमात्रसंतानप्रसंगः । कार्यकारणमावाभावश्च सर्वथैक-
 स्मिन्तद्विरोधादित्येकदेशकात्स्न्यपक्षानुपेक्ष्य संवन्ध एवेति कथ्यते ।
 तथा परमाणूनामपि युगपत्परस्परमेकत्वपरिणामहेतु सवन्धो नैकदेशेन
 सर्वात्मना वा येन साशत्वानवस्थाप्रसंग एकपरमाणुमात्राणिप्रसंगश्च
 स्यात् । किं तर्हि सवन्ध एवेति कथ्यते । सक्तुतायादिवत् । पर-
 माणूनां सांशत्वमित्यत्र चांशशब्दः स्वभावार्थोऽवयवार्थो वा स्यात् ।
- २० यदि स्वभावार्थो न कश्चिदपि । परमाणूनां विभिन्नदिग्भागव्यव-
 स्थितानेकाणुभिः सवन्धान्यथानुपपत्त्या तावद्वा स्वभावभेदोपपत्ते ।
 अवयवार्थस्त्वत्रांशशब्दो न युक्तिमान् । अणूनामभेदत्वेनावयवासंभवात् ।
 न चैव तेषामभिभागित्वं विरुध्यते । यतोऽविभागित्वं भेदयितुमशक्यत्वं
 न पुनरेकस्वभावत्वमिति । यच्चोक्तम् ' न स तात्त्विकः सवन्धोऽस्ति
 प्रकृतिभिन्नाना व्यवस्थितः ' इत्यादि । तदपि नावदातम् । स्वस्वभावव्य-
- २५ वस्थितिरेव तेषां संवन्धसिद्धेः । स्वस्वभावो हि भावानां प्रतीयमानः

कथंचिन्मयासतिर्विप्रकपश्च । मयथा तत्प्रतीतिस्तेन त्रयस्थिति कथ
 मयन्वामात्रेकात् माधयेन्, सन्धमद्वायकात्तरत् । न चापेक्षिकवा-
 त्मयन्धम्वमात्रो मिथ्याप्रतिभास सूक्ष्मन्वान्विदसन्धम्वभावस्यापि
 तथानुपपत्तात् । न चाभयन्धम्वमात्रोऽनापेक्षिक कचिदर्थमपश्य कस्य
 चित्तद्वयवन्विनेरन्धयानुपपत्ते म्यूञ्चान्विन । प्रत्यक्षमुद्धा प्रतिभास
 मानोऽनापेक्षिक एवाय तपृष्ठमाविना तु विकल्पनात्प्रतीयमानो
 यथापेक्षिकस्तथा वास्तवो न भवतीति चेत् । मयन्धम्वमात्रे ममान-
 मेतन् । न हि स प्रत्यये न प्रतिभामते । यतोऽनापेक्षिको न स्यात् ।
 एतेन ' परापेक्षित सन्धम्वस्तस्य द्विष्टत्वात् ' इत्याद्यपि प्रयान्यानम् ।
 अमयन्धेऽपि समानत्वात् । किं चरवाही सवथा मन्सत्त्वाद्य- १०
 भावस्य परापेक्षाया विरोधमप्रतिपद्यमान कथ ता प्रनिपेधेत् । प्रति-
 पद्यमानस्य सुतरा प्रतिपेद्धमसमथस्तस्या कचित्तिद्वेदन्यथा निरोधा-
 योगात् । कथ वा निरावृत्तपि परापेक्षा सन्धम्वम्वानापेक्षिकस्य
 प्रयाचसीत न चेन्नतत् । म्वलक्षणमेव सन्धम्वानापेक्षिक स्यात्
 ततोऽन्य स चेष्टो नाममात्रे निरात्तात्, यन्मुन्यविवात्तानि चेत् । १५
 क पुन मयन्धम्वलक्षणमाह । तस्यापि म्वेन रूपेण लक्ष्यमाणस्य
 म्वलक्षणत्वात् । यन्पि ' सन्धम्व सन्धम्व्या भिन्न स्यान्भिन्नो वा '
 इत्यादि न्यगाणि तदपि स्याद्वादिमतानभिप्रायितम् । स्याद्वादि
 मत हि भेदभेदकान्नपराङ्मुखमिति न तद्दोषाम्पत् । एव च
 ' वास्तवसन्धम्वमात्रेऽपि तामेव कल्पनाम् ' इत्यादि, अनुपपन्नम् । २०
 क्रियाकारकादीना सन्धम्विना तत्सन्धम्वस्य च वस्तुरूपस्य प्रतीयर्थ
 तन्मिधायकाना प्रयोगप्रमिद्धे । अन्यापोहस्य च प्रागेवापास्तस्य-
 रूप वाच्छब्दाथन्मुपपन्नमेव । यद्युक्तम् ' कार्यकारणभावस्तर्हि
 सन्धम्वो मविष्यति ' इत्यादिक् । ' भिन्ने का घटनाऽभिन्ने कायकार-
 णतापि का इति कारिकायाग्यान यावत्तदकायकारण- २५
 भात्रेऽपि मय समानम् । साऽपि हि द्विष्ट कथममद्भाविनो कार्य-

- कारणत्वाभ्यां प्रतिषेध्ययोर्भावयोर्वर्तेत । न चाद्विष्टोऽसौ संवन्धाभाव-
 त्वविरोधात् । पूर्वत्र भावे वर्तितत्वान्परत्र क्रमेण वर्तमानोऽपि यदि सोऽ-
 न्यनिस्पृह एवैकत्र तिष्ठन्कथमसंवन्धः । परम्य ह्यनुत्पन्नस्याभावेऽपि
 पूर्वप्रवर्तमानः । पूर्वस्य च नष्टत्वेनाभावेऽपि परत्र वर्तमानोऽसौैक-
 ५ वृत्तिरेव स्यात् । पूर्वत्र वर्तमानः परमपेक्षते परत्र च तिष्ठन्पूर्वमतोऽ-
 संवन्धो द्विष्ट एवान्यनिस्पृहत्वाभावादिति चेत् । कथमनुपकारकं
 तयोरन्यतरमपेक्षत इति प्रसंगात् । स्वोपकारमपेक्षत इति चेन् ।
 न । असतस्तदुपकारत्वायोगात् । यदि पुनरेकेनाभिसंवन्धात्पूर्व-
 परयोरर्थयोः कार्यकारणभावश्च सत्येतरविषाणयोरसौ संभवति ।
 १० एकेन द्वित्वादिनाभिसंवन्धात् । तथा च सिद्धसाध्यता । द्विष्टो हि
 कश्चिदसंवन्धो नातोऽन्यलक्षणो येनाभिमतसिद्धिः । यदि पुनः पूर्व-
 स्यामाव एव यो भावोऽभावे वाऽभावस्तदुपाधिर्योगोऽकार्यकारण-
 भावस्तदा तावेव भावाभावावयवयोगोपाधी किं नाकार्यकारणभावः स्यात् ।
 तयोर्भेदादिति चेत् । न । शब्दस्य नियोक्तृसमाश्रितत्वेन भेदेऽप्यभेद-
 १५ वाचिनः प्रयोगाभ्युपगमात् । स्वयं हि लोकोऽयमेकमदृष्टस्य दर्शनेऽ-
 प्यपश्यंस्तददर्शनेऽपि च पश्यन् विनाप्याख्यातृभिरकार्यमवबुध्यते ।
 एवं चादर्शनदर्शने मुक्त्वा न क्वचिदकार्यबुद्धिरस्ति । न च तयोरे-
 कार्थादिश्रुतिर्विरुध्यते । लाघवार्थत्वात्तन्निवेशस्य । या पुनर-
 नद्ववाभावादतत्कार्यगतिरूपवर्ण्यते सा संकेतविषयाख्या, यथाऽसा-
 २० खादेरगोगतिर्नैतावता तत्त्वतोऽकार्यकारणभावो नाम । भावे ह्यभा-
 विनि भावो भाविनि चाभावितात्राहेतुफलते प्रसिद्धे प्रत्यक्षानुपलम्भा-
 भ्यामेव । तदेतावन्मात्रतत्त्वार्था एवाकार्यकारणगोचरा विकल्पा दर्श-
 यन्त्यर्थान् । मिथ्यार्थान्स्वयमघटितानिव घटितानपीति समायातम् ।
 भिन्ने हि भावे का नामाघटना तस्याऽन्याऽवभासते । येनासौ तात्त्विकी
 २५ स्यात् । अभिन्ने सुतरा न घटना । न च भिन्नावर्थो केनचिदकार्य-
 कारणभावेन योगादकार्यकारणभूतौ स्याता संवन्धमिद्विप्रसंगात्

नन्वेव न तात्त्विकोऽर्थानामकार्यकारणभावो व्यवतिष्ठते । कार्यकारण-
 भावस्तु । स्वस्वभावव्यवस्थितार्थान्विहाय नान्य कश्चिदकार्यकारण-
 भावोऽस्ति । तथा व्यग्रशस्त्रो कर्तृनामात्रनिमित्त एव कार्यकारणव्य-
 ग्रहवदिति चेत् । तर्हि वास्तव एव कार्यकारणभावोऽकार्यकारण-
 भावस्तु । केवल तद्व्यग्रहो विकल्पशब्दलक्षणो विकल्पनिर्मित इति ५
 किमनिष्टम् । वस्तुरूपयोरपि कार्यकारणभाव इतरथाऽभावो वस्तुष्वि-
 ति तु न युक्तम् । व्यापानात् । क्वचिन्नीलेतरत्वाभावात् । ततो यदि
 कुत्रश्चित्तमाणा कार्यकारणभाव परमाद्यत केवाचिदधाना सिध्येत्,
 तत्र एव कार्यकारणभावाऽपि । प्रतीतिरविशेषात् । यथैव हि गन्तव्या
 हीनामकार्यकारणमात्र परस्परमतद्भावमाविशप्रतीतेरव्यवतिष्ठते तथा- १०
 मिधूमाग्नीना कार्यकारणभावोऽपि । तद्भावमाविशप्रतीतेरव्यवकाभावात् ।
 नन्वकम्मादग्निं धूम या केवल पश्यत कारणत्वं कार्यत्वं वा किं न
 प्रतिमातीति चेत् । किं पुनरकारणत्वमकार्यत्वं वा प्रतिमाति । साति-
 शयमग्निः प्रतिमान्येवेति चेत् । कारण व कार्यत्वं वा तत्र तेषां न
 प्रतिमातीति कोऽपान विधेयम् । अम्मादीनां तु तत्प्रतिमासन ११
 तथा निश्चयानुपपत्ते क्षणन्यायान्वित् । तच्चोभयत्र समानम् । यथैव
 णि तद्भावमावित्यानव्यवसायिना न क्वचित्कार्यकारणत्वनिश्चयोऽस्ति
 तथा स्वयमतद्भावमाविवानव्यवसायिनामकार्यकारणत्वनिश्चयोऽपि ।
 प्रतियोगितसामग्रीसापेक्षत्वाद्वस्तुधर्मिनिश्चयस्य । न हि सत्र समान-
 सामग्रीप्रमत्रो निगमन्तथातरङ्गवहिरङ्गमामग्रीर्वाच्यद्वानात् । धूमा २०
 त्वाननननमामग्रीमात्रावकार्यत्वाग्निनिश्चयानुपपत्तेर्न कार्यत्वादि
 धूमाग्ने स्वरूपमिति चेत् । तर्हि क्षणिकत्वान्तरपि तत्स्वरूप मामु-
 त्तत्र एव । क्षणिकत्वाभावे वस्तुत्वमेव न म्यादिति चेत् । कार्य
 कारणत्वाभावेऽपि कुतो वस्तुत्व सगृह्यत्वन । सर्वव्याप्यकार्यकारणस्य
 वस्तुत्वानुपपत्ते कृत्स्नवत् । विगेषामभावात् । ननु च सऽपि कार्यत्वं २१
 कारणत्वं वा वस्तुस्वरूप न मन्त्रो द्विष्टत्वाभावात् । कार्यत्वं कारणे

- हि न वर्तते कारणं च कार्यं येन द्विष्टं भवेत् । कार्यकारणभाव-
स्तयोरैको वर्तमानः संबन्ध इति चेत् । न । तस्य कारणाभ्या भिन्न-
म्याप्रतीते । सतोऽपि प्रत्येकपरिमाम्ना तत्र वृत्तौ तस्यैकत्वापत्तेः ।
एकदेशेन वृत्तौ सावयवत्वानुपपत्तेः । सावयवेऽपि वृत्तौ प्रकृतपर्यनु-
५ योगस्य तदवस्थत्वावतारान् । कार्यकारणान्तर्गले तस्योपलम्भप्रसंगाच्च ।
ताभ्या तस्याभेदेऽपि कथमेकत्वं भिन्नाभ्यामभिन्नम्याभिन्नत्वविशेषात् ।
स्य .... .. देकपरमाणुमात्रं जगत्स्यात् ।
सकलजगत्स्वरूपो वा परमाणुरिति भेदाभेदेकान्तवादिनोऽप्यलम्भः ।
स्याद्वादिनस्तथानभ्युपगमात् । कार्यकारणभावस्य हि संबन्धस्यावा-
१० धितप्रत्ययानुदृश्य स्वसंबन्धिनोवृत्तिः कथञ्चित्तादात्म्यंभवानेकान्तवादि-
नोऽपीति कथं संबन्धस्यैकत्वं न विरुध्यत इति चेत् । नानाकारता-
दात्म्ये ज्ञानस्यैकत्वं कुतो न विरुध्यते । तद्व्यवयवविवेचनत्वादिनि चेत् ।
तत एवान्यत्रापि कार्यकारणयोर्द्विद्रव्यरूपतयैकत्वात्कार्यकारणभाव-
स्यैकत्वमुच्यते । न च तस्य व्यवयवविवेचनत्वं मृद्ध्य .... ..
- १५ .... .. रन्तुमशक्तेः । क्रममुचोः पर्याययोरैकद्रव्यप्रत्यासत्तेरु-
पादानोपादेयत्वस्य वचनान् । न चैवविधः कार्यकारणभावः सिद्धान्त-
विरुद्धः । सहकारिकारणेन कार्यस्य कथं नत्स्योदेकद्रव्यप्रत्यासत्ते-
रभावादिति चेत् । कालप्रत्यासत्तिविशेषात्तत्सिद्धिः । यदनन्तरं हि
यदवश्यं भवति तत्तस्य सहकारिकारणमितरत्कार्यमिति संनिहित-
२० देशस्यैव दृग्देशस्यापि चक्षुषो रूपज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वदर्श-
नान् । सद्व्यकादेश्चासुवर्णस्वभावस्य सौवर्णकद्रव्यत्वात् । यदि
पुनर्यावत्क्षेत्रं यद्यस्योत्पत्तौ सहकारि दृष्टं यथामावं च तत्तावत्क्षेत्रं तथा-
भावमेव च सर्वत्रेति नियता व्याप्तिः स्यात्तदा नोक्तगतिः स्यात् ।
न चैवमिति । एतेन 'सयोगि समवाय्यादि सर्वमेतेन चिन्तितम्'
इत्याद्यपि प्रतिहतम् । कार्यकारणभावसिद्धौ संयोगिसमवाय्या-
२५ दिकारणस्यापि मिद्धः । यच्चेत्तम् 'अस्तु वा कार्यकारण-

मात्रलक्षण सन्त्यस्तथाप्यस्य प्रतिपन्नम्याप्रतिपन्नस्य वा सत्त्व सि-
 ध्येत् । न तावत्प्रतिपन्नस्य । अनिप्रसगात् । प्रतिपन्नस्य चेत् 'कुतोऽस्य
 प्रतिपत्तिः' इत्यादि, तत्त्वकार्यकारणभावाप्रतीतिः प्रत्ययानुपलम्भसहाये
 नात्मना नियते व्यतिविशेषे तर्कमहायेन चानियते प्रामिद्धा । एक-
 मेव च प्रत्ययः प्रत्ययानुपलम्भशब्दाभिधेयम् । तद्वि कार्यकारणभावा- ५
 भिमताथनिपय प्रत्ययमुच्यते । तद्विविक्तान्यस्तुविषय वस्तु अनुपलम्भ-
 शब्दाभिधेयम् । तथा हि— एतावद्भि प्रकरैर्धर्मोऽभिजन्यो न स्यात् ।
 यद्यभिनिधानाभ्यामपि तत्र देहे स्यात्, तदन्यतो वा गच्छेत्,
 तन्त्येतुको वा भवेत् । एतच्च सर्वमनुपलम्भपुर मरेण प्रयक्षेण प्रत्या
 स्यात्तत्र । एतेन 'प्रागनुपलब्धस्य रासमस्य कुम्भकारमभिधानान- १०
 न्नरमुपलभ्यमानस्य तत्कार्यता स्यात्' इति प्रतीयम् । यदि हि
 तस्य तत्र प्रागसत्त्वमन्यदेशादनागमनमन्यहेतुत्वे च निश्चेतु शक्येन
 स्यात्तत्र कुम्भकारकायता, तत्तु निश्चेतुमशक्यम् । न च भिताथमादि
 प्रत्ययद्वय द्वितीयाग्रहणे तदपेक्ष कारणत्वं कार्यत्वं वा ग्रहीतुममर्थ-
 भित्यभिधान्यम् । क्षयोपगमविशेषवता धूममात्रोपलब्धेऽप्यभ्यमगशा- १५
 द्भजिन्यवावगमप्रतीतिः । अथवा बाष्पात्त्रिवैलक्ष्येनाभ्यानवधार-
 णान्, ततोऽभ्यनुमानामात्रे सकलव्यवहागेच्छेत्प्रमग । तत्र कथ-
 चित्काणामिमतपन्थाप्रवृत्तिपरिणामपरित्यागवनामना कायस्यरूप-
 प्रतीतिरभ्युपगमस्तथा । नीलाद्याकाग्न्याप्येकानेन तन्मयरूप-
 प्रतीतिरित् । न च कार्यस्यानुपलम्भेन कार्यत्वं धर्मोऽमत्त्वान् । नाप्यु- २०
 त्पन्नस्यायन्तभिन्न कार्यत्वं धर्मः । तदन्यतद्वमवत् । तत्र एव कारण-
 स्यापि कारणत्वं धर्मो नैकान्ततो भिन्नम् । तच्च तन्मात्रमित्या
 शब्दादिप्रयोगैः प्रतीयते तद्वक्तृस्वरूपवत् । दृश्यते हि विनामा-
 नाशान्तचेतनामितराथ्यवच्छेदेनावल तत्पनोदममर्थे जलादौ तत्र-
 त्वभाष्यति । ननु कार्याप्रतिपत्तौ कथं कारणस्य कारणनाप्रतिपत्तिः २५
 स्यात्तत्रैवैवमस्या इति च । कथमेव पूज्यप्रमाणप्रतिपत्तौ मय्यक्षणस्य

- ताभ्यां व्यावृत्तिप्रतिपत्तिरपेक्षाकृतत्वाविशेषात्ततः पदयन्त्रयं क्षणिकमेव पश्यतीति वचो विरुध्यते । ननु मध्यक्षणस्यभावत्वात्पूर्वापरक्षणव्यावृत्त्योर्मध्यक्षणग्राहिज्ञानेनैव प्रतिपत्तिरिति चेत् । तर्हि कारणन्वयमस्यापि कारणस्वभावत्वात्तद्ग्राहिणैव ज्ञानेन प्रतिपत्तिरिष्यतां विशेषाभावात् ।
- ५ वक्तृत्वस्य चासर्वज्ञत्वादिना व्याप्त्यसंभवः सर्वज्ञसिद्धिप्रवट्टके प्रकटित इति नेह प्रकाश्यते । न चेन्व्यनादिप्रभवपावकस्य मण्यादिप्रभवणवकादभेदो येन नियतः कार्यकारणभावो न स्यात् । अन्यादृशाकारो हीन्वनप्रभवः पावकोऽन्यादृशाकारश्च मण्यादिप्रभवः, तद्विचारे च निपुणेन प्रतिपन्ना भवितव्यम् । यत्नतः परीक्षितं हि कार्यं कारणं नातिवर्तते । कथमन्यथा वातरागेतरव्यवस्था । तच्चेष्टयोः साक्योपलम्भान् । कथं चैवंवादिनो मृतेतरव्यवस्था म्यान् । व्यापारव्याहारादिकार्यविशेषस्य हि क्वचिच्चैतन्यकार्यतयोपलम्भे सति । अम्यत्र जीवच्छरीरे चैतन्य व्यापारादिकार्यविशेषोपलम्भान् । मृतशरीरे तु नास्ति तदनुपलम्भादिति कार्यविशेषस्योपलम्भानुपलम्भाभ्यां कारणविशेषस्य भावाभावप्रसिद्धेस्तद्व्यवस्था युज्येत । तन्न प्रमाणतः प्रतीयमानः संबन्धः स्वामिप्रेतत्ववन्निहवनीयो येन परमाणूनां सबन्धाभावतः स्थूलादिप्रतीतिभ्रान्तत्वात्तद्व्यात्मकत्वं वस्तुनो न म्यान् । तस्मादिति व्यवस्थितम् । विवादविषयापन्नं वस्तु, सूक्ष्मस्थूलाकारात्मकं वस्तुत्वान्यथानुपपत्तेः । न खल्वेकान्ततः सूक्ष्मं स्थूलं वा तद्वस्तुतामास्तिभ्रुते ।
- २० तथाविधस्य निर्वाधप्रतिभासनावलम्बनत्वेनाम्बराम्बुरुहस्थेवावस्तुत्वाद्यथाप्यसर्वथा सूक्ष्माकारं स्थूलाकारं वा परपरिकल्पितं वस्तु न ....
- .....
- द्वा । आद्यपक्षे तस्येदं स्वभावद्वयमिति संबन्धानुपपत्तिः । सर्वथा भिन्नस्य च स्वभावद्वयस्य कार्यकर्तृत्वे किमायातं स्वभाविनो रूपक्षणस्य येनासावपि कार्यकारीति व्यपदेशमाजनं भवेत् । कथंचिदर्थान्तरमूतत्वपक्षे पुनः समायातमेकस्य रूपक्षणस्यानेकस्वभावाकान्तत्वम् ।

यदि चैकक्षणवर्तिनस्तस्य सामग्रीमेतेन भेदमननुभवत एव भिन्नदेशा-
 नेककार्यकारित्वमिष्यते तर्हि नित्यस्यापि सामग्रीमेतेन भेदमननु-
 भवत एव भिन्नकालानेककार्यकारित्वमिष्यतामविशेषान् । तथा च दत्त
 स्वयमेव हन्त स्थैर्यप्रसिद्धये । क्षणनिवृत्तरूपादिस्वल्पक्षणाणां
 प्रतिभासमेतेन वैलक्षण्यप्रतिष्ठा चेत्थ निर्निमित्ता भवेत् । कोट- ५
 स्याल्लिङ्गितस्यापि द्रव्यम्वान्यान्यसामग्रीसंगेहान्तर्भूततया ननुपगणा-
 दिविपर्ययरूपरसगन्धस्पर्शाभासलक्षणानेककार्यकरणाविरोधप्रसंगान् ।
 अन्यच्च भवेदनमर्थे स्वस्वरूपापेक्षया बहिर्मुखान्तर्मुखसविकल्पा-
 विकल्पमान्तामान्तादिप्रतिभासमेक स्वीयुद्याणोऽपि शक्यन्तात्त्विक-
 कानेकप्रमाणमकम् वस्तुनस्तिरस्मकरोतीति कथं स्वस्य । अपि १०
 च युगपत्प्रथमानतीर्लपीतान्विस्तृत्यवस्थिन्यन्यथानुपपत्त्या नागडेन
 समाश्रितानेकवस्तुममुपनीताकारोपरक्तमेकमाकारमेतेऽपि सवेदनमा-
 तिष्ठमान, कथं भिन्नमयमात्रिसुस्तु ग्राधनेकपरिणतिरग्रातद्वे-
 दमैकान्तिक ताथागत कथयेत् । न्यायस्य समानान् । अथ युग
 पद्माविन्वात्मवेदनान्तर्भूताकाराणामेकत्वं न पुन सुगतीनां क्रममा १५
 विचार्यमिधीयते तत्र तथ्यम् । युगपद्वापिना नानादेशयवस्थि-
 ताना वस्तूनामप्यभेदप्रमत्ते । तद्विषय बहिरन्तस्थानेकान्तमन्तरेण
 सौगतस्य स्वमतयस्यापि दुरपपादेति तात्त्विकानेकप्रमाणमभेदेनैव
 साध्येन प्रमेयत्वायस्य हेतोर्व्याप्तिप्रमिद्धेर्न सन्धिनिपथव्यावृत्तिक
 तत्रा नैकान्तिकत्वं शङ्कितुमपि युक्तमिति । नापि प्रवृत्तिपुरुषाण्यद्रव्य- २०
 मात्रवृत्तिना क्वापिलेन प्रवृत्तानुमाने पक्षस्य प्रयत्नाधितत्वं दोष
 प्रकाशनीय । तस्याप्यनेकान्ताभ्युपगम विना स्ववर्जनव्यवस्थान-
 स्यासम्भवात् । तथा ह्यन्तर एक चैतन्यतत्त्वं द्रष्टृत्वमोक्तृत्वाद्यनेक-
 परिणामसमनुगत बहिश्च स्तम्भात्तिक वस्तु ननुपराणवृत्तचतुर्गुणा-
 धनेकपरिणामसमनुगतमेव व्यवहारसमर्थने प्रवर्तते । ननु प्रवृत्ति- २५
 पुरुषस्वभाव द्रव्यमेवैक तात्त्विकम् । परिणामस्तु पयापापराभिधानो न

तात्त्विक इति चेत् । मैवम् । उभयोरपि समस्तप्रमाणेषु प्रथमानयोः सकलव्यवहृतिहेतुमृतयोः पक्षपातं विना तात्त्विकातात्त्विकत्वाभ्युपगमे किं पराजयो न दुर्निवारः स्यात् । अथ कथ्यते 'द्रव्यं सर्वत्राव्यभिचरितस्वभावत्वात्तात्त्विकम् । पर्यायास्तु व्यभिचारित्वादतात्त्विकाः'

५ इति तदप्यवधम् । यतो यदि नामद्रव्यभेदरूपत्वात्सर्वत्रानुवर्तते पर्यायाः पुनर्भेदरूपत्वाद्यावर्तन्ते न तावता पर्यायस्वरूपं तदतात्त्विकमतिप्रसक्तेर्विश्वस्य परस्वभावपरित्यागावस्थायिव्येनातात्त्विकत्वापत्तेः । अथ द्रव्यमेव पर्यायास्तदभिन्नत्वात्तत्त्वरूपवत् । न सन्ति वा द्रव्यादर्थान्तरभूताः पर्याया निःस्वभावत्वान्नभोऽप्सुरुहवदिति

१० तदपि न सत् । पर्याया एव द्रव्यम् । तदभिन्नत्वात्तत्त्वरूपवत् । नास्ति वा पर्यायेभ्योऽर्थान्तरभूतं द्रव्यं निःस्वभावत्वान्नभोऽप्सुरुहवत्, इत्यन्योऽप्यभिदधानः केन प्रतिपिच्येत । तस्मादुभयोरपि पक्षयोर्न कश्चिद्विशेषोपलम्भः समस्तीति यथैवानेकसहकमवर्ति पर्यायपरिकरितं द्रव्यमेकमनुभूयते । तथैव तदभ्युपगन्तव्यमिति न तन्नि-

१५ पेक्षुमसौ पर्यायानिति सिद्धम् । एतेनात्मत्वव्यतिरिक्तधर्मधर्मिवादी वैशेषिकादिरपि प्रस्तुतानुमाने पक्षस्य प्रत्यक्षवाद्या पुरस्कृत्य हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वं वदन् अपहस्तितः । यदि धर्मधर्मिणोरत्यन्तं भेद एव तदा धर्मधर्मिणोऽत्यन्तभिद्यमानमूर्तयस्तत्रैव कथं वर्तेरन्, भेदाविशेषेण सर्वत्रापि तेषां वृत्तिप्रसक्तेः । प्रतिनियत एव धर्मिणि

२० धर्माणां समवायान्नापरत्र वृत्तिरिति चेत् । नन्वत्रापि वक्तव्यं धर्मधर्मिणोर्यद्युपकार्योपकारकभावः स्यात्तदेयमपि स्यात् । अस्त्येव धर्मधर्मिणोरुपकार्योपकारकभाव इति चेत् । तर्ह्यायातमनेकधर्मोपकारकस्यैकस्य धर्मिणोऽनेकस्वभावत्वम् । तदन्तरेणानेकोपकारकत्वासंभवात् ।

न खलु येन स्वभावेनैकस्य धर्मस्योपकारस्तेनैवान्यस्य धर्मान्तरोपकार-
२५ कत्वस्वभावस्य पूर्वस्वभावोपमर्दद्वारेणोत्पत्तेरितरथैकमेवोपकुर्वाणोऽसौ तिष्ठेत्तदेकस्वभावत्वात् । नन्वर्थान्तरभूताभिः शक्तिभिरनेकस्याय-

मुपकुस्ते । न पुनर्मि नै म्यमजिस्ततो नानेका तावकाश्च इति चेत् ।

ह

वशाच्च कथं चिररूपणीयमेतत् सव प्रवामी सयोगादयन्ते
स्वीक्रियते । निराधप्रत्ययेषु तेषां तथैव प्रथमा-
नानामन्यथा कल्पनाया तु दृष्टान्यदृष्टकल्पनापत्तेः । तत्र वैशेषि- ५
कादिः प्रवृत्तानुमाने हेतोः कालात्ययापत्तिता प्रकटयितुं पटुरिति
स्थितम् । भीमासक्तस्तु प्रायेण सत्र ज्ञानोच्छिष्टभोजीति न सोऽपि
प्रवृत्तानुमानान्नपणार्थमुद्यच्छतीति । चार्वाकस्तु वराक प्रतीयमानजी-
वादि तत्त्वग्रामलुण्ठाकन्वात्प्रामाणिकमदसि प्रवेशमपि न प्रामोनीति
कम्स्तदीयभुद्रतर्कस्येहावसरः । तदेवमनेकान्तात्मकं बहिरन्तश्च वस्तु १०
प्रतिममयमनुमन्तोऽपि परे ध्यान्याद्विद्वन्नुद्धयं कुतकविग्रमाने-
कान्तपक्षमवलम्ब्यामानं परं वा बालिश्च साधुवर्त्मनः स्वलयन्त
स्यप्रतिपत्तमात्रस्वभानान्यथानुपपत्त्या तथा प्रतिपादनीया यथा तात्त्वि-
कानेकधर्मात्मकं सत्त्वं वस्तुनः प्रमेयत्वात्प्रतिपद्येरन्निति । तथा
वास्तवानेकधर्मात्मकोऽत्र परम्परविलक्षणानेकाधर्मिकाकारित्वात्पितृ- १५
पुत्रपौत्रभ्रातृमाग्निन्यासिकानेकाधर्मिकानाकारित्वेन च वन् । नात्रासिद्धौ
हेतुः । आत्मनो मनोऽनुललनावलोकनालिङ्गनमधुरस्वराकर्णनमह
कारकलात्रिसाम्बान्नघनसारादिगन्धाघ्राणश्रवणरसायनीभूतप्रचनोच्चा-
रणचङ्क्रमणाग्रन्थानर्हर्षत्रिषन्तानुवृत्तव्यावृत्तानोन्मोन्मयिलक्षणानेका-
धर्मिकानाकारित्वेनाध्यक्षतोऽनुमज्ञात् । कुम्भादेश्च स्वरूपपररूपपाद्यपेक्षस- २०
म्प्रत्ययसन्नातीतिप्रतीयापेक्षानुवृत्तयावृत्तप्रत्ययद्वयपर्यायापेक्षानित्या-
नियप्रत्ययचलाहरणात्परम्परविलक्षणानेकाधर्मिकाकारित्वेन प्रयज्ञत
प्रतीतिः । दृष्टान्तोऽप्यत्र न माध्यमाधननिरुद्धो वास्तवानेकधर्मात्मक-
त्वपरम्परविलक्षणोऽनेकाधर्मिकाकारित्वयोस्तत्र सद्भावात् । ननु भिन्न-
प्रतिभासत्वेन धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदसिद्धे सिद्धेऽपि धर्मिणि वास्तवा- २५

नेकधर्माणां सद्भावे तादात्म्याप्रसिद्धिरिति वैशेषिकादेः प्रत्यवस्थानं नोपपत्तिस्थानम् । भिन्नप्रतिभासत्वस्य भेदसिद्धावसमर्थत्वेन प्रतिपादितत्वात्सामान्यविशेषानेकान्तसिद्धाविति । एवं सर्वं वस्तु, अनेकान्तात्मकम्, तथाप्रतीयमानत्वान् । सत्त्वादर्थक्रियाकारित्वात् ।

- ५ यत्पुनरनेकान्तात्मकं न भवति तत्र अभिहितसाधनत्रयाधिकरणं यथा खरविषाणम् । अभिहितसाधनत्रयाधिकरणं च सर्वं वस्तु, तस्मादनेकान्तात्मकमिति । तथा वस्तुभूतानेकधर्माविष्टानं भावः सामान्यविशेषसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावादिव्यवहाराणामन्यथानुपपत्तेरिति । ननूत्तरपदार्थे निश्चिते सर्वत्र नञः प्रयोगो दृष्टोऽत्रात्मणादि-
 १० वत् । एकान्तश्च यदि कचिन्निश्चितः कथं सर्वस्यानेकान्तात्मकत्वं भवेत् । तथानेकान्तवादस्वीकारे मुक्तोऽपि न मुक्त एव । अनेकान्तवादोच्छेदापत्तेः । अपि तु अमुक्तोऽपीति न मुक्तत्वमुपादेयप्रकर्षः स्यात्तदन्यसाधारणत्वात् । तथा संसार्थपि न सर्वथा संसारी । एकान्तवादापत्तेः । किं तर्ह्यसंसार्थपीति न संसारित्वं हेयोत्कर्षः
 १५ स्यान्मुक्तत्वसंबलितत्वात् । किं च, अनेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव । एवं हेत्वाभासोऽपि न तदाभास एव । परमतप्रवेशापत्तेः । यदाह—

‘मुक्तो न मुक्त एव हि संसार्थपि सर्वथा न संसारी ।

मानमपि न मानमेव हि हेत्वाभासोऽप्यसावेव ॥

- २० एव सप्रतिपक्षे सर्वस्मिन्नेव वस्तुतत्त्वेऽस्मिन् ।

स्याद्वादिनः सुनीत्या न युज्यते सर्वमेवेह ॥’ इति ।

- अपि च । अनेकान्तात्मकत्वे वस्तुनः सकललोकप्रसिद्धसंव्यवहारनियमोच्छेदप्रसंगः । तथा हि—विषमोदकादि व्यक्त्यभिन्नमनानास्वभावमेक सामान्यं वर्तते । ततश्च न विषं विषमेव मोदकाद्यभिन्नसामान्याव्यतिरेकात् । नापि मोदको मोदक एव विषाभिन्नसामान्याभेदात् ।
 २५

२ अतः परं प्रवृत्तिः ० श्लोकान्तो पृ. ८३५ प. ४ ग्रन्थोऽनेकान्तजयपताकायामुपलभ्यते । पृ. १५ प. १९.

किं तर्ह्युभयमुभयरूपम् । ततश्च विपार्थी विषे प्रवर्तते मोक्षके च । एव
मोक्षकार्यपि मोक्षके विषे च । लोकश्च विपार्थी विष एव प्रवर्तते
न मोक्षके । मोक्षकार्यपि मोक्षक एव न विष इति । तदुक्तम्—

‘ प्रवृत्तिनियमो न स्याद्विषादिषु तदर्थिनः ।

मोक्षकाद्यपृथग्भूतमामान्याभेदवृत्तिषु ॥ ’

इति तत्पुक्तम् । यतो यत्तावत् ‘ उत्तरपदार्थे निश्चिते ’ इत्यादि
तद्वर्तितमेव । नयप्रतीत्या निश्चिन एवैकान्ते नन प्रयोगाम्युपगमात् ।
न चैव मयम्यानेकान्तात्मकत्वमित्यभ्युपगमविरोध । प्रमाणविषयापे-
क्षया सवस्य तन्नामकत्वाभ्युपगमात् । नयगोचरापेक्षया त्वैकान्तात्म-
कत्वम्यापि स्वीकारात् ।

‘ अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधन ॥ ’

इत्यभिधानात् । यत्पि निगदितमनेकान्तवादस्वीकारे ‘ मुक्तोऽ-
पि न मुक्त एव ’ इत्यादि तदपि न चतुरस्रम् । द्विप्रकारो ह्यत्रा-
नेकान्तोऽक्रमानेकान्त क्रमानेकान्तश्च । तत्र ध्यानमुत्पाद्यनेकान्तमि-
धमापेक्षयाऽक्रमानेकान्तो युगपदप्येकत्रात्मनि तथाभिधानेकधर्माणा
समनान् । मुक्तेतराद्यनेकक्रमिधर्मापेक्षया तु क्रमानेकान्त क्रमेणैव
तादृगधमाणामुपपत्ते । तथा च य एवात्मा पूर्वममुक्त स एवोत्तरकाल
मुक्त इति न किञ्चिद्विद्यते । एकरूपत्वे पुनरात्मनो बन्धमोक्षा-
भान म्यात् । नद्वयमि मुक्तत्वम् । न च सर्वधेकरूपम्यावस्थाद्वय-
योगे युक्त । विरोधात् । यद्वा स्वमुक्तत्वेनैव मुक्तत्वान्मुक्तान्तर
मुक्तत्वे तदयोगा मुक्तत्वामुक्तत्वयोरेकत्राविरोध । स्वपरमावामात्रोभया-
धीनारमकत्वात्मवर्तमानम् । अथवा सत्त्वचेतन्यमर्बनत्वासस्य्यात
प्रदेशत्वादिभ्यो मुक्तामुक्तमाधारणत्वादमुक्तपयायेभ्य कथञ्चित् व्यतिरि-
क्तत्वात्मकलक्ष्यमभ्याभ्याक्तिवपयायम्य स्यान्मुक्त स्यान्मुक्त इति
न कश्चिदोप । न च य एव सत्त्वादिपयाय स एव मुक्तत्व-
पर्याय । प्रतीतिभेदात् । एकान्तैकत्वे सत्त्वादेरेव मुक्तप्रसगात् ।

- अस्त्वेवमपि न कश्चिदोष इति चेत् । न देवदत्तादिषु संसारिषु सत्त्वादिभावेन मुक्तत्वप्रसंगात् । देवदत्तादिष्वन्य एव सत्त्वादिरिति चेत् । कस्तयोरन्यत्वे हेतुरिति वाच्यम् । मुक्तत्वामुक्तत्वे एवेति चेत् । तर्हि मुक्तत्वामुक्तत्ववर्मयोः सत्त्वभेदेहेतुत्वेन सत्त्वाद्भिन्नत्वं सिद्धम् । सर्व-
- ५ थैकत्वे तु मुक्तत्वामुक्तत्वयोः सत्त्वमात्रत्वाविशेषाद्भेदाभावस्तथा च सत्यभिहित एव दोष इति मूक्षमधिया भावनीयमेतत् । एतेन ' संसार्थपि न सर्वथा संसारी ' इत्याद्यपि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम् । उक्तन्यायस्य तत्त्वतस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तथा हि— अङ्गारमर्दकादेः संसारिणः स्वस्वरूपेणैव संसारित्वं न संसार्थन्तररूपेण । अन्यथा तदभावप्रसंग-
- १० इति । यच्च कीर्तितम् ' अनेकान्तवादिनो मानमपि न मानमेव ' इत्यादि । तत्र सिद्धसाधनम् । विजातीयादिमानान्तरत्वेन विवक्षित-मानस्यामानत्वात् । अन्यथा तदभावप्रसंगादितरेतररूपतापत्तेः । तथा हि— प्रत्यक्ष प्रत्यक्षमानत्वेन मानम्, अनुमानादिमानत्वेन पुनरमानम् । एवमनुमानाद्यपि, अन्यथा तस्य प्रतिनियतत्वाभावः । एवं तदाभासोऽपि
- १५ कथंचिदेव तदाभासस्तस्याप्यनेकान्तात्मकत्वात् । विसर्वादेन हि तदाभासत्वस्य व्याप्तिस्तत्र चास्याव्यभिचारेण मानलक्षणयोगः । विसर्वादोऽपि हि ज्ञेयः स च तदाभासात्प्रतीयत एवेति कथं तदाभासस्यापि कथंचिन्न प्रमाणता । न च प्रमेयमिवापरिच्छिद्यत्वात्मकमेव तदाभासं तथा प्रतीत्यभावात् । एवं हेत्वाभासेऽप्यसिद्धादौ साध्यागमकत्वप्रतिषेद्धतया
- २० तत्र हेतुत्वेऽन्यत्राहेतुत्वमित्यनेकान्तात्मकता तस्यापि सुप्रतीतैव । एवं च ' मुक्तो न मुक्त एव हि ' इत्यादि कारिकायुग्ममपास्तम् । यदपि ' अनेकान्तात्मकत्वे वस्तुनः सकललोकप्रसिद्धसंव्यवहारनियमाच्छेद-प्रसंगः ' इत्यादि प्रत्यपादि तदपि स्याद्वादैर्दपर्यापर्यालोचकत्वसूचकमेव । न हि विषमोदकादिविशेषानर्थान्तरं सर्वथैकस्वभावमेक निरव-
- २५ यं सामान्यमित्याभिदधाति स्याद्वादिनः । किं तर्हि समानपरिणाम

इति । स च भेदाविनामूनत्वात्तत्र एव विषयभित्त स एव
 मोक्षकाम्योऽपि । सत्या तत्पक्षे समानप्रायोगात् ।
 नन्वत्र समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वात्तद्वावानुपपत्तिरिति
 तदन्त्यम् । सत्यप्यन्यत्वे समानासमानपारेणामयोर्भिन्नस्वमान-
 न्यात् । तथा हि— समानबुद्धिजनितमन्यत्वात् समानपरि- ५
 णामो विगिष्टबुद्ध्याभिधानजननस्वभावस्त्वितर इति यथोक्त-
 संवेदनाभिधानमवधाभिधेया एव च विषय इति प्रतीतम् । अन्यथा
 यथोक्तसंवेदनाद्यभावप्रसक्ति । अतो यद्यपि द्वयनुमयस्य तथापि
 विषयार्थं विषय एव प्रयत्ने । तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्त्वमानपरिणाम-
 विनामूनत्वात् तु मोक्षके तत्त्वमानपरिणामाविनामावामावात्तद्विषय- १०
 म्य । अत्र प्रयत्नमात्रपक्षा प्रवृत्तिनियमोच्छेदनोदनेनि । एव—

‘मर्यादोभयस्यैव तद्विशेषनिराकृत ।

भेदितो दधि सादेति किमुष्ट नाभिधायति ॥’

इति केनचिकुशाप्रीयमतिना यदभिहितं तत्पि प्रसिद्धम् ।
 इत्थं च— १५

तीर्थाभिप्रेतत्वं घनगननितमन्तोमरूप समन्ता—

र्थाया प्रवृत्तधाम भृङ्गमलमिति स्फारगतिप्रधाने ।

सवानेरान्नमाभ्यानुयननुमृत्तस्तान्नाड्यापहारी

कुशांग कोविताना दृश्यमरमिनोऽनुभूय निर्यमस्तु ॥ ६१० ॥

अत्राहुर्विपिका — २०

प्रेक्षयिष्यान्त्यदार्थो
 तान्नगन्त ।

६ हो अनेकान्तरहम्येति,
 अमारमुद्रागमनु विपुत्र ।

एवैव यम्माद्वन पट्पगार्थी

प्रयत्ने गोचरता प्रनाया ॥ ६११ ॥

तथा हि—अत्र द्रव्यगुणकर्ममामान्यविशेषममायास्या पट्टेव २५
 पनाया, न्यूनाधिक्यप्रतिपादकप्रनायाभावे सति पट्टपदाथयस्यापक

- प्रमाणविषयत्वात् । य एवं न एवम् । यथोभयाभिमतता घटादयः पट् पदार्थास्तथा चामी तस्मात्तथा । एते च पदार्थाः सर्वथान्योन्यासंभवलक्षणलक्षितत्वेनैकान्ततः परस्परं भिन्नाः । तथा हि—द्रव्यलक्षणं तावद्गुणादिषु न संभवति । तद्वि द्रव्याभिसंबन्धो न चासौ गुणादिषु विद्यते । तत्र द्रव्यमिति प्रतीत्यभावादिति । ‘पृथिव्यंतेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनार्येव’ एतल्लक्षणलक्षितानि । लक्षणं च सकलं केवलव्यतिरेक्यनुमानमामनन्ति मनीषिणः । साध्यं च तत्र समानासमानजातीयव्यवच्छेदः । तथा हि—द्रव्यस्य गुणकर्मणि समानजातीये सत्तासामान्यस्य द्रव्य इव तयोरपि भावात् । सामान्यविशेषसमवायास्त्वसमानजातीयाः । सत्तासामान्यस्य तेष्वभावात् । द्रव्यत्वादिसंबन्धेन च तेभ्यः समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छेदः साध्यते । अथ वा द्रव्यस्य गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः समानजातीयाः, वस्तुत्वात् । अभावस्तु असमानजातीयः । तद्विपरीतत्वात् । एवं सर्वत्रापि यथासंभवं भावनीयम् । यदाहोद्योतकरः—‘समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः’ इति । तद्विह यो नाम द्रव्यं स्वीकरोति किंतु नागुणादिभ्यो भेदेनावधारयितुं शक्नोति तं प्रति तस्य स्वपरजातीयव्यावृत्तस्वरूपप्रतिपादनार्थमसाधारणो धर्मः कथ्यते द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्द्रव्यमिति । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितः समवायः । न चैवंरूपो द्रव्यत्वाभिसंबन्धो गुणादिषु विद्यत इति । प्रयोगश्च—द्रव्यम्, इतरेभ्यो भिद्यते, द्रव्यत्वादिसंबन्धवत्त्वात् । यत्तु नैवं न तदेवम् । यथा गुणादयः । न तत्तस्मादितरेभ्यो भिद्यत । व्यवहारो वात्र साध्यः । यो हि स्वरूपतो द्रव्यं जानन्नपि कुतश्चिद्व्यामोहाद्द्रव्यमिति न व्यवहरति तं प्रति विपर्ययपरिहाराव्यभिचारेण व्यवहारसाधनार्थमसाधारणो धर्मः कथ्यते । द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्द्रव्यमिति प्रयुज्यते च । विवादास्पदी-

मृत वन्तु द्रव्यमिति व्यवहृत्य तत्र एव यत्तु न द्रव्यमिति व्यवहृ-
 यते न तत्तथा यथा गुणो न च न तथैतत्तस्मात्तथेति । नियाव-
 द्गुणवत्सयाधिकारणत्व वा द्रव्यस्य लक्षणम् । यथाह कणाद -
 क्रियावत् गुणवत्समयाधिकारणत्व वा द्रव्यस्य लक्षणम् । अत्रा-
 प्यनुमाने पूर्ववत्कार्यं एव लक्षणोपेतं च । द्रव्य, नरैव, न्यूनाधि- ५
 क्तव्यप्रतिपादकप्रमाणामात्रे परस्परव्यावृत्तनलक्षणयोगित्वान्, यत्र
 तदेवम् । उभयामिमनननिर्वाप्ति (१) पदार्थान् । तथा चेत्
 तस्मात्तथा । तथापि च पृथिव्यस्तेजोवायुरूपस्य तावद्वर्णनं पृथिवी-
 त्वाभिमतं यत्पृथिवीन्यादिपूर्ववद्व्यतिरेक्यनुमानरूपमवमेयम् । द्वि-
 विधं चैतन्पृथिव्याऽपि न्यानित्यमेवात् । तत्र परमाणुरूप १०
 नित्यं, सत्कारणवत्त्वात् । द्यगुकाद्ययोरित्येव तन्नित्यम्, उत्पत्ति-
 मत्त्वात् । आकाशकालादिना त्वैकैकत्वात्तद्वर्णनभूतापरसामान्याभावेऽ-
 पि पारिभाषिक्यन्तित्यं सत्ता एव लक्षणम् । यस्या सत्ताया
 विना निमित्तेन शृङ्गमादिकया सक्तेन सा पारिभाषिकी । यथापि
 देवत्वं इति । यस्या पुनर्निमित्तमात्राय मक्ते सा नैमित्तिकी १५
 यथा गौरिति । व्यतिरेक्यनुमानं च भेदव्यवहारापेक्षयामत्र लक्षणी-
 यम् । आकाशकालादिना, इतरेभ्यो भिद्यन्ते । विवादास्पदीभूतं वा
 द्रव्यं, आकाशकालो ऽपि निति व्यवहृत्यम्, अनादिकाद्यमत्राहा-
 याताकाशादिशब्दाच्चत्वात् यत्र न तत्रेवम् । यथा द्यापि ।
 न च न तथेदं तस्मात्तथेति । आत्मनसोऽप्यात्मत्वमनस्याभि- २०
 बन्धो लक्षणम् । अत्रोक्तं च व्यतिरेक्यनुमानं पूर्ववद्विरचनार्थम् ।
 एतानि चाकाशादीन्येकान्तेन नित्यानि निरन्तरानि मनोऽग्यानि
 व्यापकानि । मनस्तु अणुपरिमाणम् । एव गुणवाग्विधवधेन

१ शिवागुणवत्समयाधिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् । १।१।१५ इति कणादम्
 श्रेष्ठतुल्यवत्तुल्यवत्तुल्यम् । २ यथादि इति युक्तं भाति ।

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इत्यनेन वा लक्षणेन
लक्षिता रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणा नित्याश्चानित्याश्च । कर्मत्वाभिसंबन्धेनै-
कद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमित्यनेन वा लक्षणेन लक्षित-
मुत्क्षेपणादि पञ्चविधं कर्मानित्यमेव । ‘ अनुवृत्तप्रत्ययकारणत्व-
५ लक्षणं सामान्यं द्विविधं परमपरं च नित्यमेव ’ । ‘ नित्यैद्रव्यवृत्तयोऽ-
न्त्या विशेषाः ’ । इति लक्षणोपेता विशेषा अनन्ता नित्या एव ।
‘ अयुतंसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स
समवायः ’ इति । लक्षणस्तु समवाय एको नित्य एव ।

इत्थं प्रमाणतः सेयं षट्पदार्थी व्यवस्थिता ।

२०

प्रमाणगोचरा सैव तस्मादस्तु विपश्चितः ॥ ६१२ ॥

एता प्रमाणविमुखीमतिजर्जरां च

वैशेषिकास्त्यजथ किं न पदार्थकन्थाम् ।

एषा हि न. स्फुरदनुत्तरजाड्यजात-

पीडाविडम्बनपटुर्भवतां भवित्री ॥ ६१३ ॥

२५

आसेवध्वमहो तस्मात्तदाडम्बरखण्डनम् ।

सत्यमेकमनेकान्तं पावकं त्रिजगत्यपि ॥ ६१४ ॥

तथा हि—यत्तावदुक्तं ‘ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्याः
पडेव पदार्थाः ’ इति तत्र तथ्यम् । तत्र षट्त्वनियमस्य विचार्य-
२० माणस्यानुपपत्तेः । यदि हि द्रव्यं गुणः कर्म सामान्यं विशेषाश्च
परस्परं समवायाच्च भिद्यमानानि प्रत्येकमेककान्येव समवायवदभ्यु-
पगम्येरंस्तदा द्रव्यादयः षट् पदार्थाः सिध्येर्युः । न चैव तेषां नवादि-
संख्योपेतत्वेन स्वीकारादिति कथं षट्पदार्थव्यवस्थितिः । अथ यद्यपि

१ द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् । क. सू. १।१।१६. २ एकद्रव्यमगुण संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् । क. सू. १।१।१७. ३ एतदर्थकं वाक्यं प्रगस्तपादमाप्ये पृ. ४. : ४ प्र. पा. भा. पृ. ४. ५ प्र. पा. भा. पृ. ५ पं. १

पृथिव्यादीनि द्रव्याणि तावन्नमस्यानि तथाप्येतेष्वेक लक्षणमभ्येवेति
 चेत् । तत्किमिदानीं द्रव्यलक्षणमेव द्रव्यपदार्थोऽस्तु न पृथिव्यादीनि ।
 न चैतद्युक्तम् । लक्ष्यमूतानां तेषामभागे लक्षणस्य द्रव्यत्वादेरसमवात् ।
 तस्य तद्रव्यपदार्थेने सत्यामप्येकताया न द्रव्यपत्त्यर्थ एक सिध्यति ।
 न सत्त्वान्येन पायमभ्यणोऽन्यस्य क्षुद्रपणम् । अथ लक्षणस्य लक्ष्येऽप्यभि- ५
 सन्नधात्तदैक्ये लक्ष्यमप्येक युक्तमेवेति चेत् । न नाम युक्तम् । यन-
 स्तत्कथचिद्विषयभागेन तत्राभिसम्भवेन समवायादिना वा ।
 नाथ पक्ष । परमतप्रवेणात् । द्वितीये तु नोपचारमन्तरेण तस्यैक्य
 प्रयुज्यते । पुरुषस्येव यष्टित्वम् । यथा हि पुरुषे यष्टियोगिन्यपि नोपचा-
 रमन्तरेण यष्टित्वं तथा पृथिव्यादावपि स्वयमनेकभिन्सत्यप्येक- १०
 लक्षणसम्भवेनोपचारमन्तरेणैव युज्यत इति । नन्येव भरतामपि
 प्रमाणादिष्वैक्यमुपचरितमेव म्यात् । प्रत्यक्षपरोक्षादिभेदेषु स्वपरव्यय-
 साधिन्यादिलक्षणगतैरन्यम्योपचरितत्वात् । नैतद्वक्तव्यम् । स्वपरव्यय
 वसायिन्यादिलक्षणादेकस्मात्प्रत्यक्षपरोक्षादिप्रकाराणां कथंचित्प्रतिरे-
 कात्कथंचिदैक्यस्य तात्त्विकस्य प्रसिद्धे । न चेत् पृथिव्यादिष्वप्यै १५
 त्वममगो द्रव्यलक्षणस्य तेभ्योऽन्यन्त त्वया भेदाभ्युपगमात् । कथ
 चेत् सामान्यपदार्थो विशेषपदार्थश्चक सिध्येत्, परापरसामान्ययो-
 र्विशेषाणां च सामान्यादिर्नकेन लक्षणेनाभिसन्धायोगादिति समवाय
 एवैक पदार्थ म्यात् । यदि पुनर्यथेहेमिति प्रत्ययान्तिभिन्नेपादेक
 समवायस्तथा द्रव्यान्तिरयमिति प्रत्ययान्तिभिन्नेपाद्व्यादिष्वेकैक एव २०
 पदार्थ इत्यभिधीयते । तत्रापि विशेषिकतन्त्रव्यापातो तु शक्य परि-
 हतुम् । स्याद्वादमतस्यैव प्रसिद्धे । स्याद्वादिना हि शुद्धसमग्रहनया
 त्मत्प्रत्ययाविशेषादेक समात्र तत्त्व शुद्धद्रव्यमिति मतम् । तथैवा-
 शुद्धसमग्रहनयात् एक द्रव्यमेको गुणादिरिति । व्यवहारनयात्तु यत् सत्
 तद्रव्य पर्यायो वेति भेदः । यद्द्रव्यं तज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्य २५
 च । य पर्याय सोऽपरिस्पन्दामक परिस्पन्नात्मकश्चेति । सोऽपि

सामान्यात्मको विज्ञेयात्मकश्चेति । सोऽपि द्रव्यादविष्यग्भूतो विष्व-
ग्भूतश्चेति यथाप्रतीति निश्चीयते सर्वदा बाधकाभावात् । वैशेषिकाणां
तु तथाभ्युपगमो व्याहत एव । तन्त्रविरोधात् । न हि तत्तन्त्रे सन्मात्र-
मेव तत्त्वं सकलपदार्थानां तत्रैवान्तर्भावोदिति नयोऽस्ति । स्यान्मतं,
५ द्रव्यपदेन सकलद्रव्यव्यक्तिभेदप्रभेदानां संग्रहादेको द्रव्यपदार्थः ।
गुण इत्यादिपदेन चैकैकगुणादिभेदप्रभेदसंग्रहाद्गुणादिरप्येकैकः
पदार्थो व्यवतिष्ठते । तथा च—

‘ विरतरेणोपदिष्टानामर्थानां तच्चसिद्धये ।

समासेनाभिधानं यत्संग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥

- १० इति पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्येत इत्यत्र पदार्थसंग्रहस्य धर्मसंग्रहस्य
चैवं वैशेषिकव्याख्यानादिति । तदप्यविचारितरम्यम् । परमार्थ-
तस्तथैकैकस्य द्रव्यादिपदार्थस्य प्रतिष्ठानुपपत्तेस्तस्यैकपदविषयत्वेनै-
कत्वोपचारात् । न चोपचरितपदार्थसंख्याव्यवस्थाया पारमार्थिकी
पदार्थसंख्या समवतिष्ठते । अतिप्रसंगात् । अथ नात्रैकपदविषयत्वेनै-
१५ कत्वोपचारो वाच्यः । यतोऽयमत्रापि प्रायोऽस्माकं द्रव्यमित्येकः
पदार्थः, एकपदवाच्यत्वात् । यद्यदेकपदवाच्यं तत्तदेकः पदार्थः ।
यथा संप्रतिपन्नः कश्चित् । तथा च द्रव्यम्, एकपदवाच्यम् । तस्मा-
देकः पदार्थः । एव गुणादिष्वपि वाच्यम् । एतदपि न वाच्यम् ।
व्यभिचारात् । सेनावनादिपदे हस्त्यादिधवादिपदार्थस्यानेकस्य वाच्य-
२० स्य सद्भावात् । ननु सेनापदे वाच्य एक एवार्थः प्रत्यासत्तिविशेषः
सयुक्तसंयोगारूपीयस्वलक्षणो हस्त्यादीनामस्ति वनशब्दे च धवादीना-
मिति न व्यभिचार इति चेत् । न । सेनाशब्दादनेकत्र हस्त्यादर्थं
प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तिप्रसिद्धेर्वनशब्दाच्च धवखादिरपलागादावनेकत्रार्थं ।
यत्र हि शब्दात्प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयः समधिगम्यन्ते स शब्दस्यार्थः

१ ‘ प्रणम्य हेतुमीश्वर मुनिं कणादमन्वत* । पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते
महोदयः ॥ ’ इति प्रशस्तपादभाष्ये मङ्गललोकः ।

सिद्धस्तथा वृद्धव्यवहारात् । न च सेनावनाग्निशब्दात्मत्यासचिचि-
 शेषप्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयोऽनुमृयन्ते येन स तस्यार्थं स्यात् । प्रत्यास-
 चिचिदिष्टा हर्म्याभ्यो धरान्यश्च सेनावनादिशब्दानामर्थ इति चेत् ।
 सिद्धस्तर्हि एकपञ्चाच्योऽनेकार्थस्तेन कथमेकपञ्चाच्यव न व्यभि-
 चरेत् । न च प्रत्यासचिरप्येका हस्तादिषु काचिदस्ति । सपुष्प- ५
 सयोगानामनेकेषा तत्र भगद्विगम्युपगमान् । न च तदल्पीयस्त्रमेकम-
 स्तीति वाच्यम् । तद्धि सख्याविशेषरूप सयुक्तसयोगेषु कथं युज्यते ।
 निर्गुणत्वादुपगानात् । गौरिति पठेनैकेन पञ्चान्तेकस्य वाच्यस्य
 दर्शनादपि व्यभिचारी हेतु । कश्चिन्नाह—‘न गौरित्येकमेव पदं पञ्चा
 देगनेकमप्यर्थस्य वाचकं तस्य प्रतिवाच्यं भेदात् । अन्य एव हि १०
 गौरिति शब्दं पञ्चोर्वाचकोऽन्वयश्च दिग्भादे । अर्थभेदाच्छब्द-
 भेदव्यवस्थिते । अन्यथा सकल्पदार्थस्यैकपदवाच्यत्वात्प्रसङ्गात्’
 इति तस्याप्यनिष्ठानुपगं स्यात् । द्रव्यमिति पञ्चम्याप्यनेकत्वप्रस-
 गान् । पृथिव्याधनेकाधवाचकत्वात् । अन्यत्रेव हि पृथिव्या द्रव्यमिति
 पदं प्रवर्तते, अन्यत्र च जलान्त्रिषु । इत्येकपञ्चाच्यत्वं द्रव्यपञ्चाधम्या १५
 भिद्व स्यात् । ननु द्रव्यव्याभिसन्नन्ध एको द्रव्यपञ्चाधो नानेक
 पृथिव्यादि । तस्य पृथिव्याग्निशब्दवाच्यत्वात् । तत्र एकमेव द्रव्यपदं
 नानेवमिति चेत् । तत्किमिदानीं द्रव्यव्याभिसन्नन्धो द्रव्यपञ्चाधः स्यात् ।
 न चैनद्युक्तम् । तस्य द्रव्यचोपलक्षितममवायपञ्चाधत्वात् । एतेन
 गुणत्वकर्मत्वाभिसन्नन्धो गुणकर्मपञ्चोरथ इत्येदप्यपाठनम् । गुणत्वकर्म २०
 द्वाभिसन्नन्धस्य गुणत्वकर्मत्वोपलक्षितममवायपदार्थत्वात् । न चैव
 सामान्यविशेषौ पदार्थौ सिध्यत । सामान्ययोर्विशेषेषु च सामान्याभि-
 सन्नधम्यामभवात्सिद्धं प्राक् । ततो न द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेष-
 समवाया पदेव पदार्था इति पक्षः क्षेमकः । हेतोरपि न्यूनाधिक्यव-

१ तर्हि पञ्चाच्यवप्रतिशेदप्रवृत्तिरस्य ' इति शीघ्रान् भोऽहं पञ्चा-
 चरत्वादिषु स्वभादेव वाचकः ।

- प्रतिपादकप्रमाणाभावे सतीति विशेषणमसिद्धम् । यतो न न्यूनत्व-
ग्राहकप्रमाणाभावः सिद्धः । सामान्यविशेषमात्रग्राहकस्यैव प्रमाणस्य
प्रागुक्तस्य तद्भाहिणः सद्भावात् । तत्र यदेतत्परापरभेदं सामान्यं यच्च
नवप्रकारं द्रव्यमुच्यते तत्तिर्यगूर्ध्वताभिन्न्यसामान्यप्रकारद्वयस्यैवान्त-
५ र्ममम् । गुणादिकं तु समग्रं गुणपर्याययोर्विशेषयोरन्यतरदेवेति नातोऽ-
न्यद्ववितुमर्हति । न चान्यलक्षणलक्षितौ सामान्यविशेषौ संगच्छेते ।
यतो द्रव्यादीनां ततो भिन्नलक्षणलक्षितत्वेन तत्र नान्तर्भूतौ भवेताम् ।
सामान्यविशेषयोरनन्तरमेव निराकरिष्यमाणत्वात्, इत्यसिद्धौ न्यूनत्व-
ग्राहकप्रमाणाभावः । एवमधिकत्वग्राहकप्रमाणाभावोऽपि पदपदार्था-
१० विकाभावप्रतिपादकस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य सद्भावात् । नायं
पदार्थ इति चेत्, कुत एतत् । किमयं पदस्यार्थो न भवति ।
यद्वास्य तत्त्वज्ञानं न निःश्रेयसहेतुः । अथ वा नायं विधि-
स्वरूपः । किं वा भावपरतन्त्रः । उत कणभुजा न भाणित
इति । नाद्यः पक्षः । भावपदार्थत्वेनास्य व्यवस्थितत्वात् । यथा
१५ द्रव्यादिपदानां द्रव्यादयः । नापि द्वितीयः । यतोऽपदार्जितैतन्सा प्रध्वं-
साभावस्तेषामेव निर्वर्तकस्य प्रकृष्टपुण्यस्य प्रागभावः पृथिव्यादिभ्य-
श्चात्मनः स्वरूपपरिहारः परिज्ञातो भवति । तदा प्रेक्षाकारी निःश्रेय-
साय यतत इति सुतरामेतच्चत्वज्ञानं निःश्रेयसोपयोगि । नापि
तृतीयः । यतो नेयं परिभाषावयोः प्रतिपन्नास्ति यद्विधे रूपेणैव पदा-
२० र्थेन भवितव्यमिति । नाप्येतदर्थे विप्रतिपन्नं परं प्रति प्रमाणमेव ।
अन्यथा प्रतिषेधरूप एव पदार्थ इत्यपि ब्रुवाणः कश्चिद्भावदूको
दुःप्रतिषेधः स्यात् । नापि चतुर्थः । यतः किमिदं पारतन्त्र्यं नाम ।
किं मात्राश्रितत्वं भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वं वा । आद्यकल्पनायामा-
श्रितत्वं किं समवेतत्वं, संयोगिविशेषत्वं, विशेषणीभूतत्वं वा । प्रथ-
२५ मपक्षद्वयेऽसिद्धता । अभावस्य द्रव्याद्यन्यतरत्वाभावेन समवायसंयोग-
योरसंभवात् । संभवेऽपि चाव्यभिचारित्वमानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्य-

विशेषाणां भावाश्रितत्वेऽपि पदार्थत्वानपायात् । विशेषणीभूतत्वमपि
समवायेन व्यभिचारि, तस्य समवायिविशेषणम्यापि पदार्थत्वान् । अथ
भावनिरूपणार्थाननिरूपणत्व भावपारतन्त्र्यम् । तथा हि—नाप्रसिद्ध-
भावमद्भावस्य नातिकेरद्वीपनिवासिनमन्दभावप्रतीतिरिति भावपरिज्ञा-
नापेक्षितत्वादभावस्य न पदार्थत्वमिति । तदपि न पेश्यम् । एवं ५
सत्यनित्यद्रव्यम्याप्यपदार्थत्वापत्ति । न स्वस्वनित्यद्रव्यमवयवनि-
रूपणमन्तरेण निरूपयितुं पायेने । भूयोऽव

रेककालत्वात्तु तस्योऽस्मति द्रव्यत्वामिसरन्व इति ज्ञेत् ।
अस्मादेव त्वत्तुहेतौरेककालत्वात् । सचासवधात्खलु सद्वस्तु । न
चासौ द्रव्यत्वाभिसवन्धात्प्रागस्य समभूतदानीमेव भवनात् । एव १०
च द्रव्यमितरेभ्यो मिधते द्रव्यत्वाभिसवन्धत्वादित्यत्र हेतु स्वरूपा
मिद्ध ।

किं चाभिव्यज्यते जाति सस्यानाद्येन केनचित् ।

गोत्व लाङ्गलशृङ्गादिसंस्थानवशतो यथा ॥ ६१५ ॥

यथा वा तद्योस्तुल्यरूपयोर्धृततैलयो ।

धृतत्वैलते तादृग्भावेनोल्लसता मृशम् ॥ ६१६ ॥

न चापि व्यञ्जक किंचिद्द्रव्यत्वप्रतिपत्तये ।

कणभक्षमुनेर्दीक्षामाश्रिता वक्तुमीश्वरा ॥ ६१७ ॥

त्रियावत्त्वगुणवत्त्वसमवायिकारणत्वमस्त्येव तद्व्यञ्जकमिति चेत् ।
प्रत्येकं समुदित यथासंभव वा तद्यथा स्यात् । नाद्य पक्ष । यतो २०
नान्तरिक्षादौ त्रियावत्त्व संभवति । नापि सद्य समुत्पन्नेषु पटादिषु
गुणवत्त्वमस्ति । लब्धात्मलाभो धवयरी द्वितीयक्षणे गुणोत्पत्तौ सम-
वायिकारण भवतीति भवद्विरेवेष्टम् । तथा च योगिनां तत्र द्रव्य-
बुद्धिर्न स्यात् । नापि समवायिकारणत्व सर्वदैव वस्तुषु विद्यते ।
यैव कार्यमुत्पद्यते तदवाम्य भावात् । ततो न प्रत्येकमेतद्द्रव्यत्वस्य २५
व्यञ्जकम् । नापि समुदितम् । सद्य समुत्पन्नेषु पटादिषु त्रितयम्याप्य-

- स्यासंभवात् । व्योमादौ तु क्रियावत्त्वस्य सर्वथैवामावाच्च । यथा
संभवमिति पक्षाऽपि सद्यः समुत्पन्नपटादिष्वस्याभावादेव परास्त इति
न द्रव्यत्वस्याभिव्यञ्जकं किञ्चिदस्ति । भवदुक्तौ च सामान्यसमवायः
पुरः पराकरिष्येते इत्यतोऽपि स्वरूपासिद्धं द्रव्यत्वाभिसंबन्धरूपं
५ साधनम् । किं च, अस्य केवलव्यतिरेकिणो हेतोः केवलव्यतिरेक-
कित्वमेव गमकत्वे कारणमन्तर्व्याप्तिर्द्वयमपि वा प्रोच्यते । नाद्य-
पक्षः । सर्व, सात्मकम्, सत्त्वान् । यन्नैवं न तदेवम् । यथा गगनेन्द-
वरम् । इत्यादेरपि गमकत्वप्रसक्तेः । अथात्र पक्षस्यैकत्र देशे सिद्ध-
साधनम् । अन्यत्र पुनरनुमानवाधा । कुम्भस्तम्भाम्भोत्हादौ तथा
१० विद्यपरिस्पन्दप्राणादेरात्मकार्यस्य व्यापकस्य योग्यस्याप्यनुपलब्धेः ।
च न कार्यं क्वचन व्यापकं भवति । कार्यमन्तरेणापि कारणसद्भावात्
न ह्यवश्य कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति वक्तव्यम् । लैङ्गिकवेद्यस्य
वस्तुनो योग्यलिङ्गोपलम्भस्यैव व्यापकत्वात्तदनुपलम्भेनैव च तस्या-
सत्त्वावधारणात् । यथा स्तनजघनजङ्घाजानुपादादिप्रेतीकेषु गन्धानु-
१५ पलम्भेन घ्राणादेरिति चेत् । एवमेतत् । इह न कोऽपि प्रतीपवाक्योऽपि
कोविदः समस्ति सर्वथा । किंतु केवलविपश्चानास्तितानिश्चितं
गमकत्वकारणम् । यत एव हि तत्र साध्यं वाच्यतेऽत एव न केवल-
व्यतिरेकित्वं गमकत्वे कारणम् । यदि तु स्यात्तदा बलात्साध्यमपि
येत् । अथान्तर्व्याप्तिरत्र गमिकेप्यते । नन्वसाविह नास्त्येव, विप-
२० बाधकप्रमाणाभावात् । द्रव्यस्यापि गुणाद्यात्मकत्वप्रसंगो विप-
बाधकमस्तीति चेत् । नैवम् । इष्टत्वादुपपत्त्यात्मकत्वाद्व्यस्य
यथा चैतदेवं तथा प्रत्यतिष्ठिपाम प्राक् । एतेन द्वयपक्षोऽपि व्य-
पास्तः । ततो नेदमनुमानमुदात्तम् । एवं व्यवहारानुमाने पृथिवीत्वा-
भिसवन्धात्पृथिवीत्वाद्यनुमानेऽपि दूषणं भाषणीयम् । ततो न द्रव्य-
२५ त्वाभिसवन्धो द्रव्यलक्षणमक्षुण्णम् । नापि क्रियावदित्यादि । क्रिय-

संबद्ध हि वस्तु क्रियावन्निबुध्यते । न च द्रव्यादन्यत्क्रियाव-
 दस्ति यद्यप्यच्छेदाय शेषविशेषण क्रियते । यत्पुनरात्रेय प्रोचिरान्-
 ' न क्रियात्वे प्रसंगात् । क्रियात्वमपि क्रियापद्धतानि क्रिया-
 धारत्वात् । न च तत् द्रव्यमिति तद्द्रव्यच्छेदार्थं गुणमिति ।
 न च एतन्नाधार एवाधेयेन तद्वा भवत्याधेयमप्याधारेण तत्
 व्यपदिश्यते ' इत्यादि । तत्राय वर्षीयान्विप्रपुङ्गवोऽनन्तरमेव
 स्वयमुक्त नाप्यनुमन्वातीति किं भूम । कर्म उल्लेपणादि तद्यस्मि-
 न्ममत्रायेन वतने तत्क्रियावन्निति हि तत्रादावनेन विवरे । न च
 क्रियान्वे क्रिया समत्रायेन वतने विपर्ययमद्वावात् । अथ क्रियावन्निति
 क्रियाभरद्वतामात्रमुच्यते । तच्च क्रियावेऽप्यस्मीति युक्तं तद्यप्यच्छेदये १०
 गुणवत्त्वविशेषणमिति चेत् । न । एवमपि तद्यवच्छेदामिद्वे ।
 गुणैरपि क्रियात्वस्य भरद्वत्वादुणवत्त्वोपपत्ते । कोऽत्र सत्य इति
 चेत् । सर्वत्र शिंषात्वं वृक्षत्वमित्यादि वृक्षत्वस्य शिंषात्वमभरद्व-
 त्वेनाभिधीयमानस्य क इति वाच्यम् । प्रकार्यममवाय इति चेत् ।
 अत्रापि परम्परैकार्थममत्राय इति प्रतीतिः । एकत्रैव द्रव्ये साम्या- ११
 द्रव्यानां क्रियाममत्रायाद्वारेण तु क्रियात्वस्य च वृत्ते । गम्यगमक
 भाव शिंषात्वं वृक्षत्वयोः संबन्ध इति चेत्त्रापि ॥ एवाम्स्तु । गुण-
 वत्त्वादिनामाविच्येन क्रियावत्त्वस्य गमकत्वात् । इतस्तु तु गम्यत्वात् ।
 अथाम्स्तु यत्र समत्रायेन क्रिया वतते । तदेव क्रियावत् । तथापीत्-
 मत्रापकं व्यापकद्रव्येषु क्रियावत्त्वाभमत्रात्, इति तन्मप्रसाधमुक्तं गुण- २०
 वन्निति । तद्वन्मेवास्तु कृत्वमिदं । अथैव गुणवत्त्वस्य प्रसंगः ।
 गुणवत्त्वमपि हि गुणपद्धतानि । गुणाधारत्वात् । न च तद्द्रव्यमिति
 तद्यप्यच्छेदार्थं क्रियावन्निति । तपि न सुसूत्रमात्रेयेणाभाणि । गुणा
 व्याप्यन्ते यस्मिन्समत्रायेन वतन्ते तद्गुणवत्त्वादौ स्वयमेव
 व्याप्यमानाः । गुणभरद्वतामाने तु गुणवत्त्वे व्याप्तिमात्रेण क्रिया- २
 वत्त्वविशेषणपादानेऽपि न गुणवत्त्वच्छेदः । प्रागुक्तसंबन्धमात्रस्य

- गुणवत्त्वेऽपि क्रियया सह संभवात् । अथ विशेषणोभयेऽप्याधाराधेय-
भूतयोर्वस्तुनोर्यः समवायः स एव संबन्धो विवक्ष्यते । न तु परम्परैकार्य-
समवायादिरपीत्युपपन्नमेवेदं द्वयमपीति चेत् । तर्हीदमेव भवतु पर्याप्तं
तृतीयेन । अथैवमपि सत्ताया प्रसंगः । सत्ता हि क्रियागुणयो-
५ र्भावात्क्रियवती गुणवती न च सा द्रव्यमिति । तद्यवच्छेदार्थं
समवायिकारणमिति । भवतु तर्हीदमेव किमपराभ्याम् । न हि
द्रव्यादन्यत्समवायिकारणं किंचिदुपेयिवान् । यद्यवच्छेदमिच्छेः ।
यत्तूच्यते समवायिकारणमित्यस्मादेव स्वजात्यवधारणे परजातिव्यवच्छेदे
च । सिद्धे क्रियावद्गुणवदिति वचनं सपक्षैकदेशवृत्तिसपक्षव्यापकयोरन्व-
१० यिनोरवरोधार्थम् । कथं, द्रव्यं वायुः, क्रियावत्त्वाद्वगवत्त्वात्, आ-
काशवदिति । तत्र पूर्वसपक्षैकदेशवृत्तिरुत्तरः सपक्षव्यापकः । कथं
द्रव्यत्वे साध्ये द्रव्यमात्रं सपक्षो न च सर्वद्रव्येषु क्रियावत्त्वं वर्तत
इति सपक्षैकदेशवृत्तिगुणवत्त्वं तु सर्वद्रव्यवृत्तित्वात्सपक्षव्यापकं
भवतीति ।

- १५ त्वया सोऽयमुपक्रान्तः प्रकारः प्रपलायने ।
त्रपापात्रत्वमात्रेय त्वस्य स्वीकृत्य सर्वथा ॥ ६१८ ॥
क्षणोऽयं लक्षणस्यैव लक्षणानुगुणं ततः ।
लक्ष्यलक्षणदक्षस्य जल्पितुं तव युज्यते ॥ ६१९ ॥
सहान्वयौ सपक्षस्य व्याप्यव्यापकौ मती ।
२० द्रव्यसिद्धाविमौ हेतू केदमत्रोपयुज्यते ॥ ६२० ॥

- किं चोचे .....
चेत्तदेतदन्यत्रापि समानम् । न हि सकलार्थगतिस्थितयोऽपि
सकृद्भाविन्यो धर्माधर्मलक्षणसाधारणनिमित्तमन्तरेणोपपद्यन्ते । शंकर
एवासां साधारण निमित्तमस्त्वित्यप्युक्तम् । तस्य पूर्वं निरस्तत्वात् ।
-२५ तर्हि वसुधैव साधारणं निमित्तमस्तु । तत्र सकलार्थगतिस्थितीनां

समवादित्यप्यसगतम् । गगनवर्तिपदार्थगतिस्थितौना तदसमनात् ।
 तर्हि नम साधारण निमित्तमासामस्तु । सवत्र तत्समनात् । इत्यप्य-
 पेण्डम् । तस्यानगाहनिमित्तत्वप्रतिपादनात् । तर्क्यकर्मैवानेककार्यनि-
 मित्तत्वायामनेकसर्गतपदार्थपरिकल्पनानर्थक्यप्रसक्तिः । कालाभातिक-
 सामान्यममवायकार्यस्यापि यौगपधादिप्रत्ययस्य बुद्ध्यादेरिदमत पूर्वणे-
 न्यादिप्रतीतिरन्वयज्ञानस्येहेदमिति सवेन्नस्य च नमोनिमित्तनोपपत्तेस्तस्य
 सर्वत्र सवदा सद्भावात् । कायविशेषात्कालादिनिमित्तभेदव्यवस्थाया
 तत एव धर्मान्निमित्तभेदव्यवस्थाप्यस्तु । विशेषामावात् । एतेना-
 दृष्टनिमित्तत्वमप्यासा प्रत्याम्यातम् । पुद्गलानामदृष्टासमनाच्च । ये
 यन्मोपमोम्या पुद्गलास्तद्वतिस्थितयस्तदात्मादृष्टनिमित्तश्चेत्तर्हि ,
 असाधारण निमित्तमदृष्ट तासाम् । प्रतिनियतामादृष्टस्य प्रतिनियत-
 द्रव्यगतिस्थितिहेतुत्वप्रसिद्धे । न च तदनिष्टम् । भूम्यादिवत्तदसा
 धारणकारणस्यादृष्टस्यापीष्टत्वात् । साधारण तु कारण तामा धर्माध
 मावेवेति सिद्ध कायविशेषात्तयो सद्भाव ।

एव च वैशेषिक दु स्य ण्य द्रव्येष्वनाधिक्यमनोरथस्ते ।
 धर्मऽप्यधर्मऽप्यथवा त्रिषप्ते किं नाम कुर्वन्तु मनोर्धौषा ॥ ६२१ ॥
 प्रादुर्भावाप्रतिपन्नरूप तम प्रमृश्यन्ति तथा ततोऽन्यत् ।
 ततोऽपि च स्वस्ममुपात्तरेषी विपण्णासिद्धिरभिध्यन्मिन् ॥ ६२२ ॥

ननु द्वेषस्तुपितम्बान्तस्य तत्रायमुल्लास । न हि तमो नाम द्रव्या-
 न्तरमस्ति भासाममावस्य तमम्बान् । तथा च प्रयोग । अभावरूप
 तमो द्रव्यगुणकर्मातिगुक्तिकायत्वात् । यत्र तत्रैवम् । यथा कुम्भप्र-
 ध्वसस्तथा चैतत्समात्तथा । एवं छायापि । ननु यदि छायाया
 द्रव्यान्तरता नापेयेन तत्र तस्या छायात्वेरन्तरभूताया मारूपतया
 प्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति चामी । ततो धौनादङ्गुलसमादसौ द्रव्या-
 न्तर मिद्धा । तदसचदम् । आलोकामावरूपनयाम्या द्रव्यान्तरत्वा-
 समवेऽपि विग्रमवगात्तया प्रतीतेरुपपत्ते । तथा हि-येन येन प्रत्येक्षेना

- प्रतीतिप्रसंगात् । नाप्यत्यन्ताभावः । आलोकस्य स्वकारणकलापोप-
निपातकाले समुत्पद्यमानत्वात् । यदि आलोकस्यात्यन्ताभावस्तमः
स्यात्तदास्य व्योमकुसुमसमत्वमिति निमग्नमेतत्त्रिभुवनमनाद्यनन्तेऽ-
न्धतमसे । एवं च नाभावरूपं तमः प्रागभावाद्यस्वभावत्वाद्योमव-
५ दित्यमुनाप्यनुमानेन बाधितः पक्षः । तमो भावरूपम्, उत्पत्तिमत्त्वे
सति, अनित्यत्वाद्धटवदित्यनुमानेनापि प्रकृतानुमानपक्षवाधा निरो-
द्धुमशक्या । प्रागभावेन व्यभिचारनिरासार्थमुत्पत्तिमत्त्वे सतीति कृतम् ।
प्रध्वंसेनानैकान्तिकत्वं मा भूदित्यनित्यत्वादित्युपात्तः । यच्च शंकर-
न्यायभूषणकारावाचक्षाते— ‘ यो हि भावो यावत्तया सामग्र्या
१० गृह्यते तदभायोऽपि तावत्तैवेत्यालोकग्रहणसामग्र्या गृह्यमाणं तम-
स्तदभाव एव ’ इति तदपि न किञ्चित् । तमोग्रहण-
सामग्र्या गृह्यमाणस्यालोकस्यैव तदभावताप्रसंगेनानैकान्तिकत्वात् ।
घटपटयोर्वा समानग्रहणसामग्रीकतया परस्पराभावत्वप्रसंगः ।
तस्मात्पदार्थान्तररूपविवेकेन प्रतिभासमानामध्यक्षेऽन्धकारमालोक-
१५ विरोधि बन्ध्वेव । विरोधित्वे तर्हि कदाचिदालोकमप्यन्धकारः परिभवे-
दिति न प्रेर्यम् । प्रतिनियतस्वभावाक्रान्तत्वाद्वावानामन्यथानल-
स्तूलं यथा दहति तथाऽनलमपि तूलः कदाचिद्दहेदुभयोः परस्परं
विरोधाविशेषात् । तन्नालोकस्तमः किंतु बन्ध्वेवेति गृहाण । किमङ्ग
कष्टसंकटे सुखिनमात्मानमावेशयसि । यमपि पूर्वमतारोचकितया कन्द-
२० लीकारः स्वकीयं मार्गमुत्पेक्षा चक्रे— ‘ रूपविशेषोऽयमत्यन्तं तेजोभावं
सति सर्वतः समारोपितस्तम इति प्रतीयते ’ इति । सोऽपि
कापथः । निगादावत्यन्ततेजोऽभावे सत्यारोपाविकरणभूतलादिवस्तुमा-
त्रस्याप्यनुपलब्ध्या रूपविशेषारोपानुपपत्तेः । उपलभ्यमान एव हि
कम्बौ पीततारोपः प्रतीत इति ।

यच्चातिदिष्टं ‘ एवं छायापि ’ इति तदप्येतेन तत्त्वतः प्रत्या-
२५ छायाया द्रव्यत्वसिद्धिः । दिष्टम् । यत्पुनरुच्ये ‘ आलोकाभावरूपत-

याम्या द्रव्यान्तरत्वासम्भवेऽपि विभ्रमवशात्तया प्रनानेस्पपत्ते ' इति
 तत्र भवत एव विभ्रमो यदत्र विभ्रमवशादिति त्रीणि । यदि हि
 द्रव्यताया बाधक किमपि स्यात्तत्र युक्ता द्रव्यतया तत्प्रतीतिर्विभ्रम-
 रूपता । बाधक च न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्द्रव्यान्तरतायामेव प्रत्यक्षस्य
 साधित्वात् । अनुमानमपि—अभावरूपा छाया, द्रव्यगुणकर्मातिरिक्त- ५
 कार्यत्वादित्येव, अन्यद्वा । न तावत्प्रत्यक्षम् । पूर्वमेव पराहतत्वात् ।
 नाप्यन्यनुमान बाधकमत्रेषामहे । साधक तु तस्या द्रव्यताया नि-
 श्चय एवेदमनुमानम् । तथा हि—छाया द्रव्यम्, त्रियावत्त्वान्न ।
 कुम्भवत् । चक्षुःश्रोत्राद्या छाया गच्छतीति प्रययौत्यात्तस्या क्रिया-
 त्वमप्यत्रामिदमेव । अनुमानानुमेयमपि । तथा हि—गतिमती छाया, १०
 देहादेर्गान्तरप्राप्तिमत्त्वात्, भेदरहितेति । यस्मात् व्योमशिखरेनोपा-
 नेति—' तदेतदसत् । ग्रामामभारूपत्वाच्छायाया । तथा हि—यत्र
 यत्र वारकद्रव्येण तेनैव सनिधिर्निषिध्यते तत्र छायेति व्यग्रहार ।
 वारकद्रव्यगता च क्रियामातृताभावे समारोप्य प्रतिपाद्यते छाया
 गच्छतीति । अन्यथा हि वारकद्रव्यक्रियापेक्षित्वं न स्यात्' इति सौड्य १५
 पक्षोऽन्तुरक्तवेगनिर्निर्णयमनोरथ । मुख्यार्थग्राह्याया हि सन्ध्यामारोप प्रतिष्ठा
 प्राप्नोति । न चात्र छायाया गतिमत्त्वे बाधकस्य कणमपि प्रेक्षामहे ।
 न हि छायाया गतिमत्त्वस्य माणवके दृशानुत्वस्यैव बाधकमध्यक्षम् ।
 तस्य तद्वादकर्तव्यं प्रवृत्ते प्रतिपादितत्वात् । अधानयथासिद्धेन्द्रि-
 यव्यापाराधीन प्रत्यक्ष प्रमाणम् । इह तु वारकद्रव्यगनगतिगोचर- २०
 प्रत्ययोन्यात्कनयेन्द्रियव्यापारोऽन्यथासिद्धो न आवागतिनान्न प्रति-
 हेतुत्वं भवत इति । तद्विमानन नाते । यतो यत्र युगपच्छत्र तच्छाया
 च लोचनगोचरतानुसरतस्मदा तावन्मभाव्यने कश्चिन्निन्द्रियव्या-
 पारस्यान्ययामिद्वन्ना । यत्र तु मय्यन्तिने मयेऽन्तरिक्ष परिभाष्यत
 शत्रुनेच्छाया गच्छन्ती पृथिव्यामवननवक्षणेण प्रमात्रा प्रेक्ष्यते तत्र २५
 तद्वैतं गतिरेन्द्रियव्यापारस्य गोचर । शत्रुनिगतिस्त्वनुमानगम्येति

- नात्रेन्द्रियव्यापारस्यान्यथासिद्धिसभावनापि । अकुनेस्तदानीमित्यन्तं
लोचनागोचरत्वात् । अपि च मिष्टेऽभावस्वभावत्वे छायाया गतिक्रि-
याया असमवात्तत्रेन्द्रियव्यापारस्यान्यथासिद्धताभिधानं साधीयस्तां
दध्यात् । तत्पुनरपि देवकटाक्षितमस्ति । किं च यदि छायायां
५ गतिरारोपितप्रसादोपनतेत्युच्यते तदा मस्तकन्यस्तघटाया घटचेटि-
कायामट्यां चेष्टिकागतिरेव घटे समारोपात्प्रतिभातीति घटोऽपि
तदानीं निष्क्रिय एव स्यात् । अथ तस्यापि चलतो विलोकनाच्च
निष्क्रियत्वम् । एतच्छायायामपि समानमायुष्मार्त्तिक नावधारयति ।
नाप्यत्र गतिमत्त्वस्य व्योम्नीव नीलिम्नोऽनुमानं बाधकमस्यात्रासंभवान् ।
१० नन्वभावरूपतैव तस्या गतिमत्त्ववाधिका । नैवम् । इतरंतराश्रयपरा-
हतत्वात् । अभावरूपतायां हि सिद्धाया तस्या गतिमत्त्ववाधिसिद्धिः ।
सत्या च तस्यामभावरूपतासिद्धिरिति । भवतु वात्रारोपिता गतिस्तथा-
पि तस्या भावरूपता तत् एवापतन्ती दुरपन्हवेत्यहो शरणहेतुरपि
मरणहेतुस्ते । तथा हि—भावरूपा छाया, अध्यारोप्यमाणगतित्वान् ।
१५ वृक्षवत् । यथैव हि जवनप्रभञ्जनप्रेर्यमाणयानपात्रारूढस्य पुंसस्तीरतरुषु
भावरूपेष्वेव स्वगतकर्माध्यारोपो नाभावरूपेष्वेवं छायाया अपि
भावरूपायाभिव गतिममारोप उपपन्नो नेतरस्यामिति सुस्थितं तस्या
गतिमत्त्वं देशादेशान्तरप्राप्तिमत्त्वानुमानेन । यत्पुनरनेनैवोच्यते
'यच्चेदं देशान्तरप्राप्तिमत्त्वं तत् किं देशान्तरेण संयोगः समवायो
२० वा । न संयोगस्तस्यापि साध्यत्वात् । तथा हि—द्रव्यत्वसिद्धौ संयोगः
सिध्यति । संयोगाच्च द्रव्यत्वमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । अथ देशान्त-
रप्राप्तिः समवायः सोऽप्यसिद्धः । न ह्येकत्र समवेतमन्यत्र समवेति ।
छाया त्वेकत्र संचद्राप्युपलब्धा पुनर्देशान्तरेऽप्युपलभ्यते' इति ।
तदपि यत्किञ्चित् । यतोऽत्र छायाया देशान्तरेण प्राप्तिः संयोगोऽभिधीयते ।
२५ यत्र वास्येतेतराश्रयोद्भावनं तदनुसंधानशून्यतावशात् । न हि देशान्तर-
प्राप्तिमत्त्वाद्द्रव्यत्वं प्रसाधयितुमुद्यताः स्मः । किंतु गतिमत्त्वं

तस्मात्तु द्रव्यत्वमिति । नन्वेवमपि महत्तरे चक्रकसकटे यूय पतिता ।
 तथा हि— देशान्तरगमयोगाक्रियावत्तु क्रियावत्त्वाद्द्रव्यव द्रव्यत्वा-
 देशान्तरसयोगवत्त्वमिति । उन्म्वन्मायिनमेतत् । देशान्तरप्राप्ते प्रत्य-
 क्षेन एव छायाया प्रमिद्वस्वरूपत्वात् । यदि हि द्रव्यत्वमिच्छा देश- ५
 न्तरप्राप्ति प्रमाध्येत तदा म्यात्तद्वृणन् । प्रत्येकेणेनि मिद्वेन देश-
 न्तरप्राप्तिमत्त्वेन सिद्धाक्रियावत्त्वोन्मिद्व छायाया द्रव्यत्वम् ।
 गुणवत्त्वाच्च कुम्भवत्त्वस्या सिध्यति । न चामिद्व गुणवत्त्व नीला छा-
 येत्यादिप्रतीतिस्त्वस्या न
 र्णा प्रसारयन्तोऽपि प्रतिष्ठित नाम्या कमपि स्पर्शमुपलभामहे । तत्कि-
 मालोकस्य तमुपलब्धवान्ममान् । अथातिप्रतीत एव मध्याह्ना- १०
 रिणा खल्वाटानामालोकस्योष्ण स्पृश । किं नातिप्रतीत पयिकाना
 त्रिनकरकरनिकरनिरन्तरोपनिपातसनावितवपुषामविग्लंकिसलत्रकम्पा-
 भिराममहकारमहीन्द्रमशीमतिमनोगैर्धैर्यस्थिनाना तत्रायाया शीत
 लम्पर्ग । अथ समीरलहरीसमुद्यमानचलजगानुप्रवेगाच्चद्रुतशीतस्य-
 शाश्वमेन तत्र शीतला जयेति प्रतिमासम्पर्ग प्रमञ्जनप्रेयमाणौर्गमि १५
 कणानुप्रवेगाच्चद्रुनोष्णस्यशारेपेण प्रभाकरमरीचिनिचय उष्णस्यप्रति
 भाम इत्यपि किं न म्यात् । अथ निर्गनेऽपि तथैव प्रतिमा
 मात्तद्रुत ण्माय निश्चीयते तर्हि निगन्तरनरनिगुह्यविडम्भि
 ताम्बरमणिप्रतापे कापि प्रदेशे वातरहितेऽपि शीतस्य स्पर्शस्य
 प्रतिमामात्मावपि छायागत ण्वेनि निश्चीयताम्, अल पक्षपातेन । २०
 तथा चायुर्वेदान्तरम्— 'आतप कद्रुको रूप, छाया मयुर-
 शीतला । कषायमधुरा ज्योत्स्ना, मर्त्य्याधिहर तम ' । इति ।
 यत्त्वत्र रमस्पर्शयोर्गोचरिकत्वं प्रकटयतां च्योमक्षिर — 'ये हि
 मधुरस्य शीतद्रव्यस्य गुणान्ते छायाया मेरुनाद्वयनीति
 तन्कार्यमर्तृत्वेन तयोक्ता ' इति तत्त्वपरिमात्रमापिनम् । २५

- स्वार्थवाधायामुपचारप्रवृत्ते. । न चेयमत्रास्ति । अथ छाया मधुर-
 गीतला न भवति, अभक्ष्यपेयत्वात्, पावकवदिति व्यापकानुपलब्धि-
 र्वाधकमस्ति । तथा हि— मधुरस्य गीतस्पर्शवतश्च द्रव्यस्य शर्कराक्षी-
 रादेर्व्यापकं भक्ष्यपेयत्वं तस्यात्रानुपलब्धिरिति । तदवन्धुरम् । मधुर-
 ५ शीतलद्रव्यस्य भक्ष्यपेयत्वेन व्याप्तेरप्रसिद्धेः । तथा हि— ज्योत्स्ना
 भवति मधुरं गीतलं च द्रव्यं न च भक्षयितुं पातु वा शक्या । अथ
 नासौ मधुरगीतलेति नानया व्याप्तिव्याहृतिः । ननु कुतोऽस्य तद-
 भावसिद्धिः । न तावदमुष्मादेवानुमानात् । अत्रास्याः पक्षकुक्षौ निक्षे-
 पस्याकृतत्वात् । साप्रतं तु नायं कर्तुं लभ्यते । अथ यदा पूर्वमेवैषा
 १० पक्षीकृता भवति तदा को दोषः । नन्वेतत्पक्षप्रस्ताव एवैकान्त-
 नित्यत्वसिद्ध्यर्थं पक्षान्तरे गीतनर्तनादौ वा क्रियमाणे को दोषः ।
 अत्यन्तमप्रस्तुतकारित्वमिति । एतदन्यत्वापि समानम् । समदृष्टिः
 पश्यतु भवान् । तथा हि— अस्मद्गदिते छायाया माधुर्यशैत्ये वाधितुं
 भवतोऽत्र समारम्भः । तर्हि ज्योत्स्नया । अथास्यास्तैजसत्वान्मधुर-
 १५ रस्य गीतस्पर्शस्य वा न सद्भावः । तदसत् । तैजसत्वासिद्धेः । अथ
 ज्योत्स्ना तैजसी, रूपादिषु रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, प्रदीपवदित्यत-
 स्तस्यास्तत्सिद्धिः । नैवम् । अत्र हेतोरञ्जनादिनानैकान्तिकत्वात् ।
 पराकृतं चेदमनुमानं पूर्वमेवेति मुख्यार्थस्य वाधायामसंभवाद्नुपच-
 रितमेवैतच्छाया मधुरगीतलेति । ननु यदि छाया गीतस्पर्शवती
 २० तदाप्यत्वमस्याः स्यात् । अम्लस्यैव गीतस्पर्शदर्शनात् । नैतत्पवनेऽ-
 प्यस्मदभ्युपगमेन गीतस्पर्शसंभवादम्लस्यैवेत्यवधारणसिद्धेः । त्वद-
 भ्युपगमेनाप्यस्या नियतशुक्लरूपानधिकरणत्वादनाप्यत्वप्रसिद्धेः । सिद्धे
 चानाप्यत्वे शीतस्पर्शस्याप्युदकशीतस्पर्शविलक्षणस्यात्र सत्त्वमविरुद्धम् ।
 यथानुष्णागीतस्पर्शस्य पृथिव्या सद्भावेऽप्यवान्तरविशेषवतस्तस्य
 २५ समीरे । अन्यथास्यापि पृथिव्यामन्तर्भावप्रसंगः । तदेवं सिद्धा स्पर्शवत्येव

छाया । तदित्य छाया कृष्णगुणवती न भवति स्पर्शरहितत्वात्तित्यम्या-
युक्तत्वात्सिद्धस्तत्र कृष्णगुण । एव सख्यापरिमाणपृथक्त्वसयोग-
विभागपरत्वापरत्ववेगवत्त्वान्यपि । तस्माद्गुणवत्त्वादपि सिद्धा छाया
द्रव्यम् । अत्र प्रामाकर प्राट्— ' नन्वस्तु छाया द्रव्य तथाप्य-
गतालोककाश्यपीप्रदेशाद्यतिरेकिणी नामौ समस्ति ' इति । तद- ५
स्याभिनवोत्प्रेक्षापाण्डित्यकण्डूविडम्बनामात्रम् । यतो भूमागादेरेव
छायात्वेन प्रतीतेरिदमभिधीयेत । भूमागाद्यतिरिक्तछायासद्भावे प्रमा-
णामावाद्धा । न तावदाद्य पय । असिद्धत्वात् । न ह्यत्र सामाना-
धिकरण्येन प्रतीतिरस्त्यय भूमागादिच्छायेति । किंत्वस्मिन्निति वैय-
धिकरण्येन । अथ भ्रान्ता वैयधिकरण्येन प्रतीति । अभ्रान्ता तर्हि १०
कौटुक । सामानाधिकरण्येनेति चेत् । न तावदियमस्ति । सोऽय
हस्तगतप्रासत्यागेन पादाङ्गुलीर्लिख्यतीत्युपेक्ष्य प्रेक्षाणाम् । इद
चात्र चित्रम् । यद्य प्रामाकरत्वेन गर्विनोऽपि प्रतीतिभ्रान्तता
मापने । अथ नेय भ्रान्ति किं तु भूमागादिच्छाययोरभेदम्याख्याति ,
तिक्तगकराप्रतीतागिव माधुर्यम् । नन्वस्त्वभेदम्याख्यातिस्तु कौतम्कु- १५
ती भूमागादौ छायेति । भूमागाद्यतिरिक्तछायासद्भावे प्रमाणामा-
वादित्यप्यक्षमम् । प्रत्यक्षम्यैवालोकवद्भूमागाद्विनायाच्छायाया ।
परिच्छेदकत्वात् । न चेद तन्मासम् । आलोकपरिच्छेदकस्यापि
तस्य तदामासतापत्तेरविशेषात् । अथ नालोकविलोकिप्रत्यक्षस्य तदा-
मासता । मास्वरूपस्य भूमागाद्यतिरिक्तस्य तद्वाद्यस्यालोकस्य २०
सद्भावात् । छाया तु नाम्येन काचिदिति तद्वाहि प्रत्यक्ष तदामास-
मेव । नन्वस्या असत्त्वं कुन सिद्धम् । भूमागादेरेव छायात्वेन प्रतीते-
भूमागाद्यतिरिक्तछायासद्भावे प्रमाणामावाद्धेति पूर्वाक्तविकल्पावर्तनेना-
निवृत्त पर्यनुयोग । अपि च यदि भूमागादिरेव छाया तदापगता-
लोकेति किमर्थम् । आलोकापगमविशिष्टो य काश्यपीप्रदशादिस्त- २५

- स्यैव छायात्वेनाभिधानार्थमिति चेत् । नन्वालोकापगमशब्देनालोका-
भावोऽभिधीयते केवलमूललादिर्वा । आद्यपक्षे वैशेषिकपक्ष-
क्षोद एवास्य शिक्षा । द्वितीयपक्षे त्वमावमन्तरेण भूमागादेः
केवल्येऽभिधीयमानेऽतिप्रसक्तिः । आलोककलितेऽपि तस्मिन्कैवल्य-
५ व्यपदेशप्रसक्तेः । यदि चालोकापगमशब्देन केवलमूललादिर्भण्यते
तदालोकापगनविशिष्ट इत्यादिना केवलमूललविशिष्टो यः काश्यपीप्रदे-
गादिरित्यसंभवद्वमेवोक्तं भवेत् । एतेन यदाह शालिकस्तत्त्वालोकप्रक-
रणे—‘ आलोकैऽप्यवागितं छायेतीष्यते । अपगतालोकभूभागव्य-
तिरेकिणी न रूपान्तरवच्छाया दृश्यते । तेन मन्यामहेऽप्यारिता-
१० लोकभूमागादिकमेव छाया ’ इति तदपि प्रत्याहृतम् । यदपि
प्रत्ययादि ‘ द्रव्यान्तरत्वे तु तदपायेऽप्यालोकेन सहावस्थितायास्तस्याः
प्रतीतिः स्यात् ’ इति तदपि नोपपन्नम् । छत्रस्य संवन्धिनश्छाया-
णवां हि केचिदालोकाभावमपेक्ष्य प्रसारिणमन्थापरिणताश्छायाद्रव्य-
नया स्वीक्रियन्ते । ततश्छत्रापायेऽप्यालोकैः सहावस्थानप्रसंजनमस-
१५ मङ्गलमेव । परिणामिकारणापाये कार्यस्यावस्थानविरोधात् । न खलु
मृदादिप्रक्षये क्षणमपि नीपादेरवस्थितिरुपलब्धचरीति सिद्धा छाया
द्रव्यान्तरम् ।

एवं प्रतिविम्बमपि । छायाविशेषस्वभावत्वादस्य । ननु यदि
प्रतिविम्बस्य द्रव्यान्तर- प्रतिविम्बं द्रव्यान्तरं तर्हि वक्त्राद्विनिर्गता
२० त्वगिहिः । छायापुद्गलाः कथं कठिनमादर्शमण्डलं विमि-
शान्तं प्रविशेयुः । कथं वा द्रव्यो नावयवयोः समानदेशता
मगच्छेत् । कथं वाश्रयस्यान्तः प्रविष्टे प्रतिविम्बद्रव्यान्तरं

१ ‘ यदा तु नियतदेशाविकरणो भासानमावन्तदा तद्देशमभागेपिते नीलिमि
त्रित्यवगमः । अत एव दीपो द्रव्या महता अल्पीयसी छायेन्यभिमान
नदेशज्यदिन नीलिमि प्रतीतिः । अभावपक्षे च भाववर्माध्यागेपोऽपि दुष्प-
पाद ’ इति न्या. तं. पृ. १. प. २१. २ प्रकरणवद्विज्ञाया पृ. १४४. प. १२.
३ घटादेरेति शुद्धम् ।

तस्य परिणामगौरवयोरुत्कपो न म्यात । कथं वा लघीयमपि
दर्पणतले महीयसो महीप्रादे प्रतिनिम्बम्योपलम्भ स्यात् । कथं
वा सत्यन्क्षिणपार्श्वयोर्निर्पथयेण प्रतिनिम्बे प्रतीति । कथं वा
विम्बे चलन्त्यश्च तदपि चलेतिष्ठति च तिष्ठेत् । कथं वा निम्बापाये
तस्याप्यपाय स्यात् । अपाये वा कथं न पृथक्चद्वयवोपलब्धिरित्या- ५
ल्लङ्गणीर्णोऽयं प्रतिनिम्बम्य द्वयतायाद । तस्मान्दिमिह रहस्यम् ।
यन्मुग्गादिनिम्बमेव तन्प्रतिमातीति । आह किमेतत् । मुग्गादिनिम्ब
मेव तन्प्रतिमात्यथ च पुर स्थितमिति गृह्यते । उच्यते । दर्पणह-
पाणोदकादिपतिता नयनरश्मय प्रत्यावर्तन्ते प्रयावृत्त्य मुखेन सनि
वृत्त्य च मुकुराणिपु मुखमित्युपलम्भयन्ति । तत्राभिमुख मुखमेतन्ति १०
आन्ता प्रतीति । मुखमित्येतावता तु सम्यगिति । कथमेतद्वग-
म्यने स्वच्छेषु दर्पणादिषु पतिता नयनरश्मय प्रयावर्तन्ते इति
नयनरश्मय, स्वच्छदर्पणाणिपु पतिता प्रत्यावर्तन्ते, तेनमत्वात् ।
आन्त्यरश्मिरत्, इत्यनोऽनुमानात् । अथ कथमगगतमत्र मुग्गप्रति-
भासो न ग्रान्त इति । अलकतिलकान्तिप्रिययामारात् । ये हि यत्र १५
यथा विन्यस्ता अलकतिलकान्यस्ते तत्र तथैवोपलम्भन्ते । ननु न
णाभिधातप्रयावृत्तनेरश्मिसरनाद्वक्त्रप्र- मुकुरमुग्गयो नमेण ग्रहण
म्यान् । नाय प्रसंग सगत । तथाग्रहणम्याभिप्रेतत्वात् । कथं तर्हि
न लक्ष्यत इति चेत् । आगुमावानिति ब्रूम । दर्पणपतिता हि नयन-
रश्मय प्रथम मुकुरप्रत्ययमुत्पाद्य प्रयावृत्त्य मुग्गेन मनिवृत्त्य च २०
मुग्गमुपलम्भयन्ति । तस्मान्मुकुरमुग्गयोरिन्द्रियमनिक्रयम्यागुमावेनान्त-
रालस्याग्रहणाद्वक्त्रनिशेषणो मुखप्रययो भवति दर्पणे मुखमिति ।
अत्राभिदग्मे । यद्वादि ' छायापुट्टला कथं कठिनमादर्शमण्डल
विभिद्यान्त प्रविशेयु ' इति तत्र तस्य छायापुट्टलेर्निमेदाभावा
किमेवा मूर्तत्वाद्वादर्पणमापावात्कठिनत्वाद्वा । नाथ पक्ष । मूर्त २५

- स्यापि परमाणोरत्यन्तनिविडविटौजः प्रदूरणादंरपि मध्ये प्रवेशसंभवान् ।
 नापि द्वितीयः । वादरपरिणामापन्नस्यापि पावकस्यायःपिण्डान्तः
 प्रवेशदर्शनात् । अथ नायःपिण्डादौ विद्यमानस्यैव पावकस्यान्तः
 प्रवेशः । किं तु तत्संयोगात्, सति तद्विनाशे विरलीभूतेष्वयःपरमाणु-
 ५ प्विति चेत् । तदसन् । न यत्तु तदानीमुन्नीलितलोचनानि भाज्य-
 न्तोऽपि प्रतिकालं तत्प्रलयमुपलभामहे । अथानुपलभ्यमानोऽप्ययं
 परिकल्प्यते, दर्पणादिष्वपि परिकल्प्यताम् । प्रतीतिबाधः पुनरुभयत्र ।
 अथाभिसयोगस्य तेजोरूपायःपिण्डावयविसमुष्टम्भकपार्थिवावयविविशो-
 धित्वादुपष्टम्भकविनाशेऽयं पिण्डविनाशः संगतो न तु छायापुद्गलसद्भावे
 १० दर्पणस्य केनचिद्विरोधाभावादिनि चेत् । नन्वभिसयोगोऽयः-
 पिण्डोपष्टम्भकविरोधीति कुनोऽवगतवानसि । पार्थिवे काष्ठादौ
 तथा दर्शनादिति चेत् । तर्हि पार्थिवे काष्ठादौ लोहले-
 ख्यत्वं दृष्टमिति शतकोटावपि तन्निष्ठं क्यताम् । अथ
 तत्र प्रत्यक्षबाधः, किं नायमभिसयोगादयःपिण्डप्रलयोऽपि ।
 १५ नापि तृतीयो भेदः । असिद्धत्वात् । न हि प्रतिविम्बपुद्गलेषु
 जलपुद्गलेष्विव काटिन्यं संभवति । ततश्च यथा नितान्तकठोर-
 चन्द्रकान्तशिलान्तर्जलं न विरुध्यते तथा दर्पणान्तः प्रतिविम्बमपि ।
 यदप्युक्तं ' कथं वा द्वयोः सावयवयोः समानदेशता संगच्छते ' इति
 तदपि समानदेशप्रसारिसमीरातपाभ्या व्यभिचारि । अथ सावयवयोरपि
 २० रूपिद्रव्ययोरेव समानदेशता नोपपन्ना समीरातपौ त्वरूपसरू-
 पाविति न दोषः । तर्हि रूपित्वे सति सावयवयोरिति विशेषणं
 करणीयम् । न च तदकारि । संप्रतिकरणेऽपि विशेष्यस्य वैयर्थ्यम् ।
 समर्थविशेषणोपादानेनैव साध्यस्य सिद्धत्वाद्विशेष्यस्य व्यवच्छेदा-
 भावात् । तथा हि—यदि रूपिणां पार्थिवाप्यतैजसपरमाणूनां समान-
 २५ देशता स्यात्तदा तद्व्यवच्छेदाय सावयवेत्यस्य साफल्यं स्यात् । न चैवं
 सकलपरमाणूनां स्वस्वदेशत्वात् । अस्तु तर्हि रूपित्वमेव समानदेशत्वा-

भावमाधनायेति चेत् । नैव क्रमवितकनकपारत्नम्यामनैकान्तिकवान् ।
 एतेन प्रतिनिधिरूपद्वयान्तरप्रवेशे परिणामगौरवयोर्लक्ष्यमानस्य व्यभि-
 चागित्वमभिहितम् । न च वाच्य काञ्चनस्य तत्तानीमभावादेव नास्ति
 तन्न प्रवेश इति । तथाविधोपघसपर्कण तत्परिणामस्य तद्वर्णिकाकान्त-
 स्य च तस्य तस्याद्विभक्तस्य पुनश्चनात् । न चान्यदेव तत्तानीमु- ५
 त्तम् । तत्र प्रमाणामानम् । तद्रूपनाया तु तस्य तत्परिमाणता तद्व-
 र्णिकाकान्तता च प्रमाण प्रोक्तमेव । यत्पि 'कथं वा लघी-
 यमपि त्वणतले' इत्याद्यस्ति तत्रापि प्रतीपतले उद्बलस्य सकला-
 पवरकोत्तरपूरणप्रतीपोऽपि प्रभावयती कथं कलाम्यान्त प्रतीपे
 प्रविष्टमाणे तत्त प्रतिनेति सम पर्यनुयोग । अथान्य प्राय- १०
 मपवरकोत्तरपूरणात्कलाम्यान्तप्रतीप प्रभावयती क्षणिकत्वाप्रदीप-
 कलिकाया । तत्रापि तुल्यम् । न हि यदेव विषय तत्र प्रतिनिध-
 नाम । किं तु तत्कायम् । अथ भवच्चन्यथा तस्य न तु तावन्नैव लघुत्व
 घटने । विषयमानस्य तस्य कदाचित्तुल्यप्रमाणान् । अन्यच्चस्य
 तत्रापि मत्तान् । असाधारण तु निरन्धन किं तत्रेति वक्तव्यम् । ननु १५
 त्वयापि प्रतीपप्रभावयतिनि नद्वाच्यम् । न क्षपवरकपूरक उन्मपूरक
 प्रभावयती पृथगिति लाघवमन्यानम् । आनिप्रसन्ने । अथान्यत्र
 लघुत्वनिर्धनमवकाशस्य तावत्त्वमिति चेत् । तदन्वयाप्याश्रयस्य
 तावत्त्वमेवास्तु निरन्धन, कनीनिकायाश्रयमदेन हि तदपि लघुत्व
 मानिमेतत्प्रभावयति । ननु भवतु कनीनिकादिषु तत्तथा । निम्नाद्वि- २०
 स्तीर्णे त्रणराण प्रमृताश्रये कुन्तन्महीयो न भवति । आश्रयस्य
 मदीयस्यापि चेत् । नर्हि तुल्यगिगिगिगदिनितावकाशावस्थितोप-
 प्रभावयत्यपि त्रिमण्डलमुपि किं न व्याप्नोति तावत्तादयकाश-
 स्येति सम प्रश्न । अथ त्रिततावकाशमद्वावेऽपि तत्त्वययाना तुल्य-
 त्वान् त्रिमण्डलप्रभावयतिप्रारम्भ इति चेत् । तर्हि प्रतिनिधार- २५

म्भकाणां विम्बछायावयवानामपि तुच्छत्वादेव न विम्बाधिकप्रतिविम्बारम्भसम्भव इति समः समाधिः । ननु शरीरादिच्छाया प्रत्युपादौ पूपाद्यालोकाभावमपेक्ष्य विम्बान् द्विगुणत्रिगुणादिरप्युपजायते । ततः किं यदि हि तत्रैव तदा प्रस्तुते किमायानम् । छायात्वान्प्रतिविम्ब-

- ५ छायापि तद्वत्कचिद्विम्बाद्विस्तीर्णास्त्विद्व्युपदर्शिनमिति चेत् । प्रत्यक्षापहस्तितमेतन् । महत्पृथ्वाश्रये विम्बसमानस्यैव प्रतिविम्बस्य दर्शनात् । किं चैवमालोकत्वादर्कालोक्वत्प्रदीपाद्योऽपि जगत् प्रकाशयतु । न चैव विचित्रा हि वस्तूना शक्यः । ननु कथं कृपाणे कृष्णवर्णस्य दीर्घस्य च प्रतिविम्बस्योपलम्भः । उच्यते । आश्र-
- १० यस्य श्यामत्वादायतत्वाच्च तत्र तस्य तथोत्पत्तेः । दर्पणस्य त्वतिस्वच्छत्वाद्विम्बाकारानुकारेणैव तत्र प्रतिविम्बोत्पत्तिः । यदप्यकथि-
' कथं वा सव्यदक्षिणपार्श्वयोर्विपर्ययेण ' इत्यादि तदपि प्रतिविम्ब-
शब्दनिरूपक्यैव कृतोत्तरम् । पर मिथ्यागिनिवेजाच्च चेतयते भवान् ।
प्रत्यर्थिविम्बं प्रतिविम्बमुच्यते । प्रत्यर्थिता चाम्य सकलनदीयालकातिल-
- १५ कभ्रमङ्गभ्रुकुट्यादिविशेषस्वीकरणेनाभिमुखतया पुनः स्थायित्वम् । तच्च सव्यदक्षिणपार्श्वविपर्यासव्यतिरेकेणास्त्र नोपपद्यत इति तथैवोत्पत्ति-
रुपपत्ता । अन्यथा तु प्रतिविम्बमिति व्यभिचय एवास्यानुपपत्तः स्यात् ।
किंच यन्मते प्रतिविम्बमर्थान्तरं तस्य सव्यदक्षिणपार्श्वयोर्विपर्यासो
गुण एव । यत एव विम्बधर्मविपरीतधर्मयोगोऽन एवातोऽस्यान्यत्व-
- २० मिति । यदप्युक्तं— ' कथं वा विम्बे चलत्यवश्यं तदपि चलेत् ' इत्यादि । तदप्यवयवम् । अर्थान्तरस्यास्योत्पत्तावपि नियमेन परिणाम-
कारणक्रियानुकारितया तस्मिंश्चलति चलनस्य तिष्ठति स्थानस्य च
तत्रोपपत्तेः । यथा चलति तिष्ठति वा प्रदीपे तत्क्रियानुयायितया
प्रकाशावयविन्यपि नियमेन चलनस्थाने । ननु प्रदीपान्निःसृत्य प्रका-
- २५ शावयवाः प्रकाशावयविनमारम्भन्त इति युक्ते तच्चलनाचलन-
योस्तत्र चलनाचलने । अत्र तु कथम् । उच्यते । यथा प्रकाशावय-

विन्धेय छायापुटला हि विम्बानिर्गुण्य प्रतिविम्बरूपनया परिणमन्
 इति । यदपि गदित— ' कथं वा विम्बापाये तस्याप्यपाय म्यात् '
 इति तत्रायमाभिप्रायस्ते न निमित्तकारणापाये कार्यम्याप्यपाय
 काप्युपलब्ध । कुलालाद्यपायेऽपि कलशान्तेस्तत्कार्यस्य दशनापिति ।
 कदमिप्रायोऽमौ । विम्बस्य प्रतिविम्ब प्रति परिणामिकारणतया तद- ५
 पाये तत्राप्यपायस्य न्यायानुगृह्यमानत्वात् । न सलु मृदाद्यपाये कलशा-
 दावपायो नोपलब्ध इति । अपाये वा कथं न पृथक्त्ववयोपलब्धि-
 रिति त्वनैकान्तिक सौप्तानिनीप्रतीपादिद्वयाणां विनाशेऽपि पृथक्त्व-
 वयवानामनुपलब्धात् । अपि च विम्बाद्यथाभ्यां मित्रे प्रतिविम्बे
 प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीयमाणौ विविधकुचोद्यानामरमर । तथा हि— १०
 म्यच्छेदं दर्शनादीं वदन्तां प्रतिविम्बमवलोकयामाति प्रतीतिं प्रतिप्राणि
 प्रमिद्धा । न हीनं यन्न न्यण वा विलोकयामीयेरन्वस्वरूपोपनायते
 किं तर्हि वदन्ते प्रतिविम्बमिति । न चेय आन्ता । तत्र नैतदेवमि-
 त्येवरूपस्य बाधकप्रत्ययस्य कदाचिन्म्यापिमात्रान् । तथा यद्यतो
 निरक्षणप्रतीतिमात्रं तत्तथा भिन्नं यथा मुद्रात प्रतिमुद्रा । विल १५
 क्षणप्रतीतिमात्रं चाश्रयमूनक्षणादिवक्त्रान्तिविम्बान्धा उक्त्रादि
 प्रतिविम्बमिति । न चैतदभिद्धम् । विम्बाकागनुकारितया हि
 विम्बं प्रयाभिमुख्येन यद्वन्न तत्प्रतिविम्बमिति प्रतीयन् यथा
 मुद्राकारानुकारिणी प्रतिमुद्राणि । तथा प्रतीतिं च कथं ततो निर-
 क्षणप्रतीतिप्राप्त्यन्वयम्यामिद्धम् । यत्तुक्तम्— ' न्यणरूपाणोत्कादिप २०
 तिना नयारदमय प्रत्यागन्ते ' इत्यादि तद्वचोमनुमुभयान्येय
 स्योत्तमसूत्रणम् । चतुषो गदिमप्रतिपादनमेव ते तावन्नुपिधो
 क्षिर गूढम् । पूर्वमप्यन्तवादमीपा किं पुनस्तत्प्रत्यक्षत्वा तस्यैव सुत्रस्य
 प्रमाणमिति । सन्तु वा गदमय परिच्छिन्नं तु च न्यणप्रतिप्राप्ते
 तस्यैव वदन्म् । कृपाणां तु कथं कटोरकिरणाप्रतिविम्बप्रतिप्राप । २५
 अधोमुखस्य हि प्रमातुयनानयारन्ध्रनराध मन्मुख प्रपन्ना रश्मय

पाथः परिच्छिन्दन्तु प्रत्यावृत्त्यास्तु वक्त्रम् । सूर्यादिविम्बस्य तु परिच्छेदः कथम् । चक्षुरनार्जवावस्थितत्वेन तस्य रश्मिप्रवृत्त्यविषयत्वात् । अथादृष्टवशात् तत्र तेनापि प्रकारेण प्रवर्तन्त इत्युपगम्यते तर्हि विनैव रश्मीन् व्यवहितमेव च चक्षुरदृष्टवशाद्धारिवन्त्रादिवस्तुनि

५ गृह्णानीति किं नाभ्युपगम्यते । अथात्र कारकत्वं बाधकमस्ति । तथा हि—यत्कारकं तत्संनिवृज्य कार्यकारि कुठारवत् । संनिकर्षश्चात्र रश्मिद्वारेणैवोपपद्यत इति चेत् । नन्वत्रापि रश्मित्वं बाधकमस्त्येव । तथा हि—ये रश्मयस्ते स्वाश्रयप्रगुणावस्थितपदार्थानेवाभिसर्पन्ति यथा प्रदीपादिरश्मयो, रश्मयश्च चक्षुषि त्वयोपगता इति ।

१० अथ दर्पणप्रतिघातपरावृत्तमार्तण्डीयरश्मिभिर्व्यभिचारिरश्मित्वं हेतुस्तेषां रश्मित्वेऽपि प्रभाकरप्रगुणावस्थितापवरकप्रविष्टपदार्थान्प्रति प्रसारित्वात् । तदपसर्पदर्पणतलोत्पन्नदिनकरप्रतिविम्बरूपद्रव्यान्तररश्मीनामेव तथा प्रवर्तनात् । तत्र च व्यभिचाराभावान् । न चादित्यरश्मीनामेव तथा प्रवर्तने प्रमाणमस्ति । यदि चादर्शादिप्रतिहता

१५ रश्मयः सुखं प्रकाशयन्ति तदा शिलातलादिप्रतिहता अपि ते तत्प्रकाशयेयुः । विशेषामावात् । न चात्र स्वच्छतोपयोगिनो, रश्मिप्रतिघातमात्रस्यैवात्रोपयोगान् । तत्रोभयत्राप्यविशिष्टम्, प्रत्युत शिलादिना घनद्रव्येणातिशयाः प्रतिघातो विधीयते । अतस्तत्रातिशयवता तत्प्रतिभासेन भाव्यम् । कारणातिशयाद्धि कार्यातिशयो

२० दृष्टो यथा पितृवानूदेकातिशयाच्छङ्खादिषु पीतत्वावभासातिशयः । अस्मन्मते तु स्वच्छ एवादर्शादौ विम्बसंनिधाने तद्गतच्छायापुद्गलसंक्रमान्प्रतिविम्बमुत्पद्यते । न पुनः शिलादौ तद्विपरीतेऽतस्तत्र तत्प्रतिभासाभावः । किं च, आदर्शादिना प्रतिहता रश्मयो यदि विम्बं प्रकाशयन्ति तदा महतो हस्त्यादेः स्वपरिणामानतिक्रमेणैव प्रतीति-

२५ प्रसंगाल्लघुत्वप्रतीतिर्न स्यात् । न चैवम् । अतः प्रतिविम्बमेव - तत्र तथाभूतमुत्पन्न प्रतिभासत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । आदर्शाद्याश्रयानुसा-

रितया हि छायापुट्टलै प्रतिबिम्बमारम्यते । अतो महतो लघुत्वप्र-
तिपत्तिरविरुद्धा । अपि च यत् काचट्टपाणात् प्रतिहतास्ते व्यावृत्त
बिम्बमेव प्रकाशयन्ति तदा तत्रायतस्याममुखप्रतीतिने स्यात् । एतेन
यदुक्त— ‘ कथमेतद्व्यगम्यते ’ इत्यादि तत्पि तत्त्वतः प्रत्युक्तमवग-
न्तव्यम् । यदपि श्रमाचन्द्रः प्राह—प्रतिबिम्बोत्पत्तौ हि जलादि- ५
कमुपादानकारणं चन्द्रादिकं च निमित्तकारणं भगनतलान-
लम्बिनं चन्द्रं निमित्तोक्तृत्य जलादेस्तथा परिणामात् ’ इति,
तदस्यात्यन्तार्जवविज्ञम्बितम् । यथा हि तेनोऽभावमपेक्ष्य ते पत्रादे-
ऽछायापुट्टला पृथिव्यादावाश्रये छाया रूपद्रव्यान्तरतया परिणमन्ते
तथात्रापि यदि वज्रादिनिम्बस्य छायापुट्टला ऋणादिप्रमत्तद्रव्यसाम- १०
ग्रीमपेक्ष्य प्रतिबिम्बरूपतया परिणम्यन्ते तदा किं नाम क्षणं स्यात् ।
अस्यापि छायाविशेषस्वभावत्वात् । तथा चागमः— ‘ सामा उदिया
छायाऽमासुरगया निसिम्भि कालामा । स चेह मासुरगया सदेहवध्ना
मुणेयञ्चा । ते आदरिमम्मतो देहायया हयति सकता । तेभि
तत्थुलद्वी पगामजोगा न इयरोमि ’ ॥ प्रकरणचतुर्दशशती- १५
कारोऽपि धर्ममारप्रकरणे प्राह—‘ न ह्यङ्गनायदनछायानुप्रक्रमातिरे-
केणादर्शके तत्प्रतिबिम्बसमव ’ इत्यादि ।

सिद्धमिथ तमच्छाया प्रतिबिम्बमिति त्रयम् ।

द्रव्यान्तरं ततो हेतौ विशेषणमसिद्धिमृत् ॥ ६२२ ॥

विशेषाभिद्धताभ्यत्र हेतौ हन्त कृताम्पदा ।

एकान्तेन विविक्तं यत्पित्यानेनास्ति लक्षणम् ॥ ६२३ ॥

क्षित्यादीनि हि सत्राणि द्रव्याणि द्रव्यतात्मना ।

एकेन परिणामेन नादात्म्येनावतस्थिरे ॥ ६२४ ॥

१ इयामोदिता छायाऽमास्वरगता निसि कालामा । मा चेह मास्वरगता
स्वदेहवध्ना ज्ञातव्या । य आदशस्यान्तर्देहावयवा भवन्ति समान्ता । तयो
पलपि प्रकाशणेऽप्येतेरेषाम् ॥

तथाभूतान्यपीमानि ममस्तान्यपि सर्वथा ।

व्यावृत्तलक्षणानीति को ब्रूयाद्भवतः परः ॥ ६२५ ॥

अपि च—

पृथ्वीपयःपावकमास्तानां द्रव्यप्रवन्धे पुरनश्चतुर्णाम् ।

५ आविभ्रतां पौद्गलिकन्वमेकं कामं पृथग्लक्षणा कथं स्यात् ॥ ६२६ ॥

न पुद्गलात्मत्वमनिद्विधेन्धकीयमृद्धसंवन्धमुदुर्घरं बुधाः ।

वसुन्धगदेरभिघातुमीगते यतोऽनुमानं निगद्यमस्ति नः ॥ ६२७ ॥

तथा हि—पृथिव्यमेजांवायवः पुद्गलद्रव्यपर्यायाः, स्पर्शादिमत्त्वात् ।

ये तु न तत्पर्याया न ते स्पर्शादिमन्तो यथाकाशादयः । स्पर्शादि-

१० मन्तश्च पृथिव्यादयस्त्वन्मातृपुद्गलद्रव्यपर्याया इति । नन्वयं सचेतनाः

तरवः, स्वापवत्त्वादितिवत्पक्षैकदेशसिद्धो हेतुः प्रतिनियमेनैव

स्पर्शादीनां पृथिव्यादिषु वृत्तेर्न पुनः साकल्येन । तथा हि—गन्धरस-

रूपस्पर्शाश्चत्वारोऽपि पृथिव्यामेव वर्तन्ते गन्धवन्ध्यास्ते पाथसि ।

गन्धरसरहितास्तेजसि । गन्धरसरूपगूण्याः समीर इति ।

१५ तदुक्तम्—

‘गन्धादयो नियोक्तव्याश्चत्वारः पृथिवीगुणाः ।

अप्तेजोमरुतामेकं पूर्वं पूर्वमपोह्य तु ॥’ इति ।

जलादिषु गन्धादीनामनुपलब्धे सिद्धमस्य पक्षैकदेशसि-
द्धत्वमिति चेत् । ननु किमियमनुपलब्धिः प्रत्यक्षमात्रनिवृत्तिर्विवक्षिता

२० समस्तप्रमाणनिवृत्तिर्वा । न प्रथमा । यतोऽसौ सामान्येनाभावसाधनी

स्यात् । योग्यस्यैव वा । नायः पक्षः सूक्ष्मः । सूक्ष्माणामन्तरिक्षा-

दृष्टादीनां चातीन्द्रियाणामभावापत्तेः । न द्वितीयः । तोयादिवर्तिनां

तेषामनभिष्यक्तत्वेन योग्यत्वासिद्धेः । आतकुम्भानुद्धूतोष्णस्पर्शवत् ।

अथ यत्तेजोद्रव्यं, तदुष्णस्पर्शवत् । यथा ज्वलज्ज्वलनज्वालाजालम्,

२५ तथा च काञ्चनम् । इत्यनुमानेन सत्त्वसिद्धेः । तत्र तस्यानुद्धूतत्वे-

१ वन्धकी—व्याभिचारिणी । २ गन्धवन्ध्याः—गन्धरहिताः

नामभ्यानमटु म्यम् । इत्तु मत्तमिद्धिरेव दुर्लभा तेषु तेषामिति
चेत् । तत्पत्रिम् । पयसि गन्धस्य तेनमि गन्धस्यो समीरे गन्ध-
रसरूपाणामनुमानन मत्तमिद्धे । तथा हि- पयो गन्धवत्, तेनो
गन्धमयत्, वायुगन्धरमरूपान् भगवत्तात्पृथिवीवत् । नात्र
कालात्ययापट्टिनिष्टद स्पष्ट । अनुद्धतमग्ने वस्तुनि विधिप्रति- ५
षेधयो प्रत्यक्षस्य मूकत्वात्तेन पत्रनाथानुपपत्ते । अन्यथा ज्ञातुम्भीयो-
ष्णाम्प्राप्तेऽपि कथं न तत्प्रभग । नाप्यागमेनात्र पञ्चराधा ।
'स्पर्शरमगवर्णरन्त पुद्गलाः' इत्यागमस्य तत्सद्भावासाधकस्यैव
सत्त्वात् । स्याद्वाटरनागमस्य प्रमाणत्वेमेव न निश्चित इति चेत् ।

निनद्धकना ऋणमन्पक्षे हहो हतागा भवना तदेतत् । १०

सज्जमात्केमिग किशोराद्ष्टाङ्कुगेन्पाटनलम्पटुम् ॥ ६२८ ॥

स्याद्वाटरनागमा हि भगवान्नामसमन्तकलङ्कपद्म प्रमाणतामा
स्पर्शकरोयेव । अस्तु चाम्नाप्रामाण्य तत्रापि न कालात्ययापट्टिता-
स्या, पयस्तेनोत्रापुत्रगन्धे क्रमेणामरमातेनुप कम्पचिदागमस्या-
भावात् । अम्नागमोऽस्तेनेति चेत् । तत्किमिदानीं प्रतिग्राधा- १५
गमेनापि पञ्चराधा मयत् । ओमिति चेत् ।

हृत हन्त इहहा तपस्विनी तर्हि सेयनुपगान्तिमीयुषी ।

तर्ककर्तृगवितकगाष्टिनो जल्पकेलिकठनाकलावि ॥ ६२९ ॥

प्रथमेव प्रतिग्राधागमग्राधानुप्रेषमाणेन वाग्निनानुमानस्यानुप-
न्यासान् । अथ युक्त्यनुगृहीतेनैव तेन नद्वाधा न तन्मात्रेण तर्हि २०
युक्तिरेवोद्वाधता पत्रप्रतिक्षेपाय किमेनेनान्तगलेऽधत्तपणतलात्रलोक-
नकरूपेनागमेन । पर प्रति तस्याप्रामाण्यात् । युक्तिमुखोप्रेषणैकरद्ध-
लक्ष्यत्वादस्य । इति चट्टाप्तिष्वपि गन्धात्सिद्धे सिद्धमनुद्धताना तेषा
तत्रानभ्यानम् । अत्र पृथिव्यातीना चतुर्णामपि पुद्गलपर्यायत्वेनाभिन्न-
लक्षणत्वे पृथिव्यामिन्न जलादिष्वपि तेषामुद्धततत्र मयेत् । अन्यथा तु २५

- सर्वथा भिन्नलक्षणतैवैवामिति चेत् । न । नायनेन तेजसा व्यभि-
 चारात् । न ह्यनभिव्यक्तमास्वरूपोष्णस्पर्शं नायनं तेजोऽभिव्यक्तमासुर-
 रूपोष्णस्पर्शात्वावकाद्विन्नलक्षणं भवतां प्रसिद्धम् । द्रव्यसंख्या-
 व्याघातप्रसंगात् । एव पृथिव्यादेरप्यभिव्यक्तानभिव्यक्तगन्धादियोगेऽपि
 ५ नान्योन्यमत्यन्तभिन्नलक्षणत्वम् । अथैतदभावे पृथिवीत्वादिप्रतिनियत-
 जातिसम्बन्धस्तेषां कुतस्त्यः । एकान्तेन भिन्नलक्षणान्वाभावे हि यथा
 पृथिव्या पृथिवीत्वाभिसंबन्धस्तथासेजःप्रभञ्जनेष्वप्येव स्यात् । दृष्टः
 खल्वेकलक्षणवत्सु कम्बुग्रीवादिमत्सु संबन्ध एकस्या घटत्वजानेरि-
 ति चेत् । तदप्यसंगतम् । अवान्तरजातियोगस्य सर्वथा लक्षणभेदा-
 १० प्रसाधकत्वाद्व्यक्तिभेदमेव ह्यसौ प्रसाधयति । अन्यथा धत्त्रियत्वा-
 दवान्तरजातियोगादात्मनामप्येकान्तिकं न स्यादेकलक्षणत्वमिति ।
 एवं च द्रव्याणां य. किल नवधात्वसिद्धयेऽभिदधे हेतुस्तत्र विशेष्यं
 कटाक्षितं ध्रुवमसिद्धतया ।

यच्च परमाणुरूप सदकारणवत्त्वहेतुना नित्यम् ।

- १५ गदितं द्रव्यचतुर्णां तदप्यसिद्धतास्पदं नूनम् ॥ ६२९ ॥

....

अणूनां स्कन्धभेदस्य कारणस्य विनिश्चयात् ॥ ६३० ॥

भेदे हि द्यणुकादीनां जायन्ते परमाणवः ।

अणूनां संहतौ यद्वज्जायन्ते द्यणुकादयः ॥ ६३१ ॥

- २० परः प्राह—

यत्र स्कन्धस्य भेदोऽस्ति तत्राय परमाणवः ।

जायन्ता न च सर्वत्र स्कन्धभेदो विभाव्यते ॥ ६३२ ॥

केषांचित्परमाणूनां स्वतन्त्राणामपि स्थितेः ।

सर्वदैव ततो नित्याः सिद्धा केऽपीति कश्मलम् ॥ ६३३ ॥

- २५ तेषां त्वातन्त्र्यसंसिद्धौ काचित्रा ....

.... ॥ ६३४ ॥

व केऽपि केऽपि तु ।

पुनर्भन्तस्तद्वद्भवेयुष्णोऽपि चेत् ॥ ६३५ ॥

नन्वेन किमास्यायि दूषण माघनस्य न ।

स्वातन्त्र्यमपि केषाचित्तेषा मिद्विमियाद्यन ॥ ६३६ ॥

न तावद्भयमिचारोऽस्ति तैरगुन्वम्य

॥ ६३७ ॥

यन्मया ।

विभागात्परमाणूनामिष्टो न ॥ विपर्यय ॥ ६३८ ॥

अथायमेव मिद्वान्त पुनश्चिन्ते । तथा हि—उत्तेय प्रक्रिया ।
प्रथममवयवेषु क्रिया, क्रियातो विभागो, विभागान्वययोगो रिता १०

मेन्म्य माविशति चेत् । मा सूत्रात्स्फुटमेन्म्य तत्का-
रणता । तथापि नामी निष्कारणा ण्व । क्रियाया णर तत्कारणत्वान् ।
नन्वमी विभागस्यैव कारण नामीषामिति चेत् । तदगुमम् । विभा-
गस्य तेस्य सर्वथा पृथग्भूतस्यासंभवात् । तदेव हि द्रव्य क्रियाया १५
परिणत सद्रिमत्करूपना प्रविशते । तथामून च सन्परमाणव
इति व्यपदिश्यते । यथा चायमीदृश उपात्तानोपादयमात्र मिद्वन्मया
प्रागुक्तम् । एव च विमत्करूपतया द्रव्यस्योपादानिद्वमगूना तदू-
पाणा क्रिया कारणम् । नन्वेव 'स्फुटमेद्वान्तो आयन्ते' इति
प्रागुक्त विरुध्यते । नैवम् । यदि क्रिया ततो विभाग इत्यादि- २०
रप्रातीतिक्यपि प्रक्रिया समाधोयते तथापि नाणवो निष्का-
रणता मरितुमर्हन्ती येमर्थत्वात्क्रियाया कारणत्वममथनस्य ।
यावता स्फुटमेद्वान्त एव तत्कारण कुम्भादौ स्फुटमदे कपाठ-
कटापादिमभनस्यानुमशान् । न हि तत्रावयवप्रक्रियादिस्वद्रदिता
प्रक्रिया सूत्रमभूजमीशनापेनानि नामचतुषा दृश्यते । २५
वेगवन्मुद्रमरुतममन्त्रः कपाठमाटाया ण्व निडोकनात् ।

- तदनुसारेण च परमाणुत्वमि स्कन्वभेद एव कारणमकथि ।
 व्यवहारनयार्पणेन च स्कन्वभेदः कारणमभाणि । निश्चयनयार्पणेन
 तु य एव स्कन्वविभागः स एव परमाणवः । अथ यद्यणवो जायन्ते
 तदा यत्कार्यद्रव्यं तत्स्वपरिमाणादल्पपरिमाणैः कारणैरारब्धं घटव-
 ५ दिति व्याप्तिसिद्धेर्विवादास्पदपरमाणूनामप्यल्लयीयोभिः कारणैर्भवित-
 व्यम् । तेषामप्यपरैस्तैरित्यनवस्थानात्परमाणूनामभाव एव भवेदिति
 चेत् । नैनद्वाच्यम् । व्याप्तेरसिद्धेः । श्लथावयवकर्पासपिण्डानां संघा-
 ताद्धनावयवकर्पासपिण्डेन सूक्ष्मेण संजायमानेन व्यभिचारात् ।
 ननु यदीयं व्याप्तिरपसार्थते तदा परमाणूनामभाव एव भवेत्तत्सा-
 १० धकप्रमाणस्याभावादिति चेत् । तदरमणीयम् । अणुपरिमाणतारतम्यं,
 कचिद्वा श्रान्तं, परिमाणतारतम्यत्वान्महापरिमाणतारतम्यवत् । यत्र
 चास्य विश्रान्तिस्ते परमाणव इतीत्यं तेषां प्रसिद्धेः । एवं च
 सदकारणवत्त्वादित्यस्य विवेक्यासिद्धता सिद्धैव । अपि च यद्यमी
 नित्या भवेयुस्तदा तत्प्रभवकार्याणां सकृदेवोत्पत्तिः स्यात्, अविकल-
 १५ कारणत्वात् । येऽविकलकारणास्ते सकृदेवोत्पद्यन्ते । यथा समानस-
 मयोत्पादा बहवोऽङ्गुराः । अविकलकारणाश्च जननैकत्वभावाणुकार्य-
 त्वेनाभिमता भावा इति प्रसंगः । अविकलकारणानामप्येषामनुत्पादे
 सर्वदानुत्पत्तिप्रसक्तिर्विवेक्याभावादिति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । ननु
 समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्त्रिविधं कारणम् । यत्र कार्यं सम-
 २० वैति तत्समवायिकारणम् । यथा तन्तवः पटस्य । यत्तु समवायि-
 कारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं च सत्कार्यं जनयति तदसमवायि-

१।२ लोकव्यवशाराभ्युत्थमपरो नयो व्यवहारनय उच्यते । स च कालवर्ण-
 स्यैव उत्कटत्वेन लोके व्यवन्ध्यमानत्वाद्भगति प्रतिपादयति ' कालको भ्रमर '
 इति । परमार्थतस्तु पारमार्थिकार्थवार्ता नैश्चयिको निश्चयनय उच्यते । स पुनर्भ-
 न्यते ' पञ्चवर्णो भ्रमर ' वादरस्कन्वत्वेन तच्छरीरस्य पञ्चवर्णपुद्गलैर्निष्पन्नत्वात्,
 शुक्रार्जना च न्यग्भूतत्वेनानुपलक्षणादिति ॥ विवे० ३५८९ ।

कारणम् । प्रत्यासत्तिश्च द्वेधा । लघ्वी महती च । कार्येण सदैक
 मित्रर्थे समवायो लघ्वी । यथा पटेन सार्धमेकस्मिन्स्तन्तुरूपेऽर्थे
 समवेतस्य तन्तुसयोगस्य । कार्यकारणेन सार्धमेकस्मिन्नर्थे सम-
 वायो महती । यथा षट्पातरूपात्मिसमवायिकारणेन पटेन सममेकस्मि-
 स्तन्तुरूपेऽर्थे समवेतानां तन्तुरूपादीनाम् । तदेतदुभयमप्यसमवायि ५
 कारणम् । शेष तूत्पादक निमित्तकारणम् । यदाऽदृष्टा
 काशादि । एव च सयोगादेरपेक्षणीयस्याभावादधिकलका
 रणस्य तेषामसिद्धमित्यपि श्रद्धामात्रम् । यतोऽसौ मयोग सत्तामात्रेण
 तेषामपेक्षणीय स्यादतिशयाधायकत्वेन वा । आरे पक्षे सर्वं सव-
 स्यापेक्षणीय स्यात्सत्तामात्रस्य सवत्रापिशेषात् । द्वितीये त्वभिन्नो १०
 मिन्नो धामौ तेन तेषामाधीयते । यद्यभिन्नस्तन्ना तेषां कार्यतापत्तिः ।
 अथ भिन्न कथंचित्सर्वथा वा । कथंचिच्छिर जीयतात् ।
 कथंचित्कार्यतायास्तेषामित्यमूरीकरणान् । सवथा चेत्कत्र तेषामेव
 व्यपदिश्येत । सन्धाद्येक पुनरय स्यात्, समवाय सयोगो विने
 षणीभावोऽविष्यमानो वा । नाय । समवायस्य क्षेप्यमानत्वात् । १५
 न द्वितीय । तस्य द्रव्यत्वापत्तेः । सयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याधारत्वात्
 तृतीय । तदुभयमावे विशेषणीमावाङ्गीकरणेऽतिप्रसंगात् । तुरी
 यस्तु स्यात् । परमाणूनां कथंचित्कार्यताममर्पणेन परित्रत्वान् । किं
 च , एकान्तेन भिन्न सन्नपकार्योपकारकभाव विना कथमय तत्र
 संबध्येत । उपकारकरणे च भेदाभेदविकल्पदिशा तदेवास्तत इत्यनय २०
 स्यादौ स्थि नापनीयते । अथ सयोग एवामीपामतिशयेनामुनातिशय
 कश्चिदासूच्यते तर्हि नित्योऽनित्यो वाऽय मनेत् । नित्यश्चेत्, नित्य
 कार्योत्पत्तिः । तदतिशयमूतस्य सयोगस्य नित्य सत्त्वात् । अथा-
 नित्यस्तदा तदुत्पत्तौ कोऽतिशय , सयोग एव त्रिया वा । सयोग-
 श्चेत्किं स एव , सयोगान्तर वा । नाय । तस्याद्याप्यसिद्धेः । स्यो २५
 त्तौ स्वम्येन व्यापारविरोधाच्च । नापि सयोगान्तरम् । तदपि हि

नित्यनित्यं वेत्ताद्यावर्तनेनानवस्थापतेः । अयं क्रियातिशयः । तथा हि— आत्माऽगुसंयोगाद्दृष्टापेक्षात्परमाणुषु क्रियोत्पद्यते । क्रिया-
तश्च परस्परं संयुज्यन्ते । नन्वात्मागुसंयोगस्य सदैव विद्यमानत्वान्नि-
त्यं तेषु क्रियोत्पत्तिर्नातिः । अथादृष्टापेक्षोऽसौ कादाचित्क एव ।

- ५ नन्वादृष्टमात्मनां परमाणुषु क्रियानुत्पत्तिकालेऽप्यविकलं विद्यत एव ।
ततः कथं न तदपेक्षात्मागुसंयोगोत्पादः । अदृष्टानामविकलत्वमसि-
द्धम्, ईश्वरसंजिहीर्षया तदानीं तेषां प्रतिबद्धवृत्तिकत्वादिति चेन् ।
एवं तर्हि न कदाचन कस्यापि कार्यस्योत्पत्तिः स्यात् । ईश्वरेच्छाया
नित्यत्वान् । अयं नित्याप्यसौ तत्तत्सहकारिकारणकलापानिपाता-
१० त्सर्गविषया संहारविषया च व्यवस्थाप्यते । ननु सहकारिणोऽपि
तदायत्तोत्पत्तय इति किं तस्यान्तत्तरायत्तताकल्पनेन ।

ईश्वरवादश्च पुरा पराकृतः किमपि कर्कशैर्दोषैः ।

तर्किं हन्त तदिच्छा तवोत्तरीकर्तुमिह युक्ता ॥ ६३९ ॥

संयोगोऽस्ति तदेव नापेक्षा काप्यगुप्रबन्धस्य ।

- १५ अविकलकारणताम्यः सिद्धो वस्तुषु ततो हेतुः ॥ ६४० ॥

न च युगपज्जायन्ते जन्यान्यणुसञ्चयेन वस्तूनि ।

तस्माद्विपर्ययोऽयं समस्तु निःशेषद्रोषपरिहीणः ॥ ६४१ ॥

यज्जायते यदा न हि न तत्तदा विकलकारणं नियमात् ।

अङ्कुर इव शिलाया न च जायन्ते सकृत्पदार्थास्ते ॥ ६४२ ॥

- २० सर्वथा स्थिरपदार्थसंकथा विस्तरेण च पुरैव फुंसिता ।

स्यात्ततश्च परमाणुनित्यता पक्ष एष कुशली कथं बुधाः ॥ ६४३ ॥

व्यणुकाद्यवयविरूपं त्वनित्यमुत्पत्तिहेतुवशात् ।

इति जगदे यदपि तदप्युपैति युक्तिक्रमं नैव ॥ ६४४ ॥

तथा हि—इत्थं व्यणुकाद्युत्पत्तिं प्रत्यपीपदन् । इहैकस्तावत्परमा-

- २५ णुः कार्यद्रव्यस्यानारम्भक एकस्य नित्यस्यारम्भकत्वे कार्यस्य सत-
तोत्पत्तिः स्यात् । अपेक्षणीयाभावात् । अविनाशित्वं च कार्यस्य

प्रसयेताश्रयिनागम्यावयविभागस्य च विनाशहेतोरभावात् । यथा
णामप्यारम्भकत्वमयुक्तम् । महाकार्यद्रव्यस्योत्पत्तौ स्वपरिभाषापेक्षयाऽ
स्वपरिमाणस्य कार्यद्रव्यस्येव सामर्थ्यवर्जनात् । अणुक कायद्रव्येणैव

तत्र एव द्यगुक्तैरेषि तस्मिन् । अपरिभिनयरमाणुमयो हि स्वयं ५
कश्चिद्विभक्त्यालोचनगोचरे सचरति नान्य । ननु जलमार्गानु
गामिमास्करकिण्ण्ण्डोऽगमचारिभूत्स्वरन कण प्रमरेणु , अस्मत्-
दिप्रत्ययत्वाद्दृश्यते । ततोत्पत्तिमत्त्व परममनुरूपयने । किं च ,
उत्पत्तिमत्त्व पर्यायान्तरेण कायन्त्रमेवोच्यते । तच्च यथा न युक्तिपरि-
पाटिपात्र परेषा तथा स्याणुपराकरणप्रक १०

क घटयति । त्रिविध हि कारणम् । निरतन्निमित्तपरिणा-
मिभेदान् । तदुक्तम्—

‘ निरर्तको निमित्त परिणामी च त्रिधेय्यतं हेतु ।

वृक्षमस्य वृक्षमाराधतो मृद्येति सममस्यम् ॥ ’

तस्मिन् वृक्षमस्य कथविमृशमकम्ब्यान्त्यान्त्यथायरूपनयोरिति , १५
द्रव्यरूपतया स्यनुत्पत्ति , कथविमृशमकम्ब्यान्त्यान्त्यथायरूपनयोरिति
मित्यति । ननु १ मृशमकम्ब्यान्त्यान्त्यथायरूपनयोरिति
प्रत्ययेनाश्रय गाभि लक्ष्यत एवात्र । तथा हि— लोचनयापारमम
नन्तरमव पश्यमित्येवमाकाशययेभ्यो भेदेनावयविस्वरूपानुस्यन्ती
प्रत्ययप्रतीतिगापाल्लक्षणादिभिरिति म २०

न्यत्रोत्पत्त्यत्रोत्पत्तिरुक्तमाश्रयत्वात् । यायेन नायेन । यथा गत
पुण्या तथा चैतत्तन्मात्रया । दृष्टा हि त्रयच्छेदयत्यत्रोत्पत्तिमात्रो-
वयाराधयितु पश्यत तन्नर । तन्नृना पट इति । मितकनृफ

१००
पदमस्यद्वा कम्ब्यान्त्यान्त्य । मितकनृतात्ता कुवत्कनृत्ययत् । २०

भिन्नार्थक्रियाकारित्वाद्वा कलशकुलिशवत् । एकवचनबहुवचनविषय-
त्वाद्वा नक्षत्रनक्षत्रेशवत् । विरुद्धधर्माध्यासितत्वाद्वा दहनतुहिनवत् ।
यदि चावयवी, अवयवेभ्यो भिन्नो न भवेत्, तदा स्थूलप्रतिभासो न
स्यात् । परमाणूना सूक्ष्मत्वात् । न चान्यादृग्भूतः प्रतिभासोऽ-
न्यादृगर्थव्यवस्थापकः । अतिप्रसंगात् । न च स्थूलाभावे परमाणु-
रिति व्यपदेशोऽपि संभवी स्थूलापेक्षत्वादणुत्वस्येति ।

प्रमितितभिः प्राकट्यत वैशेषिकपक्षदीक्षितैरेषा ।

कृत्रिममौक्तिकमालेव हरति हृदयं किन्तु तज्ज्ञानाम् ॥६४५॥

तथा हि—यत्तावत् ‘लोचनव्यापारसमनन्तरमेव’ इत्यादि गदितम् ।

- १० तन्न युक्तम् । न खलु तन्तुभ्यो भिन्न एव पटः कस्यापि कदापि
प्रतिभासते । त एव हि तथा परिणतिमुपेयिवांसः पटोऽयमिति प्रती-
यन्ते । ननु यदि तन्तव एव तथाभूतास्तथा चकासति तर्हि प्रत्ये-
कमपि तेषु तथा प्रतीतिः स्यान्न पुनरयं तन्तुरिति । तदसत् । प्रति-
तन्तु तथा परिणंतरभावात् । सर्वपामेव हि तेषां स तथारूपः परि-
१५ णामः कथं प्रत्येकं चकास्यात् । न चैकान्तेनाभिन्नेमेव तेभ्यस्तथा
परिणाममाचक्ष्महे । यतोऽयं दोषः प्राप्तावसरः स्यात् । प्रत्यक्षेण
भिन्नस्यैव तस्य प्रतिभासे चायं पट इमे तन्तव इति युगपदेव विभ-
क्तानां चाक्षुषाणां तेषां चन्द्रनक्षत्राणामिव प्रतिभासो भवेत् । अथ
विभक्तानामिति विभक्तत्वं किं विभक्तस्वभावत्वं विवक्षितं विभक्तदेश-
२० त्वं वा । आद्यं चेत्तदास्त्येव विभक्तस्वभावानामवयवावयविना प्रति-
भास इति कः प्रसगार्थः । द्वितीयं त्वनैकान्तिकम् । ज्ञेयत्वादिधर्माणां
भिन्नानामपि भिन्नदेशतया प्रतिभासाभावादिति चेत् । तत्रोत्तरमेव
पक्षमाचक्ष्महे । न च व्यभिचारो ज्ञेयत्वादीनामप्येकद्रव्यगतानां तद्ग-
व्यतादात्म्येनावस्थितत्वादत्यन्तं भेदासिद्धेः । वातातपाभ्यां भिन्नाभ्या-
२५ मपि, अभिन्नदेशत्वेनोपलभ्यमानाभ्यां व्यभिचार इति चेत् । न ।

१ छन्दोदृष्ट्यर्थदृष्ट्यायमशुद्ध इव भाति ।

वयवसंवन्धि । तेषा तत्राप्रतिभासनात् । तदप्रतिभासने च तत्संवन्धि-
 रूपस्याप्यप्रतिभासनात् व्याप्याप्रतिपत्तौ तद्व्यापकत्वस्याप्रतिपत्तेः ।
 अथात्मावाक्परभागावयवव्यापित्वमवयविनो ग्रहीतुं समर्थ इत्युच्यते ।
 तत्र । सत्तामात्रेण तस्य ग्राहकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा स्वापमूर्च्छाद्य-
 ५ वस्थास्वपि तत्प्रतिपत्तिप्रसंगात् । किं तु दर्शनसहायस्तत्र दर्शनं नाव-
 यविनोऽवयवव्याप्तिग्राहकं संभवतीति प्रतिपादितम् । अथावाग्भाग-
 दर्शने सत्युत्तरकालं परभागदर्शनानन्तरस्मरणसहकारीन्द्रियजनिनं स
 एवायमिति । प्रत्यभिज्ञानमध्यक्षमवयविनः पूर्वापरावयवव्याप्तिग्राहकम् ।
 तदयुक्तम् । प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्यैव तद्विषयस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । अक्षा-
 १० नुसारि हि प्रत्यक्षम् । न चाक्षाणामवाक्परभागभाव्यवयवग्रहणा-
 व्यापार संभवति । व्यवहिते तेषा व्यापारासंभवात् । संभवे वाऽति-
 व्यवहितेऽपि व्यापारः स्यात् ।

तथा च—

पुरः शचीशस्य मुचारुचारिसंचारि यच्या प्रविरच्यमानम् ।
 १५ महीस्थिता अप्यवलोकयेयुर्लास्यं स्फुरत्कौतुकश्लोचिताः ॥६४६॥
 न च स्मरणसहायस्यापीन्द्रियस्याविषये व्यापारः संभवति ।
 यद्यस्याविषयो न तत्र स्मरणसहायमपि प्रवर्तते, यथा परिमलस्मरण-
 सहायमपि लोचनं गन्धादौ । अविषयश्च व्यवहितोऽक्षाणा परभाग-
 भाव्यवयवसंवन्धित्वलक्षणोऽवयविनः स्वभाव इति न ' प्रत्यभिज्ञाप्रत्य-
 २० क्षेणापि मित्रैकावयविग्रहणमुपपद्यते । ननु भवतामपि कथमवयवि-
 ग्रहणम् । न हीदं नास्त्येव । नापि मध्यभागभाव्यवयवावभासोऽस्ती-
 ति । उच्यते । नास्त्येवास्माकमर्वाग्दृशां सर्वात्मनावयविप्रत्यक्षता ।
 यदा यावन्तोऽन्यथा गृह्यन्ते तदा तदात्मकस्यैवावयविनः साक्षात्क-
 रणात् । कथं तर्हि घटोऽयमिति प्रतीतिरिति चेत् । कतिपयावयव-
 २५ दर्शनेनापरेषामपि तेषां परामर्शात् । न तदप्रत्यक्षं स्यादिति चेत् ।
 एवमेवैतत्परमार्थतः । सांव्यावहारिकत्वादस्मदादिप्रत्यक्षाणामतीन्द्रिय-

प्रत्ययस्यैव सर्वा मना चन्नुमाह्वय परमार्था प्रत्ययत्वात् । मन्-
मन्दप्रकागेऽन्यत्रप्रतिमासमन्तरेणाप्ययया प्रतिमासते । तन्मन्म्योऽ-
त्यन्तमित्र एवायमिति कश्चित् । साऽपि न निषधित् । तदानीमप्य-
वयवाः प्रतिमामभावात् । ननु के नाम तदानीमवयवा प्रतिमासेरन्,
अवयवो क इति कथ्यताम् । यो यत्रास्ति स तत्रेति चेत् । अय- ५
यवा अपि तस्य केचनेति बुद्ध्यन्व । ननु तिमिरपरिकरिते प्रदेशे
न चञ्चुचरणादयो निश्चेतु शक्यन्ते । तत्र किं शकुन्तादि शक्यते ।
सन्धानमात्ररूप शक्यत एवायमिति चेत् । अयया अपि तथैव
किं न शक्यन्त इत्यवयवामकर्ष्य सर्वत्राम्य प्रतिमामात्र प्रत्यक्षेण
मित्तम्यैरायविनो ग्रहणम् । अथ मित्र एवाय गृह्यते स्वरूपत १०
समयायात्तु तथा प्रतिमाम इति चेत् । तर्हि समयायोऽपि कश्चित्पर-
मन्त्रास्ति । आमिति चेत् । अयमपरो गण्डम्योपरि पिटकोद्देशः ।
अयवायविनापि तादृशकारेकान्तेन पृथग्मूनी ममययितुम्,
किं पुनरपर समयाय । अयानिष्यम्माय एव तेना समवाय । तर्हि
मिद्ध कथञ्चित्मे । प्रत्ययमपि चात्रेव चहस्तकम् । १५

उच च—

प्रत्ययराधितच पयस्य निपति तेऽनुमानततिम् ।

गम्भीकगेति किं न हि पलायकूट दृगानुगुण ॥ ६४७ ॥

प्रयत्नमिपने च हेतूनामभिधानत ।

फाल्गुनयापष्टिर म्यष्ट निष्टक्यता त्वया ॥ ६४८ ॥ २०

नायमेभ्योऽन्यया मित्र एवाप्ययविवेचनान्यथानुपपत्तेरिय-
नुमानराधितश्च पय । निरतितावयमेभ्योऽन्यत्र नेनुमशयन्व
स्वात्प्रययविवेचनन्वम । तच्च तन्त्रादिभ्य पराये पृथग्मेव नेनुम-
शक्यत्वेन मुप्रमिद्धम् । न चैकद्रव्यगर्भरूपादिमित्यभिचार । तेषामपि
तद्रव्यतात्पर्यात्कथञ्चित्कन्वात् । अपि च व्यग्रच्छेद्यग्रच्छेदमाराम्य- २५
दन्वातीनि साधनानि मर्शय्यपि कथञ्चित्मया मामान्येन वा मर्गा

- येरन् । आद्ये कल्पे विरुद्धता कथंचिद्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावा-
स्पदत्वादीनां कथंचिद्वेदेनैव व्यासत्वात् । द्वितीये तु प्रतिवाद्य-
सिद्धिः । जैनानां सर्वथा व्यवच्छेदकभावास्पदत्वादेस्तन्तुपटादिष्व-
प्रसिद्धे । तृतीये तु संदिग्धानेकान्तः । सामान्येन व्यवच्छेद्यव्यवच्छे-
५ दकभावास्पदत्वादिसद्भावेन भवितव्यमेव । कथंचिद्वेदेनेत्यत्र प्रमाणा-
भावात् । निश्चितव्यवहारश्च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावास्पदत्वहेतुः ।
पण्णा पदार्थानामग्निचमित्यादौ तद्भावेऽपि भेदाभावात् । अथ सदुपल-
म्भकप्रमाणविषयत्वं धर्मान्तरं पण्णामस्तित्वमिष्यत इति न हेतोर्व्यभि-
चारः । तदचारु । सतमपदार्थप्रसक्तेः । अथ पदपदार्थव्यनिरिक्ताना-
१० मपि धर्माणामभ्युपगमात्ताव्यं दोषः । तथा च पदार्थप्रवेशकग्रन्थः—
' एवं धर्मैर्विना धर्मिणासुदेशः कृतः ' इति । असद्वेत्तु । तैस्तेषां
संबन्धानुपपत्तेः । तमन्तरेण च धर्मधर्मिभावायोगान् । अन्यथाति-
प्रसंगान् । न च संयोगलक्षणाऽत्र संबन्धः । संयोगस्य गुणत्वेन
द्रव्येष्वेव भावात् । नापि समवायस्वरूपः । स तावत्तस्य सर्वत्रैकत्वा-
१५ भ्युपगमात् । समवायेन च सह समवायसंबन्धे द्वितीयसमवायाभ्यु-
पगमप्रसंगान् । पङ्क्तिभिः पदार्थैर्वर्गाणामुत्पादनान् । तेषां तैः संबन्धा-
भ्युपगमे पटादयोऽपि तन्त्वादित्संबन्धिनस्तथैव स्युरिति समवायाव्य-
संबन्धान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । भवतु वा पण्णामस्तित्वं धर्मा-
न्तरम् । तथापि व्यभिचार एव । तदस्तित्वेऽपरास्तित्वाद्यभावेऽपि
२० तदस्तित्वप्रमेयत्वाभिधेयत्वानीति व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावप्रवृत्तेः ।
अथ तत्राप्यपरास्तित्वाद्यभ्युपगमस्तदानवस्थाप्रसक्तिः । न चेष्टत्वान्न
दोषः । सर्वेषामप्युत्तरोत्तरधर्माधारत्वाद्धर्मित्वप्रसक्तेः पडेव धर्मिणः
प्रोक्ता इत्येतस्यानुपपत्तेः । न च धर्मिरूपा एव ये त एव पदत्वेनावधारिता
इति वक्तव्यम् । गुणादीनामनिर्देशप्रसंगान् । न हि गुणादीनां
२५ धर्मिरूपतैव किंतु द्रव्याश्रितत्वाद्धर्मरूपत्वमिति । यस्तुवाह— सदुपल-

म्भकप्रमाणगम्यन्व पण्णामस्तिचमभिधीयते । तच्च पट्पटाथविषय-
चान, तस्मिन्सति सन्ति व्यग्रहारप्रवृत्ते । एव प्रमाणजनित प्रमेय-
त्वमभिधाननानितमभि

नीलादिनिष्ठक्षणे पीतानौ प्राप्तेमाममाने नीलादिप्रत्यभिमानमस्ति ।
तस्मात्कथंचिद्विरुद्धनीलादिताम्येनास्थित कथंचिदेक नचित्र ५
रूपमुपगन्तव्यम् । तथा च व्यभिचार स्पष्ट ।

एव च रजोपिकुञ्जराणा दगानुमानीदगानालीयम् ।

दोषेरेनेकैश्चलिनात्र मूलात्केशस्थिते केवलमस्ति हेतु ॥ ६४९ ॥

यच्चोक्तम्—‘स्थूलप्रतिभासो न स्यात्’ इति तदप्यसाधीय । तत्त-
दयवानामयस्याविरोपस्य कथंचिद्विच्यमृतम्येकस्य चावयविगद्द- १०
वाच्यस्याभ्युपगमात् । एव च तादृशस्थूलानयत्रियपेक्षयाऽणुत्वव्यपदे-
शोऽपि परमाणुषु सूत्रात् एव । अपि च गुचिचिचारचानुरीचुब्बु-
चेनमा शेमुपीचमुपि नायमेकान्तेनैकरूप परिष्फुगतीति कथंचिनेके-
नानेन मरितम्यम् । न चानेकेऽपी अवयवेभ्यो भिद्यमानमूत्र-
समुपलभ्यन्त इति यावन्तोऽनयनाम्नामकन्वमवयविन स्वीकर्त- ११
व्यम् । तथा हि— यनेकान्तेनैकरूप न तदनेकवृत्ति चलाचल गन्तारक्त-
मावृत्तानावृत्त वा मरितुमर्हति । एकान्तैकरूपश्चावयवी स्वीकृतस्त्व-
येति यापकविरुद्धावलम्ब । अनेकवृत्त्यादि व्यापकमनेकं वा तद्वि-
रुद्ध चैकत्वमत्रोपलभ्यमानमनेकत्वं व्यावर्तयति । तच्च व्यावर्तमानम-
नेकवृत्त्यादि स्वव्याप्यमात्रायेन व्यावर्तन इति । अथाच गीथा , २०
किमिदं स्वतन्त्रसाधन प्रसगमाधन वा । न प्रथमम् ।
अययनिन प्रमाणासिद्धवेन हेतोराश्रयामिद्वन्वेषान् । प्रमाण-
सिद्धत्वे वा तत्प्रतिपात्तकप्रमाणाबाधितपत्त्यनिश्चयानन्तरप्रयुक्तत्वेन
तस्य कालात्ययापदिष्टव्यपेक्षदुष्टत्वात् । न च परम्यावयवी मिद्व-
इति नाश्रयामिद्वत्त्वदोष इति वक्तुं युक्तम् । यत परम्य किं प्रमाण- २१
तोऽपी मिद्व स्यादप्रमाणतो वा । प्रमाणतश्चेद्ववनोऽपि किं न

- सिद्धः । प्रमाणसिद्धस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् । तथा च तदेव काला-
 त्ययापदिष्टत्वं हेतोः । अथाप्रमाणतस्तर्हि प्रमाणं विना प्रमेयस्यासिद्धि-
 रित्येव च वाच्यम् । किमनुमानोपन्यासेन । अप्रमाणासिद्धश्च
 परस्यापि न सिद्ध इति पुनरप्याश्रयासिद्धत्वम् । नापि प्रसंगसाधन-
 ५ मेतत् । यतो व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयको यत्र
 प्रदर्श्यते स प्रसंगः । व्याप्याभ्युपगमश्च परस्य प्रमाणपूर्वकत्वेन
 त्वयावधारितोऽन्यथा वा । आद्यपक्षे न प्रसंगस्योत्थानम् । तेनैव
 प्रमाणेन तद्व्याप्तेः पराकरणात् । द्वितीयपक्षे तु प्रमाणमेव परः
 प्रष्टव्यः । किंप्रमाणकोऽयं तवाभ्युपगम इति । न च परस्यैकान्तैक-
 १० रूपत्वस्यानेकवृत्त्यमावादेश्च व्याप्यव्यापकभावः प्राप्तिश्च्यत् । अनेक-
 वृत्त्यादिसद्भावेऽपि सामान्यादावेकत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वादिति । तदेतद-
 खिलमनलप्लुष्टपलालपूलपर्यन्तमनुकरोति । यतः प्रथमपक्षस्तावदन-
 भ्युपगमादेव निरस्तः । प्रसंगसाधनकरूपे तु यौ विकल्पावकल्प-
 यिषाता नौ यदा शब्दनित्यत्वादितूष्णीकामाकलय्य स्थातुमर्हसि
 १५ त्वम् । तत्प्रतिषेधानुमानस्य सकलस्य तेन तिरस्करणात् । अथा-
 प्रमाणासिद्धस्तर्हि पर एव प्रमाणं प्रष्टव्यो, न चैवम् । तत्र तत्र तत्प्र-
 तिषेधानुमानोपन्यासात् । अथाप्रमाणासिद्ध एव पराभ्युपगमः
 परं.... ....राभ्युपगमप्रतिषेधं परि-
 त्यज्यान्यत्र प्रसंगः प्रत्यपादि । तथा हि—यथैकान्तैकरूपत्वमूरीक्रियतेऽ-
 २० वयविनस्तदा तद्व्यापकमनेकवृत्त्यमावादिकमपि भवेदिति संभावनागर्भा-
 भ्युपगमद्वारेण प्रसंगमभिधाय तस्य न .. ....
 प्रतिपाद्यते । एकान्तैकरूपत्वविरुद्धं ह्यनेकरूपत्वं तेन व्याप्तस्यानेक-
 वृत्त्यादेरत्रोपलम्भः । विपर्ययहेतुरेव च मौलो हेतुः । न चायं नोभ-
 योरपि सिद्धोऽनेकवृत्त्यादेस्तत्रोभयसंमतत्वात् । नाप्याश्रयासिद्धोऽ-
 २५ वयव .... माणस्यात्रानेनो-
 पस्थानात् । यत्खलु यन्मात्रनिमित्तं तत्तस्मिन्सति भवत्येव यथाऽ-

न्यकारणमामग्रीमात्रनिगन्धनोऽङ्गुरस्तम्या सत्या भवत्येव । विरुद्ध-
धर्माध्याममात्रनिमित्तश्चानेक

भावान्मर्वत्राभयनप्रसङ्गोऽत्र पिपयये बाधक प्रमाणम् । तथा हि-
यथा निमित्ताभावेऽपि भयतोऽहेतुकता । तथाऽनिकले

विरुद्धधर्माध्यामम्यानेकानिगन्धनत्वामावेऽनेकत्वकिङ्कणन्ती च भुज- ५
नेऽस्तमित्यात् । यत्तुक्तम्-‘यदि विरुद्धधर्माध्याम पदार्थानां भेदो न

म्यात्तान्यस्य तद्वेदकम्यामावाद्धिबभेक म्यात् । प्रतिभासभेदम्यापि
तम

सनामनैकदेशन वा
वर्तेत । यदि सनामना तत्र यावन्तोऽवयवास्तावन्त एवावयविन
स्यु । स्वभावेऽन्तरेण प्रत्यययत्र तस्य सनात्मना वृत्त्यनुपपत्ते । १०

एव च युगपत्नेककुण्डात्त्रिगुणमिदं विन्वात्त्रिगुण

भागामावात्त्रिगुण्य च

फायद्वयस्य भवेत् । एकम्यापि च जनकत्वेन सामग्र्याऽननकत्व
प्रतीयमान व्याहृत्येन । अवयवेषु चावयवीति प्रत्ययाभावात् प्रमथते ।

वृत्ता चेकस्मिन्नवयवे युगपद्भावाभावात् म्यानाम् । तथा ह्ये १५
वतने तत्रापि न

प्रशस्यम् । निरगम्यावयविन म्वाकारात् । माशत्वे वा तेऽपि ततो
भिता स्युर्भिता वा । भित्तये पुनरप्यनेकांशेषु वृत्तेरेकस्य मयात्मनैक-

देशविकल्पा नेति

निमज्जेदशिनि वाश । प्रथमपक्षे तद्वत्करचरणशिरोग्रीवादिष्वप्य- २०
वयवेषु किं नाम्य निमज्जनमभ्युपगम्यते । तथाभ्युपगमे चापरावयवि-

कल्पना न म्यात् । अवयवप्रचयात्मकत्वात्तस्य । द्वितीयपक्षे तु निर-
शोऽशी भवेत्तत्र च पूर्वनीतिनोऽनेकवृत्तित्वे वा विरुद्धधर्माध्यासि-

पु पुस्यावयविन सप्रधयति तावत्तन्वादिष्वपि किं न सवयवेदवृ- २५
त्तेरनिरोपान् । अथ वर्तते तत्र तत्रापि यदि समवायो

वृत्तिस्तदाऽनवस्था । किं च वृत्तेः समवायरूपत्वपरिभाषायामपि न विरुध्यते .... द्वितीये तु यावदवयव-
मवयविनो भवेयुरिति सिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः । अथ सर्वकदेशादि-
भेदशब्दः । न च भेदशब्दस्याभिनेश्वयविन्युपपत्तिर्बहुषु दृष्टत्वात् ।

५ तथा हि— बहुनामन्यतम ए....
दृश्यत एव । अथौपचारिक एवायं पटकारणेषु तन्तुप्रचारतः पटा-
भिधानप्रवृत्तेस्तत्सामानाधिकरण्येन सर्वादिशब्दप्रयोगादिति चेत् ।
मैवम् । एवं सर्वदेव पटशब्दाद्बहुवचनप्र....

ति वाच्यमस्य व्यपदेशस्य गौणत्वे स्खलद्वृत्तितयाऽगौणाद्वेदप्रसक्तेर्न
१० चासावस्ति । तथा हि— सर्वः पटः कुण्डेषु वर्तत इत्यत्र नैवं बुद्धिर्न
पटो वर्तते किंतु तत्कारणमृतास्तन्त्र इति । किं च भेदे....
युक्तः । मोषपादि वाऽत्र सर्वादिशब्दप्रयोगस्तथापि न शब्दप्रवृत्त्य-
नुपपत्तिमात्रप्रेरणया वस्त्वर्थस्य प्रतिषेधः शक्यते विधातुम् । तत्र
तच्छब्दाप्रवृत्तावपि व्याप्तव्याप्तिशब्दयोः प्रवृत्त्युपपत्तेः । तथा ह....

१५ .... तस्यैकदेशाभ्यां व्याप्ता तौ विहाय
प्रकारान्तरेण वृत्तेरसंभवात् । यत्स्वत्वर्थान्तरभूतं यत्र वर्तते तदेक-
देशेन य....
व्याहन्यते । अथावयवानामेव चलाचलत्वं विरुद्धधर्मसंसर्गः । ततोऽ-
र्थान्तरभूतस्यावयव ....

२० विनमायोगात् । तथा हि— यदा पुरुषो हस्तमुत्क्षेप्तुमपक्षेप्तुं वेच्छति
तदा हस्तवत्यात्मप्रदेशे प्रयत्नो जायते ....
तं प्रयत्नं हि तस्योत्क्षेपणापक्षेपणयोरशक्यकरणत्वादुत्पत्त्यापि
कारणत्वम् । यदा तु शरीरं चलयितुमिच्छति तदा ....
स्तु निमित्तकारणमिति चेत्तद .... तस्मावतः स्यात् । अथ

२५ नाय तत्र स्थितिस्तर्हि गच्छती....
दैव स्वावयवेषु समवायात् । अथ गमननिवृत्तिः स्थितिस्तदा प्रोक्त

एव दोष । अथ व्याप्यवृत्त्येव कमेति तावत्प्र
सयोगस्तत्र समुपलभ्यते चैत्रोऽत्र संयुक्त इति प्रतीतेर्नार्हं करशाला-
मात्रेऽपि चलिते चैत्रस्य चलनमुपलभ्यते

अथात्रावयवसंयोगो भवत्येव तत्कारणस्यावयवसंयो-
चैत्रश्चलतीति ५

प्रत्ययानुत्पत्तेरिति त्वनुद्धोष्यमेव तस्यावाच्यमानस्यानुमवात् । अथा-
त्मनि शरीरचलनेच्छया श रक्तत्वात्-
द्वयविरूपस्यारक्तत्वप्रमत्तेर्युगपद्वक्ताररुपद्वयोपलब्धिप्राप्ते । अपि
च तदारम्भकोऽप्यवयवो यद्यवयविरूपस्तदा संयोगस्याव्याप्यवृत्ति
तथा तत्राप्येकदेशवृत्तित्वमिति तुल्य पर्यनुयोग । अथाणुरूपस्तदा १०
णूनामतीन्द्रियावयवाश्रित संयोगोऽप्यनान्द्रिय एवेति न रक्तोपलम्भो
भवन् । अथ तृतीय पक्ष । तदप्ययुक्तम् । संयोगस्याव्याप्यवयवानुप-
लब्ध्यावनुपलब्धे । अन्यथा घटविश्रावसंयोगस्याप्युपलब्धि म्यात् । एव
चाङ्गुलिरूपवद्वागम्याप्यदृष्टाश्रयस्यानुपलब्धेरश्रयोपलब्ध्यावेवोपलब्धेरि-
ति व्याप्यवृत्तिरसावपि स्यात् । गन्धेन च व्याप्यवृत्तिना व्यभिचार । १५
तस्यावयवानुपलब्ध्यावप्युपलम्भात् । अथारक्तेष्ववयवेषु समवेतद्रव्यस्यो-
पलब्ध्यापि न रागसंयोगस्योपलब्धिरित्याश्रयोपलब्धो नाम्योपलब्धिरेवे-
त्यव्याप्यवृत्तित्वमुच्यते । नैतदपि युक्तम् । रक्ताङ्गावयवसमवेतस्याव-
यविन एकवाचदुपलम्भे रागद्रव्यसंयोगस्याप्यवयवमुपलम्भोपपत्ते ।
अन्यथा तदैक्यायोगात् । अनेकान्तिक चेदृशमव्याप्यवृत्तिमाश्रयो- २०
पलब्ध्यावपि व्याप्यवृत्ते रसादे क्वाचिदनुपलम्भान् । तत्र सिद्ध
रक्तारक्तत्वं विरुद्धधर्मसमर्ग इति । आवृत्तानावृत्तत्वमपि तथैव ।
तथा हि— कौपीनादिना शरीरस्यैकदेशावरणे सकल तदावियते च
वा । प्रथमपक्षे निमित्तवाच्यत्वं सकलस्यानुपलब्धिप्रमग । अथ
नेति पक्ष । अवयवावरणेऽपि हि न शरीरस्यावरणमवयवावारकद्रव्य- २५

संयोगस्य तदावरणे सामर्थ्याभावात् । न खलु यावानवयवद्रव्यसंयोगो-
ऽवयवमावृणोति तावानेवावयविनं तस्य महत्त्वान् । यद्येवं प्रदेश-
तस्तस्यावरणमस्ति न वा । अस्ति चेत् । न युक्तमेतत् । अनंशस्य
प्रदेशाभावस्तथा तन्वावरणस्यानुपपत्तेः । उपपत्तौ तु विरुद्धधर्मसंसर्गः

५ स्पष्ट एव । अथावयवावारकद्रव्यसंयोगेनावयविनः प्रदेशतोऽपि ....
:.... :.... :.... :.... शे तस्योपल-

ब्धिप्रसंगान्समग्रोऽप्यवयवी विलोक्येताविशेषान् । न ह्यवयवानामा-
वरणे वावयविनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । उभयत्रास्यानावृतस्याभ्युपग-
मान् । समग्रासमग्रव्यवस्थया यथात्र वृत्तिस्तथोक्तमेव । अवयवाव-

१० रणेऽप्यवयविनोऽनावरणे च तत्र तस्य वृत्तिविरोधः । यत्खलु यत्र
वर्तते.... :.... :.... यथा घटादावाव्रियमाणे तद्गत

.... :.... :.... दिना कतिपयावयवानामावरणा-
त्तस्याप्यावरणं स्वीकर्तव्यम् । यथा च सिद्धो विरुद्धधर्मसंसर्गस्ततोऽपि
कथंचिदनेकत्वं ततोऽपि चावयवेभ्यः कथंचिद्विष्वग्भाव इति ।

१५ यच्चोक्तम्—‘ अनेकवृत्त्यादिसद्भावेऽपि सामान्या ... :....
:.... तदप्यनवदातम् । कथंचिदनेकत्वप्रतिपादकमैव प्रमाणस्य तत्र
प्राक्प्रतिपादनान् ।

इति विचारधुरामधिरोपितो न पुनरेति घटामवयव्यसौ ।

अवयवव्यतिरेकमुपेयिवानतितरा कथमस्तु सखे ततः ॥ ६५० ॥

२० स्वकप्रतीकप्रकरात्कथंचिद्विज्ञस्वरूपं कलशादिवस्त्वा ?

प्रत्यञ्जल .... :.... लक्षणं संप्रति जिज्ञायाम ॥ ६५१ ॥

एवं खल्वभी समाचञ्जते न रूपादिभ्यः पृथग्भूतोऽवयवी प्रत्यक्षे
लक्ष्यते । चक्षुराद्यक्षप्रभवप्रत्यये रूपादिपरमाणुप्रचयस्यैव प्रतिभासात् ।
नाप्यनुमानेनावयविमावाविनाभावभाजो लिङ्गस्य कस्याप्यसंभवात् ।

२५ प्रत्युत बाधकमेव तत्रानुमानमुत्तिष्ठते । तथा हि— यदुत्पत्तौ निमित्तं
नोपपत्तिमियर्ति तत्रास्ति यथा बान्ध्वेयो नोपपद्यते चावयव्युत्पत्तौ

किंचिन्निमित्तमिति । तथा हि— द्युणुकाद्ययत्रव्युत्पत्तौ निमित्त परमा-
 शुभयोग समयो कर्त्तव्येन वा म्यान् । यदि
 सर्वामना तत्र पिण्डम्याणुमात्रतापत्तेर्विनीर्णमनोयाज्ञलिरवयविकथाये ।
 अर्थकर्त्तव्येनेति पय । सोऽपि न श्वम । परमाणूना देह्याममवात् ।
 तस्मिन्ने तेषा परमाणुत्रायोगात् । त्स्मिन्मागमेत्त परमाणुपट्टे न युग- ५
 पमयुज्यमानाना तेषा षडङ्गवानुपगान् । तस्मान्न्य गृह्यकाकल्या
 परमाणव एव परमाथसन्न स्वीकृत्या । त एव च म्यूलतया-
 विघाटनिच्युता अपि तत्राकारप्रतीतिर्निमित्ततामुपयान्ति चिकुरा इव
 तैमिरिकोपलब्धेरिति ।

करोत्यत्रो रक्तपटेषु राज्यमेकान्तपरास्थितिमोहराज ।

१०

यलक्ष्यमाणं जगतापि साक्षाद्विद्रिप्य जल्पन्ति तन्म्यन्ते ॥६५२॥

तथा हि— यज्जल्पि 'रूपादिपरमाणुप्रचयस्यैव प्रतिभासात्' इति
 तन्मत् । यत किमि प्रचयशब्दामिधेय धीमतापीतम् । देश,
 प्रत्यासत्ति, सयोगविशेषो भूयस्त्वमात्र वा । प्रथमपक्षद्वयेऽवयविसि-
 द्धिरप्रत्यूहा । देशस्य व्योमाद्यगम्बभास्य स्वयमवयवित्वादवयविना १५
 ममानन्यायता सयोगस्य स्वीकारे प्रागेवायविकथीकाराच्च । तृतीय-
 पक्षे न चक्षुरास्ते परमाणुप्रचयस्य प्रतिभास म्यान् । रूपादीना
 प्रतिनियतेन्द्रियप्राप्त्यनया तत्परमाणुप्रचयस्यैकेन्द्रियारिपथत्वात् । नापि
 प्रतिनियतैरर्णान्द्रिये प्रतिनियतानामपि तेषा ग्रहणमनुगुण परमाणूना
 ह्यर्थाकगोचरत्ताममवाद्धिपयलक्षणरहितत्वाद्वस्त्वाकारनाननकत्वं हि २०
 विषयलक्षणमाचमते मिश्रव । न च तन्मूना विद्यते ।
 सत्र म्यूलकारस्येव सवेदनान् । मिलशणाकारनाननकम्यापि
 निषयमावे चक्षुरास्तेरपि निषयन्व म्यात् । अथ नीलाद्याकारापकत्व
 परमाणूनामस्ति तद्वगेनैव विषयत्वम् । तन्मुक्तम् । यनोऽय नीला-
 द्याकार म्यूलमकत्वेनैव सवेद्यते न परम्परासहितपरमाण्वात्मकत्वेन । २५
 कुतश्चाय विशेषोऽवधार्यते नीलाद्याकारस्यैव वाद्यनन्यत्र न म्यूला

- कारस्येति । न ह्याकारनादिना स्थूलाकारवन्नीलाद्याकारोऽपि ज्ञान-
 स्थादाकारादर्थान्तरभूतः कदाचिद्वर्गि । तत्कथं प्रत्यक्षानुपलम्भा-
 म्यामपि विशेषस्तदाकारयोः कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते । अर्था-
 पत्त्या तु स्थूलाकारस्यापि बाह्यजन्यत्वसिद्धिः स्यात् । समानयोग-
 ५ क्षेमत्वात् । बहवः संनिविष्टाः परमाणव एव स्थूलत्वेनावभासन्त
 इति चेत् । नैवम् । संनिवेगस्तेषां देशप्रत्यासत्तिः संयोगविशेषो
 वेत्यादिनास्य प्रचयवन्निर्मूलनार्हत्वात् । प्रत्येकमसंचितास्थूलेषु परमा-
 णुषु तथाकारं ज्ञानं च भ्रान्तिमेव म्यात् । अथ बुभुक्षाक्षामकुक्षेः
 क्षीरोपद्वौकनं प्रातरेवतप्रियमेव हि मे स्थूलैकप्रतीतिभ्रान्तत्वमिति
 १० चेत् । स्यादेतदेवम् । यदि कालकूटच्छटालाञ्छनं तत्र न स्यात् ।
 एवं हि कचिदभ्रान्तेन स्थूलैकाकारप्रत्ययेनावश्यं भवितव्यम् । सर्वत्रा-
 भ्रान्तिपूर्वकत्वात् भ्रान्तेः । न खल्वनाकलितसत्यकलधौतस्य पुंसः
 शुक्तिशकले कलधौतभ्रान्तिर्भवितुमर्हति । वासनावगादेवामृदुर्गो
 प्रतीतिः प्रादुर्भवतीति चेत् । तर्हि शुक्तौ रजतप्रतीतिर्न वास-
 १५ नानिमित्ता यद्गृहीतरजतस्य कदाचिन्नोल्लसति । ततो वासनाप्यस्य
 प्रत्ययस्यास्तु निमित्तम् । किं तु नेयमणुगृहीततया स्थूलाकारस्योद्बो-
 द्धुमर्हति । किं च यदि वासनावगात्तथा प्रतीतिस्तदा कथं कोटि-
 प्रमाणानामपि पुंसां घटे घटोऽयं घटोऽयमित्येकाकारैवाहंप्रथमिकया
 प्रतीतिरुज्जिहीत । वासनाया एकत्वादिति चेत् । नन्वेकत्वमेक-
 २० स्वरूपमेकादृशत्वं वा विवक्षितम् । नाद्यः कल्पः । अनेकसंतानस्थि-
 तैकवासना ....
 .... किमुत्तरं वितरति । अथास्त्वेवं बाह्यस्याभावो ज्ञानस्यैव पर-
 मार्थसत्त्वादिति चेत् । न । तस्यापि परमाणुरूपत्वेन प्रकृतदूषणान-
 तिक्रमात् । मा भूत्तदप्यस्तु । परमकाष्ठानिष्ठं शून्यमेवेति चेत् ।
 २५ मैवम् । तस्य प्रागेव प्रतिशतान् । संयोगहेतुस्वभावापेक्षयेति पक्षस्तु
 कक्षीक्रियत एव । दिग्भेदेनाणुसंयोगहेतुमृतस्वभावलक्षणानां पर-

माणुषु समतत्त्वान् । कथमन्यथा नागहरणाद्यर्थक्रियाकारिण कुम्भा
 देर्निवृत्ति । न हि परमाणवन्तकारिण परम्परमसंलिष्टत्वात्कपाल-
 प्रतिकपालादिक्रमपवन् । अथ देशप्रयासत्तिमान्ते तत्कारिण ।
 नैवम् । अवयविनोऽनम्युपगमे तेऽप्रत्यामत्तेऽप्यनुपपत्ते । घटाधारम्
 प्रदेशम्यापयवित्वात् । नरन्तर्येणोत्पत्त्यान्तकारिण इति चेत् । ननु ५
 नैरन्तर्यमेकत्र देशेऽवस्थानम्, अन्तरालामो वा । आद्यपथोऽम्मदृष्टा-
 द्भिक्षित । मागतानामेकदेशम्यासमसात् । द्वितीये तु किमन्तराल-
 शब्दवाच्य म्यात् । यद्याकाश तत्र सिद्ध ग्रावयर्गं तस्यापि मप्र
 देशत्वात् । आलोकमन्त परमाणवोऽन्तराल तस्य चामावो घटान्ति-
 परमाणूनामन्तरेषु स्पष्ट ण्येति चेत् । न त्वन्तरशब्दवाच्य व्योम १०
 स्यादन्तरालमेव वा । आद्य कुनोत्तर एव । द्वितीये तु सुतरामालो-
 कनम परमाणूना तत्र भावोऽभिहितो भवेत् । अन्तराले हि यन्त
 रालामावोऽभिधीयते तदाऽन्तरालावाभिधेया आलोकनम परमाण-
 स्तत्र सिद्धा स्वीकर्तव्या । न चालोकनम परमाणवो नियता
 केचन निश्चिता सन्ति येषु कापि तदपरेषामालोकनम परमाणूनाम- १५
 भावोऽभिधीयते । कपालानि च जलाहरण कथं न कुयु । तन्तरा-
 लभूतेऽलोकनम परमाणुषु तत्परेषा तेषामभावात् । अस्तु वा
 यत्किञ्चिन्तरालावाच्य तथापि पाषाणान्तरपरमाणव किमिति न
 जलाहरण कुर्वन्ति । तेषां नैरन्तर्यात्पान्म्य तत्रापि भावात् । अथ
 तेनैवाकारेणोत्पत्त्यान्ते तत्कारिणो नान्यथा । नन्वेतन्प्यम्मदृष्टाभिहित २०
 मेव । आकाराब्देन सयोगविशेषादे कस्यचिन्भिन्नानात् ।

अहो तु स्वल्प र्घाद्वाना भिन्नुन्वमनि युज्यते ।

भिन्नाशीलतयैवैषा यदृष्टे जायतेऽग्निलम् ॥ ६७३ ॥

एव च—

सयोगहेतुभूतस्वभावपट्टे स्थितेऽणुषु प्रकटे ।

अवयविनन्मनिमित्त संयोग सगनिमगच्छत् ॥ ६७४ ॥

सिद्धे चास्मिन्नुपन्यस्तं यत्पुग साधनं त्वया ।

स्थूलस्याभावसंसिद्धौ तदसिद्धमिति स्थितम् ॥ ६५५ ॥

त ग्व च स्थूलतथाविवाकृति-

च्युता अपीत्यादि यदप्यलप्यत ।

५

तदप्यशेषं गदितोत्तरक्रमा-

दयास्तमेवेति बुधेन बुध्यताम् ॥ ६५६ ॥

परिहर ततो दूरादेतान्कलङ्कविसंस्थुला-

नवयविकथाच्छेदे विद्वज्जलीकमनोरथान ॥

न खलु विदुषां निन्दापात्रे कथंचन कश्चन

१० कचन कुरुते प्रेक्षाकारी परिग्रहपातकम् ॥ ६५७ ॥

ग्वं च महीप्रमुखं द्रव्यचतुष्कं कणादनिर्दिष्टम् ।

कथमपि नोपैति घटा यन्नित्यानित्यतास्पदं सिद्धम् ॥ ६५८ ॥

यदप्युक्तम्— ' आकाशकालदिश इतरेभ्यो भिद्यन्ते' इत्यादि । तत्र

दिशोऽसत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात्पक्षकदेशासिद्धो हेतुः । आकाशे तु द्वयी वि-

१५ प्रतिपत्तिरावयोरेकान्तनित्यत्वे निरंशत्वे च । तत्रैकान्तनित्यत्वमपहस्तितं

प्रागेव । निरंशत्वं तु निरस्यते ।

अथ कथमेवं शक्यं निरंशमाकाशम्, सर्वजगद्धापित्वात् । यत्र

आकाशस्य निरंशत्व- निरंशं न तत्तथा दृष्टम् । यथा घटः । न च न

खण्डनम् । तथेदं तस्मात्तथा, इत्यनुमानस्य निरंशत्वसिद्धौ

२० बद्धकक्षस्य सत्त्वान् । तदयुक्तम् । पक्षस्यानुमानेन बाधितत्वात् । तथा

हि— नाकाशमनंशम्, सकृद्विचित्रदेशद्रव्यसंबद्धत्वात् । काण्डपेटवत्,

इति । यदप्युच्यते— ' निरंशमाकाशं सदावयवानारम्यत्वात्परमाणुवत्'

इति । तदप्यनेनैव निरस्तम् । अनुमानबाधितपक्षत्वाविशेषात् ।

किं च यदि सर्वथा सदावयवानारम्यत्वं हेतुस्तदा प्रतिवाद्यसिद्धः

२५ पर्यायार्थादेशात्पूर्वपूर्वाकाशप्रदेशेभ्य उत्तरोत्तराकाशप्रदेशोत्पत्तेः कथं-

चित्तदमित्य व्योम्नोऽपि समुत्पादादारभ्याग्मकभावोपपत्ते ।
 अथ कथंचिमदायवानारभ्यत्व हेतुस्तदा निरुद्ध । कथंचिन्निगृह्य-
 त्वस्य सर्वथा निरशत्वविरुद्धस्य साधनात् । स्यान्मतम् । नाकागस्य
 प्रेक्षा मुरया सन्ति स्वतोऽनवधार्यमाणत्वात्परमाणुम् । पटादीना
 हि मुख्य प्रेक्षा स्वतोऽनवधार्यमाणा सिद्धा । मुरसरणो तु ५
 स्वतोऽवधार्यमाणत्वं न तेषामस्ति । घटाकाश पटाकाशमित्युपाधिव-
 शादेवावधारणात्तदनुपपत्तम् । व्यणुकादीना व्यणुकाद्यववेरनेकान्ति
 कत्वात् । तेषामस्मदादिभि स्वतोऽनवधार्यमाणानामपि मुख्यतया
 भावात् । अत्यन्तपरोक्षत्वाग्मनादिभिस्ते स्वतो नावधार्यन्त इति
 चेत् । तत्र एनाकागप्रेक्षा स्वतोऽनवधार्यमाणा सन्त्वस्मदादिभि । १०
 अतीन्द्रियार्थदर्शिना तु यथा व्यणुकाद्य प्रदेशा स्वतोऽवधारणीया
 म्त्थाकागप्रदेशा अपीति स्वतोऽनवधार्यमाणत्वादित्यसिद्धो हेतु ।
 उपचरितत्वे चाकागप्रेक्षाना मुख्यकार्यकरण न म्यात् ।

मज्जनतयोपचरितोऽपि दुर्जनप्रवृत्तिरत्र कोऽपि पुमान् ।

न सल्ल जनकणकुट्टर सिद्धति वचनामृतच्छटया ॥ ६५९ ॥ १५

अन्यथा मुख्यसजनन्वप्रमगात् । प्रतीयते च मुख्य कायमनेक-
 पुद्गलान्द्रव्यावगाहनलक्षणम् । निरशम्यापि विमुत्पाद्युक्तमिति
 चेत् । कथं त्रिमु निरश चेति । सन्नद्रव्यव्यापकत्वं हि विमुत्त्वम् ।
 तत्कथं निष्प्रेक्षस्य म्यात् । किं च कथंचित्साशमाकाश परमा-
 णुभिरैकदेशेन मयुज्यमानत्वात्पटवत् । तस्यै तै सर्वात्मना मयु- २०
 ज्यमानत्वे परमाणुमात्रत्वप्रसंग । तथा चाकाशवहुत्वापत्ति ।
 स्यान्मतम् । नैकप्रेक्षेन सर्वात्मना वा परमाणुभिराकाश
 समुज्यते किं तर्हि समुज्यत एव यथाययनी स्वाययै, सामाय
 वा स्वाययै समवेयत ण्वेति । तन्मन् । साध्यममत्वा
 निरर्शनस्य । तस्याप्यययन्यै सर्वथा निरगत्वे स्वाययवादिभिरैका- २५

- न्ततो भिन्नैः संबन्धे यथोक्तदोषानुपपन्नात् । कात्स्न्यैकदेशव्यतिरिक्त-
 स्य प्रकारस्य तत्संबन्धनिबन्धनस्यासिद्धेः । कथंचित्तादात्म्यस्य तत्सं-
 बन्धत्वे स्याद्वादमतसिद्धिः । सामान्यतद्वतोरवयवावयविनोश्च कथं-
 चित्तादात्म्योपगमात् । न चैवमाकाशस्य परमाणुभिः कथंचित्तादात्म्य-
 ५ मित्येकदेशेन संयोगोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा च सांशत्वसिद्धिः ।
 किं च सांशमाकाशम्, ज्येनमेपाद्यन्यतरोभयकर्मजसयोगविभागान्यथा-
 नुपपत्तेः । ज्येनेन हि स्थाणो. संयोगो विभागश्चान्यतरकर्मजः ।
 तत्रोत्पन्नं कर्म स्वाश्रयं ज्येनं तदाकाशप्रदेशाद्विद्योऽप्य स्थाण्वाकाश-
 देशेन सयोजयति । ततो वा विभज्याकाशदेशान्तरेण सयोजयतीति
 १० प्रतीयते । न चाकाशस्यागाभावे तद्वद्वत्ते । कर्माश्रयभूतज्येनस्थाण्वो-
 रेकदेशत्वात् । एतेन मेपयोरुभयकर्मजः संयोगो विभागश्चाकाशस्या-
 प्रदेशत्वे न घटत इति निवेदितम् । क्रियानुपपत्तिश्च तस्या देशान्तर-
 प्राप्तिहेतुत्वेन व्यवस्थितत्वाद्देशान्तरस्य चासंभवात् । तत एव परत्वा-
 परत्वपृथक्त्वाद्यनुपपत्तिः पदार्थानां विज्ञेया । यदि च निरंशमाकाशं
 १५ तर्हि तद्वत्तदाश्रितस्य शब्दस्यापि व्यापित्वापत्तिः । तस्याव्याप्यवृ-
 त्तित्वे वा कथं तदधिकरणस्य व्योम्न साशत्वं न स्यात् । यतो व्या-
 प्यवृत्तित्वमस्य पर्युदासरूपं वा स्यात् । आद्यपक्ष एकदेशवृत्तित्वमेवा-
 मिहितम् । भवेदाकाशं व्याप्य शब्दो न वर्तत इति ब्रुवतस्तदेकदेशे
 २० वर्तत इत्यापत्तेः । व्याप्यवृत्तित्वं हि सामस्यवृत्तित्वं तत्प्रतिषेधे त्वेक-
 देशवृत्तित्वमेव भवति ।

एवं च—

ध्वनिरेकदेशवृत्तिः प्रदेशशून्ये च वर्तते व्योम्नि ।

इति मे माता बन्धेऽप्यस्य चिरान्मित्रमीक्षितं सूक्तम् ॥६६०॥

- प्रसज्यपक्षे तु व्याप्यवृत्तौ निषिद्धाया नभस एकदेशानभ्युपगमे
 २५ तेनापि वृत्त्यसंभवे वृत्तिमात्रस्यापि प्रतिषेधः स्यात् । न चैतत्तद्वो-
 पपद्यते । शब्दस्य गुणत्वस्वीकाराद्गुणस्य चावश्यं द्रव्याश्रितत्वा-

त्समवाय एव वृत्तिरिति चेत् । न । तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । यदि
 च निरश नमो भवेत्तदा श्रवणसमवेतस्यैव ब्रह्माण्डवर्तिनोऽपि शब्द-
 स्याम्मदादिभिरपलम्भ स्यात् । निरञ्जकाकागलक्षणश्रोत्रममवेत-
 त्वान् । अथ धर्मो धर्माभिसम्भूतकृष्णशकुल्यराच्छिन्नाकाशदेश एव
 श्रोत्रम् । तत्र ब्रह्माण्डवर्तिनः शब्दस्यासमवायान्नाम्मदादिभिर्मपलम्भ । ५
 नन्वयमधर्मपरिलप्रवेशन्यायेन सायथवन्वाङ्गीकार एव परि-
 हार । श्रोत्राकागेशात् ब्रह्माण्डवर्तिनः श्रोत्राकाराकाशस्यान्यवान् ।
 किं चेत्तस्मिन्मुपगमे सतानवृत्त्या शब्दस्यागन्तव्यं श्रोत्रेणो-
 पलधिर्न स्यात् । अपरापराकागेशोऽप्यतिद्वारेणाम्य श्रोत्रसमवेतत्वा-
 समवात् । वृत्तानुवेदमात्रेणाभेदकेशनाशेन चापनीपधेन । अभितै- १०
 कनम समर्गितात् । तथा हि— येनेन वियम्बभावेन स वृत्तानु
 सयुतम्नननाखिलमपरमपि वेदम विपिनपलान्कूटात्किमित्यनल्पज्वा-
 लानालकरालवृत्तानुत्तरेन त्रिभुवनमप्यासज्येन ।

तदेवमस्मिन्नितरामुपस्थिते समन्ततोऽपि व्यमने मुमुक्षुरे ।

उपैदि त्रैशेषिक साक्षनात् व किमाप्रदरेभिहृदककक्षी ॥ ६६१ ॥ १५

यत्तु नामसत व्योम स्वरूपेणापि सांगता ।

तेषामपोऽनुमानाम्य सेनानी शिशुगन्तम ॥ ६६२ ॥

तथा हि— युगपात्रेखिलद्रव्यावगाह साधारणकारणापेक्षो, युगप-
 तिखिलद्रव्यावगाहत्वात् । य एव स एवम् । यथैकमर मलितात् -
 पातिमस्याद्यवगाह, तथावगाहश्चाय तम्मात्तथा । यथापेक्षणीयमत्र २०
 साधारण कारण तत्राकागमिति । नन्वालोक्तनममोरेवापेयायावगाहे
 साधारणकारणत्वं भविष्यत कथमस्मान्नाकागसिद्धिरिति चेत् ।
 तदनुभूतम् । आलोक्तनमसोरप्याकागमावेऽङ्गादस्यायोगात् । ननु
 सभायाना यथाकागोऽङ्गादस्त्वया तस्याप्यङ्गाश्रयेऽङ्गाहेन भाव्यमि-
 त्यनवन्धा ते । अस्य स्वरूपेऽङ्गाद्विद्यार्थानामपि स्वात्मन्येवावगा २५

- हप्रसक्तेः कथमाकाशस्यातः सिद्धिरित्यपि न किञ्चन । आकाशस्य व्यापित्वेन स्वावगाहित्वसंभवादनवस्थानुपपत्तेरन्यार्थानामव्यापित्वेन स्वावगाहित्वाभावाच्च । न हि किञ्चिदल्पपरिणामं वस्तु स्वाधारं दृष्टं पुण्डरीकादेस्तोयाद्याधारत्वदर्शनात् । कथं तर्हि दिक्कालात्मना व्योमन्य-
- ५ वगाहो व्यापित्वादिति कश्चित् । सोऽपि न सूक्तवादी । तेषा व्यापित्वासिद्धेः । तदसिद्धिश्च दिग्द्रव्यस्यासत्त्वेन कालात्मनोश्चासर्वगतद्रव्यत्वेनाभिधास्यमानत्वात्प्रतीता । नन्वेवमपि कालात्मनोरमूर्तत्वेनाभावेयतासंभवात्कथमाकाशाश्रयता । इत्यप्यमनोज्ञम् । ज्ञानादेरमूर्तस्याप्यात्मन्याधेयताप्रतीतेः । एतेनामूर्तत्वान्नाकाशं कस्यचिदधिक-
- १० रणमित्यपि परास्तम् । आत्मनोऽमूर्तस्यापि ज्ञानाधिकरणत्वप्रतीतेः । आत्मसिद्धिश्च करिष्यते ।

एवं च—

- अस्त्येव नित्यं विमु सप्रदेजं कथंचिदाकाशमितीहितं नः ।
संन्यायमार्गोपनिषन्निपण्णस्वान्तस्थितीनामसिधत्कृतीन्द्राः । ६६२।
- १५ काले तु त्रयो विवादा एकान्तनित्यत्वे निरंशत्वे व्यापित्वे च । तत्राद्यः समादधे । द्वितीयोऽप्याकाशनिरंशत्वनि-
कालविचारः । रसनदिशाऽपसारणीयः । नित्यानिरंशैकरूपत्वे चास्य कथं भिन्नदेशानेककार्यकारित्वं घटते । ब्रह्मणोऽप्येवंविधस्यानेकग्रामारामादिकार्यकर्तृत्वानुपपन्नतस्तद्वैतासिद्धिप्रसगात् ।
- २० विचित्रसहकारिवशात्तस्य तथाविधस्यापि तत्कर्तृत्वाविरोधइत्यप्यन्यत्राविशिष्टमविद्यादेः सहकारिणो ब्रह्मण्यपि संभवात् । न च स्वरूपमभेदयतां सहकारित्वं संभवतीति स्थाने स्थाने प्रागवोचाम । अतोऽत्र यौगपद्यादिप्रत्ययानुपपत्तिरेव । यत्खलु कार्यजातमेकस्मिन्क्षणे कृतं तद्युगपत्कृतमित्युच्यते । कालस्य च नित्यैकत्वादिरूपत्वे
- २५ तदुत्पाद्यत्वेन कार्याणामेकदैवोत्पत्तिप्रसंगान्न किञ्चिदयुगपत्कृतं स्यात् । तथा च युगपत्कृतमपि न किञ्चिद्भवेत् । अयुगपत्कृतापेक्षयैव

युगपद्वृत्तस्य स्वस्थानान् । विरुद्धिप्रवृत्तद्वाराभावश्च । यत्तु
 बहुना कालतः कृतं तच्चिणेन कृतमिषुच्यते, यच्च स्वल्पेन कृतं
 तद्विषयं कृतमिति, तद्वन्तुमय कालस्य सर्वथा निष्ठादिरूपताया
 दुर्घटम् । ननु कालस्य तद्रूपताया मन्वाप्त्युपाधिभेदोपापत्तेर्न
 योगपक्षात्प्रत्ययाभावः । तदुक्तम्— 'मागिराचक्रद्वयोपाधिभेदात्का- ५
 लमेव' इति तद्व्यसमीभित्तिमानम् । यतोऽत्रोपाधिभेदः कार्यभे-
 दः । स च युगपद्वृत्तमियत्राप्यस्येवेति किमित्ययुगपत्प्रत्ययशो न स्यात् ।
 अथ क्रममावी कायभेदः कालमेव व्यवहारहेतुः । अथ कोऽस्य क्रमभावः,
 युगपदनुवाद इत्यस्य भाषिण्यस्य कोऽयः । एकस्मिन्कालेऽनुप्रा-
 येत् । नन्वेतन्निर्देशात्तत्र । यावद्वि कालस्य भेदो न सिध्यति न १०
 तान् कायाणां भित्तकालेऽप्यदल्यणं क्रमः सिध्यति । यावच्च
 कायाणां तथाविधं क्रमा न सिध्यति न तावत्कालस्योपाधिभेदा-
 द्भेदः सिध्यतीति । ततः स्वरूपतः एव कालस्य भेदोऽभ्युपगन्तव्यः ।
 तथा चैककालवि- विरोधनि-मनन्तरोत्पत्तिमि-विन्यादिव्यवहार-
 सुषदो नान्यथा । एतत् पराभ्युपगमिकोऽपि विनित्तः । सर्वथा १५
 निष्ठादिरूपमावे काले तस्याप्यनुपपत्तिमानवान् । यदेव
 हि मूल्यवयवैर्गण्यमानं बहुभिरन्तरितं वस्तु विप्रहृष्ट पर-
 मिति बोध्यते, स्वर्गस्वर्गतरेण मनिहृष्टमपरमिति च । तथा बहुभि
 र्द्विगुणैर्गण्यमानमिति विप्रहृष्ट परमिति चाच्यते । स्वर्गस्व-
 र्गतरेण मनिहृष्टमपरमिति च । बहुभिरन्तरितं कालमधिकमवस्थ २०
 सर्वथा दुषट् । यत्रापि विप्रहृष्टमिति च । यथा मूल्यादि
 प्रदत्ता पराभ्युपगमिषु यद्वस्तु काल इति । अथ योगपक्षादिप्रत्ययानां
 तद्विज्ञानानां यत्रापि विप्रहृष्टमिति च । तद्व्युत्तिमात्रम् ।
 तद्वि विन्यामिदत्तान् । न हि योगपक्षादिप्रत्ययान्तरिभूता म्यरूप

- तोऽन्योन्यमविशिष्टा । परस्परस्वरूपविविक्ततया तेषा प्रत्यक्षतः प्रतीतिः ।
 प्रत्येकमपि चैषा विशिष्टतानुभूयत एव । न हि युगपदुक्ता मुतः
 स्थिता गताश्चेत्यादौ तत्प्रत्ययानामविशेषोऽस्मिन् । प्रतीतिविरोधान् । अस्तु
 वा तत्प्रत्ययाविशेषस्तथाप्यतः कारुण्यैकस्वरूपत्वाभ्युपगमे गुरुत्वादि-
 ५ प्रत्ययाविशेषाद्गुरुत्वपरिमाणोदरप्येकत्वस्वरूपत्वप्रसंगः । तुल्याक्षे-
 पसमाधानत्वात् । ततो गुरुत्वपरिमाणोदरप्यनेकगुणरूपतावत्कालस्या-
 नेकस्वरूपताभ्युपगन्तव्या । नित्यनिरञ्जैकस्वरूपत्वं चाम्यार्थानां भूत-
 मविष्यद्वर्तमानत्वं दुर्घटम् । अनीतानागतवर्तमानकालभेदाभावात् ।
 सिद्धे हि तद्वेदे तन्मन्वन्धादर्थानां तथा व्यपदेशः श्रान्तान्वा ।
 १० अनिप्रसगात् । अस्तु वा तत्र तद्वेदः । तथाप्यमौ स्वतोऽपरातीता-
 दिकालसंवन्धादतीतादिक्रियामन्वन्धाद्वा स्यात् । न तावत्स्वतः ।
 नित्यनिरञ्जत्वभेदरूपत्वयोर्विरोधान् । नाप्यपरातीतादिकालसंवन्धात् ।
 अपरकालस्यैवासंभवात् । संभवं वाऽनवस्था । तदनीतत्वादिरप्यपरा-
 तीतादिकालसंवन्धेनैवोपपत्तेः । अथानीतादिक्रियासंवन्धात्तथाविधकाल-
 १५ संवन्धाद्वा । प्रथमविकल्पेऽनवस्था । द्वितीयविकल्पे त्वन्योन्याश्रयः ।
 सिद्धे हि क्रियाणामतीतादित्वे तत्संवन्धात्कालम्यतीतादित्वसिद्धिः ।
 तत्सिद्धौ च तत्संवन्धात्तामा तत्सिद्धिरिति । भवतु वा कुतश्चित्तत्रा-
 तीतादिभेदसिद्धिस्तथापि कालस्य सर्वथैकस्वरूपत्वप्रतिजाने स्ववचन-
 विरोधः । स्ववाचैवाम्यातीतादिरूपतया भेदप्रतिपादनात् । लोकविरो-
 २० धश्च । न खलु लौकिका अतीतादिरूपस्य पूर्वाहमध्याहापरहस्व-
 भावस्य गीताप्यवर्षास्वरूपस्य च कालस्यैकत्वं प्रतिपद्यन्ते । प्रत्येक-
 तस्य तैर्भेदाभ्युपगमात् । अनुमानविरोधश्च । तथा हि—यत्सूक्ष्मेतर-
 धर्माव्यस्तं द्रव्यं तदनेकस्वरूपं, यथा पृथिव्यादि । सूक्ष्मेतरधर्माध्यस्तं
 च कालद्रव्यमिति । यथैव हि पृथिव्यादिद्रव्यस्य परमाण्वितररूपतया
 २५ जीवद्रव्यस्य च कुन्थुगजादिस्वभावतया सूक्ष्मेतरधर्माध्यस्तत्वाद्नेकस्व-

रूपं तथा कालद्रव्यापि समयमुद्भूतादितद्विशेषापेक्षया तत्तदमा-
 यस्तत्त्वसमवायिनेकस्वरूपत्वं प्रतिपत्तव्यम् । व्यापकत्वं चाम्य नोपापादि
 प्रमादकप्रमाणामात्रात् । अथ कालः सगगतो द्रव्यत्वे मत्तमूर्तत्वा
 द्बोधोभवत्, द्रव्यस्यैव तन्मुक्तम् । यतः किमिदममूर्तत्वं नाम विवक्षा
 चतुरानसि । अवाप्तुत्वं रूपाङ्गिहितत्वं सर्वगतद्रव्यपरिमाणा
 म्पत्त्यन्तं, असवगनद्रव्यपरिमाणाभावरत्त्वम्, अमर्बगतद्रव्य
 परिमाणसमवायाभाववत्त्वं वा । आद्ये भेदे समीरेण व्यभि-
 चारः । तस्याचापुषद्रव्याप्यसगगतत्वात् । द्वितीये तु मनसा
 तस्य त्वया रूपाङ्गिरहित्येन स्वीकृतस्यामवगतत्वेनोपगमात् । तृतीये
 पुनरितरेतराश्रयममवायसिद्धिः । सर्वगतद्रव्यपरिमाणास्पदत्वसिद्धौ १०
 हि कालस्य मवगतत्वासिद्धिः । तसिद्धा च तत्सिद्धिरिति । चतुर्थं तु
 कोऽयं कालेऽमवगतद्रव्यपरिमाणस्याभावः । किं प्रागभावः प्रध्वसोऽ-
 त्यन्ताभावः इतरेतराभावो वा । न तावन्नधर्माः । त्वन्मतेन कालेऽ-
 सगगतद्रव्यपरिमाणस्य क्वाचिदवर्तिव्यमाणत्वात् अवृत्तत्वाच्च । यत्ति
 हि क्वाचित्कालस्य तद्भावि भवेत्तत् सप्रति प्रागभावः १५
 स्यात् । यदि च भूतं भवेत्, तत् सप्रति प्रारम्भः स्यात् । न चैवम् ।
 न तृतीयः । कालेऽस्माकमसवगनद्रव्यपरिमाणात्यन्ताभावस्यासिद्धत्वात् ।
 नापि चतुर्थः । पटान्तेऽपि मवगतत्वापत्तेः । तस्याप्यमर्बगतद्रव्यपरिमा-
 णस्वरूपेणासक्तीणत्वाच्चितरेतराभाववत्त्वान् । अथासर्वगतद्रव्यपरिमा-
 णममवायाभावरत्त्वमिति पञ्चमः पक्षः । न च पटादेः मवगतत्वापत्तिः २०
 तत्र तादृशपरिमाणममवायाभावस्यामात्रादिनि चेत् । ननु तत्सम-
 वायस्याप्यभावो न तावत्प्रागभावप्रध्वसस्वरूपः प्रतिपात्नीयस्यादृश-
 परिमाणसमवायस्य त्वन्मतेन काले क्वाचित्प्रभावान् । अयन्नाभाव
 पुनरसिद्धः कालस्यासर्वगतद्रव्यपरिमाणाङ्गिष्वमूर्तत्वेनास्यामि स्वी-
 कृतत्वात् । इतरेतराभावस्तु तस्य तेन क्वचित्स्वरूपमभिधायत
 समस्येव । किं न्ययमनैकान्तिकं शुभादिना । तस्यासगगतद्रव्य-

परिमाणसमवायेन स्वरूपेणासंकीर्णम्यभावतया तदितरेतराभाववत्त्वेऽप्यसर्वगतत्वात् । ततो नेदमनुमानं साधु । अनुमानवाधिनपक्षत्वाच्च । तथा हि— कालः सर्वगतो न भवति व्योमान्यत्वे सति द्रव्यत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा पुद्गलद्रव्यम् । तथा चायं तस्मात्तथेति ।

५ एवं च—

नित्यनिर्गन्धव्यापकरूपो यः पर्यकल्य किल कालः ।

अटति स न घटाकांठिं तद्विपरीतस्ततोऽस्तु बुधाः ॥ ६६३ ॥

आलोक्य स्वीकृतं कालद्रव्यमस्माभिस्तु मुहुः ।

करोत्यकाण्ड एवात्र शास्त्रस्तत्त्वेपडम्बरम् ॥ ६६४ ॥

- १० नातीतादिभेदभिन्नः कालः कोऽप्यस्ति यत्सर्वव्यादयानामनीतादित्वं स्यात् । स्वतः परतो वास्यैतद्वेदानुपपत्तेः । स्वतो हि कालस्यातीतादित्वेऽर्थानामपि स्वत एव तदभ्यु । अलं कालकल्पनया । परतोऽप्यतीतादिकालान्तराभिसंवन्धादतीतादिक्रियाभिसंवन्धाद्वा । तस्यातीतादित्वान्भ्युपगमे प्रागुक्तदोषानुपपन्नः । अतः पौर्वापर्यादिनोत्पत्तेषु पदार्थेषु पूर्वापरादिसंकेतसंगृह्यतमनस्काराभोगनिवन्धनमतीतादिज्ञानमात्रमेवास्ति न पुनरतीतादित्वम् ।

तदुक्तम्—

‘विशिष्टसमयोद्भूतमनस्कारनिवन्धनम् ।

परापरादिविज्ञानं न कालान्नो दिशश्च तत् ॥ १ ॥’

- २० अहं वाचाटतादोषादेय सांगतदुर्दुर ।

एतेषा दोषसर्पाणा दृष्टिगोचरता गतः ॥ ६६५ ॥

तथा हि— यदवादि ‘ नातीतादिभेदभिन्नः कालः कोऽप्यस्ति ’ इति । तत्र तस्यासत्त्वं प्रमाणवाधितमेव । कार्यत्वहेतोस्तत्स्वरूपानुभाषकस्य सद्भावात् । तथा हि— कटकमुकुटादिवस्तूना वर्तना वहि-

रङ्गकारणापेक्षा कार्यत्वात्तन्तुलपाकवत् । यत्तद्वाहिरङ्ग कारण स
काल । का पुनरिय वर्तना नाम प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्णीतकसमया
स्वमत्तानुभूतिवर्तना ।

‘ अन्तर्णीतिरुपमय म्मत्तानुभवोऽभिधा ।

य प्रतिद्रव्यपर्याय वर्तना सह कीर्त्यते ॥ ’

५

इति वचनात् । ननु कालवर्तनाया व्यभिचार स्वय वर्तमाने
कालस्यैकत्र समये तदभावात् । न हि कालसमय स्वसत्तानुभूती
प्रयोजकमपरमपेक्षते । स्वय सर्वप्रयोजकस्वभावत्वात् । स्वप्रयोजकश्च
सर्वप्रयोजकस्वभावस्त्वविरोधात् । सवनविज्ञानस्य स्वरूपपरिच्छेदकत्वा
भावे सवपरिच्छेदस्वभावत्वविरोधवत् । तत्सत् । काले वर्तनाया १०
अनुपचरितरूपणासद्भावात् । यस्य हि सत्तान्येन वक्ष्यते तस्य सा
मुख्या रतनात् निवक्षिता । कममाधनत्वात्तस्या । कालस्य तु नान्येन
सत्ता र्त्थ्यते । स्वय सत्तावृत्तिहेतुत्वादन्यथानवस्थानुपगात् । तत
कालस्य स्वतो वृत्तिरेव । उपचारतो वर्तनात् । वृत्तिवत्तयोर्भिभागा
भावान्मुरयवतनानुपपत्ते । ननुपचरितवर्तनारूपवृत्त्यापि व्यभिचारो ११
तुर्निवार । कार्यत्व मयप्यस्या गृहिङ्गनिमित्तत्वासभरात् । तत्
युक्तम् । अकालवृत्तित्वे सति कार्यचादिति सत्त्वगणस्य हेतो
सामर्थ्यान्वयसीधमानत्वात् । यथा पृथिव्यान्वय स्वतोऽर्थान्तर्भूतज्ञान-
वेद्या प्रमेय

दि चान तन्मूर्तद्रव्यव्यतिरिक्तपन्थनिगन्धन तत्प्रत्ययविलम्बनत्वात् । १०
सुम्बादिप्रत्ययगत । यद्यपि दिग्भित्तविशेषाभ्यमेकेन तथापि प्रतलि-
णावतपरितनमानगार्तण्डमण्डमरीचिनिचयमुज्यमानकाञ्चनाचलकट-
संयोगापाधित्वा पृथापूर्वदक्षिणादभिणेत्यान्वो तश्च प्रकारा कल्पन्ते
व्यवतापरिमहद्वशाच्च पुनरेव निम्नशधा व्यपदिश्यते । ऐन्द्री आग्नेयी
याम्या नेऋती ताम्रणी त्रायत्या कोनेरी पेशानी ताम्रीया ब्राह्मी चेति । २५
अत्रोच्यते । यदावदुक्तम् ‘ मृतप्रेत द्रयेषु ’ इत्यादि । तदसंगतम् ।

- यतोऽभी प्रत्ययाः कार्यभूता सन्त कारणमात्रम्वानुमापकाः । न
दिग्द्रव्यलक्षणकारणविशेषस्य । तत्र च सिद्धमाध्यता । तेषामाकाश-
लक्षणकारणपूर्वकत्वाभ्युपगमान् । तस्यैव दिगिति नामान्तरकरणे
नामन्येव विवादो नार्थः । दिग्मन्तां द्रव्यान्तरत्वाभिद्वेः । न च
५ दिग्द्रव्यासमेव क प्राच्यादिच्यवहारः स्यादित्यभिधानव्ययम् । आकाश-
प्रदेशश्रेणिष्वेवादित्योदयादिवशान्प्राच्यादिच्यवहारोपपत्तेः । तथा
चैषा न निर्हेतुकत्वं स्यात् । तथामूनप्राच्यादिद्विकसंबन्धाच्च मूर्तद्रव्येषु
पूर्वापरादिप्रत्ययविशेषस्योत्पत्तेर्न परस्परापेक्षया मूर्तद्रव्याण्येव तद्वेतवो
येनैकतरस्य पूर्वत्वासिद्धिः । तदभिद्धां चैकतरस्य पूर्वत्वासिद्धिरिति-
१० राश्रयत्वेन पूर्वापरप्रत्ययाभावः स्यात् । ननु मूर्तद्रव्येषु पूर्वादिप्रत्यय-
स्याकाशप्रदेशश्रेणिहेतुत्वे आकाशप्रदेशश्रेणावपि तत्प्रत्ययस्य कि
हेतुत्वं स्यादिति चेत् । स्वरूपहेतुत्वमेवेति ब्रूम । तन्प्रदेशपङ्क्तः
स्वपररूपयोः पूर्वापरादिप्रत्ययहेतुस्वरूपत्वात् । प्रकाशस्य स्वपररूपयोः
प्रकाशहेतुस्वरूपत्वात् । कथमन्यथा द्विकप्रदेशेष्वपि तत्प्रत्ययोत्पत्ति
१५ स्यात् । तत्र हि पूर्वापरादिप्रत्ययोत्पत्तिः स्वभावतो दिग्द्रव्यान्तरापे-
क्षया परस्परापेक्षया वा स्यात् । यदि स्वभावतस्तदा तत्प्रत्ययपरावृत्तिर्न
स्यात् । यत्र हि द्विकप्रदेशे पूर्वप्रत्ययहेतुत्वं तत्र तदेव नापरप्रत्ययहेतुत्वं
स्यात् । यत्र च तत्र तत्र पूर्वप्रत्ययहेतुत्वमिति । अस्ति च तत्परावृत्तिः ।
यत्र हि द्विकप्रदेशे विवक्षितप्रदेशापेक्षया पूर्वप्रत्ययहेतुत्वं दृष्ट तत्रैवा-
२० न्यप्रदेशापेक्षयाऽपरप्रत्ययहेतुत्वम् । तदाह—

‘ प्राग्भागो यः सुराष्ट्राणां मालवाना स दक्षिणः ।

प्राग्भागः पुनरेतेषां तेषामुत्तरतः स्थितः ॥ ’ इति ।

- दिग्द्रव्यान्तरापेक्षया तत्र तत्प्रत्ययहेतुत्वेऽनवस्था । तत्रापि तत्प्रत्य-
यहेतुत्वस्यापरदिग्द्रव्यहेतुत्वप्रसगात् । परस्परापेक्षया च तत्प्रदेशानां
२५ तत्प्रत्ययहेतुत्वेऽन्योन्याश्रयानुपपन्नः । ‘ संवितुर्मेरुप्रदक्षिणमावर्तमान-

म्य' इत्यान्विष्यार्थेन त्रिद्वयप्राच्यान्विष्यत्वागोपपत्ता तत्रदशपङ्क्ति
 प्यप्यन एव तद्वत्तद्वागोपपत्तेरुल त्रिद्वयकल्पनया । अन्यथा देगद्वय
 स्यापि कल्पनाप्रसंग । अथमत पूरा ङेग इत्यान्विष्यम्यापि देश
 द्वयमन्त्रेणानुपपत्ते । तथा च नव द्रव्याणीति द्रव्यमस्यापाधात्
 स्थान । पृथिव्यान्विष्य ङेगद्वयमियनुपपन्नम् । तस्य पृथिव्यान्वि- ५
 प्रययहेतुत्वेनायमत्र पूरा ङेग इति प्रययत्तुन्यानुपपत्ते । अथ
 पूर्वाणि गगुणनापि प्रत्ययेण गगुणाने
 कान्त इति चेत् । नेवम् । गगन्मिस्त्राकागगुणत्वस्य निवेद्यमान
 त्वात् । तत्र पगत्वा मधमा यन्ति पुढेस्त्वानीमप्रययैव स्यात् । न च
 तरेनि प्रमगतिपर्ययावतार । तथा रि— यत्स्मन्निप्रयय न त- १०
 त्यन्तपरोमगुणिगुण । यथा घटस्त्वापि । तथा च पुढिमिति सिद्ध
 प्रययैर्गैरात्मनोऽमगतत्वम् । ननु नास्य प्रययण तथा
 प्रतीतियुक्ता । तस्य नियतङ्गात्तत्त्वलेखिगत्त्वप्रयोगानाम्प्रवृत्तान् ।
 न क्षेत्वाति प्रङ्गे ममस्यानेनि प्रययमनि कस्याप्युभेति ।
 तदपि नोपपद्येते । शरीरमात्रेऽत्रामा मनीय पुढेस्त्वता म्य १५
 संवेत्तेन तत्रनीतिमद्वात् । अस्तु या नियतङ्गात्तत्त्वलेखिगत्त्वप्रयो
 गानाम्प्रवृत्तम् । तथापि कथं प्रत्ययेण तन्नुभव । न हि शब्दा-
 नुविद्वत्त्व प्रत्ययस्य स्वरूपम् । येन तदभाव तस्याथस्वरूपविषेचक
 त्वाभाव स्यात् । तत्र तन्नुविद्वत्त्वस्य प्रागेव दृताद्यस्त्वान् । तत्राऽ
 नुभवोत्तरकालीन एव मत्रत्र गत्त्वप्रयोग । अनुभूत क्षणकधमाग्यामिन् २०
 वस्तुनि यत्रागोऽनुभवप्ररोधनिर्वातन सकेनस्मरणमुपनायने तत्रैव
 शब्दप्रयोगो नान्यत्र तत्कथं तत्प्रयोगात्तन्नुभवाभाव । नियत
 ङेगोऽस्मिन्निगत्त्वप्रयोगात्तत्त्वलेखिनामत्रेत्तानीमीशगत्त्वाना प्रयोगाऽ २
 स्मि । अनोऽय प्रतीतेः प्रतिनियतस्य तन्नुभवरूपस्य कस्यापिपि

- प्रतिभासाभावात्खण्डप्रतीतितो नास्याः कश्चिद्विशेषः स्यात् । सत्त्वा-
सत्त्वप्रतिभासकृतः सोऽत्रास्तीति चेत् । न । सदसच्छब्दयोग्ययोगे
तस्याप्यसंभवात् । अस्तु वासो तथापि परमाण्वाकाशप्रतीतितः किं-
कृतोऽस्याविशेषः स्यात् । स्फुटत्वात्स्फुटत्वप्रतिभासकृत इति चेत् ।
- ५ न । नियतदेशकालाकारग्रहणव्यतिरेकेण स्फुटत्वात्स्फुटत्वप्रतिभासस्यै-
वासंभवात् । ततः प्रत्यक्षप्रतीतेरितरप्रतीतितो विशेषमिच्छता देशादि-
नैयत्यप्रतिभासस्तच्छब्दाप्रयोगेऽप्युपेक्ष्य । न च भवतापि शब्दानु-
विद्वंसव प्रत्यक्ष कक्षीचक्रे निर्विकल्पम्यापि प्रत्यक्षस्याभ्युपगमात् ।
इति सिद्धा प्रत्यक्षेणात्मनः सर्वगत्ववाधा । अनुमानेनापि साभ्येव ।
- १० तथा हि— नात्मा सर्वगतः क्रियावत्त्वात् । यदेव तदेवम् । यथा
वायुस्तथा चायं तस्मात्तथेति । न चास्य क्रियावत्त्वमसिद्धम् । प्रत्य-
क्षेणैव तत्प्रतीतेः । तथा हि— प्रत्यक्षेण सर्वो देशान्तरमायान्तगा-
त्मानः प्रतिपद्यते । तथा च नान्यहमद्य याजनमेकमागतं हनि । मनः
शरीरं वा समागतमिति चेत् । किं पुनस्तद्वहप्रत्ययवैयर्थ्यम् । तथा
- १५ चेच्चावार्कमतानुपपन्नः । अथ यूया-स्यूजोऽहमिति शरीरमात्रनिमित्तः ।
प्रत्ययस्तथागतोऽहमिन्द्रादिरपीति चेत् । नन्वहं सुखीत्यादिरपि किं न
तथा स्यात् । सुखस्यात्मनि संभवादात्मगोचर एवायमिति चेत् ।
गतिरप्यात्मनि संभवत्येवेति सोऽपि तन्निमित्तः किं न स्यात् । अथ
नात्मा क्रियावान्, सर्वगतत्वात्, गगनवदित्यनुमानवाधितत्वात्तत्र
- २० गतेरसंभव एव । नैवम् । इतरेतराश्रयापत्त्या हेतोरत्तासिद्धत्वात् ।
सिद्धे हि तस्य क्रियावत्त्वाभावः सर्वगतत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च
क्रियावत्त्वाभावसिद्धिरिति सिद्धं प्रत्यक्षेणैव तत्र क्रियावत्त्वम् ।
अनुमानतोऽपि तत्सिध्यति । तथा हि— क्रियावान्, आत्मा,
अन्यत्र द्रव्यं क्रियाहेतुत्वात्, समीरणवदिति । कालेन व्यभि-
- २५ चाराच्च हेतुर्गमकोऽत्रेति चेत् । न । कालस्य क्रियाहेतुत्वाभावात् ।
क्रियानिर्वर्तकत्वं हि क्रियाहेतुत्वमिह साधनम् । न पुनः क्रियानि-

मिच्छमात्रत्वम् । तस्य काष्ठे मद्रागमावात्र व्यभिचार । काष्ठो हि
 परिणामिना निमित्तमात्रम् । स्वाविरगतो यष्टिस्तु । न पुन क्रिया-
 निवतक पर्णात् पत्रवत् । नामा शरीरात् क्रियाहेतु । निगुण-
 म्यापि मुक्तस्य तद्धेतुत्वप्रमगात् । प्रयत्नो धर्मोऽधर्मश्चात्मना गुणो
 हि शरीरेऽन्यत्र चाद्रव्ये क्रियाहेतुस्ततोऽभिद्वो हेतुरिति परेपामाशया
 न युक्त । प्रयत्नस्य गुणत्वामिद्वे । वीर्यान्तरायव्ययोपगमात्किङ्करणा
 दिना ह्यात्मप्रवेगपरिस्पन्द प्रयत्न क्रियेति म्यादादिमि स्वाका-
 रात् । धर्माधर्मयोरापि पुद्गलपरिणामत्वममथनात्तत्त्वगुणत्वम् । सन्नप्य-
 सा प्रयत्नात्त्रिरात्मगुण मर्यादात्मनो भिन्नो न प्रमाणसिद्धोऽस्तीति
 निरूपितम् । कथंचित्तन्मिन्नम्भु शरीरादौ क्रियाहेतुरित्यामैव तद्धे- १०
 तुहस्त म्यात् । तथा च कथममिद्धा हेतु प्रयत्नरदात्मयोग एव
 शरीरात् क्रियाहेतुरिति चेत् । मैवम् । एवमप्यस्य स्वाश्रयादात्मन
 कथंचिदमेनेनात्मन एव क्रियाहेतुत्वनात् । भेदेऽपि क्रियागत्,
 आत्मा, तद्धेतुगुणाश्रयत्वात्, वायवत् । इत्यनुमानात्तस्य क्रियात्त्वमेव
 सिध्यति । गगनेन अभिचारोऽनेति चेत् । न । तस्य क्रियाहेतुगु- १५
 णाश्रयत्वापिद्वे । सयोगस्तद्धेतुस्तत्र गुणोऽस्तीति चेत् । नम् ।
 तस्य तद्धेतुत्वामिद्वे । समीरसयोग एव हि तृणात् क्रियाहेतु । न
 पुनकाशतृणात्सयोग । सत्ता तसद्भावेन सत्तेन तत्र नदुत्पत्ति
 प्रसक्ते । न च य एव तृणात् समीरसयोग एव एवाकाशेऽस्तीति
 प्रतिसंयोगि, सयोगस्य भेदान् । अथ यथोष्ण्यपेक्षया रहिसयाग २०
 कुम्भात् रूपान्तेन्याकनाजनयति न पुन स्वाश्रये दृष्ट्यावमाने
 तथात्मसयोगोऽपि शरीरात् क्रियाहेतुत्वा माने स्वाधारा इति चेत् ।
 तदयुक्तम् । यतो यत्ति नामाय सयोगश्चाश्रये पाकनानजनयतान्यत्र
 ताजनयति । तत्र यस्तुते किमायातम् । न हि चापेण पञ्चाशद्भवति
 निर्दर्शनमारोपणाने हि क्रियाहेतुगुणाश्रयत्वत्तान नाम मनागपि २५
 व्याप्ति खण्टयितु पायने । अथ त य मन्त्रित्वे ज्ञेयान्द्वि मूर्त्यभि-

- मवन्ध. स्यात् । नत्र केय मूर्तिर्नाम । असर्वगतद्रव्यपरिमाणं रूपा-
 ऽदिमत्त्वं वा । तत्राय पञ्चः कक्षीकृतत्वात्त दोषावह । द्वितीये तु
 नास्ति व्याप्तिः । न खलु सक्रियेण तथाविधमूर्तिर्मतैव भाव्यम् ।
 मनसानैकान्तिकत्वात् । तस्य रूपादिरहितस्यैव परैर् स्वीकारात् ।
- ५ अथात्मन सक्रियत्वे कुम्भादिवदनित्यत्व स्यात् । तत्र । परमाणु-
 भिर्मनसा च व्यभिचारात् । किं च । अस्यानुतः कथंचिदनित्यत्वं
 प्रसज्यते । सर्वथा वा । यदि कथंचिन्न प्रसज्यते । तथास्माभिर्मन्यु-
 पगमात् । सर्वथा त्वनित्यत्वस्य घटादावप्यभिद्वत्त्वात्माव्यविकलत्वं
 दृष्टान्तस्य । किं च । आत्मनो निष्क्रियत्वे समाराभाव स्यात् ।
- १० संसारो हि शरीरस्य मनस आत्मनो वा भवेत् । न तावच्छरीरस्य ।
 मनुष्यलोके भर्माभूतस्य तस्यामगपुरादावगमनात् । नापि मनस ।
 निष्क्रियस्यापि नद्विरहात् । सक्रियत्वेऽपि क्रियायाम्नात्मादभेदे
 तद्वन्नित्यत्वप्रसगान्नाम्य कचित्प्रणमात्रमप्यवस्थान रयात् । भेदे
 तु संवन्धासिद्धिः । समवायस्य निषेत्स्यमानत्वादित्यस्य चासंभवात् ।
- १५ अचेतनं च मनोऽनिष्टनरकादिपरिहारेणाभिहिते स्वर्गादि कथं प्रवर्तते ।
 स्वभावन ईश्वरात्तदात्मनोऽदृष्टाद्वा । प्रथमपक्षे नतः सर्वत्र ज्ञानाय
 जलाज्जलिः । द्वितीये तु शम्भुप्रतिषेध एव समाधानम् । कां वायमी-
 धरस्याग्रहो यतस्तत्प्रेरयति न तदात्मानम् । आत्मप्रेरणाच्चेदमप्यनु-
 गृहीतं भवति ।

२० ' अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ ' इति ।

तृतीये तु ज्ञातमज्ञातं वात्मना मनः प्रेर्यते । न ज्ञातम् ।
 जन्तुमात्रस्य तत्परिज्ञानाभावात् । नाप्यज्ञातम् । अज्ञातस्य वाणा-
 दिवत्प्रेरणासंभवात् । ननु स्वप्ने हृन्म्यादयोऽज्ञाता एव प्रेर्यन्ते ।

१ महाभा. व. प. अ. ३० श्लो. २८ २ अयं पाठः प्र. क. मार्तण्डेऽस्ति ।
 मूले तु ' न तु ' इत्यसंगतमस्ति ।

तन्नुचितम् । अहितपरिहारेण हिते प्रेरणासमयात् । ज्वलन्ज्वलन
 ज्वालावालेऽपि तथा हस्मान्प्रेरणोपलम्भान् । चतुर्थपत्रोऽपि न
 साधीयान् । अचेतनम्यादृष्टम्यापि तन्प्रेरकमायोगान् । तन्प्रेरि-
 तम्यात्मन एव प्रवृत्तिरिति । चेन्न वाच्यम् । दृश्यते हि वशी-
 करणापधमयुक्तस्य चेतनम्यानिष्टप्रगमनपरिहारेण निमित्तप्रगमनम् ।
 तत्र मनमोऽपि समान् । आमनन्तु म्यात् , यत्रैकान्तपङ्क्तिरागेन
 नृहान्तममोऽपि नृनेति मिद्वसामन म्रियारब्धम् । नतोऽपि चामर्श-
 गन्धमिति । यपुनरामनो विमुन्वमिद्वानभिधीयते । देवत्वं प्रत्युप-
 मर्षन्त पञ्चादयो देवत्वाविशेषगुणादृष्टा सप्रयुपमपणत्वाद्वा-
 मान्ति । ग्रामो ऽपि देवत्वं प्रयुपसपन्देवत्त्वविशेषगुणेन प्रयत्न- १०
 रूपेणादृष्ट्यमाणो दृष्ट । तत्र पञ्चादयोऽपि तथैव युक्ता इति तत्र-
 दृष्टितेतोर्गुणस्य मिद्वि । न वा प्राप्ताना तेषा तेन गुणेनाङ्गण
 समवतीति तैस्मद्गुणस्य प्राप्तिसिद्धिः । तथा देवत्वाङ्गनाङ्गान्ति,
 देवत्त्वगुणपूर्वकम्, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, ग्रामान्तिवन् ।
 कार्यदेशे च सतिहित कारण कार्यवन्मानि त्रापियते नान्यथा । १५
 अतिप्रमगात् । अतस्मद्गुणान्तिकायप्राप्तुर्भावेने तकारणवनन्यान्ति-
 यदेवत्त्वगुणसिद्धिः । यत्र च गुणा प्रतीयन्ते तत्र तदुप्यप्यनुमी-
 यते । तमन्तरेण तेषामनुपपत्तेः । म्याश्रयमयोगापेक्षायां गुणानामा-
 श्रयान्तरे कमारम्भकत्वोपपत्तेश्च । तथा हि— अदृष्ट म्याश्रयसयुक्ते
 आश्रयान्तरे कमारमने । एकद्वयत्वे सति म्रियादेतुगुणत्वात्प्रयत्न- २०
 वन् । न चाम्य म्रियादेतुगुणत्वममिद्वम् । अग्रेरज्वलन वायो
 स्तिर्यस्यनम् , अणुमनमोश्चात्र कर्म, देवत्वाविशेषगुणकारित,
 कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात् , पाण्यान्तिपिम्पन्त्यन्तिप्रनुमानतम्
 सिद्धे । नाप्येकद्वयत्वममिद्वम् । एकद्वयमदृष्ट विशेषगुणत्वा-
 न्ठद्वयवन्, इत्यतस्तन्मिद्वे । एकद्वयत्वात्पि मुच्यमाने रूपादिभिर्यभि- २५
 चार । नतिगम्यार्थं म्रियादेतुगुणत्वात्पुत्तम् । अस्मिन्नेवाभिधीयमाने

तु करमुसलसंयोगेन स्वाश्रयासयुक्तमन्त्रादिक्रियाहेतुनाऽनेकान्तः ।
तन्निरासार्थमेकद्रव्यत्वे सतीति ।

तदेतदफलं सर्वमूपरे कृषिकर्मवत् ।

निर्निमेषपरीक्षाख्यचक्षुषा लब्धये बुधैः ॥ ६६५ ॥

५. तथा हि—

शरीरमात्मा तद्योग शरीर युक्तमात्मना ।

आत्मा शरीरसंयुक्त आत्मागो वा तथाविधः ॥ ६६६ ॥

देवदत्तञ्चनेर्वाच्यप्रयोग प्राचि कथ्यते ।

इत्युग्राभ्येति पङ्केदी पणमुख्येव षण्मुखी ॥ ६६७ ॥

१० शरीर चेत्तदा मित्येत्तदेव व्याप्तिमत्तव ।

नात्मा तथा च जानाऽयं पिपासोः पावकागमः ॥ ६६८ ॥

अथात्मा तन्न नित्यत्वञ्चापित्वाभ्यामयं यतः ।

आकृष्यमाणवन्मूना विद्यते देशकालयोः ॥ ६६९ ॥

न चामूढशमात्मान प्रति कम्पायि सर्पणम् ।

१५ बुध्यतेऽन्यन्तमाक्षिष्टं यथा मातु शिशुं प्रति ॥ ६७० ॥

तथा हि—

अर्थोऽन्यदेशोऽपरदेशमर्थं प्रति प्रयातीह यथा शरादिः ।

यद्गान्यकालोऽपरकालमेव यथा घटादीन्प्रति मृत्तिकादिः ॥ ६७१ ॥

एव च यत्प्रोक्तमिहानुमाने विशेषणं धर्मिणि यच्च साव्यम् ।

२० यश्चापि हेतुः सकलं तदेतत्परस्य यज्ञं स्वविकल्पमात्रम् ॥ ६७२ ॥

नापि तन्वात्मसयोगपक्षः सगतिमङ्गति ।

यतो गुणस्वरूपोऽयमिष्यते कणभुक्सुतैः ॥ ६७३ ॥

युक्तो गुणो न चैकस्मिन्गुणाना निर्गुणत्वतः ।

पश्चाद्याकृष्टिकृत्स्मिन्नदृष्टं तत्कुतो भवेत् ॥ ६७४ ॥

२५ चतुर्थपञ्चमौ पक्षौ प्रतिक्षेप्यौ यथा पुरा ।

प्रतिक्षिप्तो पुरश्चारिष्ट्वैतीयाकाविमौ स्फुटम् ॥ ६७५ ॥

षष्ठप्रकारे पुनरात्मनोऽश

मतात्त्विक स्यात्किमनात्त्विको वा ।

अतात्त्विकश्चेत्कथमत्र मिथ्ये

न तात्त्विको नैव भवेद्गुण म ॥ ६७६ ॥

सादृशागुणनिमता तत्र

भेदवतापि परिकल्पिता भवेत् ।

कल्पिनाग्निनगनिर्मिता कचि

तात्त्विकी किमिह तिग्मतास्ति गो ॥ ६७७ ॥

स्वीकृतं हन्त वैशेषिकेण त्वया

व्यक्तमेव च तावदात नानम् ।

आमतक्त प्रेशस्ततोऽनात्त्विक

कीर्यमान कथ कीतये कल्पनाम् ॥ ६७८ ॥

नात्त्विकश्चभिर्नोऽथवा भवेत्वा

स्यात्तत्तावदातो न पण मम ।

प्राक्तनात्मप्रकारप्रतिपक्षेष्टम्

स्यष्टनिष्ठद्विज्ञानेपक्षोपासित ॥ ६७९ ॥

मित्र त चेत्प्रयेधान्नगनी

पद्याणि स्यात्तद्गुणादृष्टं पञ्च ।

पञ्च चेतस्यैव सत्याममावे

किं कनय्य भोस्तन्मयेन पुमा ॥ ६८० ॥

अपि च । शरीरभयुक्तात्मप्रदेगम्य त्स्यान्तरवर्तिष्याग्निना प्रातेर-
ममवात् । न चाप्राप्ताना तेषा तेन गुणेनाकषण समरतीति
प्रागुक्तं व्याहृत्यते । प्रातिममवे वा प्रत्याग्यापि व्यापकत्वात्कथ
नं प्रति पक्षोद्देश्यमर्पणं स्यादिति प्रागुक्तं पञ्च तेष । अत्र तस्यापि
देशस्याप्य प्रत्येक कोऽपि देवतगच्छान्यस्ताहिं तत्रापि तत्रैव २०

- द्रूपणमित्यनवस्था । अपि चान्मन सकाशात्प्रदेशस्य भिन्नत्वे कथं नम्यायमिति व्यपदेशः । तेषु वर्तमानाच्चेतदाऽवयविपक्षनिक्षिप्ता-
 शेपद्रूपणानुषङ्गः । अवयविवद्विनाशितापत्तेश्च परलोकाभावः स्यात् ।
 तत्र देवदत्तशब्दवाच्य कश्चित्परस्य वदते. यं प्रत्युपसर्पणवन्तः
 ५ पश्चादयः स्वाकर्षणकारणस्य गुणत्व साधयेयुः । आकर्षणकारणत्वेन
 च ममतो देवदत्तात्मगुणः किं ज्ञानदर्शनादिरदृष्टं वा स्यात् । प्रथम-
 पक्षे कालात्ययापदिष्टो हेतुः । जानादीनां पश्चात्ताकर्षणे व्याप्रियमा-
 णानां तद्देह एव प्रत्यक्षादिति प्रतीतेः । अथादृष्टं तर्हि तदाकर्षणं
 तन्निमित्तमस्माभिरपीष्यत एव । तदात्मगुणत्व तस्य प्रमाणवाचित-
 २० मित्यग्रे दर्शयिष्यते । अस्तु वा तस्यात्मगुणत्व तथापि देवदत्तशरीर-
 संयुक्त आत्मप्रदेशे वर्तमानमदृष्ट देशान्तरवर्तिपश्चादिषु देवदत्तं प्रत्युप-
 सर्पणवत्सक्रियाहेतुरुत देशान्तरवर्तिपश्चादिमयुक्तात्मप्रदेशे किं वा
 सर्वत्र । तत्रापक्षो न श्रेयान् । अतिव्यवहितत्वेन तत्रास्य प्राप्त-
 रभावादाकर्षणहेतुत्वासंभवात् । अथ स्वाश्रयसंयोगसंबन्धसंभवात्तद-
 २५ भावोऽसिद्धः । तदमत् । तस्य सर्वत्र सद्भावन सर्वस्याकर्षणप्रसक्तेः ।
 यददृष्टेन यज्जन्यते तददृष्टेन तदेवाकृष्यते । न सर्वमित्यवयवम् ।
 देवदत्तोपमोग्यपश्चादिशरीरारम्भकपरमाणूनां नित्यत्वेन तददृष्टाजन्यत-
 याकर्षणाभावप्रसंगान् । तथाप्याकर्षणेऽतिप्रसङ्गः । अथ यदेव योग्यं
 तदेवाकृष्यते । तदवयवम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्ताया योग्यताया-
 ३० स्त्वयानभ्युपगमात् । तस्याश्च विवक्षिताकृष्यमाणपदार्थवदविवक्षितेऽ-
 पि भावात् । द्वितीयपक्षेऽपि यथा वायुः स्वयमुपसर्पन्नन्येषां तृणादीनां
 त प्रत्युपसर्पणहेतुः । तथाऽदृष्टमपि स्वयं त प्रत्युपसर्पन्नन्येषामुप-
 सर्पणहेतुः देशान्तरवर्तिद्रव्यसयुक्तात्मप्रदेशस्थमेव शब्दवत्प्रतिक्षणमन्य-
 दन्यच्चोत्पद्यमानं वा । प्रथमपक्षे सक्रियत्वेनादृष्टस्य वायुवद्भव्यत्वापत्त्या
 ३५ गुणत्वं बाध्यते । किं च । इदं स्वयमेव त प्रत्युपसर्पत्यदृष्टान्तराद्वा ।
 स्वयमेवाम्य तं प्रत्युपसर्पणे देशान्तरवर्तिपश्चादीनामपि तथैव तत्प्रसं-

- किं च । यथा तद्विशेषगुणेन प्रयत्नाग्न्येन समाकृष्टास्त प्रत्युपसर्पन्तां
 ग्रासादयः समुपलभ्यन्ते तथा नयनाञ्जनादिद्रव्यविशेषेणापि समा-
 कृष्टाः स्यादयस्तं प्रत्युपसर्पन्त समुपलभ्यन्त एव । ततः किं प्रयत्न-
 सधर्मणा केनचिदाकृष्टाः पश्चादयः उत नयनाञ्जनादिमधर्मणेति
 ५ संदेहः । शक्यं ह्येवमनुमानं रचयितुं परेणापि, नयनाञ्जनादिसधर्मणा,
 विवादागोचरचारिणः पश्चादयः समाकृष्टा देवदत्त प्रत्युपसर्पन्ति तं
 प्रत्युपसर्पणवत्त्वाद्गुणित्वादिचिन् । अथ तदभावेऽपि प्रयत्नादप्युपस-
 र्पणदृष्टेरनैकान्तिकत्वमस्य प्रयत्नसधर्मणो गुणस्याभावेऽप्यञ्जनादेरपि
 तद्वद्वेत्स्वदीयहेतोरपि किं नानैकान्तिकत्वम् । अथाञ्जनादावनुमीय-
 १० मानस्य प्रयत्नसधर्मणोऽऽष्टान्यस्य हेतोः सद्भावादव्यभिचारो, अन्य-
 त्राप्यञ्जनादिमधर्मणोऽनुमीयमानस्य सद्भावेनाव्यभिचार एव । तत्र
 प्रयत्नसामर्थ्याददृष्टस्य वैफल्येऽन्यत्राप्यञ्जनादिसामर्थ्यात्तद्वैफल्यं समा-
 नम् । अथाञ्जनादेरेव तद्वेतुत्वे सर्वस्याञ्जनादिमतः स्यादाकर्षण-
 प्रसक्तिः । न चाञ्जनादौ सत्यप्यविशिष्टं तद्वत् सर्वान्प्रति तदाक-
 १५ र्षणमवसीयते । ततो यद्वैकल्यात्तत्राकृष्यते तदपि कारणं नाञ्जनादि-
 मात्रमिति । तदेतत्प्रयत्नकारणेऽपि समानम् । न हि सर्वं प्रयत्नवन्तं
 प्रति ग्रासादयः उपसपन्ति । तद्वपहारादिदर्शनात् । ततोऽत्राप्यन्य-
 त्कारणमनुमीयताम् । अन्यथा न प्रकृतेऽप्यविशेषात् । ततः प्रयत्न-
 वदञ्जनादेरपि तं प्रति तदाकर्षणहेतुत्वात्कथं न संदेहः । अञ्जनादे
 २० स्यादाकर्षण प्रत्यकारणत्वेन तदर्थिना तदुपादानं स्यात् । न च
 दृष्टसामर्थ्यस्याप्यञ्जनादेः कारणत्वाभावकलमिपरिहारेणान्यकारणत्व-
 कल्पने भवतोऽनवस्थामुक्तिः । अथाञ्जनादिकमदृष्टसहकारि तत्कारणं
 न केवलमिति । नन्वेवं सिद्धम् । अदृष्टवदञ्जनादेरपि तत्र कारणत्वं
 ततः संदेह एव । किं ग्रासादिवत्प्रयत्नसधर्माकृष्टा पश्चादयः किं वा
 २५ स्यादिवदञ्जनादिसधर्मणा देवदत्तसंयुक्तेन द्रव्येणेति संदिग्धं तं प्रत्यु-
 पसर्पणवत्त्वादित्येतत्साधनम् । सपरिस्पन्दान्मप्रदेशमन्तरेण ग्रासा-

६ कण्ठे तो प्रथमस्यापि देवतात्रिपेपगुणस्य पर प्रथमिद्वत्त्वान् ।
 सायनिकलना चात्र दृष्टान्तस्य । एतेन देवताज्ञानाज्ञानिकमित्यपि
 प्रयुक्तम् । उक्तशेषाणां तुल्यत्वान् । यत्तु ' अदृष्ट म्वाश्रयमयुक्त
 आग्रधान्तरे कमागमे ' इत्यादि । नत्र हेतोः कालात्ययापत्तिरस्य ।
 प्रथमसाधितपश्चानन्तरप्रयुक्तवान् । प्रथमेण हि तेनान्तर्गमिन्नेव- ५
 दत्ताज्ञानाज्ञमणिर्मोक्तिकामिरमयुक्त पञ्चमानुभूयते । अथातेनैरानु-
 मानेन प्रथमं बाधेयत इति पुनश्चापि प्रवृत्तशेषावकाशं स्यात् ।
 अथानन्वयासिद्ध तत्र प्रथममिति तेनैवानुमानं ग्राह्यते । तर्हि
 प्रवृत्तेऽपि तदेवमेवेति तेनैवानुमानं बाध्यताम् । अथ तावत्यामप्रदेशे
 प्रथमप्रमाणमायातया प्रतीतिः । नैवम् । आमनो निर्देशस्य त्वया १०
 स्वीकारात् । कल्पितत्वे तु प्रदेशस्य सर्वथा प्रतीत्युत्पत्तिरेव
 न स्यात् । कल्पितार्था माणवके पात्रकान्तिवत् । न च
 समवायं प्रतीतिं कारणं कुम्भान्तरममरेनाया अत्र प्रथमप्रमा-
 यान्तप्रयायकत्वात् । अथेन्द्रियाग्रमभिरूपेण तद्विषयतया प्रथमप्र-
 मोत्पत्त्या कुम्भाप्रतीतिः । नन्वेव गुरुता त्वया स्वयमेव समवायस्य १५
 प्रतीतिं कारणमप्यनुत्तम् । किं च , एवमप्यामनं सनिकर्षणाम
 गोचरतया प्रथमप्रमाणान्तराकथं न व्याख्यामप्रतीतिर्नाथने ।
 ननु प्रदेशवृत्तिरेवामनं सनिकर्ष इति तत्रैव तामुत्पाद्यितुमीग
 स्ति कुम्भान्तरमभिरूपेण परिपूर्णप्रयक्ष मोपादि । सर्वं सन्निकषा
 सनिकर्षस्य तत्राप्यभावात् । मयपरमाग्राग्राधितारययिना नयन २०
 गृहीता मयोगाभावात् । तस्मात्तावन्मात्रादेवामनस्तथा प्रत्यक्षोत्प-
 त्तिरिति मिदं हेतोः काळाययापत्तिरित्यम् । निगेष्यासिद्धत्वं च ।
 अदृष्ट पदार्थिकप्रतिष्ठाकप्रमाणस्य वदप्रमाणत्वात् गुणत्वान्
 मिदं । तेनैव च प्रमाणेन बाधितपश्चात्तन्नेरुष्वज्जलामिनाधनु-
 मानमपि नोभातु शक्नु । कार्यत्वे मति तदुपकारकत्वादिनिर्देश- २५
 म्याज्ञानतिलकादिमामव्यममाहृत्यमाणकामिनीप्रमुखपन्थावे यमिनारी ।

देवदत्तविशेषगुणकारितमित्यत्र च विशेषशब्दस्य वैयर्थ्यम् ।
देवदत्तगुणकारितमित्येतावतैवाहृष्टस्य क्रियाहेतुगुणत्वमिद्वेः । विशेष-
णासिद्धत्वं चास्य हेतोर्यत एकद्रव्यत्वमेकस्मिन्द्रव्ये समवायित्व-
मुच्यते । तच्चायुक्तम् । समवायस्य निरपेक्ष्यमानत्वात् । यत्तुक्त-

५ ' नाप्येकद्रव्यत्वंमसिद्धमेकद्रव्यमहृष्ट विशेषगुणत्वाच्छब्दवत् ' इति
तत्राहृष्टशब्दयोः पौद्गलिकत्वेन साधयिष्यमाणत्वाद्देतोरसिद्धिः ।
दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं च । एकद्रव्यत्वस्यैकत्र द्रव्ये समवायरूपस्य
शब्दे प्रसिद्धेः । गुणरूपस्य चास्य सत्. क्रियाहेतुत्वं किं देवदत्त-
शरीरसंयुक्तात्मप्रदेशे द्वीपान्तरवर्ति ....

१० नत्वात्कलशान्वितम् । न हि कलशादिरचेतनात्मको जाताहमिति
प्रत्येति । चैतन्ययोगाभावादसौ न तथा प्रत्येतीति चेन् । न ।
अचेतनस्यापि चैतन्ययोगाच्चेतनोऽहमिति प्रतिपत्तेर्निरस्तत्वात् ।

एवं चात्मा म्यादभिन्नः स्मृद्वेः ससिद्धोऽयं शुद्धयुक्तिप्रसादान् ।

हंहो तस्माद्यौगपक्षप्रवीणाः कक्षीकार्यं नात्र जाड्यं कदाचिन् ॥ ६८१ ॥

१५ ये तु सांगतमतावलम्बिनः शेषुषोक्षणकदम्बकात्पृथक् ।

नाभ्यमंसत पुमासमप्रतस्तत्पराकरणमातनिष्यते ॥ ६८२ ॥

मनस्यपि विप्रतिपत्तित्रयम् । नित्यत्वे निरंशत्वेऽणुपरिमाणत्वे च ।

तत्र नित्यत्वं प्रोक्तदृष्ट्या निरसनीयमनुदिशा ।
वितानवादातिरिक्तं पुरुष-

मनस्वीकृत्यं बौद्धानां ननु कथमस्य नित्यत्वानिरासः । तथा हि—मनो-
रूपमम् ।

२०

नित्यमस्पर्शत्वाद्व्योमवदित्यतस्तन्नित्यमेव सि-

ध्यति । तदसत् । यस्मादतः कथंचित्सर्वथा वा तन्नित्यत्वं साध्येत ।

प्रथमे सिद्धसाधनम् । द्वितीये साध्यविकलो दृष्टान्तः । सर्वथा

नित्यत्वस्य व्योमन्यप्यसिद्धेः । अथास्यानित्यतायामारम्भकं कारणं

विजातीयं सजातीयं वा भवेत् । न विजातीयम् । तस्यारम्भकत्वा-

२५ संभवात् । विजातीयानां नारम्भकत्वमित्याभिधानात् । नापि सजाती-

यत् । यतो मन प्राप्नुमहे कारणभूतानेकमन सद्भावप्रसक्तिरेकस्य
 द्रव्यात्तरोत्तराकारणत्वात् 'द्रव्याणि द्रव्यान्तर्मागम्यते' इति
 चचनान् । न चैकत्र शरीरेऽनेकमन सद्भावोऽस्ति । प्रणिशरीरमे
 कैकनया मनसा स्थितत्वात् । अन्यथा प्रणिशरीरं युगपदेव रूपाणि-
 ज्ञानोत्पत्ति म्यात् । न च प्रणित्यनशरीरत्वाद्देवान्योन्य कागणा- ५
 भिमतमनसा सशोभ समप्रति । नाप्यमशुक्ताना मनोवनकच
 तेजामनिप्रमत्ते । अथ मुक्तमनसा तत्वरुद्धत्वाभावेन परस्पर
 सयोगममयातज्जनकप्रभिर्यते । तदमनद्वम् । धमाधर्मानधिष्ठिताना
 तेजा तज्जनकत्वानुपपत्ते । अनोऽप्य कायवानुपपत्तेरित्यनर श्रेय-
 सीति । तदुक्तम् । यतो यन्ति मन आरम्भकाणा मनस्वेन न मना- १०
 तीयन्त्यमभिधीयते तन् तन्नुपपादयिनामपि कायकारणमावा न म्यात् ।
 तेजामन्योन्यासमश्रयान्तरसामान्याधारतया तत्पेक्षया मज्जातीयसाम-
 मयात् । न हि तन्नुपपापेक्षया पटस्य पटत्वापेक्षया तन्मूना या मना-
 तीयन्त्यमस्ति । अथ पृथिव्यामिषेक्ष्य व्रजसातीयत्वमुच्यते तर्हि तद-
 पेक्षया यथा तन्नुपपादयिना मनातीयसमयात्कार्यकागणभावास्तथा १५
 पुटलद्रव्यपेक्षयाग्नादिना मनस मनातीयत्वममयात् म्यात्तिशे
 पात् । न च मनस पाटलिकत्वमभिद्वम् । अनुमानावतिमद्वे ।
 नया हि-विनाशस्य न मन पाटलिकद्रव्येन्द्रियवातयनादिवत् । ननु
 नयनातीना प्रणिनिशरत्वात्तिकाशकनया प्रणिनिशरभूतकायना
 निश्चाति । मनसप्रविशेन सक्त्वात्तिकाशकनया त सार्य- २०
 रसायमनात्कच नयनाति एव न तत्र पुटलकायच मयेन्द्रियपि
 दुग्गतामात्रम् । प्रतिनिशरभूत

द्विगमना स ॥

यत्-यत्ति 'युगच भिनयनेन द्रव्याश्रये युगमान् । सयोग-
 विमोपेक्षकारणमनवे । इत्यनन वा लगेन' इत्यादि । तत्र गुण- २५
 त्वाभिमतव्यभ्यासदुग्धस्य द्रव्यव्यामिसरधरगकणीय ।

- द्रव्याश्रयीत्यादि पुनरित्थं नञ्जापवाति । द्रव्यं नृभयथा । द्रव्याश्रितम-
नाश्रितं च । तथा सर्वं कर्म । आत्रेयो व्याख्यातवान्— 'नित्यमस्या-
श्रयः पारतन्त्र्यं द्रव्ये' इति द्रव्याश्रयी । द्रव्याश्रयिन्यतिशयने
मत्वर्थाय । तेनैतद्द्रव्याश्रितम् । न तु सर्वद्रव्याश्रितमाकाशकाल-
५ दिगात्मनामक्रियत्वात् । गुणा अस्य सन्तीति गुणवान् न गुणवान्
अगुणवानित्यनेन द्रव्याद्वैधर्म्यं दर्शयति । मयोगाश्च विभागाश्च संयो-
गविभागाः । तेषु संयोगविभागेष्वकारणं किं सर्वथा । न । किं
नह्यनपेक्षः । किमुक्तं भवति । सापेक्षः कारणमिति । किं सर्वो गुणो
न किं तर्हि संयोगविभागावेव । कथं संयोगन्तावत्संयोगे कर्तव्ये
१० द्रव्योत्पत्तिमपेक्षते । कस्मात् । संयोगजसंयोगममवाधिकारणत्वा-
त्कार्यद्रव्यस्य । तथा हि—तन्त्रोराकाशेन सह य. संयोगः स द्वितन्तु-
काकाशसंयोगे कर्तव्ये द्वितन्तुकलक्षणस्य तन्त्रोः कार्यद्रव्यस्योत्पत्ति-
मपेक्षते । तथा कारणयोर्वंशदलयोर्विभागोऽपि स किं यस्य वंशदल-
स्याकाशदेशेन विभागमभिनिर्वर्तयित्व्यन्वंगविनाशमपेक्षतं । कस्मान् ।
१५ अविनष्टेऽस्वातन्त्र्यात् । स्वतन्त्रावयववृत्तिर्हि विभागो विभागमारभते
न तु कार्यवद्द्वयवयववृत्तिरिति । व्यवच्छेदव्यवच्छेदकमात्रं च
विशेषणानामेवं निरदीदृशत् । द्रव्याश्रयी गुण इत्येतावदस्तु । मा
भूदगुणवान् । संयोगविभागेष्वकारणमिति । न कार्यद्रव्ये प्रसंगात् ।
कार्यद्रव्यमपि द्रव्याश्रयि न च गुण इति तद्व्यवच्छेदार्थमगुणवानि-
२० त्यन्यगुणवान् । गुण इत्येतावदस्तु । माभूद्द्रव्याश्रयी संयोगवि-
भागेष्वकारणमिति । न । कर्मत्वे प्रसंगात् । कर्मत्वमप्यगुणवत् ।
न च तद्गुण इति तद्व्यवच्छेदार्थं द्रव्याश्रयीति । द्रव्याश्रयी अगुण-
वान्गुण इत्यस्तु, मा भूत्संयोगविभागेष्वकारणमिति । न । कर्मणि
प्रसंगात् । कर्मापि द्रव्याश्रयि अगुणवत् । न च तद्गुण इति
२५ तद्व्यवच्छेदार्थं संयोगविभागेष्वकारणमिति । संयोगविभागे-
ष्वकारणम्, इत्येतावदस्तु मा भूद्द्रव्याश्रयी अगुणवा-

निनि । कम्मात् । द्रव्यकर्मणोर्विभागसयोगकारणत्वात् । कर्म खलु
 स्वाश्रयमाश्रयान्तराद्विभज्याश्रयान्तरेण भयोजयतीति द्रव्यकर्मणो-
 विभागसयोगकारणत्वं तद्विपरीतं सयोगविभागेष्वकारणं गुण इत्युक्ते
 न क्वचिप्रसंगः । तन्माद्वय्याश्रयी अगुणवानिति नामिधेयमिति
 न हेतुः । विशेषणार्थवाद्द्रव्याश्रयीत्याभिधानस्य । द्रव्याश्रयीत्य- ५
 भिधानं हेतुरिगेपणाथमुपादीयते । कथं यथा गन्धेन रूपान्य केन-
 चिज्ज्ञा

मद्वन्तत्वात् । अयानेन सप्रिगेपणेनानुमानेन गुणत्व-
 सामान्यं रूपाणि प्रमाव्य तद्विशिष्टानां तेषां सयोगविभागेष्वित्यादि-
 क्षणमाख्यायत इति चेत् । न चतुरस्रम् । यत्ता यद्यमुनोऽनुमाना- १०
 द्रुणत्वेन प्रमिद्धा रूपाण्यस्तदा किमपरेण सिद्धापम्याधिना लक्षणेन
 कन्यम् । यद्युक्तम् 'अगुणवानिति स्वरूपोपरर्जनमेतन्' इत्यादि
 तत्रेदानीं बहुतरमस्य स्वरूपमुपवर्णनीयं भवेत्द्रव्य-वमकर्मत्वमप्रिगेप-
 मित्यादीति न किंचिद्रूपलक्षणमुपपन्ने । येऽप्यमी तद्वद्व्यभूता
 रूपरसगन्धस्पर्शसायापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागपरत्वापरवत्ताद्विमुक्त- १५
 दु खेच्छाद्वेपप्रयनगुरुत्वद्रवत्वकेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दस्वरूपा 'रूप-
 रसगन्धस्पर्शा संगत्या परिमाणानि पृथक्त्वमयोगविमार्गी पर-
 त्वापत्वे बुद्ध्य मुख्यं ये इच्छाद्वेर्षा प्रयत्नाश्च गुणा' इति
 कणादवचनात् । 'चकारेण येऽत्रानुक्ता गुणत्वेन च लोके प्रमिद्धा
 गुरुत्वद्रवत्वभेदसंस्कारधर्माधर्मगन्धान्ते सप्त सूच्यन्ते' इति तद्व्याख्या- २०
 नाच्च चतुर्विंशतिर्गुणा गीयन्ते । तेऽपि न समगमन्तः । तन्ममनाया-
 स्तेषां सख्याया स्वरूपस्य च विचार्यमाणम्यानुपपत्तेः । तथा हि—
 सम्या तावद्विदितेन । स्वरूपं तु रूपत्वाद्यभिसंबन्धः । रूपं चाभीषु
 चतुरिन्द्रियमाद्य श्रुतिबुदकज्वलनवृत्तिः । रसो रसनेन्द्रियावसेय

- पृथिव्युदकवृत्तिः । गन्धो घ्राणेन्द्रियपरिच्छेद्यः पृथिवीवृत्तिः । स्पर्श-
स्त्वगिन्द्रियावबोध्यः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । एते च रूपरस-
गन्धस्पर्शाः पार्थिवपरमाणुव्यनित्याः पावकसंयोगात् । तत्र पाकजानां
नेषामुत्पत्तेः । तथा हि—केचित्कन्दुके पच्यमानस्य कलशादेः प्रागव-
५ स्था । विसदृशरूपादियोगिनः पाककारणभूतवेगवदभिसंयोगपर्यालोचन-
या प्रलयोदयौ कल्पयावभूवुः । यद्यपि हि कन्दुकनिक्षिप्ताः कुम्भादय-
स्तृणपर्णादिपिहितवपुषोऽपि तद्विवरप्रसृतनयनराशिना न विनष्टा
इत्युपलभ्यन्ते । यद्यपि तत्संगत्यास्तत्परिमाणान्नान्निवेशास्तद्देशाश्च पक्वा
अपि दृश्यन्ते तथापि पतन्तां विभाव्यन्ते । यद्यपि च तदा तेषां
१० कर्त्रादिकारककला .....
' विनोस्तु संयोगजः संयोगः ' इति केचित् । तदसारम् । सक्रिय-
स्यावयविनः क्रियात एवावयव्यन्तरेण संयोगान् । यदि चैव नेष्यते
तदावयवानामपि स्वावयवापेक्षयावयवित्वेन सर्वत्रावयविषु कर्मजस्य
संयोगस्योच्छेदः स्यात् । तथासति चावयविनि कर्माभावा भवेत् ।
१५ संयोगजस्तु संयोगः समुत्पन्नमात्रस्य चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य
कारणं संयोगिभिरकारणैः सह कारणाकारणसंयोगपूर्वकः
कार्याकार्यगतः । स चैकस्माद्वाभ्यां बहुभ्यश्च संयोगेभ्यो भवति ।
एकस्मात्तावत्तन्तुवीरणसंयोगाद्वितन्तुवीरणसंयोगः । उभयकर्मजो
भेषयोरपसर्पणात् । द्वाभ्या तन्त्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितन्तुकाकाशसं-
२० योगः । बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकः षट्तुरीसंयोगः । अयं च
सद्यः समुत्पन्नस्य निष्क्रियस्य द्रव्यस्य संयोगजः संयोगः । चिरोत्प-
न्नस्य तु देवदत्तस्य निष्क्रियस्य सक्रियहस्तकुड्यसंयोगपूर्वको देवदत्त-
कुड्यसंयोगः । स हि न हस्तक्रियाकार्यो व्यधिकरणस्य कर्मणः
संयोगहेतुत्वादर्शनात् । सर्वश्चायं प्रयोगो मूर्तामूर्तानेकद्रव्यप्रदेशवृत्तिः
२५ समानासमानजात्यारम्भकः । समानजातीयस्य संयोगस्यासमानजाती-

यस्य द्वितूलके काय प्रवयात्मा मूलपरिमाणस्याम्भक स्वागये
 पदार्थः । एव तु द्वितूलके मूलपरिमाणस्याम्भक । सामान्यगुण-
 रूपो द्वीन्द्रियप्रायोऽप्यव्यवहारी च । तथा द्रव्यगुणकमेतु ।
 तथा हि-ननुमयोगो द्रव्यस्य पटस्य हेतु । आममनमयोगो
 बुद्ध्यादीना गुणानां हेतु । एव मेयोकागसयोगो द्रव्यगुणस्य । ५
 प्रयत्नरत्नसहस्रमयोगो हस्तकर्मणो हेतु । एव वेगप्राप्त्युपयोगमृण-
 कर्मणो हेतु प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः । स च त्रिविधः एव । अन्यत्र
 कर्मण उभयकर्मणो विभागश्चेति । ततान्यत्रकर्मण त्वेनम्यापमप-
 णान् । उभयकर्मणो नेपयोगपरिमाणान् । विभागश्चु द्विविधः ।
 कारणविभागो कारणकारणविभागश्च । तत्र कारणविभागोऽत्र १०
 द्रव्यद्वयविभागोऽत्राकारणविभागः । न चायमभिद्धः । विभक्तिना
 यवविशकाशेभ्यो विभागो न करोति द्रव्यारम्भकमयोग-
 विरोधिविभागोऽन्वाक्यान्वा पुनराकाशेऽत्रविभागकर्त्री सा द्रव्यारम्भ-
 कमयोगविरोधिविभागोऽन्वाक्या न भवति । यथा विक्रम कमलल-
 म्बिया । न च तथा विभक्तिनायवविशकाशेभ्यो विभागो १५
 न करोतीति । यत् हि विद्यमानवगाययिद्रव्यस्य द्रव्यलभ्यायययो
 मियाकाशेभ्यो विभागो कुर्यादिति यथायवमिन्द्रियारम्भकम-
 योगविरोधिविभागोऽन्वाक्यादकन्वेवास्या न स्यात् । कमलदलमियायन् ।
 ततो यथायवमियाऽययान्तरात्त्र विभागो करोति । नन्वाकाशदे-
 मादिति विभागोऽन्वाकाशेऽत्रविभागोऽन्वाक्यादकोऽययानामन्युपेयः । तथा २०
 हि-यथायवमयोऽययान्तराद्विभागो करोति न तन्वाकाशेऽत्र ।
 यथा न्वाकाशेऽत्र तन्वाययान्तरादिति स्थितिः । किं तु पुनरिय-
 म्भितिरिति न । उच्यते । या यथायवमिया नमोभा-
 गविभागकारिणो नामौ द्रव्यारम्भकमयोगप्रतिपक्षभूत विभागनारममाण-
 इत्यनेन निरकर्मिण्यप्यव्यवहारमिति कमलविक्रमकमिन्द्रियायन् । २५
 तत्र कर्मणि । कमलस्य मुकुटविक्रमस्यो यथायवमियायन्

त्वेनाविनाशनिश्चयान् । इयं तु पाटयमानं वशे दलक्रिया द्रव्यारम्भ-
कसंयोगप्रतिद्वन्द्वीभूतविभागारम्भिकोपलभ्यत इति नामौ नभसो
विभागमारभेत्यन गृणा स्थितिरस्तीति विभागजविभागकल्पना क्रियते
संयोगान्त कर्मेति तावन्स्थितम् । अन्यथा हि तस्य कालान्तर-
५ स्थायित्व निन्द्यद्रव्यसमवेतस्य च नित्यत्व म्यात् । तस्मान्कर्मणोऽ-
चिरजीवित्वात्तदविनाशकेन संयोगेन भवितव्यम् । उत्तरश्च संयोगः
पूर्वसंयोगोपरमे सति जायते नान्यथा । न च विभागव्यतिरिक्त कश्चन
संयोगस्य हन्ना समस्ति ।

कर्मानन्तरसंयोगजन्म निर्जातकौशलम् ।

१०

न हि प्राक्तनसंयोगविनाशाय प्रकल्प्यते ॥ ६८३ ॥

तस्माद्विभागेनैव संयोगवैरिणा भाव्यम् । स च यदविकरणो
विभागस्तदधिकरणमेव संयोगमुपजमयति । न ह्यङ्गुलिविभागः ।
कुण्डवद्वरसंयोगोपमर्दाय प्रभवतीत्यतो न वंशदलवृत्तिर्विभागो दलाकाश-
संयोगमपहन्तुमलमिति । नूनं दलाकाशसंयोगविरोधिना दलाकाश-

१५

विभागेन भवितव्यम् । तद्विदानीं तस्योत्पत्तिकारणचिन्ताया
क्रियाया वंशदलविभागमात्रोपजननचरितार्थत्वात्तन्निर्माय विभागान्तर-
निर्माणे विरम्य व्यापारासंवेदनादवश्यं वंशविभाग एव प्रत्यासन्नतया
दलाकाशविभागारम्भकोऽभ्युपगमनीयः । एवमनभ्युपगमे कर्मनित्यत्व-
प्रसंगान् । कारणाकारणविभागात् विभागः करकुडयविभागात्कुडय-

२०

कलेवरविभागः । कलेवरकारणं हि करस्तदकारणं च कुडयं
तयोर्विभागादयं जायते । न ह्ययं शरीरक्रियाकार्यः । तदानीं शरीरस्य
निष्क्रियत्वात् । नापि हस्तक्रियाकार्यः । व्याधिकारणस्य कर्मणो
विभागहेतुत्वाद्वर्जनात् । अतः कारणाकारणविभागस्तस्य कारणमिति
कल्प्यते । संयोगवदस्यापि मूर्तामूर्तानेकद्रव्यप्रदेशवर्त्यादयो-

२५

(तित्वात् । येन)^२ वरमयं विभागशब्दहेतुः । विभागहेतुत्वं
दर्शितम् । शब्दहेतुत्वं तु वंशे पाटयमाने सति योऽयमाद्यः

शब्दस्तस्य वशदलविभाग कारणम् । परतमपरतम च परापरा-
 मिथानप्रत्ययनिमित्तम् । नद्विविध निष्कृत कालकृत च । दिक्कृत
 देशविशेषप्रत्यायकम् । कालकृत वयोभेदप्रत्यायकम् । तत्र निष्कृतस्यो-
 त्पत्तिरभिधीयते । कथमेकस्या दिश्यन्मिनयो सयुक्तसयोगमहु-
 न्वाल्पत्व मयेकस्य द्रष्टु मनिष्टमवधिं कृत्वा तस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति ५
 परतराधारे विप्रकृष्टा बुद्धिरूपयते । तामपेक्ष्य परेण निष्प्रदेशेन
 योगात्परत्वस्योत्पत्तिः । विप्रकृष्ट चावधिं कृत्वेतरस्मिन्सनिष्टा
 बुद्धिरूपयते । तामपेक्ष्यापरेण निष्प्रदेशेन योगात्परत्वस्योत्पत्तिः ।
 कालकृतयोरपि कथं वतमानकालयोरनियतदिग्देशसमुक्तयोर्युवस्य
 विन्यो रूढश्मश्रुकाज्यस्य वलीपलिनात्मानिधौ सत्येकस्य द्रष्टु १०
 युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरूपयते । तामपेक्ष्य परेण
 काष्ठप्रदेशेन योगात्परत्वस्योत्पत्तिः । स्थविर चारधिं कृत्वा यूनौ
 सनिष्टा बुद्धिरूपयते । तामपेक्ष्यापरेण कालप्रदेशेन योगात्परत्वस्यो-
 त्पत्तिः । एते चापेक्ष्यबुद्धिविनागादाश्रयविनागादा विनाशिनी मूर्ते-
 र्केकद्रव्यव्याप्यवृत्तिनी सामान्यगुणरूपे द्वौन्द्रियमात्रे अयान्द्रव्य १५
 भाविनी सर्वत्र कारणं च । बुद्धिरूपस्मिन्नान मयत्र ऽति यथाया ।
 सा चानेकप्रकाराधानन्त्याप्रत्ययनियतवाच्य । तस्या सत्यप्यनेक-
 विधय समासतो द्विविधा । विद्या चाविद्या च । तत्राविद्या चतुर्विधा
 सशयविपर्ययानश्रयमायम्बप्रलक्षणा । विद्यापि चतुर्विधा प्रत्यभलेद्विक-
 मृत्यापलक्षणा । द्विविधापीयमा भैकद्रव्यप्रदेशवृत्तिर्गोपिकगुणरूपाऽ- २०
 यावद्रव्यभाविनी अन्तःकरणमाह्वात्ममन मयोगप्रमत्तापरत्वापरत्वद्वित्य-
 द्विष्टयत्वादीना निमित्तम् । अनुग्रहलक्षणं सुखम् । अनु-
 ग्रहतेऽनेनेन्यनुग्रहः । अनुग्रहलक्षणमनुग्रहस्वभावाभिषयः । सुख
 एतच्छब्दस्वभावनया स्वविषयानुमत्तं सुखं सुखमनुगृह्णाते । अयमर्थः
 स्वगाद्यभिप्रेतविषयमानिध्ये सर्वाष्टोपलब्धीन्द्रियार्थमानिकयाद्वर्माद्यपेक्षा २५
 निमित्तादात्ममनसो सयोगाद्यासमवायिनो यन्नुग्रहामिष्वन्नय-

- नादिप्रमादजनकमुत्पद्यते तन्मुखं मंनिहिनेऽप्यभिगतेऽर्थं विषयान्तर-
व्यासक्तस्य सुखानुत्पादादिष्टोपलब्धेः कारणत्वं गम्यते । विद्युत्तस्य
सुखाभावाद्विषयसंनिकर्षस्यापि कारणत्वावगमः । अनुग्रहस्त्विह सुख-
विषय संवेदनम् । तच्च सुखमतीतविषयेषु स्मृतिजम् । अनागतेषु
५ संकल्पजम् । यत्तु विदुषामसत्त्वं विषयानुष्मरणमंकल्पेन्याविर्भवति
तद्विद्याद्यमसंतोषधर्मविशेषनिमित्तमिति । शेषमन्यान्मैकद्रव्यप्रदेश-
वृत्त्यादिवुद्धिवत् । उपघातलक्षण दुःखम् । उपहन्यतेऽनेनेत्युपघातः ।
उपघातलक्षणमुपघातस्वभावमित्यर्थः । दुःखमुपजातं प्रतिकूल-
स्वभावतया स्वात्मविषयमनुभवं कुर्वतात्मानमुपहन्ति । अयमर्थः—
१० विषाद्यनभिप्रेतविषयसांनिध्यं सत्यनिष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसंनिकर्षादध-
र्माद्यपेक्षानिमित्तादात्ममनः संयोगाच्चासमवायिनो यदमर्षोपघातदैन्य-
निमित्तमुत्पद्यते तदुःखम् । अमर्षोऽमहिष्णुना द्वेष इति यावत् ।
उपघातो दुःखानुभवः । दुःखे सति तदनुभवलक्षण आत्मापघातः
स्यात् । दैन्यं विच्छाद्यता । तेषां निमित्तम् । अतीतेषु सर्पव्याघ्र-
१५ चौगदिषु स्मृतिजम् । अनागतेषु संकल्पजम् । अस्यापि शेषमान्मैक-
द्रव्यप्रदेशवृत्त्यादिवुद्धिवत् । स्वार्थं परार्थं वा । अप्राप्तप्रार्थना
इच्छा । सा चात्ममनसो. संयोगात्सुखापेक्षात्स्मृत्यपेक्षाद्वोत्पद्यते ।
प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्मनिमित्तं कामोऽभिलाषो रागः संकल्पः कारुण्यं
वैराग्यमुपधाभाव इत्येवमादयः । इच्छाभेदा भैद्यनेच्छा कामोऽ-
२० भ्यवहारेच्छाऽभिलाषः । पुनःपुनर्विषयानुरज्जनेच्छा रागः । अना-
गतकरणेच्छा संकल्पः । स्वामनपेक्ष्य परदुःखप्रहाणेच्छा कारुण्यम् ।
दोषदर्शनाद्विषयपरित्यागेच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा उपधा ।
अन्तर्निगूढेच्छाभावश्चिकीर्षा जिहीर्षेति क्रियाभेदादिच्छाभेदा
भवन्ति । शेषमस्या अपि सर्वं बुद्धिवत् । प्रज्वलनात्मको द्वेषः ।
२५ यस्मिन्सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स द्वेषः । स
चात्ममनसो. संयोगाद्दुःखापेक्षात्स्मृत्यपेक्षाद्वोपजायते प्रयत्नधर्माधर्म-

स्मृतिनिमित्तम् । तत्रेन हन्मीति प्रयनो द्वेपात् । वेदार्थनिष्ठवकारिषु
द्वेपाद्धर्मः । तदथपरिपालनपरेषु द्वेपात्तम । स्मृति

गणनया गुणानां चतुर्गितेरधिकवात् । अथ नीलधवलादि-
व्यक्तिमेतेऽपि सप्त रूपात्वसामान्याभिनेषात् एकरूपोऽथ गुण
इति न तत्सामान्यापत्तिरिति चेत् । तर्हि धर्माधर्मयोरप्यदृष्टत्वसामान्य- ५
विनेषादेक एवायमपि गुण म्यादिनि कथं न तत्सामान्याव्याधात् ।
अथादृष्टत्वं नाग नाम्नेव सामान्यम् । ननु रूपत्रयमपि कथं भवेत् ।
नीलाणौ सर्वत्र रूप रूपमिति प्रत्ययानुवृत्तेरिति चेत् । इतरत्राप्य-
दृष्टमदृष्टमिति प्रत्ययानुवृत्तेस्तस्मिन् । अधोपाधिक एवायं प्रत्ययो
७ सामान्यनिमित्तः । सामान्येषु सामान्यप्रत्ययवदिति चेत् । नीला १०
वापि किं न तथा । कस्तत्रोपाधिरिति चेत् । धर्माधर्मयोः क इति
वाच्यम् । दानयोग्यपदार्थेतरत्वमिति चेत् । इतरत्रापि चक्षुर्ग्राह्यं
मविष्यति । दशनयोग्यपदार्थेतरत्वमप्युपाधिरेव शुक्लमप्यदृष्ट इति
व्यपदिश्येत । तस्योपाधेस्तत्र भावात् । अथ नीलादिषु रूपप्रत्य-
यानुवृत्तौ रूपत्वसामान्यनिमित्ता तादृग्भाष्यामपि प्रतिषेधेति चेत् । १५
एवमेतत् । न हि तदस्माभिः प्रतिषिध्यते किं तु प्रमगं प्रवर्त्यते ।
यदि धर्माधर्मयोरदृष्टप्रत्ययानुवृत्तिरुपाधिकी तत्राऽप्यत्रापि सा तथैव
स्यात् । सामान्ययोग्यमेतत् । किं च भवतापि यत्र वस्तुन्युपपदाने
बाधकोपनिपातस्तत्रैव तत्प्रत्ययस्यैवाधिक्यमुपागमि । यथा सामान्येषु
सामान्योपगमेऽन्यस्योपनिपाते सामान्यप्रत्ययस्य । न चादृष्टत्वोपगमे २०
किञ्चिद्बाधकमस्ति । गुणेषु चतुर्गितिसामान्याव्याधातोऽस्तीति चेत् ।
अमदेतत् । अभ्यासापि विनादात्म्यदीप्तत्वान् । अथ धर्माधर्मा तदु-
भयस्यैव सामान्यानुगती न भवतो गुणवान् । यावेन तात्रेणम् ।
यथा सुगन्धे तथा चैतौ । तत्तन्मयेयनुमानमस्त्येव बाधकमिति
चेत् । तदनुमम् । सुरभ्यमुग्भिगाद्याभ्यां गुणत्वस्य ग्रामिचारितान् । २५
तौ हि गुणौ तदुभयवर्तिनौ सामान्येन गन्धवेनानुगता च । न च

- वाच्य ' अनुष्णाशीतर्पश्वत् सुग्म्यसुरस्यांरुभयाभावसमान्वित-
स्तृतीयो राशिर्गन्धत्वानुगतोऽस्तीत्यनयोस्तदुभयवर्त्येकसामान्या-
नुगतत्वाच्च गुणत्वस्य व्यभिचारः ' इति प्रशस्तकरभाष्योक्तिविरो-
धापत्तेः । तथा चायमाह—'मृगभिरसुरमिश्र' इत्यन्यथा त्वनुष्णाशी-
५ तवेदनमप्यदध्यादिति न चतुर्विंशतिमध्यानीषु संगच्छते । यथाव-
सरमेपाग्रेऽपि पराकरिष्यते । योऽपि पृथिव्युदकज्वलनवृत्तीत्यादि-
श्चतुर्णां रूपादीनां पृथिव्यादीनां वृत्तिनियमो न्यगादि । सोऽपि नापा-
पादि । पृथिव्यादीनां चतुर्णामपि पौद्गलिकत्वेन तच्चतुष्टयाधिष्ठानत्वात् ।
यत्तु न तथा तेपामनुभवनं तदनुभूतत्वादिति प्राक्प्रतिपादितमेव ।
१० यच्च पाकजोत्पत्तिप्रक्रियोद्धोषणेन पार्थिवपरमाणुषु रूपादीनामेका-
न्तेनानित्यत्वमाप्यादिपरमाणुकार्यद्रव्येषु नित्यमनित्यं चावाचि-
तदपि न^१ । नित्यानित्यानेकान्तस्य प्राक्समर्थनादपास्तम् । यच्च
' मूतककद्रव्यव्याप्यवृत्तयः ' इत्युक्तं तत्रैकान्तरूपे द्रव्येऽमीषा वृत्ति-
रीप्सामासे तद्विपरीते वा । तत्र न तावत्प्राच्यः पक्षः पेशलः ।
१५ द्रव्यस्य स्वावयवेभ्यः कथंचिदविष्वग्भूतस्य प्रसाधितत्वेनैकान्तैकरू-
पत्वस्य तत्राप्रसिद्धेः । द्वितीयपक्षे तु न किंचिदनिष्टम् । व्याप्यवृ-
त्तित्वं चामीषामेकान्तैकरूपाणामननुरूपमेव । एवं हि कुचिकादिवि-
वरवर्तिसूक्ष्मप्रदीपाद्यालोकोद्योतितापवरकादिव्यवस्थितपृथुतरपटादिद्रव्य-
समवेतशुक्लादिरूपाभिव्यक्तौ यावद्द्रव्यवर्तिनो रूपादेरुपलब्धिः
२० स्यात् । अन्यथा निरङ्गैकरूपताव्याहृतिः । तर्हि तद्रूपस्य
प्रतिभासाप्रतिभासलक्षणविरुद्धधर्माध्यासो युक्तो विरोधात् । कथचि-
देकरूपाणां तु तेषां युक्ता व्याप्यवृत्तिः । रूपरसगन्धस्पर्शाद्यात्मकत्वा-
त्पटादिद्रव्यस्य । स्वाश्रयादन्यत्रारम्भका इत्यपि स्वगृहमान्यम् ।
यतोऽयमत्राभिप्रायः—अवयवैः स्वसमवेतकार्ये निष्पाद्यमाने तद्वर्तिने
२५ रूपादयस्तत्रैव रूपादीनारभन्ते न स्वाश्रयभूतेष्ववयवेष्विति ।

एतच्चानुपपत्तम् । न ह्यन्यैर्भिन्नोऽन्यथा निगद्यत इत्यत्र प्रमाणमस्ति
यन्तद्वर्तिभिस्तैस्ते तत्रागम्येन् । इयं तु प्राक्तनाकारपरित्यागेनो-
त्तरमाकारमाक्रमणमुपलभ्यते यथा पिण्डाकारपरित्यागेन कुम्भाकारमाका-
लयन्ती भृत् । ननु तन्त्रं तु विन्करव्यापागत्यटमारभमाणा
दृश्यते । नैवम् । तत्रापि पार्थिवद्रव्यस्यैव निश्चलितन-तुपयावप्राप्तेन
समुद्रित्वपयावप्राप्तेर्नानात्वं समुदायस्यैव च पटद्रव्यप्राप्तेर्यत्नात् ।
न च पटस्य निरवयवत्वं स्यादवयवद्रव्याद्रव्यव्यतिरेकेण पटस्यापि
सावयवत्वात् । तस्मात् रूपातीना स्वाश्रयान्वयारम्भकत्वं युक्तम् ।
वैशेषिकगुणा इति च काऽथ — विज्ञेयो व्यच्छेदस्तस्मै ये भवन्ति
गुणान्ते वैशेषिकगुणा रूपाण्य । ते हि स्वाश्रयमितरग्राह्यव- १०
च्छिन्नान्ति न सामान्या । तेषां स्वतो विरोधामात्रात् । यस्तु तेषां
विरोधः स स्वाश्रयविरोधश्च न एवेति चेत् । तन्मगनम् । गुरुत्ववेगन-
मितिकद्रव्यातीनामपि वैशेषिकगुणत्वापत्तेः । तेषामपि स्वाश्रयस्य
मूर्तिमत्तं पृथिव्यादेर्द्रव्यस्यैव रूपाणामूर्तानां काणादेर्यवच्छेदकत्वात् ।
अथ गुरुत्वस्य पृथिव्युदकगोमृगस्य पृथिव्यादिव चतुषु नैमित्तिकत्वस्य १५
पञ्चीतेनमो साधारणधर्मत्वात् । सामान्यगुणत्वं तर्हि रूपातीनामपि
केयानित्तत्वे तेषामपि द्रव्यत्रयचतुष्टयद्रव्यसाधारणधर्मत्वात् । समा-
नानात्वसाधारणगुणपूर्वकत्वं चावयवैक्यव्याप्ये पगादृते पगादृतेनैव
यावद्द्रव्यमात्रित्वमपि नापीषा मगच्छते । यस्मादतेशा पथाप्रसाह-
सत्त्वारे धिकपर्यायत्वापेक्षया नाभिधीयेत । न । आद्यपदे निमित्तं २०
पति । पटादित्त्वं यावत्पीषामवयवेषामुपलब्धत्वात् प्रवाहस्य
स्वीकृतावयवस्य कथनित्वात्तत्रावयवत्वानामप्येव यावद्द्रव्य
मात्रित्वावयवस्य । द्वितीयेन तु प्रयत्नहीना । मदेव
पटाती प्रयमाणा तेषां विनाशनं पुगणानामुन्मत्तना
प्रयत्ने । प्रयत्नात् । न च पाकान्नातिरमेव पटादिरूप्यस्य एवो- २५
त्पद्यत इति यावत् । अत्र प्रमाणामात्रात् । मरम्योपन्यमानस्य

- तस्य स एवायं पटादिरिति प्रत्यभिज्ञानेन बाधनान् । न च सदृशापरा-
 परोत्पत्तिविप्रलब्धबुद्धीना प्रमातृणामपनीतोद्भूतनखशिखरादिध्विवात्रापि
 श्रान्तमेवेद् प्रत्यभिज्ञानमिति वक्तव्यम् । नखादेरिव पटादेरपि प्रध्वं-
 सोत्पादसिद्धिनिबन्धनप्रमाणमन्तरेणैवंविधव्यवस्थायाः कर्तुमशक्तेः ।
- ५ न रूपादीना प्रध्वंसोत्पादावेव पटादिप्रध्वसोत्पादयोः प्रमाणम् ।
 तद्विनाशोत्पादयोर्द्रव्यस्यापि ताभ्या भीवतव्यमेवेति नियमाभावान् ।
 न च तेषा यावद्द्रव्यभावित्वनिर्णयात्तन्निग्रमः माधीयान्, याव-
 द्द्रव्यभावित्वस्याद्यापि विवादपक्षनिमग्नान् । ननु रूपादिपर्याय-
 प्रध्वंसोत्पादयोर्द्रव्यस्यापि कथञ्चित्तानुपगतावेव । अन्यथा सर्वथा
- १० द्रव्यपर्याययोर्भेदापत्तेः । तथा च सिद्धमपीषा कथञ्चिद्यावद्द्रव्य-
 भावित्वमपीति चेत् । एवमेतत् । किं त्वेवं न कश्चिद्यावद्द्रव्य-
 भावी गुणो नाम स्यात् । संयोगादिगुणानामप्येवं यावद्द्रव्यभा-
 वित्वसिद्धेः । एवमग्रेऽपि सर्व दूषण स्वयमृङ्गीयम् । विशेषस्तु दूष-
 यिष्यते । यस्तु ताथामनो रूपादयोऽगव एव न गुणा इत्यगादी-
- १५ तस्य कुतोऽयमभ्युपगमः । भेदानुपलब्धेऽप्येव । नत्किमय-
 मणूनुपलभते सचितास्तानिति चेत् । ननु सचयन्तेषां स्थूला-
 कारपरिणामः परमाणुभ्यः कथञ्चिदतिरिक्तः प्राक्सत्वावितस्त-
 तस्तस्यैवोपलब्धिरस्ति नाणूनाम् । अयमपि रूपरसगन्धस्पर्श-
 र्मात्मैव न तद्वानिति चेत् । कुतः । एतद्भेदानुपलब्धेऽप्येव । सा यदि
- २० देशकालभेदेनानुपलब्धिर्विवक्षिता तदा रूपादिभिरेव व्यभिचारिणी ।
 अथ स्वरूपभेदेन तदाऽसिद्धा । पटस्य रूपादय इति तेषा भिन्न-
 स्वरूपेण प्रतीतेः । ततः सिद्धा अमी कथञ्चित्स्थूलाकारातिरोक्तेः ।
 यदुक्तम् 'द्वित्वादिसंख्यानुपरार्धता(धर्तोऽ)अनेकद्रव्या' इति । तत्र
 परार्धान्तैव संख्येति कुतस्तथा नियति । परार्धमेव यावच्चवहार-
- २५ दर्शनादिनि चेत् । नन्वप्र व्यवहार पामरप्रायपुरुषाणामेव संवन्धी
 विवाक्षितो विदुषा वा । प्रथमे कल्पे शतादेरपि संख्यात्वं दुरापम् ।

शतमिति न किञ्चिज्ज्ञानीनो विशनिपक्षक तु दत्त इत्येव तेषा
 व्यवहारदर्शनात् । द्वितीये त्वेकाधिकपरार्थेऽपि विद्वद्विषयदर्शना-
 त्कथं न तस्या मग्न्यात्व म्यात् । तथा च दृश्येन मिदुषा व्यवहार
 'परार्थानां परार्थानि प्रवृत्ते श्लोकवर्गकान्' इत्यादि । अथ गणित-
 शास्त्रे—'मध्य परार्थमाहुर्ययोत्तर दशगुण तज्ज्ञाः' इति परार्थमेव ५
 याच्यस्या अभिधानात्तत्तैरेवमवसीयत इति चेत् । तत्पुत्तम ।
 तदभितम्याभिधेयाव्यापकत्वात्पि ता हि सम्या समाम्यायने ।
 सा च पराध ईषैकाधिकपरार्थादावप्येवभूतैरानुमूयते । किंचेद
 गणितशास्त्रे नियामकतया व्याख्येय किंनुरलम्बक (ण) तथा । परमन्य-
 त्पि तद्गुणया वृद्धया अङ्कज्ञान चेयमिति । 'यत्र इयत्ताव्यवहार' १०
 परिममाप्यते स परार्थः' इति श्रौधर । मोऽपि यद्येव तेन वचमा
 तद्गुणित मध्य परार्थाव्यापकमभिधेयमभिधीनं तत्रा प्राक्तनेर्नरापाम् ।
 अथ यत्र कुतोऽपि पुरस्नादियत्ताव्यवहारे नास्ति तत्परार्थाभिधेयम-
 भित्त्वात्तत्रा सवराद्यविशालप्रतिपक्षप्रामाण्यगणितशास्त्राधापति ।
 तत्र तद्गुणितमध्यम्य परार्थाभिधेयत्वेन प्रमिद्धे । यद्योक्तम् १५
 'एकस्वैम्योऽपेक्षानामकानेकमिषप्रबुद्धिमहितेभ्यो निपाति' इति
 तदप्युक्तम् । यतोऽनेकविषयबुद्धिमहितेभ्य इत्यत्र किमेकमिषप्रबुद्धि-
 मादि यामात्रो निरुपाया चरे द्विष्टात्पि तदर्थगोचरमाहित्य ता ।
 यथाय पक्षस्तत्रा मुत्तमत्तम् उताग्रम्याम्यप्यम्य भावाङ्गित्वादि
 साग्योन्वयि कथं न म्यात । अथ द्वितीयपर । तथा च श्रीधर — २०
 'अनेकस्तद् एको न भवतीति व्युत्पत्त्या द्वयोर्बुद्ध्यु च द्रष्टव्य'
 इति । अत्र च परम्यतश्च येष । उत्पत्ते हि द्विष्टात् न तद्बुद्धि-
 म्यम्यमे । तदुपरा च द्विष्टात्पि तदिति । अथ नैकमनेकमक-
 त्वाभावाविशिष्ट वस्तु तद्विषयबुद्धिमहितम्य दृश्य निरामितम् ।

तदप्यक्षमम् । द्रव्यादिवस्तुष्वेकत्वाभावस्याभावान् । तेषां स्वेन स्वेनै-
कत्वेनाधिष्ठितत्वात् । अथ द्रव्यादिव्येकस्यैकत्वस्याभावः । नुप्रतीति एव ।
नन्वेकमेकत्वमिति स्वसिद्धान्तविरुद्धमभिधीयते । एकत्वस्य गुणत्वेन
तत्रैकत्वगुणान्तराभावस्य 'निर्गुणा गुणाः' इति त्वत्सिद्धान्तेऽभिधानात् ।

- ५ औपचारिकं तत्र भविष्यतीति चेत् । किं तस्य तस्य तत्रोपचारः ।
द्रव्यगतस्येति चेत् । ननु द्रव्येऽपि तावत्तदेवैकत्वमस्ति नान्यदिति
तदेव तत्रोपचर्यते इत्यहो शुद्धा बुद्धिः । अस्तु वा यथाकथञ्चिदनेक-
विषयबुद्धिमहितशब्दार्थस्तथापि यदि बुद्धिसंज्ञायाद्व्याप्यार्थस्योत्पादः
स्यात्तदा द्वित्वादिवदन्यस्याप्यर्थस्यायं किं न भवेत् । अथ द्वि-
१० त्वादिरेव तदन्यव्यतिरेकानुविधायित्वात्तस्यैव ततः समुत्पत्तिरिति
चेत् । नैवम् । अभिव्यञ्जकत्वेनापि तस्यास्तेनान्यव्यतिरेकयोरनु-
विधानस्य संभवात्प्रदीपस्येव पटादिना । अथ यदि द्वित्वादिकम-
बुद्धिजं स्याद्रूपादिवत्पुरुषान्तरेणापि प्रतीयेत । नियमहेतोरभावान् ।
बुद्धिजत्वे तु यस्य बुद्ध्या तज्जन्यते तेनैवोपपद्यते इति नियमोपपत्तेः ।
१५ प्रयोगस्तु—द्वित्वादि बुद्धिजं नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वात् । यन्नियमेनैक-
प्रतिपत्तृवेद्यं तद्बुद्धिजं यथा सुखादिकम् । नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यं च
द्वित्वादि तस्मादिदमपि बुद्धिजमिति । तदपि नोपपद्यते । नियमेनैक-
प्रतिपत्तृवेद्यस्यासिद्धेश्चैत्रेणैव मैत्रेणापि द्वित्वादिर्विद्यमानत्वात् । अन्यदेव
द्वित्वादि मैत्रेण वेद्यत इति चेत् । कुत एतत् । तदपेक्षानुद्धिवशादन्य-
२० स्यैव तस्योत्पत्तेरिति चेत् । तदचतुरश्रम् । चक्रकचक्राकीर्णत्वात् ।
तथा हि—सिद्धे द्वित्वादेर्बुद्धिजत्वे चैत्रापेक्षया मैत्रस्यान्यद्वित्वादिवदे-
कत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ चैत्रस्य नियमेनैकप्रतिपत्तृवेद्यत्वसिद्धिः ।
तत्सिद्धौ चैत्रस्य बुद्धिजत्वसिद्धिरिति । किं च यदेव चैत्रेण द्वित्वा-
दिकमवेद्यते यदि तदेव मैत्रेणापि वेद्यते तदा को दोषः स्यात् । न
२५ खलु योग्यदेशावस्थितः पदार्थः प्रतिनियतेनैव प्रमात्रा प्रतीयत इति
नियमोऽस्ति । रूपादेरनियतपत्तृपरिच्छेद्यत्वदर्शनात् । ननु सुखादि-

धम प्रतिनियतेनैव वेद्यमानो दृश्यते । सत्यम् । तस्य प्रतिनियता
 तत्समग्रायित्वे तमेव प्रतियोग्यत्वेनान् । द्वित्याहिक तु बाह्याथधर्मतया
 रूपात्त्रित्देशवर्तिप्रमातृनोपानपेक्ष्य योग्यत्वेनमेवेति तद्वत्प्रकाशेत् ।
 न च नियतप्रमातृबुद्धिजन्यत्वात्तस्यैव तद्वद्भूतं न योग्यम् । एवं
 हि मति कलशात्त्रिपि येनैव जानेत तस्यैव ग्रहीतु योग्यं स्यात् । ५
 असिद्ध चाद्यापि प्रमानुबुद्धिजन्यत्वे द्वित्याह । नन्वेव रूपात्त्रिवृत्तिवत्त्वात्-
 रपि प्रथमदर्शनसमय एव किं न प्रभिभास । ननु निरन्तरतः प्रतिमिरनि
 करपरिकरिते मूले कुम्भस्यापि किं नामौ । अभिव्यञ्जरुम्यालो-
 कस्याममग्रात्त्रिति चेत् । इतरत्राप्यभिव्यञ्जिकाया अपेक्षाबुद्धेर्भावा
 न्त्वित्यत्रे । यत्र तस्मात् मरयेव मरति तत्प्रतिभास । ननु कुम्भा- १०
 त्प्रभिव्यक्ते यथा तद्देशवर्तिनि नेपप्रमातृणा तत्प्रतिभाम प्रमरति
 तथा चित्रमक्तापेक्षाबुद्धयभिव्यक्ते द्वित्वान्न भेदात्प्रतिभामपि तद्वद्भूतमेव ।
 न चैवमिति । न व्यक्तिपत्र क्षेमकर इति चेत् । भेदम् ।
 उत्पत्तिपत्र एतत्तदुपगमनागद्वयान् स्वजनकादन्यरपि प्रतिभाम
 दर्शनात् । अभिव्यक्तिपक्षे तु नाय दोषो यतश्चक्षुःस्पर्शनमहकारिणोऽ १५
 भिव्यञ्जका स्वयमुपलभ्यमाना एवान्यमुपलभ्यति । घटाद्यभिव्यञ्जक
 प्रतीपाद्यालोकशरीरममक्तनोयर्जातिस्वयं भिव्यञ्जकरायुवन् । न च
 चैवतुद्धिभेदात्प्रतिभामपि । तमेव प्रति तस्या स्वस-
 चिन्तित्वाच्चतुरायगोचरत्वाच्चेति त प्रत्यक्षेयमभिव्यञ्जिका किंवि-
 पयामासेषानुद्धिरिति चेत् । २५
 रूपात्त्रिगोचरेणि नृम । तथा हि-पन्त्य २०
 एकस्मिन् ज्ञाने पन्त्यार्थात्तमेकमपेक्ष्य द्वित्वमभिव्यज्यते । एकस्मिन्
 द्वयोवा तातयोद्वापेक वापेक्ष्य त्रित्वमभिव्यज्यते । एकस्मिन् द्वयो
 स्त्रिषु वा ज्ञानेषु त्रीन द्वयोक् वापेक्ष्य चतुष्टयमभिव्यज्यते इत्यादि
 तावज्ज्ञेय यावत्पर्यन्तमग्रेणि । नियमेनैकप्रतिभानुपेक्ष्य मिदम् ।
 अनुमानाधिनश्याय पथ । तथा हि—द्वित्याहिक बुद्धिजन भवति २५
 मस्यावादेशचरतिनि परावृत्ते चैव द्वित्याहिकबुद्धिजनोपेक्षाबुद्धि

विनाशाद्विनाश इति दूरोत्सागितमेव । एवं च सिद्धमेकवद्वित्वादेरेपि-
पदार्थेषु सदैव सत्त्वमिति ।

ये सुगतसमयवामितमनसः सम्याम्वस्त्वपमात्रेऽपि ।

विप्रतिपत्तिं विदधति तेषामेषा क्षणं शिक्षा ॥ ६८४ ॥

- ५ यदि हि सम्या काचिन्न स्यात्तदानीं तत्प्रत्ययो निरालम्बनः
स्यात् । अथ न सम्याप्रत्ययोऽस्मीन्द्रियजस्तत्रैकस्मिन्स्वलक्षणे
प्रतिभासमाने स्पष्टमेकत्वसंख्यायाः प्रतिभासनाभावात् । न हीदं स्व-
लक्षणमियमेकत्वसंख्येति प्रतिभासद्वयमनुभवामः । नापि लिङ्गजोऽयं
संख्याप्रत्ययः, सम्याप्रतिबद्धलिङ्गस्य प्रत्ययसिद्धस्याभावात् । तत एव न
१० शब्दोऽयं प्रत्याक्षानुमानमूलः । योगिप्रत्यक्षमूलोऽयमिति चेत् । न । तस्य
तथावगन्तुमशक्यत्वात् । ततोऽयं मिथ्याप्रत्ययो निरालम्बन एवेति ।
तदयुक्तम् । एवं हि तस्य देशादिप्रतिनियमो न स्यात् । कारणरहि-
तत्वादन्यानपेक्षणात्सर्वत्र सर्वदा सत्त्वमसत्त्व वा प्रसज्येत । निरा-
लम्बनोऽपि समनन्तरप्रत्ययनियमात्प्रतिनियतोऽयमिति चेत् । न ।
१५ बहिःसंख्यायाः प्रतिनियतायाः प्रतीते । बहिर्वस्तुषु संख्याध्यवर्मा-
यमाना वासनामात्रहेतुका मिथ्याकल्पनात्मिकेव । आपेक्षिकत्वा-
त्स्थविष्ठत्वादिवर्गवदिति चेत् । न । नीरूपेषु शशविषाणादिष्वपि
तत्प्रसंगान् । तत्कल्पनास्वप्न्येवेति चेत् । नहि ना कल्पना-
स्वरूपेणासत्याः सत्या वा । न तावदसत्याः । स्वमतविरोधात् ।
२० सत्याश्चेत्कथमिदानीं स्वरूपेण सत्यासु कल्पनासु संख्या परमार्थतो न
स्यात् । तास्वपि स्वकल्पनान्तरारोपितापेक्षिकत्वाविशेषाद्बहिर्वस्तुष्वि-
वेति चेत् । स्यादेवं यदि कल्पनारोपितत्वेनापेक्षिकत्वं व्याप्तं सिध्येत् ।
न चैव वस्तुमत्त्वपि नीलादिरूपेष्वस्य प्रसिद्धे । नीलनीलतरयोर्हि
रूपयोर्यथा नीलापेक्षं नीलतरं रूपं तथा नीलतरापेक्षं नीलमिति
२५ नीलादिरूपेषु वस्तुमत्त्वपि भावादापेक्षिकतायां न कल्पना-
रोपितत्वेन व्याप्तिरवगम्यते । यत संख्ययोर्बहिरन्तश्च नीलरूपत्वं

म्यात् । यत्ति पुनरम्यष्टासमासित्वे सयापोभिकवानिति हेतुस्तथा साध-
 नविक्रलो दृष्टान्तः । म्यविष्टत्वादिधमाणा म्यष्टासमामित्वात् । तत्तत्र
 भान्तमिति चेत् । न । यायकामावात् । म्यविष्टत्वादिधर्मप्रतिभासा
 न म्यष्टो विकल्पत्वात्नुमानानिविकल्पप्रतित्यनुमान तद्वाधकमिति
 चेत् । न । पुरोवर्तिनि प्रस्तुनीन्द्रियजनिकल्पेन म्यष्टेन व्यभि-
 चारात् । तस्यापि पथीकगणान्वयमिचार इति चेत् । तर्हि
 ममाव्यव्यभिचारा हेतु म्यष्टत्वेन विकल्पस्य विरोधाभिदे ।
 कचिद्विकल्पत्वम्याम्यष्टत्वेन दर्शनात् । म्यष्टत्वेन व्यभिचारात्तस्यापि
 पथीकगणान्वयमिचार इति चेत् । तर्हि ममाव्यव्यभिचारो हेतु म्यष्ट-
 त्वेन निरूप्यत्वस्य विरोधाभिदे कचिद्विकल्पत्वम्याम्यष्टत्वेन दर्शनात् । १०
 म्यष्टत्वेन निरोधे चन्द्रद्वयप्रतिमामे प्रतिभासत्वस्यासत्त्वेन दर्शना-
 त्वस्यप्रतिमामस्यापि मयत्वं मा भूत्वाविरोधाभिदेरविशेषात् ।
 अथ प्रतिभासत्वाविशेषेऽपि मयत्वं प्रतिमाम मयत्वं शशिद्वयप्रतिमाम
 मयत्वं सयागद्विमयान् च प्रोच्यते । तर्हि निरूप्यत्वाविशेषेऽपी-
 न्द्रियजनिकल्प म्यष्ट साध्याऽप्राक्त्वात् । नानुमानानिविकल्पोऽ- १५
 साध्याऽप्राक्त्वात्प्रतित्यनुमन्यताम् । तथा चेन्द्रियजनिकल्पेन व्यभि-
 चार एव । निर्विकल्पत्वात्प्रतित्यनुमन्यताम् नानम्य नेन्द्रियना विकल्पोऽ-
 म्नीति चेत् । न । तस्य प्राक्प्रमावित्त्वात् ।
 विधे एव तथा श्रवणद्वये इति किं नास्मादुक्तं किमिति पश्चा-
 नानपेक्ष न क्षणमीदम् । अथ न मस्थानविशेषरूपाणि पृथुत्वा २०
 र्त्तानि मत्त्वपरिमाणमेव ह्युत्तरत्विण अप च पृथुमर्काणतयाऽथ ऊच
 चापस्यागायतया यत्रन्दियत ताह पृथपश्चिमे अपे य महत्त्वमर
 तेषहम्यत्वेन यत्रन्दियतामिति कथं चातुर्विध्यम् । किं च किमाकार
 म पुमानिति मस्थानविशेषे प्रश्नेऽपि प्रोच्यते प्रागुक्तम्यो वेति । ततोऽ-
 नयो मस्थानरूपनेव व्याप्यमी । अथैव मत्त्वमपि मस्थानविशेष एव २५
 म्यात्, न परिमाणमिति चेत् । मयम् । अम्य नि शेषमस्थानविशेष

- सह वृत्तेः । अशेषमपि हि वृत्तत्रयमचतुरस्रदीर्घह्रस्वप्रयुसंकीर्णादिकं वस्तु महदुच्यत एव । संस्थानविशेषरूपत्वे तु महत्त्वस्य नैवं स्यात् । न हि संस्थानविशेषः संस्थानविशेषान्तेष्वाशेषेण समानाश्रयः समुपलभ्यते । वृत्तत्वस्य अत्रचतुरस्रतादिपरिहारेण व्यस्तत्वादेर्वृत्तत्वचतुरस्रतादि-
- ५ परिहारेणावस्थितेः । न च महत्त्ववद्द्वैर्व्यह्रस्वत्वे अपि समस्तसंस्थान-विशेषसमावेशिनी । वृत्तत्रयमात्रं तदभावात् । न हि वदरापेक्षयामलकं दीर्घं व्यवहरन्ति प्रमातारः किं तु महद्देवेनि । एवं चापेक्षिकमणुत्वमपि संस्थानातिरिक्तपरिणामरूपमिति मन्तव्यम् । यन्पुनरनापेक्षिकमन्त्यम-णुत्वं परमाणं तस्यामयुक्तद्रव्याधारत्वाच्च संस्थानविशेषरूपताशङ्का-
- १० मपि गच्छतीति सिद्धं द्वे एव परिमाणे इति । नाथागत प्रति पुनारूपादिवदेतयोर्निश्चितमतिभिर्द्रव्यात्कथंचिदतिरेकिरूपयोः सिद्धिरिह वाच्या । यच्च नित्यमाकाशकालादिगात्मसु परममहत्त्वमित्युक्तम् । तदप्युक्तम् । आकाश एव । कथंचिदनित्यस्य तस्य भावात् । दिशोऽमत्त्वेन कालात्मनोरव्यापकत्वेनाकाशस्य कथंचिदनित्यत्वेन च
- १५ निरूपितत्वात् । यद्गदितम् ' अनित्यं अणुकादिद्रव्येष्वपि नित्या-नित्यविकल्पाद्विभेदम् ' इत्यादि तत्रापि वस्तूना नित्यानित्यत्वेन साधनात्कथंचिदनित्यत्वमेव द्रष्टव्यम् । यदपि कुवलादौ भाक्तत्वमणुव्यवहारस्य व्याहारि । तदपि न चेतोहारि । महत्त्वव्यवहारस्यापि तत्र भाक्तत्वापत्तेः । अथाणुत्वव्यवहार एव भाक्तः । आपेक्षिकत्वात् ।
- २० कुवले ह्यामलकमपेक्ष्याणुच्च व्यवहियते न त्वणुवत्स्वतस्तदण्विति चेत् । तर्हि तत एव महत्त्वव्यवहारो भाक्तोऽस्तु । तत्र सर्पमपेक्ष्य महत्त्वव्यवहारात् । न पुनराकाशवत्तत्त्वतो महदिति समानम् । न च यदापेक्षिकं तेन भाक्तेनैव भवितव्यमिति नियमो नीलापेक्षया नीलतर-स्वरूपस्यापेक्षिकस्याप्यभाक्तत्वात् । मुग्धस्य नीलतरत्वस्य तत्रानुम-
- २५ वात् । अथ यदि तत्राणुत्वं नात्त्विकं स्यात्तदा महत्त्वाभाव एव भवेत् । अणुत्वमहत्त्वयोरेकत्र विरोधात् । तथा च कुवलादेर्चाक्षुत्वमेव स्यात् ।

महत्त्वामावात् । 'महत्त्वनेकद्रव्यपक्षाद्रूपाद्योपलब्धि' इति
 वचनादिति चेत् । तन्मवदम् । विरोधस्याभिदे । मितमिन्नरूपेण
 तयोस्तत्राप्रस्थानान्मामान्यविरोधम् । यन् हि यथामन्काद्यपेक्षया
 पुत्रलेऽप्यणुत्वं तथा तत्पेक्षयेव महत्त्वमप्यधीयेत तत्र स्याद्विरोध
 मरोध । नचैव संपेक्षाद्यपक्षयैः तत्र महत्त्वमप्यहान् । एवं च समिद्धि- ५
 क्षुरगान्पि हृस्वत्यवहारस्य नाक्तन्वमपाकर्णीयम् । यत्तुक्तम्—'सयुक्त-
 मपि द्रव्य यद्वगान् इत्यादि तत्रपि न सहन्यमगान् । अपोद्धारव्य-
 वहारस्य परम्परभावात्तैव सिद्धे । पृथक्त्वमप्यनाया निष्पमाणकत्वात् ।
 ननु कथमभासम्येभ्यः पृथगिति विधिप्रययप्रियव मगच्छते, तस्ये-
 न भवतीत्यादिप्रतिषेधप्रत्ययस्य गोचरत्वेन प्रसिद्धेरिति चेत् । ननुम् । १०
 इय छायेत्यभासेऽपि विधिप्रययस्य त्वया स्वीकारात् । यस्तु नील-
 रूपारोपस्वरूपा टायामाह—तस्य घटप्रवृत्तौऽनेति कथं विधिप्रत्यय ।
 अथ प्रथमो नाशोऽभास इति तत्रत्ययोऽभासप्रयय एव तर्हि पाथ
 कथमप्यन्यस्यान्यस्वरूपत्वप्रतिषेध इति तत्रत्ययोऽप्यभावप्रयय किं
 न स्यात् । यत्तु व्यामिश्रो व्यापार—'नैव पदार्थान्तरागमि निर्ने- १५
 क्तत्वादिमग्यानिगिष्टस्य पृथगिति व्यवहारस्य ततोऽर्थान्तरत्वात् ।
 तथा हीतरतरामागमिनिगिष्टो व्यवहार पदार्थान्तरागमिन्त्वेन प्रवर्तते ।
 न चैकन्यादिमग्यानुक्तस्तद्विलम्बनाशायमि यथांतरनिमित्त' इति
 तत्रपि स्वभिद्वान्तद्रव्यावितृम्भितम् । वदन्त्यामिदे । पृथक्त्वव्यव-
 हारस्याप्यवमम्भापगिति भावप्रत्वेनैव प्रवृत्तेर्गिरतरामागम्यापि २०
 वचिदेकस्य द्वयोर्हनामत्रामाग इति सम्यानुक्तत्वेन प्रतीते ।
 नियमेन तु पृथक्त्वव्यवहारोऽपि न । तथायमम्माह्वगिनि
 मगत्रोत्तमन्तरेणापि भावात् । अथायमि येकवचनेनोक्तिमार्गैक
 त्वमग्याम्येवानी चेत् । अयमथ न भवतीत्यत्राप्यत्रमनु । यत्तु-
 दयन याह—'पृथगादिश्रदाः पर्याया इत्यनुमन्यामहे न त्वमागार्थो २५

- इति पञ्चम्या सम्बन्धानुपपत्तेर्न हि घटात्पटः पृथगिति घटात्पटो न भवतीति वाक्यार्थः ' इति तदपि न कुशलाय । यतो यदि पञ्चमीसंबन्धानुपपत्तिमात्रेणैतेषां शब्दानां सर्वथाप्यभावार्थत्वमपि प्रतिपि-
 ५ ध्यते तदा पृष्ठीसंबन्धानुपपत्त्याऽभावशब्दस्याभावार्थत्वमपि कथं स्यात् । न हि घटस्याभावोऽत्रास्तीति घटस्यात्र नास्तीत्यपि वा-
 क्यार्थः संगच्छते । किं तु घटोऽत्र नास्तीति । ततः कथमभावश-
 १० ष्टस्याभावार्थत्वं स्यात् । अथ घटस्याभावोऽत्रेत्यभावोऽल्लेखिनी प्रतीतिः । न चात्राभावशब्दस्याभावोऽभिधेय इति महच्चित्रम् । अय-
 मस्मात्पृथगित्यन्यत्रान्यस्य स्वरूपाभावोल्लेखिनी प्रतीतिः । न चात्र
 १५ पृथक्शब्दस्याभावोऽभिधेय इति किं न चित्रम् । अथ घटोऽत्र नास्तीति नञोऽभावद्योतकत्वात्कर्तृवाचकेन घटशब्देनैव क्रियाया अभिसंबन्धः ।
 ततश्च प्रथमैव घटशब्दात् । घटस्याभावोऽत्रास्तीत्यत्र त्वभाव-
 शब्देन कर्तृवाचकेन क्रियाया अभिसंबन्धसंभवात् । तत एव
 २० प्रथमा । तत्संबन्धत्वेन तु घटशब्दात्पृष्ठी । तात्पर्यं प्रति तूभ-
 २५ यत्रापि नास्ति निशेषः । तर्हि घटः पटो न भवतीत्यत्रापि नञो
 द्योतकत्वेनान्यार्थत्वाभावाच्च तद्योगे घटशब्दात्पञ्चमी । पृथक्श-
 ष्टस्य तु वाचकत्वेनान्यार्थत्वात् ' अन्यारादितरर्ते ' इत्यनेन द्योतने
 ततः सा भवत्येव । तात्पर्यं प्रति तूभयत्रापि नास्ति कश्चिद्विशेष इति
 सर्वं तुल्यम् । यदा तर्हि घटे पटस्याभाव इत्यभावध्वनेर्वाचकस्य
 २० प्रयोगस्तदा कथं न पञ्चमीति चेत् । अस्याप्यन्यार्थत्वाभावात् । स
 एव ह्यन्यार्थः शब्दो योऽर्थान्तराभावोपहितेऽर्थान्तरे वर्तते । यथा
 घटात्पटः पृथगित्यत्र घटाभावोपहिते पटे वर्तमानः पृथक्शब्दः ।
 न चाभावशब्दस्तथा । सर्वदाऽभावमात्रनिष्ठत्वात् । न हि भवति घटे
 पटोऽभाव इति । किं तु पटस्याभाव इति । यदा तर्ह्यपटो घट इत्यु-
 २५ च्यते तदानीमपटशब्दोऽभावोपहितपदार्थान्तरवाचकोऽन्यार्थोऽस्त्येव ।

पटामात्रोपतिष्ठतिप्रतिपात्कल्याणि कथं नात्र पञ्चमीति चेत् । ननु
 कुत शब्दादत्र पञ्चमी प्रेयत किमप्यत्राद्वयत्वाद्वा । नात्र पय ।
 अन्याथगच्छायोगे शब्दान्तरादेर पञ्चमीप्रयोगप्रतिपात्नात् । न हि
 घट पटापृथगित्यत्र पृथग्भाव्यादेर पञ्चमी प्रयुज्यते । नापि द्विताय ।
 यतो यस्यान्यायेन शब्देन मात्मात्मन्यो न भवति तस्मादेवेय पञ्चमी
 विधीयते । यथा घट पटात्पृथगित्यत्र घटात् । न चात्रापटशब्द-
 म्भया । तस्य मात्माद्वयत्वादेनेव भवति । न चात्र शब्दान्तर-
 मस्ति यत्र पञ्चमी गच्छेत्ततोऽप्यटशब्दस्याप्यन्यात्तिशब्द समानयोग-
 म्भेमासमवयवान्याथत्वम् । अपि च पृथगादिशब्दा पयाया इत्यत्रेतर-
 शब्दोऽपि पृथग्भावसमानाभनया समतस्ते । इदमस्मात्पृथगन्यर्थ-
 न्तरमिनरद्विगमिति तत्रैव स्वग्रन्थेऽभिधानात् । तच्चात्मगतम् ।
 इतरान्तरन्यायनायाम् 'अन्यागन्तितर' इत्यत्रान्यार्थनेनाम्य गतनात्र
 मित्रस्थोपादान म्यात् । अथापोढारव्यवहारोऽनया तस्य पयायता
 द्वयोरेकक्षितयत्नेकत्रवचनरूपेण तु विशेषेणेतरशब्द मूत्र भेदे-
 नोद्दिष्ट । तस्मिन् तस्यैव नत्रात्रेऽपि पयायनाम्नु । द्योतकत्वादिना
 तु विशेषेण मूत्रादयाधत्वेन न गृह्यत इति किं न म्यात् । पृथग्भूतगु-
 णाकर्षाकर्मण चाथ विनैषलामो यदुण कर्मण पृथग्गुणकर्मणी
 सामान्यादुणकर्मसामान्यानि विनैषेभ्यो गुणकर्मसामान्यावि-
 नेषा समवायात्त्रिभूतवृत्तिगुणभूयमान पथक्त्वव्यवहारोऽनुपचरित-
 वृत्तैर समर्थित म्यात् । अथवा तु द्रव्येभ्यो पृथक्त्वस्य भावार्त्तत्र
 तत्रययो मुख्य म्यात्ति । यच्च 'अप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति मयोग'
 इत्युक्तं तत्रापि यदा प्राग्भाविमान्तरत्वस्वरूपगणामपरित्यागेन निर-
 तरूपनया य कथंचित्तात्म्यपरिणाम स मयोग समतस्तत्र
 न कश्चिप्रत्यर्था । निरन्तर्यं पणितानि हि वस्तूनि सयुक्तन्य-
 वारगोचरता प्रतिपद्यन्ते । निरन्तरावस्थितेव तत्रयत्तुगृह्यन् ।
 ननु नाथ दृष्टान्त कान्त । मन्माद्येनेकपक्षमयोगमवमानयोगेर्गृह्यो

- सयोगगुणाश्रयानुपपत्तेः । निर्गुणत्वाद्वृणानामिति चेत् । नैवम् ।
 गृहस्यावयवित्वेन सयोगगुणत्वायोगात् । कथं पृथ्वीपाथस्तेजसाविजा-
 तीयानामारम्भकत्वमिति चेत् । नीलधवलादितन्तूना कथं पार्थिवा
 ण्वामी सर्वेऽपीति चेत् । पृथिवीपाथस्तेजास्यपि द्रव्याणि किं न
 ५ भवन्ति द्रव्यत्वेन सजातीयत्वे कालाकाशादिद्रव्यान्तरमपि तदारम्भक
 स्यादिति चेत् । पार्थिवत्वेन सजातीयत्वे मृत्स्नादिकमपि किं न पटार-
 म्भकं स्यात् । तन्नुत्वेन सजातीयत्वमत्र विवक्ष्यत इति चेत् ।
 अत्रापि पैदलिकत्वेनेति विद्वि । पैदलिकत्वेन सजातीयत्वे पर्वतसमु-
 द्रारम्भ प्रभृतिकमपि गृहारम्भक भवेदिति चेत् । तन्नुत्वेनापि
 १० सजातीयत्वे पर्वततुल्यस्तन्तुकूटोऽपि पटारम्भक किं न भवेत् ।
 भवत्येव यदि तावत्परिमाणपटनिष्पादननिपुणस्तन्तुवायः स्यादिति
 चेत् । इतरत्रापि भवत्येव तद्गृहारम्भकं यदि तथाविधः सूत्रधारः
 स्यात् । यथा तु भूयासस्तन्तुवायाम्नदजैर्मृगस पटान्निष्पादयन्तीति
 मभाष्यते तथान्यत्रापि सभावनेयमनिवार्या । ननु पैदलिकोऽप्यैर्व-
 १५ बन्धिर्न कदाचिद्गृहारम्भको दृष्टस्तत्किं जरत्तरतन्तुमन्तान-
 पटारम्भक. कदाप्यालोकि । यथा तु नूतनपरिणामापन्नाना प्रागारम्भ-
 सामर्थ्यं तेषामासीत्तथैवानीलादेरपि परिणामान्तरापन्नस्य तदासी-
 देवेति सर्वं तुल्यम् । एवं च गृह द्रव्य सजातीयद्रव्यारभ्यत्वात्पट-
 वदिति सिद्धम् । तथा च सिद्धस्तत्र सयोगः । न च सन्नप्यसौ भिन्न
 २० एव भविष्यतीति वाच्यम् । तथानीक्षणाद्भिन्नत्वाविशेषेण चैत्रकुण्डल-
 सयोगस्यापि भैत्रकुण्डलसयोगापत्तेश्च । तत्र तस्य समवायान्न
 कश्चिदोप इति चेत् । सिद्धस्तर्हि कथंचिदव्यतिरेकः
 कथंचिदविष्वग्भावादव्यस्यास्य निराकरिष्यमाणत्वात् । यस्तु
 सयोग स्वरूपतोऽपि पराकुरुते सांगतस्तस्य सयुक्तावेताविति प्रत्यय-
 २५ किमालम्बन स्यात् । न तावद्गूपात्मनः । तत्प्रत्ययविलक्षणत्वाद्गू-
 पादिनिमित्तो हि प्रत्ययो नील पीतमित्याकारेणैवोल्हसेत् । अस्तु तर्हि

निरालम्बन इति चेत् । कुनोऽभ्योत्पात्ति । वासनापरिष्कारादिति चेत् ।
 नालाप्रत्ययोऽपि तत्र एवास्तु । नीलादेरिच्छत्पस्तन एवानुभयस्त्वर्थ-
 णिति चेत् । सयोगानुभयोऽपि तत्र एवास्तु । नास्त्येव मयोगरूपोऽर्थ
 इति कुतस्तन्नुमत्र म्यादिति चत । नीलादिरूपोऽर्थ कुत म्यात् ।
 प्रतिभासस्तु यथक्रम्य तथान्यस्याप्यस्येव द्रव्येकत्वेनान्वनिमित्त सयोग १
 प्रतिभास इति चेत् । मवम् । एकस्य देशस्य मांगतानामभारात् ।
 द्रव्यैरन्तयनिरन्वनोऽयमिति चेत् । अन्तराभावो यदि तुच्छस्मन् न
 किञ्चिन्ननाक्त म्यात् । अथातुच्छस्मन्ना भयोगहेतुक एवायमुक्तो
 भवेत्, इति मिद्व सयोग । यस्तु चिरोत्पन्नस्य सयोगात् मयोगो
 न्यगात्ति । नात्रमरणत्वात् । कर्मनत्वात्तस्य । हस्मात्प्रवयस्यक्रियाया तत्- १०
 विप्रभूतस्याप्रयविनोऽपि कथञ्चिन्नक्रियाया प्राक्प्रसाधितत्वात् ।
 यत्पि 'अगातिपूर्विका' अद्याद्यपि तत्रापि यत् नैरन्तयपरिणामप
 रियोगेन मान्तररूपनया परिणतिविभागोऽभिधीयते तत्र न विना ।
 अथतु सर्व मयोगाद्विदितर्कणीयम् । यस्तु विभागो विभाग सम-
 गायन नासा मगच्छते । ननुक्त तमिदं माधनम् । द्रव्याभ्र- ११
 सयोगविरोधेविभागोपात्तत्वात्ति । स किं त्वनकात्तिकम् । यत्
 ति मुक्तगद्वये विषयपरिरेणोत्पन्नानुपनायन तत्र तात्त्विकवयेषु
 त्रियान्तभोभागेभ्यो विभाग कगेतीति तत्रापि प्रतिपद्यत । मा च
 द्रव्याभ्रसयामविगात्रिविभागोपात्तिकेति कुत नानेकान्त । ननु
 मुक्तगद्वयमुभयत्रायामपि तत्रे । तथा प्रयमेनानादिति नाम्या २०
 म्नात्प्रविभागात्पात्तत्वात्ति चेत् । तात्त्विकोऽपि पात्र्यभावे दाह-
 द्रव्य बगद्वयगाया तत्र न तत्र हेनोति यन्त्रापि नाम्याम्मुत्पाद-
 क्त्य म्यात् । तथा चासिद्धो हतुमवत् । वशद्वय ताद्विनष्टमेवेति
 चत । अन्यत्रापि विषयगद्वय विनष्टमेव । यदि तत्र तद्विना कथ
 णित्वेन प्रयमिचानमिति चत । अन्यत्रापि यत् विगात्रिना २१
 तात्त्विकपतया प्रयमिचानमिति समानम् । ननु विषयिता णिद्वय

- वस्यैव न द्रव्यं वंशोऽपि दारुद्रव्यावस्थैव न द्रव्यमिति किं न म्यात् । वंशस्य द्रव्यत्वं त्वयापि स्वीकृतमिति चेत् । न केवलमस्यैव । विफणद्रव्यस्यापि । ननु विफणता यदि द्रव्यं न तदा भावप्रत्ययेन निर्दिश्येतेति चेत् । वंशोऽपि
- ५ यदि द्रव्यं तदा दारुद्रव्यस्य वशतेति कथं भावप्रत्ययेन निर्दिश्येते । यथा च दारुद्रव्यपर्यायतामपेक्ष्य तथा निर्देशो द्रव्यत्वं पुनरेषश्च वश इति निर्देशस्तथाऽन्यत्राप्येकत्र विरुधता । अन्यत्र तु विफणं द्रव्यमित्यभिधीयता को दोषः । ननु वंशस्य स्वकीयनवपुगणाद्विपर्यायपरम्परापक्षया द्रव्यत्वं युज्यता नाम । विफणद्रव्यस्य तु तत्कथमिति
- १० चेत् । नन्वत्रापि सन्त्येवोच्छ्रान्तनिश्वासा अन्ततः प्रतिक्षणमाभिनः शुद्धपर्यायरूपा अर्थपर्यायान्तदपेक्षया तर्किकं न भविष्यति । ततः सिद्धमिदं विफणद्रव्यावयवक्रिया द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिभागोत्पादिका नमोभागविभागकारिणी चेति मिद्धो व्यभिचारः । कथमेकैव क्रियावयवविभागमाकाशवयवविभागमुत्तराकाशसंयोगं च कर्तुं शक्तेति
- १५ चेत् । तत्किमेकेन वस्तुनैकमेव कार्यं कर्तव्यं, तथात्वे हि कथमेकोऽपि प्रदीपस्तैलापहारं तिमिरमहारं कज्जलभारं स्वगोचरं ज्ञानं च कर्तुं समर्थः स्यात् । ततो विचित्रशक्तयो भावा विचित्राणि कार्याणि कर्तुमीशत एव । विकसत्कमलडलरूपो व्यतिरेकदृष्टान्तोऽपि साधनाव्यावृत्तः संकुचितकमलद्रव्यडलेषु क्रियाया द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधि-
- २० विभागोत्पादकत्वात्तद्विनाशेन विकस्वरत्कमलद्रव्यान्तरस्यैवोत्पत्तेः । कालात्ययापदिष्टता चास्य हेतोरनुमानवाधितप्रतिज्ञानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । तथा हि विवक्षितावयवक्रिया, आकाशदेशेभ्यो विभागं करोति । क्रियात्वात्, यैवं सैवम् । यथाङ्गुलिक्रिया । तथा चेयं तस्मात्तथेति । न चात्र तथाविधविभागजनकत्वाक्रियात्वयोः सहभावमात्रं न व्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यभिचारादर्शनान् । तदप्युपाधेरनुपलम्भान् । अन्यथा धूमादावपि कार्यकारणभावस्य शङ्क्यमानौपाधिकत्वेन व्यास्य-

मात्रापते । एतेन 'यत्ति मिश्रमानयावयविष्टयस्य' इत्यादि
 प्रयुक्तम् । योऽपि कारणाकारणनिभागादिभागोऽभ्यगमि माऽपि नोप-
 पद्यते । कश्चिन्त्याया मयामयमवयविनि क्रियाया प्राप्तप्रमाणान्,
 एतेन कमन एव विभागोऽस्ति न विभागन । यदुक्त 'पञ्चमपरत्वं च'
 इत्यादि तत्र पञ्चापरत्वे व्याप्ति च पदार्थं मन्वेत्येते । न उपेता
 बुद्धिगतात्त्विकान् । तस्या द्विदादाविनाभिषयकत्वेनेन व्यवस्थित ।
 किं च कान्तपेक्षयो पञ्चापरत्वापेक्षावाढिकाले कथमुत्पत्तिरुच्यते ।
 युगम्यविरपिण्डयोर्हि पञ्चापरकालप्रत्येगम्या मययोगस्तदुक्तस्योऽर्थः ।
 न च यत् तत्र तत्रापेक्षामुद्धिस्तत्ता ता विनेते यन्मत्ताभ्या नमयोग
 म्यान् । कालम्य नित्यम्यात्तापि ता स्त एवेति चेत् । ननु कालम्य १०
 नित्यत्वे तयोर्मत्ता एव भवेत् । ननु तन्नामी मत्तानि यम्यद्वयपचन
 देशाभममात् । यौ तु कल्पिता तेषा ना तन्नामीमन्तायेनेति कथ
 नाभ्या नमयोग म्यान् । अपि च पञ्चापरत्वात्मभ्यमभिनि यत्ता
 रकारण मय्यमत्वमपि किं न क शिक्तियते । ननु कुत कारणात्म्यो-
 त्पत्ति म्यादिनि चेत् । यत् एव तन्नागमनस्य पञ्चापरत्वं । कुतो वा १५
 पञ्चापरत्वंयोग्यु-पात् । निगद्यते । अपे ताद्वेर्निमित्तान्यगपरत्वा-
 लप्रदेशसयोगात्ममयाधिकारणावति चेत् । न त्रिमय्यपेतामुद्धेमयम-
 निषालप्र तमयोगाद्योत्वम्यने को नैव । केवलमियमपेतामुद्धि
 सनिष्टहामनिष्टमयोगाचरेति मय्यमा त्रिगली न कश्चिद्विने
 इति चेत् । किं मय्यमपत्तायेने तयोर्मत्तात्रियत्वापरत्वात्तथा २०
 यत्तागमावादा । नाय पञ्च । अनभ्युपगमान् । न द्वितीय ।
 पञ्चापरत्वाद्योग्यमावापते । न तृतीय । मय्यमात्रिकप्रत्यो मय्या-
 दाद्यभिनि षिषालप्रत्यायान्तदागतागतात् । यथा च मय्यमन्व-
 मुपगमितमनयोमन्था पञ्चापरत्वे अमीनि मय्यमन्वमपि वा गुणत्वेन
 स्वीकर्णीयम् । पञ्चापरत्वे अने वा तत्त्वेन यज्येताम् । नान्यगता २५
 म्यानु त्व्यन । त्रैयमनयोद्विष्टात्रिगुणीयम् । नद्वेव च तन्ना

- गतं प्रति समर्थनीये । यदपि बुद्धिभेदस्याविद्यायाश्चातुर्विध्यमभ्यधायि । तदप्यसार्थीय । स्वप्नस्य विपर्ययेऽन्तर्भावान् । विपरितैककोटिनिष्ठ-
 इन्नं हि विपर्ययलक्षणम् । तच्चात्रापि विद्यत एव । स्वप्ने हि यदा
 देशान्तरस्थितो वयस्य इह स्थितो दृश्यते तदा तत्र देशान्तरस्थित-
 ५ त्वाद्विपरीतस्येहस्थत्वस्य धर्मस्य निर्णयो विपर्ययलक्षणमश्रूणमस्त्येव ।
 अथ विपर्ययान्तर्गतम्याप्यमुख्योपरतेन्द्रियग्रामत्वं प्रलीनमनस्कत्वं च
 विशेषमपेक्ष्य शुक्तिकादौ रजतादिप्रत्ययरूपाद्विपर्ययाद्वेदेनोपादान-
 मिति चेत् । ननु किं प्रयोजनंऽयं नतो भेदोपन्यासः । प्रयोजनमन्तरे-
 णापि तथोपन्यासे हि कस्यचिदात्मा लोकेनैकतानतया जाग्रदुपायमप्यु-
 १० परतेन्द्रियग्रामस्याद्गुष्ठप्रमाणः श्यामाकतण्डुलप्रमाणो वायमात्मेत्यादेवि-
 पर्ययो ज्ञानमपि भेदेनोपन्यसनीयं स्यात् । ऐन्द्रियकविपर्ययाद्विशेष-
 मद्रावात् । विद्यापि न चतुर्थात्वमाडवाति । तर्कागमादेरपि विद्या-
 भेदस्य विद्यमानत्वात् । यथा चैतस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भेदः प्रामाण्य
 च तथा प्रागेवावोचाम । आत्मप्रदेशवृत्तित्वायावद्ब्रह्मभावित्वेऽपि
 १५ नास्या उपपद्येते । कथंचिद्बुद्ध्यान्मन आत्मनः प्राक्प्रमाधितत्वात् ।
 न च बुद्धिरूपस्वरूपापयेऽप्यान्मनः क्वचित्कदाचिदवस्थानमुपपन्नम् ।
 नि स्वरूपस्य स्वरविषाणादेरपि सत्त्वप्रसगात् । न चैते आत्मप्रदेशवृ-
 त्तित्वायावद्ब्रह्मभावित्वे सर्वबुद्धिव्यापिनी विरूपाक्षबुद्धौ स्वयमनिष्टे ।
 तस्या आत्मव्यपिकाया नित्यायाश्च स्वीकारात् । न चास्मदादिवुद्ब्य-
 २० पेश्यैवात्र विशेषणे नेधरबुद्ब्यपेक्षया । तस्या अस्मद्बुद्धिभ्यो वैशिष्ट्या-
 दिति वक्तव्यम् । एव हितत्वादेव गुणत्वमप्यस्या मा भूदिति सप्तम-
 पदार्थापत्तिः । यदपि ' परत्वादिनिमित्तत्वम् ' अस्याः प्रागुक्त
 तदपि परत्वादीनामबुद्धिजन्वसमर्थनादेव परास्तमवगन्तव्यम् ।

यच्च ' सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामात्ममन संयोगजत्वम् '

- २५ अगादि तदपि नावदातम् । सुखदुःखयोर्वेदनीयोदयजन्यपरिणाम-
 विशिष्टस्येच्छाद्वेषयोर्महिनीयोदयोत्पाद्यपरिणामापन्नस्य प्रयत्ने वीर्या-

न्तरायस्योपशमप्रियेषसगतस्यात्मन एव कारणत्वनिर्णयात् । उत्पन्ना
 एव ह्यमी मन सापेक्षममुत्पन्नमेवदनेन जेवन्त इति । प्रयत्नस्य चैतेषु
 परिस्पन्त्येन कमतेन युज्यते न गुणत्वम् । न चाग्नौ व्यापक-
 त्वात्कथं परिस्पन्त्येन वक्तव्यम् । व्यापकत्वस्यामनि प्रागेव प्रति
 क्षेपात्परिस्पन्त्यस्य च साधनात् । किं च यथात्मन्यमी गुणास्तथा ५
 भग्नमपि किं न गुणत्वेन निगमे । अथ कुनोऽपि स्वम्यापार्यत्वता
 भय (स्वम्यापार्यत्व तद्वयम्) मिनि बुद्धिप्रियेष एव मय तर्हि—
 ' अप्राप्तप्रातिचिन्ता इच्छा । परापकारचिन्ता द्वेष ' इत्येतावपि
 बुद्धिविज्ञेयानि किं न म्याताम् । अयाप्राप्तप्रार्थनेच्छापञ्चलतात्मको
 द्वेष इति कथमनयोर्बुद्धिरूपता म्याप्ति चेत् । नहि उद्वेकस्वरूप १०
 मयमपि कथं तद्रूप म्यात् । अथ बुद्धिरनयो कारण न तु तद्रूपवेवाम् ।
 तथा हि—प्रथम प्रमाता वस्तु जानाति, तत इच्छति, द्वेष्टि वा । तन्नि-
 त्तत्रापि तुल्यम् । प्रथम हि पाटञ्चरानीजानाति तनो विभेतीति ।
 अथास्तु तज्ज्ञानपूरकता भग्नस्य न तु तावन्मात्रेणाम्य बुद्धेर्मनो युक्त ।
 पाटञ्चरान्निबुद्धिनो बुद्धयतरूपस्यैवाम्योत्पत्तिरिति चेत् । तन्निबल १५
 तदितरत्राप्यन्यूनान्तिरिक्तमेव । अथ कथमिच्छाद्वेषयोर्बुद्धिरूपता भव-
 न्तो वणयन्ति । तनो भित्तकाग्नजन्त्यन्वेनानयोर्बुद्धिमते वर्णनात् ।
 ज्ञानवृत्तिभग्नभोग्नमजन्त्या हि बुद्धिभाजनोयोन्यकार्या पुनरिच्छाद्वेषौ ।
 न वा कारणभेदेऽपि काश्चिन्त्यभेदे युज्यते । घटपटयोरप्यभेदापचेरिति
 चेत् । एवमेतन् । अत एव प्रथमरूपतयैव तद्रूपस्यासौ मोहनीयकार २०
 णकमपि चेद्वय बुद्धिरूपतया प्रकृत्यते तन्मिच्छाद्वेषौ वराका
 केनापराधेन परिभूयते । तावपि हि बुद्धिरूपतया उर्ध्वेनान् । न चैवम् ।
 ततस्तद्वयमपि गुणान्त्वमेवेति स्थितम् । एव शोकजुगुप्साद्वयोऽपि ।
 सौगत प्रति पुनरमीषा विनानभिनेदेतुवत्रस्य हेतो प्राप्तराहत-
 त्वात्कथंचिन्निरेकिणा सिद्धि इत्येव । गुणवमपि पन्थाणा पतन- २
 शक्तितीन्द्रियेति केचिन । सोऽपि यन्नि गुणो गण्यते तर्हि म्योद-

- वटनशक्तिरपि कृपीटयोनिर्गुणोऽस्तु । नास्त्येव सा काचिदिति चेत् ।
 गुरुत्वमपि मा मृत् । तदभावे कथं पतनमिति चेत् । शक्त्यभावे
 स्फोटोऽपि कथम् । प्रतिबन्धाभावसहकृता कृशानोरिति चेत् ।
 पतनमपि संयोगरूपप्रतिबन्धकविशेषाभावेन सहकृतात्फलदेरस्तु ।
 ५. ततो यदि गुरुत्व गुणोऽभ्युपगम्यते तदा प्रतिकार्यं भिन्नशक्तिकत्वा-
 द्भावानामायानमानन्त्यं गुणानाम् । लघुत्वं च कुतो न गुणः । गुरुत्वा-
 भावरूपत्वात्तस्य न गुणत्वमिति चेत् । गुरुत्वमपि लघुत्वाभावः किं
 न म्यात् । ननु गुरुत्वाभावरूपत्वे तारतम्यं न स्यादित्यन्यत्रापि
 समानम् । ननु पतनरूपकार्यदर्शनाद्गुरुत्वमनुमिमीमहे । लघुत्वं तु
 १०. कुतोऽनुमातव्यमिति चेत् । कुत्रापि तावदुत्पन्नात् । प्रतीतं हि
 निर्वातनिष्कम्पप्रदीपकुङ्कुलेषूपतनं कचित्तिर्यक्पवनान्निर्णीतं हि तिर्य-
 क्पवनं पवने । यद्यपि चात्र स्पर्शवद्वाटरपुद्गलत्वेन गुरुत्वमपि जल-
 भूम्योरिव निर्नीतमस्ति तथापि वस्तुस्वाभाव्यालघुत्वमेवात्रातिशयवत् ।
 जलभूम्योस्तु गुरुत्वमेव । अत एव न तयोः पवनवदुत्पतनमपि सपद्यते ।
 ११. यदा तु नाराचे समारोपस्तयोः क्रियते तदैकतरपार्श्वारोपितगरीयो
 द्रव्येणान्यतरगुरुद्रव्यस्य गुरुत्वे प्रतिबद्धे लघुत्वस्योत्कलितस्य भावा-
 द्भवत्येवोत्पतनम् । अत एव च निश्चीयतेऽस्मात्तस्य लघुत्वं यतो
 व्यवहरन्तीदमस्माल्विविति निपतद्गरीयो द्रव्यकारितमेवास्यात्पतनमिति
 चेत् । नैव विपर्ययस्यापि कल्पयितुं सुशकत्वात् । शक्यं ह्येवमपि
 २०. वक्तुमुत्पतलघुद्रव्यकारितमिति सिद्धम् । स्वतन्त्रावस्थायां तु तस्य
 गुरुत्वमेवातिशयवदिति तस्यैव कार्यं जायते न लघुत्वस्येति ।
 सैद्धान्तास्तु गुरुत्वं लघुत्वं च स्पर्शविशेषावेतौ स्पर्शनप्रत्यक्षोपलक्ष्या-
 वित्याहुः । तौ च कथंचिद्विज्ञौ प्राक्स्पर्शगुणसाधनादेव
 सांगतं प्रति प्रसिद्धौ बोद्धव्यौ । एवमेव स्नेहरूक्षतास्पर्शानपि
 २५. वक्ष्यमाणौ । द्रवत्वमपि यदि परिणामविशेषः स्कन्धानाम-

मिधीयते तद्राशौ स्वीक्रियत एव । परमाणुषु शक्तिरूपतयैव तदस्मि
 न स्वतः पायत्रा अग्न्यान्तर्नसा वा निमदशतत्तज्जायुपललिता
 परमाणव केचिन्मन्ति पुद्गलमात्ररूपत्वात्तेषामित्युक्तं प्राक् । त न
 पुन मघातमापन्नास्तथा तथा यपन्दिश्यन्त इति कुतोऽङ्गुषु त-
 न्ममवत् । नीलगुणादिवच्चाभ्यापि मागतं प्राप्ते सिद्धिः । केहोऽपि ५
 स्वीक्रियते न पुनरप्येव पार्थिवद्रव्येऽपि ज्ञानान् । प्रतीतो हि
 तैऽतत्तनुमधुः छिद्यन्ति पामरप्रायपुष्पाणामप्यद्वयं सविशेषोऽसौ ।
 न हि शुद्धान्तं कुम्भे मग्नस्तत्कार्यं तथा दृश्यते यथा नैरात्रिकुम्भे ।
 अथोपष्टम्भकात्तद्रव्यगतं एव तत्र स्नेहः प्रतिभासते न पुन स्वगन्
 एवेति चेत् । मग्नम् । विषयग्रन्थापि रूपनापत्तेः । गच्छते यत्तुम- १०
 भसि पार्थिवोपष्टम्भकद्रव्यगतोऽसौ चकाम्ति न तु स्वगन् इत्यभ्यन्तरे
 तन्मात्रं । तस्मात्तत्र यथा प्रतीतिस्तत्र तद्वशाभ्युपगमः मग्नत
 इत्युभयस्या अनाविनाया मद्वागानुमयत्रापि तदुपगमो युक्त एव ।
 यथा च केहो गुणं कथ्यते तथा तत्समानयुक्ति रूपाभ्यापि गुणो
 गणनीयः । न रूपात्वं नाम गुणोऽस्ति केहभावे रूपाभ्याप्य १५
 मिद्विरिति चेत् । न । रूपाभावे केहयत्प्राप्तप्रमग्नोऽस्याप्य
 मापत्तेः । प्रतीतोऽप्यप्यशान्तिरूपज्ञानेन्द्रियतत्त्वेऽस्य विधिमुत्वेन
 प्रतिमामादृशरूपनाम्बिकाये रूपाभ्यापि मास्तु । द्वयमपि चत-
 त्पार्थिवोपष्टम्भमेवेति केहस्य म्पशात्पृथगभिमानमसगतमेव । यन्ति
 केह म्पार्थिवोपष्टम्भस्यात्तर्हि चक्षुषा निरीक्षितमात्र एव तल्लक्षणं २०
 स्तिग्नोऽयमिति प्रतीतिर्न भवेदिति चेत् । नेय चक्षुषी प्रतीतिरपि
 न्वानुमानिकी । दूरद्वारासुरूपे निर्गमिते, उष्णाऽय मद्भिगिति
 प्रतीतिरत्र । यथा हि तादृशं रूपं तादृशम्पार्थिवानामावितरन ममु-
 पलब्धं पुन कश्चिद्दृश्यमानं तं गमयति तथात्र तल्लक्षणं तथाभूतम्पार्थि-
 विनाभाविनिश्चिन तं गमयचेत् । एव चाम्य द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमपि २५
 नृपाकृतमग्नान्तव्यम् । योऽपि सम्कारश्चेष्टा न्यग्रापि । तत्र न

- वेगो नाम सातत्येन क्रियोत्पादादन्य. कुतश्चिन्प्रमाणात्प्रतीयते । वेगेन गच्छतीति प्रतीतेरेवासौ प्रतीयत इति चेत् । नहि क्षिप्रं गच्छतीति प्रतीतेः क्षिप्रता गुणो भवेत् । क्रियाणां शीघ्रमुत्पादे प्रतीतिरियमिति चेत् । अन्यत्रापि तथास्तु । क्रियासातत्योत्पादनिमित्तत्वे
- ५ चास्याः प्रतीतेः स्वीकृता । वेगेन शास्त्रं जानाति वेगेन पट्टिका. पच्यन्त इत्यादिप्रतीतिरप्यस्खलन्ती सकलप्रमातृकाणामुद्ध्यमानानुपचरितवृत्त्यैव समर्थिता स्यात् । न ह्यत्र वेगो गुणः संभवति । तस्य नियतदिविक्रयाप्रवन्धहेतुत्वेनाभ्युपगमात् । तस्याश्चात्र भावाद्देगेनाभ्युपगमे कथं शरादौ सातत्येन क्रियोत्पत्तिः स्यात् । तदुत्पादककारणाभावाद्बुनुः-
- १० संयोगाद्वाद्यक्रियाया एवोत्पत्तिरिति चेत् एव तर्हि सातत्येनोत्पद्यमानानां शब्दानां हेतुर्व्योमन्यपि वेगोऽङ्गीकरणीयः । संयोगाद्विभागाद्वाद्यशब्दस्यैवोत्पादात् । आद्यो द्वितीयस्य द्वितीयस्तृतीयस्येत्येवमुत्तरोत्तरः शब्द उत्तरोत्तरस्य शब्दस्य कारणमिति चेत् । कर्मस्वप्येवमस्तु । कथमेव कदाचित्कर्मविराम इति चेत् । वेगाभ्युपगमेऽपि कथं वेगस्य तत्कार-
- १५ रणस्य क्वचित्कुड्यादिसंयोगेन विरोधिना विनाशात् क्वचित्तु स्तिमितमारुतसंयोगेनेति चेत् । अस्माकमपि तेनैव संयोगेन कारणभूतस्य कर्मणो विनाशात्तदग्रतस्तदनुत्पादोऽस्ति । एवं चेयतैव सर्वस्याक्षुण्णस्योपपत्तेः किमनेन कर्तव्यम् । भावनास्थितिस्थापकावपि स्मृतौ । स्थितिस्थापने च जनयितव्ये शक्तिविशेषौ भावानामभ्युपगम्येते ।
- २० शक्तिरूपयोरप्यनर्थोऽगुणतायामानन्त्यं गुणानां तासामानन्त्यात् । आत्मनोऽसत्त्वात् । किमधिकरणा स्मरणशक्तिः प्रतिक्षणमपरापरेषामेव तथा

१ पट्टिका — तन्दुलजातिविशेषः । एते तन्दुला बीजवापानन्तरं रात्रीणां पृथ्या-मासद्वयेनेति यावत् पच्यन्ते । पट्टिका पट्टिरात्रेण पच्यन्त इति व्युत्पत्तिः ।

तथा पदार्थानामुत्पादात्कस्य स्थितिस्थापनशक्तिरपि म्यापिति सांगतः ।
 मोऽप्यात्मन समर्थयिष्यमाणत्वात् । क्षणिकत्वस्य च प्राप्तप्रतीवि-
 मत्वात्पास्त एवागन्तव्य । धर्माधर्मयोस्तु द्रव्यरूपत्वेन समर्थ-
 तत्वानमर्थयिष्यमाणत्वाच्च न गुणत्वम् । अनुगुणे तत्प्रमत्तावन एव
 च ग्रास्यचार्नाकयोग्येतत्तरिपन्थिनो प्रतिषेध प्रेम्णीय । यत्पि ५
 शब्दस्याग्रगुणत्वेन प्रतिपादनम् । तदपि नाव्यातम् । पौद्गलित्वे-
 नाम्य प्राक्तावनात् । ननु च वक्तृव्यापारात्तुल्यलक्ष्य शब्द-
 तथा परिणमन्नेकोऽनेको वा परिणमेत् । न तावदेक । तस्य सृष्ट-
 स्रदिगमनायोगात् । नाप्यनेक । एकस्माद्वक्तृव्यापारादनेकशब्दो-
 त्पत्तेरनुपपत्ते । न च व्यापारानेक्य सृष्ट्येकस्य वक्तु समवति । १०
 प्रयत्नस्यैक्यात् । अस्तु वानेकोऽय तथापि यावद्वि सर्पदिके श्रोतृभि-
 श्रूयते गच्छ । तावत्सख्या वक्तृव्यापारान्निष्पन्नास्तच्छ्रोत्राभिमुख-
 गच्छन्ति । तस्मिन्महशब्दकोलाहलश्रवण श्रोतृननस्य कुतो न

१ वेगादयो भावनासङ्ग भिन्नस्यावकाशः ।

मस्कारादिविध प्रोक्तो मासी साच्छनेऽखिल ॥ ६८४ ॥

क्षणिकत्वात्पदार्थानां न काचिद्विद्यते क्रिया ।

मयप्रवक्ष्य हेतु म्यात्सम्कारा वेगमनः ॥ ६८५ ॥

भावनासङ्गस्तु सम्कारश्चेतसा वामनात्मकः ।

युक्तो नामगुणध्वेद युज्यते तन्निराकृते ॥ ६८६ ॥

स्थितिस्थापकस्यस्तु न युक्त क्षणमहतः ।

स्थितायासमवाकाशे तादृश्यान्वेव सस्थिति ॥ ६८७ ॥

क्षण त्वेकमवस्थान स्वहृत्तोरेव जानितः ।

पूवपूवभावाच्च प्रवच्येनानुवचनम् ॥ ६८८ ॥

नान्यपीत्यवानेष कस्यामो स्थापकस्तनः ।

न चास्य दृष्टेस्तु च मस्कारोऽयोऽपि वा भवेत् ॥ ६८९ ॥

उत्पन्नस्यैव चेटोऽय वस्त्रादे स्थापको गुणः ।

गुणमस्कारनामैव मवपापि न समवा ॥ ६९० ॥

मनोयोगागता पूर्व विम्बरेण निरुधनात् ।

परोक्षजनयोगेन नाष्टमुपपद्यते ॥ ६९१ ॥ इति तत्त्वप्रवृत्तेः ।

- भवेत् । सर्वथा शब्दानामेकैकश्रोतृग्राह्यत्वपरिणामाभावादिति चेत् । तर्ह्येकैकः शब्द एकैकश्रोतृग्राह्यत्वपरिणतः सर्वदिशो गच्छन्नेकैकदिके-
नैव श्रोत्रा श्रूयत इत्यायातम् । तच्चायुक्तम् । एकदिकेषु प्रणिधान-
वत्सु श्रोतृषु स्थितेष्वत्रासन्नश्रोतृश्रुतस्य परापरश्रोतृश्रवणविरोधान् ।
- ५ परापर एव शब्द परापरश्रोतृभिः श्रूयते न पुन न एवेति चेत् ।
स तर्हि परापरः शब्दः किं वक्तृव्यापारादेव प्रादुर्भवेदाहोस्वि-
त्पूर्वपूर्वश्रोतृश्रुतशब्दात् । प्रथमपक्षे कथमसौ परापरः श्रोतृभिः श्रूय-
माणः पूर्वपूर्वः समानाकाशश्रेणिस्थैरपि न श्रूयत इति महदाश्चर्यम् ।
श्रवणेऽनुकूलकलश्रुतिरेव भवेतेषाम् । नद्वाह्यत्वपरिणामाभावस्योक्त-
- १० त्वाच्चायं दोष इति चेत् । नन्वयमपि कुतो न स्यात् । तत्कारणानां
तथाजनकस्वभावत्वादिति चेत् ; सेयं पादप्रसारिका । द्वितीय-
विकल्पे तु पर्यन्तस्थितश्रोतृश्रुतशब्दादपि शब्दान्तरात्पत्तिः कथं न
भवेत् । पुद्गलस्कन्धस्य तदुपादानस्य सद्भावात् । वक्तृव्यापारजनितवायु-
विशेषस्य तत्सहकारिणमन्त्राभवादिति चेत् । तर्हि वायवीयः शब्दोऽ-
- १५ स्तु किं वा परेण पुद्गलविशेषेण तदुपादानेन कलिरतेन कर्तव्यम् ।
तथापगमे स्वमतविरोधः स्याद्वादिनो दुर्निवार इति । तदेतदखिल
सविशेषमम्बरगुणत्वेऽपि शब्दस्यावतरत्येव । तथा हि—ताल्वाद्याकाश-
संयोगादाकाशे शब्दः प्रादुर्भवन्नेक एव प्रादुर्भवेदनेको वा । प्रथमपक्षे
कुतस्तस्य नानादिकैः श्रोतृभिः श्रवणं सकृत्सर्वदिकगमनासंभवात् ।
- २० द्वितीयपक्षोऽपि नोपपद्यते । एकस्मात्ताल्वाद्याकाशसंयोगादनेकशब्दो-
त्पत्तिविरोधान् । न चानेकस्ताल्वाद्याकाशसंयोगः सकृदेकस्य वक्तु
संभवति । प्रयत्नस्यैकत्वात् । न च प्रयत्नभेदं विना ताल्वादिक्रियापूर्वं
.... रागकस्ताल्वाद्याकाशसंयोगो युज्यते । यतोऽनेकः शब्दः
स्यात्, अस्तु वा यतः कुतश्चिदाद्यः शब्दोऽनेकस्तथापि सदृशशब्दानां
- २५ कोलाहलश्रुतिप्रसङ्गः । समानशब्दस्यानेकसकृत्सर्वदिकाशेषश्रोतृश्रव-
णाभिमुखस्योत्पत्तेः । यदि पुनरेकैकस्यैव शब्दस्यैकैकश्रोतृग्राह्यत्वस्वभाव-

तथोपतेर्न ममानशब्दकञ्जकञ्जश्रुतिरिति मतम् । तदैकदिक्केषु ममान-
 प्रणिधियु श्रोतृषु ध्विनेत्रत्यामनश्रोतृश्रुतम्य परापरश्रोतृश्रुतपरिरोध ।
 परापर एव शब्द परापरश्रोतृभि ध्यात न पुन स एवेति चेत् । म
 तर्हि परापर शब्द पूर्यश्रोतृश्रुतगत्यात्मानुभवत्वाद्याकाश-
 सयोगात् वा । न तावत्तात्वात्प्राकाशमयोगान् । यतो ५
 यत्रैरायमममराधिकारणमूनोऽस्ति तत्रैव कार्यमुत्पादयितुमीष्टे । तन्तु-
 सयोगात् तथा दग्नात् । न च परापरश्रोतृश्रोतृप्रदेशेषु तात्वाद्या-
 काशमयोग समस्ति । नापि पूर्यश्रोतृश्रुतशब्दात्प्रयामननमश्रो-
 तृश्रुतम्य शब्दम्यान्त्रवाच्छब्दान्तगारम्भकत्वविरोधान् । तथा च कथ
 शेषश्रोतृणा तन्तुश्रुत म्यान् । तस्यापरशब्दगारम्भकत्वे शान्त्य एव १०
 शब्द श्रुते नानन्तर इति सिद्धान्तव्याधान् । अथ प्रयासजननमश्रोतार
 प्रयमा शब्दोऽन्त्यध्वेन श्रुयमाणत्वात् प्रयामननर तेनाभ्याश्रयणात्तेन
 च श्रुयमाणोऽर्था तमेव प्रयन्ता न तु प्रयामन्न प्रति । तत्र
 एव मोऽपि तमेव प्रयन्तो न दूरश्रोतार प्रतीति मति । मापि न
 श्रयमी । शब्दम्यकस्यान्यत्रानन्त्यवविरोधान् । एकद य शब्द १५
 सामान्यविशेषरत्वे माति वाक्षेकीदृशप्रयत्नत्वाद्वापि नित्यतोऽनु-
 मानान् । अत्र परमाण्वापि मित्रमिचारपरिहारायामिन्द्रियप्रत्यक्षत्वापि नि
 तथापि घटानि नानेकान्नन्तित्ववमेकेति । एतन्निश्चयप्रयत्नत्वापि
 त्युच्यमानेऽप्य भना व्यभिचारमन्त्रिगमार्थं वाप्येति । रूपान्तिनाने
 कान्तनिगकर्णार्थं च सामान्यविशेषरत्वे मर्नति । तथा क्मापि २०
 शब्दो न भवति सयागविभागाकार्णव्याद्वापि नित्ये । आ/ य) नश्च
 न इत् न कर्म शब्दे, अनित्यत्वे मति नियमेनावापुप्रयत्न
 त्वान् । यत्र तत्तथा । यथा रमापि । तथा च शब्दम्यमात्तयेनि ।
 आगना व्यभिचारपरिहारायमनि यत्र मनीनि । तथाप्यवापुप्रयत्न
 परिष्ठयमानद्रव्यकर्मम्यामनकान् । तत्रावच्छिद्ये नियमेनेति । २५
 तथा शब्दापि दत्तावुप्रयत्नान्वीयमाममत्रान् । तत्रावच्छे न द्रव्य

- न, कर्म । व्यापकद्रव्यसमवेतत्वात् । सुखादिवदिति । ततः सिद्धं
द्रव्यकर्मन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणम् । द्रव्यकर्मन्यत्वादित्युच्यमाने
सामान्यादिना व्यभिचारः । नन्निवृत्त्यर्थं सत्तामंत्रनित्वादिति । ततः
सिद्धमस्य गुरुत्वम् । स च पारिषेप्यादाकाशस्यैव गुणः । तथा हि—
५ न तावत्स्पर्शवतामणूना विशेषगुणः शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वात् ।
कार्यद्रव्यरूपादिवत् । नापि कार्यद्रव्याणां पृथिव्यादीना विशेषगुणोऽ-
सौ कार्यद्रव्यान्तराप्रादुर्भावेऽप्युपजायमानत्वात् । सुखादिवत् । कारण-
गुणपूर्वकत्वादित्युच्यते । अयावद्द्रव्यमाविन्वात्तद्देवाश्रया-
द्देयादेरन्यत्रोपलब्धेश्च । स्पर्शवता हि पृथिव्यादीनां यथोक्तविपरीता
१० गुणाः प्रतीयन्त इति । नाप्यात्मनो विशेषगुणः शब्दोऽङ्कारेण विभक्त-
ग्रहणाद्वाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरग्राह्यत्वाच्च । बुद्ध्यादीनां पुनरात्मगु-
णानां तद्विपरीत्यापलब्धेः । नापि मनोविशेषगुणोऽसौ, अस्मदादिप्रत्य-
क्षत्वादूपादिवत् । नापि दिक्कालविशेषगुणोऽसौ । तत एव तद्वत् ।
अतः पृथिव्यादिव्यतिरिक्ताश्रयाश्रितोऽसौ तद्वृत्तिबाधकप्रमाणमद्भावे
१५ सति गुणत्वात् । यस्त्वेवं न भवति नासौ तथा । यथा रूपादिः ।
तथा च शब्दस्तस्मात्तद्व्यतिरिक्ताश्रयाश्रित इति । स च तद्व्यति-
रिक्त आश्रय आकाशमेवेति सिद्धमस्याम्बरगुणत्वमिति । तदखिलम-
लीकम् । गुणः शब्द इत्यादौ हेतोर्विशेषणैकदेशसिद्धत्वान् । कर्मन्यत्वे
मत्यपि हि शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वमिदम् । द्रव्यलक्षणलक्षितत्वेनास्य
२० द्रव्यत्वोपपत्तेः । गुणक्रियावत्त्वं हि द्रव्यलक्षणम् । तच्चाविकल शब्दे-
स्तीत्यतो द्रव्य शब्दो गुणक्रियावत्त्वाद्यदि ....
महान् शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्पटादिवदिति नात्मना व्यभिचारी
हेतुस्तस्याव्यापकत्वेन प्राक्प्रसाधितत्वादिति सिद्धं शब्दः पुद्गलस्क-
न्वपर्याय इति । स चायं द्वेधा भाषात्मकोऽभाषात्मकश्च । भाषात्मको-
२५ ऽपि द्विभक्तोऽक्षरात्मकोऽनक्षरात्मकश्च । प्रथमः शास्त्राभिव्यञ्जकः
मन्कृतादिभेदादार्थभेच्छव्यवहारहेतुः । अनक्षरात्मको द्वीन्द्रिया-

नीनामनतिशयनान्म्वरूपप्रतिपादनहेतु । त एष प्रायोगिक एव ।
अमापात्मकोऽपि द्वेया—प्रयोगविश्रयानिमित्तत्वात् । तत्र प्रयोगानिमि-
तश्चतुर्द्धा ततान्निभेत् । तनस्तन्त्रीप्रमय , आनद्धो मुरजादिममुद्भव ,
घन काम्यतालान्जनिन । सौषिरो वशान्निमित्त । विश्रयानिमित्त
शब्दो मेघान्निप्रमय इति ।

५

गुणाश्चतुर्विंशतिरेवमते परीक्षिता येन सदाद्रियन्ते ।

निनाश्चतुर्विंशतिरप्यमुष्मि प्रसादमान्द्रे नयने भवन्ते ॥ ६८५ ॥

यच्चात्राचि ' कमत्वाभिमनन्धनेकद्रव्यमगुण मयोगविभागेत्यनपेक्ष

कारणमियनेन वा लभ्येन लभितमुक्षेपणादि
पञ्चविंश कम ' इति । तत्र कमत्वाभिमनन्धो १०

निनाश्चतुर्विंशतिरप्यमुष्मि
परीक्षा ।

द्रव्यत्वाभिमनन्धवत्प्रतिरोधनीय । लक्षणा-

न्तर पुनरात्रेयो विवृणोति— ' एक द्रव्यमिति नाद्रव्य न चानेक-

द्रव्यमित्यर्थो नाम्य गुणाः सन्ति इत्यत्र च गुणो न भवतीत्यगुण

मयोगाव निमागाश्च मयोगनिमागास्तेषु मयोगनिमागेषु कारण-

मित्युत्पन्न कर्म स्यात्प्रथमाश्रयान्तरादिभज्य सयोजयतीति । तेषु १५

च सयोगनिमागेषु कर्तव्येषु कर्म कारणात्तर नापेक्षत इत्यनपेक्ष न

पुन समवायिकारणमपि नापेक्षित इति । यद्वा मयोगनिमागा

कर्माभाधारण नापेक्षते , इत्यनपेक्ष न पुन माधार-

णमपि नापेक्षत इति । दिश सन्तु मयोगनिमेषापेक्ष कर्म

स्याद्रव्यस्य मयोगनिमागात्तरमते तथा च प्रेरकस्य या दिश प्रति २०

प्रयत्नस्मराम्भस्तदभिमुख कर्म जायते तस्माच्च कर्मगस्तदभि

मुख्यो मयोगनिमागी भवत ' अनेनादृष्टेश्चराद्यपेक्षस्य कर्मण सयोग

निमागान्धो व्याख्यान इति । तत्र गुणो न भवतीत्यगुण-

मिति तदुत्पन्नमाममाचक्ष्णोऽयमात्मनो महद्वैद्याकण प्रमात्रिकरोति

सन्तुत्पन्नोत्पन्नार्थप्राधान्यादि न गुणोऽगुण इति पुलिङ्ग एवागुण-

शब्द सगच्छने न त्वगुणमिति नपुमकलिङ्ग । न चैव इति कश्चि-

२५

- द्विशेषलामोऽस्य संयोगविभागेष्वनपेक्षं कारणमित्यनेनैव गुणेभ्यो
व्यवच्छेदस्थेनदभीष्टस्य सिद्धत्वात् । यदाह स एव— ‘संयोगविभा-
गेष्वनपेक्षं कारणमित्येतावत्कर्मलक्षणमेकद्रव्यमगुणमित्यभिधानं तु
कर्मस्वरूपोपवर्णनार्थं न पुनः कर्मलक्षणार्थम्’ इति । एवं ह्यनेन
५ व्रुतानक्षरमिदमग्न्यायि निरर्थकमेवेदमभिधानमत्रेति । किं चेदमपि
लक्षणं नावदातमिति व्यामिदोपावतारान् । संयोगविभागश्चागुणयोरपि
संयोगविभागोत्पत्तावनपेक्षकारणत्वान् । तावपि हि तदुत्पत्तौ समवाधि-
कारणव्यतिरिक्त कारणान्तरं नापेक्षते । नन्वपेक्षने एव कारणान्तरं
तत्साधारणमसाधारणं वा । साधारणं चैतत्किं कर्मपक्षे काकर्म-
१० क्षितं साधारणस्येश्वरबुद्ध्यादेः कारणस्योपेक्षणीयस्य त्रिः स्वयमेवानेना-
भिवानात् । असाधारणं चेत्तदप्यत्राश्रयमीक्ष्यत एव । असाधारणस्य
पूर्वसंयोगाभावस्योत्तरे संयोगे कर्तव्येऽनेनापेक्षणात् । कर्म हि विभाग-
मारभ्य विभागात्पूर्वसंयोगनिवृत्तावेवोत्तरसंयोगमारभत इति । अथ
पूर्वसंयोगे सत्युत्तरसंयोगो न भवतीत्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगः
१५ प्रतिबन्धकस्तस्मात्पूर्वसंयोगाभावविशिष्टं कर्मोत्तरसंयोगमारभते ।
न च प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्य कर्मणः कारणत्वे सापेक्षकारणत्व-
प्रसंगो गुरुत्ववत्, यथा पतनकर्मणि निरपेक्ष कारण गुरुत्वम् । अथ
च संयोगाभाववदेव पतनकारणमिति चेत् । तदप्युक्तम् । यतो
यदि प्रतिबन्धकाभावसहकारिसापेक्षत्वेऽप्यस्यानपेक्षकारणत्वं कथ्यते ।
२० किमिदानीं सापेक्षकारणं स्याद्द्विजादेरप्यनपेक्षकारणत्वापत्तेः । यतु
गुरुत्वं दृष्टान्तीकृतम् । तदपि नोचितम् । तस्यापि सापेक्षस्यैव
पतनकारणत्वोपपत्तेः सामग्र्या एव निरपेक्षकारणत्वव्यवस्थापनात् ।
यच्च पञ्चप्रकारत्वमेतस्मिन्पादेशे तदपि नोपपद्यते । तथा
ह्यमी अस्य पञ्च प्रकाराः । उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
२५ गमनमिति । तथा च सूत्रम्— ‘उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं

गमनमिति कर्माणि' इति । तत्रोपेयण यद्वाध प्रदेयं सयोग-
 विभागकारण कर्मान्ययते । यथा श्रीगवधवे तन्मन्त्रे च मुमत्ता-
 वृत्त्येमागमाविभिराकाशाद्यर्थं सयोगकारणनयोत्तिग्मागमाविभिश्च
 विभागकारणमिति । यत्तु कविपरिनिमयोगविभागकारण तन्मन्त्रेयणम् ।
 अनुनो द्रव्यस्य कोटिर्यकारण कर्मावृत्तनम् । तद्यथा—अनुक बाह्या- ५
 त्त्रिद्वय स्वाभावयमानामकुल्यातीना तादृशं स्वमयोगिमिराकाशा-
 र्विभागे मति मूलप्रदेशश्च संयोगे येन कर्मणा कुटिल मपद्यते तन्मन्त्रेयणम् ।
 तद्विपर्ययेण तु संयोगविभागोत्पत्ती येन कर्मणाऽप्यरी ऋतु मपद्यते
 तत्कर्म प्रसारणम् । अनियन्त्रितैश्वर्यानिभियन्मयोगविभागकारण
 तद्व्ययनम् । उपेयणात्किं तु चतु प्रकाशमपि नियन्त्रितैश्वर्यमन्त्रकार- १०
 णम् । अत एव पञ्च कर्माणि भवन्ति भ्रमणमन्त्रेयणानां गमन
 पञ्चान्तर्मात्राणि । तन्मन्त्रेयणमगमम् । उपेयणातीनामपेयणामपि
 गमनरूपवाच्यविषयप्रत्ययसंज्ञावात्तात् । तथा हि—ऊर्ध्वं गच्छ-
 त्यप्रदेशान्मूलप्रदेशं गच्छति, मूलप्रदेशादप्रदेशं गच्छतीति सर्वेषां
 मपि भवन्ति प्रत्ययः । तथा च प्रयोगविश्रमाख्योभयनिमित्तापेक्षो देश- १५
 स्थान्तर्गमनहेतुः पश्चिम्पन्नामा परिणामविशेष कर्मन्येतावन्वाप्नु-
 कृतमुत्प्रेषणादिगगनया । अथ यथा मन्त्रस्य मनान्तरं पुर्यन्त्य तथा
 गमनत्वमपि । मन्त्रभेदव्यापकत्वात्कर्मत्वस्य । यत्तु विनियमनया पृथ-
 ग्गमनप्रदं कृतं तदुपेयणात्किञ्चिन्नवद्वाता भ्रमणातीना ममहा-
 र्थम् । तद्वक्तव्ये हि विनियमनोद्दिष्टानामुपेयणातीनामेव कर्मत्वमन- २०
 विषयश्च भवेत् । अथ च भ्रमणादयो हि लोक कर्मत्वेन प्रतीयन्ते ।
 तन्मन्त्रेयणमपि परिग्रहात् तस्य पृथग्प्रदंमिति चेत् । एव तर्हि सुतरा-
 म्भ्रमणा पञ्चता प्राप । उपेयणात्किञ्च भ्रमणातीना गमनभेदाना-
 मयमा मारात् । यथा तन्मन्त्रे गमनभेदं किञ्चिदुत्प्रेषणमप्यपेयणात् ।
 नया भ्रमणमन्त्रेयणस्य कर्माकारणज्ञातृगणिक (हमनकर्मगणायक २५
 गणिक) मर्त्यानि कथं पञ्च कर्माणि स्युः । अथ सर्वमपि भ्रमण-

- स्पन्दनादेः कर्मणोऽनियतदिग्देशसंयोगविभागहेतुत्वेनैक्यात्कथं तत्सं-
ख्याव्याघातः । तर्हि, उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानामपि नियतदिग्दे-
शसंयोगविभागकारणत्वेनैक्यादनियतदिग्देशं नियतदिग्देशमिति द्वावेव
कर्मभेदौ भवेतामिति कथं न सत्संख्यापक्षिभ्यः । अथ तद्विशेषेऽप्यवान्त-
५ रविशेषसमुद्भवादुत्क्षेपणादिभेदपरिकल्पना तर्हि तत एव । तद्विशेषेऽपि
भ्रमणस्पन्दनादिभेदकल्पनापि किं न स्यात् । अथ यदि भ्रमणस्पन्दना-
देरुत्क्षेपणादिवद्विजजातीयत्वं स्यात्तदानीमेकत्रैकदेव कर्मद्वयं युज्यते ।
रूपादिवद्व्याप्यवृत्तित्वात्कर्मणः । तस्मादेकमेवेदं गमनान्यं
कर्मिति निर्णयिते भ्रमणि स्पन्दने चेति । प्रत्ययभेदस्तु तत्तत्संयोग-
१० विभागहेतुक इति चेत्तर्हि, उत्क्षेपणादि भ्रमणादि चैकमेव कर्म
स्वीकर्तव्यम् । भवति हि भ्रमद्भ्रमरकादौ दारकेण करतलेनोन्निक्षिप्यमाणे
भ्रमणोत्क्षेपणप्रतीतिरिति । अनियतदिग्देशसंयोगविभागकारणं भ्रमणा-
दिकमेव गमनशब्देनोच्यते । उत्क्षेपणादिषु तु तथाप्रत्ययो भाक्त इति
कश्चित्तस्यापि न पञ्चतैवं कर्मणि व्यवनिष्ठेन । विपर्ययस्यापि कल्प-
१५ यितुं युगकत्वात् । नियतदिग्देशसंयोगविभागकारणमुत्क्षेपणादिक-
मेव गमनशब्देनोच्यते । भ्रमणादिषु तु गमनप्रत्ययो भाक्त इत्यपि
हि वदता न नाम वक्त्र कश्चित्प्रतिरुणाद्भि । तथा चोत्क्षेपणादि-
चतुष्टयस्य गमनरूपतयैक्यात् भ्रमणादीनां च भूयस्त्वात्कृतो न
तत्संख्याव्याहृतिः । न चोत्क्षेपणादौ गमनप्रत्ययो बाध्यते । यतस्तस्य
२० भाक्तत्वं तत्र भवेत् । यच्चैतत्कर्मणा साधर्म्यमुच्यते । उत्क्षेपणादीनां
पञ्चानामपि कर्मत्वसंबन्ध एकद्रव्यवत्त्वं क्षणिकत्वं मूर्तद्रव्यवृत्तित्वं
अगुणवत्त्वं गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नसंयोगजन्यत्वं स्वकार्यसंयोगिविरोधित्व-
समवायिकारणत्वं संयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वं स्वपराश्रयसमवेत-
कार्यारम्भकत्वं समानजातीयानारम्भकत्वं प्रतिनियतजातियोगित्वं चेति ।
२५ तत्र कर्मत्वाभिसंबन्धः प्राक्परास्तः । एकद्रव्यत्वमिति कोऽर्थः । एक-
द्रैकस्मिन्द्रव्ये एकमेव कर्म वर्तते एक कर्म एकत्रैव द्रव्ये वर्तते इति

चेत् । तत्रैकमेकत्रेव वतत इति युक्तम् । एकत्रैकमेव वर्तन इति
 त्वयुक्तम् । एकत्रापि कर्मद्वयोपलम्भात् । अथैकस्मिन्द्रव्ये युगपद्वि
 रुद्धोभयकमसमवाय स्यात्तादितरो वा । आद्यम्नावन्समगो । तयो
 परम्पर प्रतिबन्धान् । दिग्विशेषसयोगविभागानुत्पत्तौ देशाद्देशान्तर-
 प्राप्तिहेतुत्वं तादृशणामावान् । अथ द्वितीयस्तदेकम्मात्रेव कर्मणस्तद्देश ५
 द्रव्यसयोगविभागयोरुत्पत्तौ द्वितीयकल्पनारैर्यमिति । तत्र तथ्यम् ।
 पञ्चदशम्याप्युपपत्तेरेकत्र चैत्रादिगरीरावयवोनि हस्तोत्क्षेपस्य पात्न्य
 क्षेपस्य च विरुद्धस्य आस्यद्भ्रमरकाटा भ्रमणोत्पेणोदरगिरि
 हस्तस्य च कमणो युगपत्प्रभाते । न च चाक्ष्य हस्तपात्न्योऽयययो-
 रेव ते कर्मणी न त्वेकस्यावयवनिस्तुभयमस्तीति । एव हि इथेन १०
 स्थाणुमयोगादिरपि न स्यात् । तत्रापि चरणमस्तकयोस्त्ववयवयो
 रेव सयागे न इथेनस्थाप्नोरिति वक्तुं शक्यवान् । चरणमस्तकयोरपि
 वा न सयोगस्तयोरप्ययययित्वात्तेन च तद्वयवयोरप्ययययिविन्वेन
 परम्परया तत्कारणमूतानामभूनाभेदासी भवेत् । तथा चानयनी
 निष्क्रमा सयोगस्य च परोक्षमय भवेत् । सयागस्य प्रदेशवृत्तिनायय १५
 ययो वृत्तिम्पपन्नैव नतु कर्मण इति चेत् । नून एतत् । प्रदेश एव
 तदुपलम्भाच्च य कर्मण्यपि न नाम नास्ति । यदि विरुद्धयोरप्युत्थे
 पणापक्षेपणयोरेका समय स्यात् । तत्रा टायानपरोरप्येव किं न
 भेदेरिति चेत् । नतु मययेव । एकस्मिन्पदे तयोद्वयोरप्यययय-
 नात् । यत्र पटागे छाया तत्र नाम्भयगतप इति चेत् । तर्हि २०
 यत्रोत्पेण तत्रैवागेऽयक्षेपणमप्ययययभिगभ्यग्रीथेन येनेत्यमुच्येन ।
 ततोऽभेदेन विरुद्धेऽपि कमणी एकत्रावयविनि स्त एव । साम-
 प्येन तु ते तत्राप्येने यस्त्येकम्मात्पवकात्पररकान्तर गच्छति
 पुमि तन्मय्यतिन प्रमातृद्वयस्य युगपत्प्रदेशनिष्प्रमणविच्छेदकम
 द्वयप्रत्यय स औपाधिक एव । अपरकोपाधेनतायेऽभावात् । नम्या २५
 नमनताप्रतिमित एवाय त्रयतिष्ठने गच्छतीनि प्रतीतेत्पाधिमात्राभाव

दशायामविशेषात् । न .... ..
 .... .. प्यौपाधिक एवेति वक्तव्यम् । तत्रोपादेः कस्याप्य-
 नुपलक्षणात् । तथापि तत्कल्पनायामुल्लेखणादिप्रत्ययस्यापि तथात्वापत्तेः
 कुतः कर्मणः पञ्चधात्वं स्यात् । यदपि क्षणिकत्वं साधर्म्यमिति चेत् ।

- ५ तदपि नोपपन्नम् । धानुष्कदेशाल्लक्ष्यदेश यावद्वाणादावेकस्यैव कर्मणः
 समुपलम्भात् । सदृशापरापरकर्मक्षणोन्पादात्कणनत्वादिवत्तत्र
 तथा प्रतीतिरिति चेत् । नैतत्सत्यम् । एकवचनार्थकोपदर्शनमन्तरेण
 तथा कल्पनानुपपत्तेः । क्षणिकत्वे चास्य कथमुल्लेखणमिदमित्यादि-
 प्रत्ययोत्पत्तिः स्यात् । तर्ह्युल्लेखणत्वादिजान्यभिद्वयञ्जकः कर्मक्षणस्त-
 १० त्समुदायो वा भवेत् । न तावत्तत्क्षणो यतो यावति प्रदेशे परमाणो-
 रनुपवेश .. ....

यदप्यवादि 'अनुवृत्तप्रत्ययकारणलक्षणं, सामान्यं द्विविधं परम-
 पर नित्यमेव' इति तत्र कोऽयमनुवृत्तः
 सामान्यपदार्थरीक्षणम् । प्रत्येया नाम । किं च परमपरं वा

- १५ सामान्यमिति । अनुगतप्रत्ययोऽनुवृत्तप्रत्ययः । परसामान्यं
 सत्तारूपम् । तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेष्वनुवृत्तप्रत्ययस्यैव
 कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते न विशेषः । अपरं तु द्रव्यत्वगुणत्वकर्म-
 त्वादिलक्षणम् । तच्च स्वाश्रयेषु पृथिव्यादिष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वा-
 त्सामान्यमित्युच्यते । स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुतया
 २० विशेषणात्सामान्यमपि सद्विशेषसंज्ञा लभते । तथा हि— द्रव्यादिष्व-
 गुण इत्यादिकापीयं व्यावृत्तबुद्धिरुत्पद्यते । ता प्रति द्रव्यत्वादि-
 सामान्यानामेव हेतुत्वं नान्यस्य । न ह्यगुणत्वादिकमपरमस्ति ।
 अपेक्ष्यभेदज्ञैकम्य सामान्यविशेषभावो न विरुद्धयेत । यद्वा सामान्य-
 रूपता मुख्यतो विशेषसंज्ञा नूपचारतो विशेषाणामिव द्रव्यत्वादी-
 २५ नामपि व्यावृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वादिति चेत् । अत्रोच्यते । यदुक्तम्—
 'अनुगतप्रत्ययोऽनुवृत्तप्रत्ययम्' इति तत्रानुगतश्चासौ प्रत्ययश्चेत्यनुगत-

प्रत्यय किं चानुगते वस्तुनि प्रत्यय इति । आद्यपने कोऽय
 प्रत्ययस्यानुगमो नाम, ऐक्य सादृश्य वा । न तादृश्यम् । प्रत्ययाना
 धाणिकत्वेन प्रतिविशेषमैक्यामभवात् । अथ सादृश्यमनुगम प्रत्ययस्य ।
 ननु किं कृतं तस्य सादृश्यं विषयमादृश्यकृतं विषयक्यकृतं वा ।
 यथाय पक्ष । तथा न कश्चिद्विनाद । सदृशपणिनामात्मकस्य
 प्रतिव्यक्तिः यत्र स्थितसामान्यस्य सादृशप्रत्यये तु तत्रास्माभिरपि
 स्वीकारात् । अन्यैश्च चानुमनमृद्धिगन्धुरवान् । विषयैक्यकृते तु
 प्रत्ययमादृश्यस्वीक्रियमाणानुगते वस्तुनि प्रत्यय इत्ययमत्र पक्षोऽभ्यु
 पेत स्यात् । न चासौ भगच्छते । अनुगतमैक्यानेकस्यस्यैकात्
 मेऽपि सामान्यस्य विचार्यमाणस्यालोपात्त । अथ किं विचारे । १०
 प्रत्यक्षमेव सावन्ममाण विभिन्नगताऽव्यक्तिव्यतिरिक्तमेक सामान्यम-
 पयति । गवाधनुगताकारेन्द्रियप्रभवप्रत्यये तथाविधस्यैव तस्य
 प्रतिमामनात् । न हीन प्रत्यक्षमेकाकारवत्त्वालम्बनमन्तरेणोपपद्यते ।
 नितुक्तं सर्वत्र सत्त्वस्यासत्त्वस्य वा प्रमगात् । गोपिण्डेऽप्यिवान्य-
 नापि वा नियामकाभावनं प्रवृत्त्यनुपपत्तात् । न च व्यक्त्यालम्बनना- १५
 त्यमदोष इति वाच्यम् । व्यक्तीनां यावत्स्वरूपतः कारप्रत्ययालम्ब-
 नत्वायोगात् । अन्याकाङ्क्षप्रत्ययन्यान्यालम्बनत्वे सर्वत्रानाधामाप्तिरिति ।
 तत्रापि नोपपद्यते । शालंयाऽपि सदृशप्रतिव्यक्तिः केणापरस्यैकाकारस्य
 सामान्यस्याक्षयप्रत्यये प्रतिमामाभवात् । न ह्यव्यापारेण शब्दे-
 यादिषु व्यतिस्थितं भूतकण्ठे गुण इव भिन्नमनुगताकार सामान्य २०
 केनचिद्विद्यते । अथ न भूतकण्ठे गुणप्रतिभासनादभाव स्वरूपणैव
 सार्थानां प्रतिभासनादन्यथाभूतकण्ठानामपि गुणवत्प्रतिमामनादभाव
 स्यादिति चेत् । तदपि पगमिप्रायानभिन्नभाविनम् । यतोऽप्रमत्राभिमतपि —
 यदि सामान्यमनेकमवद्वमकमिष्यते तथा यथा भूतकण्ठेऽनेकेऽनेक
 एव गुण सम्बद्धं प्रतिभासने तथेऽपि प्रतिभासत । न चैवम् । ततो २५
 नैतत्तत्कारूपमुपेतव्यमिति । अथ यथा चित्रानामन्यानेकनीलाऽपि मन्थि-

- त्वेनेष्टस्य गुणवदप्रतिभासनेऽपि नाभावो भवति तथास्यापि न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । यद्वि हि चित्रज्ञानवन्मामान्यमभ्युपगम्यते तदा को नामैतत्पराकुर्यात् । न खलु चित्रज्ञानमप्येकमेव किं त्वनेकनीलाद्याकारात्मकत्वाद्नेक्यपि । तद्यदि सामान्यमप्य-
- ५ नेकव्यक्त्यात्मकत्वात्कथंचिदनेकं स्यात् । तदा को नामैतत्तथा नातिष्ठेत् । कीदृशश्चाय गवाद्यनुगताकारप्रत्ययः । किं य एवायं गौः स एवायमपि । किं वायमपि गोरयमपि गोः । यद्वा गौर्गौरिति सामान्येनेति । नाद्यः पक्षः श्रेयान् । आबलेयवाहुलेयविशेषयोःैक्यापत्ते । द्वितीयपक्षस्तु युक्तः । अयमित्यनेन सदृशकारसाधारणं वस्तुमात्र परामृश्य गौरि-
- १० त्यनेन सदृशपरिणामपरामर्शात् । गौर्गौरिति प्रत्ययो न त्वत्संमतसामान्योलेखवानेव भवितुमर्हति । सदृशपरिणामात्मसामान्येऽप्यविरोधान् । किं च यद्येकमेव सामान्यमिष्यते तदानीमेकत्रैव व्यक्ता तस्य परिसमाप्तत्वात्कथं व्यक्त्यन्तरे समुपलम्भो भवेत् । सर्वगतत्वादिति चेत् । ननु सर्वसर्वगतत्वं व्यक्तिसर्वगतत्वं वाङ्गीकृत्येदमुच्यते । सर्वसर्व-
- १५ गतत्वे खण्डादिव्यक्त्यन्नरालेऽपि गोत्वोपलम्भप्रसङ्गः । तत्रानुपलम्भो हि तस्याव्यक्तत्वाद्यवहितत्वाद्गूस्थितत्वाददृश्यात्मत्वात्स्वाश्रयेन्द्रियसम्यग्बुधविरहादाश्रयसमवेतरूपाभावाद्वा । नाद्यः पक्षः श्रेयान् । यस्मादव्यक्तत्वादन्तराले तस्यानुपलम्भे व्यक्तिसत्त्वात्मनोऽप्यनुपलम्भोऽत एव तत्रास्तु । अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सद्भावावेदकप्रमाणाभावा-
- २० दसत्त्वादेवानुपलम्भे सामान्यस्यापि सोऽसत्त्वादेव तत्रास्तु । विशेषाभावात् । किं च प्रथमव्यक्तिग्रहणवेलाया तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य सर्वात्मनाभिव्यक्तिर्जातैव । अन्यथा व्यक्ताव्यक्तस्वभावभेदेनानेकत्वानुपज्ञादसामान्यरूपतापत्तिः । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य व्यक्त्यन्तराल सामान्यस्यानुपलम्भादसत्त्वं व्यक्तिसत्त्वात्मवत् । ननु स्वव्यक्त्य-
- २५ न्तरालेऽस्ति सामान्यं युगपद्विभेदशब्दाधारवृत्तित्वे सत्येकत्वाद्वांशादिवन्, इत्यनुमानात्तत्र तत्सद्भावासिद्धिरिति चेत् । तदप्ययुक्तम् ।

पक्षस्य श्रममन्कटृक्षासङ्गतमिषादिवत्पदार्थान्तरोपलम्भन्यानुप-
 लम्भनाधिनत्वादेतां स्वरूपसिद्धत्वाच्च । न हि मित्रदेशासु व्यक्तिपु-
 सामान्यमेक युगपद्वर्तमान प्रत्यक्षत म्यूणादां वशादिवत्प्रतीयते ।
 यतो युगपद्विज्ञेयस्वाधारवृत्तित्वे सत्येकत्व तस्य सिद्धयस्वाधारान्त-
 राधेऽस्तित्व साधयेत् । किं चाव्यक्तत्वाच्च तस्यानुपलम्भस्तदा ५
 सिद्धेयदि व्यस्त्यभिव्यक्तवना सामान्यस्य सिद्धा म्यान् । न चैव
 निरूपकस्याभिव्यक्तेरानुपपत्ते । तथा हि-व्यक्तिरूपकार कुर्यती
 सामान्यव्यञ्जयेत्तिरथा वा । कुर्यती चेत्कोऽनया तस्योपकार नियेत ।
 तज्ज्ञानोत्पन्नयोम्यता चेत् । मा ततो भिन्ना, अभिन्ना वा विधीयेन ।
 भिन्ना चेत्तत्कारणे सामान्यस्य न किञ्चित्कृतमिति तदवस्थाम्यानभि १०
 व्यक्ति । अभिन्ना चेत्तत्कारणे सामान्यमेव कृत म्यात् । तथा चानि-
 त्यन्वम् । तज्ज्ञान चेत्तर्हि कथं सामान्यसिद्धि । अनुगतनानस्य व्यक्तिभ्य
 एव प्रादुर्भावात् । तस्मादायस्याप्यत्र व्यापार इत्यपि श्रद्धामात्रम् । यतो
 यदि घटोत्पत्तौ ण्डाद्युपेतकुम्भकाररूपरूपेण सामान्यमनुगतजानो-
 त्पत्तौ व्याप्रियमाण प्रतीयेत । म्यादेतन् । तच्च नास्त्येव । न किञ्चित्कु १५
 त्याश्च वज्र रूपे विनातीकृष्टेऽपि व्यञ्जकत्वमपह्न । तत्राव्यक्तत्वात्तस्य
 तज्ज्ञानुपलम्भ । नापि व्यग्रहितमात् । सवमनुगतत्वविरोधापत्ते ।
 नापि दूरस्थितमात् । अत एव । नाप्यदृश्यात्ममात् । निराश्रितव्यक्ति
 देवोऽप्यनुपलम्भापत्ते । न चरन्तौ कचिद्दृश्यं कचित्पुनरप्य
 दृश्यत्वनुपपद्यते । विरोधात् । अदृश्यमामान्यप्रत्यक्षे व्यक्तिप्राप्तावपि २०
 तज्ज्ञानमिज्याक्तिप्रमणाच्च । न चादृश्यमपि प्राप्तमामान्य तज्ज्ञानी दृश्य-
 म्भावमेवाश्रयति वक्तव्यम् । अनित्यत्वप्राप्ते । स्वाश्रयेन्द्रियसमन्वित-
 हात्तिरप्यमत् । आश्रयाश्रयिमात्रस्योपकायापकारकभावे सत्येव कुण्ड-
 लदराणिमममात् । बदराणा हि गुरुत्वाद्बोधो गच्छता गतिप्रति-
 नधेन स्थितिरश्रयोपकारकर्तृत्वात्कुण्डमाधार म्यापक । सामान्यस्य २५
 तु निरिष्यत्वेन पननाभावात् कश्चिदाग्रर समवतीत्यनाश्रिन्या

त्पागूर्ध्वमप्युपलम्भ. स्यात् । यत्तु केनचिदुच्यते- 'सामान्यस्य क्रमेण स्वात्मग्रकाशनं कार्यान्तरकरणं वा स्थितिः । सा तदाधारमामर्थ्याद्भवति । तदाधाराभावे ह्यसामर्थ्यप्राप्तिरेव गतिः । सा चामत्याधारे न भवतीत्याधारः स्यापक उच्यते' इति तदप्यसंगतम् । गतिस्थिति-

५. शब्दयोः कर्मविशेषे तन्निवृत्तौ च लोके रूढत्वान्नूतनशब्दार्थपरिकल्पनानुपपत्तेः । तथा परिकल्पनाया हि न किञ्चित्किञ्चिदप्यं स्यात् । अनित्य. शब्दश्चाक्षुषत्वादित्युक्तेऽपि चाक्षुषत्वस्य कृतकत्वार्थपरिकल्पनायामसिद्धेर्व्यस्यितुं शक्यत्वान् । न च सामान्यचलनरूपं गमनं सम्भवति यतस्तन्निवृत्तिराधारः क्रियेत । किं च स्वाश्रयेन्द्रिय-

१०. संबन्धवशाद्यत्कीचिद्गृह्यते सामान्यं तस्मादन्यत्रागृह्यमाणमपि तदभिन्नमेवेति । तत्राप्यनेन स्वाश्रयेन्द्रियसंबन्धवदेव भाव्यम् । अन्यथा भेदापत्तेरिति कथं न तत्रापि तद्ग्रहणम् । एतेनाश्रयसमवेतरूपाभावादित्यपि प्रत्युक्तम् । ततः सर्वसर्वगतत्वे सामान्यस्य व्यक्त्यन्तरालेऽप्युपलम्भः स्पष्टोऽयम् । अथान्तरालशब्देन किं पिण्डान्तरं

१५. कर्कादिकमाकाशादिदेशो मूर्तद्रव्याभावो वाभिधीयते । यद्याद्यपक्षस्तदा कर्कादौ गोत्वादेरवृत्तेरग्रहणमनुपपन्नमेव । न हि यद्यत्र नास्ति तत्तत्र गृह्यत इति परस्याप्यभ्युपगमः । एतेनाकाशादिदेशमूर्तद्रव्याभावपक्षावपि प्रतिक्षिप्ताविति चेत् । तदप्यसंगतम् । एवमभिधाने सर्वत्र तदभिधानानिवृत्तेर्घटद्वयान्तराले पटादिद्रव्यस्याग्रहणादभाव

२०. इत्यत्रापि विकल्पै(रूपै)तद्वोपाणामभिधातुं शक्यत्वात् । अथान्तरालशब्दस्यात्र लोकप्रसिद्ध एवार्थः सुपिरमात्ररूपोऽविचारितरमणीयः प्रकल्पते । तर्हेतदन्यत्रापि समानमिति न पर्यनुयोगावकाशः । अपि च कर्कादौ गोत्वादेरवृत्तेरिति कोऽर्थः । किं तत्र समवायाभावात्सत्त्वामावाद्वा । नाद्य. पक्षः । न हि यद्यत्र समवेत न भवति न

२५. तत्तत्रोपलभ्यत इति नियमोऽस्ति । मूलले कलगादेरनुपलम्भप्रसङ्गात् ।

- प्रत्ययः पिण्डादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिवन्धनो विशिष्टप्रत्ययत्वात्तीलादि-
 प्रत्ययवद्गोपिण्डादर्थान्तरं गोत्व भिन्नप्रत्ययविषयत्वादृपस्पर्शादि-
 वत्तस्येति व्यपदेशत्वाच्चैत्रतुरङ्गमवत् । गौर्गौरित्यभिन्नाभिधानप्रत्यया-
 वनवृत्तवस्तुनिमित्तावभावसामान्याभिधानप्रत्ययान्यत्वे सत्यनुवृत्ताभि-
 ५ धानप्रत्ययत्वात् । चर्मवस्त्रादिषु नीलद्रव्यसंबन्धान्नील नीलमित्यभिधान-
 प्रत्ययवादित्यादीन्यनुमानानि । तत्र पिण्डादेर्व्यतिरिक्तमात्रमेकान्तेन
 वा व्यतिरिक्तं निमित्तान्तरं साध्येत । आद्यपक्षे सिद्धसाधनम् ।
 सदृशपरिणामस्य कथंचिद्व्यतिरिक्तस्य निमित्तान्तरस्येष्टत्वात् ।
 द्वितीयपक्षे तु पक्षस्य प्रत्यक्षवाधा कथंचिद्व्यतिरिक्तात्मकसामान्यो-
 १० पलम्भेन तद्व्यतिरेकैकान्तस्य बाधात् । अत एव कालात्ययापदिष्टत्वं
 हेतोः । साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य । जैनानामेकान्तस्य कचिद-
 प्रसिद्धेः । ये क्रमित्वानुगमित्ववस्तुत्वोत्पत्तिमत्त्वसत्त्वादिधर्मोपेताः
 प्रत्ययास्ते नित्यसर्वगतसामान्यनिवन्धना न भवन्ति । यथा भावेष्व-
 भावोऽभाव इति । सामान्येषु वा सामान्यं सामान्यमिति प्रत्ययाः ।
 १५ तथा च विवादाध्यासिताः प्रत्यया इत्यनुमानबाधश्च सर्वत्र । यदुक्तम्—
 ‘परसामान्यं सत्ताख्यम्’ इति तत्रैतया भिन्नैकरूपया सत्तया सत्त्या
 सतो वस्तुन. समवायः स्यादसतो वा । सतः सत्तासमवाये
 वैयर्थ्यम् । तथापि तत्समवायेऽनवस्था । असतः सत्तासमवाये
 खरविपाणादेरपि स भवेत् । अविशेषात् । अथ तत्समवाया-
 २० त्प्राग्वस्तु स्वयं न सत्ताप्यसत् । अत एव सत्तासमवाया-
 त्तत्सदित्युच्यते । तदेतदलौकिकं किमपि प्रमेयरहस्यमनेनालोकितम् ।
 तथा हि—सदिति वचनात्तस्य सत्तासंबन्धात्प्रागभाव उक्तः । सत्प्रतिषे-
 धलक्षणत्वादस्य । नो अप्रसदित्यभिधानात्तुनर्भावोऽसत्त्वनिषेधरूपत्वा-
 द्भावस्य रूपान्तराभावात् । तथा च वैयाकाराः— ‘द्वौ प्रतिषेधौ
 २५ प्रकृतमर्थं गमयतः’ इति । तार्किका अपि नेदं निरात्मकं जीवच्छ-
 रीरामित्यत्र नैरात्म्यनिषेधेन सात्मकत्वं साधयतो निषेधद्वयस्य विधायक-

त्वमेव प्रतिपत्ता । कश्चिन्नाह नैव प्रयोग कियतेऽपि तु मात्मक
जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वादिति । तेनाप्येव प्रयोग इव सा सामकत्वा-
भागे नियमेन प्राणादिमत्त्वामावेन व्याप्तोऽभ्युपगम्य । अथवा
व्यभिचाराङ्गानतिवृत्ते । नदभ्युपगमे चेदमन्ययत्नकव्यम् । जीव-
च्छरीरे प्राणात्मित्वं प्रतीयमानं स्वमात्रं निवर्तयति । स च निवर्त ५
मानं स्वमात्रं सात्मकत्वाभावात्तादात्र निवर्तने । अन्यथा तेनासौ
व्याप्तो न स्यात्स्मिन्नित्यनमानेऽपि यत्नं निवर्तते न तेन तद्व्याप्त
यथा नियतमानेऽपि प्रतीयेऽनिरतमानं पटादि । न नियतते च
प्राणात्मित्वामात्रे निवर्तमानेऽपि सात्मकत्वाभावात् इति निवर्ततेऽ-
साविति चेत् । तन्निरवृत्तापि सामकत्वं यत् न सिध्यति न तर्हि १०।
सामकत्वाभावात् निवर्तते सात्मक

मासत्वे सव्यक्तिभेदानामन्योऽग्रमेकरूपता-
प्रसक्तिः । एकव्यक्तिगुणिष्ठित्वमावमामात्रमसृष्टत्वात् । एकव्यक्ति-
रूपतः । सामान्यस्य वानेकरूपतापत्तिर्युगपन्नेकरूपमिमास
रूपत्वात्तत्त्वैशान्त्र्येणानेकमात्रनवस्थितानेकाग्रादिफलान्त्यनु- १५
मानमात्र । यत्तु 'प्रत्येकममेवताय' इत्यादिकारिकाव्याख्याया
जयामल्लशङ्करिकाया (१) प्राह--'गोमतिर्धर्मिणी कृत्स्नस्तु निषेयेति
साध्यो धर्मः कृत्स्नरूपत्वादिति हेतुः । या या कृत्स्नरूपा सा सा
कृत्स्नस्तु निषेया व्यक्तियुद्धिरिति दृष्टान्तः' इति, तत्र सर्वा-
त्मना कृत्स्नस्तु निषेयत्वं गोमतेयत्वेन विरहितं तदानीमेकव्यक्तिग- २०।
गनस्यापि तस्य निश्चये मरुतव्यक्तिनिष्ठमया निश्चयः स्यात् । न
चासौ सकलव्यक्तिमन्तरेणोपपद्यत इति तत्रिर्णयोऽपि प्रमज्ज्यते कथ-
चित्कृत्स्नस्तु निषेयत्वे पुनरस्या मिषाद्यविधिने मिद्धमाध्यना । यदपि
'एकाकारबुद्धिप्राधान्यान्' इत्येकव्यसाधनं तत्पथनंतरमेव वृत्तोरुत्तरम् ।
नन्त्युक्तेषु वाक्येषु ब्राह्मणादिनिवर्तनमिति दृष्टान्तोऽपि साध्य- २५।
विकलः । इतरेतगभावस्याया ब्राह्मणादिनिवृत्तैक्यायोगान् । न

- खल्वभावः कश्चिदेकस्तुच्छ उभयाभिमतोऽस्ति । भावान्नस्त्वभावत्वेन-
 तस्यास्माभिः प्रागुपपादितत्वात् । न्वयापि तथैव प्रतिपन्नत्वाद्भावान्त-
 राणा चानेकत्वेन तदात्मकाभावस्याप्यनैक्यात्कथमेक्यं साध्यं तत्र
 वर्तते । अनुमानबाधितश्चात्र पक्षः । तथा हि—ये यत्र नोत्पन्ना न च
 ५ प्रागवस्थायिनो नापि पश्चादन्यतो देशादागतिमन्तस्ते नत्र न वर्तन्ते
 यथा रासमशिरसि तद्विषाणादयः । तथा च सामान्य नच्छून्यदेशो-
 त्पादवति शावलेयादिके वस्तुनीति व्यापकानुपलब्धिरिति । नैकं
 किञ्चन शावलेयादिषु गोत्वादिमामान्यमुपपद्यते ततः । सदृशपरिणाम-
 रूपमेव तदभ्युपगन्तव्यम् । ब्राह्मणत्वादिकं तु सदृशपरिणामरूपमपि
 १० नास्त्येव । प्रत्यक्षादिना तदप्रतीतेः । तथा हि—प्रत्यक्षेण प्रतीयमानं
 ब्राह्मण्यं किं निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वा प्रतीयते । न तावन्निर्वि-
 कल्पकेन । तत्र ज्ञात्यादिप्रतिभासाभावात् । तथा चावाचि भट्टेन—

‘ अस्ति ह्यालोचना ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

- १५ : ततः परं पुनर्वस्तुधर्मेर्जात्यादिभिर्यथा ।

शुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ ’ इति ।

- नापि सविकल्पकेन । विस्फारिताक्षस्य पुरोवर्तिखण्डमुण्डक-
 कादिव्यक्तिषु गवाश्चाद्रिजातिवन्मनुष्यव्यक्तिषु मनुष्यत्वपुंस्त्वा-
 द्यतिरिक्तब्राह्मणस्य कस्यचिदप्रतिभासात् । अथ प्रतिभासत एवैत-
 २० द्विशिष्टसहकारिसमन्वितेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षे पुरश्चारिषु दान्नियादिषु तद्वै-
 लक्षण्येन ब्राह्मणेष्वेव ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्यक्षदर्शनादिति
 चेत् । ननु किमिदमिन्द्रियसहकारित्वेनात्रेष्टं ब्राह्मणभूतस्य पितृजन्यत्वं,
 पितृगोचरोऽविष्णुतत्त्वोपदेशः, आचारविशेषः, संस्कारविशेषः, वेदा-
 ध्ययनं, यजोपवीतादिक, ब्रह्मप्रभवत्वं वा । तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः ।
 २५ यतः पित्रोर्ब्राह्मण्यं मिद्धे तज्जन्यत्वेन पुत्रस्य ब्राह्मण्यं सिध्येत् ।

- प्लुतत्वं निश्चीयेत । न चासौ सिद्धा । न खलु वडवाया रासभनुर-
 गप्रभवापत्येष्विव ब्राह्मण्या ब्राह्मणाप्रभवापत्येषु वैलक्षण्यं प्रतीयते ।
 आगतोऽप्यपौरुषेयात्पौरुषेयाद्वा । नयोरविप्लुतत्वस्य प्रतिपत्तिः
 स्यात् । न तावदपौरुषेयात् । तत्प्रतिपादकस्यापौरुषेयस्यागमस्यैवा-
 ५ संभवात् । पौरुषेयोऽप्यागमस्तत्प्रणेत्रा प्रमाणान्तरेण, नयोरविप्लुतत्वे
 प्रतिपत्ते सति प्रवर्तमानः प्रमाणतां भजते । न च तत्प्रतिपत्तिः
 कुतश्चिदप्यस्तीत्युक्तम् । तन्न तज्जन्मन्यनयोरविप्लुतत्व कुतश्चि-
 त्प्रत्येतु शक्यम् । एतेनानादिकाले तयोन्मत्प्रतिपत्तिः प्रयुक्ता ।
 ययोर्हि तज्जन्मन्यप्यविप्लुतत्व प्रत्येतुं न शक्यम् । तयोरनादिकाले
 १० तत्प्रतीयत इति महच्चित्रम् । एतेनैवानादिकालपितृप्रवाहोपेक्षयावि-
 प्लुतत्वप्रतिज्ञापि प्रतिक्षिता । किं च सदैवावलाना प्रबलकामातुर-
 तयेहजन्मन्यपि व्यभिचारोपलम्भादनादौ काले ता. कदा किं कुर्व-
 न्तीति ब्रह्मणापि जानुमशक्यम् । एतेन तदपि प्रयुक्तं स्वविशेषव्य-
 ङ्ग्या जातिविशेषाश्चैतरजातिपरिहारेणावभासमाना जात्यन्तरपरिहारेण
 १५ स्वजातिं व्यञ्जयन्ति यथा गवादयः । अतः प्रथमदर्शने प्रतिभातमपि
 ब्राह्मण्य व्यञ्जकभेदग्रहणान्नोल्लिखति । व्यञ्जकभेदाग्रहण
 चात्यन्तमुसदृशावयवत्वादुपपन्नम् । अत्यन्तमुसदृशगोवयववत् ।
 दृश्यते च द्रव्यपरीक्षकाणां कूटाकूटविवेके मणिपरीक्षकाणां च मणि-
 काचादिविवेकेऽवधानवतां नैसर्गिकाभ्यासिकप्रतिभासामग्रीसद्भाव
 २० एव कूटाकूटविवेको मणिकाचादिविवेकश्च । एवमिहाप्यविप्लुतेन
 ब्राह्मणेनाविप्लुताया ब्राह्मण्यामुत्पादितो ब्राह्मण इत्यौपदेशिकमाता-
 पितृब्राह्मण्यज्ञानलक्षणसामग्रीसद्भाव एव । ब्राह्मणोऽयमिति विवेकेन
 प्रतिभासः प्रवर्तत इति । अविप्लुतनिर्णयस्य कर्तुमशक्तेरुक्तत्वात् ।
 आचारविशेषश्चक्षु सहकारीति चेत् । न त्वसौ ब्राह्मण्यस्याधारणो याज-
 २५ नाध्यापनप्रतिग्रहादिः । स च तत्प्रत्यक्षतानिमित्तं न भवति । अव्याप्तेर-
 तिव्याप्तेश्चानुपगात् । याजनादिरहितेषु हि ब्राह्मणेष्वपि तन्निश्चयाभाव-

प्रमगात् प्राप्ति । धूर्तशूद्रेष्वप्यस्त्रिभ्यः याननाद्याचारम्योपलब्धितो
 ब्राह्मण्यनिर्णयानुपगाच्चातिप्राप्ति । अथ मित्र्यायमाचारस्तत्र ।
 अन्यत्र तु तस्य । ब्राह्मण्यमिद्वेधेदन्वोन्याश्रय । सिद्धे शाचा
 रसत्त्वे ब्राह्मण्यमिद्वि । तन्मिद्धा चाचारमत्यत्वमिद्विरिति । एतेन
 सम्कारविशेषस्य धेनाध्ययनस्य यनोपपत्तिस्तेश्च चक्षु महकारिता ५
 प्रत्युक्ता । अद्याप्यतिशयस्योरप्यविशेषान् ब्रह्मप्रमत्तमपि न
 लोचनसचिरीमपितुमर्हति । अतिप्रमगात् । सकृदप्राणिना तप्रमत्ततया
 ब्राह्मण्यप्रमगात् । किं च ब्रह्मणो ब्राह्मण्यमस्ति न वा । नास्ति चेत्,
 कथमतो ब्राह्मणोत्पत्ति । न ह्यमनुप्यामनुप्योत्पत्ति प्रतीता । अथा
 न्ति किं सवन्न, सुखप्रदेश एव वा । यदि सर्वत्र नहि मनुप्राणिना १०
 ब्राह्मण्यानुपङ्ग । अथ सुखप्रदेशे एव सत्त्वान्यत्राम्या शूद्रवानुपगान्
 विप्राणा तन्वागदयो वद्या स्यु । न च प्रमत्तत्र विशेषण ब्राह्मण्य-
 प्रमत्तताकाले केनचित्प्रतीयते । १ चाप्रतिपन्न विशेषण विशेष-
 प्रतिपत्तुमाधातु समर्थम् । अतिप्रमगात् । तत्र प्रत्यक्षेण ब्राह्मण्यपरि-
 च्छेद ।

१५

अथानुमानेन परिच्छेद । तथा हि- ब्राह्मण इति ज्ञान व्यक्ति
 र्धर्माणिविशेषाध्ययनाचारयनापनीतादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिर्गन्धन सन्नि-
 मितकमुद्धिपिलक्षणत्वाद्वान्निजानमदिति । तदुपेक्ष्यम् । यतो यदि
 व्यक्त्यादिभ्या व्यतिरिक्त निमित्तमात्रमस्य ज्ञानस्य विषयत्वेन साध्यते
 तदा सिद्धमाध्यना । तत्समुत्पत्तयस्य समुत्पत्तयस्य कथञ्चित्प्राप्तिरिक्त २०
 स्य तद्विषयत्वेन स्वीकारात् । अथ प्रतिपत्तिः परिसमाप्तमेकमेकान्त-
 व्यतिरिक्तमभिधीयते तदा यस्यस्य प्रतिपक्षप्राधित्यम् । कठकालापादि-
 ब्राह्मणव्यक्तिषु हि ब्राह्मणज्ञान व्यक्त्यान्वित्यतिरिक्तमामान्यनिमित्तरहि-
 तमेवाध्ययन प्रतीयते । अथाप्यत्रविपक्षप्रवृत्तत् । अनैकान्ति
 कश्चात्र नगरादिज्ञानेन हेतु । तत्र व्यक्त्यादिव्यतिरिक्तनिर्गन्धनाभावेऽ २५
 पि तन्निमित्तमुद्धिपिलक्षणत्वस्य त्वन्मतेनोपपन्नान् । न सङ्ग नगर

- सेना वनमित्यादिजाने व्यक्त्याडिच्यतिरिक्ततथाभूतप्रत्ययनिवन्धनं किञ्चित्त्वयाभ्युपगममस्ति । ततो नानुमानादपि ब्राह्मण्यनिर्णयः । नाप्यागमात् । यतोऽसौ पौरुषेयो वा स्यादपौरुषेयः । न तावदपौरुषेयः । तस्य कार्य एवार्थे प्रामाण्याभ्युपगमात् । ब्राह्मण्यस्य
- ५ नित्यतयेष्टितोऽकार्यत्वान् । नापि पौरुषेयात् । तस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वात्तस्य चात्रासंभवात् । नाप्यनुमानान् । तस्य सादृश्यालम्बनत्वात् । अप्रतिपक्षे च प्रमाणान्तरेण ब्राह्मण्ये कथं तेन सादृश्यं कथञ्चिदप्रतीयेत । यतस्तद्दर्शनान् ब्राह्मण्यमवगम्येत । नाप्यर्थापत्तेः । तत्प्रतिपत्तिर्ब्राह्मण्यजातिव्यतिरेकेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणपट्टविज्ञातस्य
- १० कस्यचिदप्यर्थस्याप्रतीयमानत्वात् । ननु ब्राह्मणत्वसामान्याभावं वर्णाश्रमव्यवस्था तन्निवन्धनस्तपोदानादिव्यवहारश्च सर्वजनसंप्रतिपन्नो नोपपद्येतेति कल्पनीयम् । तन्नैवम् । क्रियाविशेषयजोपवीतादिचिन्होपलक्षिते प्रकृतिविशेषे तद्व्यवस्थायास्तद्व्यवहारस्य चोपपत्तेः । अथैवं गोत्वादिसदृशपरिणामस्याप्यभावापत्तिः । शक्यं हि तत्राप्येवं वक्तुं
- १५ साक्षात्ककुडाद्युपलक्षिते वस्तुनि गवादे (१) जान ....
.... यवानामेकत्राविष्मगावेनावस्थितानां खण्डमुण्डादिपिण्डान्तरसाधारणो मातङ्गतुरङ्गविहङ्गाद्यसाधारणश्च यः कथञ्चिद्व्यतिरिक्तः । तथानुमतेन व्यवस्थाप्यमानसमुदायः स एव सदृशपरिणामः प्रोच्यते । न चैतादृशोऽव्यवसमूह ....
- २० यत एव स कश्चन विशेषो यः परस्परमसाधारणः । लक्षयन्ति चैनं निपुणधियः परस्परासकीर्णव्यवहारप्रवर्तनात् । प्रकृते तु नायकाश्चिन्निश्चेतुं शक्यते । ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वादेर्दुर्ज्ञेयत्वेन प्रतिपादितत्वात् । तत्र भवत्कल्पे ....
- .... पमन्यथा वेश्यापाटकादिप्रविष्टानां ब्राह्मणीनां ब्राह्मण्याभावो भवेत् । न हि विद्यमानमेव ता व्यक्ते सामान्यं
- २५

तत्तानीमुद्भति । युतमिद्विप्रमगात् । अयाम्येव तत्तानीमापि
तदस्य तत्, तर्हि कथं तासां निष्पन्नादानं च म्यात् । जाति-
र्येन पत्रि

टीना गृहे चिरोपेतानामपीष्टं जिह्मगन्तं न तु ब्राह्मणीनाम् ।
अथ क्रियाभ्यामात्मा निन्दनानात्मानं चेष्टते तर्हि किमनेनान्त- ५
र्गदुना ब्राह्मण्येन कल्पितेन । कल्पयित्वापि तत्क्रियाविशेषान्निगान्ते
वचनाया ब्राह्मण्यवधारस्य चाभ्युपगम
तस्मान्न ब्राह्मण्यमामान्यमपि परोपगतमुपपद्यते ।

सामान्यमनुस्मृत्य पन्था सिद्धिं चतुर्थाऽपि न तीर्थिकानाम् ।
समेति मन्थयि प्रमान्तरेण प्रमाणमूला सकृन् हि सिद्धि ॥६८॥ १०

यदुनगादि ' नियद्रयवृत्तयोऽन्त्या विनेषा ' इत्यादि ।
तत्रायमर्थः ।

विशेषपदपरिणीतम् ।

त्यद्रव्येवेव वर्तते एव य इति विनेषा । नियद्रव्येवेवेति द्रव्यगुण
कममामान्यानां व्यपच्छेदः । द्रव्यगुणकमाणि हि द्रव्येवेव वर्तन्ते न १५
नियेवेवेति । मामान्यानि तु न द्रव्येवेव न नियेवेवेति वर्तन्ते
एवेति बुद्धिगन्तव्यं व्यपच्छेदः । तेषां समस्त

पर्यन्तरूपानां च तेषु भवा अन्त्या । तेषु स्फुटतरमालक्ष्यमाण-
त्वात् । वृत्तिस्त्वेषा सप्रभिते परमाण्वाकाङ्क्षाफलविगाममनोत्पन्ने २०
नियद्रव्ये विद्यते । अत एव नियद्रयवृत्तयोऽन्त्या इत्युभयपक्षोपादान-
म् । एते च प्रतिद्रव्यमे

दीना गन्तापि तुल्यावृत्तिनिमित्तो ग्राहिनि । गुणनिमित्तं गुह्यं इति ।
क्रियानिमित्तं ग्राह्यगतिरिति । अवयविनिमित्तं कर्तुमानिति ।
भयोगनिमित्तो महाघण्ट इति, अद्यान्मियो व्यावृत्तं प्रयय प्रादु- २५
भवति । तस्माद्विनिष्टाना

.... लक्षणाऽत्र विलक्षणमिति प्रत्ययवृत्तिर्दशकालविप्र-
कर्षोपलब्धेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं च यतो भवति ते योगिनां
विशेषप्रत्ययेनोन्नीतसत्त्वा अन्त्या विशेषा अम्मटादीना प्रसिद्धाः ।
तथा च प्रयोगोऽत्र तुल्यजातिगुण .... .

५ .... प्वपरविशेषयोगाद्यावृत्तिबुद्धिपरिकल्पनायामनवस्थादि-
बाधकोपपत्तेः । उपचारांतनु तद्बुद्धिः । तर्हि परमाण्वादिष्वपि भिन्न-
विशेषनिबन्धना नेत्रमभ्युपगमन्त्या । तेषा तत्र भिन्नाभिन्नव्यावृत्तरूप-
करणानुपपत्तेर्बाधकस्य सद्भावात् । भिन्नस्य हि व्यावृत्तरूपस्य करणे
न किञ्चिदण्वादीनां कृत्वा स्यात् । तथा चाव्यावृत्तेषु स्वयं तेषु व्या-

१० वृत्तबुद्धिर्वा नैव योगिना भवेत् । अभिन्नस्य तु तस्य करणे त एव
कृत्वा इति तेषामनित्यतापत्तिः । ननु यथा दीपादीनां स्वत एव
भासुरूपता तत्स्वभावत्वान्न घटादिसम्बन्धात् । घटादीनां तु सत्सम्ब-
न्धादेवं विशेषेषु स्वत एव व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वं तत्स्वभावत्वान्न विशेषा-
न्तरसंबन्धात्, परमाण्वादौ तु तद्योगादिति । एतदप्पर्यालोचितवचनम् ।

१५ यतः प्रदीपादिसंबन्धाद्धटादय पदार्थाः परित्यक्तप्राक्तनाभासुरत्व-
पर्यायाः कथञ्चिदन्य एव भासुरत्वपर्यायजुषो जायन्त इति युक्त तेषां
तत्सम्बन्धाद्भासुररूपत्वम् । न च परमाण्वादिष्वेतत्संभवति । तेषां
सर्वथा नित्यत्वाभ्युपगमतः प्राक्तनाविविक्तरूपत्यागेनापरविविक्तरूप-
तयानुत्पत्तेः । ननु परमाण्वादावविविक्तरूपस्यैवासंभवात्कस्य परि-

२० त्यागेन ते विविक्तस्वभावाः स्युः । नित्यैकरूपाणा तेषा सर्वदा
विशेषपदार्थालिङ्गितत्वेन सर्वदा विविक्तरूपस्यैव संभवादित्यपि
श्रद्धामात्रम् । तन्नित्यैकरूपत्वस्य परमाणुविचारावसरे परास्तत्वात् ।
अनुमानवाधितश्च व्यतिरिक्तविशेषेभ्यस्तत्प्रत्ययप्रादुर्भावः । तथा हि—
विवादापन्नेषु भावेषु विलक्षणप्रत्ययस्तद्व्यतिरिक्तविशेषनिबन्धनो न

२५ भवति । विलक्षणप्रत्ययत्वाद्गुणादिषु तत्प्रत्ययवदिति ।

एवं च—

न पञ्चमोऽप्यय विशेषनामा वगोपिकाणा घटते पदार्थ ।

तद्व्यपण कुञ्जरकेयसालीलायासमान प्रतिमानि तस्मात् ॥ २८७ ॥

यच्च जल्पितम् 'अयुतसिद्धानामायायागम्भूतानामिहेनि प्रथम-
हेतुय सम्बन्ध म मययाय ' ज्ञाति नत्र
समवायः, १५३ (१५३) मययाय । अयुतसिद्धानाम् । अभिन्नज्ञे कृति, अभि ५

अकालना, अभिन्नधर्मिता, अभिन्नकारणप्रमत्त, अभिन्नस्वरूपत्वना ।

नाथ पक्ष । अभिद्वत्वात् । न हि य एव तन्तूना न्नेद्यान् एव पटव्यापि ।

तन्तूना ि म्वागुनु स्थिता । पटन्तु तेष्विति । न द्वितीय ।

अभिद्वत्वादेन । तन्तुपटादीना कार्यकारणभावेन पूर्वापरकालत्वात् ॥

न तृतीय । तत्र एव । न ह्ययव्यादीना क्वचिदेकस्मिन्धर्मिण्याश्चि १०

त्तत्त्वमस्ति । नापि चतुर्थ । तस्मादेव हेतोस्तन्तूना प्रवेष्ट्यान् पटस्य

तन्तुत्वादे कारणस्य प्रसिद्धे । अभिन्नस्वरूपस्य तु, अन्यस्यान्यान्य

रूपतापत्ति । एकलोलीभावेनात्मलामो वा भवेत् । प्रथमपक्षे प्रथम-

विरोध । न सन्तु जात्यादेर्नयादिस्वरूपापत्ति प्रपञ्चत प्रनीयेत ।

द्वितीयपक्षे तु तथा परिणतिरेवानिष्कम्भात्स्वभावा पदार्थानामयुत १५

सिद्धत्वमि ग्रम्भन्मत्तसिद्धि । अपि च सिद्धिश्चैदनात्र किं नृप्ति

रूपत्तिनाऽभिपेता । यत्ति नसिम्भन्ना सामान्यतद्वत्तादीना युत-

सिद्धिप्रमत्ति । अनुवृत्तवशाद्वृत्तान्तरूपतया तेषा परस्पर पृथगेन

स्वरूपसंबन्धनात् । तथा च तत्र समवायाभावो भवेत् । अथापत्ति

मन्ना युनसिद्धिरपृथगुत्पत्तिरित्यायातम् । तन्पि जात्यान्नेनित्यताभ्यु- २०

पगमादुपटम् । अथ युतमिद्धेरभावमात्रमयुनसिद्धि । सा च

नारत्तावन्मि । तेनायमदोष इति चेत् । नैवम् । इत्यमात्राशानी-

नामप्ययुतसिद्धिप्रसक्ते । अथ युनमिद्धिरपरित्येनायुतसिद्धिर्यव

स्थाप्या । तत्र नित्याना तावद्द्वयोरेकस्य वा परस्पर सयोगनिर्माण-

हेतुभूतक्रममवाययोग्यतोऽयुनसिद्धि । द्वयो परमाण्वो पृथग्व्यमन- २५

माकाशपरमाण्वोश्चान्यतरस्य पृथग्व्यमनमिति । अनित्याना तु द्वयो-

इह तन्नुपु पट इति प्रतीतेरुपतिरिति चेत् । कस्येय प्रतीतिरस्यने
 म्बन्धनादितमस्कारस्य भवतोऽपानिनोऽन्यस्यापि वा । नाथप ।
 तथान्यस्या कल्पनामात्रप्रमगात् । न च कल्पनाया पदार्थस्य
 पापुरोध । तस्या म्बान्धवृत्तिरात् । तनो वस्तुव्यवस्थारने
 व्यवस्थाप्रसक्ते मन्त्रकल्पितस्यापि वस्तुनोऽन्यथान्ये कल्पयितु ५
 शक्यत्वात् । द्वितीयपक्षे त्वमिदं । तन्नुममुत्पाद्यानाथ पट इति
 पटेऽत्र तन्तर इति न मया प्रतीयते । एव च पृष्ठाश्रयाश्रयि-
 रूपानुसिद्धेर्मिद्वे ५ । तद्वपरोऽनेनायुतमिदं सिद्धेन ।
 केन्दलीकागोऽप्येतादृशीभेदायुतमिदमभिधानोऽनेन निम्न ।
 यत्तदयत्न माह— अयुतमिदं प्राप्तात् त सिद्धाथेत्य- १०
 युतमिदं प्राप्ता एव मति न विपुक्ता इति यावन्नेपा
 समन्ध प्राप्तिलक्षण ममरायन्तेन मयोगो व्यतिष्ठन्तस्या-
 प्राप्तिर्नान्वाडजमयोगाभासो रक्ष्यते ' इति तन्म्यात्य-
 तयुत्पत्तमन्यस्यातिमष्टनरातूटप्राप्त्यनेपरत्केरुलमनथाय गरीरुत्
 गिद्विषयोर्धटाकायोगाकात्मनोश्च प्राप्तयोरेव मिद्वयोरयुतमिद्वत्त्वेन १५
 समरायप्रमगात् । अस्तु वा यथाकथञ्चिदयुतमिद्वत् तथापि कौड
 स्यच्छब्दव्यवच्छेदमात्र । अत्र श्रीधरम्नायद्वारति— ' अयुत
 मिद्वयो समन्ध इत्युच्यमाने वर्मस्य सुखस्य च य. कार्य-
 काण्णमारलक्षण मन्धे मोऽपि ममराय प्राप्नोति । तयो-
 रार्भकाश्रितयोर्युतमिद्वत्त्वमायात्, नदर्थमाचारमाचार्यभूतानामिति २०
 पदम् । न त्वाकाशशुनिमन्धनिद्वत्त्वमयुतमिद्वत्त्वेनैव तस्य
 निवर्तित्वात् । एवमप्याकाशस्याकाशशब्दस्य च वाच्यताचरुमात्र
 समराय स्यात्तन्निद्वत्त्वमिद्वत्त्वमयुतमिद्वत्त्वेन ' इत्येतावतास्याभिमत-
 सिद्धे । न चैव धममुखयो कायकारणमावस्य

१-पा क पृ १८५ १ । २-चिरणावर्षा पृ १३३ मले पाठ्ये, १ वर्तते ।

३-पा क पृ १८५ १८६

.... नानेव विशेषणेन किञ्चित् । व्योमशिखानुसारी तु वक्ति-
 ' अयुतसिद्धानाभित्यं लक्षणं, आधार्याधारभूतानामिति तु द्विती-
 यम् । पद्मद्वयस्याप्यस्य सावधारणस्य व्याख्यानात् । तथा ह्ययु

.... * .... द्वयोर्घटस्त-

५ द्वाचकशब्दयोस्तु युतसिद्धयोर्वाच्यवाचकभावः । आत्मनद्गोचराहमिति-
 ज्ञानयोरयुतसिद्धयोर्घटतद्गोचरज्ञानयोस्तु युतसिद्धयोर्विषयविषयिभाव
 इति । तथा, आधार्याधारभूतानामेव यः सम्बन्धः स समवायः । न
 च संयोगो वाच्यवाचकभावो विषयविषयिभावश्चाधार्याधारभूतानामेव
 भवति । अन्यथाभूतानामपि भावाना तद्दर्शनादिति न हे ....

१० .... यः स सम्बन्धकार्यो यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः । तथा
 चर्यमवाध्यमानेहप्रत्ययस्तस्मात्सम्बन्धकार्य इति । तदपि नोपपद्यते ।
 यतो यदि वाच्यवाचकभावादिना सामान्येनैव अभिचार उद्गाध्येन
 तदाऽवधा ....

द्वावनं तदा कथमेतत्स्यात् । यः खलु विशिष्टो वाच्यवाचक-
 भावादिः सम्बन्धः सोऽयुतसिद्धानाभेवाधार्याधारभूतानामेव चेति
 नानेनावधारणेन तस्य व्यवच्छेदः । अपि चाधार्याधारभूताना ....

.... मिति विशेषणं
 सिध्यति । तत्सिद्धौ च समवायसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षे तु किं सम-
 वायेन कर्तव्यमाधाराधेयभावेनैव पर्याप्तत्वात् । यच्चा ....

२० .... नानार्थविशेषणत्वं नाना । न पुनः सत्त्वम् ।
 तस्य ततो भेदादिति चेत् । तर्हि घटादिविशेषणत्वाधारत्वेन सत्त्वस्य
 प्रतीतौ सर्वार्थविशेषणत्वाधारत्वेनापि प्रतिपत्तेः । स एव संगयापायः
 स चार्थसंगयापायः सर्वार्थविशेषणत्वाधारत्वस्य ततोऽनर्थान्तरत्वात् ।

तस्यापि नानारूपस्य सत्त्वाद्भेदेनार्थविशेषणत्वाधारत्वमपि नानारूपं
 २५ सत्त्वाद्विभ्रमेष्टव्यम् । तथा तदाधारत्वमपीत्यनवस्थापत्तिः । पर्यन्ते
 तस्य ततोऽनर्थान्तरत्वे प्रथमत एव नानार्थविशेषणत्वान्नानारूपादन-

र्थात्तत्त्वमिदं । मिदं नानाम्भार मत्त्वं सकृद्वार्थविशेषणं तद्व-
 त्समवायोऽस्तु । अनेन द्रव्यत्वात्सामान्यं द्वित्वादिसमव्यानं पृथक्त्वा-
 त्किमप्यविद्वत्प्रमाणादि विमुद्रञ्च च मन्वमेवमपि युगपन्ने-
 कार्थविशेषणमिति निरस्तम् । सप्रथमं न्याभावविरोधमिद्वेरेति ।
 समवायस्य नानात्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गं मयोगप्रति चेत् । न । आत्म- ५
 भिव्यभिचारात्कथंचिद्वनियत्वमेष्टव्यात् , किं चायं सम्प्रधि-
 म्योऽप्यन्तमितमूर्तिं सम्ममवाय कथं ते सदं सम्प्रध्येत यन्मन्त-
 द्विशेषणतया चकाम्यान् । न ह्यमन्वद्वं विशेषणं नाम । अतिप्रसङ्गान् ।
 असावस्यापि कथञ्चित्त्रिष्वग्भूतनया प्राक्प्रसाप्रितस्य विशेषणतोपपत्तेः ।
 ततोऽप्यमपि विशेषणं स केन सम्प्रथेन सम्प्रथेयम् । न तात्तमयोगेन । १०
 तस्य गुणत्वेनाद्रव्यमवाये ममवाये ममवायाभावात् । नापि ममवाया-
 न्तरान् । तस्यैकरूपतयाम्युपगमान् । नापि विशेषणविशेष्यभावात् ।
 यत् कोऽयं विशेषणविशेष्यभावो नाम । पदप्राथम्योऽतिरिक्तोऽ-
 नतिरिक्तो वा । अतिरिक्तो भावरूपोऽभावरूपो वा । न ताव-
 द्भावरूपः । पदेन पदार्था इति नियमविचातप्रमणात् । नाप्यभावरूपः । १५
 अनभ्युपगमात् । अनतिरिक्तोऽपि किं द्रव्यरूपो गुणान्निवभावात् वा ।
 नाप्यपत् । गुणाद्याश्रितत्वाभावात्प्रमणात् । अनप्येव न गुणकम-
 न्वभावोऽपि । नापि सामान्यान्निव । तेषु तन्मावप्रमणात् । न हि
 सामान्यानां सामान्यादित्यथ समग्रानि । अनप्यस्यान्निदोषोपनिषातात् ।
 ततो नाम विशेषणविशेष्यभावः परस्य कश्चिद्वन्ते । अस्तु तस्य २०
 कश्चित्तयापि समवायममवायिम्यो ययमित्त्रमन्तं ममवायममवायिना
 तात्तम्यसिद्धिमितान् । अभिनाना तेषां तद्वद्वेत्तिरोधादित्य-
 ण्येति चेत् । नन्वयमप्यन्तं भिन्नं पुनर्मन्त्रं नियम्येत् । ममवाया-
 चेत्तिरेकस्य । सिद्धे हि समवायनियमे ततो विशेष्यभावनियममिदं ।
 तस्मिन्ना च समवायनियममिद्विगिति । परम्प्राद्वेगेत्यावेशेषणभावादिति २५
 चेत् । ताह पयतुयोगोऽनप्यथा च । पुद्गलादि गत्वा स्वयमपिभि

- संवन्धस्य तादात्म्योपगमे परमतप्रसिद्धिः । अयात्यन्तमित्रमूर्तिरपि सम-
वायः स्वत एव संवन्धिभिरभिसंवध्यत इति चेत् । पदार्था अपि
स्वत एव परस्परमभिसंवद्धा भवन्तु । किमुना कर्तव्यम् । अथ
समवाय एव स्वतोऽभिसंवध्यते सवद्वरूपत्वात् । न पदार्थास्तद्वि-
५ परीतत्वात् । यथा दहन एव स्वतो दहति दहनरूपत्वात् । न पुन-
रन्ये पदार्था इति । प्रयोगः — समवायः संवन्धान्तरं नापेक्षते स्वयं
संवन्धत्वात्, यस्तु नैवं यथा घटादिः । स्वयंसंवन्धश्च समवायस्तस्मा-
त्संवन्धान्तरं नापेक्षत इति । तदप्युक्तम् । सयोगेनानेकान्तत्वात् ।
स हि स्वयंसंवन्धः सवन्धान्तरापेक्षश्च । ततः समवायस्य संवन्धि-
१० भ्योऽत्यन्तभेदाभ्युपगमे संवन्धासिद्ध्या विशेषणत्वाभावप्रसंगात् ।
कथञ्चित्तादात्म्यपरिणामेनावभासमानोऽयं गुणादिवद्रस्तुपर्यायस्वरूपः
स्वीकर्तव्यः ।

षष्ठोऽपि नाम्येति ततः पदार्थः सद्युक्तिकोटी समवायमाना ।

स्वाधारतोऽत्यन्तपृथक्तयैकः प्राजल्पि वैशेषिकदर्शने यः ॥ ६८८ ॥

- १५ एवं च वैशेषिकतन्त्रसिद्धा प्रमाणगम्यास्ति न पदपदार्था ।

स्याद्वाद एवास्तु ततः कृतीन्द्राः प्रमाणवीथीमवगाहमानः ॥ ६८९ ॥

नैयायिकोपकल्पितपोडगतत्त्वव्यवस्थितौ ।
नैयायिकोक्तपोडगपदार्थ-
परीक्षणम् । सत्यां मानानामधिगम्य कथमास्ता नन्वे-
कान्तः ॥ ६९० ॥

- २० तथा हि — प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयववर्तकनिर्ण-
यवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां पोडगपदार्थानां
क्रमेण लक्षणमिदम् — ‘अर्थपरिच्छित्तिसाधनं प्रमाणम्’ तच्चतुर्वि-
धम् — ‘प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि’ इत्याभिधानात् ।

‘तत्परिच्छेद्यमात्रादि’ द्वाञ्चाविध प्रमेयम् । तथाच सूत्रम्—‘आत्मशरीरोन्द्रियार्थद्विभक्तः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यमानफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्’ इति । ‘तत्रात्मा सर्वस्य सुखदुःखसाधनस्य द्रष्टा । सर्वस्याथ सुखादिसानितेराश्रयत्वेन भोक्ता । तस्य भोगायतनं शरीरं भोगमाधनानीन्द्रियाणि भोक्तव्या इन्द्रियार्था’ । ‘तुन्दिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थांतरम् ।’ सर्वोपलब्धो नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषय मनः । बाह्येन कायव्यापारं गुमाश्रुमपन्प्रवृत्तिरित्युच्यते, पुस्तस्य कमसु प्रवर्तयितारो रागद्वेषमोहादोषा । हेन्द्रियादिसघातस्य सघातान्तरग्रहणं प्रेत्यमात्रं । प्रवृत्तिदोषननितं सुखदुःखोपभोगफलम् । ‘सोघनालक्षणं दुःखम्’ तस्य च यत्नेन परिहायन्वा- १०
रुक्तात्पृथगुपादानं शरीरादिकर्तृविशतिभेदमिदमेव दुःखेनात्यन्तिको वियोगोऽपवर्गः । एकविंशतिभेदान्शु शरीरे षडिन्द्रियाणि षड्विषया षड्बुद्धयः सुखदुःखे इति । शरीरं दुःखायननत्वाद्दुःखम् । इन्द्रियाणि विषया बुद्धयश्च तत्साधकमात्रात् । सुखं दुःखानुपगाद्दुःखं स्वल्पत इति । ‘नानार्थविमर्शं मशयः’ । ‘समानानेकधर्मोपपत्ते- १५
र्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शं मशयः’ इति सूत्रकारवचनान् । स च वार्तिककारमते त्रेधा । तथा हि—समानधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शं मशयः । समानधर्मस्य म्याणुपुरुषयोरुच्यताल्लक्षणम्योपपत्ते-
रुपलब्धे । स च ममानो धर्म उपलब्ध्यमानो न केवलं संग्रहेतु २०
किं तुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषादेः साधकसाधकप्रमाणा
मात्राद्विशेषापेक्षं म्यागुर्गो पुण्यो वेति विमर्शं मशयः । तथा

१-या म पृ ७ प २६। २-गो सू १।१।१। ३-गो म् वा या १।१।१।
४-गो म् १।१।१। ५-गो सू १।१।२। ६-न्या म पृ ७ प २६।
७-गो सू १।१।२। ८-या वा पृ ८ प १९ (वार्तिकेऽपरभेदो
ऽनुनासिक्यते)

- समानजातीयमसमानजातीय वानेकमनेकस्मान् व्यावृत्तो धर्मोऽनेक-
 धर्मस्तदुपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षः संग्रहः ।
 यथाशब्देन विभागजत्वदर्शनात् । किमयं गुणो द्रव्यं कर्मेति
 विभागजत्वं सजातीये क्वचिद्गुणे विजातीये वा द्रव्ये कर्मणि च
 ५ न वर्तते । अतः संग्रहहेतुः । किं भूतस्यास्य विभागजत्वमिति । तथा
 विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षः संग्रहः । यथा,
 अस्त्यात्मेत्येके । नास्त्यात्मेत्यपरे । न च सद्भावासद्भावौ सममेकत्र
 भवतः । तस्मात्तत्त्वानवधारणमस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति वा संग्रहः ।
 भाष्यकारमते तूपलब्ध्यनुपलब्धी पृथक्संग्रहकारणमिति पञ्चधा
 १० संग्रहः । तथा हि—उपलब्ध्यनुपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेष-
 पापेक्षः संग्रहः । यथादक सदुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु
 चाविद्यमानम् । इदानीं क्वचिदुदकोपलब्धौ तत्त्वव्यवस्थापकप्रमाण-
 स्यानुपलब्धेः सद्बोदकमसद्बोदोति सदेहः । तथानुपलब्ध्यनुपपत्ते-
 रुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षः संग्रहो यथा सन्मूलकी-
 १५ लकादि नोपलभ्यते । सच्चानुपपन्नं विरुद्धं वा । इदानीं पिशाचोऽपि
 सन्नोपलभ्यते । सत्त्वेति संग्रहः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः । विप्र-
 तिपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्ध्यस्तु जातृस्था इति भेदः । हिताहितप्राप्ति-
 परिहारौ तत्साधनं च प्रयोजनम् । 'धर्मर्थमधिकृत्य प्रवर्तते त-
 त्प्रयोजनम्' तच्च द्विविधम् । मुख्यं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं
 २० गौणम् । प्रतिबन्धावरणस्थानं दृष्टान्तः । तथा च
 सूत्रम्—लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ।
 नैसर्गिकं वैयर्थिकं चातिशयमाप्ता लौकिकाः । तद्विपरीताः

- कृतकं तददित्यं दृष्टम् । यथा घट इति । यत्र साध्याभावः
 स्याप्यते स वैधर्म्यदृष्टान्तः । तस्य व्याप्यव्यापकभावगर्भं तथाभूतमेव
 वचनमुदाहरणम् । यत्रानिवृत्त नास्ति तत्र कृतकत्वमपि नास्ति
 यथाकाश इति साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणानुसारेण तथेति न तथेति वा
 ५ साध्यधमिणि हेतोरूपसहार उपनय । य-कृतकत्वं तददित्यं दृष्टं यथा
 घट इति साधर्म्योदाहरणं । तथा च कृतकं शब्दः इत्युपनयः ।
 यददित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति यथाकाशमिति
 वैधर्म्योदाहरणेन च । तथा कृतकं शब्दः इत्युपनयः । हेत्वपदेशेन
 पुनः साध्यधमोपसहरणं निगमनम् । तस्मात्कृतकत्वाददित्यं शब्दः
 १० इति । अविज्ञानतत्त्वे धार्मिकनिरूपणानुकूलार्थदर्शनेन तस्मि-
 न्सम्भावनाप्रत्यय ऊर्त्तिकः । यथा चाह 'केलिप्रदेशादावूर्ध्व-
 त्वदर्शनात्पुरुषेणानेन भवितव्यमिति सम्भावनाप्रत्ययः ।
 न चायं सशयोऽथवाहनप्रदेशे पुरुषवन्म्याणोरसंभाव्यत्वेन
 समकक्षतया स्थाणुपुरुषयारनुत्तेखान् । न च पुरुषनिर्णयोऽयं
 १५ रात्रावपि स्थाणुखननसम्भावनाया । तत्पक्षस्य सर्वात्मनानपनो-
 दान् । पुरुषनिश्चयेऽतृता च शिरःपाण्यादिविशेषाणामप्रतिभासा-
 त्पक्षप्रतिपक्षविषयसाधनोपलम्भापरीक्षया तदन्यतरपक्षावधारणं निर्णयः ।
 'वर्तिगगकथा वस्तुनिर्णयकला' । 'वादो विजिगीषुकथा । पुरुषश-
 क्तिपरीक्षणकला जल्यः' । जल्यविशेषो वितण्डा । अहेतवो हेतुवदा-
 २० भासमाना हेत्वाभासा । हेतोः पञ्च लक्षणानि पक्षधर्मत्वादीनि । तेषा-
 मेकैकापथे पञ्च हेत्वाभासा भवन्त्यसिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्यया-
 पदिष्टप्रकरणसमाः । तत्र पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति सोऽसिद्धः । यथाऽ-
 नित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति विपक्षे
 चास्ति स साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धः । यथाश्वोऽयं विषाणित्वा-
 २५ दिति । विपक्षादपरिच्युतः पक्षसपक्षयोर्वर्तमानो हेतुः सव्यभिचारित्वा-

- स्वावयवेभ्यः सर्वथाथान्तरभूतमवयविनिरामादेव निगमन । मौक्तिकानि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि रूपादयस्त्वदर्थं बुद्धयन्तरवेद्या बुद्धिरणुपरिमाणं मनश्चेति चतुष्टयमपि पूर्वं पराकृतम् । मवयविनवाङ्मनः-कायानामव्यवस्थितेस्त्वद्व्यापारव्याप्यप्रवृत्तिरप्यव्यवस्थितैव । कूटस्थ-
५. नित्यस्य व्यापकस्य निष्क्रियस्य चान्मनः कर्मणु प्रवर्तयितारो दोषा अपि रागादयो न घटन्ते । परिणामिन्येवात्मनि तेषामुपपत्तेः । एतेन नित्यादिस्वरूपम्यागमन. प्रत्यमावोऽपि परमन्. । प्रवृत्तिदोषदूषणा-तज्जन्यं मुखदुःखोपभोगलक्षणं फलमपि नूयितम् । अनेन बाधना-स्वरूपं दुःखमपि प्रत्याख्यातम् । अपवर्गश्च भवकल्पितो मोक्षस्वरूप-
१०. निरूपणप्रवृत्ते विघटयिष्यते । तत्र द्वादशादिव प्रमेयमवतिष्ठते । अपि चास्य द्वादशविधत्वावधारणं तावन्वेव प्रमाणव्यापारपरिणामैः प्रयोजनपरिसमाप्तिर्वा स्यात् । आद्य. पक्षोऽनुपपन्न । कालाकाशादि-प्रपञ्चेऽपि प्रमाणव्यापारप्रतीते । न च तत्प्रसङ्गैवात्रान्तर्भाव इत्यभि-धातव्यम् । ततोऽस्यात्यन्तविलक्षणत्वात् । तथाविधानामप्येषामत्रा-
१५. न्तर्भावे आत्मन्येवाशेषार्थानामन्तर्भावान् । त्रयाद्वैतप्रसंगतो गता षोडशपदार्थकल्पना । द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजनस्यापवर्गलक्षणस्य नैतेष्वेव परिसमाप्तिः । तत्प्रसाधकाना दीक्षातपोध्यानादीनामत्र संग्रहाभावात् ।

तथा चानुपपन्नमिदमगादि जयन्तेन —

२०. 'इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन
निःश्रेयसस्य मुनिना निर्गदेशि पन्थाः ।
अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणोऽपवर्ग-
मार्गोपयोगविग्राहादिह नोपदिष्टः॥' इति ।

- पदार्थमग्न्याया सशयपरिगणने च विपर्ययानध्यवसाययोरपि
२५. परिगणनप्रसंगः । न्यायप्रवृत्त्यङ्गत्वमप्यनयो. संशयवदनिवार्यम् ।
विपर्ययानध्यवसितयोरपि प्रतिपाद्यत्वात् । ततो नैतदपि तस्यैव

परिगणने कारणम् । न्यायप्रवृत्त्यङ्गत्वात्तस्य । परिगणने चानुग्रहेच्छा-
परिमवाभिहापलाभपृञ्जान्या यात्रेपि परिगणनप्रसंग । तत्प्रवृ-
त्त्यङ्गत्वाविशेषाप्रयोजनम्यापि लौकिकस्य तावद्व्याप्तिप्राप्ति-
लक्षणस्य मुमुक्षुशान्ते पदार्थत्वेन भणनमननुगुणम् । तज्ज्ञानस्य
नि श्रेयमाधिगममन्विभारोपलम्भात् । लोकोत्तरस्यापि तस्य १
नि श्रेयमाधिगमलक्षणस्य पदार्थत्वेन रुधन न तथ्यम् ।
भवन्मुपगतनि श्रेयसस्य निराकरिष्यमाणत्वेन तज्ज्ञानतदधिगमयोर-
नुपपत्ते । दृष्टान्तस्याप्यनुमानात्तत्तत्त्वेन पृथग्परिसम्यानमनुपपन्नम् ।
अथवा लिङ्गात्रेपि तत्प्रसंग । सिद्धान्तस्तु प्रतिज्ञाना नाथान्तरम् ।
अतोऽस्य पृथग्लक्षणाभिधानमनर्थकम् । सर्वत्र हि शास्त्रकारैरपामि १०
द्वान्त नुमागो निगृह्यते । न च सिद्धान्तलक्षणप्रतिज्ञान पृथक्
क्रियते । तस्या एव सिद्धान्तत्वेन सत्तेषां सुप्रसिद्धत्वात् । अत्रयवाना
च पदार्थमन्याया परिगणनेऽनुमानस्यापि पृथक्परिगणनप्रसंग ।
तस्य प्रमाणान्तर्गतत्वात् । पृथक्परिगणनेऽत्रयवानामनुमानात्मकत्वाच्च
पृथक्परिगणन स्यात् । प्रवानभूत चानुमान प्रमाणान्तर्गतत्वाच्च पृथ- ११
गुपाणीयते । तन्तन्तुतास्त्ववयवा पृथगुपाणीयन्त इति महती प्रेक्षा-
पूर्वकारिता । उपादानेऽप्येवामियत्तावधारणमयुक्तम् । यावद्विर्विव-
क्षितार्थप्रतिपत्तिर्मयनि तावतामेवोपादानात्त्वात् । सा च कश्चित्क्रिय-
द्विभयतीत्युदयनोऽपि पञ्चमाश्रये तात्पर्यपरिशुद्धौ — ‘ स्यादेतदेव
तर्हि दूषणस्यापि पञ्चाश्रयप्रयोगप्रतिपाद्यता ग्रामोति परार्थानु- २०
मानात् ’ इत्याशङ्क्यात् — ‘ अतः परिपत्त्यप्रतिपादनपेक्षितत्वा-
त्पञ्चाश्रयप्रयोगानभिधानमिति ’ इति । तस्य च प्रमाणविषय-
परिशोधकत्वमुच्यते भवद्धि । तच्च प्रमाणविषयतिरोधायकापनेतृत्व-
मश्रयान्तिश्रयत्वेन तन्निश्चायकत्वं तद्वहणे प्रवृत्तस्य प्रमाणस्याप्रे-
सग्तया तत्स्वच्छविरेचनमात्र वा । प्रथमपक्षे प्रतीतिरोध । यदा- २५
दितिरोधायकस्याप्यकारान्तेस्तत्कल्पनयनाप्रतीते । द्वितीयतृतीयपक्ष-

- योरप्रमाणात्मकोऽसौ तथा तन्निश्चयं तद्विवेचनमात्रं च कुर्यात्प्रमा-
णात्मको वा । न तावदप्रमाणात्मकः । प्रमाणविषयस्याप्रमाणात्मना
तेन परिशोधनानुपपत्ते । यदप्रमाण न तत्प्रमाणविषयपरिशोधकम् ।
यथा मिथ्याज्ञानम् । प्रमेयो वार्योऽप्रमाण च भवद्भिः परिकल्पितस्तर्क
५ इति । तत्परिशोधकत्वे चास्य प्रमाणत्वप्रसंगः । यत्प्रमाणविषय-
परिशोधक तत्प्रमाण यथानुमानादि । प्रमाणविषयपरिशोधकश्च भवद्भिः
परिकल्पितस्तर्क इति । अस्तु तर्हि प्रमाणात्मक एवासाविति चेत् ।
न । चत्वार्येव प्रमाणानीति प्रमाणसंख्याव्याधानप्रसङ्गेः । निर्णयश्च
प्रमाणस्य फलम् । तस्य च तस्मादेकान्तेन भिन्नस्य भवदभ्युपेतस्य
१० फलपरिच्छेदे प्रतिपेक्ष्यमानत्वाच्चात्र पदार्थतया निर्देशः कर्तुं युक्त इति ।
वादजल्पभित्तिण्डानां तु स्वरूपं वादलक्षणैककथाव्यवस्थापनाधारे नि-
राकरिष्यते । हेत्वाभासानामपि पृथक्पदार्थतया परिगणनं निष्प्रयोजनम् ।
अन्यथा प्रत्यक्षाद्याभासानामपि तथा परिगणनप्रसङ्गात्पोडशपदार्थ-
संख्याक्षतिप्रसङ्गः । प्रत्यक्षादिप्रमाणनिर्देशमामर्श्यादेव तदाभासानां
१५ लब्धत्वादपरिगणने पञ्चलक्षणकहेतुनिर्देशसामर्श्यादेव हेत्वाभासा-
नामपि लब्धत्वादपरिगणनमस्वार्थशेषात् । छलं तु बालक्रीडाप्रायं
न प्रामाणिकानां निःश्रेयसार्थिनामवलम्बितुमुचितमिति । जातिस्तु
दूषणाभासस्वभावा हेत्वाभासैरेव सगृहीतेति किमित्येभ्यः पृथक्कथ्यते ।
निग्रहस्थानं पुनरनन्तत्वाच्चेयत्तयावधारयितुं शक्यमिति न तल्लक्षणमपि
२० सोपयोगमिति । विस्तरस्तु छलजातिनिग्रहस्थानानां प्रत्येकदूषणं
वादलक्षणैककथावस्थापनसमये प्रकाशयिष्यते ।

अभ्येत्यतः पोडशतत्त्वमार्गोऽप्ययं प्रमाणस्य न गोचरत्वम् ।

सांख्योक्ततत्त्वान्यपि चैव तर्कः ..णः परिभावयन्तु ॥ ६९१ ॥

- २५ तथा हि— एवममी प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि व्यावर्ण-
यन्ति । प्रदधाति धारयति महदादी-
सांख्यतत्त्वपरीक्षणम् ।
नविकारानिति प्रधानम् । तच्च संक्षेपतस्त्रिविधं

कार्यं करणशक्तिरिति । त्रेधा हि नगन्, स्थित कार्यं तन्मात्रात्किरण
 स्वात्किर्गुणत्रयमित्यभिधानात् । न हि कायकरणशक्तेर्व्यतिरिक्तो
 जगत्प्रपञ्चोऽस्ति । तत्र कार्यं द्वाविधम् । तन्मात्रमहामूतसन्नक करण
 त्रयादवाविधं बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्त करणबुद्धयत्तन्मात्रभेदान् । शक्ति
 श्राननुभूयमानम्वभागा प्रवृत्तिरेव । मूढोपादानमूनतत्सद्भागापेक्षतु—

‘भेदानां परिमाणात्ममन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥’ इति ।

हेतुपञ्चकपरिमितत्वं लोककारणरूपकस्येव प्रतिपन्नम् । यथा
 घटघटीशराशोऽञ्चनान्द्रेकमृदुयूपकम् । परिमितं चेन्न व्यक्तमेका
 बुद्धिरैकोऽस्ति पञ्च तन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमूतानि । १०
 अत एतेषां भेदानां परिमितम्वभागाणां यत्तन्नेक कारणं तत्प्रधानमेवेति
 तन्मत्त्वसिद्धिः । समन्वयाच्च यद्यज्जातिममन्वितं यत्तत्तदात्मक-
 कारणकार्यं यथा घटाद्यां त्रिणेषां मृज्जातिममन्विता मृत्तामक
 कारणकार्या सत्त्वरत्नभूतानां जातिममन्वितं चैव मृदादि प्रकृतं तत्
 तदात्मकप्रधानरूपकमिति सत्त्वस्य हि प्रमाणाधाराद्व्यप्रीत्यात्कि १५
 कार्यं, रत्नसन्तापनोपापष्टम्भाद्विगादिकं, तमसो विपादन्त्यनाम तगा
 रत्नारणात्किम् । तदुक्तम्— ‘भक्ष्यं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं
 चलं रजः । गुरु गणकमेव तमः प्रतीपचार्थतो वृत्तिः ॥’ इति । अस्य
 व्याख्या—‘भक्ष्यमेव लघु प्रकाशकमिष्टमाग्राचार्ये । तत्र कार्यस्यो
 दमनहेतुर्निर्गोलायन गौरवप्रतिद्विद्धिः । यतोऽग्रेरुर्ध्वज्वलनं भवति । २०
 तदेव लाघवः कस्यचिन्निर्गोलायनहेतुः यथा वायो । एव करणानां
 वृत्तिपटव्यहर्तुर्लाघवः गुरुत्वे हि मङ्गलानि स्युः । प्रकाशकत्वं तु
 मच्चस्य स्पष्टप्रतिप्रतिहेतुत्वमुच्यते, मच्चतममी स्वयमाक्रियत्वा
 त्स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रयत्नमीती रजमोपष्टम्भ्येते । अत्रमात्रात्प्रच्यव्य
 म्वकार्यं उन्मात् प्रयत्नं कार्यते तन्निदृष्टकम् ‘उपष्टम्भकम्’ इति । २५

- कस्मादित्यत उक्तम् 'चलम्' इति । तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् । इतश्चाव्यक्तमरतीत्याह—'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इति । कारण-शक्तिः कार्यं प्रवर्तत इति सिद्धम् । अशक्तात्कारणात्कार्यस्यानुपपत्तेः शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादित्या । न हि
- ५ सत्कार्यपक्षे कार्यस्याऽव्यक्तताया अन्यस्यां शक्तावस्ति प्रमाणम् । अयमेव हि सिकतास्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतैष्वेव तैलमस्त्यनागतावस्थं न निकतासु' इति । कारणकार्य-विभागाच्च कारणकार्ययोर्विभाग इदं कारणमिदं कार्यमिति बुद्ध्या द्विधावस्थापन सोऽवस्थितैकभावपूर्वकं दृष्ट । यथा म्यामक्रांशादि-
- १० कारणकार्यविभागोऽवस्थितैकमृत्पूर्वकः । अस्ति चायं महदादिषु तस्मादवस्थितैकभावपूर्वक । यश्चावस्थित एको भावस्तदव्यक्तम् । तथा— अविभागाद्वैश्वरूप्यस्य । विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यमिति स्मार्थिकप्यञ् । इह यद्विश्वरूप नानाप्रकारं तस्याविभागो दृष्ट । तद्यथा मृदपेक्षया घटघटागरावोदञ्चनादीना विश्वरूपाश्च महदादयस्ततस्तेषामप्यविभागेन
- १५ भवितव्यम् । योऽसावविभागस्तदव्यक्तम् । एव प्रमाणतः प्रसिद्ध-सत्ताका प्रकृतिरनेन क्रमेण तत्त्वसृष्टौ प्रवर्तते ।

'प्रकृतेर्महांस्ततोऽहकारस्तरमादूणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चम्यः पञ्च भूतानि ॥' इति ।

- प्रथमं हि प्रकृतेर्महानेको व्यापको विषयाध्यवसायरूप आसर्ग-
- २० प्रलयस्थायी बुद्धचपराधीनः प्रभवति । स चास्मादृशामसंवेद्यस्वभावः । ततस्तु या. प्रतिप्राणिविमित्ना बुद्धिवृत्तयो निःसरन्ति ता. सवेद्य-स्वभावाः । ततश्चाहंकारस्तथाविधो जलनिधेरिव प्रतिप्राणिविमित्तैस्तैः स्थूलोऽहं मुरूपोऽहमित्याद्यहंकारनरङ्गविशेषैः प्रसरति । स चाहंकारो वैकृतो भूतादिश्चेति प्रथमतो द्विप्रकारः प्रसरति । तत्र वैकृता-
- २५ तत्त्वप्रधानादहंकारात्प्रकाशरूप एकादशविध इन्द्रियगणोऽयं प्रादुर्भ-

वति । पञ्च श्रोत्रत्वन्वक्षुर्निष्ठाघ्राणलक्षणानि बुद्धये बुद्धिमभिव्यक्तु-
मिन्द्रियाणि ग्राम्याणिपादपायूपस्थमनानि कमणे कमामिव्यक्तये ।
इन्द्रियाणीति मन मकल्परूप ग्रामेऽहं ग्राम्यित सुवर्णम्य
प्राप्तिमविव्यति द्रव्यम्य चेयान्मिकल्पवृत्तिमूनादेस्तु तम-
प्रशान्तात्कारान्त्वञ्च तमात्राणि प्राप्नुवन्ति । 'तेभ्य पोडशक-
गणादपकृष्टेभ्य सूक्ष्मशब्दस्पर्शरूपरसगन्धस्वमात्रेभ्य, पञ्च भूता-
न्याकाशादी यानिर्भवन्ति । तत्र शब्दतन्मात्रादकाश शृङ्गुण,
शब्दतन्मात्रमहितात्पश्यत मात्राद्याः शब्दस्पर्शगुण, शब्दस्पर्श-
त मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेज, शब्दस्पर्शरूपत मात्रमहितादमत्त मा-
त्राद्यः शब्दस्पर्शरूपरसगुणा, शब्दस्पर्शरूपरसत मात्रमहिताद् १०
न्यतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायत इति । मात्र-
ग्रहण च भूतत्वाभावापनार्थं शब्दतन्मात्राणि विनयम् । मूत
स्वभारानि शब्दतन्मात्राणीति न भवन्ति । भूतकारणानि तु
भवन्तीति भाव । एतानि च योगिनामेव श्रोत्रान्मिन्द्रिय परि-
च्छिद्यन्ते । सूक्ष्मस्वभारान्तरत्वात् । अस्मन्मनाना तु श्रवणादी- १५
न्द्रिय म्यूला एव शब्दशब्दो विषयीकर्तुं शक्यन्त इति । अयं च
महदाभिपद्य प्रवृत्ती मन्त्राविभाष प्रतिपद्यते ।

‘अमदकृष्णादुपादानग्रहणात्मरममभावात् ।

शक्त्यः शक्त्यकृष्णात्कारणभावाच्च मत्कार्यम् ॥’

इति वचनान् । अस्याय —अमत्करणानिति । अमत्त्वे कारण २०
न्यापारान्तरं कार्यं घटानि तर्हि नाम्य मत्त्व शक्य कर्तुम् । न हि
नील शिल्पिसहस्रेणापि पीत शक्य कर्तुम् । सन्मत्त्वे परम्य
यमाविति ।

दमित्वाद्यत्तुन सत्र भवति तत्कारणान्मिन्नमपि न भवति । २

- यथा करिकेसरनिकुरन्वमिति । न च कारणादभिन्नत्वं कार्यस्यासिद्धं -
 तत्प्रसाधकानुमानसङ्गावान् । तथा हि— नै पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते
 तद्धर्मत्वात् । यद्यतो भिद्यते तत्तरय धर्मो न भवति । यथा गौर-
 श्वस्य धर्मश्च पटस्तन्तूनां तरमानेभ्यो न भिद्यते । यथा तन्तुपटौ
 ५ परस्परं न भिद्येते । उपादानोपादेयरूपत्वात् । यौ पुनर्भिद्येते न
 तावुपादानोपादेयरूपौ यथा घटपटौ । इत्यनर्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः
 संयोगप्राप्त्यभावात् । अर्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्ड-
 वदरयोरप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः । न चेह संयोगाप्राप्ती
 रतः । तरमानार्थान्तरत्वम्' इति । 'तद्व्यमभेदे भिद्वे तन्तव एव तेन
 १० संस्थानभेदेन परिणताः पट इति स्यात्सक्रियानिर्गोधवुद्विव्यप-
 देशार्थक्रियाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति । एकस्मिन्न-
 पि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेवामविरोधात् । यथा कूर्मरया-
 ज्ञानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिग्मवन्ति निःसरन्ति
 वाविर्भवन्ति । ननु कूर्मस्तदज्ञानि चोत्पद्यन्ते ध्वंसन्ते वा । एक-
 १५ मेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा कुटकुटकादयो विशेषा निःसरन्ति,
 आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसत्तामुत्पादः सतां वा
 निरोधः । यथाह व्यासः— 'नासतो भिद्यते भावो नाभावो
 विद्यते सतः ॥' इति । तथा च कूर्मः स्रावयवेभ्यः संकोचविका-
 सिभ्यो न भिन्नः । एवं कुटकुटकादयो मृत्सुवर्णादिभ्यो न
 २० भिन्नाः । एवं चेह तन्तुपु पट इति बुद्धिव्यपदेशश्च । यथेह
 वने तिलका इत्युपपन्नः । न चार्थक्रियाभेदो भेदमापादयत्ये-
 कस्यापि नानार्थक्रियस्य दर्शनात् । यथैक एव बन्धिर्दाहिकश्च
 पावकश्चेति । तस्मात्प्रत्येकं तन्त्रः प्रावरणमकुर्वाणा अपि
 मिलिता आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । न च भेत्स्यन्ते ।
 २५ स्यादेतदविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात्प्राक्सन्नसन्त्वा । स

चेदमन्प्राप्तममत् उत्पाद इति । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणं ।
 न हि मतिं कार्ये कारणानां प्रयोजनं पश्याम । आभिर्भावावाभि-
 र्भावांतररूपेणैव न प्रस्थाप्यमग । तस्मादाभिर्भूतपटभावास्तन्त्र-
 इति रिक्तं उच्यते । अत्रोच्यते । अमदुत्पत्तये इत्यत्रापि मते केय-
 ममतामुत्पत्तिं सत्यमतीति । सती चेत्कृतं कारणं । अमती ५
 चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनग्रन्था । अयोत्पत्तिं पटान्तरान्तर-
 पि तु पट एव नयापि यावदुक्तं भवति पट इति तावदुक्तं
 भवत्युत्पत्त इति । तत्र पट इत्युक्ते उत्पत्त इति । न च
 नाच्यं पौनरुक्त्याद्विनिश्चयतीत्यपि न वाच्यं विरोधात् । तस्मा-
 द्भावीभिर्भावाविकल्पैश्च ननुपप्लावनीयम् । तथा च मतं एव १०
 पटादेशाभिर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कारणानां
 मन्वन्तद्रूपस्याक्रियात्वात्, क्रियामन्वित्वाच्च कारणानामन्यथा
 कारकत्वाभावात् । तन्निष्ठं कार्यस्य कारणादमते प्रतिषिद्धे सन्ने-
 वासो महत्याप्रपञ्चं प्रवृत्ते मन्त्रादाविर्भवतीति सिद्धम् । नन्वे-
 वमभेदे व्यक्तव्यक्तयोः कथं कार्यकारणमात्रमन्यमन्वेति चेत् । उच्यते— १५
 हेतुमदनित्यमव्यापि मन्त्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयव पर-
 तत्र व्यक्तं निषीतमव्यक्तम् ॥ इति लक्षणभेदात् । तथा हि—
 'व्यक्तं हेतुमतं, हेतु कारणमस्यामतीति कृत्वा' प्रधानेन हि हेतुमती
 बुद्धिः । बुद्ध्याहकाराऽकारेण षोडशको गणः पञ्चभिस्त्रिमात्रे
 पञ्च महाभूतानि न त्वेकमव्यक्तं तत्कारणमात्रान्, चिद्रूपश्च पुरुषो न २०
 जडस्वरूपस्य कारणमन्वन्तविभक्षणत्वात् । तथा महत्या व्यक्तम-
 नित्यं विनापि तिगेमाश्रित्यर्थः । नन्वेवमव्यक्तं तस्या अहेतुमतेना-
 नित्यमायोगात् । अत्रापि च व्यक्तं नियन्तेत्यतिशयान् । नन्वेवम-
 व्यक्तं निभुत्वान् । तथा व्यक्तं सन्निधौ परिस्पन्दम् । तथा हि—

- बुद्ध्यादय उपात्तमुपात्तं देहं न्यजन्ति देहान्तरं चापादयन् इति तेषां परिस्पन्दः । अर्गिपृथिव्यादीनां च परिस्पन्दः प्रमिद्व एव । न पुनरेवमव्यक्तं, यद्यपि चास्याप्यभिः परिणामलक्षणा द्विधा तथापि परिस्पन्दो नास्ति । अनेकं च व्यक्तं महदादिमन्तयस्मन्वान् । अव्यक्तं
- ५ पुनरेकमन्यथा बहुना प्रधानानामाधगणामिव परस्परगतभेदेन कार्या-
रम्भे प्रवर्तमानानां कावचत्वान् (!) कार्यनिष्पादकत्वं स्यात् । आश्रितं
च व्यक्तं यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाश्रितवान् । नन्वेवमव्यक्तं 'अभेदेऽपि
कथंचिद्भेदविवक्षाश्रयाश्रयिभावो यथेह वर्तते' निलक्षाः । अत्र
लिङ्गं च व्यक्तं लीनं सूक्ष्मं स्वकारणं गमयतीति लयं गच्छतीति वा ।
- १० प्रलये हि महदादि यथास्व कारणेषु लीयते न निगन्वयं नश्यति ।
न त्वेवं प्रधानं तद्व्यक्ताकारणान्तरस्यामनवान् । भावयवं च व्यक्त-
मवयवनमवयवो मिश्रणं संयोग इति यावत् । अत्राभिरूढिका
प्राप्तिश्च संयोगस्तेन सह वर्तते इति नावयवम् । तथा हि— पृथि-
व्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते । एवमन्येऽपि । न तु प्रधानस्य
- १५ बुद्ध्यादिभिः संयोगान्तादात्म्यात् । नापि सच्चरजरत्नमनां परस्परं
संयोगोऽत्राप्तगमान् । परतन्त्रं च व्यक्तं बुद्ध्या हि स्वकार्येऽहं-
कारे जनयितव्ये प्रकृत्या पूर्येऽपेक्ष्यते । अन्यथा क्षीणा मनी
नालमहंकारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहंकारादिभिरपि स्व-
कार्यजनन इति सर्वं स्वकार्यजनने प्रकृत्यापूरमपेक्षते । तेन
- २० प्रकृतिं परामपेक्षमाणं कार्योपक्रमणे परतन्त्रं व्यक्तम् । नन्वेवम-
व्यक्तं कारणान्तरागमनेन । तस्य स्वतन्त्रत्वात् । न चैवमनयोगस्य-
न्तिको भेद एव । ' त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रस-
वयमि । व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतं तथा च पुमान् ' ॥ इति
लक्षणाभेदात्तयोर्भेदस्याप्युपपत्तेः । तथा हि— त्रिगुणमिति त्रयो

गुणः सुखदुःखमोहा अम्येनि त्रिगुण व्यक्त प्रज्ञान च । तन्नेन
सुखादीनामात्मगुणस्य परामेवत पराकृतम् । अपिचेकि यथा
प्रधान स्वतो न विविच्यते । एत महान्दयो (१) प्रधानादि-
विच्यन्ते तदात्मक यात् । ये प्राहुर्विज्ञानमेव हर्षविषादशब्दा-
कार न पुनरितोऽन्यस्तद्वर्मेति तान्प्रतीदमुक्त विषय इति । व्यक्त ५
प्रधान च विषयो विज्ञानाद्वाहिरिति यावत् । अत एव सामा-
न्य साधारण सर्वपुरुषोपभोग्यत्वादशब्दायत् । विज्ञानाकारत्वे
पुनरमाधारणत्वादिज्ञानाना घृतिरूपाणा घटादयोऽप्यमाधारणाः
हेतुस्तदावकृतयानेकस्मिन्नाकीश्वरतामङ्गे बहूना प्रतिमधान-
मुपनायेत । अवेतन सर्व एव बुद्ध्यादयोऽवेतना न तु बाह्यादी- १०
नामिव बुद्धेर्बैतन्यमित्यय । प्रमदवर्भि प्रमद कार्यननन बर्भोऽ-
स्यास्तीति । तथा हि अकृतिर्बुद्धे जनयति, बुद्धिरप्यहकारम् ।
अहकारेऽपि तन्मात्राणीन्द्रियणि चैकादश तन्मात्राणि तु महा
भूतानि जनयति । व्यक्तवृत्तापदेशार्थ प्रधानम्योक्तम् । तथा
प्रधानमिति व्यक्ताव्यक्ताभ्या पुरुषस्य वैधर्म्याभिधानार्थमभिहि- १५
तम् । तद्विपरीत पुनानिति । स्य दत्तत् । अहत्तुमत्रानेन्यत्वादि
प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य । एवमनकृत्य व्यक्तसाधर्म्यमस्ति ।
तत्कथमुच्यते तद्विपरीत पुनानित्यत कथितम्-तथाचेति ।
चकारोऽपर्य । यत्र यद्देहप्रत्याग्नि साधर्म्यमस्ति तथापि त्रिगुण्या-
दिक पुरुषस्य वैपरीत्य व्यक्तव्यक्ताभ्यामित्यर्थः । २०

सन्त्याऽऽ सामान्यानामुचित सम्यापिण मत तन्मान् ।

यत्रैकान्तानि प्रज्ञानमगमन्मिनेर्वागम् ॥ ६९२ ॥

१ ख० त द्रोपुत्रां नु ' विज्ञान यथा परेण न वृष्टने परबुद्धेरप्रवृत्त्या
दित्यभिप्राय । तथा च नववीहृन्नामह एकस्मिन् बहूना प्रतिमज्ञान धुषम् '
इति ।

कपिकुलपरिपन्थि चापल नादेदं यत्किञ्च नमुद्रता ।

कपिलस्य मुनास्तन क्षणं क्रुमः शिक्षणमेषु युक्तिनः ॥ ६०.३ ॥

- तथा हि— यत्तावदवादि 'तत्सद्भावावेदं तु भेदाना परि-
णामान्' इत्यादि हेतुपक्षं तदाश्रयानिहिदेष्टुष्ट्वाद्युक्तम् । प्रकृ-
५. तेरमवेद्यस्वभावतया स्वरूपेणाभिद्वयाग्रनिरेकेणामिद्वयान्न । परि-
मिततत्त्वात्किञ्चिद्वाप्येव न साध्यं प्रकृता-
विनि । अथ मद्भादिभेदानामेवात्रैककारणत्वेनैव प्रपाद्यते । तेना-
क्तदोषद्वयाभावः । तदपि न सुन्दरम् । प्रयान्तुत्वेत्यभिवागन् ।
तत्रैकत्वानेकप्रत्ययतया मद्भापरिमाणेन च परिमितत्वेऽप्येककारण-
१०. पूर्वकत्वासंभवात् । किञ्च परिमितं न स्यादेककारणपूर्वकं च न
भवेत्, किञ्चिद्व्येत । दृष्टान्तस्तु साध्यविरुद्धः । क्रुमानेरेककारणपूर्व-
कत्वासंभवात् । न त्रैक किञ्चित्तत्त्वं प्रतीयते मद्भादिनकारणप्रत्य-
त्वात्कार्याणाम् । सृष्ट्यवस्थाप्यनेकावयवमुदायान्नकत्वात् सर्वथैक-
त्वम् । अतः परिमितप्रमनेककारणपूर्वकत्वेनैव द्याप्तत्वादिनृद्धम् ।
१५. नमन्वयादित्यप्रत्येकान्तिरुक्तम् । प्रकृतिगुणाणामेककारणत्वे कत्वाभावेऽ-
पि निर्यदयापित्वादिधर्मः समन्वयसंभवात् । पुरुषाणां च मोक्षत्वादिधर्म-
रिति । भिन्नजार्जना च जलानिलादीनामेकापादानप्रमत्तत्वं दुष्टरूपादम् ।
पदार्थजातिभेदस्य कारणैकत्वविरोधित्वान् । अभिद्वं चेद् मायनम् । न
हि समग्रभूतग्रामस्य सुबहुः खमोहमयत्वेनान्वितत्वमिद्विरस्मिन् । मुपादी-
२०. नामन्त संविद्वृत्तया प्रतिभासतो वाक्षायाः तन्मयत्वानुपपत्तेः । न हि
कश्चिद्वाह्यं नम्रचन्दनादिकं सुखमिति प्रतिपद्यते । सुखजनकत्वेनाद्यलं
तत्प्रसिद्धे । न च कार्यकारणयोरेकत्वमनौपचारिकं प्रामाणिकैरा-
द्रियते । एतेन 'मत्त्व लभु प्रकाशकमिष्टम्' इत्यादिकारिका
सव्याख्याना प्रत्याख्याता । सखचन्दनार्जनां सुखदुःखमोहमयत्वाप्र-
२५. सिद्धौ सत्त्वरजस्तमोमयत्वस्याप्रसिद्धे. शक्तिं प्रवृत्तेरित्यस्यापि शक्तेः
कार्याव्यक्तनारूपाया सकाशात्कार्यप्रवर्तनादित्यर्थः । तत्र केयं

कार्याप्रकृता नाम । कारणामन्यव्यक्त कार्यमेवेति चेत् । ननु
तद्व्यक्तकायाप्रतिष्ठितमप्रतिष्ठितं वा । १ तत्राद्यतिरिक्तम् ।
स कायसाध्याहनिप्रसक्ते । नाप्यव्यतिरिक्तम् । तस्य व्यक्ताव्यक्त-
रूपनानुपपत्तेरेकवाप्तित्यसिद्धेः शक्तिः प्रवृत्तिः

त्यमपिप्रमानमात्राश्च परमने कारकत्वेनाभि ५
गता पदार्था इति । न चाभेद्यक्तौ तेषां व्यापारः । तत्रापि मत्त्वा
मत्त्वपक्षो करणासम्भवात् । न खलु मापि मिप्रमाना कर्तुं युक्ता ।
करणानुपगमप्रसगात् । अपिप्रमानायाश्च तस्यां कर्णे स कायसा-
हानि स्यादिति कारकस्यामत्त्वा कथं नियमाण

त्वात्, नियमाणस्यादिनि साधनं न कारण १०
व्यापाराप्राक्तयस्यैकानमत्त्वसिद्धये प्रसवनि । नाप्युपगमनमद-
त्वाति प्रसक्तताप्राप्तेः प्राप्यनारात् । उपात्तनेन च कायस्य
मन्यन्त्यान्त्यमेव च साग्येरात्यायेत तत्र च कार्यकारणया
स्यान्त्यमन्यथा वा स्यात्कथंचिद्वा । प्रथमकल्पनायानुपा

मवथा तात्पर्यस्य कायकारणयोर्निर्नरनम्युपगमान् । द्वितीयरूपनाया ११
तु वाच्यमिदं । न सत्त्वेनैकानमत्त्वमिति मिमि कार्ष्णिर्क कार्यकारणयो
कप्रतिष्ठादात्म्यं प्रतिपादयत् । प्रतिपादने ना मवथा स कायवापिगे
धापत्तिरिति न्येण कायस्य कारणेन मद्वा

पक्षमेव । तत्रा मिन्द्रोऽप्यत्र हेतुमवति । प्रवृत्तमा- २०
ध्यवेन्द्रेन कथंचि मत्त्वेनैवान्यथानुपपत्तया । न च कारणव्याप-
रात्पूर्व कार्यस्य कथंचिदमत्त्वमीकारे तत्पक्षिना प्रनिनियनोपात्तन-
प्रण रूपवापिमिति वाच्यम् । अवयव्यनिरेकममधिगम्या हि काय
कारणभावः । यद्य यस्यान्वयः

मिन्नेनोपात्तये न मर्षम् । तथा च प्राजायमद्वाप्रादीकाग न्यर्थः । २१
तद्वादीको मूढन एवापात्तनमदृणाभाप्रसक्तेन हि विद्यमानमनु

सिद्धयर्थं कश्चिदुपादानं गृह्णाति ... ..

.... ग्रहणानुपज्ञान् । तत्रोपादानसंबद्धत्वादपि सत्कार्यवादसिद्धिः ।

नियतरूपेण नियतादुत्पन्नत्वादित्यपि साधनं वाद्यसिद्धम् । यत्खलु

स्वरूपेणाविद्यमानं तदप्रतिनियतं कारणमासाद्य प्रतिनियतेनात्मना

५ समुत्पाद्यते .... कार्यं सर्वान्मना विद्यमानमिव तथाविधस्य

चोत्पत्तिप्रतिशङ्कनममगनमपि प्रमंगात् । प्रकृतिपुरुषयोरपि मवात्मना

विद्यमानयोरुत्पादापत्तेरविरोधान् । तथा च हेतुमदनित्यमित्यादिना

त्रिगुणमविधेकिविषय .... ..

.... काद्विपरीत्याभिधानममंबद्धमेव स्यात् । किं च ' सर्वं

१० सर्वत्र विद्यते ' इति कापिलैः प्रतिज्ञायते तत्रो यथा तिलादिषु तिरो-

हितेनात्मना तैलादिकं समस्ति तथा तरङ्गिणीतीरवर्तिनीषु सिङ्गता-

स्वपीति ताभ्योऽपि तैलादिरविर्भावः प्रतिशङ्क्य न पार्यते । तथा च

कथं नियतरूपेण नियतादुत्पन्नत्वादिनि साधनं कपिलमतानुयायिनां

नासिद्धम् । विरुद्धं चेदं नियतरूपेण नियतादुत्पन्नत्वस्य साध्यत्वा-

१५ मिमतसर्वथासत्त्वविरुद्धेन कथवित्सत्त्वेनैवाव्यभिचारित्वात् । पक्ष-

दूषणं चात्रापि पूर्ववदनुसरणीयमिति कर्तुं शक्यत्वादित्येतदपि साधनं

वाद्यसिद्धमेव । न खलु स ... .. विषयोरपि कार्यत्वापत्तिः ।

विरुद्धत्वादिकं च दूषणमिहापि प्राग्वदभ्यूहम् । कारणादभिन्नत्वादि-

त्यपि साधनं न सत्कार्यवादपक्षमुत्थापयितुं समर्थम् । असिद्धत्वादि-

२० दोषदुष्टत्वात् । तथा हि—सर्वथा कार्यस्य कारणादभिन्नत्वमत्र हेतुत्वे-

नामिमत्तं कथंचिद्वा । तत्रापक्षे प्रतिवाद्यभिद्वत्वम् । हेतोः सिद्धत्वात् ।

द्वितीयपक्षे तु वाद्यसिद्धत्वम् । कारणात्कार्याणां कथंविदभेदस्य

कापिलैरप्रतिज्ञानात् । अपरं च दोषजालमिहापि प्रागिव स्याद्वादाने-

ष्णात्तमनिभिः स्वयमेव तर्कणीयम् । यानि च न पटस्तन्नुभ्यो मिद्यते

२५ तद्धर्मत्वादित्वेवमादीनि कारणात्कार्यस्याभेदसावनान्यनुमानानि परेषा

तान्य .... ..

५ यवथवामे मा यने तथा प्रथममाधित्व पश्येत् सनासत्ताम्
 दृष्टान्तिविशेषेण कायकाण्योर्भेदस्यापि प्रथमेण प्रतीयमानत्वात् ।
 कथचित्भेदमाधने तु मिदमायता कार्यकाण्यो कथचित्भेदस्य
 तन्नैरभिमतत्वात् । यच्चान्यदुक्तम् 'अमदुत्सवने' इत्यत्रापि मते
 केयममतामुत्पत्ति सत्यमती प्रेयाणि । तत्प्येकान्ततात्त्रिणा दृष्टम् ।
 न पुनरेकान्तकमागण्यपुराभिनवद्विगिराणाम् । न चानु स्याद्वादिभि
 मत्रा मनोऽमनो वा कायस्योत्पत्ति स्वीक्रियते । किं तर्हि कथचि-
 त्स्येव मन । तस्माच्चोपतिर्नैकान्ततो व्यतिरोक्तिर्वा काचिन्मतीति
 कथं तस्या न हि पणितामातर स्वीकृताण पदार्थ उत्पन्न इत्य
 मिधीयते । प्रमात्रिन चाधम्नादुत्पाद्ययथायापकस्य समन्तात् १०
 नाभित्यलमतिप्रमगेन । किं च मकार्यताम्बुपगम शास्त्रप्रणयन
 हेतुप्रकाशन च शिष्याप्रति मयन किमथमिति कथनीयम् । मग्यो
 द्धिष्ठितेनिश्चयोत्पत्त्यमिति चेत् । कथं तयोर्द्विद्वन्द्वुत्पत्ती स्याताम् ।
 अथ हेतूपन्यासात्त्रिणा सन्नेहस्य तिगोभासमात्र त्रितीयने नात्यन्तमु-
 च्छित्तिर्नाभात्रो विधत्ते मन इति प्रतिनानात् । निणयस्याप्याविमार १
 नात्र तेन क्रियते न पुनरविशमानस्योपतिनामतो विद्यत भाव इति
 स्वीकारादिति चेत् । नपि स्वस्वविश्वचिन्तनप्र

य पुन मग्याविनाशप्रसक्ते । तथा च पञ्चविंशतिनिरुद्धनिश्चया-
 तादृशो माताय निरापात्रादि । एव चेन्मप्यमगतम् । २०

‘पञ्चविंशतितत्त्वो यत्र तत्राश्रमे धमन् ।

जरी मुण्दी शिरी सापि मुख्यं नात्र मग्नम् ॥’

आविगात्रश्च मयमन्वा न समर्थायमिन्निमिति निर्णयस्याप्या
 विगात्रमात्र तत्र नियते

स्याद्यपि पराम्तम् । अथ शास्त्रप्रणयनमाधनप्रयोगयो २१

साफल्यार्थमसतो निर्णयम्योत्पत्तिः सन. सदेहस्य विनाशश्चाभ्युपग-
म्यते तर्हि ' नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते मतः ' ।
इत्यादिवच कथं न विरोधमास्कन्देत । कथं वा सत्कार्यवादसिद्धये
प्राक्प्रयुक्तस्य क्रियमाणत्वादेहेतुपञ्चकस्यानैव व्यभिचारो न
५ भवेत् । तदेव प्रकृतिसद्भावस्य प्रकृतौ मद्भादिसद्भावस्य च कुतश्चि-
द्देतोरप्रसिद्धेरनयोर्भेदाभेदप्रतिपादक ' हेतुमदनित्यम् ' इत्यादि,
' त्रिगुणमविवेकि ' इत्यादि च कारिकाद्वयं मय्याग्न्यान् मवुष्पर्मरस-
व्यावर्णनप्रत्यमित्येदप्युपेक्षणीयं प्रेक्षादक्षैः ।

एवं च —

- १० कापिलकुलशैलजालमेतद्विश्वविटोडनलालम् किलामीन ।
हृदनयदम्भोलिपानतन्तचक्रे जैनेन्द्रेण भिन्नपद्मम् ॥ ६९४ ॥
तस्मान्मानेप्वशेषेष्वपि विषययानेकधर्मस्वभावो
भावग्राम प्रवीणः प्रथत इति सुहर्भावनीय भवद्वि ॥
एकान्तास्तु प्रणीता सुगतमुतमुख्यं विनाशिन्यमुदय
१५ स्थातिर्मानेषु तेषा गगननलिनयत्रावकाशं समेति ॥ ६९५ ॥
यस्मात्प्रादुरभूदिय व्यवहृतिश्चित्रा नृणा मूलतः
तप्त येन सुदुष्कर तप इह त्यक्त्वैव राजप्रश्रियम् ॥
दिव्यज्ञानमहोदधौ त्रिभुवन बस्थकरन्नायते
कुर्यादीप्सितसिद्धिमेव भगवान् श्रीनाभिराजाङ्गनः ॥ ६९६ ॥
२० नम्रानेकत्रिदशमुकुटाक्षिप्टनानामणीना
माभि कीर्ण कुवलयदलश्यामल यस्य गात्रम् ॥
लक्ष्मी व्योम्नः मुरपतिधनु सगिन सचकर्ष
श्रीमानिष्ट स भुवनगुरु सुव्रतो नमस्तनोतु ॥ ६९७ ॥
वाग्वैभव निरुपमा विनुता विमूति
२५ गुप्तागुग्मिपटली धवल यशश्च ।

यस्या प्रमादयगत हृदिना मयन्ति

मा भारती वितनुता मम शान्तिदानि ॥ ६०८ ॥

सांगन्येन मनोरमे विकसिते षडैस्तेऽराध्वना

लक्ष्मीं नियमत्रेय मश्रितपती तत्स्पष्टया भारती ॥

शङ्के परममगेरु निरुपम येषा ममाभीप्सिन

श्रीमन्तो मुनिचन्द्रसुरिगुरव कुर्वन्तु ते मया ॥ ६०९ ॥

इति शास्त्रार्ताममुच्चयममुद्रममुल्लासनरूपचन्द्रश्रीमन्मुनिचन्द्र
सूत्रपादपद्मोपवीरिता श्रीदेवाचार्येण विगचिने स्याद्वाङ्मलाकरे
प्रमाणनयतत्कालोक्तकालकाले विषयम्बरूपनिर्णयो नाम पञ्चमः परि-
च्छेदः ॥ ५ ॥

१०

पञ्चमपच्छेदः समाप्तः ॥

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	प	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ	प
द्रवयो	द्रवा	७२७	१	तत्र	तत्रे	७७९	१४
वय	कन्या	७८	१२	शील	गात्र	७७९	१७
नम्य	नतरम्य	७३	११	धीन	धीन	७८०	२
मो	रमो	७८	१	तीन	तीन	७८०	२
मर्च	मव	७	७	पूर्ण	पूर्ण	७८१	७
म्व	म्व	७		क्षणी	क्षणा	७८१	१९
पवृ	पवृ	७९		अय्येन	अय्यन	७८६	७
माला	हय	७६	१०	कन	कादा	७८८	१९
घट	घट	७६४	०	तथा	दथा	७८	८
धमा	धमा	,	२०	पवा	पयो	७९७	२१
गक्य	गस्य	७६७	१९	द्व	द्व	७९६	२७
निर्गी	निर्गी	७४९		विवि	रिव	७९८	५
तदमा	तमा	,	१०	तथा	तथा	७९८	२६
यत	यम	७९	११	व्येका	व्यानेका	८००	२३
ोय	गय	७	१४	रय	यर	८०१	
तव	तव	७७	१६	म्या य	स्याथ	८०१	२४
कुता	कुता	७८	७	१		८०२	२७
माण	माणा	७८	०	ता	ता	८०३	१०
गि	रगि	७९	२०	य इय न	वे न्य त		२५
राम	रया	७९	६	भिन्न	भिन्न		२९
तत्रव्य	तत्र व्य	७९१	११			८०४	१६
तक	तक	७९४	२३	वृत्त	वृत्ते	८०४	७
भ्य	भ्य	७	१९	वृक्षा	वृक्षा	८०६	७
तव भू	तवभू	७९८	६	ग्रन्थ	ग्रन्थ	८०९	११
नम्य	नतरम्य	७९८	६	शिर धव	शिर र	८११	१७
उर	र	७७१	२१	तयोभ्या	तयो भ्या	८१२	१९
प्रता	प्रता	७७३	१०	पगा	पेक्षया	८१४	२१
माध	होष	७७४	१४	सर मनु	गर मनु	८१५	७
वन	वन	७७९	२५	अय पाग न	अत्र	८१४	२६
वन	वन	७७९		परी	पम	८२९	७
		७९४	२	भ्य	भ्य	८२६	१९
धम्य	धम्य	७७६	१८	नेह	नह	८२८	३
भद प्र	भान्न	७७७	१०	याग	याग	८३	२०

अनुद्वम्	शुद्धम्	पृ.	प	अनुद्वम्	शुद्धम्	पृ.	पं.
गाम	गामा	८३७	९	अड	ड	९३३	१२
मग	ममवा	८३९	३	नाम्या	नाम्या-	९३३	२०
पग	पग-	८४०	१	पेजा	पेजा-	९३३	५
माना	मान	८४२	१४	किं प्र	किं प्र	९३६	८
तत्र	तत्र तत्र	८४३	१३	न्यादि	न्यादि	९३७	१५
डोज प्र	डोज प्र	८६०	१	गान	गान ।	९४०	१५
मयि-	मयि	८६२	११	तत्रेय	तत्रेय	९४३	६
मन्वा	मन्वा	८७३	१६	पेदि	पेदि	९४५	१७
पट्टे न	पट्टे न	८८५	१	रोति	रोति ।	९४५	२४
मन्या	मन्या	८९२	१४	ट्ट	ट्ट	९४६	२
वड	व ड	९०३	२०	वा	वा	९४९	११
न्याद	न्याद-	८९३	९	प्रन्वया	प्रन्वयो	९५०	१६
प्रदेशा	प्रदेशा	८९३	२०	न्य	न्य	९५०	६
मुन-	मुना	८९६	२	व्यन	व्यन	९५३	७
न्याती	न्याती	९०१	१९	अन्य	अन्य	९५३	१६
गतत्वा	गतत्वा	८९५	२०	न्वी	न्वी	९५४	१०
पद्म-	पद्म	८९६	१४	कार	कार	९५६	२४
भावत्त्व	भावत्त्व	८९७	९	क्ति	क्ति	९५७	२०
भित्तो	भित्तो	९०५	१३	स्तनी	स्तनी	९५८	७
मन न	मन न	९०९	१८	धर्म	धर्म	९५९	१५
तेव	तेव	९११	९	न्यत्व	न्यत्व	९५९	१९
विग	विग	९१८	२१	वा	वा	९५९	८
कृ	कृ	९१९	१३	ताप	ताप-	९६९	२३
मीव	मीव	९२२	६	धा	माधा	९६०	२४
देव्याद	देव्याद	९२२	९	तत्र	तत्र	९६७	१४
रपि-	रपि	९२६	१	बन्ध-	बन्ध-	९६७	१९
नान	नान	९२८	१०	न्या. क	३ न्या. क.	९६७	२६
धुन्व	धुन्व	९२८	२६	रेरा	रेरा	९६९	२४

आर्हतमतप्रमाकरस्य

चतुर्यो भयम्

श्रीमद्वादिदेवमूरिविरचित.

प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार.

तद्व्याख्या च

स्याद्वादरत्नाकरः

पुण्यपत्तनस्य

ओमबालवशनश्रेष्ठिलाघानीतनूतमोतीलाल इत्येतै टिप्पणी-

मिरपोद्घातेन च परिष्कृत्य सशोधित ।

यह ग्रंथ श्री रतनाजी रुगनाथजी शिलदर,
(जि मिरोही-माखाड) वाळे तरफ से भेट

वीरसनत् २४५७

प्रयमेयमश्ननावृत्ति ।

मूल्य रुप्यकद्वयम् ।

इदं पुस्तकं 'मोतीलाल लाधाजी' इत्येतै. पुण्यपत्तने (२७ भवानी
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः)

तच्च,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेष्ठ्यां 'लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे' इत्यनेन
स्वकीये 'नुमान प्रिंटिंग प्रेस' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

Prints A and B respectively. the

15

(b) $m + n$

(d) $(1/2)(m + n)$

2'

बागड (कच्छ) दशोदारक दादा श्री जीतविजयजी महाराजना प्रतिष्ठा
 प्राप्त स्मरणीय आत्मूर्ति परमपूज्य आचार्यदेव
 श्री विजयकनकसूरीश्वरजी महाराज

शुद्धिपत्रम्

अनुद्धम् शुद्धम् पृष्ठम् पंक्ति अनुद्धम् शुद्धम् पृष्ठम् पंक्ति
प्रथमभागे— तृतीयभागे—

निष्क्यमान	निष्क्यमान	११	२४	मेरी वस्तु	अनघोरतरे	५१६	१९
भावन	भवान	१२३	२१		गुण्यनि ।		
दूरीपता	दूरापता	१२६	१९	मुदा	मुदा	५२०	१२
केकिना	केकिना	१८३	२१	धनिद्	धर्मिग धनिद्	५४०	२३
कस्य सत्य	कस्यनऽस्य	१९८	१२	धर्मिधमहेनो	धर्मिताप्रति	५५६	९
करणा सान्द्र	करणागान्द्र		१९	द्वय	पतये उप		
सदिनरक्षाप्र	सदिनरक्षाप्रा	२४०	५	परायमनु	पराय मा	५६५	२२
निधय । सवाद	निधय सवाद	२४१	१	साप्यम	साप्यधर्म	५६८	६
भवत् । तदा	भवत् तदा	२४१	५	साधान	साधन		२३
प्रामाण्यस्य	प्रामाण्यस्य		२३	सररय	सररय	७०	८
प्रामाण्य	प्रामाण्य	२४२	१	किध मिदो	किधिमिदो	५८५	२४
दावाणधि	दावाणमधि		८	दम्बर	दम्बर	५८६	१७
				मानग्या	सामग्य	५८७	३
				कुवर्ती	कुवन्ता	५९८	११
				हृतिहा	हृतिहा		
							१८
							२६
							२०
							१९
							२०
							१२
							१४
							५
							२१
							९
							८

द्वितीयभागे—

ता कला	ता कला	२५९	१७				
समुपजयवाना	समुपजयमाना	२१३	१०				१८
नादृष्टारिकास्	नादृष्टारिकास्	२४६	११	प्राग्यापय	प्राग्यापय		२६
यथाप्येन	यथाप्येन	२४८	९	स्वाग्	स्वाग्	६०३	२०
प्रमाणा ।	प्रमाणा	२४८	१२	शमन्तकार्यस्य	शमन्तकार्यस्य		
तद्वत्तुमवदना	तद्वत्तुमवदना	२५२	८				
उपपन्नगतप्र	उपपन्नगतप्र	३५३	११				
परमार्थक	परमार्थक	२५३	२२	रुपलभ्य	रुपलभ्य	६०३	१९
विपदा	विपदा	३५४	८	कायस्या	कारणस्या	६१२	१३
म्यपि । इति	म्यपि इति	३५८	११	मिष्यन् सन्	मिष्यन् सन्	६१२	१४
आदमान	आदमान	३५८	१९	प्रगम तुलाया	प्रगम तुलाया	६१३	५
इति	इति	३६२	१८	चान्यदृति	चान्यदृति	६१९	४
रक्षयि	रक्षयि	३६३	१९	रागादित	रागादित		५
मन्तर्द	मन्तर्द	३७८	८	रादिद इति	रादिद इति	६२४	२१
शमा	शमा	४८१	७	शमन्मन्	शमन्मन्	६२५	९
नाय	नाय	४८१	१४	गित	गित	६२५	८

अशुद्धम्, शुद्धम्, पृष्ठम्, पंक्ति,	अशुद्धम्, शुद्धम्, पृष्ठम्, पंक्ति,
ता ता ६२८ १०	भासकस्तर्का भासस्तर्का " २
समातन्त्रते समा मन्वते ६३३ ४	नुपपत्त्या नुपपत्त्य " ९
लब्ध्वन्यथा लब्ध्वन्यथा ६५६ ६	करणाच्च । करणाच्च १००८ ६
मिपणो भीपणो ६५७ ८	द्यनेकान्तस्तद्वर्ज द्येकान्तस्तद्वर्ज " १६
सीयते सीयन्ते " १०	पक्ष. प्रयोगः पक्षप्रयोग " २३
वातशः वांगतः " १७	यिकप्रमाण यिक प्रमाण १०११ १३

चतुर्थभागे—

कालभेद कालभेद ७३६ ८	लोके प्रतीत्या लोकप्रतीत्या " २०
कदाचित्कनयो कदाचित्कनयो ७८८ १९	इति लोक इति । लोक " २०
तदेक्षण तदेक्षण १८९ १९	नाय्यनुभयत नाय्यनुभयत १०१२ २५
द्रव्यपर्याययोः । द्रव्यपर्याययोः ८०० ७	प्रमाण भाव प्रमाणाभाव १०१३ ४
प्रतिभासमाना प्रतिभासमान ८७२ १८	परिहारा परिहारा १०२० २२
लोकस्तम. लोकाभावस्तम. ८५२ १८	नुपपत्तेः नुपपत्ति. १०२४ ७
	प्रतीयते । प्रतीयते, " २१
	समानवर्मा सावनवर्मा १०३५ १
	इति इति सन्दिग्धो " ४

पंचमभागे—

च जानस्य चाजानस्य ९९३ १७	जानाश्रान्तत्व जानाश्रान्तत्व १०३६ १८
न वर नवर ९९४ ३	नित्यत्वस्य नित्यत्वस्य १०३७ १
द्वितीयादि द्वितीयादि " ८	सत्त्वस्य " १९
माध्यस्थ्यमुपेक्षते माध्यस्थ्यमुपेक्षते " १०	शौद्रोदनो शौद्रोदनो १०३८ १०
एतेनाद्वाष्टि एतेनाद्वाष्टि ९९५ १	बुद्धो बुद्धो १०३९ ११
तथा वा मे (१) तथाचात्म " ७	जायते । किं जायते किं " ११
मुखोपेक्षा मुखोपेक्षा " १४	फल । तस्य फल तस्य १०४२ ११
पेक्षा बुद्धय पेक्षाबुद्धय " २१	नैगमा नैगमा १०५३ ७
तत् तत् ९९६ ३	रपाश्वा रपाश्वा १०५८ २
वर्मे धर्मी " ५	व्यवहारो व्यवहारो " १०
प्रमाणभेद प्रमाणाद्भेद " १३	च सत्य चासत्य १०५९ १३
व्यवस्था विप्लव. व्यवस्थाविप्लव. ९९७ १०	सिद्ध्ये सिद्ध्ये " १४
प्रमाणान्, प्रमाणात् " २०	वैसादृश्य वैसादृश्य " १८
सावृतत्वा सावृतत्व १००२ १८	भविष्य भविष्यद् १०६० ९
तस्माद पार तस्मात् पार " १९	न घट - न घटगच्छ-
सत्या विषय सत्याविषय १००३ १९	वाच्य, घट- १०६५ २१
" तद्वदा- चतुर्विंशसूत्रा-	प्रवृत्त प्रवृत्ति " २२
भासते इति रम्भे योजित-	नैगमा नैगमो १०६६ २३
हृत्वा ' मसत् । त्र-	नर्जसुत्रा नर्जसूत्रा १०६८ ५
योविंशसूत्र-	स्थितत्वात्- स्थितत्वात् ।
वृत्तिपर्यवसाने	यिव्या पृथिव्या १०७५ २१
योजनीयम् ।	
यदा भासते यदाभासते १००५ ३	

अगुदम्, शुद्धम्, पृष्ठम्, पति	अगुदम्, शुद्धम्, पृष्ठम्, पति
अभिष्यसे न अभिष्यसेन , २२	हेतुरप्यभि हतुप्यभि १०७९ १९
मययेव मययेव । १०७६ ६	मिद ननु मिद ननु , २०
म्यन्दिनी म्यन्दिनी , ४	गुचम्य गुचम्य , २२
प्रत्ययम् । प्रत्यय , ७	भेदात् । तेषां भेदात् तेषां १०८० २०
कत्वाच । न कत्वाच न ११	प्रदीपव्याग प्रदीपव्याग १०८१ १४
स्वरचय । नाह स्पन्त्याच नाह १५	प्रमिदम् । प्रमिद २१
ध्यापारमन्यस्य ध्यापार	हृत्स्व अहत्स्व १०८२ १०
मृयस्य १ १७ १४	चैनन्यामाग चैनन्यामाग , २१
मनुस्मरन मनुस्मरन , १९	भृत् भृत् १०८४ १७
बन्धन्यागार बन्धन्यागार , १७	स्याद्वा स्याद्वा , १९
मम्भदङ्गाप मम्भदङ्गाप	कया पुट्टमि कयापुट्टमि
वापचम्य कम्य १०७९ ४	ताम् ताम् १०८ २

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

यत्रान्यपरमागमेति न मह पादेऽन्वकार सत्ता

यस्यावगमिनिगृतिं न मनने यन्मेघमालादिभि ॥

जस्त यत्र ममेनि यच्च परितन्मैलोम्यविद्योतक

तज्ज्योतिजगता तनोतु महती तत्त्यागमोघश्रियम् ॥७००॥

एव प्रमाणस्य लक्षणसस्याविषयाप्रत्यय फल प्ररूपयत्नाह—

यत् प्रमाणेन साध्यते तदस्य फलमिति ॥ १ ॥

यद्वक्ष्यमाणमनाननिवृत्त्यादिक प्रमाणेन प्रत्यक्षादिना साध्यते
निपाद्यते नदस्य प्रमाणस्य फलमगन्तव्यमिति ॥ १ ॥

अथैतत्प्रकारमभ्यामाह—

तद्वद्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण चेति ॥ २ ॥ १०

एक प्रमाणस्य फलमानन्तर्येण साध्यात्परं तु पारम्पर्येण व्यग्रहित-
मित्यय ॥ २ ॥

अथाद्यफलाविर्भावनायाह—

तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फल-
मिति ॥ ३ ॥ १५

तत्र तथोक्तानन्तर्यपारम्पर्यमेतमित्यौ फलयोर्मध्यान्तान्तर्येण सर्व-
प्रमाणानामर्थान्निर्वाणानां योगिजानानां च ज्ञानस्य निपयया-
देर्निवृत्ति प्रथम म्वपरत्यरसितिम्वरूपा फल प्रनिपत्तव्यमिति ।

ननु केरलिना सत्ता सर्वप्रमेयस्य प्रत्यक्षत्वादज्ञाननिवृत्ति फल-
भाव इति चेत् । मैत्रम् । प्रतिसमयगणेषां विषयज्ञाननिवृत्तिपरि- ॥०॥
णते फलरूपायाम्नेषां सद्भावात् । ननु प्रथमसमय एवाज्ञेयार्थप्रकाश-

रूपेण परिणतौ केवलस्य केवलिनः प्रतिसमयाज्ञाननिवृत्तिपरिणामो
नास्तीति चेत् । न । द्वितीयादिसमये तदनभ्युपगमे तस्याज्ञत्वप्रस-
ङ्गात् । न वरं केवलज्ञानोत्पत्तिप्रथमसमयेऽज्ञानस्य निवृत्तिः प्रथम-
समयविशेषेण समस्ति । द्वितीयादिसमये पुनः सैव द्वितीयादि समय-
५ विशिष्टेति न फलभावलक्षणो दोषः ॥ ३ ॥

इत्थमानन्तर्येण प्रमाणफलं निरूप्य पारम्पर्येण तत्प्रकाशयन्नाह—

पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलमौदासीन्य-
मिति ॥ ४ ॥

औदासीन्यं साक्षात्समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाविरहान्मा-
१० व्यस्यमुपेक्षेत्यर्थः । कुन इति चेत् । उच्यते । मिद्वप्रयोजनत्वा-
त्केवलिनां सर्वत्रौदासीन्यमेव भवति । हेयस्य संसारतत्कारणस्य
हानात्, उपादेयस्य मोक्षतत्कारणस्योपदानात्, सिद्धप्रयोजनत्वं
नासिद्धं भवताम् । ननु करुणावतां परदुःखनिहासूना कथमौदासी-
न्यम् । करुणाया असम्भवे वा कथमामन्त्रं तेषां स्यादिति चेत् । न ।
१५ माहविशेषात्मिकायाः करुणायाम्नेषामसम्भवान् । स्वदुःखनिवर्तन-
वदकरुणयापि परदुःखनिराचिकीर्षायां प्रवृत्तेः । नन्वस्मदादिवद्दुः-
खोरेवात्मदुःखनिवर्तनं केवलिनः समीचीनम् । तथा चात्र प्रयोगः—
यो यः स्वात्मनि दुःखं निवर्तयति स स्वात्मनि करुणावान् । यथाऽ-
स्मदादि, तथा च योगी स्वान्मानि संसारदुःखं निवर्तयतीति । न
२० ज्ञात्र हेतुर्विरुद्धोऽनैकान्तिको वा । विषये सर्वथाप्यभावान् । भय-
लोमादिनात्मदुःखनिवर्तकैर्न्यभिचारी हेतुरिति चेत् । न । तेषामपि
करुणोत्पत्तेः । न ह्यात्मन्यकरुणावनः परतो भयं लोभोऽभिमानो वा
सम्भवन्ति । तेषामात्मन्यकरुणाप्रयुक्तत्वादिति परम्पर्या करुणावानेवात्म-
दुःखमनशनादिनिमित्तं निवर्तयति भयादिहेतुका वा कस्यचिदात्मनि
२५ करुणोत्पद्यते । सोत्पन्ना सती स्वदुःखं निवर्तयतीति साक्षात्कर-

ण्यामन्नु धनिवर्तने प्रवर्तते । नतो न व्यभिचार । एतेनादृष्टि-
 विरोधप्रमाणात्मनि दु गनिवर्तनपरैर्व्यभिचारचोन्ना निरस्ता । तत्
 कण्णोत्पत्तेर तन्निवर्तनात् । तत्राकर्णम्यात्मन्नु स्वनिवर्तन दृष्टमतो
 यमममाधिगिति चेत् । न । स्वभावोऽपि स्वन्नु स्वनिवर्तननिवर्तनलो-
 पपत्ते । यथा स्वन्नु तन्मात्रायावेव भास्करो लोक प्रकाशयति । ५
 पुन कृपावृत्त्या । तथा यन् केवली स्वन्नु स्व निवर्तयिष्यति तदा
 को लोप । तथा चा मे (१) दु गनिवर्तनकर्मस्य हतो करुणा-
 उत्तेनान्यथानुपपत्ते सन्दिग्धत्वाद्यभिचारिरम् । ततो नि शेषान्त-
 राय तयादमयदानम्वरूपमेवात्मन प्रज्ञाणावरणस्य परमा दया ।
 मैत्र च मोहामात्रागद्वयोरप्रणिधानादुपेक्षा । तीर्थकरत्तनामो- १०
 दयातु हितोपदेशप्रवृत्तनापरन्तु स्वनिगकारणमिद्विरिति । न तु
 बुद्धयन्करणयाऽस्य प्रवृत्तिर्नगती येनापेक्षा केवलस्य पट्टे न
 स्यात् । ननुपेक्षाकेवलज्ञाने सुखम्यापि पट्टत्वं वस्तुमुच्यतेनान्यथा
 'केवलस्य सुखोपेक्षा' इति पूर्वाचार्यवचननिरोधो दुष्परिहृ इति चेत् ।
 सत्यम् । किन्तु न सत्यश्रोत्रमोऽय केवलज्ञानस्य सुखपट्टत्वं- १५
 यत् । इत्युपेक्षितोऽस्माभि । सुखस्य हि समासिणि मदेवकर्मन्यपट्ट
 त्वम् । मुक्ते तु ममन्तकर्मस्यपट्टत्वं प्रमाणोपपत्तम् । न पुनर्ज्ञान-
 पट्टत्वं । तत्र मूले पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तारङ्गमार्गादा-
 भीन्यमिति ॥ ४ ॥

अथ केवलव्यतिरिक्तप्रमाणानां परम्पराकृतप्रकट्यायाह—

२०

शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षा बुद्धय
 इति ॥ ५ ॥

पारम्पर्येण कर्ममिनि प्राक्मुद्रादत्र सम्बन्धेने । तत्र शेषप्रमाणानां
 केवलज्ञानव्यतिरिक्तानां पुनरुपादानं पश्चिमे एव पश्चिमाग उपेक्षा
 औत्तमीन्य तदर्थमुपादयतिषु बुद्धय पारम्पर्येण कर्तव्यम् ॥ ५ ॥ २१

प्रमाणफलं प्रमाणाद्भिन्नमेवेति यौगः, अभिन्नमेवेति ताथार्थताः,
इत्येकान्तद्वयनिरासार्थं स्वमतं प्रमाणतो व्यवस्थापयन्नाह—

ततः प्रमाणतः स्याद्भिन्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वा-
न्यथानुपत्तेरिति ॥ ६ ॥

- ५ तत् सामान्यलक्षणलक्षितं फलं धर्मं प्रमाणतः स्याद्भिन्नमभिन्नं चेति
साव्यो धर्मः प्रमाणफलत्वन्यथानुपपत्तेरिति हेतुः ॥ ६ ॥
अथाम्य हेतोर्व्यभिचारं पराकुर्वन्नाह—

उपादानबुद्ध्यादिना प्रमाणाद्भिन्नेन व्यवहितफलेन
हेतोर्व्यभिचार इति न विभावनीयमिति ॥ ७ ॥

- १० प्रमाणफलं च भविष्यति प्रमाणात्मवेद्या भिन्नं च भविष्यति ।
यथोपादानबुद्ध्यादिकमिति न परामर्शनीयं यौगैरित्यर्थः ॥ ७ ॥
कुत इत्याह—

तस्येकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणभेदव्यवस्थितेति ८

- तस्योपादानबुद्ध्यादेर्व्यवहितफलस्यैकप्रमातृतादात्म्येनैकेन प्रमाणा
१५ सह तादात्म्यमधिष्णुमावन्नेन कृत्वा किमिन्द्राह—प्रमाणात्सकाशाद-
भेदव्यवस्थिते. प्रमाणेन मम तादात्म्योपपत्तेर्हेतोर्व्यभिचार इति न
विभावनीयमिति प्राक्तेनेन योगः ॥ ८ ॥

एकप्रमातृतादात्म्यमपि तस्य कुत सिद्धमित्याह—

प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणति-
प्रतीतेरिति ॥ ९ ॥

२०

१ 'प्रमाणस्य प्रमाणत्वं तस्मादभ्युपगच्छताम् ।

भिन्न फलनुपपत्त्यमेव हेतुः तदसम्भवान् ॥' इति न्या. सं पृ ७१ ।

२ 'विषयाधिगतिश्चात्र प्रमाणफलमिष्यते । स्वावित्तिर्वा प्रमाणं तु सामान्य
योग्यतापि वा ॥ १३४४ ॥' इति तत्त्वचिन्ते ।

यस्यैवात्मन प्रमाणाकारेण परिणतिस्तस्येव फलरूपतया परिणाम
इत्येकप्रमात्रपेक्षया प्रमाणफलयोरमेव ॥ ९ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति
सर्वसव्यवहारिभिरस्खलितमनुभवादिति ॥ १० ॥ ५

न ग्वरन्त्य प्रमाता प्रमाणपर्यायतया परिणमतेऽरश्चोपादानहा
नोपेक्षानुद्धिपर्यायस्यभावतयेति कस्यापि सचेतसोऽनुमय ममस्तीत्यर्थ
॥ १० ॥

यथोक्तार्यान्भ्युपगमे दूषणमाह—

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्था विप्लवः प्रस- १०
ज्येतेति ॥ ११ ॥

इतरयेयेकस्येव प्रमातु प्रमाणफलसंग्रहिन्यानङ्गीकार इमे
प्रमाणफले स्वकीये मे च परकीये इति नैयत्य न म्यामिति भाव ।
तदित्यमुपादानबुद्ध्याऽन्यद्विहितफले प्रमाणादमेदम्यापि प्रमिद्धेन तेन
प्रकृतदेतार्यभिचार इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

१५

अथ व्यभिचारान्तर्ग निराचिकीपुराह—

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षा-
त्फलेन साधनस्यानेकान्त इति नाशङ्कनीयमिति
॥ १२ ॥

प्रमाणफलं च न्याय्यमाणात्, सर्वथाप्यभिन्नं च न्याय्यथानु- २०
निवृत्तिरित्यनयानेकान्तिकत्वं प्रकृतिहेतोरिति न शङ्कनीयं शास्त्रशिष्यै
॥ १२ ॥

(कुत इत्याह—

१ एतच्चिदान्तर्गत रत्नाकरे प्रुदित रत्नाकरावतारिकाया प्रतिम् ।

कथंचित्तस्यापि प्रमाणाद्भेदेन व्यवस्थाना-
दिति ॥ १३ ॥

कथंचिदिति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण) .... रूपस्य साक्षात्फलस्य
न केवलमुपादानबुद्ध्यादेर्व्यवहितफलस्येत्यपिशब्दार्थः ॥ १३ ॥

५ एवं व्यवस्थानमपि कुतः सिद्धमित्याह—

साध्यसाधनभावेन प्रमाणफलयोः प्रतीयमानत्वा-
दिति ॥ १४ ॥

ये हि साध्यसाधनभावेन प्रतीयेते परस्परं भिद्येते यथा कुठारच्छिदे ।
साध्यसाधनभावेन प्रतीयेते च प्रमाणाज्ञाननिवृत्त्याख्यफले ॥ १४ ॥

१० अस्त्यैव हेतोरसिद्धतां पराजिहीर्षुः प्रमाणस्य साधनत्वं तावत्समर्थ-
यमान आह—

प्रमाणं हि करणाख्यं साधनं स्वपरव्यवसितौ सा-
धकतमत्वादिति ॥ १५ ॥

यत्खलु क्रियायां साधकतमं तत्करणाख्यं साधनं, यथा परश्वधः
१५ साधकतमं च परव्यवसितौ प्रमाणमिति ॥ १५ ॥

अथ फलस्य साध्यत्वं समर्थयन्ते—

स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाज्ञाननिवृत्त्याख्यं फलं तु
साध्यं प्रमाणनिष्पाद्यत्वादिति ॥ १६ ॥

यत्प्रमाणनिष्पाद्यं तत्साध्यं यथोपादानबुद्ध्यादिकं प्रमाण-
२० निष्पाद्यं च प्रकृतं फलमिति । तन्न प्रमाणादेकान्तेन फलस्याभेदः
साधीयान् । सर्वथा तादात्म्ये हि प्रमाणफलयोर्न व्यवस्था तद्भाव-
विरोधात् । न हि सारूप्यमस्य प्रमाणमधिगतिः फलमिति सर्वथा

तान्मये मियन्यतिप्रमत्ते । (ननु प्रमाणम्यासारूप्य) व्यावृत्ति
सारूप्यमनधिगतिव्यावृत्तिरिति व्यावृत्तिभेदेकस्यापि प्रमाणफलव्यव-
स्येति चेत् । नैवम् । स्वभावभेदमन्तरेणान्यव्यावृत्तिभेदस्याप्यनुपपत्ते ।
कथं च दर्शनस्याप्रमाणफलव्यावृत्त्या प्रमाणफलव्यवस्थावप्रमाणान्तर-
फलान्तरव्यावृत्त्याऽप्रमाणत्वस्याफलत्वस्य च व्यवस्थानस्यादिति ॥ १६ ॥ ५

अथ प्रसगत कतुरपि सकाशात्प्रवृत्तफलस्य भेद समययमान प्राह—
प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियाया. कथंचिद्भेद
इति ॥ १७ ॥

प्रमातुरात्मन किं पुन प्रमाणान्त्यपिशब्दार्थ ॥ १७ ॥

स्वपरव्यवसितिक्रियाया अज्ञाननिवृत्त्याख्यफलस्वभावाया कथ- १०

चिद्व्यवमाण .. (अत्र हेतुमाहु —

कर्तृक्रिययो. साध्यसाधकभावेनोपलम्भादिति । १८ ।

ये साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते ते अन्योन्य भिन्ने । यथा त्वेवत्तरु-
च्छिदिक्रिये साध्यसाधकभावेनोपलभ्येते च प्रमातृस्वपरव्यवसितिक्रिये
इत्यर्थ ॥ १८ ॥ १५

हेत्वसिद्धिपरिहाराथमाह—

कर्ता हि साधक. स्वतन्त्रत्वात्, क्रिया तु साध्या
कर्तृनिर्वर्त्यत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वमात्मा) तन्त्र प्रधानमध्येनि स्वतन्त्रो य क्रियाया स्वतन्त्र
॥ साधको यथा वृश्च्छेदक्रियाया अश्वन । स्वतन्त्रश्च स्वपरव्यवसिति- २०
क्रियाया प्रमानेति स्वतन्त्र(त्व कर्तुं कुन सिद्धमिति चेत् ।
क्रियाभिद्वानपरायत्तया प्राधान्येन निश्चितत्वात् । स्वपरव्यवसितिः)
क्षणा क्रिया पुन साध्या कर्तृनिर्वर्त्यत्वात् । या सन्तु कर्तृनिर्वर्त्या क्रिया
सा साध्यते व्यवहार ।

एवमेकान्ततो भेदं प्रमाणफलयोर्जगुः ॥

योगास्तमथ सन्न्यायादूपयन्ते मनीषिणः ॥ ७०१ ॥

- तथा हि यत्तावत्प्रमाणमित्याद्यवादि तत्र प्रत्यभिज्ञानबाधः पक्षस्य - प्रमाणात्कथंचिदभिन्नस्य तत्फलस्याज्ञाननिवृत्त्यादेः प्रत्यभि-
 ५ ज्ञानेन प्रतीयमानत्वात् । योऽहं पदार्थं प्रमिणोमि स एव निवृत्ता-
 ज्ञानस्तमुपाददे परित्यजाम्युपेक्षे चेति हि प्रतिप्राणि प्रतीयते । अनु-
 मानबाधश्च । तथा हि—फलं प्रमाणात्कथंचिदेव भिन्नं तत्कार्यत्वा-
 न्यथानुपपत्तेः । ज्ञानं हि स्वकारणकलापादुपजायमानं स्वार्थग्रहण-
 व्यापारलक्षणोपयोगरूपं सदज्ञाननिवृत्त्यादिरूपतया परिणमत इतीत्यं
 १० कथंचिदेव भेदे प्रमाणफलयोः कार्यकारणभावो घटते । कारक-
 त्वाख्यो हेतुश्च प्रदीपात्मना व्यभिचारी । प्रदीपः स्वात्मनात्मानं
 प्रकाशयतीत्यत्र प्रदीपात्मनः कारकत्वेऽपि प्रकाशरूपाभिन्नफलकारि-
 त्वप्रतीतिः । न खलु प्रदीपात्मनः प्रकाशो भिन्नस्तस्याप्रकाशत्व-
 प्रसङ्गात्, पटवत् । प्रदीपात्मनो भिन्नस्यापि प्रकाशस्य प्रदीपात्मनि
 १५ समवायात्प्रकाशतासिद्धिरिति चेत् । मैवम् । अप्रदीपात्मन्यपि घटादौ
 तत्समवायानुपङ्गात् । प्रत्यासत्तिविशेषात्प्रकाशस्य प्रदीपात्मन्येव
 समवायो नान्यत्रेति चेत् । स कोऽन्योऽन्यत्र कथंचित्तादात्म्यात् ।
 दृष्टान्तस्य च माध्यविकलत्वं कुठारादेरप्येकान्तव्यतिरिक्तक्रियाकारि-
 त्वासिद्धेः । कुठारादिना हि काष्ठादेश्छिदानिरूप्यमाणा छेद्यप्रदेशानु-
 २० प्रवेशलक्षणैवावतिष्ठते । स चानुप्रवेशः कुठारादेरात्मगतधर्मोऽनर्था-
 न्तरम् । एवं करणत्वानुमानेऽपि पक्षहेतुदृष्टान्तदोषा वाच्याः । यच्चो-
 क्तम्—‘ न ह्येकस्यैकदा स्वात्मापेक्षया करणरूपता फलरूपता च
 श्रेयसी ’ इत्यादि । तदप्यसत्यम् । एकस्याप्यपेक्षाभेदादनेकारकरूपतो-
 पपत्तेर्यथा वृक्षस्तिष्ठति वृक्षेण कृतं वृक्षादपेतं वृक्षं पश्येत्यादौ । एवं
 २५ प्रमाणस्यैकस्यापि साधकतमत्वापेक्षयाऽज्ञाननिवृत्त्यादिस्वभावापेक्षया
 च प्रमाणरूपता फलरूपता च न विरोधमध्यास्ते । ननु चाज्ञान-

निवृत्तिनामेव न च तत्रैव तस्यैव कार्यं युक्तं विरोधादतः कथमस्या
 प्रमाणफलस्य स्यादिति चेत् । तदपि स्याद्वात्स्यायनानभिमतमापितम् ।
 अनाननिवृत्ते स्वार्थयत्नमात्रपरिणतिलक्षणाया स्वार्थग्रहणव्यापार-
 लक्ष्णोपयोगरूपप्रमाणेन कार्यत्वाविरोधात्, माधकृतमागम्येतराशान्,
 कथंचिद्धेत्यप्रतिपादनान् । किं च धर्मरूपता धर्मिरूपता वा प्रति- ५
 ज्ञायमाननिवृत्तिनानमेवेति प्रतिपाद्येत । यत् धर्मरूपता तद्वन्नान-
 निवृत्तेधर्मस्यमावयो स्वधर्मिणो नानात्कथंचिद्धेत्येवोत्पत्तिनिषेधः । न
 हि सप्तम्याप्यभेदे धर्मधर्मिभावः संगच्छते । तस्मान्नाननिवृत्तिर्नान-
 मेवेति प्रतिपादनीया । अथ धर्मरूपता तत्रापि किमपेक्षानान-
 निवृत्तेधर्मित्वं परिकल्प्येत नानापेक्षया धर्मान्तरापेक्षया वा । प्रथम- १०
 पक्षे तन्निवृत्तेधर्मित्वम् । ज्ञानस्य तु धर्मत्वमिति वचनमात्रमात्रम् ।
 न चैतन्नुक्तम् । तस्यान्वयान्तराश्रितत्वात् । यथाश्रितं न तस्य स्यादत्र
 पक्षे धर्मत्वमिति यथा रूपान्ते । नानाश्रिता चाज्ञाननिवृत्तिरिति ।
 अथ धर्मान्तरापेक्षया तन्नानापेक्षया किमस्या स्यात् ।
 धर्मरूपता चेत्, कथमेतन्नानमेवानाननिवृत्तिरित्यभेदाभिधान १५
 युज्यते । नानस्याज्ञाननिवृत्तिधर्म इति भेदाभिधानम्योपपन्नत्वात् ।
 तथा च ज्ञानमेवानाननिवृत्तिरिति दुषटम् । यदप्यभिहितं
 निगूढज्ञानं फलमिच्छति तत्पक्षेणैव । विगेषणविशे-
 ष्ययोर्विभिन्नानालम्बनवामावात् । एकमेव हि ज्ञानं तन्नालम्बनम् ।
 न हि गृहं पटोऽण्टी पुष्प इत्यादि । विगेषणविगेष्ययोनानमेवे २०
 न श्रूयते । न च विषयमेतदस्य ज्ञानमेव पञ्चाङ्गुलान्तेर्विषयस्य
 समानेन्द्रियमात्रस्य योग्यत्वात् तद्व्यतिरिक्तम्यानेकस्याप्येकज्ञानालम्बनत्वात् ।
 कथमन्यथा सप्तमद्वयं कथंचिदेकज्ञानालम्बनमनेकत्वात्, पञ्चाङ्गुलान्,
 इत्यत्र प्रयोगे पञ्चाङ्गुलस्य दृष्टान्तत्वेनोपादानं स्यात् । कथं चाऽन्य
 विन सिद्धिरुच्चाद्योमध्यमागानामप्येकज्ञानालम्बनवामावप्रसङ्गत- २५
 स्तद्व्यापि ज्ञानस्य मिथ्यचनुपपत्तेः । यापि विगेषेणाक्षसन्निकर्षात्तिलक्षण-

त्रिमित्रा सामग्री प्रतिपादिता साप्यनुपपन्ना । सन्निकर्षस्य प्रागेव
प्रतिक्षितत्वात् । सति च कार्यभेदे कारणभेदः कल्पयितुं युक्तः । न
चात्र तद्वेदोऽस्ति विशेषणविशेष्यालम्बनस्यैकस्यैव ज्ञानस्य समर्थित-
त्वादिति ।

- ५ मित्राभिन्नं तदिदमियता विस्तरेण प्रसिद्धं
प्रत्यक्षादेरधिगमगणात्तत्फलं सर्वमेव ।
यस्त्वेकान्तः कुमतमतिभिस्तीर्थिकैः कीर्तितोऽसौ
दोषव्याघ्रग्रसनवगतो न स्वरूपं विमर्ति ॥७०२॥२०॥

कश्चिदाह—“ कल्पनाशिल्पिनिर्मिता सर्वापि प्रमाणफल-
१० हतिरिति विफल एवाय प्रमाणफलालम्बनः स्याद्वादिनां भेदाभेद-
प्रतिष्ठोपक्रमः’ इति । तन्मतमिदानीमपाकर्तुमाह—

संवृत्या प्रमाणफलता व्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रला-
पः, परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धिविरोधादिति ॥२१॥

- संवृत्याऽविचारितरम्यप्रतीत्या कल्पनापराभिधानया, इयमत्रो-
१५ पनिषत् । सांवृतप्रमाणफलव्यवहारवादिनापि सांवृतत्वं प्रमाणफलयोः
परमार्थवृत्त्या तावदेष्टव्यम् । तच्चासौ प्रमाणादभिमन्यतेऽप्रमाणाद्वा ।
न तावदप्रमाणात्तस्यार्किंचित्करत्वात् । अथ प्रमाणात्तत्र । यतः
सावृतत्वाग्राहक प्रमाणं सांवृतमसावृतं वा स्यात् । यदि सावृतं, कथं
तस्मादपारमार्थिकस्य सकलप्रमाणफलव्यवहारसांवृतस्य सिद्धिः । तथा
२० च पारमार्थिक एव समस्तोऽपि प्रमाणफलव्यवहारः प्राप्त इति ।
अथ प्रमाणफलसावृतत्वग्राहकं प्रमाणं स्वयमसावृतमिष्यते तर्हि
क्षीणा सकलप्रमाणफलव्यवहारसावृतत्वप्रतिज्ञा । अनेनैव व्यभिचारात् ।
तदेवं सांवृतसकलप्रमाणफलव्यवहारवादिनो व्यक्त एव परमार्थतः
स्वाभिमतसिद्धिविरोध इति ॥ २१ ॥

२५ प्रस्तुतमेवार्थं निगमयन्नाह—

ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः सकल-
पुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्तव्य इति ॥ २२ ॥

अयमभिप्रेति — सर्वापि पुरुषार्थसिद्धिः प्रमाणनिवृत्त्यात् ।
तनस्ता तात्त्विकानामभिलषता तन्मूलभूत प्रमाण तात्त्विकाधिकमङ्गीकर्त-
व्यम् । प्रमाणस्य च तात्त्विकत्वे मिद्वे तत्फलस्य तज्जन्यतया तात्त्विक-
कत्वमयनोपनतमिति । तन्निष्ठ प्रमाणफलव्यवहारस्य पारमार्थिकत्व-
प्रसिद्धे सफल एवाय प्रमाणफलयोमेनाभेन प्रतिष्ठानारम्भ म्याद्वाद-
पीयूषपानलम्पटानामिति ।

५

क शक्तश्चर्म तरीतुमुदधिं बाहोर्नान्मानन

क पाणौ त्रिदिवाधिपक्षितिघ्नं धर्तुं पटीयानिह ।

१०

क शेषादिफणाविमूषणमणीनानातुमभ्युद्यत

को वा मानफलं कृती जिनमते सम्यक्प्रमो जल्पितुम् । ७०३ । २२

एव प्रमाणस्य निम्नतरं स्वरूपमस्याविषयफलान्याभिधायेतानी
हेयज्ञाने सति तद्वानादुपादेय सम्यगुपात्तात् पायतेऽनन्तरत्वरूपा
द्यामासमप्याह—

१५

प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद्विपरीत तदाभास-
मिति ॥ २३ ॥

पूर्वप्रतिपादितात्प्रमाणस्य सम्बन्धिन स्वरूपादिचतुष्टयात्स्वरूप-
सख्या विषयफललक्षणासङ्गानाद्विपरीतमपर स्वरूपादिचतुष्टय-
यत्तत्तदामास स्वरूपादिचतुष्टयाभाम स्वरूपाभास सख्याभास विषया-
भास फलाभास चेत्यथ ॥ २३ ॥

२०

तद्वदाभासत इति कृत्वा, तत्र स्वरूपाभास तावदाह—

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशकस्वमात्रावभासकनिर्वि-
कल्पकसमारोपाः प्रमाणस्य स्वरूपाभासा इति २४

अज्ञानात्मकं चानात्मप्रकाशकं च स्वमात्रावभासकं च निर्विकल्पकं च समारोपश्चेति सर्वेषां द्वन्द्वः । ते किमित्याह—प्रमाणस्य सम्बन्धिनः स्वरूपाभासाः प्रमाणाभासाः प्रत्येतव्याः ॥ २४ ॥

अत्र यथाक्रमं दृष्टान्तानाह—

५ यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानदर्शनविपर्ययसंशयानध्यवसाया इति ॥ २५ ॥

सन्निकर्ष आदिर्यस्य कारकसाकल्यादे. परैः प्रमाणतया प्रतिपन्नस्य स्वाभिप्रेतचक्षुरादिदर्शनचतुष्कस्य च तत्सन्निकर्षादिज्ञानशब्दस्य प्रत्येक पदद्वयेनाभिसम्बन्धात् । अस्वसंविदितं ज्ञानं नैया-
१० यिज्ञाद्युपकल्पितं परानवभासकं बाह्यार्थापलापि परिकल्पितं ज्ञानं दर्शनं सौगतानां चतुर्विधप्रत्यक्षतया संमतं विपर्ययसंशयानध्यवसाया-
श्चोपवर्णितस्वरूपास्ततः सर्वेषां द्वन्द्वः । तत्र सन्निकर्षादिकमज्ञानात्मकस्य दृष्टान्तः । अस्वसंविदितं ज्ञानमनात्मप्रकाशकस्य परानवभासकं स्वमात्रावभासकस्य दर्शनं निर्विकल्पकस्य विपर्ययादयस्तु

१५ समारोपस्येति ॥ २५ ॥

कथमेषां तत्स्वरूपावभासतेत्यत्र हेतुमाह—

तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेरिति ॥ २६ ॥

न खल्वज्ञानस्वभावं सन्निकर्षादिकं वाऽनात्मप्रकाशकमस्वसंविदितं वा स्वमात्रावभासकं परानवभासकं वा सर्वथा निर्णयशून्यं दर्शनं
२० वा विपर्ययादिस्वरूपः समारोपो वा स्वपरयोर्निर्णयं कर्तुं पर्याप्नोतीति तेषां प्रमाणस्वरूपाभासत्वमुपपन्नम् । यत्पुनः प्रमाणस्वरूपाभासस्वभावं न भवति तत्स्वपरयोर्निर्णयं कर्तुं पर्याप्तमेव । यथा ज्ञानात्मकं स्वप्रकाशकं परावभासकं सविकल्पकं विपर्ययादिविकलं च प्रमाणमिति । एतच्च सर्वं प्रागेव प्रतिष्ठितमित्यलमिहातिप्रसङ्गेन ॥ २६ ॥

१ चक्षुरचक्षुरविकेवलेति दर्शनचतुष्टयम् ।

इत्थं सामान्यतः प्रमाणस्वरूपाभासमभिधाय विशेषतस्तदभिधित्सु
साव्यवहारिकप्रत्यक्षाभास तावदाह—

साव्यवहारिकप्रत्यक्षमिव यदा भासते तत्तदाभा-
समिति ॥ २७ ॥

साव्यवहारिकप्रत्यक्षमिन्द्रियानिन्द्रियनिर्बन्धनतया द्विप्रकार प्राण ५
पवर्णितस्वरूप प्रतिपत्तव्यम् ॥ २७ ॥

उदाहरणमाह—

यथाम्बुजरेषु गन्धर्वनगरज्ञान दुःखे सुखज्ञान चेति
॥ २८ ॥

अत्राद्य निदर्शनमिन्द्रियनिर्बन्धनाभासस्य द्वितीय पुनरिन्द्रियनि- १०
बन्धनाभासस्य । अत्रग्रहाभासाद्यस्तु तद्वेगं स्वयमेव प्राणेष्विव-
चनीया ॥ २८ ॥

पारमार्थिकप्रत्यक्षाभासमिदानीमात्रेणैव—

पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदा भासते तत्तदाभास-
मिति ॥ २९ ॥ १५

पारमार्थिकप्रत्यक्ष निकलमकलस्वरूपतया द्विभेद यथोक्तमव-
धार्यम् ॥ २९ ॥

निदर्शनमाह—

यथा शिवारयस्य राजपेरसङ्ख्यातद्वीपसमुद्रेषु स-
षद्वीपसमुद्रज्ञानमिति ॥ ३० ॥ २०

शिवोऽयं गणर्वि स्वसमयमभिद्ध, तस्य किञ्च निमज्जापरपर्याय-
मन्यमानास तादृशमवेदामाविनभूयत्याहु सैद्धान्ता । मनःप्राय-
केनाननयोस्तु निपर्यय कदाचित् मग्नमति । एकस्य समयमिन्द्रि-
गुह्य-

प्रादुर्भूतत्वादन्यस्य समस्तावरणस्य क्षयसमुत्पन्नान् । ततश्च नात्र
तदाभासचिन्तावकाशः ॥ ३० ॥

अथ परोक्षभासं विवक्षुः स्मरणाभासं तावदाह—

अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासमिति
॥ ३१ ॥

अननुभूते कदाचिदप्यनुपलब्धे ॥ ३१ ॥

उदाहरणमाह—

अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथेति
॥ ३२ ॥

१० - नुगमम् ॥ ३२ ॥

प्रत्यभिज्ञानाभासमाह—

तुल्ये पदार्थे स एवायमित्येकस्मिंश्च तेन तुल्य
इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभासमिति ॥ ३३ ॥

१५ - प्रत्यभिज्ञान हि तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरमुपवर्णितं, तत्र तिर्य-
क्सामान्यालिङ्गिते भावे स एवायमिति ज्ञानम् । उर्ध्वतासामान्य-
स्वभावे चैकस्मिन्द्रव्ये तेन तुल्य इति ज्ञानम् । आदिशब्दादेवं-
जातीयकमन्यदपि ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानाभासमिति ॥ ३३ ॥

तत्रोदाहरणमाह—

यमलकजातवदिति ॥ ३४ ॥

२० - एकस्याः स्त्रिय एकदिनोत्पन्नमपत्ययुगलं यमलकमिति कीर्त्यते ।
ततश्च यमलकजातयोर्मध्यादेकत्र द्वितीयेन तुल्योऽयमिति जिज्ञासिते स
एवायमिति ज्ञानम् । अपरत्र स एवायमिति बुभुत्सिते तेन तुल्योऽ-
यमिति ज्ञानं च प्रत्यभिज्ञानाभासमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तर्काभासमाह—

असत्यामपि व्याप्तिं तदवभासकस्तर्काभास इति
॥ ३५ ॥

अविद्यमानायामपि व्याप्तावन्यथानुपपत्तिनामिकाया यस्तस्या
व्याप्तेरवभास स तर्काभास ॥ ३५ ॥

उदाहरणमाह—

स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र यावान्मैत्रतनयः स
श्याम इति यथेति ॥ ३६ ॥

न हि मैत्रतनयत्वास्यस्य मानस्य श्यामत्वेन साध्येनान्यथानुपपत्त्या-
परपर्याया व्याप्तिं प्रतीयते । शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वप्रयुक्तत्वा- १०
च्छ्यामनाया । यो हि अनन्युपमुक्तशाकाद्याहारपरिणामपूरुस्तनय
स एव श्याम इति शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्यैव श्यामत्वेन
साध्येन व्याप्तिः । न पुनर्मैत्रतनयत्वस्य । ततश्च स श्यामो मैत्र-
तनयत्वादित्यत्रानुमाने यावामैत्रतनयः स श्याम इति सत्राप्तेरेण य
प्रत्ययः स तर्काभास एव । प्रोक्तन्यायेनामत्यामपि व्याप्तिं प्रवृत्त्वा- १५
निति ॥ ३६ ॥

अथानुमानामाममाह—

पश्चाभासादिसमुत्थं ज्ञानमनुमानाभासमिति ॥ ३७ ॥

पश्चामाम आदिषथा हेत्वामामप्रमृतीनां ते पश्चामामादयो चक्ष्यमाण-
उत्पत्तौ नान्येभ्यः समुत्था उत्पत्तिरित्येति पश्चाभासान्निमित्तमुत्थं ज्ञानमनु- २०
मानाभासमिति प्रतिपाद्यते । एतच्च यत्र स्वप्रतिपत्त्यर्थं तदा स्वाधा
नुमानाभासः, यत्र तु परप्रतिपत्त्यर्थं पश्चान्निबन्धनरूपापन्नं तत्र परार्था-
नुमानामामवसेयमिति ॥ ३७ ॥

पश्चाभासास्तावदाह—

तत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणा-
स्त्रयः पक्षाभासा इति ॥ ३८ ॥

तत्र तेषु पक्षाभासादिषु मध्ये प्रतीत च प्रमाणप्रतिपन्नं निराकृतं च
प्रत्यक्षादिभिर्वाधितम् । अनभीप्सितं चानिष्टं साध्यधर्मरूपं विशेषणं
५ येषु ते प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणास्त्रयः । पक्षस्थानो-
पन्यस्तत्वात्तत्कार्याकरणाच्च । पक्षवदाभासन्त इति पक्षाभासाः
कथ्यन्ते । प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो निराकृतसाध्यधर्मविशेषणोऽनभी-
प्सितसाध्यधर्मविशेषणश्चेति । अप्रतीतानिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्म-
विशिष्टधर्मिणा सम्यक्पक्षत्वेन प्रागुपवर्णितत्वादेनेषा च तद्विपरीतत्वा-
१० दिति ॥ ३८ ॥

तत्र प्रथमं पक्षाभासमुदाहर्तुमाह—

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथार्हतान्प्रत्यवधारणवर्जं
परेण प्रयुज्यमानः समास्ति जीव इत्यादिरिति ॥ ३९ ॥

रागद्वेषमोहलक्षणाहिहननात्, पापस्वरूपपरजोहननात्, रहस्याभावात्,
१५ अतिशयपूजार्हत्वाद्वा, अर्हस्तीर्थकरः स देवता येषां त आर्हता जैना-
स्तान्प्रति अवधारणमस्त्येव जीव इत्याद्यनेकान्तस्तद्वर्जयतीत्यवधारण-
वर्जं यथा भवति, आदिशब्दान्नास्ति जीवो, नित्यो जीवः, श्रावणः
शब्दः, शीतलं जलमुष्णोऽग्निरित्येवमादिकमप्यत्रोदाहरणं दृश्यम् ।
इदमत्रैवपर्यमवधारणं वर्जयित्वा परोपन्यस्तसमस्तोऽपि वाक्यप्रयोग
२० आर्हतानां प्रतीतमेवार्थं प्रकाशयति, ते हि सर्वे जीवादिवस्त्वनेकान्ता-
त्मकमिति प्रतिपन्नाः । अन्यथा समस्तप्रमाणादिव्यवहारोच्छेदप्रस-
ङ्गादिति तेषामवधारणरहितं प्रमाणवाक्यं सुनयवाक्यं वा प्रयुज्यमानं
प्रसिद्धमेवोद्भावयतीत्यनर्थकमिति यदा त्ववधारणयुक्तः पक्षः प्रयोग-
स्तदा प्रत्यक्षादिनिराकृतो भवतीति न कश्चिदार्हतान्प्रति विजिगीषुः

सिद्धसाधन प्रसिद्धसम्पन्न इत्यपि सत्ताद्वयमस्य पश्यामामस्याविरुद्ध-
मिति ॥ ३९ ॥

अथ द्वितीयपश्चाभास मेदतो निगमयन्नाह—

निराकृतसाध्यधर्मविशेषण प्रत्यक्षानुमानागमलो-
कस्ववचनादिभिः साध्यधर्मस्य निराकरणादनेकप्र- ५
कार इति ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण , अनुमाननिराकृतसाध्यधर्म-
विशेषण , आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषण , लोकनिगृतसाध्यधर्म-
विशेषण , स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषण , आदिशब्दात्मरण
निराकृतसाध्यधर्मविशेषणस्तकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणश्चेत्येव द्वितीय १०
पश्यामासोऽनेकप्रकारे भवताति ॥ ४० ॥

एतेषु प्रथम प्रकारमाह—

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति
भूतविलक्षण आत्मेति ॥ ४१ ॥

माणेष्वपि पश्यामासेषु निरुक्ति काया । १५

पृथिव्यस्तनोरायुष्म शरीरत्वेन परिणतेभ्यो भूतेभ्यो विलक्षणोऽन्य आत्मा
नास्तीति कश्चित्प्रान्त प्रतिचानीति । तत्र प्रतिपादयन् स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण
निगक्रियते । यथा शीतोऽग्निरिति प्रतिपादयन् बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षेण ।
तथा हि—यथा बाह्या पृथिव्यादयो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षतया प्रतिपद्यन्ते
तथा शरीरमपि । न च तथात्मा न च सत्त्वाम्येव स्वसंवेदनानुभूय- २०
मानत्वान् । तन्मात्रे च मृतावस्थायामिव मय प्राणिगणो वर्तन्ते
सकलप्रमाणाद्विग्रहागमात् स्यात् । न

हकत्वान् । नापि शरीरैवावस्थानिधेयश्चेन्न
परामयश्चेन्न । शरीरादव्यतिरिक्तमप्यत्रावस्थानिधेयमेव
चेत् । मैवम् । अत्रापि कश्चित्पुनरविचारणे परामयश्चेन्न । २५

- परपरिदृश्यमानेऽप्यवयवे सुखाद्यनुभवस्य पुनः परप्रत्यक्षत्वात् ।
 तदव्यतिरेके हि तद्वत्तस्यापि .... .. तिस्तदव्यतिरेकात् ।
 न च सुखाद्यनुभवस्तत्र नास्ति । स्वात्मनोऽनुभवसिद्धत्वादिति
 ५ भेदेन प्रतिपन्नयोरभेदाभ्युपगमो युक्तः । सर्वभेदप्रसङ्गात् । सोऽपि
 च प्रमाणादिव्यवहारप्रवृत्तिविरुद्धः । न च स्वपरप्रका .... ..
 .... .. वृत्तानुभवस्याप्यसत्प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । प्रपञ्चतः पुनरात्मसिद्धिः
 सप्तमपरिच्छेदे विधाय्यते, इत्यलमिहातिविस्तेरेण । एतेनैव चैतन्य-
 शून्य चतुर्मतमात्रं तत्त्वमित्येतदपि प्रतिज्ञावचः प्रत्यक्षनिराकृतसाध्य-
 १० धर्मविशेषणत्वेनाभिहितमवगन्तव्यम् । एवमकटिना पृथ्वी, अद्वयं
 वाग्नि, अनुष्ण .... .. नात्तमिह द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह—

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति
 सर्वज्ञो वीतरागो वेति ॥ ४२ ॥

- १५ सर्वं त्रिकालविषयानन्तरूपं वस्तु साक्षाद्युपप्लानातीति सर्वज्ञः ।
 वीतो विगतो रागो यस्मादसौ वीतरागस्तदभावं कश्चित्साधयितु-
 कामः प्रतिजानीते .... .. मनुमाननिरा-
 कृतम् । तथा हि यः कश्चिन्निन्हासातिशयवान्स कचि-
 त्स्वकारणजनितनिर्मूलक्षयः, यथा कनकादिमले निन्हासातिशयवती
 २० च दोषावरणे इत्यनेनानुमानेन सुव्यक्तैव बाधास्य । एतस्माद्व्यनु-
 मानाद्यत्र कचन पुरुषधौरेये दोषावरणयोः सर्वथा प्रक्षयः .... ..
 .... .. सिद्धिः प्रत्यक्षपरिच्छेदे कृतेति कृतमिहातिप्रयासेन ।
 एवमपरिणामी शब्द इत्यपि प्रतिज्ञानं परिणामी शब्दः कृतकत्वात्,
 घटवदित्यनुमानेन निराक्रियमाणत्वात्प्रकृतपक्षाभासोदाहरणत्वेना-
 २५ वगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

अथ तृतीय प्रकारमाह—

आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जेनेन
रजनिभोजन भजनीयमिति ॥ ४३ ॥

" अन्त्यगयम्भि आइये पुरत्या य अणुग्गए ।

आहारमडय मव्व मणमा रि ण पत्थड ॥ "

५

इत्यादिना हि प्रभिद्धप्रामाण्येन परमागमवाक्येन क्षणमप्यणपत्र
प्रतिक्षिप्यमाणत्वात् साधुचमाम्कन्तीति । अत्र जेनेन परकलत्रमभि-
षणीय, क्षीग्रभ्रमकल भक्षणीय, नयनीतमाम्बानीय, पिशितमशनीय,
सीधु मेरनीय, भवान्नरेणैव सुखम् पुण्यम्, इत्याद्युदाहरणमालाऽ
प्यत्रावसेया । सर्वनागमनायमद्वात्म्यारिणोपाति ॥ ४३ ॥

१०

अथ चतुर्थ प्रकारमाह—

लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमा-
र्थिकप्रमाणप्रमेयव्यवहार इति ॥ ४४ ॥

इह लोकशब्देन लोकप्रतीतिरुच्यते । ततश्च लोकेन लोकप्रतीत्या
निराकृत साध्यधर्मरूप विशेषण यस्य स लोकनिराकृतसाध्यधर्म- १५
विशेषण इत्युद्देशः । शेष पुनरुदाहरणम् । तत्र परमावस्तव्य तस्मिन्
अत्र पारमार्थिक, प्रमाण च प्रमेय च प्रमाणप्रमेये । व्यवहारो हिता
हितोपेक्षणीयावाना प्राप्तिपरिहारोपेक्षालक्षणस्तम्बरूपभेदनिश्चयल
क्षणश्च न पारमार्थिको भवतीति कश्चिप्रतिज्ञानीते । तदेतत्तस्य
प्रतिज्ञान लोके प्रतीत्या निराक्रियमाणत्वात्प्रकृतपञ्चामासता नाति- २०
चनते । तथा हि—सर्वापि लोकप्रतीतिरेवविधा समस्ति यत्रारमार्थिक
प्रमाण तेन तत्त्वातत्त्वनिवेक क्रियते, इति लोकप्रतीतिरपि आन्तैवेति
चेत् । १ । दृष्टान्तरूपकल्पनापत्ते । सा च न्यायविरुद्धा । किंच

१ अन्तगम आरिणे पुरस्ताच्चानुत्त । आहारात्मक सर्वमनसापि न प्रापयेत् ॥ १८ ॥

इति छाया । दसवे सू ८ अ २ छ ।

प्रमाणादिव्यवहारस्यापारमार्थिकत्वे तत्त्वातत्त्वविचारोऽनर्थकः स्यात् ।
नेन तद्व्यवस्थाया असिद्धेः । ननुक्तम्—

‘ प्रमाणापरमार्थित्वे तत्त्वातत्त्वविचारणा ।

न युक्ता तेन तत्सिद्धिर्गसिद्धेः परमार्थतः ॥ ’

५ ननु च लोकप्रतीतिः प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो नान्या । तथा च प्रत्यक्षा-
दिनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणेष्वेव पञ्चाभासेषु लोकानिराकृतमान्यधर्म-
विशेषणोऽन्तर्भावविषय्यलमस्य तेभ्यः पृथगुपन्यामेनेति चेत् । सत्यम्,
एवमेतत् । तथापि विनयेमनीषोन्मीलनार्थमस्य पार्थक्येन निर्देशः ।
ननु चन्द्रः शशीत्येषा लोकप्रतीतिरप्रत्यक्षादिस्वभावा स्वविपरीतप्रति-

१० ज्ञानमचन्द्रः शशीत्येतद्वाधेन । ततः प्रकृतपञ्चाभामस्य प्राक्तनेष्वन्त-
र्भावकथनमन्याय्यमिति चेत् । ननु । यतश्चन्द्रः शशीत्येषापि लोक-
प्रतीतिः प्रत्यक्षत्वं नातिवर्तेत । तथा हि—सर्वोऽपि स्पष्टावलोक्यो लोकः
शशिनं चन्द्रादिशब्दमसर्गयोग्यमेव पश्यति न तदयोग्यम् । तस्मा-
त्तापि प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शिनी स्वचन्द्रा न भवतीति प्रत्यक्षमेव । एवं

१५ शुचि नरगिरः कपालं प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खशुक्तिवदित्यादिकमप्यत्रोदाहरणं
दृश्यम् । लोके हि प्राण्यङ्गत्वाविशेषोऽपि किञ्चित् पवित्रं वस्तु स्वभा-
वनः प्रसिद्धम् । यथा गोपिण्डोत्पन्नत्वाविशेषोऽपि वस्तु स्वभावतः
पवित्रं तद्वग्नं न पुनस्तत्पिशितमिति ॥ ४४ ॥

इदानीं पञ्चम प्रकारमाह—

२० स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति
प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणमिति ॥ ४५ ॥

प्रमेयं सामान्यविशेषाद्यात्मकं जीवादिवस्तु, तस्य परिच्छेदकं
निश्चायकं प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणं प्रत्यक्षादिकं नास्तीति कश्चि-
तिजानीते । प्रमाणस्य हि प्रतिभासात्मनः सत्यत्वं स्वतः ।

२५ न पार्यते न परतो नोभयतो नाप्यनुभूयत इति कथं तत्प्रमे-
च्छेदकं भवेत् । तथा परः सदपि प्रत्यक्षारोक्षमेदमित्रं प्रमाणं

नृतोमयानुमयरूपतया निश्चेतुमशक्यत्वादि तत्त्वमिमतत्त्वमिति परि-
 च्छेदक न भवतीति प्रतिजानाते । तयोर्द्वयोरपि प्रतिज्ञानं स्ववचनेन
 निराक्रियते । तत्राद्यस्य तावद्वचनं स्ववचनेनेत्य निराक्रियते गर्व-
 प्रमाणमायमस्युपगच्छत स्वमपि वचनं स्वाभिप्रायप्रतिपादनपरं नास्ती
 इति वाच्यमन्वमेव तस्य श्रेय । नृणांस्तु नास्ति प्रमाणप्रमेयपरिच्छे- ५
 दकमिति स्ववचनं प्रमाणीकृत्य नूत इति स्ववचनेनैरासीं व्याहन्यते ।
 द्वितीयस्यापि प्रतिज्ञानं स्ववचनेनेत्य निराक्रियते । यत् सत् प्रमाण
 सन्निगमत्यानृतादिस्वभाव तर्गमभि प्रतिपादयन् नास्ति प्रमेय-
 परिच्छेदकं प्रमाणमिति सन्निगममनृतादिस्वभावमेव ।
 सन्निगमेवेति, प्रमेयपरिच्छेदकप्रमाण मेन १०

नूयात् । नृणांस्तु निश्चिन्वानं एव ब्रवीतीति स्ववचनेनैव व्याहन्यते ।
 अनिश्चयान् ब्रवीतीति चेत् । तद्युक्तकण्ठपरिकृचनं वादीपुपे-
 क्षणीयोऽसौ न्याय्यादिभिः । यद्वा यत् प्रमाणं प्रत्यक्षप्रमेयमित
 नस्ति कथं तत्प्रमेयपरिच्छेदकं न स्यात् । अथ तत्प्रमेयपरिच्छेद-
 कं प्रमाणं च प्रमेयपरिच्छेदकं १५

च न भवतीति स्ववचनव्यापान । एतं निरन्तरमहं भूमी, मन्वा-
 प्रमथधर्मिणी मे जननी, नि ५ प्रसवारी मे जनक, इत्यादीन्यपि
 स्ववचननिराकृतसाध्यधर्म
 पुनैर्निरूपणीयानि न तु स्ववचनस्य शब्दरूपत्वात्तरिराकृतमाध्यधर्म-
 विशेषणं पश्चात्तास प्राङ्निगदितागमनिराकृतमाध्यधर्मविशेषण एव २०
 पश्चात्तामन्तर्भवतीति किन्तुमम्य भेदेन कथनमिति चेत् । एवमेव
 च, तथापि निश्चेतुमशक्यत्वादिमायमपि पार्थक्येन कथनमिति न
 कश्चिदोप । एवमेते प्रत्यय

विशेषणान्य माशासूत्रापाता पञ्चमद्वितीयपञ्चमामस्य
 प्रकारा प्रदर्शिता । तेषाम्वादिशब्देन सूचितास्तयोऽस्य प्रकारा २५
 प्रदश्यन्ते । तत्र स्मरानिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा--उभाम्या

- प्रतिपत्तृभ्यामेकत्वानुभूते फलनिवहशालिनि सहकारतरौ तन्मध्यादेकः स्मरणाभासः परतन्त्रः कालान्तरे द्वितीये .... यति यथाऽहो वयस्य स सहकारतरुः फलपटलीविकल इति । ततो द्वितीयस्तं प्रति व्रूते हन्त तवाय पक्षो मामकीनेन सम्यक्स्मरणेन निराक्रियतेऽहं हि
- ५ तं सहकारतरुं सान्द्रफलप्राग्भारभारिणं सम्यक्स्मरामीति । प्रत्यभिज्ञाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा—सदृशेऽपि तत्कचन वस्तुनि कश्चन कञ्चनाधिकृत्योर्ध्वतासामान्यभ्रान्त्या पक्षीकुरुते तदेवेदमिति । तस्यायं पक्षस्तिर्यक्सामान्यालम्बिना तेन सदृशमिदमित्येवंरूपेण सम्यक्प्रत्यभिज्ञानेन निराक्रियत इति । तर्कनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो
- १० यथा— .... (यो ' यस्तत्पुत्र ' स श्याम इति व्याप्तिः समीचीनेति । अस्यायं पक्षो यो जनन्युपशुक्तशाकाद्याहारपरिणामपूर्वकस्तत्पुत्रः, स श्याम इति व्याप्तिग्राहिणा सम्यक्कर्केण निराक्रियते ॥ ४५ ॥

द्वितीयं पक्षाभासः सभेदमुपदर्श्य तृतीयमुपदर्शयन्ति—

- १५ अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिनः शाश्वतिक एव कलशादिरशाश्वतिक एव वेति वदतः ॥ ४६ ॥

- स्याद्वादिनो हि सर्वत्रापि वस्तुनि नित्यत्वैकान्तः, अनित्यत्वैकान्तो वा नाभीप्सितः, तथापि कदाचिदसौ सभाक्षोभादिनैवमपि वदेत् । एवं
- २० नित्यः शब्द इति ताथागतस्य वदतः प्रकृतः पक्षाभासः । ये त्वप्रसिद्ध-विशेषणाप्रसिद्धविशेष्याप्रसिद्धोभयाः पक्षाभासाः परैः प्रोचिरे, नामी समीचीनाः । अप्रसिद्धस्यैव विशेषणस्य साध्यमानत्वात्, अन्यथा सिद्धसाध्यताऽवतारात् । अथात्र सार्वत्रिकः प्रसिद्धयभावो विवक्षितो न तु तत्रैव धर्मिणि, यथा साङ्ख्यस्य विनाशित्वं कापि धर्मिणि न प्रसिद्धम्,

तिरोभासमात्रस्यैव सत्र तेनाभिधानात् । तदयुक्तम् । एव सति क्षणिकता
साधयनो भवतु कथं नाप्रसिद्धिनिषेधत्वं दोषो भवेत्, क्षणिकताया
सपथे क्षाप्यप्रसिद्धे । निषेधस्य तु धर्मिण सिद्धिर्विकल्पान्पि प्रणिपा-
न्नेति कथमप्रसिद्धताऽस्य । एतेनाप्रसिद्धोभयोऽपि पराम्भ ॥ ४६ ॥

पश्चात्तन्निष्पद्य हेत्वाभासानाहु -

असिद्धविरुद्धानेकान्तिकास्रयो हेत्वाभासाः ॥ ४७ ॥

निश्चिन्तान्यथाऽनुपपत्त्यास्यैकहेतुत्वमविकल्पत्वेनाहेतवोऽपि हेतु
स्थाने निवेगाद्धेतुव्याप्तासमाना हेत्वाभासाः ॥ ४७ ॥

तत्रासिद्धमभिदधते-

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते
सोऽसिद्धः ॥ ४८ ॥

अन्यथाऽनुपपत्तेरिपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धानैकान्तिकत्वेन
कीनविषयमाणन्यादिहेतुस्वरूपाप्रतीतिद्वारकैरन्यथाऽनुपपत्त्यप्रतीति-
रगणिष्टा द्रष्टव्या, हेतुस्वरूपाप्रतीतिश्चेयमत्रानात्, सन्देहात्, विषय
याद्वा विनेया ॥ ४८ ॥

अयामु भेदो दर्शयन्ति-

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥ ४९ ॥

उभयस्य वादिप्रतिपादिसमुत्पायस्यासिद्ध । अन्यतरस्य नादिन,
प्रतिपादिनां वाऽसिद्ध ॥ ४९ ॥

तत्रागमेद वदन्ति-

उभयासिद्धो यथा परिणामो शब्दश्चाक्षुषत्वात्
॥ ५० ॥

चक्षुषा गृह्यते इति चाक्षुषत्वस्य भावश्चाक्षुषत्वं तस्मात् । अथ च
वादिप्रतिपादिनोन्मयोरप्यसिद्ध, आचरणन्याच्छब्दस्य ॥ ५० ॥

द्वितीय भेद वदन्ति-

५

१०

१५

२०

२५

अन्यतरासिद्धो यथा, अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ॥ ५१ ॥

नायागतो हि तरूणामचैतन्यं साधयन्विज्ञानेन्द्रियायुर्निरोध-
लक्षणमरणरहितत्वादिति हेतूपन्यासं कृतवान् । स च जनानां नरुचैतन्य-
५ वादिनामसिद्धः । तदागमे द्रुमेष्वपि विज्ञानेन्द्रियायुषा प्रमाणतः प्रति-
ष्ठितत्वात् । इदं च प्रतिवाद्यसिद्धयपेक्षयोदाहरणम् । वाद्यसिद्धयपेक्षया
तु—अचेतनाः मुखादयः, उत्पत्तिमत्त्वादिति । अत्र हि वादिनः सांख्य-
स्योत्पत्तिमत्त्वमप्रसिद्धम्, तेनाविर्भावमात्रम्येव सर्वत्र स्वीकृतत्वात् ।

नन्वित्यमसिद्धप्रकारप्रकाशन परैश्वर्ये—स्वरूपेणामिद्धः, स्वरूपं
१० वाऽसिद्ध यस्य सोऽयं स्वरूपासिद्धः, यथा अनित्यः शब्दः, चाक्षु-
षत्वादिति । ननु चाक्षुषत्वं रूपादावस्ति, तेनास्य व्यधिकरणासि-
द्धत्वं युक्तम् । न, रूपाद्यविकरणत्वेनाप्रतिपादितत्वात् । शब्दधर्मिणि
चोपदिष्ट चाक्षुषत्वं न स्वरूपतोऽस्तीति स्वरूपासिद्धम् ।) ....

.... धानत्रयेश्वरा अकृतकत्वादाश्रयैकदेशो न सिद्धः । अस्य परमा-
१५ णवः प्रसिद्धाः । प्रधानादिकं तु न सिद्धमिति । व्यधिकरणासिद्धो
यथा—अनित्यः शब्दः पटस्य कृतकत्वाद्विभिनमधिकरणमाश्रयो
यस्यासौ व्यधिकरणः स चासावसिद्धश्चेति । ननु शब्देऽपि कृतकत्व-
मस्ति । तत्कथमस्यासिद्धत्वमिति चेत् । तदसत्यम् । तस्य हेतु-
त्वेनाप्रतिपादितत्वात् । न चान्यत्र प्रतिपादितमन्यत्र सिद्धं भवति । अति-
२० प्रसङ्गात् । भागासिद्धो यथा—अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् ।
प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हि मेघगर्जितादिलक्षणे पक्षभागे न सम्भवतीति
भागासिद्धम् । सन्दिग्धासिद्धो यथा—ज्वलनवानयं महीधरनितम्बो
वाष्पादिभावसन्दिग्धधूमत्वादिति । अत्र हि वाष्पादिभावेन सन्दिग्धो
धूमप्रवन्धः पावकप्रतीतये हेतुत्वेनोपन्यस्त इति सन्दिग्धासिद्धत्वम् ।
२५ सन्दिग्धाश्रयो यथा—इह निकुञ्जे मयूरः केकायितादिति तदापातदेश-

विभ्रमे सति । प्रतिनार्थकदेशासिद्धो यथा—अनित्य शब्दोऽनित्यत्वा
 दिति । अत्रोच्यते । विशेष्यविशेषणव्यथानिरोप्यव्यर्थविशेषणासिद्ध-
 स्तावद्वादिन प्रतिवाप्तिन उभयोर्ना भविष्यन्तीति वाद्यमिद्वान्पिबेव
 तेषामन्तर्भूतत्वात् भेदेनाभिधान युक्तम् । आश्रयमिद्वान्पिबेवकेदेशा-
 सिद्धो तु न सम्भवति । सर्वत्र विकल्पमिद्वस्य धर्मिण सम्भवात् । ५
 समर्थित चेतप्रागेव तृतीयपरिच्छेदे । यत्तुन कचिदनयोरुद्भावन
 परान्प्रति तपराभ्युपगमापेक्षयेति । व्यधिकरणासिद्धस्तु न
 चस्तुनो हेतुदोष । व्यधिकरणस्याप्युप्येति शकट वृत्तिकोदयादुपरि
 धृषन्तडित्वानघस्तरङ्गिणी, पूर्यशनादित्यार्थगमकवप्रतीति । अग्निना
 आवननिन्धनो हि गन्धगमकगमाग्नो न त्वव्यधिकरणत्वनिवन्धन । १०
 स इयामस्तत्पुनश्चादित्यत्र हि सत्यपि सा येन मह हेतोरेकाधिकरणत्वे
 नामकन नास्ति । तत्रिनधनाया अन्यथानुपपत्तेरभावात् । एवमनित्य
 शब्द पटम्य घृनकत्वादित्यत्राप्यन्यथानुपपत्त्यभावादेव गमकत्वाभावा
 न पुनर्व्यधिकरणत्वादिति । विस्तरश्च व्यधिकरणस्यापि हेतो
 साध्यसाधकत्वमथस्तात्प्रसाधिनमित्यलमतिप्रसङ्गेन । भागासिद्धोऽप्यु १५
 मयस्यान्यतरस्य वाऽसिद्ध स्यादिति तयोरेवातर्भूत । एव सन्दिग्धा
 सिद्धोऽपि सन्दिग्धाश्रयोप्येवमेव । तथा हि यद्देग-केकायित तद्देगे-
 नैव मयूरेण सार्धं तन्विनाभूत्, तथा यद्देगो धूमस्तद्देगेनैव धूमध्यन
 नाग्निनाभूत् । तद्विह यदि वात्प्रतिनार्थानोहमयोरपि न तन्नाश्रय-
 निश्चयस्तत्र हेतुलक्षणस्याग्निनाभावस्योभाभ्यामनिश्चयात्तुमयासिद्ध । २०
 अन्यतरस्य तु तदनिश्चयेऽन्यतरस्यामिद्व इति प्रतिनार्थकदेशामिद्धोऽ-
 पि न भेदेनाभिधातुमुचित । तस्य हि स्वरूपेणैवासिद्धत्वन प्रतिनार्थ-
 कदेशत्वेन धर्मिणा व्यभिचारात् । प्रतिनार्थकदेशोऽपि हि धर्मा
 कचिद्धेतुत्वेन प्रयुक्त स्वसाध्य साधयनुपलभ्यते । यथा प्रमाण
 स्वपरव्यवसायिज्ञानमेव मनति । प्रमाणत्वादन्यथानुपपत्तेरित्यत्र । इह २५
 एहि प्रमाणान्व्यो धर्म्य हेतुत्वेनोपन्यस्त । स्वरव्यवसायिज्ञानत्वात्

स्वसाध्य गमयति । ततश्चानित्यः शब्दोऽनित्यत्वादित्यत्र न प्रतिज्ञा-
र्थकदेशत्वेनानित्यत्वस्य हेतोरसिद्धत्वं किन्तु स्वरूपेणैव । तथा च
वाद्यसिद्धादावेवान्तर्भूतत्वात्प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धः पृथक्प्रयितुं न युक्त
इति पुरापि चायं पराकृत इति कृतं निर्दलितदलनाभियोगेन ।

५ एवं च परोपदर्शितानामसिद्धप्रकाराणां केषांचिद्भिहैवान्तर्भावकरणा-
त्कतिपयानां पुनर्दूषणात्प्रकारद्वयमेवासिद्धस्य व्यवस्थितम् ।
उभयासिद्धावन्यतरस्यासिद्धश्चेति । ननु नास्त्येवान्यतरासिद्धानामहे-
त्वाभासः । तथा हि—परेणासिद्ध इत्युद्भाविते यदि वार्ता तत्साधकं
प्रमाणं न ब्रवीति तदा प्रमाणाभावादुभयोरप्यसिद्धः । अथ

१० ब्रूयात्तर्हि प्रमाणस्यापक्षपातित्वादुभयोरप्यसौ सिद्धोऽन्यथा साध्यमप्य-
न्यतरासिद्धं न कदाचित्सिद्ध्येदिति व्यर्थः प्रमाणोपन्यासः स्यादिति
चेत् । तदयुक्तम् । यतो वादिना प्रतिवादिना वा सभ्यसमक्षं
स्वोपन्यस्तो हेतुः प्रमाणतो यावन्न पर प्रति साध्यते तावत्तं प्रत्यस्य
सिद्धेरभावात्कथं नान्यतरासिद्धता । नन्वेवमप्यस्यासिद्धत्व

१५ गौणमेव स्यादिति चेत् । एवमेतत् । प्रमाणतो हि सिद्धेरभावाद-
सिद्धोऽसौ न तु स्वरूपतः, न खलु रत्नादिपदार्थस्तत्त्वतोऽप्रतीयमा-
नस्तावत्काल मुख्यतस्तदाभासो भवतीति । ततश्च—

अविनाभावता यस्य न प्रमाणेन केनचित् ।

प्रतीतिपथमायाता सोऽसिद्ध इति कीर्तितः ॥ ७०४ ॥ ५१ ॥

२० अधुनाविरुद्धलक्षणाभिधानार्थमाह—

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स
विरुद्ध इति ॥ ५२ ॥

यदा केनचित्साध्यविपर्ययेणाविनाभूतो हेतुः साध्याविनाभाव-
भ्रान्त्या प्रयुक्तः स्यात् । तदा स विरुद्धो हेत्वाभास इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

२५ अत्रोदाहरणमाह—

यथा नित्य एव पुरुषोऽनित्य एव वा, प्रत्यभिज्ञाना- दिमत्त्वादिति ॥ ५३ ॥

प्रत्यभिज्ञानमादिर्येषां ते प्रत्यभिज्ञानान्य, प्रत्यभिज्ञानम्प्रमाणत
दभासनिश्चयहितप्राप्त्यदिनपरिवर्जन समारमोक्षतत्कारणादयस्ते यस्य ५
सन्ति स प्रत्यभिज्ञानादिमान्, तस्य भागमन्तत्त्व तस्मान्नित्य एव पुरुष
इति कश्चित्कापिलादि. प्रतिजानीते तस्याय हेतु स्थिरैकम्वरूपपुरुष
साध्यविपरीतपरिणामिपुरुषणैव व्याप्यत्वाद्विरुद्ध । तस्य हि बादिनो
आन्त्युत्पत्तेर्निमित्त प्रतिक्षणनक्षरेषु चेतनाचेतनेष्वर्थेषु प्रत्यभिज्ञाना
दीनामसम्भ्रमतीति । तथा हि—प्रतिक्षणमत्यन्तोच्छेदिषु भावेषु
यथा बाह्य वस्तु निर्मलोच्छेदि तथान्तरमपीति पुरुषान्तरचित्तभेदक- १०
सन्तानेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञाने न स्याताम् । तनश्चेत् प्रमाणमय प्रमा-
णामाम इति निश्चिन्न कश्चिन्मतीति हितप्राप्त्यहितपरिवर्जनव्यव-
हारोच्छेत् स्यात् । एकस्य स्यायिन पुरुषस्याभावाच्च ससारमोक्षत
त्करणकायकारणभावादिव्यगम्या परमाधतो नास्त्येवेति प्रत्यभिज्ञा
नादीना तत्रासम्भ्रम । तथा सांगतोऽप्यनिय एव पुरुष प्रत्यभि १५
ज्ञानात्मित्वादिति प्रमाणयति । तस्याप्यय हेतुरत्यन्तोच्छेदिपुरुष-
साध्यविपरीतपरिणामिपुरुषेण व्याप्यत्वाद्विरुद्ध । अस्यापि हि स्वात्मा-
नमविच्छिन्नोत्पत्त्यान्वयप्रौढ्यामकमनुभवतोऽपि निममहेतु स्थिरैकम्व-
रूपे पुरुषेऽभ्युपगते प्रत्यभिज्ञानादीनामसम्भ्रमनिषेधेन । तथा
हि—यन्ति चेतनाचेतन च स्थिरैकम्वरूपमेव तदा सुषुप्ताद्यगम्याया २०
मिन साक्षाधग्रहणादिरूपेण प्रवृत्त्यभागाप्रत्यभिज्ञानादय कदा
चिन्न स्यु । तद्भावे वा स्थिरैकम्वरूपत्वहानि । अगम्याभेदान्य
व्यवहार इत्यप्युक्तम् । तासामगम्यातुर्व्यतिरेकाव्यतिरेकनिरुल्यानु
पपत्ते । व्यतिरेके तास्तम्येति सम्बन्धामाव । अत्यतिरेके पुनरवस्था
तैरेति तदवस्थ प्रत्यभिज्ञानादीनामगम्याव । बाह्यतो विकल्पार्थ । २५

नित्य एव पुरुष इति वा प्रतिज्ञा भवतु । अनित्य एवेति वा द्वयोरपि पक्षयोः प्रत्यभिज्ञानादिमत्त्वाख्यो हेतुर्विपर्ययतमेव साधयति । परिणामि-
 पुरुषेणैवोभयैकान्तविद्वेदेन व्यासन्वान् । न चेकस्य पुरुषस्य नित्या-
 नित्योभयात्मकत्वं विरुद्धं सर्वप्राणभृतां तथैव स्वानुभवसिद्धत्वात्तथैव
 ५ प्रत्यभिज्ञानादिद्वयवहारोपपत्तेः । अन्यथा समस्तद्वयवहारोच्छेदप्रसङ्गान् ।
 नित्य एवानित्य एव वेत्येवमेकान्तेन कल्पितयोः पुरुषयोः प्रमाणा-
 दिव्यवहारप्रवृत्तिविरुद्धयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोधो न
 पुनरस्मिन्प्रमाणासिद्धे परिणामिपुरुषे । तथा चाक्तमाचार्यश्रीसिद्ध-
 सेनदिवाकरपादैः—

१० “ परस्पराक्षेपविलुप्तचेतसः
 स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ॥
 समीक्ष्य तच्चोत्पत्तिकान्कुवादिनः
 कथं पुमान् स्याच्छिथिलादरत्त्वयि ॥ १ ॥
 वदन्ति यानेव गुणान्वचेतसः
 १५ समेत्य दोषान् किल ते रत्रविष्टिषः ।
 त एव विज्ञानपथागताः सतां
 त्वदीयमूक्तप्रतिपत्तिहेतवः ॥ २ ॥ ” इति ।

अन्येनाप्युक्तम्—

“ ये परस्वलितोन्निद्राः स्वदोषेऽक्षिनिमीलनाः ।
 २० तपस्विनस्तं किं कुर्युरप्राप्तत्वं नमस्तथियः ॥ ” इति ।
 एवमपारणिमा शब्दः कृतकत्वात्, तुङ्गोऽयं शृङ्गसङ्गित्वादित्यादीन्या
 विरुद्धोदाहरणानि दृश्यानि । तथा हि कृतकत्वं पूर्वोत्तराकारपहिहारा-
 वाप्तिस्थातलक्षणपरिणामेनैवाविनाभूतं बहिरन्तर्वा प्रतीतिविषयः
 सर्वथा नित्ये क्षणिके वा तदभावप्रतिपादनात् । तथा शृङ्गसङ्गित्वमप्य-

तुरङ्गत्वेनैव साध्यतुरङ्गत्वनिपरीतेन व्याप्त गवादिषु प्रतीयते तुरङ्गमे
 तदसम्भवापि निति निरुद्धमेव । ये चाष्टौ निरुद्धमेदा परिरिष्टान्तेऽप्येन-
 ह्यक्षणादभिनन्वाभिषेपादिहैवान्तर्मन्तीत्युदाह्रियन्ते । तत्र सति सपक्षे
 चत्वारो निरुद्धा । पक्षविपक्षव्यापक सपक्षवृत्ति । यथा—नित्य शब्द,
 उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकत्वं हि पक्षीकृते शब्दे वतने नित्य ५
 निपरीते चानियमगदो निषेधेनाकाशादो नित्ये सत्यपि सपक्ष
 इति । निषेधकदेशवृत्ति पक्षव्यापक, सपक्षवृत्तिश्च यथा—
 नित्य शब्द (सामान्यवत्त्वे सति, अम्मदादिनाहोन्द्रियग्राह्यत्वात्)
 प्रत्यक्षत्वात् । बाह्येन्द्रियग्रहणयोग्यतामात्रं हि बाह्येन्द्रियग्रहणत्वमत्र
 निश्चितम् । तच्च कालत्रयवर्तिषु सर्वेष्वपि शब्देषु सम्भवति । तेन १०
 सिद्धमस्य पक्षव्यापकत्वं चानित्ये घटादौ भावाभ्यासो चामावात् ।
 सिद्ध सपक्षवृत्तित्वं च नित्ये व्यापकादवृत्ति सामान्ये वृत्तिषु सामा-
 न्यत्वे सतीति विशेषणव्यवच्छिन्ना । पक्षनिषेधकदेशवृत्ति सपक्ष-
 वृत्तिश्च । यथाऽम्मदादिनाह्यकरणप्रत्यये बाह्यनसे सामान्यविशेषवत्त्वे
 सति नित्यत्वात् । नित्यत्वं हि पक्षकदेशे मनसि वर्तते, न वाचि १५
 विपक्षे चाम्मदादिनाह्यकरणाप्रत्यये गगनादो, न सुखान्ते सपक्षे च
 घटादावस्यावृत्ते । सपक्षवृत्तिः सामान्यस्य च सपक्षत्व सामान्य-
 विशेषणवत्त्वे सतीति विशेषणव्यवच्छिन्न योगिनाह्यकरण-
 प्रत्यक्षस्य चाकाशात्प्रत्येकदादिग्रहणादसपक्षम् । पक्षकदेशवृत्ति
 सपक्षवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा—नित्ये बाह्यनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात्, २०
 उत्पत्तिधर्मकत्वं हि पक्षकदेशे वाचि वर्तते, न मनसि । सपक्षे
 चाकाशादौ नित्ये न वतने निपक्षे तु घटादौ सर्वत्र वर्तत इति ।
 एवमसत्यपि सपक्षे चत्वारो निरुद्धा । पक्षविपक्षव्यापकोऽभिधीयमानस
 पक्षो यथा—आकाशविशेषगुण शब्द प्रमेयत्वात् । प्रमेयत्वं हि
 पक्षे शब्दे वर्तते । विपक्षे चानाकाशविशेषगुणे घटादौ । ननु सपक्षे २५
 तस्यैवामावात्वात् आकाशे शब्दादन्यो विशेषगुण कश्चिदस्ति य

- सपक्षः स्यान्परममहापरिणामादरन्यत्रापि वृत्तितः साधारणगुण-
त्वात् । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानमपक्षो यथा—सत्तामन्त्रन्धिनः
पट्पदार्था उत्पत्तिमत्त्वात् । अयं हि हेतुः पक्षीकृतपट्पदार्थैकदेशेऽ-
नित्यद्रव्यगुणकर्मण्येव वर्तते न नित्यद्रव्यादौ । विपक्षे चासत्त्वासं-
५ न्धिनि प्रागभावाद्येकदेशैकप्रध्वसामाये वर्तते । ननु प्रागभावादौ सप-
क्षस्य वा संभवादेव तत्रास्या अवृत्तिः सिद्धा । पक्षव्यापको विपक्षैक-
देशवृत्तिरविद्यमानसपक्षो यथा—आकाशविशेषगुणः शब्दो वाय्वेन्द्रिय-
ग्राह्यत्वात् । अयं हि हेतुः पक्षीकृते शब्दे वर्तते । विपक्षस्य चाना-
काशविशेषगुणस्यैकदेशे रूपादौ वर्तते, न तु मुख्यादौ सपक्षस्य चा-
१० सम्भवादेव तत्रास्या वृत्तिः सिद्धा । पक्षैकदेशवृत्तिविपक्षव्यापकोऽविद्य-
मानसपक्षो यथा—आकाशविशेषगुणः शब्दोऽपदात्मकत्वात् । अयं
हि हेतुर्जलदर्जितादौ पक्षीकृतशब्दस्यैकदेशे वर्तते न पुनः
पट्पदस्वरूपे, विपक्षे वानाकाशविशेषगुणे कुम्भादौ सर्वत्र
वर्तते । सपक्षे चावृत्तिस्तस्याभावात्सुप्रसिद्धा । न त्वन्योपीष्टविधा-
१५ तकृद्विरुद्धो धर्मविशेषविपरीतसाधनाख्योऽस्ति । यथा साध्यस्य
सौगतादिकं प्रतिपुरुषं प्रसाधयतः ‘ परार्थाश्चक्षुरादयः सद्भातत्वा-
च्छयनासनाद्यंगवत् ’ इति । अयं हि हेतुर्यथा शयनासनादिदृष्टान्त-
वलाच्चक्षुरादीना पारार्थ्यं साधयति तथेष्टा, असंहतपारार्थत्वविपरीतं संह-
तपारार्थत्वमपीतीष्टविधातकृद्विरुद्धो धर्मविशेषविपरीतसाधन इति
२० चोच्यते । कथं चास्य संग्रह इति चेत् । उक्तलक्षणेनैवेति ब्रूमः ।
साध्यविपर्ययेणैवान्यथानुपपन्नं हि विरुद्धस्य लक्षणं तच्चात्राप्यक्षूणम् ।
साध्यं ह्युक्तमनुक्त चाभीप्सितं भवति प्रकृतप्रयोगे चाभीप्सितमनुक्तं
च साध्यमसंहतपारार्थ्यं तद्विपरीतं च संहतपारार्थ्यसंघातत्वहेतुर्दृष्टा-
न्तवलेन साधयतीति कथं नास्य प्रोक्तलक्षणेन सङ्ग्रहः । एतेन यदाह
२५ कश्चित्—‘ पर्याप्तमस्य संग्रहाभियोगेन स्वरूपस्यैवासम्भवात्,

उक्तनाध्यायेपर्ययमाधकत्वेनेन हि हेतुर्यैकद्वयतामधिराहति नानुक्त-
 साध्यविपर्ययमाधकत्वेनापि' इति तत्परान्तमवसेयम् । साध्यविपर्य-
 यमाधकत्वम्योपपन्नं तुल्यत्वात् । सामान्यं चानुक्तमपि प्रमाधित-
 मधन्तृतीयपरिच्छेदे । ननु विरोधविपरीतसाधकमपि विरुद्धत्वमधी-
 कारे सकलानुमानमुद्रामग्नप्रमत्त । धूमस्यापि हि घर्णीघरकधराधि ५
 करणस्य सिपाधदिपितधनजयविरोधविपर्ययसाधकत्वेन विरुद्धत्वमभि-
 धातुसुगक्रमेति चेत् । अभिधीयता यत्र धूमसामान्योपन्यासेन जिज्ञा-
 सित रुशानुविशेषस्तस्माद्विरोधमुक्तमनुक्तं वा साध्यमभिरुपता विनिष्ट
 एव हेतुरप्यनसनीयमनया च न प्रवृत्तदोषावकाश इति । यन्तु धर्मि-
 स्वरूपविपरीतमाधनो धर्मिविशेषविपरीतसाधनश्च विरुद्ध । स न १०
 युक्त । साध्यस्वरूपविपर्ययसाधकमप्येव विरुद्धत्वनाभिधानात् । इतरथा
 समस्तानुमानोच्छेत्तापत्ति । न २ तथानिधो हेतुरिह जगति
 कश्चित्वाप्यते य साध्यसिद्धयेऽभिधीयमानो धर्मिण स्वरूप विशेष -
 कचन बाधते । तथा ह्यनित्य शब्द कृतकत्वादिनि सकलतार्किक
 गृहमसिद्धं यत् हेतुरनित्यता साधयत्रपि यो य कृतक स शब्दो न १५
 भवति, यथा घट । यो य कृतक वा मापागणाहेतुको न भवति ।
 यथा स एवेति धर्मिण स्वरूप विरोध च नाचन एवेत्येतु स्यात् ।
 न चैव युक्तमिति । तथा वह्निमानध परतो धूमपत्वादित्ययमपि लौकि-
 कपरीक्षकप्रसिद्धो हेतुवहिमता साधयत्रपि यो यो धूमवान्त परतो
 न भवति यथा पाकप्रदेन । यो यो धूमवान्त गिस्तरश्रेणिरम्यो न २०
 भवति । यथा स एवेति धर्मिण स्वरूप विरोध च तिग्मकरोयेति
 हेतुन भवेत्त चैतदुपपत्तिमिति न धर्मिस्वरूपविरोधविपरीतसाधनो नाय
 मौगताप्युपगती विरुद्धहेत्वामासौ न ।

१ इति स्याद्विपर्ययमिदो विरुद्ध ' ' कयोद्वयं सत्त्वे सत्त्वस्यासत्त्वे
 चासत्त्वस्य । यथा वृत्तश्च प्रयत्नान्तरीयश्च च निरपेक्षे स्यात्वे विरुद्धो हेतुः
 भावः ' अतः सत्त्वेऽप्यसत्त्वस्य च सत्त्वमिति विपर्ययमिति ' ' एतौ च
 साध्यविपर्ययसाधनादिरुद्धो ' इति । या वि ४ १०२ ।

एवं च—

सिषाद्यधिषितादर्थोद्विपरिन्येन निश्चिता ।

व्याप्तिर्यस्य विरुद्धोऽनौ प्रसिद्धिपदमाययौ ॥ ७०५ ॥ ५३ ॥

अथानैकान्तिकलक्षणप्रकटनार्थमाह—

५ यस्यान्यथानुपपत्तिः सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिक
इति ॥ ५४ ॥

यस्य हेतुत्वेनाभिमतस्य धर्मस्य, अन्यथानुपपत्तेः सन्दिह्यते दोलाग्र-
मानन्वाच्च निर्णयिते सोऽनैकान्तिको हेत्वाभासः ॥ ५४ ॥

तद्वेदसङ्ख्यामाह—

१० स द्वेधा निर्णीतविपक्षवृत्तिकः सन्दिग्धविपक्षवृत्ति-
कश्चेति ॥ ५५ ॥

स इत्यनैकान्तिकः । निर्णीता विपक्षे वृत्तिर्यस्य निर्णीतविपक्षवृ-
त्तिकः । सन्दिग्धाविपक्षे वृत्तिर्यस्यासौ सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकः । अयं
च सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिक इति, सन्दिग्धान्यथानुपपत्तिक इति सन्दि-

१५ ग्वव्यतिरेक इति चोच्यते ॥ ५५ ॥

तत्रार्थं भेदमुदाहर्तुमाह—

निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वा-
दिति ॥ ५६ ॥

शब्दनित्यचैकान्तवादी जैमिनीयादिरस्य हेतुत्वमुपन्यस्तवान् ।

२० तस्यार्थं विपक्षेऽपि निर्णीतवृत्तिकत्वादैनैकान्तिकः । तथा हि—प्रमेयत्व
सपक्षभूते नित्ये व्योमादौ यथा प्रतीयते । तथा विपक्षभूतेऽप्यनित्ये
घटादौ प्रतीयत एव । ततश्चोभयत्रापि प्रतीयमानत्वाविशेषा-
त्किमिदं निन्यत्वेनाविनामृतमुताहो अनिन्यत्वेनेन्येवमन्यथानुपपत्तेः
सन्दिह्यमानत्वादैनैकान्तिकतां स्वीकुरुते ॥ ५६ ॥

२५ अथ द्वितीयं भेदमुदाहर्तुमाह—

सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा विवादपदापन्नः पुरुषः

सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वादिति ॥ ५७ ॥

उक्तं हि विपक्षे सर्वज्ञे सन्दिग्धवृत्तिकम् । सर्वज्ञं किं वक्ता,
आहोस्मिन् वक्तेति सन्देहात् । ननु सर्वज्ञं केनचिद् भुवाणो न
दृष्टोऽर्जुनाच्च । ततो वचनस्य व्यावृत्तिर्निश्चीयत एवेति चेत् । ५
नैवम् । अस्मादृशैरननिशयप्रज्ञं सर्वज्ञस्य भगवतो मापमाणस्य
साक्षादनीमणेऽपि तत्र वचनव्यावृत्तेर्निश्चेतुमशक्यत्वेन सन्दिग्धत्वात् ।
अथ सर्वज्ञत्वेन सह वचनस्य विरुद्धत्वात्ततो व्यावृत्तिस्तस्य
निश्चीयत एवेति चेत् । उदप्यपेक्षलम् । तेन सह तस्य विरोध-
साधनानुधारणात् । विवक्षालक्षणस्य वक्तृत्वकारणस्य रागम्बभावतया १०
सर्वज्ञत्वेन विरुद्धत्वात्तत्कायस्य वक्तृत्वस्यापि तेन सह विरोध
मिध्यतीति तु बुद्धिः कस्यचित्साक्षीयसी सुप्तमत्तप्रभृतिषु निश्चा-
मन्तरेणापि वक्तृत्वस्योपलम्भात्तस्यास्तत्कारणत्वम्भेवासिद्धे । तत्रापि
सा समन्वयेनेति न सम्भावनीयं यथानुभवस्याभावात्प्ररोधमन्तापग
मादिदृशासु प्रकृतमित्यस्मरणानुलब्धे । तथापि विवक्षापरिकल्प- १५
नायामनित्याप्तिपरस्या अपि विवक्षाया परिकल्पनापत्तेः क्वचिदसरे
केमरिक्विशोरविश्याया करिशावकप्रयोगश्रुताच्च नाशय वक्तृत्व
प्रति कारणत्वं विवक्षाया । तत्राप्यन्तरालवर्तिनी करिशावकविज्ञा
विद्यत इति न मन्तव्यं प्रमाणामाज्ञात् । तच्छब्दप्रयोगान्वधानुपपत्ति-
रेव प्रमाणमिति न परामर्शनीयम् । किमप्यन्तराले करिशावकवि २०
वशा समस्ति न वेति सशयस्यानुलङ्घनीयत्वाद्विश्या विनापि
तदुपपत्तौ विरोधामावात् । तन्भावे निर्निश्चयनतया नित्यमेव
तच्छब्दप्रयोगप्रसक्तिरिति न तर्कणीयमसिद्धत्वाभिनिश्चयनतया
न्यायविधमापादय्य रूपं तयाविधात्मप्रयत्नमहकृतमुपादानमूतम् ।
अग्नि इति प्रमाणप्रतिपत्तं निश्चयनं करिशावकशब्दप्रयोगस्य २५
तथाविधञ्च च भाषाद्व्यात्ममन् प्रयत्नानामदृष्टविशेषादिनिमित्तम्-

ज्ञीकर्तव्यम् । एवमनङ्गीकारे विवक्षाया अपि सदा सद्भावप्रसङ्गान्नित्य
तच्छब्दप्रयोगापत्तिः । अमनस्कत्वाच्च । विवादास्पदस्य पुरुषस्येच्छा-
सामान्यस्यैवासम्भवात्कुतस्तद्विशेषभूतविवक्षायाः सम्भवः । तादृशस्तु
तस्य वचनव्यापारश्चेष्टामात्रम् । न पुनर्विवक्षापूर्वकवक्तृत्वस्वभावः ।

५ अस्तु वा विप्रतिपत्तिपात्रे पुंसि शुद्धेच्छा तथापि न रागस्वभावत्वमस्य
लोकशुभेच्छाया रागत्वेन प्रतीतेरभावात् । अतः कथमपि वक्तृत्वस्य
सर्वज्ञत्वेन समं न विरोधः सिध्यतीति सर्वज्ञभावे साध्ये सान्निध्य-
विपक्षवृत्तिकारुणानैकान्तिकत्वमस्य सुव्यवस्थितम् । दूषितं च
वक्तृत्वारुण्यं साधनं सर्वज्ञसिद्धौ प्रवन्धनेत्यलमतिप्रसङ्गेन । एवं स

१० श्यामो मैत्रीतनयत्वात्परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोमवदित्यपि सन्निग-
विपक्षवृत्तिकारुणानैकान्तिकस्योदाहरणं द्रष्टव्यम् । तथा हि मैत्रीतनयश्च
भविष्यति देशान्तरवर्ती पुमान्श्यामश्च न भविष्यति विपक्षेण व्याम-
त्वाभावेन समं मैत्रीतनयत्वस्य विरोधाभावादिति । नैयायिकास्तु सोपा-
धिकत्वेनास्य हेतोरगमकत्वमाहुः—निरुपाधिकः किल हेतुः स्वसा-

१५ ध्यसाधनप्रावीण्यमास्तिष्ठते । मैत्रीतनयत्वस्य तु श्यामत्वे साध्ये
शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमुपाधिरस्ति । तत्कथमस्य गमकत्वं
सत्यपि हि मैत्रीतनयत्वे यः शाकाद्याहारपरिणतिकारणकः स एव
श्यामो न त्वपर इति । उपाधेश्चैतल्लक्षणम् — साधनाव्यापकत्वे सति
साध्यव्यापको यः स उपाधिरिति । यो हि साधनं न व्याप्नोति

२० साध्यं तु व्याप्नोति स उपाधिरित्यर्थः । यथा लोहलेख्यं वज्रं पार्थि-
वत्वात्परिदृश्यमानदारुवदित्यत्र पार्थिवत्वारुण्यस्य हेतोर्लोहलेख्यत्वे
साध्ये सुकुमारावयवसन्निवेशवत्त्वम् । तद्धि पार्थिवत्वारुण्यं साधनं न
व्याप्नोति । न हि यत्र यत्र पार्थिवत्वं तत्र तत्र सुकुमारावयवसन्नि-
वेशवत्त्वमिति व्याप्तिरस्ति । सुकुमारावयवसन्निवेशवत्त्वमन्तरेणापि पार्थि-

२५ वत्वस्य वज्रादावुपलम्भात् । साध्यस्य तु लोहलेख्यस्य व्यापकं सुकु-
मारावयवसन्निवेशवत्त्वं, यत्र यत् लोहलेख्यत्वं तत्र तत्र सुकुमारावय-

वमन्निवेशवत्त्वमिति व्याप्ते सद्भावात् । न खलु सुकुमारावयनमन्नि-
 वेशवत्त्व विना लोहलेख्यत्व क्षाप्युपलब्धमिति सुव्यवस्थित सुकुमारा
 वयनमन्निवेशत्वम्योपाधित्वम् । एव शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वमपि ।
 तथाहि — मैत्रीतनयत्वारयस्य साधनस्य न व्यापक शाकाद्याहारप-
 रिणतिपूर्वकत्वम् । न हि यत्र यत्र मैत्रीतनयत्व तत्र तत्र शाकाद्याहार- ५
 परिणतिपूर्वकत्व सम्भवति । तदन्तरेणापि मैत्रीतनयत्वस्य सद्भावा-
 त्तिरोधात् । साध्यस्य तु श्यामत्वास्यस्य व्यापक शाकाद्याहारपरि-
 णतिपूर्वकत्वम् । यत्र यत्र श्यामत्व तत्र तत्र शाकाद्याहारपरिणति-
 पूर्वकत्वमिति व्याप्ते सम्भवात् । न खलु शाकाद्याहारपरिणतिपूर्व-
 कत्वमन्तरेण श्यामत्व कदाचनाप्युपलब्धम् । तदित्यथोक्तोपाधि १०
 लक्षणयोगत शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्याप्युपाधिन्व सुव्यक्तम् ।
 ननु शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वे संपूर्णमुपाधिलक्षण नाम्त्येन ।
 तथाहि—साध्यव्यापक साधनाव्यापकश्चोपाधिरभिधीयते । न च
 शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वस्य साधनव्यापकत्व विद्यते । मैत्रीतनय-
 त्वाम्यमाधनव्यापकत्वादस्य । यो हि मैत्रीतनय स शाकाद्याहारपरि- १५
 णतिपूर्वक एव दृष्टो यथा परिदृश्यमानमैत्रीतनयस्तोम । न च
 देशान्तरवर्तिनि मैत्रीतनये सशय इति मन्तव्यम् । परिदृश्यमानमैत्री-
 तनयस्तोमे व्याप्तिः गृहीताया तत्रापि शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्वानु-
 मानात् । तत संपूर्णोपाधिलक्षणयोगित्वाम्भवाच्छाकाद्याहार-
 परिणतिपूर्वकत्वयोवाहिभूमवद्व्याप्ति प्रतिपत्ता म्यात् । सैव तु २०
 नास्ति । तथा क्षणापाधिक सम्प्रयोगो व्याप्तिः । मैत्रीतनयव्याकाद्या
 हारपरिणतिनसम्प्रयोगे च श्यामत्वमेवोपाधिरस्ति । सत्यपि हि
 मैत्रीतनयत्वे य श्याम स एव शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वको न सर्व
 इति । तत संपूर्णोपाधिलक्षणयोगित्वाच्छाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्व
 स्योपाधित्वकीर्तन न्यायमेव । तदित्यथ शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकत्व- २५
 लक्षणत्वेनोपाधिना मैत्रीतनयत्वास्यहेतोः सोपाविश्रुत्वा न श्यामत्वाम्य

- स्वसाध्य प्रति गमकत्वम् । अयमेव चाप्रयोजको हेत्वाभासः कथ्यते ।
 परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवी हि हेतुरप्रयोजकः । परश्चोपाधिः स चात्रास्तीति
 तैरप्यनेन न्यायेन मैत्रीतनयत्वादेः सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकानैकान्ति-
 कमेव कोष्य (अगत्या) गत्या परमार्थवृत्त्या प्रकाशितं भवतीति न
- ५ कश्चिद्विशेष इति । पराभ्युपगतश्च पक्षत्रयव्यापकादिरनैकान्तिकभेद-
 प्रपञ्चः प्रकृतलक्षणलक्षितत्वाविशेषाच्चातोऽर्थान्तरमित्युदाह्रियते । तत्र
 पक्षत्रयव्यापको यथा—अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । अयं हि पक्षे सपक्षे
 विपक्षे च सर्वत्र वर्तते । पक्षव्यापकसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—नित्यः
 शब्दोऽमूर्तत्वात् । अमूर्तत्वं हि पक्षीकृते शब्दे सर्वत्र वर्तते । सपक्षै-
- १० कदेशे च ज्योत्स्नादौ न परमाणुषु । विपक्षैकदेशे च सुखादौ न
 घटादाविति । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा गौरयं विपाणि-
 त्वात् । विपाणित्वं हि पक्षीकृते गोपिण्डविशेषे वर्तते, सपक्षे च
 गोत्वधर्माध्यासिते सर्वत्र व्यक्तिविशेषे वर्तते । विपक्षस्य चागोरूपस्यै-
 कदेशे महिष्यादौ वर्तते न पुनर्भनुष्यादाविति । पक्षत्रयैकदेशवृत्ति-
- १५ र्यथा—अनित्ये वाङ्मनसे अमूर्तत्वात् । अमूर्तत्वं हि पक्षैकदेशभूताया
 वाचि वर्तते न मनसि । सपक्षस्य चैकदेशे सुखादौ न घटादौ ।
 विपक्षस्य च नित्यस्यैकदेशे गगनादौ न परमाणुष्विति । पक्षसपक्षैक-
 देशवृत्तिर्विपक्षव्यापको यथा द्रव्याणि दिक्कालमनासि, अमूर्तत्वात् ।
 अमूर्तत्वं हि पक्षैकदेशभूतयोर्दिक्कालयोर्वर्तते न मनसि । सपक्षस्य
- २० च द्रव्यरूपस्यैकदेश आत्मादौ वर्तते न घटादौ । विपक्षे चाद्रव्यरूपे
 गुणादौ सर्वत्रेति । सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापको यथा—न
 द्रव्याणि दिक्कालमनास्यमूर्तत्वात् । अत्रापि प्राक्तनमेव व्याख्यान-
 मद्रव्यरूपस्य गुणादेस्तु सपक्षतेति विशेषः । सपक्षविपक्षव्यापकः
 पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—पृथिव्यस्तेजांस्यनित्यान्यगन्धवत्त्वात् । अगन्धवत्त्व
- २५ हि पृथिवीतोऽन्यत्र पक्षैकदेशे वर्तते । न तु पृथिव्या सपक्षे चानित्ये
 गुणादौ सर्वत्र विपक्षे चात्मादौ नित्ये सर्वत्रेति । असाधारणमपि हेतु

मशयजनकत्वादनैकान्तिकत्वेन सांगता स्वीकुर्वन्ति । यथा नित्य
शब्द श्रावणत्वादिति प्रामाण्यं शब्दनित्यत्वसिद्धयर्थममु हेतु प्रयुक्त
वान् । अयं च व्योमादौ सपक्षे घटादौ च विपक्षे न कापि वर्तत इत्यसाधा-
रणत्वेन सशयजनकत्वादनैकान्तिक । तथा हि-नित्यानित्यमिति
मुक्तस्य पक्षान्तरस्यासम्भवात्, किं भूतस्य शब्दस्य श्रावणत्वं किं नित्य ५
स्याहोम्बिनित्यस्येति । तदेतत्सङ्गतम् । श्रावणत्वाद्वि शब्दस्य सर्वं
यैव नित्यत्वं यदि साध्यते, तदाय विरुद्ध एव हेतु कथंचिदनित्य
त्वसाधनात्प्राच्याश्रावणत्वम्बभावयोगेनोत्तरश्रावणत्वम्बभावोत्पत्ते कथ
चिन्नित्यत्वमन्तरेण शब्देऽनुपपत्ते । अथ कथंचिन्नित्यवमम्मा-
च्छब्दे साध्यते तन्नासा सम्बन्धेनुरेव कथंचिन्नित्यत्वेन सहान्यथानुपप १०
तिसद्भावादिति । नायमनैकान्तिक, सात्मक जीवच्छरीर प्राणादि
मत्त्वादित्यय तत्ससाधारणानैकान्तिको भविष्यति । प्राणादिसत्त्वस्य
जीवच्छरीर एवापलभ्यमानत्वादात्मनश्चानुपलब्धिः क्षणप्राप्तत्वा-
मात्मकानात्मकशान्तिविवेकाभावात् । घटादीना सात्म

णादीनामनुभूते प्राणान्मिच्छाम्यस्य हेतो सात्मकत्वेनान्यथा- १५
नुपपत्तिनिश्चयमद्भावात्, स्वपरप्रकाशकम्बभावस्य परिणामिचैतन्यस्या-
त्मत्वात्, अनुपलब्धिः क्षणप्राप्तविभुत्वादिगुणोपेतत्वात्मना सात्मकत्वे
मात्रे स्य निम्पवर्तितस्य तत्त्वानुपपद्यमानत्वादिति । एतेन
वैशेषिकोऽप्यसाधारणहेत्वाभाममनध्ययसितमज्ञयाऽभिदधान प्रतिपि
ध्यते स्म । तथा ह्यय तद्वक्ष्यमाण-साध्यासाधक पक्ष एव वर्तमानोऽ २०
मध्ययसाधेतुत्वादन विपक्ष पक्षव्यापको यथा-मदम-
नित्य सत्तात् । अत्र सर्वस्य वस्तुन पक्षोक्तत्वेन सपक्षविपक्षयोर

१ यस्मात् सात्म्यं न विषयस्य निश्चयोऽपि नु तद्विरति सशय
साधेत्येतयो सशयहेतुरनैकान्तिक उच्यते । ना हि टी पृ १३ प ९ ।

२ ' यथानुमेये विद्यमानस्तत्त्वमानासमानकार्ताययोरसन्नेव सोऽन्यतराविद्वोऽ
मध्ययसाधेतुत्वादनध्यवसित, यथा सत्कार्यमुपपत्तारिति ' प्र पा मा पृ १२

भावः । पक्षीकृते च सर्वत्र हेतोर्वर्तमानत्वात्तद्व्यापकम् । अविद्यमान-
सपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा सर्वमनित्य....स्य पक्षैकदेशवृत्तित्वम् ।
विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापको यथा—ध्वनिरनित्यो व्योमविशेषगुण-
त्वात् । अत्र ध्वनेरनित्यत्वे साध्ये सपक्षाः कुम्भादयो विपक्षाश्चान्त-

५ रिक्षप्रभृतयः सति (?) शब्दजातीये च सर्वत्र व्योमविशेषगुणत्वं
वर्तत इति । पक्ष .... द्यः सपक्षविपक्षाः सन्ति । क्रियावत्त्वस्य च पृथ्वीपयःपावक-

पवनमनस्त्वेव मूर्तिमत्सु द्रव्येषु भावात्पक्षैकदेशवृत्तित्वम् । अविद्य-
मानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षव्यापको यथा—सर्वं कार्यं नित्यमुत्प-

१० तिधर्मकत्वात्.....ते पक्षव्यापकत्वमस्य । अविद्यमानविपक्षो
विद्यमानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा सर्वं कार्यं नित्यं सावयवत्वात् ।
अत्रापि सपक्षविपक्षयोर्भावाभावौ प्राग्वत् । सावयवत्वं च कार्येषु
द्रव्याश्रितद्रव्येष्वेवास्ति । न पुनः का.....तिरस्ति न वा । अस्ति
चेत्, कथमयं न साध्यसाधको, हेतुलक्षणालङ्कृतत्वात् । तथा च तल-

१५ क्षणे साध्यासाधक इति विशेषणमनुपपन्नम् । नास्ति चेन्ननु तदभावः
किमप्रतीतेर्विपरीतोपस्थापकप्रमाणवृत्तेः सशीतेर्वास्या.....नाम तद-
न्योऽनध्यवसितनामा हेत्वाभासः परीक्षकाणां भिन्नलक्षणलक्षणीयः
स्यात् । यानि पुनस्तन्निर्दर्शनानि प्रदर्शितानि तेषु सत्त्वकार्यत्वोत्पत्ति-

२० विरुद्धत्वं तद्विपरीतानेकान्तेनान्यथानुपपन्नत्वात्.....पक्षान्तरप्रयु-
क्तत्वाविशेषात् । द्वितीये पुनरन्यथानुपपत्तेर्निश्चयाभावः । किमनध्य-
वसायाद्विपर्ययात्सशयाद्वा । पक्षत्रयेऽपि यथाक्रममसिद्धविरुद्धानै-
कान्तिकत्वमेवेति, न यथोक्तहेत्वाभासेभ्यः पृथक्कश्चिदकिञ्चित्करश्चतुर-

२५ द्यमस्ति कालात्ययापदिष्टः प्रकरणसमश्चेति । तथा च प्रथमस्य लक्षकं

न्यायसूत्र 'कालात्ययापदिष्ट कालातीत' इति । यथा प्राप्त हेतुप्रयागकालमतीत्य, यो हेतुगपदिश्यते स कालात्ययापदिष्ट कालानीत उच्यते । इतिह रहस्य-हेतो प्रयोगकाल प्रत्यक्षागमानुप हतपत्रपरिग्रहममयन्तमतीत्य प्रयुज्यमान प्रत्यक्षागमनाधिने विषये वतमान कालात्ययापदिष्टो भवतीति । तस्योदाहरणमनुष्णस्तेजोऽ ५
वयसी हृत्कवाद्धटादित् । त्राक्षणेन सुरा पेया द्रव्यान्वीर-
नीरवन्ति । अत्र प्रथमेऽनुमाने प्रत्यक्षनाधिनत्व पक्षस्य । द्वितीये
पुनरागमनाधितमिति । तथाविधपक्षप्रयोगानन्तर प्रयुक्तस्य वृत्तक
त्यद्वयताग्यहेतुयुग्मस्य स्पष्ट कालात्ययापदिष्टत्वमिति । प्रकरणसमस्य
तु लङ्कमेतन्व्यायसूत्रम्—'यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थम १०
पदिष्ट, प्रकरणमम' इति विचारमाणो पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणान्वे-
नात्राभिधीयते । पक्षप्रतिपक्षयोश्चनलङ्घनम्—

“एनाधिकरणा घमा तुल्यकालां प्रोधिनी ।

पृथक्परिग्रही पक्षप्रतिपक्षानुदाहृतौ ॥” इति ।

ततश्च प्रकरणस्य चिन्ता सशयात्ममृत्यानिर्णयाद्यद्यपि भवति १५
तथापीदं विमर्शमिकेव गृह्यते । सा यस्माद्भवति । कस्माच्च सा भवति
विशेषानुपलब्ध्यात्म एव विशेषानुपलब्धो यदा निणयाधमपदिश्यते तदा
प्रकरणमननिवृत्तमानत्वात्मकगणममो भवति प्रकरणे पक्षे प्रतिपक्षे
च समस्तस्य इत्यथ । तस्योदाहरणम्—अनित्य शब्दो नित्यधमानु-
पलब्धेयटादिवत् । यत्तु पुनर्नित्य तत्रानुपलब्धमाननियधमक यथा- २०
त्मादि । एवमेकेनान्यतरानुपलब्धेरनित्यत्वप्रमिद्धो साधकत्वेनोपन्यासे
सति द्वितीय प्राह—यद्यनेन प्रकारेणानियन्व साध्यने तर्हि नित्य
तामिद्विरप्यन्तु, अन्यतरानुपलब्धेस्तत्रापि सद्भावान् । तथा हि-
निय अन्वोऽनित्यधमानुपलब्धेरात्मादिवन् । यत्पुनर्न नि य तत्रानु-

- पलभ्यमानानित्यधर्मकं यथा घटादीति । तदित्थं कालात्ययापदिष्ट-
 प्रकरणसमाख्यहेत्वाभासद्वयस्य नैयायिकलक्षितस्यासिद्धादिभ्यः पृथ-
 ग्भूतस्यापरस्यापि संभवात्कथं त्रय एव हेत्वाभासाः प्ररूपिता इति ।
 अत्रोच्यते—कालात्ययापदिष्टावत्प्रत्यक्षादिनिराकृतसाध्यविषये प्रव-
 ५ र्तमानत्वादकिञ्चित्करदूषणेनैव दूषित इति नासिद्धादिभ्यः पृथ-
 कप्ररूपयितुं युक्त इति । प्रकरणसमस्तु हेत्वाभासो न संभवत्येव ।
 यतोऽत्र नित्यधर्मानुपलब्धिस्तावत्प्रसज्यरूपा पर्युदासरूपा वा हेतुः
 स्यात् । न तावदाद्यः पक्षः । तुच्छाभावस्य निषिद्धत्वेनासिद्धत्वात् ।
 द्वितीयपक्षे पुनरनित्यधर्मोपलब्धिरेव हेतुः । सा च शब्दे यदि सिद्धा
 १० कथं नानित्यतासिद्धिः । अथ चिन्तासंबन्धिना पुरुषेणासौ प्रयुज्यत
 इति न तत्र निश्चिता तर्हि कथं न संदिग्धासिद्धो हेतुर्वादिनं प्रति ।
 प्रतिवादिनस्त्वसौ स्वरूपासिद्ध एव । नित्यधर्मोपलब्धेस्तत्रास्य सिद्धेः ।
 एवमनित्यधर्मानुपलब्धिरपि परिक्षणीया । तत्र प्रकरणसमनामा पर-
 प्ररूपितः कश्चिद्धेत्वाभासः परीक्षापथमवतरतीति तल्लक्षणप्रणयनं
 १५ वायसदशनश्रेणिश्लाघनप्रायमेवेति स्थितम् । इह च श्रीसिद्धसेनदि-
 वाकरसूरिः ‘ सर्वमेवैकान्तवादिना समुपन्यस्यमानं ....
 ....कः प्रतिबन्धः । विशेषयोस्तु नियतदेशकालयोः प्रतिबन्धग्रहेऽपि
 तत्रैव तयोर्ध्वसात्साध्यधर्मिण्यगृहीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषो
 हेतुत्वेनोपादीयमानः कथं नानैकान्तिक ’ इति । ततः समन्तभद्रा-
 २० चार्यमतेन समस्तः परोपन्यस्तो हेतुरनैकान्तिक एवेति स्थितम् ।
 तथा चोक्तम्—

‘ असिद्धः सिद्धसेनस्य विरुद्धो मल्लवादिनः ।

द्वेधा समन्तभद्रस्य हेतुरेकान्तसाधने ॥ ’ इति ।

- तदेतच्चिरन्तनाचार्यीयं मतत्रितयमपि संमतमेवास्माकमति-
 २५ सक्षेपापेक्षया । यथोक्तविवक्षयासिद्धादिहेत्वाभासेष्वन्यतमस्यैव
 युज्यमानत्वात् । शिष्यमतिविकासार्थं तु तद्भेदप्रपञ्चोपदर्शनम्

तथा कैश्चिदाचार्यैस्तार्थिकोपन्यस्त सवोऽपि हेतु प्रत्येकमभिद्वो
 विरुद्धोऽनैकान्तिकश्च विवक्षया मन्यते । तथाहि—अनित्य एव शब्द
 कृतत्वाद्वद्वदित्यत्र कृतकत्वमसिद्धम् । एकान्तानिये ध्वनौ
 तस्यासमवात् । नित्यानित्यामकम्यैव कार्यम्योपपादितत्वात् ।
 विरुद्धमप्येतद्वदिति । एकान्तानियविपरीतनित्यानित्यात्मकम्यैव ५
 शब्दस्य साधकत्वात् । अनेकान्तिक चैनत् । विपक्षेऽपि निये वर्त-
 मानत्वात् । एतदपि न्यायोपपन्नत्वादनुमन्यत एव ।

हेत्वाभासास्तत्त्रयोऽपि प्रसिद्धा । न चत्वार पञ्च वा न्यायतोऽत्र ।
 हेयाश्चैते वाग्भि म्यप्रयोगे । ज्ञात्वोद्गात्र साधने त्वन्यदीये ॥७०८॥

॥ ५७ ॥ १०

मन्दमती प्रति दृष्टान्तादियोगोऽप्यनुजगु इति तन्मासानाम-
 प्यभिधेयत्वे प्राप्ते दृष्टान्तामासास्तावदभिधेते—

साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकार इति ॥ ५८ ॥

दृष्टान्तो हि द्विप्रकार साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामभिहित इति मूलभेदा-
 पेक्षया तद्भासाऽपि द्विप्रकार एव समवति साधर्म्यदृष्टान्ताभासो १५
 वैधर्म्यदृष्टान्ताभासश्चेति । तत्र य साधर्म्येण दृष्टान्त उक्तलक्षणस्तद्व-
 त्तामामव इति दृष्टान्ताभासो दृष्टान्तप्रतिरूपक इत्यर्थः ।
 स नवप्रकार ॥ ५८ ॥

प्रकारानेव कीतयत्वाद्—

साधर्म्यविकलः, साधनधर्मविकलः, उभयधर्म- २०
 विकलः, सदिग्धसाध्यधर्मा, सदिग्धसाधनधर्मा,
 सदिग्धोभयधर्मा, अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विप-
 रीतान्वयश्चेति ॥ ५९ ॥

साध्यधर्मेण विकला रहितः साध्यधर्मविकलः । एवं साधनधर्मविकलमयधर्मविकलावपि । तथा सदिग्धः साध्यो नर्मो यस्मिन्नसौ सदिग्धसाध्यधर्मा । एवं सदिग्धसाधनधर्मसदिग्धोमयधर्माणामपि । तथा न विद्यतेऽन्वयो यत्रासाधनन्वयः । एवमप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयावपि । चशब्दः समुच्चये । इतिशब्दः प्रकारपरिमर्शः । न चैवं साधर्म्यदृष्टान्तागामप्रकारा इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अथैतेषा क्रमेणोदाहरणान्याह—

तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद्दुःखवदिति साध्य-
धर्मविकल इति ॥ ६० ॥

१० दुःख हि पौरुषेय, पुरुषव्यापाराभावे दुःखानुभवायोगात् । ततोऽयं दृष्टान्तोऽपौरुषेयत्वात्स्यां न साध्यधर्मेण विकल इति ॥ ६० ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतो परमाणुवदिति
साधनधर्मविकल इति ॥ ६१ ॥

परमाणौ हि साध्यधर्मोऽपौरुषेयत्वमस्ति । साधनधर्मस्त्वमूर्तत्वं
१५ नास्ति मूर्तत्वात्परमाणोः ॥ ६१ ॥

कलशवदित्युभयधर्मविकल इति ॥ ६२ ॥

अपौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वादित्यास्मिन्नेव प्रयोगे कलशवदिति दृष्टान्त उभयधर्माभ्यां साध्यसाधनलक्षणाभ्यां विकलः पौरुषेयत्वान्मूर्तत्वाच्च कलशस्य ॥ ६२ ॥

२० रागादिमानयं वक्तृत्वाद्देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्य-
धर्मेति ॥ ६३ ॥

देवदत्ते हि रागादयः संदिग्धाः किं सन्त्याहोस्विचेति पुरुषान्तरगतानां चेतोविकाराणां परोक्षत्वेनास्माद्विज्ञानात् तत्र संदेहात् । रागाद्यव्यभिचारिलिङ्गादर्शनाच्च ॥ ६३ ॥

मरणधर्माऽयं रागादिमत्त्वान्मेववदिनि सदिग्धस-
मानधर्मेति ॥ ६४ ॥

मेव हि साधनधर्मो रागादिमत्त्वाख्य सदिग्ध ॥ ६४ ॥

नाय सर्वदर्शी सरागत्वान्मुनिविशेषवदिति ॥ ६५ ॥

सन्निधोमयमिति मुनिविशेषे क्षमवर्दशित्वमरागन्वाख्यायुभावपि ५
सायमाधनधर्मा सन्निधौ । पुरुषान्तराधिकरणधर्मकद्रव्यकम्पावा-
न्निर्दिनामयन्तत्वात् । अमवर्दशित्वसरागत्वाव्यभिचारिलिङ्गादशना-
त्यवर्गित्वादीतरागत्वनिश्चायकलिङ्गादशनाच्च ॥ ६५ ॥

रागादिमान्विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुरुष-
दित्यनन्वय इति ॥ ६६ ॥ १०

यद्यपि किञ्चेष्टपुरुषे रागादिमत्त्वं च वक्तृत्वं च माध्यमाधनधर्मा
दृष्टा तथापि यो यो वक्ता स म रागादिमानिनि व्याप्यभिद्वेग्नव
यम् ॥ ६६ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्धटवदित्यप्रदर्शिता-
न्वय इति ॥ ६७ ॥ १५

अत्र यद्यपि वास्तवोऽन्वयोऽस्मि तथापि वाग्निना वचनेन प्रका-
शित इत्यप्रदर्शितान्वयवम् ॥ ६७ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत्कृतक-
घटवदिति विपरीतान्वय इति ॥ ६८ ॥

माध्यम्ययोगे हि साधन साध्यान्तान्मुपदर्शनीयम् । इह तु विप- २०
यामदशनाद्विपरीतता । नन्वेवमप्यव्यभिचारान् किञ्चित्पुण्यं पदयाम् ।
न सत्यनित्यत्वं चापि कृतकं च व्यभिचरणीनि चेत् । न्याप्यमित्
ममयाप्तिषु साधनेषु न पुनर्विषययाप्तिषु । तथा हि-यन्निधेयं तत्र
यन्नानन्तरीयकमियं व्याभिर्नाम्नेव । विमुदादेग्नियम्याप्यप्रयना-

नन्तर्गयकृतान् । ततः सकलहेतुगताव्यभिचरितव्याप्यमिन्द्रियं साध-
म्यनिदर्शने साधने साध्याक्रान्तपेव दर्शनीयमिति ॥ ६८ ॥

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासं प्रपञ्चयन्नाह—

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधेति ॥ ६९ ॥

५ वैधर्म्येणापि न केवलं साधर्म्येण ॥ ६९ ॥

नानेव प्रकागनुद्दिशन्नाह—

असिद्धसाध्यव्यतिरेकः, असिद्धसाधनव्यतिरेकः,
असिद्धोभयव्यतिरेकः, संदिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सं-
दिग्धसाधनव्यतिरेकः, संदिग्धोभयव्यतिरेकः, अ-
१० व्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः, विपरीतव्यति-
रेकश्चेतीति ॥ ७० ॥

अमिद्धोऽपनीतः साध्यम्य व्यतिरेकोऽभावो यस्मादभावमिद्धसाध्य-
व्यतिरेकः । एवमसिद्धसाधनव्यतिरेकादिष्वपि निरुक्तिः कार्या ।
चगच्छेदनिगच्छौ पूर्ववत् ॥ ७० ॥

१५ अर्थनेषामेव प्रकागणां यथाक्रममुदाहरणान्युदशयन्नाह—

तेषु भ्रान्तमनुमानं प्रमाणत्वात् । यत्पुनर्भ्रान्तं न भव-
ति न तत्प्रमाणम् । यथा स्वप्नज्ञानमित्यसिद्धसाध्य-
व्यतिरेकः स्वप्नज्ञानाभ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेरिति ॥ ७१ ॥
निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वात् । यत्तु सविकल्पकं
२० न तत्प्रमाणम् । यथा लैङ्गिकमित्यसिद्धसाधन-
व्यतिरेकः । लैङ्गिकात्प्रमाणत्वस्यानिवृत्तेः ॥ ७२ ॥
नित्यानित्यः शब्दः सत्त्वाद्यस्तु न नित्यानित्यः
स न सत् । तद्यथा स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः

स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य' चाव्यावृत्तेरिति ॥७३॥

उत्तानार्थमिह सूत्रत्रयमपि ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलः । अक्षणिकैकान्तवा-
दित्वात् । यः सर्वज्ञ आप्तो वा स क्षणिकैकान्त-
वादी यथा मुगत इति सदिग्धसाध्यव्यातिरेकः ५
मुगतेऽसर्वज्ञतानाप्ततयो साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सदे-
हादिति ॥ ७४ ॥

अथ च परमार्थतोऽसिद्धमाप्यव्यतिरेक एव । क्षणिकैकान्तस्य
प्रमाणसाधितत्वेन तदभिवातुमनन्त्वानाप्तत्वप्राप्ते । केवलं तत्प्रतिक्षे
पकप्रमाणमाहा म्यपगमशनान्याना प्रमातृणा सदिग्धमाप्यव्यतिरे १०
कत्वेनामामत इति तथैव कथित । तथा हि यद्यपि मुगत क्षणिकै
कान्तमभिहितयान्तधानि सर्वज्ञत्वात्तत्वे तस्य न भिद्यत । ताम्या
सह क्षणिकैकान्ताभिधानस्यान्यथानुपपत्त्यभिदे । अमरज्ञानाप्तेनापि
परप्रतारणाप्यवृत्तगठबुद्ध्यै तयात्रेधाभिधानस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।
तत्त मुगतादप्यनन्त्वानाप्तत्वलक्षणस्य माप्यस्य व्यावृत्ति सदिग्धेति १५
सन्धिमाप्यव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७४ ॥

अनादेयवचनः कश्चिद्विशिष्टः पुरुषो रागादिमत्त्वा-
त्, य पुनरादेयवचनः स वीतरागः, तद्यथा गोदो-
दनिरिति सदिग्धसाधनव्यतिरेकः गोदोदनो रागा-
दिमत्त्वस्य निवृत्तेः सञ्जयादिति ॥ ७५ ॥ २०

अत्र तान्ययम्—यद्यपि तदनुगमिणा गोदोदनरादेयवच-
नस्य प्रतिद्वयः । तत्र हि—रागादिमत्त्वाभावात्तन्निश्चयकप्रमाणवक

ल्यतः सदिग्ध एव । ततः शौद्धोदनेः सकाशाद्वागादिमत्त्वव्यावृत्तेः
संशयात्संदिग्धसाधनव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७५ ॥

न वीतरागः कपिलः, करुणास्पदेष्वपि परमकृपया-
नर्पितनिजपिशितशकलत्वात् । यस्तु वीतरागः स
५ करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजपिशितशक-
लस्तद्यथा तपनबन्धुरिति संदिग्धोभयव्यतिरेक
इति तपनबन्धौ वीतरागत्वाभावस्य करुणास्पदे-
ष्वपि परमकृपयानर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च
व्यावृत्तेः संदेहादिति ॥ ७६ ॥

१० अत्रापीद रहस्यम् । तपनबन्धुरिति शब्देन किञ्च बुद्धौ वैधर्म्य-
दृष्टान्ततया यः समुपन्यस्तः स न जायते । किं रागादिमानुत वीत-
रागस्तथा करुणास्पदेषु परमकृपया निजपिशितशकलानि समर्पित-
वान्न वा । तन्निश्चायकप्रमाणाभावान् । ततः सिद्धमत्र सदिग्धोभय-
व्यतिरेकत्वमिति ॥ ७६ ॥

१५ न वीतरागः कश्चिद्विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वात् ।
यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता यथोपलखण्ड इत्य-
व्यतिरेक इति ॥ ७७ ॥

यद्यपि किलोपलखण्डादुभयं व्यावृत्त तथापि व्याख्या व्यतिरे-
कासिद्धेरव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७७ ॥

२० अनित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शित-
व्यतिरेक इति ॥ ७८ ॥

अत्र यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवतीति विद्यमानोऽपि
व्यतिरेको वादिना वचनेनोद्भावित इत्यप्रदर्शितव्यतिरेकत्वमिति ॥ ७८ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् । यदकृतक तन्नित्य
यथाकाशमिति विपरीतव्यतिरेक इति ॥ ७९ ॥

वेधर्म्यप्रयोगे हि सा यामात्र साधनामावाकान्तो दर्शनीय । न
चैवमत्र साधनाभासस्य साध्याभासव्याप्ततयाभिधानात्ति विपरीतव्य- ५
तिरेकत्वम् । एव च व्याप्तो त्रियमाणाया निपमव्याप्तिषु हेतुषु दुष्य
रिहारो व्यभिचार । तथा हि—यत्प्रयत्नानन्तरीयक तन्नित्यमित्यत्र
दुरापा व्याप्ति । तडिदादेरप्रयत्नानन्तरीयकस्याप्यनित्यत्वात् । यद्यपि
चाप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेषु यन्तु-
निष्ठो न कश्चिदोपस्तथापि परार्थानुमाने वचनगुणनोपानुसारेण
वक्तुर्गुणनोपौ परीक्षणीयाविति भवत्येषा वाचनिक दुष्टत्वमिति । १०

एवमष्टादश स्पष्ट दृष्टान्तस्य व्यवस्थिता ।

दोषा सन्न्यायमाहात्म्याज्जातव्यास्तर्ककृकणे ॥७०५॥७९॥

अथोपनयनिगमनाभासो लक्ष्यताह—

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने तदाभा-
साविति ॥ ८० ॥ १५

हेतो मायधर्मिण्युपसहरणमुपनय । साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनमिति
द्व्युपनयनिगमनयोऽल्लङ्घनमावचने तदतिशयेन तयोवचसी तदाभासावु-
पनयामासो निगमनाभासश्च वेत्तिव्याविर्य ॥ ८० ॥

तत्रापनयामास तादृशहरताह—

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वात् । यः कृतकः २०
स परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द
इति कृतकश्च कुम्भ इति चेति ॥ ८१ ॥

इह कश्चन भ्रान्त्योपनयप्रयाग रचयितुकाम साध्यधर्ममेव साय
धर्मिण्युपसहरति न पुन साधनधर्मम् । परिणामी च शब्द इत्युल्लेखेन

साधनधर्मं वा दृष्टान्तधर्मिण्युपसंहरति न पुनः साध्यधर्मिणि कृतश्च
कुम्भ इत्युल्लेखेन ताविमौ द्वावपि यथोक्ततल्लक्षणोल्लेखित्वादुपनयाभा-
साविति ॥ ८१ ॥

अथ निगमनाभासनिर्दर्शनमाह—

५ तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात्कृतकः शब्द इति तस्मात्प-
रिणामी कुम्भ इति चेति ॥ ८२ ॥

अत्रापि कश्चिन्मूढमतिस्तस्मिन्नेव प्रयोगे परिणामी शब्द इत्यादौ
कृतकश्च शब्द इत्युपनयानन्तर निगमनप्रयोगचिकीर्षया तस्मा-
त्कृतकः शब्द इत्युल्लेखेन साधनधर्ममेव साध्यधर्मिण्युपसंहरति न
१० पुनः साध्यधर्मम् । तस्मात्परिणामी कुम्भ इत्युल्लेखेन वा साध्यधर्मं
दृष्टान्तधर्मिण्युपसंहरति न पुनः साध्यधर्मिणि । द्वावप्येतौ प्ररूपित-
तल्लक्षणाननुपगित्वान्निगमनाभासाविति । एव पक्षशुद्ध्याद्यवयवपञ्च-
कस्य आन्त्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाभासपञ्चकमपि तर्कणीयम् ।

अनुमानाभासमिदं पक्षाभासादिसम्वं वादे ।

१५ नो वादिमिविवेय जयलक्ष्मीसगमाकाङ्क्षः ॥ ७०६ ॥ ८२ ॥

इत्थमनुमानाभासं प्रवन्वेनाभिधायाधुना क्रमायातमागमाभासमाह—

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासमिति ॥ ८३ ॥

प्राग्लक्षितस्वरूपादासाद्विपरीतोऽनाप्तस्तस्य संवन्धि यद्वचनं ततः
प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथा ॥ ८३ ॥

२० अत्रोदाहरणमाह—

यथा भेकलकन्यकायाः कूले तालहिन्तालयोर्मूले
सुलभाः पिण्डखर्जूराः सन्ति त्वरितं गच्छत
गच्छत शावका इति ॥ ८४ ॥

रागाक्रान्तो ह्यनाप्तः पुरुषः क्रीडापरवशः सन्नात्मनो विनोदार्थं
२५ किञ्चन वस्त्वन्तरमलममानः शावकैरपि, समं क्रीडाभिलाषेणेदं वाक्य-

मुच्चाग्यति । अथवा प्रयोजनान्तर्गमनोवृत्तिर्हिम्भकर्तृधनाम-
सहिष्णुतेषामन्तः कश्चिन्पुमानात्मीयस्थानात् हिम्भोच्चाटनामि-
डापैतद्वाक्यमभिधत्ते । एतस्माच्च वाग्यात्म्यवर्तमाना विप्रलम्भभाज-
एव जायन्ते । इत्यासोक्तेरन्यत्वात्स्यागमाभासत्वम् ।

स्वरूपाभास एव च प्रमाणस्य प्रदर्शित ।

५

सन्धगोषाविनायित्वाद्द्वयोऽयं नियमाद्बुद्धे ॥ ७०७ ॥ ८४ ॥

अथ प्रमाणस्य सम्बन्धमोपशान्नायमाह—

प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमित्यादि सरयान तस्य सत्या-
भासमिति ॥ ८५ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षभेदादि प्रमाणस्य द्वैविध्यमुक्तम् । तद्वैपरीत्येन प्रत्यक्ष- १०
मेव प्रत्यक्षानुमानेनैव प्रत्यक्षानुमानागमा एव प्रमाणमित्यादि
चार्याङ्गैरपि रूपागतमाग्यादितीर्थान्तरीयाणां सम्बन्धानम् । तस्य
पूर्वोक्तप्रमाणस्य सम्बन्धभास सम्बन्धप्रतिरूपकम् । न त्वलु नात्मिक
परबुद्ध्यादिकमनुमान विना प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तु समर्थ । तस्या
स्तद्वैपरीत्यात् । अनुमानतस्तु तत्प्रतिपत्तिस्वीकारे तुवार प्रमाणा १५
तराङ्गीकार । तस्य तथा चाभ्युपगता प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमिति
प्रमाणमगत्या सम्बन्धमामना नानिक्तामनि । मागतकाणां कापिल
नैयायिकप्रामाण्यमाह । अपि द्वित्रिचतुष्षष्ट्यप्रमाणवाचि-
नत्काम्य प्रमाणान्तरमन्तरेण स्वाभ्युपगतप्रमाणविशेषादेव साध्य
साधनयोर्न व्याप्तिमत्तानु परीयास । प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्तस्या । २०
अतर्कप्रमाणतश्च तथोक्त्याप्युपमायम्बीकारे स्वाभ्युपगतप्रमाण-
सम्बन्धमप्रमत्तमेवाह । न च प्रत्यक्षत्वेन तत्कस्यानुपप्रेक्ष इति मन्त-
व्यम् । तेष्वन्तस्य स्वरूपाभिभि पार्थस्येन पुनः प्रतिष्ठितत्वात् ।
इतः च विस्मरत पराभ्युपगतप्रमाणस्य प्रयाग्यान् द्वितीयपरिच्छे-
इत्यलमिह प्रमगेन ॥ ८५ ॥

२५

अथ विषयाभासं प्रकाशयन्नाह—

सामान्यमेव विशेष एव तद्व्यं वा स्वतन्त्रमित्या-
दिस्तस्य विषयाभास इति ॥ ८६ ॥

सामान्यमात्रं सत्ता द्वैतवादिनो, विशेषमात्रं सौगतस्य, तदुभयं च
५ स्वतन्त्रं नैयायिकादेरित्यादिरैकान्तस्तस्य प्रमाणस्य विषयाभासः । न
सम्यविषय इत्यर्थः । आदिशब्दादित्यमेवानित्यमेव तद्व्यं वा
परस्परनिरपेक्षमित्याद्येकान्तपरिग्रहः । यथा च सामान्याद्येकान्तस्य
न प्रमाणविषयत्वं तथा प्रागेव विषयपरिच्छेदे प्रशङ्कितमिति नात्र
भूयान्ययासः ॥ ८६ ॥

१० फलाभासमाह—

अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात्फलम् । तस्य
तदाभासमिति ॥ ८७ ॥

अभिन्नमेव प्रमाणात्फलं बौद्धाभ्युपगतम् । भिन्नमेव च नैया-
यिकादिस्वीकृतम् । तस्य प्रमाणस्य तदाभासं फलाभासमित्यर्थः ।
१५ अत्यन्ताभेदे हि प्रमाणफलयोरिदं प्रमाणमिदं फलमिति विभागस्या-
नुपपत्तिः । प्रमाणमात्रस्यैव तात्त्विकत्वानुपगमः । अप्रमाणव्यावृ-
त्त्यफलव्यावृत्तिभ्यां पुनस्तयोर्विभागकल्पनायां प्रमाणान्तरव्यावृत्तिफल-
ान्तरव्यावृत्तिभ्यामप्रमाणत्वाफलत्वयोरपि प्रसक्तिः । एकान्तभेदे पुनः
प्रमाणफलयोर्विवक्षितपुरुषसंवाञ्चिप्रमाणस्यैव पुरुषान्तरसंवाञ्चिप्रमाण-
२० स्यापि विवक्षितं फलं प्रसज्यताविशेषान् । यत्रैवात्मनि यत्प्रमाणं
समवेतं तत्फलमपि तत्रैवेति समवायलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रमाणफल-
योर्व्यवस्थसिद्धेर्नात्मान्तरप्रमाणस्य विवक्षितफलप्रसग इति संगतं
समवायस्य सर्वगतत्वाच्च सर्वान्नप्रत्यामत्तिसंभवेन व्यवस्थाहेतुत्वा-
सिद्धेः । तस्मादेकान्तेनाभिन्नं भिन्नं च प्रमाणात्फलं तीर्थिकाभ्यु-

पगत फलाभाममेव । एतच्च सर्वमत्रैव परिच्छेदे विस्तरतोऽभिहित
मिति न भूय प्रनन्यत इति ।

आभासाभा स्वरूप तन्दिमविचल किंचित्तेव प्रणीत

जात्या चैतत्समग्र स्फुरितमतिगुणैरजनीय स्वपथे ।

उद्भाव्य त्वन्यथैव अगिति सहृदयप्राश्निकाना समथ

येन स्याच्छायमनस्य त्रिगति महता माननीया यज्ञ श्री ॥७०८॥

मूलनोऽत्र फल तावत्प्रमाणस्य परोक्षितम् ।

आभासान्तरस्वरूपान्देहिनाम्नन्तरम् ॥ ७०९ ॥

यस्याप्राप्य निनेऽरस्य समयारामोदर मन्दर

माभ्यन्त उक्तिरूपमुत्तरमरोमागेषु तुम्हीयिका ।

मुद्यन्ति प्रमितिप्रमेयमितिषु क्षीणप्रमाणाश्चिर

मारुता मृगतृणिकाश्चिर म न श्व श्रेयमानि त्रिधा ॥ ७१० ॥

तृणापाम्य दुरितानि पुराणितानि

श्रीमुत्रत प्रननुना नृणां नि देव ।

यप्रमाम्बुनयुग सुविष मरन्त

किं नाम नर परम पन्माम्बुवन्ति ॥ ७११ ॥

श्रीमुननमयुगारुणकान्तिनाल-

किन्तुहृषुचपगिमुम्बनमृदुपत्नी ।

तेषां नेऽरगतप्रणताऽधियुग्मा

मूयात्मीप्सितकरीः सुगता न ॥ ७१२ ॥

य क्षेत्र कातिलः प्योरमृतरममुचा य कञ्जाना निधान

मदृषेषु प्रधान य इह निगोपेस्ताऽकाणा पनिय ।

नालीकाना न मोढा शिरमि टनकम्बुद्वमूमीराणा-

गजानान्तनय विषट्यनु मन पूर्णतदो मुनीन्द्र ॥७१३॥ ८७॥

युपेणपदप्रामात्र प्रमेननपरीषधीममुनि रद्रुग्निमरानिचोप-

जीविता आदेसाचार्यग विगतिन स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वा-

लोकालङ्कारे फलस्वरूपनिर्णयो नाम षष्ठ पण्डिते ममाप्त ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

(एतावता प्रमाणत्वं व्यवस्थाप्येदानीं नयतत्त्वं व्यवस्थापयन्ति—)

नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्त-
दितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो
नयः ॥ १ ॥

- ५ .... नैगमादिप्रभेद इति । ननु नयस्य प्रमाणोद्भेदेन लक्षणप्रणयनम-
युक्तम् । स्वार्थव्यवसायकत्वेन तस्य प्रमाणस्वरूपत्वात् । तथा
हि— नयः प्रमाणमेव स्वार्थव्यवसायकत्वादिष्टप्रमाणवत् ।
स्वार्थव्यवसायकस्याप्यस्य प्रमाणत्वानभ्युपगमे प्रमाणस्यापि
१० तत्राविधस्य प्रमाणत्वं न स्यादिति कश्चित् । तदमत् । नयस्य स्वार्थ-
कदेशनिर्णीतलक्षणत्वेन स्वार्थव्यवसायकत्वासिद्धेः । ननु नयविषयतया
संमतोऽर्थकदेशोऽपि यदि वस्तु तदा तत्परिच्छेदो नयः प्रमाणमेव ।
वस्तुपरिच्छेदलक्षणत्वात्प्रमाणस्य । स न चेद्वस्तु तर्हि तद्विषयो
नयो मिथ्याज्ञानमेव स्यात् । तस्यावस्तुज्ञानविषयत्वलक्षणत्वादिति
१५ चेत् । तदप्यवयवम् । अर्थकदेशस्य वस्तुत्वावस्तुत्वपरिहारेण वस्त्वंगतया
प्रतिज्ञानात् । तथा चावाचि विपश्चिद्धिः—

‘ नायं वस्तु न चावस्तु वस्त्वंशः कथ्यते बुधैः ।

नासमुद्रः समुद्रो वा समुद्रांशो यथोच्यते ॥

तन्मात्रस्य समुद्रत्वे शेषांशस्यासमुद्रता ।

२५ समुद्रबहुता (त्वं) वा स्यात्तच्चेत्कास्तु समुद्रवित् ॥’ इति ।

यथेयं हि समुद्राशम्य समुद्रत्वे शेषसमुद्राज्ञानामसमुद्रत्वप्रसगा-
त्समुद्रनहुत्वापत्तेर्वा तेषामपि प्रत्येक समुद्रत्वात् । तस्यासमुद्रत्वे
वाऽशेषसमुद्राज्ञानामप्यसमुद्रत्वात्किंचिन्पि समुद्रव्यवहारायोगात्समु-
द्राग समुद्राश एवोच्यते । तथा स्वार्थकदेशो नयम्य न वस्तु, स्वा-
र्थकदेशान्तराणामवस्तुत्वप्रसगाद्वस्तुनहुत्वानुपपत्तेर्वा । नाप्यनस्तु, ५
विशेषाज्ञानामप्यवस्तुत्वेन कचिदपि वस्तुव्यवस्थानुपपत्ते । किं तर्हि
चम्यन एतासौ तादृक्प्रतीतिग्राहकामात्रात् । ततो वस्तुत्वे प्रवर्तमानो
नय स्वार्थकदेशव्यवसायलक्षणो न प्रमाणम् । नापि मिथ्याज्ञान
मिति । ननु च यथाशो न वस्तु नाप्यनस्तु किं तर्हि वस्तुत्व एवेति
मत, तथाशी न वस्तु नाप्यनस्तु, तस्याशित्वादेव वस्तुनोऽज्ञाशिसमूह- १०
लक्षणत्वात् । ततोऽशेषविर प्रवर्तमान ज्ञानमशिन्यपि नयोऽस्तु । नो
चेद्यथा यथा तत्र प्रवृत्त ज्ञान प्रमाण तथानेष्वपि, विशेषामात्रात् ।
तद्योपगमे च न प्रमाणादपरो नय समस्ति । तदुक्तम्—

‘ यथाशिनो प्रवृत्तस्य ज्ञानम्येषा प्रमाणता ।

तथाशेषविर किं न स्यादिति मानात्मको नय ’ ॥ इति । १५

एतत्पुन्युक्तम् । यतो गुणीभूताखिलाणोऽग्निनिर्गम नय एव,
तत्र द्रव्यार्थिकनयस्य व्यापारात् । प्रधानमावर्षितसकलाशे तु
प्रमाणमिति नापिष्टापत्ति । अशिमात्रज्ञानम्य प्रमाणत्वानन्युपगमात् ।
तत प्रमाणात्पर एव नय इति । तथा चोक्तम्—

‘ अशिन्यपि हि नि शेषधर्माणा गुणतागतौ । २०

द्रव्यार्थिकनयस्य व्यापारा मुख्यरूपत ॥

धर्मिधर्मसमूहस्य ग्राधान्यार्पणया त्रिद ।

प्रमाणत्वेन निर्णति प्रमाणादपरो नय’ ॥ इति ।

नन्वेवमप्रमाणात्मको नयः कथं सम्यक्प्रतिपत्तिनिवन्धनं स्यान्मि-
थ्याज्ञानवत् । तथा हि—प्रमाणादपरश्चेन्नयस्तर्ह्यप्रमाणमेवासावितरथा
व्याघातः । सकृदेकस्य प्रमाणत्वाप्रमाणत्वनिषेधासंभवात्, प्रमाणत्व-
निषेधिना प्रमाणविधानादप्रमाणत्वविरोधाभावादिति । तदपि न
५ पीडाकरम् । प्रमाणैकदेशस्य राज्यन्तरस्य सद्भावात् । न खलु नयस्य
प्रमाणत्वमेव प्रमाणादेकान्तेनाभिन्नस्यानिष्टेः । नाप्यप्रमाणत्वम् । भेद-
स्यैवानभ्युपगमात्, देशदेशिनोः कथंचिद्वेदस्य साधनात् । येनात्मना
प्रमाणात्तदेकदेशस्य भेदस्तेनाप्रमाणत्वम् । येन त्वभेदस्तेन प्रमाणत्व-
मेव स्यादिति चेत् । हन्त । किमनिष्टं देशतः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोर्न-
१० यस्येष्टत्वात्सामस्येन तन्निषेधात्समुद्रैकदेशस्य तथा समुद्रत्वा-
समुद्रत्वनिषेधवत् । यथोक्तम्—

‘ नैप्रमाणं प्रमाणं वा नयो ज्ञानात्मको मतः ।

स्यात्प्रमाणैकदेशस्तु सर्वथाप्यविरोधतः ॥ ’ इति ।

ननु कात्स्न्येन प्रमाणं नयः संवादकत्वात्स्वेष्टप्रमाणवदिति
१५ चेत् । मैवं वादीः । नयस्यैकदेशेन संवादकत्वात्कात्स्न्येन तद-
सिद्धेः । कथमेवं प्रत्यक्षादेस्तत्प्रमाणत्वासिद्धिः । तस्यैकदेशेन संवाद-
कत्वादिति चेत् । न । कतिपयपर्यायात्मकद्रव्ये प्रत्यक्षादेः संवादक-
त्वोपगमात् । एवविधस्यैव सकलादेशित्वस्य प्रमाणतया पूर्वसूरिभिरभि-
धानात् ‘ सकलादेशः प्रमाणाधीन ’ इति । न च सकलादेशित्व-
२० मेव सत्यत्वम् । विकलादेशिनो नयस्यासत्त्वप्रसंगात् ।
न च नयोऽपि सकलादेशी ‘ विकलादेशो नयाधीन ’ इति वृद्ध-
वचनात् । नाप्यसत्यो नयः । सुनिश्चितासंभवाद्वाधकत्वात्प्रमाणवत् ।

तदेन नयस्य प्रमाणाद्वेनेन प्रमिद्वेस्तद्व्यवस्थाप्रणयनमनुपपन्नमेवेति ।

तथा च—

श्रुतार्थांशाग ण्वेह योऽभिप्राय प्रवर्तते ।

इतरांशाप्रतिशेपी स नय सुव्यवस्थित ॥ ७१४ ॥

इति नयनगरद्वारे मङ्गलकण्डोपम प्रथमसूत्रम् ।

५

सद्युक्तिमुपानिभन मुनर्णषटिन चिर म्थेयान् ॥ ७१५ ॥ १ ॥

उक्त नयस्य सामान्यलक्षणमिन्तर्नी नयामासस्य तदर्शयितुमाह—

**स्वाभिप्रेतादशादितरांशापलापी पुनर्नयाभास
इति ॥ २ ॥**

स्वाभिप्रेतास्वगोचरीहृतात्वाच्छ्रुतार्थस्यैव शान्तिगशापलापी, १०

अपेक्षितप्रतिशेपी पुनर्नये नयादस्य विशेष द्योतयति । नया
भामो नयप्रतिनिव्यमात्र तुनय इत्यर्थः । यथा तीर्थिकानां नित्याग्रे
कान्तप्रदणक मङ्गल वाक्प्रमिति ॥ २ ॥

अथ नयप्रकारसूचनायाह—

स व्याससमासाभ्या द्विप्रकार इति ॥ ३ ॥ १५

॥ प्राकरणिके नयो व्यासो विन्तर समास सन्नेपन्ताभ्या
द्विप्रकारो व्यासाय समामनयश्चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यामनयप्रकारप्रकाशनायाह—

व्यासतोऽनेकविकल्प इति ॥ ४ ॥

व्यामनो विन्तनो यो नय सोऽनेकविकल्पोऽनेकप्रकारः । २०
प्राकारे गात्रस्य हि प्रतिपन्नभिप्रायविशेषस्य नयस्वरूपमभिहितम् ।
तत्तद्विधानन्तागामके वस्तुन्येकैकाग्रपयमायिनो यावन्त प्रतिपन्त्या
मभिप्रायास्तावन्तो नयान्ते च (नियतमप्यया सम्प्राप्तु न शक्यन्त
इति व्यामनो नयस्यानेकप्रकारत्वमुक्तम्) ॥ ४ ॥

सामान्यतस्तु द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थि- कश्चेति ॥ ५ ॥

.....स्य पृथक्त्वेन द्रव्यादनुपपत्तिः सादृश्यपरिणामस्य तथा व्यञ्ज-
नपर्यायान्वैसादृश्यविवर्तस्य विशेषस्य च पर्यायोऽन्तर्भावाद्विभाव्येत ।

- ५ द्वौ तन्मूलं नयाविति । सामान्यस्येति, ऊर्ध्वतासामान्यस्येत्यर्थः ।
सादृश्यपरिणामस्येति तिर्यक्सामान्यस्येत्यर्थः । तन्मूलमिति तेषां
नैगमादीनां मूलम् । एतेन नामादिचतुष्टयद्वारतो द्रव्यक्षेत्रादिचतुष्टय-
द्वारतश्च तन्मूलनयचतुष्टयप्रसंजनं प्रत्युक्तम् । नामादीनां द्रव्यक्षेत्रा-
दीनां च द्रव्यपर्याययोरेवान्तर्गतत्वादिनि ।

- १० तदित्थं न्यायतः सिद्धौ द्रव्यपर्यायगोचरौ ।

द्वावेव नैगमादीना मूलभूतौ नयाविह ॥ ७१६ ॥ ५ ॥

अथ द्रव्यार्थिकभेदाविर्भावनायाह—

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात्त्रेवेति ॥ ६ ॥

आद्यो द्रव्यार्थिकनयः ॥ ६ ॥

- १५ तत्र नैगमप्ररूपणायाह—

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन
यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगम इति ॥ ७ ॥

- धर्मयोः पर्याययोर्धर्मिणोर्द्रव्यपर्याययोश्च समुच्चयः प्रधानोपसर्जन-
भावेन मुख्यामुख्यरूपतया यद्विवक्षणं योऽभिप्रायः स एव रूपः ।
२० नैके गमा बोधमार्गा यस्यासौ नैकगमोऽनेकमार्गोऽनेकप्रकार इति
निरुक्ता नैगमो नैगमनामाऽनयोर्द्रव्यार्थिकस्य प्रथमो भेदः । एवं
धर्मद्वयविषयो धर्मियुग्मगोचरो धर्मधर्म्यालम्बनश्चेति त्रिभेदत्वं नैगम-
स्योक्तं भवति । एतेन गुणगुणिनोरवयवावयविनोः क्रियाक्रियावतो-
र्जातितद्वतोश्च प्रधानोपसर्जनभावेनाभिसधिर्नैगम इत्यप्ययुक्तं द्रष्टव्यम् ।
२५ गुणगुण्यादीनां धर्मधर्मिणोरेवान्तर्भावात् ॥ ७ ॥

अथाम्योदाहरणत्रयी सूत्रत्रयेणाह—

सच्चैतन्यमात्मनीति धर्मयोरिति ॥ ८ ॥

प्रधानोपमर्जनभावेन विवक्षणमितीहोत्तरत्र च सूत्रद्वये योग ।
अत्र च चैतन्याख्यस्य व्यञ्जनपयायस्य प्राधान्येन विवक्षण विशेष्य-
त्वात् । सत्ताख्यस्य तु व्यञ्जनपयायस्योपसजनभावेन तस्य चैतन्य
निक्षेपणत्वादिति सुस्पष्ट एव धर्मद्वयगोचरो नैगमस्य प्रथमो
भेद ॥ ८ ॥

वस्तुपर्यायद्रव्यमिति धर्मिणोरिति ॥ ९ ॥

अत्र हि पयायद्रव्यं वस्तु वतत इति निश्चयाया पयाय-
द्रव्याख्यस्य धर्मिणो विशेष्यत्वेन प्राधान्यम् । वस्तुत्वाख्यस्य तु
विशेषणत्वेन गौणत्वम् । यद्वा किं वस्तुपर्यायद्रव्यमिति
निश्चयाया वस्तुनो निक्षेप्यत्वात्प्राधान्यं पर्यायवद्द्रव्यस्य विशेषण-
त्वाद्गौणत्वमिति धर्मिशुभगोचरोऽयं नैगमस्य द्वितीयो भेद ॥ ९ ॥

**क्षणमेकं सुखी विपशासक्तजीव इति धर्मधर्मिणो-
रिति ॥ १० ॥**

अत्र हि विपशामक्तजीवास्यस्य धर्मिणो मुख्यता, निक्षेप्यत्वात् ।
सुखलक्षणस्य तु धर्मस्याप्रधानता, तद्विशेषणत्वेनोपात्तत्वादिति
धर्मधर्मिणोरनौऽयं नैगमस्य तृतीयो भेद । न चान्यैः प्रमाणकत्वा
नुपपन्नो धर्मधर्मिणो प्राधान्येनात्र पक्षेऽस्मभ्याम् । तयोरेकतरं पक्ष
हि नैगमनत्वेन प्रधाननयानुमूयते प्राधान्येन द्रव्यपर्यायद्वयात्मक
चार्थमनुमनद्विज्ञान प्रमाण प्रतिपत्तय नान्यत् ।

तदुक्तम्—

‘प्रमाणात्मक एवायमुपग्राहकत्ववत् ।

इत्युक्तमिह नमो प्रधानगुणमात्र ॥

ग्राधान्येनोभयात्मानमर्थं गृह्णद्विवेदनम् ।

प्रमाणं नान्यदित्येतत्प्रपञ्चेन निवेदितम् ॥ ' इति ।

अन्ये पुनरित्थं नैगमस्य त्रैविध्यमभिसंधाय नवधा तं वर्णयां-
वभूवुः । तथा हि—पर्यायनैगमो द्रव्यनैगमो द्रव्यपर्यायनैगमश्चेति त्रयो

५ मूलभेदाः । तत्र प्रथमस्त्रेधा । अर्थपर्यायद्वयनैगमो व्यञ्जनपर्यायद्वय-
नैगमोऽर्थव्यञ्जनपर्यायनैगमश्चेति । द्वितीयो द्वेधा शुद्धाशुद्धद्रव्यनै-
गमोऽशुद्धद्रव्यद्वयनैगमश्चेति । तृतीयश्चतुर्धा शुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमः,
शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायनैगमः, अशुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमः, अशुद्धद्रव्य-
व्यञ्जनपर्यायनैगमश्चेति ....

१० णी पुरुष इत्यशुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायनैगमः । अत्र पुरुषस्याशुद्धद्रव्यस्य
विशेष्यत्वान्मुख्यत्वम् । गुणित्वस्य तु व्यञ्जनपर्यायस्य तद्विशेषण-
त्वादमुख्यत्वम् । गुणित्वपुरुषयोः सर्वथा पार्थक्याभिसंधिः पुनरेतदा-
भास इति । भवन्ति चात्र पूर्वाचार्यकारिकाः—

‘ तत्र पर्यायगस्त्रेधा नैगमो द्रव्यगो द्विधा ।

१५ द्रव्यपर्यायगः प्रोक्तश्चतुर्भेदो भ्रुवं बुधैः ॥

अर्थपर्याययोस्तावद्गुणमुख्यस्वभावतः ।

क्वचिद्वस्तुन्यभिप्रायः प्रतिपत्तुः प्रजायते ॥

यथा प्रतिक्षणध्वसिसुखसंविच्छरीरिणः ।

इति सत्तार्थपर्यायो विशेषणतया गुणः ॥

२० संवेदनार्थपर्यायो विशेष्यत्वेन मुख्यताम् ।

प्रतिगच्छन्नभिप्रेतो नान्यथैवं वचोगतिः ॥

सर्वथा सुखसंविद्योर्नानात्वेऽभिमतः पुनः ।

स्वाश्रया चार्थपर्यायनैगमाभो प्रतीतितः ॥

कश्चिद्व्यञ्जनपर्यायो विपर्ययकृतेऽञ्जसा ।

२५ गुणप्रधानभावेन धर्मिण्येकत्र नैगमः ॥

मच्चैतन्य नरीत्येव मत्त्वम्य गुणभासत ।
 प्रधानभासतत्रापि चैतन्यम्यामिमिद्वित ॥
 तयोरत्यन्तभेदोक्तिरन्यो य म्वाश्रयादपि ।
 मेयो व्यञ्जनपर्यायनैगमामो विरोधत ।
 अर्थव्यञ्जनपर्यायो गोचरीरुक्ते पर । ५
 धार्मिके सुखजीवित्वमित्येवमनुरोधत ॥
 मित्रे तु सुखजीवित्वे योऽपिमन्येत मर्या ।
 मोऽर्थव्यञ्जनपर्यायनैगमामाम एव न* ॥
 शुद्धद्रव्यमशुद्ध च तथाभिप्रैति यो नय ।
 म तु नैगम एतेह सग्रहव्यवहारज* ॥ १०
 मद्द्रव्य मकल नस्तु तयान्वयमिनिश्चयात् ।
 इत्येवमगन्तव्यस्तद्विदोक्तिस्तु दुर्नय ॥
 यस्तु पर्यायमद्द्रव्य गुणगतेति निर्णय ।
 व्यवहारनयाज्ञात मोऽशुद्धद्रव्यनैगम ॥
 तद्धेदका तत्राडस्तु तदामामोऽनुमयते । १५
 तयोक्तेर्नहिरन्तश्च प्रत्यक्षादिबिरोधत ॥
 शुद्धद्रव्यार्थपर्यायनैगमोऽस्ति परो यथा ।
 सन्मुख क्षणिक शुद्ध समारेऽस्मिन्नितीरणम् ॥
 सच्च सुखार्थपर्यायाद्विभ्रमेति ममति ।
 दुर्नीति म्यात्मनाधन्वादिति नीतिरिदो विदुः ॥ २०
 गोचरीरुक्ते शुद्धो द्रव्यव्यञ्जनपर्यायो ।
 नैगमोऽन्यो यथा सचित्मामान्यमिति निर्णय* ॥
 सचित्मामान्ययोर्मदं सर्वथा यानुमन्यते ।
 दुर्नीतिरेव भन्तथा सा मनीषा मनीषिभिः ॥
 क्षणमेक सुखा जीवो विपयीति विनिश्चय । २५

विनिर्दिष्टोऽर्थपर्यायाशुद्रद्रव्यगनैगमः ॥
 सुखजीवभिदोक्तिस्तु सर्वथा मानवाधिता ।
 दुर्नीतिरेव वोद्धव्या शुद्रवोधैरसंशयाम् ॥
 विद्यते चापरोऽशुद्रद्रव्यव्यञ्जनपर्ययौ ।
 अर्थीकरोति यः सोऽत्र नागुणीति निगद्यते ॥
 भेदाभिसंधिरत्यन्तं प्रतीतेरपलापतः ।
 पूर्ववन्नैगमाभासः प्रत्येतव्यौ तयोरपि ।
 नवधा नैगमस्यैवं ख्यातेः पञ्चदशोदिताः ।
 नयाः प्रतीतिमारूढाः संग्रहादिनयैः सह ॥ ' इति ।

१० एते च नवापि नैगमनयभेदा अस्मदुक्तनैगमनयभेदत्रयमध्य
 एवावतरन्तीति न पृथक् सूत्रिताः । तथा हि—पर्यायनैगमस्ताव-
 त्रिविधोऽपि धर्मद्वयविषयाख्ये नैगमप्रथमभेदेऽन्तर्भवति । द्रव्यनै-
 गमस्तु द्विभेदोऽपि धर्मियुग्मगोचराख्ये नैगमद्वितीयभेदेऽनुप्रविशति ।
 द्रव्यपर्यायनैगमः पुनश्चतुःप्रकारोऽपि धर्मधर्म्यालम्बनाख्ये नैगमतृतीय-
 १५ भेदे निमज्जतीति । एव चैतद्व्यवस्थितम् ।

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च विवक्षणम् ।

गुणप्रधानभावेन नैगमस्तद्विदा मतः ॥ ७१७ ॥

अथवेदं नैगमस्य लक्षणं द्रष्टव्यम् । ' अनिष्पन्नार्थसंकल्पमात्र-
 ग्राही नैगमः ' इति । निगमो हि सकल्पस्तत्र भवस्तत्प्रयोजनो वा
 २० नैगमः । यथा कश्चित्पुरुषो गृहीतकुठारः पथि गच्छन्किमर्थं भवान्
 गच्छतीति केनचित्पृष्टः प्रतिवक्ति प्रस्थमानेतुमिति । एधोदकाद्या-
 हरणे वा कश्चित्पुमान्व्याप्रियमाणः किं करोति भवानिति केनापि
 पर्यनुयुक्तः प्राह ओदनं पचामीति । न च प्रस्थपर्याय ओदनो वा
 निष्पन्नस्तन्निष्पत्तये सकल्पमात्रे प्रस्थादिव्यवहारात् । यथोक्तम्—

२५ ' संकल्पो निगमस्तत्र भवोऽयं तत्प्रयोजनः ।

तथा प्रस्थादिसकल्पस्तदभिप्राय इष्यते ॥ ' इति ।

इत्येष नैगमनय कथितोऽत्र किञ्चित्

द्रव्यार्थिकप्रथममेतया प्रतीत ।

अस्य स्वरूपमखिल श्रुतकैवल्यस्य

शक्त पर कथयितु निपुणोऽपि नैम ॥ ७१८ ॥ १० ॥ ५

अथ नैगमामास कथयन्नाह—

धर्मद्वयादीनामेकान्तिकृपार्थक्याभिसाविनेगमा-
भास इति ॥ ११ ॥

धर्मद्वयमादिर्येषां ते धर्मद्वयान्यस्तेषां धर्मद्वयादीनां धर्मद्वयधर्मि
द्वयधर्मधर्मिद्वयानामित्यथ । ऐकान्तिकृपायक्याभिमाधिरात्यन्तिकमेव १०
भिप्रायो नैगमामासो नगमनुनय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोपाहरणमाह—

यथात्मनि सत्त्वचेतन्ये परस्परमत्यन्त पृथग्भूते
इत्यादिरिति ॥ १२ ॥

इयं सत्त्वचेतन्यलक्षणयोधमयोरैकान्तिकमेवेनोक्तिर्नैगमामासत्वेन १५
दर्शिता । आदिशब्दाद्वस्त्वान्यपयायवद्रव्यान्त्ययोर्धर्मिणो सुखजी-
वलक्षणयोर्धर्मधर्मिणोश्च सन्त्या पाथक्येन कथनं तन्मासत्वेन
द्रष्टव्यम् । नैयायिकैर्नोपिक्रयोन्यूनं चेतनामासतया ज्ञेयम् ।
प्रमाणत्राधिना धर्मधर्म्यादीनामेकान्तिकमेव पुरमरीकृत्य तस्य
प्रवृत्तत्वात् । प्रमाणत्राधा च धर्मधर्म्यान्निषेधस्य सन्त्या भेदस्य २०
प्रागेव विषयपरिच्छेदे दर्शितेति ॥ १२ ॥

उक्तो नैगमामास सप्रति सप्रहायस्वरूपमुपपन्नमाह—

सामान्यमात्रग्राही परामर्शः सग्रह इति ॥ १३ ॥

सामान्यमात्रमपि निगमहितं सत्त्वद्रव्यन्वातिकं गृह्णातीत्येवमौल
सामान्यमात्रग्राही परामर्शः प्रतिपत्तुमिप्रायनिगमः । मन्-एकी २५

भावेन विण्डीभूततथा विशेषरार्थि गृह्णानीति संग्रहः । संग्रहनामा नयो द्रव्यार्थिकाख्यमूलनयस्य द्वितीयो भेदः । इदमुक्तं भवति—
स्वजातेर्दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद्ग्रहणं स संग्रहनय इति । तदुक्तम्—

- ५ ' ऐक्येन विशेषाणां ग्रहणं संग्रहो नयः ।
स्वजातेरविरोधेन दृष्टेष्टाभ्यां कथंचन ॥
समेकीभावसम्यक्त्वे वर्तमानो हि गृह्यते ।
निरुक्त्या लक्षणं तस्य तथा सति विभाव्यते ॥ '

ऐक्येनेति ऐक्येन । एतच्च विशेषणं श्रुतप्रमाणस्य संग्रहत्व-
१० व्यपोहाय श्रुतप्रमाणेनैकतया समस्तार्थग्रहणाभावाच्चानेकात्मकाशे-
पार्थविषयतया तस्य समर्थनान् । संग्रहस्य त्वेकन्वार्पणे सर्वार्थपरि-
च्छेदकत्वात्सम एकीभावावर्तवान् .... ॥१३॥

(अमु भेदतो दर्शयन्ति—

अयमुभयविकल्पः परोऽपरश्च ॥ १४ ॥

१५ तत्र परसंग्रहमाहुः—

अशेषविशेषेष्वादासीन्व्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं
सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः ॥ १५ ॥

परामर्श इत्यग्रेतनेऽपि योजनीयम् ॥ १५ ॥

उदाहरन्ति—

२० विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा ॥ १६ ॥

अस्मिन्नुक्ते हि सदितिजानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वेनै-
कत्वमशेषार्थानां संगृह्यते ॥ १६ ॥

एतदाभासमाहुः—

सत्ताऽद्वेत् स्वीकुर्वाणः सकलविशेषान्निराचक्ष्ण-
स्तदाभासः ॥ १७ ॥

अशेषविशेषेणैवासीन्न मन्मानो हि परामशेषेण समस्तस्या
लभते, न चायं तथेति नदामास ॥ १७ ॥

उदाहरन्ति—

यथा सत्तैव तत्त्व ततः पृथग्भूतानां विशेषाणाम-
दर्शनात् ॥ १८ ॥

अद्वैतत्वादिर्गनान्यसिद्धानि साध्यदर्शनं चेत्यमासवेन प्रये-
यम् । अद्वैततादस्य सर्वस्यापि दृष्टेष्टाभ्यां विरुद्धयमानतात् ॥ १८ ॥

अथाप्यसंग्रहमाहुः—

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्वेदेषु
गजनिमीलिकामलम्बमानः पुनरपरमग्रहः ॥ १९ ॥

द्रव्यन्वमात्रेणैषा पथायऽप्रभृतीनां तानि तथा, अत्रान्तरसामा-
न्यानि मन्वाग्रमहासामान्याप-यथा कतिपयव्यक्तिनिष्ठानि तद्वेदेषु
द्रव्यत्वाद्याश्रयभूतविशेषेषु द्रव्यपर्यायादिषु गजनिमीलिकामुपे-
क्षाम् ॥ १९ ॥

उदाहरन्ति—

धर्माधर्माकाङ्क्षाकालपुद्गलजीवद्रव्याणामेभ्यः द्रव्य-
त्वाभेदादित्यादिर्यथा ॥ २० ॥

अत्र द्रव्यं द्रव्यमित्यभिन्नानामिवावलम्बणलिङ्गानुमितद्रव्यत्वात् मरु-
त्वेनैकप्रपञ्चानामपि धर्मान्द्रव्याणां मरुद्भवे । आदिगन्दाच्चेननाचे)
तत्तत्प्रपञ्चाणां सवयामेकैव पथायऽत्रविशेषादित्यादिर्यथाह्युदाहरणानि
सूचिनानीनि ॥ २० ॥

५

१०

१५

२०

अत्रतदाभासमाह —

द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निहुवानस्तदा-
भास इति ॥ २१ ॥

तदाभासोऽपरसंग्रहाभासः । शेषं युगमम् । विशेषेष्वौदामीन्यं
५, समाश्रयमाणो ह्यभिप्रायविशेषोऽपरसंग्रहत्वेन लक्षितः । य. पुनर्द्रव्य-
त्वादीनि स्वीकुर्वाणोऽपि तद्विशेषानपह्नेन स तदाभासः प्रतीति-
विरोधादिति ॥ २१ ॥

उदाहरणमाह —

यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं ततोऽर्थान्तरभूतानां द्रव्या-
१० णामनुपलब्धेरित्यादिरिति ॥ २२ ॥

एतद्वि वाक्यं द्रव्यत्वस्यैव तात्त्विकता प्रख्यापयति । तद्विशेष-
भूतानि तु धर्मादिद्रव्याण्यपह्नत इत्यपरसंग्रहाभासनिर्दर्शनत्वेन

दर्शितम् । तथा धर्मत्वमेवाधर्मत्वमेवाकाशत्वमेव कालत्वमेव पुद्गलत्व-
मेव जीवत्वमेव तत्त्वम् । ततोऽर्थान्तरभूतानां धर्माधर्माकाशपुद्गलजी-

१५ वास्यानां विशेषाणामनुपलम्भान् । एवं पर्यायत्वमेव तत्त्वम् ।

तद्व्यतिरिक्तपर्यायाणामनुपलब्धे. क्रमभाविपर्यायत्वमेव । तस्मा-

द्विज्ञानां क्रमभाविपर्यायविशेषाणामदर्शनात्सहभाविगुणत्वमेव

तत्त्वम् । ततः पृथग्भूतानां सहभाविपर्यायस्वरूपाणां गुणानां

प्रमाणतोऽप्रतिपत्तेरित्येवमादीन्यप्यपरसंग्रहाभासोदाहरणान्यादिशब्दा-

२० त्सूचितानि द्रष्टव्यानि । सर्वत्र चापरसंग्रहाभासत्वे कारणं प्रमाणविरोध

एवावधारणीयः । द्रव्यत्वपर्यायत्वादिसामान्येभ्यः कथंचिदर्थान्तर-

भूतानां तद्विशेषाणां द्रव्यपर्यायादीनामपि प्रमाणवत्तत्तात्त्विकत्वेन

विषयपरिच्छेदे व्यवस्थापितत्वात् । एवमपरापरद्रव्यपर्यायभेदप्रभेदसामा-

न्यमेव तात्त्विकानीत्यभिप्रायाः सर्वेऽप्यपरसंग्रहाभासाः प्रत्येयाः

२५ प्रतीत्यविरुद्धस्यैवापरसंग्रहप्रपञ्चस्यावस्थितत्वादिति ।

एव च समद्वय परिदर्शितोऽत्र

मामास एव निजभेदसमन्वितश्च ।

अस्यातिविस्तरगत तु यदस्ति रूप

तद्गतमप्रमृत्तयो गदितु समर्था ॥ ७१९ ॥ २२ ॥

अयं द्रव्यार्थिकतृतीयभेद व्यवहारनय निरूपयितुकाम प्राह— ५

सग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरण
येनाभिसधिना क्रियते स व्यवहार इति ॥ २३ ॥

अयमर्थ—समग्रगृहीतान्मत्वाचर्यान्विधाय न तु निषिध्य य
परामगविशेषमन्नेन विभजने स व्यवहारनयमन्त्रै कीर्त्यते, यदाह—

‘सग्रहेण गृहीतानामर्थानां विधिपूर्वक ।

१०

यो व्यवहारो विभाग स्याद्व्यवहारो नय स्मृत ॥’

इति ॥ २३ ॥

अभ्योदाहरणमाह—

यथा यत्सत्तद्द्रव्य पर्यायो वेत्यादिरिति ॥ २४ ॥

अत्रापगमग्रगोचरीकृतस्य सन्मात्रस्य विधिपूर्वकमवहरण १५
कृतम् । परमग्रहो हि सर्वं चेनानेननम्बमात्र यन्मुक्तान सदित्येक
रूपनया संगृह्णाति । व्यवहारस्तु तद्विभागमभिधेति यत्सत्तद्द्रव्य
पर्यायो वेति । आग्निज्वात्पगमग्रगृहीतानाथविभागकारिव्यव-
हारनयोदाहरणानि

[आग्निज्वात्पगमग्रगृहीतानाथगोचरव्यवहारोदाहरण दृश्यम् । यद्- २०
द्रव्य तज्जीवाणि पृथिवी, य पयाय म द्वित्रि-अभावी सह-
भावी चेति । एव यो जीव न मुक्त मग्राही च, य अभावी
पयाय म क्रियात्पगमग्रगृहीतानाथविभागकारिव्यव- ॥ २४ ॥

१ गोचरीकृतानां य ।

२ ए स्मा गृ २३१ स्मा ५८

३ रत्नाकरात् रिवादा उत्पत्तम् ।

एतदाभासं वर्णयन्ति—

यः पुनरपामार्थिकद्रव्यपर्यायविभागमभिप्रेति स
व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥

यः पुनः परामर्शविशेषः कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायप्रविवेकं मन्यते
५ सोऽत्र व्यवहारदुर्नयः प्रत्येयः ॥ २५ ॥

उदाहरन्ति—

यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

चार्वाको हि प्रमाणप्रतिपन्नं जीवद्रव्यपर्यायादिप्रविभागं कल्प-
नारोपितत्वेनापहृते, अविचारितरमणीयं भूतचतुष्टयप्रविभागमात्रं तु
१० स्थूललोकव्यवहारोऽनुयायितया समर्थयत इत्यस्य दर्शनं व्यवहारनया-
भासतयोपदर्शितम् ॥ २६ ॥

द्रव्यार्थिकं त्रेधाऽभिधाय पर्यायार्थिकं प्रपञ्चयन्ति—

पर्यायार्थिकश्चतुर्धा, ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढ
एवंभूतश्च ॥ २७ ॥

१५ एषु ऋजुसूत्रं तावद्वितन्वन्ति—

ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः
सूत्रयन्नाभिप्राय ऋजुसूत्रः ॥ २८ ॥

ऋजु अतीतानागतकालक्षणलक्षणकौटिल्यवैकल्यात्प्राञ्जलम् । अयं
हि द्रव्यं सदपि गुणीभावाच्चाप्यति पर्यायास्तु क्षणध्वंसिनः प्रधान-
२० तथा दर्शयतीति ॥ २८ ॥

उदाहरन्ति—

यथा सुखविवर्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः ॥ २९ ॥

अनेन हि वाक्येन क्षणस्थायिसुखाख्यं पर्यायमात्रं प्राधान्येन प्रद-

श्यते, तदधिकरणमून पुनरात्मद्रव्य गौणतया नार्थ्यते । आदिशब्दा
दुःखपयायोऽधुनाऽस्तीत्यादिक प्रकृतनयनिदशनमभ्यूहनीयम् ॥२९॥

ऋजुसूत्राभास उच्यते—

सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः ॥ ३० ॥

सयथा गुणप्रधानभासमावप्रकारेण तदाभास ऋजुसूत्राभास ॥३०॥ ५

उदाहरन्ति—

यथा तथागतमतम् ॥ ३१ ॥

तथागतो हि प्रतिक्षणविनश्वरान्यर्यायानेव पारमार्थिकतया सम-
र्थ्यते, तत्प्रधारमून तु प्रत्यभिज्ञादिप्रमाणप्रमिद्ध त्रिकालम्यायि द्रव्य
निरस्तुरत इत्येतेन्यत तदाभासतथोदाहरन् ॥

१०

‘ कार्यकारणता नास्ति ग्राह्यग्राहकतापि वा ।

वाच्यराचकता चेति द्वार्थमाधनदूषणम् ॥

लोकमवृत्तिमत्य च सत्य च परमार्थत ।

कैव सिद्ध्येद्यदात्रित्य बुद्धाना धर्मश्रवणात् ॥

भामानाधिकरण्य ता निगेषणविशेष्यता ।

१५

साध्यमाधनमात्रो वा द्वाधागधेयतापि च ॥

मयोगो निप्रयोगो वा क्रियाकारणमस्थिति ।

सादृश्य धर्मादृश्य वा स्वमन्तानेतगस्थिति ।

ममुत्पाय कचित्प्रेत्यभागादि द्रव्यनिहने ।

व-प्रमोक्षव्यग्रम्या वा सर्वयेष्टाऽप्रमिद्वित, ’ ॥ इति ।

२०

प्रपञ्चेन तु तथागतमतमरुदयन प्रागेव व्यधार्था यलमिहातिप्रयत्नेन ।

ऋजुसूत्रनय सोऽय म्यामाससमन्वित प्रकटितोऽत ।

पयायार्थिकमेत कुण्डला कथयन्ति तत्प्रथमम् ॥ ७०० ॥३१॥

अपर्यायार्थिकद्वितीयमेत शब्दनयमुपदर्शयताह—

कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्द-
इति ॥ ३२ ॥

कालादिभेदेन कालकारकलिङ्गसंख्यापुरुषोपसर्गभेदेन । यदवाचि-
'कालादिभेदतोऽर्थस्य भेदं यः प्रतिपादयेत् ।

५ सोऽत्र शब्दनयः शब्दप्रधानत्वादुदाहृतः ॥ ' इति ॥ ३२ ॥
अस्योदाहरणमाह—

यथा वभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्या-
दिरिति ॥ ३३ ॥

अत्रातीतभविष्यवर्तमानलक्षणकालत्रयभेदात्कनकाचलस्य भेदं
१० शब्दनयः प्रतिपद्यते । द्रव्यरूपतया पुनरभेदमप्युपेक्षते । एवं
'विश्वदृष्ट्वाऽस्य पुत्रो जनिता' इत्यपि कालभेदेनार्थभेदे शब्दनयस्योदाहरणं
द्रष्टव्यम् । अत्र हि विश्वदृष्टेत्यनेन तनयस्यातीतकालता ख्याप्यते ।
जनितेत्यनेन तु भविष्यत्कालतेति सुव्यक्तः कालभेदादस्य भेदः ।
पुनर्वैयाकरणमतानुसारिणो 'धातुसंवन्धे प्रत्ययाः' इति सूत्रार्थ-
१५ मनुसंधाय कालभेदेऽप्यत्रैकमेव पदार्थमाद्रियन्ते, 'यो विश्व द्रक्ष्यति
सोऽस्य पुत्रो जनिता' इति भविष्यत्कालेनातीतकालस्याभेदाभिमनना-
त्तथा व्यवहारदर्शनात् । तदुक्तम्—

'विश्वदृष्ट्वाऽस्य जनिता सूनुरित्येकमाहता ।

पदार्थं कालभेदेऽपि व्यवहारानुरोधतः ॥ ' इति ।

२० न ते शब्दनयस्वरूपाभिज्ञाः कालभेदेऽप्यर्थस्य भेदप्रतिज्ञाने
रावणशङ्खचक्रवर्तिनोरप्यतीतानागतकालयोरैकत्वापत्तेः । 'आसीर्द्रावणो
राजा शङ्खचक्रवर्ती भविष्यति' इति शब्दयोर्मिन्नविषयत्वान्नैकार्थतेति चेत् ।
एवं तर्हि विश्वदृष्ट्वा जनितेत्यनयोरप्येकार्थता मा भूद्भिन्नविषयत्वादिव ।

न हि विश्व द्रष्टवानिति विश्वदृष्टेति शब्दस्य योऽर्थोऽस्तीति काल
 स जनितेति शब्दस्य पुत्रस्य माविनोऽस्तीति तत्र विरोधादतीतकालम्या-
 प्यनागतत्वाभ्यारोपादेकार्यताभिप्रेतेति चेत् । तर्हि न परमार्थत
 कालभेदेऽप्यभितार्थयमस्या । तत्र शब्दनयम्वरूप जिनासुमि
 कालभेदाद्भूतीनामर्थभेदं शब्दनये स्वीकृत्य । तदभेदं तु प्रति ५
 तस्योपेक्षेन कक्षीकृत्या । अन्यथा तु नयवप्रसक्तेरिति । उदाह-
 रणसूत्रोपादादिनाकारकलिङ्गसस्यापुरुषोपसर्गभेदाद्भूतीनामर्थभेदे
 शब्दनयोदाहरणान्येतानि द्रष्टव्यानि । तद्यथा कारकभेदात् ' करोति
 न्रियते कुम्भ ' इति । अत्र कारकयोः कर्तृकर्मणोर्भेदाद्वेदं घटस्य
 शब्दनयं स्वीकुरुते । करोतीत्यनेन हि घटस्य जलाहरणाद्यथक्रिया १०
 प्रति कर्तृव चोच्यते । क्रियत इत्यनेन तु कुम्भकार प्रति कमन्वम् ।
 न च यः कर्ता स कर्म भवति । अतिप्रसक्ते । तस्मात्कर्तृकर्मस्वभावौ
 कुम्भस्य भिन्नावस्युपगमनीयाविति । ये तु कर्तृकर्मणोर्भेदेऽप्यभितमेव
 कुम्भलक्षणमर्थमत्राद्वियते 'स एव करोति किञ्चित्, स एव च न्रियते
 केनाचित् ' इति प्रतीतेरिति । न ते नीतिनिपुणा । ' देवदत्त कट १५
 करोति ' इत्यत्रापि कर्तृकर्मणोर्भेददत्तकटयोरभेदप्रमगान्ति । तथा लिङ्ग-
 भेदान् 'पुप्यस्तारका' इति । अत्र पुष्पीलिङ्गयोर्भेदादर्थभेदमभिप्रेति शब्द-
 नयः । ये त्वत्र लिङ्गभेदेऽपि नक्षत्रलक्षणमेकमेवार्थमभिमन्यन्ते
 ' लिङ्गमक्षिप्य लोकाश्रयत्वात् ' इति युक्तिरलान ते तत्त्ववेदिनः ।
 'पट कुट्टि' इत्यत्रापि पटकुट्टयोरैकत्र प्रसगात्तलिङ्गभेदाविशेषादिति । २०
 यथा सस्याभेदान् 'आपोऽम्भ' इति । अत्र बहुत्वैकत्वसरययोर्भेदादयमेदं
 शब्दनयः प्रतीयते । ये पुनरिह सस्याभेदेऽप्येकमेवार्थं जला-
 स्यमाहुः सस्याभेदस्याभेदकत्वाद्बुद्धिर्वादिवाति न ते न्यायविशारदा ।
 ' पट तन्तव ' इत्यत्राप्येकत्वप्रसक्ते सस्याभेदाविशेषादिति । तथा
 पुरुषभेदात् ' ण्डि मये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते २५
 पिता ' इति । अत्र युष्मदस्मदारययोः पुरुषयोर्भेदादर्थस्य भेदं शब्दनयः

स्वीकुरुते । ये त्वत् पुरुषभेदेऽपि पदार्थमभिन्नमेव ब्रुवते ' प्रहासे
 मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ' इति वचनात्, न ते परी-
 क्षकाः । 'अहं पचामि, त्वं पचसि' इत्यत्राप्यस्मत्पुष्पदाग्न्यपुरुषभेदेऽप्ये-
 कार्थत्वप्रसंगादिति । तथोपसर्गभेदादर्थभेदे शब्दनयस्योदाहरण ' संति-
 ५ ष्ठेऽवतिष्ठत ' इति । अत्र ह्युपसर्गभेदादर्थभेदं शब्दनयोऽङ्गीकुरुते
 'विहरत्याहरति' इत्यादाविव । ये तूपसर्गभेदेऽप्यभिन्नमेवार्थमाहता उप-
 सर्गस्य घात्वर्थमात्रद्योतकत्वादिति न ते विचारकाः । 'तिष्ठति प्रतिष्ठत'
 इत्यत्रापि स्थितिगतिक्रिययोरभेदप्रसंगान् । ततः कालादिभेदादर्थभेदः
 शब्दानामिति शब्दनयः प्रकाशयतीति ॥ ३३ ॥

१० अथैतदाभासमाह—

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभास इति
 ॥ ३४ ॥

तद्भेदेन—कालादिभेदेन । तस्य—शब्देनेस्तमेवार्थभेदमेव समर्थय-
 मानः परामर्शस्तदाभासः—शब्दनयाभासः । अभेदोपेक्षयैव शब्दानां
 १५ कालादिभेदेनार्थभेदसमर्थकस्याभिप्रायस्य शब्दनयत्वेन व्यवस्थापित-
 त्वादिति ॥ ३४ ॥

अस्य निदर्शनमाह—

यथा ब्रूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो
 भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्न-
 २० कालशब्दत्वात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवदित्यादिरिति
 ॥ ३५ ॥

अनेन हि तथाविधपरामर्शोच्छेदनकालादिभेदाद्विन्नस्यैवार्थस्याभि-
 धायकत्वं शब्दानां व्यञ्जितम् । तच्च प्रमाणविरुद्धमिति शब्दनया-

भामन्वेने वचनमिहोदाहनमिति पर्यायार्थिकभेदो द्वैतीयिक स एष
सामास । इत्येव व्याख्यात शब्दनयाच्यो यथाज्ञायम् ॥ ३५ ॥

सप्रति क्रमायात पर्यायार्थकनृतीयभेद समभिरुदनयमुपवर्णयताह—
पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरोह-
न्समभिरूढ इति ॥ ३६ ॥ ५

अयमर्थ — 'वि वृद्धा मरुद्वा' इति पर्यायभेदेऽपि शब्दनयो नार्थ
भेदमभिर्निति न भविष्यतीति च कालभेदेऽपि तेन भेदमिमननात् ।
'त्रियते, विधीयते, कगेति, विन्धानि, पुष्यन्तिप्यम्नाङ्कोऽ, आपो,
वारोऽम्भ सलिलम्' इत्यादिपयायभेदेऽपि चामित्तरर्थं शब्दनय
प्रतिनानीने । कारकादिभेदेऽपि तेनाथभेदप्रतिनानीनात् । समभिरूढ १०
पुन पयायभेदे भिन्नार्थानभिर्निति । अमे त्वथगत पयायगुणाना
मुपेक्षते । तत्राह—

‘पर्यायशब्दभेदेन भिन्नार्थम्याधिरोहणात् ।

नयः समभिरूढ स्यात्पूर्वग्राम्य निश्चये ॥’ इति ॥ ३६ ॥

अस्योदाहरणमाविर्भावयताह—

इन्दनादिन्द्र. शकनाच्छक. पूर्वार्णत्पुरन्दर
इत्यादिषु यथेति ॥ ३७ ॥

इयादिषु पयायशब्देषु यथा निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरो-
हनमिमापविषेप समभिरूढमनयान्येऽपि षट्कुटुम्भादिषु द्रष्टव्य
इत्यर्थः । तथा हि—अत्राद्राब्द परमैश्वर्यशालित्वं गुणशब्द २०
नामार्थं पुरन्दराब्दस्त्वसुगुरभेदेन निमित्तमपेक्ष्य प्रकृत इति सुस्पष्ट-
मत्र पयायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नार्थता समभिरूढनयम्येति ॥ ३७ ॥
समभिरूढमामनाह—

पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाण-
स्तदाभास इति ॥३८॥

पूर्वव्यावर्णितानामेवेन्द्रादिपर्यायध्वनीनामर्थोऽभि ....
.... ॥ ३८ ॥

५ यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दा भिन्ना-
भिधेया एव भिन्नशब्दत्वात्, करिकुरंगतुरंगम-
शब्दवदित्यादिरिति ॥ ३९ ॥

अनेन हि वाक्येनेन्द्रादिपर्यायशब्दानां भिन्नाभिधेयत्वमेव प्रकटि-
तम् । तच्च प्रतीतिप्रतिहित ....

१० .... विविधशास्त्रसमूहनिर्दिष्टम् ।

समभिरूढमतं प्रकटीकृतं सऽ विपक्षनयेन जिनोदितम् ॥७२१॥३९॥

इदानीं पर्यायार्थिकस्य तुरीयभेदमेवंभूतनयं प्रकाशयन्नाह—

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्य-
त्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूत इति ॥ ४० ॥

१५ (समभिरूढनयो हीन्दनादिक्रियाया सत्यामसत्या च) देवराजादेरर्थस्ये-
न्द्रादिव्यपदेशमभिप्रैति । पशुविशेषस्य गमनक्रियायां सत्यामसत्या च
गोव्यपदेशवत्तथारूढः सद्भावात् । एवंभूतः पुन (रिन्दनादिक्रिया-
परिणतमर्थं तत्क्रियाकाल इन्द्रादिव्यपदेशभाजमभिमन्यते । न हि
कश्चिदक्रिया) शब्दोऽस्यास्तीति गौरश्च इत्यादिजातिशब्दाभिमतानामपि
२० क्रियाशब्दत्वात् 'गच्छतीति गौ , आशुगाम्यश्च' इति । 'शुक्लो नील' इति
गुणशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव शुचिभवना (च्छुक्लो नीलना-
नील इति । 'देवदत्तो यज्ञदत्त' इति यहच्छाशब्दाभिमता अपि क्रिया-
शब्दादेव) एनं देयादिति देवदत्तो, यज्ञ एनं देयादिति यज्ञदत्त इति ।
संयोगिद्रव्यशब्दाभिमताः क्रियाशब्द एव, दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी

विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यस्ति (क्रियाप्रधानत्वात् । पञ्चतयी तु)
शब्दानामेतन्नयाभिप्रायेण क्रियाशब्दत्वमिद्वे । क्रियाविष्टोऽथ-
स्तदभिधेय क्रियानाविष्ट त्वर्थं शब्दाना वाच्यत्वेनासावुपेक्षते ।

तदुक्तम्—

‘तत्क्रियापरिणामोऽर्थस्तथैवेति निनिश्चयात् ।

५

एवभूतेन नीयेत क्रियान्तरपराङ्मुखः ॥’ इति ।

॥ ४० ॥

यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः शक्रः

पूर्दारणप्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यत इति ॥ ४१ ॥ १०

अनेन हि वाक्येनेन्द्रादिशब्दाना सप्रवृत्तिनिमित्तभूतेन्दनादि-
क्रियाविष्टो विविष्टो वाच्यतयार्थं प्रकाशित इत्येनद्वाक्योत्थापकाभि-
सधिविशेषस्थैरेवभूतनयत्वमनगन्तव्यम् ॥ ४१ ॥

एवभूताभासमाचक्षते—

क्रियाऽनाविष्ट वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपस्तु १५
तदाभास इति ॥ ४२ ॥

इदमुक्तं मनसि । क्रियाविष्ट वस्तु ध्वनीनामभिधेयतया प्रतिजा-
नानोऽपि य परामर्शस्तन्नाविष्ट तत्तेषा तथा प्रतिक्षिपति १ तूपेक्षते
त एवभूतनयामास प्रतीतिप्रतिपातात् ॥ ४२ ॥

निर्दशनमाह—

२०

यथा विविष्टचेष्टाशून्य घटाख्य वस्तु न घट-
शब्दप्रवृत्तनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात्पटवादित्यादि-
रिति ॥ ४३ ॥

एतेन हि वचसा क्रियानाविष्टस्य घटान्वेवस्तुनो घटादिशब्द-

वाच्यतानिवेधः प्रकाशयते । अयं च प्रमाणवाधित इत्येतद्वचनावि-
र्भावकाभिप्रायस्यैवभूताभासत्वमवधारणीयमिति ।

एवं चैवंभूतनामा नयोऽयं ख्यातिं नीतो लक्षणख्यापनेन ।

स्वस्याभासेनान्वितोऽयं तुरीयं भेदं प्राहुः पर्ययार्थस्य तज्ज्ञाः ॥

५ ॥ ७२२ ॥ ४३ ॥

के पुनरत्र सप्तसु नयेष्वर्थप्रधानाः के च शब्दप्रधाना नया
इत्येतद्वर्णयितुमाह—

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ।

॥ ४४ ॥

१० शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनया
इति ॥ ४५ ॥

व्यक्तम् ।

तदाह—

‘तत्रर्जुसूत्रपर्यन्ताश्चत्वारोऽर्थनया मताः ।

१५ त्रयः शब्दनयाः शेषाः शब्दवाच्यार्थगोचराः ।’ इति

॥ ४४ ॥ ४५ ॥

कः पुनरत्र बहुविषयः कोऽल्पविषय इति विवेचयितुमाह—

पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः परः परस्तु परिमित-
विषय इति ॥ ४६ ॥

२० स्पष्टम् ॥ ४६ ॥

तत्र नैगमसंग्रहयोस्तावन्न संग्रहो बहुविषयो नैगमात्परः किं तर्हि
नैगम एव संग्रहात्पूर्व इत्याह—

सन्मात्रगोचरात्संग्रहान्नैगमाभावाभावभूमिक-
त्वाद्भूमविषय इति ॥ ४७ ॥

२५ भावाभावभूमिकत्वाद्भावाभावविषयत्वाद्भूमविषयो बहुविषयः । शेषं

व्यक्तम् । तथा चाह—

‘सन्मात्रविषयत्वेन सग्रहस्य न युज्यते ।

महाविषयतामात्राभावार्थोन्निगमान्नयात् ॥

यथा हि मति मकल्पस्तथेयामति मिघते ।

तत्र प्रवर्तमानस्य नैगमस्य महार्थता ’ ॥ इति ॥ ४७ ॥ ५

सग्रहाव्यवहारो बहुविषय इति विपर्ययमपाकुर्वाह—

सद्विशेषप्रकाशकादव्यवहारतः सग्रहः समस्तसत्स-

मूहोपदर्शकत्वाद्बहुविषय इति ॥ ४८ ॥

व्यवहारो हि कतिपयान्सत्प्रकारा प्रकाशयतीत्यल्पविषय । सग्रहस्तु

सकलसत्प्रकाराणां समूह व्यापयतीति बहुविषय । यद्वाह—

१०

‘सग्रहादव्यवहारोऽपि सद्विशेषान्नोधकः ।

न भूमाविषयोऽशेषमत्समूहोपदर्शितः ’ ॥ इति ॥ ४८ ॥

व्यवहाराद्वजुमूत्रो बहुविषय इति विपर्यास निरन्म्यन्नाह—

वर्तमानविषयाद्वजुमूत्रादव्यवहारस्त्रिकालविषयाव-

लम्बित्वादनत्पार्थ इति ॥ ४९ ॥ १५

अनल्पायो बहुविषय । इत्मुक्त भवति—वर्तमानक्षणमात्रम्या-

यिनमर्थमृजुसूत्र सूत्रयतीत्यमात्रल्पविषय । व्यवहारस्तु कालत्रितय

वर्त्यर्थजातमलम्बत इत्यसावनल्पाय । यद्वाचि—

‘नैर्जुमूत्र प्रभूतार्थो वर्तमानार्थगोचरः ।

कालत्रितयवृत्त्यर्थगोचरादव्यवहारतः ’ ॥ इति ॥ ४९ ॥ २०

मृजुसूत्राच्छब्दो बहुविषय इत्याशङ्कामपसारयन्नाह—

कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दाद्वजुमूत्रस्त-

द्विपरोतवेदकत्वान्महार्थ इति ॥ ५० ॥

१ त श्लो पृ २७४ श्लो ८३-८४ २ त श्लो पृ २७४ श्लो ८५

३ त श्लो पृ २७४ श्लो ८६

ज्याः । तथा हि—संग्रहप्रथमभेदस्य द्विप्रकारव्यवहारेणर्जुसूत्रेण षड्भिः शब्दभेदैः समभिरूढैवभूताभ्यां च सहयोग एकादश । एवं संग्रहद्वितीयभेदस्याप्येतैर्योग एकादशव्यवहारप्रथमभेदस्यर्जुसूत्रादिभिर्योगेन च । एवं व्यवहारद्वितीयभेदस्यापि नव । एवमृजुसूत्रसमभिरूढैव-

५ भूतानां षड्भिः शब्दप्रकारैर्योगे प्रत्येक षडिति सर्वेऽप्यष्टपञ्चाशदिति । एवं च सप्तदशोत्तरशतमध्येऽष्टपञ्चाशतः प्रक्षेपे पञ्चसप्तत्युत्तरशतमुत्तरनयसप्तमङ्गीनां संपद्यते । तथोत्तरोत्तरनयसप्तमङ्गयोऽपि संख्याताः प्रतिपत्तव्या इति । प्रतिपर्यायं सप्तमङ्गी बहुधा वस्तुन्येकत्राविरोधेन विधिप्रतिषेधकल्पनाप्रश्ववशादुक्ताचार्यैर्नाव्यापिन्यतिव्यापिनी वा नाप्य-

१० संभविनी । तथा प्रतीतिसंभवात् । तद्यथा—संकल्पमात्रग्राहिणो नैगमस्य तावदाश्रयणाद्विविधकल्पना प्रस्थादिसंकल्पमात्रं प्रस्थादि भवति प्रस्थाद्यानेतुं गच्छामीति । व्यवहारोपलब्धयोऽननुभाविनि भूतवदुपचारात्प्रस्थादित्वेन व्यवहारस्तन्दुलेष्वोदनव्यवहारवदिति चेत् । न । प्रस्थादिसंकल्पस्य तदानुभूयमानत्वेन भावित्वाभावात्प्रस्थादिपरिणामा-

१५ भिमुखस्य काष्ठस्य प्रस्थादित्वेन भावित्वात्तत्र तदुपचारस्य प्रसिद्धेः । प्रस्थादिभावाभावयोस्तु तत्संकल्पस्य व्यापिनोऽनुपचरितत्वात्तत्र तद्व्यवहारो मुख्य एवेति सिद्धं नैगमस्याश्रयणाद्विधिकल्पना प्रस्थादिसंकल्पमात्रं प्रस्थादीति । संग्रहाश्रयणात् प्रतिषेधकल्पना न प्रस्थादिसंकल्पमात्रं प्रस्थादिसन्मात्रस्य तथा प्रतीतेरसतः प्रतीतिविरोधादिति ।

२० व्यवहाराश्रयणात्तु द्रव्यस्य तथोपलब्धिरद्रव्यस्यासतः सतो वा प्रत्येतुमशक्तेः पर्यायस्य तदात्मकत्वात् । अन्यथा द्रव्यान्तरत्वप्रसक्तेः । ऋजुसूत्राश्रयणात्तु पर्यायमात्रस्य प्रस्थादित्वेनोपलब्धिरन्यथा प्रतीत्यनुपपत्तेरिति । शब्दाश्रयणात्पुनः कालादिभेदाद्विन्नस्यार्थस्य प्रस्थादित्वमन्यथातिप्रसंग इति । समभिरूढाश्रयणात्पर्यायभेदेन भिन्नस्यार्थस्य प्र-

२५ स्थादित्वमितरथातिप्रसक्तिरिति । एवंभूताश्रयणात्प्रस्थानादिक्रियापरिणतस्यार्थस्य प्रस्थादित्वमन्यथातिप्रसंग इति । तथा स्यादुभयं क्रमा-

पिनेभयनयापणात् । स्यात्प्रकृत्यम् । सहार्पितोभयनयाश्रयणात् ।
 अत्रकृत्योत्तरा शेषाश्रयो भङ्गा यथायोगमुदाहाया । इत्येता पट् सप्त
 भङ्गयो नेगमस्य सम्रहादिभि पङ्क्तिं सहवचनाज्जाता । तथा सम्रहा-
 श्रयणाद्विधिकल्पना म्यात् मदेन सवमसतोऽप्यतीति खरशृङ्ग-
 वदिति । त प्रति निषेधकल्पना तावद्वधरहागश्रयणात् म्यात् । सर्व- ५
 दैव द्रव्यादित्वेनोपलब्धेद्रव्यान्निहितस्य सन्मात्रस्यानुपलब्धेश्चेति ।
 ऋतुसूत्राश्रयणात्समग्र प्रति निषेधकल्पना न सर्वं स्यात्, सदैव
 वर्तमानाद्रूपान्येन रूपेणानुपलब्धे । अन्यथातिप्रसगादिति । शब्दा-
 श्रया त प्रति प्रतिषेधकल्पना न सर्वं स्यात्, सदैव कालादिभेदेन
 भिन्नम्यार्थम्योपलब्धे । अन्यथा कालान्निभेदानर्थस्यप्रसगादिति समभि १०
 रूढाश्रया त प्रति प्रतिषेधकल्पना न सर्वं स्यात्, सदैव पर्यायभेदेन
 भिन्नम्यार्थम्योपलब्धेरन्यथेकपर्यायत्वप्रसगादिति । एतन्मूलाश्रया तु त प्रति
 निषेधकल्पना न सर्वं स्यात्सदैव तत्क्रियापरिणतस्याथस्य तथोपपत्तेर-
 न्यथा क्रियासकरप्रसगादिति । तथोभयनयक्रमपणादुभयकल्पना ।
 सहार्पितोभयनयाश्रयणात्प्रकृत्यकल्पना । त्रिधिनयाश्रयणात्सहोभय- १५
 नयाश्रयणाच्च विध्यत्रकृत्यकल्पना । प्रतिषेधनयाश्रयणात्सहोभयनया-
 श्रयणाच्च प्रतिषेधात्प्रकृत्यकल्पना । नमान्मोभयनयाश्रयणात्तदुभया
 वक्तव्यकल्पना । इत्येता पञ्च सप्तभङ्गय सम्रहसाध्यव्यवहागदिभि
 पञ्चभि मद्रवचनाज्जाता । तथा व्यवहारनयाश्रयणाद्विविधकल्पना
 सर्वं द्रव्याद्यात्मक प्रमाणप्रमेयव्यवहागन्यथानुपपत्ते । कल्पनामात्रेण २०
 तद्वपवहारे स्वपरपक्षव्यवस्थापननिराकरणयो परमार्थतोऽनुपपत्तेरिति
 प्रतिमासतानदनुसूत्राश्रया प्रतिषेधकल्पना । न सर्वं द्रव्याद्यात्मक पथाय-
 मात्रम्योपलब्धेरिति । शब्दसमभिरूढ एतन्मूलाश्रया प्रतिषेधकल्पना न
 सप्त द्रव्यात्मक कालादिभेदेन पर्यायभेदेन क्रियाभेदेन च भिन्नम्यार्थम्यो-
 पलब्धेरिति प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ । उत्तरे च भङ्गा पूर्ववदिति व्यवहारस्य २५
 ऋतुसूत्राभिश्चतुर्भि सद्वचनाच्चनस्त सप्तभङ्गय प्रतिपत्त्या ।

- तथा ऋजुसूत्राश्रयाद्विविधकल्पना सर्वं पर्यायमात्रं द्रव्यस्य कचिद-
व्यवस्थितेति संप्रति शब्दाश्रया प्रतिषेधकल्पना समभिरुद्धवभूता-
श्रया च । न सर्वं पर्यायमात्रं कालादिभेदेन पर्यायभेदेन क्रियाभेदेन
च भिन्नस्य पर्यायस्योपपत्तिमत्त्वादिति द्वौ द्वौ भङ्गौ क्रमाक्रमार्पितौ-
- ५ भयनयाश्रयास्तृतीयचतुर्थभङ्गान्नयोऽन्ये प्रथमद्वितीयतृतीया एवावक्त-
व्योत्तरा यथोक्तनययोगादवसेयाः । इति ऋजुसूत्रस्य शब्दादिभिन्निभिः
सहवचनात्तिलः सप्तभङ्गयः प्रत्येयाः । तथा शब्दनयाश्रया विधि-
कल्पना सर्वं कालादिभेदाद्विन्नं विवक्षितकालादिकस्यार्थस्याविवक्षि-
तकालादित्वानुपपत्तेरिति, तं प्रति समभिरुद्धवभूताश्रया प्रतिषेधकल्पना
- १० न सर्वं कालादिभेदाद्विन्नं पर्यायभेदात्क्रियाभेदाच्च भिन्नस्यार्थस्य
प्रतीतेरिति मूलभङ्गद्वयं पूर्ववत् । परे पञ्चभङ्गाः प्रत्येया इति शब्द-
नयस्य समभिरुद्धवभूताभ्या सह वचनाद्दे सप्तभङ्गयो संपन्ने । तथा
समभिरुद्धाश्रया विधिकल्पना सर्वं पर्यायभेदाद्विन्नं विवक्षितपर्यायस्या-
विवक्षितपर्यायत्वेनानुपलब्धेरिति । तं प्रत्येयवभूताश्रया प्रतिषेधकल्पना न
- १५ सर्वं पर्यायभेदाद्विन्नं क्रियाभेदेन पर्यायस्य भेदोपलब्धिरिति । एत-
त्संयोगजा. पूर्ववत्परे पञ्च भङ्गाः प्रत्येयव्याः । इति समभिरुद्धस्यैवभूतेन
सह वचनादेका सप्तभङ्गी संपन्ना । एवमेता एकविंशतिमूलनयसप्त-
भङ्गयो वैपरीत्येनापि तावत्यः प्रपञ्चिता अभ्यूशास्ताः । अन्यनयेन
विधिकल्पना तन्मूर्ध्वः प्रतिषेधकल्पनेन्यादियोजनाया तावतीनामेव तासां
- २० संभवात् । तथोत्तरनयसप्तभङ्गयः सर्वाः परस्परविभिन्नार्थयोर्द्वयोर्नय-
भेदप्रभेदयोरेकतरस्य स्वविषयविधौ तत्प्रतिषेधस्य नयस्यावलम्बनेन
तत्प्रतिषेधे च मूलभङ्गद्वयकल्पनया यथोदितन्यायेन तदुत्तरभङ्गकल्प-
नया च प्रतिपर्यायमवगन्तव्याः । पूर्वोक्तप्रमाणनयसप्तभङ्गीवचद्विचारश्च
कर्तव्यः । प्रतिपादितनयसप्तभङ्गीष्वपि प्रतिभङ्गं स्यात्कारस्यैव प्रयोग-
- २५ सद्भावात् । तासां विकलादेशत्वादेव सकलादेशात्मिकायाः प्रमाण-

सप्तमङ्गया विशेषव्यवस्थापनात् । विकलादेशस्वभावा हि नयमसप्तमङ्गी
वत्त्वशमात्रप्ररूपकत्वादिति ।

ग्रन्थाननेका परिचित्य किञ्चित्तिरूपितेय नयमसप्तमङ्गी ।

विमृश्य या नीतिवि-

॥ ७२४ ॥ ५३ ॥

एव नयस्य लक्षणसम्याविषयान् व्यग्रस्याप्येदानीं फलं स्फुटयन्ति- ५

प्रमाणपदस्य फल व्यवस्थापनीयमिति ॥ ५४ ॥

प्रमाणस्य प्रमाणम्, अयमेति नयस्य, यथा स्वानन्तर्येण प्रमा-
णस्य संपूर्णवस्तुनाननिवृत्तिः फलमुक्तम्, तथा नयस्यापि वस्त्वैकदेशा-
नाननिवृत्तिः फलमानन्तर्येणावधार्यम् । यथा च पारम्पर्येण प्रमाण-
स्योपादानानोपेयादुद्वेगः संपूर्णवस्तुविषया फलत्वेनाभिदितास्तथा १०
नयस्यापि यस्यशविषयान्ता परम्पराफलत्वेनावधारणीया । तदेत-
द्विप्रकाशमपि नयस्य फलं तत् कथञ्चिद्विज्ञममिदं वाङ्मनन्तव्यम् ।
नयफलत्वादन्यथानुपपत्तेः कथञ्चिद्वेदाभेदप्रतिष्ठा च नयफल्यो प्राशु-
चप्रमाणफल्योरिव कुण्डे कनया ॥ ५४ ॥

तद्विषय प्रमाणनयनस्य व्यवस्थाप्य सप्रति तेषां तत्र कथञ्चि- २५
विश्वगमादेनावस्थितेरग्निलप्रमाणनयानां व्यापक प्रमातार स्वरूपतो
व्यग्रस्थापयन्ति—

प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रमिद्व आत्मेति ॥ ५५ ॥

यस्यस्थितेरियाशङ्क्यैवमाह—तेन्यर्थेनन्यमिति । अत्राभिव्यक्ति-
सुरयानीति प्रियायादाह । तथा च परप्रमिद्व आमाऽनादि
पानमनानो वा तत्प्रमानेति निरमृन् । तमिद्वै प्रमाणाभावात् ।
प्रायश्चम्य च प्रमानृतत्वेनाविनामावप्रमिदेधैतन्यमेव नियान्तित्ताना
प्रमानु भविष्यति । ननु प्रमेद्वनद्वयान २

केषु तेषु भैतन्योपलब्धिरियाह—‘मदगक्तिरद्विज्ञानम्’ इति । यथा

हि गुडपिष्टादयः प्रागदृश्यमानामपि मदशक्तिमासादितनुराकारपरि-
णामा व्यञ्जयन्ति तथा प्रत्येकावस्थायामदृश्यमानैवेत्यन्यत्रापि मृतानि
समुद्गतानि चैतन्यं व्यञ्जयिष्यन्ति । कालान्तरे च व्याख्यादिना परि-
णामविशेषमुत्सृजन्ति । तान्येव चैतन्य.... ..

५ .... याच्च तावन्तं कालं तान्येव स्मृत्यनुसंधानादिव्यवहारनिवह-
निर्वाहनिपुणतामनुभविष्यन्तीनि किमप्रतीयमानात्मतत्त्वकल्पनया ।
ननु क्षित्यादेश्चैतन्याभिव्यक्तौ शरीरवत्कुम्भादिष्वपि तदभिव्यक्तिर्भवे-
दित्याशङ्क्याह—चैतन्याभिव्यक्तिर्वेदादिषु कारणान्तराभावात्पाम्वा-
दिष्वनभिव्यक्तमदशक्तिवदिति चैतन्या .... .. परिणतत्वं

१० मदशक्तौ पिष्टोदकगुडयानक्यादिपरिणतत्ववत्, तच्च घटादौ नाम्नीति ।
तत्र तदभिव्यक्त्यभावः पास्वादौ पिष्टादिपरिणामाभावान्मदशक्त्यभि-
व्यक्त्यभाववत् । ननु प्रतिनियनमुखदुःखादिकार्यवैचित्र्यस्य नियामक-
मन्तरेणानुपपत्तेस्तनियामकस्य पुरातनजन्मोपातस्यादृष्टस्य प्रसिद्धेस्त-
त्कर्तुरात्मनः .... ..

१५ .... रेकायामाह—‘जञ्जुहुदवज्जीवाः’ इति । यथा हि—
पाथःपतौ नियामकादृष्टविरहेऽपि वस्तुस्वाभाव्यान्नानाकारतां विभ्राणाः
प्रादुर्भवान्ते बुद्बुदास्तथा मुखदुःखादिविचित्रतां धारयन्तः समुत्पद्यन्ते
जन्तवः । न पुनः कायाकारपरिणतभूतव्यतिरिक्ततन्वं केचन नित्या-
दिस्वभावास्ते सन्ति । नत्सद्भावे प्रमाणाभावान् .... ..

२० .... पक्षतस्तावदिहावभाति ।
... ..

रूपादिसंपृक्तपदार्थसार्थमत्यस्य यन्नास्य समस्ति वृत्तिः ॥ ७२५ ॥
जानामि कुम्भप्रमुखान्पदार्थानस्मीनि वित्तावथ तत्प्रतीतिः ।
प्रजल्प्यते युक्तिपथातिवर्ति तदेतदामाति परीक्षकाणाम् ॥ ७२६ ॥

२५ कृशोऽहमित्यादिमतिर्यथैव सर्वत्र कार्यं विपर्ययीकरोति ।
मतिस्तथैवेयमपि प्रवादिन् प्रपद्यते विग्रहगोचरत्वम् ॥ ७२७ ॥

कृ

परत्र वतते ।

शरीर एवेह कृशत्वसगति समस्ति नेत्रात्मनि यत्त्वदीप्सिते ॥ ७२८ ॥

नानुमानमपि तद्गह्वरम मानतव यदमुष्य दुलभा ।

मानताम्तु यदि वास्य किं त्वहो नात्र किंचिदपि लिङ्गमीक्ष्यते ॥ ७२९ ॥

न चापि तु स्वाद्युपलब्धिरूप लिङ्ग त्वयात्र प्रतिपादनीयम् ।

५

शरीरमात्रेण सम समस्ति यद्वाप्तिमुद्रा परिनिष्ठितान्य ॥ ७३० ॥

आत्मत

नातिधीरता ।

नो यदत्र घटते प्रमाणता दुर्मगा दृशि ललामता यथा ॥ ७३१ ॥

सर्व एव यदमी परम्पर सबदन्ति समया न वादिनाम् ।

दुननम्य हृदय वच क्रिया सबदन्ति न यथा कदाचन ॥ ७३२ ॥ १०

जेनागमश्चेद्भूति प्रमाणमन्यागम किं न भवेत्तथैव ।

स स्यात्तथा चेद्दद तर्हि विद्वन् कोतस्तुती विप्रतिपत्तिरार्ता ॥ ७३३ ॥

तस्मादात्मासौ

ना कयमुपगमस्तत्र युक्तो विधातुम् ।

सिद्धान्यक्षात्स्तिनिचलमुत्त्वान्धेव युक्तानि तस्मात्

१५

तत्त्वान्धाम्धातु त्रिंशद्गुरुणा सम्यगावेष्टितानि ॥ ७३४ ॥

लुण्ठाक चार्नाक तत्त्वान्तरत्न रे चोरयित्वा सहसैव मा गा ।

अस्मान किं पश्यसि पृष्ठलग्नान्दुर्गन्तगिज्ञाक्षणनद्धकक्षान् ॥ ७३५ ॥

तथा हि—यत्तावदकथि 'पृथि-यस्तेनोगावित्या

वधारण तत्त्वान्तराभावे सिद्धे सिध्येत् । तदभावात्तत्त्वान्तरं तु २०

तु वेच्छाद्वेषप्रयत्नमस्कारान्मेतत्त्वान्तरत्वेनावस्थितत्वात्पृथिव्यान्मिरेव

शब्दानां नामभिन्न्यके न तत्त्वान्तरत्वमिति चेत् । नैतमुषटम् । घटप्र-

दीपाना व्यक्त्ययञ्जकमावेऽपि तत्त्वान्तरत्वानपायाप्रयक्षादिप्रमाण-

प्रसिद्धम्यात्मनश्च तत्त्वान्तरत्वमनिर्वायम् ।

तथा हि—

श्रीमत्सुव्रतपादपङ्कजयुगं जम्भारिभृन्नाञ्चिनं

वारवारमुदारभक्तिभरतः पश्यन्नहं सौम्यवान् ।

पूज्यश्रीमुनिचन्द्रसूरिमुगुरोर्नैत्रामृतस्पन्दिनी

५ ता पादद्वितर्थी वतापरिचरन्नातोऽस्मि दुःखोदयी ॥ ७३६ ॥

इत्याद्यहंप्रत्ययोऽनुस्यूतमात्मान्यचेतनातत्त्वमर्पयत्येव प्रत्यक्षस्वभावश्चायं विगदावभासित्वाद्दोऽयमित्यादिवन् । न चेदं प्रत्यक्षम् । न यथोदितात्मतत्त्वग्राहकमन्तर्मुखांकारतया परिस्फुरणात् । नाप्यस्येत्यं परिस्फुरतः शरीरादिगोचरान्तरपरिकल्पनं न्याय्यम् । नीरादिप्रति-

१० भासिनोऽप्यवभासस्य विश्वम्भरागोचरत्वकल्पनापत्तेः । अरूपाद्यात्मकतत्त्वपरिच्छेदकत्वाच्च । न प्रकृतज्ञान देहादित्योक्तं न्याय्यम् । न च स्यूलोऽहं गौरोऽहमित्याद्यहंप्रत्ययेन देहालम्बनेन व्यभिचारः । तस्यात्यन्तोपकारके भृत्येऽहमेवायमिति स्वामिप्रत्ययवदत्यन्तोपकारके शरीर उपचारतो जायमानस्यारूपाद्यात्मकतत्त्वपरिच्छेदकत्वासिद्धेः । बहिः-

१५ कारणनिरपेक्षत्वे सत्यहंकारास्पदत्वाच्च । नाहं सुखीति ज्ञान देहालम्बनं तदालम्बन हि ज्ञानं नैतादृग्दृष्टं यथेद् शरीरमिति । स्यूलोऽहं कृणोऽहमित्यहंकारास्पदेन प्रत्ययेन व्यभिचारः । तद्यवच्छेदाय बहिःकरणनिरपेक्षत्व इति । तद्वि स्वात्पत्तौ बहिःकरणं चक्षुरपेक्षते । केवलज्ञानेन बहिःकरणनिरपेक्षेणानेकान्तः । तदपोहायाहंकारास्पदत्वादिति ।

२० तद्वि न त्रैलोक्यमहंकारास्पदत्वेन वेत्तीति । एवं च यदाह व्याडिः—
‘असति प्रत्यक्षाभिमाने’ इति । असत्यविद्यमाने प्रत्यक्षगोचरातीते आत्मशब्दाभिधेये प्रत्यक्षग्रहणाभिमान एष आत्मवादिनां यथा निमीलितनेत्रस्यान्धकारग्रहणाभिमान इति । यच्चाहेन्द्रदत्तरूपादिवत्स्वभावानवधारणादिति यथा रूपादिषु तन्निर्मासज्ञानमुपजायमान तत्स्वभाव-

२५ भवगमयति नैवमहमित्यनेनात्मस्वरूपमवगम्यत इति तदपहस्तितम् । न ह्यहमिति सवेदनमनात्मग्राहकमन्तर्मुखावभासित्वाद्भूतचतुष्टयस्य बहिर्मुखावभासेन ग्रहणात् । अन्धकारदृष्टान्तोऽप्यवाधक एव । प्राग्गृही-

ताद्यकारम्येन निमीलितनेत्रस्य तदुपम्यापनेनान्धकारग्रहणाभिमानो-
 पपत्ते । जात्यन्धस्य तन्मात्रान् । न च मामाममावमात्रमन्धकार पुद्ग-
 लात्मकत्वात् 'तमन्धेष्टायातपोत्रोतन्तश्च पुद्गला' इति वचनात् ।
 केवलामात्रस्य चेन्द्रियेणाग्रहणादन्धकारस्य च ग्रहणाल्प्यमेधत-
 दाकारमवेन्नानुभूते । प्रसाधेन चापस्मान्धकागम्य प्रमन्धेन पुद्ग- ५
 लात्मकत्वमिति । न चैव प्राग्गृहीता मन एवाहप्रत्ययात्मग्रहणाभि-
 मान । तथानुपपन्नमान् । अम्युत्तमे चाभ्युत्तिना जीवनत्वमिद्वि ।
 तत सिद्ध प्रत्ययादामा तत्त्वान्तरम् । अनुमानतोऽपि । तथा हि—
 स्तनधयस्य मातृमन प्रति प्रथमस्तदुपमपणात्त्रिात्रयापारस्वसुखमा-
 धनवानुस्मरणकारणक उपायानयापारत्वादुभयसप्रतिपत्तदेवदत्तोपादा- १०
 नव्यापारान् । न चासिद्धो हेतु । तथा हि—प्रथममुत्पन्न आनक
 क्षुत्सामनुक्षिनयाहाग्माहारयितुमिच्छुमानृमनतटे दृष्टिमधीरामुपदधाति
 तदुपदौकनममनन्तरमुपरतोग्नेनश्च स्तन्यमारुपयतीति प्रतिगृह्य मती
 तोऽय पृथग्व्यापार । न चायमोहो व्यापारस्तन्यस्य क्षुत्पनोदसाम
 र्थ्यमनुस्मरत शिगो समवति, देवतादित्रापारस्यापि पानीयादाद्युद १५
 न्यापनोत्प्राप्तीष्यस्मृतिमन्तरेणैव भागपत्ते । न च कमलकुड्मलवि
 कासादिन स्वामात्रिक एवायमस्य वृक्षत्र्यापार । यत स्वामात्रिक
 नाम किमभिप्रेत किमहेतुस्मनियनहेतुकमनिर्णीतहेतुक वा । न तान-
 दहतुक कार्यं समवति । कार्यत्वानिप्रमत्ते । नाप्यनियनहेतुकम् ।
 कार्यत्वात्नियमन हेतुनियममिद्वे । अत एव तत्तत्कार्यमुत्पादयितु- २०
 कामास्तत्तत्नियनमेव कारणमुपात्तते लौकिका । न च वृश्चिकादी
 गोमयात्रिनियनो हेतुगमनीयसेयम् । अभियुक्तैस्तत्रापि वृश्चिकादि-
 विशेषमवधार्य हेतुनियमस्य कर्तुं मुदाकत्वात् । यदाह—

‘यत्राप्यनियतो हेतुर्बुद्धिके गोमयादिकः ।

अभियुक्तास्तु तत्रापि विशेषं ननु मन्वते ॥’ इति ।

नाप्यनिर्णीतहेतुकं कार्यं युक्तम् । यतस्तदुपलभ्य तद्धेतु-
निर्णये प्रयततां भवान्किमित्युदास्ते । न च तद्धेतुर्निर्णीतमशक्यः ।

- ५ कार्यस्यैव निर्णायकत्वान् । तत्र स्वाभाविकं नाम किमपि कार्यं युज्यत
इति सद्योजातबालकस्य प्रथमस्तादृग्यापारस्त्वमुखसाधनत्वानु-
ध्याननिबन्धन एव । कुशेयकोशविकाशोऽपि सहस्रकरनि-
करसंपर्ककारणक एव । न पुनः स्वाभाविकः । तथापि स्वाभाविक-
त्वेन किञ्चिदिदानीं हेतुजन्य स्यात् । अन्यव्यतिरेकानुकारस्तु यथा-
१० न्यत्र सहेतुकत्वाभिमाने कार्ये तथाऽत्रापि न नाम नास्ति । नतस्तरणि-
किरणपरामर्शसंपाद्य एव पद्मप्रबोधः । तद्वत्प्रकृतव्यापारोऽपि तत्स्मरण-
कारणक एव । स्मरणं चानुभवप्रभवम् । न च स्तन्यानुभवोऽद्यापि
सद्योजातस्याव जन्मनि समजनीति जन्मान्तरवृत्त एवायं तद्धेतुर्व्यव-
सीयते । यश्च प्राक्तनजन्मनि तदनुभविता सोऽत्रात्मा क्षित्यादिभ्यस्त-
१५ च्चान्तरभूतः परलोकी प्रसिद्धः । तस्य चापूर्वदेहेन्द्रियैः संवन्धो जन्म
न पुनरसतः समुत्पादः । प्राक्तनकायादित्यागश्च मरणं न तु सर्वथा
विनाशः । तदुक्तम्—

“ तत्रैव वासरे जातः पूर्वकेणात्मना विना ।

आशिक्षितः कथं बालो मुखमर्पयति स्तने ॥ ”

- २० तथा सुखस्य कर्तृरूपः कश्चिदाश्रयोऽस्ति सुख्यहमिति कर्तृस्थसुख-
संविद्यन्यथानुपपत्तेः । सुखयोगात्सुख्यहमिति संवित्तिस्तावत्प्रसिद्धा ।
तत्र कस्य सुखयोगः । न तावदेहस्य वहिःकरणपरिच्छेद्यत्वप्रसंगा-
त्संपर्गादिवत् । नापीन्द्रियाणाम् । तेषां करणत्वात्, सुखयोगस्य च
कर्तृस्थस्यानुभूयमानत्वात् । तत एव न विषयस्येति प्रत्येयम् । ततः
२५ कर्तृरूपः कश्चिदाश्रयोऽस्य वाच्यः । स्यान्मतम् । पूर्वोत्तरसुखादिरूप-
विवर्तव्यापी महाचिद्विवर्तः कायस्यैव गुणादिगुणानामाश्रयो निराश्रया-

णा तेषामयमवात् । तर्हि स एव कर्ता शरीरेन्द्रियविषयविलक्षणत्वात् ।
तद्विलक्षणोऽसौ मुग्धादेरनुभवितृत्वात्तन्नुमनिनामौ तत्त्वतृत्वाम्-
तासौ तदनुम्वानृत्वात्तन्नुमधानासौ य एवाह सुखमनुभूतयान्स एव
सप्रति हृषमनुभवामीनि निश्चयम्यासयमाद्वाधकस्य सद्भावात् । नन्य-
स्तु नाम वृत्त्यादिस्वभावश्चैनन्यमात्रमित्त कायादर्धान्तर सुग्मादि- ५
चेनगारिगेराश्रयो गभाभिर्नरणपयन्न सकलजनप्रामिद्वत्वात्तत्त्वान्नरम् ।
न च चायेन तत्त्वानोन्यवधारणविरोधस्तम्याप्रसिद्धतत्त्वप्रतिषेधपरत्वेन
स्थितयान्न पुनरनाद्यनन्त आत्मा प्रमाणाभावात् । तन्मत् । प्रमाणा
भावम्यामिद्व । तथा हि—द्रव्यार्थिकनयादेगात्ननाद्यनन्त पुरुष सत्त्वात्
पृथिव्यादितत्त्वम् । न चात्र हेतोर्व्यभिचार । प्रनिक्षणविनश्वरे १०
कचित्पि रिपयेऽनवनारात्, म्भ्यादिभि पयाथरनेकान्त इति चेत् ।
न । तेषा नश्वरेकान्तत्वाभावात् । तेषा हि नैकान्तनागिन । कथ-
चिन्नित्यद्रव्यतादास्यामि म्याद्वात्तिना दर्शनम् । नन्वेव सत्त्वस्यानात्र
नन्तता मात्मान्ननाम्या व्यासत्याद्विद्वत्ता म्यादिति चेत् । न । आत्म
न्येकान्तानाद्यनन्ताया साध्यत्वारचनात् । यथैव हि षट्त्वेरनाद्य १५
नन्तनैररूपन्ये मति मत्त्व तथात्मन्यपीष्टमिति क विरुद्धम् । ननु
लोकपतमतेन सादिशयमानै स्तम्भादिभि मत्त्व व्यभिचारि ।
नैरम् । तस्य प्राग्प्रमाधिनानि शानि यानेकान्तेन प्राधिनवान् । न
चाप्रमाणमिद्वेन परोपगममात्रात्केनचिद्वेतोर्व्यभिचाराग्रेरणे कश्चिद्वेतुर-
व्यभिचारो म्यात् । वादिप्रतिपादिमिद्वे ननु व्यभिचारे न सत्त्व २०
कश्चिदनाद्यनन्तन्ये साध्ये व्यभिचगति । प्रागभावेन व्यभिचार इति
चेत् । न । मवयानुयम्य प्रागभावम्याप्रामिद्वत्तान् । भागान्तरस्वभावम्य
नित्यानिचामकत्वादिपञ्चानुपपत्ते । तेन व्यभिचारासम्भवात् ।
नापि पृथिव्यादिदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमालम्बीयम् । यदि हि पृथि
व्यान् कश्चिदनाद्यनन्तत्वममिद्व स्यात्तत्र तानिद्वावप्येकान्तेनाना- २५
द्यनन्तन्य साध्य मरेतदा म्यान्त्य दोष । न चैतदुभयमप्याप्ति ।

- ननु शरीररहितस्यात्मनः प्रतिभासे सति तस्मादन्योऽनादिनिधनोऽसौ
 सिध्येज्जरहितस्यानलस्येव प्रतिभासे तस्मादन्योऽसौ । न चैवमस्ति ।
 सर्वदा शरीररहितस्यैवात्मनः प्रतिभासनादिति चेत् । उच्यते । शरीर-
 रहितस्येति कोऽर्थः । किं तत्स्वभावविकलस्याहो तद्देशरिहारेण
 ५ देशान्तरावस्थितस्येति । तत्रापक्षे तद्रहितस्यास्य प्रतिभासोऽ-
 स्येव । रूपादिमदचेतनस्वभावशरीरविलक्षणत्वेनामूर्तचैतन्यस्वभावतया-
 त्मनोऽन्यद्वादिगोचरत्वेनोक्तत्वात् । द्वितीयपक्षे तु शरीरदेशादन्य-
 त्रानुपलम्भात्तत्र तदभावः शरीरदेश एव वा । प्रथमविकल्पे
 सिद्धसाधनम् । तत्र तदभावाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे तु न
 १० केवलमात्मनो भावः किंतु कुम्भादेरपि । न हि सोऽपि स्वदेशादन्यत्रो-
 पलभ्यते । ततः सिद्धोऽनादिनिधनस्तत्त्वान्तरमात्मा । तथा
 चैतन्यदेहौ तत्त्वान्तरत्वेन भिन्नौ भिन्नलक्षणत्वात्तयोर्तेजोवत् ।
 नात्रासिद्धो हेतुः । स्वसवेदनलक्षणत्वाच्चैतन्यस्य तदितरलक्षणत्वात् ।
 क्षित्यादिपरिणामात्मनो देहस्य तयोर्भिन्नलक्षणत्वस्य सिद्धेः परिणाम-
 १५ परिणामिभावेन भेदसाधनेः सिद्धसाधनमित्युक्तम् । तत्त्वान्तरतयेति
 साध्यस्य विशेषणात् । कुटुकटाभ्यां तत्त्वान्तरत्वेन भेदरहिताभ्यामने-
 कान्त इति चेत् । न । तत्र परेषां भिन्नलक्षणत्वासिद्धेः । अन्यथा
 चत्वार्येव तत्त्वानीति व्यवस्थानुपपत्तेः । कुटुकटादीनां भिन्नलक्षणत्वेऽपि
 तत्त्वान्तरत्वाभावे क्षित्यादीनामपि तत्त्वान्तरभावाभावप्रसंगः । धारण-
 २० द्रवोष्णतेरणरूपलक्षणसामान्यभेदात् । तेषां तत्त्वान्तरत्वं न लक्षण-
 विशेषभेदाद्येन कुटुकटादीनां तत्प्रसंग इति चेत् । तर्हि स्वसविदि-
 तत्वेतरत्वलक्षणसामान्यभेदाद्देहचैतन्ययोस्तत्त्वान्तरत्वमाधनात्कथं कुट-
 कटाभ्यां तस्य व्यभिचारः । स्याद्वादिनां पुनर्विशेषलक्षणभेदा-
 द्भेदसाधनेऽपि न ताभ्यामनेकान्तः । कथंचित्तत्त्वान्तरतया तयोर्भेदोप-
 २५ गमात् । सत्त्वादिसामान्यलक्षणभेदो हेतुरसिद्ध इति चेत् । न ।
 तस्याप्रयोगात् । कथमन्यथा परस्परक्षित्यादिभेदसाधनेऽपि सोऽसिद्धो

न भवेत् । असाधारणलक्षणभेदस्य हेतुत्वान्नैवमिति चेत् । समान-
 मन्यत्र सनथा विशेषाभावात् । तथा ज्ञानमुखादिकमुपादानपूर्वक
 कार्यत्वाद्धटादिरन्, रूपाङ्गिज्ञान कचिदाश्रित गुणत्वाद्भावादिवत् । न
 च शरीरे तदुपादानत्वस्य तदाश्रितत्वस्य चाभिमतत्वात्सिद्धसाध्यतेति
 वाच्यम् । तत्र तयोरिदानीमेव कदर्थयिष्यमाणत्वात् । श्रोत्रादीन्यु ५
 पलब्धिमाधनानि कतृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिरन् । त्रिवा-
 गोचरापत्ता चेन्न सा न्यानुरूपानुसंधानसदसदादिरूपत्वात् । यथा
 घटपटादय न्यानुरूपेण पृथिवीत्वेनानुगता । येन च स्वानुरूपेणाथे
 नानुसंधा चेतना स एवात्मेति मदसदादिरूपता च विश्वयापिनी
 विषयपरिच्छेदे प्रमाधितेति नासिद्धता हेतोः । 'उपयोगलक्षणो जीव' १०
 इत्याद्यागमादपि तस्य प्रसिद्धिः । नरपति सुर पुरुहोतो वाह पुरातन-
 जमन्यमममित्यादिजातिस्मरणान्पि क्वचित्प्रतिवादरूपेण प्रतीय
 मानादप्रतिदत्तं तन्मिद्धि । न च जानिस्मरण सत्र प्राणिनि कि
 मिति नोपजायत इति प्रेयम् । प्रदीर्घम्यासप्रणिधानकर्मापगमादेस्त
 निदानम्याहृष्टैर्विज्यते क्वचित्प्रतिव सभवात् । अनुमानागमस्मरणाना १५
 च प्रामाण्य प्रागेव प्रमाधितम् । तस्मादेवमात्मनि तत्त्वान्तर प्रसिद्धे
 कथं चत्पाथन तत्त्वानीति व्यवतिष्ठते । यदप्यत्राचि—' तेभ्यश्चैतन्यमित्य
 भिव्यक्तिमुपयातीति त्रिया याहार ' इति । तदप्ययुक्तम् । एव सति
 चैतन्यस्य नियन्त्रापत्तेः । तथा हि—नित्य चैतन्य शश्वदभिपक्षयत्वा
 क्षित्यादितत्त्वत् । न च शश्वदभिव्यक्तयनमस्यासिद्धम् । तत्कार्यता २०
 नुपगमात् । कदाचित्त्वायनोपगमे वाऽभिव्यक्तिरान्निरोधात्, यदैव
 देहेन यन्मिव्यज्यते तदेव तस्याभिव्यक्तयन नान्येत्यप्रसिद्धम् । मव
 दाऽभिव्यक्तयत्वमिति न मतव्यम् । अभिव्यक्तियोग्यस्य हेतुत्वात् ।
 न च घटादिभिरम्यानेकान्त परेणाद्वावनीय । तेषा कार्यत्वाभ्युप

गमेनाभिव्यङ्ग्यत्वस्याशाश्रितिकत्वात् । स्याद्वादिनां तु सर्वस्य कथं-
चिन्नित्यत्वान्न केनचिद्व्यभिचारः । ततः कथंचिच्चैतन्यनित्यताप्रस-
क्तिभयान्न शरीरादयश्चैतन्यव्यञ्जकाः प्रतिपादनीयाः । शब्दस्य ताल्वा-
दिवत् । अथ तेभ्यश्चैतन्यमुत्पद्यत इति क्रियाध्याहारात्, कारकाण्येव

५ भूतानि चैतन्यम्येत्युच्यते ।

नन्वत्राप्यविशिष्टानि विशिष्टानि वाअथवा ।

पृथिव्यादीनि भूतानि भवेयुश्चित्तकारणम् ॥ ७३७ ॥

अक्षमः प्रथमः पक्षस्तेषां सर्वत्र सर्वदा ।

चैतन्योत्पादनापत्तेस्तन्मात्रस्याविशेषतः ॥ ७३८ ॥

१० द्वितीयपक्षे वैशिष्ट्यं संघातस्तरुणरूपता ।

दशाविशेषः सहकार्यन्तरोपगम किमु ॥ ७३९ ॥

यदीहसे प्राच्यमिदा महानक्षे तदा भवेत्तन्मुलपाकवत्तव ।

तदैव चार्वाक चिदुद्भवो न किं समस्त्यमीषामिह संहतिर्यतः ॥ ७४० ॥

तनुरूपत्वममीषा निर्हेतुकमथ भवेत्स्वरूपेण ।

१५ यद्वाऽदृष्टनिमित्तं तत्राद्यविकल्पनाऽत्यरूपा ॥ ७४१ ॥

अत्र यत् किमपि कारणोज्झितं तत् सदैव सदमर्त्यमार्गवत् ।

सर्वदैव यदि वासदम्बरप्राङ्गणोद्गतसरोजराजिवत् ॥ ७४२ ॥

स्वरूपेण तनुरूप विभ्रत्येतानि चेत्तदा ।

अतिप्रसंगः सर्वत्र सर्वदास्याविशेषतः ॥ ७४३ ॥

२० अथादृष्टनिमित्तासौ तेषां विग्रहरूपता ।

नन्वादृष्टं कृतं तत् सद्भवेऽथ भवान्तरे ॥ ७४४ ॥

चक्रकक्रकाक्रान्ता प्राचिकी कल्पनाऽनयोः ।

शरीरस्योदितौ सत्यां चैतन्यस्योदितिर्भवेत् ॥ ७४५ ॥

सत्यमस्यामनुष्ठानैरदृष्टस्य समुद्भवः ।

२५

सत्यदृष्टसमुत्पादे देहोत्पत्तिर्भवेदिति ॥ ७४६ ॥

चेद्भवान्तराग्निर्निर्मितं भवेत्तत्तदा व्रतं ग्रहान् किमत्र ते ।
 सिद्ध एव यद्ययं निनिश्चयात्कश्चिन्न परलोकमर्मग ॥ ७४७ ॥
 काराकारपरीणामो त्रेणिष्टव यन्ति चेप्यते ।
 तन्ना मृतशरीरेऽपि कथं नैव चितुद्भव ॥ ७४८ ॥
 अथाग्रम्याग्निशेष स्याद्वेजिष्टव तन्भावत ॥ ५
 परामुनि शरीरेऽस्मि न चैतन्यममुद्भव ॥ ७४९ ॥
 तदसत्त्वं यतोऽग्रम्याग्निशेष कोऽयमिष्यते ।
 चैतन्योपेततादृष्टाग्निशेषास्तिष्ठतापि वा ॥ ७५० ॥
 धातुविशेषोपचयो वयोनिशेषान्वितत्वमथवा म्यात् ।
 प्रथमे प्रथमचितुद्वये मृतानां हेतुना न म्यात् ॥ ७५१ ॥ १०
 तेषां तन्मर्तनीं तदुपेतनास्ति यन्नैव वर्ण्येत तदापि सा चेत् ।
 नन्वेवमात्मा परलोकपा य कथं सग्रे मिद्विषयू न म्यात् ॥ ७५२ ॥
 प्रागपि गर्भचित्तेत्यसि यपिपाटिरनादिरिवैवम् ।
 तत्र कथं च न सगतिमङ्गल्येष सत्त्वे प्रथमस्तत्र पथ ॥ ७५३ ॥
 द्वितीयपक्षेऽपि पगमुविग्रहे किमित्यदृष्टं न तस्मिन् कथ्यताम् । १५
 चिनेरमावादुत तन्निबन्धनक्रियाश्रयात्तत्त्वमयावधेरथ ॥ ७५४ ॥
 प्रथमे कथे निरङ्कुश स्यान्न्योन्याग्रयदूषणावतार ।
 सति चिन्मात्रे भवेत्तदृष्टाभावस्तत्र च सत्यमौ प्रसिध्येत् ॥ ७५५ ॥
 द्विर्नाये चक्रकात्रातिर्विकल्पेऽस्त्वलितक्रमा ।
 अदृष्टेत्वनुष्ठानामावे दृष्टस्य सम्भवेत् ॥ ७५६ ॥ २०
 अभावस्तदभावे च चैनन्यामामसमः ।
 अदृष्टेत्वनुष्ठानामावश्चास्मिन् सति स्थित ॥ ७५७ ॥
 तत्त्वमयावधिकं तदृष्टं चेतिगन्ति समस्तु तथैतत् ।
 किं त्वपरं तदुदेनि न कम्मान्मृत्युविट्छितनिग्रहतोऽस्मात् ॥ ७५८ ॥
 चैतन्याभावतश्चेत् स्यान्नादृष्टम्योन्यस्तदा । २५
 नैतद्वाच्यं पुरा प्रोक्तमौदूषणदम्बरात् ॥ ७५९ ॥
 धातुविशेषोपचयो वयोनिशेषान्वितत्वमथवापि ।

अथापि कायः सहकारिकारणं चैतन्यजन्मेन्यभिधीयते त्वया ।
 तदाप्युपादानममुष्य कारणं समस्ति किं किंचन नास्ति वा ध्रुवम् । ७८४।
 चेदुपादानमेतस्य नो विद्यते तर्हि नैवास्य भूतिः कदाचिद्भवेत् ।
 न ह्युपादानगून्या नमःपङ्कजश्रेणिरुत्पद्यमाना समालोक्यते ॥ ७८५ ॥

५ दृश्यते शब्द एवाथ ताल्वादितश्चेदुपादानगून्यः ।

समुत्पत्तिमानैवमेतस्य कार्यत्वतः कुम्भवत् सि .... ॥ ७८६ ॥

....

- मानेभ्यस्तस्य चैतन्याश्रयित्वायोगः । अथ विषयस्तदाश्रयस्तदा
 शरीरादिपक्षनिक्षिप्तदोषोपनिषानप्रसङ्गः । यदप्यवादि—‘ तत्सिद्धौ
 १० प्रमाणाभावात् ’ इति तदप्यनुपपन्नम् । प्रमाणघटायाः प्राक्
 प्रकटमुपढौकितत्वात् । यदपि न्यगादि—‘ मदशक्तिवद्विज्ञानम् ’
 इति तदपि न युज्यते । यतः प्रत्येकावस्थायां भूतानां कुतश्चै-
 तन्यानभिप्रेत्यक्तिः, शक्तिरूपेणावस्थानादिति चेत् । ननु शक्तिरूपता
 व्यक्तचैतन्याद्व्यतिरिक्ता, अव्यतिरिक्ता वा । व्यतिरेके परित्यक्तोऽभि-
 २५ व्यक्तिपक्षः समुदितावस्थभूतेभ्यः शक्तिव्यतिरिक्तस्यापूर्वस्यैवास्य
 समुत्पत्तेः । अव्यतिरेके चैतन्यमेव न काचिच्छक्तिर्नाम तथा कथं
 तदानीमपि तदुपलम्भो न भवेत् । अथ चैतन्यमेवावरणदोषानभि-
 व्यक्तं सच्छक्तिरित्युच्यते । अत एव च नास्य तदानीमुपलम्भ इति
 चेत् । न त्वावरणमेतद्भूतातिरिक्त भूतस्वभावमेव वा भवेत् । नाद्यः
 २० पक्षः । तत्त्वसंख्याक्षयप्रसगात् । नापि द्वितीयः । तेषां चैतन्याभि-
 व्यञ्जकत्वेनैव प्रतिज्ञानात् । अथ विशिष्टपरिणामापन्नान्येव तानि
 तद्व्यञ्जकानि कक्षीक्रियन्ते तत्परिणामाभावविशिष्टानि पुनरावारका-
 न्येवेति चेत् । तदपि परिफल्गु । परिमाणाभावस्य तत्त्वान्तरत्वापत्तेः ।
 अथाभीष्टमेव तत्त्वान्तरत्वमेतस्य । न च ‘ पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति
 २५ तत्त्वानि ’ इति सूत्रव्याघातः । सूत्र इतिशब्दस्य समाप्त्यर्थत्वेना-

व्याख्यानात् । यदाचष्ट भट्टोद्भट — 'इतिशब्द' प्रदर्शनपरो न पुन
 समाप्तिचनर्थतन्वयशब्दमुखद. ऐच्छद्वेषप्रयत्नमस्काराणां तत्त्वा-
 न्तरत्वात्पृथिव्यादिप्राक्प्रध्वसापेक्षान्योन्यामात्राणां चात्यन्तप्रक-
 टत्वादुक्तत्वमिलक्षणत्वाच्चेति' इति चेत् । अस्त्वेवम् । किंतु
 त्रिगुणपरिणामामावकाळे कथं चैतन्यस्य सत्त्वमसिद्धयतस्तत्- ५
 र्मावर्धितिष्टैर्मूनेस्तदावगणं समरेत् । न तावत् प्रत्यक्षेण ।
 आहृतवामात्रापत्ते । नाप्यनुमानेन । त्वया तत्प्रामाण्यमूले कुदा
 लभ्य तत्तत्त्वात् । अथ स्वीकृतान्येव लोकयात्रामित्राणि चित्रमानु-
 प्रमृतिपदार्थप्रथासमर्थानि कानिचिन्नुमानानि प्रमाणानि स्वर्गापूर्णादि १०
 प्रमाधनदुर्विदग्धानामेव । लौकिकानामेव तेषां प्रामाण्यप्रतिषेधात्ति
 चेत् । तर्हि त्रिगुणपरिणामामावविशेषिणभूतेषु चैतन्यप्रसाधक-
 मनुमानं लौकिकम् । ओमिति चेत् । अहो साहसम् । न खलु
 लाकिका कलामुल्लिङ्गाभूतेषु चैतन्यमनुमिन्वाना निरीक्ष्यन्ते ।
 तथापि तन्नुमानागतक्षणापेक्षं सन्तानं इत्युच्यते । नन्वतीतानाग-
 तानां विनष्टानुपपन्नत्वेन कर्मरोमप्रतिमानां का नामापेक्षा स्यात् । १५
 अन्यथा च ध्यान्मनोधयनभ प्रभवप्रमूनपुञ्जव्यपेक्षणवशात्पि चित्स्थणम्य
 सन्तानना कथमिवाप्य भवेत्, न नाम । यत्रोभयत्ररत्नापि विशेष-
 रेखा प्रयोगी चात्र । मागतममनो वर्तमानज्ञानक्षणस्तत्तुत्याद्योत्पा-
 कामिमतज्ञानक्षणान्तरेकमतानिको न भवति । सत्त्वात्तन्मिमतज्ञान-
 क्षणवत् । तथा त्रिप्रतिपत्तित्रिपयाणामतीतानागततत्तमानज्ञानक्षणानां २०
 नैकं सतानं सदसद्रूपत्वाद्द्वयातत्पुनक्षणवदिनि । अपरमष्टमेन
 इत्यपि नोपपन्नम् । यनोऽत्र भेदेन परमार्गमावोऽभेदेन न परामर्शो
 निरहितः स्यात् । न तान्त्राय पय । सुखदुःखहर्षविषादादिसंवेद-
 नानां भेदेन परामशममगात् । तथा हि— सुखमयेन मम प्राणामीत्,
 इत्यादीं दुःखमयेनमित्यादिरित्येव समस्तप्राणिना भेदावमश । अथा- २५
 भेदेन परामर्श इति द्वितीयं पय । तथा हि— ज्ञानरूपतामपेक्ष्य सुखादि

- ज्ञानानामभेदेनैव परामर्शः सुप्रतीत इति । तदप्ययुक्तम् । यस्माद-
 भेदपरामर्शः प्राचीनोत्तरचित्तक्षणानां ज्ञानान्तरात्, स्वतो वा । यदि
 ज्ञानान्तरात्, किमस्मदादिसंबन्धिनो योगिसंबन्धिनो वा । न तावदाद्यः
 कल्पः । अस्मदादेरतीतादिक्षणालम्बनस्य ज्ञानस्यासम्भवात्, स्वावल-
 ५ म्बनभूतजनकक्षणमात्रप्रकाशकतया शाक्यैस्तस्य स्वीकारात् । द्वितीय-
 कल्पोऽपि न कल्पनामर्हति । योगिज्ञानस्य विधूतकल्पनाजालत्वेना-
 भेदपरामर्शहेतुत्वात् । अथ स्वत एव । मैवम् । अतीतानागतक्षणयो-
 र्वर्तमानक्षणकालेऽसत्त्वेनाभेदपरामर्शहेतुत्वायोगात्खरविषाणवद्वर्तमान-
 ज्ञानक्षणस्याप्यतीतानागतज्ञानक्षणाभ्या सह नाभेदपरामर्शहेतुत्वं
 १० तत्कालेऽसत्त्वात् । यथा रावणशङ्खचक्रवर्तिभ्या सहेति । अस्तु
 वा यथाकथंचिदपरामृष्टभेदत्व तथापि बुद्धेतरचित्तैर्व्यभिचारः ।
 तेषां सत्यप्यपरामृष्टभेदत्वेन कार्यकारणभावे एकसन्तानत्वासम्भवात् ।
 बुद्धेतरचित्ताना हि कार्यकारणभावोऽस्ति ग्राह्यग्राहकभावेनावस्थि-
 तत्वादपरामृष्टभेदत्वम् । बुद्धचित्तस्य विधूनकल्पनाजालत्वात् । न
 १५ च तेषामेकसन्तानता । अथ यत्राव्यभिचारेण कार्यकारणभावस्तत्रैक-
 संतानता । न च निराश्रवचित्तोत्पादात्पूर्वं बुद्धचित्तस्य संतानान्तरचित्त-
 कारणत्वाभावात्तेषामव्यभिचारी कार्यकारणभाव इति चेत् । न । यतः
 प्रभृति तेषां कार्यकारणभावस्ततः प्रभृति तस्याव्यभिचारात् । अन्यथा
 बुद्धचित्तस्यासर्वज्ञत्वप्रसंगात् । नाननुकृतान्वयव्यतिरेककारणं 'नाका-
 २० रणं विषयः' इति वचनात् । स्यान्मतम् । येषामग्राह्यग्राहकत्वे सत्यव्य-
 भिचारी कार्यकारणभावस्तेषामेव संतानत्वोपगमाददोष इति । तदप्य-
 युक्तम् । समनन्तरप्रत्ययेनापि सहबुद्धचित्तस्यैकसन्तानतापायप्रसक्तेः ।
 तस्य बुद्धचित्तेनाग्राह्यत्वे तस्यासर्ववेदित्वापत्तेः । समनन्तरप्रत्ययस्य
 समनन्तरप्रत्ययत्वादेव बुद्धचित्तेन सहैकसन्तानत्वमिति चेत् । कुतस्तस्य
 २५ समनन्तरत्वम् । तस्याव्यभिचारिकारणत्वादिति चेत् । न । सर्वा-
 र्थानां तत्समनन्तरप्रसंगात् । एकसन्तानत्वे सति कारणत्वादिति चेत् ।

सोऽयमन्योन्यमथय । सिद्धे हि समनन्तरप्रत्ययत्वे तस्यैकसन्तानत्वे
कारणत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च समनन्तरप्रत्ययत्वसिद्धिरिति ।

किं च—

अस्तुरूपामय वस्तुरूपामेता सस्ते सततिमाश्रयेथा ।

अस्तुरूपा यदि तर्हि मो स्यात्तस्या कथं कर्मफलव्यवस्था ॥ ७८७ ॥ ५

म्याच्चेत्तानीं करिकेसराणां तत्राधिकारं प्रथमस्तु नैव ।

नास्त्येयं यस्मादुभयत्र कश्चित्सदाप्यसत्त्वेन विशेषण ॥ ७८८ ॥

चेद्वस्तुरूपा प्रतिपादयेस्तां तन्नाप्यनित्येयमथास्तु नित्या ।

अनियनायां फलकर्मयोगाव्यवस्थितेर्हेतुरसौ कथं म्यात् ॥ ७८९ ॥

यस्मात्क्षणम्यो न समस्ति काचिद्विशिष्टताम्यां स्फुटमानमूमि । १०

वृत्तप्रणागावृत्तसंप्रयोगो तथा च तपो न वृत्तो भवेताम् ॥ ७९० ॥

स्यान्नित्यतायामभिधेयं न व्यावृत्तात्मनोऽमौ न तु वस्तुमेदं ।

निरकुशेऽस्मिन् च नाम मार्गं करोति कश्चित्कलहं विपश्चिन् ॥ ७९१ ॥

किं च—

सतानिभ्य म्यान्भिन्नोऽथ भिन्न

१७

सतानोऽयं चेदभिन्नस्तानीम् ।

नासौ कश्चित्किन्तु सतानि न स्युः

तत्त्व तस्मात्किं वृथाम्यं प्रवृत्त्या ॥ ७९२ ॥

भिन्नं स च तर्हि न पञ्चरूपरूपादिष्कन्धकुटुम्बकम्यान् ।

सताननाम्नस्तन्तीतमूर्ते स्कन्धस्य पष्ठस्य यत्नं प्रसक्तिः ॥ ७९३ ॥ १०

अथ न सताने भेदामेतादिभिक्त्वेपानिपातस्तस्य वस्तुविषय-

त्वान्, सतानस्य चावस्तुत्वात्कर्मफलमन्वधान्निव्यवहारनिवहनिर्व-

हणाथ हि पृथग्भूनेष्वपि क्षगेष्वभेत्परामशरूपसत्प्रतिगोचरीकृतं

सतानं, न चावस्तुत्वाद्देहादिभिक्त्वेरनित्राच्यं ण्वेति चेत् । त-

न्मन् । अस्तुनो वस्तुत्वात्तस्याहेतुत्वानुपपत्तेः । तथाहि—यन्मन् न

तन्कममनधाविध्यम्याहेतुं यथा गगननलिनमवस्तु । तत्त्वन्मने

- सन्तान इति तद्व्यवस्थाहेतुत्वे पुनरवस्तुत्वविरोधः । तथा हि—यद्वस्तु-
व्यवस्थाहेतु न तदवस्तु । यथा प्रत्यक्षादिकम् । कर्मफलसंबन्धादि-
व्यवस्थाहेतुश्च त्वन्मते संतान इति । अपि च संवृतिः कल्पनोच्यते ।
सा चासति मुख्ये न संभवति । अन्यत्र प्रसिद्धस्य हि धर्मस्यान्यत्रा-
५. ध्यारोपः कल्पना । न च मुख्यरूपत्वेनान्वितं रूपं भवत्तु, कापि प्रसि-
द्धम् । यत्पूर्वोत्तरक्षणेपु कार्यकारणभावप्रबन्धेन प्रवर्तमानेषु कल्पेत ।
एवं च सतानापेक्षया तत्संबन्धवदनादिति प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तं
'सादृश्यादेव तत्संभवात्प्रदीपवत्' इति तदपि नावदातम् ।
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यान् । प्रदीपे हि प्रमातुरवस्थाने विषय-
१० भेदेऽपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानमुपपन्नम् । न पुन. परस्परविलक्षण-
ज्ञानक्षणेपु प्रमातृप्रमेययोरन्यन्तभेदात् । न ह्यन्येन दृष्टेऽन्यस्य सादृ-
श्यम् । मया दृष्टोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं दृष्टम् । सोऽयमित्यादिज्ञानं
हि स्मृतिमपेक्षते । स्मृति. संस्कार. सोऽप्यनुभवामेत्यनुभवादिमुक्ता-
फलानामनुस्यूतैकप्रमातृसूत्रानुप्रवेशे सत्येवानुभवादिक्रमेण प्रत्यभिज्ञान-
१५. मुपपद्यते नान्यथा । प्रदीपवत्प्रमातु. प्रतिक्षणं निरन्वयनिवृत्तौ
पूर्वोत्तरदर्शिनोश्चित्तक्षणयोर्भिन्नसंतानवदन्यत्वात् । अपि चानुस्यूतै-
कात्मानभ्युपगमे प्रत्यभिज्ञानजनिकां किमनुभव एव कालान्तर-
भाविनी स्मृतिं जनयेत्तज्जनितः संस्कारो वा । न तावदाद्यः पक्षः ।
अनुभवस्य चिरतरनिरन्वयनष्टत्वेन तद्वेतुत्वानुपपत्तेः । अन्यथानुप-
२० पन्नोऽप्यसौ ता निवर्तयेद्विशेषाभावात् । द्वितीयपक्षेऽपि प्रत्यक्ष-
सिद्धोऽतीन्द्रियो वाऽयं भवेत् । प्रत्यक्षसिद्धोऽपि किमनुभवोत्तरकाल-
भाविवुद्धिद्वारास्वरूपस्तदन्यो वा । नाद्यः पक्षः । गच्छतृणस्पर्श-
दर्शनान्तरसमुत्पन्नस्तद्बुद्धिद्वाराया अपि तत्संस्कारत्वप्रसगात् । तथा च
गच्छतृणस्पर्शस्मरणस्याप्युत्पत्तिप्रसक्तिः । नापि द्वितीयः । अनुभवो-
२५. त्तरकालभाविवुद्धिद्वारास्वरूपादपरस्य दृश्यस्य सतोऽनुपलब्धिवाधि-
तत्वादनभ्युपगमाच्च, अतीन्द्रियोऽपि चिरस्थायी संतन्यमानो वा ।

संस्कारश्चेच्चिरम्यायी तदात्मयस्यमा क्षमा ।

कथंचित्तदभिज्ञा मा यस्मादात्मा निगद्यते ॥ ७९४ ॥

सन्तन्यमानोऽपि चित्तिस्वरूप किंवा भवेदेष जडस्वरूप ।

सूक्ष्मो न पक्ष प्रथम कदाचित्तैवात्र यस्मादनुमृतिरस्ति ॥ ७९५ ॥

मिक्षो समस्त च मत त्वयापि सनेदन स्वानुभवामिरामम् ।

५

एव च दृश्यानुपलब्धमाधात् सविचित्संस्कारकथा न साध्वी ॥ ७९६ ॥

जडस्वरूपोऽपि समस्ति नामौ न सौगताङ्गीकृतिरत्र यस्मात् ।

यद्वाऽस्तु किं त्वेष फल विन्यास्त्वसतनो वा चित्तिमृततो वा ॥ ७९७ ॥

न तावदाद्य क्षमतेऽत्र पक्ष स्मृति फल चेतनस्य यस्मात् ।

अचेतनश्चैव न चेतनायाम्बस्या उपादानमुपैति युक्तिम् ॥ ७९८ ॥ १०

अन्यत्र संस्कारकलाफल तु स्मृतिर्यदि स्यात्परत्र तर्हि ।

चैत्रस्य संस्कारकलामृतिस्तु भैरव्य किं नैव समुज्जिहीत ॥ ७९९ ॥

अचेतनस्य किं चास्य चेतनानुमय कथम् ।

मिक्षो सूक्ष्म निरीक्षस्व स्यात्पादानकारणम् ॥ ८०० ॥

आत्मान न विना तस्मात्संस्कार सौगतेन ते ।

१५

स्मरण प्रयमिन्ना च घटामागीकते स्फुटम् ॥ ८०१ ॥

प्रमातुरेकस्याभावे चाज्ञानिरूपोपलब्धे तदुपाविनामाविषु गन्धर-

सादिषु विभिन्नमातृवत् स्मरणपूर्वकस्येच्छाभिज्ञापादेन उपपत्तेस्तदुप-

भोगाय प्रवृत्तिरिति दुष्यता स्यात् । तथा दीष्टानिष्योर्विवादापता

प्राप्तिपरिहारेच्छानुभयस्मरणाधारेकप्रमातृनिष्ठा । तन्नन्तर नियमे २०

नोत्पद्यमानत्वान् । या तु नैव सा नैवम् । यथा त्वेव तानुमूनम्भृते

यत्नदत्तेच्छानुभयस्मृत्यनन्तर नियमनोत्पत्ते चेष्टानिष्ठयोर्विवादापता-

प्राप्तिपरिहारेच्छेति । न यत्न विभिन्नकृतकाया त्वेव तानुमूनम्भृतेऽ-

भिमतोऽनभिमते वा यस्तुनि तप्राप्तिपरिहाराय यत्नतत्त्वोच्छा ममुद

सन्ती प्रतीयत । ततो मित्रकृतक सादृश्यावर्तमानेयमेककृतत्वेनैव २१

न्याप्यते । तथा च य एवानुमयति स्मरति च म ण्येच्छनीत्येक-

- प्रमातृत्वसिद्धिः । यच्चाभिहितं ' क्रममाविर्हर्षाविपादादिव्यापकस्व-
मात्मनः ' इत्यादि तदपि न कमनीयम् । एकस्वमावनेव तेन
हर्षादीना व्याप्यत्वान् । न चैवमनवस्था । अर्थान्तर्भूतानां तेषा-
मर्थान्तरभूतैः स्वमावैव्याप्त्यनभ्युपगमात्, हर्षादिरूपतयात्मनः परिणामो
५ हि हर्षादीना तेन व्यामिश्रित्रज्ञानेन नीलाद्याकाराणा व्याप्तिवत् ।
न हि तत्रापि तद्रूपतया परिणतेरन्या तदाकारव्याप्तिरस्ति । चित्रज्ञान-
नीलाद्याकाराणामर्थान्तरत्वाभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तत्पञ्चभाव-
दोषापत्तिः । ननु चित्रज्ञानस्य नीलाद्याकारात्मकतया तद्व्यापिनः
स्वयं संवेदनान्न भेदपक्षमाविदोषापत्तिस्तर्थात्मनोऽपि क्रमेण हर्षाद्यने-
१० काकारात्मकतया तद्व्यापिनः स्वयं संवेदनान्कथं तत्पक्षमाविदोषोप-
निपातः स्यात् । आत्मापलोपे बन्धमोक्षयोरप्यभावः स्यात् । तयोरेका-
धिकरणत्वेन प्रतीतेः । तथा हि—विवादास्पदबन्धमोक्षावेकाधिकरणौ ।
बन्धमोक्षत्वान्यथानुपपत्तेः । बन्धपूर्वको हि मोक्षः । यदा चान्यो बद्ध-
स्तदा को नाम मुच्यताम् । सतानापेक्षया बद्धस्यैव मोक्ष इत्यपि
१५ स्वदर्शनानुरागविजृम्भितम् । तस्यानन्तरमेव व्यपास्तत्वात् । एव च—
सौगतेषु गलिता मनोरथाः सर्व एव वत जीवसिद्धितः ।

जैनचन्द्रतनयेषु ते पुनः पुष्पिताश्च फलिताश्च सर्वतः ॥८०२॥५५॥

अथ प्रमातृत्वेनाभिमतम्यात्मन एव चैतन्यस्वरूपत्वादीन्धर्मान-
भिधित्वुराह—

- २० चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद्भोक्ता
स्वदेहपरिमाणः प्रतिक्षेत्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवां-
श्रायमिति ॥ ५६ ॥

चैतन्यं साकारनिराकारोपयोगाग्न्य स्वरूपं यस्यामौ चैतन्यस्वरूपः
परिणमनं प्रतिसमयपरापरपर्यायेषु गमनं परिणामः, स नित्यमस्या-
२५ स्तीति परिणामी । कगेत्यदृष्टादिकमिति कर्ता । साक्षात्—अनुप-

चरितवृत्त्या मुङ्क्ते सुखादिकमिति साक्षाद्भोक्ता । म्वदेहपरिमाण
 म्वोपात्तवपुर्वापक प्रतिक्षेत्र प्रतिगरीर भिन्न पृथक् पौद्गलिकादृष्ट-
 वान्, पुटलघटितकर्मपरतत्र । अथमित्यनन्तर प्रमातृत्वेन निरूपित
 आत्मेति । अत्र चेतन्यस्वरूपत्वपण्डित्यविशेषणाम्या जडस्वरूप
 कूटस्थनित्यो नैयायिकादिसमत प्रमाता व्यवच्छिद्यते । स्वरूपेणा-
 चिद्रूपस्य सर्वथाप्यविचलिनरूपस्य चात्मनोऽर्थग्रहणानुपपत्ते । न च
 व्यतिरिक्तनानसमवायाज्जडस्वरूपोऽपि कूटस्थनित्योऽप्यसावर्थ प्रमा-
 म्यतीति मन्तव्यम् । समवायस्य पुरा पराम्भत्वात् । यदि च समवाय-
 माहात्म्यात्मात्मनि नान समवेति तदात्मना समवायस्य च व्यापित्वा
 देकरूपत्वाच्च सर्वामसु किं न समवेति विरक्षितात्मनान विशेषा १०
 भावात् । एव च निनद्वत्तमत्रेनेन देवदत्ताभ्योऽपि वस्तुतत्त्व
 प्रतिपद्येरन् । किंच विनानोत्पत्तिसमयेऽपि यथाविध पूर्वदशायामय
 मात्मा तथाविध एव वर्तमान पूर्वमप्रमाता पश्चात्तु प्रमातेति नुवाण
 कथं स्वस्थ इत्यास्ता तावत् ।

कना साक्षाद्भोक्तेति विशेषणयुगलकेन कापिलमत तिरस्क्रियते । १५

आत्मविषयककापिलमत तथा हि—कापिल कतृत्व प्रकृते प्रति
 निराकरणम् । जानीते न पुरुषस्य । भोक्तृत्वमप्युपचरितमेव
 पुरुषस्य ॥ प्रतिपद्यते । प्रकृतिविकारभूताया हि दण्डाकाराया
 बुद्धो सक्रान्ताना सुखदुःखादीना पुरुष स्वात्मानि प्रतिबिम्बो
 दयमात्रेण भोक्ता तन्मते व्यपदिश्यते । ' बुद्धव्ययनसितमर्थं २०
 पुरुषश्चेतयते ' इति वचनात्पिति । ण्तत्त्वानुपपन्नम् । अकर्तु पुरुषस्य
 कथमपि भोगानुपपत्ते । ननु जपाकुसुमादिसानिगानवशत स्फटिके
 रक्तादिव्यपदेशवदकर्तुरपि पुरुषस्य प्रकृत्युपवानवगत सुखदुःखादिभोग
 व्यपदेशो भाग्यव्यतीति चेत् । न कथंचित् सक्रियत्वमन्तरेण प्रकृत्युप
 धानेऽपि तस्यान्यथारूपत्वानुपपत्ते । अप्रच्युतप्राचीनस्वरूपस्य च २५
 भोक्तृत्वव्यपदेशानहत्वात् । तत्रच्ये च प्राक्तनरूपत्यागेनोत्तररूपा

- ध्यासिततया सक्रियत्वं दृष्टादायातम् । अस्य स्फटिकदृष्टान्तोऽपि न
साधीयान् । यतस्तत्रापि जपाकुसुमादिच्छायापरमाणुप्रारब्धप्रति-
विम्बाख्यद्रव्याधारतारूपपरिणामाविर्भावादेव रक्तादिव्यपदेशः सर्वथा-
प्यविचलितरूपस्य तादृशव्यपदेशानर्हत्वाच्च खल्वाभ्रफलादौ जपा-
५ कुसुमादिसान्निध्येऽपि तथाविधपरिणामाविर्मूर्तिं विना रक्ततादिव्यपदेशं
कश्चिर्लौकिकः परीक्षको वा प्रवर्तयति । तत्राक्रियस्य भोक्तृत्वं युज्यत
इति सिद्धं पुरुषस्य कर्तृत्वम् । प्रतिहतं च प्रागेव कापिलमतमित्यल-
मतिप्रसंगेन । स्वदेहपरिमाण इत्यनेनापि नैयायिकादिपरिकल्पितं
सर्वगतत्वमात्मनः प्रतिषिध्यते । तत्प्रतिषेधश्च कृत एव पट्पदार्थ-
१० परीक्षायामिति नेह प्रतन्यते ।

- प्रतिक्षेत्रं भिन्न इत्यमुना पुनर्विशेषणेनात्माद्वैतवादिदर्शनं
‘आत्मविषयकद्वैतवादि- निरस्यते । दृष्टेष्टवावितत्वात् । तथा हि-
मतखण्डनम् । संसारिणस्तावदात्मन एकत्वे जननमरण-
करणादिप्रतिनियमो नोपपद्यते । तदा खल्वेकस्मिन् जायमाने
१५ सर्व एव जायेरन्, म्रियमाणे म्रियेरन् । अन्धादौ त्वेकस्मिन्सर्व
एवान्धादयः । विचित्ते चैकस्मिन्सर्व एव विचिताः स्युरिति प्रति-
नियमानुपपत्तिः । प्रतिक्षेत्रं तु पुरुषभेदे युज्यत एव जननादिप्रति-
नियमः । न चैकस्यापि पुरुषस्य देहोपधानभेदाज्जननादिप्रतिनियम
इति युक्तम् । पाणिस्तनाद्युपधानभेदेनापि जननादिप्रतिनियमापत्तेः ।
२० न हि पाणौ छिन्ने स्तनादौ महत्यवयवे जाते युवतिर्मृता जाता वा
भवतीति किं च । संसार्यात्मन एकत्वस्वीकृतावेकस्मिन् शरीरे व्याप्रिय-
माणे सर्वाण्यपि शरीराणि व्याप्रियेरन् । नानात्वोपगमे पुनस्तस्य
नायं दोषः । ननु जननमरणादिप्रतिनियमः समस्तोऽपि भ्रान्त एवेति
चेत् । न भवत इव सर्वस्य तद्भ्रान्तत्वानिश्चयप्रसक्तेः । ममैव तन्नि-
२५ श्रयस्तदविद्याप्रक्षयादिति चेत् । न । सर्वस्य तदविद्याप्रक्षयप्रसंगात् ।
अन्यथा त्वत्तो भेदप्रसक्तिर्विरुद्धधर्माध्यासात् । ममाविद्याप्रक्षयो नान्ये-

पामित्यप्यत्रिणाविडसिनमेवेति चेत् । तर्हि सर्वोऽप्येव सप्रतिपद्येन ।
 तत्रैतच्च प्रतिपत्तां परेषामप्रतिपत्तां तु न कदाचिद्विद्वद्ब्रह्माध्यासान्मु-
 च्यते । तथा च प्रत्यामदृष्टनात्मभेदेन त्रिणोऽथ ससार्वात्मेकवत्त्वात् ।
 तथेष्टेनापि प्रतिपाद्यपतिपात्कभावात्तिनेति प्रागेव प्रदर्शितम् । तथा मु-
 क्तमनोऽप्येकत्वे मोक्षमाध्यासाध्यामवेषण्य परमात्मनोऽन्यस्य मुक्तस्या-
 भवनात् । समवेता मुक्तानेकत्वमिद्वि । यो य ससारी निवाति स स
 परमात्मन्येकत्र लीयत इत्युक्तम् । तस्य विकारितप्राप्त्याऽनियत्व-
 प्रसगात् । तथा च कुतस्त्वेकत्वप्रवात् इत्यमावपि दृष्टेष्टाभित ।
 न च विद्यावशात्तेव नानामाभिमान इति चेत् । नैवम् । यत् कस्येय-
 मविद्या । न तात्पर्यमात्मन । तस्य मुक्तत्वेनाविद्यासपकानुपपत्ते । १०
 नापि जीवात्मनामविद्या । ते हि परमात्मन सकाशात्तन्वेऽनन्ये वा ।
 यद्यन्ये तन्मात्राद्वैतविरोध । अथानन्ये तर्हि कथं तेषां समारम्भात् ।
 नित्यमुक्तपरमात्मनोऽपृथग्भूतत्वात् । तत्राविद्यावशात्तानात्मभिमान
 इत्युपपन्नम् । यत्प्युच्यते यथक्रमेणाकाश धरावायुच्छेदक्रमेणाद्विद्यते
 घटाकाश पटाकाशमिति । तथेकमेवात्मतत्त्वं देहस्वरूपाच्छेदक्रमेण १५
 द्विजने न तु तत्त्वत इति । तदपि न्यायराक्षम् । न हि स्याद्वादिमते
 व्योमापि सर्वैकस्वरूपमस्ति । तस्य सावयवत्वेन कथंचिन्नानास्वगात्रस्य
 प्रमाधिनत्वात् । किं च यथा घटनिवृत्तावेव घटाकाश मुक्त
 मन्येव देहनिवृत्तावेव तदवाच्छिन्न पुमान्मुक्त स्यान्नित्येव
 न सिद्धो मोक्ष प्रसक्त । तत्रैव मोक्षज्ञानं व्यर्थम् । देह- २०
 निवृत्तावप्यविद्यामस्कारस्तत्कृतेऽस्ति । ततस्तत्त्वच्छिन्नस्यामप्रदेशस्यैव
 समारम्भ इति चेत् । १ विकल्पानुपपत्ते । स हि देहवृत्त संस्कार किं
 देहवपिच्छिन्नदत्त किंचाकाशरूपद्व्यापक इति प्राच्ये पक्षे
 चित्ररूपदेशस्थेन देहेन स्वावच्छिन्न एवात्मप्रदेशेन कृत संस्कारमन्त्रव
 जन्मान्तर जनयेत् । सुखदुःखाद्युपभोगोऽपि तत्रैव स्यान्नन्यप्रदेशस्य २५
 तत्संस्कारणावच्छिन्नत्वात् । अथ गत्वा मस्कार प्रदेशान्तरमप्यव-

- च्छिनत्ति । भैवम् । अविद्यासंस्कारस्य निष्क्रियत्वेन गमनानुपपत्तेः । किं च संस्कारो मुक्तमपि प्रदेशं गत्वाऽवच्छिन्ध्यात्, तदवच्छेदे च मुक्तस्य पुनः ससारित्वप्रसंगः । तत्रैव स्थितः प्रदेशान्तरेऽपि स्वकार्यं संस्कारः करोतीति चेत् । एवमपि मुक्तप्रदेशेऽपि कुर्यादिति स एव
- ५ प्रसंगः । अथाकाशवद्व्यापकः संस्कारस्तेन सर्वेऽप्यात्मप्रदेशा व्याप्ता इति न कश्चित्प्रदेशो मुक्तः स्यात् । तस्मान्न सर्वदेहेष्वेक एवात्मेति । एतेन तप्तायःपिण्डादग्निकणा इवात्मतत्त्वाज्जीवात्मानोऽसंख्याता उत्पद्यन्ते । तेषां ससारमोक्षज्ञानादिव्यवस्थेति समुद्राद्बुदकवत्तत एव निःसरन्ति पुनस्तत्रैव लीयन्त इति च परेषां वचः प्रलापमात्रतया
- १० स्थितमवसेयम् । उक्तनीत्या ससारिणि मुक्ते चात्मन्यनेकत्वस्य प्रसाधितत्वात् । वादिप्रतिवादिप्रतिनियमदर्शनाच्चानेकत्वमेवात्मनः स्वीकर्तुं युक्तम् । दृश्यते ह्ययं वाद्येषु च प्रतिवादीति सकलसहृदयसंप्रतिपन्नः प्रतिनियमः । स चात्माद्वैते न घटामास्कन्दति । अन्यथैकस्मिन्नपि त्वच्छरीरे वादिप्रतिवादिभावप्रसक्तिः । एवं च यथा तवात्माद्वैते संप्र-
- १५ तिपत्तिस्तथा प्रतिवादिनोऽपि स्यात् । यथा वा प्रतिवादिनस्तत्र विप्रतिपत्तिस्तथा तवापि स्यात्, भेदाभावात् । अथाविद्याविलासादेवायं वादिप्रतिवादिप्रविभागः परमार्थतस्तु वादिप्रतिवादिनोः शरीरमेकात्माधिष्ठितमित्यास्थीयेत तदपि न सुव्यवस्थम् । प्रमाणप्रतिहतत्वात् । तथा चास्मद्विनेयस्य निरवद्याविद्यापद्भिर्नाप्रमोदनद्युमणैर्नोमिचन्द्रगणैरत्र व्यति-
- २० रेकप्रयोगः—‘ त्वत्प्रतिवादिशरीरं तदात्मनात्मवन्न भवति योगसमृद्ध्याद्यजन्यत्वे सति त्वत्प्रतिवादिशरीरत्वात् । यत्तु त्वदात्मनात्मवत्, तन्न योगसमृद्ध्याद्यजन्यत्वे सति तत्प्रतिवादिशरीरं यथोभयसंप्रतिपन्नं त्वच्छरीरं योगसमृद्ध्याद्यजन्यत्वे सति त्वत्प्रतिवादिशरीरं तस्मात्त्वदात्मनात्मवन्न भवतीति पौद्गलिकादृष्टवान् ’
- २५ इति नास्तिकादिमतप्रतिक्षेपाय । तथा हि— चार्वाकाश्चर्चयन्ति । न किञ्चिदप्यदृष्टं नाम समास्ति । तदाधारभूतस्यात्मनः कस्याचिदसंभावात्,

तत्सिद्धिनिवधनप्रमाणामावाच । भूतान्येव हि तथा तथा परिणति-
 विशेषणालीनि सुखदुःखादिभिचित्रकार्यकरीणि भविष्यन्तीति किं
 तत्करणलम्पटेन दृष्टेनादृष्टेनामुना कर्तव्यम् । किमियमकस्माच्चावार्क
 तेऽत्र विस्मरणशीलता समभूत् । यदनन्तरमपि माधिनमात्मान नाव-
 धारयसि । तथा चासिद्धमाधारमूनस्यात्मन कस्याचेदसमवादि- ५
 त्यदृष्टसिद्धिनिवधनप्रमाणामानोऽप्यसिद्ध । आगमानुमानयोस्तत्सि-
 द्धिसाधनयो सद्भावात् । तथा हि—‘शुभ पुण्यस्याशु ४ः पापस्य’
 इत्यष्टप्रकटनपटीयानस्त्येवागमप्रदीप । प्रसाधित चाम्य प्रामाण्य
 प्रागेव । अनुमानमपि तत्सिद्धिदुर्धर विद्यत एव । यस्तु स्याधना-
 नामपि पुसा कायविशेष स सहेतुक कार्यत्वात्कुम्भवत् । यश्चाम्य १०
 विशेषस्य हेतुस्तददृष्टमेव, दृष्टस्य हेतो सवस्य सव्यभिचारत्वात् ।
 यमलनातयोरपि वीथिविज्ञानपैराग्यादिविशेषदशनात् । यदमापि माप्य-
 कारपादैः ‘जो तुल्लेमाहणाण फले तिसैसो न सो विणा हेउ ।
 कज्जत्तणओ गोयम ’ घडो वर हेऊ य सो कम्म ॥ १ ॥ ’

जयन्तोऽप्यजल्पत्—

‘ दृष्टं साध्यासुतयोर्मयोस्तुल्यज मनो ।

विशेषो वीर्यविज्ञानपैराग्यारोग्यमपदाम् ॥ ’ इति ।

तथा—

‘ जंगतो यच्च वैचित्र्य सुगदुःखादिभेदतः ।

कृपितेषादिमाम्येऽपि त्रिलक्षणफलोदय ॥

अकम्मानिधिलामश्च त्रिगुत्पातश्च कस्यचित् ।

क्वचित्फलमयत्नेऽप्यफलता यत्र तत् क्वचित् ॥

२०

१ तत्वाप० ६-३ ६-४

२ यस्तुल्यमाधनयो फले विशेषो न स विना हेतुम् । कायत्वो गोतम षट्
 इव हेतु-४ म कर्म ॥ इति छाया । विशेषावश्यकाम्ये गा १६१३

३ या म पृ ४७२ ४ न्या म पृ ४७१

तदेतदुर्ध्वं दृष्ट्वा कारणाद्यभिचारिणः ।

तेनादृष्टमुपेतव्यमस्य किंच न कारणम् ॥' इति ।

अथाभ्युपगम्यत एवादृष्टो भूतधर्मः कश्चिद्वेतुस्ततः सिद्ध-
साध्यतेति चेत् । तर्हि स्वाकृतेनैव नामान्तरेण त्वयाप्यदृष्टम् ।

५ न च नाम नाममात्रभेदे कलहायन्ते सन्तः । भूतधर्मत्वे चास्य
रूपादिवद्दृश्यत्वमेव भवेत् । तदुक्तम्—

‘अदृष्टो’ भूतधर्मस्तु जगद्वैचित्र्यकारणम् ।

यदि कश्चिदुपेयत को द्वेषः कर्मकल्पने ॥’

‘संज्ञामात्रे विद्यादश्च तथा सत्यावयोर्भवेत् ।

१० भूतवद्भूतमस्य न चादृश्यत्वमभवः ॥’ इति ।

ननु कार्यस्य स्वाभाविकत्वेनाप्यविरोधात्संदिग्धव्याभि-
चारिता हेतोः । तथा च कथं प्रस्तुतविशेषस्य सहेतुकत्वसिद्धिरिति
चेत् । तदुक्तम् । कार्यस्वाभाविकत्वस्यानन्तरमेव निवारितत्वान् ।
ननु कर्मणामपि विशेषः स्वाभाविकः सहेतुकं वा । स्वाभाविकश्चे-

१५ तदा तेनैव व्यभिचारी हेतुः । तद्वदेव च जगद्वैचित्र्यस्यापि स्वाभाविकत्वं
किं न स्यात् । सहेतुकश्चेत्तद्वानवस्था । यतस्तद्वेतुविशेषेऽप्यपरहेतु-
विशेषेण तत्राप्यपरेण तेनावश्यं भवितव्यमिति क व्यवस्थिति-
र्भवेत् । यदाह—

‘कर्मणां ननु वैचित्र्यं कर्मान्तरकृतं यदि ।

२० अदृष्टं तत्त्वतः सिद्धं जगत्त्रयं तदिष्यताम् ॥’ इति ।

अत्रोच्यते । सहेतुक एव कर्मविशेषः स्वीक्रियते । न
चात्रानवस्था भवन्त्यपि दोषाय । बीजाङ्कुरसंतानवदनादित्वान् कर्म-
संतानस्य । तस्याप्यनादित्वं जीवसंसारयोरनादित्वादित्यदृष्टसिद्धिः ।
उक्तं च—

‘ हेतुन्तरानिमित्तेऽपि कर्मैवचित्र्यकल्पने ।

ममारस्यादिशूयत्पान्नाननस्था भयानहा ॥

तथा च पुण्य पुण्येन पापः पापेन कर्मणा ।

जायते जन्तुरित्येव घर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥

तथा गौतम - पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन इति । ५

तस्मात्तु तर्कमूलेन दृष्टकार्योपवातिना ।

मर्गलोपिस्त्वेन नोद्येन कृतमीदृशा ॥ ’ इति ।

तथा स्वपरमुखदुःहेतवो विशुद्धिकारणकार्यस्वभावा

प्राणिना कायवाङ्मन क्रिया गुणफलपुद्गलमयहेतवो विगुद्वयकृत्वा-
त्स्थयाहाराभिक्रियान्त । तथा स्वपरमुखदुःहेतवो सङ्केतकारणका- १०
यस्वभावा प्राणिना कायवाङ्मन क्रिया अगुणफलसमयहेतवो सङ्के-
शाकृत्वाद्विषमक्षणादिकायादिक्रियावत् । विगुद्वयकृत्वादिति विशुद्धि-
कारण विशुद्धिकार्यं विशुद्धिस्वभाव वा कायादिक्रियावृत्तिं विशुद्धयकृ-
मिद हेतुत्वेन विवक्षितम् । तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् । सङ्केशाकृत्वादिति
सङ्केतकारण सङ्केतकार्यं सङ्केतस्वभाव वा । कायाभिक्रियावृत्तिं सङ्के- १५
शाकृमिद हेतुतयाभिप्रेतम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । इदमत्रोप-
र्यम् । सुखस्य दुःखस्य वा स्वपरोमयस्थस्य विशुद्धिमङ्गेणैव
पुण्याश्रयेतुत्वं यथाक्रमं प्रतिपत्तव्यमिति । ये चात्र गुणगुणफल
पुद्गलास्ते पुण्य पाप च कमानेकरिधम् । क सङ्केत का वा विशुद्धि-
रिति चेन् । उच्यते । आर्तैरौघाद्यानपरिणाम सङ्केत । तदभावो २०
विगुद्धि । आत्मन स्वामनावस्थानमिति ।

तस्माद्विचित्रेषु फलेषु पुमा लोकायर्तलोपपत्त्यातीण ।

नियामक किञ्चन कमरूप मुक्त्वा निक्वप्वाभ्यारिक्त्पनीयम् ॥८०३॥

नन्वन्तु नाम कम तथापि नैतत्प्रादुर्लभिकमालपितु युक्तम् ।

शक्तिरूपस्यैवाम्य व्यग्रस्थानान् । परमात्मन एव हि धमा २५

- धर्मरूपं तथाभूत सामर्थ्यं येन मुखदुःखादिरूपो विचित्रः परिणामः प्रादुर्भवतीति । तद्व्युक्तम् । यतोऽसौ शक्तिः परमात्मनो भिन्नाऽभिन्ना वा । अभेदे परमात्मैव । तस्य च सनातनत्वात्तदुपदौकनीयफलस्यापि सदा सत्त्वानुपपन्नः । भेदे त्वनित्या नित्या वासौ स्यात् । अनित्यत्वे
- ५ कुतोऽस्याः समुत्पत्तिः । दानतपोहिंसानृतादिक्रियात इति चेत् । ननु यदि परमात्मनो भिन्नरूपत्वेनाचिद्रूपायाः शक्तेर्दानादिक्रियावशादुत्पात्तिरभीष्टा तर्हि कथं नाम नादृष्टं पौद्गलिकमङ्गीकृतं भवेत् । अचिद्रूपस्य तस्य पुद्गलादन्यस्यायोगात् । अथ नित्यैव शक्तिस्तर्हि नित्यमेव तत्फलोदयप्रसक्तिः । अथ नित्याप्यसौ शक्तिर्यदैव क्रिया-
- १० भिव्यज्यते तदैव फलोदयाय कल्पते नान्यदापीति चेत् । नैवम् । आवरणस्वीकरणमन्तरेणाभिव्यक्तेरेवासंभवात् । आवृतमेव हि तमस्तोमादिना स्तम्भकुम्भोऽम्भोरुहादिभावमृन्द प्रदीपादिना व्यज्यमानमालोकितम् । आवरणस्वीकरणे च कथमात्माद्वैतवादः कुशली । कथं चावरणस्यैव कर्मता न स्यात् । किं च दानादिक्रियायाः शक्त्य-
- १५ भिव्यज्जकत्वस्वीकारे यदैवासौ स्यात्तदैव स्वर्गादेरपि तत्फलम्योत्पादप्रसगः । न खलु प्रदीपकुम्भेनाभिव्यक्ताः कुम्भादयः कालान्तरे स्वकायेमुपलम्भं प्रभावयन्तो दृश्यन्ते । अथ फलप्रसवं प्रति योग्यत्वमेव शक्तेरभिव्यक्तिरपि कालान्तर एव । ततस्तदुत्पत्तिः । तदपि नोपपत्तिपात्रम् । तदभिव्यज्जकक्रियावैफल्यापत्तेः । दानादिक्रियाकलापा-
- २० त्प्रागपि शक्तेः फलोत्पादं प्रति योग्यत्वात् । इदमेव हि योग्यत्वयत्कालान्तरे कारणप्रत्यासत्तौ कार्यकरणं नाम । तच्चास्याः सर्वदाप्यक्षूणमेव । अपि च यदीय दानादिक्रियाशक्त्यभिव्यञ्जिका परमात्मनः पृथग्भूताभ्युपेयते तदा कथमात्माद्वैतवादः श्रेयान् स्यात् । अथ पृथग्भूता त्वसौ परमात्मैवेति सदा शक्त्यभिव्यक्तिः स्यात् ।

सौगतास्तु सगिरन्ते — शुभाशुभफलसंस्कारस्वरूपा वासनैवादृष्ट-
मिति । तत्प्यसुदृष्टम् । वामकद्रव्यसमन्वयमन्तरेण वामनाया अनुपपत्ते ।
न गन्तु न कुलविचैकिलमालतीमन्दरादिद्रव्यसपर्कमन्तरेण नीरातौ
वामना विद्योभ्यने । नासकद्रव्यमन्वाभ्युपगमे च तदेवाव्याहतमम्मा
कमदृष्ट सिद्धम् । अथ नानस्वरूपमेव वासना तस्य च समन्वयमन्तरेणा- ७
प्युपपद्यमानत्वात्किमदृष्टादृष्टकल्पनयेति चेत् । नैवम् । अतिप्रमगा
पत्ते । एन हि समस्तमपि नान वासितमेव समन्तानि । सरूपमात्रस्य
समन्ताविशेषात् । तथा च न कदाचिन्मुक्ति म्यात् । अथ निम्बिठ-
नान वासनात्वेन प्रतिपाद्यते किन्तु विशिष्टमेवेति चेत् । नैवम् ।
केवलस्य वेशिष्टयानुपपत्तेनानमात्रतया सवचानानामविशिष्यमाणत्वात् । १०

वामनाहेतुभूत तद्विन्न कमानुमन्यताम् ।

प्रमाणाभिमुख भाव को नाम द्वेष्टि योक्तिक ॥ ८०५ ॥

यौगास्तु जगदु — 'आमगुणरूपदृष्ट बुद्धयान्वित' इति । तदपि
नोपपत्तिमिति । आमगुणत्वे कमणस्तारत-अनिमित्तत्वविरोधात् ।
न गन्तु यो यस्य गुण स तस्य पारत-अनिमित्त यथा पृथिव्यात् १५
रूपादि । आमगुणश्च धर्माधर्मादिसत्तक कर्म परैरभ्युपगम्यत इति न
तदात्मन पारत-अनिमित्त म्यात् । न चात्मन पारत-अयमसिद्धम् ।
तथा हि—परतन्त्रोऽमो हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वान्मद्योद्रेकपरतन्त्राशुचि-
स्थानपरिग्रहवद्विशिष्टपुरुषतत् । हीनस्थान हि शरीरमात्मनो दु ख-
हेतुत्वात्कारागारतत् । शरीरपरिग्रहवाश्च ममारी प्रसिद्ध ण्व । न २०
च त्रिंशशरीरे दु खहेतुत्वाभागात्पक्षाव्यापकत्वं हेतोरिति मन्तव्यम् ।
तस्यापि पञ्चदशगाया दु खहेतु प्रसिद्धे । तत् स्थितमिदम्, अद-
ष्टमात्मगुणो न भवति पारत-अनिमित्तत्वात्त्रिगंडान्वित ।
क्रोधादिभिव्यभिचार इति चेत् । न । तेषामप्यात्मपारत-अनिमित्तत्वे
पौटलिकत्वेन गुणानुपपत्ते । चिद्रूपतया मवेद्यमाना क्रोधादय ०

- कथं पौद्गलिका. प्रतीतिविरोधादिति चेन् । नैवम् । तेषा पारतन्त्र्य-
निमित्तत्वाभावात् । द्रव्यक्रोधादय एव हि जीवस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं
न भावक्रोधादयः । तेषा स्वयं पारतन्त्र्यरूपत्वान् द्रव्य, ...
.... जीवस्य पारतन्त्र्य न पुनस्त-
५. कृतमन्यत्किंचिदित्यव्यभिचारी हेतुः । यतो व्योमशिवः प्रोवाच
'अथ पुरुषगुणत्वे किं प्रमाणम् । अनुमानमागमश्च । तथा हि-
तनुभुवनादि पुरुषगुणपूर्वकं विचित्रकार्यत्वाद्गुणादिवदिति ।
यथाहि रथादिकर्ता भोक्तुरभिप्रायं विचित्रमपेक्षमाणस्तथैव
तद्रचनां करोत्येवं .... आत्मनि
१० बुद्ध्यादयः संभवन्ति । सस्कारस्तु स्मरणोत्पत्तावेवावगतसामर्थ्य इति
गुणान्तर तद्गतमपेक्षमाणस्तदुपभोगनिष्पन्नये विचित्रशरीरादिकमारमत
इति । आगमस्तु यावदात्मनि धर्माधर्मौ तावदायुः शरीरमिन्द्रियाणि
विषयाश्चेति । तथा—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति तत्रास्य शिवाय ।
.... पिता । अदृष्टगुणपूर्वकत्वविरुद्धस्य
१५ बुद्धिगुणपूर्वकत्वस्यैव कार्यत्वात्प्रसिद्धे । रथादौ तथैव व्याप्ति-
व्यवसायात् । अथ न नाम विशेषविरुद्धो हेत्वाभासो भवति ।
अनुमानमात्रमुद्रामङ्गप्रसंगात् । धूमानुमानेऽपि तदापत्तेः । तथा हि—इयं
महीधरकन्धरादिनिरन्तरसमीरलहरी परस्पराघट्यमानमस्करस्कन्धप्रव-
न्वोद्धुरज्वालाकरालकृशानुमती न भवति । किंतु घटचेटिकापेटक-
२० प्रकटफूत्कारसंघुक्ष्यमाणगोमयोत्पाद्यपावकवती धूमत्वात्पावकप्रवेशा-
दित्यत्र तथाविधघनज्ञयाविरुद्धः कृशशरीर एव कृशानुर्युष्मन्मते
सेद्धुमर्हति । अथात्र विशेषाभिधानपरिहारेण सामान्यमात्रस्यैव साध्य-
त्वेनोपादानाद्धूमस्याग्निमात्रेण व्याप्तेरुपलम्भाच्च । यत्र धूमोपलम्भस्त-
त्राग्निमात्रप्रसिद्धेर्विरुद्धत्वानवकाशस्तर्हि तत्प्रकृतेऽपि समानयोग-
२५ क्षेममीक्ष्यता पुरुषगुणपूर्वकत्व ....
चित्रकार्यत्वस्य व्याप्तेरव्याहतत्वादिति । तदपि न युक्तियुक्तम् । यतः

शब्देनानुपात्तस्याप्यमीष्टस्य साध्यत्र प्राक्प्राकट्यत । अभीष्ट
चात्र भवतोऽदृष्टगुणपूरकत्वं तत्त्वादे साधयितुम् । तत्रैव त्रिगुणात्
द्विरुद्धं च बुद्धिगुणपूर्वकत्वमिति धूमानुमानेऽपि धूमध्वजमात्रमेव
मिषाधयिषितम् । तथापि

को नाम विशेषविरुद्धता प्रतिगृहीयान् । किं च । अत्र शरीरादिकना
भवत् शम्भुरेवाभिमत । तस्य च वन्ध्यास्तनययनघुतयाघस्तानुप
पान्तित्वात्कथमपरमोत्तृपुरुषगुणमहकारिणस्तनुमुपनादिकार्यकारित्व—
प्रतिपत्तनमनुगुणमिति । आगममन्त्रनन्तरोक्तोऽदृष्टस्य सद्भावमात्रमेव
साधयति न पुन

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ' इति । सवन्धस्य च गुणत्वेनान्यथानुप १०
पत्तिरस्ति । कुण्डे वनराणि, देवतस्य तुरङ्ग इत्यानावगुणेऽपि
तद्वशनात्ति ।

तस्मान्नामगुणव नादृष्टस्येदं युज्यते वक्तुम् ।

पुद्गलनिचयामन्त्र यदस्य युक्तिरम याति ॥ ८०६ ॥

साध्यस्तु व्यापयति—न पुद्गलप्रचयात्मकं कर्मप्रधानपरिमाण १
रूपव्याप्तस्य प्रधानविरतं शुद्धं कृष्णं च कर्मस्यभिधानात् । तस्य
दुराशामात्रम् । प्रधानस्य निरूपितस्यायात्सत्त्वेन तत्परिणामस्य कस्य-
चित्समवत् । अस्तु नामा तथाप्यामपारतन्त्र्यनिमित्तत्वेनानभ्युपगमा-
दस्य न कर्मत्वमन्यथा

मामन प्रधानेन समगं स कारणमन्त्रेण न समवतीति पुरुषस्य २०
मित्रयार्त्तानां परिणामस्तकारणतया कल्पनीय । प्रधानपरिणामस्यैव
तन्मसगकारणत्वे मुक्ताननाऽपि तममगकारणत्वप्रमक्तिर्मिश्रया-
दशनां परिणाम

न निमित्तमियत्राप्यन्येव रूपम् । तस्मान्मन्त्रे न निमित्तं कर्म ।
यदुत्थान्मिथ्यादानाद्युत्पत्ति । अथ मुक्ताप्रस्थापामपि ननुत्य २
किमिति न भवेत् । उच्यते । नन्वय तन्मानीमभाजानि शेषकमविभागे

णादिका ताभ्याम् । ननु सम्यग्दर्शनमपि कृत्स्नकर्मक्षयकारणमेव ।
यदाहुः—‘ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ’ इति, तत्कथ-
मिह नोपदिष्टम् । उच्यते—सम्यग्ज्ञानोपादानेनैव तस्याक्षिप्तत्वात् ।
न खलु सम्यग्दर्शनमन्तरेण सम्यग्ज्ञानं संभवति । द्वयोरप्यनयोः

- ५ सहचरत्वात् । सम्यग्ज्ञानपूर्विका सैव (तत्कारणम् ।
न पुनर्भिथ्यात्वमलपटलावलुप्तविवेकविकलाना मिथ्याज्ञानपूर्विका
कन्दफलमूलशैवालकवलनादिका । कृत्स्नस्याष्टप्रकारस्यापि, न तु
कतिपयस्य, जीवनमुक्तेरनभिधित्सितत्वान् । कर्मणां ज्ञानावरणादेरदृ-
ष्टस्य, न तु बुद्ध्यदिगुणानामपि, नापि ज्ञानमात्रसंतानस्य । क्षयः
१० सामस्त्येन प्रलयः स्वरूप यस्याः सा तथा । एतेन नैयायिक-
सौगतोपकल्पितमुक्तिप्रतिक्षेपः । एवंविधा सिद्धिर्माक्षो भवति ।
इह केचिज्ज्ञानादेव मोक्षमास्थिपत, तथाह्येते ब्रुवते—सम्यग्ज्ञान-
मेव फलसंपादनप्रत्यलम्, न क्रिया; अन्यथा मिथ्याज्ञानादपि
क्रियाया फलोत्पादप्रसङ्गात् । यदुक्तम्—

- १५ “ विज्ञप्तिः फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।
मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलाऽसंवाददर्शनान् ” ॥ १ ॥

तथा—

“ श्रियः प्रसूते विपदो रुणद्धि यथासि दुग्धे मलिनं प्रमार्ष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः कुलकामधेनुः ” ॥ १ ॥

- २० क्रियात्रादिनस्तु वदन्ति—क्रियैव फलहेतुर्न ज्ञानाम्, भक्ष्यादिविज्ञा-
नेऽपि क्रियामन्तरेण सौहित्यादिफलानुत्पादात् । यदवाचि—

“ क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् ।

यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत् ” ॥ १ ॥

तथा—

- २५ “ शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खा यस्तु क्रियावान् पुरुषः स विद्वान् ।

सचिन्त्यनामौपधमातुर हि न ज्ञानमात्रेण करोत्यरीमम्” ॥ १ ॥

अत्र तूमेहे - यदुक्तं सम्यग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यक्ष-
मित्यादि तत्तादर्थ्यवृत्त्या क्रियायादिना प्रतिश्लेषमित्यु-
पेक्षणीयमेव । यद्येनाविनाभावीत्यत्र प्रयोगे तु किं सम्यग्ज्ञानेनैवा-
विनाभावित्व हेत्वथ किंवा सम्यग्ज्ञानेनापि । प्रथमपक्षे सिद्धता ५
मोक्षस्य त्रिवयापि साधमविनाभावप्रसिद्धे । सप्रयुक्ते एव हि, सम्य-
ग्ज्ञानाक्रिये समीहितफलमिद्विनिर्न्धन भवत पदग्रघरा पुनरनयो
रन्यतरत् । तथा चोपनिषत्—‘ ह्येन नाण क्रियाईण हया अन्ना-
णओ क्रिया । पामतो पगुलो दडो धारमाणो य अधओ ॥ १ ॥
सजोगमिद्वीए फल वयन्ति नहु एगचकेण रहो पयाइ । अधो य १०
यगू य वणे समेचा ते सपउत्ता नगर पणिहा ॥ ’ द्वितीयपक्षे तु
विरुद्धता, सम्यग्ज्ञानेनाप्यत्रिनाभावित्वस्य हेतो । सम्यग्ज्ञाननिर्घ-
नत्वेनैव सायेन विरुद्धस्य सम्यग्ज्ञानक्रियारूपोभयनिर्न्धनरस्य
प्रसाधकत्वात् । यत्प्रयुक्तम् ‘ यतः स्त्रीमस्यभोगतो न ज्ञानात्सु-
खितो भवेत् ’ इति । तदप्ययुक्तम् । यतः सम्यग्ज्ञानकारणैकान्त- १
चात्त्रिनामत्रायमुपालम्भो न पुनरम्माकम् । सम्यग्ज्ञानत्रिययोरुभयोरपि
परम्परापेक्षयो कारणत्वस्वीकारात् । न च नितम्बिनीमोदकादि-
गाचराया प्रवृत्तौ तद्विज्ञान सगथा नास्त्येव । यतः क्रियाया एव
सत्कारणता कल्पेत । तद्विचारविज्ञानसनाथैव हि तत्र प्रवृत्ति प्रीति-
परम्परात्मात्मनप्रत्यया, अन्ययो मत्तमूर्च्छिततरिपि प्रौढमेमपरायणप्रणयि- २०
नीनिविटारुपेक्रियापि ननुत्पात्ताय किं न स्यात् । अधासौ त्रियैव
सत्त्वतो न भवति । नैव हि क्रिया नात्त्विकी या स्वकीयकार्या-

१ इत ज्ञान क्रियादान हताज्ञानन क्रिया । पदग्र पगुर्दण्डो धारमानश्चा-
न्यथ ॥ ११५५ ॥ सजागमिद्वी फल वदन्ति न मन्वकचकेण रथ प्रयाति ।
अधो पगुय वन समस्य तां मशयुक्ती नगर प्रवित्री ॥ ११५५ ॥ इति छाया । विरे
२ त्रियैव पद्वदा दुर्वा न ज्ञान पठद मनम् । इति पूवायम् । नात्र स ११
५५ १५ ॥ क्रियावादिमतप्रदर्शने ।

व्यभिचारिणी । एतत् तर्हि तदेव नात्त्विक ज्ञानं यन्म्वर्क्यकार्यान्व-
भिचारीति कथं स्यामध्यगो गज इत्युपालम्भः शोभेत् । तत्र कार्य-
मर्जयन्ती यथा निश्चयनयेन क्रिया क्रियोन्त्यते तथा ज्ञानमपीति ।
कचिद्व्यभिचाराभावाद् द्वयमवैतन्तक्योत्पत्तौ कारणमनुगुणम् ।

- ५ यच्चाजान्ति—‘ वा तु क्रियायाः सम्यग्ज्ञानोपेक्षा ’ इत्यादि तत्र
मा भूत्सम्यक्क्रियोत्पादकसम्यग्ज्ञानस्य फलोत्पत्तौ प्राधान्यं व्यवधा-
नात् । क्रियाकाले तु यन्मध्यज्ञानं तत्र फलोत्पादाय कल्पि-
ष्यते । ननु जलं जलत्वेनानववृत्त्यनानमपि पीयमानं नास्ति-
केन्द्रीयवाभिन्नं धिनोतीति कथं सम्यग्ज्ञानस्य तत्कारणतेति
१० चेत् । मा भूताम् जलावबोधः । न हि तद्भोक्तृत्वनिवन्धनम-
भिद्वन्द्वे किन्तु ज्ञानम्यथादिवेदनमिति कथं न बोधोऽपि तत्का-
रणं स्यात् । यापि शुभिरोचिस्त्रिधादिना मतिमतामपि भेदादि-
क्रियाप्राधान्येनैव फलावाप्तिरुक्ता माप्ययुक्ता । एवमपि क्रियैकान्ता-
मंगतेर्विमलकेवलालोकविलोकेनलोकालोकोऽयं भगवानित्येतावन्तव ग-
१५ सभरोद्धवत्प्रभृतपुलकादुरकोटिमद्भुतविमकटाक्षयष्टिभिः प्रकृष्टाष्टमहा-
प्रातिहार्यप्रमुखपूजनीया मनुजदनुजनिजैर्गन्धर्वैश्चन्द्रैः पृथ्यते न पुनः क्रिया-
वयादित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । अथास्त्येव तत्रापि कलरत्नद्वेष्टृवीणा-
नुगामिमञ्जुगुञ्जन्मृदङ्गसंगिनः तुभ्युत्तिरुत्तमप्रपञ्च्यमानपञ्चमोद्गा-
रसारसंगीतकप्रबन्धनवरयन्त्यायोजनप्रमाणपृथिवीप्रदेशे च प्रसरन्त्या
: २० वाचो व्यापारः । स एव च तथाविधपञ्चादिफलहेतुरिति चेत् । एवं
तर्हि भेदादावप्यस्त्येव सभागभाषतिपरिज्ञानमिति तदेव तन्मलो-
त्पत्तिहेतुं किं न स्यात् । अथैव दृष्टावाधासेवकत्वेनैव नृपतिनास्य
फलदानदर्शनात्, अन्यत्रापि किं नामौ स्यात् । केवलज्ञानवानयमित्ये-
नावतैव तैस्तत्पूजाविधानस्य विलोकनात् । तस्मात्तत्त्वं चेत् पृच्छसि
२५ तदा द्वयमप्येतत् कारणं किन्तु क्वचित् किञ्चित् प्राचुर्येण व्यापिपतिं
क्वचित्भयमपि तुल्यकक्षतयेति न क्रियैकान्तः । यच्चोक्तम् ‘ केवलो-

त्पत्तापि ' इत्यादि तत्प्ययुक्तम् । केवलस्यापि शैलेशीदगाया
कारणत्वानपायात् । तत सुबोधक्रिययो सयोगात् पुम्बियोरिव
ज्जायते

क्षयलक्षणस्य तद्वृत्तणस्य सद्भावात् ।

न चेन्मज्जापकम् । मकलमुक्तेषु सद्भावात् । नाप्यतिव्यापकम् । ५
ससाग्विसमभवात् । नाप्यसमवि । प्रमाणतन्त्रप्रसिद्धे । तथा हि—
अचित् कमहानि सामान्येन समवति प्रवृत्त्यमाणत्वात् । इवन
काञ्चने कालिकाट्टिहानिवत् । न च कर्मण एवासत्त्वाद्धानेरसिद्धे-
राश्रगासिद्धौ हेतु । तस्यानन्तरमेव प्रसाधितत्वात् । यदप्युक्तम्—
' परलोकसिद्धौ प्रमाणामावात् ' इति तदपि नोपपन्नम् । अनुमा- १०
नागमयोन्तत्सद्भावावेदकयोर्विघमानत्वात् । तथा हि—प्राणिनामाद्य
चैतन्य चेतन्योपादानकारणक चैतन्यत्वात् मय्यचैतन्यरत् । तथा
अन्त्य चैतन्य चेतन्यकार्यक तत एव तद्वदित्यनुमानद्वय पूर्वोत्तर-
भावोपलम्भकमन्येव । विशेषचर्चा त्वत्र प्रागेव सर्वेपसिद्धौ कृतेति नेह
प्रतायते । आगमोऽपि स्वगकेन्द्रार्थिना तपोध्यानादि कृतव्यमिति १५
प्रामाण्य चास्य प्रागेव प्ररूपितमिति नेहाभिधीयते । यच्चावाचि—
' परलोकिनोऽभात् परलोकामाव ' इति तदपि परिफल्गु । पर-
लोकिन ।

प्रमाधितत्वात् । यच्चोक्तम्—' परलोकि चैतन्य निरवयवत्वात् '
इति तत्रापि चैतन्य द्रव्यरूप पर्यायरूप वा धर्मित्वेनाभिधीयतम् । २५
द्रव्यरूप चेत्तर्हि हेतोरसिद्धि । आमद्रव्यस्यास्माभि सप्रदेशत्वेन
स्वीकृतत्वात् । पर्यायरूप चेत्तदा सिद्धसाध्यता, मरणममयावच्छिन्न-
चैतन्यपरिणामस्य भगवतरानुसरणासम्भवात् । अस्तु वा यथाकथञ्चि

१ शैलेशी—शीलस्यैव भेदोरिव अचलता स्थिरता अस्यामवस्थाया सा शैलेशी ।
अथवा शील समाधान तच्च निश्चयत प्रकथयतसमाधानस्य चात्सवसवर ।
तत्पक्षस्य सवसवरस्य शीलस्येश शीलेश तस्यैववस्था शैलेशीति ।

द्वर्मां तथापि हेतुप्रयोजकः । परलोकाभावस्यानान्तत्वप्रयुक्तत्वा-
द्वद्वधादौ तथैव विलोकनान् । चेतन्ये च तदभावादान्तरूपत्वादस्य
साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्य शब्दस्य नावयवत्वेन प्रमाणतः प्रसिद्धेः ।
यदप्यमूर्तत्वमसर्वगतद्रव्यपरिमाणाभावरूपत्वं व्याख्यातम्, तत्रापि
५ हेतोरसिद्धिरान्मनोऽसर्वगतत्वेन मूर्तत्वात् । यदि पुनरूपादेर्मत्वा-
भावो (१) मूर्तत्वमुच्यते । नदा प्राग्वदप्रयोजको हेतुः । एतेन
रूपादिगहितत्वादित्यपि चिन्तितम् । एव च —

त्वदुक्तयुक्तिविश्रंसान् स्वयुक्तिपरिशीर्तनान् ।

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष. सिद्धिमध्यास्त नास्तिक ॥ ८०८ ॥

१०

ततश्च न्याय्यमस्माकं तत्कारणपरीक्षणम् ।

हेत्वभावेन यत्कार्यं किञ्चित् कननं वीक्ष्यते ॥ ८०९ ॥

योगास्तु मंगिरन्ते—मन्यमानि मोक्षस्तथापि न च नामात्मवि-
शेषगुणानां योऽत्यन्तमुच्छेदस्तद्वप एव स्वीकर्तव्यो न पुनर्मिशेष-
कर्मक्षयलक्षणः । तथा च तत्सिद्धौ व्योमशिवादयः प्रमाणयानि ।

१५

न च नामात्मविशेषगुणानां संतानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तानत्वात्,
यो यः संतानः स सोऽत्यन्तमुच्छिद्यमानो दृष्टो यथा प्रदीपसंतान-
स्तथा चायं संतानस्तस्मादत्यन्तमुच्छिद्यते इति संतानत्वस्य च
व्याप्त्या बुद्ध्यादिषु संभवात्पक्षधर्मतयाऽसिद्धत्वाभावः । तत्स-

२०

मानवमिणि त्वप्रदीपादावुपलम्भादविरुद्धत्वम् । न च विपक्षे परमा-
ण्वादावस्ति संतानवत्वमित्यनेकान्तिकत्वाभावः । विपरीतार्थोपस्था-
पकयोः प्रत्यक्षागमयोरनुपलम्भात् कालात्ययापदिष्टः । न चायं सत्प्र-
तिपक्ष इति पञ्चरूपत्वान्प्रमाणम् । आगमश्चात्र 'नं ह वै सश-

१ अत्र 'यावदात्मगुणा. सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः । तावदात्यन्तिर्मा दुःख-
व्यावृत्तिर्न विकल्प्यते' ॥ इति न्या. म. पृ. ५०८ प ८ स्थ. श्लोको रत्नाकरा-
वतारिकायामुद्धृतः ।

२ छा. उ. अ. ८ । १२.

रीरम्य सत प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीर वा न मन्त न
प्रियाप्रिये सृष्टत ' इति । अत्रोच्यते—यत्तानुक्तम् 'न वाऽनात्म-
विशेषगुणाना ' इत्यादि । तत्र पनेक

मपरिग्लाननत्समेनसामर्थ्यं चतुर्थं पुरुषार्थमाचक्षतेविचक्षणा ।
यदि तु जडपापाणनिर्णिगेण एव । तस्यामवस्थायामात्मा भवेत् । ५
तन्मूलमपरगण समार एव वरमस्तु । यत्र तावदन्तरान्नरापि
दुःखकलुषिनमपि स्वरूपमपि सुखमुपमुञ्चने । चिन्त्यता तावदिदम् ।
किमल्पमुवाचनुभयो भव्य उत सन्नेषुवोच्छेद एव । किं च—

समन्ति वार्तापि न यत्र शमण—

श्रुतास्ति बुद्धेन कणोऽपि कश्चन ।

१०

म्यात्सोऽपि मोक्षोऽपि यदि मोस्तदा न

किं न्युर्मानमुम्या अपि मोक्षलक्षिता ॥ ८१० ॥

अयाम्येव तथाभूते मोक्षलोभातिरेक प्रेक्षाणा तथैवविधे च
यन्ति दुःखसम्पन्नशून्यशाश्वतिकमुग्रमभोगासमरादु स्वस्य चाव-
श्यहात-श-नाद्विकेकहानम्य चाशस्यत्वाद्विषमधुनी इवेकत्रामने १५
पतिने उभे अपि सुखदुःखे त्यजे यतोऽयमित्यतश्च मसारान्मोक्ष
श्रेयान्, यत्रायमियानतिदुःसहो दुःखप्रसङ्गोऽवलुप्यने वरमियती
काशचित्कमुखकणिका त्यक्ता । नतु तस्या कृते दुःखमार इया-
नुमाह इति । तत्र दुःखसम्पन्नशून्यशाश्वतिकसुखसमभोगाममवा-
न्त्यत्र शाश्वतिकमनादिनिवन्धन यद्वादिमदपि प्रव्यसवन्पर्यवसान २०
सुख विवक्षितम् । तत्रान्पिषयवमानशून्य सुख तावप्रेक्षाणामुपादि-
त्सागोचर एव न भवति सदैव प्राप्त्यादिति कुतस्तदभावन्नरा-
प्रवृत्तौ प्रेक्षाकारिणोऽकारणमभिधीयेत । द्वितीय तु सुख भवत्येव तत्र
वृत्तिनिमित्तम् । न च तस्यासमय । बाधकप्रमाणाभारान् । साधक
तु सुखमवेदनयोस्तत्रानुमानमपरिग्लानमामर्थ्यमभिहितमेव । अनन्तता २५
न तत्र तयोर्विनाशकारणमावात्स्वलिता । तद्विनाशकारण हि कम ।

- न च तदानीं तदस्ति । तस्य समूलमुन्मूलितत्वात् । मिथ्यात्वाविर-
 तिकपाययोगलक्षणस्य तत्कारणस्याभावाच्च न पुनरपि कर्मनिर्माण
 कारणाभावात्तादृजमुद्योत्पाद एव नास्तीति चेत् । न । सकलकर्मो-
 परमस्यैव तत्कारणस्य सद्भावात् । न चैतदनागमिकम् । कुम्भकर्म-
 ५ विमोक्षाच्च ' मोक्षे सुखमनुनमम् ' इत्यागमसद्भावात् । यच्चोक्तम्—
 ' विवेकहानस्य चाशक्यत्वात् ' इति । तदेवमेव सांसारिकसुख-
 स्तैतादृशत्वात्तद्विधमधुनिग्यधाराकरालमण्डलाप्रग्रानवहु. ग्वान्करोतीति
 युक्ता मुमुक्षूणा तज्जिहासा । किञ्चात्यन्तिकमुत्सविशेषलिप्सूनामेव ये
 अपि विषमधुनी एकत्रामत्रे सपृक्ते परित्यज्येन ते अपि सुखविशेष-
 १० लिप्सयैव । तथा हि—पामरप्राया अपि प्रजल्पन्ति—

कालकूटघटनाकलङ्कितां मित्र नाग्निनवगोस्तनीमपि ।

अन्ततः शशि ... .. ॥ ८११ ॥

.... स्थाद्यादानेऽपि किं न तत् ।

विषयग्रहण कार्यं मूर्च्छा म्यात्तस्य कारणम् ।

१५ न च कारणविध्वसे जातु कार्यस्य संगवः ॥

विषयः कारणं मूर्च्छा तत्कार्यमिति यो वदेत् ।

तस्य मूर्च्छादयोऽसत्त्वे विषयस्य न सिध्यति ॥

तस्मान्मोहोदयान्मूर्च्छा स्वार्थे तस्य ग्रहस्ततः ।

स यस्यास्ति स्वयं तस्य नैर्ग्रन्थ्यं न कदाचन ॥ इति ।

- २० तदवधम् । आहारपेच्छिकादावप्यखिलस्यास्य समानत्वात् ।
 अपि च । ननु मुमुक्षूणा स्त्रीनवद्भु मातजादेरुपादानं (?) सम्भवति ।
 तस्य संयमानुपकारित्वात्तदुपभोगे प्रभूततरं तदभिलाषभावेन संयम-
 बाधोपपत्तेः श्यासं (?) हि वर्धन्ते विषयाः कौशलानि चेन्द्रियाणां
 न च वस्तुमपि (?) संयमानुपकारि । तस्य तदुपकारितया प्रोक्त-
 २५ त्वात् । एव च वस्त्रस्य ग्रन्थत्वासिद्धे रागाद्यपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थ्यपरि-
 पन्थित्वं साधनमसिद्धमेवेति नास्मादपि वस्त्रस्य चारित्रबाधकत्वसिद्धिः ।

चाप्यागम । प्रतिषिद्धत्वात् । तत्प्रतिषेधाद्यस्य कस्यचिदप्यागमस्या-
 भावात् । स हि भवन् विमचीवरास्तीयदृष्ट इत्ययमुक्तानेनकस्योपदेशो
 (१) निनाचेष्टपरीषदो मुनिरिति वा । न तावदाद्यो विकल्प ।
 तत्र हि तीर्थकृनामचीवरत्वं कादाचि कमुक्तं ज्ञानातिकं वा । यदि
 कादाचित्कं तत्र पर्यायपरम्परापरिहाण्य तदनुकारिण्य परापरपर्याय- ५
 परंपरायां समुत्पत्त्यात् । न च ससाग्निरपरायस्याप्युत्पत्त्यां प्राप्नोति ।
 तत्कारणस्य कर्मण सहकारिण सकलस्य प्रकृत्यात् । एवं च तथा
 विपर्यायमसाहात्मकालम्ब्यतयाऽयमनन्तं गवेनि कथं न पुरुषाय
 स्यात् । अयं मोक्षेऽनन्तं सुखं यदि स्यात्तदा तद्रागेण प्रयत्नमानो
 मुमुक्षुन सागमधिगच्छेत् । न हि रागेणा मोक्षोऽस्तीति मोक्षनिर्द- १०
 स्तस्य बधनादकत्वात् । तस्युक्तम् । यो हि सुचमावनेषु शब्दादि-
 रियथेष्वभिष्वक्तं सरागो बधनामकस्तस्य विषयार्त्तरक्षणान्ति-
 प्रक्षतिद्वारेण समारहेतुत्वात् । अनन्ते तु सुखे यद्यपि रागस्तस्या-
 प्यमौ मर्त्रिषयार्जनादिनिवृत्तिमोक्षोपायप्रवृत्त्योरेव हेतुः । अन्यथा
 तस्य सुखस्य प्राप्तुमशक्यत्वात् । न हि तद्विषयमायं नापि तर्का १५
 यने येन विषयमुत्पाद्यमिह पुन पुनस्तद्वत् हिंसादिष्वपि प्रवर्तते ।
 नच धन्वहेतुमुमुक्षुरस्मिन् रागः । मृदामात्ररूपोऽपि चासौ परा कोटि
 माहृतम्याम्य निरनते । ' मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिस-
 त्तम ' इति वचनात् । अन्यथा नृलनिवृत्त्यात्मकेऽपि मोक्षे
 प्रयत्नमानस्य नृमद्वेषक्यायकात्तुष्य किं न स्यात् । अयं नाम्येव २०
 मुमुक्षोर्द्वेषः । रागद्वेषौ हि ससाग्न्यागमिति च जानानि मुमुक्षुर्द्वेषे च
 तु लामिति कथमिदं भगच्छेनेति चेत् । तदितरत्राणि तु यम् । अथ
 मोक्षमुत्प्रेक्ष्य उक्तमात्रे प्रवृत्तिरेव न भवेत्तत्र कथमेकान्तिनायनिका
 नन्दमपरिष्वेक्ष्य मोक्षमर्हं माधयित्वामीनि हि तत्र पुन प्रवृत्तिर्यथा
 ज्यते । तस्यन्यत्र समानमेव । मामारिकदुःखे द्वेषामावे सतिनदामा- २५
 नुत्पत्तेः । आ कथमेश नानाविधाभियानिप्रवचनवधादिनामारि-

कदुःखसंदोहस्यात्यन्तमुत्थिनिर्मे म्यादिति हि तत्रापि प्रवृत्तिः संभान्यते ।
अथ स्वर्गे तावद्भागपूर्विका प्रवृत्तिः प्रेक्षितचरीति तदतिशायिणी-
तावपवर्गे तदतिशायिरागपूर्विकैव प्रवृत्तिः संभान्यत इति चेत् ।
नैवम् । रागातिशयस्य विषयानि शयहेतुकत्वाभंभवात् । जस्तकपदक-

- ५ शकलमात्रेऽपि केषाचिन्मूषकादीना प्राणापहारपर्यन्तस्य रागस्य
दर्शनान् । अपरेषा तु केषाचिन्महात्मना नि शेषनम्रनामन्तमौलि-
मालाललिताङ्घ्रिसरोरुहे साम्राज्येऽप्यवजाविलोकनात् । अपि च ।
एवं नि.शेषदुःखमये ससारेऽपि द्वेषातिशयः किं न स्यान्मशकमत्कुण-
दंशदंशावेगसमुत्थं दुःखे स्तोक्तस्य विकटभ्रुकुटिपुटोद्वृक्षितललाटपट्टक-
१० प्रत्यर्थिसुक्तकृपाणप्रहारप्रभवे तदतिरिक्तस्य च द्वेषस्य दर्शनान् । यथा
तु कस्यचिन्महात्मनो न तत्र द्वेषमात्रापि तथा सुखे न रागमात्रा-
पीति कुतस्तादृशि मोक्षे रागः स्यात् । तन. सिद्धं निःशेषकर्मक्षया-
न्मोक्षे परमानन्दसंवेदनस्वभाव आत्मा च तिष्ठते न तु जडरूप इति ।
भूषणोऽपि मोक्षे सुखतत्संवेदनसनायमात्मानमातिष्ठमानोऽस्मदनुचर
१५ एव । अनादिता तु तयोरुपयमानो मुक्तिसंसारवस्थयोर-
विशेषप्रसंगेन परमाणुद्यतो (?) यत्तुनरविशेषप्रसंगपरि-
हारायोवाच—‘ नं चक्षुर्घटयोः कुड्यादेरिव सुखसं-
वेदनयोर्विषयविषयिसंवन्धप्रत्यनीकस्याधर्मसुखादेः संसारावस्थायां
सद्भावात्तन्नाशे च मुक्त्यवस्थायां भवति सुखसंवेदनयोः
२० संवन्धः । कुड्यादिनाशे चक्षुर्घटसंवन्धवदिति । ’ तदप्यमंघ्रम् ।
विषयपरामर्शमन्तरेण ज्ञानस्वरूपस्यैवासंभवात् । घटोऽयं पटोऽयमि-
त्यादि गोचरावधारणमेव हि तस्य स्वरूपम् । तदभावे किमन्यदव-
तिष्ठेत । एवं संसारावस्थायां सुखसंवेदनस्यापि सुखस्वरूपगोचर-
परामर्शमन्तरेण संवेदनरूपत्वमेव न भवेत् । एवं च दुःखाभावस्वभा-
२५ वस्य मोक्षस्य प्रतिक्षेपात्सुखसंवेदनरूपस्य च साधनात् ‘ न ह वै ’

इत्यायागमो बाधितत्वात्तदभास एवेत्यवगन्तव्यम् । यत्तु
अयन्तो जगाद—

‘ अर्हत्पक्षेऽपि यद्वृषमन्यसापेक्षमात्मन ।

न केवलस्य तद्रूपमित्यस्मन्मततुल्यता ॥ ’ इति ।

तदप्यस्मन्मतापरिज्ञानविज्ञृम्भितम् । अन्यानपेक्षत्वेनात्मरूपयोरनन्ता ५
नन्तज्ञानप्रवाहयोरस्मन्मते मोक्षेऽवस्थानात् ।

यच्चोक्तमनेनेव—

‘ विकारित्वं तु जीवानामत्यन्तमममञ्जनम् ।

शब्दपुद्गलवच्चैतत्प्रत्यारत्येयमममजात् ॥

तद्विकारित्वं न जीवानां न कथंचिदममञ्जम् ।

शब्दपुद्गलवच्चैतत्समाख्येयं सुयुक्तिभिः ॥’

१०

इत्यनेन प्रतिविहितम् ।

जडत्वमा मन्यवधीय धयाद्यथोन्तितानन्त्रविदात्मकं तत् ।

मोक्षम्वरूपं परिकल्पनीयं परे परित्यज्यं कुमारगमार्गम् ॥८१२॥

नक्षत्रादिनस्तु वृन्ति— ‘ आत्मनः परमानन्दस्वरूपेऽवस्थान १५

मोक्ष ’ इति । एतेऽन्मदनुजीविन एव तत्त्वत इति स्मरिता अपि

वापि किंचिदभ्युद्धरणीया एव तपश्चिन । तथा हि—स्मरितमिन्ममी

पामनादिनिधनं नित्यैकरूपं तत्सुखमियप्रयासापसारणीयं चेत् । तत्र

साधकप्रमाणाभावात् । तथा हि—तस्य ग्राहकं प्रयत्नमनुमानमागमो वा

स्यात् । प्रत्यक्षं चेत् किमैन्द्रियं मानसं म्वमवेत्तं न श्रेयसं वा । २०

तत्राद्यविकल्पो न पेगल । इन्द्रियाणां प्रतिनियतरूपाग्निगोचरचा

रितया तन्ममनप्रत्यक्षस्य तताऽन्यत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । द्वितीयविक-

ल्पोऽप्यनुपपन्नः । न हि मानसप्रत्ययेऽनवच्छिन्नज्ञेयकालकलापमनादि

निधनं नित्यैकरूपं मुखं कदाचिन्नुपगमम् । तृतीयविकल्पोऽप्यकल्प

नार्हः । स्वसंवेदनस्य ज्ञानरूपपरामर्शमात्रपर्यामित्वेनानन्द इति कथं
प्रेक्षाकारिणामयमुपादेयः स्यात् । निःश्रेयसप्रत्यक्षतथामृतं तद्वेत्तीति
तु तवोक्तिर्वधिरस्य परानुवादमनुकरोति । न खलु भवानद्यापि तत्स्वरूप-
पग्राहकप्रमाणे विवादपद्धतमे तत्प्रतिपत्तुमर्हति । तन्न प्रत्यक्ष तथा-

५ भूतसुखग्राहकम् । नाप्यनुमानम् । तदनादिनिधननित्यैकरूपत्वा-
विनाभाविनः कस्यचिद्विद्वत्स्यासंभवात् । नाप्यागमः तथावि-
धमुखप्रतिपादकस्य तस्याप्यप्रतीतिः । अस्तु वा यदिकचित्तद्ग्रा-
हक तथापि तन्नित्यमनित्यं वा । न तावदनित्यम् । यत्. कुतोऽ-
स्योत्पत्तिः स्यादनित्यस्यानुत्पत्तिधर्मकत्वानुपपत्तेः । इन्द्रियादिभ्यश्च

१० नदुपपत्त्यनुपगमे मुखविषयत्वं न प्रामोदीत्युक्तमनन्तरमेव । अथ योग-
जधर्मानुगृहीत आत्ममनःसंयोग एव नञ्जनकः । ननु योगजधर्मस्य
मुक्तावसंभवान्कथमसौ तत्संयोगेनापेक्ष्येत् । यतस्तत्र तत्स्त-
दुत्पत्तिः स्यात् । अथाद्यं ज्ञान योगजधर्मापेक्षस्तत्संयोगो जनयति
तच्चापेक्ष्योत्तरोत्तरं ज्ञानमसौ जनयतीति । तदप्यसाप्रतम् । अपसि-

१५ द्धान्तप्रसंगात् । शरीरसंबन्धापेक्षस्यैव ज्ञानस्य ज्ञानान्तरोत्पत्तौ त्वक्तृ-
तान्ते सहकारिकारणत्वापवर्णनात् । अयं नित्यं तत्तदा मुक्तेनराव-
स्थयोरविशेषप्रसंगः । सुखतत्संवेदनयोरनादिनिबन्धननित्यैकरूपत्वे-
नोभयत्र सद्भावाविशेषात् । वैषयिकसुखेन चास्य संसारावस्थायां
साहचर्यानुभवप्रसंगात्सुखद्वयापलम्भः स्यात् । प्रतिवद्वत्त्वात्तदा

२० तस्यानुपलम्भ इति चेत् । केनास्य प्रतिवद्वत्त्व शरीरेणाविद्यया वैषयि-
कसुखाद्यनुभवेन बाह्यविषयव्यासंगेन वा । अमीभिश्चतुर्भिरपि विकल्प-
चतुष्टयोक्तैः पदार्थैर्न सुखस्य तदनुभवस्य वा प्रतिबन्धो विनाश-
क्षणाऽनुत्पत्तिस्वरूपो वा कर्तुं शक्यः । तयोर्द्वयोरपि नित्यत्वाभ्युपग-
मात् । यत्तु कथं शरीरेण तत्प्रतिबन्धः साधीयास्तस्योपभोगार्थत्वात् ।

२५ न हि यद्यदर्थं तत्तस्यैव प्रतिबन्धकं युक्तिमदतिप्रसंगादिति केनापि
शरीरप्रतिबन्धकत्वापराकरणमुच्यते । तन्न संगच्छते । वैषयिकसु-

हन्तैवमपि न तदेकरूपं चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयायालम् । अति-
प्रसंगादेव । अथ तपःकर्मशर्त्ताना संकरेण क्षयकरणशीलमित्येकं
रूपादपि तपसश्चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयः । नन्वेवं स्वल्पक्लेषेनैकोप-
वासादिना स्तोकेऽपि कर्मणि क्षीणे सर्वस्य तस्य क्षयापत्तिः । उक्तं

५ च—‘ कर्मक्षयाद्विमोक्षः स च तपसस्तच्च कायमंतापः ।

..... गिनां चैव ।

अन्यदपि चैकरूपं तच्चित्रक्षयनिवन्धनं न स्यात् ।

तच्छक्तिसंकरक्षयकारीत्यपि वचनमात्रं तु ।

अक्लेशात् स्तोकेऽपि क्षीणे सर्वक्षयप्रसंगो यत् ’ ॥ इति ।

१० तदखिलमलीकम् । तत्र भवत्प्रतिपादिततपःस्व ..... क्षयहेतुर्विशिष्टावबोधकारणं परम-

..... पदासंतता (?) कर्तृदैन्यैत्सुक्यवर्जितं पारमार्थिकसुखवृत्तिमहासत्त्व-
सेवितं सदानुष्ठानहेतुः शुभा.....

त्वात्स्यात् । यदि परमार्थसस्तदात्मैव नामान्तरेणोक्तः स्यात् । अथ

१५ संवृत्तिसंस्तदैकस्य परमार्थसतोऽसत्त्वादन्वो बद्धोऽन्यश्च मुच्यन् इत्या-
यातम् । तथाच बुद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । अथात्यन्तना नात्वेऽपि
क्षणानां दृढतररूपतयैकत्वाध्यवसायाद्वृद्धमात्मानं मोचयिष्यामीत्यभि-
धाय प्रवर्तते कथमेवं नैरात्म्यदर्शनं यतस्तद्वाचनाभ्यासाद्रागादिवियोगः
स्यात् । अथ शान्त्रसंस्कारप्रभवं तद्दर्शनमस्ति । न तर्ह्येकत्वाध्यवसा-

२० योऽस्वलद्रूप इत्येक संधित्सोरन्यत्प्रच्यवते । अतः कुतो बद्धस्य मुक्त्यर्थं
प्रवृत्तिः स्यात् । यत्तुक्तम्—‘ अन्यथा भावनाया चात्मनि स्थैर्यादिगुण-
दर्शननिमित्तः स्नेहोऽवश्यंभावी ’ इत्यादि तदुपपन्नमेव । किन्त्वन्यो
जनो दुःखानुपक्तसुखसाधनमपश्यन्नात्मस्नेहात्सांसारिषु दुःखा-
नुपक्तसुखसाधनेषु प्रवर्तते । हिताहिताविवेकज्ञस्तु तादात्विकमुखं

२५ योपादिकं परित्यज्यात्मस्नेहादात्यन्तिकसुखसाधने मुक्तिमार्गं प्रवर्तते ।
यथा पथ्यापथ्यविवेकमजानन्नातुरस्तात्त्विकसुखसाधनं व्याधिविवृद्धि-

निमित्त दध्यान्तिकमुपात्ते । पध्यापय्यनित्रेकजस्तु तत्परित्यज्य पेया-
दावारोग्यसाधने प्रवर्तते ।

तदुक्तम्—

‘तदात्मसुखसङ्गेषु भावेष्वन्योऽनुरज्यते ।

हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ॥’

५

यच्चोक्तम्—‘आत्मानि सति परसना’ इत्यादि । तदप्यत्रज्ञान्यदम् ।
आत्मानि सति स्वपरसत्तामात्रानिमित्तत्वाभावाद्द्विशिष्टक्षेत्रकालादि-
सामग्रीसापेक्षकर्मविपाकम्यादि तदुत्तमौ सङ्कारिणो भावात्तन्य
च सर्वत्रात्मनातिरवयनधरेष्विषाद्यप्युक्तम् । निरन्वयनधरत्वस्य
प्रागेव पराहृन्वयनैरात्म्याभामोऽप्यभमाज्य एव । आत्मनोऽनन्तर १०
प्रसाधितत्वेन नैरात्म्याभामम्यालीकत्वान् । अलीकस्य च परम
पञ्चासत्तापर्याप्तात् । यत्पुनरुक्तम्—‘उपमोगाश्रयत्वेन गृहीतेषु’
इत्यादि । तदप्याविचारितमणीयम् । हेयोपायेयनत्त्वज्ञा ह्यात्यक्तिक-
सुखमाधनमुपमोगाश्रयमाभीय चाभिमन्यन्ते । न तादात्विकमुख-
साधनम् । तथा च तेषा महामनामेकान्ते स्वान्तेन न सार्धं गोष्ठी । १५

श्रामन्येते क्षितिमसुहृत् सवद्वण्टाकवेष्टा

सभाव्योऽस्मिन्नमिषरशरश्रेणिशर्त्तुप्रवेश ।

इत्थ चिन्तानकवरचनाक्रान्तिरश्रान्तमास्ते

राज्ये यस्मिन् हृदयकणिकाप्यत्र का स्यात्सुखम्य ॥ ८१३ ॥

साम्राज्य ससुख सखे भवतु वा कालम्य किन्तूपरि

२०

प्रौढ सैरिमशृङ्गकोटिकुलमूत्रविम्रमो भ्राम्यति ।

अग्रे दुर्गमदुर्गतानुपगति सा नाम यम्यामहो

वृत्तिर्वैतरणीतरङ्गनग्नव्यापारमुच्या पगम् ॥ ८१४ ॥

प्रवृत्तिपिगुनैर्मर्त्यैर्भवा किमत्र चलाचला

किमुत मरुता घृत म्फोतध्वनाञ्चलपल्लव ।

२५

किमथ चपला तन्तुर्नृत्यन्नवाम्बुदडम्बरे

नहि नहि स्त्रीणा प्रीतिः प्रियं प्रति सर्वथा ॥ ८१५ ॥

फुल्लोचनचारुपद्मजवतीं वेणीलतागैवल—

व्याकीर्णा कुचचक्रवाकमिथुना बलगद्वलीवीचिकाम् ।

५ श्रित्वा स्मृतिदिनीति विश्वय गुह्योद्दिहो जलप्राणिनः

संहर्तुं वितनोति सान्द्रपिणित दन्तच्छदलघ्नना ॥ ८१६ ॥

नो यस्मिज्जनकोटिकोटिकुटिलाकोपात्प्रिया श्रुकुटि.

क्लेशवेशसमर्थवाहविषयापेक्षापि यस्मिन्न हि ॥

नित्यानन्दमयी विमुक्तमणी सा लभ्यते यद्गता-

१० चत्संतोषसुखं च यस्य सुतरामभ्यस्य नभ्यक्रमा ॥ ८१७ ॥

वैराग्यं त्वयि राग सप्रति मम त्वद्वेष (१) विद्वेषिभ्यो भोः

तृष्णेऽन्यन्तवितृष्णना त्वयि वने पैशून्यशून्ये व्रज ।

अस्माकं जमशीलसंयमकलासंपर्कपूतात्मनां

त्वत्संस्पर्शविधौ समस्मिन् नियतं नैवाविकारक्रमः ॥ ८१८ ॥

१५ एवं च भावयतो विवेकिनो राज्योपाप्रमुखेषु दुःखहेतुषु मुख-

लेगसाधनत्वसद्भावेऽप्यन्यदात्यन्तिकमुखसाधन रत्नत्रयं पश्यतः कुत-

स्तेष्वात्मीयबुद्धिर्यतस्ततो नैर्वृतिर्न म्यात् । न त्वात्मीयबुद्धेस्ततः

स्यान्निवृत्तिः । यद्येकान्तेन तेषां दुःखहेतुत्व स्यात् । न चैवं लेगत

मुखहेतुत्वस्याप्यत्र समवात् । तेन दुःखहेतुत्वेऽपि येनाकारेण

२० सुखहेतुता तावतागेन स्वस्योपकारकास्तान्मन्यमानस्तेषु नात्मीय-

बुद्धिः जहानीति । तदप्यसांप्रतम् । तेषां मुखलेगसाधनत्वेऽप्यन्यम्या-

त्यन्तिकमुखसाधनस्य सद्भावेन निर्विपात्रस्येव त्यागसंभवात्, तत्र

रागादिवियुक्तज्ञानोत्पात्तिर्निःश्रेयसः सगच्छते । नापि ज्ञानसतानो-

च्छेदलक्षणम् । तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात् । ननु स्वाङ्गिनो निराश्रयं

२५ चित्तं नोपादेयक्षणमारभते । सहकारिरहितत्वात्तादृग्दीपाशिखाव-

दित्यनुमानमस्त्येव तत्सिद्धिसमृद्धमिति चेत् । नैवम् । अत्र हेतो-

- .... श्यामं हि वर्धन्ते
 विषया । कौशलानि चेन्द्रियाणाम् । न च वयमपि (१) सयमानुप-
 कारि । तस्य तदुपकारितया प्रोक्तत्वात् । एवं च वयस्य ग्रन्थत्वासिद्धे
 रागाद्यपचयनिमित्तनैर्ग्रन्थपरिपन्थित्वं साधनमसिद्धमेवेति नास्मादपि
 ५ वयस्य चारित्रवाधकत्वसिद्धिः । नाप्यागमः । प्रणिपिष्टत्वात् । तन्प्रति-
 पेदे कस्यचिदप्यागमस्याभावात् । स हि भवन् ' किमचीवरास्तीर्थ-
 कृतः ' इत्ययमुक्तं जिनकल्पोपदेशो ' जिताचेलपरीपहो मुनि '
 इति वा । न तावदाद्यो विकल्पः । तत्र हि तीर्थकृतामचीवरत्वं कादाचि-
 त्कमुक्तं शाश्वतिकं वा । यदि कादाचित्कं तदा न किञ्चिदनुचितम् ।
 १० कदाचिदस्माकमप्यस्याभिमतत्वात् । अथ शाश्वतिकम् । तत्र ।
 ' सव्वे वि एगदूसेण निग्गया जिणवरा चउव्वीसम् ' इति वच-
 नात् । अथ तत्र एगदूसेणेति पाठः । सर्वेऽपि संसारदोषेणैकेन
 निर्गता इति कृत्वा न त्वेवमव्यवस्था । सर्वत्र सर्वैरपि स्वेच्छया पाठानां
 सुकरत्वात् । अथायमेवान्न पाठ इत्यत्र न किञ्चिद्वचता प्रमाण-
 १५ मस्ति । न च तथा पुस्तकोपलम्भः, तथागमिकान्नायो वाऽत्र प्रमा-
 णम् । अस्य सार्वत्रिकस्यासिद्धत्वात् । प्रादेशिकस्य पुनरितरत्रापि
 सद्भावादिति चेत्, नन्वेवम् ' अचीवरास्तीर्थकृतः ' इत्यत्रापि पाठे
 किं प्रमाणं तव स्यात् । तथा च कदाचित्—अचीवरास्तीर्थकृत
 इत्यागमनिर्णयात्कथमतो वय्नाभावो निष्प्रत्यूहः प्रसाध्येत । किञ्च
 २० तीर्थकृतामचीवरत्ववचने तेपामेव तद्धर्मानुपकारीति निश्चयोऽस्तु ।
 नापरेषाम् । न हि यत्तीर्थनाथेषु भगवत्सु दृष्टम् । तदखिलमस्मा-
 दृशेष्वपि परिकल्पनीयम् । ....

- .... यथावच्छन्नस्थावस्थायां परोपदेशं दीक्षां वा
 .... विवेचनीयः । अथापुण्यपरमप्रकर्ष एव हेतु-
 २५ त्वेन विवक्षितो न परमप्रकर्षमात्रं तर्हि विशेषणं वा ....
 तत्त्वात्पुरुषेभ्यो हीनत्वमपि पुरुषेभ्योऽपकृष्यमाणत्वमेव । तच्च यथा

न मृगाक्षीणा मोक्षप्रतिक्षेप

मश्रेयस्त्वमप्यन्ताय व्यावर्तते । न चरमिन्द्रादिशरीरे धर्मनिरर्तितेऽपि
तदभावात् । अथ जिनकालिकमनुष्यत्वे

अत्यन्तदुःखाधारपुरुषशरीरेण स्तनयोपेतामाश्रयेण व्यक्त एव व्यभि-
चार । यनिगृहिदेवनन्यपत्नानर्हत्वम् ५

क्षस्त्वानुमानन्यागमस्य स्मरणान्नेवा भागोऽभिधीयेत । यदि प्रत्यक्षस्य
स्वमरन्ध्रिन सवसन्नन्व

त सवसन्निधिसप्रत्यक्षरक्षणसाधकनिवृत्तिस्तु भवतोऽ-
प्रसिद्धेन । सर्वपुरुषपरिपत्तारिणो हि तथानिध

पतपुरुषरत् । न च भुक्त्यधिकलक्षणत्वमसिद्धम् । श्रिया तन्भागो १०
हि तस्या किं पुरुषेभ्योऽपहृष्यमाणत्वेन गिराह तं समर-

न्मुक्तिव्यक्तिकाप्रन्याधिकारित्वात्तद्वत् । नाप्यागमन्याभार । तस्य
“ दम य नपुमणमु ग्रीमु इत्थियासु य

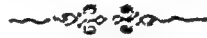
य शब्दोऽन्ययव्यतिरेकाभ्या याचकत्वेन दृश्यते स तस्यार्थो । यथा
गरान्निशब्दानां साम्नादिमदान्यो १५

न्नीशब्दस्य परिभाषितोऽथाऽस्ति दृश्यते त्वागमे लोकहृद एवार्थे
न्नीशब्द

॥ इति सामं परिच्छेदः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः परिच्छेदः ।

(रत्नाकरावतारिका व्याख्या)

प्रमाणनयनत्वं व्यवस्थाप्य संप्रति नत्प्रयोगभूमिभूतं वस्तुनि-
र्णयामिप्रायोपक्रमं वादं वदन्ति—

विरुद्धयोर्धर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृत-
तदन्यधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषण-
वचनं वादः ॥ १ ॥

५

विरुद्धयोरेकत्र प्रमाणेनाऽनुपपद्यमानोपलम्भयोर्धर्मयोर्मध्यादिनि
निर्धारणे पट्टी सप्तमी वा । विरुद्धावेव हि धर्मावेकान्तनित्यत्वकथ-
ञ्चिन्नित्यवादी वादं प्रयोजयतः, न पुनरितरौ, तद्यथा--पर्यायवद्
द्रव्यं गुणवच्च; विरोधश्चैकाधिकरणत्वैककालत्वयोरैव सनोः संभवति ।

१० अनित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति भिन्नाधिकरणयोः; पूर्वं निष्क्रियम्, इदानीं
क्रियावद् द्रव्यमिति भिन्नकालयोश्च तयोः प्रमाणेन प्रतीतौ विरोधा-
संभवात् । अयमेव हि विरोधो यत्प्रमाणेनाऽनुपलम्भनं नाम, अ-
न्यथाऽपि तस्याभ्युपगमे सर्वत्र तदनुपपन्नप्रसङ्गान्, इति विरुद्धत्वान्यथा-
नुपपत्तेरेकाधिकरणत्वैककालत्वयोरवगती । यद् न्यायमाप्ये—“वस्तुध-

१५ मवैकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनवसितौ” इति तयोरुपादानम्, तत्
पुनरुक्तम्, अपुष्टार्थं वा । यदप्यत्रैवानवसिताविति, तदप्यव्यापकम्,
यतो वीतरागविषयवादकथायामनवसितत्वसद्भावेऽपि जिगीषुगोचर-
वादकथायां तदसद्भावान् । वीतरागवादो ह्यन्यतरसंदेहादपि प्रवर्तते ।
जिगीषुगोचरः पुनर्वादो न नाम निर्णयमन्तरेण प्रवर्तितुमुत्सहते ।

तथाहि—वाग्नी गच्छात् निरुत्त्व स्वयं प्रमाणेन प्रनीत्यैव प्रवर्तमानोऽ-
 समानप्रतिपन्नप्रतिषेधमनोरथोऽहमहमिकयाऽनुमानमुपन्यस्यति, प्रति
 वाद्यपि तत्रैव धर्मिणि प्रतिपन्नानित्यन्वधर्ममन्थेन दूषणमुत्तीरयतीति
 क नाम वाग्निप्रारम्भात् प्रागनयमायम्यायकात् । ततोऽयं
 सूत्रार्थ—यावेदाधिकरणवेदकालौ च धर्मा विन्येते, तयोर्म- ५
 ध्यात्वेकस्य सप्रथा नित्यत्वस्य कथचिन्नित्यत्वस्य वा, व्यवच्छेदेन
 निगमेन, स्वीकृततदन्यवयवस्य कथचिन्नित्यत्वस्य सप्रथा नित्यत्वस्य
 वा, यवस्थापनार्थं वाग्निं प्रतिपादिनश्च साधनदूषणवचनं वाग्नि-
 इत्यभिधीयते । सामर्थ्याच्च स्वपक्षविषय साधनम्, परपक्षविषय तु
 दूषणम्, साधनदूषणवचने च प्रमाणरूपेण समवत, तत्तिरयो- १०
 स्तयोस्तत्राऽऽभासद्वयान्, न च ताभ्यां यन्तु साधयितुं दूषयितुं वा
 शक्यमिति । ननु यस्मिन्नेव धर्मिण्येकतरपक्षमनिरासेन तत्तिरयम-
 व्ययस्थापनार्थं वादिन साधनवचनम्, कथं तस्मिन्नेव प्रतिपादि-
 नस्तद्विपरीत दूषणवचनमुचिन न्यान्, व्याघातान्, इति चेत् ।
 तस्मिन्, स्वाभिप्रायानुसारेण वादिप्रतिवादिभ्यां तथामात्रनदूषण १५
 वचने निरोधाभावात् । परं हि तादृग्वाग्नी स्वाभिप्रायेण साधनम-
 भिधत्ते, पश्चात् प्रतिपाद्यपि स्वाभिप्रायेण दूषणमुद्धारयति । न खल्वत्र
 साधनं दूषणं चैकत्रैव धर्मिणि तात्त्रिकमस्तीति विग्रहिनम् किन्तु
 स्वस्वाभिप्रायानुसारेण वादिप्रतिवादिर्ना ते तथा प्रयुज्जाते, इति
 तर्करोक्ते ॥ १ ॥

२०

अक्षयिममेदप्रवर्तनार्थं वाग्ने प्रारम्भकमेवो वदन्ति—

प्रारम्भकश्चात्र जिगीषुः, तत्त्वनिर्णिनीपुश्च ॥२॥

‘तत्र जिगीषु प्रसङ्ग प्रथमं च वाग्मारमते, प्रथममेव च तत्त्व
 निर्णिनीपु, इति द्वयप्येतां प्रारम्भकौ भवत । तत्र जिगीषो—

“सारङ्गमातङ्गतुरङ्गवृणा ! पलाय्यतामागु वनादमुष्मात् ।

माटोपकोपस्फुटकेऽरश्रीर्मुगाधिरा नोऽयमुपेयिवान् यन्” ॥१॥

इत्यादिविचित्रपत्रोत्तम्भनम् । अयि ! कपटनाटकपटो ! सिन-
 पट ! किमेतान् मन्दमेधसम्भपस्विनः शिष्यान्लीकनुण्डनाण्डवाडम्बर-
 प्रचण्डपाण्डित्याधिकारेण विप्रतारयसि ?; क जीवः ?; न प्रमाण-
 दृष्टमदृष्टम् । दवीयसी परलोकवात्सेति माध्यादक्षेपो वा, न विद्यते
 ५ निरवयविधावदातस्तव सदसि कश्चिदपि विषयिदित्यादिना भूपतेः
 समुत्तेजनं च; इत्यादिर्वादारम्भः । तत्त्वनिर्णिनीपोऽस्तु सत्रस्यचारिन् !
 शब्दः किं कथञ्चिद् नित्यः स्याद् नित्य एव चेति संग्रयोपक्रमो वा,
 कथञ्चिद् नित्य एव शब्द इति निर्णयोपक्रमो वा इत्यादिरूपः । वचन-
 व्यक्ती सूत्रेष्वतन्त्रे, क्वचिदेकस्मिन्नपि प्रौढे प्रतिवादिनि बहवोऽपि
 १० संभूय विवेदेरन् जिगीषवः, पर्यनुयुज्जीरंश्च तत्त्वनिर्णिनीषवः, स च
 प्रौढतयैव तांस्तावनोऽप्यभ्युपैति, प्रत्याग्यानि च, तत्त्वं चाचष्टे । क-
 चिदेकमपि तत्त्वनिर्णिनीपुं बहवोऽपि तथाविधा प्रतिबोधयेयुः । इत्य-
 नेकवादिकृत, लीकृतश्च वादारम्भः संगृह्यते ॥ २ ॥

तत्र जिगीषो. स्वरूपमाहुः—

१५ स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्यां
 परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुः ॥ ३ ॥

स्वीकृतो धर्मः शब्दादेः कथञ्चिद् नित्यत्वादिर्यः, तस्य व्यवस्थाप-
 नार्थम्, यत्सामर्थ्यान् तस्यैव साधन परपक्षस्य च दूषणम्, ताभ्यां
 कृत्वा परं पराजेतुमिच्छुर्जिगीषुरित्यर्थः । एतेन यौगिकोऽप्ययं जिगीषु-
 २० शब्दो वादाधिकारिनिरूपणप्रकरणे योगरूढ इति प्रदर्शितम् ॥ ३ ॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीषोः स्वरूपं निरूपयन्ति—

तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयितुस्तत्त्वनिर्णिनीषुः ॥ ४ ॥

तथैव स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्याम्, शब्दादेः
 कथञ्चिद् नित्यत्वादिरूपं तत्त्वम्, प्रतितिष्ठापयितुमिच्छुस्तत्त्वनिर्णिनीषु-
 २५ रित्यर्थः ॥ ४ ॥

अभ्येताङ्गेयतात्रेचित्रहेतवे भेदावुपदर्शयन्ति—

अयं च द्वेधा स्वात्मानि परत्र च ॥ ५ ॥

अयमिति तत्त्वनिर्णिनीषु, कश्चिद् खलु सन्नेहाद्युपहतचेतो-
 वृत्ति म्वात्मानि तत्त्व निणतुमिच्छति, अत्रस्तु पगनुग्रहेकरसिकतया
 परत्र तथा, इति द्वेधाऽर्था तत्त्वनिर्णिनीषु । सर्वोऽपि च धात्वर्थं करो- ५
 त्येन व्यास इति स्वात्मानि परत्र च तत्त्वनिर्णय चिकीर्षुरित्यर्थ । अयं
 पर प्रति तत्त्वनिर्णिनीषोरप्यस्य तन्निर्णयोपपन्नने जयधोपणमुद्धोषय-
 त्येन सभ्या इति चेत्, तत् किम् ? जिगीषुता म्यान्ति चेत्, कथं
 यो यन्निच्छु स तदिच्छु परोक्तिमात्राद् भवेत् ? । तत् किं नासौ
 जयमश्नुते ?, यादमश्नुते । न च तमिच्छति च, अश्नुते चेति किमपि १०
 कतव तत्रेति चेत्, म्यान्ते, यद्यनिष्टमपि न प्राप्येत । अलोक्यन्ते
 चानिष्टान्यप्यनुकूलप्रतिकूलवोपकारिपतानि जनैरपमुज्यमानानि शत
 न फलानि । तन्निमिह रहस्यम्—परोपकारैकपरायणस्य कम्यचिद्
 वादिवृन्दारकस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीषोरानुपज्ञिक फल जय, मुख्य तु
 परतत्त्वावगोचनम् । जिगीषोस्तु विपर्यय इति ॥ ५ ॥ १५

स्वात्मानि तत्त्वनिर्णिनीषुमुत्पाहरन्ति—

आद्यः शिष्यादिः ॥ ६ ॥

आद्य इति म्यामानि तत्त्वनिर्णिनीषुरित्यर्थ । आदिग्रहणाद्बो-
 त्रत्र च सत्रग्रचारिसुहृन्निगनीयते ॥ ६ ॥

परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुमुत्पाहरन्ति—

२०

द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ७ ॥

द्वितीय इति परत्र तत्त्वनिर्णिनीषु ॥ ७ ॥

द्वितीयस्य भेदावभिन्धति—

**अयं द्विविधः क्षायोपगमिकज्ञानशाली
 केवली च ॥ ८ ॥**

२१

अयमिति परत्र तत्त्वनिर्णिनीपुर्गुर्वादिः, ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमेन निर्वृत्तं ज्ञान मतिश्रुतावधिमन.पर्यायरूप व्यस्तं समस्तं वा यस्यास्ति स तावदेकः; द्वितीयस्तु तस्यैव क्षयेण गज्जनित केवलज्ञानं तद्वान् । तदेवं चत्वारः प्रारम्भकाः—जिगीषु, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुः,

५ परत्र तत्त्वनिर्णिनीपू च क्षायोपशमिकज्ञानशालिकेवललिनाविति । तत्त्व-
निर्णिनीपोर्हि य भेदप्रभेदाः प्रदर्शिताः, न ते जिगीषोः सर्वेऽपि संभवन्ति ।
तथाहि—न कश्चिद् विपश्चिदात्मानं जेतुमिच्छति । न च केवली परं
पराजेतुमिच्छति, वीतरागत्वात् । गौडद्रविडादिभेदस्तु नाङ्गनियम-
भेदोपयोगी, प्रसज्यति चानन्त्यम्; इति पारिशेष्यान् क्षायोपशमिक-
ज्ञानशाली परत्र जिगीषुर्भवतीत्येकरूप एवामौ न भेदप्रदर्शनमर्हति ।
१० यौ च परत्र तत्त्वनिर्णिनीपोर्भेदावुक्तौ, न तौ द्वावपि स्वात्मनि तत्त्व-
निर्णिनीपोः संभवतः, निर्णीतसमस्ततत्त्वज्ञानशालिनः केवलिनः स्वा-
त्मनि तत्त्वनिर्णयेच्छानुपपत्तेः, इति पारिशेष्यान् क्षायोपशमिकज्ञान-
वानेव स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्भवतीत्यसामप्येकरूप एवेति ॥ ८ ॥

१५ वादिप्रतिवादिनोर्हस्तिप्रतिहस्तिन्यायेन प्रसिद्धेर्यावद् वादिनः,
तावद् वैवं प्रतिवादिभिरपि भावितव्यम् ? इत्याहुः—

एतेन प्रत्यारम्भकोऽपि व्याख्यातः ॥ ९ ॥

आरम्भकं प्रति प्रतीपं चाऽऽरम्भमाणः प्रत्यारम्भक, साऽयमेतेन
प्रारम्भकभेदप्रभेदप्ररूपणेन व्याख्यातः । प्रदर्शितभेदप्रभेदः सहृदयैः
२० स्वयमवगन्तव्यः । एवं च प्रत्यारम्भकस्यापि जिगीषुप्रभृतयश्चत्वारः
प्रकारा भवन्ति । तत्र यद्यप्येकैकजः प्रारम्भकस्य प्रत्यारम्भकेण सार्धं
वादे षोडश भेदाः प्रादुर्भवन्ति, तथापि जिगीषोः स्वात्मनि तत्त्वनि-
र्णिनीपुणा, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपोर्जिगीषुणा, स्वात्मनि तत्त्वनि-
र्णिनीपोः स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुणा च, केवलिनश्च केवलिनो सह
२५ वादो न संभवत्येव; इति चतुरो भेदान् पातयित्वा द्वादशैव तेऽत्र ग-
३० ण्यन्ते । तद्यथा—वादी जिगीषुः, प्रतिवादी तु जिगीषुः स्वात्मनि तत्त्व-

निर्णिनीपुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषु क्षायोपगमिकृत्तान्गाली, केवली
च । तथा वागी म्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषु, प्रतिगती तु निर्गपुर्न स्वा-
त्मनि तत्त्वनिर्णिनीपुर्न, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषु क्षायोपशमिकृत्तान्गाली,
केवली च । तत्रा गती परत्र तत्त्वनिर्णिनीषु क्षायोपशमिकृत्तान्गाली
प्रतिगती तु निर्गोषु, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषु, परत्र तत्त्वनिर्णि- ५
नीषु क्षायोपगमिकृत्तान्गाली, केवली च । तथा वागी परत्र तत्त्व-
निर्णिनीषु कवली च प्रतिगती तु निर्गोषु, स्वात्मनि तत्त्वनिर्णि
नीषु, परत्र तत्त्वनिर्णिनीषु क्षायोपगमिकृत्तान्गाली, केवली च
न । न्यमेते च वारश्चतुष्का षोडश । ननुषलभितेषु चतुषु पातितेषु
द्वाञ्च भवन्ति—

१०

“अङ्गनैय यनिश्चित्ये गते वाक्पञ्चाधिभि ।

द्वान्गवाऽवमातव्या एते मेता मनस्विभि ” ॥ १ ॥ ९ ॥

अङ्गनियममेव निरूपयति—

तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एव,

अन्यतमस्याऽप्यङ्गस्यापाये जयपराजयव्यव-

१५

स्थादिदौःस्थापत्ते ॥ १० ॥

उक्तम्यश्चतुर्भ्य प्रारम्भकेभ्य प्रथमे निर्गोषा प्रारम्भके सति
प्रथमस्य निर्गोषोरेव, तृतीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीषुमेदस्य क्षायोपश-
मिकृत्तान्गालिनि तद्वैयर्थ्येन, तुरीयस्य केवलिनश्च प्रत्यारम्भकस्य प्रति-
वादिनश्चतुरङ्ग एव प्रकरणाद् वादो भवति । वाक्प्रतिवाक्प्रत्यारम्भ- २०
योरभावे वादम्यानु शानोपहतनैव, इति तयोरन्यतमिद्वत्त्वेऽप्यपराङ्मुख-
स्यावश्यभावप्रदर्शनार्थं चतुरङ्गत्वं विधीयते । प्रसिद्धं च मिद्वान्मि-
थितस्याऽप्यसिद्धस्यागम्य विधानम् । यथा शब्दे हि समुच्चारित यावा-
नर्थं प्रतीयते तावति शब्दस्याभिधैव व्यापार इति “नि गेष्युत-
चन्तम्” इत्यादौ वाच्य एवैकोऽर्थ इति प्रत्यवस्थित प्रति द्वारेतावर्थो २५
वाच्य प्रतीयमानश्चेत्येवरूपतया वाच्यस्य सिद्धत्वेऽपि प्रतीयमान-

पार्थक्यसिद्धयर्थं द्वित्वविधानम् । तत्र वादिप्रतिवादिनोरभावे वाद एव
 न संभवति, द्वे जयपराजयव्यवस्था; इति स्वतःसिद्धावेव तौ । तत्र च
 वादिवत् प्रतिवाद्यपि चेज्जिगीषुः, तदानीमुभाभ्यामपि परस्परस्य
 शाठ्यकलहादेर्जयपराजयव्यवस्थाविलोपकारिणो निवारणार्थं लाभ-
 ५ द्यर्थं वाऽपराङ्मद्वयमप्यवश्यमपेक्षणीयम् । अथ तृतीयस्तुरीयो
 वाऽसौ स्यात्, तथाऽप्यनेन जिगीषोर्वादिनः शाठ्यकलहाद्यपोहाय,
 जिगीषुणा च प्रारम्भकेण लाभपूजाख्यात्यादिहेतवे तदपेक्ष्यत एवेति
 सिद्धेव चतुरङ्गता । स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुस्तु जिगीषुं प्रति वादितां
 प्रतिवादितां च न प्रनिपद्यते, स्वयं तत्त्वनिर्णयानभिमाने परावबो-
 १० धार्थं प्रवृत्तेरभावान्, तस्मात् तत्त्वनिर्णयासम्भवाच्च; इति नायमिहो-
 च्छत्र च निर्दिश्यते ॥ १० ॥

अनयैव नीत्या जिगीषुमिव स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषुमपि प्रत्यस्य
 वादिता प्रतिवादिता वा न सङ्गच्छत इति पारिशेष्यात् तृतीयस्तुरी-
 ययोरेवास्मिन् वादः सम्भवतीति तृतीयस्य तावदङ्गनियममभिदधते—

१५ द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् व्यङ्गः, कदाचित् व्यङ्गः
 ॥ ११ ॥

स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीषौ वादिनि समुपस्थिते सति तृतीयस्य पर-
 त्र तत्त्वनिर्णिनीषोः क्षायोपशमिकज्ञानशालिनः प्रतिवादिनः, कदा-
 चिद् व्यङ्गो वादो भवति, यदा जयपराजयादिनिरपेक्षतयाऽपेक्षितस्त-
 २० त्वावशोधो वादिनि प्रतिवादिना कर्तुं पार्यते, तदानीमितरस्य सम्य-
 सभापतिरूपस्याऽङ्गद्वयस्यानुपयोगात् । न ह्यनयोः स्वपरोपकारायैव
 प्रवृत्तयोः शाठ्यकलहादिलाभादिकामभावाः सम्भवन्ति । यदा
 पुनरुच्चाभ्यताऽपि क्षायोपशमिकज्ञानशालिना प्रतिवादिना न कथं-
 चित्तत्त्वनिर्णयः कर्तुं शक्यते, तदा तन्निर्णयार्थमुभाभ्यामपि सभ्या-
 २५ नामपेक्ष्यमाणत्वात् कलहलाभाद्यभिप्रायाभावेन सभापतेरनपेक्ष-
 णीयत्वात् व्यङ्गः ॥ ११ ॥

द्वितीय एव वाग्निनि चतुर्थम्याङ्गनियममाहु -

तत्रैव व्यङ्गस्तुरीयस्य ॥ १२ ॥

तत्रैव द्विताये म्यात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपो वादिनि, तुरीयस्य परत्र तत्त्वनिर्णिनीपो केवलिन प्रतिपादित, व्यङ्ग एव वाद, तत्त्वनिर्णाय-
कत्वाभावात्समवेन सभ्यानामभिहितदिशा समापत्तेश्चाऽनपेक्षणात्॥१२॥ ५

तृतीयेऽङ्गनियममाहु -

तृतीये प्रथमादीना यथायोग पूर्ववत् ॥ १३ ॥

परत्र तत्त्वनिर्णिनीपो व्याप्यशक्तिज्ञानशालिनि वाग्निनि, निये-
दितरूपाणा प्रथमाद्वितीयतृतीयतुरीयाणा प्रतिपादिनाम्, उक्तयुक्त्यैव
प्रथमस्य चतुरङ्ग, द्वितीयतृतीययो कदाचित् व्यङ्ग, कदाचित् व्यङ्ग, १०
तुरीयस्य तु व्यङ्ग एव वादो भवति । नि सीमा हि मोहहतकर्म्य
महिमा, इति कश्चित्त्मान निणानतत्त्वमिव मन्यमान समग्रपदार्थपर
मायान्शिनि केवलिन्यपि तन्निष्पद्योपजननार्थं प्रवृत्त इति न कदा-
चित्त्वम्भायना, भगवान्मु केवली प्रकटपापीयपूरपरितान्त करण
तथा तमप्यत्रोपयनीति को नाम नानुमन्यते ? ॥ १३ ॥ १५

परोपकारैर्षपरायणस्य भगवत केवलिन सभगन्त्यपि
परत्र तत्त्वनिर्णिनीना न केवलकलावन्नेकितमकडम्बतुतया कृतदृष्टे
केवलिनि मिलसितुमुत्सहत इति प्रथमादीना त्रयाणामेवाङ्गनिय-
ममाहु —

तुरीये प्रथमादीनामेवम् ॥ १४ ॥

परत्र तत्त्वनिर्णिनीपो केवलिनि वादिनि, प्रथमाद्वितीयतृतीया-
नामेवमिति पूर्ववत् प्रथमस्य चतुरङ्ग, द्वितीयतृतीययोस्तु व्यङ्ग-
एव वादो भवतीत्यथ । २०

“प्रारम्भकापेक्षतया यदेवमङ्गयस्या लभते प्रतिष्ठाम् ।

मचिन्त्य तस्मादमुमादग्न प्रत्यारमेत प्रतिमाप्रगल्भम्”॥१॥१४॥ २५

चतुरङ्गो वाद इत्युक्तम्, कानि पुनश्चत्वायङ्गानि ? इत्याहु -

वादिप्रतिवादिसम्भ्यसमापतयश्चत्वायङ्गानि ॥ १५॥

स्पष्टम् ॥ १५ ॥

अथैतेषा लक्षणं कर्म च कीर्तयन्ति—

प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मलप्रतिमलन्यायेन

५

वादिप्रतिवादिनौ ॥ १६ ॥

यौ तौ प्रारम्भकप्रत्यारम्भकौ पूर्वमुक्तौ. नवेव परस्परं वादि-
प्रतिवादिनौ व्यपदिश्येते: यथा द्वौ नियुध्यमानौ मलप्रतिमल्ला-
विति ॥ १६ ॥

प्रमाणतः स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावनयोः

२०

कर्म ॥ १७ ॥

वादिना प्रतिवादिना च स्वपक्षस्थापन परपक्षप्रतिक्षेपश्च द्वित-
यमपि कर्तव्यम्, एकतरस्यापि विरहे तत्त्वनिर्णयानुत्पत्तेः । अत एव
स्वपक्षेत्यादिद्विवचनेनोपक्रम्यापि कर्मेत्येकवचनम्, यथेन्वनःमानाधि-
श्रयणादीनामन्यतमस्याप्यपाये विहितेरेनिष्पत्तेः सर्वेषामपि पाक

१५ इत्येकतया व्यपदेश इति । स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपयोः समा-
सेन निदेशः कचिदेकप्रयत्ननिष्पन्ननाप्रत्यायनार्थम् । यदा हि नि-
वृत्तायां प्रथमकक्षाया प्राप्तावसरायां च द्वितीयकक्षायां प्रतिवादी न
किञ्चिद् वदति, तदानीं प्रथमकक्षाया स्वदर्शनानुसारेण सत्प्र-
माणोपक्रमत्वे, स्वपक्षस्थापनमेव परपक्षप्रतिक्षेपः, यदा वा विरुद्ध-
२० त्वादिकमुद्वाचयेत्, तदा परपक्षप्रतिक्षेप एव स्वपक्षसिद्धिः, इति समा-
सेऽपि तुल्यकक्षताप्रदर्शनार्थमितरेतरयोगद्वन्द्वः । यथा स्वपक्षः स्थाप्यते
तथा परपक्षः प्रतिक्षेप्यः, यथा चायं प्रतिक्षिप्यते तथा स्वपक्षः स्थाप्यः,
न तु सर्वत्र पारिशेष्यात् परितोषिणा भवितव्यम् ।

“मानेन पक्षप्रतिपक्षयोः क्रमात् प्रसाधनक्षेपणकेलिकर्मठौ ।

२५ वादेऽत्र मलप्रतिमलनीतितो वदन्ति वादिप्रतिवादिनौ बुधाः” ॥ १७ ॥

वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीपणत्वधारणा- बाहुश्रुत्यप्रतिभाश्रान्तिमाध्यस्थैरुभयाभि- मताः सभ्याः ॥ १८ ॥

नदीपण इति कुशल , प्राधान्यरयापनार्थं वादिप्रतिवादिसिद्धात
तत्त्वनदीपणत्वस्य प्रथम निदेश । न चेत् बहुध्रुतये सयवश्य भावि, ५
तन्मान्यथापि भावात्, अवश्योपेक्षणीयं चेतन्, इतरथा वादिप्रतिवादि-
प्रतिपादितसाधनदूषणेषु सिद्धान्तमिद्वत्त्वादिगुणानां तद्वाधिनत्वादि
दोषाणां चावधारयितुमशक्यत्वात् । सत्यप्येतन्मिन् धारणामन्तरेण न
स्वावसरे गुणदोषावबोधकमिति धारणाया अभिधानम् । कदाचिद्
वादिप्रतिवादिभ्यां स्वात्मन प्रोदताप्रमिद्वये स्वस्वसिद्धाताप्रतिपादि- १०
तयोरपि व्याकरणादिप्रसिद्धयोः प्रसङ्गतं प्रयुक्तोद्भावितायोर्विशेषलक्षण
च्युतमन्कारादिगुणोपयोः परिचानार्थं बाहुश्रुत्योपादानम् । ताम्यामेव
स्वम्बप्रतिमयोत्प्रेक्षितयोस्तत्तद्गुणोपयोर्निर्णयार्थं प्रतिभाया प्रतिपा
दनम् । वादिप्रतिवादिनोर्भेदो यस्य दोषोऽनुमन्यते स यन्ति कश्चिन् कदा
चित् परपम्यभिदधानं, तथापि नेते सभासद कोपपिशाचस्य प्रवेग १५
सहन्ते, तन्नागमन्याघातप्रसङ्गादिति क्षान्तेरुक्तिः । तत्त्व विन्तोऽपि
पक्षपातेन गुणदोषौ निपरीतावपि प्रतिपादयेयुरिति माध्यस्थ्यवचनम् ।
एभिः पङ्क्तिभिर्गुणैरुभयोः प्रकरणात् वादिप्रतिवादिनोरभिप्रेता सभ्या
भवन्ति । सभ्या इति बहुवचनं त्रिचतुराण्योऽमी प्रायेण कर्तव्या इति
नापनाथम्, तदभावेऽपि द्वावेको वाऽसौ विधेयः ॥ १८ ॥ २०-

वादिप्रतिवादिनोर्यथायोग वादस्थानककथाविशे-
पाङ्गीकारणाऽग्रवादोत्तरवादिनिर्देशः, साधकवा-
धकोक्तिगुणदोषावधारणम्, यथावसर तत्त्व-
प्रकाशनेन कथाविरमणम्, यथासभव स-

भायां कथाफलकथनं त्रैपां कर्माणि ॥ १९ ॥

यत्र स्वयमस्वीकृतप्रतिनियतवादस्थानकौ वाद्विप्रतिवादिनौ समु-
 प्रतिष्ठेते, तत्र सभ्यास्तौ प्रतिनियतं वादस्थानकं सर्वानुवादेन दूष्या-
 नुवादेन वा, वर्गपरिहारेण वा वक्तव्यमिन्द्रादियोऽसौ कथाविशेषस्तं
 १५ चाद्वीकारयन्ति, अस्याग्रवादोऽस्य चोत्तरवाद इति च निर्दिशन्ति,
 वाद्विप्रतिवादिभ्यामभिहितयोः साधकवाक्ययोर्गुणं दोषं चावधार-
 यन्ति । यदैकनरेण प्रतिपादितमपि तत्त्वं मोहादभिनिवेशाद् वाऽन्य-
 तरोऽनङ्गीकुर्वाणः कथायां न विरमति, यत्र वा द्वावपि तत्त्वपग-
 द्मुखमुदीरयन्तौ न विरमतः, तत्र तत्त्वप्रकाशनेन तौ विरमयन्ति ।
 २० यथायोगं च कथायाः फलं जयपराजयादिकमुद्धापयन्ति, तैः स्वच्छा-
 पितं तन्निर्विवादतामवगाहते ।

“सिद्धान्तद्वयवेदिनः प्रतिभया प्रेम्णा समालिङ्गिता-

स्तत्तच्छास्त्रसमृद्धिवन्धुरधियो निष्पक्षपातादयाः ।

क्षान्त्या धारणया च रञ्जितहृदो वादं द्वयोः संमताः

२५ सभ्याः शम्भुगिरानदीशुचिशुभैर्लभ्यास्त एते बुधैः” ॥१॥१९॥

प्रज्ञाज्ञैश्वर्यक्षमामाव्यस्थसंपन्नः समापतिः ॥२०॥

यद्यप्युक्तलक्षणानां सभ्यानां शास्त्रं न संभवति, तथापि वादिनः
 प्रतिवादिनो वा जिगीषोस्तत् संभवत्येवेति सभ्यानपि प्रति विप्रतिपत्तौ
 विधीयमानाया नाऽप्राज्ञः समापतिस्तत्र तत्समयोचितं तथा तथा विवे-
 २० क्तुमलम्, न चासौ सभ्यैरपि बोधयितुं शक्यते । स्वाविष्टितवसुन्धरा-
 यामस्फुरिताऽऽज्ञैश्वर्यो न स कलहं व्यपोहितुमुत्सहते, उत्पन्नकोपा हि
 पार्थिवा यदि न तत्फलमुपदर्शयेयुः, तदा निदर्शनमर्किचित्कराणां स्युः,
 इति सफले तेषां कोपे वादोपमर्द एव भवेदिति । कृतपक्षपाते च सभा-
 पतौ सभ्या अपि भीतभीता इवैकतः किल कलङ्कः, अन्यतश्चालम्बित-
 २५ पक्षपातः प्रतापप्रज्ञाधिपतिः समापतिरिति ‘इतस्तदमितो व्याघ्रः’ इति

नयेन कामपि कष्टा दशामाविशेष्यु , न पुन परमार्थं प्रथयितुं प्रभवेयु ,
इत्युक्तं प्रत्याऽऽजेर्धर्म्यमामाभ्यस्यमपन्न इति ॥ २० ॥

**वादिसभ्याभिहितावधारणकलहव्यपोहादिक चास्य
कर्म ॥ २१ ॥**

५ वादिभ्या मध्येश्वाभिहितस्याऽधम्याऽवधारणम् गान्धिनो कलह-
व्यपोहो यो येन जीयते स तस्य शिष्य इत्यान्तेर्गान्धितिराग्न्या प्रति-
ज्ञातस्याधम्य कारणा, गान्धितोपिकवितरणादिक च समापने कर्म ।

“विदेकराचम्यतिच्छित्तान् समान्वित महत्पक्षपात ।

ममापति भ्रन्तुतवादिसभ्येभ्यश्चर्यते वाग्यमर्धनाथम्” ॥१॥२१॥

१० अथ त्रिगीपुत्रादे कियत्कक्ष वाग्निप्रतिगान्ध्या वक्तव्यमिति
निणेतुमाहु -

**सजिगीपुकेऽस्मिन् यावत्सभापेक्ष स्फूर्तो वक्तव्यम्
॥ २२ ॥**

सट त्रिगीपुणा त्रिगीपुम्या त्रिगीपुमिवा रतेने योऽयौ तथा

१० तस्मिन् वादे, वाग्निप्रतिगदिगताया स्वपक्षसिद्धिपरपक्षप्रतिषेधविष-
याया शक्तेरक्षकेश्व परिमणार्थं यावन् तत्रमरन्त मस्या किलाऽपेक्ष-
न्ते, तावन् कक्षाद्वयत्रयादि स्फूर्तौ सत्या वाग्निप्रतिगदिम्या वक्तव्यम् ।
ते च वाच्यौचित्यपगतन्त्रतया कदाचित् क्वचित् कियन्प्यपेक्षन्ते इति
नाम्नि कश्चिन् कथानियम । इह हि त्रिगीपुतस्तथा य कश्चिद् विप-

२० श्रित् प्रागेव पराक्षेपपुर यः गदसद्ग्रामसीति प्रवर्तते, तस्य स्वयमेव
वादविशेषपरिग्रहे, तदपरिग्रहे मध्येस्तत्समर्पणे गदग्रगदेऽधिकार । तेन
सभ्यमभाषनिसमक्षमशोभेण प्रनिवादिनमुद्दिष्ट्याऽवश्यं म्यामिद्वान्त-
मुद्दिष्टैवमानुसारितया साधु साधन स्वपक्षसिद्धयेऽभिधानीयम् । अथ
क्षोभादे बुतोऽपि प्रागेवाऽमा वक्तुमशक्तो भवेन्, तन्नामी दूरीकृतस-
२५ मन्मत्सराविकारी ममामरिभ्योरपि वस्तुव्यवस्थापनदृषणशक्तिपरी-

क्षणार्थं तदितरस्याग्रेवादेऽभिप्रेतः कार्यः । अथ वादिनस्तूष्णीम्भावा-
 देव पराजितत्वेन कथापरिसमाप्तेः किमितरस्याग्रवादाभिप्रेकेण ? इति
 चेत् । स्यादेतत्, यदि प्रतिवादिनोऽपि पक्षो न भवेत्, सति तु तस्मिन्
 वादीव तमसमर्थयमानोऽसौ न जयति, नापि जीयते, प्रौढिप्रदर्शनार्थं तु
 तद्गृहीतमुक्तमग्रवादमङ्गीकुर्वाणः श्लाघ्यो भवेत् । उभावप्यनङ्गीकुर्वाणौ
 तु भङ्गयन्तरेण वादमेव निराकुरुत इति तयोः सम्यैः सभावहिर्भाव
 एवाऽऽदेष्टव्यः । तत्र वादी स्वपक्षविधिमुखेन वा, परपक्षप्रतिषेधमुखेन
 वा साधनमभिधीत, यथा—जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वान्यथानु-
 पपत्तेरिति, नेदं निरात्मकं तत् एवेति । अत्र च यद्यप्यर्थान्तराद्यभि-
 धानेऽपि वस्तुनः साधनरूपणयोरसंभवाद् न कथोपरमः, तथापि परा- १०
 र्थानुमाने वक्तुर्गुणदोषा अपि परीक्ष्यन्त इति न्यायान् स्वात्मनोऽश्ला-
 घ्यत्वविधाताय यावदेवावदानं तावदेवाभिधातव्यम् । अन्यथा शब्दा-
 नित्यत्वं सावयितुकामस्य 'प्रागेव नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितो वायुः
 प्राणो नामोर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनां स्थानानामन्यतस्मिन् स्थाने
 प्रयत्नेन विधार्यते, स विधार्यमाणः स्थानमभिहन्ति, तस्मात् स्थानाद् १५
 ध्वनिरुत्पद्यते ' इत्यादिशिक्षासूत्रोपदिष्टशब्दोत्पत्तिस्थानादिनिरूपणां
 कर्णकोटरप्रवेगप्रक्रियां च प्रकाश्य य एवाविधः शब्दः सोऽनित्यः
 कृतकत्वादिति हेतुमुपन्यस्य पुनः पटकुटादिदृष्टान्तमुत्पत्त्यादिमुखेन
 वर्णयतः प्रथमकश्चैव न समाप्येत, कुतः प्रतिवादिनोऽवकाशः ? । किञ्च,
 परप्रतिपत्तये वचनमुच्चार्यत इति यावदेव परेणाऽऽकाङ्क्षितम्, तावदेव २०
 युक्तं वक्तुम् । लोकेऽपि वादिनोः करणावतीर्णयोरेकः स्वकीयकुलादि-
 वर्णनां कुर्वाणः पराक्रियते, प्रकृतानुगतमेवोच्यतामिति चानुशिष्यते ।
 किं पुनस्तद्वदातम् ? इति चेत्, यस्मिन्नभिहिते न भवति मनागपि स-
 चेतसा चेतसि क्लेशलेगः, एते हि महात्मानो निष्प्रतिमप्रतिभाप्रेयसी-
 परिशीलनसुकुमारहृदयाः स्वल्पेनाप्यर्थान्तरादिसंकीर्तनेन प्रकृतार्थ- २५
 प्रतिपत्तौ विघ्नायमानेन न नाम न क्लिश्यन्ति । तेन स्वस्वदर्शनानु-

सारेण साधन दूषण चाऽथान्तरन्यूनक्षिप्रतादिदोषाऽकल्पित वक्तव्यम् ।
 तत्रार्थान्तर प्रागेवाऽभ्यगमि । न्यून तु नेयाधिक्य चतुरवयवाद्यनुमान-
 मुपन्यस्यत । क्षिप्र यथा—यत कृतकं, कृतकश्चाय, यथा घट, तस्माद-
 नियस्तत्तदनि यम्, कृतकवाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि व्यवहितसप्तमम् ।
 नेयार्थं यथा—शब्दोऽनि यो द्विक गदिति, द्वौ ककारौ यत्रेति द्विकशब्दे- ५
 न हनकगणे लभ्यते, तेन हनकवानित्यथ । याकरणमस्कारहीन
 यथा—शब्दोऽनित्य हनकवम्मानिनि । अममर्थं यथा—अय हेतुर्न
 स्वमायगमक इत्यथेनाऽसौ स्वसायगातक इति । अक्षील यथा—नो-
 नाथे चकारादिष्वम् । निरर्थक यथा—शब्दो व अनिय कृतकस्यान
 त्वस्ति । अपरामृष्टविधेयाय यथा—अनित्यगच्छ हनकत्वापिति, अत्र १०
 हि शब्दस्याऽनित्यत्वं साध्यं प्राधान्यात् पृथग् निरर्थक्यम्, न तु समासे
 गुणीमानकालुष्यकलङ्कितमिति । पृथग्निर्गतेऽपि पृथगनुवाचम्य शब्द-
 म्य निर्देश श्रम्यतर, ममानाधिकरणताया तन्नुविधेयस्यानित्यत्वस्या
 उल्लेखाम्पत्य तस्य विधातुमशक्यत्वात् । तदेवमादि यन्
 वादी ममास्तिप्यते नियतमभ्यायनया । प्रतिगदिना तु स्वस्यानुपक्षिक १५
 स्थाप्यन्वसिद्धये तत्प्रकाश्य साधनपणे यत्रना भाव्यम्, न तु तावतेन
 स्वामनि विनयश्रीपरिष्म ममाननीय । प्रकटिततीथान्तरीयकल-
 ङ्कोऽकलङ्कोऽपि प्राह—वादव्याये दोषमात्रेण यत्पि पराचयप्राप्ति पुनर-
 क्तान्तरुतिप्राप्तपृथक्पणानुपपत्त्याऽऽङ्गदोषा पराचयाय कत्पेर-
 निति । ननु वागी साधनमभिधाय कण्टकोद्धारं कुर्वीत वा, न वा १, का- २०
 मचार इत्याचक्षेहे । तत्राऽकण्टे तावद् न गुणा न दोष । तथाहि—
 स्वप्रीतेरप्रगानाद् न गुण, परानुज्ञाविनम्येन दूषणभ्यानुद्धाराच्च न
 दोष, उद्भाविन हि दूषणमनुद्धग्नु दुष्येत । अथ कथं न दोष १, यत
 सत्यपि हेतोः सामर्थ्यं तत्प्रतिपादनात् मदेहे प्राग्वासासिद्धि, इत्यवश्य-
 कर्णीय दूषणोद्धरणमिति चेत् । कस्याय सन्देह २ वादिन, प्रतिग २५

दिनः, सभ्याना वा । न तावद् वादिनः, तस्यासत्यपि सामर्थ्यं तन्निर्ण-
याभिमानेनैव प्रवृत्तेः, किं पुनः सति प्रतिवादिसम्यसंदेहापोहाय नु
सामर्थ्यं प्रमाणेनैव प्रदर्शनीयम् ? । तत्रापि प्रमाणान्तरेण सामर्थ्या-
प्रदर्शने संदेहः, प्रदर्शने तु तत्रापि प्रमाणान्तरेण तत्प्रदर्शनेनाऽनवस्था ।

५. अथ यथा स्वार्थानुमाने हेतोः साध्यमध्यवसायते, हेतोश्च प्रत्यक्षा-
दिभिः प्रतिपत्तिः, न चाऽनवस्था, तथा परार्थानुमानोऽपीति चेत्, नहि
यथा प्रत्यक्षादेः कस्यचिदभ्यासदशायां स्वतःमिद्वप्रमाणतयाऽनपेक्षित-
सामर्थ्यप्रदर्शनस्यापि गमकत्वम्, एवमन्ततो गत्वा कस्यचित् परार्थानु-
मानस्यापि तथैव तदवश्यमभ्युपेयम्; इति गतं सामर्थ्यप्रदर्शननियमेन ।

१०. अथ यत्रानभ्यासदशाया परतः प्रामाण्यासिद्धिः, तत्र तत्प्रदर्शनीयमेवेति
चेत्, यदि न प्रदर्श्यते किं स्यात् ? , ननृक्तमेव—संदेहान् प्रारब्धा-
सिद्धिः, इति चेत् । तर्हि यथा सदपि सामर्थ्यमप्रदर्शितं न प्रतिवादिना
प्रतीयते, तद्वत् संदेहोऽपि प्रतिवादिगतोऽप्रदर्शितः कथं वादिना प्रती-
येत ? । स्वबुद्धयोत्प्रेक्ष्यत इति चेत्, इतरेणापि यदि तत्सामर्थ्यं

१५. स्वबुद्धयैवोत्प्रेक्ष्यत, तदा किं क्षणं स्यात् ? । अथ वादिनः साधनसम-
र्थनशक्तिं परीक्षितुं न तदुत्प्रेक्ष्यते, तर्हि प्रतिवादिनो दूषणशक्तिं
परीक्षितुमितरेणापि न संदेहः स्वयमुत्प्रेक्ष्यते । अथ द्वितीयकक्षाया
दूषणान्तरवत् संदेहमपि प्रदर्शयन् स्फोरयत्येव दूषणशक्तिं प्रतिवादी,
इति चेत् । तर्हि वाद्यपि तृतीयकक्षायां दूषणान्तरवत् संदेहमपि व्यपो-

२०. हमान. किं न समर्थनशक्तिं व्यक्तीकरोति ? । किञ्च. केनचित् प्रका-
रेण सामर्थ्यप्रदर्शनात् कस्यचित् संदेहस्यापोहेऽपि तस्य प्रकारान्तरेण
संभवतोऽनपोहे कथं प्रारब्धसिद्धिः ? ; विप्रतिपत्तेरिव संदेहस्यापि ह्यप-
रिमिताः प्रकाराः, इति कियन्तस्ते स्वयमेवाशङ्क्याऽऽशङ्क्य शक्याः
पराकर्तुम् ? । न च प्रदर्शितेऽपि सामर्थ्यं स्वपक्षैकपक्षपातिनोऽस्य

२५. विश्रम्भः संभवति, येन प्रारब्धमवबुध्येत । दृश्यन्ते हि साधन-
मिव तत्समर्थनमपि कदर्थयन्तः प्रतिवादिनः, इति साधनमभिधाय

मामायाऽप्यनङ्गिणी तेषामावान् स्थितमेतत्करणे न गुणो न तोष
 इति । करणे तु यदेव सदेहस्य विनादस्य वा भवेनाम्पदम्, तस्यैवो-
 द्धारं कुर्याण मगलक्रियते प्रादुर्भावेन, यदुद्धरेत् तस्यैवमेव
 विवादापन्नमेव चोद्धरेत्तियेवमवधार्यते, न तु यावत् सदिग्ध विना
 पत्न्या तावत् समुद्धरेत्, अमम्याता हि सन्देहविवादयोर्भेदः,
 कम्पान का म्यः । नातु निगक्तुं वा शक्नुमानः । इति यावत्तस्य
 प्रसिद्धिं प्रतिभा या भगवता प्रकथयति, नातुद्धरणीयम्, तदधिको
 द्धारकरणे तु कथ्यते सिद्धसाधनाभिधानाद्विदोषेण । सिद्धमपि साध-
 यश्च कदा नामाय चावको विरमिति मयः पादुका म्, एकेन
 समाप्तेन समर्थनस्यापि हेता पुनः समर्थनाय प्रमाणान्तरेपन्यासः १०
 प्रमत्तात्, साध्यायेष्वयम्, इति न काश्चित्मुष्य मीमानमालोकयाम ।
 तेन सिद्धस्य समर्थनमनधिकत्वात् न कथ्यम् । 'सिद्धसा यममुच्चारणे
 सिद्ध साध्यायोपस्थिते' इति न्यायान् साधसिद्धये त्वभिधानस्या-
 यत्यनुपेयम्, अपरथा समिद्धमामिद्धेन साधयन् किं नाम न सिद्धय-
 त् । यत्र तु सिद्धत्वेनाप्यन्यथापि सिद्धत्वं मन्विष्य विनाधि-
 क्तं वा भवेत्, तत्र न समर्थन माधकमेव । तत्र स्थितमेतत् या-
 यन् सिद्धमप्युपनि, न प्रति न त माधनीयमिति । यदो हि मीमा-
 मक प्रयनिय शब्द मत्वात्, इयमिधायोमममिद्धस्याधिका-
 कारि वरूपस्य मत्त्वस्यामिद्धचमुद्धग्न न कमप्यर्थं पुष्पानि, केवल
 सिद्धमेवार्थं समर्थयमानो न मवनमामागम्यन् । अनेकान्ति ११
 कम् पुनरागच्छोद्धग्नारिगेपयति मग्ने मय्यवेतमि म्वर्पित्ति-
 १२ गिम । तदिह यथा—कश्चित् चिन्मिक्तं कुतश्चिद् पृथक्पादे मभा-
 यमानान्तरि तप चिन्मिनि, अन्य कश्चित्पत्रमेव, कश्चित्प्रमभा-
 यमानो शक्तिर्यानुत्पन्नया च निश्चिनामायम्, इत्यने त्रयोऽपि
 यथोक्तमुत्तममायमाधमा तद्वद्रावप्येक कथयित्वा तद्वदमानाद्वायन
 गोपं समुद्धरति अत्र परोदाविनम्, अयम्यवनागच्छमानोद्धारन

मनुद्वावितं चेति, एतेऽपि त्रयो यथोत्तरमुत्तममध्यमाधमा इति परमार्थः ।

“स्वपक्षसिद्धये वादी साधनं प्रागुदीरयेत् ।

यदि प्रौढिः प्रिया तत्र, दोषानपि तदुद्धरेत्” ॥ १ ॥

५ इति संग्रहश्लोकः ।

द्वितीयकक्षायां तु प्रतिवादिना स्वान्मनो निर्दोषत्वसिद्धये वादि-
वदवदातमेव वक्तव्यम् । द्वयं च विधेयम्—परपक्षप्रतिक्षेपः, स्वपक्षसि-
द्धिश्च । तत्र कदाचिद् द्वयमप्येतदेकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यते, यथा—
नित्यः शब्दः कृतकत्वात्, इत्यादौ विरुद्धोद्भावेन, परप्रहरणेनैव पर-

१० प्राणव्यपरोपणात्परक्षणप्राय चैतत् प्रौढतारूपप्रियसखीसमान्वितामेव
विजयश्रियमनुपज्जयति । असिद्धताद्युद्भावेन तु स्वपक्षसिद्धये सा-
धनान्तरमनित्य शब्द सत्त्वादित्युपाददान. केवलमेव तामव-
लम्बते । तदप्यनुपाददानस्त्वसिद्धताद्युद्भावनभूतं श्लाघ्यतामात्रमेव
प्राप्नोति, न तु प्रियतमां विजयाश्रियम् । यदुदयनोऽप्युपादिशत्—वादि-

१५ वचनार्थमवगम्याऽनूद्य दूषयित्वा प्रतिवादी स्वपक्षे स्थापनां प्रयु-
ञ्जीत, अप्रयुञ्जानस्तु दूषितपरपक्षोऽपि न विजयी, श्लाघ्यस्तु
स्यात्, आत्मानमरक्षन् परधातीव वीर इति । तद्यदीच्छेत् प्रौढता-
न्विता विजयश्रियम्, तत्राऽप्रयत्नोपनतां तयोः प्राणभूतां हेतो-
र्विरुद्धतामवधीरयेत्, निपुणतरमन्विष्य सति संभवे तामेव प्रसा-

२० धयेत् । न च विरुद्धत्वमुद्भाव्य स्वपक्षसिद्धये साधनान्तरमभिद-
धीत, व्यर्थत्वस्य प्रसक्तेः । एवं तृतीयकक्षास्थितेन वादिना विरुद्ध-
त्वे परिहृते चतुर्थकक्षायामपि प्रतिवादी तत्परिहारोद्धारमेव विद-
धीत, न तु दूषणान्तरमुद्भाव्य स्वपक्षं साधयेत्, कथाविरामाभावप्र-
सङ्गात् । नित्यः शब्दः कृतकत्वात्, इत्यादौ हि कृतकत्वस्य विरुद्धत्व-

२५ मुद्भावयता प्रतिवादिना नियतं तस्यैवाऽनित्यत्वसिद्धौ साधनत्व-
मध्यवसितम्, अत एव न तदाऽसौ साधनान्तरमारचयति । स चे-

दय चतुर्थकक्षाया तत्परिहारोद्धारमनधारयन् प्रकारान्तरेण परपक्षं
 प्रतिक्षिपेत्, स्वपक्ष च साधयेत्, तन्नामी वाग्निना तद्दूषणे दृते त
 पुनरन्यथा समथयेत्, इत्येवमनगम्या । किञ्च, एव चेत् प्रतिवादी
 विरद्धत्वोद्धारनमुखेनाऽनित्यत्वसिद्धौ स्वीकृतमपि कृतकत्व हेतु परि-
 हृत्य मत्वादिरूप हेतुन्तरमुग्रीकुर्यात्, नन्वावाद्यपि नियममिद्धौ
 तमुपास्य परित्यज्य प्रत्यभिप्रायमानत्वात् साधनान्तरमभिधान
 कथं गायतः, अनिवारणे तु सैवानगम्या मुच्यते । तन्निमित्तं
 रहस्यम्—उपक्रान्त साधन दूषण वा परित्यज्य नाप्य तदुत्पीर्येदिति ।
 विरद्धत्वोद्धारनवन् प्रत्यक्षेण पक्षवाधोद्धारनेऽप्येकप्रयत्ननिर्धय
 एव परपक्षप्रतिक्षेपम्वपक्षसिद्धौ । कदाचिन् भिन्नप्रयत्ननिर्धये १०
 एते समन्त, तत्र चायमेव क्रम—प्रथम पक्षप्रतिक्षेप, तन्नु स्वप
 क्षमिद्विरिति । यथा—निय शब्दश्चाश्रुपतरान्, प्रमेयत्वाद् ना, इयुक्तेऽ-
 मिद्धानाकान्तिकत्वात् प्रा पक्षप्रतिक्षिपेत्, अनित्य शब्द कृत-
 कत्वात्, इत्याग्निना च प्रमाणेन स्वपक्ष साधयेत् । ननु न पर निगृह्य
 स्वपक्षमिद्वये साधनमभिधाताहम्, पराचितेन माधं विज्ञानभावात्, न
 मन्तु लोकेऽपि दृष्टातवक्रान्तरमचारिणा मह रणो दृष्ट श्रुतो वेति ।
 तत किमिदानीं द्वयोर्निर्माणतो कचिद्गे राग्याभिपेकाय स्वीकृत-
 निमित्तराजनीजयोरेकश्चेत्यनर निहन्नात्, तन्ना स्वीकृत राजनीजं
 न तत्राभिपिच्छेत्, तन्ममेव हसौ पर निहन्तवान् । अकलङ्कोऽप्य
 म्यधान्—

२०

“ विरद्ध हेतुमुद्गात्र वादिन जयनीतर ।

आभामान्तरमुद्गात्र्य पक्षसिद्धिमपेक्षते” ॥ १ ॥ इति ।

परपक्ष च दूषयन् यावता तेषविषय प्रतीयते, तादनु
 वदेत्, निराश्रयस्य दोषस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । न च सर्वं दोषविषय-
 भेकैराऽनुवदेत्, एव हि युगपद् तेषाभिधानस्य कर्तुमशक्यत्वात्, २,
 क्रमेण तेषवचने कार्ये । ततो निर्धाय पुन प्रकृतदोषविषय प्रदर्शनीय ,

- अप्रदर्शिते तस्मिन् दोषस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तथा च द्विरनुवादः
स्यात्, तत्र च प्राक्तनं सर्वानुभाषणं व्यर्थमेव भवेदिति । अनुवादश्चा-
ऽनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते कृतकत्वादित्यसिद्धो हेतुः, कृतकत्व-
मसिद्धम्, असिद्धोऽयं हेतुरित्येवमादिभिः प्रकारैरेकैकधा संभवति ।
५. अथ दूषणमेकमनेकं वा कीर्तयेत्, किमत्र तत्त्वम् ? । पपदजिज्ञासा-
यामेकमेव, तस्मादेव परपक्षप्रतिक्षेपस्य मिद्वेद्विर्नीयादिदोषाभिधानस्य
वैयर्थ्यात्, नजिज्ञासायां च संभवे यावन्मूल्यनेकमपि प्रादिप्रमिद्वेः,
इति ब्रूमः ।

“ दूषणं परपक्षस्य स्वपक्षस्य च साधनम् ।

१०. प्रतिवादी द्वयं कुर्याद् भिन्नाभिन्नप्रयत्नतः ” ॥ १ ॥

इति संग्रहश्लोकः ।

- तृतीयकक्षायां तु वादी द्वितीयकक्षास्थितप्रतिवादिप्रदर्शितदूष-
णमदूषणं कुर्यात्, अप्रमाण्ये च प्रमाणम्, अनयोरन्यतरस्यैव करणे
वादाभासप्रसङ्गात् । उदयनोऽप्याह—नापि प्रतिपक्षसाधनमनिर्वर्त्य
१५. प्रथमस्य साधनत्वावस्थितिः, शङ्कितप्रतिपक्षत्वादिति; अदूषणंस्तु
रक्षितस्वपक्षोऽपि न विजयी, श्लाघ्यस्तु म्याद्, वञ्चितपरप्रहार इव
तमप्रहरमाण इति चेति । न च प्रथमं प्रमाणं दूषितत्वात् परित्याज्य
परोदीरितं च प्रमाणं दूषयित्वा स्वपक्षसिद्धये प्रमाणान्तरमाद्रियेत,
कथाविरामाभावप्रसङ्गादित्युक्तमेव । अत एव स्वसाधनस्य दूषणानु-
२०. द्धारे परसाधने विरुद्धत्वोद्धावनेऽपि न जयव्यवस्थाः तदुद्धारे तु
तदुद्धावनं युतरां विजयायेति को नाम नानुमन्यते ? । सोऽयं सर्व-
विजयेभ्यः श्लाघ्यने विजयो यत्परोऽङ्गीकृतपक्षं परित्याज्य स्वपक्षा-
राधनं कार्यत इति । वादी तृतीयकक्षायां प्रतिवादिप्रदर्शितं दूषणं
दूषयेत्, पूर्वं प्रमाणं चाप्रमाणयेदिति । एवं चतुर्थपञ्चमकक्षादावपि
२५. स्वयमेव विचारणीयम् ॥ २२ ॥

अथ तत्त्वनिर्णिनीपुत्रे किय कथं वात्प्रतिपात्तिया वक्तव्यमिति
निर्णेतमाहु -

**उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीपुत्रे यावत् तत्त्वनिर्णय
यावत्स्फूर्ति च वाच्यम् ॥ २३ ॥**

एक स्वात्मनि तत्त्वनिर्णिनीपु , परश्च पत्र, द्वौ वा पस्परम्, ५
इत्येव द्वारपि यत् तत्त्वनिर्णिनीपु भवतस्तत् यावता तत्त्वस्य निणयो
भवति, तावत् ताभ्या स्फूर्ता मया वक्तव्यम्, अनिणये वा यावत्
स्फुरति तावत् वक्तव्यम् । एवं च स्थितमतम् -

स्व स्व वर्गानमाश्रिय सम्यक् साधनदूषणम् ।

निर्णीयोनिर्णिनीपोर्या वात् एक कथा भवेत् ॥ १ ॥ १०

भक्त कथात्रयस्याऽत्र निम्नस्वाननिणय ।

श्रीमन्मूर्तनास्त्रमवात् धोधनेरवधार्यताम् ॥ २ ॥

यत् -

प्रमेयरत्नकोटीभि पूजा रत्नाकरो महान् ।

तत्राग्नारमात्रेण वृषेभ्यः दृतायता ॥ ३ ॥ १५

प्रमाणे च प्रमेये च गालाना बुद्धिसिद्धये ।

किञ्चित् उचनचातुर्थचापलायेयमादधे ॥ १ ॥

न्यायमागादतिवान्त किञ्चित्त्र मतिभ्रमात् ।

गुक्त, तार्किकं श्रोत्र्य तत् कुर्वाणं कृपा मयि ॥ २ ॥

आगात्रास ममयममिधा सचर्यैश्चिद्यमाने

२०

स्त्रीनिर्माणोचितशुचिप्रश्नातुगीचित्रमानौ ।

प्राज्ञापय प्रथयति तथा सिद्धराजे जयश्री-

यस्योद्गाह व्यधित स सत्ता नन्दताद् देवमूरिः ॥ ३ ॥

प्रजात यत्नदिभि स्फुटदृशा ममाजितस्नाकिकै

कुर्वाण ममदात् महाकविकथा सिद्धान्तमागाध्वग ।

२५

दुर्वाद्यहुगदेवसूरिचरणाम्भोजद्वयीपट्पटः.

श्रीरत्नप्रभसूरिरल्पतरधीरेतां व्यवाद् वृत्तिकाम् ॥ ५ ॥

वृत्तिः पञ्च सहस्राणि येनेयं परिपठ्यते ।

भारती भारती चाऽस्य प्रमर्षन्ति प्रजल्पतः ॥ ६ ॥

५. इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकणवतारिकाख्यलघुटीकायां वादस्वरूपनिर्णयो
नामाष्टमः परिच्छेदः ।

ॐ ॥ २३ ॥

